

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमहर्षिप्रणीतस्य

पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यस्य

षष्ठोऽध्यायः ॥

स च ऋषिकल्पोपाध्यायकैयटप्रणीतेन महाभाष्यव्याख्यानेन प्रदीपेन परिवृतः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रनागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपव्याख्यानेनोद्घोते-

त्यन्वर्थनामधेयेन समुल्लासितश्च ॥

प्रथमतः

स्थानेविधिरूपं पञ्चमं खण्डम् ॥

काशीस्यप्रधानविद्यालयाधीतसकलशास्त्रेण

मुम्बापुरीयविल्सनमहाविद्यालयसंस्कृताध्यापकेन

परशुरामग्रामाभिजनजोशीकुलावतंसश्रीभिराजीपन्तात्मजेन

भार्गवशास्त्रिणा शास्त्राचार्येण

प्राचीनानेकग्रन्थसाहाय्यं समवलम्ब्य विषमस्थलटिप्पण्या

पाठभेदादिपूरणेन च सम्भूष्य संस्कृतम् ॥

मुम्बापुर्या

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग इत्येताभिः

निर्णयसागरमुद्रणालयार्थं तत्रैव मुद्रायित्वा प्रकाशितम् ।

शकाब्द १८६७, विस्वाब्द १९४५

प्रकरणसूचिः ।

प्रकरणानि.				पृष्ठाङ्काः
प्रस्तावना.	१-१८
विषयानुक्रम	१९-३२
ग्रन्थ	१-३७२
सूत्रवार्तिकपाठ	३७३-३९२
श्लोकवार्तिकपाठ	३९३-४००
सूत्रसूचि	४०१-४०४

योगेश्वरस्य भगवतः परमकारुणिकस्य परमानुग्रहेणाप्य शरीरोद्भासित उद्द्योतपरिवृष्टः प्रभभाक्षुरी महाभाष्यस्य पतञ्जलिप्रणीतस्य पष्ठोऽध्यायो मुद्रणविधानेन शाणोत्तीव्रो भणिरिव चकासितराम् । अचिरोद्गतोऽयं महाभाष्यभागो न विराद्विज्वनकरकमलान्यधितिष्ठतीति साभिमानं विज्ञापयामः ।

अथ थायत् कैप्यटनागोजीभट्टसदस्यैः शब्दशालपाराधारीणैः पदवाक्यप्रमाणकुशलैर्विद्वदभेसरैर्महामाध्यायिभिर्निर्तारं परमा-
दरेणालोचित इति चात्साहचर्यदरन्मौस्त्यं किञ्चिद्वक्तव्यमवशिष्यते, तथापि कविकुलपुरुषाऽऽदिकविना भगवता धारणीकिना
मुत्तुतोऽपि रघुकुलभूपणो भगवान् रामचन्द्रः किम्बभूतिप्रयुतिभिः कविभिः पुनः पुनर्न स्तुयते ?

न वाऽष्टादशपुराणनिर्माणचतुर्विधैर्दम्भ्यवता भगवता व्यासेन बहुशो वर्णितोऽपि यरोदानन्दनः कविभिरनेकैः किमिव
शोध्यते ? विदग्धवरैः सर्वैः संस्तुयमानस्य परमप्रणो मया न किमिद्वीयते तथा शब्दमङ्गणोऽपि—इति अस्मत्परिभ्रमो न
पुनरुक्तः स्यात् ।

अपि च कलिकाङ्काले प्रतिद्वतरस्यापि पदार्थस्य कालान्तरेणाप्रसिद्धिमागतस्य पुनः पुनः संशोधनमपि न पुनरुक्त-
दोषमावहति । प्राचीनटीकाकृतसमये च प्रतिद्वतरस्य तस्यार्थस्य टीकायामनुपपादनमप्यत एव युज्यते । इदानीं महामाध्या-
यानि वार्तिकानि संगृहीतानि तान्येतान्येति निश्चयो महता प्रयत्नेनाप्यशक्य इति विदुषां नाविदितम् । तथा श्लोकवार्ति-
कानि यानीह दृश्यन्ते तानि किं महर्षिणा कालायनेन कृतानि 'उतान्येन केनापि महत्तरेणैलेतदपि बहुतरकालव्यवाया-
प्रज्ञानमहाशक्तिराजभ्राष्टरे)

अथायमत्र प्रश्न उपपद्येत यत्—वार्तिककर्तुरनभिधानेऽपि तदनुसारेण कृताः प्रयोगाः साधव एव, भाष्यपरिग्रहीतत्वाद-
खिलानि तानि प्रमाणान्येव—इति किमु तत्कर्तुरभिधानानभिधानेन ? व्याकरणस्य चेन्द्रचन्द्रादिमहर्षिभेदेन भिन्नत्वात्तन्महर्षि-
कर्तृकाण्यपि वाक्यानि भाष्यपरिग्रहीतानि मवेयुरिति न स विषयः श्लोदक्षेममर्हति—इति । सत्यम् । न वयमिन्द्रचन्द्रादिमहर्षि-
वचसां मोहं कुर्मः किन्तु यद्यत्र कश्चिच्चतुर्थोऽपि मुनिः प्रमाणत्वेनाधीयेत तदा त्रिमुनिव्याकरणमिलेप्या प्रसिद्धि-
विलयं यायात् ।

ननु सप्तहत्तैर्बहुषु स्त्रेषु 'स्त्रः शाकटाग्रस्यैव' 'कृतो भारद्वाजस्य' इत्यादिप्रकरणेण शाकटाग्रस्यप्रवृत्तीनामाचार्याणां
ग्रामाण्यमाश्रितमिति त्रिमुनिव्याकरणमिलेप्या प्रसिद्धिः कविकल्पनैव । भाष्यकृताऽपि 'अपर आह' 'भारद्वाजीयाः पठन्ति'
इत्येवंविधस्य ग्रन्थस्योक्तात्रिमुनिव्याकरणमिलेयत्तत्रैवाध्यायीयमिति चेत्, न; सप्तकृता न शाकटाग्रस्यप्रवृत्तीनामाचार्याणां
वचनान्यत्रोपनिषद्धानि किन्तु तेषां नामग्रहणेनैव तन्मतोल्लेखः क्रियते । स च नैतत्प्रसिद्धेः प्रतिकूलः, प्रत्युपास्य व्याकरणस्य
निर्मूलत्वघातं व्यपन्नदति । व्याकरणवैतत् 'कौटी पारमारी स्मृतिः' इतिविद्वदानीं प्रमाणम्, तत्र प्राचीनपरम्परातुल्यमिले-
धानेन शायत इत्यपरमनुकूलम् । भाष्यकृताऽपि यदि तत्तन्नामपुरस्कार एव कृत इत्याधीयते तदाऽनुकूलमेव । यदि चान्ये-
धामपि महर्षीणां वचसामत्र प्रमाणत्वेनोपन्यासस्तदा शक्यं समुदेति—त नृपयोऽप्यत्र प्रमाणमिति, तदा च त्रिमुनिव्याकरण-
मिलेप्या प्रसिद्धिर्मज्जेत ।

भाष्यकृतुपन्यासवचसाभिदानीं पठनपाठनशैलीशैथिल्येन भेदावबोधदुरुहवास्तवचनविवेकोऽत्र शुरुचरणश्रुत्यासन्नम्-
तिभिर्द्विद्वद्भाष्याभ्यासवशात्तद्वचःपरिशीलनप्राप्तविचारविमर्शवैध प्रसूयत इति तदनुसन्धानमभ्यर्ह्यते ।

एतत्तु तत्र विचारकक्षमावतति यत्—यद्यन्येऽपि श्रवणः प्रभवन्ति तदा रामायणायार्षेयप्रश्नेषु परिहर्यमानत् 'कृत्' इत्यादि
प्रयोगान्परिपश्यन्तो वयं तादृशप्रयोगान् परिकल्पयितुं समर्था इति 'आर्षत्वात्तात्' इत्यादि टीकाकृतोल्लेखः ग्रामादिक
एव स्यात् । तत्तुल्यन्यायात् 'अवेहि मा किंकरममूर्तं' इति कालिदासोक्तो विविदिष्यन्तो विद्वांसोऽपि परास्ता भवेयुः । 'वेष्टा
व्यनेशजिखिलास्तदाऽस्याः' इति श्रीहर्मस्य तु प्रमाद इति नागोजीभट्टेऽपि ग्रामादिकैव स्यात् । यथाऽप्यत्रभाष्याव्याकरणेषु
अधापुत्वेन परिगणित अपि प्रयोगा यत्रकुत्रापि परिदृश्यमानाः सन्तैः सन्तैः साधुवक्त्रशामारोहन्ति तद्वदत्रापि मुनिप्रयत्नोविद्वदा

इति श्लोकवार्तिकमुक्त्वा 'क्षियामिति क्षयर्थाभिधाने चेद्वावादयो द्विवचनबहुवचनानोरुप्रत्ययानुपपत्तिः' इति वार्तिकमुच्यते । तत्र 'तस्योक्तो लोकतो नाम' इत्यस्य 'तस्योक्तो'वचने लोकतो नामैतद्वचति-स्त्री पुमान् नपुंसकमिति' इत्येवं सम्पुटीकरण-वार्तिकमेवैतदित्यत्र न संकलेशः । यद्येतद्वाच्यवचनमेव स्यात्तदा सम्पुटीकरणं पुनरुक्तत्वाद्वाच्यकारो नाकरिष्यत् । येषु वचनेषु सम्पुटीकरणं दृश्यते तानि वचनानि न भाष्यकारस्य, किन्तु अन्यस्य कस्यचन तानि-इति नागोजीमद्वैरभ्यधायि-'अणिगोर-नार्ययोर्गुणोत्तमयोः प्यगोत्रे' (४११७८) इति सूत्रे 'शब्दान्तरमिदं विद्यात् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु' इति श्लोकभाष्यव्याख्या-नावसरे 'एते श्लोका भाष्यकृत एव, न वार्तिककृतः, सम्पुटीकरणाभावात्' इति । एवञ्च येषां वचनानां भाष्ये सम्पुटीकरणं दृश्यते तानि भाष्यकृतान्यस्य वार्तिककारस्येति स्थितम् । अत एव 'संस्थाने स्थायतेर्द्वाद्वि-स्त्री-' इति वार्तिकमेवेति निर्निवादम् । यदि च कात्यायनसंवेदं श्लोकवार्तिकं स्यात्तदा 'गुणो वा लुपि युक्तवत्' इत्येतदंशं व्याख्याय 'न चैतन्मन्तव्यं खमनीपिकयोच्यत' इति । पठिष्यति ह्याचार्यः-लिङ्गमशिष्यं लोकाधयत्वालिङ्गस्येति' इत्येवं कात्यायनवार्तिकेन तस्य प्रामाण्यं न वदेद्भाष्यकारः । 'तस्योक्तो लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत्' इत्यस्य च लिङ्गस्योक्तो लोकत एतद्वचति-स्त्री पुमानिति, वप्रकादिषु तु गुणः=लिङ्गं लुपि युक्तवदिति भवतीत्यर्थः । यद्यपि नागोजीमद्वैः 'गुणो वा लुपि युक्तवत्' इति व्याख्यानावसरे-'भाष्ये-गुणो वेति।' इत्युक्तम्, तेन च श्लोकोऽभ्याप्यकारस्य नान्यस्येति प्रतिपाति, तथापि केवलं प्रदीकप्रदर्शनार्थमेव तादृश्रुतिः । उक्तोत्ते प्रदीपस्थितान्येव प्रायः प्रतीकानि दृष्टान्ते, यत्र च भाष्यवार्तिकस्थानि प्रतीकानि दृष्टान्ते तत्र 'भाष्ये' इत्युक्तिः स्थलविशेष-प्रदर्शनार्थैवेति शैलीसिद्धोऽयं सम्प्रदायो भट्टानाम् । अन्यथाऽस्य भाष्यकारवचनत्वे 'तस्योक्तो, लोकतो नाम' इत्यंशस्य 'तस्योक्तो' वचने लोकतो नामैतद्वचति स्त्री पुमान् नपुंसकमिति' इत्येतादृशं सम्पुटीकरणं पुनरुक्तत्वादयुक्तमेव स्यात्, अतो नैतद्भाष्यकारस्य । एवञ्च 'न चैतन्मन्तव्यं खमनीपिकयोच्यते' इत्युक्त्वा 'लिङ्गमशिष्यं लोकाधयत्वालिङ्गस्य' इति वार्तिकप्रामाण्यं द्रुवता भाष्यकारेणैतत्साधितं यत्-अत्र मुनित्रयादन्यस्य वचनमनोभूतं तत् न स्वातन्त्र्येण प्रमाणम्, किन्तु मुनित्रयवचनानु-वृत्तत्वेनैवेति नान् मुनित्रयादन्यः फक्षितप्रभवतीति । यद्येद्वाच्यकारस्यैव वचनं स्यात्तदा तस्य स्वातःप्रमाणत्वेन वार्तिककारसुखेक्षणमयुक्तमेव स्यात् । यदि चायं श्लोको वार्तिककारस्य तदा तु सस्यैव स्ववचनप्रामाण्योपन्यासोऽयुक्ततरः स्यादिति सुस्पष्टमेव तद्विदाम् ।

ननु लिङ्गविषये स्वविद्वान्तप्रदर्शनोपक्रमे 'अवश्यं कथितसङ्कृतान्त आसेयः । कोऽसौ सङ्कृतान्तः' इति भाष्यका-रोच्या भाष्यकारस्यैवायं 'संस्थाने स्थायतेः'-इत्यादिः श्लोको नान्यस्य कस्यचनेत्यवशिष्यते । यदि चाभ्याप्यकृत एवेत्या-धीयेत तदा 'न चैतन्मन्तव्यं खमनीपिकया-' इत्याद्युक्तिरपि सारवतः संगच्छते । अन्योपक्रमे 'सङ्कृतान्त आसेयः' इति स्वतन्त्रमुपपायोपचारेऽपि सारवद्वोक्तिः सारवतो न संगच्छेतेति चेत्, न । भगवतो भाष्यकारस्य स्वतःप्रमाणत्वाद् 'न चैतत्खमनीपिकया-' इत्याद्युक्तिः परकीयवचनोपन्यास एव तस्य प्रामाण्यप्रदर्शनायोपयुक्ता सूपपादिता स्यात् । अन्यथा स्वकीयेतिप्रवक्तव्यं तत्र तत्र सूत्रवार्तिकप्रत्याख्यानं भाष्यकृततमप्रमाणमेव स्यात् । अथ च 'विदाम्' इति सूत्रोपक्रमे 'लिङ्गात्कीर्तयुंसोर्ज्ञाने भर्तुं वेदां प्रसज्यते' इत्येतदपि भाष्यवचनमेवेति स्वीकियमाणे तस्य व्याख्यानमन्यूनसाक्षरैर्भाष्यकृद्भिः प्रदर्शितं 'लिङ्गात्कीर्तयुंसोर्ज्ञाने सति भूकृते दाप्ताप्रोति' इत्येव द्विरुक्तमुक्तञ्च स्यात् । एवमेव 'संस्थाने स्थायतेर्द्वाद्वि-स्त्री-' इत्यादरेपि सम्पुटीकरणदर्शनादयं श्लोको न भाष्यकारस्य, किन्तु तत्समये प्रसिद्धस्य विदुषोऽन्यस्यैवेति मुनिधितं ज्ञमः । तस्य च प्रामाण्यप्रदर्शनाय 'लिङ्गमशिष्यं लोकाधयत्वालिङ्गस्य' इति वार्तिकाधयणमपि सारवत उपपद्यते । एवञ्च मुनित्रया-दन्यः कोऽपि नात्र प्रमाणमित्यपि भाष्यकारैः प्रदर्शितम् ।

वार्तिकश्लोकवार्तिकविषये प्रदीपेक्षोतादिदर्शनादस्मादिरेवं सिद्धान्तितम्-यस्य वाक्यस्यान्यूनाक्षरैः सम्पुटीकरणं भाष्ये दृश्यते तत्कात्यायनप्रणीतं वार्तिकम् । यस्य च श्लोकस्य यथाकथञ्चित्सम्पुटीकरणं न तत्कात्यायनप्रणीतम्, अपि तु श्लोक-वार्तिककारस्यान्यस्य कस्यचन । यस्मिन् सम्पुटीकरणं नैव दृश्यते ते भाष्यकारस्य अन्यस्य वा श्लोकाः, न वार्तिकानीति ॥

येषु च श्लोकेषु सम्पुटीकरणं न दृश्यत एतादृशानि स्थलान्यवद्वन्यपि अनेकानि वर्तन्ते, तद्यथा- 'वित्तो भोगप्रल-योः' (८१२५८) इति सूत्रे-

'यस्य विदेः अशकौ तपस्त्वे तनवचने तदु वा प्रतिपेधौ ।

इयन्विकरणात्रविधिदिष्टितुल्यो लुग्विकरणो यल्लि पर्यवपन्नः ॥'

इति श्लोकवार्तिकमुपपाद्य 'एष एवार्थः-ययोर्वित्तोः अशकौ तपोनत्वस्य वा नञौ । ययोस्तु इयंलुक्ता ताभ्यां छिद्विषयेद् इष्यते ॥' इत्येवं वार्तिकार्थप्रतिपादकः श्लोक उक्तः । ततश्च 'अपर आह-चेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । विन्तेर्विन्नश्च विन्नश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः ।' इति श्लोकद्वयमुक्तम् । अनयोश्च सम्पुटीकरणाभावाच्चैतौ वार्तिकश्लोको । तयोराद्यः कदाचिद् भाष्यप्रणेतुरपि स्यादित्येवानुमादं शक्यम्, द्वितीयस्त्वपरस्यैव कस्यचनेति सुस्पष्टमेवोक्तं भगवता ।

तथा-'वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूया-' (८११८) इति सूत्रे अध्याकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वमात्रस्य तद्वहणे विप्रतिपत्तिः, प्रदर्श्य तत्पदसार्थक्यमेवं प्रस्थापितम्-'एवं तर्थाह- सामृतेः पाणिभिर्मन्ति शुरवो न विप्रोक्षितैः ।

छाडनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ।' इत्यादिना । श्लोकार्थं न वार्तिककारस्य, किन्तु तद्विप्रस्याभ्यसेति प्रतीयते । अत्र न न सम्पुटीकरणेनोऽपि ।

तथा—'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इति सूत्रे—इत्येतिरित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यं संशितमत्रादिसिद्ध्यर्थम् । तत्र वक्तव्यमित्युक्त्वा 'देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्धिधिः । मिथ्यस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशित-व्रतः ॥' इति श्लोक उक्तः । अथवा भाष्यकारस्य प्रायः सम्भवति । न चात्र कथमपि सम्पुटीकरणम् ।

तथा—'युध्दस्य दसोऽश्' (७।१।२७) इति सूत्रे 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीण्यस्य पाणिनेः । एकदेश-विकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ।' इत्यर्थं श्लोक उक्तः । नायं वार्तिकसंज्ञां लभते, सम्पुटीकरणाभावात् । एतादृशकति-पयोदाहरणदर्शनादेव निश्चयेनैतज्ज्ञातुं शक्यं यत्—विभिन्नस्थलेषु वैचित्र्यकरणं भाष्यकृतां नैतत्साभाविकम्, अपि तु अभिप्रायविशेषेण वैचित्र्यकरणं तत्र तत्र युज्यते—इति । एवञ्च श्लोकवार्तिकरूपः कश्चित् प्रकारविशेषो भाष्ये परिदृश्यते स न भाष्यकारस्य न वा वार्तिककृत इति 'न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकमोच्यते' इति भाष्यदर्शनात् प्रतीयते । उभावपीनौ वार्तिक-कारस्येति स्वीकुर्मन्तव्यं स्वस्य स्वेनैव प्रामाण्याधरणमयुक्तं स्यात् । भाष्यकारस्यायं श्लोक इत्याश्रयणं तु सुतरामशक्यम् । सर्व-तन्त्रस्तत्रस्य भाष्यकारस्य वार्तिकमुख्येन प्रामाण्याधरणं कल्पतरूमूले उपविष्टस्य भोजनार्थं सत्राश्रयणमिव नातीव रुचिकर-मिति अन्यस्यैवायं कल्पचन श्लोक इति मुख्यवस्थितम् ॥

यद्यपि वार्तिककारः कश्चिदन्यः स्यात्तदा तस्य प्रामाण्यं वार्तिकमुख्येनोपपादयता भाष्यकृता स्वसम्मतिरिव वार्तिककार-सम्मतिरपि प्रदर्शितेति न कचित्सन्दर्भोद्भिदिः ।

ननु 'त्रियाम्' इति सूत्रस्योऽयं श्रोत्रो भाष्यकारस्यैव, नान्यस्य, स्वमतप्रामाण्यप्रदर्शनायैव 'न चैतन्मन्तव्यं' इत्याद्युक्तिः प्रौढ्या भाष्यकारेण प्रदर्शितेति चेदाप्रह्लादाऽश्रावधेयम्—'अकथितय' (१।४।५१) इति सूत्रे भाष्ये 'किमुदाहरणम्' इत्युक्त्वा 'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
दुविद्यासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥'

इति स्वकीयः श्लोकः प्रदर्श्यते । स्वकीयत्वं चास्य व्याख्यारूपकुण्डलनादर्शनाभावादवगम्यते । ततश्चास्मिन् सूत्रे शक्य-रूपवार्तिकाभावात् 'कथिते लादयधेरस्युः' इत्यादिश्लोकवार्तिकमुपपाद्य 'अपर आह—प्रधानकर्मण्याख्येये लावीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इत्युक्तम् । अत्र 'नपिते लादयधेरस्युः' इत्यस्य 'अपर आह' इत्यादेशः कुण्डलनादर्शनात्मेनौ भाष्यकारस्येति वक्ष्यितुं शक्यम् । अतश्चैतान्यकर्तृकाविलाधीयमाणे 'अपर आह' इत्याद्युक्त्या पूर्ववार्तिककर्त्रेपेक्षयाऽन्यकर्तृकत्वमुत्तरस्येति सुस्पष्ट-मेव । एवञ्चैतत्सूत्रावलोकनात् श्लोकवार्तिकानि नैककर्तृकाणि—इत्यप्यापतितम् । 'कथिते लादयधेरस्युः' इति श्लोकवार्तिकं कात्यायनमहर्षिरेवेत्याधीयमाणेऽपि 'अपर आह' इत्युक्त्या 'प्रधानकर्मण्याख्येये' इत्येतत्तद्व्यत्ययेनाधरणं गढे पठितमेव ।

ननु 'कथिते लादयधेरस्युः' इति 'प्रधानकर्मण्याख्येये' इति च श्लोकद्वयमपि भाष्यकारस्यैव । अत एव 'आगम एवायं न स्वमतिपरिकल्पनेति दर्शयितुमाह—अपर इति' इत्येवमवतरणं 'अपर आह' इत्यादिप्रत्ययस्य कैयटः परिकल्पयति । अत एव च 'कारकं चेत्तुना कथा' इत्यस्मादवतरणमुक्त्वोते 'एतदेव व्यतिरेकमुख्येनोपपादयति—भाष्ये—कारकं चेत्तुना कथेति' इतीदंशमुपपद्यते । अन्यथा 'उपपादयति वार्तिके' इति हि उक्तोतकृतोच्येत । अत एव गतिपुष्टिप्रत्यवसानार्थेति सूत्रे भनो-रमायां 'प्रधानकर्मण्याख्येये लावीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहावीनाम्—इत्युक्त्वा 'ग्यन्ते कर्तृक' कर्मण इति वदतो भाष्य-कृत एव तत्र प्रमाणात्वात् इत्युक्तं सप्रच्छते । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे शब्दरत्नस्य 'प्रधानकर्मण्याख्येये लावीनाहुर्द्विकर्मणाम् । इत्युक्तेः' इत्यस्य व्याख्यायां भैरवमिश्रेण 'इत्युक्तेरिति । इति भाष्योक्तेरित्यर्थः' इत्युक्तं खरसतः सगच्छते । पाण्युप-डो-पाङ्गवैयनायेन भाष्यप्रकाशे 'इत्युक्तेति' इति शब्दरत्नप्रतीकमुपादाय 'इति भाष्योक्तेरित्यर्थः' इति व्याख्यातमुपपद्यते । एवञ्च 'कथिते लादयधेरस्युः' इत्यादि श्लोकद्वयमपि भाष्यकृतकृतमेवेति कैयटादिप्रामाण्यात्प्रतीयत इति चेत्, न । टीकाकारणां कैयटादीनां 'न स्वमतिपरिकल्पना' इत्यादिकथनेन 'प्रधानकर्मण्याख्येये—' इति श्लोको न भाष्यकारस्येत्येव समर्थते । तथा च तत्रपीपमन्थो भाष्यकृत एवमौ श्लोकाविलम्ब न प्रामाण्यमादपति । भाष्यकृत एवमौ श्लोकाविलम्ब इदतरप्रमाणाभावे प्राचीनाचार्याणामेतानि श्लोकवार्तिकानि भाष्यकृतोपातानीति कल्पनैव व्यापसी । भैरवमिश्रादीनां 'भाष्ये' इति कथनं तु श्लोकवार्तिकं न वार्तिककृतमिति तस्य प्रामाण्यं भाष्याश्रयणादेवेति 'भाष्ये' इत्युक्तिर्नापहृता । उक्तोते च 'भाष्ये' इत्युक्तिः शैलीतिद्वैतेति श्लोकयोरनयोरन्यकर्तृकत्वेऽपि नास्मात्तेति स्पष्टं तद्विदम् ।

एतावत्स्वप्न निर्णेतुं शक्यं यत्—व्याकरणभाष्ये श्लोकवार्तिककारो न एक एव । किन्तु प्राचीनाचार्याणामनेकेषां वार्तिकरत्नेन प्रसिद्धाः श्लोकाः स्थलविशेषे भाष्यकृता स्वकल्पनायाः सागमकत्वप्रदर्शनावेलायां तत्र सत्रोपनिषदास्य एकाग्र-श्लोकवार्तिकरत्नेन व्यवहियन्ते ।

ननु स्वतःप्रमाणस्य भाष्यकारस्यान्यप्रमाणाधरणं कथं युज्येतेति चेत्, न । अस्य शास्त्रस्य प्राचीनपरम्परानुबन्धित्वं एवयितुं तथोक्तिरिति तदाश्रयतम् । अत एव सूत्रकारेणापि प्राचीनशास्त्रकृताभिः प्रपञ्चादिसंज्ञानिरत्र व्यवहृतं संगच्छते । एवञ्च 'अकथितय' इति सूत्रे प्राचीनव्याख्यास्तु परिदृश्यमानः 'कथिते लादयधेरस्युः' इत्यादिः श्लोकोऽन्यस्याचार्यस्य, तस्मिन्नेव

च 'प्रधानकर्मण्यारूपे' इत्यादिरपरस्येति व्याख्यानवैविध्यप्रदर्शयितुकामेन भाष्यकारेण द्वावपीमावत्रोपातो-इति कल्पन-मेव ज्यायः । अत एव 'अपर आह' इत्युक्तिस्तत्र खरसतः संगच्छते । अत एव च तयोः श्लोकयोरनूनाक्षरभाष्येण व्याख्यानं सामञ्जस्येनोपपद्यते इति वक्तुं शक्यम् । अन्यथा 'प्रधानकर्मण्यारूपे' लाघीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इत्यस्य 'प्रधानकर्म-ण्यभिधेये द्विकर्मणा धातूनां वसंति लादयो भवन्तीति वक्ष्यम्' इति व्याख्यानं द्विरुक्तवेनायुक्तं स्यात् । अनयोः श्लोकयोः सर्वांशेऽपि व्याख्यानं भाष्ये सन्दृश्यते तत्तत् एवावगन्तव्यम् । भाष्यवृद्धाख्यानपुनरुक्तिबलात्तेन श्लोको भाष्यकारस्येत्नु-नीयते । अनुमीयते च श्लोकवार्तिककारो न कश्चिदेक एव किन्तु भाष्यसमयात् प्राक् सूत्रव्याख्याने ब्रह्मादराः प्राचीनाचार्याः यतिपयाः संभवन्ति । अत एव 'अपर आह' इत्यादिना तेषां भेदो भाष्यकृता प्रदर्शितः ।

यदि चैतावताऽप्याग्रहः-श्लोकोऽयं वार्तिककारस्यैव-इति, तत इतो दत्तदृष्टिर्भविष्यति । तथाहि- 'अदो जरिध-ल्यप्यति किति' (३।१।३६) इति सूत्रे ल्यप्रहणप्रयोजनमाविर्भूतता भाष्यकृता-

'जग्धि विधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमवस्यति किति' इति विधानात् ।

हि प्रभृतींस्तु सदा यहिरङ्गो ल्यप्भरतीति कृतं तदु विद्धि ।'

इति श्लोकवार्तिकमुपन्यस्तम् । ल्यपि परतो यो जरिधविधिः सोऽकस्मात्सिध्यति, तिकिति प्रहणात् । एवम् ल्यप्रहणं निष्फलमित्युक्त्वा हि प्रभृतीन् ल्यप्भाष्यत इति ज्ञापनार्थं ल्यप्प्रहणमिति वार्तिकार्थः । अस्मिन् वार्तिके कृष्णललाभाभ्यमपि न दृश्यते । अस्य च वार्तिकत्वमुक्तोक्तकारेण 'वार्तिकं यत्-तत्-इति सामान्ये नपुंसकम्' इत्येवं स्पष्टमुक्तम् । प्रतीपेऽपि 'अयमे-वायं व्याप्रभृतिनाऽप्युक्त इत्याह-जग्धि विधिरिति' इत्यनेन व्याप्रभृतिवचनत्वमस्य स्पष्टमेवोक्तम् । तदपि भाष्ये 'एष एवायं:-

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वाच्च किति' इत्युच्यते । ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यप्ता भवति बाधनम् ॥ इति' इत्युक्तम् । अनेन पूर्ववार्तिकपेक्षया भिन्नोऽयं समानार्थः श्लोकः, तेन च भिन्नकर्तृत्वमस्य व्यज्यते । एतच्च 'एष एवायं इति' इति प्रतीकमुपादाय 'अन्येन निबद्ध इति शेषः । मया निबध्यत-इति वा' इति व्याख्यानेनोद्घोतकृता सुस्पष्टमेवोक्तम् । 'जनयो सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्' इत्ययं श्लोको भाष्यकारस्यास्य वेति निर्णेतुं न प्रभवति उक्तोक्तकाराः । तत्समयेऽप्यस्मिन् विषये सन्देह आसीदित्यवधार्यते । अस्मान्निस्त्वमैतत्प्रसाध्यते-काल्यायनाच्छ्लोकवार्तिककारोऽन्य एवेति । स च एको वाऽनेको वेत्यन्यदेतत् । अथ च समानार्थकवार्तिकद्वयप्रदर्शनेन तत्रैकस्येति सिद्धम् । प्रथमस्य च व्याप्रभृतिकर्तृत्वं प्रतीपे प्रदर्शितमिति काल्यायनादप्यस्यैव तदिति सिद्धम् । द्वितीयश्च श्लोकः कदाचिद्भाष्यकारस्यापि संभवेत्-इति पूर्वोदाहृतोद्घोतदर्शनादवधीयते ।

ननु अनयोः श्लोकयोः संपुटीकरणभावाच्चैतो वार्तिकसंज्ञां लभेते । एतो च प्राकरणिकौ श्लोकविति नानयोर्विषये कश्चिद्विवाद इति नैतो प्रस्तुतायं साधकाविति चेत्, इदमप्यपरं पश्यत- 'मृगोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति सूत्रे भाष्ये 'असंज्ञायामिति किमर्थम्' इत्यादिपि 'भार्या' इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । भार्याशब्दो हि गृहिण्याः सहेति तत्र कथञ्च भवति, किन्तु ण्यप्रत्ययः । ततो वार्तिककृता 'मृगः संज्ञाप्रतिषेधे ब्रियामप्रतिषेधोऽन्वेन विहितत्वात्' इति 'अन्येन-संज्ञायां समज-इत्यादिसूत्रेण मृगः कथञ्चिधानात् संज्ञाप्रतिषेधेऽपि ब्रिया प्रतिषेधो न भवति' इत्यर्थमुक्तम् । ततश्च 'प्रतिषेधः किमर्थं इति चेदज्ञासंज्ञाप्रतिषेधार्थः' इति 'भार्या' नाम क्षत्रिया वाऽञ्जीसज्ञा तदर्थं 'असंज्ञायाम्' इत्युक्तम्' इत्यर्थकं वार्तिक-मभिधाय 'सिद्धं तु ब्रिया संज्ञाप्रतिषेधात्' इति सिद्धान्तो न्यासान्तरेण वार्तिककृता साधितः । सिद्धान्तितो वार्तिककारस्य वायमाशयः- 'मृगोऽसंज्ञायाम्' इति सूत्रमकृत्वा 'संज्ञायां समजनिपद-' इत्यस्यापि 'न ब्रियां मृगः' इति न्यासः कर्तव्यः, तेन गृहिणीयाचकारभार्याशब्दे ण्यतः सिद्धिः । एवं कृते सूत्रभेदो भवतीति दोषमुक्त्वा 'भाष्ये इति तत्रानुवर्तते' इत्यादिना भाष्यकृता स निवारितः । तमेवार्थं भाष्यकारः 'अपर आह-

'संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्ध्यति । क्षत्र्यां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति ॥

अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्सूत्रम् । यथा यत्वं यथा जन्वं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥'

इति श्लोकवार्तिकभाष्यां प्रत्युपादयत् । अत्र हि वार्तिककारादन्य एवायं श्लोकवार्तिककार इति स्पष्टमेव । न ह्यनयोः वार्तिकश्लोकवार्तिकयोः कर्तृत्वमुक्तावयितुं शक्यम्, 'अपर आह' इति भाष्यसिरोषात्, वार्तिकव्याख्यानप्रक्रमभेदाच्च ।

अपिच वार्तिककृता सूत्रभेदान्नेपे विनिवारितेऽपि सूत्रभेदवारणार्थं प्रयत्नमानेन भाष्यकारेण स्वकीयैरेव शब्दै-स्त्वर्थं साधयित्वा तादृशसंभ्राहवार्तिकं 'अपर आह' इत्यादिनाऽन्वे विनियोजितम् । वाक्यभूतेषु वार्तिकेषु नेयं रीति-र्भाष्यकाराणां कापि दृष्टव्यीत्यनुमीयते- 'काल्यायनमहर्षेरन्यकृतान्येवेमानि श्लोकवार्तिकानीति । अन्यच्च खोक्तार्थस्य सम्राहकत्वेन प्रयुक्तानि श्लोकवार्तिकानि खानुमत्येव प्रमाणानि, नैवा पाणिनीये शाब्दे स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमित्युच्यते । एवञ्च निमुनिव्याकरणमित्येपाऽभियुक्तोक्तिर्निरावर्धयैव ।

इदमप्यपरमत्रावधेयम्-सर्वत्र यानि काल्यायनवार्तिकानि वाक्यरूपाणि दृश्यन्ते तानि च विधायकत्वेनैव संप्र-वर्तन्ते न त्वनुवादकत्वेन । श्लोकवार्तिकानि च प्रायः सर्वाण्यप्यनुयादकान्येव न तु विधायकानि । तथा च 'अमावस्यद-न्यतरस्याम्', (३।१।१२२) इति सूत्रे भाष्ये 'तवारः कस्यानुबन्धः' इति प्रस्तुत्य 'ओनिगंस्तन्वीऽधीते' इति व्यपनर्वाभावात् भिन्तीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्युक्तत्वा 'एवं तर्हि-

'अमावस्योदहं प्यतोर्निपातयाज्यवृद्धिताम् । तथैकवृत्तता तयोः खरश्च मे प्रसिद्ध्यति ॥'

इति श्लोकवार्तिकमुक्तम् । अस्मिन् सूत्रे हि वाक्यरूपं वार्तिकं नैव दृश्यते, यत्र श्लोकवार्तिकं दृश्यते तत्केवलं सूत्रे किं निपात्यत इत्येतत्प्रदर्शनपरमेव, न त्वनेन किमिद्विधीयते । अयं च वार्तिकार्थः—अमापूर्वो यो वस्तुषुत्तुत्तादशात्प्रकृतित्वया-
ण्यतो विधानं क्रियते, तत्रैकस्याथ प्रकृतैर्द्वैतभावो निपात्यते । तथा सति 'अमावास्या'शब्दस्य प्रकृतित्वमभावस्यदित्यस्य
च विकृतित्वमिति एकवृत्तता सिध्यति स्वरोपेक्षितप्रत्ययनिमित्तो मे प्रसिध्यति—इति । एवञ्चात्रोभयोर्निपातनं सूत्रकृता कथं
साधितमित्येवानेन श्लोकवार्तिकेन प्रतिपादितमिति नास्मात्पूर्वविधित्वमिति सुस्पष्टमेव ।

तथा 'छन्दसि निष्कर्म्यं देवहूय-' (३१।१।२३) इति सूत्रे भाष्ये निष्कर्म्यं इति किं निपात्यते ? निष्कर्म्यं कृतेराद्यन्त-
विपर्ययश्छन्दसि, यथा कृतेस्त्वर्क इत्यादिना निपातनमुपपाद्य 'अपर आह—

'निष्कर्म्यं व्यत्ययं विद्याधिसः पत्वं निपातनात् । ण्यदाद्यादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः । ण्यदेकस्माच्चशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥
इत्येवं साक्येन सूत्रनिपातनोपपादकं श्लोकवार्तिकं भाष्यकार उदाहरणम् । अनेनोदाहरण्यदशनेन सूत्रोपाध्यायप्रति-
पादकमेव श्लोकवार्तिकमिति भाष्यकारीयसिद्धान्तः समुद्घासितोऽवतरति । 'छन्दसि-' इति सूत्रे वाक्यरूपं वार्तिकं नास्त्येव ।
क्वचित् 'निष्कर्म्यं कृतेः-' इत्यादिसुप्रसिद्धपुस्तकेषु वार्तिकनिर्हारेः परित्यज्यते तत्प्रामादिकमेव ।

तथा 'परोक्षे लिट्' (३१।१।१५) इति सूत्रे भाष्ये परोक्षशब्दव्युत्पत्तौ आक्षेपमुपपाद्य 'नैप दोषः—

परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् । उत्वं वादेः परादक्षः सिद्धं चाऽस्माच्चिपातनात् ॥

इति श्लोकवार्तिकमुत्तेन तच्छब्दव्युत्पत्तौ पराकान्तं भाष्यकृता । न चायं श्लोको भाष्यकारस्य सम्भवति । तच्छ्लो-
कसम्पुटीकरणभाष्येण 'परशब्दस्याक्षशब्द उत्तरपदे परो भावो वक्ष्यः, अथवा परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्योत्वं वक्ष्यम्,
अथवा निपातनादेव सिद्धं परोक्षे लिटिति' इत्येवं रूपेणान्यस्यायं श्लोको भाष्यकृताऽप्रोदाहृत इति निश्चेतुं शक्यम् । अन्यथा
सारलार्थस्य श्लोकस्य सम्पुटीकरणमनावश्यकं पुनरुक्तं च स्यात्—इति सुधीय एवात्र प्रमाणम् । अत्र हि अनेन श्लोकेन
नापूर्वं किमिद्विधीयते, सूत्रोक्तपरोक्षशब्दश्च प्रकारत्रयेन साध्यत इत्येव । एवञ्च श्लोकवार्तिकविषये पूर्वोक्तः सिद्धान्त एव
स्पष्टमनेन व्यज्यते । अस्मिन् सूत्रे च 'परोक्षे लिट्यन्तापह्वये च' इति कालायनवार्तिकं तु अत्यन्तापह्वये सूत्रेणाप्राप्तं
लिटं विधत्ते, न तु तत्पूर्ववार्तिकवदनुवादकम् । 'लट् से' (३१।१।१८) इति सूत्रे भाष्यकृता पूर्वं कालायनकृतं 'सपुरा
भूतमात्रे । न सपुराऽद्यतने' इति वार्तिकद्वयमुपक्त्वा तत्र चासन्नतिरूपमाक्षेपं प्रदर्श्य—

'सादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किङ्कृतं भवति । न स पुराऽद्यतन इति ह्युच्यते कालायनेनेह ॥

अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट्स इति तत्र नास्ति नञ् कार्यम् । अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्योश्च विनिवृत्तौ ॥
न पुराद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यं तत्र चापि लुङ्ग्रहणम् ।' इति श्लोकवार्तिकैः कालायनवार्तिकयोऽन्यथा
साधितः । अनेन श्लोकवार्तिकेनैतद्विधीयते—श्लोकवार्तिकानि सवार्तिकस्य सूत्रग्रन्थस्य व्याख्याभूतानि भाष्यकारा-
न्नाम् बहुविधैर्विचिन्तितानि बहुरूपाण्यन्ताम् । तेषु यानि प्रस्तुतोपयोगीनि तान्यत्र भाष्यकृता गृहीतानि—इति प्रतीयते । अत्र
हि 'लट् से' 'अपरोक्षे च' 'ननौ वृष्टप्रतिपचने' 'नन्योर्विभाषा' 'पुरि लृङ् चासे' इति सूत्रपत्रकेन प्रत्ययाः कस्मिन् ऋके
विधेया इति 'सपुरा भूतमात्रे । न सपुराऽद्यतने' इति वार्तिकोभ्यां निर्णयते । वार्तिकयोश्चायमर्थः—सपुराशब्देन सपुरा
घटितसूत्रायन्तसमुदायः पञ्चसूत्रात्मनो लक्ष्यते । तेन च सपुराघटिता पञ्चसूत्री भूतमात्रे भवति—इति प्रथमसार्थः ।
द्वितीयस्य च—तत्र सघटितं पुराघटितं च यत्सूत्रद्वयं 'लट् से—पुरि लृङ् चासे' इति तदनद्यतने न भवति । प्रथमे च
वार्तिके सपुराशब्दस्य लक्षणा पञ्चसूत्र्याम् । द्वितीये च न लक्षणा । तत्र भाष्यकृता पूर्वसिद्धं लक्षणोत्तरत्रेति पञ्चद्वयमुप-
स्थाप्य श्लोकवार्तिकेन समाहितम् । तथा सादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भूतमात्रे भवन्ति तदा 'न सपुराऽद्यतने' इति
वार्तिकं ह्युच्यते कालायनेन किं कृतम् ? यतः पूर्वसूत्रात् 'लट् से' इति सूत्रेऽनद्यतन इत्यनुवर्त्य तत्साधयितुं शक्यम् ।
उत्तरत्र चानद्यतन इत्यस्यानुवृत्तिर्न । एवञ्च 'पुरि लृङ् चासे' इति सूत्रं भूतमात्रे प्रवर्तते तदर्थं न पुराद्यतन इति वाच्यम् ।
तथाचाऽनद्यतन इत्यस्यानुवृत्तौ स्मरितत्वप्रतिज्ञा स्वीकार्या, उत्तरत्र च तन्नानुवर्तते इति व्याख्यानमप्याश्रयणीयम्, तद-
पेक्षया द्वितीये वार्तिके सम्ग्रहणमेव लघु इति चेत्, न । 'पुरि लृङ् चासे' इति सूत्रेऽनद्यतन इत्यनुवर्तते इति लुङ्ग्रहणेन
ज्ञाप्यते । तथाहि—यदि भूतमात्रेऽयं विधिः स्यात्तदा 'नन्योर्विभाषा' इति सूत्रादिभाषाग्रहणमनुवर्त्य विकल्पेन लटो विधानात्
पदे लृङ् भविष्यतीति लुङ्ग्रहणं व्यर्थं सद्वाननद्यतनानुवृत्तिं ज्ञापयति । अद्यतनपदमत्रानुवर्तते तदाऽनद्यतने लृङ् प्राप्ता
इति लुङ्ग्रहणं चरितार्थं स्यात् । एवञ्च लुङ्ग्रहणसामर्थ्यादत्राऽनद्यतन इत्यनुवर्तते इति 'न सपुराऽद्यतने' इति काला-
यनस्य वार्तिकं व्यर्थमेवेति टीकाकर्तुः श्लोकवार्तिककारस्याशयः । अनेन ग्रन्थेन वाक्यवारः कालायन एव, श्लोकवार्तिक-
कारश्च ततोऽन्यः कथिदाचार्य इति सिद्धम् ।

ननु च श्लोकवार्तिकमिदं भाष्यकारस्यैव बहून् युक्तमिलिपि न । 'न पुराऽद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यं तत्र चापि
लुङ्ग्रहणम् ।' इति वार्तिकार्थस्य भाष्यकृता 'तत्रैतावद्वक्तव्यं स्यात्—न पुराद्यतन इति । तत्र चापि लुङ्ग्रहणं ज्ञापकम्'
एतावद्विरुद्धैः पुनरुक्तं इव व्याख्यानात् । पुनरुक्तशब्दैर्वातिकेनाभिप्रेतस्य सम्पुटीकरणं भाष्यकार्येणैव सिद्ध्यति । एवञ्च

नेदं श्लोकार्थिकं कालायनस्य, 'इति भुवता कालायनेनेदं' इत्युक्तेरङ्गलपरोः । भाष्यकारस्य नैतपि संपुटीकरणमित्युक्तम् । अत एव भाष्यवार्तिकप्रकाराभ्यामन्य एवायं श्लोकार्थिककारोऽभ्युपगन्तव्यः । स च कालायनवार्तिकप्रत्याख्यानं यत्रमाचरन् सूत्रवार्तिकयोर्व्याख्याता भाष्यकारोपेक्षया प्राक् समुद्भूत इत्येतत्सर्वमन्येन वार्तिकेन सुस्पष्टमुच्यते ।

'असोरलोपः' (६।४।१११) इति सूत्रे भाष्ये तत्परकरणं किमर्थमित्याक्षिप्य 'आत्मा-आसत्' इत्यत्राद्यगमाकारस्यापि तत्परत्वामात्रे लोपः स्यादिति प्रयोजनमुच्यते 'आदोऽसिद्धत्वाच्च भविष्यति' इति समाहितम् । कैयटेन च 'नैतदस्तीति' इति प्रतीकमुपादाय 'अत्र प्रत्याख्यातं तत्परकरणम्, परंस्वातु शापकत्वमस्य वक्ष्यते' इत्यादि व्याख्यातं, ततश्च 'अत एकहस्त्ये-नादेशोक्तैर्लेखिते' (६।४।१२०) इति सूत्रे भाष्ये 'दम्भ एव नलोपस्यासिद्धत्वात्' इति कालायनवार्तिकं व्याख्याय—

'नशिमन्योरलित्येत्वं छन्दस्यमिपचोरपि । अनेशमनेकेत्येतद्योमानं लिङि पेचिरन् ॥

यजायेजे घषावेपे दम्भ एत्वमलक्षणम् । असोरत्वे तकारेण क्षाप्यते त्वेत्वशासनम् ॥'

इति श्लोकार्थिकम्भाष्यकार उदाजहार । पूर्वत्र निष्फलस्यापि तत्परत्वस्यात्र 'असोरत्वे तकारेण' इति तत्परत्वकृतं भुवतः श्लोकार्थिकदेतदज्ञायते—भाष्यकृता तत्परत्वप्रत्याख्यातम्, सूत्रवार्तिकव्याख्यानकारेण च श्लोकार्थिकेन तत्परत्वं शापक-मुक्तं 'असिद्धवदन्नामात्' इति विधिरितम् इति । एतच्च पूर्वापरविरुद्धमिव यदुच्यते तेन श्लोकार्थिककारस्य भाष्यकारतो वेद-माचक्षते । वस्तुतस्तत्र 'दम्भ एव नलोपस्यासिद्धत्वात्' इति वार्तिकमेव सिद्धान्तो भाष्याभिप्रेतः, न तु तत्परकरणस्य शापकत्वं सिद्धान्तः । 'असिद्धवदन्नामात्' इत्यस्यासिद्धत्वे वेगनुरितस्य सिद्धिरेव भाष्यकृता प्रदर्शयते, न त्वन्यत्फलान्तरे किमिति । एवञ्च 'असोरलोपः' इति सूत्रस्थतत्परकरणस्य वैयर्थ्यं शापकत्वमेति विप्रतीपमिव भुवता भाष्यकारेणैतत्प्रतिपाद्यते यत्—श्लोकार्थिककारो भाष्यकारादन्य एव कथिदीकाहृदिति । ततश्च भिन्नकर्तृकत्वादायुक्तिः संगच्छते ।

ननु प्रत्याख्यानं शापकत्वप्रयोगमपि भाष्ये भवितुमिति अन्यतरदशप्रमाणमिति वक्तव्यं स्यात् । तत्र भाष्यस्या-प्रामाण्यं तु सुदृशयेतम् । श्लोकार्थिकस्याप्रामाण्यमेतद् भाष्यपरिग्रहीतत्वात् तदपि प्रमाणम् । एवञ्च असङ्गतित्त्रोपवर्ध-तेति चेत्, न । भाष्यकृता हि पूर्वं प्रत्याख्यानस्योक्तत्वेन तदेव शीर्षमन्तमित्युपन्यस्तम् । ततश्च 'दम्भ एवम्' इति वार्तिक-प्रत्याख्यानस्य प्रवृत्तमपि श्लोकार्थिकं न तथाऽभिप्रेतं यत्तस्य 'असिद्धवदन्नामात्' इत्यस्मान्नित्यत्वेन नैतदन्यत्किमिच्छ्यं चाप्यते । तत्परकरणं तु प्रत्याख्येयं फलान्तरे वाऽभिनिवेशः कार्य इत्युभयमपि भाष्यकृता समानमित्यवश्यम् । अत एव न पूर्वापरविरोधः ।

अन्यच्च 'सदादीनामः' (७।२।१०२) इति सूत्रे 'सदादीनां द्विपर्यन्तानामकारवचनम्' इति वार्तिककृताऽभिहितम् । ततश्च भाष्यकृता तत्तर्हि वषज्यम्—न वषज्यमित्युक्त्वा—

'सदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युपपन्नसदोः । शेषे लोपस्य लोपेन क्षायते प्राक्तनोऽदिति ॥'

इति श्लोकार्थिकं 'शेषे लोपः' इति सूत्रेण लोपविधानसामर्थ्यात् 'सदादीनामः' इति सूत्रं ततः प्राक्प्रवर्तते इति 'द्विपर्यन्ता-नाम्' इति न वषज्यमित्यर्थकमुक्तम् । अत्र कैयटः—'ततोऽदिति' इति प्रतीकमुपादाय वृत्तपूर्णाथैतत्परनिर्देशः । सूत्रे स्वतत्पर एवाकारो निर्दिष्ट इत्याह । नागोजीमित्राश्च—'सूत्रे स्वतत्पर एवेति—इति प्रतीकमुपादाय न तु वार्तिकदर्शनेन सूत्रे तत्परपाठ इति श्रुतिव्यतिरिक्तः । आत्मानस्य सर्वार्णमाहकार्येन तत्परत्वे फलान्नावादिति तात्पर्यम्' इत्याहुः । भाष्यसंपुटी-करणेन, अनेनोद्घोतप्रत्ययेन च वार्तिकमेवैतदित्यत्र न विनिगमनाविरहः । वाक्यरूपवार्तिकखण्डनाय प्रवृत्तमेतच्च कालायनस्ये-त्येतदपि स्फुटतरमेव । संपुटीकरणभाष्यदर्शनेन च नैतद्भाष्यवार्तिकम् । एवञ्च कस्यचन पूर्वार्थस्येतद्वातिकं सूत्रवार्तिकयो-रर्थवैधनस्य प्रवृत्तं मुनित्रयादन्त्यस्येति निश्चयश्चम् । 'सदादीनामः' इति सूत्रे तत्परकरणमात्रेऽपि श्लोकार्थिके तत्परत्वोल्लेखः प्राचीनव्याकरणवाचनानिर्व्यूहोऽनवधानतामूलको वा । पाणिनीयव्याकरणप्रयोगे तारः पाणिनिकालायनपत्रजलयः प्राचीनव्याक-रणवासानिर्व्यूहान् न भवितुमर्हन्तीति तदन्यस्यैव । अनवधानस्य भाष्ये द्वेतादृशं क्वाप्यदृष्टव्यमिति नैतद्वचनं भाष्यकारस्येति सिद्धम् । भाष्यकृच्छेलेविद्वद्वाक्यमुपादायः । एतावदेवासा पर्याप्तं निदर्शनं मुनित्रयादन्यस्येति तद्वचनमित्यर्थः ।

अपि च 'कौमारापूर्ववचने' (४।२।१३) इति सूत्रे मगधता कालायनेन सूत्रस्य व्यापकत्वोपपत्तये 'कौमारापूर्ववचन इत्यु-भयतः त्रिया अपूर्वत्वे' इति वार्तिकमन्यधायि । तत्र—

'कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते । अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥'

इति श्लोकार्थिकमुपन्यस्तम् । एतच्च वाक्यवार्तिकसमानार्थकमिति नैतत्कालायनस्य भवितुमर्हति । भाष्यकारस्येदमित्यपि न, 'अथवा कुमार्या भवः कौमारः' इति संपुटीकरणप्रयोगात् । नागोजीमैत्रेः—'कुमार्या भवतीति वा—इति वार्तिकव्याख्यानं—कुमार्या भव इति' इत्युक्तम् । तेनास्य वार्तिकत्वम्, कालायनपत्रजस्येतिभ्यामन्यकृतत्वञ्चावगम्यते । 'कुमार्या अण्विधीयते' इति सूत्रार्थमात्रप्रदर्शनमपि कालायनसंज्ञाविद्वद्वेव । अत एव वाक्यवार्तिकसमानाश्रयेतत्सुस्पष्टार्थकम्भाष्यकृतोपात्तमित्यु-पात्तं शक्यम् ।

'अनितेः' 'अन्तः' (८।४।१९, २०) इति सूत्रे श्लोकार्थिकैकचरणोपादानेन भाष्यकृतैतत्प्रदर्शयते—सूत्रव्याख्यानमूला ये श्लोकाः प्राचीनव्याख्याकाराणां सन्दर्श्यन्ते तेऽत्रोपयुक्ताः श्लोकाः—श्लोकाश्चोपादीयन्ते, न तु साकर्येन सर्वे संयुज्यन्ते ।

अत एव 'अन्तः' इति सूत्रे 'बो वा तस्मादनन्तरः' इत्येव श्लोकचरणः संयुहीतः न तु समग्रः श्लोकः । 'उपसर्गादनोत्पराः (८।१।२८) इति सूत्रे 'भावित्यप्योति नेष्यते' इति श्लोकचरण एवोपात्तः, तावदेवात्रोपयुक्तमिति न समग्रः श्लोकः संयुहीतः ।

एवमश्लोकवार्तिकानि यानि भाष्ये दृश्यन्ते तानि न सुविग्रहप्रणीतानि, किन्तु सूत्रवार्तिकव्याख्याने वद्वदरैस्तत्र भव-
द्भिर्बुद्धिभिः प्रणीतानीत्यस्याभिरनुमीयते । भाष्ये येषां श्लोकानां संपुटीकरणं न दृश्यते तादृशा अपि बहवः श्लोकाः संयुहीत-
न वार्तिकसंज्ञा लभन्ते । तेषु च केचिद्वाच्यकृताम्, केचित्तदन्येषामाचार्याणाम्, केचिच्च संप्रहकाराणां व्याधिचरणानाम्,
ते ते श्लोका भाष्ये समाहताः संभवन्ति । तथा च 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य' (५।२।१४) इति सूत्रे भाष्ये व्याख्यानान्ते-
'शौषिकान्मतुर्वर्थायाञ्छेपिको मतुर्वर्तिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥'

इति श्लोक उदाहृतः । संपुटीकरणभावाच्चायं वार्तिकपदवीमर्हति । उक्तोते च नागोजीमैः श्लोकस्यास्य व्याख्यान-
वसरे 'एवमयं श्लोकः कस्यचिच्छात्रस्येति बोध्यम्' इत्युक्तम् । अतश्च या भाष्ये मुक्तकोक्त्यो दृश्यन्ते तासां कर्तुंरनुपलम्भे-
ऽपि अनेककर्तृत्वं प्रसिध्यति तस्मात् ।

अत्रेत्थमवधेयम्—श्लोकवार्तिकानि न कात्यायनकृतानि न वा भाष्यकारप्रणीतानीत्यनुमानादिभिः प्रमाणान्तरैः
प्रसाधितेऽपि च तेषु कालिचन कात्यायनकृतानि नैव सन्तीति निश्चयेन वक्तुं न पारयामः । यत्स्थानि श्लोकवार्तिकानि प्रायो-
ऽपूर्वविधायकानि न सन्ति, यानि च विधायकानि दृश्यन्ते तत्कर्तृविचारे सन्दिह्यते चेत्तः । यथा—'ब्रीभ्यो ङ्क्'
(४।१।१२०) इति सूत्रे—

'घडवाया वृषे वाच्येऽण् कुञ्जा कोकिलात्स्मृतः । आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र गोधाया ङ्क्विधौ स्मृतः ॥'

इति वार्तिकेन यद्विधीयते तदपूर्वमिति कृत्वा मुनिनयोक्तिः कदाचिदयं स्यात्—इति । वस्तुतस्तु 'घडवाया वृषे वाच्ये'
इत्यनेनार्थविशेषे निश्चयमेव शब्दस्य क्रियते न त्वपूर्वं किञ्चिद्विधीयते । अण् कुञ्जाकोकिलात्स्मृत इत्यनेनाणो विधानं क्रियते ।
त बाण् सूत्रान्तर्गतः इति विधिवार्तिकमेतत्स्यादिति सन्देहः । परन्तु शिवादिगणे कुञ्जाकोकिलात्स्मृतयोः पाठदर्शनाच्चेदं
विधायकम् । उक्तोते 'एवमश्लोकादिगणे कुञ्जाकोकिलपाठोऽनार्थः इति बोध्यम्' इति अन्यदर्शनादस्य विधायकत्वमाप्तमपि
नैतद्विचारसहम् । यतः पाणिनिमहर्षिभिः पूर्वं प्रणीतो गणपाठः कुञ्जाकोकिलात्स्मृतयोः सम्भूतः इति नैतद्विषयम् । ततः
पश्चात्स्मृतेन 'अण् कुञ्जाकोकिलात्स्मृतः' इति वार्तिकेन शिवादिगणपठितयोः शब्दयोः कुञ्जाकोकिलयोरापेक्षकत्वमुक्तो-
त्प्राप्तमनुकमेव । 'अकः सर्वेषां वीर्यः' इत्यादौ यथा 'अकोऽपि वीर्य इत्येव सुवचम्' इत्युच्यते तद्वदत्रापि 'शिवादिगणे कुञ्जा-
कोकिलात्स्मृतयोः पाठभावेऽपि न क्षतिः' इत्येवान्न वक्तुमुचितम् । यद्यपि सुनीना प्रामाण्यमिति तु मुनिनयविषयकमेव ।
श्लोकवार्तिककाराश्च न मुनिनयपदका इति श्लोकवार्तिककलात् गणे पठितयोः शब्दयोः प्रत्याख्यानमनुकमेव ।

इदन्वयश्च सुनिश्चितम्—भाष्ये श्लोकवार्तिकानामेवा परिग्रहणेनान्यकृतान्यपि तानि प्रामाण्यकामावहन्तीति 'अण्
कुञ्जाकोकिलात्स्मृतः' इति वार्तिकेन गणपठितयोः शब्दयोः प्रत्याख्यानं युज्येत, न तु वार्तिकदर्शनेन गणे कुञ्जाकोकिल-
शब्दयोः पाठोऽनार्थः इति वक्तुं युज्यते । विशेषतो विचार्यमाणे नागोजीमैः समयेऽपि प्राचीनप्रन्थान् (मनुपलम्भाद्भाष्यविषये च
नावसरे इदानीन्तनानामिव भट्टाचार्याणामपि भाष्यवचनविधेचनविषये निरालम्बनतैवेति सुधीभिरत्र दृष्टचिचैर्भवि-
तव्यमित्यभ्यर्थ्यते । अत एव तत्र तत्र 'भाष्ये' 'वार्तिके' इत्यादिबचनविपर्ययो दृश्यत उक्तोते । 'त्यदायीनाम्' इति
सूत्रे त्यदायीनामकारेणेत्यादिव्याख्यानवसरे नागोजीमैः क्वचित् 'भाष्ये' क्वचित् 'वार्तिके' इत्यादिबोधः कृतः । इदं
चोदाहरणमात्रम्, बहुषु स्थलेषु विपर्ययदर्शनात् । भाष्ये क्वचित् 'भारद्वाजीयाः पठन्ति—'अस्तुरोपधयोर्लोप आगमो
रभिवधीयते' इति श्लोकवार्तिककर्तृनिर्देशोऽप्युपपद्यते । एतन्निर्देशादेव श्लोकवार्तिकानि अन्यकृतान्यपीति निश्चयेन वक्तुं
पारयामः । अनर्थं कैयटोऽपि स्वसमतिं शब्दत आह—'असिद्धवदत्रामात्' (६।४।२२) इति सूत्रभाष्यव्याख्यानवैलार्या
प्रकीर्ते—'वार्तिककारोक्त्यु प्रयोजनेषु प्रत्याख्यातेषु श्लोकवार्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः—उक्तुं कृत इति । भाष्ये हस्तभूरिपरिश्रमो
नागोजीमैः पाठोऽपि तस्याख्यानावसरे 'वार्तिककार—कात्यायनः । श्लोकवार्तिककारस्त्वय एवेति भावः' इति कण्ठतः स्वात्मनि-
मनुमदुते । श्लोकवार्तिककारः कात्यायनाद्विभक्तः प्रायो बहुषु स्थलेषु, तथा भाष्यकारोऽपि भिन्न एव । अत एव तत्र तत्र
स्यष्टाधीनामप्येषा भाष्याक्षरेः 'संपुटीकरणं दृश्यते । 'भारद्वाजीयाः पठन्ति' 'अपर आह' इत्यादीनि च तत्पर्यायं निर्देशनम् ।
शब्दकोस्तुनेऽपि 'दुर्गा कर्मादयोऽप्यार्याः सत्या चैव' इत्यादि श्लोकवार्तिकोदाहरणप्रसङ्गे 'भाष्यकार आह—दुर्गा' इत्यादिमुक्तम् ।
न चैतेन प्रत्येन भाष्यकारस्यैवैतानि वार्तिकानीति विज्ञेयम्, 'अपर आह' इत्यादिमाप्योक्तविरोधात् । सेतरेऽपि
शुष्पिका शुकजहा च श्मामिमानौजदत्तथा—इति वैयासप्रपञ्चवार्तिके 'गर्पूर्वा' इति सूत्रे कैयटे च 'बौजदत्त'
इति प्रयोगो दृश्यते' इत्युक्तम् ॥

नन्वेतावन्मुद्राहरणान्मूलोक्तैरतिशयोक्तियुक्तं शक्यं यत्—मुनिनयान्यस्य मतमप्यत्र प्रमाणत्वेनाधीयत इति त्रिमुनि-
व्याकरणमित्येयोर्धर्मफलैवेति चेत्, न । कात्यायनप्रणीतानि वार्तिकानि यथा स्यात्तत्रेव विधायकानि तथा श्लोकवार्तिकानि न
क्वचिदपि विधायकानि किन्तु सूत्रवार्तिकव्याख्यानरूपाण्येव । तादृशाश्च श्लोकाभाष्ये दिष्टा संयुहीता दृश्यन्ते । एकत्र संपुटी-
करणम्, अन्यत्र तदभाषः । अत्र संपुटीकरणं न दृश्यते ते श्लोक भाष्यकारस्यान्यस्य वा भाष्यकृतोपात्ताः । 'लघः क्षायादन-
स्ये' 'ऋतो भारद्वाजस्य' इत्यादौ शास्त्रानुपात्तानीति मत्तं सूत्रज्ञतोपात्तमिति यथा प्रमाणं भवति तथा भाष्यकृतोपात्तानो

श्लोक अपि प्रमाणमेव । यत्र च संपुटीकरणं दृश्यते एतादृशानि श्लोकावर्तिनानि केवलं सूत्रार्थानुवादकानि, न स्वतःप्रमाणानि; तेषां प्रामाण्यं सूत्रार्थानुवादाभावात् । न तेषु कश्चिदगिननपदार्थोक्ततारः । भाष्ये 'अपर आह—भारद्वाजीचाः पठन्ति' इत्यादि भिन्नमतसंग्रहात् तस्य कश्चिच्छ्रुता, प्रत्युत तत्काले सूत्रव्याख्यानरूपेण यैत्र व्याकरणे पराक्रान्ते सुभिन्न-
तत्त्वस्य समवधारणाय पारद्वयना भाष्यकारेण मुक्तयुक्तं विचार्य येषां चरद्वयना प्रयोगेण साधुतत्त्वसंग्रहो जायते तेऽत्र सूत्र-
वार्तिकनिर्देशादुपगृहेण साधिता इति विद्वदनुग्रहोऽयुपपत्स्यते । अत एव वार्तिकेषूपलभ्यमानस्य स्वातन्त्र्यस्य श्लोकवार्तिकेवा-
भासोऽपि न । अत एव श्लोकवार्तिकानि अखिलानि सूत्रवार्तिकव्याख्यानरूपाणि प्रद्वयनाप्रयोगनपराभावेव । अत एव तेषु
सूत्रवार्तिकव्याख्यानभूतेषु न ह्याप्यपूर्वं विधानम् । यथा—'आन्तहतः' इति सूत्रे—

अन्यप्रकृतिस्त्वमहान् भूतप्रकृतौ महान् महत्येव । तस्मादास्थं न स्यात्पुंशु कथं भवेदत्र ।
अमहति महान् हि वृत्तस्तादाची चात्र भूतशब्दोऽयम् । तस्मात्सिध्यति पुंशुविषयमात्रं तु भ्रम्यन्ते ॥

इत्यादिभिः श्लोकवार्तिकैः सूत्रव्याख्यानमेवास्ति । तत्रैव च 'मददायै पादभारमितिष्ठेत्पुंसंस्थानं पुंशुवहनश-
इत्यादिना भगवान् कालायनः 'महत्तु महत्या वा पादौ महापादः' इत्यादीन् प्रयोगान् सूत्रेणावुपपन्नानप्यातावयति ।
उदाहरण्येतद्द्वयानुप्रदर्शनम् । श्लोकवार्तिकानामेव त्रासुसन्धानार्थमेवास्ति, पुस्तके तच्छब्दाप्यगतानि तानि प्रन्यान्ते
नियम्यन्ते ।

अपि च श्लोकवार्तिकानि मुनित्रयान्यप्रणीतान्यपि यदि स्वातन्त्र्येण साधु प्रयोजकानीत्यभिमान्येत तदा सूत्रवार्तिकवद-
खिलानामप्युपादानं तेषामनिवार्यं स्यात् । न च तानि सामान्यत्र रहितानि—इति—अस्य शास्त्रस्यापूर्णत्वमेव स्यात् । न चैतत्तथा ।
अत एव 'अपर आह' इत्यादिना कश्चिच्छ्रुतस्य कश्चित्पदस्य कश्चिपादमानस्यापि संग्रहो दृश्यते भाष्ये । श्लोकवार्तिकानां
सर्वेषामसंग्रहोऽपि नास्य शास्त्रस्य कश्चिच्छ्रुता, न चा तानीतरज् दृश्यमानानि शब्दसाधुचार्यमुपादेयानि । पादमात्रिकस्य
श्लोकवार्तिकस्य संग्रहेत्येतरत्रापि दृश्यते, यथा—'अन्वार्थनचोर्हसः' इति सूत्रे 'अन्वार्थं यश्चरे यदि' इति पादमात्रमेवोपसंग्रहाद्
भाष्यकारः । अत्र सम्पूर्णस्य तस्य व्याख्याने ग्रहणे वा फलभावेन नैतदुक्तिरितमिति नैषां श्लोकवार्तिकानां स्वातन्त्र्येण प्रामा-
ण्यमित्यतः संसिध्यति ॥

(सन्धिगधवार्तिकानि)

भगवता कालायनेन प्रणीतानि वार्तिकान्यपि भाष्यतो विविच्य निर्यारणे सूत्रं सम्प्रमानानामिदानीं सवृत्तानि,
पठनपाठनशैलीसम्प्रदायलोपात् । तन्निर्देशरूपिण्ये कश्चिद्वचनमवशिष्यते । तत्र च भाष्यसम्पुटीकरणयुक्तानि
वार्तिकानीति तु सर्वसम्मतः पन्थाः । सम्पुटीकरणरूपेणैवैति तद्वचनं वार्तिकमेवेति वक्तुं न शक्यमः । अतः—'नान्तः
पादमव्यपरे' (६।१।११५) इति सूत्रे भाष्ये—'नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः । नान्तः पादमिति सर्वस्यार्थं प्रतिषेधः ।
कथम् ? अथैति वर्तते इत्युक्तम् । इत्युक्तम् । तत्र 'नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः' इति भाष्यासः समानार्थकभाष्यसम्पुटी-
करणसत्त्वाद्वावार्तिकमिति भ्रमः सम्प्राप्नोति । अस्य वार्तिकत्वे 'नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधेदिति प्रसङ्गः' इति उक्तपदवार्तिके
नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधेदित्येतेषां विफलः स्यात् । पूर्वस्य वार्तिकत्वे हि 'तथा चेदिति प्रसङ्गः' इत्येव वार्तिककृतोक्तं
स्यात् । वार्तिकेऽनुवादस्य वैध्यम्योर्नेदं वार्तिकमिति निर्णयते ।

इदं वार्तिकमित्याग्रहे ॥ तमिन्नेत्र सूत्रे भाष्ये 'एवं तर्हि—अतीति वर्तते । अकाराध्वनं यत्राप्नोति तस्य
प्रतिषेधः' इत्यत्र 'अतीति वर्तते' इत्यस्यापि वार्तिकत्वमापद्येत, तस्याप्युत्तरेण भाष्येण सम्पुटीकरणत्वात् । ननु च
तस्याप्यस्तु वार्तिकत्वं, का हानिः ? इति चेत्, वार्तिकानि च प्रायः उपसंख्यानपराणि सूत्रस्यपदाक्षेप-
समाधानपराणि सूत्रार्थनिर्द्धारकाणि वा सम्भवन्ति—इति भगवतः कालायनस्य शैलीसिद्धः सम्प्रदायः ।
अनुदितवचसामपि वार्तिकत्वेऽनुवादवैध्यर्थं शैलीनिर्द्देशं च स्यादिति नास्य वार्तिकत्वम्, तत्समानन्यायेन 'नान्तः
पादमिति सर्वप्रतिषेधः' इत्यस्यापि न वार्तिकत्वमित्यापत्तति । अपि च वार्तिकवचनतरणमवतारयता भाष्यकृता तदंशं
कंचिदन्त्य तदुपपादनमनुदिताशस्य वार्तिकत्वमात्रमेव द्योतयति । तथा च 'एवप्रकरणात्सिद्धम् । एषोऽतीति वर्तते ।
एषोऽति 'यत्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः' इत्यत्र 'एवप्रकरणात्सिद्धम्' इत्यस्यापि न वार्तिकत्वम्, उत्तरत्र 'एव प्रकरणा-
त्सिद्धमिति चेदुत्तरप्रतिषेधः' इति वार्तिकेऽनुवादवैध्यर्थ्यात् । एतान्यपि वार्तिकानीति वदता 'इदं नुमे स्यात्' इत्यादि
टिप्पणमारचयता च गोटेन 'अन्विष्टं हित एव वानरभट्टः' इत्युक्तिः स्मारितेति किमु परच्छिद्धान्वेषणेन ? । वार्तिकविषये
पूर्वाचार्याणामपि कश्चित्सन्देह आसीदिति तत्तद्व्याख्यानोक्तोऽवभासते । यथा—'इदं च' (६।१।१२४) इति सूत्रे भाष्ये
'इन्द्रादिति वक्तव्यम्; इहापि यथा स्यात्' इत्युक्तम् । तस्याख्यानावसरे नागोजीमठः 'वाक्ये गोशब्दस्येदपरत्वात्सम्भवेन
समावाक्षेपस्यासत्त्वस्येदोक्तपदत्वं एव प्रवृत्तिः स्यादिति वार्तिकारम्भः' इत्युक्तम् । तच्च 'वार्तिकारम्भः' इति कथनं
भट्टाचार्याणां 'इन्द्रादिति वक्तव्यम्' इति भाष्यमुद्दिश्येव । तच्च न कालायनप्रणीतं वार्तिकम्, सम्पुटीकरणमात्रम् ।
इदानीं स सम्पुटीकरणपाठस्यानुपपत्त्याद्वाप्यमेव वार्तिकत्वेन भट्टाचार्यैर्हीतमित्यवगम्यते । अ. पुस्तके 'इन्द्रादौ' इति वार्तिकं
२ प. पा. प्रस्तावना.

प्रदर्श्य 'इदं लुप्तम्' इति टिप्पण्या परिष्कृतम् । तादृशपाठस्य भट्टाचार्येभ्योऽपि प्राचीने भाष्यपुस्तके नोपलभ्यत इति भाष्यांशस्यैव यातिकलेन ग्रहणमुद्योते विराजत इति वयं विशः । विद्वत्समैरावधानं देयमित्यभ्यर्थापरत्र दृष्टिं सगरायामः ।

तथा 'सुदकात्पूर्वः' (६१११३५) इति सूत्रे 'सुदि कात्पूर्वग्रहणमकारादौ कात्पूर्वार्थम्' इत्यपि वार्तिकं न, सम्पु-
टीकरणाभावात् । तदुत्तरं च 'सुदि कात्पूर्ववचनमकारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तराणि तत्सिद्धम्' इति वार्तिके तदनुवाद-
वैयर्थ्याच्च । अस्मिन् सूत्रे न. पुस्तके वार्तिकत्वेनास्य संग्रहः, तदुत्तरञ्च सम्पुटीकरणमपि तत्र कल्प्यते तत्सर्वमस्मिन् ।
अनुपलब्धस्य सम्पुटीकरणस्य सत्त्वं प्रकल्प्यास्य वार्तिकत्वेनोक्तैः सिक्तासिद्धिरत्र राजत इति विद्वांस एवात्र प्रमाणम् ।
नयं तु नैतद्वार्तिकमिति सम्प्रधारयामः, किन्तु अग्रिमवार्तिकस्याचरणभाष्यमेवैतदिति ।

तथा 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (६।१।१५८) इति सूत्रे भाष्ये 'प्रकृतिस्वरं प्रलयस्वराभावः' इति ग्रन्थो दृश्यते । एतच्च वार्तिकमिति सुपरिच्छेते छ. पुस्तके दृष्टमभ्यते । श. पुस्तकेऽपि तथैव । वस्तुतस्तु नैतद्वार्तिकमिति संप्रधारयामः । यतोऽस्य वार्तिकत्वे नैतदुपसंख्यानपरम्, न चाक्षेपसमाधानपरम्, न वा सूत्रार्थनिर्धारकम् । प्रायः कालायनस्य भगवतः शैलोविरुद्धोऽयं संप्रदाय इति भाष्यमेवैतदिति निर्णीयते । अन्यच्च प्राचीनतमपुस्तकेष्वस्य संपुटीकरणभाष्यमपि नोपलभ्यते । अपि चास्य व्याख्यानवसरे नागोजीमैदेवमुपन्यस्तम्—'प्रकृतिस्वरोऽप्रेत्यस्य परत्वादित्याशयं दुष्का शङ्कते भाष्ये—प्रकृतिस्वरं प्रलयस्वराभाव इति ।' अस्य च वार्तिकत्वे 'भाष्ये' इत्युपन्यास सङ्घोतकृतं न संगच्छेत । प्रतीकमपि 'प्रकृतिस्वरं प्रलयस्वराभावः' इत्येव तैत्तिपातम् । यच्च भाष्ये संपुटीकरणमनोपक्षितं कैश्चित् तत् 'प्रकृतिस्वरं प्रलयस्वराभावः' इति । प्रत्या च संपुटीकरणभाष्यसत्त्वे 'भाष्ये—प्रकृतिस्वरं प्रलयस्वराभावः' इत्युपादेयं स्यात् । तदभावादेव च निश्चयेन धनं ब्रूमो नैतद्वार्तिकमिति ।

तथा 'पुषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (६।३।१०९) इति सूत्रे 'उत्तरपदादेः हुत्वश्च' इति वार्तिकं ह्य. पुस्तकेऽभिहितम् । तत्प्रामादिकम् । कैयटे 'उत्तरशब्देनात्र भाष्ये भास्रत्यस्योऽभिधीयते' इति ग्रन्थे 'भाष्ये' इति कथनाच्चैतद्वार्तिकम् । उद्यो-
तेऽपि 'धाहु वा, धाहु वेति वक्तव्यम् । उत्तरपदादेः हुत्वश्च वक्तव्यम्' इति भाष्यव्याख्यावसरे भाष्यकृत उत्तरपदादेरेति
वचनस्य वैयर्थ्याभाक्षिप्य 'अत एव भाष्ये हुत्ववचनं वाशब्दघटितं प्रयोगोक्तम्' इत्युक्तम् । तेन 'उत्तरपदादेः हुत्वश्च'
इति न वार्तिकं किन्तु भाष्यमेवेति सूर्यप्रकाशवस्त्वप्यम् । केचित् तस्मिन्नेव सूत्रे 'धाहु वा' इति वार्तिकोत्तरं 'दुरोदाशना-
शदमध्येषु' इति वार्तिकं छ. पुस्तके निर्दिष्टम् । पूर्ववार्तिकाधोत्वमत्रानुवर्तते । उत्तरपदादेश्च हुत्वमिति भाष्यकृतोच्यते-इति
आहुः, तदसनीचीनम्; यदि पूर्ववार्तिकादुक्त्वानुगतिः स्वीक्रीयेत तदा विकल्पापानुगतिरपि संभावनीया । यदि च वाशब्दे स्वरि-
तत्त्वप्रतिज्ञानाभावात्तत्रानुवर्तत इति कल्प्यते तदा तत्त्वसिधयोगक्षिप्तस्योत्तरपदादेः हुत्वमेत्यस्याप्यननुगती दृढाश्च इत्याशीनाम-
सिद्धिः स्यात् । उत्तरवार्तिकं च 'खरो रोहती छन्दसि' 'खरो रोहती छन्दस्युत्त्वम्' इति द्विप्रकारकः पाठो दृश्यते । छन्द-
स्युत्त्वमिति पाठे दुरोदाशनाशेयस्य न वार्तिकत्वम् । तत उत्त्वस्यानुगतावगोत्वमहणमनर्थकं स्यात् । तत्र छन्दसि-इत्येव पाठे
पूर्वस्य वार्तिकत्वं स्वीकर्णीयम् । तथापि संयुटीकरणभाष्याभावेन दुरोदाशनाशेयस्य तत्त्वाभ्रयणमयुक्तम् । असिन् पुस्तके हु
ष्य उत्त्वमित्यादिवाचितोत्तरं 'धाहु वा' इत्येव वार्तिकम्, उत्तरपदादेः हुत्वश्चेति भाष्यमेव । भाष्यकृता च विकल्पासम्बन्धाय
तत्प्रयुक्तम् । दुरोदाशनाशेयसि भाष्यमेव । ततश्च 'खरो रोहती छन्दस्युत्त्वम्' इति वार्तिकमित्याश्रितम् । तथा च न
योऽप्यनुगतिनिवृत्त्यादिकयाप्रसङ्ग इति ।

एवमेव 'उपसर्गादिति धातोः' (६।१।११) इति सूत्रे भाष्ये 'उत्तरपदविकाराय' इति वार्तिकमस्माभिः स्वीकृतम्, छ. प्रसूके नेदं दृश्यते । अस्मादाध्यायिनि अ. क. ट. ड. इत्येताभिः भाष्यपुस्तकानि अस्य वार्तिकत्वे सम्मतानि । उक्तोत्तर-काराय 'एतद्वार्तिकप्रयोजनान्यपि वार्णस्यान्तरङ्गत्वात् वार्णादाहमिति परिभाषयेव सिद्धानीति बोध्यम्' इति प्राहुः, तेनाप्यस्य वार्तिकत्वं श्रामाणिकमिति प्रतीयते ।

तथा 'अस्त्रो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' (६।४।४७) इति सूत्रे 'रसोर्वेवंचनात्सिद्धम्' इति वार्तिकमाश्रित्य तदुत्तरं रसोर्वेवंचने सिद्धिं वृद्धेर्ऋजदेशो वक्तव्यः' इत्यस्य च तत्त्वं नाशितम्, तादृशस्य पाठस्यानुपलम्भात् । उ. पुस्तके एतद्विपरि-
रीतः पाठो दृश्यते ।

एवमेव 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (६।४।५६) इति सूत्रे 'अलोपे च गुरुपूर्वात्प्रतिषेधः' इति वार्तिकं च. छ. प्र. ड. सुस्तेषु दृश्यते । नैतत्तद्व्याधियते, प्रागणिकान्यपुस्तकेषु तादृशप्रागनुपलम्भात् । जस्योते च 'भाष्ये दोषान्तरमाह-अलोपे चेति' इति भाष्योक्तोऽयं दोष इत्युक्तत्वाच्च । एतच्च तस्मिन्नेव सूत्रे टिप्पणे स्फुटमुक्तमिति तत्र एवावगन्तव्यम् ।

इदञ्चाप्यवधेयम्—आगमिकपुस्तकेषु आशयः पाठ उपलभ्यते त्रायस्तादृश एवात्र सन्निवेशितः । आदर्शत्वे-
माश्रितपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानः पाठो न कल्प्यते । तादृशस्थलेषु टिप्पणे एव वैचित्र्यं प्रदर्श्यते न ग्रन्थेषु इति ।

तथा 'द्विध्रुवोः सार्वधातुके' (६५४८७) इति सधे भाष्ये मुद्रितपुस्तकेषु 'गङ्गुगयसिन्ति चेदाधधातुक्त्वास्मिदम्' इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । सध्पृष्टीकणविक्षिप्यठातुपलम्भाच्चैतदत्राधीयते

तथा 'ऊदुपमाना गोहः' (६।४।८९) इति सूत्रे 'अयादेशप्रतिषेधाथेव' इति वार्तिकं दृश्यते मुद्रितपुस्तकेषु । अस्मा-
भिस्तु तथा पाठानुपलम्भाभाधितम् । अथ च 'हसादेशो ह्ययादेशप्रवृत्तः' इति वार्तिकस्यानतरणपरत्वेनेतद्वाच्यं संगच्छत इति
नास्व वार्तिकत्वमिति सुधियो विदाहुर्वन्तु ।

एवमेव 'विष्णुमुलोर्दीर्घाऽन्यतरस्याम्' (६।४।९४) इति सूत्रे 'विष्णुमुलोर्णिज्यवेतानां यद्दलोपे च' इति वार्तिकं
च. छ. पुस्तकयोर्न दृश्यते तदुत्तरं च 'विष्णुमुलोर्णिज्यवेतानां यद्दलोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्' इति वार्तिकं पठ्यते ।
तादृशपाठस्यानुपलम्भात्तदभाधितम् ।

वाल्मीक्यनिरुतवार्तिकस्यापि व्याख्या श्लोकवार्तिकं दृश्यते । यथा—'अथाभ्य औस्' (७।१।२१) इति सूत्रे—
'आत्वं यत्र तु तत्रौत्वं तथा एतस्य ग्रहः कृतः । समोर्लुञ्च त्यदादीनां कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत् ॥'
इति वार्तिकमुक्त्या तदुत्तरं 'समोर्लुञ्चत्यत्वं' (७।१।२३) इति सूत्रे 'समोर्लुञ्च त्यदादिभ्यश्च' इति वार्तिकोत्तरं किं पुनः
कारणं न सिध्यतीति प्रश्नस्य पूर्वोक्तश्लोकवार्तिकस्येन 'इत्वे ह्यत्वे न लुग्भवेत्' इत्यनेनोत्तरितम् । 'समोर्लुञ्च च त्यदादीनां'
इत्यंशस्य व्याख्या भाष्ये न दृश्यते । न एवात्र वार्तिकेनोच्यत इति न पुनस्तव्याख्यातम् । एवञ्च 'समोर्लुञ्च त्यदादिभ्यश्च'
इत्येतद्वार्तिकं श्लोकवार्तिके 'समोर्लुञ्च त्यदादीनां' इत्यादिनोपसंख्यया तस्यानुपपत्तिः श्लोकवार्तिकेन दूरीकृतं वार्तिककारा-
दन्यस्तदुत्तरभावी च श्लोकवार्तिककारः सिध्यतीति निर्निवादम् ।

'इकोऽपि विभर्त्त' (७।१।७३) इति सूत्रे—

'इकोऽपि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् । स्वरो चै श्रूयमाणोऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिष्ठभावाच्च व्यवधानाद्युमा अपि । नुङ्गाच्च उत्तरार्थे तु इह किञ्चिन्नपो इति ॥'

इत्वेन वार्तिकसङ्गात् श्लोकद्वयमुच्यते । तत्र प्रथमश्लोकस्य च भाष्ये तत्तदंशोपादानेन व्याख्या कृता । उत्तरश्लोकस्य
च तत्तदंशमनुपादाय केवलं सामान्यव्याख्यैव कृता, अन्ये च सरसमुपवेशितमिश्रणेन वार्तिकविषये भाष्यकाराणामा-
द्वरतिशयः सृज्यते । श्लोकवार्तिकविषये च न तादृशी प्रामाण्यमुद्रितलिखनया भङ्गाया ज्ञायते । उदाहरणं चेत् । एतादृशा-
न्युदाहरणानि ह्युबह्वन्यपि विस्तरमयाज्ञैवात्राधियन्ते, ततस्तस्यै डिप्पण्यां च संसृष्टितानीति तत एवावगन्तव्यम् ॥

वार्तिकनिर्धारणादिविषये भाष्यपाठ एव प्रमाणम्, अतः शुद्धतरः प्राचीनतमो भाष्यपाठ एव संरक्षणीयः । पाठेषु
वर्णमात्रवैपरीत्याधानेनापि ग्रन्थस्योच्छेदोऽर्थवैपरीत्यं चादधाति—इति तदर्थं द्वित्राणि स्थलानि प्रदर्शयन्ते—

पाठभ्रंशकराणि स्थलानि

'१ ऋतो ह्लादेर्लोचोः' (६।४।१६१) इति सूत्रभाष्यव्याख्यानावसरे उद्घोषितकृता 'टिलोपोऽपीति' इति
प्रतीकमुपादाय 'ऋकारस्याटिलोर्लोचो भवतीत्युक्ते सामर्थ्यादनन्त्यस्य ऋभावः फलतीति भावः' इति (३६५) तमे
वृत्ते वक्तुम् । तत्र ह. ड. उक्तयोर्मुद्रितपुस्तकयोः 'सामर्थ्यादनन्त्यस्य रभावः फलतीति भावः' इति पाठो दृश्यते ।
लिखितेषु प्रामाणिकेषु प्राचीनतमपुस्तकेषु अखिलेष्वपि 'ऋभावः' इति एकविध एव पाठोऽस्तीति अस्माभिः ॥ आहतः ।
अन्यत्र '१ ऋतो ह्लादेः—'इति सूत्रे ऋतः स्थाने रेफ इत्येवोक्तम्, न तु ऋकारोऽन्त्योऽनन्त्यो वेति निर्धारितम् । अतो
भाष्यकृता 'इह कस्मात् भवति—मातयति, भातयति' इत्याद्याह्न परत्वादन रभावः प्राप्नोतीत्युक्त्वा 'यदि पुनरवशिष्टस्य
रभाव उच्यते' इति पक्ष उपस्थापितः । तस्य चायमर्थः—'टिः' इति सूत्रं लोपपदं चानुवृत्तं ह्लादेर्लोचो विधेयो ऋतश्च रेफः
करणीयः । तथा चान्त्यस्य लोपेऽनन्त्यस्यैव ऋतो रभावो भविष्यतीति मातयतीत्यादौ न दोष इति भाष्याशयः । तदेत-
त्कैवदेनोच्यते—'टिलोपोऽप्यनुवर्तते, ततश्चान्त्यस्य तुल्यस्य टिलोपोऽनन्त्यस्य तु रभाव इति मातयतीत्यादौ रादेशाभावा'
इति । अस्य ग्रन्थस्य समर्थनं मातयतीत्यादौ वारणञ्च 'ऋकारस्याटिलोर्लोचो भवतीत्युक्ते मातृशब्दे ऋकारस्य लोपे सामर्थ्यात्—
टिलोपविधानसामर्थ्यात् अनन्त्यस्य ऋभावः फलतीति भावः' इत्यनेन ग्रन्थेन नागो-जीभट्टैः कियते । तत्र टेलोपो भवतीति
टिलोपविधानसामर्थ्यादनन्त्यस्य ऋभावः—ऋत्वं फलतीति न्यायोऽर्थः । सूत्रेऽनुक्त एवार्थः 'फलति' इति भाष्येन बोद्धव्यः ।
रभावस्तु सूत्रेण प्राप्त एवेति न स फलितः । ऋकारस्यान्त्योऽनन्त्य इत्युभयविधोऽपि प्राप्तस्तत्र टिलोपविधानसामर्थ्यादनन्त्यस्य
ऋत्वं फलतीति निष्कटोऽर्थः । एवञ्च फलतीत्यादौऽप्युपपन्नो भवति । मुद्रितपुस्तकानुरोधेन 'रभावः' इति पाठे स्वीकृते रभावो-
ऽनन्त्यस्य ऋकारस्य फलतीति 'ऋभ्ररस्य' इत्यव्याहृत्य कथंचिदन्यत्रः स्वीकार्यः स्यात् । तत्र च रभावो फलितत्वमनुपपन्नमिति
रभाव इति पाठः प्रामादिकः । अत्र चापाततोऽवलोक्यमाने रभावः फलतीति पाठः समीचीन इति प्रतीयते, ऋभाव इति
पाठस्तु समर्थकोऽपि शङ्क तस्य प्रतीतिर्न भवतीति ज्ञानेः ज्ञानेः स पाठो कुतः स्यादतस्तत्परक्षणाय तत्र सूत्रे यकोऽस्माभिः
कृत इति मूलग्रन्थसंशोधने ग्रन्थस्य वास्तवं स्वरूपं न हार्यमिति सुधियोऽत्र प्रमाणम् । तदत्र 'मातयतीत्यादाविति' इति
प्रतीकमुपादाय 'अनन्त्यऋकारस्याभावादित्यर्थः' इति व्याख्यानमारचयद्भिः शेषरक्तभिः 'ऋभावः फलति' इत्येव पाठः
सामिमत इति स्फुटं प्रतिपाद्यते ।

तत्रैव प्रदीपे 'ततथान्तस्य तुशब्दस्य टिलोपोऽगन्तस्य तु रभावः' इति ग्रन्थे श. व. पुस्तकयोः 'ततथान्तस्य ऋशब्दस्य' इति पाठ उपलभ्यते सोऽपि प्रामादिक एव, तादृशपाठस्य प्राचीनपुस्तकेषु प्रामाणिकेषु कापि अनुपलम्भात् । अपि चात्र सूत्रे लोपपदस्य 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति सूत्रादनुवृत्तिः सम्भवति, तस्मिन् तदन्तरे च 'इष्टस्यिद्धि-' इति सूत्रे लोपपदस्य पथम्यन्तेन सहान्वयो दृश्यते, तादृशोऽप्यत्र यदि स्त्रीक्रियेत तदा दोषवारणाय कैयटेन तदनुकूलोऽर्थः स्वीकृतः । न चैवम्—हलादेः परस्यान्तस्य तुशब्दस्य टेलोपो लघोर्ऋशब्दस्य च र इति । मातृशब्दे हलादेशोऽद्यत्परस्तृशब्द एव सम्भवतीति तृशब्दोपादानं स्वरसतः संगच्छते । तत्र हलादेः परो ऋशब्दस्तु न सम्भवति, तकारेण व्यवधानादिति तुशब्दोपादावम् । अन्यच्च तथाकथानभूते नागोर्जीमृदग्रन्थे 'तुशब्दस्यान्तस्य टिलोप इत्यन्वयः' इति दर्शनात् एव प्रामाणिकः पाठ इति पांशुलपादस्यापि न सन्देहलेशः । एवं स्थिते 'ततथान्तस्य ऋशब्दस्य' इति लेखनं जामातृसंशोधनमेवेति विदाङ्गवन्तु ।

'तथा 'अस्तो रोपधयोरगन्तपरस्याम्' (६।४।४७) इति सूत्रेण रमागमे विधीयमाने अस्त्रजदेशात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन इति वक्तव्यं स्यादिति दोषमापाद्य रसोर्वा ऋभवतीति वक्ष्यामीत्युक्तं भाष्यकृता । ऋकरणपक्षे च सिचिद्वेर्ऋज्ञादेशो विप्रतिषेधेनेति वक्तव्यं स्यादिति दोषान्तरमुक्तम् । तद्भाष्यव्याख्यानावसरे प्रदीपे (३११) तमे पृष्ठे ऋभावे परत्वाद्द्विः प्रप्नोति तद्वारणाय यन्नः फलंभ्यः, रम्भावे तु क्रियमाणे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादपि सति सिचिमिष्टमित्युक्तम् । तत्र 'रम्भावे इति' इति प्रतीकमुपादाय "इदमुपलक्षणम्, बरीभृज्यत इत्यत्र नित्यतया जड्वयध्रवणार्थं प्रसभावात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेनेत्यस्यावश्य-कत्वात् । किञ्चापि छिटि ऋभावेऽसंयोगात्परत्वेन क्तिच्ये गुणाभावे चमृज्जतुरिति स्यात्, इत्यते तु बभर्जतुरिति" इत्युक्तमु-ह्योतकारेण । अयस्य पाठः प्रामाणिकपुस्तकेषु सुस्पष्टं समुपलभ्यते । अत्र मुदितपुस्तकेषु 'बरीभृज्यते' 'बभर्जतुः' इत्येवं जड्वयवत्वाद् दृश्यते स प्रामादिकः । बभर्जतुरित्यस्य सिद्धये रम्भावः कार्यः, रम्भावे च जड्वयघटितं रूपं न सिद्ध्यतीति दोष एव । अत एवैककारघटितः पाठः सम्यक् । बरीभृज्यत इत्येतच्च अस्त्रजघातीर्यन्तस्तोपलक्षणम्, तत्र ऋभावात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेनेत्यस्याभावे रसोर्वा ऋवचनमित्यस्य नित्यतया एकजकारघटितं रूपं स्यात्, जड्वयघटितरूपासिद्धये च तदावश्यक-मित्याशयः । अत्रत्यप्रदीपोक्तोक्तयोः सङ्गतित्वेन सूत्रे टिप्पण्यां स्फुटमुक्तेति नेह प्रपञ्चयते । एयसोभयत्रापि जड्वय-घटितरूपेणैवस्तु लेखकप्रमादादेवेत्यवगन्तव्यम् ॥

प्रदीपे अनयधानकल्पम्—

क्वचिच्च दीप्तयामपि भाष्यान्वयविपर्यायो दृश्यते । तथाहि—'सूर्येति व्याघस्यमत्स्यानां च उपधायाः' (६।१।१५९) इति सूत्रे भाष्ये 'अन्तिकस्य तसि कादिलोपे आशुदात्तत्वञ्च' इत्युक्तं वार्तिककृता । तदुदाहरणञ्च 'अन्तिकतो न कृदात्' इति प्रदर्शयते । ततश्च भाष्यकृता तमे तादेश्च कादेवेत्युक्त्वा 'अमे त्वसो अन्तमः' 'अन्तिकमेऽयरोहति' इत्युदाहरणे प्रदर्शिते । असोभयस्यापि प्रत्याख्यानाय—

'तस्मिन्नेव न चकव्यो दृष्टो दाशतयेऽपि हि । द्यौ लोपोऽन्तिपदित्यत्र तथाऽप्यो येऽन्त्यथर्वन्तु ॥'

इति श्लोकवार्तिकमुपन्यस्य 'अन्ति ये च दूरके' इत्युदाहरणं दत्तं भगवता । अयं चैतद्वार्तिकार्थः—तसि प्रलये परतो यः कादिलोप उच्यते स न वक्तव्यः, यतो दाशतये—ऋग्वेदेऽपि 'अन्तिपत्' इत्यत्र द्यौ—उत्तरपदे परतो लोपो दृश्यते, तथाऽद्यौ—अनुत्तरपदेऽपि ये शब्दे परतोऽयववेदेऽन्तिऋशब्दस्य कादिलोपो दृश्यतेऽस्तस्यैव सिद्धयेऽन्तिकस्य तसि कादिलोप इत्याद्यनुवर्त्तना 'अन्तिकस्य कादिलोपो यदुल्लम्' इत्येव वक्तव्यमिति । भाष्येऽवलोक्यमानं 'अन्ति ये च दूरके' इत्याद्यनुवर्त्तनमुदाहरणं चेदानीं समुपलभ्यमानानि कौयशास्त्रायां पाण्ड. १० सू. ४ मं. ९ 'अरसासं इहादेशो ये अन्ति ये च दूरके । पुनर्न हन्मि रुचिंयुर्माहि दुष्पेनार्गतम् ॥' इत्येवं दृश्यते । अयववेदस्य वैष्णवदृष्ट्याऽपि कतिपयमन्त्ररहिता स्वररहिता चेदानीं पुस्तक-मात्रावशेषे पाठोभेदबहुला समुपलभ्यते । तस्यामप्ययं मन्त्र. का. १६ सू. १५ मं. ९ इत्यनान्यूनानि विरिचाराशो दृश्यते । असोभयत्रापि 'इदं अरसासः अहयः ये अन्ति—समीपे ये च दूरके तत्र घनेन हन्मि रुचिंयुः, आगतमहिद्य दृष्टेन हन्मि' इत्यर्थः । अत्र 'ये' इति पदं पृथग्भूतमिति वैष्णवकरणनये उत्तरपदव्यवहारभाक् न भवति, तत्रये उत्तरपदशब्दस्य चरमावयवे रुद्धत्वात् । अतो ऋग्वेदे उत्तरपदपरतोऽपि लोपो दृश्यते—अयववेदे चानुत्तरपदेऽपि लोपो दृश्यत इति 'तथाऽद्यौ येऽन्त्यथर्वन्तु' इति पार्ष्वक्येनोक्तं श्लोकवार्तिककृता । कैयटे च तथाऽप्या येऽन्त्यथर्वन्तु इति व्याख्यानावसरे 'अद्यापिति' इति प्रतीकमुपादाय "अनुत्तरपद इत्यर्थः । ये—यत्प्रलये परतः अन्ति—इति कृतकादिलोपोऽन्तिकशब्दो गृह्यतेऽयववेदे । अन्तिके भव इति 'भवेच्छन्दसि' इति यति कृतोऽन्तिश्च इति भवति । कादिलोपस्यासिद्धवद्व्याभासिद्धत्वावस्थेति लोपो न भवति" इत्युक्तम् । तत्र 'ये—यत्प्रलये परतः' इत्याद्यर्थकरणमयववेदसिद्धिर्वा अक्षान्तिप्राप्तदन्तवलोक्तमूलमेव । यत्प्रलयोपपादनाप्यर्थ 'अन्तिके भव इति भवेच्छन्दसि—इति यति कृतो' इत्युक्तिरपि तदनयलोक्तमस्तिचैव । यत्प्रलये परतश्च गारावात्प्राप्तस्य लोपस्य गाराणाम् कादिलोपस्यासिद्धत्वावस्थेति यथैव ।

ननु 'अन्ति ये च दूरके' इति भाष्योदाहरणेऽन्तियेशब्दस्य यत्प्रत्ययान्तत्वे वा दानिः ? तथा च कैयटग्रन्थेऽप्युपपद्यते चेत्, न । अन्तिकशब्दाद्वाच्यं यति 'अन्तिये' इत्यस्य 'अन्तिकोत्पत्ताधिकरणे' इत्यर्थः स्यात्, स चानुपपन्न इति मन्त्रदर्शनादपगम्यते । अत एव 'ये' इत्यस्य पृथक्पदत्वम् । यत्प्रत्ययान्तत्वे स्वरसिद्धिश्च न स्यात् । तथाहि—श्रीन-
पीयशाखायां 'ये अन्ति ये च दूरके' इत्येवं स्वरो दृश्यते । अन्तिशब्दस्वरविषये पाठभेदोऽप्युक्तम्वते, स चेत्पम्—'अन्ति-
'अन्ती' इति । यत्प्रत्ययान्तत्वस्वीकारे पाठनयेऽपि प्रसिद्धस्य स्वरस्य सिद्धिर्न स्यात् । प्रथमो येशब्द उदात्तः, ततः परस्-
अन्तियेशब्दस्य 'यतोऽनायः' इत्याद्युदात्तत्वम्, चक्षब्दस्य 'चादयोऽनुदात्ताः' इत्यनुदात्तत्वम् । तत्र स्वरसंचारसमये—उदा-
त्तादनायरस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन स्वरितत्वे तस्यैव ध्वनं प्रसज्येत । 'ये' इत्यस्य पृथक्पदत्वे च तस्यो-
दात्तत्वम् । ततः परस्य चक्षब्दस्य 'चादयोऽनुदात्ताः' इति पिदम्येणानुदात्तत्वे तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति
स्वरितत्वे 'अन्ति'शब्दस्याद्युदात्तत्वेनानुदात्तत्वे च 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति न प्राप्नोति किन्तु 'उदात्तस्वरितपदस्य सचतः'
इत्यनेनानुदात्तत्वं 'न्ति'शब्दस्य । तथाच 'ये अन्ति ये च' इत्येवं स्वरयुतिः सिध्यति । एवम् 'तथाऽपि येऽन्त्यध्वंशु'
इत्यस्य व्याख्यानवचरे 'ये—यत्प्रत्यये' इत्यादिव्याख्यानं नैवोपपद्यते । यदि च गोपयन्नाह्ननादिदर्शनेनाध्वंशुद्वयस्य शाखायाङ्ग-
त्वमनुमीयते, श्रूयते च । तत्र इच्छिन्नगम्यां यत्प्रत्ययान्तशब्दस्य तादृशस्वरानुपपत्ताऽङ्गमात्रेण कैयटव्याख्यानं
तदनुवर्तमानमिति कल्प्यत इति चेत्, तदपि न । तादृशपाठसंस्कारपक्षेऽपि समुपपत्त्यमागतद्विरुद्धपाठस्य भाष्योदाहृतस्य
साधुत्वार्थं ये—यशब्दे परतः ट्त्वेषां युक्तः । 'यदन्ति यश्च दूरके' इति ऋग्वेदमन्त्रे यच्छब्दे परतः एष ऋदिशोभो दृश्यते ।
न त्वन यत्प्रत्ययोऽयमिति वक्तुं शक्यम् । तदेतच्च तस्मिन्नेव सूत्रे टिप्पण्यां विस्तरणामिहितमिति तदवलोकनेन सफलमनु-
यत्नमिति विमाप्यन्ते विद्वच्चरणाः ।

पांशुलपादसुलभेऽस्मिन् विषयेऽनवधानमाचरयद्भिः कैयटचरणैर्न हङ्गुपकृतं यत्—भाष्यस्य पादमात्रस्यापि निरुद्धं
व्याख्यानं माहेशैः कृतमिति । अन्यथा 'अलतिष्ठद्वाङ्गुलम्' इतिवत् भाष्यान्निर्धारितोऽपि परिहृत एव कैयटचन्द्रेणेति
क्व व्याख्यानकथाऽप्यवशिष्यते ? यदि च क्वचिद्व्याख्यातो भाष्यांशोऽवशिष्येत तत्र सर्वतन्त्रस्तत्त्वा नागोजीमित्रा यद-
परिकरा एवेति न तादृशोऽवकाशः । अस्य सुभाष्यवत्तादत्र नागोजीमित्रेऽप्युदासितम् । तथाहि—एतत्प्रतीपव्याख्यानवचरे
भाष्योदाहरणमविष्य प्रतीपे विश्वास चान्तिकशब्दाद्यति ऋदिलोपे इकारलोपः प्राप्नोतीति 'अन्तिये' इत्यस्यासिद्धिमाशङ्क्य
कैयटोक्तं ऋदिलोपस्येत्यादिसमाधि संसप्तयद्भिर्भेदः 'अन्तिकशब्दाद्यन्तिये' इत्येवानुमोदितमिति भाष्यव्याख्यानावसरोऽस्माभिः
समासादितः । एतच्च सर्वतन्त्रशारदग्निर्विद्वद्भिर्नयनुमोद्येत तदेवास्मिन् प्रत्ययमाध्यासीति तदनुमतिः संप्राप्यते ।

एवम् सूत्रपाठस्यान्यविधस्यानुपलब्ध्या तद्विषये संदेहेऽस्मात्तारामवेऽपि भाष्ये नार्तिकश्लोकवार्तिकमाध्यवार्तिकवार्तिकानां
संप्रधारणाऽस्मात्तान्मन्यैव शैलीशान्तिस्वर्गार्थं ग्रामाण्याग्रामाण्यविषये मुनिवादनस्य नाममर्चनमिति विश्वास्य चान्त्यो दधि
सञ्चारयामः ॥

भाष्यपुस्तकेषु पारम्पर्येणाशुचिदर्शनम्—

प्रत्यक्षप्रतिषेडस्मिन् पद्याध्यायभाष्ये पारम्पर्येणाशुचिप्रमोऽवगम्यते स विदुषां समाले समुपस्थापनीय इति स्थापगत-
मनोपस्थाप्यते—'गमः कौ' (६।४।४०) इति सूत्रे भाष्ये 'गमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—परीतत् सह-
कण्ठिका' इति दृश्यते । तत्र तनोतेलोप एव भाष्यकृतस्तितादिपदविषयः । तावत्वेव प्रदर्शनीये 'सहकण्ठिका' इत्यतिपरिपन्तं प्रद-
र्शनमस्य वाक्यस्यान्यत्र प्रसिद्धतरस्याजोपादानमिलवगमयति । अन्यथा भाष्यकारः परीतदिलेव श्रूयात् । तन्नेदमनुकरणं न
लौकिकवाक्यस्य सम्भवति । लोके हि सहशब्दयोगे तृतीयाया उर्ध्वारत्वात् । सहशब्देन सह समासश्च द्विविधः, अन्य-
शीभावो बहुमीहि । सहकण्ठिकेत्यत्रान्ययीभावो न भवितुमर्हति, आनन्तत्वात्, परीतदिलेव तद्विशेष्यत्वाच्च । न चायं 'तेन
सहेति वृत्त्ययोगे' इति विधीयमानो बहुमीहिः, तस्यान्यपदार्थप्राधान्यात् 'नोपतर्जनस्य' इत्यनेन सहस्य सादेशापत्तिः । तस्य
वैकल्पिकत्वात् तदभावे तु 'गोक्षयोः—' इति हस्तापत्तिः । ननु हस्ते कृतेऽपि परीतदिलेव तद्विशेष्यसंज्ञिधानाद्यवन्तत्वं बहुमी-
ह्याधयेव स्तुपादमिति चेत्, न । 'परीतदक्षिणाम्' इति वाचस्पतिकोशप्राधान्यात् 'अथं परीतत्' इत्यमराच्च परीतच्छब्दस्य
श्रुत्यामावाञ्च तद्विशेषणे टानन्तत्वं गुप्यते । एवञ्च लोके 'सहकण्ठिका' इत्यस्य सम्प्रवाचनेऽपि लौकिकप्रयोगानुकरणम् । तदर्थं
द्वितीयो वैदिकः प्रयोग उपास्यः । सहकण्ठिकाशब्दघटितप्रयोगस्यामर्णवैवेदे वैष्णव्यदसंहितायां 'यसो ह्योमा यद्वदं परी-
तत्सहकण्ठिका । आमिहं दुन्दुतां दाने क्षीरं सर्पिरो मधु' १६।१३।७५ इति दृश्यते । तस्य च शौनकेयशाखासंहि-
तायां काण्डे १०।१५।५५ इत्यत्रायमेव मन्त्रस्यानुपूर्विक एव दृश्यते । उभयत्र दृश्यमाने प्रयोगे परीतदिलेव । परीतसह-
कण्ठिकेतिप्रयोगश्चेदानीं समुपलभ्यमाने वेदे नोपलभ्यते । अतः पारम्पर्येणानुसृतः प्रयोगः इति कल्पनीयम्, उक्त परीतसह-
कण्ठिकेतिप्रयोगः कश्चिद्व्यग्रान्वेषणीय इति वा विधेयमिति सुधियो विभाषयन्तु । वयं त्वन्नेत्रं विज्ञा—'इहापि यथा
स्यात्' इति भाष्याक्षरारस्तेनान्यत्र प्रसिद्धस्य प्रयोगस्याजोपादानम् । तच्च लौकिकस्य सम्प्रवादिकमेवेतीदानीं दृश्यमानः

प्रयोगः पुरीतस्सहकण्डिका-इत्याद्यवेषेण समुपलभ्यमान एव भाष्यकृतोपलक्षितः स्यात् । तस्य वाक्यस्यार्थानुसन्धानेऽपि पुरी-
तदिति पदमेव तत्र स्वरसतोऽनुपपज्यते । यतः कण्ठेन साहित्यं पुरीततो हृदयस्य, अथवा तादृशस्यैवान्यस्य पदार्थस्य कल्पयितुं
योग्यम् । न च तादृशः पदार्थः परीतदितिपदेन कश्चित्प्रसिद्धतरः । न चायवर्षेण बहुत्र पाठभेदस्यापि दर्शनात्परीतदिति पाठः
कल्पयितुं युक्तः, तादृशेनार्थानुसन्धानामावात् । एवञ्च भाष्ये 'पुरीतस्सहकण्डिका' इत्येव परिग्रहीतम् । पुरीतदित्यत्र पूर्वपदस्य
दीर्घः 'नद्विद्वित्प्रविध्यधि-' इति सूत्रेण कियते । तस्मिन् सूत्रे प्रायः सोपसर्गोदाहरणदर्शनवलात् आधुनिकवैयाकरणानां वेदा-
भ्यासानुसारात् लेखकप्रमादाद्वा 'परीतत्' इति विपर्यासः कल्पनाप्यभवत्तरति । अन्यथ 'गमः कौ' इति सूत्रस्य सर्वलोका-
वेदसाधारण्येन स्वरविषयकविप्रतिपत्तेस्तत्राभावेन 'तत्' इत्येव रूपविषयकत्वेन च तादृशेन पाठभ्रंशेन न टीकाकाराणां यशः
परिहास्यते । एतदुक्तके च 'परीतस्सहकण्डिका' 'परीतस्सहकण्डिका' 'परीतस्सहकण्डिका' इत्यादि तत्तदुक्तकेषूपलभ्यमानाः
पाठाः प्रदर्शिताः । पुरीतदिति पाठस्य काव्यदर्शनादस्मत्कल्पनाकलितसाध्याजं सम्प्रदायविरोधात् पुस्तकेऽसिद्धानोप्यते ।
अत एव प्राचीनपुस्तकेषु ये पाठाः सन्दृश्यन्ते त एवात्र प्रदर्शिताः ।

एवमेव 'दीर्घात्' 'पदान्ताद्वा' (६।१।७५, ७६) इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'दीर्घार्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि'
इति वार्तिकोदाहरणं-'न च्छायां कुरवोऽपरम्' इति दृश्यते । छन्दसमेतदुदाहरणमित्यत्र तु विवाद एव न । छन्दसि न
ह्येतादृशान्तदुपलभ्यते । उपलभ्यते चायवर्षेणसंहितायां 'न च्छायां कुरवोऽपरम्' (कां. १३ सू. १ मं. ५६।५७)
इति । अत्रापि अनुपलभ्यमानस्यास्योदाहरणस्योपलब्ध्यो यतः कियतामुक्त लेखकप्रमादादप्यादिकमेतदिति निर्णयताम्,
'कुरवोऽपरम्' इत्यस्य सूत्रस्यानुद्देश्यत्वेन विदुषामनवधानात्पाठभ्रंशोऽयमिति वा कल्प्यताम् । अत्र हि तुग्विकल्पोदाहरण-
प्रदर्शनायमेतदुपलभ्यतम् । ततः परोऽशो न सूत्रोद्देश्य इत्यनवधानमेव तत्र सन्दृश्यते । एवञ्च 'न च्छायां कुरवोऽपरम्'
इत्येवोदाहरणमुचितम् । अस्माभिस्तु समुपलभ्यमानप्राचीनार्वाचीनादिलपुस्तकदृष्टः पाठ एव संरक्षितः । अत्रत्यं तत्त्वं
सुधीभिरुद्गनीयम् ॥

आदर्शपुस्तकेष्वेकविध एवासङ्गतः पाठः—

आदर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वेकविधस्यास्यासङ्गतपाठस्य दर्शनं क्वचिदेव । तदेवम्—'ग्रन्थान्ताधिके च' (६।१।७५) इति
सूत्रे भाष्योक्तो 'काष्टादय इति' इति प्रतीकमुपादाय 'अष्टादशनिमेषाः काष्टाः, तार्क्षिश्चकलाः, त्रिंशत्कलाः क्षणः' इत्यु-
क्तम् । तत्राष्टादशनिमेषाणामेका काष्टा भवतीति 'अष्टादशनिमेषाः काष्टाः' इति काष्टाशब्दाद्बहुवचनमुपपन्नम् । तथैव
'तार्क्षिश्चकलाः' इति कलाशब्दादपि । एवमेव च सर्वेषूपलब्धपुस्तकेषु पाठो दृश्यते । स चाख्यन्तमसङ्गत इत्यस्मान्निरु-
धत्तवान्त एव पाठः काष्टाकलाशब्दयोः प्रदर्शितः । अथ च पाठविभ्रमो न भाष्यस्थः किन्तुस्मृतीटीकायाम्परिदृश्यमान इति
तथा प्रयतितम् । टिप्पण्यां च तादृशपाठस्यानुपलब्धोऽप्युपलम्भितः । कलाकाष्टाशब्दयोश्च बहुवचनान्तत्वमेवेति भ्रमस्तु
'अष्टादशनिमेषास्तु काष्टा त्रिंशत् ताः कला' इति कोशदर्शनात्सुदूरापेतः । एवं चादर्शपुस्तकेष्वसिद्धेष्वपि सन्दृश्यमानः
कलाकाष्टाशब्दयोर्बहुवचनान्तपाठः कथमनुरूप इति शङ्काशूलं चेत्तः ॥

भाष्यविषयककिंवदन्तीपरिहारः—

भाष्यकाराणामयं शैलीसिद्धः सम्प्रदायो यत्नेन साकल्येन सूत्राणि व्याख्यायन्ते । सामान्यतोऽवलोक्यमानेऽर्थाऽद्यः सूत्राणां
व्याख्यातः, अर्थश्च कृतेन व्याख्यानेन गताश्च इति न पुनरत्रोपगृहीतः । क्वचिच्च सूत्रद्वयमुपादाय यत्रैकैकैव व्याख्यातम् ।
यथा—'ह्रः सम्प्रसारणम्' 'अभ्यस्तस्य च' (६।१।११३२) इति, इदानीं सूत्रद्वयमेतत्प्रसिद्धतरम् । भाष्ये च योगविभागमा-
श्रित्य योगविभागस्य 'गौ च संघट्टविषयार्थः' इत्यादीनि कलानि प्रदर्शयन्ते । अनुमीयते चानेन यत्नेन भाष्यतः पूर्वं योगवि-
भागो नासीत् किन्तु संहितयैव सर्वोऽष्टाध्यायी पठ्यते स्म, अतो भाष्यकृतोऽयं यत्नः । एवञ्च सूत्रद्वयमेकत्रोपादीयमान-
मपि योगविभागस्य भाष्यकृदधीनत्वादेकेन यत्नेन सूत्रद्वयं व्याख्यातमिति वक्तुं न पार्यते । प्रत्युतैकत्रोपादीयमानं सूत्रद्वय-
मेकमेवेति भाष्यकृत्समं स्यात् । तदेतत्सर्वमपि 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' 'पूर्वप्रासिद्धम्' इत्यादिसूत्रदर्शनादापातरमणीय-
मित्यवभासते । परत्वंपूर्वत्वव्यवहारश्च संहितायामनुपपन्न इति तत्राष्टाध्यायी संहितयैव सूत्रकृता प्रणीता स्यात्, परन्तु
वाक्यभेदे प्रयत्नान्नैः पूर्वतनाचार्यैरनुपसंहृतं तद्व्याप्ये समीकृतमिति कल्पना ज्यायसी । सूत्राणां संहितयैव पाठोऽपि
पूर्वोक्तसूत्रद्वयदर्शनेन सूत्रभेदः सूत्रावगमित एवेति निष्प्रत्यूहम् । तदेवं स्थितेऽपि यत्र भिन्नस्थलजं सूत्रं एकत्र समाहृत्य
व्याख्यायते तद्दर्शनाद्गुणमयं भाष्यकाराणामभिनिर्धायदेकेन यत्नेन व्याख्यातव्यानि सूत्राणि न पुनर्व्याख्यायन्त—इति । एतेन
भाष्येऽव्याख्यातानि सूत्राणि न भाष्यकृतममतानि, अज्ञाभेदं वा तद्व्याख्यामिलादि प्रकल्पनाजालं परास्तम् । अस्मिन्
भाष्ये भिन्नस्थलानि सूत्राणि स्थलद्वये एव तथा व्याख्यायन्ते । यथा—'चैल्लेखेऽकटुकृच्छ्रणं गृह्यमाणम्' (६।१।१२६) 'अक-
षाये राज्यम्' (६।१।१३०) एतद्वयं सर्वैव व्याख्यातम् । अस्मिन् सूत्रे वार्तिकहृता 'चैल्लेखेऽकटुकृच्छ्रणं गृह्यमाणम्' इति वार्तिकेन
सूत्रद्वयविषयोऽयं विप्रतिषेध उक्तः । तेन भाष्ये सूत्रद्वयोपादानलेखः सद्रूप्यते । विप्रतिषेधप्रयत्नान्तिरिक्तं व्याख्यातं

तु सत्तद्वयेऽपि नास्तेव । एवञ्चक्रमेण व्याख्यादर्शनात् येषु सूत्रेषु न कश्चिद्विशेषतो व्याख्यानावसरत्तत्र भाष्यपरिगृहीतत्वाभावेऽपि स्वतःप्रमाणत्वेन सूत्राणां ग्रामार्थ्यं निर्विवादमेव ॥

ननु चेलसेटकदुकदण्डं गद्दयामकमधारये राज्यमिति सूत्रद्वयं समानविषयत्वादेकत्र व्याख्यतमपि न तथा चमत्कृ-
तिमादधाति इति चेत्, न । 'समः समि' (६।३।१३) 'नदिदृतिदृष्टिव्यधिकृत्तिसहितेनियु क्तौ' (६।३।११६) इति सूत्रद्वयं न
केवलं विभिन्नस्थानोद्भवं किन्तु विभिन्नविषयमपि सहैव व्याख्याय सूत्राणि क्रमेणैव व्याख्यायन्त इति श्रमो निराकृतः ।

व्याकरणस्य सर्ववेदलोकविषयत्वम्—

तत्र भवान् भाष्यकारो लौकिकालौकिकोदाहरणैर्भाष्यमिमं विमुपयायकार । तत्र वैदिकोदाहरणानि सर्ववैदगतानि दृश्यन्ते । यद्यपि सकलभाष्यस्योदाहरणप्रदर्शनस्य नायं समयस्तथाप्येतदध्यायगतोदाहरणविवेचनवेलायामपि श्रमयजुः सामाथर्वेगतांस्तुदाहरणानि भाष्यकृतः 'सर्ववैदपारिपदं शास्त्रं तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थानुम्' इति प्रतिज्ञा पारयन्ति । 'तत्पुरुषे इति बहुलम्' (६।३।१४) इत्यादौ भाष्यकृता खेतदुक्तम् । अस्यार्थश्च तदुच्यते—'इदन्तु सर्वेषां वैदिकानां लौकिकानाञ्च शब्दानामनुशासनमित्यर्थः' इत्युक्तम् । प्रश्नो न—'वैदेषु वैविश्वेण व्यवहारस्तद्व्याकरणेऽपि तथैव बहु-लादिशब्देन व्यवहारः । तैर्नैतत्तु शोदनीयम्—याग्रहणेनैव श्रियतां व्यवस्थितविभाषा वा आधीयता किं बहुलप्रहणेन' इत्युक्तम् । एवञ्च प्रातिशाक्यादिषु तत्तच्छास्त्रगततत्तद्दानमेव केपाश्चन प्रतिपादनाप्रकृतिप्रत्ययविभागानां स्वरणाद्या-सप्रह इति व्याकरणस्यास्य वैदिकः प्राधान्येन विषयः, लोके नैतदानुकूल्येनैव शब्दप्रतिपातिरिति सर्ववैदपारिपदं शास्त्रमिति भाष्यकृतप्रतिज्ञातं स्वरसत् उपपद्यते । वैदिकोदाहरणानां सर्ववैदविषयतायां दिग्भ्रान्तमत्र प्रदर्श्यते—

‘दाधान् साग्हान् मौद्गन्ध’ (६।१।१२) इति सूत्रे ‘दाधासो दागुयः सुतम्’ (श्र. १।१।६)

तस्मिन्नेव सूत्रे 'भीढु. स्तोकाय तनयाय' (अ. २।७।१८)

‘यथेयमिन्द्र मीढुः’ (श्रु. ८।३।२४)

‘न ते दिवो न पृथिव्या लभिसुपु’

‘पद्मोमासहस्रशसन्पुपन्दोपन्मकञ्चरु-

सुदमासंख्यसंप्रभृतिषु' (६१११६) (यजु. ४१६१३)

'इत्थपाभ्यो षीर्षात्सुतिसृष्टक हल्' (६।१।६८) 'हरि वो मेदिन त्वा' (यजु. ४।७।५)

‘एहि पररूपम्’ (६११।९४) ‘अन्य त्वमिह वयं सुशेया’ (यजु० अर० ६११०।१३)

‘अपां त्वेमन्तादयाम्पां त्वोन्नन्तादयामि’ (यजु० ४।३।१)

'नान्तः पादमव्यपरे' (६।१।११५) 'शुक्रं ते अन्यत्' (साम० प्र० १ अर्थ० २ द

'अथर्वसंहिता' (१४११६) 'स्वर्ग लोकं सन्निवसत्' (साम० प्र० १ द० २ मं०)

'दीप'उन्दलि' (१९१६०) 'तद्वा अयनेनः शिरः' (अ० (पै०) १६/५९)

‘गमः कौ’ (६।४।४०) ‘पुरीतत्सहकण्डिका’ (अथ० (शौ०) १०।६।१५

'सन्त्यको.' (६११९) 'इयक्षमाणा मृगुभिः सजोयाः' (अथ० (पं०) ३१८१३)

उदाहरणाना दिव्याभ्रमेवैतत्प्रदर्शितम् । प्रायश्च सर्ववेदसम्भूतोदाहरणदर्शनात् कस्मिंश्चिद्वेदे भाष्यकाराणां विशेषा-

भिनिवेशो निर्द्धारयितुं शक्य । विशेषाभिनवेशश्च भाष्योपक्रमे 'वैदिकाः खल्वपि-ज्ञानोदेवीरभिष्टये । इपे त्वोर्भ त्वा । अग्नि-

मीळे पुरोहितम् । अन्न आयाहि वीतये ।' इति विपर्यस्तोदाहरणदर्शनादध्यवसातुं शक्यः । तथाहि-प्रामाणिकग्रन्थेषु

अग्यजु. सामाथर्वणमिति कम दर्शनादेदाशवयवप्रतीकनिर्देशावसरे स एव कमो ग्रहीतुं युक्तः । 'तस्याद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि

जशिरे' इत्यादिदर्शनाद्यन्वेदोदाहरणस्यैव प्रायम्यं प्रशस्यते । भाष्ये कायवैषिकोदाहरणस्य प्रायम्यदर्शनाद्भाष्यकाराणां

साथवर्षिकत्वमुपयुज्येत । एतद्विषये कैयटनागोजीमहाम्यामुदासितम् । छायाकारेण पायगुण्डोपाभिधेन विदुषा 'न चैवमपि

प्रसिद्धरूपादिक्रमेण तत्त्वोक्तिरिति वाच्यम् । तथैव तदुपादेयमित्यत्र मानाभावाच्च । भाष्यकारस्यायत्नगत्वाच्च । शुद्ध-

छान्दस्योद्दिष्टोक्तं सत्त्वाच्च' इति समाहितम् । अस्मिन् समाधानग्रन्थे 'तथैव तदुपादेयमित्यत्र मानाभावात्' इति समाधान-

मेव ज्यायः, अतस्तदुपादानं बलवत्त्वात्पूर्वमुक्तम् । भाष्यकारस्यायं बलवत्त्वबलेतत्समाधानं बलवत्तरप्रमाणाप्रदर्शनाच्च सन्तोष-
वर्तिनोऽपि नान्यथा विचारयन्ति ।

यति चेतः । असंस्तुचरणा पृज्यपादास्तत्रभवन्तो बालसरस्वत्परनामधेया बालशास्त्रचरणाः स्त्री भाष्येऽप्यने
(पुनरेतेषां चैव लीङ्गानामप्यने)

‘दीक्षा दवा’ इति प्रतीकमुपादाय ‘अयं क्रमेण कृमयजु सामायवेणा प्रदक्षेनमकृत्वाऽध्वयजुः कृत्वा प्रा शन्न इत्यादिक्रमेण

प्रदेशयता भगवतः क आशयः । उच्यते-ज्ज्ञासाध्यानुश्रुतिक कर्मणि अथवदस्यामिचारादिनरासध्यानाभूतानां मन्त्रावश-

भाष्यकाराणामार्थविकृतं पञ्चदशपरमाण्वसंख्यविरोधनिवेद्य प्रतीयते । नमिन्त्रिये ज्ञयाया 'बौद्ध वृत्तपदेयतिष्ठ

मातृभावात्' इति प्रदर्शनेन बहुपक्षत्वं स्पष्टायाम् येन अत्रत्याभास्योदाहः कस्य वेदस्य पूर्वं धारुः कश्चाप्य इत्यादौर्त्तितः-

माना. सर्वेऽपि परास्त्राः ।

वस्तुतस्तु शन्नो देवीत्यस्य पूर्वमुपादानाद्भाष्यकाराणामाथर्वणिकत्वाश्रयणेऽपि तत्तदुदाहरणप्रदर्शनवेलायामुच्यते-
सामाथर्वणगतान्युदाहरणान्यविशेषेणोदाहरद्भिर्भाष्यकृद्भिर्न तथा कापि प्रदर्शितम्, प्रत्युतोदाहरणावसरे ऋगादयोऽपि बहुत्र
पूर्वमुपस्थाप्यन्ते-इति साकल्येन भाष्याभ्यासवता नैतदविदितम् ॥

भाष्यगृहीतांशस्येदानीमनुपलब्धिः—

अत्रेत्थमाकृतम्-इदानीं समुपलभ्यमानाथर्ववेदे शन्नोदेवीत्यनेनारम्भो न दृश्यत इत्यनेन महता दृष्टत्येन भृश-
मवसीदामो वयं वैदिकप्रदायानुयायिनः । अथर्ववेदेत्येदानीं शौनकीया शाखा सुप्रसिद्धतरा, तस्याय 'ये त्रिपुताः परिपुन्ति
विश्वां रुपाणि विध्रतः' इत्यनेनारम्भः । तस्य च द्वितीया पौष्पलादशाखा कश्चित्समुपलभ्यते । तदध्येतारश्च समुचितगवेषणे-
नापि नोपलभ्यन्ते । अस्याश्च प्राथमिकानि कानिचन सूत्रानि महता यत्नेनापि नोपलभ्यन्त इतीयं गण्डस्योपरि पिटिका
संयुता । ननु शन्नोदेवीति नारम्भवाक्यम्, किन्तु शौनकीयशाखायां का. १ सू. ६ 'शन्नो देवीरभिष्टम् भार्गो भवन्तु
पुतये' इति प्रसिद्धतरमेव मङ्गलायंरुसवपदघटितत्वात्तदादावुच्यते । अत एव भगवता लौकिकशब्दप्रस्तावावसरे शास्त्रान्तरो-
दाहरणप्रसिद्धानपि घटपटारीन् विहाय गौरवः पुरुष इत्यादीनां मङ्गलकामनया कृतमुपादानमुपयुज्यते-इति चेत्, न ।
शन्नोदेवीत्यस्य ऋगादिसाधारण्येनाथर्वणिकमेवैतदित्यत्र विनिगमनाविरहः स्यात् । इत्येतेत्यायारम्भवाक्यसाहचर्याच्चैतदप्या-
रम्भकमेवेति कल्पना व्यापसी । 'किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगोसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते, न पुनरन्यदपि
किञ्चित्, अ-इत्युक्त्वा घृष्टान्तशः शमिष्येवमादीन् शब्दान् पठन्ति' इति भाष्ये शमादिशब्दोपादानाच्च शन्नोदेवीत्यस्य
प्राथमिकत्वं निर्विवादमेव । अथ च ब्रह्मयज्ञादिषु चतुर्वेदाभ्यासिभिर्लैवर्णिकैर्नित्यमुद्रोप्यमाणस्य शन्नोदेवीत्यस्याप्यनुपलब्धेन
भृशमुद्देजिता विद्वज्जरास्तदुपलब्धौ यत्नः क्रियतामित्यभ्यर्थयामः । यथामति निरूपयिष्यते चेदमन्तिमभागप्रस्तावना-
वसरे-इत्यभिधाय सर्वसंहारकार्यं कालाय तस्मै नम इत्यभ्युद्गीर्य च प्रकृतमनुसरामः ॥

भाष्यकाराणां सर्वज्ञत्वम्—

महाच्छब्दस्य विषयः, सप्तद्वीपा बहुमती...एकशतमध्वर्युशाखाः, नवधाथर्वेणो वेद इत्याद्युद्बोधयन्तो भाष्यकाराः
'वेदताद्वन्द्वे च' (६।३।९६) इति सूत्रे 'द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं लोकवेदयोर्द्वन्द्वस्य यथा स्यात् ।
कथं लोकवेदयोर्द्वन्द्वः ? वेदे ये सह निर्वापनिर्दिष्टाः, न चैते वेदे सहनिर्वापनिर्दिष्टाः' इत्यभ्युचार्य 'ब्रह्मप्रजापत्यादीनाथ'
इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमकार्षुः । अनेन च सर्वज्ञत्वमेवां सुस्पष्टं प्रतीयते । सर्वज्ञत्वे विवक्षितमाणां नामप्याधुनिकानां सुगूढ-
मेतदुत्तरितं यत् सप्तद्वीपाऽपि बहुमती यावती उपलभ्यते तावतैव निर्वाहः कार्यस्तदन्योपलब्धौ च यत्नः कार्य इति ।

'आशितः कर्ता' (६।१।२००) इति सूत्रे वार्तिककृता 'आशिते कर्तारि निपातनमुपचासीर्थवमाद्युदात्तत्वञ्च' इत्यनेना-
शितशब्दस्योपचासीर्थत्वमाद्युदात्तत्वं च निपात्यते । भाष्ये च तत्पण्डितमाहपूर्वस्याशितशब्दस्य प्रयोगमुपपाद्य कृतम् । वार्तिक-
कारश्च 'अद्भ्योऽप्रातो' इति धातोस्तद्रूपमाश्रित्योपचासीर्थं निपातनेन साधयामास । भाष्यकृता-आहपूर्वकोऽयं प्रयोग इत्या-
श्रित्य निपातनस्य वैकल्यं प्रदर्शितम् । एवञ्च 'आशितः' इत्यत्र पदपाठे भाष्यकृतसरणिमनुकृष्यावग्रहः प्राप्नोति, तत्र चैतदुक्तं
भगवता-यथैवमवग्रहः प्राप्नोति । न लक्षणैः पदकारा अनुवर्त्ताः । पदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्स्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम्
इति । अनेन पदकारापेक्षयाऽपि लक्षणस्य प्राबल्यप्रकटनेन व्याकरणमनुरूप्यं वेदार्थमधिजिगोसमानाः परास्ताः । अन्यच्च
पूर्वतनैः कृतो वेदार्थः कृतानि च पदानि स्वीकृता च व्युत्पत्तिस्तथैवास्माभिः स्वीकर्तव्येति नाग्रहः, किन्तु शास्त्रसरणिमनुकृष्य
पूर्वतनानां प्रमादप्रदर्शनमपि ॥ दोषाय-इति । तदेतच्च यथाथर्वस्तुसंशोधनदक्षैः कामकोषाद्युपायनधीनैरभितथैवानभि-
निविष्टैः शिष्टैरेव कर्तुं युज्येतेति तद्वर्णनं भाष्यकृतकृतं प्रवर्त्तते ।

शिष्टार्थावर्तलक्षणे—

भाष्ये शिष्टलक्षणं भगवतोक्तं यथा—'प्रयोदरादीनि ययोपदिष्टम्' (६।३।१०९) इति सूत्रे शिष्टैर्योपदिष्टाः शब्दाः
साधव इति प्रतिपाद्य शिष्टश्च वैय्यकरण इत्युक्तम् । तेषाञ्च शिष्टत्वं शब्दपूर्वकत्वादेव । शास्त्रं च शिष्टाधीनमित्यन्यो-
भ्रयशङ्कया शिष्टत्वं निवासत आचारतश्च भवतीत्युक्तम् । 'स च आचार आर्यावर्त एव । कः पुनरार्यावर्तः ? प्रागादर्शा-
रप्रत्यकालकवनात् दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन्नार्यनिवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अष्ट-
माणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारंगतास्तत्रमन्वन्तः शिष्टाः ।' इत्यनेन शिष्टलक्षणमर्यावर्तलक्षणबोभयमपि
साधितम् । भगवान् मनुर्हि—

आसमुद्राद्य 'पूर्वसादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरा गिर्योरार्यावर्तं प्रचक्षते ।

इत्यार्यावर्तलक्षणमाह, उभयलक्षणदर्शनेनैतत्पर्यवस्यति यन्मध्यदेश एवार्यावर्तः स च नार्यैरुच्यतित्वात्तत्पदवी-
मर्हति, किन्तु आर्यावर्तसम्प्रदायार्थपदव्यवहारस्तद्देश्यमिजनानाम् । एतेनोत्तरपुत्रतः समयातैरार्यैरेवात्राच्युतमिति प्रवादः
परास्तः । तस्मिन्नार्यावर्तं कुम्भ्यामेव येषां धान्यञ्च स्वधिका समृद्धिः, ये च लौकिकालौकिकवस्तुजातेष्वलोलुपाः, ये च सदा-
चारानुष्ठानकृतान्तःकरणशुद्धाऽविद्यापगमाद्विभ्रान्तवन्तः सर्वविद्यापारंगता ब्राह्मणाले शिष्टास्तेषामेव वचनं प्रमाणम्, न
नृदम्भारिणा प्रतिष्ठा कामयमानानां कतिपयग्रन्थावलोकनेन सर्वज्ञत्वभ्रमवतामिति भावः । तदुक्तं हरिणा—

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लवचेतसाम् । अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षाच्च विशिष्यते ॥

अतीन्द्रियानसंबेधान् पदयन्त्यापेण चक्षुषा । ये भावान् यच्चनं तेषां नानुमानेन चाध्यते ॥ इति ।

एवञ्च धर्मशास्त्रविषये पुण्यपापरूपे शब्दैकसमधिगम्ये नवीनाविष्कारं स्वकमोलकल्पितमाविष्कुर्वन्निरत्र विशेषतोऽव-
धेयमिति विशिष्य कतिपयान् मानुष्यसहजानन्दोपान् प्रदर्शयितुं पुस्तकपरिचयादिप्रदर्शनेनैदमुपसंहृतम् ।

पुस्तकेऽस्मिन्नुद्धिरादित्याय प्रकामप्रयत्नवतां सुचित्तानामप्यस्माकं दीपो नेत्रातुरस्येव कचिच्च
दीपोः प्रतीपतानुपयान्ति । ते च प्रायः कीदृशाः सन्तीति परिचयार्थं कतिपयाः समुदाह्रियन्ते—

अशुद्धम् ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।	शुद्धम् ।
एकवर्जं पदस्वरः ।	१४५	७	एकवर्जं पदस्वरः ।
परमने इति ।	२१२	८१	परमनेति ।
इच्च भवतीति ।	३०७	१५	इच्च भवतीति ।
सामर्थ्यात्-इत्यर्थः ।	३३३	३५	सामर्थ्यात्-इत्यर्थः ।

वर्णमात्रविपर्यासेन प्रत्युहप्रसङ्गेऽपि विलम्बेनाप्यर्थोपस्थितिर्भवत्येव सुधियामिति न तथा
व्याकोपप्रसङ्गो यथा व्यधिकत्रिशततमे (३०३) पृष्ठे 'अनुदात्तोपदेशः' (१४३७) इति सूत्रे 'वामः'
इति धार्तिकतद्व्याख्यानभाष्योत्तरमपेक्षितयोः प्रदीपोऽह्योतयोः पूर्वं पाठोऽनवधानयशादेव व्याको-
पयति । पञ्च परवोपोद्वाटनसमय एव स्वदीपो दृष्टिपथमवसरन्तीति दीपराहित्याभिमानोऽप्य-
मतीनां द्यूधेयेति नापिदितं विद्यायतामित्यभ्यर्थ्यते ।

अप्राप्तिरु सन्ध्याने अ, क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, इत्येतावि पञ्चदशपुस्तकान्यादर्शावेन
परिगणितानि । चतुर्थपञ्चमाध्यायसंयोजनसमये क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, सङ्गकानि यानि पुस्तकान्यासादितानि
शानि तु तत्तन्महाभागावामौदाय्येदानीं सङ्गहितान्येव । तेषां पुस्तकानां गुणवर्णनमपि न दिव्यते । इदञ्च न विस्तरणीयं
यत् क, घ, संज्ञकपुस्तकप्रदातुभिः पण्डितैः पाठनकरोपाहरपुणायशास्त्रिभिः स्वयमेव ठ, ड, संज्ञके पुस्तके सम्प्रेष्य बहुपङ्कता
व्यमित्यत्र न सदेहः । ड, संज्ञकं पुस्तकं भाष्यस्य । पुस्तकचेतःप्राचीनं सुगमाक्षरमशुद्धिबाहुल्यरहितमादर्शपुस्तकं पुण्य-
न्वितम् । ठ, संज्ञकञ्च प्रदीपस्य । उभयोर्लेखक एक एवेति न पृथक् गुणवादप्रवचनोपयोगः ।

ड, संज्ञकं च भाष्यप्रदीपोऽह्योतयुतम् । पुस्तकं चैतत्समीपं पं, मोतीरामशास्त्रिभिः प्रदत्तं सुष्ठिष्टाक्षरमशुद्धिरहितमने-
कैरभ्यासिभिरभ्यस्तं प्राचीनतरमनेकविधाधिकपाठभेदाद्यापूरितं पुस्तकरज्जमेव । लेखनशैली चास्य सुस्पष्टमुपवर्गेनीया । तदेतच्च
पुस्तकं पञ्चाध्यायचतुर्थपादमारभ्यैवावशिष्टमिति नृशं दृश्ये चेतः । महता प्रयत्नेनैतत्सम्प्राप्य शास्त्रिचरैरीदानीत-
मिति परलोकगतानामपि तेषां शान्तिलामार्थं शब्दब्रह्मात्मा नृशमभ्यर्ष्यते ।

ड, संज्ञकञ्च पुण्यपत्तने सुदृढम् । तत्साहाय्यसम्प्राप्तेन तदादर्शपुस्तकसाहाय्यमपि संपादितं स्यादिति तदनुरोधः ।
अ, संज्ञकञ्च भाष्यप्रदीपयुतम् । एतच्च नागपुरभूषावमाण पं, कृष्णशास्त्रि सुष्ठेमाहाशयस्वामिकं वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्ग-
ध्यतैः 'राधवाहदुर'विददलकृत श्री० सदाशिव माधव पराण्डे महोदयैः परमकृपास्त्रिभिर्हेतुना यजेनासाद्य दत्तम् । अस्य
पुस्तकस्य वर्णनेऽसमर्था वयम् । एतदेवास्य वर्णनं पर्याप्तं यत्संक्षिप्यतेषु स्थलेषु नेत्रे निमील्येदमेवैकमवलम्बनमिति ।
पुस्तकचैतत् सं. १७५५ वैकमीये लिखितमिति ततोऽवबोध्यते । तृतीयाध्यायान्तरे १७५५ संवत्सु लिखितः, ग्रन्थान्तरे च १७५०
तमः सुस्पष्टं निर्दिष्टः । एकेनैव लेखकेन सुविशदं सुस्पष्टञ्च लिखितमित्यस्य सारसाम्येन ज्ञायते । अस्य नि.सन्दिग्धधातुवर्णनविषये
सुलिखितमपि सुनिर्दिष्टं स्यात् । एतच्च वारं वारं बहुभिर्विद्वद्भिः पुनः पुनरप्यधीतमनेकवारशुद्धिसंयुतं विशिष्टाक्षरेषु
गैरिकरक्षितमत्यन्तं निशुद्धमनवरहितं शेषरहद्वयसर्वस्वभूतायाः सदाशिवमहेश्वरीस्वामिस्थायश्रीकायाः प्रणेता विद्वत्सर्वशैर्भोमेन
नागपुराधीश्वरमौसल्लेखसुपुजितेन सदाशिवमहोदयेन सुचिरमभ्यस्तम् । नूनमनेन पुस्तकेन बहुपङ्कतमिति तदनेन सुलेख-
भूषणानां पण्डितकृष्णशास्त्रिणां सुचिरं वयमपमर्णाः । ईदृशानि प्राचीनतराणि सुलिखितानि पुस्तकानि महता यत्नेन सरस्य
तत्तदुपभोगेण ददतामुदारमतीनां धन्यवादान् नितरायः ।

अत्र च वारं वारं विविधपेदादयनेकविधदुर्लभतरपुस्तकसंग्रहस्य समये समये मुम्बापुरीभूषावमाणानां विलसन्महा-
विद्यालये प्रधानाध्यापकानां चेलणकरोपाहृतिरारम्भा (श्री. हरि दामोदर चेलणकर एम्. ए.) साहाय्येन सुचिरं हस्तगत
एवासीत् । वैदिकवचनावचयञ्च वैदशीलनदत्तसौर्दाशितदिशाऽनायासेनासादयितुं सुशक इति धन्यवादनितरणमेव स्वाधीनामिति
तदेवोपहातीक्रियते ।

यैश्च विद्वद्भिर्निर्णयानुरक्षणपण्डितैः प्रतिपदमनुसन्धनमाचरन्तिर्यदुपकृता कथं तत्रैव कर्तुं सक्रियमित्येव निर्दिश्यते ।

टङ्कसंयोजकहिराजीप्रभृतीनां कौशलं शीघ्रकारित्वं चास्मिन्नवसरेऽनुपेक्षणीयम् ।

कठिनतरेऽप्यस्मिन् काले महता धैर्येण निर्णयसागरधुरमुद्धृतां श्री रामचन्द्र येस्व शोडशे महोदयानां तदधि-
पतीनाञ्च सत्वोत्कर्षेण बहुतरवित्तव्ययसाध्यमेतत्पुस्तकं विद्वज्जनकरकमलान् रञ्जयतीति विदुषामासीत्सतिभिर्निर्णयसागरः
साधिपतिरं विजयतात् ।

भागेऽस्मिन्नभ्याससौलभ्याय षष्ठाध्यायसूत्रवार्तिकपाठोऽन्ते सन्निवेशितः । ततश्च समग्रभाष्यगतानि श्लोकवार्ति-
कान्येकीकृत्य निवेशितानि । सूत्रसूचिरप्यन्ते सन्निवेशिता । विषयानुक्रमः संक्षेपेणादौ व्यासद्विसौलभ्याय संगृहीतः ।

अनल्पमतिभिरुपक्रमणीयेऽस्मिन् कर्मणि यद्वाष्ट्यादिसमाभिरुपक्रान्तं तदुदाराज्ञायाः सफल्यन्तु विद्वचरणाः ।

यदत्र सौष्टवं किञ्चित्तद्गुरोरेव मे नहि । यदत्रासौष्टवं किञ्चित्तन्ममैव गुरोर्नहि ॥ इति

श्रीमधुसूदनसरस्वतीनिष्यन्दैरत्रत्यसत्यतरुप्रथनेन विद्वदनुग्रहं संप्रार्थयामो घयं

अक्षय्यतृतीया
शके १८६७

काशीविश्वविद्यालयविनेयाः

म. म. जयवेचमिश्रचरणान्तेवासिनः

श्रीभार्गवशास्त्रिणः ।

॥ षष्ठाध्यायस्यविषयानुक्रमः ॥

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६ । १ । १ ॥		(उद्घोतः) कर्मधारय योग्यपदानां समासाभावे ।	
एकाचपदार्थसंशयः ...	१	खिद्येऽपि कर्मधारयसमर्थनम् । ...	१२
एकाचपदे बहुव्रीहिविवर्तनार्थः ।		प्रथमस्य द्विवचने कियमाणे द्वितीयस्याप्राप्तिः ।	
अधिकारविवर्तनार्थः । वैष्यधिकरणान्वयश्च ।		नानिश्चयां शास्त्रप्रवृत्तिः । ...	१३
धातोरित्येषाऽवयवपृष्टी । प्रथमत्वस्य सापेक्ष- त्वादाक्षेपः ।		अत्रोऽन्त्यनिर्देशनेन प्रथमद्विवचनाप्राप्तिः ।	
(प्रदीपः) वैष्यधिकरणान्वये ज्ञापकम् ।		सत्यपि सम्भवे याचनं भवति, दधिमाक्षणेभ्यो दीयताम् । -	१४
(उद्घोतः) अस्याधिकारत्वे ज्ञापकम् । व्याप्तिन्याय- दर्शनम् । ...	२	व्यञ्जनस्यानिवृत्तिः । न्नादिप्रतिषेधदृष्टान्तेन व्यञ्ज- नानिवृत्तिः ।	
व्यपदेशिवद्भावेन समाधानम् । उक्तोताभिप्रायेण पाठभेदः ।		द्वितीयाभावे प्रथमाद्विवचनम् । सति द्वितीये प्रथमस्य प्रतिषेध इत्याश्रयेण हत्वादिविशेषे दोषः ।	१५
योगविभागेन समाधानम् ।		प्रामाद्व्याम्यनुप्या आनीयन्तामिति दृष्टान्तेन वारणम् । ...	१६
(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावेन विवेचनम् ।		न न्द्राः संयोगादयः ॥ ६ । १ । ३ ॥	
(उद्घोतः) व्यपदेशिवद्भावफलम् । कैयटोक्तपक्षस्य सङ्गनम् । ...	३	ईर्ष्यवेस्तृतीयस्य । कण्ठादीनाम् । यमेष्टं नाम- धातुनाम् ।	
योगविभागफलम् ।		पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६ । १ । ४ ॥ ...	१७
योगविभागे दोषोपपादनम् ।		लौकिकदृष्टान्तेन द्वे इति पुरस्तादप्रथमानिर्दिष्टं सदृशात् पृष्टीनिर्दिष्टं भविष्यति ।	
(प्रदीपः) अर्थवत्परिभाषाऽनुपस्थानम् । व्यपदेशिव- दित्येतन्न सत्यं किन्तु न्यायः । ...	४	उभे अभ्यस्तम् ॥ ६ । १ । ५ ॥	
योगविभागे दोषाः ।		सहप्रहणं कर्तव्यमाद्युदात्तत्वे दोषाभावाय । ...	१८
(उद्घोतः) लक्ष्ये लक्षणन्यायप्रवृत्तिः । ...	५	उभेप्रहणस्य फलाभावः, तस्य सहायकत्वम् ।	१९
योगविभागप्राप्तदोषवारणम् । समुदायसावध- नानतिरिक्तः ।		प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः, समुदाये-गर्गाः शतं दृश्यन्ताम् । प्रत्येकमिति वचनवत्सहप्रहणस्य नार्थः ।	
एकाचपदे बहुव्रीहौ दोषोपपादनम् । तद्वृणस- विज्ञानवर्णनम् । ...	६	जक्षित्यादयः पदम् ॥ ६ । १ । ६ ॥	
द्विवचने पक्षद्वयोपपादनम् । स्थाने द्विवचनपक्षे दोषः ।		वैधील्यं सप्तप्रहणं कर्तव्यम् । ...	२१
(प्रदीपः) सूत्राक्षरैः पक्षद्वयोपपादनम् । ...	७	खरातिरिक्तमभ्यस्तकार्यं परस्परपदे न । अतद्वृणसं- विज्ञानो बहुव्रीहिः ।	
स्थाने द्विवचनपक्षे दोषोपन्यासः । द्विःप्रयोगो- पपादनम् ।		तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६ । १ । ७ ॥	
द्विःप्रयोगपक्षे आक्षेपः, तज्जिरासश्च । ...	८	छन्दोप्रहणं कर्तव्यम् । ...	२२
द्विःप्रयोगपक्षे दोषस्तज्जिरासश्च । ...	९	अन्तेषां दीर्घदर्शनात्तुजादीनां क्वचिदर्शनाच्चार- मणीयं सङ्गम् ।	
द्विःप्रयोगपक्षे दोषस्तज्जिरासश्च । ...	१०	लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६ । १ । ८ ॥	
द्विःप्रयोगपक्षे दोषस्तज्जिरासश्च । एतत्पक्षोपो- द्भूतकं श्लोकवार्तिकम् । ...	११	धातुपदप्रयोजनम् । आगतवैवाचनम् । अन- भ्यासप्रहणाक्षेपः । छन्दसि वाचनम् ।	
अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ६ । १ । २ ॥		(प्रदीपः) खलीलेतदर्थमभ्यासप्रतिषेधोपयोगः ।	
अजादेरित्यत्र कर्मधारयोपपादनम् । प्रथमनि- तिर्वक्तव्या । असति खल्वपि सम्भवे याचनं भवतीति न्यायः ।		माध्यस्य चिन्तित्वम् ।	
		(उद्घोतः) प्रतिषेधानर्थमभ्यस्तवचनात्सम्भन्तायुक्तान्ता- लोके चञ्चलस्याभिधानम् । ...	२३

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सन्त्यहोः ॥ ६ । १ । ९ ॥

सूत्रे पठौ सप्तम्योर्विचारः । सप्तम्यन्तत्वे दोषो-

पन्यासः । प्रकृतदोषस्योभयसाधारण्यम् । ... २४

पष्ठ्यन्तत्वे दोषः । धातुनामनेकार्थत्वम् । ... २५

द्विवचने समुदायदेशे दोषः । ... २६

दाभ्यान् साह्यान् मीढ्वांश्च ॥ ६ । १ । १२ ॥

निपातनसाधनम् । कृजादीनां के उपसंख्यानम् । २८

उपसंख्यानम् । विप्रतिषेधोपसंख्यानम् । ... २९

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

अथः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ ६ । १ । १३ ॥

संप्रसारणे अतिप्रसङ्गः । ... ३१

वर्णग्रहणासिद्धिः । वर्णग्रहणसिद्धौ दोषः । सिद्धं

तत्तरपदवचनात् । ... ३२

निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्ति । अनन्त्यविकारेऽन्य-

सदेशस्य । अनन्त्यविकार इत्यस्य प्रयोजनम् । ३३

यच्च भूमिस्थस्य विषये कार्यकालपक्षोपस्थापनम् ।

सृजेष्टुद्विविधौ प्रयोजनम् ।

(उद्घोषः) विधौ परिभाषोपतिष्ठते-इत्यस्याभावः ।

आकृष्टारसज्ञासु कार्यकालपक्षाभावः ।

एकदेश्युक्तिकवनम् । ... ३४

अनन्त्यविकार इत्यस्य प्रयोजनम् । अनन्त्य-

विकार इत्यस्याश्रयणे दोषोपपादनम् । ... ३५

अनन्त्यविकार इत्यस्याः स्थापनम् ।

अन्धुनि यहुमीही ॥ ६ । १ । १४ ॥

मातृमातृकमातृषु संप्रसारणविधिः ।

ग्रहज्यायविय्यधियधियचितिवृक्षतिपृच्छति-

मृज्जतीनां ङिति च ॥ ६ । १ । १६ ॥

वयि ग्रहणाक्षेपः । ... ३६

वयिग्रहणप्रयोजनम् । न विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति,

प्रयोजनाक्षेपः । ... ३७

लिट्यभ्यासस्योभयेपाम् ॥ ६ । १ । १७ ॥

ग्रहवृद्धतिपृच्छतिमृज्जतीनामविक्षेपः । वृद्ध-

तिविषये भाष्यविरोधः । उभयेषां पदप्रयो-

जनम् । इत्यादिशेषात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन ।

संप्रसारणान्तदाधर्म्यं च यलम् । ... ३८

यलवदप्रयोजनम् । प्रयोजनाभ्याससिद्धिः ।

उभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्-उभयेषा-

मभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात् । व्यचेः

कुटादिपुष्पसंख्यानम् । ... ३९

स्वापेक्षति ॥ ६ । १ । १८ ॥

वातिप्रदं निष्फणम् ।

न घटाः ॥ ६ । १ । २० ॥

अत्र गणोऽनुष्ठितिः ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

शृतं पाके ॥ ६ । १ । २७ ॥

आश्रयोः शुभावः क्षीरहविषोः । ... ४०

अपेः शृतमन्यत्र हेतोः ।

प्यायः पी ॥ ६ । १ । २८ ॥

आहपूर्वादन्धूधसोः । ... ४१

'आहपूर्वाच्चैष नियमः' इति भाष्यस्य प्रतीकस्योत्-

थोर्व्याख्यानभेदः ।

विभाषा श्वेः ॥ ६ । १ । ३० ॥

क्षेपित्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । ... ४२

हः संप्रसारणम् । अभ्यस्तस्य

च ॥ ६ । १ । ३२-३३ ॥

योगविभागः । योगविभागफलम् । ... ४३

अपस्पृधेयामानुचुरानुहृश्चिच्युपे तित्याज

आताः धितमाशीराशीतः ॥ ६ । १ । ३६ ॥

निपातनविषयदर्शनम् । ... ४५

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६ । १ । ३७ ॥

सूत्रप्रयोजनम् । ... ४६

संप्रसारणपदप्रयोजनम् । ... ४७

कृचि श्रेष्ठतरपदादिलोपः । ... ४८

वक्ष्यास्यान्यतरस्यां किति ॥ ६ । १ । ३९ ॥

वक्ष्यास्यप्रसाख्यानम् ।

अथ तृतीयाह्निकम् ।

आदे च उपदेशोऽशिति ॥ ६ । १ । ४५ ॥

एच उपदेशपदान्वयः । ... ४९

नविवयुक्तमन्यसदसाधिकरणे तथा व्यर्थगतिः । ५०

अशितिपदे पयुंदासप्रसज्यप्रतिषेधवर्णनम् ।

पक्षद्वये दोषदर्शनम् । ... ५३

पयुंदासे दोषोद्धारः । प्रातिपदिकस्यात्वाप्राति-

धर्षणम् । ... ५४

क्रीड्जीनां णौ ॥ ६ । १ । ४८ ॥

आत्वे णी लीयतेरुपसंख्यानम् । ... ५५

सिन्धतेरपारलौकिके ॥ ६ । १ । ४९ ॥

सिन्धतेरज्ञानार्थस्य । अन्यथाऽनितप्रसङ्गः ।

(प्रदीपः) तपः सेधयतीत्यत्र ज्ञानार्थत्वम्, राजकुले

देवदत्तं साधयतीत्यत्र ज्ञानार्थत्वम् । ... ५६

मीनातिमिनोतिदीडां व्यपि च ॥ ६ । १ । ५० ॥

वातवे उपदेशवचनमित्प्रत्ययसिद्धयर्थम् । ... ५७

उपदेशपदानुष्ठत्या सिद्धम् । न चान्यार्थं प्रकृत-

मन्यार्थं भवति, न हि गोधातरन्ती सर्पणा-

दहिर्भवति ।

अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति, शात्यार्थं कुल्याः

प्रणीयन्ते पानीयस्य पीयते ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पूर्वोत्तरसमूहद्वयविषयकं नार्तिकम्—निर्मिनीलियां रत्नलोः प्रतिषेधः । ... ५८	
विभाषा लीयते ॥ ६ । १ । ५१ ॥ (उद्घोतः) शिन्करणसामर्थ्यादिति प्रदीपकोक्तित्वस्य- प्रदर्शनम् ।	
विभेतेहेतुमये ॥ ६ । १ । ५६ ॥ हेतुमये हेतुदेव भगमिति विग्रहः ।	
सृजितशोर्लक्ष्यमकिति ॥ ६ । १ । ५८ ॥ भमि सङ्ग्रहणम् । ... ५९	
धातोः स्वरूपग्रहणे सत्प्रत्ययविधानम् ।	
शीर्षं ब्रह्मन्द्सि ॥ ६ । १ । ६० ॥ तद्वा अपरवर्णः शिरः ।	
ये च तद्धिते ॥ ६ । १ । ६१ ॥ अचि शीर्षं इति नार्तिकस्य सूत्रेषु प्रक्षेपः । ... ६०	
पद्मोन्मासहृदिशसन्त्युपपन्नोपन्यकः शक्यमुद्- नालकशस्त्रप्रभृतिषु ॥ ६ । १ । ६३ ॥ कुरोपणी आचते महादेवः । मास्त्रुल्लानुप- सहपानम् । ... ६१	
नष्ट यत्तत्तुष्टेषु ।	
धात्वादेः पः सः ॥ ६ । १ । ६४ ॥ धातुप्रहणप्रयोजनम् । सादेशे सुम्भावादीना- म्प्रतिषेधः । ... ६२	
पक्षारोपदेशे प्रयोजनम् । अज्जन्तपराः योपदेशाः सिक्त्वादिस्तिद्विस्तिस्तिपथ, सन्त्यापिबर्जम् ।	
णो नः ॥ ६ । १ । ६५ ॥ णकारोपदप्रयोजनम् । ६३	
सर्वं णोपदेशाः, दृष्टिनिन्दननिर्दिनादिनाधृता- धृत्ववर्जम् ।	
लोपो व्योर्वेलि ॥ ६ । १ । ६६ ॥ व्योर्लोपे क्तापसङ्ख्यानम् । ... ६४	
वर्णाधये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । असिद्धं बहि- रन्तर्मन्तरत्ने । ... ६५	
अनारम्भो वा पुनर्वलोपस्य न्यायः, आसिमां छान्दसाद्वर्णलोपात् ।	
वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥ द्विजायव्योः प्रतिषेधः । अनुनासिकः परोऽ- सिन् सोऽयमनुनासिकपरः । ... ६६	
अनुनासिकवकारग्रहणं वेरिति ।	
हल्ङ्काभ्यो दीर्घास्तुतिस्पृक्तं हल् ॥ ६ । १ । ६८ ॥ अष्टकलोपः सयोगान्तलोपश्चेन्न लोपाभावः पञ्च- नित्यादौ । ज्ञापदैर्न तिष्ठति । ... ६७	
पद्महस्तात्सम्भुजेः ॥ ६ । १ । ६९ ॥ ... ६९	
(प्रदीपः) अन्तरात्तपि विधीतं बहिरतो लुगवाधते ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
शोश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६ । १ । ७० ॥ जसादिषु छन्दसि बाधचर्नं प्राङ्गोचद्वयुपपायाः । हसस्य पिति कृति तुक् ॥ ६ । १ । ७१ ॥ ... ७२	
असिद्धं बहिरन्तर्मन्तरत्ने । निर्दिश्यमानस्यादेशा- भवन्ति । सभिवयुक्रमन्यसदृशाधिकरणे तथा हयगतिः । ... ७३	
संहितायाम् ॥ ६ । १ । ७२ ॥ अयं योगः शक्यो वक्तुम् । अधिकरणं त्रिवि- धम्—व्याकर्मोपस्थेयिकमभिव्यापकं च । (प्रदीपः) संहितालक्षणम् । निर्दिष्टग्रहणवैकल्यम् । अधिकरणोदाहरणानि । (उद्घोतः) निर्दिष्टग्रहणप्रयोजनम् । व्यापकाधारस्य मुत्पत्त्यवम् । नैषा परसप्तमी, किन्तर्हि ? सत्सप्तमी । ... ७४	
अग्रग्रे ॥ सम्प्रदाय एव शरणम् । आह्माङ्कोश्च ॥ ६ । १ । ७४ ॥ आह्माङ्कोः सानुबन्धकनिर्देशः कर्तव्यः । (उद्घोतः) अकिन्माशब्दो नास्ति तेन 'मास्तु' इति प्रामादिकम् ।	
दीर्घात् । पदान्ताद्वा ॥ ६ । १ । ७५-७६ ॥ विभ्रजनार्थीनां विकल्पः ।	
इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥ इग्रहणप्रयोजनम् । जदन्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य । ७५ यश्चापदान्तो हलचक्ष पूर्वः । दीर्घस्य यणः । हल् इति प्रवृत्तम् । सम्बन्धवृत्त्या ।	
(उद्घोतः) वैकल्पिकेष्वनुष्ठानपथ एव ज्यायाद् । ... ७६ गुणवृद्धिवाच्यम् । यणादेशः वृत्तपूर्वस्य । ... ७७	
सामर्थ्ययोगाच्चहि किञ्चिदस्मिन्पदयामि शब्दे यदनर्थकं स्यात् ।	
यान्तो यि प्रत्यये ॥ ६ । १ । ७९ ॥ यान्तादेशे स्थानिनिर्देशः । ... ७८	
योगविभागाधिनियमास्तदि- । गोर्धुवी छन्दसि । अध्वपरिमाणे च ।	
धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ६ । १ । ८० ॥ पुनःकार इत्योऽवधारणार्थः ।	
कथ्यस्तदर्थं ॥ ६ । १ । ८२ ॥ तत्पदार्थनिर्वेचनम् । (प्रदीपः) मापाया वैशब्दोऽप्राप्तः । ... ७९	
(उद्घोतः) कथयितृययोरलक्षणम् ।	
अभ्यप्रव्ये च छन्दसि ॥ ६ । १ । ८३ ॥ हद्व्यापीनामुपसङ्ख्यानम् ।	

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अथ चतुर्थमाहिकम् ।

एकः पूर्वपरयोः ॥ ६ । १ । ८४ ॥

एकपदप्रयोजनम् । ... ८०

पृथगद्वेषप्रतिषेधार्थम् । अवयोः पुलयोः कटं कुरु । एकवाक्यभावात् । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोकवत् ।

(उद्घोतः) भूतसम्बन्धायः । ... ८१

अवयवे स्मार्तार्थसम्प्रत्ययः । वसन्ते ब्राह्मणोऽमीनादधीत । गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेयः ।

(उद्घोतः) गुणः कृतारमसंस्कारन्यायः । अनुवाद्यगता संख्याऽविश्वसिता, विधेयगता विश्वसितेति सीमांसकसरणिरेवास्माकम् । ... ८२

धर्मापदेशनेऽनवयवविज्ञानात् । लोके तु सयथा दर्शनं-अवयवेनानवयवेनापि ।

(उद्घोतः) धर्मशब्देन नित्यनैमित्तिककाम्यानां ग्रहणम्, तेषां लक्षणानि च । ... ८३

पूर्वपरग्रहणप्रयोजनम् । ... ८५

अन्तादिबन्ध ॥ ६ । १ । ८५ ॥

सूत्रप्रयोजनम् । ... ८६

अन्तवच्ये प्रयोजनानि । ... ८७

आदिबन्धे प्रयोजनानि । ... ९१

अन्तादिबद्धावनिषेधवचनानि । ... ९२

न वा ताद्रूप्यातिदेशात् ।

पदबहुकोरसिद्धः ॥ ६ । १ । ८६ ॥

सूत्रप्रयोजनम् । सूत्राक्षेपः, समर्थनम् । ... ९३

(उद्घोतः) पदस्य त्रैपादिकत्वात्तत्र बहिरक्षपरिभाषा-प्राप्तिरेव न । तस्या अनित्यत्वं तुल्यसिद्ध-वचनात् ।

नाजानन्तर्यपरिभाषा ॥ नास्त्येव ।

आह्वणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥

पदकृतम् । ... ९५

गुणपदप्रयोजनम् । तत्परपदसार्थः । विशीटा-

सुपसंख्यानम् । ... ९६

न वा बहिरक्षलक्षणत्वात् ।

पत्येधत्यूदस्तु ॥ ६ । १ । ८९ ॥

रूपग्रहणं धातुग्रहणं वा । धातुग्रहणे इणीका-

रादौ प्रतिषेधः । योगविभागात्सिद्धम् ।

(उद्घोतः) ना भवान्नेदिषद्विलादेनगिघानम् । ... १०

येन ना प्राप्तिन्यायः । पुरस्तादपवादो अनन्तच-

रित्रियीन्यापन्ते । अथरपुद्गिन्याम् । प्रादुरोद्योगे-

धेनेषु । ग्राहीरेरिणोः । ऋते च तृतीययासमाते ।

(प्रदीपः) शास्त्रादिगिरिचमभिधानम् । ... ९८

प्रत्यक्षतरुचम्यपदानां चर्चः । अत्रादशाभ्यां च ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

आटञ्च ॥ ६ । १ । ९० ॥

चकारप्रयोजनम् ।

उपसर्गाद्विधौ धातौ ॥ ६ । १ । ९१ ॥

धातुग्रहणप्रयोजनम् । यत्किन्यायुक्ताः प्रादयस्यं प्रति । विप्रतिषेधप्रतिपादनम् । ... ९९

अत्रत्यः पुण्डलपरिभूतो भाष्यकैयटपाठः प्रक्षिप्त इति उद्घोतः । विप्रतिषेधः । ... १०२

औतोऽशसोः ॥ ६ । १ । ९३ ॥

विधिं प्रतिषेधः । समासाच्च प्रतिषेधः । ... १०४
एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि । दोषश्च सर्व-
नामस्थाने वृद्धिविधिः । ... १०५
यथावद् इत्येति दर्शनात् ।

एङि पररूपम् ॥ ६ । १ । ९४ ॥

एकनिपातत्वं-त्वे, न्वै । एवे चानियोगे इत्या-
द्युपसंख्यानम् । ... १०६

ओमाङीञ्च ॥ ६ । १ । ९५ ॥

चकारोऽनर्थक इति सौनागाः ।

उस्यपदान्तात् ॥ ६ । १ । ९६ ॥

अथबद्ग्रहणे नानर्थकस्य । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैव ।

अव्यकानुकरणस्यात् इतौ ॥ ६ । १ । ९८ ॥

अनेकास्रग्रहणं कर्तव्यम् ।

(प्रदीपः) प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणम् । अर्थवत्परिभाषाऽनि-
त्यत्वम् । अनागमकानां सामग्रीका आदेशाः ।
यदागमन्यायः ।(उद्घोतः) आगमसमभिध्याहारे आगमविशिष्टस्यैवा-
र्थवत्त्वम् । अर्थवतो ह्यागम इत्यस्यागमाभा-
वेऽर्थवतः । ... १०७

अथ पञ्चममाहिकम् ।

नाप्रेहितस्यान्यस्य तु वा ॥ ६ । १ । ९९ ॥

नित्यमाप्रेहिते जायि । विचित्राश्वदित्युत्पत्तयः ।

अकः सचर्चो दीर्घः ॥ ६ । १ । १०१ ॥

सर्वे नृति नृ वा, लृति लृत्वा ।

प्रथमयोः पूर्वैस्त्वर्णः ॥ ६ । १ । १०२ ॥

प्रथमपदार्थनिरूपणम् । ... १०८

प्रथमपदार्थे विप्रतिपत्तयः ।

(उद्घोतः) छत्रिन्यायः । ... १०९

प्रथमयोर्विप्रत्ययग्रहणम् । सर्वपदप्रयोजनम् । ११०

अभि पूर्वे इति पृथग्ररणफलम् । योगविभागो-

पन्यायः । ... १११

योगविभागफलम् । योगविभागे दोषाः । ११२

ज्ञापयेनेत्यदिदिः । ११३

तस्माच्छब्दो नः पुंसि ॥ ६ । १ । १०३ ॥

अव्याप्ति-अविद्यातिपरिहराः श्रेतेन । ... ११५

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अभि पूर्वैः ॥ ६ । १ । १०७ ॥

वा छन्दसि ।

सम्प्रसारणाच्च ॥ ६ । १ । १०८ ॥

वा छन्दसि । ... ११६

सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाग्रग्रहणम् । असम्प्रसा-

रणात्सिद्धम् । कार्यकृतत्वाद्वा । वसन्ते ब्राह्मणो-

ऽग्नीनादधीत । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः

ऋतुभिर्यजेत । ... ११७

धीर्धत्वे होपवारणम् । एकादेशप्रकरणे-विप्रति-

पेधोपसंख्यानम् । ... ११८

अन्तरहवकीयस्त्वज्ञापनम् । १२०

ज्ञापकप्रयोजनानि । १२१

व्यत्यात्परस्य ॥ ६ । १ । ११२ ॥

विकृतनिर्देशप्रयोजनम् ।

(प्रदीपः) ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ।

(उद्घोतः) समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषा-

भावः । ग्रहणवत्तैस्त्रयाः प्रत्ययविधिविषय-

त्वम् । अभिव्यक्त्यर्थन्यायः । ... १२२

अतो रोरुतादमुते ॥ ६ । १ । ११३ ॥

अमुतादमुते प्रयोजनम् ।

(प्रदीपः) प्रकृतिभाषविधानज्ञापकात्परस्यप्रकरणे

द्वयस्य सिद्धावम् ।

(उद्घोतः) ज्ञापनस्य फलाभावाच्चित्त्वम् । ... १२३

नान्तः पादमव्यपदे ॥ ६ । १ । ११५ ॥

प्रतिषेधविषयनिर्बचनम् ।

(उद्घोतः) अनन्तरस्य विधिरितिन्यायः । व्याप्ति-

न्यायः । ... १२५

अयङ्गुणोटाग्रस्य ॥ ६ । १ । १२३ ॥

गोरबचनं स्वरतिथ्यर्थम् । ... १२६

इन्द्रे च ॥ ६ । १ । १२४ ॥

इन्द्रादिति वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) अपदेशिवद्वागोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य प्रत्यय-

विधिविषयत्वम् । ... १२७

सुतप्रभृष्टा अचि नित्यम् ॥ ६ । १ । १२५ ॥

नित्यग्रहणप्रयोजनम् । अग्रग्रहणफलम् । ... १२८

आडोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ ६ । १ । १२६ ॥

आडोऽनर्थव्यसेति बहुलप्रदशाष वक्तव्यम् । ... १२९

इकोऽसवर्णं शाकल्यस्य ह्रस्वस्य ॥ ६ । १ । १२७ ॥

चकारप्रयोजनम् । अद्वयत्वेति यत्त्वपि शाकल्य-

मिवत् । कृतकारि यत्त्वपि शाकल्ये पञ्चमवत् । १३०

फल्गवः ॥ ६ । १ । १२८ ॥

शुद्धप्रयोजनम् ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अमुतवदुपस्थिते ॥ ६ । १ । १२९ ॥

उपस्थितोऽनार्थ इतिशब्दः । ... १३१

वत्प्रयोजनम् ।

ईरेचाऋवर्मणस्य ॥ ६ । १ । १३० ॥

ईग्रहणेन नार्थः । अविशेषेण चारुवर्मणस्यामुतवत् । १३२

दिव उत् ॥ ६ । १ । १३१ ॥

तत्प्रयोजनम् ।

सुद्र कात्पूर्वः ॥ ६ । १ । १३५ ॥

कात्पूर्वग्रहणप्रयोजनम् । ... १३३

स्थाने द्विवचनपक्षः, द्वि.प्रयोगो द्विवचनमिति

पक्षश्च ।

उपदेशिवद्वागोपसंख्यानम् । धातूपसर्गयोः

कार्यमन्तरप्रम् । पूर्व धातुः साधनेन युज्यते

पश्चादुपसर्गं ।

पूर्वं धातुपसर्गं युज्यते पश्चात्साधनेन । ... १३७

सुद्र कात्पूर्वमन्तपक्षः । अथवा परादिः करिष्यते ।

अभक्तः करिष्यते । ... १३९

अपाच्चतुष्पाच्छतुनिष्वालेखने ॥ ६ । १ । १४२ ॥

सूनस्य विषयविशेषेऽवस्थापकं वार्तिकम् ।

अपरस्परः क्रियासातत्ये ॥ ६ । १ । १४४ ॥

सातत्यशब्दाक्षेपः । ... १४०

सातत्यशब्दप्रापकवार्तिकम् ।

गोप्यदं सेधितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६ । १ । १४५ ॥

असेवितप्रमाणप्रयोजनमाध्यम् ।

विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६ । १ । १५० ॥ ... १४१

आश्चर्यमनित्ये ॥ ६ । १ । १४७ ॥

‘आश्चर्यमद्वये’ इति वार्तिकार्थसमाहकमाध्यम् ।

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिमाजकयोः ॥ ६ । १ । १५४ ॥

मस्करितशब्दव्युत्पत्तिः । ... १४२

पारस्करप्रभृतिनि च संज्ञायाम् ॥ ६ । १ । १५७ ॥

अविहितलक्षणः शुद्ध पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः ।

अथ पद्यमाहिकम् ।

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६ । १ । १५८ ॥

पदे वेयासुदात्तप्रसङ्गस्येऽनुदात्ता भवन्ति, एक-

मच वर्जयित्वा । ... १४३

अनुदात्ताः पदे-अनुदात्ता. पदस्येति न्यासो

अनुद्वेगेन मत्तर्थावाकारेण वारितः । ... १४४

सूत्रप्रयोजनमाध्यम् । रूपकेन सूत्रवैयर्थ्यम् । १४५

सूत्रारम्भे दोषाः । अस्माधिकारत्वे दोषनारणम् ।

(प्रदीपः) ‘नानेनोदात्तं विचरते’ इति भाष्यपाठोदः । १४६

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

आशितः कर्ता ॥ ६ । १ । २०७ ॥
 आशिते कर्तारि निपातगुणधार्ढ्यत्वमाद्युदात्त-
 त्वयः । न लक्षणेन पदभारा अनुवर्त्ताः । पद-
 कारैरेक्षणमनुवर्त्तम् ।
 रिक्ते विभाषा ॥ ६ । १ । २०८ ॥
 विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ ६ । १ । २१५ ॥
 वेणुरिक्त्योरप्राप्ते विभाषा, प्राप्ते नित्यो विधिः ।
 उपोत्तमं रिति ॥ ६ । १ । २१७ ॥
 उपोत्तमपदक्षेपः । ... १७७
 उपोत्तमप्रहणमुत्तार्यम् ।
 अन्तोऽवस्थाः ॥ ६ । १ । २२० ॥
 ईचत्वाः ॥ ६ । १ । २२१ ॥
 सूत्रद्वयप्रणयनप्रयोजनम् ।
 चौ ॥ ६ । १ । २२२ ॥
 चोरतद्धित इति वक्तव्यम् । ... १७८
 समासस्य ॥ ६ । १ । २२३ ॥
 ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । उदात्ताच्च
 स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । ... १८०
 स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । परिभाषा-
 शापकम् । ... १८१
 प्रथमः पादः समाप्तः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

यदुमीहौ प्रकृत्या पूर्वेपदम् ॥ ६ । २ । १ ॥
 सूत्रप्रयोजनम् ।
 (प्रदीपः) विधिनियमसम्भवे विधेर्बलवत्त्वम् । ... १८३
 अस्ति यत्त्वपि सम्भवे बाधनं भवति । सत्यपि
 सम्भवे बाधनं भवति, दधि आदौभ्यो वीय-
 तात् । शापकादिना तत्पुरुषादिषु दोषवारणम् । १८४
 तत्पुरुषे तुल्यार्थवृत्तीयास्तन्म्युपमानाव्यय-
 द्वितीयाकृत्याः ॥ ६ । २ । २ ॥
 लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त्यः । अव्यये परि-
 शरणं नञ्कुनिपातानाम् । ... १८६
 सट्शप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ६ । २ । ११ ॥
 सट्शप्रहणाक्षेपः । ... १८७
 इगन्तकालकपालभगालशरावेपु द्विगौ ॥ ६ । २ । २९ ॥
 इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरेपसङ्ख्यानम् ।
 परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोपानाद्ययवेपु ॥ ६ । २ । ३३ ॥
 परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन । ... १८८
 आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ६ । २ । २६ ॥
 लोकेऽनीया ब्राह्मणानां पूर्वमानयेति सर्वपूर्वं
 आनीयते ।
 महान् मीहपराहृष्टीचासजावालभारमा-
 रतहैलिलिहलौत्चप्रवृत्तेषु ॥ ६ । २ । ३९ ॥
 सूत्रप्रयोजनम् । ... १८९
 ४ प० पा० प्रस्तावना.

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

कुरुगार्हपतरिकुर्गुर्वसूतजरत्य० ॥ ६ । २ । ४२ ॥
 उदृग्ज्योर्गार्हपते । दासीमारादीनामिति च ।
 पण्यकम्पलः संशयायम् । ... १९०
 अहीने द्वितीया ॥ ६ । २ । ४७ ॥
 अहीने द्वितीयाऽनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ।
 गतिरनन्तरः ॥ ६ । २ । ४९ ॥
 अनन्तरप्रहणाक्षेपः । ... १९१
 अनन्तरपदप्रयोजनम् । शापकादिना साधनम् ।
 अनन्तरपदस्य कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य प्रहणा-
 र्थत्वम् । ... १९२
 परिभाषाप्रयोजनम् ।
 तादौ च निति श्रुत्यतौ ॥ ६ । २ । ५० ॥
 इद्ग्रहणं कदुपदेशे ताद्यर्थमिदर्थं च । ... १९५
 अनिगन्तोऽञ्ज्ञौ वप्रत्यये ॥ ६ । २ । ५२ ॥
 अनिगन्तपदाक्षेपप्रयोजनम् । ... १९६
 चोरनिगन्तोऽगतावप्रत्यये विप्रतिषेधेन ।
 विभचीपत्स्वत्कृत्स्नो विप्रतिषेधेन ।
 चित्स्वरद्वारिखरो विप्रतिषेधेन । ... १९७
 कृत्स्वपद्वारिखरो विप्रतिषेधेन । युक्तस्वत्
 कृत्स्वरद्वारिखरो विप्रतिषेधेन । ... १९८
 उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ६ । २ । ८० ॥
 पदकृत्स्वमाप्यम् । एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः ।
 दीर्घकाशतुपभ्राष्ट्रवत् जे ॥ ६ । २ । ८२ ॥
 जे दीर्घान्तस्यादिददातो भवदीस्तेतस्मादन्त्यापूर्वं
 यद्गो विप्रतिषेधेन ।
 न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकजलम् ॥ ६ । २ । ९१ ॥
 आयुदात्तप्रकरणे दिवोदासरीना छन्दसि उ-
 च्यमानम् । ... १९९
 अन्तः । सर्वं गुणकार्त्तव्यं ॥ ६ । २ । ९२, ९३ ॥
 गुणात्तरेण समासस्वरलोपश्च ।
 उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ ६ । २ । १०५ ॥
 सूत्रनिर्देशोपपादकमाप्यम् । ... २००
 यदुमीहौ विश्वं संशयायम् ॥ ६ । २ । १०६ ॥
 विप्रतिषेधोपसृत्यानम् ।
 अन्तोदात्तप्रकरणे मरुदुघादीनामुपसृत्यानम् ।
 उदराभ्येषु ॥ ६ । २ । १०७ ॥
 क्षेपे ॥ ६ । २ । १०८ ॥
 उदरादिभ्यो नञ्मुभ्य विप्रतिषेधेन ।
 सोमैर्नसी अलोमोपसि ॥ ६ । २ । ११७ ॥
 सोमैर्नसोः कपि पूर्व विप्रतिषेधेन ।
 कूलतीरतूलमूलशालासप्तममव्ययी-
 भावे ॥ ६ । २ । १२१ ॥
 पर्यादिभ्यः कूलघीनायावुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन । २०१

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

चेलसेटकटुककाण्डं गृह्यायाम् ॥ ६।२।१२६ ॥
अकर्मधारये राज्यम् ॥ ६।२।१३० ॥
चेतराज्यादिसरादभ्यसरो विप्रतिषेधेन ।
कुण्डं वनम् ॥ ६।२।१३६ ॥
सुण्डाधुदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम् ।

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ ६।२।१३९ ॥
पदकृत्यमाप्यम् । ... २०२
कृद्ग्रहणाक्षेपः । यत्किंवायुफालं प्रति गत्युपसर्ग-
संज्ञे भवतः । ... २०३
श्रुदभिहितो भावो द्रव्यवत् भवति, क्रियावदपि । २०४
अन्तः ॥ ६।२।१४३ ॥
समासस्यान्त उत्तोत्तरपदस्येति प्रश्नः ।
समासस्यान्ते दोषाः । ... २०५
उत्तरपदस्यान्ते दोषाः । प्रकृष्याद्य समासान्तो-
दात्तत्वम् । तस्मिन् पक्षे दोषाः, वारणम् । ... २०६
फारकादक्षुत्तयोरैवाशिषि ॥ ६।२।१४८ ॥
उभयतो नियमः क्रियते-वारगाहक्षुत्तयोरैवा-
शिषि, आशिष्येव कारगाहक्षुत्तयोरिति ।
संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ ६।२।१६५ ॥
ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ।
यहोर्नन्वदुत्तरपदभूति ॥ ६।२।१७५ ॥
यहोर्नन्वदतिदेशः । ... २०७
यहोर्नन्वदतिदेशो विदेशस्थमपि नयः कार्यं
यहोर्नन्वा स्यात् ।
उपसर्गात्साङ्गं ध्रुवमपश्युः ॥ ६।२।१७७ ॥
मुद्यस्यान्तोदात्तायादुपसर्गात्साङ्गं विप्रतिषेधेन ।
अभेर्मुत्तम् । अपाष्य ॥ ६।२।१८५, १८६ ॥
अभेर्मुत्तमपाष्युवार्थमनुमीयते च । ... २०८
स्विगतपूतवीणा ॥ ६।२।१८७ ॥
स्विगतपूतमहणम् उवाचमहणोद्यते च ।
अत्तेरुत्तरपदे ॥ ६।२।१९१ ॥
अत्तेरुत्तरपदे ।
द्विभिर्भ्यां पादन्मूर्धं चतुर्मीदी ॥ ६।२।१९७ ॥
गर्भेति अक्षराणामहणमुत नक्षत्राणामहणम् ।
पञ्चद्वये दोषाः । ... २०९
मस्य च गद्यान्तरेण निमित्तं सिद्ध्यते न तद-
नित्यम् ।
एवं तदिदं शतयति-विभाषा समासन्ते भवति । २१०
परादिदन्तसि यदुलम् ॥ ६।२।१९९ ॥
परादिपदपदान्तस्य पूर्वान्ताधिसि ददते ।
पूर्वं दत्तं दत्तन्ते दत्तन्ते भवन्ति यतः । ... २११
इति द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे ॥ ६।३।१ ॥
अलुगधिकावरः प्रागानन्दः, उत्तरपदाधिकारः
प्रागङ्गाधिकारात् । उत्तरपदाधिकारप्रयोजनानि । २१३
उपसंख्यानवार्तिकानि । ... २१३
अपो योनियन्मतुषु ।
पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥
प्राज्ञाणाच्छंसिन् उपसंख्यानम् ।
ओजः सहोभस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ६।३।३ ॥
अपस उपसंख्यानम् ।
पुंसानुजादीनामुपसंख्यानम् । ... २१४
आदायिनि च ॥ ६।३।५ ॥
आत्मनश्च पूरणे, अन्याथै च ।
चैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।
परस्य च ॥ ६।३।७, ८ ॥
आत्मनेभापपरस्मेभापयोः उपसंख्यानम् । ... २१५
हलदन्तात्सप्तम्याः सञ्ज्ञायाम् ॥ ६।३।९ ॥
उपसंख्यानम् । ... २१६
निपातनेनोपसंख्यानप्रत्याख्यानम् ।
कारनास्ति च प्राचीं हलादी ॥ ६।३।१० ॥
प्राप्तविभाषायां दोषः । ... २१७
अप्राप्तविभाषायान्दोषो वारणम् ।
प्राप्तविभाषाया दोषवारणम् । ... २१८
मध्याह्नरे ॥ ६।३।११ ॥
गुरावन्ताय ।
यन्चे च विमाया ॥ ६।३।१३ ॥
अत्र यन्तस्य यन्चयन्तस्य ग्रहणम्, प्रतिषेधे
न भावग्रहणम् ।
तेन यन्ते विमायाऽन्यत्र प्रतिषेधः ।
तत्पुरुषे कृति यदुलम् ॥ ६।३।१४ ॥
यदुलवचनादस्यैवाधाय इति न पक्षव्यम् । ... २१९
यदुलवचनस्याह्निताम् ।
सर्ववेदधारिणं दीदं वाग्रम् ।
पष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६।३।२१ ॥
उपसंख्यानम् । ... २२०
अतो विद्यायोनिसंयन्नेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥
विद्यासम्बन्धेभ्यो विद्यासम्बन्धेषु, योनिसम्ब-
न्धेभ्यो योनिसम्बन्धेष्विति निमित्तं न ।
आनन्दः अतो हन्ते ॥ ६।३।२५ ॥
आनन्दि नक्षत्रप्रयोजनं स्वरो मातृ । ... २२१
नक्षत्राणानां हन्ते आनन्दिप्रयोजनम् ।
देयताहन्ते च ॥ ६।३।२६ ॥
मादोः प्रतिषेधः । ... २२२
पुनर्हन्तमन्तलोके हन्ते च ये यदनिर्वाण-
दिद्योती दीपः ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

(उद्घोतः) भाष्ये लोकपदेनात्र नत्वसूत्रम् ।

इह्यो ॥ ६ । ३ । २८ ॥

विष्णोः प्रतिषेधः ।

मातरपितराबुदीचाम् ॥ ६ । ३ । ३२ ॥

पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ६ । ३ । ३३ ॥

पूर्वोत्तरपदयोर्द्व्यस्यारारो निषालेत्वे । ... २२३

अथ द्वितीयमाहिकम् ।

त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कात् ॥ ६ । ३ । ३४ ॥

समानायामाहृता भाषितपुंस्कुसुत यथाकथयित् ।

पूर्वोत्तरपदयोर्द्व्यस्य ॥ ... २२४

अनुक्ति न प्रसज्यप्रतिषेधः, पूर्वदात एव ।

पुंवद्भावे-स्त्रीत्रयप्रहणं, स्त्रीशब्दप्रहणं, रूप-

यस्य वा । ... २२५

प्रथमपक्षे दोषाः । पुंवदित्यत्र पतिविर्देशः काम-

नारक्ष षतिनिर्देशे, उशीनरवन्मद्रेषु नवाः सन्ति

न सन्तीति । ... २२६

स्त्रीशब्दप्रहणे दोषाः । ... २२८

स्त्रीये रूपस्य प्रहणे दोषाः । मध्यमपक्षा-

क्षेपः । प्रथमे दोषवारणम् । ... २२९

पद्वीशुभार्थ इत्यत्र पुंवद्भाषामावस्थापनम् ।

ततिलादिप्या कृत्यसुचः ॥ ६ । ३ । ३५ ॥

परिगणनं कर्तव्यम् । ... २३१

परिगणनवार्तिकानि । ... २३२

मयङ्मानिनोश्च ॥ ६ । ३ । ३६ ॥

मानिन्प्रहणप्रयोजनम् ।

न कोपधायाः ॥ ६ । ३ । ३७ ॥

अयं नियमः पुंवद्भाषान्तरस्य । ... २३४

स्याङ्गाश्चेत् ॥ ६ । ३ । ४० ॥

स्याङ्गाश्चेतोऽमानिनि । प्रातिपदिकप्रहणे लिङ्गवि-

शिष्टस्यापि ।

पुंवत्कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६ । ३ । ४२ ॥

सूत्रप्रयोजनम् । ... २३५

शुक्लपङ्कतं मृगशीरमित्वादौ सतोऽप्यनिवन्धा । यथा-

अलोमिका एका, अनुदरा कन्या । विप्रतिषेध-

वार्तिकम् । ... २३६

घरूपकल्पचेद्व्युत्पन्नगोत्रमतहतत्वेषु ॥ ६ । ३ । ४३ ॥

क्षीप्रहणक्षेपः । ... २३७

इतः पदानुवर्तनेन लीप्रहणप्रत्याख्यानम् । नयाः शेष-

स्यान्यतरसामिति सूत्रस्योपप्रहणप्रत्याख्यानम् । २३८

अथ तृतीयमाहिकम् ।

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ६ । ३ । ४६ ॥

महद्भूते आत्वाभाववाचकम् । ... २३९

महद्भूते पुंवद्भाषसाधनम् ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

(उद्घोतः) हरिकारिकासुर्येन च्यवन्तार्थः । २४०

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य । गौणमुख्य-

योर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः । अर्थ्याप्रये एतदेवं

भवति, शब्दाप्रये वृज्यात्वे । ... २४१

(प्रक्षेपः) पदान्तरसम्बन्धे हि पदस्य गौणार्थत्वप्रतीतिः,
न प्रातिपदिकस्यम् ।

(उद्घोतः) गौणमुख्यपरिभाषार्थः सावन्त्येन । ... २४२

अपसंख्यानवार्तिकानि । ... २४३

छापनः संख्यायामयुज्योद्गीर्णयोः ॥ ६ । ३ । ४७ ॥

प्राञ्जतादिति वक्ष्यम् ।

विभाषा चत्वारिंशत् ॥ ६ । ३ । ४९ ॥

मण्डूकानुवृत्तिः ।

हृदयस्य हृत्प्रेत्यदणलात्सेपु ॥ ६ । ३ । ५० ॥

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययप्रहणे तदन्तप्रहणं न ।

(उद्घोतः) प्रत्ययप्रहणे चापसम्भ्याः । ... २४४

उत्तरपदाधिकार इत्यस्या स्तपकम् ।

(प्रक्षेपः) सजाविधौ प्रत्ययप्रहणे तदन्तप्रहणं न ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहत्वेषु ॥ ६ । ३ । ५२ ॥

पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनम् । ... २४५

उपदेशिषद्वचनम् ।

पचत्यर्थे ॥ ६ । ३ । ५३ ॥

इके चरताबुपसंख्यानम् ॥

वा घोपमिश्रशब्देषु ॥ ६ । ३ । ५६ ॥

निष्के चोपसंख्यानम् । ... २४६

उदकस्योदः संसायाम् ॥ ६ । ३ । ५७ ॥

संज्ञायास्तत्तरपदस्य क्षीरोदः सिद्ध्यर्थम् ॥

एकह्लादौ पूरयितव्ये ॥ ६ । ३ । ५९ ॥

वर्णाः कृतेणोच्यन्ते नैकदा ॥

इको ह्रस्वोऽङ्घ्रौ गालचस्य ॥ ६ । ३ । ६१ ॥

ह्रस्वमुत्तरपदमाने । ... २४७

इयङ्गुवच्यप्रतिषेधः । अमृङ्गुसारणीनाम् ॥

एकतद्धिते च ॥ ६ । ३ । ६२ ॥

एकतद्धित उदाहरणम् । उत्तरपद उदाहरणम् । २४८

खित्यनव्ययस्य ॥ ६ । ३ । ६६ ॥

ह्रस्वानुवर्तनेन सूत्रार्थसाधनम् । ... २४९

कार्यकालं सङ्गापरिभाषम् ॥

इच एकाचोऽप्रत्ययवच ॥ ६ । ३ । ६८ ॥

प्रत्ययवद्वाचप्रयोजनम् । ... २५०

सामान्यादिदेशे विशेषानतिदेशः ।

श्रियम्मन्यमित्यस्य सिद्धिः । ... २५१

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनम् । मध्येऽपवादाः पूर्वो-

न्विधीन्यवन्ते । अविर्द्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

उत्तरपदाधिकारेऽन्तरङ्गपरिभाषाऽप्राति-

कल्पनम् ॥

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
कारे सत्यागदस्य ॥ ६ । ३ । ७० ॥ अस्तुशब्दोपसख्यानम् । ... २५२ उपसख्यानानि । ... २५३	
रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६ । ३ । ७२ ॥ प्राप्ताप्राप्तविभाषानिर्णयः ॥	
नलोपो नञः ॥ ६ । ३ । ७३ ॥ नञो ग्रहणे सानुबन्धकप्रयोजनम् । उपसख्यानम् ।	
तस्माच्छ्रुत्वा ॥ ६ । ३ । ७४ ॥ 'अनुणः' इत्यादिसिद्धये जुद्ध परादिः कर्तव्यः, पदादौ च क्रियमाणे 'तस्मात्' इति वक्तव्यम् । २५४	
पक्षादिश्वैकस्य चातुक् ॥ ६ । ३ । ७६ ॥ यरोऽनुनासिके-इति पदान्तस्येत्येवं तत् । यं विधि- म्वल्यकारोच्चारणमनर्थकं स विधिर्वाच्यते । ... २५५	
सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ६ । ३ । ७८ ॥ सादेशे आद्युदात्तनिपातनस्योपदेशिवद्भाषो वक्तव्यः ।	
ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६ । ३ । ७९ ॥ ग्रन्थान्तेवचनं कालोत्तरपदार्थम् ।	
वोपसर्जनस्य ॥ ६ । ३ । ८२ ॥ बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । ... २५६ अकारो मत्वर्थीयः, अथवा बहुब्लेपोऽत्र द्रष्टव्यः ।	
ग्रहस्याक्षिपि ॥ ६ । ३ । ८३ ॥ अगवादिष्विति वक्तव्यम् ।	
चरणे ग्रहचारिणि ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ ... २५७ ग्रहचारिणि निपातनप्रदर्शनम् ।	
हृग्दशचतुषु ॥ ६ । ३ । ८९ ॥ दश उपसख्यानम् ।	
समः समि ॥ ६ । ३ । ९३ ॥ नहिवृत्तिवृषि० ॥ ६ । ३ । ११६ ॥ किमग्रहणाक्षेपः । ... २५८ यस्मिन्विद्युस्तदादावग्रहणे एव भवति । किमग्रहेण ज्ञाप्यते-धातुग्रहणे तदाविधिः ।	
विष्वग्देवयोश्च० । सहस्य सध्रिः ॥ ६।३।९२, ९५ ॥ छन्दसि त्रियां बहुलम् ।	
छान्तरूपसर्गोभ्योऽप ईत् ॥ ६ । ३ । ९७ ॥ ईत्वमनवर्णोदिति वक्तव्यम् ।	
ऊदोर्नोदेशे ॥ ६ । ३ । ९८ ॥ दीर्घग्रहणाक्षेपः । ... २५९ दीर्घग्रहणाभावेऽवग्रहे दोषः स्यात् ।	
अपष्टवृत्तीयास्यस्थान्यस्य० ॥ ६ । ३ । ९९ ॥ अन्यस्य कारक इत्यत्र दुर्गुत्तिर्जर्ष सूत्रभेदः ।	
फोः कत्तपुरूपेऽचि ॥ ६ । ३ । १०१ ॥ फलाने शत्रुपक्षदयानम् ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६ । ३ । १०९ ॥ सूत्रावयवार्थबोधः । ... २६० शिष्टलक्षणम् । आर्यावर्तलक्षणम् । शिष्टज्ञानार्थाऽष्टाध्यायी । ... २६१ उपसख्यानानि । ... २६१	
दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६ । ३ । १११ ॥ पूर्वग्रहणेनानन्तर्यमात्रे यथा स्यात्-औदुम्बरी राजा ।	
सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ६ । ३ । ११२ ॥ अवर्णग्रहणाक्षेपः । ... २६३ अवर्णग्रहणफलम् । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ।	
इफो वहेऽपीलोः ॥ ६ । ३ । १२१ ॥ अपीलादीनामिति वक्तव्यम् ।	
उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये० ॥ ६ । ३ । १२२ ॥ अमनुष्यादिति वक्तव्यम् ।	
(वह्योतः) कृत्रिमः-पुरुषव्यापारमिनिर्द्दितः । ... २६४ दस्ति ॥ ६ । ३ । १२४ ॥ तिपदार्थनिर्णयः । सुदत्तमित्यादि यकारान्तम् ।	
चौ ॥ ६ । ३ । १३८ ॥ न चो प्रत्यङ्गं भवतीत्यनेन ज्ञाप्यते ।	
सम्प्रसारणस्य ॥ ६ । ३ । १३९ ॥ विप्रतिषेधवार्तिकम् । ... २६५ सङ्गृहीतो विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव ॥ २६६	
तृतीयः पादः समाप्तः ॥	
अथ चतुर्थः पादः ।	
अङ्गस्य ॥ ६ । ४ । १ ॥ प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिनार उतासप्तमसर्मा- त्तरङ्गाधिकारः । आसप्तमेति निर्णयः । ... २६७ अङ्गस्येति स्थानपञ्चाधयेण पञ्चम्यन्तस्य चाभि- कारः । अवयवपञ्चादीनामप्रतिपत्तिः । ... २६८ परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसङ्गताभावात् । अतस्येति सम्बन्धपट्टीनिर्देशः । ... २६९ यत्रान्ययोगं नापेक्षते षष्ठी सा स्थानपट्टी । यत्रान्ययोगमपेक्षते सा विशेषणपट्टी । अङ्गाधि- कारप्रयोजनानि । ... २७०-२७१ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्य- यस्यैव । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् तदादितदन्तवि- ज्ञानम् । ... २७२	
(वह्योतः) प्रत्ययग्रहणे चापयम्या ॥ हलः ॥ ६ । ४ । २ ॥ ऋकारस्य दीर्घोऽनुग्रहलक्षणम् । ... २७३ यथा लक्षणमनुयुक्ते ॥	

विषयः

पृष्ठाङ्काः

नामि ॥ ६ । ४ । ३ ॥

नामि दीर्घं आमिचेत्स्यात्कृते दीर्घे न जुद्धभवेत् । २७४

वचनायान् तन्नास्ति नोपधायाथ वनेणाम् ॥

इन्हन्पूर्वार्थस्यां शौ ॥ ६ । ४ । १२ ॥

सौ च ॥ ६ । ४ । १३ ॥

हनः कायुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः । ... २७५

नियमस्वरूपसाधनम् । इन्हन्पूर्वार्थस्यामित्येको

योगः । 'शौ' इति द्वितीयः । ... २७६

अपवादविशेषेण नियमः । उपधासङ्गण-

दीर्घत्वस्य नियमः । ... २७७

अविशेषेण नियमेऽपि दोषाभावः ॥

अत्यन्तस्य चाघातोः ॥ ६ । ४ । १४ ॥

दीर्घे वे पित उपसंख्यानम् । अनुवचनप्रहणे न

सानुबन्धकस्य । ... २७८

तदनुबन्धकप्रहणेऽतदनुबन्धकस्य । ... २७९

अर्थवद्गुणे नानर्थकस्य ॥

अज्जनगमां सनि ॥ ६ । ४ । १६ ॥

इहो गमेरिति वक्तव्यम् । ... २८०

'अचः सनि' इत्येको योगः । 'हनिगम्योश्च'-अचः

स्थाने जातयोरित्यर्थको द्वितीयः । अच इत्युप-

स्थानाहुपधाया नोपयोगः । ... २८१

चङ्गोः शङ्गुनासिके च ॥ ६ । ४ । १९ ॥

ऊठष्ठित्वासाधनम् । 'एत्येधत्तु' इत्यस्यापि

त्रिवैनाक्षेपपरिहारः । ... २८२

छिद्गहणानुवर्तनाक्षेपः ।

(प्रदीपः) घाणीदाङ्गम्बलीयः । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिर-

नभ्यासविकारे । ... २८३

छिद्गहणानुवर्तने दोषपरिहारौ ।

(प्रदीपः) भाव्यमानोऽप्युकारः सघर्णान्धाति-इति

'ऋत उत' इति तपरकरणात् । ... २८४

अथ द्वितीयमाहिकम् ।

असिद्धवद्वामात् ॥ ६ । ४ । २२ ॥

(प्रदीपः) सूत्रनिर्देशोपपत्तिः । ... २८५

(उद्घोतः) अतिदिश्यमान धर्मविरुद्धसाध्यकार्या-

निवृत्तिः ।

(भाष्यम्) असिद्धवचनप्रयोजनम् । ... २८६

अनप्रहणप्रयोजनम् । सूत्रप्रयोजनानि । २८७-८९

असिद्धवदित्यस्याभावे श्लोकवार्तिककारोक्त-

दोषाः । ... २९०-९१

सूत्रारम्भे वसुत्प्रसारणमज्जिषौ सिद्धम् ।

समानाश्रयवचनात्सिद्धम् । ... २९२

अधिकारादप्येतसिद्धमिति-अनप्रहणं व्यर्थ

विषयः

पृष्ठाङ्काः

सत्समानाधयत्वं ज्ञापयति तत्तु यथा कथयित् । २९३

उपसंख्यानवार्तिनानि । ... २९४-९५

आलोऽर्धप्रतिपादनम् ।

आलो मर्यादात्वे दोषाः । ... २९६-९७

आलोऽर्धविविधयन्त्रे दोषाः । ... २९८

आलोपः ॥ ६ । ४ । २३ ॥

अग्नि शकारग्रहणप्रयोजनम् । ... २९९

अनिदितां हल उपधायाः क्विति ॥ ६ । ४ । २४ ॥

लङ्गिकम्पोरुपसंख्यानम् । ग्रंथेरन्यनिधि । ३००

बृहिः प्रत्यन्तरम् । रत्नेर्गौ मृगरमणे ।

घिमुणि रजकरजनरजःसु चोपसंख्यानम् । ३०१

शास इदं हलोः ॥ ६ । ४ । ३४ ॥

आशासः कायुपसङ्गानाम् । वर्णाधये नास्ति

प्रत्ययलक्षणम् । सूत्रस्य नियमव्यवधानम् । ३०२

नियमस्वरूपदर्शनम् ।

अनुदात्तोपदेशः ॥ ६ । ४ । ३७ ॥

'वाऽम.' इति वार्तिकेन 'वा स्वपि' इति सूत्र-

प्रत्याख्यानम् ।

गमः कौ ॥ ६ । ४ । ४० ॥

गमादीनामिति वक्तव्यम् । ऊर् च गमादीनाम् । ३०३

जनसन्तपनां सङ्गहलोः ॥ ६ । ४ । ४२ ॥

सङ्गहलोरिति समुच्चयः । योगविभागेन हलप्रहण-

प्रत्याख्यानम् । विप्रतिषेधवार्तिकम् । ... ३०४

विप्रतिषेधाक्षेपः । पूर्वप्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो-

ऽभावादुत्तरस्य । सुमात्वेतिशपकेन विप्रतिषेध-

स्थापनम् । ... ३०५

इत्प्रहणस्य व्यवस्थार्थकम् । ... ३०६

इत्प्रहणस्य विप्रतिषेधज्ञापकत्वम् ।

सनः क्विति ॥ ६ । ४ । ४५ ॥

अन्यतरस्या ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अन्यसत्वे

लोपपदस्यापि प्रत्याख्यानम् ।

आर्घघातुके ॥ ६ । ४ । ४६ ॥

अधिधरप्रयोजनम् । ... ३०७

अतो लोपो ग्लोपश्च ग्लोपश्च प्रयोजनम् ।

अन्ये इत्यमेव च चिन्वद्वापश्च सीयुष्टि । ३०८-०९

अस्त्रो रोपधयोरन्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ४७ ॥

अस्त्रो रोपधयोर्येण आगमो रन्विधीयते ।

सुप्रधारणं विप्रतिषेधः । ... ३१०

विप्रतिषेधाक्षेपे व्यासन्तरम् । ... ३११

विप्रतिषेधप्रत्याख्यानम् ।

अतो लोपः ॥ ६ । ४ । ४८ ॥

पूर्वविप्रतिषेधः । ... ३१२

स सति पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः, न, इष्टवाची परसङ्घः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
यस्य हलः ॥ ६।४।४९ ॥	
यलोपे वर्णग्रहणे दोषाः । ...	३१३
यग्रहणे सङ्घातग्रहणम् । सङ्घातग्रहणे दोषाः ।	३३४
पक्षद्वयेऽपि दोषाभावः ।	
जेरनिति ॥ ६।४।५१ ॥	
अनिदिग्रहणप्रत्याख्यायनम् । ...	३१५
निष्ठायां सेति ॥ ६।४।५२ ॥	
सेङ्गहणप्रयोजनम् । ...	३१६
सेट्प्रहणाभावे दोषाः । उपसंख्यावधारिकम् ।	३१७
ह्रस्वादीनां छन्दोविग्रहणप्रतिषेधम् ।	
अयामन्तास्वाच्ये ॥ ६।४।५५ ॥	
इतः कतुरिति पक्षद्वयोपस्थापनम् ।	
पक्षद्वयेऽपि दोषप्रदर्शनम् । ...	३१८
दोषद्वयनिराकरणम् ।	
व्यपि लघुपूर्वात् ॥ ६।४।५६ ॥	
लघुपूर्वस्योति न्यास प्रकृत्य दोषग्रहणम् ।	३१९
पञ्चम्यन्तपक्षस्थापनम् ।	
विभाषाऽऽपः ॥ ६।४।५७ ॥	
आपः सानुबन्धकग्रहणम् । ...	३२०
सानुबन्धकनिर्देशो लक्षणप्रतिषेधकोऽपि प्रति-	
पदोक्त्येवनेन प्रत्याख्यातः ।	
अथ तृतीयमाह्निकम् ।	
यसिन्धुसीयुद्धतासिपु ॥ ६।४।६२ ॥	
भावकर्मणोर्ये स्यादयः । भावकर्मवाचिनि ये	
स्यादयः । पक्षद्वयेऽपि दोषः । ...	३२१
पक्षद्वयेऽपि दोषोद्धारः । कस्यामिद् भवति ।	३२२
भावकर्मणोरिति पक्षे सीयुटो न प्राप्नोति ।	
यानानिष्ठायां ॥ यन्मदिराधेधातुकस्येति पक्षे	
चिण्वद्भावविशेषितः । ...	३२३
सदासानुदत्तमित्योऽप्यनेनैवेद् भवति । ...	३२४
सूत्रप्रयोजनानि । उपदेशपदप्रयोजनम् । ...	३२५
विप्रतिषेधवार्तिकम् । सङ्कटतो विप्रतिषेधे यद्वा-	
यितं तद्वाहितमेव । ...	३२६
आतो लोप इति च ॥ ६।४।६४ ॥	
इद्वग्रहणाक्षेपः ।	
(प्रदीपः) इद्वग्रहणे चरारः पक्षाः । इद्वग्रयोजनम् ।	३२७
शुभास्यागोपाजहात्तिसां हलि ॥ ६।४।६६ ॥	
इत्थे वकारप्रतिषेधो घृष्टपावाग इति दर्शनात् ।	
धीवरी धीवरीति प्याप्नोः सम्प्रसारणम् । ...	३२८
न माङ्गुरे ॥ ६।४।७४ ॥	
गसिन् सूत्रे 'छङ्गुल्लङ्घनद्वयपातः' इत्यतोऽ-	
तोऽनुपतनात् अजाटोर्यं प्रतिषेधः । अतोऽनु-	
पतने दोषाः । ...	३२९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अटा सिद्धे आद्वचनप्रयोजनानि । ...	३३०
अचि अघातुम्भवां योरियद्वयौ ॥ ६।४।७६ ॥	
इयदादिप्रकरणे तन्वादीनामण्डदसि बहुलम् ॥	३३१
परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६।४।८२ ॥	
गतिकारकपूर्वस्यैवेत्यत इति परमनियमित्यत्र न	
दोषः । यणादेशः स्वरपदपूर्वोपघस्य, असंयोग-	
पूर्वं एतिष्ठप्रसङ्गः । धातुना संयोगस्य निक्षेपणा-	
दिष्टार्थसिद्धिः । ...	३३२
वर्पांश्च ॥ ६।४।८४ ॥	
वर्पांश्चकारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् ॥	
हुक्षुचोः सार्वधातुके ॥ ६।४।८७ ॥	
हुक्षुप्रहणमनर्थकमन्यस्याभावात् । ...	३३३
यट्लुक्प्रहणदसत्त्वात् हुक्षुप्रहणानर्थक्यम् ।	
हुक्षुप्रहणसामर्थ्याद्यल्लक्षणाभावात् ।	
ऊटुपधाया गोहः ॥ ६।४।८९ ॥	
गोहिप्रहणं विषयार्थं यत्रासौतद्रूपम् । अयादेश-	
प्रतिषेधार्थं । ...	३३४
विकृतनिर्देशस्य प्रयोजनभावः ॥	
दोषो णौ ॥ ६।४।९० ॥	
अत्रापि विकृतप्रहणस्य समानाधयवचना-	
त्फलाभावः । ...	३३५
चिण्मुलोर्ध्वोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।४।९३ ॥	
चिण्मुलोर्ध्वोऽन्यवेतनां यश्चोपे च समाना-	
धयवचनालोपसंख्यायाम् ।	
छादेर्वेऽह्युपसर्गस्य ॥ ६।४।९६ ॥	
अद्विप्रच्युतुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । ...	३३६
वसिभसोर्हलि ॥ ६।४।१०० ॥	
अचिखण्डिकारादलोप्युक्तम् । इद्वग्रहणार्थक्य-	
मन्त्रायापि दर्शनात् ।	
हुक्षुह्यो हेर्धिः ॥ ६।४।१०१ ॥	
हेर्धित्वे ह्रस्विकारादितोऽप्रतिषेधः । ...	३३७
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । शब्दान्तस्य च	
प्राप्नुवन्ति विरलित्यो भवति । हेरित्यत्र हकारमात्रं	
निर्दिश्यत इकास्तुवारणार्थः । ...	३३८
चिणो लुक् ॥ ६।४।१०४ ॥	
चिणो लुकि तत्रहणम्, तलोपस्य चासिद्धत्वम् ।	
अथवा कृतीति वतेते । ...	३३९
उतश्च प्रत्यायदसंयोगपूर्वात् ॥ ६।४।१०६ ॥	
उकारात्प्रत्यायदिति, उकारान्तात्प्रत्यायदिति वा ।	
यथेच्छसि तथाऽस्तु । एकत्र तदन्तविधिना, अप-	
त्र व्यपदेशिवद्भावेन । 'छन्दसि वा' इति च	
वक्तव्यम् । ...	३४०
अत उत् सार्वधातुके ॥ ६।४।११० ॥	
सार्वधातुपदप्रयोजनम् । तस्योत्तरार्थवय ॥ ३४१-४९	

विषयः

पृष्ठाङ्काः

सार्वधातुकग्रहणं स्पष्टार्थम्, भूतमात्रेऽपि सार्व-
धातुके यथा स्वादिलयं ॥

असोरहोपः ॥ ६।४।१११ ॥

अन तपरकरणं प्रत्याख्यातम् ।

इहृदिदस्य ॥ ६।४।११३ ॥

दरिद्रादेरार्धधातुके लोपः स च सिद्धः प्रलय-
विधौ । दरिद्रस्येति सौत्रोऽयं निर्देशः । ... ३४३
अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् । अद्यतनीयाब्दः पूर्वा-
चार्यप्रसिद्धा लुङ्गाचकः ।

अत एकद्वयमध्येऽनादेशादेर्लिङिति ॥ ६।४।१२० ॥

लिङ्गिन्मितो य आदेशस्तदादेर्न । ... ३४४
अभ्यासादेरस्यसिद्धत्वाद्ग्रहणमुक्तित्वादायैवं प्रा-
प्नोति । फलिभजिग्रहणं शापकमभ्यासादेरसिद्ध-
त्वस्य । शसिदयोः प्रतिषेधात्पेचतुरित्यादौ न
दोषः । दर्म एवं नलोपस्यासिद्धत्वात् । ... ३४५
असोरहोपे तकारेण ज्ञायते-अनिष्टोऽयं विधिरिति ।

धलि च सेटि ॥ ६।४।१२१ ॥

यत्प्रहर्णं समुच्चयार्थं-यत्किं च सेटि किति च
सेटीति । तुकलभजेति ज्ञापनात्-‘अकारिष’
इत्यादौ न । ... ३४६

राधो हिंसायाम् ॥ ६।४।१२३ ॥

राधाविषु स्थानिनिर्देशः । अनर्थकेऽलोन्वविभिर्न,
नैतस्याः प्रयोजनानि । अत इति वर्तते इति अकार-
रस भविष्यति ।

अर्षेणस्तुमायनजः । मघवा घटुलम्

॥ ६।४।१२७, १२८ ॥

अर्षेणस्तुमघोनघ न शिष्यं छन्दसत्वात्,
छन्दस्तुमघदोनात् । ... ३४७

अथ चतुर्थमाहिकम् ।

पादः पत् ॥ ६।४।१३० ॥

पाद उपपादस्त्वं वक्तव्यं, सार्वादिग्रसद्भात् ।
न वा निर्दिश्यमानस्यादेशात् । निर्दिश्यमानपरि-
भाषाप्रयोजनानि । ... ३४८
निर्दिश्यमानपरिभाषा नापूर्वा किन्तु ‘पृथी स्थाने-
योग’ इत्यनेनोच्यते ।

धाद ऊह ॥ ६।४।१३२ ॥

संभाररोगेन कृतत्वादुदचनमनर्थकम् । तच्चा-
न्तरक्षपरिभाषां ज्ञापयति । ... ३५०

अयुयमघोनामतद्धिते ॥ ६।४।१३३ ॥

नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम् । छन्द-
सत्वात्सिद्धम् । आतिपरिक्रम्येति लिङ्गवित्तिष्ठम् । १५१

पपूर्वेणधृतरासामणि ॥ ६।४।१३५ ॥

पञ्चादीनां पुनर्वचनलोपायमुक्तविषयार्थमिति
विकल्पान्नोपार्थमिति विधियम् ।

विषयः

पृष्ठाङ्काः

आतो धातोः ॥ ६।४।१४० ॥

आतो नाप इति वक्तव्यम् । ... ३५२

‘आतः’ ‘धातोः’ इति योगविभागेन क्त्वाया-
मिलादीनां सिद्धिः ॥

मन्त्रेष्वप्याह्यादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥

आदिग्रहणार्थं न्यमासरप्रकरणात् । ... ३५३

तिर्विशतेर्दिति ॥ ६।४।१४२ ॥

विग्रहणेऽन्यस्य कस्मान्न भवति ? निर्दिश्यमान-
स्यादेशा भवन्तीति ।

टेः ॥ ६।४।१४३ ॥

डिलमस्याप्यनुगन्धपरणसामर्थ्यात्तुविष्यति ।

नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥

उपसंख्यानवार्तिकानि । ... ३५४

यस्येति च ॥ ६।४।१४८ ॥

इवर्णस्य-इकारे किं प्रयोजनकथनम् ? ... ३५५
इवर्णस्य-इकारे प्रयोजनम् ।

(प्रदीपः) यनाह्वानार्थं योर्युगपत्प्रसङ्गस्त्वं धार्णादाहं

बलीयो भवति । अन्तराहं बलीयः ।

(प्रदीपः) आतिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं, तजानित्यम् ।

(उद्घोषः) समासान्तविधिरित्यस्य । अतिदेशे चाति-

दिद्यमानाधर्मविरुद्धाऽध्वधर्माभावस्य सर्व-

समतत्त्वम् । संज्ञाविधौ तदन्तग्रहणे मानामावः ।

कार्यकालपक्षे विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ।

इयाम्प्रतिषेधः । ... ३५६

विप्रतिषेधवचनानि ।

सूयेतिप्यागस्त्य० ॥ ६।४।१४९ ॥

सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिराग्न्यवात् । ... ३५७

स्थानिवप्रतिषेधाच्चान्वयत्वम् । स्थानिवद्भावे

प्रतिषेधे उपधाग्रहणानर्थक्यम् । अत्रस्य यलोरो

भवति स चेत्सूर्यादीनां यकारः । विषयपरिगणन-

वार्तिकानि । ... ३५८

उपसंख्यानवार्तिकानि । उपसंख्यानो श्लोः

वार्तिकम् । दासतय-‘कुरपेद’ । ... ३५९

यित्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ६।४।१५३ ॥

छप्रहणेन सविभोगविज्ञानामन्यतरामान उगयो-

रूपभाव इति ज्ञाप्यते । ... ३६०

तुस्तिमेयः सु ॥ ६।४।१५४ ॥

अन्त्यलोपवचनानर्थक्याग्रहणेनेतिप्रमाणम् ।

टेः ॥ ६।४।१५५ ॥

‘‘ आतिपदिकस्येवग्रहणे वक्तव्यः पुनर्ज्ञापना-

टिलोपयोगादित्यर्थम् । ... ३६१

आरदावीया-‘आदिपदिकस्य पुनर्ज्ञा-

रमावटिलोपयोगादित्यर्थमितिप्रमाणम् ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
इष्टस्य चिद् च ॥ ६ । ४ । १५९ ॥		ब्राह्मोऽजातो ॥ ६ । ४ । १७१ ॥	
यकारमात्रं आगमः, इकारविशिष्टो वा । लोपा- ननुवर्तने यकारमात्रः, तदनुवर्तने इकारविशिष्टः ।		अयं विधिर्नियमो वा । इदं नियमार्थं विध्यर्थं वेति पक्षद्वयम् । ... ३६८	
ज्यादादीयसः ॥ ६ । ४ । १६० ॥		योगविभागेन सर्वेष्टसिद्धिः । ... ३६९	
ज्यात्परस्य लोपविधानेनापि सिद्धावात्वविधानं ज्ञापयति-अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः । ... ३६२		कार्मेस्ताच्छील्ये ॥ ६ । ४ । १७२ ॥	
अकारविधानेनोपपत्तावाधारविधानं ज्ञापयति- भाव्यमानेन सवर्णानां नेति ।		'नस्तद्धिते' इत्यनेनैव सिद्धे कार्मे इति निपातनं ज्ञापयति-ताच्छीलिकेऽणकृतानि भवन्ति ॥	
र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ ६ । ४ । १६१ ॥		दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिक्जैह्याशिनेय० ॥ ६ । ४ । १७४ ॥	
हलादेरिति विशेषणमङ्गस्य, ऋकारस्य वा । धादि- शब्दस्य सामीप्यावयवयाचित्वेनोभयथा सम्भवः ॥ ३६३		घ्रीणहले निपातनवर्णनम् । 'सामान्येनैवात्र सत्यं सिद्ध्यतीति तत्त्वनिपातनं ज्ञापयति-तद्धिते सत्यं न सर्वतीति । ... ३७०	
पक्षद्वयेऽपि दोषवारणम् । ... ३६४		मैत्रेये यादिलोपनिपातनम् । मित्रयुशब्दस्य द्विर्गृहणं शक्यमकर्तुम् । ... ३७१	
सिद्धान्तपक्षस्थापनेन सूत्रस्योपसंहारः ॥		हिरण्यये यलोपयचनम् । हिरण्यये छन्दसि मलोपो निपातते । हिरण्ययाः पन्थान आसन् ॥ ३७२	
प्रकृत्यैकाच्च ॥ ६ । ४ । १६३ ॥		समासश्चतुर्थः पादः ।	
क्रमयमविशेषेण, उत-इष्टमेयः सु । ... ३६५			
त मपूर्वोऽपत्येऽवर्माणः ॥ ६ । ४ । १७० ॥			
वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ।			

॥ विषयानुक्रमः समाप्तः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं महाभाष्यम् ।

तद्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः,
तद्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्योतश्च प्रारम्भ्यते ।
पठाध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रथममाहिकम् ।

(स्थानेविधिप्रकरणम्)

(१०३५ अधिकासुग्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. १)

२४३८ एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥

(द्विधाधिकरणम्)

(एकाव्युपपादार्थोपधकषातिर्कावतरणभाष्यम्)

एकाच इति किमयं बहुमीहिः-एकोऽच्च यसिन्

स एकाच-एकाचः-इति,

आहोस्वित् तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः-एको-

ऽच्च-एकाच-एकाच इति ?

किं चातः ?

यदि बहुमीहिः, सिद्धम्-पपाच, पपाठ । इयाय,

आर-इति न सिद्ध्यति ।

अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः, सिद्धम्-इयाय,

आर-इति । पपाच, पपाठ-इति न सिद्ध्यति ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) एकाच इति किमयमिति । निर्देशस्य
समानाधिकरणार्थत्वाच्च, एवमयमनिर्देशाच्च द्वयोर्भुगपदाध्वयितु-
मशक्यत्वात्, 'इत्यादिः शेषः' इत्यादिर्बहुमीहित्वस्य दर्शनात्
'शेषं इयः किति' इति तत्पुरुषल्लिङ्गोपलम्भात्, स्वस्यैव दुर-
पारणत्वादिकथुत्वात् वा सूत्रपाठात् सरात्रियथाभावात्प्रश्नः ।

अपदेरगुरुवत्त्वात् पठान्तापात्रुचर्तनात् ।

भाष्यप्रदीपोपयोगात् अर्थां गुण्यानि भाग्यं ॥

१ बहुमीहिपदे पपाचोपादौ शेषोऽच्च अस्मिन्निष्ठे वदन्त्यस्य अपवादात्
प्रारम्भे ॥ १०३५-१०३६ च तत्पुरुषल्लिङ्गोपलम्भेन द्विष्य न जानुमन् ॥

२ इत्ययं दुरपारणोपादिति । इत्ययं बहुमीहिः इत्येतत् बहुमी-
हिः १०३८ इत्येतन्नामते 'एकाचो द्वे पपाचोपादौ' इति वक्ष्यामहे

बहुमीहितत्पुरुषयोर्विग्रहप्रदर्शनं विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थम् । न
हि सज्ञाभेदमात्राद्योः, किन्तु विरुद्धार्थप्रतिपादनात् ॥

किं चात इति । द्वयोर्विधेयं धृच्छति ॥

सिद्धं पपाचेति । प्रथमैवाभावेऽपि अपदेशिवद्भावात्,
अस्यभाषायोगविभागाद्वा बहुमीहिपक्षे पचोर्द्विषयत्वं सिद्ध्यति
न तु तत्पुरुषपक्षे ॥

(उद्योतः) निर्देशस्य समानत्वादिति—अनेन सन्देहवीजं
साधारणभेददर्शनमुत्तुङ्गम् ॥ ननुसंयोगव्याप्यमनसत्त्वं आह—भिन्ना-
र्थत्वादिति । न शेषोऽप्यनेन भिन्नयोरभिधानमुपपद्यत इति भावः ॥
ननुस्माद्वेदकेऽप्येवमस्य आह—युक्त्यचनेति । सर्वोपादौ एक-
वचनं नास्तीति भावः ॥ निष्क्रम्युपयोगोऽस्तीति न तेनापि निर्णय
इत्याह—हृष्टादिरिति । अनेन 'निषादलपलपिषर'ान्वायेन तत्पु-
रुषत्वनिर्णयः' इत्यस्य त्वम् ॥ हृष्टः किरिति । बहुमीहिपक्षे शेषो
द्विधासमत्वादिति भावः ॥ सरादपि न निर्णय इत्याह—स्वर-
स्येति ॥ तत्र हेतुः—युक्त्युत्था येन । एवं च एकमुत्था प्राटपक्षे
स्वरो दुस्वपारण इति भावः ॥

'निश्चयः' इति प्रथमविषयः प्रसङ्गोऽनुपपद्यते आह—द्वयोर्दि-
ष्टीति ॥ ननु बहुमीहिपक्षोऽप्यनेन प्रथमतःसाधारण्यं दिशमत्
आह—प्रथमाभावाभावेऽपीति ॥ योरापिभाषाः—'एकाचो द्वे'
इत्येवमपि ॥

उपोराच, तत्पुरुषपक्षेऽपि अस्मत्तेऽशक्येति च परेदात इति साक्षात् बहुमीहि-
तत्पुरुषोऽप्युक्तत्वात् १०३८ ॥

३ एकोऽच्च अस्मिन्निष्ठे वदन्त्यस्य अपवादात्
प्रारम्भे ॥ १०३५-१०३६ च तत्पुरुषल्लिङ्गोपलम्भेन द्विष्य न जानुमन् ॥

४ ननु सनाहो वदन्ते वक्ष्यामहेऽत्रवक्ष्यामहेऽत्र १०३८ बहुमीहि-
तत्पुरुषोऽप्युक्तत्वात् ॥ १०३८ इत्येतन्नामते 'एकाचो द्वे पपाचोपादौ' इति वक्ष्यामहे

(५९४७ एकाचपदार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहु-
व्रीहिनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् ॥

एकवर्णेषु च कथम् ?

(प्रदीपः) बहुव्रीहिनिर्देश इति । बहुव्रीहिनिर्देशः = उच्चारणम्, बहुव्रीहिणा धातुस्य निर्देशः = प्रतिपादनमित्यर्थः । व्याप्तिव्याप्याधयेन बहुव्रीहिप्राप्तिरूपेण, वक्ष्यमाणव्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषफलस्य बहुव्रीहिणा कृतत्वात् । अत एव प्रयोजनाभावात् तन्प्राप्त्येकशेषाणामन्यतमानाधयणम् । लिङ्गमध्यनेकं बहुव्रीहेरस्ति 'ह्लादिः शेषः', 'शर्षणोः खयः', 'लिङ्गभ्यासस्योभयेषाम्' इति । अत्रैकमात्रस्य द्विवचनेऽभ्यासस्य हलभावाच्छेषसंप्रसारणाद्ययोगात् ॥

(उद्योतः) बहुव्रीहिरस्य निर्देशाभावाद्वा—बहुव्रीहेरिति । बहुव्रीहिपदेन तत्सम्बन्धव्युत्पत्तेः । निर्देशः—उच्चारणम्, प्रतिपादनं वेत्यर्थः ॥ ननु स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषो न्याय्योऽत आह—व्याप्तीति ॥ व्याप्तिमेव दर्शयति—वक्ष्यमाणेति ॥ तन्प्राप्त्येकशेषाणामिति । सोढो विभक्त्यन्तानामेकशेष इत्यभिमानः ॥ अनेकमिति । तत्पुरुषस्य तु एकमेव लिङ्ग 'दीर्घ इणः' इतीति भावः । वस्तुतो व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धवृत्तस्य लिङ्गत्वमेव नास्ति ॥

(५९४८ अनुपपत्तिपरिहारकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकवर्णेषु च व्यपदेशिवद्भवनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति सकृद्व्यम् । एकमेकवर्णेषु द्विवचनं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एकवर्णेषु चेति । मुख्य एकाव्यपदेशो येषामस्ति ते व्यपदेशिनः पञ्चादयस्तो यथा द्विवचनं प्रतिपद्यन्ते तथैकवर्णा अपि ॥

(अधिकारत्वनिर्णायकभाष्यम्)

एकाचो द्वे भवत इत्युच्यते, तत्र न ह्यप्यते—कस्येकाचो द्वे भवत इति ।

वक्ष्यति 'लिङि धातोर्नभ्यासस्य' (६१।८) इति, तेन धातोरेकाच इति विज्ञायते ।

यदि धातोरेकाच इति, सिद्धम्—पपाच, पपाठ । जजागार, पुपुवीयिपति—इति न सिध्यति ।

१ 'धातुनिर्देशः' इति म. पाठः ॥

२ बहुव्रीहिलिङ्गपदपठयति—अत्रमात्रस्येति ॥

३ 'एकवर्णेषु व्यप' इति वररहितः पाठः 'छ' पुनरुक्तः ॥

४ 'रैकाजवर्णो भवति' इति च. छ. घ. क. दार्ढ्योः पाठः ॥

५ 'विपपरत्वाच्छेषस्य' इति च. पाठः ॥

६ तत्र तत्र—द्विवचने, अस्य सूत्रस्याधिकारत्वेनापि कार्यनिर्देशाभावाच्च द्विवचने कार्यनिर्देशाभावं मन्त्र एवमतीति भावः ॥

धातोरिति नैपैकाचसमानाधिकरणा पष्ठी—धातोरेकाच इति ।

किं तर्हि ?

अवयवयोगैषा पष्ठी—धातोर्त्य एकाजवयव इति ॥

अवयवयोगैषा पष्ठी चेत्सिद्धम्—जजागार—पुपुवीयिपतीति । पपाच—पपाठेति न सिध्यति ।

एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरेकाजवयव इति भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कस्यैकाच इति । विधिं गत्वा विशेषानुपादानात् पृच्छति ॥

वक्ष्यतीति । नायं विधिः, किं तर्हि ? अधिकार इत्यस्मात्प्रादस्योत्तरवाक्येऽप्यर्थविशेषस्य व्यवस्थानम् ॥ धातोरेकाच इति—वैयधिकरण्येन संबन्धोऽभिमतः, धातोर्नवयवस्यैकाचो द्वे भवत इत्यर्थः ॥

इतरस्तु सामानाधिकरण्येन संबन्धं मत्वाऽऽह—यदि धातोरिति ॥ नैपेति । सर्वानुग्रहाय वैयधिकरण्यमाश्रीयते । तस्मिन्नेकविषयतां लक्षणस्य, प्रथमग्रहणाच्च । सामानाधिकरण्ये च व्यपदेश्याभावात्प्रथमग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्योतः) नन्वसाधिकास्मात्तत्र तत्र कार्यनिर्देशोऽस्त्येवेति तत्प्रशान्नुपपत्तिरत आह—विधिं मत्सेति । स्वाधेवे समन्विते पाराव्यंस्वन न पुन्येति भावः ॥ भाव्ये कालेऽस्त्येवेति—धातोः, प्रातिपदिकस्य वेत्यर्थः ॥

नायं विधिरिति । विधित्वे हि 'लिङि धातोः—' इत्यादिर्बोधा-निर्देशात्पुनैव सिद्धत्वाच्च वैयर्थ्यं स्यादतोऽधिकारं यत्रायमिति भावः ॥ व्यवस्थानमिति । 'धातोरेकाचः—' इत्येवमर्थविशेषस्य व्यवस्थितिरित्यर्थः । जजागारत्वादितिद्वये आह—वैयधिकरण्येनेति ॥

समन्विते सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यापुनस्तत्वादाह—सर्वेति । एकवचनेकाव्याप्त्यनुग्रहात्वेत्यर्थः, तदेवाह—वसिष्ठिति । 'अनेकविषयता' इत्यनेन व्याप्तिव्यापः सूचितः । यत्तस्मिन्वैयधिकरण्ये तल्लेकविषयता लक्षणस्य भवतीत्युक्तार्थः । 'अनेकविषयताच्छेषः' इति कचित्पाठः, तद्वान्वयश्चिन्त्यः ॥ वैयधिकरण्याभ्ये आपकमन्त्राह—प्रथमग्रहणाचेति ॥ इति भविष्यतीति । इति व्यवहारविषयो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(प्रथमाक्षेपभाष्यम्)

एकाचो द्वे प्रथमस्येत्युच्यते तेन यत्रैव प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र द्विवचनं स्यात्—जजागार, पुपुवीयिपतीति ।

पपाच—पपाठेत्यत्र न स्यात् ॥

७ असाधिकाप्येवमपि विधित्वरूपेण हेतुग्राह—स्वाधेवे इति ॥

८ वसिष्ठनेकविषयत्वात्तुल्यस्य—इत्येव पाठे तस्मिन्निधित्वेन समानाभावेन न सादिति चित्तोऽयं पाठ इति भावः ॥

९ धदयोते 'इति भविष्यतीति' इति मतीकतुपपन्नं व्याख्यायमानाभि-नेत्यपि पुनरेव दृश्यते परा सादृश्यात् पाठः नेचन टर्धनेके एव पुनरुक्ते इत्येते नाप्यत्र । हेतुवदे च नात्र भ-वाः । धदयोते भाष्यरूपमतीति शुद्धभागे मन्त्रयो—भाष्ये—इत्युक्त्याच्चर्ध मतीकतुपपन्नं तथा जनेति धृवीनिर्दिष्टाचारणीयम् ॥

(प्रवीपः) यत्रैव प्रथमश्चेति । प्राथम्यस्य द्वितीय-
येष्वेकत्वात् ॥

(५९४९ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रथमत्वे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमत्वे च ।

किम् ?

व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमित्येव ॥

स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

(उच्यते) भाष्ये—प्रथमत्वे चाप्रथमत्वे च—इत्यलोक-
मिति शेषः ॥ किमुक्तमिति वृत्तिरिति—किमिति ॥ उदाह—व्यप-
देशिवदिति । 'स तर्हि वक्तव्यः' इति वाका प्रश्नः ॥

(५९५० समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

* तत्र व्यपदेशिवद्भवनम् * । एकत्वो द्वे प्रथमा-
र्थम् * । पक्षे चादेशसंप्रत्ययार्थम् * ।

नैप दोषः ।

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् इत्येव ॥

(प्रवीपः) अवचनादिति । वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं
वचनेनानिवद्धं लोकव्यवहारात्मकम्, तस्मात्सिद्धमित्यर्थः । तथा
हि—लोकं शिलापुनकस्य शरीरमिति नहिर्वस्तुभेदेऽसत्यपि
भेदस्य व्यवहारोऽवस्थान्भेदाश्रयो दृश्यते । शिलापुनो विनीय-
माणत्वाद्यनेकावस्थापुणो यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्य-
मानावस्था भेदेन निर्दिश्यते । एवमेव हि वस्तु 'तदेवेदम्'
इति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वमित्यनदप्यवस्थाभिदाभावरूपमाभाति ।
यथा 'हन्त्यात्मानमात्मना' इत्येकस्यापि वृत्त्यवस्थापितावस्था-
भेदाभयः कर्तृकर्मकरणभावः । इदञ्च—इत्यादिप्रयोगभेदात्—
एति—इतः—यन्ति—आयन्—जिगमिषति—इत्याद्यनन्तरूपलेखे ए-
कोऽयमिकारोऽजिति व्यपदिश्यते ।

अथ वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिकल्पितार्थावच्छब्दार्थ-
समुदायस्याविवक्षितार्थ एवो वर्णोऽजिति व्यपदिश्यते । एवं पचे-
रन्तप्रयोगविषयस्य प्रयुज्यमानं लिङादिपरं रूपमवयव इति व्यप-

दिश्यते । प्रथमव्यपदेशोऽपि प्रयोगभेदादेवेति 'प्रथमगर्भेण हता',
इत्यादिष्वेकव्यवहार एकस्मिन्नपि दृश्यते । असतोऽपि द्वितीया-
वीन् बुद्ध्या परिकल्प्य व्यवहारान्मुख्यैसाधर्म्याद्वा ।

प्रसिद्धत्वाच्चैवविषयस्य व्यवहारस्य नास्ति गौणत्वम् । सत्यपि
वा गौणत्वे 'छिद्यभ्यासस्योभयेवाम्' 'दीर्घं इणः किति' इत्या-
देशोपकामप्रवृत्तिं शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिः ॥

(उच्यते) 'न वक्तव्यः' इत्येतद्वर्गमुत्तरयति—(भाष्ये) उक्तं
चेति । 'आपन्नवत्' इति श्वे इति शेषः ॥ पक्षे चादेशेति ।
'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रे प्रत्ययाश्चेऽवयवपट्टीसारकात् 'पक्षे—वक्ष्य' इत्यादौ सकारमात्रस्य प्रत्ययस्य पत्वार्थमित्यर्थः ॥

वचनेनानिवद्धं—वचननिबन्धनत्वाभावात् । लोकव्यवहारा-
च्छास्त्रेऽपि मुरयप्रथमादिनित्तिष्ठ तत्र कार्यमित्यर्थः ॥ अवस्थाभेदा-
श्रय इति । अवस्थाकृतभेदाश्रय इत्यर्थः ॥ भेदेनेति । इव्यमाना-
वस्था पूर्ववत्त्वातो भेदेन निर्दिश्यते इत्यर्थः ॥ नन्वेव भेदे सति प्रत्य-
भिज्ञौ न स्यादत आह—एकमेव हीति । यथा नदादिशरीरमिति
भावः ॥ बुद्ध्यावस्थापितेति । बुद्धिर्वापिपत्यर्थः । अवस्था—
अन्तःकरणाद्युपाधिसम्बन्धत्वात्, न तु भास्व आत्मन्यवस्थाभेदो-
ऽस्तीति भावः । वस्तुतः । 'सिलोपुत्रस्य शरीरम्' इत्यादि वस्तुस्यैव
विकल्पात्मकं ज्ञानं, शब्दज्ञानानुपाती वस्तुस्यैव विकल्पः । 'पुरुषस्य
चैतन्यम्' इति वद । प्रकृते एकाव्यवधानमपि तथैव । 'इणो दीर्घः'
इत्यादिशापकाहोक्तनिरुद्धत्वाद्वा तादृशस्यापि शास्त्रीयकार्यनिमित्तता ।

'अथ वा' इत्यादिप्रसिद्धस्य इत्याप्यन्तवत्त्वे उक्तम्, तद्वचन-
वत्त्वात्—एवं पचेरिति ॥ प्रयोगभेदादेवेति । भाविप्रयोगा-
न्तरसापेक्षया प्रथमव्यवहार इति भावः ॥ प्रथमगर्भेणेति ।
प्राग्वृत्तायामभेदोत्पत्त्यवस्थायां चाय व्यवहारः । गर्भः—अपलम् ॥
साधर्म्येति । अपलान्तराभाववत्कालिकापलत्वेन साहचर्यम्,
तस्माद्वा एवमित्यपि लोके व्यवहारे दृश्यत इत्यन्वयः ॥

नन्वेव सति गौणत्वादस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह—प्रसिद्ध-
त्वाच्चेति । द्वितीये साहचर्यमूलकवाङ्मोहात् पुनरन्त आह—सत्यपि
वा गौणत्वे इति ॥

(५९५१ समाधानसाधकान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ योगविभागो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा योगविभागः करिष्यते—
एकत्वो द्वे भवतः ॥

१ 'द्वितीयापेक्षत्वात्' इति च. पाठः ॥

२ इदानीन्तनोक्तव्यभाष्यपुस्तकेषु 'प्रथमत्वे च' इत्येव भाष्यपाठो
दृश्यते । 'प्रथमत्वे चाप्रथमत्वे चेत्यस्योक्तमिति सोप' इत्युच्यते दर्शनात्
'प्रथमत्वे चाप्रथमत्वे च' इत्येव पाठोऽनुमीयते ॥

३ 'स तर्हि वक्तव्य इति वाका प्रश्नः । न वक्तव्य इत्येतद्वर्गमुत्तर-
यति' इत्युच्यते दर्शनात् । 'स तर्हि व्यपदेशिवद्भावात् वक्तव्यः' इत्युच्यते
'न वक्तव्यः' इति ग्रन्थ पदपोषणार्थेन दृष्ट इति प्रतीयते । इदानीन्तनोक्तव्येषु
वर्षेण्यपि पुस्तकेषु तथा पाठ दर्शनादवस्थाभिरुपाधितः ॥

४ 'एकत्वप्रत्ययः । तदप्यवस्था' इति च. पाठः ॥

५ 'तथा' इति छ. पाठः ॥

६ मरुते वचनरहितं यद्वैदिकान्तरमिदमर्थानुपपादिकं यच्च सत् अभावः ।
अथवा—इत्यादिप्रकारं वचनरहितं यद्वैदिकान्तरमिदमर्थानुपपादिकं इत्यादि परिभाषेण-
मेवैव स्पष्टमिति ततोऽवधारणम् ॥

७ 'मुद्रयप्रथमतयाधर्म्याद्वा' इति छ. पाठः ॥

८ पक्षे—वक्ष्य इति । पक्षेपक्षानुभावेन रेटः, तिङ्, इत्येति लोपः,
छेदोऽन्तादौ इत्यस्यमा, विट्, कृतवत् । अत्र छकाराभाव मूलयो न तु मूलपा-
वकया छन्दः इति प्रत्यय न स्यादिति पक्षे चादेशप्रत्यययोः व्यपदेशिवद्भावा-
वक्तव्य इति वार्तिकानुगुणम् ॥

९ 'सिद्धं सत्तत्कार्यमित्यर्थः' इति छ. पाठः ॥

१० 'अवस्थाकृतभेदाश्रयत्वे' इति पाठो छ. च. पुस्तकयोः ॥

११ 'प्रत्यभिज्ञानं न स्यात्' इति छ. पाठः ।

१२ 'शिलापुनकस्य' इति छ. पाठः ॥

१३ द्वितीये—मुद्रयप्रथमतयाधर्म्यात् इत्येति । यच्च तु बुद्ध्या परिकल्प्य व्यव-
हारस्य प्रसिद्धत्वात् दीर्घवत् । यच्च तु मुद्रयप्रथमतया व्यवहारस्य
आदेशप्रत्यययोः पक्षे—वक्ष्य इत्येति पक्षे चादेशप्रत्यययोः व्यपदेशिवद्भावा-
वक्तव्य इति वार्तिकानुगुणम् ॥

किमर्थो योगविभागः ? -

(प्रदीपः) योगविभागो वेति । तेनै प्राथम्याणो व्यपदेशिवद्वाचो नाश्रयितव्यः । तत्र हि योगविभागसामर्थ्यात् 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इत्यादौ 'एकाचः' इति 'प्रथमस्य' इति च वाक्यभेदेन सम्बध्यते, एकवाक्यतायां तस्यैव दोषस्य प्रसङ्गात् । तस्मादेतस्माद्ब्रह्मणक्वाक्यात् प्रक्रियावाक्यानि लक्ष्य-संस्कारकाणि उपप्लवन्ते—

घातोर्ध्वयवस्यैकाचो लिटि द्वे भवत इत्येकं वाक्यम् ।

धातोः प्रथमस्यैकाच इति नियमार्थं द्वितीयम् ।

अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाच इति तृतीयम् ॥

(उद्घोषः) नन्वधिकारार्थत्वादस्य विभागेऽविभागे वा न
मिश्रेणेऽत आह—तत्र हीति ॥

वाक्यभेदेन सम्बन्धप्रकारमाह—तस्मादिति ॥ नियमाय-
मिति । प्रथमाप्रथमतस्मादविषये इति भावः ॥

(५९५२ साधकान्तरसमर्थकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाज्मात्रस्य द्विवैचनं यथा स्यात् ।
इयाय, पपाच ।

ततः—

प्रथमस्य ।

प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः ।

इदमिदानीं किमर्थम् ?

नियमार्थम् । यत्र प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र
प्रथमस्यैकाद्विषयचनं यथा स्यात्, अप्रथमस्य
मा भूदिति । जजागार-पुपुत्रीयिषतीति ॥

(प्रदीपः) एकाच्च इति । भवयवा अभ्येकाच्चः, समुदायोऽपि व्यपदेशिवद्भावाद्भक्तोरचयवश्च । ततो विरोपानुपादानास्त्वर्वापा द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥

(५९५३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ एकाचोऽवयवैकात्त्वादवयवानां
द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाचोऽचयैफाचयाद्वयधानां द्विर्यचनं प्राप्नोति । नेनिजतीत्यत्र निजशब्दोऽप्येफाच्, इजशब्दोऽप्येफाच्, इकारोऽप्येफाच्, निशब्दोऽपि ।

तत्र निजशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्, दोषाश्च न सन्ति ।

इज्जशब्दस्य द्विर्यचने रूपं न सिध्यति, दोषा अपि न सन्ति ।

इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिद्ध्यति, दोषाश्च सन्ति ।

निशब्दस्य द्विवचने रूपं सिद्धम्, दोषास्तु सन्ति ॥

तत्र को दोषः ?

(प्रदीपः) निज्शब्दोऽपीति । यथा येनैव हस्तेन बाहुईत्त्वानुच्यते तेनेव देवदत्तोऽपि, एवमिकारेण सर्वे एका-
ज्यपदेशभाज इति भावः ॥ इकारोऽपीति । व्यपदेशिव-
द्भावादिति भावः । 'अर्थवत्ता व्यपदेशिवद्भावः' इत्यनाश्रित
'इकारोऽपि' इत्युक्तम् । न ह्येतद्वचनम्, अपि तु न्यायः ।
अर्थवत्तो भेदकल्पनसंभवादनर्थकोऽपि यदि भेदेनाश्रयितुं
शक्यते ततस्तत्रापि भवत्येव व्यपदेशिवद्भावः । शक्यते चेत्ता-
रोऽप्यनेकसमुदायान्तर्भावान्नास्ति इवोपलभ्यमानेन रूपेण-
एकाज्-इति व्यपदेशम् ।

नन्वर्थवत्तात्समुदायस्यैव द्विवचनं भविष्यति, नावयवानां मनर्थकानाम् । नैतदस्ति । यत्र विशिष्टं शब्दस्वरूपमुपारीयते तत्रार्थवैतिरिभाषोपतिष्ठते । यथा 'हो' इत्यत्र । अन्यथा 'अर्थ-वदधातुः' इत्यत्रार्थवद्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अधातुप्रत्यय इति पर्यादास्तथयानात्तत्त्वदशशब्दप्रहणादर्थवत्परिभाषोपस्थानादनर्थकस्य ग्रहणाप्रसङ्गात्, 'धातोऽवयवस्यैकाचः' इत्यवयवत्वौ । अत्र च पर्यायेण सर्वेषां द्विवचनप्रसङ्गोद्यते, न तु युगपत् । न होक्तोऽवयवो युगपदनेकस्यावयविनोऽवयवाधेन शक्योऽपेक्षितुम्, अवयवस्य गुणत्वाद्-पराधत्वात्-एकं प्रति गुणभावाद-परं प्रति गुणमावायोगात् । पर्यायेण त्वपेक्षया अविरोधात्सर्वप्रसङ्ग उच्यते । ऐक्यं चैकाचो द्विवचने कृते एकाऽव्यपदेश-हेतोः रचोऽपि द्विरुक्तत्वात्सिद्धेव प्रयोगेऽपरस्तेकाचो द्विवचना-प्रसङ्गः, प्रवृत्तत्वाच्छङ्कस्य । तस्माद् प्रयोगान्तरे पर्यायेण सर्वेषां द्विवचनप्रसङ्गः ॥

इज्जशब्दस्येति । इकारस्य लघूपधगुणे सति 'भ्रम्यात्-
न्यासणे' इति इकारस्य इयञि 'नियेज' इति रूपं स्यात् ।
इकारस्यापि द्विवचन एतदेव रूपम् ॥ दोषा अपि न स-
न्तीति । रूपादिदेवग्यस्य जुस्मावाचयिदिदोषस्याप्रवृत्त्या ॥

१ 'विषयि योगः' इति च. पाठः ३

॥ तेन चोपनिषदात्मकतया । ओपनिषदात्मकतया नैवेद्यादिद्वयवत्तया ।
दृष्टान्तवत्तया च पूर्वेत्यादौ शतं प्रकृतम् ॥

६ 'प्रथमस्य विभाग' इति इ. पाठः ॥

४ एषाच इति । अत्रादिः प्रीत्यनेनैवाह इति परस्मैपदवशात् ।
तृतीय वचनं शेषमेव । अत्र प्रीत्यनेनैवाह इति परस्मैपदवशात् ।

५ 'अथमल्लैवेद्यायो' इति अ पाठः ॥

६ 'दीपाक्ष म' इति श्रु. पाठः ॥

* 'सुखमय' इति च. पाठः ।

c म० 'अथैतत्तु व्यपदेशिकज्ञायां' इत्यत्र माहात्म्यवचनमिदं यथा
हृन्मात्रस्य चक्षुः श्रवणमग्राह—यद्येति ।

२ 'संबद्धद्वयपरि-' एति ग. पाठः ।

१० 'बृहन्निबिडायाम्' इति. उ. न. ५८५ ।

(उद्घोतः) नन्वेक इति नः सर्वेषामवयवः स्यादित्याह
दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति ॥ इत्यनाश्रित्येति । असहाये
एव व्यपदेशितत्वात् इत्यनाश्रित्येति बोध्यम्, आचान्तवत्त्वे 'व्यप-
देशिवदेकसिन्' इत्युक्तेः । तस्मात्त्रयाणामापात्तत्वे तात्पर्यम् । पूर्व-
पक्षत्वात् भगवता न क्षोदः कृतः । वक्ष्यमाणेन सर्वसमाधानाच्चेति
दिक् ॥ अर्थवत् इति । अर्थस्य स्वागोपादानाम्ना भेदकत्वनायाः
मुकरत्वादित्यर्थः । सति समवेऽर्धवत्त्वकृत्येदेन भेदः, अस्ति तु
प्रकारान्तरेणापीति तद्भावात् ॥

अन्यथेति । हापकमिदं चिन्त्यम्, पर्युदासेनैवायं वक्तव्यत्वात्
परिभाषाऽनुपयोगात्, अर्थवद्ब्रह्मणस्य विशिष्टाग्रहणायावश्यकत्वा-
त्तेत्याहुः ॥

अर्थपरिभाषाऽनाग्रहणे हेतुन्तरमाह—धातोरवयवस्येति ।
अर्थपरिभाषातोस्तदवयवश्रुत्येऽवयवोऽनर्थक एव प्रतीयन् इति भावः ।
अन एव जनागारेत्यादौ जागृ-इत्यस्य द्वित्वं भवति ॥ ननु सर्वेषां
द्वित्वमेकत्रैव प्रयोगे युगपद्विधेयते, उत प्रयोगेभेदात्पर्यायेण ? तत्राचः
पक्षो नोपपद्यते, प्रमित्यनुमानयोरसम्भवात्—इत्याह—अथ चेति ॥
तत्र प्रमित्येत्वावयुगपदसम्भवमाह—नष्टोक्त इति । शक्योऽपेक्षि-
तुमिति । प्रमातुमित्यर्थः । एकस्य तद्वैशिष्ट्येन प्रमाकाऽपरस्य
तद्वैशिष्ट्येन प्रमाया असम्भवदिति भावः । तदाह—अवयवस्ये-
त्यादिना ॥ युगपदनुमानासम्भवादपि पर्यायमसङ्ग इत्याह—एकस्य
चेति ॥ तद्वैशिष्ट्यापुनः प्रवृत्तिप्रसङ्गं वाचयति—अथोऽपि द्विरक्त-
त्वादिति । एवञ्च तदशमादाय 'एकस्य लक्षणस्य' इति न्यायप्रवृत्ति-
रिति भावः । तदाह—प्रवृत्तत्वाच्छ्रुतस्येति । अनन्यासंख्येति
निर्देशाच्चैव बोध्यम् । वाच्यः क्रमवृत्तिवाच्य युगपदनुमानाभाव
इत्यपि बोध्यम् ॥

ननु रूपातिदेशोऽप्यस्य सत्त्वात् 'क्षोपा न सति' इत्युक्तमत
आह—रूपासिद्धेरिति ॥

(५९५४ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ तत्र जुस्भाववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र जुस्भावो यत्कथः । अनेनित्युः,
पर्यवेविषुः । अभ्यस्तात् श्रेजुस्भावो भवतीति
जुस्भावो न प्राप्नोति, जकारेण व्यवधानात् ॥

(५९५५ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ खरश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) खरश्च न सिध्यति । नैनजति-यत्प-
रिवेविपतीति । अभ्यस्तानामादिहृदात्तो भवत्यजादौ
लसार्वाद्यातुरु इत्येव खरो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) खर इति । खरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्
खरसिद्धिरिति चेत्, न; 'इत्खरप्राप्ती व्यञ्जनमविद्यमानवत्'
इत्येव व्यवस्थापनात् ॥

(उद्घोतः) इत्खरप्राप्ताविति—न । विषेयस्वरविषये
यत्तदेवेति भावः । एतेन—'स्वरोदेशके विधौ व्यञ्जनस्याविद्यमान-
त्वात् तदावश्यकम् । अन एव शौकम्—नाकमिलादावनुदात्तादेर-
न्तिङः । एव च 'इत्येव व्यवस्थापनात्' इत्युक्तम् । इत्यप्राप्तम् ।
अथ च जकारादेशत्वं खरप्राप्तमावादिष्यमानत्वमेवेति तेन व्यञ्ज-
नात्स्वरसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

(५९५६ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अद्भावश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अद्भावश्च न सिध्यति । नैनजति,
परिवेविपतीति । 'अदभ्यस्तात्' (७११४) इत्य-
द्भावो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यत्परिवेविपतीति । अच्छब्दप्रयोगः
'निपातैर्धदि—' इति निपातप्रतिषेधार्थः ॥

(५९५७ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ नुम्प्रतिपेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नुम्प्रतिपेधश्च न सिध्यति । नैन-
जत्, परिवेविपत् । 'नाभ्यस्ताच्छातु' (७११७)
इति नुम्प्रतिपेधो न प्राप्नोति, जकारेण व्यवधानात् ॥

(५९५८ समर्थकवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ शास्त्रहानिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शास्त्रहानिश्च भवति । समुदायैकावः
शास्त्रं हीयते ॥

(प्रदीपः) शास्त्रहानिश्चेति । एकसिद्धेकाव्यवयवे
द्विरुच्यमाने पूर्वोक्तेन न्यायेनान्येषा तस्मिन्नेव प्रयोगे द्विवचन-
भावनाद्विधेयं शास्त्रं खल्लं स्यात् ॥

१ 'सवतीत्यजादौ' इति च. पाठः ॥

२ इत्खरप्राप्ताविति—नेति । नैनजति—इत्यत्र निषिद्धस्य द्वित्वेऽम्भ-
वात् 'नित्ये' शब्दस्य, तस्य च अत्र द्वित्वस्य अनुपपत्तये नान्यत्, व्यञ्जन-
व्यवधानात् । तथा च नैनजति—यत्परिवेविपतीति खरो न प्राप्नोति
नाभ्यस्तात् । ननु 'खरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्यनया परिभाषा
कदाचित्प्रत्यक्षमात्रेण नैति चेत् । तस्मात् परिभाषाया खरव्यवस्थापनवर्षेण
पर्यायिमित्यनेन विधेयं भवति नान्यत् मरुति मरुता कथं द्रुम् । 'अम्भ-
तानामादि' इत्यस्य च शब्दस्य व्यञ्जनवर्षेण तस्मिन्निमित्तमात्रमात्रम् । का
च ११११११ 'अद्भावस्तोरेव' इत्यप्यर्थोऽप्येव भवति, तस्य स्वरोऽप्यत्र
विधानात् । इत्यत्र न खरविधौ भवति । खरविधौ च 'इत्खरप्राप्ता

व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्येव व्यवस्थापितमिति 'नित्यजति' इत्यदौ खरो
न सिध्यतीति भाष्यव्याख्यान इति मदीयमर्थः । ननु 'इत्खरप्राप्ती व्यञ्जन-
मविद्यमानवत्' इत्येव व्यवस्थापनादिति हेतुव्यापनेन 'खरविधौ व्यञ्जन-
मविद्यमानवत्' इत्यस्या अभाव एव कार्येन—इत्यत्र उद्योगे मदीयमर्थमात्रम्—
इत्यत्राप्राप्ताविति—नेति । इत्यत्राप्यत्र 'विधेयत्वात् व्यञ्जनस्य' इति शब्दः
नैति मरुत् । 'खरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्यस्य शब्दस्य विधेयत्वात्
विधेयत्वे खरो न भवति, खरविधौ जत्य खरोऽप्यत्र एव भवति—इति मदीय-
मर्थः । एव च मदीयेन च मरुत्तन्त्रेण खरो न प्राप्नोति मरुत्तम् ।
३ तत्प—तत्पत्ति व्यञ्जनमविद्यमानवत् । तत्प ।
४ 'नित्यवचनम्' इति च. पाठः ॥

(उद्द्योतः) द्योतितेति । 'लघ्वे रक्षणस्य' इति न्यायेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधेन चेत्यर्थः ॥ अन्येपामिति । अवयवा-
न्तराणामित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—समुदायैकाच इति । समुदाय-
रूप एकाच्—समुदायैकाच्, तस्य शास्त्रं—तद्विषयं शास्त्रमित्यर्थः ।
पातोः प्रथमेकाचवाचच्छेदेनाऽसति वाचके शास्त्रभाषारादिति भावः ॥

(५९५९ आक्षेपवार्तिकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तत्समुदायैकाचत्वात्
शास्त्राहानेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तत्समुदायैकाचत्वात् ।

किमिदं तत्समुदायैकाचत्वादिति ?

तस्य समुदायस्तत्समुदायः । एकाज्भाव एकाच्-
त्यम् । तत्समुदायस्यैकाचत्वं तत्समुदायैकाचत्वम्,
तत्समुदायैकाचत्वात् । तत्समुदायैकाचो द्विर्ध्वचनं
भविष्यति ॥

कृत एतत् ?

शास्त्राहानेः, एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

ननु च समुदायैकाचोऽपि द्विर्ध्वचने क्रियमाणे-
ऽवयवैकाचः शास्त्रं हीयते ।

न हीयते ।

किं कारणम् ?

अवयवात्मकत्वासमुदायस्य । 'अवयवात्मकः
समुदायः । अभ्यन्तरो हि समुदायेऽवयवः । तद्य-
था—वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । समुदाये द्विरुच्यमानेऽवय-
वानामपि तन्त्रान्तर्भावाद् द्विर्ध्वचनसम्बन्धात् कस्मिंश्चिच्छास्त्राहान-
मित्यर्थः ॥

नन्विति । शास्त्रेण साक्षात्समुदाय एवानुग्रहीतः स्यात्,
न त्ववयवा इति प्रश्नः ॥

न हीयत इति । यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने साक्षाद-
वयवेषु शास्त्रं न प्रत्यक्षं तपामि शास्त्रीयफलसंपत्त्या शास्त्राहानि-
रुच्यते । अवयवे तु द्विरुच्यमाने तस्मिन् प्रयोगेऽवयवान्तराणां
समुदायस्य च शास्त्रीयफलसम्बन्धाभावाद्दीनमेव शास्त्रं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—तस्य समुदाय इति—जातावेक-
वचनं, तेषां समुदाय इत्यर्थः । तत्समुदायैकाचत्वाद्—इति—

स्वस्थोपे पञ्चमी । तेषां समुदायस्यैकाचत्वमाश्रित्य द्विवचनवृत्त्या
सिद्धमित्यर्थः ॥

ननु समुदायद्वित्वेऽपि अवयवानामभाष्यैकाचत्वात्कार्प्यं न शास्त्राहानि-
रुच्य आह—समुदाये इति । यथा सङ्क्रानुष्ठितप्रयाजादिना
शेषिप्रयोगकारात्कलामावात्प्रयगननुष्ठानम्, एव समुदाये द्विरुच्येऽव-
यवानां तत्फलसामान्यगननुष्ठानमिति भावः । एतदेव स्पष्टयितुं
भाष्ये चोपसमाधाने—इत्याह—शास्त्रेणेति ॥

यद्यपीति । 'अवयवे अद्विरुच्यमाने' इति च्छेदः । 'समुदाये
द्विरुच्यमाने' इति पाठः कथितः ॥

(५९६० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनञ्चकस्य
द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र बहुव्रीहिनिर्देशेऽनञ्चकस्य द्विर्व-
चनं प्राप्नोति । आटनुः, आटुः ।

किं कारणम् ?

अन्यपदार्थत्वाद् बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थं बहुव्रीहि-
र्वर्तते, तेन यदन्यद्वचस्तस्य द्विर्वचनं स्यात् ।

तद्यथा—चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्याता गायः
सन्ति स आनीयते, न गायः ॥

(प्रदीपः) अनञ्चकस्येति । एकस्य वाऽनेकस्य वा हल
एव द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥ तद्यथेति ॥ चित्रगुरादस्यान्यपदार्थं
एव वाच्यो न तु वर्तिपदार्थं इति न तस्य कार्येण सम्बन्धः ॥

(उद्द्योतः) णलि टकारस्य द्वित्वे व्यापदेशिवद्भावेनावित्वेऽपि
मुखादित्वाभावाद्बलविशेषेणान्यासटकारातिवृत्तौ 'अत उपधायाः'
इति वृद्धावातेत्यस्य सिद्धेर्भाष्ये—आटनुस्त्वित्वापुञ्जम्, तच्च र्पाचेल-
स्यानुपलक्षणमिहाह—अनेकस्य वेति । अनुष्ठानसंविधानो बहु-
व्रीहिरिति भावः ॥

(५९६१ समाधानवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तद्वहुणसंविज्ञानात्पाणिने-
र्यथा लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तद्वहुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य, यथा
लोके । तद्यथा—लोके शुद्ध्याससमानाय लोहि-
तोष्णीया ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्वहुण आनीयते,
तद्वहुणाश्च प्रचरन्ति । एवमिहापि ॥

१ 'तत्समुदायस्यैकाचत्वादिति' इति च. छ पाठः ॥

२ 'प्रचलन् सन् सहा' इति च. पाठः ॥

३ 'कस्मिंश्चिच्छास्त्राहानि' इति छ. पाठः ॥

४ अत्र 'यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने' इत्येव पाठेऽपि 'अवयवेष्वेति-
रुच्यमाने' इति पाठ उद्द्योतदर्शनाद्भवाम्यते ॥

५ स्वस्थोपमेव मध्यमवृत्ति—तेपामिति ॥

६ 'समुदायेऽपि' इति छ. पाठः ॥

७ भाष्ये 'आट' इत्येतदनुक्त्या 'आटनु- आटुः' इत्युक्तौ भोजमाह—
णलि टकारस्य द्वित्व इति ॥

८ र्पाचेलस्यापीति । एकाचपदेऽनुष्ठानसंविज्ञानाद्बहुव्रीहिर् 'आट-
आटनुः' इत्यादौ यथा हजमस्य द्वित्वमसिद्धं यथा र्पाचेलस्यापि हजम-
स्याप्यसिद्धस्य द्वित्वमसिद्धिं दोषः स्यादिति भावः । आटनुस्त्वित्वापुञ्जस्य
हलः सप्तमः, र्पाचेलस्याप्यनेकस्यापि हलः सप्तमोऽस्ति ॥

९ 'ऋत्विजः' इत्येतत् छ. पुनश्च न पाठः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तस्य-अन्यपदार्थस्य गुणः-विशेषणं तस्य संविज्ञानं, स वर्तिपदार्थं गुणो वा यस्यान्यस्य पदार्थस्य तस्य संविज्ञानम् । संनिहितविशेषणस्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसंबन्धाश्रयेण केनचिद्बहुमीहिणोऽभिधानादित्यर्थः ॥

शुक्लवाससमिति । अत्र सत्यपि स्वस्वामिभावे वासः संयोगाश्रयो बहुमीहिरिति शुक्लवासःसंबन्धुपुरुषानयने पृथग-न्नोदितान्यपि वासांसि सामर्थ्यादानयनेन संबध्यन्ते । इह तु यः शुक्लवासा दृष्टस्तमानयेति दर्शनक्रियाया वासास्त्युपलक्षणत्वेनोपात्तानि, सत्या य तानि युक्तान्येव । दर्शनक्रिया त्वानयनक्रियोपलक्षणत्वेन निर्दिष्टेति नावश्यं तत्र शुक्लानां वासासां संविज्ञानम् । चित्रगुणवदस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति नास्त्यानयने वर्तिपदार्थसंनिधानम् । इह तु एषोऽच् यस्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयविनोऽन्यपदार्थत्वादपरित्यागेनावयविनोऽभावात्तस्य कार्यं विधीयमानं तत्रान्तर्भावत्वेन हितोऽवयव उपलक्षणभावेनाप्युपायीयमानः प्रतिपद्यते ॥

(उद्धृतः) तस्य संविज्ञानमिति । आनयनापनयित्वेन ज्ञानमित्यर्थः ॥ गुणो वेति-वाद्यष्टः सविज्ञैनेत्युत्तर बोध्यः । सन्निहितविशेषणस्येति बहुमीहिः । विशिष्टसम्बन्धाश्रयेणेति । संयोगसमवायान्तरसम्बन्धाश्रयेणेत्यर्थः । तदन्तरसम्बन्धसम्बन्धन्यपदार्थकेन केनचिद्बहुमीहिणेति फलितम् । 'विशिष्टसम्बन्धाश्रयेणे' इति पाठः इच्छितः ॥

'अथ सत्यपि स्वस्वामिभावे' इति पाठः । सत्येवेति तदर्थः ॥ वासःसंयोगाश्रय इति । भूमादयो मतोरिव बहुमीहेरपि विषया इति भावः । 'असत्यपि' इति पाठस्तु मनुष्यसम्बन्धसम्बन्धविरुद्धः । यद्वा तत्र पाठे 'वासःसंयोगाश्रय' इत्यस्य वासःसंयोग-मूलक आचारपेयभावे सत्यमर्थे बहुमीहिरित्यर्थः ॥ केनचिद्बहुमीहिणेत्युक्तं, तत्र 'केनचिद्' इत्यस्य फलमाह-इह त्विति ॥ उपलक्षणार्थेनेति । दर्शनक्रियाकर्मोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः ॥ सत्या-दर्शनक्रियया । तानि-वासंसि । युक्तानि-विषयतया सव-द्वानीत्यर्थः ॥ नावश्यं तत्रेति । वर्तिपदार्थानां दर्शनक्रियायास्त्युपलक्षणात्प्राप्त्यादिति भावः ॥ स्वस्वामिभावविशिष्टमिति । देश-न्तरस्याभिरपि गोमिस्तदसंभवादिषु भावः । सर्वथाऽर्जानुगुणसंवि-ज्ञानत्वमेवेति तावयम् । प्रकृते तु तदुपलक्षणत्वमेवेत्याह-इह त्विति ॥ उपलक्षणभावेनापीति । यथा च दृष्टस्य द्वित्वमित्येव-मुच्चारणीति भावः । तैत्रापि तदुपलक्षणेन किं पुनरत्र-इति तावयम् ॥

(स्थाने द्विवचनपक्षोपपादकमाश्रयम्)

अथ यस्य द्विवचनमाश्रयते किं तस्य स्थाने भवति, आहोस्विद् द्विःप्रयोग इति ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) अथ यस्येति । सोपस्कारत्वात् सूत्राणां

तत्रिवन्धनानि लक्ष्यसंस्काराणि यावद्यान्तराण्युपह्वन्ते । तत्र 'द्वे' इत्येतत् संख्येये वर्तते । तच्च संख्येयं शब्दानामन्वा-ख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वाच्छब्दरूपं वा स्थातृत्वविधि बोधार्थम् । यदा शब्दरूपं संख्येयं तदा 'एकाचः' इति स्थानेयोगा पक्षो, 'पक्षो स्थानेयोगा' इति परिभाषोपस्थानात्, तदा स्थाने द्विवचनमित्येव पक्षो भवति । यथा-'अस्तेभूः' इति ।

यदा तूच्चारणं संख्येयं तदा तस्य किरारूपत्वात् किरायाः शब्दस्य च स्थान्यादेशमावायोगात् 'एकाचः' इति कर्मणि पक्षो विज्ञायते उच्चारणशब्दाध्याहारेण, शेषलक्षणा वा । यथा-मातुः स्मरति-इति द्विःप्रयोगो द्विवचनमित्येव पक्षो भवति । तत्र गुणदोषपरीक्षायां विचारः कियते ॥

(उद्धृतः) पञ्चदशोपपत्तिं सप्तशतैर्दध्यति-सोपस्कार-श्चादिति । 'द्वे' इत्यस्य सङ्ख्येयानुच्छेदात्तापेक्षत्वादिति भावः । तत्रिवन्धनानि-तददितानि ॥ संख्येये इति । 'आ दशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये' इत्युक्तेरिति भावः ॥

स्थान्यादेशमावायोगादिति । असंभवात् 'पक्षोस्थाने' इत्यस्या-प्रकृतेरिति भावः । तत्कार्यकारी हि तस्मान्ने भवति । न हि शब्द-कार्यं बोध क्रिया कर्तुमीष्टे इति तस्या आदेशत्वात्सम्भवं इति तात्प-र्यम् । ननु कुचोगामावात्यं कर्मणि पक्षोऽलत आह-उच्चारण-शब्दाध्याहारेणेति । 'एकाचो द्वे उच्चारणे' इत्येतद्वचनैकदेशोऽप-मिति भावः । 'शेषलक्षणा वा' इत्यनुच्यते ॥

(५९६२ स्थाने द्विवचनपक्षे आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३६ ॥)

॥ * ॥ स्थाने द्विवचने णिलोपवचनं समुदायादेशत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थाने द्विवचने णिलोपो यत्कव्यः । आदिटत्, आशिश्त् ।

किं कारणम् ?

समुदायादेशत्वात् । समुदायस्य समुदाय आ-देशः, तत्र संप्रगुघत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य नष्टो निर्मघतीति 'जेरनिटि' (६।४।५१) इति णि-लोपो न प्राप्नोति ।

इदमिह संप्रधार्यम्-द्विवचनं क्रियतां णिलोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाणिलोपः ।

नित्यं द्विवचनम् । कृतेऽपि णिलोपे प्राप्नोत्य-कृतेऽपि ।

अनित्यं द्विवचनम् । अन्यस्य कृते णिलोपे प्राप्नो-त्यन्यस्याकृते, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ।

१ 'असत्यपि' इति पाठः ५. पु. ३६ ॥

२ 'संविज्ञानविशेषण बोध्यः' इति छ. पाठः ॥

३ 'अश्वेनेत्यर्थः' इति छ. पाठः ॥

४ सर्वथाऽपेति । (अ. ३।४।५१) ॥

५ सूत्राणि-वनक्षयनेन दृष्टेऽपि । परोपपद्यमानेन इत्यन्तरं यदि प्रकृत्यत्वं तदा विशेषमर्थेन दृष्टेः प्रकृत्यत्वं स्वार्थेति हि तु यत्कव्यम् ॥

६ 'कर्मलक्षणा पक्षो' इति छ. पाठः ॥

७ 'द्विवचनमन्यमित्यर्थः' इति छ. पाठः ॥

नित्यमेव द्विवचनम् ।

कथम् ?

रूपस्य स्थानिवत्त्वात् ॥

(प्रदीपः) आटिटदिति । प्राग्विर्वचनं भवति । 'द्विवचनं यणयवायावेकादेशालोपोपधालोपणिलोपकिन्नोरत्वेभ्यः' इति । अथ वा कृतेऽपि णिलोपे 'द्विवचनेऽपि' इति रूपस्थानिवद्भावात् कृताकृतप्रसङ्गित्वाभिलषत्वाद् द्विवचनम्भवति । तच्चैकस्य टिडान्दस्य शब्दान्तरं समुदायरूपमादेशः, तत्र गेर-आर्वाधिकारलोपाप्रसङ्गः । न च स्थानिवद्भावाणिग्रहणेनादेशस्य ग्रहणम् । न ह्ययं गेरादेशः । किं तर्हि ? समुदायस्य टि-डादस्य । यत्र च द्वौ स्थानिश्चेन शब्देन निर्दिष्टौ यथा—'एकः पूर्वपरयोः' इति, तत्रान्यतरेणादेशस्य व्यपदेशो भवति—खट्वस्य इति । इह तु समुदाये गिरन्तर्भूतत्वादादेशेन संवध्यते, न तु साहाय्यविषयोऽयं स्थानिवद्भावस्य ॥

अनित्यं द्विवचनमिति । 'द्विवचनेऽपि' इति कार्य-स्थानिवद्भावं मन्यते ॥

(उद्घोतः) सम्भाटिटदित्यत्र परत्वाणिलोपे स्थानिवत्त्वाङ्गित्वमिति न दोषोऽत आह—प्रागिति । यदुक्तप्रक्रियायां क्षम्यासे इकारश्रवणं न स्यादित्यर्थः । 'द्विवचनेऽपि' इत्यस्य कार्योक्तिदेशादिति भावः । न च स्थानिवद्भावादिति । 'स्थानिवदादेशः—' इत्यनेन । न ह्ययं गेरिति । अयं—द्विवचनरूपः । एवं चकारे णित्व इलम् । न च प्यन्ताङ्गत्वत्वेनकारस्य लोपः सुलभः, अलोऽन्त्यपरि-भापया निर्दिश्यमानपरिभापया च प्यन्ताङ्गस्य निर्दिश्यमानोऽन्त्यश्च यो णित्यस्य लोप इत्यर्थादिति भावः ॥

नन्वेव खट्वस्य श्रुत्यादौ रपरत्वं न स्यात्, समुदायादेशत्वेऽपि ऋवर्णादेशत्वाभावादत आह—यत्र चेति । 'स्थानिश्चेन' इत्यस्य 'प्रत्येकम्' इत्यादिः ॥

भाष्ये—संभ्रमग्रथवादित्यस्य—विवेकानाकालनादित्यर्थः ॥

ननु 'द्विवचनेऽपि' इति रूपस्थानिवद्भावात्कथं शब्दान्ते प्राप्तिरत आह—कार्यस्थानिवद्भावमिति ॥ भाष्ये—रूपस्य स्थानिवत्त्वा-दिति । स्थानिवत्त्वेन रूपस्यातिदेशादित्यर्थः ॥

(५९६३ आशेषवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ यच्च सन्यङन्तस्य द्विवचने ॥ * ॥

(भाष्यम्) यच्च सन्यङन्तस्य द्विवचने चोद्यं तदिहापि चोद्यम् ।

किं पुनस्तत् ?

सन्यङन्तस्येति चेदशेषः सन्यनिटः दीर्घकृत्य-

प्रसारणपत्वमधिकस्य द्विवचनात्* आवृद्धोश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः* सन्यङाश्रये च समुदायस्य समुदायादेशत्वात् श्रुत्याश्रये चाव्यपदेश आभिध-त्वात्* इति ॥

(प्रदीपः) अशेषः सन्यनिट इत्यादि 'रान्यलोः' इत्यत्र व्याख्यास्यते ॥

(उद्घोतः) व्याख्यास्यत इति । चिचीपतीत्यादी समुदाय-स्यादेशत्वेन संमोहादित्वे कृते सति परोऽजन्ताङ्गस्य दीर्घो न स्याद-त्यादिदोषा अप्रापि बोध्याः । 'अशेषः सन्यनिटः' इति दोषस्तु न प्रकृते इति बोध्यम् ॥

(सिद्धान्तोपपादकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि द्विःप्रयोगो द्विवचनम् ।

(५९६४ सिद्धान्तालोपवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ द्विःप्रयोग इति चेष्णकारप-कारादेशादेरेत्त्ववचनं लिटि ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विःप्रयोग इति चेष्णकारपकारा-देशादेरेत्त्वं लिटि यक्तव्यम् । नेमनुः, नेमुः । सेहे, सेहाते, सेहिरे । अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्रा-प्तोति ।

स्थाने पुनर्द्विवचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशः, तत्र संप्रसुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति ॥

(प्रदीपः) नेमनुरिति । 'णे नः' इति नत्वे कृते धातु-रादेशादिर्भवति । ततो द्विःप्रयोगेऽप्यादेशादित्वं न व्यावर्तते । स्थाने द्विवचने तु शब्दान्तरत्वादादेशादित्वाभावः । आदेशा-दिव्यपदेशस्य चानालाभ्यत्वात् स्थानिवत्त्वाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु स्थानिवत्त्वादादेशादित्वमत आह—आदे-शादिव्यपदेशस्येति । अप्राप्त्यान्वेनाऽप्यलक्षणे स्थानिवत्त्वनिषेध-स्तत्र सापित इत्यर्थः । अशालीयत्वाच्चास्य तदभाव इत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये—संप्रसुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्येति । प्रकृतिज्ञानस्येत्यर्थः । अत एवादिटदित्यत्रैव 'संप्रसुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य' इति अत्र नोक्तम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्विःप्रयोगेऽपि द्विवचने सति न दोषः । यद्यप्यति तत्र लिट्प्रहणस्य प्रयोजनम्—'लिटि य आदेशादि-स्तदादेर्न' इति ॥

(प्रदीपः) लिटीति । रात्वन्तरयोरनेमिसितिकत्वाङ्गिभि-सितत्वाभावः ॥

१ प्रागिति । णिलोपभाषित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—द्विवचनमित्यादि ॥

२ धातुपठारो नदिकारश्च ततोऽंलोः स्थाने कानि 'टिटि' उद्घादेवे क

प्रत्यभिज्ञा गणितकारलोः प्र० इति भावः ॥

३ 'मोऽयम्' इति च. पाठः ॥

४ स्थानिवत्त्वादिति । स्थाने द्विवचनस्य इत्यादि ॥

* अतु नेमनुः सेहे इत्यादौ प्रत्ययस्य संप्रसुग्धत्वात्परोऽन आह—प्रटि-ज्ञानस्येत्यर्थः इति । प्रकृतिप्रत्ययस्येतिभावस्य प्रत्ययप्रत्यय इत्यर्थः ॥

१ 'अत एव खट्वस्येनादेशादेर्लिटि' (६४१२०) इति २० न-मोक्तम् ॥

(५९६५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ इद्वचनं च यङ्लोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्) इद् चं यङ्लोपे वक्तव्यः । वेमि-
दिता, वेमिदितुम् । 'एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्'
(अ० २।१०) इतीदृशप्रतिषेधः प्राप्नोति ।

स्थाने पुनर्द्विवचने सति समुदायस्य समुदाय
आदेशस्तत्र सम्प्रमुखात्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः
स भवति य एकाचउपदेशोऽनुदात्तः ॥

(प्रदीपः) वेमिदितेति । वेमिदशब्दात्तृच्, अलोप-
यलोपयोः कृतयोरेदप्रतिषेधः प्राप्नोति । 'पूर्वसादपि विधौ
स्थानिषद्भावः' इत्यनाश्रित्य चोद्यप्रतिस्माधाने ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—एकाच इति । वेमिदित्वेन भिदेव
दिःप्रयोगादुपदेशे एकाचत्वाच्च ततः परस्मिन्निषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्विःप्रयोगे चापि द्विवचने न दोषः । एकाज्ग्रहणे-
नाङ्गं विशेषयिष्यामः—एकाचोऽङ्गादिति ।

ननु चैकैकमत्राङ्गम् ।

समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाऽङ्गसंज्ञा
भविष्यति ।

. कुत एतत् ?

शास्त्राहानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

(प्रदीपः) एकाचोऽङ्गादिति । उपदेशग्रहणेनानुदात्त
एव विशेष्यते, न त्वेकाजिति भावः । आङ्गसंख्याया चैतद्
ज्ञातं, नैकाचम् ॥

ननु चैकैकमिति । एकमेव द्विरुच्यत इत्येकस्माद्यः
प्रत्ययविधिः सोऽपरस्मादपीति द्वे अङ्गे भवतः, तत्र परं
यदेकाजङ्गं तदाश्रय इदप्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । आङ्गसं-
ख्यायाश्चैकैकमिति नीत्या ॥

समुदाय इति । एवैवाङ्गसंज्ञा समुदायस्य न तु पृथगः

वयवयोः, समुदायस्य प्राधान्यात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् समु-
दायव्यवहारोऽप्याङ्गसंख्याप्रथमः ॥

(उद्घोषः) (भाष्ये) एकाचोऽङ्गादिति । अङ्गत्वस्य विधान-
प्रतिबद्धतया 'एकाचो निदितात्' इत्यनेन न दोष इत्याशयः । एवं
चोपदेशग्रहणमनुदात्तांशे एव सम्बध्यते, न त्वेकाजंशेऽपि, विभि-
त्ततीत्यादी विहितविशेषणनेवादीपोऽतः । तदाह—न त्वेकाजिति ।
भाष्यस्य यथोक्तत्वे हि अन्तरङ्गत्वात्तत्रने द्वित्वे कृते 'तावेव मुनिदौ'
इति बद्धमागरीत्या समुदायस्यैवाङ्गत्वेन विभित्ततीत्यादावेकाचोऽङ्गा-
त्परत्वाभावेनेकाजमस्य दुर्वारत्वेनासङ्गतिः स्पष्टेव । उपदेशग्रहणस्यै-
काविवशेषणत्वे तु वेमिदित्वेत्यादौ दोषस्तदवश्य एवेति बोध्यम् ॥ ननु
द्विः प्रयोगश्चेत् सञ्चारणभेदेन द्वाभ्यभेदे मानाभावात्कथमनेकाचत्वमत
आह—आङ्गसिंसंख्याया चेति ॥ भाष्ये—ननु चैकैकमपीति ।
समुदायोऽन्यत्रत्यर्थः ॥ अङ्गमिति । प्रत्ययविधौनाश्रयित्वर्थः ।
इदमेव च्चनयितुं सिधेचैत्यत्र वक्ष्यति—'एकैकस्मादप्यत्र मुनिद्विविधिः'
इति । न त्वेकैकमत्रं पदमित्यर्थः । तेन हि पदस्य सर्वस्य तद्वीत्यौ
व्याख्यानमिति ध्येयितम् । तदाह—एकमेवेति ॥ एकस्मात्—
समुदायात् । अपरस्मात्—अवयवात् । एवं चोत्तरं 'मिष' इत्यस्मा-
त्पङ्क्तव्यम्, तस्यापि प्रत्ययविधानावधित्वात् । तत्राङ्गोपवचोपयोः
कृतयोरेकदेशविहितत्वात्तत्र 'मिष' इत्यस्मात्पङ्क्तव्यम् । एवं चोपदेशो-
ऽनुदात्तादावेकदेशविहितत्वात्तत्र 'मिष' इत्यस्मात्पङ्क्तव्यम् । विहितत्वात्-
मुक्तिरपि सचोऽस्तेवेति इदं प्रतिषेधः स्यादेत्यर्थः ॥

एकैवाङ्गसंज्ञेति । अयंभावः—'भागेऽप्युक्तमिति' इत्यस्य धातु-
त्वावधिष्ठातासूत्रमवधीत्यर्थः । तत्र तदवधिष्ठं यद्यपि द्वय—समुदा-
योऽवयवश्च, तथापि प्रधानसंज्ञिभौ प्रधानं एव कार्यप्रसूतेरन्यात्पत्वेन
प्रधानस्य समुदायस्यैव तद्विधानावधिसं नावयवस्य । एवं हि शास्त्र-
महीनं भवतीत्यस्य प्रधानन्यायेन हीनं न भवतीत्यर्थः ।

ननु किंवाचकत्वस्यान्यासनेरन्यथोचया समुदाये एव पर्या-
लोपात्तुल्यमपि द्वैवैव—इति—अवयवविषयकत्वान्नस्य वक्तुमदप्यत्र
'समुदाये वा वाक्यसमाप्तिः' इत्यसङ्गत्वं, द्वयोः संज्ञने दोषं वक्तुं
योग्यमिति चेत्, न । उच्यतेऽप्यस्य विनाऽन्यासमात्रादर्थ-

१ 'इद्वचनम्' इति अ. पाठः ॥

२ प्रत्ययस्येति । अत्रापि पूर्ववत् अवयवस्य स्वरूपार्थः ॥

३ आङ्गसंख्याया—द्विभुक्त्यात्तद्वचनस्येति ॥

४ ननु 'उपदेशग्रहणेनाङ्गं विशेषयिष्यामः—एकाचोऽङ्गात्' इति
मायमनुग्रहम् । अत्राह—तत्र पदस्याभावात् आह—अङ्गत्वस्येति ।
अङ्गत्वस्य विधानेन द्विवचनत्वात्तत्र संख्यामात्रादेकस्य इति विहितपक्षयोः
अङ्गत्वस्यान विधानं मर्यादिति विहितपक्षयोः समाजनेनोपपत्तिरिति । भाष्यस्य
तदेवाप्य इति भावः ॥

५ यथायुक्तं इति । यथायुक्तं हि—अङ्गविशेषणपरत्वे हि । 'एका-
चोऽङ्गात्' इति भाष्यस्याङ्गपदस्यादारेण तदवयवपरत्वे विभित्ततीत्यादाव-
हस्यैकाचत्वान्न न भिदेव इति दोषो मायुक्तः । अत एव एकाचोऽङ्गादिति
भाष्यस्य विहितपक्षयोः परस्मिन्निषेधः प्राप्तः ॥

६ एकाचोऽङ्गात्तद्वचनस्यैव विहितपक्षयोः विना वेदित्वेति-
काह—उपदेशेति । विहितपक्षयोः समाजने तु एकाच उपदेशग्रहणस्य
नोपयोग इति तत्परम् ॥

२ पा० ५०

• आङ्गसंख्यायाश्च—द्विभुक्त्यात्तद्वचनस्येति ॥

७ समुदाय इति । विधेविधानावधित्वात् समुदायस्य तद्विधौऽपि
तत्परम् ॥

८ प्रत्ययविधानावधित्वात् । 'ननु यदेकैकमत्राङ्गम्' इति भाष्येऽङ्गद्वयं
महापतिव्याचक्षेपप्रसङ्गं न तु अङ्गसंज्ञकत्वात् । अत्रापि विधेयज्ञादौ द्वित्वे
कृते विधेय-पङ्क्तस्यैकाचस्येति 'ननु यदेकैकमत्राङ्गम्' इति भाष्यमनुग्रहं
स्यादिति भावः ॥

९ 'न त्वेकैकमत्रं पदमित्येव' इति अ. पाठः ॥

१० तद्वीत्येति । एकाचो निदितादिति विहितपक्षयोः विनाऽन्यासमात्रादर्थ-

११ विधानावधित्वात् । अत्राह—तत्र पदस्याभावात् आह—अङ्गत्वस्येति ।
अङ्गत्वस्य विधानेन द्विवचनत्वात्तत्र संख्यामात्रादेकस्य इति विहितपक्षयोः
अङ्गत्वस्यान विधानं मर्यादिति विहितपक्षयोः समाजनेनोपपत्तिरिति । भाष्यस्य
तदेवाप्य इति भावः ॥

१२ तत्रेवेति । विहितपक्षयोः विना वेदित्वेति-
काह—उपदेशेति । विहितपक्षयोः समाजने तु एकाच उपदेशग्रहणस्य
नोपयोग इति तत्परम् ॥

तत्र दीर्घः प्राप्नोत्वैव, स्थानिवचनेन ग्रहित्वात् । यश्चतुर्त्तमेव तत्र द्वित्वप्रवृत्तेः, तदुत्तर प्रत्ययप्रवृत्तेश्च, पूर्वापरभाष्यच्छायाया तत्पक्षे ग्रहेरुदादिस्थानाभावात्मात्र । अत एव स्थानेद्विवचनपक्षे एतदोपा-
मुपन्यासाद्भवतो न्यूनतेत्यपास्तम् ॥

(५९१७ दोषवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ पदादिविधिप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदादिलक्षणविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिषेच, सुप्याप । 'सात्यदायोः' (८३१११) इति पत्यप्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्विवचने सति न दोषः । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रसुगध-
त्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स पदादिर्भवति ॥

(प्रदीपः) सिषेचेति । तिचोर्लङ्घित इति लिङ्गन्तं पदमिति तदोदेरेव पदत्वात्वादितिः सकार इति पत्यप्रतिषेध-
प्रसङ्गः ॥ प्रकृतिप्रत्ययस्येति । प्रत्ययः—ज्ञानम्, प्रकृति-
विज्ञानस्येत्यर्थः । अथ वा प्रकृतेः प्रत्ययस्य चेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वभ्यासादुत्तरसकारस्य न पदादित्वमत
आह—सिषेचेति ॥ सदादेरेवेति । उत्तरखण्डादेरेवेत्यर्थः ॥ ननु
नान प्रकृतिप्रत्ययसमोदः, किन्तु प्रकृतेरेवेत्यत आह—प्रत्ययो
ज्ञानमिति ॥ प्रत्ययस्य चेति । प्रकृतेस्तत्वेनाज्ञाने तन्निरूपितत्वा-
प्रत्ययत्वादाने प्रत्ययस्यापि संशोह इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्विःप्रयोगो चापि द्विवचने न दोषः । सुतिङ्भ्यां
पदं विदोषयिष्यामः—सुतिङन्तं पदम्—यस्मात्सु-
तिङ्विधित्वादादि मुयन्तं तिङन्तं च ।

१ अत एव—प्रियोगपक्षेऽपि यद्गुणान्तात्पर्येणो दीर्घेऽप्यविवेकस्य ॥
भाष्यादयमोः पदयोः पञ्चमेन स्थाने द्विवचनपक्षे तदुपन्यासो न्यून एव
स्यात् ॥

२ 'तिङन्तम्' इति छ. पाठः ॥

३ अत्र सैष्यदा—पदादिविधिप्रतिषेधेति वार्तिकोक्तोऽस्य ग्राह्यतया
परिहारद्वयमुक्तमित्यभिप्रायः । उच्यते—प्रियोगो चापि द्विवचन इत्यादि
भाष्योक्तमेतत्, तत्रैव द्वित्वादिभिः भाष्यकारिभ्योक्त द्विवचनम् । अयमस्य
व्यतिथिः—'सिङ्गि धातो' इति सूत्रे 'सिङ्गि' इति विषयस्य व्याख्यानयो
लिट्प्रवृत्त्यामेव द्विवचने उच्यतेपदेनाप्युक्तमेवेति चेन्नयमिति मलिनान्तात्
'सिङ्गि—सिङ्गि' इति च यद्व्यवस्थापि मलेकं धातुं सुप्याप्यम् । उच्यतेत्यनेन
च विविधैरेव तिङन्तं न ॥ मलेकस्य । यद्यद्व्यवस्थापि धातुत्वप्रतिपत्त्या
यद्यद्व्याप्तिरस्य योऽपि प्रतिपत्तिरिति च यद्यपि भाष्यकारः—ननु चैकस्याद-
व्यनेति । उच्यतेपदेनैव मलेकेन कर्त्तव्यमप्यस्य मुक्तत्वात्तत्पदेक एव
मल्यत्, न तु मल्यवत् । ननु चैकस्यादित्यनेन 'सिङ्गि सिङ्गि टिङ्' इति
यद्युच्यते 'सिङ्गि टिङ्' इति उच्यतेपदेनैव पदसंज्ञास्यात् नु 'सिङ्गि सिङ्गि टिङ्'
इत्यस्य—इत्यादिभ्यः समुदाये सा—इत्यनेन व्याप्तिरिति । एव च उच्यतेपदेना-
प्युक्तमेवेति । 'सिङ्गि सिङ्गि टिङ्' इत्यस्य पदत्वेऽपि द्विवचनं पदादित्वात्मेन
न सत्यवदाद्येति निषेध इत्युक्तम् । भाष्येकं यत्किञ्च धातुत्वेन च सिङ्गि सिङ्गि
इति यद्यद्व्यवस्थापि धातुत्वे मलेकादित्युक्तं मलेकेन यद्यद्व्यवस्थापि यद्यप्यस्य
इति वा—इत्यादि धातुपदस्य व्याप्ते सुसिद्धादिति द्विवचनस्य नानुक्तम् ।
अस्मिन् पदे 'सिङ्गि' इति परवर्तमानास्ति उच्यतेपदेनाप्युक्तमेवेत्यनेनानुक्तं
च पूर्वोक्तोपेतिहास इति मदीयम् । उच्यतेपदेनापि द्विवचने वार्ति-

ननु चैकैकसादप्यत्र सुसिद्धविधिः । समुदाये
या चाभ्यपरिसमाप्तिस्तथा पदसंज्ञा भविष्यति ।
कुत एतत् ?

शास्त्राहनेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

तावेव सुसिद्धौ यौ
ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या ।
आदिग्रहणं च कृतं
समुदायपदत्वमेतेन ॥

(प्रदीपः) तावेवेति—परिहारान्तरम् । उच्चारणक्रि-
याया एव द्वित्वं न त्वार्थमागस्य शब्दस्य । ततश्चैकसादेव
प्रत्ययविधिः, न तु द्वाभ्यामित्येवैवाज्ञसंज्ञा पदसंज्ञा चेति नास्ति
दोषः ॥ आदिग्रहणं चेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहि-
तस्यदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवति' इत्यत्र ॥ समुदायपदत्व-
मिति । सिषेर्वैशब्दस्य पदसंज्ञा न तु सैवैशब्दस्य तदवय-
वस्य ।

नन्वेवं वैमिदितेति स एवैकाग्रधातुरेतीदृशप्रतिषेधः प्राप्नोति ।
नैव दोषः । उच्चारणभेदाद्विरोधिसंख्याप्रादुर्भावात् पूर्वसंख्या-
कृतव्यपदेशनवर्तनात् । तथा च 'मिर्गिर्ना' इत्यादौ 'शावेकाचः—'
इति विभक्त्येवदातत्वं न भवति । तदनादृशभेदाद्ग्राह्यमाश्रित्य
'समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः' इति परिहार उक्तः । रूपभेदा-
वन्नोच्यते तु 'तावेव सुसिद्धा' इति द्वितीयः परिहारः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सुसिद्धव्यां पदमिति । पदसंज्ञाये
पदं—पदसंज्ञादेव—सुयन्तं तिङन्तं च, तत् सुसिद्धव्या यस्मा-

द्विवचन इति भाष्योक्तं एव तत्रैव सुसिद्धादिति वार्तिकोक्तं इति विद्विदि
वरतममेवेति च प्रतिपादयति । यदि च कैयटान्ताप्युक्तोऽपि द्विवचनोऽस्ति इत्यादि
नामत्वाभिः आश्रयेन तदा मलेकादपि लिङ्गत्वात् स्थितिः दोषानुपपन्नता-
द्वयप्रादुर्भावात् न्यूनता स्यात् । ननु योऽपि तत्रैव 'ननु चैकसादप्यत्र' इति
भाष्यस्य उक्तं ननु यथा, लिङ्गिदि परवर्तमानायास्तथा, मल्यपानायेन—इति भेदः ।
ननु चैकसादिभिः धातुभ्यः लिङ्गि परे द्विवचने वाने यो लिङ्ग स तत्त्वमल्यभि-
धातुधुवयववृत्तिरिति त्वेत्यर्थः इति च दोषः । एवं च धातुत्वात् पूर्वोक्तं नाप्यर्थं
एवं प्रतिपन्नत इति उच्येतोक्तम् । अत्रत्यं तत्रं सुप्रीतिरुदात्तम् ॥

४ 'सिषेचपत्यस्य' इति छ. पाठः ॥

५ स यदेवास्ति । तमेव सुसिद्धे व विनिर्गता द्विवचनेऽपि द्विवच-
नमात्रात्तत्पदमेवेत्यादिद्विद्वि इति एतावत् परस्य गृह इतिवचनमत्र
इति मया ॥

६ ननु चेतिङ्गितेन यद्व्यापि यद्व्यपेदाद्यदन्तरे धातुत्वात् यदन्तरे-
त्यस्यभावश्च न दोष इति यथातन्त्रेण ध्यायति—उच्यतेपदेनादिति ॥

७ मिर्गिरेति । उच्यतेपदेनादिति उच्यते न निषेधे तदा इत्यादिसंज्ञा-
यनेन 'शावेकाचः—' इति सूत्रेवद्विवचनमुदाहरणं स्यात्, तदोच्यतेपदेना-
प्युक्तमेवेति न मन्यते । उच्यतेपदेनाप्युक्तमेवेति विरोधिसंज्ञाप्रवृत्तौ
मन्वीति 'मिर्गिर्ना' इत्यत्र उच्यतेपदेन न दोष इति भावः । द्विवचनस्य
वातुर्गोचरेण एतन्तर्गोचरेण ॥

८ 'स्यभेदान्तीकरणेन तु' इति छ. पाठः ॥

द्विपिस्तदादित्वेन विशेषयिष्याम इत्यर्थः । तदाह—सुसिद्धन्तं पदम्—यस्मादित्यादि ॥

एकैकस्यादिति । समुदायादवयवाचेलार्थः । समुदाये येति । लिटीलस्य विषयसप्तमीत्वेन पूर्वं द्वित्वे ततः समुदायाद्विस्तारः । समुदायस्य धातुत्वं तु धातोरेव द्विःप्रयोगेण भेदाग्रहादिति बोध्यम् ॥ इत एव वाऽरुचेऽह—तावेयेति । तदाह—परिहारान्तरमिति । न त्वयं पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहकोक इति भ्रमः कार्यं इति भावः । 'लिङ्-स्वप्नान्तरमेव द्वित्वम्' इति पक्षेऽपि धूणोद्धार इति तात्पर्यम् ।

पूर्वोक्तार्थोपपादनपरमेवेत्तद्व्याप्यम् । 'नैनु चैकैकस्यादप्यत्र' इत्यसौमयोपि तत्प्रबलभिधानादुभाभ्यामपि तिद्धिभिरिति प्रत्यभिज्ञे-त्यर्थं इति परे । एकैवेति । उच्चारणक्रियाद्वयविशिष्टत्वेत्यर्थः । उच्चारणभेदेन शब्दभेदाभाव इति भावः ॥ 'एकैवाह्नसंज्ञा' इत्यपि प्रकृतविषयमेव, वैभेदित्वेत्तत्र तु कृतद्वित्वापडन्तादुत्पत्त्या नास परिहारस्य विषयः ॥

स एवेति । 'मलोपाहोपयोः कृतयोः' इति शेषः ॥ उच्चारण-भेदादिति । उत्तरा सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्यां निवर्तयतीति भावः ॥ तद-ञ्चेति । तिषेचेत्तत्र । अयमत्र भाष्याक्षरार्थः—यौ ततो विधानावधेः परौ तावेवेमौ सुप्तिरौ यतो विहितौ सा प्रकृतिराद्येव न द्वितीयेत्यर्थः । 'आगन्तूनामन्त्रे निवेशः' इति न्यायात्, द्वितीयोच्चारणस्यैव विधेय-त्वात्, द्वितीयस्य प्रत्ययोत्पत्तिकालेऽभावात् । आद्या—आयोच्चारण-विषया । कृते तु द्वित्वे द्वितीयोच्चारणेनाधेयोधादभ्यासस्य नैरर्थव्य-वहारोऽपि ॥ नन्वेवमपि द्वितीयोच्चारणविषयतद्वृत्तेष्ववधानाना-प्रत्ययपरत्वाभावात् आद्यस्येतात् आह—आदिग्रहणं चेति ॥ समु-दायपदत्वमिति । उच्चारणक्रियाद्वयविषयत्वेन समुदायव्यवहारः ॥

(१०३६ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. २)

२३३९ अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ६ । १ । २ ॥

(५९६८ द्वितीयस्येति पदाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमी ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वितीयस्येति शक्यमवकुमिति ।

कथम् ?

अजादेरिति नैपा पशुमीधेः पश्वी—अज् आदिर्द्वयस्य

सोऽयमजादिः—अजादेरिति ।

किं तर्हि ?

कर्मधारयात्पञ्चमी—अच् आदिः—अजादिः,

अजादेः परस्येति । तत्रान्तरेण द्वितीयग्रहणं द्वितीय-स्यैव भविष्यति ॥

१ मनुष्याण्येदामृगान्येदमाश्वस्य "द्विप्रयोगे चापि—" इत्यादि सप्त धातुनिति चैव्यपक्षे ननु चैकैकस्यादित्यपि यथासङ्गः सङ्गच्छते । तत्रैव उक्तमिति तदर्थं कोक इति मध्यम इति चेन्न सङ्गच्छते इत्येवमिदं शब्देनाभावेन 'ननु चैकैकसार' इति वचनमुपपन्नं तदाह—ननु चैकैकस्यादित्वेन-कसेति ॥

२ प्रकृतविषयमेवेति । एकैवाह्नसंज्ञा बहुसंज्ञा चेत्तर्हि विवेचनेऽप्युक्त-

(प्रदीपः) द्वितीयस्येति शक्यमवकुमिति । अजा-देरिति बहुव्रीहिपक्षे सामर्थ्यादप्रथमार्थे प्रारम्भे विज्ञायमाने तृतीयानामप्येकत्वात् द्विवचनप्रसङ्गाद् द्वितीयस्येति वक्तव्यम् । कर्मधारयपक्षे त्वजादेरिति पञ्चमीनिर्देशात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपस्थानादनन्तरस्यैव कार्येण भाष्यम्, न व्यव-हितस्य—इति नार्थो द्वितीयग्रहणेन । तत्र व्याख्यानात् स्वपदार्थ-प्रधानत्वादान्तरहत्वाद्वा कर्मधारय एवाधयितव्य इति भावः ॥

(उद्योतः) ननु बहुव्रीहिपक्षेऽपि प्रथमस्य पूर्वेण सिद्धत्वा-सामर्थ्येन द्वितीयस्यैव भविष्यतीति तत्रापि द्वितीयग्रहणं व्यर्थम्, अत आह—अजादेरिति ॥

यद्यपि 'ईर्षत्येतृतीयस्य' इत्यस्य नियमाभवेनापि तृतीयानां द्वित्वं वारयितुं शक्यं तथापि तस्य वार्तिकवादोपः । 'न त्वाः संयोगा-दयः' इति च्छेदोऽनुवृत्तस्याजादेरित्यस्येन्द्रिद्रोमिपतीत्यादौ दस्य द्वित्व-निषेधाभावात् पञ्चमन्तलकर्मधारयपरत्वावयवकत्वादिति भावः, तदाह—तत्र व्याख्यानादिति । 'तनुस्यः समानाधिकरण—' इत्यादौ कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावात् च्छकारद्वौकीशित्वे-ऽपीह व्याख्यानात्कर्मधारय इति भावः ॥ समासद्वयसम्भवे न्यायो-ऽप्यवमित्याह—अन्तरह्त्वाद्वादेति । तद्वौजं स्वपदार्थप्रधानत्वम् ॥

(५९६९ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयद्विवचने प्रथमनिवृत्तिः

प्रासत्वात् ॥ * ॥

'(भाष्यम्) द्वितीयद्विवचने प्रथमस्य निवृत्ति-

र्षकत्वा । अटिटिपति, अशिशिपतीति ।

किं कारणम् ?

प्रासत्वात् । प्राप्नोति 'एकाचो द्वे प्रथमस्य'

(६११९) इति ॥

ननु च द्वितीयद्विवचनं प्रथमद्विवचनं प्राधिप्यते ।

कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य प्राधर्कं स्यात् ?

अस्ति सत्यपि संभवे प्राधर्कं भवति, अस्ति च

संभवो यदुभयं स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रासत्वादिति । यद्यपि सत्यामेव प्राप्नोति

निवृत्तिरुच्यते न त्वसत्याम्, तथापि विशिष्टे प्रातिरिद्धे हेतुत्वेन

विवक्षिता, प्राप्नोर्विधातकभावादित्यर्थः ॥

ननु चेति । येन प्राप्नोतिन्यायात् ॥ कथमन्यस्येति ।

विरोधाद्वाप्यबाधकत्वात् गम्यते, यथा—काणोः । इह च

विरोधाभावाः । अविरोधे हि समुच्चयो दृश्यते, यथा—कृत्य-कृत्यप्रत्ययसंज्ञानाम् । भिन्नफलत्वात् संज्ञानां समुच्चय इति चेत्, इहाप्यस्यैव फलभेदः—एकेन प्रथमस्य द्विवचनविधानात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यनेन तु द्वितीयस्य ॥

मेव, वेगदित्येव च कथं स्याद्वादेन सत्यमेव दोषः इति व्याख्यानादिति भावः ॥

(उच्यते :) ययपीति । एवं च प्राप्तत्वादिति हेतुरसङ्गत इति भावः ॥ विशिष्टेति । निर्वर्तकान्तराभावविशिष्टैः ॥

यथा काणोरिति । परदेशस्यैकान्तकालत्वाच्चैव द्वितीयस्य परत्वायोगाच्च विरोध इति भावः ॥ मित्रकलत्वादिति । समान-फलकत्वे हि बाध्यवाक्यभाव इत्यर्थः ॥

(५९७० प्रत्याक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा प्रथमविज्ञाने हि द्वितीयाप्राप्तिरद्वितीयत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

प्रथमविज्ञाने हि सति द्वितीयस्याप्राप्तिः स्यात् ।

किं कारणम् ?

अद्वितीयत्वात् । न हीदानीं प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो द्वितीयो भवति ।

कस्तर्हि ?

तृतीयः । तद्यथा—द्वयोरानीनयोस्तृतीय उप-जायमाने न द्वितीयो भवति ।

कस्तर्हि ?

तृतीयः ॥

न हि किंचिदुच्यते—अकृते द्विर्वचने यो द्वितीय-स्तस्य भवितव्यमिति ।

किं तर्हि ?

कृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं भवि-ष्यति ॥

अनारम्भसममेवं स्यात् । अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनं स्यात्, हलादिः शेषः, द्वितीयस्य द्विर्वचनम्, हलादिः शेषः । त्रयाणामकाराणां पररूपत्वे—अटिपतीत्येवं रूपं स्यात् ॥

नानारम्भसमम् । अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनम्, हलादिः शेषः, इत्यम्, द्वितीयस्य द्विर्वचनम्, हलादिः शेषः, इत्यम्, द्वयोरिकारयोः सयणदीर्घ-त्वम्, 'अभ्यासस्यासयणं' (६।४।७८) इतीयाङ-

देशः, इयटिपतीत्येतद्रूपं यथा स्यात्, ओणेश्चो-घोणिपतीति ॥

नानिष्ठार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) न वेति । अनेनासंभवः प्रदर्श्यते । यस्य द्विती-यस्यैकाचो द्विर्वचनं विधेयन्तस्य प्रथमद्विर्वचने कृतेऽद्वितीयत्वात् द्वितीयद्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

ननु यदि नियोगतः प्राक् प्रथमद्विर्वचनं स्यात्ततोऽयं विरोधः स्यात्, यदा तु पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनं तदा विरोधाभावात् स्यादेव प्रथमद्विर्वचनम् । नैतदस्ति । नित्यत्वात्प्रायम्यादा क्रमव्यतिक्रमे हेतुभावात् पूर्वं प्रथमद्विर्वचनम्, तत्र कृतेऽद्वितीयत्वाद्द्वितीय-द्विर्वचनाप्रसङ्ग इत्यनवकाशात्वात् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते ॥

तद्यथेति । यदा द्वयोः पुरस्वागम्ये वा तृतीय उपजायते तदाऽयं दृश्यन्तः, यदा तु परत उपजायते तदा द्वितीयो द्वितीय एव भवति ॥ न हि किंचिदिति । द्वितीयैत्यनिर्देशात्, विशेषानुपादानात् ॥

सामर्थ्यादत्र विशेष आधीयत इति मतवाऽह—अना-रम्भसममिति । अटि ॥ इति स्थिते प्रथमद्विर्वचनम्—अद अद, 'ह्लादिः शेषः' इति टकारस्य निगृष्टिः । द्वितीयद्विर्वच-नम्—अद अद, ततः 'ह्लादिः शेषः' । तत्र द्वयोः कमाणा वाऽङ्का-राणां पररूपे विशेषाभावाद्वितीयद्विर्वचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः ।

ह्लादिशेषो द्वितीयद्विर्वचनमित्यर्थं क्रमः कथं लभ्यते, विपरीतरूपः कस्मात् भवति ? उच्यते—नित्यत्वात्पूर्वं ह्लादिः-शेषो भवति । द्वितीयद्विर्वचनं तु शब्दान्तरास्याऽनित्यम् । तदिह कृते ह्लादिः शेषेऽटः प्राप्नोति, अकृते तु टदशब्दस्य । अन्तराह्वात्तु 'अतो गुणे'—इति पररूपं 'सन्त्यतः' इतीत्वस्य बाधकं मन्यते । इत्वं हि सनमभ्यासे चापेक्षत इति यहिरङ्गम् । 'प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारा' इति पक्षे इत्वंमात्रं न भव-तीति 'वर्णादाङ्गं बलवत्' इत्यपि नास्ति । सैत्यपि वैतवस्याज्ञात्वे नानाश्रयत्वादाङ्गवार्णयोरेव परिभाषाऽनुपस्थानमिति भावः । तस्मात्सामर्थ्यादकृते प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन भाव्यम् । स च प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो न भवतीति साम-र्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते ॥

१ 'प्रथमस्य विज्ञाने' इति छ. च. पाठः ॥

२ 'उपजायते न द्वितीयो द्वितीयो भवति' इति छ. च छ. न. पाठः ॥

३ द्वितीयस्य प्राप्तिरनुपादयति—न हि किंचिदिति । द्विर्वचने कृते यो द्वितीयः संभाव्यते तस्यापि द्विर्वचनं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

४ यदि कृते द्विर्वचने यो द्वितीयः संभाव्यते तस्य द्विर्वचनमिति कथं शोभाह—अनारम्भमिति । यदि च त्रयस्य द्वितीयस्य च सहैव द्वि-व-मपुनः स्यात्तदा इष्टातिरेक स्यादिति भावः ॥

५ पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनमात्रं हेतुमाह—मित्यत्वादिति । प्रथमस्य द्विती-यस्य च सहैव द्वितीयपानाभावे हेतुमाह—प्राचम्यादिति ॥

६ 'द्वयोराधिनोऽनुमीय' इत्यदिनाभ्योऽङ्गत्वात्पठनवभाह—यदा द्वयोरेति । यत्र भवतो देवद्वयो द्वितीयस्य बह्वदलप तुनीयो निगुनितो

यदि येनद्वयद्वयं तस्मात्परो योविद्य स्यात्तदा बह्वदलप द्वितीयस्तनुवयेत । यदि च तृतीयो निगुनितो बह्वदलप स्यात्तदा बह्वदलो द्वितीय येनिति न तदा दृष्टव्य इति भावः ॥

७ द्वितीयस्येति । अनेनेद्वितीयस्येति पूर्वे येनद्वितीयस्य द्विर्वचनमुक्तं न तु तत्र द्विर्वचने कृतेऽङ्गत्वे चेति विशेष उक्त इति भावः ॥

८ तद्वितीति । नित्यत्वाद्द्वितीयः येन कृतेऽट एव द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्नोती-त्यर्थः । ह्लादिशेषेऽङ्गत्वे तु टदशब्दस्येति भावः ॥

९ इत्यप्याङ्गमिति । इत्यप्यह्लात्वादाङ्गादाह्लादिति परिभाषाऽपि न तस्य वक्तव्यमिति भावः ॥

१० प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति पद्यामीकारे अह—तत्परि-वेति । तस्य परिभाषाया हि द्वयोः सयतामवयवे यत्र मनुचेदिति भावः ॥

कृतेऽपि प्रथमद्विवचने यो द्वितीयस्य द्विवचनं नानर्थकमिति मत्वाऽऽह—नानारम्भसममिति ॥ इत्यमिति । आरम्भमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकांशमिति । सामान्येन च वार्णादाङ्गं बलवदित्याश्रीयते, न समानाश्रयाङ्गवर्णविषयमेव—इति इत्यमेव प्रवर्तते, न परस्परम् । तत्र कृते द्वितीयद्विवचनं प्राप्नोति, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङादेशश्च । तत्र नित्यत्वाद्वितीयद्विवचनम् । इयङ्देशो ह्यनित्यः, कृते द्वितीयद्विवचने नित्यत्वादित्वे च 'असवर्णे' इति वचनादियङोऽप्रसङ्गात् ।

ननु परस्य कृतेऽपीत्ये तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्येव प्राप्नोति । नैप दोषः । 'सवर्णे न भवति' इति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । सवर्णे च यो विधिः स सवर्णस्य विधिर्भवतीति सवर्णविधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधादियङोऽप्रसङ्गात् ॥

द्वयोरिकारयोरिति । अपरस्येयङादेशः कस्माच्च भवति ? अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेशं मन्यते । एकादेशस्य स्वभ्यासहस्रत्वं विशेषाभावाच्चोक्तम् ॥

इयटिपतीति । अस्मामपि प्रक्रियायां नास्ति द्वितीयद्विवचने विशेषः, अकृतेऽपि तस्मिन्नेतद्गुणभावात् । प्रथमद्विवचने कृते हलादिशेषः—इयङ्—इयङ्—इति कार्यप्रवर्तनात् । अत एवान्येषां ग्रन्थः—'इयं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णस्येता—इयटिपतीत्येतद्गुणं यथा स्यात्' इति । युक्त एवायं ग्रन्थः । वार्णादाङ्गं बलवदिति परस्येकारस्येयङ् भाव्यं न ह्येकादेशेन, तस्मिन् कृते एकादेशः । तस्य स्वन्तयद्भावाद्बलत्वं न भवति, 'नाभ्यासादीनां हस्रत्वे' इत्यन्तादिवद्भावात्प्रतिषेधात् ॥

ओणेऽपि । अत्रापि 'ओणेणपि' इति पाठेन भाव्यम् । ओणेणपतीत्येतस्याकृते द्वितीयद्विवचने सिद्धत्वात् ॥

नानिष्टार्थेति । 'द्वितीयस्य' इति व्याकराश्रीयते, न जातिः । या चाकृते प्रथमद्विवचने द्वितीयव्याप्तिः सा कृते तस्मिन् द्वितीया न भवतीति विरोधाद्वितीयद्विवचनेन प्रथमद्विवचनं भाव्यते ॥

(उद्योतः) । ननु 'अद्वितीयत्वाद्' इत्यसिद्धो हेतुः, कृतेऽपि प्रथमद्विवचने द्वितीयस्यैकाचः सत्त्वात्, अत आह—यस्येति । अकृतद्विवचनमालिनी द्वितीया व्यतिकारीश्रियत इति भावः ॥

प्राध्यादित्यस्येपादवर्णः—क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावादिति ॥ अनयकाशत्वादिति । तद्वर्णं विना चारिताय्याभावादिति भावः ॥ द्वितीयस्यनिर्देशादिति । तत्र विनिगमनापेक्षासर्वद्वितीयव्यतिक्रमणमिति भावः ॥

विरोध इति । द्वितीयविशेष इत्यर्थः ॥
माथे—कृते द्विवचने इति । अर्थाभावेत्येतत् तस्येवैकाचविशेषणमिति भावः ॥ परस्परं इति । 'अत आदेः' इति तु न,

तस्य लिखेव प्रवृत्तेः ॥ द्वयोरायामामिति । परस्परोत्तरं द्वितीयद्विवचने द्वयोः, अन्यथा त्रयाणामिति भावः ॥ विपरीतक्रमः कस्मादिति । एवं च यद्द्वयस्य द्वित्वे द्वितीयद्विवचनमर्थवदित्यर्थः ॥

ननु कृते प्रथमद्विवचने हलादिः शेषे च 'सम्यतः' इति इत्वं कस्माच्च ? इत्यत आह—अन्तरङ्गत्वादिति ॥ इत्वं हीति । परत्वं तु वार्णात्वादन्तरङ्गमिति भावः ॥ सत्यपि चेति । आसत्तामाध्यासमाप्तेरङ्गाधिकार इति पक्षस्याकारे स्थितत्वादिति भावः ॥ ननु इत्योत्तरं द्वितीयद्विवचनात्माक् 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ् प्राप्नोतीत्यत आह—तत्र कृत इति ॥ नैप दोष इति । वस्तुतस्तु 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति स्वाराभ्यासमाध्यासद्विषये स्थानिवत्ताप्रवृत्तिरित्याहिकेऽपे निरूपयिष्यावः । मूलोक्तसमाधानं तु चिन्त्यम्, 'पूर्वप्राप्तिदे न स्थानिवत्' इत्यष्टम्य भावे सवर्णमैहणप्रत्याख्यानोदित्याहुः ॥ मन्यत इति । वार्णादाङ्गमिति समानाश्रयविषयम्—इति मन्यत इति भावः ।

विशेषाभावादिति । पूर्वमैहणप्रवृत्त्या पूर्वमैहणप्रवृत्त्यै लक्षणस्येति न्यायेन न दोष इत्यन्ये ॥ वार्णादिति । समानाश्रय एवेतत्प्रवृत्तिरिति तु निर्मूलमिति भावः ॥ पाठेनेति । सतत्त्विकार्यपाठे छेदेनेति बोध्यं ॥

व्यक्तिरिति । व्यक्तिविशेष इत्यर्थः ॥
न जातिरिति । व्यक्तिभेदाभावात्तत्त्वः । तदाह—या चाकृते इति । प्रथमस्य तादृशस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यात्तदपेक्षत्वाच्च द्वितीयस्य द्वितीयस्य तादृशस्यैव अत्रणमिति भावः ॥

(५९७१ प्रत्याक्षेपसमाधाने दृष्टान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ यथा वाऽऽदिविकारेऽलोन्त्य-
विकाराभावः ॥ * ॥

(आध्यास्य) यथा वा आदिविधायलोन्त्यविधिर्न भवति, एवं द्वितीयद्विवचने प्रथमद्विवचनं न भविष्यति ॥

विषम उपन्यासः । नाप्राप्तेऽलोन्त्यविधायवादिविधिरारभ्यते स तस्य याधको भविष्यति ॥

इदमप्येवंजातीयकम् । नाप्राप्ते प्रथमद्विवचने द्वितीयद्विवचनमारभ्यते तद्वाधकं भविष्यति ॥ *

यद्यप्युच्यते—असति यत्नस्य संभवे याधनं भवति, अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति, नैतदस्ति ।

सत्यपि संभवे याधनं भवति । तद्यथा—द्विधिप्राहणेभ्यो दीयतां तत्र कौण्डिन्यायेति सत्यपि द्विधदानस्य संभवे तद्विधानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विवचनस्य द्वितीयद्विवचनं याधिष्यते ॥

* परस्परोत्तरमिति । अविभक्तद्विवचनं व्याख्यातम्, यथापुनरुक्तम् ।
स्वापि कार्यविधौ व्याख्यातम् ॥

* 'सवर्णप्रवृत्तस्य प्रत्याख्यानम्' इति ह. पाठः ॥

१ वार्णाधिकारविषयपदविधानेन आह—आश्रयमिति ॥

२ 'अत्रापि ओणेणपि' इति च. अ. पाठः स च ऐलकमाम्नात् ॥

३ अजादेद्वितीयस्य सूत्रेण द्वितीयस्य द्विवचनमप्यस्येति सिद्धं प्राथम्यस्य द्वित्वे कृते नानं मतिरिति आह—अनभ्यासेति ॥

६ 'व्यञ्जनानिहृतिः' इति उ. वल्ल.

येधाचेति । न्द्रार्धं ते आदयस्तेषां द्विर्वचनप्रतिषेधादन्यानि द्वितीयेनाच्चा सह दिरुच्यन्ते ॥

(उद्योतः) ननु न्द्रादीन् नदराणां ग्रहणादादिशब्दाणां प्रतिषिद्धत आह—न्द्रार्धं ते आदयश्चेति ॥

(५९७४ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तत्र द्वितीयाभावे प्रथमाद्विर्वचनं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र द्वितीयस्यैकाचोऽभावे प्रथमस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति । आटुतुः, आटुः ।

किं कारणम् ?

प्रतिषिद्धत्वात् । अजादेद्वितीयस्येति प्रतिषेधात् ॥

(प्रदीपः) तत्र द्वितीयाभावे इति । इह 'अजादेः'

ह्यजादिसामान्यनिर्देशात्तत्र द्वितीयद्विर्वचनमात्रभ्यमाणं प्रथम-
द्विर्वचनस्य बाधकमिति यस्यामाप्यजादिव्यक्तौ द्वितीयाभावात्
द्वितीयद्विर्वचनाभावस्तस्यापि प्रथमद्विर्वचनाप्रसङ्गः । अटि-
टिपतीत्यादावजाचाकृतौ विधीयमानं द्वितीयद्विर्वचनमात्रद्विरस्या-
दापि प्रथमद्विर्वचनं बाधेत्यर्थः । अप्राप्तिरेवात्र प्रतिषेधत्वेन
विवक्षिता ॥

(उद्योतः) नन्वाटुरित्यादौ द्वितीयद्विर्वचनमवृत्तेः कथं
प्रथमस्य तद्भाषः ? इत्यत आह—इहाजादेरिति । जाल्युरेतेन
विहितस्य जाल्युरेतेनैव तद्भाषकायम्, यथा हलादिः शेषे इति भावः ॥
अजादिसामान्येति । 'द्वितीयस्य' इति कर्णात्तत्र ह्यतोऽजादिपदे
बहुमीहिरेव संमत इति भावः । व्यपदेशित्वान्नेन द्वितीयत्वाद्-
जादेरित्येवात्र द्विरिति तु न बाध्यम्, द्वितीयस्येत्युपाशानात्प्रथम-
द्वितीययोः सत्तायानेवाजादेरित्यस्य अवृत्तेः ॥ ननु नानेन प्रतिषेधः
क्रियत इति 'प्रतिषिद्धत्वात्' इत्युक्तमत आह—अप्राप्तिरेवेति ॥

(पूर्वपक्षसमाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । सति तस्मिन्प्रतिषेधः । सति द्विती-
यद्विर्वचने प्रथमस्य प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) सति तस्मिन्निति । 'अजादेः' इति व्यंक्ति-
निर्देशो न त्वाकृतिनिर्देशः । अतो नायमपवादोऽजादिमात्रनिब-
न्धनः, द्वितीयस्यैकाचः सम्भवमनिसमीक्ष्य प्रवर्तते । यत्रेदानीं
द्वितीयो नास्ति तन्नालुपजातनिमित्तोऽपवाद एव न प्रवर्तत इति
प्रत्ययैकाचो द्विर्वचनसुरसर्गः प्रवर्तत एव । तेन यस्यामेवाजादि-
व्यक्तौ द्वितीयद्विर्वचनं प्रवर्तते तस्यामेव प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते
नान्यस्यामित्यर्थः । जाल्युपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनाधीयते न

तु जातिः, तेन सर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयवत्यामिदं शास्त्रं
प्रवर्तते ॥

(उद्योतः) ननु व्यक्तित्तिर्देशे कस्याचिद्व्यक्तावेव शास्त्रं प्रवर्त-
तेति शास्त्रस्य व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—जाल्युपलक्षि-
तेति । जाल्युपलक्षितत्वं व्यक्तित्वपयस्कवाच्छास्त्रस्य न दोष इति
भावः ॥ ननु जातेः प्राधान्यं नाम न मिशेष्यत्वं, तस्मां दिरुच्चार-
णान्वयासम्भावात् । किन्तु जातिगतमेवत्वसङ्ख्यां व्यक्तित्वारोप्य-
प्रयोग इत्येव, तेन सकलव्यक्तिसङ्घट्टितिरिति । किंच तज्जाल्युपलक्षित-
व्यक्तित्वमटोऽप्यस्त्वैव । एवञ्च कथमेतत् ? इति चेन्न; द्वितीयैकाचसत्ता-
समानाधिकरणाजादित्वजातेराश्रयणम्, न तु तदसमानाधिकरणाया
अपीति सात्पर्यार्थः । हलादिः शेषे त्वादित्यसत्तासमानाधिकरणाभ्या-
सत्त्वत्वेव नेतरनिवृत्तिः शेषपदकम्या, किन्त्वभ्यासत्त्ववत्त्वेति ।
अत्र च लक्ष्यानुसारित्वस्यानमेव प्रमाणमिति बोध्यम् ॥

(५९७५ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सति तस्मिन् प्रतिषेध इति
चेद्वलादिशेषे दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सति तस्मिन् प्रतिषेध इति चेद्वला-
दिशेषे दोषो भवति । हलादिशेषे सत्याद्ये हल्य-
नाद्यस्य हलो लोपः स्यात् ।

इहैव स्यात्-पर्याच पपाठेति ।

इह न स्यात्-आटुतुः, आटुरिति ॥

(प्रदीपः) व्यक्तित्वादार्थाश्रयेण दोषमाह—सति तस्मिन्निति ॥

(५९७६ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लोकवद्वलादिशेषे ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोकवद्वलादिशेषे सिद्धम् । तद्यथा—
लोके ईश्वर आह्वापयति—प्रामाद्वप्रामान्मनुष्या
आनीयन्ताम्, प्रागाहं प्राप्तेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्ता-
मिति । येषु तत्र प्राप्तेषु ब्राह्मणा न सन्ति न तर्ही-
दानीं ततोऽन्यस्यानयनं भवति । यथा तत्र कवि-
रपि ब्राह्मणस्य सत्ता सर्वत्राब्राह्मणस्य निवर्तिका
भवति, यद्यपिहापि कचिदपि हलाद्यः सन् सर्वस्या-
नाद्यस्य हलो निवर्तको भवति ॥

(प्रदीपः) लोकवदिति । आकृतिः पदार्थस्तत्राधीयत
इति भावः ॥ प्रागाहमिति । यथा प्रामाकृतेराश्रयणात्

१ 'प्राग्भावे' ते आदयश्चेति । 'प्राग्' इति द्व्यक्षर आदिपञ्चम अक्षरेर्जद्वि-
संस्पृष्ट इति भावः ॥

२ अजादिसामान्यनिर्देशादिति । अजादिचातुर्व्यावच्छेदेनास्य सूत्रस्य
प्रत्येकाक्षिप्य विषये ॥ पूर्वस्य प्राप्तिरिति जाल्युरित्यादौ प्रथमद्विर्वचनं न
संश्लेष्यतेति भावः ॥

३ ननु अजादिद्वितीयस्येति श्रुतेन प्रतिषेधो न विहित इति कथं तस्य
प्रतिषेधस्य तद्भाष—अप्राप्तिरेवेति ॥

४ व्यक्तित्तिर्निर्देश इति । अजादिचातुर्व्यावच्छेदेन अजादेद्वितीयस्येत्यस्य
मवृत्तिः किन्तु यत्र द्वितीयस्यापि संश्लेष्यतेत्येवाकृतिसादायकमवृत्तिरिति न दोष
इति भावः ॥

५ किन्त्वभ्याससंश्लेषेति । अजादेद्वितीयस्येत्यस्य द्वितीयाप्यविश्रज्यादि-
चातुर्व्यावच्छेदेन तस्य सूत्रस्य मवृत्तिः । तेनादयोत्पत्तिरित्येति द्वितीयापि
विश्रज्याभावेन नावेदं सूत्रं प्रवर्तते किन्तु 'एषाचो द्वे' इत्येव । 'हलादिः
शेषः' इत्यत्र च बाष्पाश्रयावच्छेदेन तस्य सूत्रस्य मवृत्तिर्न तु आदिहृदिधि-
ष्टाभ्यासव्यावच्छेदेनेति भावः । तस्य व्याख्यानं लक्ष्यानुसारेण ॥

६ 'हलादिः शेषे दोषः' इति च. पाठः ॥

७ 'पपाठेति' इत्येव क. ट. पाठः ॥

८ 'प्राप्तेभ्यो प्राप्तेभ्यो' इति ट. पाठः ॥

९ 'तत्राकृतिः पदार्थ आनीयत' इति क. ट. पाठः ॥

कचिदपि ग्रामे वर्तमानो ब्राह्मणो मनुष्यान्तरानयनं निवर्तयति
तथाऽभ्यासजातेराश्रयणात् कचिदप्यभ्यासे वर्तमानो हलादिः
सर्वत्रानादेर्हलो निवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) छेने जालाश्रयणमुपपादयति—यथा ग्रामा-
कृतेरिति ॥ माथे—सर्वत्राब्राह्मणस्येति । प्रागाङ्गे—ग्राममात्रे
इत्यादिः । सर्वस्थानाद्यस्येति । सर्वाभ्याससवन्धिन इत्यर्थः ॥

(५९७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ कचिदन्यत्र लोप इति चेत्
द्विर्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कचिदन्यत्र लोप इति चेद् द्विर्वचन-
मप्येवं प्राप्नोति । कचिदपि द्वितीयः सन् सर्वस्य
प्रथमस्य निवर्तकः स्यात् ॥

(उद्घोतः) सर्वस्येति । सर्वपातुसंविधिन इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मादस्तु सति तस्मिन् प्रतिषेध इत्येव ।

ननु चोक्तं सति तस्मिन् प्रतिषेध इति 'चेद्ध-
लादिशेषे क्षेप इति ।

प्रतिषिधास्यते हलादिशेषे ॥

(प्रदीपः) तस्मादस्त्विति । इह व्यकिपक्ष आग्री-
यते । हलादिशेषे तु जातिपक्षः । व्यकिपक्षेऽपि वा प्रतिषिधा-
स्यते—अहलभ्यासो भवति, तत् आदिः क्षेप इति ॥

(उद्घोतः) अहलभ्यास इति । 'हलो हलादिः शेषः' इति
सहितापाठेऽहलिति विमज्जते । तत्राभ्यासस्येति षड्वर्णं प्रकृतमपि
सामर्थ्याप्रथमया विपरिणम्यते । तेनाभ्यासलक्ष्यं सर्वस्य हलो निवृत्तिः
क्रियते । 'आदिः शेषः' इत्यनेन तु यनादौ हलः सम्भवस्तत्र सोऽभ्यनु-
द्यात इति भावः । छङ्यानुमादिपूर्वोक्तभ्यासव्याप्तापेक्षेयदेवैव युक्तम् ॥

(१०३७ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. ३)

२४४० न न्द्राः संयोगादयः ॥ ६ । १ । ३ ॥

(सूत्रार्थभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । पूर्वस्याचो व्यञ्जनातीति
पूर्वपक्षः, नटभार्यावद् व्यञ्जनानीत्युत्तरः पक्षः ॥

(५९७८ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्र न्द्राणां
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न्द्रादेरेकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति ।
तत्र न्द्राणां संयोगादीनां प्रतिषेध उच्यते ॥

(५९७९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति यक-
व्यम् ।

केचिदाहुः—एकाच इति । ईर्ष्यिषिपति ।

अपर आह—

व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्यिषिपति ॥

(५९८० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥),

॥ * ॥ कण्ड्वादीनां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कण्ड्वादीनां च तृतीयस्य द्वे भवत
इति यकव्यम् । कण्डूयिषिपति । अस्त्यिषिपति ॥

(उद्घोतः) माथे—कण्ड्वादीनां तृतीयस्येति । 'तृतीयस्ये-
काचः' इत्यर्थः । तत्र कण्ड्वादीनां तृतीयकाचोऽसम्भवाच्छ्रुतिर्नस्य-
दायोलक्षणं तद् । तद्वनयवृद्धादिति—कण्डूयिषिपतीति । एवञ्च
चङवधस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यं यच्चमिधानमस्ति ॥

(५९८१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वा नामधातूनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा नामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत
इति यकव्यम् । अश्वीयिषिपति । अशिर्धीयिषिपति ॥
अपर आह—

यथेष्टं वा ।

यथेष्टं वा नामधातूनामिति । पुपुत्रीयिपति,
पुतित्रीयिपति, पुनीयिषिपति ॥

(उद्घोतः) नामधातूनामिति । नामधितधातूनामित्यर्थः ।
तत्सवन्निवृत्तीर्थका इत्यर्थः । १. तृतीयस्य वा भवति, द्वितीयस्य
वेत्यर्थः । छद्मनयनाह—अशिर्धीयिषिपतीति । अगादिनिषयनेतद् ।
'अजादेः' इत्यनुवर्तत इति भावः । तत्रानुवर्तत इति मतान्तरमाह—
अपर आह इति । यथेष्टमिति । उपस्थितप्रथमद्वितीयतृतीयानां पार्था-
वेनेत्यर्थः । युगपद्यु प्रयाणां न, यावत्तथापकमावस्य निर्णीतत्वात् ।
अत एव पुनरत्र नामद्वयं चरितार्थम् ॥

(१०३८ संज्ञासूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ४)

२४४१ पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६ । १ । ४ ॥

(अभ्याससंज्ञाधिकरणम्)

(सूत्रार्थसंयोजकभाष्यम्)

पूर्वोऽभ्यास इत्युच्यते, कस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञो
भवति ?

१ 'प्रागग्रम्' इति क. पाठः ॥

२ 'केचिदाहुः—एकाचः, ई' इति क. पाठः ॥

३ 'कण्ड्वादीनां च' इत्यस्य क. ट. पुष्पकोर्णे पाठः ॥

हे इति वर्तते । द्वयोरिति चकव्यम् ॥ .

स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ।
अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति ।

तद्यथा—उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रय-
स्त्रैनम् । देवदत्तमिति गम्यते ।

देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यम्, आढ्यो वैद्य-
धेयः । देवदत्त इति गम्यते ।

पुरस्तात्पट्टीनिर्दिष्टं सदर्थ्यात्प्रथमानिर्दिष्टं द्विती-
यानिर्दिष्टं च भवति ।

एवमिहापि पुरस्ताद् प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थ्यात्पट्टी-
निर्दिष्टं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कस्य पूर्वं इति । वैवर्धयधिमामसंघे
दियोगालक्षणा पञ्चमी भवति । यथा—प्रमात्पूर्वः । इह त्व-
यवायवयविसंघो विवक्षितः—कस्य पूर्वोऽवयव इति पञ्चम्य-
भावः । यथा—पूर्वं कायस्येति ॥

विभक्तिविपरिणाम इति । पूर्वविभक्तित्वात्सामेष्वा-
द्विभक्त्यन्तरसोह इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'कर्त्तात्पूर्वम्' इति वक्तव्यमत आह—अव-
धीति ॥ इहेति । पूर्वशब्दोऽवयवाचीति भावः ॥ विभक्त्यन्तर-
स्येति । सैरितप्रवृत्तिशानाद्योगविभक्त्यन्तस्य तसोह इति भावः ।
अयमेव 'प्रत्ययोहः' इत्युच्यते ॥

(१०१९ संज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । १ आ. ५)

२४४२ उभे अभ्यस्तम् ॥ ६ । १ । ५ ॥

(अभ्यस्तसंज्ञाधिकरणम्)

(५९८२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहप्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभे अभ्यस्तं सहति यकव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) सहप्रहणमिति । सहभूतयोः परस्परपु-
न्योरेकाऽभ्यस्तसंज्ञा यथा स्वादिलेखयैयं सहति कर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) सहभूतयोरिति । तद्याख्यानं—परस्परा-
पेक्षयोरिति । प्रलेकं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायाद्भयोर्दे संज्ञे स्याताम्,
अतः सहप्रहणमिति भावः ॥

(५९८३ सहप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आद्युदात्तत्वं सहभूतयोर्यथा स्यात्,
एकैकस्य मा भूदिति ।

यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्येऽदोपस्तदेव पठितम् । 'अनु-
दात्तं पदमेकवर्जम्' (६।१।१५८) इति नास्ति यौग-
पथेन संभवः ।

पर्यायस्त्वर्हि प्रसज्येत । पर्यायश्च पूर्वस्य तावत्
परेण रूपेण व्यवहितत्वात् न भविष्यति ।

परस्य तर्हि स्यात् । तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न
परस्य भवतीति, यदयं विभेत्वादीनां पिति प्रत्यया-
त्पूर्वमुदात्तं भवतीत्याह । एवं व्यवधानात् पूर्वस्य,
ज्ञापकात् परस्य ।

उच्यते चेदं—अभ्यस्तानामादिषदाचो भव-
तीति । तत्र स एव दोषः—पर्यायः प्रसज्येत ।

तस्मात्सहप्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) आद्युदात्तत्वं इति । यस्मैनुदात्तत्वे
क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधानमनर्थकमापद्यते स वर्ज्य इति
व्याख्याने प्रधानवाचिन्येकशब्दे यौगपद्यप्रसङ्गः । 'एकवर्जम्'
इति संस्वावचने नु विरोधाद्यौगपद्यासम्भवात्पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति वचनात्कर्म
द्वयोऽुदात्तत्वमत आह—यस्यानुदात्तत्वे इति ॥ एवं व्याख्याने
बीजमाह—प्रधानवाचिनीति । प्रधानमुदात्तस्वरितोद्देश्यं वर्जयित्वा
शिष्टमनुदात्तमित्यर्थः ॥ यौगपद्याऽसंभवे हेतुमाह—सङ्ख्यावाचन
इति । प्रसिद्धत्वात्तस्यैव प्रहणमिति भावः ॥

भाष्ये—पर्यायश्चेति । अत्र 'वक्तुमशक्यः' इति शेषः, उभ-
योप्यप्रोक्षेति भावः । तदेवाह—पूर्वस्य तावदिति ॥ यदयं
विभेत्वादीनामिति । क्वचिदयानोदात्तं क्सात्वाभातुके परेऽभ्यस्ता-
नामादिषदात्त इत्यर्थेन 'अनुदात्तो च' इत्यनेनैव सिद्धेति भावः ॥

१ 'द्वयोरिति च कव्यम्' इति ट. पाठः ॥

२ अद्वयधिमिति । भाष्ये 'कस्य पूर्वोऽवयवसंघो भवति' इत्यत्र
पुनरुक्त्यावयववाधिरादियोगसंज्ञकत्वका प्राप्तिरिति नैमि पठ्यन्तप्रयोग-
ल्योपपत्तिः ॥

३ सामर्थ्यादिति । पूर्वोऽवयव इत्यत्र 'हे' इत्युपसर्गवाच्यमन्तस्य च
तस्यानन्वयस्यावागम्यवैदित्यर्थः ॥

४ कदाचित् । भाष्ये 'कस्य पूर्वोऽवयवसंघो भवति' इत्यत्र कदाचित्पु-
न्यस्य इत्येव शब्दो मातमिति भावः ॥

५ 'हे' इत्युपसर्गवाच्यमन्तस्य शिष्टिमाह—एषरित्येति ॥

६ 'ए' इत्युपसर्गवाच्यमन्तस्य शिष्टिमाह—एषरित्येति ॥

७ 'ए' इत्युपसर्गवाच्यमन्तस्य शिष्टिमाह—एषरित्येति ॥

८ प्रलेखनमिति । कदा पुनरावलोकनं यथा 'ए' इत्युपसर्गवाच्यमन्तस्य शिष्टिमाह—एषरित्येति ॥

सहप्रहणमपेक्ष्यते इति भावः ॥

९ भाष्ये—वक्तुमशक्यः । विभेत्वादीनां 'अनुदात्तो च' (६।१।१५८)
इत्यनेन परस्परपेक्षेतात्वे विदे 'सीद्मिन्मृदुमृदुजनघनपट्टिदाभारतं
अस्मादिति' (६।१।१५९) इत्यनेन प्रत्ययात्पूर्वस्य परस्परपेक्षेतात्वे
विधानमनर्थकं सपरस्य न भवतीति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

१० यस्यानुदात्तत्वं इति । अनुदात्त पदमिति सूत्रे एवमन्तेन पदं गृहेत
तदा कस्य पदस्यानुदात्तत्वे शिष्टिमाह उदात्तस्वरितविधानमनर्थकं स्यात्तमे पदं
वर्जयित्वाऽभ्यस्तमनुदात्तो विधीयते । कश्चिद् एते पृथगप्येन प्रकाशं पदमेव
गृहेत । एवम् अतोऽनुदात्तत्वस्य नैवमर्थः नास्ति तत्र यौगपद्यवच्छेदः ।
यदा च एवमन्तेन अपेक्षं गृहेत तदा न यौगपद्यवच्छेदः । एवमन्तेनैव
एवं पदं वर्जयित्वा—एवमर्थं वर्जयित्वा—इति शास्त्रम् । तत्र एवमन्तेन पदे
पृथगप्यवच्छेदः आनुदात्तत्वं एवमिति यौगपद्यवच्छेदः इति भावः ॥

एवमेवैकस्मात्प्राप्त्या पर्याये दृष्टे तं समर्थयितुमाह—एव-
मित्यादि ॥ तत्र स एवेति । विनियमनाविरहादिति भावः ॥

(सहग्रहणप्रत्याख्यानमाध्यम्)

न कर्तव्यम् । उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थे विज्ञा-
स्यते । अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य प्रयोजनम् ।

किम् ?

उभेग्रहणं संज्ञिनिर्देशार्थम् ।

अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रकृतः संज्ञिनिर्देशः ।

कथम् ?

द्वे इति वर्तते ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यत्रोभे शब्दरूपे भूयेते
तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात्, इह मा भूत्—ईर्त्स्न-
न्ति—ईर्त्स्नन्तीति, ईर्त्स्नन्—ईर्त्स्नन्, ऐर्त्स्नन्—ऐर्त्स्नन् ।

किं च स्यात् ?

अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्माव इत्येते विधयः
प्रसज्येरन् ॥

अद्भावे तावन्न दोषः । सप्तमे योगविभागः करि-
ष्यते—इवमस्ति 'अदभ्यस्तात्' (७।१।४) इति ।
तत आत्मनेपदेषु । आत्मनेपदेषु चाद्भवति । अनत
इत्युभयोः शेषः ॥

यदप्युच्यते—नुम्प्रतिषेध इति ।

एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाच्च भविष्यति ।

इदमिह संप्रसार्य—नुम्प्रतिषेधः क्रियतामेका-
देश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्याश्रुम्प्रतिषेधः । नित्य एकादेशः, कृतेऽपि
नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । एकादेशोऽप्यनित्यः ।
अन्यस्य कृते नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोति, अन्यस्याकृते;
शब्दान्तरस्य च प्राप्नुयन् विधिरनित्यो भवति ।

अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः ।

काऽन्तरङ्गता ?

वर्णावाधिलैकादेशः, विधिविषये नुम्प्रतिषेधः ।
विधिश्च नुमः सर्वनामस्थाने, प्राकृत सर्वनामस्थानो-
त्पत्तेरेकादेशः । तत्र नित्यत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्चैका-
देशः, एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाच्चुम्प्रतिषेधो न
भविष्यति ॥

यदप्युच्यते—जुस्माव इति ।

एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाच्च भविष्यति ।

एकादेश इत्युच्यते, केन चानैकादेशः ?

अन्तिना ।

नात्रान्तिभावः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

जुस्मावेन वाच्यते ।

नात्र जुस्मावः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

शपा व्यवहितत्वात् ।

एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भावतीति व्यवधान-
मेव ॥

किं पुनः कारणम् निमित्तवानन्तिरेकादेशं ताव-
त्प्रतीक्षते, न पुनस्तावत्वेव निमित्तमस्तीत्यन्ति-
भावेन भवितव्यम् ?

इहापि तर्हि तावत्वेव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावः
स्यात्—अनेनिजुः, पर्यवेविषुः । अस्तु, अन्तिभावे
कृते स्थानिवद्भावाज्ज्ञग्रहणेन ग्रहणाज्जुस्मावो
भविष्यति ॥

अथवा यद्यपि निमित्तवानन्तिरयं तस्य जुस्मावो-
ऽपवादः, न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिधिशते ।
पूर्वं ह्यपवादा अभिनिधिशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य
चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते । न तावदत्र कदा-
चिदप्यन्तिभावो भवति । अपवादं जुस्मावं प्रती-
क्षते ॥

न एवमपि कचिदभ्यस्तानां श्रेष्ठानन्तर्यम्, सर्वत्र
विकरणैर्व्यवधानम् । तेनावश्यं विकरणनाशः
प्रतीक्ष्यः कचिलुका, कचित् श्लुना, कचिदेकादेशेन ।
स यथैव श्लुलुको प्रतीक्षते तथैकादेशमपि प्रतीक्षते ।
एवं तर्हिदमिह व्यपदेश्यं सत् आचार्यो न व्य-
दिशति ।

किम् ?

स्थानिवद्भावम् । स्थानिवद्भावाद्भवधानम्,
व्यवधानाच्च भविष्यति ।

पूर्वविधौ स्थानिवद्भावो न चायं पूर्वस्य विधिः ।

पूर्वस्यादपि विधिः पूर्वविधिः ॥

तदेतदसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थं विज्ञा-
स्यते ॥

(प्रदीपः) उभेग्रहणमिति । सर्वभावोपसर्जनद्वित्वमु-
पगच्छत्यर्थ इति भावः । 'द्वे' इत्यनुवृत्त्या द्विदकस्याभ्यस्त-
संज्ञायां लब्धायामुभेग्रहणं सहभूतयोरकाभ्यस्तसंज्ञायाम् ॥

ईर्त्स्नन्तीति । इते द्विवचनेऽकृत एवाभ्यासलोपेऽन्तरङ्गत्वा-
नुभयोः प्रलेकं श्रुत्वाऽभ्यस्तसंज्ञा इत्येऽभ्यासलोपे परस्य न

१ 'व्यपवर्गाच्च भविष्यति' इति च. क. पाठः ॥

२ 'तत्र तावत्' इति ट. पाठः ॥

३ 'प्रतीक्षते' इत्यत्र क. ट. पुनरुक्तौ पाठः ॥

४ भावे—'उभेग्रहणं द्विकृते एतदर्थं विज्ञास्यते' इत्यस्योपनि-
माह—सहभावोपसर्जनेति । द्वेदकस्य द्विदकस्य द्विदकस्य
न च सहभावोपसर्जनं दोषयति ॥

निवर्तत, उभेग्रहणेन तु निरस्यत इति भावः । ऋष आपथ्य सन् । 'सनीवन्तर्द-' इतीडभाषपक्षे द्विवचनावतरत्वात् प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात् 'आपृष्टपृष्ठाभीम्' इतीत्वं रपरत्वं च । 'न न्द्राः सयोगादयः' इति रेफस्य द्विवचनप्रतिषेधः । पूर्वत्रासिद्धी-यमद्विवचन इति वचनात् घकारस्य चर्त्वेन तकारे कृते 'त्स' इत्यस्य द्विवचनम् ।

अन्ये त्वाहुः—अभ्यासलोपसन्निधौनेत्वमुच्यमानं द्विवचनं प्रतीक्षत इति प्राद्विवचनम् । तच्च यदा पूर्वत्रासिद्धी-यमद्विवचन इत्येतत् 'उभौ साभ्यासस्य' इति सूत्रारम्भाद-नित्यत्वात् नाधीयते तदा 'ध्रुष' इत्यस्य, तदाश्रयणे तु 'त्स' इत्यस्य । तत इत्याभ्यासलोपौ, 'ईत्स-ईप्स' इति स्थिते, छेदः, सिः । अद्वावक्ष्य प्राप्नोति शप् च । कृताकृतप्रसङ्गित्वा-नित्यत्वाच्छप् । अद्वावस्तु शपि कृते तेन व्यवधानाच्च प्राप्नो-तीत्यनित्यः । ततः 'क्षोऽन्तः' इत्यन्तादेशस्य प्राप्नोति, पूर्वेष-सह शप एनादेशः । तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरत्वादेकादेश-स्त्वतोऽद्वावः प्राप्नोति । अथवा शपः प्रागेव परत्वादद्वावः प्राप्नोति । सोऽपि हि नित्यः, शप एकादेशे कृतेऽन्तवद्वावा-सस्य प्रसङ्गात् ॥ ईत्संभ्रितिः । शतरि कृते शप् च प्राप्नोत्ये-कादेशः । 'तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरत्वादेकादेशे कृते धातुसार्व-धातुत्वोप्येववर्गाभावाच्छपोऽप्राप्तिः । तत्र सार्वधातुकमाना-पेक्षत्वाच्छपेयान्तरत्वात्पूर्व भवति । तत्र शब्दपरविप्रतिषेधा-त्परयोरकारयोः पूर्वमेनादेशः, ततः पूर्वेष—इति प्रक्रियाश्रयः सिद्धान्तो भविष्यति । पूर्वेषु तु पूर्वयोरकारयोरैकादेशे कृते सुप्रतिषेधप्रसङ्गश्चोद्यते' ॥ ऐत्संभ्रितिः । ईत्सं-छ-सि-शप् । अद्वायोः पररूप एकादेशे कृते तस्यान्तवद्वावास्तु प्राप्नोति ॥

अन्यस्याकृत इति । मितः पूर्वमफलाश्रुति कृते शब्दा-न्तरत्वम् ॥

निमित्तयानिति । अन्तौदेशे कृते एकादेशे न व्यववर्गा-भावाच्चोऽप्रसङ्गः ॥

पूर्वे हीति । उद्योगाणां विषयान्तरस्यापि संभवादपवाद-विषयित्वे विषये प्रवृत्तेर्नाप्यत्वात् ॥ प्रकल्प्य चेति । यथा 'न उद्योगाणि संप्रसारणम्' इति वचनात्परस्य वणः पूर्व संप्रसा-रणं प्रवर्त्ते, पूर्वस्य तु तन्निमित्तः । प्रतिषेधः । यदि तु परस्य वणः पूर्व न प्रवर्त्तत तदा पूर्वस्यापि प्रतिषेधो न स्यात् ॥

(उपलोकः) उभेग्रहणस्य तादृशविशिष्टावस्थितिरिति मानमाह—दे इत्यनुपप्रेषेति ॥ भाष्ये—'त्रिस्तयते' शयुसवा तस्य तादृशपरत्वं न धीकृतमिति । एतत्तम् ॥ ननु 'दे' शयुसवैनाश्रयोरेव संज्ञा स्यात्, नान्यवत्तायावेति । तिसृभिरुपलोकैः अत आह—कृते द्विवचने इति । ननु 'ईत्संभ्रितिः' इत्यादिवाच्येनोभेयमहणं नावश्यम् । अद्वावुद्धि-देवमुत्पत्तयेषु वषावस्य 'अवयवकृताद्वा' 'अवयवकृताद्वा' ।

इत्यर्थकणेनादोषादिति चेन्न; कर्णोत्पेक्षुगुणान्तापरस्य ईर्वादेर-दाधनापत्तेः । अङ्गस्येत्यस्य षष्ठ्यन्तयाऽद्वावयवस्येत्यर्थस्यैवोचिन्त्यात् । जुस्तिस्रावपि धातोर्निहितस्याभ्यस्तत्तापरस्येत्यर्थस्यैवोचिन्त्यात् । अत एव न पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्विदलता ॥

अन्तरङ्गमादिति । द्विवचनमात्रापेक्षत्वात् । अभ्यासलोपरतु ईकारसन्निधौनेन विधीयमानो बहिरङ्ग इति भावः । यथोद्देशस्य चाभिलेदम् ॥ परत्वादित्यस्योक्तत्वादिश्रुते, तदाह—प्रतिपद-विधेरिति । तत्रावश्य प्राप्तिस्त्वारम्भादिति भावः । अन्वयात्लोपरतु पृथगेव विधीयते नेतसन्निधौनेन—इत्यभिमानः ॥

सूत्रारम्भादिति । अन्यथा कृतगतस्य द्वित्वे प्राणिनिषतीत्यादि-सिद्धेस्तत्सूत्रानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः ॥ प्रकृते तदनाश्रयणे फला-भावादाह—सदाश्रयणे स्त्विति ॥ तत्र वर्णाश्रयत्वादिश्रुतिः । 'वर्णादाश्रयः' इति तु न, समानस्यानित्यत्वाभावादिति भावः ॥ 'एकादेशस्य' इत्युत्तर 'यपि' इति शेषः । शपोऽप्राप्तिरित्यस्य 'तथापि' इति शेषः ॥ शप्तेवान्तरङ्गत्वादिति । एकादेशस्त्वपदा-न्तव्यविशिष्ट पूर्वमकारगुणसकलसुत्तर चापेक्षत इति वक्ष्येक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति भावः ॥ सिद्धान्तपूर्वपक्षयोरुद्देश्यं दर्शयति—सत्र शब्देति ॥ पूर्वयोरकारयोरिति । अन्तरङ्गत्वादित्येवोचितम् ॥ वस्तुतस्तु 'तत्र शब्द-बलादि चोद्यते' इत्यन्तोऽग्रन्थः । सर्वनामस्यानोपपत्तेः पूर्व त्रयाणामेकादेशे कृते उभयत आश्रयणेऽन्तादिबद्वावाभावाव्यवर्गा-भाव इति हि सिद्धान्तभाष्ये बह्व्यति । किंच तदा पूर्व पूर्वयोः परयोर्वा एकादेशे न विधेयः, वक्ष्यादस्य विमर्शनाभावात्तानमिति पूर्वपक्षः । अन्यथा 'सिद्धान्ते' इति वस्तुमुचितम् ॥ भाष्ये—अनन्त इत्युभयोः शेष इति । अत एव प्रतीतिपन्थीत्यादौ नाद्वावः ॥ भाष्ये—एका-देश इति । पूर्वयोरैकादेशे कृते अहुरकारयोर्कादेशस्य संभारणेति बोधश्च ॥

ननु सुप्रतिषेधे कृतेऽकृते च द्वयोर्कारयोरेव पररूपमिति कथम-नित्यत्वम् । अत आह—मित इति । तत्राहृतेऽगमयवत्कारास्य पररूपनिमित्तत्वम्, कृते ॥ वर्णमग्रहणेऽपि कृतिपदागमा इति न्याया-धीकारासावयवस्य—इत्यभिमानः । इदमपि 'अथोऽवयवो मित्' इत्यनुपप्रेषः । ननु शपो यस्य विहितछलेवावयव इति सिद्धान्तः । इदमेव वयनप्रतिनित्यत्वमेकादेशस्योत्पत्तिरिति उपसंहारो 'नित्योद्ये-वादेशः' इति बह्व्यति भाष्यकृतः । अत एव प्रतीतिपन्थीत्यादौ न नुप्रि-षेधः ॥ भाष्ये—एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानमिति । एव च नुप्रमारेण वापदा-निपातान्तावेकादेशे कृते व्यवधानमात्रात् अवि-ष्यतीत्यसङ्गतमिति भावः । एतदुत्तरम्—एकादेशः पूर्वभिषो स्थानि-बह्वन्तीति व्यवधानमेव इति कथितवाटो इदमेव शोऽग्रन्थः । एवं हि नुप्रमात्रागमादिभाष्ये कृते व्यवधानमात्रात् अभिव्यचीत्यस्य स्थितेः किंच पुनः वातरमण्य इत्यमियमपानुमानानपत्तेः । किञ्च 'इदमिदं व्यवपदेदं सदाचार्यः' इत्यादेरप्यनित्यत्वात्प्रतिषेधो बोधश्च ॥ (भाष्ये) अन्तिरङ्गादेशो वावदिति । सनकारस्यकारयोर्कादेशस्यनित्यत्वेऽपि

१ 'अभेयप्रमाणम्' इति च. पा. १. १.

२ 'अथ आपथ्येति' । तद्विधि ईदृशोपपत्तिः । कथमिदं—उभौ

वचनं इति ॥

३ 'अभीति, एव एकादेशः' इति च. पा. १. १. १.

४ 'ईत्संभ्रितिः' इति च. पा. १. १. १.

५ 'आकादेशे' इति च. पा. १. १. १.

६ 'आदेशे' इति च. पा. १. १.

७ 'वर्णादाश्रयः' इति च. पा. १. १.

८ 'अथोऽवयवो मित्' इति च. पा. १. १.

९ 'अथोऽवयवो मित्' इति च. पा. १. १.

१० 'अथोऽवयवो मित्' इति च. पा. १. १.

तदुत्तरमन्तिः स्याज्जुता बाधः सम्भाष्येत । ततः प्रगेव त्वन्तो त्रया-
पामकाराणां परस्परं व्यवर्गमात्राज्जुतोऽस्मादिति भावः ॥ (भाष्ये)
न पुनस्तत्त्वैवेति । एकादेशात्प्रगेवेत्यर्थः । उपदेशिवद्भवत्वात्
शोऽन्त्यस्मान्तरत्नत्वमिति भावः ॥ (भाष्ये) अन्तिभावेनेति । 'तत्त्वं
सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन श्रुतिशिक्षस्थानविशिष्ट आदेश इत्यर्थे इति
भावः ॥ इहापि तर्हीति । द्वितीयापूर्वमेवेति भावः ॥ (भाष्ये) अन्तः,
अन्तिभावे इति । 'श्रेजुं' इत्यादौ प्रक्रियालापवाय विशिष्ट एव
स्थानीति भावः ॥ केचित्तु—'श्रेजुं' इत्यनेकारस्योच्चारणार्थत्वेना-
नेनो ओपेऽशिवैष्टस्याप्यल्पित्वेन स्थानेनत्वाभावादन्तो ह्यत्वा-
भावाज्जुतोऽस्मादितिरुच्येताह—अथवा यद्यपीति—स्याहः ॥

पूर्वं हीति—द्विष्टम्बद्वयवित्तमपवादान् पूर्व प्रष्टुषो न्याय दर्श-
यति—उत्सर्गाणामिति । यथा कर्मण्यणो विषयान्तरे सावकाश-
स्याकारान्तेभ्यः सन्देशान्न पूर्व प्रष्टुतिः, कस्तु निःसन्दिग्धात्वात्तत्र
ह्यति पूर्वं प्रवर्तत इति तेन श्रुते विषयेऽप्यष्टुतिरिति न्यायत्व-
मित्यर्थः । 'प्रकल्प्य वा—' इत्यस्य विषय दर्शयति—यथा नरसंभार-
ण इति । इदं तु 'न सप्तराणे—' इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिति तत्रैव
सूत्रं भविष्यति ॥ सहग्रहणवादी 'देत्सं' इत्यादावपि जुनोऽपवादस्य
विषयसत्त्वेन पूर्वमन्तिभावाप्रवृत्तिमाह—(भाष्ये) न खल्वपीति ॥
(भाष्ये) पूर्वस्मादपीति । अथ यत्र 'प्रलेपिष्व' इत्यादौ न दोषः ॥

(यक्षभेदेन सहप्रद्वयोजनमाप्यम्)

कथं कृत्यैकैकस्याप्यभ्यस्तसंज्ञा प्राप्नोति ?

प्रत्येकं चान्यपरिसमाप्तिर्हेति । तद्यथा—प्रत्येकं
वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः ।

। ननु चाप्यभ्यस्ति दृष्टान्तः—समुदाये चान्यपरि-
समाप्तिरिति । तद्यथा—गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति ।
अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं
दण्डयन्ति ।

सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते तत्र यदि प्रत्येकमित्युच्यत
इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् ।

१ उपदेशिवद्भूतमिति । 'आपनेयी—' (७११२) इति श्रुते 'आप-
नादिप्रपञ्चैश्चिद्वचनं स्वरक्षिप्तपर्यम्' इति यादिकं तस्याप्यनुवृत्तिरिति
भावः । उपदेशिवद्भवत्वेन च प्रसङ्गोपरिगतत्वाद्वादादेशस्यान्तरत्नत्वमिति भावः ॥

२ ननु सप्तराजमानेऽन्तोऽपि विधीयते तथा च कथम् 'अन्ति
भावेन नापित्यम्' इति भाष्यमुपपद्यतः । तदाह—सर्वं सर्वपदादेशात्
इति ॥

३ त उक्तं 'इहापि तर्हीति । द्वितीयापूर्वमेवेति भावः' इति मन्त्रो
न इत्ये, ॥ उक्तं 'द्वितीयापूर्वमेवेत्यर्थः' इति पाठः ॥

४ द्वितीयापूर्वमिति । अन्तादयस्तेष्वष्टुतिष्वनन्तरत्नत्वत्पूर्वं प्रवृत्ति
रिति भावः ॥

५ ननु स्वानिद्वयान्तरादिरेति शेषावधारणेनैव श्रुतं न स्यात्तत्र अह—
श्रोतुंश्रुत्यादाविति ॥

६ 'तत्रेकारस्य' इति पाठो ग, घ, पुट्टकयोः ॥

७ 'ओपे विशिष्टस्यापिचित् केन' इति क, पाठः । 'विशिष्टस्याप्यपि-
चित्त्वेन' इति ट, पाठः । तत्र 'ओपेऽपिशिष्टस्याप्य' इति पाठस्तु कापुनः ॥
इत्यालोपाकार्थत्वेनापिशिष्ट समासस्य अप्यपित्वेनापिचित्त्वमित्यर्थः ।
'विशिष्टस्यापि' इति मते श्रुते हेतिपि विशिष्टस्य अप्यपित्वेन निर्वेदेति तन्मो-

अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुण-
वृद्धिसंज्ञे भवत इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥

(वङ्गोक्तः) अत्रोपेग्रहणस्य सहायत्वं प्रसिद्धमिति बोधयन्
तदपि प्रत्याख्यातुमाह—भाष्ये—कथञ्चैकैकस्येति ॥ इहापि नार्थं
इति । एषानुतोपादुकीर्या 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यस्य पूर्वपर-
योर्ग्रेष्टत्वा वैयर्थ्याच्चान्न समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिन्यायसंवाधय-
णम् । पर्यायकल्पनापेक्षयात्रेतस्यावाधयणकल्पनेनोचितेति भावः ॥

(१०४० संज्ञासूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. ६)

२४४३ जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ । १ । ६ ॥

(५९८४ षट्पदाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवी-
त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं कर्तव्यम् । सप्त
जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञका भवन्तीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

वेवीत्यर्थम् । वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात् ।
वेव्यते । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याधुदात्तत्वं भवति ॥

(प्रदीपः) जक्षितिरादित्येषा वे जक्षित्यादय इत्याधि-
त्याह—जक्षित्यादिष्विति ॥

वेव्यत इति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्युदात्तत्वं भवति ।
अन्यथा धातुखरे वित्वाङ्गसावधातुधातुदात्तत्वे यणादेशे च
इते 'वेदात्तस्वरितयोर्वर्णः—' इति स्वरितत्वं प्रसज्येत ॥

(वङ्गोक्तः) नक्ष्यमाणतीत्या सप्तग्रहणस्यानावश्यकत्वादाह—
जक्षितिरादितिरिति ॥ नैतु वेव्यत इत्यत्र 'आमनेपदेव्यतः'
इत्यदादेशस्य सिद्धेः किमभ्यस्तसंज्ञा ॥ इत्यत्र आह—अभ्यस्ता-
नामादिरिति ॥ स्वरितत्वं प्रसज्येतेति । न्यस्यम्प्राकारस्येत्यर्थः ।

चाणार्थत्वेनाविधित्वमित्यर्थः । 'विशिष्टस्यापिचित्त्वेन' इति पाठस्तु
मात्रादिकम् ॥

८ यथा कर्मण्यण इति । कर्मण्यणिति सूत्राद्व्यापनित्यनुविधेये
चरितार्थस्य 'आतोऽनुपपद्यते क' इत्येतस्य विषये कदाचान्पूर्वं प्रवृत्तिरिति
भावः ॥

९ तत्रैव श्रुतमिति । तत्र हि भाष्ये—'नेन स्या' परिभाषाया
सन्नि प्रयोजनमिति' इत्युक्तम् । उदयोने च—एतद्विषयोऽहंहरामि न
परिभाषया सिद्धमिति, स्वभाषी यनोऽन्त्येन समानदेशाभावात्
इत्यत्र तद्व्याप्यं व्याख्यातम् ॥

१० 'कथञ्चैकैकस्य' इति उदयोक्तमत्र पाठः ॥

११ पूर्वपरयोर्मध्युपदेशेति । अप्यपिमात्रादिरित्यस्य समुदाये वाक्यपरि-
समाप्तिमात्राज्जुतमप्यपि प्रवृत्तिरिति अत्रापि मतेऽप्यभ्यस्तस्य प्रवृत्त्या । अत्रापि मते
सहप्रद्वयस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥

१२ क, पुट्टके नास्ति पाठः ॥

१३ ननु वेवीत्यप्युदात्तत्वात् 'अदभ्यस्त्या' इत्यनेनाप्युदा-
त्तत्वेन च विशिष्टं स्यात्तत्र अह—अतु वेव्यते इति ॥

सिद्धान्तेऽपि 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्मृतिसंवेष्टत्वाच्चिन्त्य-
मिदम् । तस्मादश्वश्रेकारे उदात्तयवर्णं न स्वादित्वेन वक्तुं युक्तम् ॥

(५९८५ पदप्रत्ययान्वयवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अपरिगणनं वा गणान्तत्वात् ॥*॥

(माध्यम्) न चाऽर्थः परिगणनेन । अस्त्वा-
गणान्तमभ्यस्तसंज्ञा ॥

इहापि तर्हि प्राप्नोति—आळः शासु ।

अस्तु ।

अभ्यस्तकार्याणि कस्मात् भवन्ति ?

भूयिष्ठानि कार्याणि परस्परपदेषु, आत्मनेपदी
चायम् ।

स्वरस्ताहिं प्राप्नोति । यत्राप्यस्यात्मनेपदेष्वभ्यस्त-
कार्यं स्वरस्तथाप्यनुदात्तेतः परं लसार्धधातुकमनु-
दात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वे कृते नास्ति विशेषो धातु-
स्वरेणोदात्तत्वे सत्यभ्यस्तस्वरेण वा ॥

पलिवशी छान्दसौ । दृष्टानुविधेयश्छन्दसि
भवन्ति ॥

चर्करीतमभ्यस्तसंज्ञमेव ॥

दृष्टस्ताहिं प्राप्नोति ।

अस्तु ।

अभ्यस्तकार्याणि कस्मात् भवन्ति ?

भूयिष्ठानि परस्परपदेषु, आत्मनेपदी चायम् ।

स्वरस्ताहिं प्राप्नोति ।

'अङ्घ्रिजो' इति प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्सरो न
भविष्यति ॥

(मदीयः) आळः शास्विति । वेवीडोऽनन्तरमयं
कैथित्यव्यत इति भावः ॥

भूयिष्ठानीति । बहुवराणीत्यर्थः ॥

पलिवशी इति । यस्य शास्त्रि स्वप्न इति येन पठन्ति वेवत्वं
यस्य स्वप्ने यद्य कान्तायिनि तन्मतेनैतदुक्तम् । अन्ये त्वाहुः—
शौलीयि धातुपाठ एव शास्त्रः दित्वा निर्देशः कृतः, अर्धेधातु-
हिः रक्षितः । अन्ये तु—यस्य स्वप्न इति न पठन्ति । वयो-
मोपायां वार्तिकधारमयेन प्रयोगः शासुः ॥

चर्करीतमिति । परलुगन्तस्य पूर्णचार्यसंज्ञा ॥

अङ्घ्रिजोरिति । यदि ह्रगेऽभ्यस्तसंज्ञा स्यात् 'ह्रगणे
ह्रगे' इत्यादी ह्रगेऽभ्यस्तस्यरे अकारधैधातुकस्य अमित्यभ्येय
निपातेनेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्यात्
प्रत्ययस्यरे एव भवति, नाभ्यस्तस्यरे । नन्वसति प्रयोगेने
शापयम् । अस्मि ॥ प्रतिषेधस्य प्रयोगजन्य—'ह्रवे-ह्रवे' इत्या-
दावनुदात्तार्थं भा भूय, प्रत्ययस्यरे एव यथा स्यात् । अत्र हि

'अभ्यस्तानामादिः' इति न प्रवर्तते, अजादौ तस्य विधानात् ।
तत्रासति प्रतिषेधे 'अनुदात्ते च' इत्याद्युदात्तं पदं स्यात् । सति
तु प्रतिषेधेऽन्तोदात्तं भवतीति ज्ञापकत्वं नोपपद्यते । एवं तर्हि
'अभ्यस्तानामादिः' इत्यत्र 'अङ्घ्रिजोः' इत्यनुवृत्त्या प्रतिषेध-
नैव नसामर्थ्यादित्यर्थोऽभिप्रेतः ॥

(उद्द्योतः) ननु जक्षित्वाभ्यः पूर्वमेव 'आस उपवेदने'
इत्यनन्तरम् 'आळः शासु' इति पठ्यत इति कथं तस्याभ्यस्तसंज्ञा
स्यात् ? अत आह—वेवीडोऽनन्तरमिति ॥

ननु मैत्रेयादयो वेवीडनन्तर 'यस्य शास्त्रि स्वप्ने' 'यस्य कान्तौ'
इति पठन्तीति 'यस्येश्वरी' इति द्वयोरेव कथमुपादानम् ? अत
आह—यस्य शास्त्रिः । केचित्तु—'यस्य पलिव' इति पठन्ति ॥ 'शास्त्रिः'
इति पठेऽपि न पृथग्व्यत्यन्तरमिदं तत्कारान्तमिदं, किन्तु शास्त्रः
दित्वा निर्देश इति मतेन माध्यमिनाह—अन्ये त्वाहुरिति ॥ शास
इति । आळः शास्विति—अनुदात्तेन इत्यर्थः । ननु वयोऽष्टान्तस्ये
'वष्टि भागुरिः—' इत्यादिप्रयोगाणां का गतिः ? अत आह—यदोरिति ।
यदि माध्यवार्तिककारो प्रमाणं तस्मात्पुत्रेण स प्रयोग इति भावः ॥

निपातेनेति । शेषनिपातेनेत्यर्थः ॥ अनुदात्ते चेति । अनेना-
नुदात्तत्वे हि अविद्यमानोदात्तलसार्धधातुकमस्तीत्यभ्यस्तत्वे तत्प्रवृत्तिः
स्यादिति भावः ॥ अङ्घ्रिजोरित्यनुवृत्त्येति । इह प्रसङ्गोच्चारितः ॥
प्रतिषेधविधानसामर्थ्यादिति । माध्यस्तारस्याच्चापीति नातु-
वर्तव्य इत्यन्ये ॥

(पदप्रत्ययकथनपरमाध्यम्)

अथवा सत्सैवेमे धातवः पठ्यन्ते । जक्ष्-अभ्यस्त-
संज्ञो भवति । इत्याद्ययश्च पठ्, जक्षित्याद्यः पठिति ॥

(प्रदीपः) अयमेति । नार्थं दित्वा निर्देशः । किं तर्हि ?
जक्ष्—इति पृथक् पदम् । 'इत्याद्ययः' इत्यत्र इति शब्देन जक्षि-
परामृश्यते । आदिशब्दस्य समीपवाची । तेन तत्समीपाः पठ-
भ्यस्तसंज्ञा इति सत्त्वानामेवाभ्यस्तसंज्ञा सूत्रेण संवृत्तित्वेति ॥

(उद्द्योतः) नार्थं दित्वेति । शिर्षेति 'यदादिभ्यः—' इति तद्वत्
नेत्यर्थः । समीपवाचीति । यत् पाठदृष्ट्यादिशागबहुमीदिना
जक्षेः परे पठ्, जक्षिषेति सत्त्वानां सिद्धा संक्षेपः ॥

(१०४३ विधिप्रश्नम् ॥ १ । १ । १ आ. ७)

२४४४ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य

॥ ६ । १ । ७ ॥

(५९८५ उपसर्गयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तुजादिषु च्छन्दःप्रत्ययग्रहणम् ॥*॥

(माध्यम्) तुजादिषु च्छन्दःप्रत्ययग्रहणं कर्त-
व्यम् । छन्दसि तुजादीनां दीर्घो भवतीति यच्चयम् ।

१ 'यस्येश्वरी' इत्यमरः ज. ए. दुकले न पठन्ति ॥

२ 'ह्रगणविधिरप्यस्य' अस्मि' इति ज. ए. पठन्ति ॥

३ 'यथा' इति न निर्देशः इत्येव. न. पठन्ति ॥

४ 'जि' शब्देने' इति न. पठन्ति ॥

५ 'जक्षिषेति विधानमात्रमात्रं' इति परकोपसंज्ञा. पठन्ति ॥

६ पठित्वा निर्देशः 'जक्षिषेति' इति पठित्वा निर्देशः—इति न. पठन्ति ॥

अस्मिन्वास्मिन् प्रत्यय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत-
नुतो ज शयलान् हरीन् ॥

(५९८६ उपसंख्यानानुपयोगसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अनारम्भो वाऽपरिगणितत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) अनारम्भो वा पुनश्छन्दसि दीर्घ-
त्वस्य नाय्यः ।

कुतः ?

अपरिगणितत्वात् । न हि छन्दसि दीर्घस्य परि-
गणनं कर्तुं शक्यम् ।

किं कारणम् ?

(५९८७ उपसंख्यानानुपयोगसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अन्येषां च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) येषामपि दीर्घत्वं नारभ्यते तेषामपि
छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते । तद्यथा—पूरुषः, नारक
इति ॥

(५९८८ उपसंख्यानानुपयोगसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनेकान्तत्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) येषां चाप्यारभ्यते तेषामप्यनेकान्तः ।
यस्मिन्नेव च प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते तस्मिन्नेव च
प्रत्यये न दृश्यते—मर्महान उक्थपात्रम्, मर्महान
इति च ॥

(१०४२ द्वित्वाधिकरणम् ॥ १ । १ । १ भा. ८)

२४४५ लिटि धातोरनभ्यासस्य

॥ ६ । १ । ८ ॥

(द्वित्वाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

धातोर्तिमिति किमर्थम् ?

हँहाञ्चमे ।

नैतदस्ति । लिटौत्युच्यते, न चात्र लिटं पद्यामः ।

प्रत्ययलक्षणैः ।

‘न लुमता तस्मिन्’ (१११६३) इति प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधः ।

इदं तर्हि—सस्यंसांसे विशृण्विदे ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—हँहाञ्चमे इति । आत्मनो न धातुमिति
भावः ॥ विशृण्विदे इति । ध्रुवो लिट् शेषे ‘छन्दस्युपपत्त्या’ इति

सर्वधातुकत्वात् ध्रुवः श्रुमानः सुश्रु । अत्र विकरणान्तसमुदायो
लिट्परो न धातुमिति तदीयप्रथमैकाचो न द्विवचनमिति भावः ॥

(५९८९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ लिटि द्विवचने जागतर्तेर्वावचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) लिटि द्विवचने जागतर्तेर्वावचनम् ।
यो जागार तमृचः कामयन्ते । यो जजागार तमृचः
कामयन्ते ।

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनभ्यासस्येति किम् ?

छण्णो नोनाव छुपभो यदीदम् । नोनूयतेनोनाव ॥

(५९९० अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च

छन्दसि धावचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासप्रतिषेधध्यानर्थकः ।

किं कारणम् ?

छन्दसि धावचनात् । अवश्यं छन्दसि वा द्वे
भवत इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यमिति । छण्-
स्त्रिवते लोत्वमिव इत्यादौ छट्छट् इत्या लक्षणेन चरितार्थ-
त्वात्पुनः प्रदृश्यमावावुत्तरेषांऽप्यभ्यासप्रतिषेधो न कर्तव्यः ।
‘चकि’ इत्येतदर्थस्तु कर्तव्यः । यदा सन्त्यङ्तागिणि कृते
चक् भवति—अजुगुप्सत्—अलोद्धवत्—इति तदा द्विवचनं मा
भूदिति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोषः) ननुपराधं तदाववयवमत आह—अजुगुप्सत्पठ
इति । स्वार्थसन्नतादिच्छासत् । उच्चैरन यङ्तासन् ॥

तदा द्विवचनमिति । छण्णोनेदादितर्षः । एव यङ्तासन्त्यपि
छण्णोनेदो दृश्यः । अत एव ‘लोतिष्योः—’ इति खल्ले भाष्ये
यङ्तासन्ति छोऽपिपत् इति प्रवृत्तं सङ्गच्छते । प्रवृत्तये प्रयोजना-
भावरं तु भाष्यमिति भावः । ‘अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं छन्दसि
धावचनात्’ इति भाष्यवार्तिनस्तारस्यालोके यथा प्रयोगागमसाधुत्वं
कल्पयितुं युक्तमित्यपरे ॥

(५९९१ विकल्पप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ प्रयोजनमादित्यान्याचिपामहे ॥*॥

(भाष्यम्) यियाचिपामहे इति प्राते । देयता
नो दाति मियाणि, ददाति मियाणि । मघया दातु,

१ आत्महान इति । सह दूतायामिलकाऽऽदिता काचयि द्वित्वेऽप्यस्य क्षीये
रूपम् । मर्महानेत्यस्य दर्महानेत्यस्य नारकमनीषमित्याद्यम् ॥

२ छट्छट्—सन्त्यङ्गोऽपि सृष्टम् ॥

३ यत्तत्परे—छण्णोऽपिपत् सत्परेऽप्यभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः ॥

४ ‘हर्मन्त्य यङ्’ इति च. पाठः ॥

५ यत्तत्परे—लोत्वमिव इति च. पाठः ॥

६ छण्णोनेदादिनि । कचकागिणि च किं—अजुगुप्सत्—इत्यत्र ‘सन्त्यङ्गोः’
‘चकि’ इति कथमवयवमते द्विवचनमिति कथमेतद् दृश्यम् ॥

७ ‘छट्छट्परे’ इति दृश्यम् इति च. ट. पाठः । यङ्तासन्ति ‘छण्णोः’
इत्येकेनेव योजने द्विवचनोऽर्थक्यमेव दृश्यम् । कथमेतद् इति पाठोऽत्र केचन
प्रधादात् ॥

८ अत एव—अभ्यासप्रतिषेधे ॥

(५९९३ सप्तमीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकाच्च उपदेशोऽनुदात्तादित्युप-
देशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन
इदप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'एकाच्च उपदेशोऽनुदात्तात्' (७।२।१०)
इत्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इदप्रति-
षेधो वक्तव्यः । विभित्सति, चिच्छित्सति । द्वि-
चने कृते उपदेशोऽनुदात्तादेकाच्चः श्रूयमाणाद्विती-
प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तविशेषणं चेदिति । यदा तृमय-
विशेषणं तदा न दोषः, उपदेश एकाच्चात् । सनन्तस्यापि
द्वि प्रयोगे द्विवचने दोष एव । स्थाने द्विवचने तु प्रकृतिप्रत्य-
यस्य सप्रसुगत्वादितः प्राप्तिरेव नास्तीति न दोषः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये सप्तमीपक्षे दोषान्नरमाह—अनुदात्त-
विशेषणं चेदिति । 'एकाच्चः' इति परिशेषणं चेदित्यपि बोध्यम्,
विहितविशेषणपक्षे दोषाभावात् ॥ सन इदप्रतिषेध इति । अन्यथा
आह्वयिष्ठान्दित्वेन श्रूयमाणं कश्चन बाधितत्वात् न स्वादिति
भावः ॥ पृथीपक्षेऽपि दोष प्रवेत्याह—सनन्तस्यापीति ॥

(पृथीपक्षवत्तरणभाष्यम्)

अस्तु तर्हि सन्यङन्तस्य ॥

(५९९५ पृथीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सन्यङन्तस्येति चेदशोः
सन्यनिटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्यङन्तस्येति चेदशोः सन्यनिटो
द्विवचनं वक्तव्यम् । इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः ॥

(प्रदीपः) इयक्षमाणा इति । अश्रोतेः सन् । 'सिपू-
रञ्ज्यशां सनि' इति प्राप्त इदं छान्दसावाच्यं भवति । द्विवचनम्,
हलादिः शेषः, 'सन्यतः' इतीत्यम्, 'अभ्यासस्मासकणं' इतीत्यच्,
पत्यकृत्यपत्नानि, 'पूर्ववत्सन्तः' इत्यात्मनेपदः शानच् । अविश्र-
माणा इति ॥ पृथीपक्षे प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) नन्वश्रोतेः सनि परस्मैपदित्वात् 'इयक्षमाणा'
इति न सिद्ध्यतीत्यत आह—अश्रोतेरिति ॥ द्विवचनमिति ।
सन्तेः—अन्—अन्—इतीति भावः ॥ अविश्रमाणा इति । अन् स
इत्यन् 'पूर्ववत्सिद्धीपदमित्ये' इति परस्मैपदवादिषु कृतेषु द्वितीयैवावः
'छ' इत्यस्य द्वित्वे इत्यादिः शेषः । एतः 'पूर्ववत्सिद्धीपद' इत्यस्य
'द्वित्वे' कर्तव्ये कृते च तदावयवस्य क्वाचान्ते कर्तव्येऽपि द्वित्वं न इत्य-
चांश्च 'कुहोभूः' इति मुक्ते 'सन्यतः' इतीत्यमिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यस्यापि सन्यटोः परतो द्विवचनं तेनाप्यत्रा-
वश्यमिडभावे यत्नः कर्तव्यः ।

किं कारणम् ?

अशोर्हि प्रतिपदमिद्विधीयते—'सिपू-
रञ्ज्यशां सनि' (७।२।७४) इति । तेनैव द्वितीयद्विवचन-
मपि न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तेनैवेति । यथा छान्दसत्वादिषु भवति,
एवं द्वितीयद्विवचनमपि । तदभावात्प्रथमद्विवचनम् ॥

(उद्घोषः) यदभावादिति । अत्राभावाद्दुर्लभप्रवृत्ति-
रिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अथ वा नैतदंशे रूपम् । यजेरेप च्छान्दसो वर्ण-
लोपः ।

तद्यथा—तुभ्येदमग्रे, तुभ्यमिदमग्रे इति प्राप्ते ।
अभ्यानां चरम्, नाभ्यानां चरमिति प्राप्ते ।
आव्याघिनीरुगणाः, सुगणा इति प्राप्ते ।
इफर्तारमध्वरस्य, निफर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते ।
शिवा उद्रस्य भेपजी, शिवा उद्रस्य भेपजीति
प्राप्ते ॥

अदर्थो वै गम्यते ।

कः पुनरंशोरर्थः ?

अश्रोतिर्व्याप्तिरुर्मा । एवैतर्हि—यजिरप्यदर्थं
वर्तते ।

कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थं वर्तते ?

यदर्थो अपि घातयो भवन्ति । तद्यथा—घपि
प्रकिरणे दृष्टदृष्टेर्नोऽपि वर्तते—केशान् घपेति ।

इडिः स्तुतिचोदनायाच्चासु दृष्ट ईरणे चापि
वर्तते—अग्निर्वा इतो वृष्टिमीदृ मरतोऽमुतव्या-
घयन्ति ।

करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे
चापि वर्तते—पृष्ट कुरु-पादौ कुरु, उन्मृदानेति
गम्यते । निक्षेपणे चापि दृश्यते—घटे कुरु-घटे
कुरु-अदमानमिति कुरु, स्थापयेति गम्यते ॥

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) वर्णलोप इति । विषयमाणा इति प्राप्ते
यकारस्य लोपः । उपेयप्राप्त्यर्थत्वात्प्राप्त्यानां प्राप्तौ चानेवार्थ-
त्वात्तच्चिन्म आदराभावात् ॥

१ 'अश्रोतेरिति' इति छ. ८. ८२३ ।

२ 'अश्रोतिरिति' इति छ. ८. ८२३ ।

३ 'अश्रोतेरिति' इति छ. ८. ८२३ ।

४ 'अश्रोतेरिति' इति छ. ८. ८२३ ।

१ आह्वयिष्ठान्दित्वेति । द्विचनो द्विवचनमिति शोकेनेत्यर्थः ।

२ 'अश्रोतेरिति' इति छ. ८. ८२३ ।

३ 'अश्रोतेरिति' इति छ. ८. ८२३ ।

४ 'अश्रोतेरिति' इति छ. ८. ८२३ ।

५ प. ५० पा.

(५९९६ पृष्ठापक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ दीर्घकुत्वप्रसारणपत्वमधि-
कस्य द्विर्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति ।
चिचीपति, जुष्टपति । समुदायस्य समुदाय आदेश-
स्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन् भवति ।
तत्राजन्तानां सनीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

इदमिह संप्रधार्यम्—दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचन-
मिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादीर्घत्वम् ।

नित्यं द्विर्वचनम्, कृतेऽपि दीर्घत्वे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति ।

दीर्घत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि द्विर्वचने प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति ।

अनित्यं दीर्घत्वम् । न हि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्र-
कृतिप्रत्ययस्याजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ।

द्विर्वचनमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्रा-
प्नोत्यन्यस्याकृते, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुयन् विधिर-
नित्यो भवति ।

उभयोरनित्ययोः परत्वादीर्घत्वम् ॥

यच्छर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तत्र सिध्यति ।
जुष्टपति ॥

कृत्यं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति—जिघांसति,
जगृह्यते ।

किं कारणम् ?

समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्ध-
त्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो हन्तिर्भवति । तत्राभ्या-
साद्यन्तिद्वकारस्येति कृत्यं न प्राप्नोति ॥

संप्रसारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति—
जुष्टपति, जोष्टपति । समुदायस्य समुदाय आदेश-
स्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ह्यतिर्भ-
वति । तत्र दोऽभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति ।

नैपदोपः । पदपत्येतत्—तोऽभ्यस्तनिमित्तमप्येति ।
यापता चेदानीं दोऽभ्यस्तनिमित्तस्येन्युच्यते सो-
ऽप्यदोषो भवति पदुक्तम्—यच्छर्हि नाकृते द्विर्वचने
दीर्घत्वं तत्र सिध्यतीति ॥

पत्वं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति—पिप-
क्षति, यियक्षति । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र
संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन् भवति ।
तत्रेणकुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति पत्वं न प्रा-
प्नोति ॥

इदमिह संप्रधार्यम्—द्विर्वचनं क्रियतां पत्व-
मिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्पत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे पत्वम्, सिद्धासिद्ध-
योश्च नास्ति संप्रधारणा ॥

(प्रदीपः) दीर्घकुत्वेति । यस्माद्विर्वचनादाधिययमुप-
जायते तस्मादीर्घत्वादीनि न सिध्यन्ति, समुदायादेशत्वात्
संप्रमुग्धत्वात् । यदा तु सन्यगोः परतो द्विर्वचनं तदा प्रत्यय-
संभोहाभावादीर्घत्वादीनि सिध्यन्ति ॥ द्विर्वचनाधिकस्येति ।
द्विर्वचनेन शब्दान्तरेणादेशोनाधिकत्वात् दीर्घोचप्रसिद्धिः ।
स्थाने द्विर्वचने चायं दोषः, न ह्य द्विःप्रयोगे । तत्र प्रकृतिप्रत्यय-
संप्रभोहाभावात् । सर्वे 'सर्वपदादेशाः' इत्याश्रयेण संप्रभोहः ॥

प्रागेव दीर्घत्वं भविष्यति सतो द्विर्वचनमिति मत्याऽऽह—इदं
मिहेति ॥

नित्यं द्विर्वचनमिति । आकृतिपक्षे शब्दान्तरप्राप्त्य-
भावात् ॥

अनित्यमिति । व्यक्तिपक्ष इति भावः ॥

जुष्टपतीति । हातुमिच्छतीति सन् । अत्राकृते द्विर्वचने-
ऽभ्यस्तत्वाभावात् संप्रसारणाभावादीर्घोचसङ्ग इति पूर्वं द्विर्वच-
नम्, ततः संप्रसारणम्, ततः 'हस्तः' इति दीर्घन्यातपरत्वात्
'अजस्तनगमां सति' इति दीर्घत्वम् ॥

(उद्योतः) 'अधिकस्य द्विर्वचनात्' इति हेतुगर्भमभिधान-
मित्याह—यस्मादेति ॥ आधिक्येऽपि द्विःप्रयोगद्विर्वचनेऽप्यतिरे-
कत्वाह—समुदायादेशत्वादिति । यदीयसुरपः ॥ संप्रमुग्धत्वा-
दिति । प्रकृतिप्रत्ययभोरित्यर्थः ॥ द्विर्वचनेनेति । शब्दान्तररूपा-
देशरूपद्विर्वचनेनेत्यर्थः ॥ अनु प्रकृतिप्रत्ययैर्देशयोरपरादेश इति
कथं प्रकृतिप्रत्ययसंभोहः ? अत्र आह—सर्वे इति । अपवर्गसंभोह-
कारकत्वात्संभोह इत्यपि बोधयम् ॥

आहूतीति । प्रथमोपात्तवाक्येरेवम् ॥ परतुल इदमपि माधे
यस्येभ्ये इति न किञ्चिदेतत् ॥

माधे—अजन्तता नास्तीति । अजन्ताङ्गता नास्तीत्यर्थः ।
प्रतिप्रत्ययसंभोहारङ्गत्वमङ्गीरिति भावः ॥

यद्यपीति । व्यक्तयोर्दीर्घाभावाभावाद् भेदात् ॥

अनु जुरोठेः तमि दीये दिरे जुष्टपीलस सिडेः 'यय तर्हि'
इत्यागङ्गमय आह—हानुमिति ॥ 'अहरे द्विर्वचने' इत्यत्र
'दीर्घोऽप्रसङ्गः' इत्यनेनान्वयः । अनु दिरे संप्रसारणे 'हस्तः'
इति दीर्घत्वेन सिद्धिर्वाह—परत्वादिति । परतुलः 'इति'

श्रुति दीर्घत्वमपि न, प्रकृतिप्रत्ययसंमोहमसम्प्रसारणान्ताज्ञाभावात् ।
संप्रसारणं तु सामर्थ्याद्भवित्यदीनि बोध्यम् ॥

भाष्ये—सोऽप्यदोष इति । द्वित्वात्का संप्रसारणे परत्वादीने
च सिद्धिरिति भावः ॥

(भाष्ये) नास्ति संप्रसारणेति । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे'
इत्यन्यथिलेदम् ॥

(५९९७ पृष्ठीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आवृद्धयोश्चाभ्यस्तविधि-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आवृद्धयोश्चाभ्यस्तार्थयो विधिः प्रा-
प्नोति स प्रतिषेध्यः । ईप्सन्ति, ईर्त्सन्ति । ईप्सन्,
ईर्त्सन् । येप्सन्, येर्त्सन् ।

किं च स्यात् ?

अद्वायो जुप्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः
प्रसज्येरन् ॥

नैप दोषः । उक्ता अत्र परिहाराः ॥

(उद्योतः) उक्ता अत्रेति । 'उभे अभ्यस्तम्' इति चरे इति
भावः ॥

(५९९८ पृष्ठीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सङ्गाश्रये च समुदायस्य सङ्-

दायादेशत्वात् झलाश्रये चाव्यप-

देश आमिश्रत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सङ्गाश्रये च कार्ये समुदायस्य सङ्-
दायादेशत्वात् झलाश्रये चाव्यपदेशः ।

किं कारणम् ?

आमिश्रत्वात् । आमिश्रीभूतमिवेदं भवति ।
तद्यथा—क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वात् क्षायते
कियत् क्षीरं कियदुदकमिति, कस्मिन् वा अवकाशे
क्षीरं कस्मिन्नवकाशे उदकमिति । एवमिहाप्यामि-
श्रत्वात् क्षायते—का प्रकृतिः, कः प्रत्ययः, कस्मि-
न्नवकाशे प्रकृतिः, कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय इति ।

तत्र को दोषः ?

सङ्घि झलीति कुत्वादीनि न सिद्ध्यन्ति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—द्विवचनं कियताम्, कु-
त्वादीनीति, किमत्र कतव्यम् ?

परत्वात्कुत्वादीनि । पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि,
सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥

एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इति वक्त-
व्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । विमोषिताः प्रयोज-
यन्ति । दोग्धा-दोग्धा । द्रोढा-द्रोढा ॥

यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इत्यु-
च्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं 'पत्वं न सिद्ध्य-
ति' इति ॥

(प्रदोषः) क्षीरोदके इति । न्यैकविशेषविवक्षायां
जातिपरत्वाभावादकवद्भावे न कृतः । सर्वस्मैरुवचनं वा ।
प्रत्ययसकारसहितस्य प्रथमस्यैकावो द्विवचनादामिश्रत्वम् ॥

सङ्गीति । सनः सकारादाभ्य मङ्गिणे ङकारेण प्रत्याहारः ॥

विभाषिता इति । विधय इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—झलाश्रये चेतिस्वरूपकथनम् ॥

प्रत्ययसकारसहितस्येति । अवयवसंमोहद्वाराकसत्संमोह इत्यर्थः ।
झलादौ सङ्गादौ प्रत्यये दुत्वादिविधानादिति भावः ॥ भाष्ये—कस्मि-
न्नवकाशे इति । सर्वथा प्रकृतिप्रत्ययसंमोहपरमेतद्बोध्यम् ॥

विधय इति । सत्वादयः । अत्र सत्वादियु कृतेषु पश्चात् 'नित्य-
वीप्सयोः' इति द्वित्वे सतीदृशसिद्धिः । अन्यथा 'क्षीरं-द्रोढा' इत्य-
निष्टप्रसङ्ग इति भावः ॥

(सिद्धान्तकथनभाष्यम्)

इह स्थाने द्विवचने णिलोपोऽपरिहृतः । सन्यङोः
परतो द्विवचने इदो द्विवचनं वक्तव्यम् । सन्यङ-
न्तस्य द्विवचने हन्तेः कुत्वमपरिहृतम् ।

तत्र सन्यङन्तस्य द्विवचनं द्विःप्रयोगश्चेत्येव पक्षो
निर्दोषः ।

तत्रेदमपरिहृतम्—सन इदुप्रतिषेध इति ।

एतस्यापि सन्तमे परिहारं यक्षयति—उभयविशे-
षणत्वात्सिद्धमिति ।

कथं ज्ञेयीयते ?

वक्ष्यत्येतत्—यद्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां मीति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—इह स्थाने द्विवचन इति । तस्मात्-
दाश्रयणमनुकूलमिति भावः । 'सं-यङोः परतः' इति पक्षे स्थाने
द्विवचनत्वे द्विःप्रयोगत्वे चेदो द्विवं वक्तव्यमिति सोऽपि दृष्टः ॥

पृष्ठीपक्षे—हन्तेः कुत्वमपरिहृतमिति । 'स्थाने द्विवचनत्वे' इति
शेषः ॥

१ 'सङ्गाश्रये च कार्ये सङ्गु' इति च. श. पाठः ॥

२ सङ्घि—अत्र प्रत्याहारो कर्तिकृता 'परिच्छेदाद्वायो' इति सूत्रे 'सङ्घि'
• छलवत्संयोगादिरूपेण उपलक्ष्यमाणं इत्युक्तम् । स च 'गुह्यिक-
रूपः सन्' ॥ १११५ इति धनः छलवत्प्रकारेण 'विशेषसिद्धिः' ॥ १११८ इति
सूत्रावधारितो द्रव्योऽस्ति ॥

३ कुत्वादीनि—'कोः कु' ॥ ८११८ ॥ इत्यादिना ॥

४ विभाषिता इति । विभाषिता—'य इदमिह' ॥ ८११८ इत्युक्तो
विधेः पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनं प्रयोजनम् । अन्यथा 'नित्यवीप्सयोः'
॥ १११८ इति द्वित्वे सर्वत्र वा इदं सतीदृशमिति स्थलम् ॥

५ जातिपरत्वाभावादेकवद्भावे न कृतः नित्य एव द्विवचने स्यात्
आह—व्यङ्गीति ॥

६ सङ्गाश्रयेति । क्षीरोदके संपृक्ते सति न द्वापत्र अनिश्रवणादित्यर्थः ॥

७ द्रोढा-द्रोढेति । यदि सत्वादिव्यप शब्दो द्विवं सत्पदा एव
प्राप्तव्यमत्र च दर्शयति शेषो सति भावः ॥

८ सन्यङोः परतोऽपरिहृतमिति ॥ ८११९ ॥ इति सूत्रे ॥

९ यद्व्यत्येयम्—'यति च' ॥ ८११९ ॥ सूत्रे ॥

१० सूत्रे सन्यङोरित्यस्य सन्यङ्गत्वे पक्षद्वयेऽपि दोषमाह—सम्यङोः
परत इति पक्ष इति ॥

भाष्ये—उभयविशेषणत्वादिति । 'एकाचः' इत्यस्य विहित-
विशेषणत्वाद्वात्रापि बोध्यम् ॥

कथं जेष्ठीयत इति । देहागमपक्षेऽहोपसं सानिवत्वात्—यनं
एव द्वित्वं प्राप्नोतीति भावः ॥

(१०४६ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. १०)

२४४९ दाध्वान् साह्वान्मीढ्वान्

॥ ६ । १ । १२ ॥

(चार्त्तिकायत्तरणभाष्यम्)

दाध्वानिति किं निपात्यते ?

(५९९९ निपातनदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दाशेर्वसौ द्वित्वेद्प्रतिपेधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) दाशेर्वसौ द्वित्वेद्प्रतिपेधौ निपात्येते ।
दाध्वान्तो दाधुपः सुतम् ॥

दाध्वान् ।

साह्वानिति किं निपात्यते ?

(उद्द्योतः) द्वित्वेद्प्रतिपेधाविति । द्वित्वेधेः प्रतिपेधा-
विलम्बः ॥

(६००० निपातनदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सहेर्दार्धत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किं च ?

द्वित्वेद्प्रतिपेधौ च । साह्वान् यलाहकः ॥

साह्वान् ।

मीढ्वानिति किं निपात्यते ?

(मदीपः) 'पह मपंगे' इति चारादिकस्य 'आशुपा ह्य'
इति विभाषितनिचः कर्तौ 'साह्वान्' इति रूपम् ॥

(उद्द्योतः) ननु भ्यादिभिरुपसंहारान्नेपदित्वाप्ररक्षीवदमपि
निपात्यमित्यत्र आह—यौप्रादिकस्येति । 'पह पुह लपयधे' इति
देवादिभिरस्य श्रवणसदृशनिमित्तं भावः ॥ विभाषितनिच इति ।
अथ निषधे इदमा तिदेशधत्तनिपातनं किमर्थमिति चेत्पिप्लु ।
छर्दिभिरसामानुरादेरन्ये ॥

(६००१ निपातनदर्शकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मिहेर्दत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यस्य पूर्वयोः ।

किञ्चे पूर्वयोः ?

द्वित्वेद्प्रतिपेधौ दीर्घत्वं च । मीढ्वस्तोकाय तन-
याय मृडय । यथेयमिन्द्रमीढ्वः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

महार्थो वै गम्यते ।

कः पुनर्महार्थः ?

मैहिर्दानकर्मा ।

अतः किम् ?

इत्यमपि निपात्यम् ॥

(६००२ आक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ महार्थ इति चेन्मिहेस्तदर्थ-
त्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) महार्थ इति चेन्मिहिरपि महार्थे
वर्तते । कथं पुनरन्योन्यामान्यस्यार्थे वर्तते । यद्गर्भा
अपि धातवो भवन्तीति ॥

अस्ति पुनरन्यत्रापि कचिन्मिहिर्महार्थे वर्तते ?
अस्तीत्याह—मिहेर्मेषः ।

मेषश्च कस्माद्भवति ?

अपो ददातीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—मेषः कस्मात्—अपो ददातीति ।
यद्यपि 'मिह सेचने' इति भावभांनुसारात्सिद्धतीति मेष इति वक्तुं
शक्यं, तथाऽप्यव्ययलक्षणात् तदा सति प्रतीयेत, यद्गुणलक्षणात्
न ततः प्रतीयत इति भावः ॥

(६००३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ द्विधेचनप्रकरणे कृजादीनां के ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विधेचनप्रकरणे कृजादीनां के उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । चक्रम्, चिह्नदम्, चक्र-
समिति ॥

कादिपिबति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—यष्टुः, ययुरिति ॥

(मदीपः) अत्रमिति । 'यमर्थे कविपाठम्' इति कः ॥

ययुरिति । 'ओ' द्वे च' इत्यत्र द्वे चेति न यणव्यं भवतीति
भाष्यः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'यो द्वे च' इति उपसंख्यानविद्योनेन द्वि-
विधानाययुरिति लिख्यत आह—यो द्वे इति ॥

(६००४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ चरिचलिपतिवदीनामच्यक्र

चाभ्यासस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरिचलिपतिवदीनामचि द्वे भवत

इति वक्तव्यम्, आक्चाभ्यासस्य । चराचरः, चलाचलः, पतापतः, यदावदः ॥

(प्रदीपः) चराचर इति । 'अभ्यासस्थानचि' इति वचनाद्वलादि-शेषाभावः ॥

(उद्घोषः) ननु चराचरादौ हलादिः शेषः स्यादत आह—अभ्यासस्येति । अभ्यासस्य बहुव्यये तदचि नेति तदर्थः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति सूत्रे माथ्ये पठितमिदम् । इदं वचनं वैकल्पिकं द्रष्टव्यम्, 'रात्रिचरः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तत्र 'ट' इत्यन्ये ॥

(६००५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ हन्तेर्धश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) हन्तेर्धश्च वक्तव्यः । अचि द्वे भवतः, आक्चाभ्यासस्य । घनाघनः ॥

(६००६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ पाटेर्णिलुक्च दीर्घश्चाभ्यास-
स्योक्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाटयतेर्णिलुक् वक्तव्यः । अचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्, दीर्घश्चाभ्यासस्य, ऊक्चागमः । पाटपटः ॥

(उद्घोषः) 'पाटपट' इत्यत्र पूर्वनद्वलादि-शेषाभावः ॥

(६००७ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचनं यणयवायावादेश-
ह्योपोपधालोपणिलोपकिकिनो-
रुत्वेभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यण-अयवायावादेश-आलोप-उप-धालोप-णिलोप-किकिनोरुत्वेभ्यो द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

द्विर्वचनस्यावकाशः—विभिदतुः, विभिदुः ।

यणादेशस्यावकाशः—दध्यत्र, मध्यत्र । इहोभयं प्राप्नोति—चक्रतुः, चक्रुरिति ।

अयवायावादेशानामवकाशः—चयनम्, चायकः, लवनम्, लायकः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—चिचाय, चिचयिय, लुलाय, लुलविय ।

आलोपस्यावकाशः—गोदः, फम्यलदः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—ययतुः, ययुः, तस्यतुः, तस्युः ।

उपधालोपस्यावकाशः—श्लेष्मन् ग्रधु, पिच्छं

घृतम् । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—जग्मतुः, जग्मुः, जग्मतुः, तद्गुः ।

णिलोपस्यावकाशः—कारणा, हारणा । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आटिटत्, आशिशत् ।

उत्वेस्यावकाशः—निपूर्ताः पिण्डाः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—मित्रावचणौ ततुरिः, दूरे ह्यध्वा जगुरिः ॥

द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्व्य-तीति ॥

(उद्घोषः) 'द्विर्वचनं यणयवायावा-' इति वार्तिकं 'द्विर्वचनेऽस्मि' इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

(६००८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचनात् प्रसारणात्त्वधा-
त्वादि विकाररीत्येत्वेत्त्वोत्त्व-
गुणवृद्धिविधयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विर्वचनात् प्रसारण-आत्व-धात्वादि-विकार-रीत्य-ईत्त्व-इत्त्वोत्त्व-गुणवृद्धिविधयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ।

द्विर्वचनस्यावकाशः—विभिदतुः, विभिदुः ।

संप्रसारणस्यावकाशः—इष्टम्, सुतम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—ईजतुः, ईजुरिति ।

नैतदस्ति ।

अस्त्यत्र द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति, पूर्वस्य 'लिट्यभ्यासस्योभये-पाप्म' (६१११७) इति ।

इदं तर्हि—सोपुष्यते ।

इदं चाप्युदाहरणम्—ईजतुः, ईजुः ।

ननु चोक्तमस्त्यत्र द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति, पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेपाप्मिति ।

न सिद्ध्यति । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (३७) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अकारेण व्यचक्षितत्वात् भविष्यति । 'एकादेशे कृते नास्ति व्यचक्षानम् ।

१ अभ्यासस्थानचोति वार्तिरार्थनाह—अभ्यासस्य यदिति । अचि न-अभ्यासस्ये नेत्यर्थः ॥

२ इदं वचनम्—वर्षिचलितनिर्वाहनामिति वचनम् । अस्य दिलले दि एचिचर इत्यादिपि द्विरुपापठे । अतस्तस्यै तत्र ट्यस्य वक्ष्यते । ट्यस्यै त्वे गुणान्तरात् रावेः द्वि विधात्वयन स्यादेति भावः ॥

३ 'पाटयतेर्णि-' इति क पाठः ॥

४ उत्तरेष्विति । निविरोक्तस्यैवार्थः । 'आप्यमहनजन द्विक्रियो छिद च' ३३११०३ इत्यनेन विहितो यो विधिर्न तथोः वानः 'उद्योपपृष्टं' 'बहुल छ' इति ॥ ३३११०३, १०४ इति सूत्रम् । इत्युक्तं वक्ष्याम एव इत्यर्थः ॥

५ 'वर्षिचलितनिर्वाहनामिति' (३३११०५) इत्यनेन ॥

६ () एचिचलितनिर्वाहनामिति इत्युक्तं निरुक्तिम् ॥

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्वाच्यमानमेव ।)

एवं तर्हि समानाद्ग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ॥

आत्वस्यावकाशः—ग्लता, ग्लता । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—जग्ले, मग्ले ॥

धात्वैदिविकाराणामवकाशः—नमति, सिञ्चति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—ननाम, सिपेच, सञ्चौ ॥

रीत्यस्यावकाशः—मात्रीयति, पित्रीयति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—चेत्रीयते, जे-हीयते ॥

ईत्यस्यावकाशः—पीयते, गीयते । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—पेपीयते, जेगीर्यते ॥

इत्वोत्त्वयोरवकाशः—आस्तीर्णम्, निपूर्ताः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आस्-स्तीर्यते, निपोपूर्यते ॥

गुणवृद्धयोरेवकाशः—चेता, गौः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—चिच्चाय, चिच्चयिथ, लुलाव, लुलविथ ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्यत्र द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य गुणवृद्धी भविष्यतः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इयाय, इययिथ । ननु चानाप्यस्तु द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य गुणवृद्धी भविष्यतः ।

न सिद्धपति । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घतयं प्राप्नोति । चार्णादाङ्गं बलीय इति गुणवृद्धी भविष्यतः । किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि । कथमनुच्यमानं गन्त्यते ?

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—चार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति यद्वयं 'अभ्यासस्यासवर्णे' (६।४।७८) इत्यसवर्णग्रहणं करोति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरोऽभ्यासो भवति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अत्यर्थमेतत्स्यात् । इयृतः, इयृथः, उवोर्णे, उवोणिथ ।

यत्तर्हि 'दीर्घ इणः किति' (७।४।६९) इति दीर्घत्वं शास्ति ।

एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

सवर्णदीर्घवाचनार्थमेतत्स्यात् । स यथैव तर्हि सवर्णदीर्घत्वं वाधते, एवं यणादेशमपि वाधेत ।

एवं तर्हि यणादेशे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति—'इणो यण' भवति ।

ततः—एरनेकाचः । एरानेकाच इणो यणभवति ।

ततः—असंयोगपूर्वस्य, एरनेकाच इत्येव ॥

असवर्णग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम् ।

ननु चोक्तमर्थमेतत्स्यादिति ।

नैकमुदाहरणमसवर्णग्रहणं प्रयोजयति ॥

एवमपि स्थानिवद्भावादियद्ग्राह्यं प्राप्नोति ।

अथ सत्यपि विप्रतिषेधे यावता स्थानिवद्भावः कथमिवैतत्सिद्धयति—कस्मादेवात्र न भवति ?

योऽनादिष्टादयः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैपोऽयः पूर्व इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिनिरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे

पाठे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) सोऽप्युच्यते इति । 'स्वपिस्वमिष्येना यकि' इति सप्रसारणम् ॥

जग्ल इति । भावे लकारः । अशितोति पर्युदासपक्षे विप्रतिषेध । प्रत्ययप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम् । एवं सर्वैर्नवे अपि ॥

चेक्रीयत इति । यकि 'यिच् ऋत' इति रीडादेशः ॥

उवोर्णेति । 'अमत्रे' इति प्रतिषेधात् 'इजादे -' इत्याह्न भवति ॥

नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा 'अभ्यासस्यात्' इति ब्रूयात् । उवोर्णेत्यादौ ॥ च्छान्दसत्यायर्थोऽऽह्न इत्येत तत्

१ 'न सप्रसारणे' ॥ १११३ ॥ इत्यत्र ॥

२ 'आदे' ॥ उपदेशोक्तिः ॥ १११४ ॥ इत्यत्र ॥

३ 'पावादे' य स' 'जो न' ॥ १११५ ॥ इत्युक्तानाम् ॥

४ 'रीकृत' ॥ १११६ ॥ इत्यत्र ॥

५ 'युमासधामपापहतिरा इति' ॥ १११७ ॥ इत्युक्तम् ॥

६ 'ममीयते' इति य पाठः ॥

७ 'यत् इजादे' 'उवोर्णेत्यादौ' ॥ १११८ ॥ १०२ इत्याभ्या विधि

तयोः ॥

८ 'गर्वाधुनापापहतिर्यो' 'अप्योऽप्यिति' ॥ १११९ ॥ १०३ इत्यभ्या ॥

९ 'उवोर्णेत्यादौ'—विचार, गुणस्य—विचयिथ ॥

१० अथ पाठः क त् पुल्लक्षणेन ॥

११ 'उवोर्ण, उवोणिथ' इति पाठश्च पुल्लेख न । विचयिथ 'इयति' इत्यपि वक्तव्ये, तत्प्राप्तादिकम् ॥

१२ 'एरनेकाचोऽस्ययोगपूर्वस्य' ॥ १११८ ॥ इत्यत्र ॥

१३ 'कथमेतत्सिद्धयति' इति त् पाठः । 'कथमेतत्सिद्धयति' इति छ. पाठः ॥

१४ अथ छ. पुल्लेख न पाठः ॥

१५ सवर्णवत्य इति । विचयि—नमतीत्यत्र ॥

१६ 'जादे' इत्याह्न इति छ. पाठः ॥

इयदादिप्रकरणे 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इत्युक्तं भविष्यति । यथा सुगौं योक्तु इति भावः ॥

एवमपीति । यदि पूर्वं द्विवचनं क्रियते पश्चादुपशृद्धौ इत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायैष्यत्पुत्रकैयटकृते भाष्यप्रवीणे पष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) स्वपितृमीति । नन्वस्य दित्वापवादत्वादिप्रतिपेधासङ्गतिरिति चेत्, 'असंभवे नापकत्वम्' इति नार्तिकमते तदुदाहरणसत्त्वेनाशङ्कते ॥

भाष्ये—इदं चापीति । 'न सम्प्रसारणे' इति शापकात्पूर्वं परस्य सम्प्रसारणम्, पश्चात्पूर्वस्येति भावः । एकादेशे कृतं इत्यादि-इत्येवधानमेवेत्यन्तोऽग्रन्थः । तथाहि—पूर्वं दित्वे तत् उत्तरखण्डे सम्प्रसारणे पूर्वखण्डसाधारणादुपाध्यायिचैकादेशस्य प्रातिरेव न । तत् कृते स्थानिवत्त्वावधाने निषेधाप्रवृत्त्या पूर्ववकारस्य सम्प्रसारणे परैकेकरणे पूर्वत्वे इज्जतिरिति स्यात् । तदभावे पूर्वस्येति श्येज्जतिरिति स्यादिति पूर्व सम्प्रसारणप्रवृत्तये विप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन विप्रतिषेधप्रत्याख्यानवादिन ईहशौच्यसङ्गत्यापेक्षः । 'स्त्रियभ्यासस्य' इति सूत्रस्योपेक्षाप्रदण्डमामाख्येन सर्वतः पूर्वं प्रवृत्तेर्भाष्ये बह्व्यमाणत्वात् पूर्वमेकादेशप्रवृत्तेर्न कुमशक्यत्वात् । तस्मादुकारेण व्यबहितत्वाच्च भविष्यतीत्युत्तरमेवं तर्हि समानाह्निकेव ग्रन्थ इति बोध्यम् ॥ एवं तर्हि समानाह्निकेति । एव च व्यवहितेऽपि निषेधप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

भाष्ये लकार इति । न तु कर्त्तरे, परस्मैपदसङ्गादिति भावः ॥ आरवमन्तरङ्गमिति । एवञ्चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधोऽयुक्त इति भावः । इदं च 'द्विवचनेऽपि' इति स्थानिवत्त्ववारणायावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥ एवं सत्त्वनाथे अपीति । ते अन्यनैमित्तिकत्वाद्नारङ्गे इति तयोर्विप्रतिषेधायोग इत्यर्थः ॥

भाष्ये—न ह्यन्तरङ्गेति । एवञ्चासवर्णात्पराभासेवर्णादीना इयदादिविधानं व्यर्थमेव स्यादिति द्वापकमित्यर्थः । न चासवर्ण-प्रज्ञाकरणेनापीदं सिद्धम्, ईश्वरित्यादावपीयवापेक्षः । एवञ्चासवर्णग्रहणविशिष्टं सूत्रमेतदर्थं द्वापकमित्यर्थः । यथ्यसवर्णग्रहणं द्वापकमित्येवोक्तम्, तथायुपपादनग्रन्थेन सम्पूर्णसूत्रस्यैव द्वापकत्वा लभ्यते । न चान्तरङ्गत्वादीपेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च ग्रन्थसवर्णे इपङ्गिधानेन सूत्रं चरितार्थम्, न च 'अचिमु' इत्यनेन सिद्धिः, वृद्धिवापनार्थत्वादिति वाच्यम् । कृदन्तिदस्यसमाभ्योक्तरीत्या 'अचः परसिन्' इति स्थानिवत्त्वेन तदप्रवृत्तेः । तद्वनयन्नाह—नैतद्वन्ति द्वापकमन्त्रेयमेतत्स्यादिति । असवर्णग्रहणस्यैव शापकत्वे तत्त्ववृत्तानासरे तस्यैव न्यायस्य दर्शयितुमुक्तिम् ॥ उवाचो-ण—इति भाष्ये । इयदादिप्रकरणे 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इति वचनमज्ञानत इदमपि फलमिलाशयः ॥

यच्चाहिति । अन्तरङ्गत्वासवर्णदीपे हि तदर्थं स्पष्टमेव । आग्नेते उत्तरखण्डे यन्प्रवृत्त्या तस्यापेक्ष स्पष्टमेव । समानाग्रये एवेतत्त्व-

वृत्तिरिति ॥ नाम्न इति भावः ॥ एवं तर्हिाति । केचित्तु यगादेवेऽप्यस्य वैयर्थ्याभावेन तद्व्यापे न मानमित्येकदेश्युक्तौ इमौ पूर्वपक्ष-सिद्धान्ताविति यदन्ति ॥

केयटे—अन्यथाऽभ्यासस्यार्थेति । न च शिवा निर्देशावह-मुक्ति न स्यादिति वाच्यम्, 'भवतेरः' इतिवत्तत्सत्त्वात् । 'शिता-शपा' इत्यस्य भाष्येऽदर्शनाच्च ॥ उदाहरणान्तरेऽन्यथासिद्धिमाह—उवाचोत्यादौ त्विति ॥ आध्यासाभाष्येन 'ए' 'ओ' इत्याणाचार-किनन्तानां लिटि, उवाचोप्रीयिषीत्यादेशानभिधानेन न तत् दोष इति भावः । आचारकिवन्तेभ्य आमां भाष्यमित्यन्ये ॥

यदि पूर्वमिति । तदाऽनादिष्टादयः पूर्वत्वसत्त्वादिति भावः ॥ भाष्ये—अथ सत्यपि विप्रतिषेधे इति । द्विवचनेन परविप्रति-षेधे सति परत्वाद्गुणवृत्त्योः पूर्व संतोषित्यर्थः । कथमिवेत्यस्य विव-रण—वत्सादेवान्न न भवतीति । स्थानिवत्त्वाव इति शेषः ॥ आदि-ष्टाच्चैव इति । 'द्विवचनेऽपीति कार्यातिशेयः' इतिमते इदम् । तदा हि परत्वादुक्तौ पूर्वोक्तपूर्वविप्रतिषेधेन आयादेष्टात्पूर्वमेव शब्दस्य द्वित्वे-ऽभ्याससङ्गत्वे सिद्धम् । वस्तुतस्तत्र रूपातिशेय एव सिद्धान्त इति परत्वादुदावपि स्थानिवत्त्वं दुर्बलम्, अतः 'अभ्यासस्यसवर्णे' इति सूत्रान्तरमसामर्थ्यादभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्ध-कत्वाविषयत्वाभावावश्यकत्वेनमावश्यकमिति विप्रतिषेधाभावेऽपि न दोष इति भगवतो गूढं तात्पर्यम् ॥

इति श्रीशिवब्रह्मपुत्रसमीपवर्जनागोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-ह्योते पष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(द्वितीयमाह्निकम्)

(१०४० विधिसूत्रम् ॥ १ । १ । २ भा. ११)

२४५० व्यङ्गः सम्प्रसारणं पुत्रपत्यो-

स्तत्पुरुषे ॥ ६ । १ । १३ ॥

(सम्प्रसारणाधिकरणम्)

(१००९ अतिमसङ्गापादकवार्तिकम् ॥ १))

॥ * ॥ व्यङ्गः सम्प्रसारणे पुत्रपत्यो-

स्तदादावतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यङ्गः सम्प्रसारणे पुत्रपत्योस्तदा-दावतिप्रसङ्गो भवति । पुत्रपत्यादौ सम्प्रसारणं प्राप्नोति । कारीपगन्ध्यापुत्रकुलम्, कारीपगन्ध्यापति-कुलम् ॥

(प्रदीपः) कारीपगन्ध्यापुत्रकुलमिति । पुत्रस्य कुलं—पुत्रकुलम्, कारीपगन्ध्यायाः पुत्रकुलं कारीपगन्ध्यापुत्र-कुलम् । यद्यप्यत्र तदादिविधिनोति तथापि पुत्रपतिद्वन्द्वानन्तर्याग्रयसम्प्रसारणप्रसङ्गोच्यते । यदा तु कारीपगन्धीपुत्रस्य कुलमिति विप्रवृत्तदा कारीपगन्धीपुत्रकुलमिति भवत्येव ॥

(उद्योतः) पुत्रशब्दान्तेन कुलशब्दस्य समासे संप्रसारणस्यैवादाह—पुत्रस्येति ॥ यद्यपीति । अयमहणामादिति भावः ॥

(६०१० अतिप्रसङ्गाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वर्णग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्णग्रहण एतद्भवति—यस्मिन् विधिस्तदादाविति, न चेदं वर्णग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) वर्णग्रहणादिति । वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिर्ह वर्णग्रहणारित्यस्मिन्मर्थः । न च तदादिविधिभावेऽपि तदादौ पुत्रपत्यान्तर्याम्यसंप्रसारणप्रसङ्गः । यस्मात् 'तत्पुरुषे' इत्यनेनाभारः, प्यहन्तस्य पुत्रपत्योर्ध्वं तत्पुरुष उपात्तत्पुरुषावयवत्वं पुत्रपत्योः व्यापयति । यैया शब्दे शाखेति । वृक्षः शाखायाः प्रत्यासत्त्याऽवयवी प्रतीयते । यथा च वृक्षात्पुष्पं पततीत्यपादानरत्वेनाप्युपातो वृक्षः पुष्पव्यापयवित्वेन प्रत्यासत्त्या गम्यते । यत्तु कारकसूत्रे भार्थ उक्तम्—न ज्ञायते कष्टस्य वा कुरस्य वेति, तद् शब्देव्यापाराभिप्रायेण । इह च पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुनपती तौ प्यहन्तावयवस्य तत्पुरुषस्यावयवी न भवत इति संप्रसारणाभावः ॥

(उद्योतः) वर्णग्रहणादिति हेतोर्वैवधिकरण्यं सारूपासिद्धयः वा परिहरति—वर्णग्रहणे इति । तदादिविधिवाक्ये 'अवग्रहणे' इत्युक्तैरिह सिद्धम्, अत्र वर्णग्रहणामादाह इति वार्तिकार्थ इति भावः ॥ तत्पुरुषावयवत्वमिति । तत्पुरुषचरमावयवत्वमित्यर्थः । समासस्यावयवत्वसाक्षात्त्वादिति भावः ॥ प्रत्यासत्त्येति । 'कस्य शाखा' इत्याकाङ्क्षायाभावात्त्वेन वृक्षात्तत्पुरुषावयवी प्रतीयत इत्यर्थः ॥ तत्पुरुषस्यापारेति । शब्दतत्त्वव्यवकबाऽपतीतेरिति भावः । कदाचिद्व्यापयवत्वस्यापि प्रतीतेरनियमोऽभिप्रायः सद्विहन्ते ॥ पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे—पुत्रकुलपतिकुलरूपे । प्यहन्तावयवत्वेति । प्यहन्तपूर्वावयवस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवी न भवत इत्यर्थः । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वमस्तीति परास्तम् ॥

(६०११ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वर्णग्रहण इति चेत्तदन्त-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्णग्रहण इति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुत्रपत्यन्ते संप्रसारणं प्राप्नोति । कारीपगन्ध्यापरमपुत्रः, कारीपगन्ध्यापरमपतिः, कौमुदगन्ध्यापरमपुत्रः, कौमुदगन्ध्यापरमपतिः ।

किं कारणम् ?

यत्र हि तदादिविधिर्नास्ति तदन्तविधिना तत्र भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तदन्तप्रतिषेध इति । तदन्तविध्यपवाद-
खदादिविधिरिति तदभावे तदन्तविधिना भाव्यम् । तत्पुरुषेण सन्निधापितमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यत इत्यस्ति तदन्त-
विधिप्रसङ्गः ॥

(६०१२ प्रत्याक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूत्तरपदवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उत्तरपदवचनात् । पुत्रपत्योत्तरपदयोरिति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशाब्दावेतौ । सति पूर्वपद उत्तरपदं भवति, सति चोत्तरपदे पूर्वपद-
मिति, न चात्र पुत्रपती उत्तरपदे ॥

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—कारीपगन्धीपुत्रः,
कारीपगन्धीपतिरिति ।

किं कारणम् ?

पूर्वपदमित्युच्यते, न ह्यत्र प्यह् पूर्वपदमस्ति, प्य-
हन्तमेतत्पूर्वपदम् ।

१ पुत्रस्य कुलमिसादिप्रदीपविवरणकसमाह—पुत्रशब्दान्तेनेति ॥

२ अस्मादृणाभावादिनि । यस्मिन्विधिसाक्षादादावयवमपराधपराधव्याप्यग्रहण
एव तदादिविधिधीयते, अग्रहणस्यापि नास्तीति न तदादिविधिरिति भावः ॥

३ कदाचिदुक्तं तत्पुरुषे यस्मिन्मर्थे न ज्ञायते । तत्पुरुषो वर्णग्रहण एतद्भवति
इत्यादिपुत्रपत्यान्तर्याम्यसंप्रसारणप्रसङ्गः ॥ यथा नमिषमन्त्रावयवस्य समस्तम् ॥

४ 'इह च वर्णः' इति च. छ. पाठः ॥

५ तदादौ—पुत्रपत्यादिसूत्रे परे पुत्रपतिस्त्रीत्याभयव्यवहारमवह इति
भावः ॥

६ 'पुत्रपत्योपात्तत्पुरुषा' इति च. पाठः ॥

७ आधारे अवयवावयविभावप्रतीतिं दृष्टान्तपरोपपत्तिरिति—यथावृक्ष
इति ॥

८ कारकसूत्रे भाष्य इति । तत्र हि—न ज्ञायते कष्टस्य वा कुरस्य वेति
तदादिसंप्रसारणप्रसङ्गः । तत्पथा—पुत्रात्पुत्रं वन्तीति । संबन्धस्तु तदा न विधिविधो
भाषि, न ज्ञायते कष्टस्य वा कुरस्य वेति ॥

१ शब्दव्यापारेति । न ज्ञायते कष्टस्य वेत्यादिनाभ्यस्तवयवविवरणीयक-
शब्दस्यैव व्यापारो नास्तीत्येवाभि । मत्स्यासत्प्राज्यवयववित्तमतीतिनिषेधो भाष्य-
कृत्या न क्रियते ॥

२ वर्णग्रहणादिति यथावृक्षे इदमुपादानम्—'तदादावतिप्रसङ्गो न, वर्ण-
ग्रहणात्' तत्र नोपपद्यते, हेतोर्वैवधिकरणत्वात् । वर्णग्रहणस्यो हेतुर्वैव-
नियमित्यदादाविति परिभाषायाः, अस्मिन्नुदाभावाच्च कष्टस्य इति हेतुमात्रयो-
र्वैवधिकरणत्वात् । सारूपासिद्धिरिति द्वयोः द्वयं धूमवत्यादिव्यत्र यथा तथा
पुत्रपत्यमुत्तरपदे अनिप्रसङ्गो न वर्णग्रहणात्—इत्युपादाने स्वातन्त्र्यमनुमा-
नाह—तदादिविधीनादित्वात् । तत्पुत्रपत्यान्तर्याम्य-इह सिद्धम्, अत्र वर्णग्रहण-
भावात् । यद्यप्य न वैवधिकरणम्, नपि सारूपासिद्धिः ॥

३ अनियमाभिप्रायं सदिति । न ज्ञायते कष्टस्येति भाष्यं वृक्षात्पुत्र-
विवरणे यत्तत्पुत्रं वृक्षात्पुत्रं वन्तीति मयोपात्तं पूर्वस्य वृक्षावयवत्वमेवेति निरयो-
ऽप्यत्र यत्पुत्रमात्रात्तत्पुत्रात्पुत्रमित्यर्थः ॥

कथम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते, परमकारीपगन्धीपुत्रः-परमकारीपगन्धीपतिरिति न सिद्ध्यति ।

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवत्यस्त्री-प्रत्ययेनेति ॥

यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते, अतिक्रान्तः कारीपगन्ध्यामतिकारीपगन्ध्याः, तस्य पुत्रः-अतिकारीपगन्ध्यापुत्रः, अतिकारीपगन्ध्यापतिः-इत्यपि प्राप्नोति ।

अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेन । यो नुपसर्जनं स्त्री-प्रत्ययो भवत्येषा तत्र परिभाषा-प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तत्पुरुषे नियतसन्निधाने पूर्वपदेत्तरपदे, विशेषणविशेष्यभावे च कामचारादुत्तरपदेन पुनरपि विशेष्येते । ततोत्तरपदान्तयोः पुनरप्योत्तरमवाहुत्तरपदे एव पुनरपि शृण्वे । पुनरपिभ्या तत्तरपदं न विशेष्यत इति तदन्तविषयभावः ॥

प्यटन्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यत्वात् ॥

(वङ्गोक्तः) उत्तरप इति । उत्तरपदस्य-सामर्थ्यात्सहितस्य ध्वनान्-विशेषणत्वेन व्याख्यानासिद्धमिति वाकिकथोक्तेनेति भावः ॥

भाष्ये-सम्प्रत्ययशब्दादिति । ननुत्तरपदग्रहणस्याकृत्यत्वे तत्पुरुषाक्षितत्वं हेतुर्न त्वेनोः सम्प्रतिपक्षप्रकारम्, यदि वा पूर्वेपदग्रहणं सत्ये स्यात्तदेव बहु शोभमिति चेत् । यतो समासस्य सम्बन्धोपकौ शब्दो, अतः समासबोधनतत्पुरुषपदेन हीनस्य सम्बन्धाभावात्प्राप्तयेतयोरास्ये इत्यर्थेनादौ शब्दः । नन्वेकस्योत्तरपदशब्दस्यैव प्रकृतौपयोगिनया सम्प्रतिपक्षद्वयमुच्यताम्, किं द्वयोरुक्त्या ? इति चेत्, तयोः परस्परसाक्षेपत्वेनैकेन निराभाह्वयविपर्ययाभावात् । तदाह-सति पूर्वपदे इत्यादि ॥

उत्तरपति-प्यटन्तमिति ।

तदाह-प्रत्ययग्रहणेति । स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियम एव निषिध्यते न तु तदन्तविधिरिति भावः ॥

भाष्ये-अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेनेति । प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेय तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परि-

१ पुनरप्योक्तिरिति । परतोऽप्यवहितपूर्वस्य च्चञ्चलत्वेति शेषः । अत्र हि पुनरप्योक्तिरिति शक्त्या उपपत्त्यवहितपूर्वस्य च्चञ्चलत्वेनेति, तथा च-उत्तरपदान्तयोः पुनरप्योः परतः प्रकृतस्य सम्प्रसारणमित्यर्थः । तत्र च पुनरप्यवहितपूर्वस्य च्चञ्चलत्वात्तत्र-इत्यभिप्रायेणैव उक्तः ॥

२ न विशेष्यत इति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारादिति भावः ॥

३ ननुत्तरपदमिति । भाष्ये उत्तरपदग्रहणत्वात्तदर्थं च तत्पुरुषाक्षितत्वं हेतुर्न सम्बन्धः, तत्पुरुषोत्तरपदशब्दयोः सम्बन्धवन्ताभावादिति भावः ॥

४ अनयो-तत्पुरुषोत्तरपदशब्दयोः

५ पा० ५०

भाषानिधित्वमिति बोध्यम् । जन्मोपसर्जनार्थं एवेति तमेव, स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयस्य तस्मात्सम्प्रसारणम् ॥

(अतिप्रसङ्गापादकभाष्यम्)

प्यटन्ते यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां सम्प्रसारणं प्राप्नोति । चारारीपुत्रः, तार्णकर्णोपुनः । तथाप्रत्ययस्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(६०१३ अतिप्रसङ्गापोदहारितिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ यथागृहीतस्यादेशवचनाद-प्रत्ययस्ये सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवम-प्रत्ययस्यस्य न भविष्यति ॥

(६०१४ अतिप्रसङ्गापोद सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनन्त्यविकारेऽन्त्यसद्वेशस्य वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयथा-अनन्त्यविकारेऽन्त्यसद्वेशस्य कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

धः पुनरत्र विशेषः-एषा वा परिभाषा क्रियेत, अप्रत्ययस्यस्य वा प्रतिषेध उच्येत ?

अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या, बह्वन्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

फानि ?

(वङ्गोक्तः) अन्त्यसद्वेशत्वेति । सद्वेशशब्दः समीपपरः । अन्त्येन समानो दशो कस्यैकशब्दः । समानदेशस्य चैतरोभ्यन्तभावे इति भावः ॥

(६०१५ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६११

३७) इत्येतन्न घक्तव्यं भवति ।

कार्यं व्यधेर्विद्ध इति ?

अनन्त्यविकारेऽन्त्यसद्वेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ।

नैतद्विस्तं प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

(वङ्गोक्तः) क्रियते न्यास एवेति । अन्त्यसमानदेशत्वाभावात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यस्यावश्यकत्वात्-इति भावः ॥

(६०१६ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सान्तमहतो दीर्घत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सान्तमहतो दीर्घत्वे प्रयोजनम् ।

पयांसि, यशांसि । 'य' इत्यस्यापि प्राप्नोति । अन-

५ स्वाध्यास-तत्पुरुषपदभाष्यस्य समारम्भापर्यन्तम् ॥

६ उत्तरपति-प्यटन्तमिति । पूर्वपदमित्युच्यते, न क्षेपः प्यटन्तपदमस्तीति कारीप-वीपुत्र इत्यत्र न प्राप्नोतीत्यर्थेन भाष्यकृता 'प्यटन्तमेतत्पूर्वपदम्' इत्युक्त्या दक्षितमित्यर्थः ॥

७ इतराभ्यवधानम् । अन्त्यव्यवहितपूर्वस्य लपदेव इत्यर्थः ॥

८ न्यासवार्तिकेनैव इति कः उक्तकथोर्न इत्यर्थः ॥

९ यः सुखेकः 'य' 'य' इत्यस्यापि प्राप्नोति' इति पाठः । प्राप्नोति-

पुनरावृत्तेनासाधितव्यत्वात् इत्युक्तम् । तदनुपपत्त्यापिनादिकम् ॥

न्यविकारेऽन्यस्यदेशस्य कार्यं भवतीति दोषो न भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'नोपधायाः' (६१७) इति तत्र वर्तते ॥

एवमप्यनांसि मनासीत्यत्रापि प्राप्नोति ।

सान्तसंयोगेनोपधां विशेषयिष्यामः-सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति ॥

एवमपि हंसशिंरांसि-ध्वंसशिंरांसि-अत्रापि प्राप्नोति ।

नैव दोषः । ह्रस्मतेर्हंसः ।

कः पुनराह-ह्रस्मतेर्हंस इति ?

किं तर्हि ?

हन्तेर्हंसः, हन्त्यध्वानमिति ॥

एवं तर्हि सर्वनामस्थान इति वर्तते । सर्वनाम-

स्थानपरतया सान्तसंयोगं विशेषयिष्यामः, सान्त-

संयोगेन नोपधाम्-सर्वनामस्थानपरस्य सान्त-

संयोगस्य नोपधाया इति ॥

(प्रदीपः) हंसशिंरांसीति । अनुस्वारस्यासिद्धत्वाद्-

काराकारस्य दीर्घप्रसङ्गः ॥

हन्तेरिति । 'वृत्तवैदिहिनी-' इति लक्षणसङ्गत्वात् ॥

हन्तीति । गच्छतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये-एवमप्यनांसीति । सान्तसंयोगा-

न्तस्य यो नकारस्तदुपधाया इत्यर्थ इति भावः ॥

सान्तसंयोगेनेति । सान्तसंयोगावयवनस्योपधाया इत्यर्थ इति भावः ॥

नन्वनुसारे नोपधत्वाभावोऽत आह-अनुस्वारस्येति ॥

भाष्ये-ह्रस्मतेर्हंस इति । एष च नोपधत्वाभाव इति भावः ॥

लक्षणसङ्गत्वाविति । न हि ह्रस्मतेस्त्वया लक्षणमस्तीत्यर्थः ॥

भाष्ये-एवं तर्हीति । अत्रापि प्रत्ययस्योत्पत्तिकाह्लादिविके-

देशवृत्तिः ॥

(६१७१७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अन्कारान्तस्याहोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्कारान्तस्याहोपे प्रयोजनम् ।

तद्व्याप्तिः, तद्व्याप्ते-इति 'त' इत्यत्रापि प्राप्नोति । अन-

न्यविकारेऽन्यस्यदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनाऽकारं विशेष-

यिष्यामः-अनो योऽकार इति ॥

एवमप्यनसा, अनसे-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अन्कारेणाहं विशेषयिष्यामः, अनाऽकारम्-अन्कारान्तस्याहोपे योऽकार इति ॥

एवमप्यनस्तद्व्याप्तिः, अनस्तद्व्याप्ते-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाष्यम् यत्र कार्यं

तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । भवत्येति तत्रोपस्थितमिदं

भवति 'यच्चि भम्' (११७१८) इति तत्र यजादि-

परतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः, अनाऽकारम्-

यजादिपरस्यानो योऽकार इति ॥

(उद्योतः) एवं तर्हि कार्यकालमिति । अयं भावः-

तत्पक्षे भवत्येति श्रुते भवदायं जिज्ञासायां 'यच्चि भम्' इत्युपस्थितेन

तच्छक्तिप्रदे प्रकृतविषयके जाते तस्य बोधः । तत्र लक्ष्यानुपे-

दुपस्थितयचोत्वस्य तत्रादिन्यायाश्रयेणान्विशेषणत्वमपीति । यत्तु

सत्पक्षे हि 'यच्चि भम्' इत्यादेर्वन भवद्व्यस्तत्र-यच्येति, यस्मात्प्रत्यय-

विधिसिद्धादिप्रत्यय इति चोपतिष्ठत इत्यर्थः । एव चोपस्थितपदानां

पदैकवाक्यतयाऽन्ये यथेष्टमभितन्मन् । एतेन-प्रत्ययस्याऽज्ञाते

उत्पत्तिकाह्लादेन तत्रैव यचोत्पादीनामन्वय उचित इत्यपास्तम् ।

भाष्यप्रामाण्येन लक्ष्यानुपेक्षेन चेद्वदे विषये उक्ताप्रवाहवैवाग्व-

यादीकारादिति भावः-इति, तत्र; एव हि 'उपस्थितमिदं भवति यच्चि

भम्' इति भाष्यासङ्गतेः । तदा हि 'उपस्थितमिदं भवति यच्चि' इत्ये-

वेति वक्तुमुचितम् । किञ्च पदैकवाक्यतयान्येऽपि स्योपस्थापकोप-

स्थापिते यतः प्रत्ययविधिसिद्धादावेवावन्वयापत्तिः । भाष्यप्रामाण्याच्च

मनुष्यार्थं यथोचित इति दिष्टम् । यजादिपरतयेति । 'विधौ परि-

भाषा' इति न्यायो नास्त्येवेति भावः । इयमप्येकदेशवृत्तिः, उच्च-

युक्तेः । आकशरारसवायु कार्यकालपक्षाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वाच्च ॥

(६०१८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ भृजेर्बुद्धिविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) भृजेर्बुद्धिविधौ प्रयोजनम् । न्यमार्द ।

अतोऽपि बुद्धिः प्राप्नोति । अनन्यविकारेऽन्यस्यदेश-

स्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं

'इको गुणबुद्धी' (१११३) इति, इफ एव बुद्धि-

र्भविष्यति ॥

एवमपि मिमांसिर्जपतीत्यत्र प्राप्नोति ।

अस्तु ।

अभ्यासनिर्हासेन ह्यसो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यथापरिभाषितमिति । परिभाषिता-

नन्तिक्रमेणेत्यर्थः ॥

(उद्योतः) (भाष्ये) अभ्यासनिर्हासेनेति । लक्ष्ये लक्षण-

स्येति न्यायानिलत्वेन पुनःप्रवृत्तिरिति भावः । पर्यवेक्ष्यप्रवृत्त्या

न्यायानिलत्वादीकारेण पुनःप्रवृत्तेर्नोचित्यादियमप्येकदेशवृत्तिः ॥

१ अतिशयादिति । एवं च भवत्यलमव्ययमिति भावः ॥

२ एतदपि ॥ ६१७ ॥

३ साधनसंयोगादिति । साधनसंयोगादिति प्रयोजनस्य यो यथा-

साधनसंयोगः इत्यर्थः ॥

४ ह्रस्मतेरिति । एवं च ह्रस्मते कर्त्तुं हंस इति न नवमीति भावः ॥

५ ह्रस्मतेरुक्तिरिति । सर्वनामस्थान इत्यत्रादेर्लक्षणसङ्गत्वात्तद्व्याप्ति-

स्यो न भवितुमर्हतीति भावः ॥

६ एतदपि क. ट. पुनराहोतीति न ॥

७ 'यच्चि' इति उक्ता इति घ. पाठः ॥

८ उच्चयुक्तेरिति । अत्रापि प्रत्ययस्योत्पत्तिरित्युक्तेरिति भावः ॥

९ एतदपि भाष्ये क. ट. पुनराहोतीति ॥

१० ननु विद्याभेदेन बुद्धिः सादृश्यात् इत्येवमव्याप्यत्वं उक्त्यात्

'हृत्' इत्यस्य पूर्वमव्ययवृत्तिरिति लक्ष्ये लक्षणस्यैवमव्याप्यत्वं विषय इति नेलाऽ

आह-पूर्वमव्ययवृत्तिः ॥

(६०१९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ वसोः संप्रसारणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वसोः संप्रसारणे च प्रयोजनम् । विदुषः पदम् । विद्विचकारस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेऽन्यस्यदेशस्येति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६११३७) इति प्रतिषेधो भविष्यति ।

इद्वकारेण व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ।

एवं तर्हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति ॥

(उद्घोषः) इद्वकारणेति । यून इत्यादावेकव्यधाने चार्तिताधो निषेधोऽन न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

(६०२० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ युवादीनाञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) युवादीनां च संप्रसारणे प्रयोजनम् । यूनः, यूना, यूने । यकारस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेऽन्यस्यदेशस्येति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति न भविष्यति ।

उकारेण व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ।

एकादेशो कृते नास्ति व्यवधानम् ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्भवधानमेव ।

एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ॥

(उद्घोषः) समानाङ्गेति । एव च व्यवधानेऽपि न दोष इति भावः ॥

(६०२१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ वोरुपधाग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वोरुपधाग्रहणं न कर्तव्यं भवति—'वोरुपधाया दीर्घ इकः' (८१२७६) इति ।

इह कस्मान्न भवति—अविभर्भवान् ।

अनन्त्यविकारेऽन्यस्यदेशस्येति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

(प्रदीपः) अविभरिति । इमृनो लट्, तिप्तिपोत्यन्तरः । ऋपः इच्छः । द्विवचनम् । 'युवामिह' इतीत्वम् ॥

(६०२२ अनन्त्यविकारेतिस्वीकारे दोषापादकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ आदित्यदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वढत्वभपभावपत्वणत्वेऽवतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिविधायतिप्रसङ्गो भवति । 'धातवादेः पः सः' (६११६४) 'णो नः' (६५) इहैव स्यात्—नेता, सोता । इह न स्यात्—नमति, सिञ्चतीति । आदि ॥

सैदादिविधि । इहैव स्यात्—तद्, सः । स्यद्, स्यः—इत्यन न स्यात् । स्यदादिविधि ॥

संयोगादिलोप । इहैव स्यात्—मङ्गा । मङ्गव्यमित्यत्र न स्यात् । संयोगादिलोप ॥

कुत्वं । इहैव स्यात्—पक्का । पक्वमित्यत्र न स्यात् । कुत्य ॥

ढत्वं । इहैव स्यात्—लेढा । लेढव्यमित्यत्र न स्यात् । ढत्य ॥

भभावा । इहैव स्यात्—अभुत्सि । अभुत्सातामित्यत्र न स्यात् । भभावा ॥

पैत्व । इहैव स्यात्—द्रष्टा । द्रष्टव्यमित्यत्र न स्यात् । पत्व ॥

णत्वे । इहैव स्यात्—मापवापेण । मापवापाणमित्यत्र न स्यात् । णत्व ॥

(प्रदीपः) सोतेति । धारवन्त्यस्यदेशस्यैव सत्वनत्यप्रसङ्गः ॥

स्य इत्येति । 'तदोः सः सावनन्त्योः' इति सत्वं तत्कारस्थान्यस्यदेशश्चाभावाच्च प्राप्नोति ॥

मङ्कव्यमिति । पदान्त्यस्यदेशश्चाभावाच्च संयोगादिलोपाप्रसङ्गः ॥

मापवापाणामिति । विभक्तित्वस्य नकारस्य पदान्त्यस्यदेशश्चाभावात्प्राप्ताप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) पदान्त्यस्यदेशश्चाभावादिति । पदस्थित्यभि-

१ विद्विचकारस्यापि प्राप्नोति । विद्विचकारेण प्राप्नोति ।

२ युक्तं 'वकारेण' इति पाठः ॥

३ विदुष इत्यत्र विद्वत्-अन्-इति रिक्तो मूलमन्त्रमिदो वराहस्य संप्रसारणे 'न संप्रसारणे' इति निषेधो न प्रवर्तत, येन ना-व्यधानमिति न्यायात् । यून इत्यत्र पञ्चम्यवधाने सुवृत्त चार्तिताध्याय । 'द्वकारेण व्यवधानात्' इति भाष्यपाठे तु एकवचनव्यधानस्य सर्वत्रैव सिद्धत्वेन तद्व्यधानमेव भेति द्वातेन व्यवधानमित्युक्तम्—इत्येव सप्तम्यते । अतिमप्यवर्धनेन च 'इद्वकारेण' इत्येव पाठः छाद्यः ॥

४ तत्र-न संप्रसारणे संप्रसारणमिति सूत्रे ॥

५ स्यदादिविधिः 'तदोः सः सावनन्त्योः' ७११७६ इत्यनेन ॥

६ संयोगादिलोप 'रुकोः संयोगाद्योरन्ते च' ८१२७६ इत्यनेन ॥

७ कुत्वं 'कोः कुः' ८१२७६ इत्यनेन ॥

८ ढत्वं 'हो ढः' ८१२७६ इत्यनेन ॥

९ मङ्कव्यमिति 'एकापो बसो' ८१२७६ इत्यनेन ॥

१० पत्व 'मङ्गप्रहजलुचयुत्वं' ८१२७६ इत्यनेन ॥

११ नव्य 'प्रातिपदिकान्त' ८१२७६ इत्यनेन ॥

कारात्पदावयवयोः सयोगाद्योः स्कोल्लेष इति सूत्रार्थ इति भावः ।

एव पदान्ताः पदाधिकारप्रसूता एव दोषा बोध्याः ॥

विभक्तिस्थयेति । 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिमक्षिपु च' इति पत्वप्राप्तिः ॥

(परिभाषाविषये सिद्धान्तमाध्यम्)

एते दोषाः समा भूयांसो वा, तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया ॥

न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न वक्तव्या, लक्षणं वा न प्रणेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिधीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः स्वद्वयपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् ।

कुत एतत् ?

न हि दोषाणां लक्षणमस्ति ।

तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेव परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु ।

इदं प्रतिविधीयते—

(उद्द्योतः) भाष्ये—एते दोषाः समा इति । वार्तिकोक्तप्रयोजनेः समा इत्यर्थः ॥ भूयांसो वेति—दुष्टताप्रतिपादनपरम् ॥

(१०२३ परिभाषादोषनिरासवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ उदात्तनिर्देशात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्रैषा परिभाषेयते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम्—अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति ॥

(प्रदीपः) उदात्तनिर्देशादिति । यथा स्मरितेनाधिकारः, एवमुदात्तेनैषा परिभाषेयम् ॥

(उद्द्योतः) एवमुदात्तेनेति । प्रतिवाप्राप्तिरेनेत्यर्थः ॥

(परिभाषासंश्लेषकभाष्यम्)

स तर्ह्युदात्तनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । यत्रैवान्यसदेशाश्चानन्यसदेशश्च युगपरस्ममवस्थितौ तत्रैषा परिभाषा भवति, दोषेषु च—अन्यत्रान्यसदेशः, अन्यत्रानन्यसदेशः । प्रयोजनेषु पुनस्तत्रैवान्यसदेशाश्चानन्यसदेशश्च ॥

तयाजातीयकानि चक्ष्यप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि, यान्युभयवन्ति भवन्ति ।

इदमेकं यथा दोषास्तथा चोत्पत्त्याग्रहणमिति । अविभर्भवान् । तच्चापि क्रियते न्यास एव ॥

(प्रदीपः) न कर्तव्य इति । सर्वत्रापि परिभाषोपस्थाने दोषाभावात् ॥

यत्रैवेति । विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात् ॥

इदमेकमिति । अविभर्भवात्तन्त्यसदेशस्यैकोऽसंभवादनन्यसदेशस्यैकः प्राप्नोतीत्यर्थ उपधाग्रहणेन निवर्त्यते ॥

(उद्द्योतः) विधिनिषेधयोरिति । प्रत्यासत्तेरित्यर्थः । यदप्यत्र परिभाषाप्रयोजनानि अन्यथा साधितानि तथाप्यदमुपहितं सिद्ध्यर्थम्, 'सान्तमहृतः' 'गहोपोऽनः' इत्यादिवेकदेशुक्तान्याम्यानेकदेशपरिहाराय च परिभाषाऽऽवश्यकीति भावः ॥

(१०४८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १२)

२४५१ बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

मातृमातृकमातृपु ष्यङ्

प्रसार्यो विभाषया ॥

मातृ-कारीपगन्ध्या माताऽस्य कारीपगन्धी-मातः, कारीपगन्ध्यामातः । मातृच ॥

मातृक-कारीपगन्धीमातृकः, कारीपगन्ध्यामातृकः । मातृक ॥

मातृ-कारीपगन्धीमाता, कारीपगन्ध्यामाता ॥

(प्रदीपः) कारीपगन्ध्या माताऽस्येति बहुव्रीहौ कृतेऽस्मादेवं वचनान्मातृकबन्धस्य मातृकादेशः । चकारः स्वारथः, तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वं भवति । मातृमातृक-शब्दयोश्च भेदेनोपादानात् 'नयूतश्च' इति पक्षे समासान्ताभावः ॥

(उद्द्योतः) अस्मादेवं वचनादिति । यैस्तु 'मातृमातृ-च्युत्वार्यमर्हते' इति, स संयुक्तिमात्रविषयः । प्रकृते च भाष्ये सवि-सर्गोदाहरणात् तद्विषयत्वाभावात् स्पष्ट एव । माता पुत्रस्य श्वाचल-पोतनामावाचेल्लाह् । ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-बहुव्रीहिरामाप्तम्, अस्यापि वचनस्य बहुव्रीहावेव प्रवृत्तेः ॥

(१०४९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १३)

२४५३ ग्रहज्यावयिव्यधिवष्टिविचति-

वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च

॥ ६ । १ । १६ ॥

(पदवृत्त्यभाष्यम्)

ययिग्रहणं किमर्थं न चेज् यजादिषु पठ्यते, वेज्जश्च ययिरादेशः क्रियते ?

१ यथा स्मरितेनेति । स्मरितं विद्वन् यथाधिकारो ह्यप्येते तयोदात्तनिर्देशेन परिभाषेयम् ॥

२ यत्तु मातृमातृकमातृक इति वचने विधिवेकदेशादेवेत्युक्तमतमाह—यत्तु मातृरिति । अत्र पृष्ठविरुद्धाभावात् तस्य प्राप्तिरिति भावः ॥

३ अस्यापीति । मातृमातृकमातृपु इति वचनस्येत्यर्थः ॥

४ यजादिव्यतिः । वेभ्यो यजादिषु पठे 'ययिस्वयिप्यादीनाद्वृत्ति' ॥ १।१।१५ सूत्रेण ययिग्रहणं मातृमादिति भावः ॥

५ 'ययिस्वयि' । 'वेभ्यो ययि' ॥ १।१।१५ सूत्रेण ॥

तत्र यजादीनां कितीत्येव सिद्धम् ।
तथैतत्स्यात्-लिट्-योंऽयमारम्भ इति । तच्च न ।
लिट्ययमादेशः, लिट् च किदेव ॥
अत उत्तरं पठति—

(६०२४ पदकृत्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वयिग्रहणं वेजः प्रतिपेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वयिग्रहणं नियते, वेजः प्रतिपेधात् ।
वेजो लिटि प्रतिपेधं वक्ष्यति, स वयेर्मा भूदिति ॥
यथैव हि वेजग्रहणाद्विधिः प्राच्यते एवं प्रतिपे-
धोऽपि प्राप्नोति ॥

(उद्घोत) भाष्ये—वेजो लिटीति । 'वेज' इति सूत्रेण
लिटि संप्रसारणं निषिध्यते इति भावः ॥

(६०२५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा यकारप्रतिपेधो जापको-
ऽप्रतिपेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

यद्य 'लिटि वयो य.' (६११३८) इति वयेर्य-
कारस्य संप्रसारणस्य प्रतिपेधं शास्ति तज्ज्ञापय-
स्याचार्यः—न वेजग्रहणाद्वये. संप्रसारणप्रतिपेधो
भवतीति ॥

नेतद्वस्ति ज्ञापकम्, पितृभ्यासार्थमेतत्स्यात् ।
यथेः पितृसु वचनेष्वभ्यासयकारस्य संप्रसारणं मा
भूदिति ।

ननु च वेजग्रहणादेव यथे. पितृसु वचनेष्व-
भ्यासयकारस्य संप्रसारणप्रतिपेधः सिद्धः ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

किंतीति तन्नानुवर्तते ॥

एवमपि वये. पितृसु वचनेष्वभ्यासस्य यकारस्य
संप्रसारणं न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

हलादिः शेषेण वाच्यते । नात्र हलादि. शेषः
प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

वक्ष्यति होतत्-अभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषा-
द्विप्रतिपेधेनेति ॥

स एष वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिपेधः पितृ-
भ्यासार्थः, न ज्ञापकार्यो भवति ॥

(उद्घोत) न वा यकारप्रतिपेध इति । न च वयेर्यस्यैव
संप्रसारणं माभूदिति नियमार्थमिदम् । एवमपि वयेर्यस्य 'वेज' इति
प्रतिपेधामाने वेज्वाचैनादित्येन संप्रसारणसिद्धौ वयिग्रहणवैयर्थ्य-
स्योपपत्तेः ॥ भाष्ये—ज्ञापक इत्यस्य—वोधकम्—प्रमाणमित्यर्थो
बोध्यः ॥

वक्ष्यति होतदिति । अत्र एव विग्रहे विन्यासेत्यादि सिद्धिः ॥

(६०२६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पितृभ्यासार्थमिति चेन्ना-
विशिष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पितृभ्यासार्थमिति श्वेत् तत्र ।

किं कारणम् ?

अविशिष्टत्वात् । अविशेषेण प्रतिपेधः, निवृत्तं
तत्र कितीति ।

आतश्चाविशेषेण वेजोऽपि हि पितृसु वचनेष्व-
भ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते—यद्यो, वयिधेति ।

विकृतिग्रहणं परस्वपि प्रतिपेधे क्रियते, न च
विकृतिः प्रवृत्तिं गृह्णाति ॥

(प्रदीप) विद्वत्तिग्रहणमिति । कश्चिद्वा—'वेज'—
इति सूत्रं मा वारि । वयिग्रहणेन वेजो ग्रहणाद्विधि संप्रसारणप्रति-
पेधो भविष्यति—इत्याशङ्कोकम्—विकृतिग्रहणमिति ॥
यद्यपि वयो यकारस्य प्रतिपेध उक्तः, न च वेजो यकारोऽस्ति
तथापि पुष्कलपरिहारं बहुमेतन्नाधितम् ।

अथवा—'लिटि वयो य' इति योगविभागं करिष्यते । तत्र
वयिग्रहणेन वेजो ग्रहणात्संप्रसारणप्रतिपेधो भविष्यति । तत्र
'य' इति द्वितीयो योगो नियमाध—यस्य यकारश्चाभ्यधास्ति
तस्य वयेर्यकारस्यैव निषेधो भवति—इत्याशङ्कोकम्—'पितृ' ति-
ग्रहणमिति । प्रकृता विकृतिर्यस्य, स्थानिवद्भावात्, न तु
विकृता प्रकृतिः, भिन्नरूपत्वादिति भावः । तदेव वयिग्रहणं
प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्घोत) विकृतिग्रहणं यत्त्वपीतिमाध्यस्य प्रकृता-
नुपयोगमाशङ्क्य न दत्तमिति द्वाविनवर्कनयेन योनयति—कश्चिदिति ।
पुष्कलम्—उक्तपरम् ॥

१ 'वक्ष्यास्याचतरस्यां लिटि' (६११३८) इत्यत्र ॥

२ 'अभ्यासयकारस्य' इति छ ट पाठः ॥

३ 'हलादिशेषेण' इति छ पाठः ॥

४ 'लिटिभ्यासस्योभयपार्श्वम्' (६११३८) इत्यत्र ॥

५ 'वेज्वाचैनादित्येन संप्रसारणासिद्धौ' इति छ ट पाठः ॥

(१०५० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १४)

२४५४ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्

॥ ६ । १ । १७ ॥

(६०२७ ग्रहादीनां फले विद्येयाभावबोधकवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जती-
नामविशेषः ॥ * ॥

(वार्तिकादावतण्डनभाष्यम्)

यदुच्यते वृक्षेरविशेष इति । तत्र । यद्यत्र रेफस्य
संप्रसारणं न स्यादकारस्य प्रसज्येत । रेफस्य पुनः
संप्रसारणे सति उरदत्वस्य स्थानिवद्भावात् 'न
संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६।१।३७) इति प्रति-
षेधः सिद्धो भवति ।तस्माद्वक्तव्यम्—ग्रहेरविशेषः पृच्छतिभृज्जत्योर-
विशेष इति ॥(प्रदीपः) प्रदीति । - अतस्ति सूत्रे यद्रूपं तदेव सती-
त्यभिप्रायेणतदुक्तम् ॥भाष्यकारस्तु—रेफस्य संप्रसारणे सत्यसति वा विशेषो
नास्तीति मत्वा वार्तिकराणेतदुक्तम्, तथायुक्तमिति मन्यमान
आह—यदुच्यते इति ॥(उद्योतः) वृक्षनाविशेषेण वदतो वार्तिककारस्याभिप्राय-
माह—असतीति । छत्राभावे हलादिः शेषेण 'नमश्च' इत्यादि
रूपम्, सत्येति तदेवेति भाषः ॥भाष्यकाररित्यति । 'प्रदिज्या—' इति बोधे वृक्षतिग्रहणस्य
वृक्षन हलापभम्, अत्रोभयेषां ग्रहणस्य भाष्यप्रस्तापधर्मावयवकत्वात्
सोऽभिप्राय इति तज्ज्ञातः ॥ रेफस्येति । 'लिट्यभ्यासविषये'
इत्यादिः ॥ भाष्ये—उरदारस्येति । तस्माद्वाधिकारस्वरूपेणाहु-
संघातात् नियमतः पूर्वं परमुद्देशावश्यकत्वेन परनिमित्ततया 'अवः
परसिन्—' इति स्थानिवचनमिति भाषः ॥

(पदद्वयभाष्यम्)

अथोभयेषां ग्रहणं किमर्थम् ?

उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं यथा स्यात्—
पचिस्वपियजादीनाम्, ग्रहादीनां च ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

प्रकृतमुभयेषां ग्रहणमनुपपत्तं ।

यद्यनुपपत्तं, प्रदिज्यापचिस्वपियजिष्ठिचितिपृ-
च्छतिपृच्छतिभृज्जतीनां ऋति चेति यजादीनां
टिप्पणि प्राप्नोति ॥

नैव शेषः ।

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते—पचिस्वपियजादीनां कि-
ति, ग्रहादीनां ऋति, पचिस्वपियजादीनां किति ।
ततः—लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्, किति ऋति—इति
निवृत्तम् ॥अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥अथवैकयोगः करिष्यते—पचिस्वपियजादीनां
किति ग्रहादीनां ऋति च—इति । ततो लिट्यभ्या-
सस्येति । न वैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ॥

अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

इदं तर्हि उभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्—उभयेषा-
मभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्, यदन्वयप्रा-
प्नोति तन्मा भूदिति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

हलादिशेषः । 'अभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषोपा-
द्विप्रतिषेधेन' इति वदयति स पूर्वविप्रतिषेधो न
पठितव्यो भवति ॥(प्रदीपः) इदं तर्हीति । उभयेषां ग्रहणात्पुनः संप्रसार-
णस्य विधिर्भवन् विध्यन्तरस्य बाधको भवति ॥(उद्योतः) भाष्ये—उभयेषां ग्रहणमिति । पच्यदीनां
ग्रहादीनां च तत्तत्तद्वे शेषतः यत्तद तदनुवर्तते इत्यर्थः ॥

न वैकयोग इति । उद्गाहकभावमेकमिति भाषः ॥

अनुवर्ततेग्रहणे कृतेऽपि परस्व हलादिः शेषस्य कर्षं बाधोऽत
आह—उभयेषामिति ॥

(६०२८ विप्रतिषेधबोधकमेकपदेतिपार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अभ्याससंप्रसारणं हलादि-
शेषाद्विप्रतिषेधेन ॥ * ॥(भाष्यम्) अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति हला-
दिशेषाद्विप्रतिषेधेन । अभ्याससंप्रसारणस्यावका-
शः—इयाज, उयाप । हलादिशेषस्यावकाशः—
यिभिदुः, यिभिदुः ।इदोभयं प्राप्नोति—विज्याध, निज्यधिध । अभ्या-
ससंप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो धक्तव्यः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—इयाजेति । इत्यादिः शेषे कृते संप्रसार-
णमेव सावधानमिति भाषः ॥

(६०२९ विप्रतिषेधपरत्वरूपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा संप्रसारणात्रयमपलीय-
स्त्यादन्यथापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा धक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वादन्यापि । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । अन्यथापि, नावश्यमिदं वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(६०३० संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वप्रदर्शकवार्तिकम् ॥४॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं रमाहोपेयडवणः ॥ * ॥

रम्—

(भाष्यम्) भृष्टः, भृष्टवान् । संप्रसारणं च प्राप्नोति रम्भावश्च । परत्वाद्रम्भावः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम्, संप्रसारणं यथा स्यात् ॥

आहोपः—

जुहुवतुः, जुहुयुः । संप्रसारणं च प्राप्नोत्याहोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं संप्रसारणं यथा स्यात् ॥

संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाहोपः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वत्वं यथा स्यात् ॥

इयङ्—

शुशुवतुः, शुशुयुः । संप्रसारणं च प्राप्नोति, इयङादेशश्च । परत्वादियङादेशः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं संप्रसारणं यथा स्यात् ॥

यण्—

संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोति, यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) आकारलोपश्चेति । सति चाकारलोपे तस्य स्थानिद्वयादावुच्यते न स्यात्, तस्यैव यणादेशः प्रवृज्येत ॥

यणादेशश्चेति । 'एरनेकाच -' इत्यनेन ॥

(उद्घोष) भाष्ये—'पूर्वत्वञ्च प्राप्नोत्याकारलोपश्च' इत्यनेन प्रतीकम्—आकारलोपश्चेति ॥ नैवाकारलोपे किमिति च ? अत आह—सति चेति । इदं च 'संप्रसारणाश्रयं च बलीय' इत्यस्यैव प्रयोजनं बोध्यम् ॥ एरनेकाच इत्यनेनेति । 'शु-इ-अनुच' इति

स्थितेऽनेकाचत्वादिकारस्य यण्प्राप्तिरिति भावः । न तुकारस्य 'इको यण्-' इति यण्, तस्य परत्वात् पूर्वत्वेन बाधात् ॥

(बलीयस्त्वप्रदर्शकप्रणवभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

यत्तावदुच्यते—रम्—इति । इदमिह संप्रधार्यम्—रम्भावः क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद्रम्भावः । नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽपि रम्भावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

रम्भावोऽपि नित्यः, कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

कथम् ?

योऽसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति ।

अनित्यो रम्भावः, न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ।

अथापि गृह्यन्ते, एवमप्यनित्यः । 'उपदेशे' इति चर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यम्, यरीभृज्यत इत्येवमर्थम् ॥

आहोपेयडवणः—इति । नित्यं संप्रसारणम् । अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् ॥

तदन्तर्याम्यं संप्रसारणं तदाश्रयश्च बलीयो भवतीति वक्तव्यम्, पूर्वविप्रतिषेधो वा वक्तव्यः ॥

उभयं न वक्तव्यम् । उक्तमैतन्नोभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्—उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्, यदन्यथाप्राप्नोति तस्मा भूदिति ॥

(प्रदीप) उपदेश इति । तेनोपदेशे यो रेफस्तस्य रम्भावः ॥

(उद्घोष) तेनोपदेशे इति । अत एव रीको रेफस्य न निवृत्तिरिति भावः ॥

आहोपेयडवण इति । अस्य 'यदनुच्यते' इत्यादि ॥

(६०३१ उपसख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ व्यचेः कृतादित्वमनस्यञ्जिति

संप्रसारणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यचेः कृतादित्वमनसीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

अञ्जिति संप्रसारणार्थम् । अञ्जिति संप्रसार-

१ 'ग्रहि-यावयि-' ॥१११६ इत्यनेन ॥

२ 'अत्पो रोपपयो रमन्यतरस्याम्' ॥१११७ इत्यनेन ॥

३ 'अभ्यस्तस्य च' ॥१११८ इत्यनेन ॥

४ 'आतो लोप इति च' ॥१११९ इत्यनेन ॥

५ 'परत्वादाहोप' इति छ पाठः ॥

६ 'संप्रसारणाच्च' ॥१११०८ इत्यनेन ॥

७ 'विभाषा ये' ॥१११०९ इत्यनेन ॥

८ 'अधि शुभात्' ॥११११० इत्यनेन ॥

९ 'संप्रसारणाच्च' ॥१११०८ इत्यनेन ॥

१० 'एरनेकाचोऽवयोगपूर्वस्य' ॥१११०९ इत्यनेन ॥

११ 'न चाकारलोपे' इति छ पाठः ॥

१२ 'सदेवच' इति छ क पाठः ॥

१३ 'संप्रसारणाच्च बलीयो' इति छ क पाठः ॥

१४ 'उच्यते' इति छ क पाठः ॥

१५ 'यादुतादित्योऽञ्जिति' ॥१११११ इत्यनेन इति संप्रसारणं

रणं यथा स्यात् । उद्धिचिता, उद्धिचिनुम्, उद्धिचि-
तव्यम् ॥

अनसीति किमर्थम् ?

उद्ध्यचाः कण्टकः ॥

(प्रदीपः) उद्ध्यचा इति । उद्ध चित्तीति 'मिथुनेऽसिः'
पूर्ववच सर्वम्' इत्यसिप्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) मिथुनेऽसिरिति । भातृपदयोगो मिथुन-
मिति भावः ॥

(१०५१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १५)

२४५५ स्वापेश्चि ॥ ६ । १ । १८ ॥

(चङ्ग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

चङ्ग्रहणं शान्त्यमकर्तुम् ।

कथम् ?

डितीति वर्तते । न चान्यः स्वापोर्द्धिदस्ति, अन्य-
दतश्चङः ॥

(प्रदीपः) डितीति वर्तत इति । कितीत्येतत्तु चानु-
वृष्टत्वादस्तरितत्वाद्वा नानुवर्तिष्यत इति भावः । तच्च चिङ्ग्रहणं
'डित्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यन नानुवर्तते, डिटो डितीऽसंभ-
वादः, इदं च वस्तुवर्तते ॥ न चान्य इति । यद् तावदेने-
कात्वात् स्वापेर्नास्ति, अपित्तावंधातुकं तु विकरणैर्बह-
तम्, अदादयः स्वापेर्न विहिताः ॥

(उद्द्योतः) ननु सप्तस्मिन्मूले केवलद्वितीयस्यैव कथं सवन्धः ?
अन आह—डितीत्येतदिति ॥ 'चानुवृष्ट नोचरत्' इत्येतत् 'तुटि
य' इति द्वाप्रसङ्गमप्यपेक्ष्यमान आह—अस्तरितत्वादेति । 'प्रदि-
यता' इति सूत्रे चेन्मास्तरितत्वेऽसि संवन्ध इति भावः । व्याख्याना-
न्नानुवृष्टिरिति तद्वत् ॥ ननु द्वितीयानुवृष्टौ मन्वेऽसि सवन्धः
स्यादत आह—उच्यते । 'अन्यो नास्ति' इत्यत्रान्यस्य कुत ?
इत्यनो माधे—अन्यदतश्चङ इति ॥

(१०५१ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १६)

२४५७ न वशः ॥ ६ । १ । २० ॥

(६०३६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चङोर्ध्वि प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदोर्ध्वि प्रतिषेधो यत्तव्यः संप्रसा-
रणस्य । पाद्यपदत्त ।

क मा भूत् ?

उष्टः, उशन्ति—इति । स तर्हि तथा प्रतिषेधो
वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । यङीति वर्तते ।

एवं तर्हन्वाचष्टे—यङीति वर्तत इति ।

नैतदन्वाख्येयम्—अधिकारा अनुवर्तन्त इति ।

एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तन्ति ॥

(प्रदीपः) चङोर्ध्वितीति । यथा 'स्वापेश्चि' इत्यत्र
चिङ्ग्रहणानुवृत्त्या चर्चति प्रत्याख्यातं तथेदमपि चिङ्ग्रहणानु-
वृत्त्या हिन्मात्रे प्रतिषेध इत्याशङ्कानिवारणाय वार्तिककारो
यङ्ग्रहणानुवृत्तिमन्वाचष्टे ॥ नैतदन्वाख्येयमिति । 'स्वापे-
श्चि' इत्यत्र चङ्ग्रहणं कृतमेव । ततश्च द्वितीयस्यानधिकारा-
वहेव सन्वध्यते, अवन्तरत्वात् ॥

(उद्द्योतः) ननु 'स्वापेश्चि' इति चङ्ग्रहणेन द्वितीयस्य
निवृत्त्या यदीत्यस्येवानुवृत्तेर्हिन्मात्रे प्रतिषेधोऽस्ति किं वार्तिकेन ? इत्यन
आह—यथा स्वापेरिति ॥ चङ्ग्रहणं कृतमेवेति । वार्तिकमते
स्थितमेव चङ्ग्रहणं भाष्यकृता प्रत्याख्यानमिति चिङ्ग्रहणानुवृत्तिशङ्का-
निरासार्थमास्त्वानमनर्थकमित्यर्थः ॥ भाष्ये—अधिकारा इति ।
अधिकारार्थस्तरितगुणयुक्त इत्यर्थः ॥

(१०५१ निपातनासूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १७)

२४६४ श्रुतं पाके ॥ ६ । १ । २७ ॥

(निपातनांशभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

(६०३६ निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आश्रप्योः शृभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आश्रप्योः शृभावो निपात्यते ॥

क्षीरहविपोरिति वक्तव्यम् ।

श्रुतं क्षीरम्, श्रुतं हविः ।

क मा भूत् ?

आणा यवागूः, धपिता यवागूरिति ॥

(प्रदीपः) आश्रप्योरिति । 'आ पाके' इत्यशरी
पठ्यते । 'धे पाके' इति श्वादी । पठ्यति तु सिन्धार्थे 'धा पाके'
इति पठ्यते । श्रेष्ठिय कर्मकर्तृविषयस्य पचरणं पच्यमानकर्तृ-
व्यापारे वर्तते । ततः पच्यव्यापारे निजुपपद्यते । ततश्च पच-
तीति योऽर्थः स एव धपयतीति गम्यते । तत्र यदा भावेः क
उत्पद्यते तदाऽहर्द्धिवाक्येति भवति, अनेष्टु कर्मणि—एतं
क्षीरं स्वयमेव, एतं क्षीरं देवदत्तो ॥

सर्वम् ।

१ 'पचयित्वादिदेशां कर्त्तुं' इति १३१६ इत्यन ।

२ 'पचयित्वादिदेशां कर्त्तुं' इति १३१६ इत्यन ।

३ 'अहर्द्धिवाक्येति' इति १३१६ इत्यन ।

४ 'अहर्द्धिवाक्येति' इति १३१६ इत्यन ।

१ 'पचयित्वादिदेशां कर्त्तुं' इति १३१६ इत्यन ।
२ 'पचयित्वादिदेशां कर्त्तुं' इति १३१६ इत्यन ।
३ 'अहर्द्धिवाक्येति' इति १३१६ इत्यन ।
४ 'अहर्द्धिवाक्येति' इति १३१६ इत्यन ।

(उद्घोषः) निपातनसामर्थ्यानुगुणिकरणानुगुणिकरणयोरिति
छक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा च न प्रबलंते । विरोधौदोमयोरमृष्टि-
तिलाशयेनाह—आ पाक इत्यादि । एवमोमयोरप्यत्र निपातन-
मिति भावः ॥

घटादिसु रियति । एवैश्रास्यैव सोऽनुवाद इति नातिरिक्तः स
इति भावः ॥

भाष्ये—अपीति—हेतुमण्यन्तनिर्देशः । एतदर्थमेव निपात-
नामयणम् ॥

ननु एतन्तस्य पाकानुसूच्यापारे वर्तनेऽपि धाकेऽङ्गोः कथं तत्र निरावन्म् । यथोक्तयधित्पाकवृत्तिपाश्र्वये तु एतन्नाण्णावपि निपा-
त्तनापत्तिः, अत्र आह—आतिशेति । ईमयविधोऽपि पच्यर्थः
पाकदाढेनोच्यते, अतिशेषात् । अन्तर्मावित्तप्यर्थपच्यर्थैस्तु न
शुद्धे, तद्वत्सं गमकतत्त्वे यव स्वीकारादिति भावः । पक्वव्या-
पारे इति । 'निवृत्तपेयगाढातोः प्राकृत्येऽपि गिज्जच्यते' इत्युक्तेः ॥

(६०३४ निपातननियमयात्रिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ श्रपेः श्रुतमन्यत्र हेतोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) धपेः द्यूतमन्यत्र हेतोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—धपितं क्षीरं देयदत्तेन यगदत्तेनेति ॥

(प्रदीपः) अपेः श्रुतमन्यत्र हेतोरिति । हेतुशब्देन प्रयोजकस्य हेतोर्व्यापारः प्रेषणादिलक्षण उपायारादुच्यते तेन पत्तुर्यः प्रयोजकस्त्वदीये व्यापारे पत्तिप्रकृतिगिज्ञाद्ये श्रपयते-रूपज्ञस्य गिचोऽभिधेये क्षीरहविषोरपि श्रुतमिति न भवति, किं ॥ अपितमिति । तत्र 'आश्रयो' इति वचनादाद्यपस्तृक्षण-प्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणात् 'अन्यत्र हेतोः' इत्यनेन पाचयितु-लक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेध-सामर्थ्यादिवर्तीयते । एतच्च पाक-

१ निपातलक्षणाभ्यांदिशि । अक्षराक्षरानुसारेण भाषाप्रारम्भसमसाराभेन विधेयम्, तथा च 'मै-आ' इति द्वयोरेकनिर्देशत्वेन दृष्टमिति विस्तरेण । अक्षरं स्वै मतिपदोक्तप्रतिभाषाप्रवृत्त्या चदि 'आ' इत्यसिद्धं मूलं स्याददा आग दृष्टमिति रूपद्वयम् । अक्षराक्षरे विधीयमानेऽपि तत्रैव रूपद्वयमिति निपातमर्थम्, तत्प्रामाण्यं प्रतिभाषाप्रवृत्त्यर्थं न प्रयत्न इति भावः ॥

२ विरोधादिति । दृग्विकरणपरिभाषाभेदादेरग्रहणम्, कथनमतिपक्षे
कपरिभाषाया च दृग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति विरोधास्तुभयोरप्यमवृत्तिरिति
भावः ।

१ एवं चेति । घडादेरतिरिक्तत्वे परिमाणबोधविरोधं स्यात्, तस्य चानिष्ट-
प्रसङ्गेति मातः ॥

॥ हेतुमण्यन्तेति ॥ सार्धे निविष्टु मभित्तिलेवेति भावः । 'श्रुतं पार्श्वे'
इत्यस्य समसाराण्यविधायकत्वे गिनन्तस्य रूपं न विद्महेदत् आह—श्रुतदर्थ-
मेवेति ॥

॥ यथाकथंचिदिति । पाकानुकूलव्यापारे वर्तमानः अपि पाकेऽपि वर्तते
एवेति रीत्या व्यनक्तस्य पाकवृत्तित्वे पाकानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारे वर्तमान-
स्यापि पाके वर्तमानत्वं स्यादिति भावः ॥

१ उभयविधोऽपीति । पञ्चमानकर्तृकभ्यापाररूपः पञ्चभ्यापाररूपः ।
अपेः पाकार्थत्वं मदीपकारोक्तमेव-पञ्चानु । पञ्चमानकर्तृकभ्यापारे पञ्च-

ग्रहणाद्भवते । द्विविधो हि पाकः—विदित्तिलक्षणो विस्फेदनाल-
क्षणश्च । पाचयितव्यापारे तु निषिद्धे कृते पाचनालक्षणेऽर्थः
प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाकलक्षण इति निपातनाभावः ॥

(वक्ष्योक्तः) विषयप्रयोजकसूत्रस्य मुख्यहेतोरप्राप्तमवादाह—
हेतुजन्यदेनेति ॥ ननु 'आश्रय्यो' इति शेषेऽप्यनुष्ठानादन्वयहे-
तोरेवियुक्तमपि व्याह—तेन पशुरिति ॥ पशुलक्षणेति ॥ पशु-
लक्षणभूत—परमंभूतोयः प्रयोजकव्यापार इत्यर्थः ॥ एवं पाचयितु-
लक्षणेऽपि व्याख्येयम् ॥ विहेदना—विहित्यनुकूलो व्यापारः ॥
पाचना—वदनुकूलो व्यापारः ॥

(१०५४ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १८)

२४६५ प्यायः पी ॥ ६ । १ । २८ ॥

(६०३५ निपातननियामकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ # ॥ आङ्पूर्वाद्ब्रूयसोः ॥ # ॥

(भाष्यम्) आहृपूर्वादन्यूधसोरिति घक्तव्यम् ।

आपीनोऽन्धः, आपीनमूयः ।

किं प्रयोजनम् ?

नियमार्थम् । आङ्गपूर्वादिन्धूधसोरेच ।

क्या भूत ?

आप्यातश्चन्द्रमा इति ॥

उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः—भाद्रपूर्वादेवा-

अन्धूधसोः, अन्धूधसोरेवाहपूर्वादिति ।

क मा भूत् ? प्रप्यानोऽन्धुः, प्रप्यानमूषः ॥

आहृपूर्वांश्चैष नियमो द्रष्टव्यः । भवति हि-पीनं^{१०}

पुण्यम्, पीनाः शंस्यन्त्यः, श्लक्ष्णपीतमुखी कान्येति ॥

व्यापारे च वर्तते, शक्तिशेषात् । आतिशयः पञ्चमात्मकर्तृकव्यापार इव वर्तते ।
 तत्राणिष्टप्रत्ययानुपपत्त्यापारे स्यात् । तद्वत् पक्षेतेषोऽर्थः पञ्चम्यापाररूपः ।
 च इव व्यन्तस्य आपातो । इव च अपे । प्राकर्मत्वमुपपन्नम् ॥

✓ • पाक्यहणादिति । सूत्रे पाके वाग्ये इतमिति निषाद्यते इत्युक्तम् ।
आम्लयोदिति धातिके अविमहणाच्च भिजन्तस्य पाकार्यत्वेषाधनाय पञ्चातोर्थः ।

नृत्तकम्प्याभ्यां स एव आवातेरभे । गितनृत्य अपेक्षु प्रकृम्यापारकुरोर्ध
 तन्त्राभ्यां च । यत्र भावन हेतोरित्यत्र पाचविधकृतयो गिजयो विधि
 ह्यते । स च विज्ञेयो-यर्थः । तन्त्राद्य 'अपे द्यतमन्यत्र देवो' इति वार्तिकेभ
 यन्विहिते अद्वोपासकः । अन्ये तु-अपे सृष्ट' इति भावित्वा पाचविध
 पाचनपाचपदार्थक्येनानां भेद इत्यमरवित्तमन्यपेर्भेद इति पाकपदेन वेचित ।
 सायनि वि तन्त्राणां वातिमन्त्राणां च विनाशः ।

८ स्वस्येति । आघातोऽप्युज्जापारे श्व गित्रः धत्वेन सतत्रप्रत्यये-
नक्रत्पस्य भुव्यहेतोः क्षाप्रपञ्च ।

९ यादिके हेतुमध्यन्तस्य शेषोद्घेनेन 'अन्यत्र हेतो' इत्युक्तं, अत आह—अनु आमण्योरित्येति ॥

१०. 'श्रीम युष्मद्' इति उ. पाठः ।

(प्रदीपः) आहपूर्वाचेति । आह्राश्रयणेन निवमद्वय-
विधानात्केवलस्य सर्वत्र पीभावः । 'आहपूर्वादेवान्धूषसोः'
इत्यनेन नियमेन तुल्यजातीयत्वादुपसर्गान्तरं निवार्यते, न तु
केवलः प्यायति ॥

(उद्योतः) 'आहपूर्वाच्चैष नियमः' इति भाष्यस्य पुनरुक्त-
स्वपरिहारायाह—आह्राश्रयणेनेति ॥ ननु आश्रयणियमेन केवल-
स्यापि व्यावृत्तिः स्यादत आह—आहपूर्वादेवेति ॥ अन्ये तु—
आहपूर्वाच्चैष इति । न तु—अन्धूपसोरेष, तपोरेष्याहपूर्वादेव—इति
नियमद्वयमित्यर्थः । तथा सति धीनं मुखमित्यासिद्धिः स्यात्तद्वाह—
भवति हीति । अन्धूपसोस्तु केवलाद्भववीत्यत्र न मानम्, यवञ्च
कैयटाश्रित्यः । तत्राहस्याने हि पीनोऽन्युरित्यादेः साधुत्वं लभ्यते,
न च तत्र मानमस्ति' इत्याहुः ॥

भाष्ये—अह्नपीनमुखीति । '—मुखा' इत्युचितः पाठः ।
चतुर्थभाष्ये 'स्वाहाह—' इति सूत्रे 'अस्वाहपूर्वपदाह' इत्यस्य
कर्मधारयाधेयत्वात्तुल्यत्वादिति बोधम् । कर्मधारयपूर्वपदो वा
बहुव्रीहिसौम्यः ॥

(१०५५ त्रिधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १९)

२४६७ विभाषा श्वेः ॥ ६ । १ । ३० ॥

(६०३६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥॥॥ श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः ॥॥॥

(भाष्यम्) श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणं संप्रसारणं
नित्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो चकव्यः । शिश्वि-
यतुः, शिश्वियुः ॥

किमुच्यतेऽभ्यासलक्षणस्येति, न पुनः किङ्क्ष-
णस्यापि । किङ्क्षणमपि हि नित्यमत्र प्राप्नोति ।

किङ्क्षणं श्वयतिलक्षणं वाधिष्यते ।

यथैव तर्हि किङ्क्षणं श्वयतिलक्षणं बाधते, एव-
मभ्यासलक्षणमपि बाधेत ॥

न ब्रूमोऽपवादत्वात् श्वयतिलक्षणं किङ्क्षणं
वाधिष्यत इति ।

किं तर्हि ?

परत्वात् ।

श्वयतिलक्षणस्यावकाशः पिति चचनानि—शु-
शाच, शुशविथ, शिश्वाय, शिश्वयिथ ।

किङ्क्षणस्यावकाशोऽन्ये कितः—शूनः, शून-
वान् ।

इहोभयं प्राप्नोति—शिश्वियतुः, शिश्वियुरिति ।
श्वयतिलक्षणं भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) लिटः किरवाकित्वभेदेन द्वैविध्याद्भूयत्र विभा-
येयम् । तत्र संप्रसारणपक्षे कृतसंप्रसारणस्य द्विवचनात्प्रति-
षेधस्य, संप्रसारणाभावपक्षे स्वभ्यासस्य 'लिट्यभ्यासस्योभये-
षाम्' इति संप्रसारणं प्राप्नोति—इति मत्वाऽऽह—श्वेर्लिट्येति ॥

यथैवेति । किङ्क्षणं नित्यं संप्रसारणं वैरत्वादियं विभाषा
बाधते यथा तथाऽभ्यासलक्षणमपीति भावः ॥

(उद्योतः) ननु शुशुबतुरित्यादावभ्यासेऽपि प्रसारणलिट-
त्वात्किमर्थं प्रतिषेधः ? अत्र आह—लिटः किरवेति । किति प्राप्तम्—
किति चाप्राप्तमिति भावः । अत्र च सूत्रे 'लिट्यभ्यासः' इति वदते ॥
कृतसंप्रसारणस्येति । परत्वात्पूर्वं संप्रसारणमिति भावः ॥

यथाऽभ्यासेति । विशेषाभावादित्यभिमानः ॥

भाष्ये—वक्ष्यमाणरीत्याऽभ्यासलक्षणार्थे निप्रतिषेधार्थमनं मलो-
मयोप्यपवादत्वादित्यं बाधकमिति तदाद्ययं परिकल्प्याह—न ब्रूमो-
ऽपवादत्वाविति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अभ्यासलक्षणादपि तर्हि श्वयतिलक्षणं भवि-
ष्यति विप्रतिषेधेन ।

अभ्यासलक्षणस्यावकाशोऽन्ये यजादयः—ह-
यान, उवाय ।

श्वयतिलक्षणस्यावकाशः परं धातुरूपम्—शुशु-
यतुः, शुशुयुः, शुशविथ ।

श्वयतेरभ्यासस्योभयं प्राप्नोति—शिश्वियुः ।

१ आह्राश्रयणेनेति । प्रदीपस्तकमागच्छ—आह्राश्रयणविधौपि
नियमेन यवञ्चकार्त्तस्य व्यावृत्तिः—आधुप्यभेदपर्यन्तव्यावृत्तिर्हि आहपूर्वा-
देवेति । अतोऽप्यन्यथापूरीत्याप्युपकोः प्रयोगो न । यत्तद्विनियमो केवलस्य-
व्यपरीतइत्यल्लाप्युपकोः प्रयोगः इत्याह । तदाह—केवलस्य व्यप-
नीभाव इति ॥

२ आह्राश्रयणेन विदम इमेतद्भाष्यं प्रदीपोद्योताभ्यां विप्रतिषेधार्थे
आह्राश्रयणे । भाष्ये वचनयोः नियममन्तरं 'आहपूर्वाच्चैष नियमः' इत्ये-
तद्व्याख्यं पुनरुक्तं स्वपरं आह्राश्रयणेन निवमद्वयविधानात्केवलस्य
कारणं बीभाव इत्येवं तावत् अदौ आह । तेन प्रदीपमने केवलस्याप्युपकोः
प्रयोगो भवति । यद्युद्योत—अन्धूपसोऽह्नपीनमुखीति एव तावत् आह्राश्रय-
णेन, न तु अन्ये केवलस्याप्युपकोः प्रयोगः ॥

३ भाष्ये—अह्नपीनमुखीति चतुर्थवृत्तिः । 'स्वाहाहोतर्जमन्'—
एति बीभावो न इत्यत्र आह—तुद्योतविधानं ताव इति । आह्राश्रय-
णेनेति

सर्वमिति सूत्रे भाष्येन 'कस्यापिपात्रादा' इत्यत्र बीभावो न स्यात्
इति सूत्रे परकवचनव्यावृत्तिसाध्याहृत्वात् पूर्वपदापरं यत्तावत् तद्व्याहृत्य
अहिरित्यर्थादभ्यासप्राप्तिसाधकं बीभवेति सिद्धयति ॥ तद्व्याहृत्यै-
वद्विभेदप्रदीपविधिरेवमुप पूर्वपदविधेयमित्याहृत्वा यत्तावत् च तत् पूर्व-
पदं भाष्याह्राश्रयणेन—अस्वाहपूर्वपदादित्यर्थः प्रदीपः ॥

४ 'वक्ष्यविधौपिआह्राश्रयणं' 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' ६।१।१५
१० इति सूत्राभावात् ॥

५ 'वक्ष्यविधौ यजादीनामिति' इत्यनेन ॥

६ 'अह्राश्रयणं लिट्यभ्यासं बाधयति' इति २. पाठः ॥

७ यत्तावदिति । यत्तु मलोः 'किङ्क्षणं नित्यं संप्रसारणं परत्वादियं
विभाषा बाधयति यथा तथाऽभ्यासलक्षणम्' इत्यस्योपपत्त्यर्थः, तस्य विप्रतिषे-
धवत्त्वकारणम् 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति २. पाठः । तस्मिन् यथावत्तः
द्विवचनात्तदर्थम् ॥

श्रयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिपेधेन ॥

नैव युक्तो विप्रतिपेधः । न हि श्रयतेरभ्यास-
स्यान्ये यजादयोऽवकाशः । श्रयतेर्यजादिषु यः
पाठः सोऽन्यकाशः, तस्मान्नवकाशत्वादयुक्तो
विप्रतिपेधः ।

तस्मात्सुप्रच्यते—श्रयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रति-
पेध इति ॥

(प्रदीपः) अन्ये यजादय इति । केयुचिद्वचनेषु कृत्
ज्ञानं समुदाये प्रवृत्तं भवति ॥

न हि श्रयतेरिति । 'यजादीनाम्' इति व्यवस्थावाच्या-
दिशब्दोपादानात् यथापाठं सर्वेषां बोधितत्वात् कार्येण
भाष्यम् । सर्वकार्यायैव गणपाठः—इति 'किति सम्प्रसारणं
यजादिषु श्रयतिपाठस्यावकाशः' इत्यपि न शक्यते वक्तुम् ॥

(उद्योतः) केयुचिदिति । यथा कर्मण्यण् कश्चित्सावकाश
आकारान्तेषु केन बाध्यते इति भावः ॥

भाष्ये—परं धातुरूपमिति । अभ्यासोत्तरसङ्घे तदभाषो
विभाषाफलमिति भावः ॥

(भाष्ये) अभ्यासस्योनयमिति । 'लिट्यभ्यासस्यो—' इति
सम्प्रसारणम्, 'विभाषा येः' इति पाक्षिकाभाष्येत्यर्थः ॥

यथापाठमिति । संमुखनिर्देशे हि तथा वक्तुं शक्यम् । अत्र
स्वभावा एव धृषद्भिदिता इति भावः ॥ यत्न इत्याप्यर्थं यजादिपाठः
सावकाशः स्यादत आह—सर्वेति । एव चैतत्कार्योद्देश्यकः पाठो-
ऽन्यकाश इति भावः । लिट्परश्रयत्वस्यासविषयकलक्षणस्योपपु-
न्यकारितार्थमिति तात्पर्यम् । न च विप्रतिपेधपाठसद्वृत्तेनानेन
तदभावा एव कृत्यतामिति बाध्यम्, द्वित्वापूर्वं परत्वाद्विभाषाप्रारम्भा
द्वितीयोत्तरस्योत्तरस्य प्रारम्भा दुर्गपत्त्यावभावात् । धनदेवानववा-
स्योचया भाष्ये सूचितमित्याहुः ॥

(१०५५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. २०-२१)

२४६९-७० ह्रः सम्प्रसारणम्—अभ्य-
स्तस्य च ॥ ६ । १ । ३२-३३ ॥

(६०३७ योगविभागवर्णककार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ह्रः सम्प्रसारणे योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रः सम्प्रसारणे योगविभागः कर्तव्यः ।

१ श्रयतेर्यजादिष्विति । 'वचिरपरिचयादीनाङ्किति' इति सूत्रेण दत्त
मित्रस्य निर्देशे च पाठोऽन्वयितार्यः किन्तु 'लिट्यभ्यासस्यो मयेपाठम्' इत्यने-
नाभ्यासस्य पक्षार्थं श्रयतेरुच्यते तदन्वयितार्यं कर्तुं विप्रतिपेधवतिवचनकमिला-
शयः । एवं च 'श्रैलिट्यभ्यासलक्षणप्रतिपेधः' इति वचनं चरितार्थमिति
तात्पर्यम् ॥

२ केयुचिदिति । धातुत्वात्पिञ्जलोद्देश्यताक कर्तव्य कतिपयधातु मन्त्रमपि
समुदाये प्रवृत्तमिव भवति, वचिस्त्रीत्यादि धातुत्वभाष्यपर्यायवचनोद्देश-
तात्पर्यं हि न तथेति भावः ॥

३ यथापाठः—विप्रतिपेधवतिवचनोद्देश्यताक कर्तव्य कतिपयधातु मन्त्रमपि
समुदाये प्रवृत्तमिव भवति, वचिस्त्रीत्यादि धातुत्वभाष्यपर्यायवचनोद्देश-
तात्पर्यं हि न तथेति भावः ॥

४ संमुखनिर्देशा—कर्मण्यणित्यादि ।

५ अत्र—लिट्यभ्यासस्योनयमिति भावः ॥

ह्रः सम्प्रसारणम्—भवति नौ च संश्रद्धोः । नतः-
अभ्यस्तस्य च । अभ्यस्तस्य च सम्प्रसारणं भवतीति ।

किमर्थो योगविभागः ? ॥

(प्रदीपः) ह्रः सम्प्रसारणे योगविभाग इति ।
इहैकमनेकं वा कार्यं विधातुं कालविच्छेदाभावेन निर्दिष्ट एक-
योगः । तत्रैकस्मिन् योगे पठ्यमानेऽभ्यासिरिति योगविभागः
कर्तव्यः ॥

(उद्योतः) एकमनेकं वेति । यथा 'नपादिभ्यो ङ्' इत्यादि,
'साधोर्णिच्' इत्यादि च । तत्रैकयोगे जुहावेत्यादि सिद्धयति,
जुहावयिपतीत्यादि न सिद्धयति, एवमभ्यासस्तत्वेऽपि ह्यतेरभ्य-
स्तावभावात्, तदाह—अभ्यासिरिति ॥

(६०३८ योगविभागफलयोगधर्माधिकारिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नौ च संश्रद्धवियपयार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नौ च संश्रद्धवियपये ह्रः सम्प्रसारणं
यथा स्यात् । जुहावयिपति, अजुहवत् ।

किं पुनः कारणं न सिद्धयति ?

होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते ।

न चैतद् होऽभ्यस्तम् ।

कस्य तर्हि ?

ह्यययतेः ।

ह्र एतद्भ्यस्तम् ।

कथम् ?

'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (११११) इति ।

एवं तर्हि ह्यतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते ।

न चात्र ह्यतिरेकस्येत्युच्यते ।

कस्तर्हि ?

ह्यययतिः ।

ह्यतिरेकाभ्यास्येत्युच्यते ।

कथम् ?

एकाचो द्वे प्रथमस्येति ॥

एवमपि—

(प्रदीपः) 'होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते' इत्यभिहिते 'एवं तर्हि
ह्यतेरभ्यस्तस्य' इत्यादिकर्मभेदाभावात्पुनरुक्तमित्याहुः ।

६ क ट. पुस्तकवीर्यस्य वार्तिवलेनोत्तेजः ॥

७ "—रोचानाभ्यस्तम्" इति च. पाठः ॥

८ भाष्ये पुनरुक्त्यागता निवारयति—होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते इत्यादिना ।
तत्र हि अभ्यासः—ह्रः सप्रसारणमभ्यस्तस्य वेत्तनेन विज्ञापकविविधिति-
ह्रस्व सप्रसारणं भा मृदिलेत्तदर्थं द्वेन्यतोऽर्थेन 'अपांभ्यतिरेकः—स्वाभ्यास्यति-
रेकः' वा भवेत्तत्र सप्रसारणं न भवतीत्याशयवतीवचनम् । 'किं पुनः कारणं न
सिद्धयति ? होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते' इत्यत्र भाष्यद्वयाऽर्थावयवितरेकः प्र-
दिष्टः । जुहावयिपतीत्यत्र द्वेनो कर्मभाष्यत्वं न भवतीति सप्रसारणं न स्यात् ।
तथा 'एवं तर्हि ह्यतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते' इत्यनेन वचने द्वेनो रूपभेदो न
स्यात्तत्र सप्रसारणं भवति वाच्यम् । जुहावयिपतीत्यत्र द्वेनो रूपभेदात्सप्रसारणं
न प्राप्नोतीति तदाशयः । एव च न पुनरुक्तिरिति ॥

तत्र पौनरुक्त्यं परिहरति—जिह्वायकीयिपतीत्यादौ सम्प्रसारणं मा प्रवर्तिष्ये—इति ह्युत्तरार्थव्यतिरेको रूपाव्यतिरेको वाऽऽश्रयित्वः । तत्र पूर्वं प्रयोऽर्थव्यतिरेकाश्रयः, उत्तरस्तु रूपव्यतिरेकाश्रयः । इह ह्युत्तरार्थं यत्र न व्यतिरिच्यते यथा—जुहाव जुह्वियेति, तत्र संप्रसारणेन भाष्यम्, न त्वर्थव्यतिरेके । ह्याभ्ययतौ च ण्यर्थस्य प्राधान्यात् व्यतिरिक्तार्थो ह्यतिरिति पूर्वपक्षः ॥

न चैतदिति । अव्यतिरिक्तार्थस्येति भावः, अव्यतिरिक्तार्थं त्वाधीयमाने जुह्वपतीत्यत्र न प्राप्नोति ॥

प्रत्ययार्थस्येच्छायाः प्राधान्यात् प्रकृत्यर्थस्य गुणभावात्—इति मत्वाऽऽह—ह्य एतदिति ॥ णिषि तर्हि युक्तिं कृते रूपस्य व्यतिरिक्तत्वात्संप्रसारणाप्रतिरिति मत्वाऽऽह—एवं तर्हि ह्यतेरिति ॥

युगामस्य तद्वक्तव्यं नास्ति रूपव्यतिरेक इत्याह—ह्ययतिरिति ॥

प्रकारान्तरेण संक्षेपरे णावप्राप्तिमाह—एवमपीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये 'संक्षेपणिये' इत्युक्तिरन्यासेऽपि संप्रसारणार्थेति बोध्यम् ॥ अर्थोऽव्यतिरेक इति । व्यतिरेको नाम—अधिकार्यसंबन्धिता, तद्विशेषणकोपस्थितिः । प्रकृतिप्रत्ययभ्यां तथैवोपस्थितेः । तदभावेऽव्यतिरेकः, तेन स्वार्थप्राधान्यमित्यर्थः । 'आश्रयित्वम्' इत्यस्य 'संप्रसारणनिमित्तात्वेन' इति शेषः । ततश्च यत्र ह्यतिः स्वार्थं प्राधान्येनाभिपद्यते तत्र संप्रसारणमित्यर्थः । रूपाव्यतिरेक इति । रूपभेदाभाव इत्यर्थः । तदेव विवक्षयति—इह ह्यपतेरित्यादिना । ह्यतिरिक्तार्थः—अधिकमर्थं प्रति गुणभूतस्वार्थकः ॥

न प्राप्नोतीति । एवं तु रूपाव्यतिरेक एवाश्रयणीयः । जुहावपिपति जिह्वायकीयिपतीत्यादौ न युक्ता रूपव्यतिरेकात्तत्र दोषः । तत्र चाश्रिते तिस्रस्तत्र जुह्वपतीति भावः ॥ युगामस्य तद्वक्तव्येति । जिह्वायकीयिपतीत्येतद्व्याहृत्ये उपायान्तरं वक्ष्यतीति भावः ॥

(६०३९ योगविभागकलोपदृष्टमसंपादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तप्रसारणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

अनभ्यस्तप्रसारणार्थम् । अनभ्यस्तस्य प्रसारणं यथा स्यात् । जुह्वपति, जोह्वते ॥

(प्रदीपः) अनभ्यस्तस्येति । अकृतद्विवचनस्येत्यर्थः ॥

(६०४० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अभ्यस्तप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यस्तप्रसारणे हि अभ्यासप्रसारणस्याप्राप्तिः स्यात् । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६११३७) इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ।

नैपे दोषः ।

व्यवहितत्वान्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) व्यवहितत्वादिति । अवर्णहकाराभ्यां पूर्वं यण्यव्यहित इति तस्य संप्रसारणप्रतिषेधो न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) प्रतिषेधो न भविष्यतीति । तदभावे सङ्कल्पप्रत्येवमयोः संप्रसारणसिद्धिरिति भावः ॥

(६०४१ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । समानाङ्गग्रहणं तत्र बोधयिष्यति ॥ (६०४२ योगविभागकलोपदृष्टमसंपादकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तप्रतिषेधार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तप्रतिषेधार्थं चाभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

ह्यायकमिच्छति ह्यायकीयति, ह्यायकीयतेः सन् जिह्वायकीयिपति ॥

(समाधानपूर्वकसिद्धान्तभाष्यम्)

स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः, न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते । तद्यथा—दधित्रिपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः, ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । नह्वलोदकं पादरोगः, पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुर्वै घृतम्, आयुषो निमित्तमिति गम्यते ॥

अर्धवाऽकारो मत्वर्थीयः । अभ्यस्तमस्त्यस्मिन् सोऽयमभ्यस्तः, अभ्यस्तस्येति ॥

१ अव्यतिरिक्तार्थस्येति । जुहावपिपतीति रूपं न स्वार्थमापावत्यत्रैव इत्यादि ॥

२ युगे रूपाकारत्वात्पादकवे दोषादाह—जिह्वायकीयति ॥

३ न तु उद्द्योतः औप्यत्र इत्यत्र अत्रत्य वाच्यस्य नाममात्रात्, न तु हेमः, इति दर्शनेन संप्रसारणार्थोऽप्युपायमाह—अभ्यस्तनिमित्त इति । अभ्यस्तनिमित्ते एविति वा संप्रसारणं भव्यतीत्यर्थः । एवं च तद्विधिविधित्वम् ॥

आपक्षानिचिते एव निजा व्यवधानात् हेमः संप्रसारणाप्रतिरिक्ताऽप्यत्र ॥

४ 'ननु च व्यवहितत्वात् भविष्यति' इति क. ट. पाठः ॥

५ 'येषां वा' इति क. ट. पाठः । अत्र बोध घृतं योनेत्तमिति हि तु भाष्येति ॥

६ अथपि हि अभिपद्यते हि भाष्येति । युगमात्रात्तदन्तर्गत इति ॥

अथैवाऽभ्यस्तस्येति नैषा ह्यतिसमानाधिकरणा पृष्ठी ।

का तर्हि ?

संवन्धपृष्ठी । अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः ।

किं चाभ्यस्तस्य ह्यतिः ।

प्रकृतिः । होऽभ्यस्तस्य प्रकृतेरिति ॥

योगविभागस्तु कर्तव्य एव । नान ह्यतिरभ्यस्तप्रकृतिः ।

किं तर्हि ?

ह्याययतिः ॥

(प्रदीपः) तद्यथेति । ननु दृष्टान्तेषु विरुद्धैपदसामानाधिकरण्याद्गोणार्थत्वं प्रतीयते, इह तु मुद्रयार्थसम्भवे कथं गोणस्य ग्रहणम् ? लक्ष्यसंस्कारार्थत्वात्क्षणस्य तत्सिद्धये गोणस्याप्यर्थस्योद्देशाद्गोणकारणाददोषः ॥

अथैवेति । यौगिकत्वाभिहितेऽभ्यस्तशब्देऽस्य गोणार्थत्वाभावः । ह्यतिरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते न तु सनादिः प्रत्यय इति पृष्ठीनिर्देशो न चोदनीयः । अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्यधिकरणत्वेन ह्यतिरेव निर्दिष्टः । प्रत्ययामिधाने वा सप्तम्याः स्थाने पृष्ठी कृता । व्यधिकरणे वा षष्ठ्यौ—अभ्यस्तस्य सनादेः प्रकृतिर्गो ह्यतिसत्त्वैतर्थाः ॥

अभ्यस्तस्य यो ह्यतिरिति । एवं चोभयप्रसङ्गे परत्वात्संप्रसारणे कृते द्विवचनमित्यदोषः । जिह्वायकीयिपरीत्यन तु न भवति, अभ्यस्तेन प्रत्ययविशेषसाक्षेपाद्दभ्यस्तनिमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरस्य ह्यतेः संप्रसारणभावात् । अत एव सन्वक्ष्यरेणौ न प्राप्नोतीति योगविभागः कर्तव्यः ॥

(उद्घोषः) इत्यसंस्कारेति । तात्पर्यानुपपत्तिरपि लक्षणाधीनमिति भावः ॥

नर्वच्यत्वनिमित्तप्रत्ययसाम्यत्वाद्देशनाभिधाने सप्तमी मुक्ता—इति पृष्ठीनिर्देशोऽमुक्तोऽत आह—ह्यतिरेवेति ॥ ननु सप्तम्यर्थकृत्विनाऽभ्यस्तशब्देन कथं ह्यतेरभिधानम् ? अत आह—अभ्यस्तमस्मिन्निति । ह्यतेरभ्यस्तकारणत्वात्, कारणे च कार्यस्य भावादित्यर्थः । अत्र पक्षे जिह्वायकीयिपरीतिरितिर्द्वयभागास्तीत्यप्रकारेणेति भावः ॥ अत एव वाऽस्तरसादाह—सप्तम्याः स्थाने इति ॥ आभ्ये वक्ष्यमाणैवधिकरणान्नवापेक्षया लोके वैलक्षण्य दर्शयितुं व्यधिकरणपृष्ठीपक्षेऽन्यथाह—अभ्यस्तस्य सनादेरिति ॥

१ अथैवेति । अस्मिन् पक्षे हि आभ्ये स्वरसाम्यत्वात्पदेन सनादिः प्रत्ययो गृह्यते ॥

२ विरुद्धपदेति । दक्षिणपुत्र प्रत्ययो ऽवर इत्यादिदृष्टान्तवाक्येषु द्विजनमुपमिति पदार्थस्य स्वरपदान्तेनामेदान्त्वोऽप्यभिः निकृष्टपदार्थत्वात् । अत एव तु मुद्रयार्थवाचा एवदृष्टान्तस्य स्वरमिति चेत् क्षणश्रुता । इहाम्यलस्य चेति सूत्रे तु मुद्रयार्थवाचनभावात्तथा त्वं सादित्वाद्युक्त्यं वक्ष्यसंस्कारार्थत्वाद्दृष्टान्तस्य मुद्रयार्थवाचाभावेऽपि तात्पर्यानुपपत्तौ दृष्टव्या वक्ष्येति यावत् ॥

३ अथैवेति—अथवाऽकारो मर्यादा इति भाष्यरथमेतत्प्रतीकम् ॥

४ अभ्यस्तशब्देनेति । अभ्यस्तस्य अस्मिन्नित्यादिचोणसाधनेनाभ्यस्त-

अदोष इति । जुह्वयीत्यादिसिद्धेरिति भावः ॥ कथं तर्हि पृष्ठीयपक्षे कुरन्ते संप्रसारणाभावः ? अत्र आह—जिह्वायकीयिपरीति ॥ ननु 'सन्मकोः' इतिपृष्ठीनिर्देशादभ्यासेन स्वपदितसमुद्रायस्य द्वित्वनिमित्तप्रत्ययान्तत्वाद्देशेऽपि तत्परत्वाक्षेपे मानाभावः । तदन्तरं च तद्वदितसमुद्रायस्य प्रकृतेऽप्यल्लेख—इति चेत् ; निष्प्रमेवैतत्, आभ्योकेनाभ्यस्तस्य प्रकृतेर्ह्यतेरित्यनेनास्यापि वारणात् । यद्वत्प्रभातुत्वमादावावयवस्य द्वित्वं स हि तत्प्रकृतिः । स चात्र वक्ष्यन्तः । अत एव 'हः संप्रसारणम्' इति चरितार्थम् ॥

(१०५० निपातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ भा. २२)

२४७३ अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युपे तित्वाज श्राताः श्रितमाशीराशीतः ॥ ६ । १ । ३६ ॥

(निपातनोपदेशकमाप्यम्)

अपस्पृधेयामिति किं निपात्यते ?

स्पृधैर्लङ्घ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आयामि द्विवचनं संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम्, अपस्पृधेयामिति भाषायाम् ॥

अपर आह—

अपपूर्वात्स्पृधैर्लङ्घ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आयामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम्, अपास्पृधेयामिति भाषायाम् ॥

अतः श्रितमिति किं निपात्यते ?

श्रीणातेः के आभावश्चिमाधौ निपात्यते ।

क पुनः आभावः, क वा श्रिभावः ?

सोमे आभावः, अन्यत्र श्रिभावः । न तर्हीदानीमिदं भवति—श्रितः सोम इति ।

यद्वचने आभावः ॥

न तर्हीदानीमिदं भवति—श्रिता नो ग्रहाः ।

सोमग्रहत्वे आभावः, अन्यत्र श्रिभावः ॥

पदस्यान्वयान्वितश्च इति मुद्रय पदार्थः, न तु व्यधिक इति भावः ॥

५ पृष्ठीनिर्देश इति । अभ्यस्तस्य चेति सूत्र इति भावः । अभ्यस्तमस्मिन्निति विग्रहेऽभ्यस्तपदेन सनादेः मर्यादस्य ग्रहणेऽभ्यस्तस्य चेति सूत्रे 'अभ्यस्ते' इति गम्यते । अभ्यस्तपदेन ह्यनेने मर्यादे न न कोऽपि दोषः ॥

६ यद्यप्ये—इति । अभ्यस्तस्य—इति पृष्ठीयपक्षित्यर्थः ॥

७ उभयप्रसङ्गे—इति संप्रसारणयोः मध्ये ॥

८ 'नर्वच्यत्वमिति नृचलपक्ष' इति ए थादा ॥

९ यदपभावेति । अभ्यस्तस्य यो ह्यतिरिति तत् ॥

(प्रदीपः) कस्याचिच्छास्त्रामासृष्टेषामिलेकं पदमाद्यु-
दात्तं पठ्यते । पदद्वयं चान्यस्याम् । तत्र द्वितीयमाद्युदात्तम् ।
तदुभयमन्येन सगृह्यते । एकश्रुत्या खरसर्वनाशा पाठ्यत्वं ।
सर्वकथं 'तिङ्गितः' इति निघातः प्राप्तः 'यद्वृत्ताञ्जलिम्'
इति प्रतिपिदः । ततोऽस्त्ररेणाद्युदात्तं पदं भवति । यदा द्वे
पदे तदा 'निघातैर्यद्यदि-' इति निघाते प्रतिपिदे 'ताखनुदा-
त्तेत्-' इति लतावेधातुकानुदात्तत्वे धातुखरेण 'सृष्टेषाम्' इति
पदमाद्युदात्तम् । 'तिङ्गि चोदात्तवति' इत्यपञ्चन्दस्य निघातः ॥

सोमयष्टव इति । सोमस्यैव यष्टवे आभाव इति निय-
माध्रयणात्सोमादन्यत्रैकत्वेऽपि आभावः कचिद्दृश्यते ॥

(उद्घोतः) नाप्ये—अकारलोप इति । 'स'शब्दाकार-
स्यैवार्थः ॥

कथं पुनरेवप्रयोगे एकपदावानेकपदत्वे, अत आह—'इत्या-
दिदिति । सद्ये कथमुभयोः सङ्गहः । अत आह—'एकश्रुत्येति ।
द्वितीयपक्षेऽहमायद्यच्छान्दसत्वात् ॥ सोमस्यैवेति । यष्टवे चेत्
स्याभावः सोमस्यैवेत्यर्थः ॥ दृश्यते इति । 'यदि आलो जुहो-
तन' इत्यादौ ॥

(१०५८ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. २३)

२४७४ न संप्रसारणे संप्रसारणम्

॥ ६ । १ । ३७ ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

यैस्त्रिष्वपियजादीनां च ग्रहादीनां च संप्रसारण-
मुच्यते । तत्र यावन्तो यणः सर्वेषां संप्रसारणं प्रा-
प्नोति । इष्यते च परस्म यथा स्यात्तं पूर्यस्—इति ।
तच्चान्तरेण यदा न लिप्यतीति—

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

किमन्येऽन्येयं विधयो न भवन्ति—'अतो दीर्घो
यत्रि' 'सुपि च' (७।३।१०१, १०२) इति, यटाभ्याम् ।
अपारमात्रस्य दीर्घत्वं फलान्न भवति ?

अस्त्यत्र विशेषः । इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते—
'अलोऽन्यस्य' (१।१।५२) इति ।

ननु चेदानीमेतया परिभाषयेद्वापि शक्यमुप-
स्थातुम् ।

नेत्याह । न हि वचिस्त्रिष्वपियजादीनां ग्रहादीनां
चान्त्यो यणस्ति ।

एवं तर्हानन्त्यविकारेऽन्यसदेशस्य कार्यं भवती-
त्यन्यसदेशो यो यणस्तस्य कार्यं भविष्यति ।

नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नैतस्याः परिभाषाया इति । एत-
दिष्वोदाहरणानि न परिभाषया सिध्यन्ति, यथादौ यणोऽन्येन
समानदेशत्वाभावात् । एतत्साध्यानि प्रयोजनानि नास्माः परिभा-
षाया भवन्तीति भाष्यक्षरार्थः । अत एव 'नैषास्ति परिभाषा'
इति नोक्तम् । अत एव 'व्यञ्ज-' इति एते प्रयोजनाभ्यासिद्धि-
करणेत्तरमपि 'यथा कर्तव्या, प्रतिविधेय दोगेषु' इति उपसङ्गतम् । अत
एवादयुक्तिरिति सिद्धिरिति दिक् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्ह्यार्थाप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न सर्वस्य यणः
संप्रसारणं भवतीति यद्वयं व्यायः पीभावं शास्ति ।

कथं कृत्या क्षापकम् ?

पीभावयचन एतत्प्रयोजनम्—आपीनोऽन्धुः,
आपीनमूधः—एतद् रूपं यथा स्यादिति । यदि
चात्र सर्वस्य यणः संप्रसारणं स्यात् पीभावयचन-
मनर्थकं स्यात् । संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वे
द्वयोरिकारयोरेकादेशो लिङ्गं रूपं स्यात्—आपीनो-
ऽन्धुः, आपीनमूध इति ।

पश्यति त्याचार्यः—न सर्वस्य यणः संप्रसारणं
भवतीति ततः व्यायः पीभावं शास्ति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति क्षापकम् । लिङ्गे हि विधिराज्यमाणो
क्षापको भवति, न च व्यायः संप्रसारणेन लि-
प्यति । संप्रसारणे हि सन्त्यन्यस्य प्रसज्येत ॥

(प्रत्याक्षेपनिरसभाष्यम्)

एवमपि क्षापकमेव ।

कथम्? प्याय इति नैपा स्थानपट्टी ।

का तर्हि ?

विशेषणपट्टी । प्यायो यो यणिति । तदेतज्ज्ञाप-
यत्याचार्यः—न सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं भवतीति
यदयं प्यायः पीभायं शास्ति ॥

(आक्षेपसमर्पकभाष्यम्)

एवमप्यनैकान्तिकमेतत् । एतावज्ज्ञाप्यते—न
सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं भवतीति । तत्र कुत एतत्
परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति ॥

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सूत्रे कुत एतत्परस्य भवि-
ष्यति न पुनः पूर्वस्येति ।

एकयोगलक्षणं एवमपि सम्प्रसारणम्, तद्यदि
तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव । प्रस-
क्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या
कर्तुं नाभिनिर्वृत्तस्य । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयन्मा
मुद्गन्था इति, किं तेन कृतं स्यात् ।

अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव ।
तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्नो न सम्प्रसारणे सम्प्रसा-
रणमिति ॥

(उद्घोष) यदि तावदिति । अत एव 'इक्ष्वे लक्षणस्य'
इति न्यायस्यायमविषयः ॥

(आक्षेपनिवारकभाष्यम्)

नैप दोषः । यत्तावदुच्यते—उच्यमानेऽप्येतस्मिन्
कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । इहेक्षितेन
चेष्टितेन निमित्तिनेन महता वा सूत्रप्रयत्नेनाचार्या-
णामभिप्रायो गम्यते । एतदेव ज्ञापयति—परस्य
भविष्यति न पूर्वस्येति यदयं न सम्प्रसारणे सम्प्र-
सारणमिति प्रतिषेधं शास्ति ॥

यदप्युच्यते—एकयोगलक्षणं एवमपि सम्प्रसारणं
तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव
प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः
शक्या कर्तुमिति । अस्तुभयोरभिनिर्वृत्तिः । न यय
पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्यः ।

किं तर्हि ?

सम्प्रसारणाश्रयं यत् प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधम् ।
ततः पूर्वत्वे प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धम् ॥

यदप्युच्यते—अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्य-
नभिनिर्वृत्तमेव तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्न इति ।
तादर्थ्याच्चाच्छब्दं भविष्यति । तद्यथा—इन्द्रार्था
स्थूणा—इन्द्र इति ।

एवमिहापि सम्प्रसारणार्थं सम्प्रसारणम् । तद्य-
त्प्रसारणार्थं प्रसारणं तस्मिन् प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(मदीयः) किं तर्हि ? सम्प्रसारणमिति पूर्वत्वं सम्प्र-
सारणशब्देनोपचारादुच्यते ॥

(उद्घोषः) (भाष्ये) इहेक्षितेनेति । इद्वितम्—मनोभ्या-
पार, चेष्टितम्—शारीरव्यापार उच्चारणम्, निमित्तिवम्—
नेत्रव्यापारः । यत्ते प्रलक्ष्णे आचार्यं तदभिप्रायगमकाः । प्रकृते ॥
तादृशसंश्रयान्मेव तादृशविषयकमाचार्यतात्पर्यं गमयतीत्यर्थः ॥
एवमेव ज्ञापयति परस्येति । न पूर्वं पूर्वस्य भविष्यतीत्यर्थः ।
पश्चात्प्राप्तत्वेन निमित्तस्येति । इक्ष्वेदेनाह न 'लक्ष्मे लक्षणस्य' इति
न्याय इति भावः । यत्तेन 'परस्य वाऽपवादविषयम्' इत्यनेन पूर्वं
परस्य यण सम्प्रसारणमिति 'उभे अन्यस्य' इति धृत्वाऽप्युक्तमप्रा-
प्तम् । तत्र 'प्रकृत्य' इत्यस्य परित्यज्येतेष्वैवाप्यहं ॥

एव रीत्या प्रायश्चित्तोर्ध्वव्याप्यद्वारे कृतेऽपि तथा गृहाचार्य-
भिर्वा प्रति अन्त्यवोद्धारं शौक्या प्रकारान्तरेणाप्याह—यदप्युच्यते
इत्यादिना ॥ न यय पूर्वस्येति । पूर्वस्य सम्प्रसारणस्येत्यर्थः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ सम्प्रसारणमिति वर्तमाने पुनः सम्प्रसारण-
ग्रहणं किमर्थम् ?

(१०४३ पदकृतवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रसारणप्रकरणे पुनः प्रसारण-
ग्रहणमतोऽप्यत्र प्रसारणप्रति-

षेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रसारणमिति वर्तमाने पुनः सम्प्र-
सारणग्रहणं एतत् प्रयोजनं विदेशशस्यमपि यत्
सम्प्रसारणं तस्यापि प्रतिषेधो यथा स्यात्—'व्ययो
लिटि' (७।४।६८) विध्यते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । हेलादिशेषापवादोऽत्र
सम्प्रसारणम् ॥

इदं तर्हि—'श्वयुवमघोनामतद्धिते' (६।४।३३)

यूना, यूने ।

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सिध्यति ।

तृतीयः ॥

* 'सम्प्रसारणम्' ६।४।३३ इत्यतः ॥

< 'सम्प्रसारण' इति च उ पाठः ॥

१ 'हेलादीति' । 'वि-यथे' इत्यत्र च समस्योपेक्षया प्रसारणमिति निषेधा-
मृत्प्राप्तौ न दोषः । यत् 'व्ययो लिटि' इत्यस्य 'हेलादि' शेषः इत्यस्य
पश्चाद्वेगोऽस्यसमानदेशा अपवादः इति यावेन वगारस्येव तदप्रकारेण
स्थानं न पूर्वस्येति नेदः समस्योपपन्नमिति मन्त्रः ॥

१ 'येतस्मिन् कृत' इति च उ पाठः ॥

२ 'न पूर्वस्येति' इति च उ श क पाठः ॥

३ 'सूत्रया' इति क उ श पाठः ॥

४ 'तादृशसंश्रयान्मेव' इति ॥ पाठः ॥

५ 'परित्यज्येतेष्वैवाप्यहं' इति ग पाठः ॥

६ दोषप्रत्यक्षमिति । उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सूत्रे कुत एतदिति प्रश्नो
दोषः । एकयोगलक्षणं एवमपि इति सिद्धम् । अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तमिति

किं कारणम् ?

उकारेण व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्ब्रवधानमेव ।

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) हलादिशेषापवाद इति । उत्सर्गसद्व्य-
थापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणं भवति, न पूर्वस्य ॥

एकादेशे कृते इति । परं प्रत्यादिवद्भावात् ॥

(उद्योतः) ननु सप्रसारणस्य हलादिशेषापवादत्वेऽपि कथं
वस्य संप्रसारणमात्रम् ? अत आह—उत्सर्गेति । बहुलकचुम्बम्
'प्राक्टेः', 'पुरस्ताद' शब्दान्यां मिरवाथ्य तद्भावेऽप्यन्यत्र तद्भावे
'मानावाव इति भावः ॥ ननु हलादिशेषेऽपि वकारेऽस्य चारिताभ्यां-
वैक्यमपवादत्वम् ? परत्वेन भावे तु नास्य न्यायस्य विषय इति चेन्न;
तत्तद्विषयेऽवश्यमात्राया कृते चारिताभ्यां वाप इत्यर्थस्य 'अजादेः—'
इति ध्वने भाष्ये स्पष्टमुक्तावेनादोषात् । यैकारसंन्यभिनिवृत्तेरेवाय-
मपवाद इति धकारानिबृत्तिर्भवत्येवेति बोध्यम् ॥

नन्वेकादेशे सप्रसारणपरत्वाभावात् कथं निषेधः ? अत आह—
परं प्रतीति । वृणोमयेऽन्तादिवद्भावप्रतिषेधादिदं चिन्त्यम् ।
किन्तु 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वेनैव सप्रसारणत्वमिति
शुक्तम् । एवञ्च ऐनेवातिदेशेन व्यवधानमिलाह—(भाष्ये) एका-
देशः पूर्वति ॥

(६०४४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समानाङ्गग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानाङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । 'न
संप्रसारणे संप्रसारणं समानाङ्गे' इति वक्तव्यम् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—एवं तर्हि समानाङ्गेति । एवञ्च
सप्तम्यर्थ्यान्निर्दिष्टाविकल्पपरिभाषोपसिद्धिरिति भावः । समाना-
ङ्गग्रहणप्रत्याख्यानम् ॥ 'दुनस्तिः' इत्यादि निर्देशात्तदर्थेणाम इति
बोध्यम् ॥

(६०४५ उपसंखयाने दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्रोपोपुपि दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रोपोपुपि दोषो भवति । उपोपुपा,
उपोपुपे, उपोपुपि—इति ॥

(प्रदीपः) उपोपुपेति । उर्ध्वपूर्वाद्दसेः 'भाषायां स-
प्तश्रुप' इति क्खदिशमिषानाङ्गुत्तुसामान्ये लिङ्गुमीमते,
तस्य षष्ठः, 'वचिखपि—' इति सप्रसारणम्, द्विवचनम्,
'वचः वचने' षीर्षे, 'वचोकाचादसाम्' दत्तौद, 'वाचिवचि—'

इति पत्वम् । तृतीयैकवचनम्, 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्र-
सारणम्, वलादित्वाभावादिकभावः । अत्र समानाङ्गग्रहणात्
'वचिखपि—' इत्यस्य संप्रसारणस्य निषेधप्रसङ्गः ॥

(६०४६ दोषनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्ति-
स्तस्मिन् प्राप्तिप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् द्वितीया या
प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । अत्र च वसिः क्खसावङ्गम्,
क्खस्वन्तं पुनर्विमर्कौ ॥

अथवा—यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं
क्रियते ?

यावद्दयात् प्रसक्तस्यानभिनिवृत्तस्य प्रतिषेधेन
निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति । अत्र च यदा वसेः, न
तदा कसोः । यदा च कसोः, अभिनिवृत्तं तदा
वसेर्भवति ॥

अथवा—यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं
क्रियते ?

यावद्दयादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । अस्ति-
द्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य चसुसंप्रसारणस्यान्तरङ्ग-
लक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—यस्याङ्गस्येति । यत्प्रत्ययनिमित्ता
संप्रसारणप्राप्तिस्तत्प्रत्ययनिरूपिताङ्गे वा द्वितीया प्राप्तिरित्यर्थः । एतच्च
'एतस्य विप्रवृत्त्याख्यानम्' इतिपक्षे बोध्यम् ॥

क्रमेणान्तराख्यानमाधित्वाप्याह—अथ वेति ॥

पदावधिकान्वाह्याने श्रकारान्तरमाह—अथ वेति । अन्तरङ्ग-
लक्षणः—एकनिमित्तकान्तरङ्गसंप्रसारणमादाय चरितार्थ इत्यर्थः ॥

(६०४७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ऋचि त्रेदस्तरपदादिलोप-
श्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋचि त्रेः संप्रसारणं वक्तव्यम्,
उत्तरपदादिलोपश्छन्दसि वक्तव्यः । त्वचं सूक्तम्,
त्वचं साम ।

छन्दसीति किम् ?

स्युचानि ॥

(प्रदीपः) सूचमिति । तिस्र ऋचोऽस्तिविति रामासः ।
'ऋचपूरुष्यु—' इति रामासान्तः ॥

१ अत इति चेपिवादिशेषेण मूलपरं नियम इत्यत्र ह्यपि चेपेन
वदन्तिवृत्तिर्न स्वातन्त्र्यमाह—एकारपदं गच्छति ॥

२ तत्तान्तराङ्गोदिति । यानामाङ्गग्रहणमर्थोपनिमित्तं निर्दिष्टं पूर्वस्येति
वचनान्निर्दिष्टाविकल्पपरिभाषोपसिद्धिरिति भावः । तेषां पूर्वस्येति भवति न तत्त्वम्

बहिरङ्गस्येति ॥

३ ऋ. ट. पुच्छदोषोदितश्चद्विहोपायः ॥

४ उपेयवर्तमानस्य निदिग्धपदमाह—उपपूषाद्वेति ॥

५ उपेयुच—इत्यस्य निदिग्धपदमाह—स्युचयेति ॥

(६०४८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम् ।
आरेवानेतु नो विदाः । न च भवति-रयिमान्
पुष्टिर्धनः ॥

(६०४९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ कक्ष्यायाः संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं
कर्तव्यम् । कक्षीवन्तं य औशिजः । कण्वा—कक्षी-
वान् ।

संज्ञायामिति किमर्थम् ?

कक्ष्यावान् हस्ती ॥

(प्रदीपः) कक्ष्याया इति । 'आसन्दीवदधीवद्—'
इत्यन पक्षीवच्छब्दस्य निपातनाद्वार्तिकं नारदप्रणयम् ॥

(उद्घोषः) नारदप्रणयमिति । यैतद्भाष्यप्रमाणवत्तत्र यत्र
कक्षीवच्छब्दपाठोऽनापि हस्त्यन्वे ॥

(१०५९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ भा. २४)

२४७६ वश्चास्यान्यतरस्यां किति

॥ ६ । १ । ३९ ॥

(उद्घोषः) 'वैज्ञे.' 'त्यपि च' इति सूत्रक्रमः । भित्तिं लिटि
पठो यस्य वः स्याद्वा, तस्य च संप्रसारणं नेत्यर्थः । चेन्न 'न सप्र-
सारणम्' इत्यस्यानुकर्षणात् ॥

('वश्चास्य' ग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

वश्चास्यग्रहणं शास्त्र्यमनुर्तुम् । अन्यतरस्यां किति
वैज्ञो न संप्रसारणं भवतीत्येव सिद्धम् ।

कथम् ?

प्रसारणे कृत उवडादेशे च द्विवचनं सवर्णदीर्घ-
त्वम् । तेन सिद्धम्—चवतुः, वतुः, ऊवतुः, ऊतुः ।

१ यतद्भाष्यप्रमाणमिति । आसन्दीवदित्युक्तं भाष्यकृता सञ्ज्ञाया
नित्येनायमेकयोगेन पृथग्वैलेतद्विषयकमेव व्याख्यातम्, न तु तत्र आसन्दी
नदित्यादिरूपाणां विधिः कृता । अत्र कक्ष्यायां सञ्ज्ञायामिति वार्तिकं व्याख्या-
नमोदाहरणमपि दद्यात् । यदि कक्षीवदितिरुपं निपातनकृत्वा सञ्ज्ञायां सवर्णो
भाष्यकृता विरुद्धा स्यादिति आसन्दीवदितिसूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनापि इति
कल्पयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥

२ वैज्ञ इति । वश्चास्यान्यतरस्यामिति सूत्रस्यापि इत्यादि ॥

३ वश्चास्यानेति सूत्रस्यार्थमाह—किति लिटीत्यादि ॥

४ वतुः किति । वतुस्तु सञ्ज्ञाकार्यकारणं, न तु 'न संप्रसारणम्' इत्य-
स्यानुवर्तनार्थम् । प्रकाराणामेव 'न संप्रसारणम्' इत्यस्यानुवर्तनार्थम् ।
अन्यथा 'उ'कारेण विद्वत्त्वात् ॥

५ 'संप्रसारणे' इति ट. झ. पाठः ॥

७ पा. ० पा.

चयेरपि नित्यं यकारस्य प्रतिषेधः संप्रसारणस्य,
ऊवतुः, ऊतुः ।

वैशद्यं चेह साध्यम्, तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥

यथेवं-चवौ, चवियेति न सिद्धयति ।

'त्यपि च' (६११४१) इत्यनेन चकारेण लिटि-
र्नानुक्रुष्यते । तस्मिन्नित्ये प्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते इयं
किति विभाषाऽऽरभ्यते ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महामाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमे

पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) 'अन्यतरस्यां किति वैज्ञे.' इति सूत्रं कर्तव्यम् ।

तत्र लिटीत्यनुवर्तनादिति लिटि वैज्ञेः संप्रसारणविकल्पे सति,
अस्मिन् लिटि 'त्यपि च' इति चकारेण लिटोऽनुकर्षणात् सप्र-
सारणनिषेधात्तत्रैवैतदिति भाष्यार्थः ॥

इत्युपाध्यायज्येष्ठपुत्रकैष्यट्टकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठ-

स्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—प्रसारणे कृते इति । द्वितीयापरत्वा-
दिति भावः ॥ उवडादेशे च द्विवचनमिति । 'द्विवचनेऽपि'
इति स्थानिचवतुकारस्य द्विवेदपि वार्णादात्मिति न्यायेनोक्तं
सवर्णदीर्घत्वमिति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसवीरर्षेजनामोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे-

द्घोषे षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(१०६० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ भा. २५)

२४८२ आदेच उपदेशोऽशिति

॥ ६ । १ । ४५ ॥

(आत्माधिकरणम्)

(उपदेशापदार्थे पक्षद्वयवर्शकं भाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—एष्य उपदेश इति, आहो-
सिदेजन्तं यदुपदेश इति ?

१ 'विद्वत्कृण्वते' इति स पाठः ॥

२ उपदेशोऽयम् । अकारश्चेन साधयितुं शक्य—कणे, कर्मणि, गावे च ।
मानवस्यमानस्योपदेशश्चक्षुस्साधोकारणमर्थः, कारणप्रधानत्वं च शास्त्र-
मर्थः, कर्मण्यस्यान्तस्य च तस्योपदिश्यमानस्य—यस्य आत्मादिवशा ज्ञेयते
सोऽर्थः । कणे गावे च मल्लान्त उपदेशश्चक्षुः तदनुविषयमावात् भाष्य
कृता—एष्य उपदेश इत्येवैव ज्ञेयं निर्दिष्टं । अस्मिन् पक्षद्वये 'उपदेशे'
इति सप्तम्या अधिकरणकार्यः सप्तमस्त इति न सा षष्ठये सप्तमी । यदा तु
कर्मणि मल्लान्त आसीद्यते तदा तस्योपदिश्यमानाभेत्वात् सप्तम्या अनवया
चोपदेशोत्तरसप्तम्याः पक्षमर्थत्वमासीदवेत्, तद्विरोधेन तेन च तद्विरोधो—
एष्यन्त यदुपदेश इति पक्षो भवति । यदुत्तरान् 'उपदेशे' इति पक्षलोऽपि
यातोऽस्मिन्नुपदेशे जन्तमिति, अतदुपदेशो च एष्य इति पक्षप्रथमपदप्र-
यितुं शक्यम् । उपदेश—कथमिदमिति ॥

मागीत्या शिव प्रत्यय एवेति तत्तद्वचोऽपि प्रत्यय एवेति भावः ।
एन च पशुदेशेऽपि 'लोकित्या' इत्यत्र न दोष इति तात्पर्यम् ॥

इत्यस्मिन्पक्षे इति । तदन्तविधिपदे वक्ष्यमाणरीत्या दोषाभा-
वादिति भावः ॥

ननु प्रत्ययप्रतिषेधेनेनितिवत्तेनात्वमन्तरङ्गम्, अत आह—
पशुदासेति ॥

(उपदेशशब्दस्य कर्मसाधनत्वे दोषनिवारकभाष्यम्)

ननु चेजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने पर-
त्वादायादयः प्राप्नुयन्ति ।

सन्तु ।

आयादिषु कृतेषु स्थानिचद्वायादेज्ग्रहणेन ग्रह-
णात्पुनरात्वं भविष्यति ।

ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादा-
यादिषु कृतेषु स्थानिचद्वायादेज्ग्रहणेन ग्रहणादात्वं
भविष्यति ।

न भविष्यति । अनन्विधौ स्थानिचद्वायः, अ-
न्विधिश्चाप्यम् ॥

(प्रदीप.) अन्विधिश्चायमिति । ननु 'एजन्तं यदु-
पदेशः' इत्यत्रापि पक्षे आत्वमन्विधिरिव, गुणभूतालाभयस्या-
प्यन्विधित्वेनाभ्युपगमात् । तथा च प्रपञ्चेत्यादाविष्टभावः । नैत-
दस्ति । 'एजन्तस्यात्वं भवति' इत्येवं विज्ञायमाने स्यादात्व-
मन्विधिः । यदा त्वेवं व्याख्यायते—'उपदेशो यदेजन्तं हृष्टं
तस्यात्वं भवति' इति, तदा त्वस्यान्विधित्वाभावः । एज्य उप-
देशो तस्यात्वमित्यत्र तु त्वैत्यक्षे एवः स्थानित्वेनोपादानादात्व-
स्यान्विधित्वादायादिषु कृतेषु स्थानिचद्वाभावादप्राप्तिः ॥

नन्वायादिषु कृतेष्वलोऽन्त्यस्यात्वे कृते यद्यपि ग्लानीयमि-
त्यादि चिन्त्यति, तथापि जगद्विरसादि न सिध्यति । यकार-
स्यात्वे कृते पूर्वग सहैकादेशश्च प्राप्नोति लोपश्च । तत्र यद्यपि
वर्णाभयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गस्यापि 'वार्णादाज्ञं बलवत्' इत्या-
कारलोपः प्राप्नोति । यथा—आहुः, प्रहुः—इत्यादौ । तत्राकार-
लोपस्य स्थानिचद्वावात्, 'असिद्धवदनाभाव' इत्यसिद्धत्वाच्च
पूर्वस्माकारस्य लोपो न प्राप्नोति । एवं तर्हि 'वार्णादाज्ञं बलवत्'
इत्यादिप्रत्ययेदमुक्तम् । अत एवान् परिहारेऽसमासाश्चाप्यात्
'अशिति' इति शापकादामादय आत्वं न बाधन्त इति सिद्धान्तो
भविष्यति ॥

(उद्घोषः) तस्यात्वमिति । एवं चाऽऽयादिषु कृतेष्वपि उप-
देश प्रान्तमेवेतदुच्यमिति न स्थानिचत्वेनोपयोग इति भावः ।

परेषु—उपदिश्यमानसंज्ञान्तरेणोपदेशोऽर्थस्य स्वयमुक्त्यादे-
तत्वात्प्रदानासम्भवं । तस्मात्प्राधान्येनालम्बय एवान्विधित्वमित

मिमानिनोऽयं ग्रन्थ इत्येवोचितम् । अत्र एवाग्नेऽश्वितीति शापकादिमं
दोषं परिहरिष्यति—इत्याहुः ॥ एवः स्थानित्वेनोपादानादिति ।
तत्पक्षे उपलक्षणतया बहुमनस्यत्वादिति भावः ।

तदन्तग्रहणपक्षेऽपि 'जगत्तुः' इत्याद्यसिद्धिमाशङ्कते—नन्वा-
यादिस्मिति ॥ लोपश्चेति । 'आनो लोप इति च' इत्यनेन ॥
यथा—आहु इति । आहपूर्वात् ह्रस्वेः 'आतश्चोपसर्ग' इति के
संप्रसारणे यदि एकादेशः स्याच्छेदा आतोपो न स्यादित्युक्तिरुपा-
सिद्धिः, 'प्रसारणमिदो षः' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादिति भावः ॥
अनाश्रित्येति । अनाश्रयणं चानित्यत्वादोष्यम् ॥

(उपदेशशब्दस्य कर्मसाधनत्वे दोषवारकभाष्यम्)

एवं तर्हि—

एजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने 'हृतः—हृत-

यान्' इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

भयत्येयानात्वम् ।

श्रयणं कस्मात् भवति ?

पूर्वत्वमस्य भवति ।

न सिध्यति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं नित्यतां पूर्वत्वमिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्पूर्वत्वम् ।

एवं तर्हिदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं नित्यतां
संप्रसारणमिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादात्वम् ।

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोत्यकृ-
तेऽपि ।

आत्वमपि नित्यम्, कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नो-
त्यकृतेऽपि ।

अनित्यमात्वम्, न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गं पूर्वत्वं तेन बाध्यते ।

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद-
नित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं
विहन्ति, अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ।
उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वे कृते संप्रसारणम्,
संप्रसारणपूर्वत्वम् । कार्यकृतत्वात्पुनरात्वं न भवि-
ष्यति ।

अथापि कथं विदात्वमनित्यं स्यात्, एवमपि न
दोषः । उपदेशग्रहणं न करिष्यते ॥

१ 'पुन' शब्दस्य ट पुञ्जके न पाठः ॥

२ 'इत्यत्र नु पक्षे' इति न, ख, ग, घ पाठः ॥

३ 'अनाश्रयणमस्य इति' इत्यादिग्रन्थे 'इत्यसिद्धे' शीघ्रोप

अश्रयणमिति कैयटतत्परम् ॥

४ कार्यकृतत्वात्—कार्यस्य—आत्वस्य श्रुतत्वात्तद्व्ये कथमन्यथैव न पुन-
रात्वमित्यर्थः ॥

(प्रदीपः) हृत इति । हेनः संप्रसारणादिषु कृतेषूपदेश एजन्तत्वादुत्तरकालमसत्यप्येजन्तत्वे 'अत्योऽन्त्यस्य' इति वचनाद्व्याख्याप्रसङ्गः ॥

भयत्येवेति । प्रागेव संप्रसारणादिति भावः ॥

इतरस्तु पश्चादात्वमनेनोक्तमिति मत्वाऽऽह—श्रवणमिति ॥

अथापीति । यदि 'यस्य लक्षणान्तरेण' इति नाधीयत इति भावः ॥ उपदेशग्रहणमिति । उपदेशग्रहणात् संप्रसारणादिषु कृतेष्व्यात्वप्रसङ्गात् कर्तव्यम् । अकृते च तस्मिन्नेजन्तस्यात्वं भवतीति सूत्रार्थाश्रयणादावसत्यविवक्षात् स्थानिवत्त्वाभावात् संप्रसारणादिषु कृतेष्वप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) संप्रसारणादिषु—संप्रसारणपूर्वत्वदीर्घत्वेषु ॥ ननु ऊकारस्याच्चे प्रयोगातिद्वया मयत्वेवाव्यमित्युक्तमत आह—प्रागेवेति । परत्वादाच्चे संप्रसारणमिति भावः । ननूपदेशग्रहणाभावेऽपि संप्रसारणादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वेनैजन्तत्वादात्वं प्रामोत्येवेत्यत आह—अकृते चेति । एजन्तस्येति । विशेष्योपावाधित्यमित्यम् । 'यचः' इति वक्तुं युक्तम् । सूत्रार्थाश्रयणादिति । न तूपदेशे यदेजन्तं कृत् सत्य—इत्यर्थाश्रयणमित्यर्थः । ननूपदेशग्रहणाभावे गोशब्दादिभ्य आचारकित्तवन्त्योऽङ्गयोदित्यादावात्त्वापत्तिरिति चेन्न; अनभिधानेनैजन्तस्य आचारकियमाभावात् ॥

(उपदेशग्रहणवैयर्थ्यबोधकभाष्यम्)

यदि तत्र क्रियते, चेता स्तोतेत्यत्रापि प्रामोति । नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न परनिमित्तकस्यात्वं भवतीति, यदयं क्रीडजीनां गावात्वं ज्ञास्ति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात्—क्रीडजीनां गावेवेति ।

यच्चर्हि 'मीनातिमिनोतिदीङ्' अपि च' (६।१।५०) इत्यत्रैजग्रहणमनुवर्तयति ॥

इह तर्हि—ग्लै ग्लानीयम्, म्लै म्लानीयम्, शो निशानीयम्—परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ।

अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नायादय आत्वं याधन्त इति, यदयमशितेति प्रतिषेधं ज्ञास्ति । यदि हि याघेरन्, शित्यपि याघेरन् ॥

(प्रदीपः) शित्यपि याघेरन्ति । ततश्च ग्लाय-दीलादीनां शिदस्यात् 'अशिति' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, रासात् पूर्वप्रतिषेधेनात्वं भवतीति ज्ञापये । नैनु 'अशिति' इत्यस्यान्यत्र प्रयोजनमस्ति—यति—सति—इत्यादौ हलाच्चाव्यं मा भूत् । नैतदस्ति । 'ओतः इयमि' इत्योकारलोपविधानादात्वं इयमि न भवतीति ज्ञापये ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एजग्रहणमनुवर्तयतीति । यजन्तानां मीनायादीनामाच्चमित्यर्थेनेनैवावसतिद्वेस्तस्य ध्यं सदे-तदर्थज्ञापकमिति भावः । अत्र चकारलभ्यमशित्यात्वमेजग्रहणसहितं ज्ञापकं बोध्यम् ॥

चेतेत्यादौ लक्षणप्रतिपदोक्तरीभाषया तु न वारणम्, अवयवद्वारा निष्पन्नमेव तत्र लाक्षणिकशब्देन गृह्यत इत्यभिमानात् । वस्तुतोऽनेन ज्ञापकेन तत्परिभाषाऽप्रवृत्तिरेव बोध्यत इति बोध्यम् ॥

भाष्ये—परत्वादायादय इति । अस्त्वितिवेन स्थानिवत्त्वाभावात् पुनरुक्तप्राप्तिः । निदिश्यमानस्येति परिभाषणाच्चेति भावः ॥ ओतः इयमीति । यथात्वं स्यात्तर्हि ओकारामावाहोपविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । अत्रेदं तत्रन्म्—अशितेति सत्यं प्रसज्य-प्रतिषेधवादावस्थान्तरत्वेन पक्षद्वयेऽपि दोषपरिहार इति द्वाकिते-त्यादावाचपक्षेऽपि न दोषः, एजुपदेशज्ञानमर्थोत् । न च दीकत इत्यादौ स चरितार्थः, ककारव्यवधानेन तत्रापि शित्यपरत्वाभावादिति दिक् ॥

(करणसाधनपक्षोपपादकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु एज्य उपदेश इति । ननु चोक्तं—ग्लै ग्लानीयम्, म्लै म्लानीयम्, वेन् वा-नीयम्, शो निशानीयम्—परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ।

अत्रापि शित्यप्रतिषेधो ज्ञापकः—नायादय आत्वं याधन्त इति ॥

(१०५० करणसाधनत्वे दोषोपपादकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आत्व एदयुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्वे एदयुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जग्ले, मग्ले । अशितेति प्रतिषेधः प्रामोति ।

नैप दोषः । नैवं विधायते—शकार इत् यस्य सोऽयं शित्, न शित् अशिदशितेति ।

कयं तर्हि ?

शकार इत्—शित्, न शित्—अशित्—अशि-तीति ॥

यद्येयम्, स्तनन्धय इत्यत्रापि प्रामोति ।

अत्रापि शप् शिद्भयति ॥

(प्रदीपः) शकार इदिति । तत्रेता शकारेण प्रत्ययसंज्ञेयात् 'यस्मिन् विधित्वादावत्प्रद्वये' इति परिभाषोपस्थानात् शिदादावात्त्वविषेधादेर्यात्वं भवत्येव ॥

यद्येयं स्तनन्धय इति । विप्रलोऽत्र रूपविशेषाभावात्प्रयोजनाभावात् भवतीति मन्यते ॥ अत्रापि शयति । आत्मनिशितरेव ज्ञापः प्रयोजनम् ॥

भाष्ये इत्यादि ॥

॥ 'यं तु अशिति' इति च. क. घट्ट. ॥

॥ पुनरुक्तमिति । अत्रापि तु पुनरुक्तमस्ति पुनरुक्तमित्यर्थः ॥

१ ननु इतिभावे तां ध्वन्याने इति च अत्राश्रयणाभावे न्यवयव-दोषादज्ञापकम्—इत्यतिरिक्तम् ॥

२ विशेष्यभावादिति । इत्येवग्रहणवर्तेऽन्यत्र विद्वत्त्वमात्रात्-इत्येवग्रहणे 'यं आत्वं' इत्येव इत्यम् । तां ध्वन्यानेत्यवयवविशेष-

(उद्घोष) तत्रेता शस्त्ररेणेति । यय्यप्रत्यय इत्यदि
शिशि, तथापि पञ्चान्ताष्टिण प्रत्ययस्त्वेन संभव इति भावः ॥

नन्वापि शप शिदादे प्रत्ययस्य सत्त्वात् वयमाचमन् । अत
आह—विकरणोऽप्रेति ॥

('अशिति'पदे पक्षद्वयोपस्थापकमाप्यम्)

किं पुनरयं पर्युदासः—यदन्यच्छित इति । आ-
होस्त्वत् प्रसज्याय प्रतिषेधः—शिति नेति ।

कश्चात्र दिशोपः ?

(प्रदीप) किं पुनरिति । तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वम्,
उत्तरपदार्थेन नयः स्यन्पादसमर्थतामास । उत्तरपदार्थसदृश
वस्तुवन्तरे समासार्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे ॥ विधिविषेध-
लक्षणाथद्वयविधानाद्वाक्यभेदः, नयः प्रियया स्यन्पादसमर्थ-
समासः । स च 'अकतंरि च कारये-' इति कारकग्रहणेन
स्थापितः ॥

(उद्घोष) स च 'अकतरीति । अथवा वस्तुसदृशस्य
वाक्यस्यैव ग्रहणे तिष्ठे वाक्यग्रहणमनर्थकं प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि
समाप्तं शापयति । एवं च तच्छब्दानिश्चैत्या वाक्यग्रहणं चरितार्थं
मिति भावः ॥

(६०५३ पर्युदासस्वीकारे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अशित्येकादेशे प्रतिषेध
आदिवत्त्वात् ॥ * ॥

(आप्यम्) अशित्येकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः—
ग्लायन्ति, म्लायन्ति ।

किं कारणम् ?

आदिवत्त्वात् । शिदशितोरेकादेशोऽशित आदि-
वत्त्वात्, अस्त्यन्यच्छित इति वृत्त्याऽऽरभ्यते ॥

(प्रदीप) ग्लायन्तीति । लावस्थायामेवाकृतेषु तिवा-
दिप्याल न प्रयतते, ग्लैर्प्रभृतीनामेजन्तानामुपदेशसामर्थ्यात्
'अशिति' इति वचनसामर्थ्याद्वा । 'पाप्राप्मापेददृश वा' इत्ये
षोऽशित्वीति वचनस्यावकाश इति चेत् नैकमुदाहरणमधिग्रहणं
प्रयोजयति । अन्यथा 'अशे' इति ब्रूयात् ।

अथवा—नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां पूर्वं तिवादयो भवन्ति ।
तेषु कृतेषु नित्यत्वाच्छब्दभवति । ततोऽकारयो पररूपे-
एकादेशे कृते तस्य पर प्रत्यादिवद्भावादावप्रसङ्गः ॥

(उद्घोष) ननु एकादेशविषय एव क्रिमित्वात्त्वप्राप्तिर्नामते,
ग्लायतीत्यादावपि लकारेऽशित्वात्त्वप्राप्तिः—अत आह—लावस्थायामे-
वेति ॥

नित्यत्वान्तरङ्गत्वान्ध्यामिति । आस्य तु तेषु कृतेषु नित्य-
त्वाच्छब्दः प्राप्तोऽनित्यम्, प्रकृतिप्रत्ययोभयात्प्राप्तादिरित्यत्र च ॥
भाष्ये—आदिवत्त्वादिति । तत्प्रत्ययकारणस्य सत्त्वात्तस्यैव प्रवृत्ति-
रिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधे ॥ एकादेशस्य पूर्वान्तरवत्त्वे । शिरवाप्रा-
प्तमिति बोध्यम् ॥

(६०५२ पर्युदासपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययविधिः ॥ * ॥

(आप्यम्) प्रत्ययविधिश्च न सिद्ध्यति—सुग्लः,
सुम्लः । आकारान्तलक्षणं प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति ।
अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते आत्मम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य
श्रवणं प्रसज्येत ॥

(६०५३ पर्युदासपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अभ्यासरूपं च ॥ * ॥

(आप्यम्) अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति—जग्ले,
मम्ले । इयर्णाभ्यासता प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) जग्ले इति । एषि परत आचमम्, तस्य
'द्विपचनेऽपि' इति स्थानियद्वावात् नैशाब्दस्य द्विपचने ह्यसत्ये
चाऽभ्यास इवर्णान्तता स्यात् ॥

(६०५४ पर्युदासपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अयवायावां प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(आप्यम्) अयादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
ग्लै ग्लानीयम्, म्लै म्लानीयम्, शो निशानीयम्,
वेन् वानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ॥

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः—शिति नेति ॥

(६०५५ प्रसज्यप्रतिषेधे दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ शिति प्रतिषेधे इल्लुकोरुप-
संख्यानम्—ररीध्वम्, त्राध्वम्,
शिशीते ॥ * ॥

(आप्यम्) शिति प्रतिषेधे इल्लुकोरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वम् । लुक्-
त्राघ्य नो देवा निजुरो वृक्षस्य । शिशीते शृङ्गे रक्षसे
विनिक्षे ।

नैप दोषः । इह तावत्—दिवो नो वृष्टिं मरुतो
ररीध्वमिति, नैतत् 'रै' इत्यस्य रूपम् ।

कस्य तर्हि ?

रातेर्दानकर्मणः ।

१ ईनादि—इय पक्षे ईनादिः ॥

२ विधिविषयेति । आदन् इति सूत्रे 'अगिति' इति प्रसज्यप्रतिषेधे
सूत्रेण न विधातुं विधिविषयेति इति विधिविषयेत्यस्य अर्थमिति भावः ॥

३ तच्छब्दानिश्चैत्या—अकतरीति समस्तार्थेन पर्युदासोपलक्षणत्वात् शब्दात्

य निवृत्त्या ॥

४ ग्लै प्रभृतीति । यदि व्यवस्थायामेवाकृतं भवेत् तदा पञ्चमोपदेशो
ऽनर्थकः स्यात् ॥

५ पक्षम् । लुक् । त्राघ्य' इति क पाठः ॥

शिशीते शृङ्गे इति नैतत् इत्यते रूपम् ।

कस्य तर्हि ?

शीङः ।

इत्यर्थो वै गम्यते ।

कः पुनः इत्येतरर्थः ?

इत्यतिनिदाने वर्तते ।

शीङपि इत्यर्थे वर्तते ।

कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते ?

वहर्था अपि घातयो भवन्ति । तद्यथा—अपिः प्रकिरणे दृष्टदृष्टेने चापि वर्तते—केशान्धपतीति ।

ईडिः स्तुतिचोदनायाच्चासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते—अभिर्वा इतो वृष्टिमीदृ, मस्तोऽमुतः प्रवयन्ति ।

करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते—पृष्टं कुरु, पादौ कुरु—उन्मुदानेति गम्यते । निःक्षेपणे चापि वर्तते । घटे कुरु, कटे कुरु, अद्गमानमितः कुरु—स्थापयेति गम्यते ॥

(प्रदीपः) रतीध्वमिति । 'रै शब्दे' इत्यस्मात् छोटो व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ध्वम् । शपः 'यहुलं छन्दसि' इति श्लः । तत्र प्रसज्यप्रतिषेध आत्वं न प्राप्नोति, द्वावाधयप्रतिषेधप्रसङ्गात् । पूर्वशपे ह्य ध्वमाधयमात्वं भवति । श्लो द्विवचनम् । 'ई हल्यधोः' इतीत्यम् ॥ शिशीत इति । इत्येतेरुटो व्यत्ययेनात्मनेपदम्, ध्वन्, तस्य श्लः । तस्य द्विवचनम्, अभ्यासस्य 'यहुलं छन्दसि' इतीत्यम्, 'ई हल्यधोः' इतीत्यम् । प्राध्वमिति—त्रै, लोट, ध्वम्, शपः 'यहुलं छन्दसि' इति श्लः ॥ इत्यस्यार्थ इति । प्रथमः श्लो लोकीकरोति रक्षसे—रक्षोर्ध्वं विनिक्षे—विनिपातनायेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) द्वावाधयेति । प्रलयलक्षणेनेति भावः । 'न पुमना' इति निषेधवशाद्वाग्राश्रयभिमानः ॥ द्वाध्वेति । व्यत्ययेनेति धेयः । श्लः—'यहुलं छन्दसि' इत्यनेन ॥ भाध्वे—विनिक्षे इति । विनिपूर्वाप्रत्ययेनान्वितवशात् 'पुमध्वे—' इति श्लेः परे, छन्दसो वर्णलोपः ॥

(प्रसज्यप्रतिषेधे दोषोद्धारकभाष्यम्)

सर्वेषामेव परिहारः—शीतीत्युच्यते न द्वाध्वं शितं पदयामः ।

प्रत्ययलक्षणम् ।

न तुमता तस्मिन्नि प्रतिप्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधः ॥

प्राध्वमिति टुट्टेय व्यत्ययेन भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्राध्वमिति । लोटर्ध्वं व्यत्ययेन लृप्, ध्वम्, 'पि च' इति लृपेयः, 'यहुलं छन्दसमाप्नोतेऽपि' इति अट्-भाषः ॥

(पुरुषागम्ये दोषोद्धारकभाष्यम्)

अथ वा पुनस्तु पुनर्दासः । ननु योक्तम् 'अदित्येकादेना प्रतिषेध आदिपर्याय' इति ।

नैप दोषः ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्भवधानम् ॥

यदपि 'प्रत्ययविधिः' इति, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविचिरिति, यदयं 'द्वावामश्च' (३।२।२) इत्यणं कवाधनार्थं शास्ति ॥

यदपि 'अभ्यासरूपम्' इति, प्रत्याख्यायते स योगः । अथापि श्रियते, एवमपि न दोषः ।

कथम् ?

लिटीत्यनुवर्तते द्विलकारकथायं निर्देशः । लिटि लकारादाविति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्—'आत्व पश्युपसंख्यानम्' इति ॥

यदप्युक्तम्—'अयवायावां प्रतिषेधश्च' इति, शिति प्रतिषेधो ज्ञापको नायादय आत्वं वाधन्त इति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति ।

आत्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः ।

प्रत्ययो शाप्यते सर्वो द्वावामध्येत्यणा पुनः ॥

प्रत्याख्यायत इति । 'द्विवचनेऽपि' इत्ययं योगः पूर्वविप्रतिषेधाधयेन प्रत्याख्यायते । तत्रसाख्यानात् स्थानिवद्भावात् ॥

द्विलकार इति । 'लिटि यवो यः' इत्यत्र द्विलकारयो निर्देशः, तत्र च द्वितीयस्य लकारस्य प्रयोजनाभावादिहार्थत्वं विज्ञायते—लायस्थायामेव लिट्यात्वं ॥ रवजादौ—इति स्थानिवद्भावात् 'जन्ते' इत्यादि शिष्यति ॥

(उद्घोतः) सर्वे इति । गुजारिरलीर्धः ॥

पूर्वप्रतिषेधाधयेनेति । 'द्विवचनं यगयवायाव—' इत्यत्राकाराग्रमायापररवारावरे इवे द्विवमिति भावः ॥ अनुवृत्ते कथं द्विलकारो निर्देशः ? आ आह—लिटि पय इति । 'न संप्रसारणे—' इत्यनेन संक्षिप्ता पाठ इत्यर्थः ॥ लायस्थायामिति । वायव्यभेदेन संबन्धः । अशिलास्यम्, लिटि ह्य वरादादिदीधि भावः ॥ स्थानिवत्त्वाभावादिति । द्विवचनमिति चाभिप्रायान्भावद्विलक्षणे ॥

(६०५६ प्रतिषेधोपमंतयानपारिचर्यम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ प्रातिपदिकप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो पठ्यः ।

गोभ्याम्, गोभिः, नौभ्याम्, नौभिः ॥

स तर्हि यत्कथ्यः ।

न या यत्कथ्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न प्रातिपदिकानामात्वं भवतीति, यदयं 'रायो दृष्टि' (७।२।५) इत्यात्वं शास्ति ।

नैतदस्ति शापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात्—रायो हस्येवेति ।

यच्छि 'ओतोम् शसोः' (६।१।९३) इत्यात्वं शास्ति ।

एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्—अमि वृद्धि-
धाधनार्थमेतत्स्यात्, शस्तिप्रतिषेधार्थं च । तस्मात्
प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

न वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । उणादीनां
व्युत्पत्तिपक्षे 'गमेडोः' 'रलानुदिभ्यो डोः' इत्यादावुपदेशे भव-
स्यमेव । एजन्तो वा, अर्थवत्त्वात्—अपदेशिवद्भावादिति भावः ॥

अमि वृद्धिधाधनार्थमिति । या पश्येत् न 'गोतो गित्'
इति गित्वे वृद्धिप्रसङ्गात् । याः पश्येत्त्राशित्वात्वाप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु गवादीनामुपदेशमावात्कथमिति प्रसङ्गः ।
अत आह—उणादीनामिति । तदन्तविधिपक्षेऽप्याह—एजन्तो
येति । भाष्ये—नियमार्थमेतत्स्यादिति । इदं ग्रीढ्या । अतिरि-
शब्दे नपुल्लेकनेन गवात्त्वार्थं तस्यावयवकत्वात् । रपश्चेद्व्य 'इको-
डिचि' इति सूत्रे भाष्ये ॥

(६०५७ उपसंख्यानवैयर्थ्यबोधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्या-
प्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न
भावयिष्यति । धातोरिति वर्तते ।

क प्रकृतम् ।

'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६।१।८) इति ॥

अथापि निवृत्तम् ।

एवमप्यदोषः । उपदेशे इत्युच्यते, उद्देशश्च
प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

(प्रदीपः) उद्देशश्चेति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्राति-
पदिकानीति भावः । एतच्च 'अतः कृकमिकंस' इत्यत्र कंस-
श्चादस्य भेदेनोपादानाद्विज्ञायते । 'उणादयो बहुलम्' इत्यस्य
सूत्रस्योदाहरणप्रदर्शनायोगादिपाठ इत्युणादीनामुपदेशाभावः ।
ननु 'उगवादिभ्यो यद्' इत्यत्र गवादिगणे 'गो-हविस्-अष्टक'
इति गोशब्दस्यास्त्युपदेशः, तथा 'नौवयोधर्म' इत्यत्र
नौशब्दस्य । नैव दोषः । अयं वदिति प्रातिपदिकसंज्ञाविधाना-
ह्वयसाधमानः प्रसंगविधानाय परार्था गवादय उपात्ताः ।
येषां स्वरूपज्ञानायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः ॥

(उद्घोषः) (भाष्ये) अथापि निवृत्तमिति । 'ष्वङः सप्रसा-
रणं' इत्यादावसम्बन्धादिति भावः ॥ नोपदेश इति । अनिर्वाच-
स्वरूपस्य कार्यार्थस्य रूपशापनार्थमपूर्वोच्चारणं व्युत्पन्नः । शुभेः प्रापण
चोद्देशः ॥ नन्वत्रापि व्युत्पत्तिपक्षे 'डो' इत्यादीनामुपदेशोऽस्त्वेष्वेतत्

आह—उणादय इति ॥ परार्था इति । परार्थो प्येत्यर्थः । येषां तु
परार्थमुपादानेऽपि तेनैव लक्षणेन स्वरूपसिद्धिरपि तेषामुपदेश-
मस्त्वेष्वेति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—प्रसज्यप्रतिषेध एव युक्तः,
पर्युदासपक्षे बहुप्रतिषेधोपपत्त्यात् । उपदिश्यमानस्य एजन्तस्त्वेष्वर्थ-
'गोभ्याम्' 'दौकिता' इत्यादी न दोषः । धातुमह्युपपत्तौ तु
'उदीचा माडः—' इत्यादावात्त्वानापत्तिः, ङकारविशिष्टे धातुत्वा-
भावात् । अनुबन्धलोपोचर तदिनिर्मुक्तस्य पातुतायाः 'न धातुलोप-'
इति सूत्रे भाष्ये रपश्च्युक्त्वात् । अयमेव 'अथापि निवृत्तम्' इति
भाष्यस्याशयः । उपदेशग्रहणं तु कार्यमेव, शापकाशयणे गौरवात्,
गोभ्यामित्यस्य व्यावृत्त्यर्थं भावव्यवस्थायाः । 'उद्देशश्च—' इत्यादि
भाष्येण तदर्थतायास्तस्य बोधितत्वात् । 'तस्य करिष्यते' इति
प्राक्तनभाष्यं त्वेकदेशयुक्तिः । अन्त्यानुबन्धसहित-भेद-आदिधातूनां
तु अनुबन्धलोपे कृत उपदेशविषयजन्यत्वात् न भवत्येव, धातुसंज्ञार्थं
तस्याव्युत्पत्तेश्च विषयत्वात् । सति त्वनुबन्धे न प्राप्नोति, परस्य सत्येन
तदा तस्यैव नन्तत्वाभावात् । तत्रापि 'माडः' इति निर्देशस्यापि न
'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इत्यनेन सिध्यति । अत एव दीपः
'ज्वाद्' इति प्रतिषेधः सिद्ध्यति । एवं च गोशब्दादिबहुवचने उप-
देशग्रहणावश्यकत्वे तस्य लक्षणप्रतिषेधोक्तिरिभाषाऽनित्यवशापकता
नव्योक्ता चिन्तयेवेति दिक् ॥

(१०६१ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ भा. २६)

२४८५ क्रीड्जीनां णौ ॥ ६।१।४८ ॥

(६०५८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं
प्रलम्भनशालीनीकरणयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं कर्तव्यं
प्रलम्भनशालीनीकरणयोः ।

किं प्रयोजनम् ।

प्रलम्भने चार्थे शालीनीकरणे च नित्यमात्वं
यथा स्यात् ।

प्रलम्भने तावत्—जटाभिरालापयते, दमश्रुभि-
रालापयते ।

शालीनीकरणे—इयेनी वर्तिकामुल्लापयते, रयी
रथिनमलपयते ॥

(प्रदीपः) आत्वे णाविति । 'विभाषा लीयतेः' इति
विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । समानत्वे तु विकल्प एव
भवति । अन्ये त्वाहुः—प्रलम्भनशालीनीकरणग्रहणमा-
त्मनेपदविषयोल्लक्षणार्थमिति सम्यग्नेऽपि नित्यमात्वं भवति ॥

(उद्घोषः) ननु 'विभाषा लीयतेः' इत्यावस्य सिक्त्वात्

किं वचनेनेन ? इत्यत आह—विभाषेति ॥ शालीनीकरणं—
न्यक्कारः । अन्ये स्वाहुरिति मत भाष्याननुगुणम्, 'आत्मनेपद-
विषये' इति वक्तव्ये तयोर्ग्रहणात् ॥

(१०६२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. २७)

२४८६ सिध्यतेरपारलौकिके

॥ ६ । ३ । ४९ ॥

(प्रदीपः) परलोकः प्रयोजनमस्येति—पारलौकिम् ।

वृद्धिः । धात्वर्थोपाधिश्चायम्—न चेत्सिध्यतिरदृष्टफलेऽर्थवर्तते
तदा तस्यात्वं भवति ॥

(उद्द्योतः) परलोक इति । तेन देहान्तोपभोग्यफल-
केऽर्थे यदि सिध्यतिस्तदाऽऽन नैलभ्यः, तदाह—भट्टफले इति ॥

(६०५९ उपसख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिध्यतेरज्ञानार्थस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिध्यतेरहानार्थस्येति चकव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिध्यतेरक्षानार्थस्येति । साकारस्य सिद्ध

इत्यादी सिध्यतिज्ञानार्थः प्रयुज्यते, साकारस्य ज्ञायत इत्ययथाव-
गमात् । इह तु ज्ञायमानकर्तृकार्यरतिः सिध्यतिरिति प्रतिषेधो
न भवति-राजकुले देवदत्तं साधयतीति । ज्ञातेर्व्यापारवृत्ते-
स्त्वात्वं निपिप्यते, तत्रैव ज्ञानस्य मुख्यत्वात् । सिध्यति तापसः,
आविर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशो भवतीत्यर्थः, तपः सेधयतीति ॥
ज्ञानपूर्विकाया तु संपत्तौ यो वर्तते तत्र ज्ञानस्य गुणभावात्प्रति-
षेधाभावा-—राजकुले देवदत्तं साधयतीति ॥

(बह्योतः) ननु सिष्यतिनिष्पत्तौ, न ज्ञाने-इति तत्पुंदासो
व्यभेदत आह—साक्षादेवे इति ॥ ननु राजकुले देवदत्त साध-
यदीत्यतो प्रापयतीत्यभेदप्रतीत्यस्तान्वाय न स्वादत आह—इह तु

ज्ञायमानेति । स च ज्ञानविषयीभवनरूपः, देवदत्तो ज्ञानविषयो भवति तमपरो ज्ञानविषयीकरोतीत्यर्थावगतेः । कथमत्र प्रतिषेधो न भवति ? इत्यत आह—ज्ञातृव्यापारेति । तत्र हेतुमाह—मुख्य-
त्वादिति । यच्च तत्र चरितार्थं गौणेऽप्रसिद्धे न प्रवर्तत इति भावः ।
अविर्भूतेलादेर्ज्ञानवान्भवतीत्यर्थः ॥ तपः सेधयतीति । ततोऽयं
णिचि प्रयोगः ‘अद्यानार्थस्य’ इत्यस्य व्यावर्त्यमिति भावः । ‘राजकुले
देवदत्त साधयति’ इत्यस्य प्रकारान्तरेणोपपत्तिमाह—ज्ञानपूर्विकायां
तु संपत्ताविति । संपत्तिः—सबन्धः । देवदत्तो राजकुले ज्ञानपूर्व
सबद्धो भवति, तमन्यस्तथा सबद्धं करोतीत्यर्थं इति भावः ॥

(६०६० उपसंख्यानफलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'अपारलौकिके' इत्युच्यमानेऽनिष्टं प्रसज्येत । अन्नं साधयति, ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति ॥
अस्ति पुनरयं सिध्यतिः कचिदयं प्रापि ज्ञानार्थं वर्तते ।

अस्तीत्याह—तपस्तापसं सेधयति, ज्ञानमस्य प्रकाशयति ।

स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति, ज्ञानमस्य प्रकाश-
यन्तीत्यर्थः ॥

(प्रदीपः) अर्थं साधयतीति । ननु ब्राह्मणेभ्यो दास्या-
मीति वाक्यात् पारलौकिकत्वं गम्यते, न तु पदात् । धात्वर्थः-
तत्क्षिप्यतिमानम्, अर्थं निष्पादयतीत्यर्थोवागमादिति प्रतिषेधो
न भविष्यति । नैतदक्षि । 'तपस्त्रापन्नं सेधयति' इत्यत्रापि
पदान्तरसनिधानात्सिञ्जयस्य पारलौकिकत्वं प्रतीयत इति
सर्वत्र वाक्यगम्यात्पारलौकिकत्वस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः । धार्तिक-
कारेण सूत्रार्थ एव व्याख्यात इत्युक्तुः । अर्थं साधयतीत्यत्र
दृष्टेयवाचकत्वं फलं सिञ्जत्यर्थस्य-इति निषेधो न भवति ।
हेयोपादेयत्वप्रत्यक्षीकारलक्षणं तु हानं पारलौकिकमिति तत्रैव
प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥

१ धात्वर्थापत्तिरिति । अपारलौकिक इत्येतद्व्याख्येयत्वेन विशेषणम् ।
सूत्रार्थमाह—न पेशितद्वयसिरिति । अदृष्टविशेषेऽर्थे यदि विवक्ष्यमिच्छदा
इत्यत्र भवतीति भावः ॥

[illegible]

१ ज्ञानपूर्वितायामिति । एतच्च महासाक्षात्कारेण । तस्मिन् पक्षे ६४

श्वार्थः सिध्यति । एवं वास्तानां तस्योपपन्नमित्यात्वे न किञ्चिद्वाच्य-
नित्याशयः ॥

३ अथ वाचयसीति । 'अपारलोक्षिके' इति विषयसत्तायास्तथेयं अत्र
साधयति—हृदयं ब्रह्मणेभ्यो दास्यामीति वाचयथेयं इत्यत्र निष्पादयन्स्य परलोक्ष-
विषयसत्तायास्तं न सिध्यतीति भावः । विषयतेरज्ञानाभावेत्येति वचने किं वामा-
नपादौक्तिकं कुरुतेव गृह्यते—वास्तवं भव्योपायः । तथा च अत्र साधयतीत्यत्र
तावदेव वाचयथेयं सत्यमिदं अत्र निष्पादयन्स्य यत्पक्षं तस्यापारलोक्षिकत्वात्
कदापि क्षतिः ॥

५ अन्यत्रापि—अपारलौकिकनिमित्तं पारलौकिकेऽप्ये ।

॥ इत्याहुरिति ॥ यावत्प्रकारो हि विष्णोरेष्टात्तथैवेति वचनात्साम-
भेय इत्यतीति नैव्यदायकः । इत्याहं च वारमौलिकज्ञाननिष्ठासंभवं श्रित्यन्तावा-
हमिति वृत्तम् ॥ तेन तत्र येनैवतीत्यत्र भावमपह्नः ॥ रागकुले देवदत्तं
साधनमौलिन च ज्ञानाभ्यर्थेति वारमौलिकज्ञाननिष्ठासंभवं एवमत्र इति न
स्तत्र निषेधः ॥ 'अपारमर्शेति ह्यनुपमवयवनेति' प्रसङ्गयेत् ॥ इत्यादिनाम्न-
यसि स्वरस्य सर्वमुपपत्तिरिति केचित् ।

(उद्योतः) न ह्यु पदादिति । 'साधयति' इति पदादित्यर्थः ॥
पदान्तरसंस्थितानादिति । 'तत्साधयाम' इति पदसंस्थितानादिति
भावः ॥ इत्याहुरिति । अनाहुरिचिजे तु 'इतरथा कानिदप्रसङ्गः' इति
वातिकेयविरोधः ॥ अग्रलक्षणं—अग्रनिष्पत्तिरुच्यते ॥ सिध्य-
त्यर्थस्य—तदर्थेभ्यापारस्य । दानं त्वदृष्टफलम् । प्रवृत्तं साक्षाददृष्ट-
फले धारयते सावकाशः पशुदातो ब्यवधानेनादृष्टफले न प्रवर्तत
इति भावः । तदेवाह—हेयोपादेयेति । हेयोपादेययोर्व्यवधानम्—
हेत्यादिकं तत्प्रत्यक्षीकारः—निवेकज्ञानमित्यर्थः । तेषां हि चान्द्रायणा-
दिकमनुशीमानमनुष्ठानविधेयकविषयज्ञानातिशयमुत्पादयतीति भावः ।

(१०६३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. २८)

२४८७ मीनातिमिनोतिदीङं

ल्यपि च ॥ ६ । १ । ५० ॥

(१०६१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मीनात्यादीनामात्वं उपदेशवचनं
प्रत्ययविधिर्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मीनात्यादीनामात्वं उपदेशवद्भावो
यक्यः । उपदेशावस्थायामात्वं भवतीति यक्यम् ।
किं प्रयोजनम् ?

प्रत्ययविधिर्यम् । उपदेशावस्थायामात्वं कृत इष्टः
प्रत्ययविधिर्यया स्यात् ॥

(प्रदीपः) उपदेशवचनमिति । आद्य उच्चारणे—अनु-
त्पन्न एव प्रत्यय आत्वं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ भाष्यकारस्येनमेवार्थ-
मन्यथा व्याचष्टे—उपदेशवद्भावो यक्य इति । उप-
देशिन आकारान्ता या—वा—प्रवृत्तय आकारान्तनिमित्तप्रत्यय-
प्रकृतित्वं यथा प्रतिपद्यन्ते तथा मीनात्यादयोऽपीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) आद्य उच्चारणे इति । तदस्यवहितोत्तरकारणे
इत्यर्थः । यदि अयं वार्तिकार्थः, तत्कर्तव्यं भाष्ये उक्तम्—'उपदेशव-
द्भावः' इति । अत आह—भाष्येति । तमेवार्थं शुब्दान्तरेण
विशृणोतीत्यर्थः । तदाह—भाष्ये—उपदेशावस्थायामिति ।
उपदेशावस्थासदृशावस्थायामित्यर्थः ॥

(वार्तिकफलयोधकभाष्यम्)

के पुनः प्रत्यया उपदेशवद्भावं प्रयोजयन्ति ?

काः ।

कास्तावन्न प्रयोजयन्ति ।

किं कारणम् ?

१ तयोः केयवतीत्यत्र तपयो ह्यनुबन्धकत्वमुपपादयति—तपो हीति ॥

२ तयोः मीनात्यादीनामात्वं इति भाष्येण ॥

३ वार्तिकार्थः—उपदेशवचनं प्रत्ययविधिर्यमित्यर्थः । वार्तिककारेण
'उपदेशवचनं' इत्युक्तम् । भाष्ये कृता च 'उपदेशवद्भावः' इत्युक्तं तत्तद्व-
यापकत इति प्रसङ्गः ॥

४ का—वा—वा—न—इत्यादि ॥

८ पा० ५०

एव इत्युच्यते, न च केपेजस्ति ।

णघञ्युज्जविधयस्ताहिं प्रयोजयन्ति ।

ण, अवदायः । आत इति णः सिद्धो भवति । ण ॥

घञ्, अवदायो वर्तते । आत इति घञ् सिद्धो
भवति ।

किं च भो आत इति घञ् उच्यते ?

न एत्वप्यात इत्युच्यते, आतस्तु विज्ञायते ।

कथम् ?

अविशेषेण घञ् उत्सर्गः, तस्य इवर्णान्तादुवर्णान्ता-
च्चाजपावपवादौ । तत्रोपदेशावस्थायामात्वे कृते
अपवादस्य निमित्तं नास्तीति कृत्या, उत्सर्गेण घञ्
सिद्धो भवति । एवं च कृत्वा न च 'आतः' इत्यु-
च्यते, आतस्तु विज्ञायते ॥

युच्, ईपदवदानम्, स्ववदानम् । आत इति
युच् सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) का इति । 'आतश्चोपसर्ग' इति कः । 'आतो-
ऽनुपसर्ग' इति कः । कौ च अच्-काः, 'आतश्चोपसर्ग'
इत्यदन् निर्दिष्टः ॥

न च केप्यिति । शकन्वादिवात्पररूपम्, अन्यथा
'कासु' इति स्यात् । 'किं च' इति गुणप्रतिपेयात्तत्रैवभावः ॥

आतस्तु विज्ञायत इति । सामर्थ्यात् । तस्यां हि—मीना-
त्यादीनामुपदेशा एवात्वे कृत इवर्णान्तलक्षणोऽजपवादो न प्रव-
र्तत इति धेयेव स्यात् ॥

(उद्घोषः) ननु द्वावेव सौ—इति बहुवचनानुपपत्त्याह—
आतश्चेत्यादि ॥

शकम्वादिवादि । 'छविणः' इति बहुवचनं क्त्वातोपेयं
प्रयोग इत्यन्ये ॥ तत्रैवभाव इति । यत्र केचित्पथमात्रात्र तद्विषये
जातमाप्तिरिति भावः ॥ 'आतः' इति बहुवचनात्वे कपत्रातो विज्ञा-
नम् । अत आह—सामर्थ्यादिति । अपवादबहुवचनप्रतिपद-
द्वाराऽऽकारान्तत्वनिमित्तको यमिति भावः ॥

(उपदेशवद्भावव्यवबोधकभाष्यम्)

इदं विप्रतिपिद्धम्—एव उपदेश इति । यद्येचः,
नोपदेशे । अयोपदेशे, नैचः । एवमोपदेशे चेति
विप्रतिपिद्धम् ।

नैतद्विप्रतिपिद्धम् । आहायम्—एव उपदेश इति ।
यद्येचो नोपदेशे—अयोपदेशे नैचः, ते वयं विषयं
विज्ञास्यामः—यच्चिषय इति ॥

५ आत इति । 'व्याख्यायास्तुल्यवती' (११११३१) इत्यनेन ॥

६ अजपाविति । 'एरप्' (११११५६) इत्यनेनाप, 'अदोरप्' (१७)
इत्यनेनाप ॥

७ उत्सर्गेण—भाष्ये (११११८) 'अकृते च कारके संज्ञायाम्'
(१२८) इति सूत्राभ्याम् ॥

८ आत इतीति । 'आतो युच्' (११११२८) इत्यनेन ॥

९ 'न च केपेजस्ति' इति भाष्यउपपत्त्यति—किञ्चि भेदीति ॥

(प्रदीपः) खलचोरिति । पचायच एरचथ सामान्य-
ग्रहणम् ॥

(उद्घोषः) खलचोरिति । तयोर्विक्रये आलस्य प्रतिषेध
इत्यर्थः ॥ पचायच एरचथेति । अत एव भाष्ये—निमयो
वर्तते, निमयः—इत्यादिवाङ्मयम् ॥

(१०६४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. २९)
२४८८ विमाषा लीयतेः ॥ ६।१।५१ ॥

('लीयतेः' इति निर्देशार्थबोधकभाष्यम्)

किमिदं लीयतेरिति ?

लिनात्तिलीयत्योर्यन्मा निर्देशः ॥

(प्रदीपः) यका निर्देश इति । यना निर्देशे लिनाते-
ग्रहणं न स्यात्—इति सामान्यग्रहणाय यका निर्देश आश्रीयते ।
यक्षच शिपः शित्करणसामर्थ्याद्भावकर्मवाचित्वेऽपि प्रवर्तते ।
यथा द्यावाद्योऽकर्तृवाचित्वेऽपीति भावः ॥

(उद्घोषः) सामान्यग्रहणायेति । देवादिकर्माग्रहणे हि
'लोकः' इत्येव निर्दिष्टेति भावः ॥ ननु भावकर्मवाचित्वा-
भावात्कर्म यक्षः ? अत आह—यक्षचेति ॥ यथा द्यावाद्य इति ।
'इतिमन्वति—' इत्यादौ । वस्तुत इदं चिन्त्यम्, पितृतिष्ठापनीत्यादौ
पितृणां देवप्रभृत्या, आत्मनिष्ठत्वा च शिपस्य चारितार्थ्यात् ।
स्मात् 'उपसर्गात्तुनोति—' इत्यादिनिर्देशादकर्मादिभावकैऽपि
विकरण इति शक्यम् ॥

(१०६५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३०)
२४९३ विभेतेहेतुभये ॥ ६ । १ । ५६ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

हेतुभय इति किमर्थम् ?

कुञ्चिकयैर्न भाययति, वह्निरैर्न भाययति ॥

(प्रदीपः) हेतुभय इति किमर्थमिति । इह ग्राभिति
वर्तते, प्रयोजकव्यापारे च शिपुं निषीयत इति सर्वेन हेतु-
संबन्धिममयज्ञानात् व्यावर्त्याभावादनर्थकं हेतुभयग्रहणमिति
मत्ता प्रज्ञः ॥

(उद्घोषः) इहेति । भयशब्दो भावसाधनः, यद्वा च
समास इति प्रशङ्का इत्यर्थः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

'हेतुभये' इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि
हेतुभयम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

हेतुभय इति नैवं विज्ञायते—हेतोर्भयम्—हेतु-
भयम्, हेतुभय इति ।

कथं तर्हि ?

हेतुरेव भयम्—हेतुभयम्, हेतुभय इति । यदि
स एव हेतुर्मयं भवतीति ॥

(प्रदीपः) हेतुरेव भयमिति । अपादानसाधनो
भयशब्दः, न तु भावसाधनः । समाग्राधिकरणपदः समासः,
न पठ्योसमासः । तेन यदा साक्षात् प्रयोजको भयस्यापादानं
सदैवदात्वम् । यदा तु कुञ्चिकादीनि भयस्यापादानं तदाऽऽत्मा-
भावः । एतच्च हेतुभयग्रहणसामर्थ्यादश्रीयते । भावसाधनत्वे
पठ्योसमासे च तदनर्थकं स्यात् । यद्यपि भावसाधनपक्षेऽपि
पक्षमीसमासाश्रयणेनायमेवार्थो लभ्यते तथापि पठ्योसमासनिरा-
करणपरत्वाद्भाष्यस्य हेतोरपादानत्वमनन्वयाश्रयितव्यम्—इत्यत्र
सात्वर्थात्पक्षमीसमासो न निवार्यते ॥

(उद्घोषः) यदा साक्षादिति । यथा—मुष्णो भाययत
इत्यादौ । मुष्णो हि तत्र भयहेतुः, न तु कारणाग्निरसहकृत इति
मन्वः ॥ यद्यपि भावेति । ईषादिति स्पष्टम् । ज्ञापयार्थमभारय
परोक्षित इति भाष्याशय इत्यन्ये ॥

(१०६६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३१)

२४९५ स्तजिह्वाशोर्ज्ञल्यमकिति

॥ ६ । १ । ५८ ॥

(अमरगमाधिकरणम्)

(६०६३ उपसंस्थानधार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अमि सङ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमि सङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किमिदं सङ्किति ?

प्रत्याहारग्रहणम् ।

क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ?

सर्नः प्रभृति आमारिडो उकारात् ॥

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) 'अकिति' इति यदि पर्युदासः, अथापि प्रसज्य-
प्रतिषेध—शल्यम् भवति किति शक्तिरिति सर्वथा रज्जुघट-
भ्यामिलादौ प्राप्नोतीति मत्वाऽऽह—अमि सङ्ग्रहणमिति ।

* सृष्टादिधिति । हेतोर्भयमिति पक्षमीपक्षयोः द्वौ स्पष्टः । तत्र हि—
हेतुरिह धार्मिकस्य साक्षात्प्रयोजकत्वयोः यद्वा स शल्यमयल साक्षादेत-
त्तद्वयं हेतुमयित्वमुक्तम् ॥

* सनः प्रभृतीति । 'युतिविभ्रूप' सन्' (३।१।१५) इत्यत्र 'तित्तय-
ति—' (३।१।१८) इत्येवमर्थस्य प्रत्याहारः ॥

* ननु कियतेरित्यत्र भावकर्मवाचित्वान्वाभावे शिपुः क्व सार्वधानुके
पणिति यक्ष स्यादत आह—यक्षच शिप इति ॥

* देवादिकर्मावेति । लोको मध्ये तदुपबन्धनपरिधाना देवादिरित्येव
मन्वः स्यादन्त्यस्य निरनुबन्धत्वात् ॥

* हेतुभयग्रहणसामर्थ्यं दर्शयति—आवसाधनत्व इति ॥

(६०६४ उपसंख्यानफलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ किंप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कियन्तस्य मा भूत् । रज्जुसूदभ्याम्, रज्जुसूदभिः, देवहगभ्याम्, देवहग्भिः ॥

(६०६५ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धमिति ॥

(१०६७ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ३२)

२४९७ शीर्षं छन्दसि ॥ ६।१।६० ॥

(प्रकृत्यन्तरबोधनाधिकरणम्)

(६०६६ सूत्रार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ शीर्षं छन्दसि प्रकृत्यन्तरम् ॥*॥

(भाष्यम्) शीर्षं छन्दसि प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

आदेशप्रतिषेधार्थम् । आदेशो मा विज्ञायि, प्रकृत्यन्तरं यथा विज्ञायेत ।

किं च स्यात् ?

अस्कारान्तस्य छन्दसि श्रवणं न स्यात्—शिरो मे शीर्षं ते मुखे, ईदं ते शिरो भिनवीति, तद्वा अश्रवणः शिरः ॥

(प्रदीपः) आदेशप्रतिषेधार्थमिति । ययि 'शिरसः' इति स्थानी साक्षात् निर्दिष्टत्वापि समानार्थत्वादादेशेना-क्षिप्यते, यथा—शिवादपि विधिवशब्देन विधिवशब्दः—इति स्थानिनोऽत्यन्तमप्रयोगः स्यादिति स्थान्यादेशभावपरिहारेण प्रकृत्यन्तरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । ययि पूर्वसूत्रादन्तरत्वा-ग्रहणानुसृत्येति निर्दिष्टमिति तथाप्युत्तरं तदनुसृतिराशङ्कते—इति सापरिमाणेन प्रकृत्यन्तरपक्षो निर्दोष आश्रितः ॥

(उद्योतः) ननु स्थानिर्देशमात्रेणादेशत्वप्रसक्तः ॥ 'प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम्' इत्यनेन । इत्यत्र आह—यद्यपीत्यादिना । 'परम्' आदिस्त्रेऽपि प्रकृत्यन्तरत्वमेव द्रष्टव्यम् । अतो यत्र तत्र भाष्ये 'पारादीनामिति भाष्यम्' इति नोक्तम् ॥ उत्तरम्—ये च एतद्धिते' इत्यत्र निर्दोष इति । छन्दसि सर्वविधीनां वैतरि-करोऽप्यतिवर्णितः सा—इति—पदशुद्धि भाष्ये इत्याहुः ॥

(१०६८ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ३३)

२४९८ ये च तद्धिते ॥ ६।१।६१ ॥

(६०६७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ये च तद्धिते शिरस आदेशार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'ये च तद्धिते' इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

आदेशार्थम् । आदेशो यथा विज्ञायेत, प्रकृत्य-न्तरं मा विज्ञायि ।

किं च स्यात् ?

यकारादौ तद्धितेऽस्कारान्तस्य श्रवणं प्रसज्येत—शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति, शीर्षण्यः स्वरः ॥

(६०६८ विकल्पोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वा केशेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा केशेषु शिरसः शीर्षभावो च कव्यः । शीर्षण्याः केशाः, शिरस्याः ॥

(प्रदीपः) वा केशेष्विति । तत्र शिरस्यशब्दस्य केश-विषयत्वाच्छिरसशब्दादेव केशार्थावगमात्केशशब्दो न प्रयो-क्तव्यः । शीर्षण्यशब्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषा-वगमाय केशशब्दः प्रयुज्यत इत्याहुः ॥

(उद्योतः) 'शीर्षण्याः' इत्यत्र 'केशाः' इत्युपादाने 'शिरसाः' इत्यत्र च तदनुपादाने बीजमाह—तत्रेति । अत्र छन्द-सीति नानुवर्तते, 'छन्दसि च' इति वातिकेयव्याप्यते—इत्याहुः ॥

(६०६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अचि शीर्षः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अचि परतः शिरसः शीर्षभावो च-कव्यः । हास्तिशीर्षिः, पैलुशीर्षिः ॥

(प्रदीपः) अचि शीर्षं इति—वार्तिके दृष्ट्वा सूत्रेषु वैविध-प्रशिक्षम् ॥ हास्तिशीर्षिरिति । बाह्यादिषु शिरस्यशब्दस्य पाठात्केशत्वस्याप्येत्येवाभावात्तदन्तर्विधिः ॥

(उद्योतः) ननु शिरस्यशब्दान्तत्वात्तदन्तात्वात् वचनम् ? अत्र आह—बाह्यादिविधिः ॥

(६०७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शिरसः शीर्षभावो चकव्यः । द्वे शीर्षि ॥

१ छिप्यतिषेधार्थमिति । अत्र हि सूत्रे वचनग्रहणान्नैव रज्जुसूदका-भिस्तौ अन्वितास्तस्य च द्रष्टव्यत्वकव्यं भवति, तद्विधिवत् सर्व-प्रवृत्तत्वात्तद्वत् । तर्हि ते विधयेन सिद्धोऽप्युक्तव्यम् ॥

२ विद्वदिति । 'युजेर्द्वि' (१०५।१।१०) इति सूत्रभाष्ये कव्यमेव ॥

३ 'द्वे ते शिरो भिनवीति' इति च उ. पाठः । 'इदं ते शिरो

भिनवीति' इति ट. पाठः ॥

४ 'उत्तरत्वं न तदनुसृतिराशङ्कता' इति ट. पाठः ॥

५ अत्र एवेति । अन्वयत मे च एवेति इति सूत्रे 'शिरसो ग्रहणं कर्त-व्यम्' इति वचनश्रवणवर्तिनि सूत्रे वाग्यमीनां ग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्यस्य लोके-कव्येति वचनम् ॥

(प्रदीपः) छन्दसि चेति । अतद्विदेऽप्यजादौ यथा स्मादिति वचनम् । यद्येवमजादौ 'छन्दसि शिरश्चन्दप्रयोगो न प्राप्नोति, शीर्षादेशेन बाधात् । सति दर्शने सर्वे विधय-
इच्छन्दसि विकल्पन्त इति दोषाभावः ॥

(उद्घोषः) अजादाविति । अत एव 'शिरः मे विश्व, शिरः वा पतयश्च' इत्यादि सिद्धम् ॥ सति दर्शने इति । 'श्वेऽस्मिन् शिरसि प्राणाः' इति दृश्यत एव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह—हास्तिशीर्ष्या, पैलुशीर्ष्या—इति, शिरसो ग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षन्भावः प्राप्नोति ।

अस्तु । 'नस्तद्धिते' (६।४।१४४) इति टिलोपो भविष्यति ।

न लिप्यति ।

'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृति-
भावः प्रसज्येत ।

(उद्घोषः) भाष्ये—इह—हास्तीति । स्नानिपञ्चाशेन शिरश्चन्दत्वात् 'ये च तद्धिते' इति शीर्षन् प्राप्नोतीति भावः ॥ शिरसो ग्रहणेनेति । शिरश्चन्दमाहकेण 'शिरसः' इत्यनेन ग्रहणेनेत्यर्थः ॥

(व्यासान्तरेण दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि पुनः 'येऽपि तद्धिते' इत्युच्यते ।

किं कृतं भवति ?

इमि शीर्षन्भावे कृते टिलोपेन सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) येऽपि तद्धित इति । यकारादावजादौ ॥ तद्धिते शीर्षन् भवति । तत्रेति प्रत्यये शीर्षन्भावे कृते टिलोपे च व्युदादेशः करिष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) करिष्यत इति । कृतत्वाच्च पुनर्न प्रवृत्तिरिति भावः । पञ्च आदेशस्तेऽपि सन्निपातपरिभाषया नादेशः, शीर्षादेश-
सन्निपातेन जातस्य भ्यदस्त्वविधातकरवादिनि बोध्यम् । ध्वनित-
वैम् 'अणिजोः' इति सूत्रे भाष्ये । अत्रत्य भाष्ये त्वेकदेश्युक्तिः ।
'अणिजोः' इति सूत्रमात्रमात्रमाणादैनौलमिधानमेवेत्यसि वक्षिन् ।
पद्मा क्रौञ्चादिगणे पतयोः पाठादयं भ्यः प्रत्ययत्वमेवेत्यसि गम्या
भ्यवधानादत्र शीर्षनादेशाभाव इत्याशयः ॥

(व्यासान्तरे दोषभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि—स्थूलशिरस इदं स्थूल-
शीर्षमिति—'अन्' (६।४।१६७) अणि—इति प्रकृति-
भावः प्रसज्येत ।

तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं शिरसो ग्रहणेन
ग्रहणाच्छीर्षन्भावः प्राप्नोति ।

(प्रथमाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

प्राक्षिक एव दोषः ।

कतरस्मिन् पक्षे ?

प्यङ्विधौ द्वैतं भवति—अणिजोर्वाऽऽदेशः प्यङ्,
अणिज्यां वा पर इति ।

तद्यदा तावदणिजोरादेशः, तदैव दोषः ।

यदा ह्यणिज्यां परः, न तदा दोषो भवति,
अणिज्यां व्यवहितत्वात् ॥

(१०६९ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ३४)

२५०० पदत्रोमासहृन्निशसन्पन्दोप-
न्यकञ्शकनुदनासञ्शस्प्रभृतिषु

॥ ६।१।६३ ॥

(प्रदीपः) 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति पादा-
दयोऽपि छन्दसि प्रयुज्यन्ते ॥

(उद्घोषः) सर्वे विधयश्छन्दसीति । पञ्च लोके पादा-
दीनां यस्यादौ प्रयोगोऽसाधुरेव । बाग्रहणस्य तु नातुवृत्तिरिति भावः ।
वस्तुतस्तु 'तुभ्यास—' घञादिभाष्ये 'आसे' 'पादेनोपहतम्' 'मासेन
पूर्वाय' इत्यादिप्रयोगद्वयेन 'ह्रदपस मियः' इत्यादिसौत्रप्रयोगेण
च लोकेऽप्यस्य वैकल्पिकत्वेन प्रकृत्यन्तरपक्षोऽनैवद्वयकः । छन्द-
सीति नातुवर्तते, वैशिष्ट्यत्वात्, केयदादयश्चिन्त्येतेति बोध्यम् ।

(प्रकृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वबोधकभाष्यम्)

शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते, अशस्प्रभृतिष्वपि दृढप-
ते—शालादोषणी, ककुहोषणी याचते महादेयः ॥

(प्रदीपः) दोषणी याचत इति । औटि दोशान्दस्य
दोषभावेऽयः ॥

(उद्घोषः) यषु 'ककुहोषणी' इत्यत्र भाष्यहृत्वात्समाहार-
द्वन्द्वगर्भे एव शेष इति, तत्र; अत्राभ्यन्तरेण दोःशस्प्रस्य पूर्वनिपाता-
पत्तेः, तस्मात्कुटुदिति पृथक्पदम् । तद्वनयन् तद्वदितं प्रतीकं
गृह्णाति—दोषणी याचत इति । 'शलादोषणी' इत्यस्य शलाकावति
दोषणी इत्यर्थः । पूर्वपदे काञ्चोपहृत्वात्तः । अणिजुपैपत्यनेतत् ॥

(६०७१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पदादिषु मांसशृत्स्नानामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदादिषु मांसशृत्स्नानामुपसंख्यानं
कर्तव्यम् ।

यथीक्षणं मांसपचन्याः, मांसपचन्या इति प्राप्ते ।
मांस ॥

पृक् । शृत्सु मर्त्यम्, पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते ।

पृक् ॥

स्तु । न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्तुषु, अधि
सानुष्विति प्राप्ते ॥

(उद्घोषः) मॉस्पचन्येति । 'न जुगता-' इति विषेधानिल-
खान्दसि परे आदेशः ॥

(६०७२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नस्तानिकाया यत्तसक्षुद्रेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्तसक्षुद्रेषु परतो नासिकाया नस्त-
भायो वक्तव्यः । यत् । नस्यम् । यत् ॥

तत् । नस्तः । तत् ॥

क्षुद्रः । नः क्षुद्रः ॥

(प्रदीपः) यत्तसक्षुद्रेष्विति । यत्तरी प्रत्ययौ । क्षुद्र-
शब्द उत्तरपदम् ॥ नस्यमिति । नासिकायां भवो नासिकायै
हितमिति वा शरीरावयवाद्यत् ॥

नस्त इति । 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः ॥

नः क्षुद्र इति । नासिकया क्षुद्र इति सुष्ठुपेति समासः ॥

(उद्घोषः) शरीरावयवाद्यदिति । अये 'शरीरावयवाद्य'
इत्यनेन, हिते 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यनेनेति बोध्यम् ॥

(उपसंख्याने शङ्कासमाधानभाष्यम्)

अवर्णनगरयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
नासिकयो वर्णः, नासिक्यं नगरम् ।

तच्चर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । इह तावत्—नासिक्यो वर्ण इति,
परिमुखादिषु पाठः करिष्यते ।

नासिक्यं नगरमिति, संकाशादिषु पाठः करि-
ष्यते ॥

(प्रदीपः) अवर्णनगरयोरिति । यत् एवैतदिशेषणम् ॥

परिमुखादिषु पाठ इति । तत्र व्ये कृते सिद्धं नासिक्य-
मिति । ननु 'तिरस्वरितम्' इति यति स्वरितत्वं भवति, ष्यञ्ययो-
रुवायुदात्तत्वान्तोदात्तत्वे भवति इति स्वरभेदप्रसङ्गः । राजन्य-
घाकाश्यकाम्पित्थनासिक्यमदार्णो पाठानामादिषोऽन्तो वेति प्रति-
पदं स्वरविधानादायुदात्तत्वान्तोदात्तत्वान्मा पर्यायेण भाव्य-
मिति नास्ति स्वरभेदः । अत्रप्रत्यये च सति अनासिक्यमित्यत्र
'यमतोधातदर्धे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत, अन्य-
पूर्वपदप्रकृतिसरेण त्वायुदात्तत्वमिष्यत इति प्रत्याख्यानमेव
युज्यम् ॥

(उद्घोषः) यत् पूर्वैतदिति । इतरयोरुपसंख्यानमिति भावः ॥

(१०७० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३५)

२५०१ धात्वादेः पः सः ॥ ६ । १ । ६४ ॥

(सत्याधिकरणम्)

(पराट्त्वभाष्यम्)

धातुग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—पोडन्, पण्डः, पडिकः ॥

अथादिग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—पेष्टा, पेष्टम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्यत्र सत्वम्, सत्वे
कृते इण उत्तरस्यादेशसकारस्येति पत्वं भविष्यति ।

इवं तर्हि—लपिता, लपितुम् ॥

इदं चाप्युदाहरणम्—पेष्टा, पेष्टम् ।

ननु चोक्तम्—अस्त्यत्र सत्वं सत्वे कृते इण
उत्तरस्यादेशसकारस्येति पत्वं भविष्यतीति ।

नैवं शक्यम् । इह हि—पेक्ष्यतीति, पत्वस्यासि-
द्धत्वात् 'पढोः कः सि' (८।२।११) इति कर्त्तव्यं न
स्यात् ॥

(प्रदीपः) उपदेशग्रहणानुवृत्त्या प्रतिपदिकानां सत्त्वं न
भविष्यतीति मत्वाऽऽह—धातुग्रहणं किमर्थमिति ॥

इतर. पूर्वसूत्रेषु विच्छिन्न उपदेशाधिकार इत्याह—पोड-
न्निति । पड् दन्ता असेति बहुमीहि, 'वयसि दन्तस्य दत्' इति
दन्तादेशः । 'यप सत्त्वं दत्तुदशाभासूत्तरपदादेः पुत्वं च'
इति उत्त्वपुत्वे । पण्डशब्दोऽभ्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥ पडिक
इति । अनुकम्पितः पडहुलिरिति 'बहुचो मनुष्यनामपृष्ठा'
इति ठच्, 'ठाजादायुष्वम्' इति झल्लिशब्दस्य लोपः, 'ठस्येकः'
इतीकादेशः, 'यसेति च' इत्यकारलोपः ॥

लपितेति । पकारोपदेशस्तु अनिलपतीत्यादौ 'क्षेपे विभाषा-
ऽकखादावयवान्त उपदेशे' इति नेणत्वप्रतिषेधार्थः स्यात् ॥

(उद्घोषः) उपदेशग्रहणानुवृत्त्येति । 'प्रातिपदिकानां
नोपदेशः' इत्युक्तिरिति भावः । अत्र पण्ड इति पठित्वादेरभ्युत्प-
न्नम् ॥

नन्वेव सति प्रतिपत्तिरावयव सकारभेदोपदेशेदत आह—
पकारोपदेशास्त्विति ॥

(६०७३ प्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सादेशो सुष्धातुष्ठिष्वप्कतीनां
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सादेशो सुष्धातुष्ठिष्वप्कतीनां
प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुष्धातु—पोडीयति, पण्डी-
यति ॥ ठिषु—धीयति ॥ प्यप्क, प्यप्कते ॥

(प्रदीपः) पोडीयतीति । योन्तमाचष्टे इति निधि
टिरोपे पचायसि कृते योन्तमिच्छति आत्मने—इति क्यच्,
'क्यसि च' इतीत्वम् ॥

(उद्घोषः) धातुके सुष्धातुग्रहणं नामपठित्वातोत्तरपद-
मिति ध्वनयम् उपधात्वन्तुदाहरणमाह—पोडीयतीति । आत्मना-
न्विधः प्रातिपदिकादेशोत्तरपदाद्युत्पत्त्यानेकरादृशमात्रा तत्प-
ठित्वप-उत्तरपदमात्रम् ॥

अविशेषेणायं णकारमुपदिश्य तस्य नकारमादेश-
मुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वं निर्वर्तयति—‘उप-
सर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य’ (८।१।१४) इति ।
इतरथा हि येषां णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं
कर्तव्यं स्यात् ।

(णोपदेशपरिगणनमाष्यम्)

के पुनर्णोपदेशा धातवः पठितव्याः ?
कोऽत्र भवतः पुरुषकारः ?
यद्यन्तरेण पाठं किञ्चिच्छ्रयते वक्तुं तदुच्यताम् ।
अन्तरेणापि पाठं किञ्चिच्छ्रयते वक्तुम् ।
कथम् ?
सर्वे नादयो णोपदेशाः, नृतिनन्दिनर्दिनकिना-
दिनाधुनाधुनवर्जम् ॥

(१०७२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३७)

२५०३ लोपो व्योर्वलि ॥ ६ । १ । ६६ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(१०७४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्योलोपे कावुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्योलोपे कावुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात्—कण्डूयतेरप्रत्ययः—कण्डूरिति ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ?
घलीत्युच्यते, न चात्र घलादि पद्यामः ।
ननु चायं क्रियेय घलादिः ।
किञ्चलोपे कृते घलाद्यभावाच्च प्राप्नोति ॥
एवं तर्हि—इदमिह संप्रधार्यम्—किञ्चलोपः
क्रियताम्—यलोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ?
परत्वात् किञ्चलोपः, नित्यत्वाच्च ।

नित्यः सत्त्वपि किञ्चलोपः । कृतेऽपि यलोपे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परत्वाच्च किञ्चलोपः ।
किञ्चलोपे कृते घलाद्यभावाच्चलोपो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कण्डूयतेरप्रत्यय इति । ननु च ‘कण्डा-
दिभ्यो यङ्’ इत्यत्र ‘नित्यः गिप् रदकते’ इत्युक्तम्, तत्कथम-
प्रत्ययः ? एवं तर्हि कण्डूमीच्छतीति वयजन्तात् किप् क्रियते ।

द्विविधा हि कण्डादयः । तत्र धातुभ्यो यविवधानात् प्रातिपदि-
केभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव । तत्र वयजन्तात्कण्डूयशब्दात्
किपि कृते ‘विरष्टकस्य’ इति लोपे अतो लोपे च बलः परस्या-
मावायलोपो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

न चात्र बलादिमिति । यद्यपि विशेष्यासंनिधाना-
त्तादाविधेरभावः, तथापि संभवमात्रेणैतदुक्तम् । संभवति हि
‘कृतम्’ इत्यादौ बलादिप्रत्ययः ॥

ननु चायमिति । अतो लोपस्य चात्र यलोपविधिं प्रति
स्थानिवत्त्वनिषेधः । अथ कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाच्चलोपे कृते
परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावादतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद-
कसाच्च भवति ? उच्यते—अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादेव
कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाभावादुक्तोऽप्रसङ्गः । तस्य हि स्थानिवत्त्वे
पूर्वस्य धातुत्वं नास्ति । यणादेशस्तर्ज्यलोपस्य स्थानिवद्भावात्
प्राप्नोति । भवतु, तस्य किवाश्रय ऊहं क्रियते । कठि च कर्तव्ये
नास्ति स्थानिवद्भावनः, आदिष्टादर्थः पूर्वत्वात्कारस्य । अत एव
‘कण्डुवौ—कण्डुवः’ इत्यादावूठ उवाचि कर्तव्ये नास्त्वलोपस्य
स्थानिवद्भावः । यदा तु कण्डूयशब्दात् प्रातिपदिकाद्विभक्तित्वा-
द् न भवति—‘कण्डूवौ—कण्डुः’ इति ॥

परत्वादिति । नन्वकृतेऽतो लोपे यलोपस्याप्रसङ्गः ।
तनालोपादन्तरेणत्वात् पूर्वं विलोपेन भाव्यमिति यलोप-
किञ्चलोपयोर्विप्रतिषेधाभावः । एवं तर्हि ‘आर्धधातुके’ इति
विषयसम्बन्धाध्ययनात् पूर्वमतो लोपः पश्चात् किञ्चित् भवति
विप्रतिषेधः ॥

(उद्द्योतः) ननु कण्डादीनां धातुत्वात्कथं तेभ्यः ध्रुवता-
द्विहितः वयच् ? अत आह—द्विविधा हीति ॥

यद्यपीति । तदन्तर्विषयवादत्वात्तादाविधिरपि विशेषणैरेवेति
भावः ॥ तथापीति । उदाहरणेन प्रायो बलादिप्रत्ययसंभवादिति
भावः । ‘गोपेतः’ इत्यादौ व्यभिचारत्वाच्च इति ॥

नन्वत्रालोपस्य ‘अचः परसिन्—’ इति स्थानिवत्त्वात्कथं किपरत्वं
यस्य ? इत्यत्र आह—अतो लोपस्येति । परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावे
‘कण्डूय’शब्दस्य धातुत्वं हेतुः ॥ धातुत्वं नास्तीति । सिद्ध-
धातुत्वव्यवस्थेयेति यावः । यणादेश इति । ‘इदो यमयि’ इत्य-
नेन ॥ उवाचि कर्तव्य इति । ऊठ ऊकारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वा-
दिति यावः । ‘भोः धुपि’ इति यणादेशस्तु न, संयोगपूर्वत्वात् ।
यस्तुतः ‘वीतं न स्थानिवत्’ इति नाऽत्र यणादेशमिति,

१ अ. ८. उद्द्योतः शूरेयशब्दस्य न पाठः ॥

२ अ. ३७३ ‘एवं तर्हि’ इत्युक्तं न पाठः ॥

३ अ. ३७३ इति । अत्रात्र तदाविधये हि अत्रादाविधयेन धातुत्वं न
तद्विधयेन पूर्वस्य धातुत्वं न भवति ॥

४ आदिष्टादचः पूर्वत्वादिति । इति धातुत्वं पूर्वत्वात्कारस्य इत्यर्थः ॥

५ अत एव—इति कर्तव्ये—इति धातुत्वात्कारस्येव ॥

६ विभक्तित्वादिति । धातुत्वात्कारस्येव भवेति धातुत्वं ॥

७ अन्तरङ्गत्वादिति । अन्तरङ्गत्वात्तेन वरपृथगेति विनोदत्वात्
इत्यभिहितं भावः ॥

८ यथाविधिति । अन्तरङ्गत्वात्तद्विधयेनोक्तो यो विप्रत्ययेनोक्तो यतोऽपि
परत्वं हीन्येन इति भावः ॥

९ इति भाव इति । अत्रात्र वयजन्तात् अत्रादा इति परिचयत्वादिति
भावः ॥

१० ननु ‘कण्डूयशब्दस्य धातुत्वात्कारो’ इति यदीति कथं न धातुत्वस्य
हेतुत्वं न कण्डूय इत्यत्र आह—परिशिष्टस्य धातुत्वमिति ॥

सतीत्येतेः सङ्घीरितिबद्ध-इति बोध्यम् ॥ एवं तर्हीति । परित्पयेऽपि चायमानस्य परनिमित्तावमिति कथयतीत्यादावलोपस्य स्थानिवत्तेन वृद्धभावावसिद्धिरिति भावः ॥

(उपसंख्यानप्रत्याख्यानमाप्यम्)

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ।

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । यदि वा कानि-
चिदन्यान्यपि वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति
तथेदमपि भविष्यति ॥

अथैवं वक्ष्यामि—‘लोपो व्योर्वेल’ ।

ततः—‘वैः’ । व्यन्तयोश्च व्योर्लोपो भवति ।

ततः—‘अपृक्तस्य’ । अपृक्तस्य च लोपो भवति ।

वेरित्येष ॥

(प्रदीपः) यदि चेति । यथा—अतृणेरित्यत्रेमागमः ॥

ननु यस्य प्रत्ययत्वं निमित्तं वर्णस्तु प्रत्ययविशेषणत्वेनोपा-
धीयते, तद्वच्चतु प्रत्ययलक्षणेन; यथा—इमागमो हलादौ पिति
सार्वधाद्युक्ते विधीयमानः । यलोपस्तु वर्णनिमित्तो न प्रत्यय-
निमित्त इति कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यात् ? इत्याशङ्क्य परिहारान्तर-
माह—अथवेति । ‘वैरपृक्तस्य’ इत्ययं योगो विप्रज्यते । ‘वैः’
इत्येको योगः, तत्र व्योरिति न वर्तते । वेरिति च प्रत्ययग्रहण-
परिमापया तदन्तस्य ग्रहणम्, तस्यैव व्योरिति विशेषणम् ।
तेन वकारयकारान्तस्य विप्रत्ययान्तस्य लोपान्तस्य लोपो भवति ।
प्रत्ययलक्षणेन च विप्रत्ययान्तत्वम् ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययत्वं निमित्तमिति । प्रत्ययत्वं तद्व्याप्य-
धर्मो वा निमित्ततावच्छेदक इत्यर्थः । ‘प्रत्ययो निमित्तम्’ इति
पाठान्तरम् ॥ वर्णनिमित्त इति । अस्य प्रत्ययनिमित्तत्वे ‘गोषेरः’
इत्यादौ वलोपानापत्तिरुदात्तालक्षणेति भावः ॥

(६०७५ व्योर्वकाराक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वलोपाप्रसिद्धिरुक्ताव-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वलोपस्याप्रसिद्धिः—आक्षेपमाणम्,
जीरदानुरिति ।

किं कारणम् ?

उक्ताववचनात् । ‘छोः द्रुडनुनासिके च’ (६।
४।१९) इत्युद् आमोति ॥

(प्रदीपः) जीरदानुरिति । नैनु नात्रोद् आमोति । एवं

१ ननु भार्यधाद्युक्ते इति विपर्ययस्यावयवे परनिमित्ततायादुद्घोतस्य
रथानिष्ठान्नो न स्यादत आह—परित्पयेऽपीति ॥

२ यद्येवमस्य प्रत्ययनिमित्तत्वे दोषमाह—गोषेर इत्यादिप्रति । अस्य
दस्य एतादृशे रमात्तस्य प्रत्ययव्यापनं लोपो न कथिष्यति । तस्मिन् एते
दि प्रत्ययान्तानुदात्तात् प्रत्ययनिमित्तत्वेऽप्यस्यैव लोपो न कथिष्यति ॥

३ ‘जीरदानुः’ इत्यनेन जीवरात्रोदात्तग्रहणः किञ्चे, तत्र निमित्ता-
भावात्तु ग्रहणं एव यादौति जीरदानुग्रहणं योऽनुवर्तते, अत्रग्रहणमत्रोप-
माह—ननु नात्रोदात्तादिना ॥

९ पा० ९०

तर्हि तुल्यप्रतिविधानत्वादुपक्षितम् । वलोपावकाशप्रदर्शनेन
वाऽऽसेमाणमिलत्र वलोपासिद्धिः प्रदर्श्यते ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) वलोपाप्रसिद्धिरिति । वलोपस्याक्षेपा-
णमित्यादावप्रसिद्धिः—असिद्धिः, उक्तावापदिति वार्तिकार्थः ॥ तुल्य-
प्रतिविधानत्वादिति । यथा सूत्रानाम्ने छान्दसत्वादासेमाण
मिलत्र वर्णलोपः, एवं जीरदानुरित्यत्रापि—इति प्रदर्शनायोपन्यास
इत्यर्थः ॥ वलोपावकाशेति । वर्धनसामर्थ्याद्भूत बाधित्वा वलोप
इति यो आम्नेचं प्रतीयर्थः ॥

(६०७६ वकारग्रहणेऽतिप्रसङ्गापादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अतिप्रसङ्गो ब्रश्चादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्रश्चादिषु चातिप्रसङ्गो भवति ।

इहापि आमोति—ब्रश्चनः, ग्रीहयः, व्रण इति ॥

(अतिप्रसङ्गनिरासे वार्तिकावतरणमाप्यम्)

उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धम् । उपदेशसामर्थ्यात्
ब्रश्चादिषु लोपो न भविष्यति ॥

(६०७७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति
चेत्संप्रसारणहलादिशेषेषु

सामर्थ्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत्,
अस्त्यन्यदुपदेशवचने प्रयोजनम् । संप्रसारणहला-
दिशेषेषु कृतेषु वकारस्य श्रवणं यथा स्यात्—
वृष्णः, वृष्णवान्, वृक्षति, विप्रक्षिपतीति ॥

(६०७८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा वहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतत्प्रयोजनमस्ति ।

किं कारणम् ?

वहिरङ्गलक्षणत्वात् । वहिरङ्गाः संप्रसारणहला-
दिशेषाः, अन्तरङ्गो लोपः । असिद्धं वहिरङ्गमन्त-
रङ्गं ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गो लोप इति । ततोवाहृतयोरेव
संप्रसारणहलादिशेषयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यात् भवति ॥

(उद्घोतः) नन्वन्तरहृतादयोपमात्रो कथं दोषनिर्दिष्टः ?
अत्र आह—तत्रचेति ॥

१ वचनसामर्थ्यात्—लोपो व्योरिति वलोपवचनसामर्थ्यात् । वलोपोऽन्य-
वचन इति वक्ष्य अत्र स्यात् अत ऊह्यार्थविषये वलोपोपपादक मदर्शय
इति भावः ॥

२ ननु अन्तरङ्गे कृतेषु वार्तं एतत्कामनात् वा वहिरङ्गमिति निर्दिष्टं हि
‘असिद्धं वहिरङ्ग’ इत्यस्य अर्थः न तु एतदुपपादकत्वात् वहिरङ्गत्वनि-
श्चयनका किञ्चे । अत्र हि वृष्ण इत्यत्रो वचनयो वलोपो कथं व्याप्यतस्य
संप्रसारणस्य वचनवशादिति निर्दिष्टमिति भावः—तत्र आहृतयोरेवेति ॥

तलोपः । तस्य त्वसिद्धत्वाच्चलोपाभावः । आद्यन्यासे वा रूपे सिद्धे दृष्टान्त उपात्तः ॥

(उद्द्योतः) कृते तु नलोप इति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥ पूर्वत्र परस्येति । पूर्वपराश्रितललादसासिद्धत्वस्य, चिणो लुङ्न्यायोऽत्र नास्तीत्यर्थः ॥ श्रौतवादेनाह—आद्यन्यासे वेति । 'हल्लङ्याप्-' इति न्यास इत्यर्थः ॥

(वार्तिकोक्तप्रयोजनान्यथासिद्धिवोधकभाष्यम्)
नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—सिद्धः संयोगान्तलोपो नलोपे—इति, यदयं 'न डि-सं-बुद्धयोः' (८।२।८) इति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति । इहापि तर्हि प्राप्नोति—पचन्, यजन् ।

तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति ।
कश्च तुल्यजातीयः ?
यः संबुद्धावनन्तरः ॥

(प्रदीपः) यः संबुद्धावनन्तर इति । पचन्बिस्त्रप्रकारस्तकारेण व्यवहितः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—संयोगान्तलोपो नलोप इति । न च 'राजेषते' 'वक्रयन्' 'राजा ऋजयन्' इत्यादौ इक्षिवणुगुणादिकं न स्यात्, संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति बाध्यम् । नलोपविषये सामान्यतः सिद्धत्वाभावेनादोषात् । 'अचक्रा। राजयन्' इत्यादीनां त्वनविधानमेव ॥

व्यवहित इति । 'यः संबुद्धावनन्तरः' इति भाष्येण विभक्तिसंयोगान्तलोप उपलब्ध इति बोध्यम् । 'संबुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो बाध्यः' इति सूत्रेण हे मन्त्राश्रिते नपुंसके स्वभोक्तृन्ति नलोपनिषेधार्थं तदैवदयकमिति न बाध्यम् । तर्हि निषाधार्थः भावश्चकम् ॥

(६०८६ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ घस्वादपि दत्वं संयोगादिलोपवलीपस्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) घस्वादपि दत्वं च न सिध्यति । उच्चाहृत, पर्णध्वत् ।

किं कारणम् ?

संयोगादिलोपवलीयस्त्वात् । संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपे यलीयानिति ॥

(प्रदीपः) उच्चाहृत इति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद् बाधित्वा संयोगादिलोपः प्राप्नोति । पयोऽपि ह्यपवादो वचनप्रामाण्यादुत्तरं कृत्ये नास्तिदो भवति ।

संयोगादिलोपे च कृते संयोगाभावात् संयोगान्तलोपाभावः । ततो विभक्तिसकारः संसृतेरवयवो न भवतीति दत्वं न प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) वचनप्रामाण्यादिति । तथाच तत्रैव वार्तिकम्—अपवादो वचनप्रामाण्यादिति ॥ संयोगादिलोप इति । संयोगान्तलोपे हि कर्तृत्वमिति स्यादिति भावः ॥

(६०८७ संयोगादिलोपवलीपस्त्वबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यथा कूटतडिति ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्यथा—कूटतट, काष्ठतट—इत्यत्र संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो यलीयान् भवति ॥

ननु च दत्त्वे कृते न भविष्यति । असिद्धं दत्त्वम्, तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति । सिद्धकाण्डे पठितं घसादिषु दत्वं सौ दीर्घत्व इति । तत्र सौ दीर्घत्वग्रहणं न करिष्यते । घसादिषु दत्वं सिद्धमित्येव ॥

एवमप्यपदानन्तत्वाच्च प्राप्नोति ।

अथ सावपि पदं भवति ।

राजा, तक्षा—नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति ।

सैपोभयतस्पाशा रज्जुर्भवति ॥

(प्रदीपः) काष्ठतट इति । काष्ठं तक्षतीति, किप् । संयोगादिलोपे कृते यस्य जङ्गमं डकारः ॥

दत्त्वे कृते इति । सावपि पदमिति दत्वभावः ॥

उभयतस्पाशेति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' इति भौवादिभ्यः, 'स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः' इति चौरादिभ्यः वा रूपमेतत् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोतीति । एवं च 'न डिंसंबुद्धयोः' इति सूत्रस्य चरिताधेत्वाद्वापकत्वात्भव इति भावः । न च 'डिंसंबुद्धयोः' इति पट्टी, अत एव नो नलोपविषयेष्वपरितार्थः । अन्यथा केज्जला वृत्तना 'न तुमता-' इति निषेधात् डिपत्स्वाभावेन तदेवार्थं स्यात् । एवं च संबुद्धिप्रसङ्गं ज्ञापकमेव—विभक्तिसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावे । न हि प्रथमसंयोगान्तलोपं मित्वा संबुद्धन्तं प्रातिपदिकं लभ्यत इति बाध्यम् । 'न तुमता-' इति निषेधस्यासिद्धत्वेन सप्तम्यामपि दोषाभावात्, पट्टीत्वं प्रथमस्य ज्ञापकसिद्धवचनरूपनापेक्षया हल्लङ्गस्यैव उपुलाप । किंच सप्तमीपक्ष एव युक्तः । एवं च 'न तुमता-' इति निषेधस्यासिद्धत्वेनैव नपुंसकान्तो रूपद्वयस्य सिद्धत्वात् । 'न नपुंसकान्ताप्-'

स्यात्, अन्तरात्तामात्रात् ॥

१ उच्चाहृतपदं—न डिंसंबुद्धयोःलोपेत्वात्पचमिति न भवत्यर्थः ॥

२ तथेति । कटुज्जो वा नपुंसकान्तमिदमेव मध्येपविधापदं दिष्टं विनापविधापदमेवेति भावः ॥

३ तथा च तथेति । पूर्वपराश्रितमिति रूपे वार्तिकमेतत् । 'अन्यथातानेति

स्तीति विषयमात्राद्वाविवचनात्' इति हि वार्तिकेनवास्तवे नगर्भोक्तम् ॥

४ यथाहमिति । 'यथाह' इति न कर्तृत्वमिति भावः ॥

१ अचक्रा राजयति । कुबजो र्वदुकि क्विक् अचक्रत् इति तिक्ते संयोगान्तलोपे तत्पक्षितत्वात् 'रोहि' 'दुलोहे-' इति न स्यात्वात्, तथा च 'अचक्रा राजयत्' इति न तिक्तेदिति भावः । अथ 'अचक्रा राजयत्' इति ह, पाठः । 'अचक्रा राजयत्' इति च, पाठः । अचक्र इति चक्रप्रयोगोऽर्थः तिक्तेति, अचक्रा इति तु केचनमादात् ॥

२ विषयमिति । विनयेन संयोगान्तलोपः च पचोक्त इति । पचत् इति तिक्ते इत्येतत् च संयोगान्तलोपः च दिष्टः स्यात् पचप्रयोगेन तु न

इति न वाचनिकम् । एव च नपुंसके निषेधाच्च संयुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन शपक इरुपपादमित्याशयात् । एव 'क्षुपीः' 'सुषिरी' इत्यादौ संयोगादिलोपे 'वोरुपधाया-' इति रेफान्तातोऽरुपधाया विधीयमानो दीर्घो न स्यात् । 'तिप्यनले', 'सिपि धातो रुवा' इत्यनयोः प्रकृतिप्रत्ययसन्निधौ संयोगमाश्रित्य पदान्ते संयोगादि-लोपाप्राप्तिश्चाप्यवश्यमेव ॥ विपरीत गौरवम् ॥ स्पष्टं वाचनेति । उभयतः स्पाशः-सुषेय-आधकत्व, स्पष्टो वा यस्याः सा रज्जुः । यथा कानिचिद्भूतः पूर्वापरकोटी रज्जुति तथाऽयं दोषः सौ पदत्वेऽप्य-दावे च न निवर्तत इत्यर्थः ॥

(१०८८ एकदेशुपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ रात्तलोपो नियमवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रात्तस्य लोपो वक्तव्यः । अविमर्श-धान्, अजागर्भयान् ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

नियमवचनात् । 'रात्तस्य' (८।१।२४) इत्येत-स्याभियमात्र प्राप्नोति ॥

नैव दोषः । 'रात्तस्य' इत्यत्र तकारोऽपि निर्दि-श्यते ।

यद्येवम्, कीर्तयतेरप्रत्ययः-की-इति प्राप्नोति, 'कीर्त' इति चेप्यते ।

यथा लक्षणमप्रयुक्ते ॥

(प्रदीपः) रात्तस्येति । रेफात्परस्य तकारस्येत्यर्थः ॥

तकारोऽपीति । 'रात्तस्य' इति द्वितकारको निर्देशः ॥

यथालक्षणमिति । लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति अप्रयुक्ते लक्षणानामप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । तत्रास्य प्रयोगाभावात् दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति ॥

(उद्घोषः) 'रात्तस्य' इति भाष्ये-तस्य-इति न तच्छ-ब्दस्य रूपमिलाह-रेफात्परस्य तकारस्येति ॥ अप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमिति । अप्रवृत्तिसमावृत्तमित्यर्थः । अप्रयुक्ते लक्षणानामस्य नोपपत्तेरुत्तरार्थः ॥

(१०८९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ रोरुत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) रोरुत्वं वक्तव्यम् । अभिनोऽत्र, अच्छिनोऽत्र । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो-ऽति' इत्युत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अभिनोऽत्रेति । निदेशे किं सिपि अभि संयोगान्तलोप । सैन परत्वाद्द्वयस्य तत्र सिद्ध इति 'दश्' इति क्लृप्तम् । उतवे तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तदवधानादुत्वं न प्राप्नोति ॥

(१०९० उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ न वा संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । सं-योगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् । संयोगान्तलोप उतवे सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) उतवे सिद्ध इति । 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः' इत्यवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) उतवे सिद्ध इति । अत्र 'कृते कर्तव्ये च' इति शेषः । तेन पूर्वरूपसिद्धिः । इत्यवश्यं वक्तव्यमिति । हरयोऽस्य सन्तीति मनुषि 'छन्दसीर' इति कवे हरिवच्छास्त्रात्तो तद्योषे पुन-स्रकारलोपे 'मनुवसो -' इति कवे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादुत्पा-प्राप्नोति तस्य सिद्धत्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः ।

(१०९१ आनर्थक्ये छान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ यथा हरिचो मेदिनमिति ॥ * ॥

(भाष्यम्) तथा-हरिचो मेदिनं त्वा-इत्यत्र संयोगान्तलोप उतवे सिद्धो भवति ॥

(सूत्रप्रयोजने सिद्धान्तभाष्यम्)

स एव तर्हि दोषः-सैपोभयतस्पाशेति ।

तस्मादशक्यो हलपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विहातुम् । न चेद्विहायते, द्विहलपृक्तग्रहणं ति-स्योश्च ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-तिस्योश्च ग्रहणमिति । 'अभिनोऽत्र' इत्यादावुत्पत्तेरिति भावः । 'हरिचो मेदिनं त्वा' इति छान्दसवर्गदि-कारेण सिद्धमिति सिद्धत्ववचनारम्भापेक्षेतदेव व्याप इति तात्पर्यम् ॥

(१०९५ विधिसूत्रम् ॥ १ । १ । ३ आ. ४०)

२५०६ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ६।१।६९ ॥

(१०९६ एकदेशुपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संबुद्धिलोपे उत्तरादिभ्यः

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संबुद्धिलोपे उत्तरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । हे कतरस्य, हे कतमत ।

किमुच्यते-उत्तरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति यदाऽपृक्तस्येत्यनुवर्तते ?

१ 'रात्तलोपो वक्तव्यम्' इति क च क पाठः ॥

२ स च परत्वादिति । संयोगान्तलोपपक्षाय तत्त्वमिति कृते कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तदुत्पत्तिरिति । तदुत्पत्तेरिति कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तदुत्पत्तिः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तदुत्पत्तिरिति 'अभिनोऽत्र' इत्या-दीनि न सिद्ध्यतीति भावः ॥

३ पुनस्तत्कारलोप इति । हरिवच्छास्त्रात्तो 'अभिदृष्टान्-' इति श्रुति-योर्योऽत्र संयोगान्तस्य तत्कारलोपे भवत्यस्य दत्तमित्यर्थः ॥

४ सम्बुद्धिलोप इति । अभिभूय सृष्टे इत्यवश्यमनुवर्तते । तेन एङ्ह्रस्वा-त्ततो च सम्बुद्धेर्द्वयस्य लोप इत्यर्थः वक्तव्यते । तथाच हे उत्तरादिभ्याम्-वत्तत्कारस्य लोपः प्राप्नोति च प्रतिषेध इति तात्पर्यम् ॥

(प्रदीपः) हे कतरदिति । कतर स इति स्थिते संबुद्धिलोपश्च प्राप्नोति, अद्वावश्च । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या संबुद्धिलोपोऽनित्यः । अद्वावस्तु कृते संबुद्धिलोपे न प्राप्नोतीत्यनित्यः । उभयोरनित्ययोः परत्वादद्वावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् संबुद्धिलोपप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु परत्वादद्वावः संबुद्धिलोपस्य बाधकः स्यादत आह—कतेर सिति ॥ अद्वावे कृत इति । ततः परत्वात्पररूपेऽपि कृते वक्ष्यमाणरीत्या 'द्वस्त्वान्तात्परस्य संबुद्धिल्लः' इत्यंशलोपप्राप्तिर्बोध्यम् ॥

(६०९३ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अपृक्ताधिकारस्य निवृत्तत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) निवृत्तोऽपृक्ताधिकारः ॥

किं इतरादिभ्यः प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्यतोऽपृक्ताधिकारो नियतते ?

नेत्यह ॥

(६०९४ पूर्वोक्तार्थसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तर्धामर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स चावश्यमपृक्ताधिकारो निवर्त्यः । किमर्थम् ?

अमर्थम् । अमो लोपो यथा स्यात् । हे कुण्ड, हे पीठ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

निवृत्तेऽपि चै अपृक्ताधिकारे अमो लोपो न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि लोपः सर्वापहारी ।

मा भूत्सर्वस्य लोपः । अलोऽन्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्यस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात्—हे कुण्ड, हे पीठेति ॥

यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तच्च न लभ्यम् ।

किं कारणम् ?

अत्र हि 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'आदेः परस्य' (१११६७, ५४) इत्यकारस्य लोपः प्राप्नोति । अकारलोपे च सति मकारे 'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि च' (७३१०१, १०२) इति दीर्घत्वे—हे कुण्डाम्, हे पीठाम्—इत्येतद्वृत्तं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) अकारलोप इति । अकारलोपस्यापरमित्तत्वात्, दीर्घविधौ प्रतिषेधाद्वा स्थानिवच्चाभावः ॥

(उद्घोषः) नन्वलोपस्य स्थानिवच्चाप्यैः परत्वाभावेन कथं दीर्घः ? इत्यत आह—अकारलोपस्येति । न च संनिपातपरिभाषया दीर्घप्राप्तिः, तस्मा अतिलत्वात्—रत्यभिर्मानः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि हलो लोपः संबुद्धिलोपः ।

तद्धलप्रग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' (६८) इति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, पष्ठो निर्दिष्टेन चेहार्थः ।

नैव दोषः । एङ्हस्यादित्येषा पञ्चमी हलित्यस्याः प्रथमायाः पष्ठो प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति ॥

एवमपि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते—हे कुण्डा, हे पीठा—इत्येतद्वृत्तं प्रसज्येत ।

अभि पूर्वत्वमत्र बाधकं भविष्यति ।

अमीत्युच्यते, न चात्रामं पश्यामः ।

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति ॥

अथ वेदमिह संप्रधायम्—संबुद्धिलोपः क्रियताम्, एकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादेकादेशः ।

एवमन्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति ।

अन्तादिबद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यति ।

उभयत आश्रयणे नान्तादिष्वत् ।

नोभयत आश्रयः करिष्यते ।

कथम् ?

नैवं विज्ञायते—द्वस्वादुत्तरस्याः संबुद्धेल्लोपो भवतीति ।

कथं तर्हि ?

द्वस्वादुत्तरस्य हलो लोपो भवतीति, स चेत्संबुद्धेरिति ॥

इतरादिभ्यः स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

१ ग, न, पुष्करोः 'कतरिति' इति मतीकं दृश्यते ॥

२ पररूपेऽपीति । वस्तुतोऽद्वावस्य शिवादिवापे पररूपाणां संचयादिभ्ये वक्ष्यमाणं द्वित्वमनामिदं द्रष्टव्यम् ॥

३ निवृत्तत्वादिति । वस्तुतोऽलोपे इतरादिभ्यः प्रतिषेध इत्यस्य हेतुकारणमिदम् । अतो पञ्चमी उपपन्ना ॥

४ चत्वार्यप्येति । इत्येवमपृक्ताधिकारस्य निवर्तनमर्थम्—अमो लोपो

यथा स्यादित्येतदर्थमवश्यमनित्यर्थः ॥

५ यथाः परत्वाभावेनेति । वस्तुतोऽपरत्वाभावेनेत्यर्थः ॥

६ यजिमान इति । तद्धलं तु 'हलोऽन्यस्य महुर्लिट् होवा जज्जि वाचनेभ्यो परिवर्तिता' इति भाष्यम् ॥

७ कतरादिभ्य इति । हे कुण्ड—हे पीठ—द्वस्वादित्युत्तरादिति हे कतरादिभ्यो दीर्घादित्यस्येति पूर्वोक्ते कतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

१० स एवेति । अपु-मपु-इत्यादिभेदार्थः ॥

स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) हे प्रवृत्ति । लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्सुद्विगुणाभावात् । 'इकोऽपि विभक्तौ' इत्यत्र त्वज्प्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते—'इह किंचिद् नृपो' इति, ततो गुणेन भाव्यम् ॥

न वक्तव्य इति । न व्याख्यातव्य ॥

(उद्द्योतः) ननु लोपेनैव सिद्धे किं लुका ? इत्यत आह—लुकीति ॥ गुणेन भाव्यमिति । एवञ्च भाष्यद्वयप्रामाण्यादिकस्य इति भावः ॥

ननु 'विप्रतिषेधे परम्' इति सिद्धत्वात्तत्र विप्रतिषेधो वक्तव्यत्वाद्धोऽत आह—न व्याख्यातव्य इति ॥

(६०९७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ न वा लोपलुकोर्लुगवधारणा-

वथाऽनङ्गुह्यत इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

लोपलुकोर्लुगवधारणात् । लोपलुकोर्हि लुगवधार्यते—'लुलोपयणयवायावेकादेशेऽभ्यः' ॥

यथा—अनङ्गुह्यत इति । तद्यथा—अनङ्गुह्यामिवाचरति—अनुङ्गुह्यत इत्यत्र लोपलुकोर्लुगवधार्यते । एवमिहापि ॥

(प्रदीपः) कस्मादित्याह—न येति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधमानो लुक् षलवान्—इत्यनुत्यवलेन लोपेन स्पर्शा नाद्वीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीयः ॥ अनङ्गुह्यत इति । लुलोपे खति प्रत्ययलक्षणेन नुमामौ स्याताम् । लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् भवत ॥

(उद्द्योतः) 'लुलोपः' इत्यादि विप्रतिषेधसूत्रशेषे वार्तिकम्, यत्तुतस्तदपि न कार्यमित्याह—अन्तरङ्गानपीति । यत्र हि लुक्प्रत्ययेन सर्वोऽपि गृह्यत इति भावः । अन्यथा तद्वचनकर्तृभ्यता-पर्या गौरव स्यात् ॥

(१०७५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ७१)

२५०७ श्रेष्ठछन्दसि बहुलम् ॥ ६ । १ । ७० ॥

(योगानुपयोगप्रत्ययापनमाध्यम्)

अयं योगः शक्योऽयच्छम् ।

१ न व्याख्यातव्य इति । विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे वार्तिककृता 'लुक् लोपलुगवधारणादभेदेऽभ्यः' इत्युक्तम्, तत्प्रपञ्चनमेव 'अवृत्तलुगवधारणे' आचार्य इति वार्तिकं भगवता हस्ताक्षरेण हस्तलिखितं कृतम् । आचार्यस्य भावः यत्तुनलोपोऽपि विप्रतिषेधस्य वैतुदाहणं 'लुलोपवचनम्' इत्यादिवार्तिके शक्याह—न वक्तव्य इत्येव । तस्मात्तत्र वार्तिकं तस्यावधानेन—न व्याख्यातव्य इति । लुलोपेकापुदाहणपर्यायस्य व्याख्यानं न कर्तव्यमिति स्वस्यापवादः ॥

२ भाष्यदेवेति । दे वत्, इह विप्रतिषेधो नृपो—इति व्याख्यानमात्रात्

कथम्—अग्रे श्री ते वाजिना श्री पद्यस्था, ता ता पिण्डानाम्—इति ?

पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

न सिध्यति । नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णेन प्राप्नोति ॥

छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावावो वक्तव्यः—मधो-गृह्णाति, मधोस्तुता इवासते, इत्येवमर्थम् । तत्र पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः । नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धम् ॥

भवेत्सिद्धम्—अग्रे श्री ते वाजिना श्री पद्यस्था ।

इदं तु न सिध्यति—ता ता पिण्डानामिति ।

इदमपि सिद्धम् ।

कथम् ?

साप्तमिके पूर्वसवर्णे कृते पुनः पाठिको भविष्यति ॥

एवमपि जसि गुणः प्राप्नोति ।

वक्ष्येत्येतत्—जसादिषु छन्दो धावचनं प्राङ्गौ चङयुपधर्थाः ॥

(प्रदीपः) नुमो निवृत्तिरिति । अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः ॥ ता ता पिण्डानामिति । 'त-इ' इति स्थिते 'नादिवि' इति पूर्वसवर्णेऽपि प्रतिषेधादुपपन्नो प्राप्नोति ॥

साप्तमिक इति । 'सुपा सुलृङ्' इतीकारस्याकारे कृते पाठिक पूर्वसवर्णवर्धनं क्रियते ॥ जसि गुण इति । 'अग्रे श्री ते' इत्यनेन साव ॥

(१०७७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ७२)

२५०८ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्

॥ ६ । १ । ७१ ॥

(तुगधिकरणम्)

(६०९८ तुकः पूर्वान्तस्य दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जन-ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । आरादादिच्छत्रम् । घाना-

दिसर्गः ॥

१ सिद्धत्वादिति । अत्र नलोपोऽपि वा लुक् परात्स्य सिद्धत्वादिसर्गः ॥

२ न वेति । अनेन हि अन्तरङ्गानपि विधीन् पदितो हस्ताक्षर इत्यादि विप्रतिषेधे परमिति सूत्रम् 'लुलोपवचनम्' इति वार्तिकमपि न कर्तव्यमिति सूचयति ॥

३ गुणत्व इति । अन्तरङ्गानपि विधीनिति परिभाषायां टुगप्रत्यये सर्वोऽपि लुक् गुणत्व न तु टुगप्रत्ययेन इत्येव भाष्यं गानविकारात् ॥

४ ७ तुकत्वे—नृपो इति इत्येव पाठो दृश्यते ॥

शङ्कुलिच्छत्रम् । निष्कौशाभ्यच्छत्रम् । निर्वाण-
सिच्छत्रम् ।

द्विगुस्वरः—पञ्चारलिच्छत्रम्, दशारलिच्छत्रम् ।

तुकि कृतेऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) पूर्वान्तकरणे प्रेक्षापूर्वकारित्वप्रदर्शनायां
विचारः ॥

(उद्घोतः) ननु चरुना पूर्वान्तकरणाय पञ्चान्तरानु-
स्थानेन 'तुकि पूर्वान्ते' इत्युक्तमत्र आह—पूर्वान्तेति । पैरायभक्त-
पञ्चमोर्वैद्यमाणरीत्या दुष्टवादिदृश्य पूर्वान्तः कृत इति बोधनाय
विचार इत्यर्थः । उदाहरणेषु छे च दोषात्पदान्तात्— इति दुष्ट ।
मन्त्रमस्तकारपक्षे हलस्वरान्यां तुको नित्यत्वं मन्यते ॥

(६०९९ पूर्वान्तत्वे दोषाभावापवादकार्वाचिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक्, अन्त-
रङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

इह तर्हि—ग्रामणिपुत्रः, सेनानिपुत्रः, हस्तये
कृते तुक् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ग्रामणिपुत्र इति । अत्र वृणन्तरङ्गः, हस्तो
बहिरङ्गः । पूर्वान्ते तुक् बहिरङ्गः, स्वरहस्तावन्तरङ्गो ॥

(उद्घोतः) पूर्वोदादिशेषेऽपि मुख्यन्यायत्वमतिपादनाय दण्ड-
यति—अत्रेति । 'नादानन्त्ये' इति न्यायस्तु नास्त्येवेति भावः ॥

(६१०० दोषाभावापवादकार्वाचिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वादेव ॥

अथवा पैरादिः करिष्यते ।

(६१०१ तुकः परादित्वे दोषकार्वाचिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गो भ-
वति । अपच्छायात् । 'याऽन्यस्य संयोगादेः'
(६११६८) इत्येवमप्रसज्येत ॥

(६१०२ दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ विलोपवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वेष्य लोपो घकव्यः । अग्निचित्,
सोमसुत् । 'अपृक्तस्य' इति वेलोपो न प्राप्नोति ।

नैष दोषः । अपृक्तग्रहणं न करिष्यते ।

यदि न क्रियते, 'दर्विः-जागृविः' अत्रापि
प्राप्नोति ।

अनुनासिकपरस्य विशदस्य ग्रहणम्, शुद्धपर-
श्चात्र विशदः ।

एवमपि सनुष्कस्य लोपः प्राप्नोति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति ॥

(६१०३ दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ इट्प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इट्प्रतिषेधश्च घकव्यः । परीतम् ।

सनुष्कस्य बलादिलक्षण इट् प्रसज्येत ॥

एवं तर्ह्यमक्तः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) परीतदिति । तनोतेः क्रिपि 'कौ च गमा-
रीनाम्' इत्यनुनासिकलोपः । तत्र वृद्धि परादौ क्रियमाण इट्-
प्रसङ्गः । 'नहिदृति' इति दीर्घः ॥

(६१०४ अमक्त्वे दोषवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अमक्ते स्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यमक्तस्तर्हि स्वरभेदो भवति—दधि-
च्छादयति, मधुच्छादयति 'तिङ्कृतिङः' (८११२८)
इति निघातो न प्राप्नोति ।

ननु च तुगेयातिङ् ।

न तुकः परस्य निघातः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

नञ्बिद्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्ययंगतिः ।

नञ्बुक्ते इत्युक्ते याऽन्यस्मिन् तत्सदृशे कार्ये विभा-
यते, तथा ह्यार्थो गम्यते । तद्यथा—अग्राहणमानये-
त्युक्ते ग्राहणसदृशमेधानयति, नासौ छोटमानीय
कृती भवति । एवमिहापि 'यतिङ्' इति प्रति-
षेधादन्यास्मिन्सिद्धसदृशे कार्ये विभायते ।

किं चान्यदतिङ्—तिङ्सदृशम् ?

पदम् ॥

१ पञ्चममन्त्रयोरिति । दुष्कः पञ्चदशम्, अमन्त्रद्वयम्—इति पञ्चमः ।

२ 'तुग' इति 'द्वयदे' इति घ. पाठः ।

३ पूर्वोदादिशेषेऽपीति । आराधकविष्णुमित्रादिद्वयेदहत्वेन छेदे-
कारिता दुष्टः, अत्र हस्तस्य निष्क्रम्येति विवेकः सति च ॥

४ बहिरङ्गेति । अर्थात्तुग इत्यत्र हस्तमन्त्रे दुष्कः अर्थात्तुग इत्येव
द्वयमन्त्रे दुष्ट इत्येव आह—द्वयमन्त्रे दुष्टः अर्थात्तुग इत्येव ॥

विष्णुमित्रादयमाहो दुष्कः । तत्र द्वये कार्ये कृतस्य द्वयोः शिष्टात्पञ्च
मन्त्रेति विवेकः ॥

५ पञ्चदशिति । आराधकविष्णुमित्रादि दुष्कः पञ्चदशेऽन्तराधिका-
राधकर्मणिवाति यः दोषः । अत्रिलेख्ये मन्त्रेषु च इत्यत्र द्वयोः अम-
न्त्रादधिकार्ये च ॥

६ इतिङ्प्रत्ययस्येति । अत्यन्तमेव इतिद्वयम् अमन्त्रेन अमन्त्रे
शिष्टे वाति विवेके च अत्रेति ॥

(१०७८ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३३)

२५०९ संहितायाम् ॥ ६ । १ । ७२ ॥

(प्रदीपः) परो यः सन्निकर्षो वर्णानाम्-वर्णशून्येन कालेनाव्यवधानं सा संहिता, हादाविरोधो वा । हादशब्देन वर्णमिव्यक्तिहेतवो नादा उच्यन्ते । तेनैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानन्तरमेव यदा नादान्तरं वर्णान्तरमिव्यक्तये उच्यते तदा संहिता । सा च निरन्तरवर्णद्वयविषया । ततश्च 'अत्रिचित्त-भन' इत्यादाविकाराकारयोस्तत्त्वार्थेण विच्छेदात्संहिताभावाद्यणोऽप्रसङ्गादिर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं न कर्तव्यमित्याहुः ॥

(ब्रह्मोक्तः) धूम्रप्रयोजने दाते तत्प्रत्याख्यानं मुचान भवतीति भादी धूम्रप्रयोजनं दर्शयति—परो य इति । वर्णानाम्—इति प्रत्याख्यानम् ॥ उत्कृष्टत्वापरपार्श्व परव्यसुपादयति—वर्ण-शून्येनेति । तेनापीत्यर्थः ॥ तत्तत्त्वति । निरन्तरवर्णद्वयविषय-संहिताया ग्रहणादित्यर्थः । संहितायाम्—इति विषयसप्तमी । तेने-गमोर्निरन्तरेणोच्चारणे यव मण, न तु वर्णव्यवधाने, नापि तद्वहित-कालव्यवधाने इति भावः । 'इत्याहुः' इत्यन्वितीजं तु संहिता-ऽधिकारविहितांतां व्यवधानेऽप्रवृत्त्यर्थं निर्दिष्टग्रहणभावव्ययकमिति सूत्रमतमिति ॥

(योगानर्थव्यवधौषकभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवकुम् ।

कथम् ?

अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम्—व्यापकम्, औप-
श्लेषिकम्, वैषयिकम्—इति ।

'शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽस्मिन्वन्धो भ-
वितुमर्हत्यन्यदत्त उपश्लेषात् । 'इको यणचि'
(६।१।७७) अचि उपश्लिष्टस्येति ।

तन्नान्तर्येण संहिताग्रहणं संहितायामेव भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) त्रिप्रकारमिति । आयाज्यो भेदाः, तद्वेदाना-
न्तानन्त्यमित्याहुः ॥ व्यापकमिति । यथा—दक्षिं सपि, तिष्ठेयु
तैलमिति ॥ औपश्लेषिकमिति । यथा—कटे तिष्ठति, मधु-
राया वसतीति । सर्वावयवव्याप्त्यभावात्कटद्विषयकत्वाभावात् ॥
वैषयिकमिति । यथा—खे शकुनयः, गुरो वसतीति ॥
अन्यदत्त उपश्लेषादिति । ननु च 'आर्षधातुके' इत्यादौ

विषयसप्तमीपक्षस्याश्रितत्वात् कथमिह संबन्धान्तराभावः ?
उच्यते—यदा सामान्यस्य प्राधान्यमाश्रीयते तदा तेन पौर्वा-
पर्याभावादिप्रयमाव आश्रीयते । विशेषस्य तु प्राधान्य आधी-
यमाणे तेन पौर्वापर्यसंभवादुपश्लेषाध्वयणम् । तत्र 'इको
यणचि' इत्यादौ विशेषः प्राधान्येनाश्रीयते, न तु सामान्यमिति
न यद्विरोधः । उपश्लेषे चाश्रिते निर्दिष्टग्रहणमपि न कर्तव्यम्,
व्यवहितयोरुपश्लेषाभावादुपश्लेषनिमित्तकार्यप्रसङ्गात् । संहिता-
ऽधिकारे च प्रत्याख्याते संहिताग्रहणाऽपि प्रयोजनाभावाद्
प्रत्याख्यातैव ॥

(उद्योतः) तद्वेदानां स्थिति । उपकारभेदादिति भावः ॥
कटे तिष्ठतीति । औपश्लेषिकशब्देन सयोगसमवायमूलको गौण
आधारः सर्वोऽप्युच्यते इति तद्वत्त्वः । व्यापकाधार एव मुख्य
आधार इति 'स्वरितेन'—'साधकतम' इति धूम्रभाष्ययोः स्पष्टम् ।
अत एव 'मासेऽतिक्रान्ते यदीयते तैस मास औपश्लेषिकमधिकरणम्'
इति 'तत्र च दीयते'—इति ध्वजे भाष्ये स्पष्टम् । 'गह्वाया घोषः' इत्य-
व्यौषधेयिकमधिकरणम् । उप-समीपे श्लेषः—सवन्धस्तत्कृतनौषधे-
यिकम् । किंच श्लेषस्य—मुख्यस्य सर्वाधारव्याप्तिरूपस्य समीप—यत्
आधारीयव्यक्तिस्त्रिद्वयव्यव्याप्तिरूपं तत्कृतनौषधेयिकम्, यथा—कटे
जात इति । गौणमुख्यसाधारण्येन श्रेया विभागो भाष्ये । सर्व-
श्रेयः सप्तमीवाच्यमेवेति 'गह्वाया घोषः' इत्यादौ न प्रकृतेर्नापि प्रत्य-
यस्य श्लेषेति बोध्यम् । 'खे शकुनयः' इत्यादौ आकारादिकवित-
देशसंबन्धादेवयिकत्वम् । 'गुरो वसति' इत्यत्र शिष्यस्य सर्वधीनामा
वृत्तौ वैषयिकमधिकरणत्वं बोध्यम् । सवोगसमवायसंबन्धेन च
आधारसद्वितिरिक्तं सर्वं वैषयिकमिति तत्त्वम् ॥

(भाष्ये) अचि उपश्लिष्टस्येति । अन्तरीपलस्येत्यर्थः । यस्तु अचि
सति वर्ण भवतीत्यर्थ इति, तत्रः एवं हि यत्र कापि अन्तस्तात्प्रादाय
यणापत्तेः । न च 'तसिन्' इति परिभाषया निर्वाहः । यसां
त्रिवाचां तैलान्वयस्तत्क्रियाकर्तुर्विषयतया तेन पौर्वापर्यासंभवात्,
पूर्वस्येति पष्ठया अनन्वयात्, तैलान्वयान्नवोऽन्यत्र तत्क्रियुपपत्तौ-
त्वान्वय इत्यस्य अनुपपत्तिरुक्तत्वात् । तस्मादुपश्लेषादध्याहारो
सप्तमीत्येव च युक्तम् । 'उपश्लेषमिक्तेः—' इति न्यायेन 'यस्य च
भावेन'—इत्यासामाश्रयः । स्पष्ट चेद 'तत्र च दीयते' इति ध्वजे
केनते । एतदेवाभिप्रेत्य 'शास्त्रलोपः' इत्यत्र वक्ष्यति—'तेषां पर-
सप्तमी, किं तदि ? सप्तसमी' इति ॥

१ व्यापकाधार एवेति । वक्ष्य व्यापकशब्देन सवोगसमवायमूलको
मुख्य आधारः सर्वोऽप्युच्यते, तदेव व्यापकमधिकरणम् । सवोगसमवायमूलको
गौण आधारः सर्वोऽप्युच्यते विशेषमधिकरणम् । तद्वितिरिक्तं सर्वमपि वैषयिक
मधिकरणमिति विभागः ॥

२ 'इत्य' शब्दस्य पाठः ख. घ. छ. पुस्तकेषु न ॥

३ छप्येतीति । वैश्वारजमते काशिकम् गच्छे गोमासीति गह्वायां घोष
परो कथमां विनाऽपि स्वयमेव कोप इति भावः ॥

४ 'शास्त्रादचित्' इति ख. पाठः ॥

५ सत्य-अर्थाति कदाचनपरदस्य । अचि सति सत्य-अर्थाति सतीति सत
परदस्य भयनद्विषयमाश्रयेन तद्विषयकर्तृत्वे विषयतया तेन सप्तमी-

सत्य पौर्वापर्यासंभवात् । कथमिह पौर्वापर्यासंभवेऽपि अन्वयवहितपूर्वो कथितस्य
स्थानेन च पूर्वस्येति पष्ठया अनन्वय इति भावः ॥

६ तस्मान्न्येति । सत्य-अर्थाति सतम्भत्तपदस्य चार्थदेनाश्रयः, पूर्व-
स्येति पदस्य च इह इति वक्ष्यतेनान्वय इति तु भुवपत्तिरुक्तमिति भावः ।
चलुतस्तु 'निदिष्ट' इत्यस्य कारकवित्तमधिकरणसद्वन्तरेनाश्रित्य स्पष्टम्,
अन्वय एव तद्विषयितं परिभाषामुपपत्तिरिति वक्ष्यतेनां भाष्यस्याः प्रकृतिरिति
तत्त्वम् । अथ एव कर्तृत्वमेवोः वृत्तीत्यन नैतत्परिभाषामुपपत्तिः, वृत्तीत्यस्य
उपधागोपादिति आकाशोपश्लेषोद्योतः स्पष्टम् ॥

७ वृत्तदेवाभिप्रेत्य—वर्णवृत्तव्यवधेयत्वात् परिभाषायाः प्रकृतिरिति
भिन्नम् ॥

आर्धधातुक इत्यादाविति । द्वितीयोऽध्यायस्ये इत्यर्थः ॥ यदा सामान्यस्येति । यथोपेक्षासम्बन्धः, यथा-सामान्यस्य श्रन्दार्धत्वे, तत्र विषयसमूहः । तत्समवे त्वोपेक्षयिवयेति भाष्याद्यय इति भावः । विशेषस्य त्विति । व्यक्तेरित्यर्थः ॥ व्यवहितयोरिति । शुद्धकालव्यवाय एवोपेक्षयामावे वर्णन्यवाये भूतानां तदभावः । अव्यवहितसामीप्यस्यैवोपेक्षयार्धत्वात्, तस्यैव समीनियामकत्वादिति तात्पर्यम् । अर्धग्रहे तु संप्रदाय एव शरणम् ॥

(१०७२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ भा. ४४)

२५११ आङ्माडोश्च ॥ ६ । १ । ७४ ॥

(वार्तिकायत्तरणभाष्यम्)

अथ किमर्थमाङ्माडोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः ?

(६१०५ अनुबन्धकलबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आङ्माडोः सानुबन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिपेधसंप्रत्ययार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आङ्माडोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते—आडो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः, माडः प्रतिपेधसंप्रत्ययार्थः ।

इह मा भूत्—ओं छायामानयति । प्रमा छन्दः ॥

(प्रदीपः) आङ्माडोरिति । कर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेनेपदसंस्थाप्यो ग्रहणम्, ईषच्छाया—आच्छाया—इति । वाक्यस्मरणयोस्त्वाकारस्येह ग्रहणभावादिक्रमो भवति—आच्छाया, आछायेति ॥

(चेह्योक्तः) सेनेपदिति । 'आडीकर्म' इति वार्तिकाविति भावः ॥ सानुबन्धकग्रहणव्यावर्त्ये दर्शयति—घाकयेति । 'आछायाम्' इति भाष्योदाहरणे आकरेण स्मृतिं सूचयते । तद्विषयनिर्देशश्चास्ति । आ—रमृत, छाया—वस्त्राद्यनमानयतीति भाष्योदाहरणार्थः । निरूप्य इति । 'पदान्ताद्वा' इत्यनेन । (भाष्ये) प्रमा—इदं प्रमाणात् 'आतक्षोपसर्गे' ईर्ष्य । अत्र यपि वातुकिव, तथापि यस्मिन् न किदिति भावः । एतेनादिगमाद्यो निषेधायोऽप्ययम्, तेन 'मासु' इत्यादितिसिद्धिरिति नमोक्तमप्राप्तम्, प्रमा—व्यतिरोधम् ॥

(१०८० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ भा. ४५)

२५१२ दीर्घात् ॥ ६ । १ । ७५ ॥

(१०८१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ भा. ४६)

२५१३ पदान्ताद्वा ॥ ६ । १ । ७६ ॥

(६१०६ उपसंहयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घात्पदान्ताद्वात्यत्र विश्वजनादीनां छन्दस्युपसंहयानं कर्तव्यम् । विश्वजनस्य छन्दः, विश्वजनस्य छन्दः । न छायां कुरवोऽपराम्, न छायां कुरवोऽपराम् ॥

(१०८२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ भा. ४७)

२५१४ इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥

(यणोऽधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

इग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—अभिचिदन, सोमसुदम् ।

" नेतदस्ति प्रयोजनम् । जडत्वमत्र घाघकं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इग्रहणमिति । यद्यमानोऽभिप्रायः ॥ जडत्वमत्रेति । परत्वादिति भावः । उभयोर्मन्यनित्वावदस्ति विप्रतिपेधः । तत्र श्रन्दान्तरप्राप्त्या यणोऽनित्वावम्, जडत्वम् ॥ कृते यणप्राप्त्या ॥

(प्रत्याक्षेपकसोक्तभाष्यम्)

जडत्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य

असिद्धमत्र जडत्वं तस्यासिद्धत्वायणादेशः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) जडत्वमिति । 'पूर्वाधिक्यम्' इति जडत्वस्यासिद्धत्वाद् सिद्धासिद्धयोर्विप्रतिपेधामावायणादेशमेवात्र निष्प्रतिद्विदिनं प्राप्तं पश्य ॥

१ द्वितीयोऽध्यायस्ये इति । न तु पदान्तादय इत्यर्थः । तत्र हि पर-
दृष्ट्यासम्बन्धः ॥

२ सामान्यस्येति । आतेत्यर्थः ।

३ शुद्धकालेति । यत्र केवलकालव्यवहारोऽप्युपेक्षाव्यवहार-
कालव्यवहार इत्यर्थः ॥

४ अत्रहरे रिति । अत्र वाग्रहणदेहेति औपदेशिकवाच्यं वाग्र-
हणम् ॥

५ 'आ छ' । प्रमा छन्दः इति क. । 'आ छ'—आच्छाया । प्रमा
छन्दः—प्रमा 'छन्दः' इति क. प. ३० ॥

६ इत्यस्ति । आच्छायाव्यवहारोऽप्युपेक्षाव्यवहार-
कालव्यवहार इत्यर्थः ॥

७ यणप्राप्त्येति । यणः अन्वेषणमर्थः इति नमोक्तं इति
भावः ॥

८ विश्वजनादीनामिति । नैवेति निरूपकत्वमर्थं विश्वजन-
नित्यत्वम् ॥

(अतिव्याप्तिदर्शकश्लोकभाष्यम्)

यथापदान्तो हलचश्च पूर्वः ।

यथापदान्तो हल् अचश्च पूर्वस्तस्य प्राप्नोति ।
पचतीति ॥

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) यश्चेति । पदान्तस्य जस्यविधानादपदान्त-
ह्लोऽपि यण् स्यादेवेत्यर्थः ॥

(अतिव्याप्तिवारकश्लोकभाष्यम्)

दीर्घस्य यण्

दीर्घस्य यणादेशं चक्ष्यामि ।

तदीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘दीर्घात्-पदान्ताद्वा’ (७५; ७६) इति ।

तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टम्, पृथीनिर्दिष्टेन चेदार्थः ।

अचीत्येया सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः पृथीं
प्रकल्पयिष्यति ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ (११; ६६)
इति ॥

भवेत्सिद्धम्—कुमार्यत्र, ग्रहण्यन्वयमिति ।

इदं तु न सिद्ध्यति—दृश्यत्र, मध्वयेति ॥

(भटीयः) अचीत्येयेति । अकृतार्था सप्तमी ‘दीर्घात्’
इति पञ्चम्याः पूर्वत्र षोडशपर्यकल्पने कृतार्थायाः पञ्चमाः प्रक-
ल्पिकेति भावः । पूर्वत्र तु ‘छे’ इति सप्तम्याः ‘छे च’ इत्यत्र
कृतार्थाया अपि ‘दीर्घात्’ इति पञ्चम्या ‘शाच्छासाह्वा’ इत्या-
देशापाकात् पृथी न प्रकल्पिता ॥

(उद्भोतः) ननु ‘दीर्घात्’ इति पञ्चमी अचीति सप्तम्या एव
पृथी ि न कल्पयति ? इत्यत्र आह—अकृतार्थस्यादि । नन्वेवेनैव
स्यादेन दीर्घादिति पञ्चमी ‘छे’ इति सप्तम्याः पृथी प्रकल्पयेदत
आह—पूर्वत्र स्थितिः । किन्तु शापकात् ‘दीर्घात्’ इति पञ्चम्या एव
पृथी कल्पितेति भावः ॥ शाच्छासेति । अम्येया ‘शाच’ इति
स्यादिति भावः । नैकैरपि पञ्चम्यापञ्च एव व्यापयामि तात्पर्यम् ॥

(अतिव्याप्तिवारकश्लोकभाष्यम्)

ह्रस्व इति प्रवृत्तं

ह्रस्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘ह्रस्वस्य पिति कृति’ (७१) इति ।

यदि तदनुवर्तते दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्य—इति
ह्रस्वादपि पदान्तादिकल्पेन प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वादपीति । ‘छे च’ ह्रस्वस्य तु अर्पदान्तो
ह्रस्वोऽवकाशः—इच्छति, गच्छति—इति ॥

(उद्भोतः) ननु ‘पदान्ताद्वा’ इत्यत्रानुवृत्त्या ह्रस्वस्य विक-
ल्पेन अनुविधाने ‘छे च’ इति नित्यतुल्यनवकाशोऽत आह—छे
चेत्यस्य स्थितिः ॥

(दोषवारकश्लोकभाष्यम्)

संबन्धवृत्त्या

संबन्धमनुवर्तिष्यते—

‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ (७१) ।

संहितायाम् (७२) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

‘छे च’ (७३) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

‘आह्माहोश्च’ (७४) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

‘दीर्घात्पदान्ताद्वा’ (७५—७६) ह्रस्वस्य पिति
कृति तुक् ।

ततः ‘इको यणचि’ ह्रस्वस्येति वर्तते, पिति कृति
तुमिति निवृत्तम् ॥

इह तर्हि प्राप्नोति—चयनम्, चायकः, लवनम्,
लायकः ।

अयादयोऽत्र यायका भविष्यन्ति ॥

इह तर्हि प्राप्नोति—खट्वेन्द्रः, मालेन्द्रः, पट्टै-
लका, मालैलका ।

(प्रदीपः) संबन्धमिति । संबन्धे ‘छे च’ इत्यत्रापि
दोषः, पितिकृतीति संबन्धस्य ह्रस्वस्य छेन संबन्धाभावाप्रस-
ङ्गात् । नैव दोषः । ‘छे च’ इति समुदायस्य चशब्देन द्योत-
नाच्छे च पिति कृति च ह्रस्वस्य तुक् भवति । तदेवं ह्रस्वदी-
र्घयोर्व्यभिधानात् प्रुतस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वाच्चाथ इमग्रहेण
ह्रस्वावृत्त्यर्थेन ॥

चयनमिति । व्यंक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणेन प्रवर्ति-
तव्यमिति एकोऽपि यणादेशोऽयादयश्च पमोयेण प्रवर्तन्ते ॥

अयादयोऽत्रेति । इत्येवमपि पदार्थे उत्तरार्गपदादयोऽपि
संक्षिप्तासदित्यन्वयाभयोऽस्त्येव ॥

१ यथेति । यदि पदान्ते अचश्च यणोऽपवादकार्मपदान्ते पचतीत्यादी
यण् स्यादिति भाष्याद्यथा ॥

२ शाच्छेति निर्देशस्य आपात्रव्युत्पत्त्यादयति—अन्यथेति । यदि दीर्घा-
त्परस्य ह्रस्वस्य स्यात्तदा ‘शाचका’ इत्येवं निर्देशः स्यादिति भावः ॥

३ ननु पदान्तादित्येन विकल्पविधानात्प्राप्तं प्रुमिति ‘शाचका’ इति निर्देशो
वाप्यत्र इत्याद्यह्वासाह्वा—इत्यसिद्धिकेचित्ति ॥

४ ‘प्रवृत्तं’ इति क. पाठः ॥

५ ‘दीर्घात्पदान्ताद्वा’ इत्यादि पदान्तादिक— इति ट. पाठः ॥

६ इहो यणचितीत्येव दीर्घादिसमुत्कर्तमाने दृश्येत्यादौ यण् च स्यादिति
तदपानागमैव इत्यत्रग्रहणमपि ‘ह्रस्वस्य पिति’ इति वृत्तानुवर्तते इत्युच्यते,

तथा च मध्ये पदान्तादित्यत्रापि ह्रस्वपदानुवृत्तौ छे चेति वृत्तवृत्तस्य वैयर्थ्यं
एवमेवेत्यत आह—अपदान्त इति ॥

७ ‘तदा’ इत्यदो व क. ट. पुस्तकयोः ॥

८ ‘आयादयोऽत्र’ इति क. पाठः ॥

९ चयनानुवर्तने दोषमाधियति—यथेतिमिति ॥

१० भाष्यकृतवृत्तं चयनमित्यादौ दोष पद्यविशेष इत्याह—अपवादमिति ।

कल्पितयो यार्थं दोष इति भावः ॥

११ ‘आयादयोऽत्रेति’ इति ट. पाठः ॥

१२ ‘असर्गापवादस्य संक्षिप्तासदित्यन्वयः’ इति क. पाठः ॥

१३ अथलयेति । व्यंक्त्यापि पदार्थेऽन्यद्वेगोऽप्येवोपायत इति भावः ॥

(उद्घोतः) हुतस्य प्रकृतिभावस्येति । अनुत्पन्नावे ह्यनुत्पन्न-
शब्दस्य पर्युदासवृत्त्या हस्तदीर्घपरत्वेन तत्कार्यातिदेशात् हुतस्या-
सिद्धत्वाच्च न दोष इति भावः । यत्तु तत्र पर्युदासे 'अग्नी
इति' इत्यादौ प्रगृह्यमाण प्रकृतिभाव बाधित्वा परत्वादनुत्पन्नत्वादेन
दीर्घादिकं स्यादिति, तत्र; अनुत्पन्नत्वस्य शब्दतः 'इति'रूपपदसाये-
ष्टत्वेन तदपेक्षया कर्णमाशोपेक्षप्रकृतिभावस्वान्तर्हत्वादिति दिक् ॥
नन्वनवकोशेयादिभिर्भावात् कथमत्रापत्तिः ? इत्यत आह—इत्युक्त-
विति ॥ इत्येवमीति । अपवादस्तु स्वविषयेऽसन्दिग्धत्वेन तात्पर्य-
वान्, उत्तरांस्तु तदतिरिक्तविषयो वा तद्विषयोऽपि वेति सन्दि-
ग्धोऽसिद्धिर्नानापवादेन स्वविषयातिरिक्तविषयः कल्प्यते । एव चाप-
वादविषयश्चतुर्तिरिक्तक्यविषयस्तु गणानामेवोपपन्न इति भावः ॥

(अतिन्यासितारकश्लोकभाष्यम्)

गुणवृद्धिर्वाध्यम् ॥

गुणवृद्धी अत्र बाधिके भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इकोऽचि यणेष यथा
स्यात्, यदन्यत् प्रामोति तन्मा भूदिति ।

किं चान्यत्प्रामोति ?

शाकलम् । सिन्धिलसमासयोः शाकलप्रतिषेधं
चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) स न वक्तव्य इति । इग्रहणमन्तरेणापि
इको यणि सिद्धे पुनरिग्रहणं शाकलयणादेशयोरेकविषयत्वा-
द्विकल्पितयोर्व्यवस्थितविभाषायं विज्ञायते । तेन सिन्धिलसमा-
सयोर्मणादेश एव, अन्यत्र तुभयम् ॥

(उद्घोतः) नन्वेग्रहणेन सिन्धिलसमासयोः कथं शाकल-
प्रतिषेधो कल्प्यते ? अत आह—इग्रहणमिति । एव वाक्यभेदेन
नियमायम् । तत्र 'इक यव-अन्वेव' इति च न नियमः, कर्त्तव्य-
वात्, किं तु यणवेति । स च नियमः शाकल्यारम्भसामर्थ्याद्वह-
विशेषविषय इवेति भावः ॥

(६१०७ एकदेशेन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यणादेशः हुतपूर्वस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यणादेशः हुतपूर्वस्य चेति वक्तव्यम् ।
अग्नादेश इन्द्रम्—अग्नाशेयिन्द्रम् । पटाशे उदकम्—
पटाशेवदकम् । अग्नाशे आग्ना—अग्नाशियाशा ।
पटाशे आग्ना—पटाशेवाशा ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

असिद्धः हुतः, हुतविकारायिभौ ॥

(प्रदीपः) अग्नाशेयि इन्द्रमिति । 'अग्ने इन्द्रम्' इति

सिद्धे 'एचोऽप्रगृह्यस्—' इति पूर्वसार्धस्य मात्राया आधार
आदेशः, स च हुतः । उत्तरस्य त्वर्धस्य मात्राया इदुतो । उत्त-
त्त्वभाकारस्येदुतोश्च युगपद्भवति ॥

हुतविकाराविति । हुतसहितौ विकारावित्यर्थः । यैष्यपि
स्वतोऽसिद्धत्वमिदुतोरस्ति तथापि हुतसिद्ध्या तयोः सिद्धत्वं
प्रतिपादयितुं हुतासिद्ध्या तयोरसिद्धत्वमुच्यते । धार्तिकारम्भे
तु आश्रयादिदुतोः सिद्धत्वम् ॥

(उद्घोतः) हुतपूर्वत्वमिदुतोर्दध्यति—एच इति ॥ अर्धस्य
मात्राया इति । मात्रारूपसंस्कार्यः । 'स च हुतः' इत्यनेनेदुतो-
रगुणत्व ध्वनयति ॥ युगपद्भवतीति । त्रिषाणां शेषनिवात्ता-
दुत्तेरिति भावः ॥

इद्वौ न हुतस्य विकारावत आह—हुतसहितविति ॥

नन्विदुतोः स्वतः यथासिद्धत्वात्पुनरासिद्धत्वकथनमनुक्तमत
आह—यद्यपीति ॥ ननु धार्तिकारम्भेऽपि इदुतोरसिद्धत्वात्कथं
सिद्धिः ? अत आह—धार्तिकारम्भे इति ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

सिद्धः हुतः स्वरसन्धिषु ।

कथं ज्ञायते ?

यदयं 'हुतप्रगृह्या भवि—' (६११२५) इति
हुतस्य प्रकृतिभावं ज्ञास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—
सिद्धः हुतः स्वरसन्धिष्विति ।

* कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

स्वतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

(प्रदीपः) स्वरसन्धिष्विति । सन्धिः—संहिता,
तत्कार्येषु सिद्ध इत्यर्थः ॥

यद्यप्यसिद्धिः । ननु च प्रकृतिभाव एव कर्तव्ये हुतस्यार्थ-
णासिद्धत्वं स्यादिति कथं ज्ञापकम् ? नेय दोषः । अनेककल्पना-
सम्भवेऽपीष्टसिद्धयमित्यमेव कल्पनाऽऽधीयते । स्वरसन्धिकार्येषु
सिद्धं हुतप्रकरणमितीदुतोरपि सिद्धत्वं भवति ॥

(उद्घोतः) तत्कार्येणिति । सम्भिन्नत्वेन संहितानामनुप-
पारोदुष्यत इति भावः ।

अनेकेति । हुतशब्दस्य हुतस्यानिनि लक्षणेत्यादिति भावः ॥
ननु हुतस्य सिद्धत्वेऽपि कथमिदुतोः सिद्धत्वम् ? अत आह—हुत-
प्रकरणमिति ॥

१ 'अमृतवपुर्गमिने' इत्यनेने कार्यतिरेके दोषेण विपत्तिः—यद्यु-
त्तेरिति ॥

२ उत्तरांशवाच्योः संहितासिद्धत्वमुपपादयति—अपवादाविति ॥

३ 'गुणवृद्धिर्वाध्यम्' इति उ. पाठः ॥

४ इष्टे कथ्यते—इति गुणत्व नियमाभेदे नियमस्य संभवति, उप-
पिन्नप्रत्ययमुपपादयति—कर्त्ताभावादिति ॥

५ ननु यणादेशसिद्धत्वादे 'असिद्धः हुतः' इत्येतदपेक्षया 'असिद्ध-
मिदुतो' इत्येव भाष्येऽदुत्तर उक्तमत आह—यद्यपीति । सिद्धः हुतः इत्यादि
यणाभावेनैव तत्तदनुत्पत्तिमिति भावः ॥

६ आश्रयत्वादिति । हुतस्यासिद्धत्वं मृत्विताविविधानादिति भावे कर्तव्ये
हुतस्य सिद्धत्वं स्यात्, ननु सिद्धः हुतः स्वरसन्धिष्वित्यर्थः ॥

७ अनेककल्पनात् कल्पनाभावे—युगपद्भवेति ॥

(६१०८ उपसंहयानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घत्वं शाकलं च मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) दीर्घेति । अमात्रं यिन्द्रमिलादौ 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घः प्राप्नोति । अमात्रस्यात्रेलादौ तु 'इवोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वः' इति प्रकृतिभावः ॥

(उपसंहयानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यते हुतपूर्वस्य यणादेशः—'तयोर्ध्वावचि संहितायाम्' (८।२।१०८) इति, तदैव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यति ॥

तत्र वक्तव्यं भवति ॥

ननु च तस्मिन्प्युच्यमाने इदं न वक्तव्यं भवति । अवश्यमिदं वक्तव्यं यौ हुतपूर्वाविदुतायहुतविकारौ तदर्थम् । भो३ इ इन्द्रम्—भो३ यिन्द्रम् । भो३ इ इह—भो३ यिहेति ॥

यदि तर्ह्यस्य नियन्धनमस्ति, इदमेव वक्तव्यम् । तत्र वक्तव्यम् ।

तदप्यवश्यं स्वरार्थं वक्तव्यम् । अनेन हि सति 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' (८।२।४) इत्येव स्वरः प्रसज्येत । तेन पुनः सत्यसिद्धत्वाच्च भविष्यति ॥

यदि तर्हि तस्य नियन्धनमस्ति तदैव वक्तव्यम्, इदं न वक्तव्यम् ।

ननु चोक्तम्—इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्, यौ हुतपूर्वाविदुतायहुतविकारौ तदर्थम्—भो३ यिन्द्रम्, भो३ यिहेति ।

छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छान्दसि भवति । यत्तर्हि न छान्दसम्—भो३ यिन्द्रम् भो३ यिहेति साम गायति ।

एवोऽपि छान्दसि दृष्टानुप्रयोगः क्रियते ॥

जडत्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः ।

दीर्घस्य यण इह इह इति प्रवृत्तं संबन्धवृत्त्या गुणवृद्धिबाध्यम् ॥ १ ॥

नित्ये च यः शाकलभाकसमासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार ।

सामर्थ्ययोगाज्जहि किंचिदसिन् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥ २ ॥

(प्रदीपः) भो३ यिन्द्रमिति । भोश्चन्द्रस्य यणव्यत्ययेन छान्दसः शतः । इकारो निपातः, तस्य 'निपात एका-अनाद्' इति प्रथमसत्ता, 'हुतप्रथमा अचि'—इति प्रकृतिभावे प्राप्ते भविष्यानम् ॥

अनेन हीति । खरे कर्तव्येऽस्य यणः सिद्धत्वात् 'तयोर्ध्वाव'—इत्यनेन तु यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति खरेऽसिद्ध इति ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वाभावात् ॥

दृष्टानुविधिरिति । 'सर्वे विधयश्छान्दसि विकल्पन्ते' इति प्रकृतिभावस्यैव दीर्घत्वाभावे यणं भविष्यतीत्यर्थः ॥

एवोऽपीति । छान्दसस्येदमनुकरणम्, सात्रो नाम-धेयत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । गीतिरहितस्य स्वरूपमात्रमनुक्रियते—इति अनुकरणे गीत्यभावः ॥

सामर्थ्ययोगादिति । शास्त्रसामर्थ्यात् सूत्रार्थव्यवस्थापनाच्च किञ्चित्—पदमात्रमपीहानर्थकमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तत्र वक्तव्यमिति । अत्र वार्तिके कृते 'तयोर्ध्वाव'—इति सूत्रं न कार्यमिति लाघवमित्यर्थः ॥

तत्र विनिगमनाविरहं शङ्कते—(भाष्ये) ननु चेति ॥

अत्रत्यस्य अवश्यकस्य प्रतिपादयति—(भाष्ये) अवश्यमिति । क्वचित् 'तदेव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यति—इतीदं न वक्तव्यं भवति । अवश्यमिदम्' इत्येव पाठः ॥

छान्दसः हुत इति । गीतिमशानुत इति हरदत्तः, तत्र; भो३ यिहेत्यनुकरणे गीत्यभावेऽपि हुतदर्शनात् । अत्र हि 'तयोर्ध्वाव'—इति सूत्रस्य न प्राप्तिः, तत्र पूर्वसूत्रविहितयोरेव तयोर्ध्वावनेन परामर्शादिति भावः । 'अमुतयिकारौ' इति भाष्यस्य हुत-सहितविकारभिन्नावित्यर्थः ॥

अस्य यण इति । यतस्त्वदेशविहितस्येत्यर्थः ॥ तेन पुनर्—इति ध्याचष्टे—तयोर्ध्वाविति ॥

ननु छान्दसि दृष्टस्याप्यनुविधान लक्षणेन कर्तव्यमत आह—सर्वे विधय इति ॥

छान्दसस्येति । अनुकार्यरूपमज्ञमिया हि कृतमुतस्यैवेदमनुकरणमिति भावः ॥ सात्रोऽनुकरणे कथं गीत्यभावोऽत आह—गीतिरहितं चेति ॥

पदमात्रमपीति । यत्र तु प्रत्याख्यायते तत्र स्पष्टप्रतिपत्त्यायैव प्रयोजनम् । प्रत्याख्यायनं तु तत्सामर्थ्याच्चाश्रयणेन शुष्कतर्कविरुद्ध-कल्पनाकरणमाभायेति द्रष्टव्यम् । यत्र प्रयोगमात्रमेव भोध्यमिति भावः ॥

(१०८३ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ४८)

२५१६ वान्तो यि प्रत्यये ॥ ६।१।७९ ॥

(आयाप्यदेशाधिकरणम्)

(६१०९ पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वान्तादेशे स्थाननिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वान्तादेशे स्थाननिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारैकारयोर्मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) चान्तादेश इति । पूर्वत्र स्थानिविशेषलाभो यथासंख्यसंबन्धात् । इह तु निमित्ताभावात्तन्त्राभावात् ॥

(उद्घोषः) चान्तोदीतिघट्टभाष्य कैयटश्च 'स्थानेऽन्तर-तमः' इति सूत्रे व्याख्यातम् । 'गव्यूतिः' इत्यत्र 'लोपः' शाकल्यस्य इति लोपस्तु न, छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् । अध्वपरिमाणेऽपि संज्ञावन्द्वापत्तेर्न लोपः । यथा रघुनाथशब्दे नित्यस्यापि श्वत्सामावः । श्वनितं चेदं 'सृजोऽसंज्ञायाम्' इति सूत्रे भाष्य इति दिङ् ॥

(वार्तिकप्रत्ययानभाष्यम्)

स तर्हि चकच्यः ।

न चकच्यः । चान्तग्रहणं न करिष्यते । एत्तो विप्रत्ययेऽयादयो भवन्तीत्येव सिद्धम् ।

यदि चान्तग्रहणं न क्रियते—चेयम् ज्ञेयम्-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

'क्षयजयौ शाफ्यार्थे' (६।१।८१) इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—क्षिज्योरेवैच इति ।

'तयोस्ताहि' शाफ्यार्थोदन्त्राणि प्राप्नोति—क्षेयं पापम्, ज्ञेयो बृहत् इति ।

उभयतो नियमो विहास्यते—क्षिज्योरेवैच, त-प्रोक्ष शाफ्यार्थं एव-इति ।

इहापि तर्हि नियमात्र प्राप्नोति-लव्यम्, पव्यम्, अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम् ।

तुल्यजातीयस्य नियमः ।

कक्ष तुल्यजातीयः ।

यथाजातीयकः क्षिज्योरेच ।

कथं जातीयकः क्षिज्योरेच ?

एकारः ।

एवमपि रायमिच्छति-रैयति, अत्रापि प्राप्नोति ।

रायिद्वन्द्वसः, दृष्टानुविधिद्वन्द्वसि भवति ॥

(प्रदीपः) उभयतो नियम इति । योगविभागाध्या-पादिति भावः ॥

रायिद्वन्द्वस इति । एतद्भाष्यवशाद्भाषायां रैशब्दोऽसाधारिति लक्ष्यते । अथवा कयचपर एव रायिद्वन्द्वस इति व्याख्यायते ॥

(६।१० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गोर्यूतौ छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । गोर्यूति-मिसेवान्यत्र ॥

(६।११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अध्वपरिमाणे च गोर्यूतावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गव्यूतिमध्वानं गतः । गोर्यूतिमिसेवा-न्यत्र ॥

(१०८४ नियमसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ४९)

२५१७ धातोस्तन्निमित्तस्यैव

॥ ६।१।८० ॥

(एवकारप्रयोजनभाष्यम्)

एवकारः किमर्थः ?

नियमार्थः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थं भविष्यति ॥

इष्टोऽवधारणार्थं स्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत-धातो-स्तन्निमित्तस्यैवेति, मैवं विज्ञायि-धातोरेव तन्नि-मित्तस्येति ।

किं च स्यात् ?

अधातोस्तन्निमित्तस्य न स्यात् । शङ्क्यं दाढ, पिचव्यः कार्पास इति ॥

(१०८५ निपातनसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ५०)

२५१९ क्यस्तदर्थे ॥ ६।१।८२ ॥

(तत्पदाथोपदेशकभाष्यम्)

तत्-इत्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ?

स एव कीणात्यर्थः । इह मा भूत्-क्रेयं नो धान्यम्, न चास्ति क्यमिति ॥

(प्रदीपः) तदित्यनेनेति । प्रहलर्यस्याप्राधान्यात्परा-मर्थो न युक्तः । प्रत्ययार्थपरामर्शोऽपि तदर्थग्रहणमयुक्तम् । तयो-हि-यदि स एवार्थः-तदर्थ इति तत्पुरुष आधीयते तदाऽवश्य-मेव सस्मिन्नर्थे क्यमशब्दो घर्नते इति नार्थत्वेदर्थग्रहणेन ॥

अथ सोऽर्थो यस्यासौ-तदर्थः-छन्दः, तदा शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसमनो तदर्थग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति ॥

१ निमित्ताभावादिति । यथासंख्यसंबन्धवन्निमित्ताभावात्तन्त्राभा-वात् इति यावत् ॥

२ एवकार इति । सूत्रे एवकारावेषवि 'चान्तो वि-' इत्यनेन सिद्धे-इत्यवस्थायां निपातार्थं भविष्यति, एव चान्त एव, एव एव, चातोरेव, तद्विहितस्येति विप्रत्ययस्यैव सम्यक्त्वम् । आद्यो ही अन्तराध्यायिभ्य-अधिति द्वयोश्चान्तोरेव सामान्यं प्रदर्शयते । तद्विप्रत्यय-चकारोरेति विप्र-

भाष्येन शङ्कवन्निमित्तं शङ्कवन्निमित्तं तद्विप्रति ओष्ठोऽव देवो न स्यात्, स्वाद्य ओष्ठं न स्यादिति द्वयोश्चान्तोरेव एवकारः ॥

३ 'भाष्यम्, क्रेयमिति मर्थः । न 'चयि' इति क. ट. पाठः ॥

४ अनुपलभ्यति । कस्यच संज्ञामर्थे हि क्यवार्थः क्यमशब्दस्य स्यात्, स च ओष्ठेऽधिति चरेत्तदुक्तवत् ॥

५ अन्तराध्यायस्यैव प्रदर्शयति-तथाहीति ॥

स पवेति । प्रधानस्य परामर्शसमवे गुणभूतस्य प्रकृत्यर्थस्य विनिमयलक्षणस्य परामर्शः । तस्मै क्रियाय यदापणे गवादिद्रव्यं व्यवस्थापितं तत्र क्रय्यशब्दो निपात्यते ॥ क्रयमिति । मूले-नोपादातव्यमित्यर्थः ॥ न चास्ति क्रय्यमिति । आपणे क्रियाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः । केचित्तु—क्रय्यशब्दे कीणातिर्विक्रये वर्तते इति व्याचक्षते । तेनापणे विक्रयार्थं यत् द्रव्यं न्यस्तं तत् क्रय्यमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु प्रकृत्यशब्दाद्यर्थपरामर्शे संभवति किं प्रशेनेत्यत आह—प्रकृत्यर्थस्येत्यादि ॥

गुणभूतस्येति । सामर्थ्यादित्यर्थः ॥ यदापण इति । केतूणां क्रयार्थं यदापणे स्थापितमित्यर्थः । तद्वत्त्वमिति—‘आपणे क्रियाय प्रसारितम्’ इति । अनापि ‘क्रयाय’ इत्यस्य ‘केतूणाम्’ इत्यादिः । क्रयार्थत्वं च पक्षोपधारणरूपं न तु बोध्यतामानम्, ‘तदर्थे’ इति विशेषणसामर्थ्यादिति भावः ॥ आप्योक्तोदाहरणप्रत्युदाहरण-योरर्थमाह—मूलेनेति । केनचित्—‘अस्मभ्य धान्यं दातव्यम्’ इति केतार प्रति वृत्ते, इदमुक्तम्—‘कैव नो धान्यं न चास्ति क्रय्यम्’ इति । क्रयो नाम धान्याधिभिर्द्रव्यं दत्त्वा ग्रहणम् ॥ केचि-रिति । विक्रयो नाम लभेच्छया द्रव्यग्रहणपूर्वं धान्यादिदानम् । अत्र बोधे षट् विशेषः, न तु पक्षे—इति बोध्यम् ॥

(१०८६ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ५१)

२५२० भय्यप्रवच्ये च छन्दसि

॥ ६ । १ । ८३ ॥

(६११२ उपसंहयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उप-
संहयानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंहयानं कर्तव्यम् । हृदय्या आपः ॥

(प्रदीपः) हृदय्या इति । हृदे भवाः, ‘भवे छन्दसि’ इति मत्स्यतयः । अकारस्यायादेशः ॥

(६११३ उपसंहयानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अक् शरस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयादेशो भवतीति यकव्यम् । शरस्य च हृदस्य चांतोऽप्यकव्यः । हृदय्या आपः । शरय्या ये तेजनम् । शरस्यस्य पद्मनभिर्वातकः स्यात् ॥

(प्रदीपः) शरस्यस्येति । शरशब्दस्य यति परतो-ऽन्धारस्यावादेशः ॥

(६११४ शरस्यशब्दस्यान्यथासिद्धिकथनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ शरवृत्ताद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शरवृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् ॥

(प्रदीपः) शरवृत्तादिति । शरशब्दः ‘शृङ्गलिहि-’ इत्यौणादिकः, तस्मादिति कृते ‘ओर्गुणः’ इति गुणे ‘वान्तो वि प्रलये’ इति वान्तादेशे च सिद्धः—शरस्य इति ॥

इत्युपाध्यायजैष्यट्पुत्रकैष्यट्कृते भाष्यप्रदीपे पट्टा-

ध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(उद्द्योतः) शरवृत्तादेति । शरशब्दप्रवृत्तेरित्यर्थः ।

इति श्रीशिवभट्टसुततीर्थाभेननागोजीमहच्छते भाष्यप्रदीपो-
द्द्योते पट्टाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(६११५ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ ऋज्वती शरुरित्यपि हृदयते ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋज्वती शरुरित्यपि शरशब्दप्रवृत्ति-
र्हृदयते ॥

(६११६ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ शरहस्त इति च लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्) शरहस्त इति च लोके शरहस्तमुपा-
चरन्ति ॥

इति श्रीमद्भागवत्पतञ्जलिभिरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पट्टाध्यायस्य प्रथमे
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(१०८७ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५२)

२५२१ एकः पूर्वपरयोः ॥ ६।१।८४ ॥

(एकादेशाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

एकयचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) एकयचनमिति । ‘आहुणः’ इत्यादावेकसां देशस्य स्य उपादानात्, संख्यायाश्च विवक्षितत्वाच्छब्दीपात-संख्यात्यागे कारणाभावात्, गुणभेदे प्रधानस्याभेदात् स्थानि-भेदेऽप्येकस्यवादेशस्य प्रवृत्तिः सिद्धेति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु स्थानिभेदादेशस्यप्राप्तेऽपि त्रिश्रयर्थभेद-प्रवृत्तिरिति प्रश्नासङ्गिरित आह—आहुण इत्यादाविति ॥ त्रि-
श्रयां हेतुः—शब्दोपाधेति । गुणभेद इति । गुणानुपेक्षेन
प्रधानावृत्तेरुपाधेति चारः ॥

(६११७ पदकृत्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकवचनं पृथगादेश-
प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) एकवचनं क्रियते, एक आदेशो यथा
स्यात्, पृथगादेशो मा भूदिति ॥(प्रदीपः) पृथगादेशप्रतिषेधार्थमिति । आदेशस्य
विधेयत्वात्प्राधान्यात् प्रधाने च—ग्रहं समार्थात्तादौ सत्याया
अविधितत्वात् स्थानिभेदाद् द्वावादेशौ स्यातामित्येकग्रहणं
कृतम् ॥(उद्घोषः) प्रधाने च ग्रहमिति । अत्र च सरकार्यत्वात्प्राधान्य
बोधम् । अत्रापि विधेयस्य गुणादेः साधुत्वेन सस्कार्यत्वात्प्राधान्य-
मित्याशयः । केचित्तु—ग्रहस्यानुवाक्यत्वेन तत्र सङ्ख्याया अविधेयत्व-
मत्र तु विधेयगतवाच्यत्वेनेति चिन्त्यमिदम् । तस्मादनन्ता-
व्यपराधानामाशोरेत्यतया प्रत्येकं तेष्वेकैरगुणवत् सन्तोषात्पूर्व-
पररूपानुवाचमेवेनाप्यादेशभेदः स्यात्—इति तत्प्रतिषेधार्थमेकग्रहण-
मिति भाष्याशयमाहुः ॥

(६११८ एकपदानुपयोगप्रकथनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा द्रव्यवत्कर्मचोदनायां
द्रयोरेकस्याभिनिर्घृत्तेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतत्प्रयोजनम् ।

किं कारणम् ?

द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्रयोरेकस्याभिनिर्घृत्तेरेक
आदेशो भविष्यति । तद्यथा—द्रव्येषु कर्मचोदनायां
द्रयोरेकस्याभिनिर्घृत्तिर्भवति । अनयोः पूरयोः कर्तुं
कुरु, अनयोर्भूतिपण्डयोर्देतुं कुरु—इति । न चोच्यते
एकमिति, एकं चासौ करोति ॥किं पुनः कारणं द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्रयोरेक-
स्याभिनिर्घृत्तिर्भवति ?(प्रदीपः) न वेति । कर्मचोदना—कर्मणः कारकस्य
नियमाणत्वेन वा बोधना तस्यामित्यर्थः ॥(उद्घोषः) वार्तिके कर्मग्रन्थः नावपरो न क्रिया-
परः । द्रव्येष्वपि द्रव्यवत् । कर्मचोदनायां संबन्धिद्रव्येषु दिव्येऽपि
यथैकमेव निष्पापते तदभिलषेः ॥ तदाह—कर्मण इति ॥

(६११९ एकपदानुपयोगसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तच्चैकवाक्यभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवाक्यभावाद्द्रव्येषु कर्मचोदनायां

द्रयोरेकस्याभिनिर्घृत्तिर्भवति । आतश्चैकवाक्य-
भावाद्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आ-
देशो भवति—‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमयामुपधायाश्च’
(६११२०) ‘अस्त्रो रोपधयोरमन्यतरस्याम्’ (६१
११४७) इति ॥(प्रदीपः) एकवाक्यभावादिति । यथोपात्तविशिष्ट-
कारकान्विता क्रियैव साध्यमाना वान्यार्थ इत्यर्थः ॥(उद्घोषः) यथोपात्तेति । यत्तद्वाक्यं यत्पुनः कारकमु-
पात्तं तत्तस्यानेन तद्द्रव्योपात्तान्विता क्रियैव वाक्यार्थ इत्यर्थः ॥
साध्यमानेति । एवं च भूतैर्मन्यन्त्यायेन यद्द्रव्येण क्रियाविशिष्टस्य
साध्यत्वं युक्तं तत्रैव सवर्धिनः सिद्धस्य साधनावयवनादेकत्वं वदस्य,
उपात्तसद्भावात् अविधेयत्वात् मानाभावादिति भावः । एव न्यायदाने
‘एकवाक्यभावात्’ इति भाष्यसामर्थस्य व्यभिचि चिन्त्यम् । तस्मा-
दयमत्र भाष्यार्थः—एकवाक्येऽनेककर्माधनवैक्यविधेये एकस्य विधेय-
त्वप्रतीतिः, यथा—प्रकृते वाक्ये । अत एवास्य पूरस्य कर्तुं कुरु—अस्य
च पूरस्य कर्तुं कुर्विति वाक्यभेदेनेककृतस्य विधेयत्वप्रतीतिरिति ॥

(लौकिकदृष्टान्तेनाक्षेपभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—एकवाक्यभावात्—इति ।

तत्र ।

अर्थात् प्रकरणाद्वा लोके द्रयोरेकस्याभिनिर्घृत्ति-
र्भवति । अर्थो वाऽस्यैकेन भवति, प्रकृतं वा तत्र
भवति—इदमेकमेव कर्तव्यमिति । आतश्चार्थाद्वा
प्रकरणाद्वा व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनो-
र्द्वावादेशो भवतः—‘रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
च दाः’ (८११४२) ‘उभौ साभ्यासस्य’ (८११२१)
इति ॥कथं यत्तदुक्तं—व्याकरणेऽपि हि अन्यत्र द्वयोः
स्थानिनोरेक आदेशो भवति—‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यवि-
मयामुपधायाश्च’ ‘अस्त्रो रोपधयोरमन्यतरस्याम्’
इति ?इह तावत्—‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमयामुपधायाश्च’
इति, तां द्वावृत्तौ नास्ति दोषः, सचर्णेदीर्घत्वेन
सिद्धम् ।इह—‘अस्त्रो रोपधयोरमन्यतरस्याम्’ इति,
यक्ष्यति हेतवत्—अस्त्रो रोपधयोर्लोप आगमो
रभिधीयत इति ॥१ कैप्योक्तद्वयवार्तिकेऽपि कर्मचोदनाप्रकारेण—अत्रापीति—
२ अत्र ‘प्रहृष्टं’ इत्यत्र धर्मवत्प्रकारेण विधेयत्वम्, न यद्विधेयं आह-
रेतिरिति ॥

३ द्रव्यवदिति । ‘तत्र तस्यैव’ इत्यनेन वक्ति ॥

४ न वा द्रव्यवदिति—कर्मचोदनायां—कर्मचोदनायांमिति ॥

- ११ पा० प०

५ भूतमन्यतेति । भूतं मन्यते बोधनेर्देहि । इति पाठः ॥

६ ‘अनेकपदानेकविधेये’ इति क. पाठः ॥

७ ‘एकवाक्येऽनेककृतस्य’ इति क. पाठः ॥

८ ‘अस्त्रो’ इति क. ट. पाठः ॥

(प्रदीपः) आगमो रमिति । तेन नासौ द्वयोः स्थाने
विधीयत इत्यनेको न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदुच्यते—अर्थात् प्रकरणाद्धेति,
तन्न ।

किं कारणम् ?

एकवान्यभावादेव लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृ-
त्तिर्भवति ।

‘आतश्चैकवान्यभावात् । अहं हि भवान् आत्म्यं
‘पांसुरैपादमप्रकरणद्व्यभागतं ब्रवीतु—अनयोः पूल-
‘योः कटं कुख, अनयोर्मृत्पिण्डयोर्धटं कुख-इति ।
एकमेवासौ करिष्यति ॥

कथं यदुक्त—व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानि-
नोर्द्वावादेशौ भवतः—‘रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
च दः’ ‘उभौ साभ्यासस्य’ इति ?

इह तावद्—‘रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्णस्य च
दः—इति द्वे वाक्ये ।

कथम् ?

योगविभागः करिष्यते—‘रदाभ्यां निष्ठातो नः’
ततः ‘पूर्वस्य च दः’ इति ।

इहापि—‘उमौ साभ्यासस्य’ इति, उभौग्रहण-
सामर्थ्याद् द्वायादेशौ भविष्यतः ॥

(मदीयः) उभौमहणसामर्थ्यादिति । प्राणिनिपती-
त्यादौ 'अनिते' । इत्यनेनोपसर्गान्तरस्य नकारस्य णत्वे सिद्धे
'साध्यासत्य' इत्येतत्पक्षे द्वयोर्नकारोद्योगत्वे सिद्धमिति 'उभौ'-
महणमादिशन्निर्देशार्थं विज्ञायते-साध्यासत्यानितेर्धर्मा नकारो
भवत इति । तदेवमेकप्रहणं प्रत्याख्यातम् । 'आहूण' इत्यादौ
संख्यायाः शब्दोपात्ताया विवक्षणात् । यत्र तु सख्या न विव-
क्ष्यते तत्र लक्ष्यतिद्विविवक्षितरूपे हेतुः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—योगविभाग इति । भिन्नैविमत्तु-
धारणादिति भावः ॥

ननुभोग्रहण स्थानिद्वयसमर्पणार्थमावश्यमन आह—प्राणिणि-
पतीति । साम्यासस्य—इति च 'गुणः कृतात्मसरकारः' इति
न्यायेनानितिविशेषणम्, न नकारविशेषणम् । एतेन प्राधान्यान्न-
कारविशेषणत्वेऽभ्याससहितनस्येत्येन विशिष्टस्य स्थानित्वलभेऽपि
नद्वयस्य स्थानित्वाभामः, रमागमेन रोपपथोर्विभ्यासनिवृत्त्याप-
त्तिश्च—इति परास्मम् । तत्रोद्भूतं सकृत्प्रवृत्त्यैव नद्वयस्यापि निवृत्तेः
स्थान्यभावादिव पुनः प्रवृत्त्यभावेनादेशद्वयत्वाभार्थमुभोग्रहणमिति
भावः ॥ विवक्षणादिति । शब्दलोपात्तत्वादिबक्षैव न्याय्या, नादि-
वर्क्षा, कारणभावादिति भावः । विशिष्टविधिसम्भवेन विधेयगतैक-
त्वविवक्षाया वापकाभावात् । एव यत्र विशिष्टसोद्देशक्येव विरोधस्त-
त्रविवक्षा । यथा—'ग्रहं समाष्टि' इत्यादौ 'प्राजापत्या नवग्रहाः' इति
नवग्रहसङ्ख्याविशिष्टानामेव प्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तारः ॥ नन्वेव 'तस्या-
पत्यन्' इत्यादावपि सङ्ख्याविवक्षा स्यादत आह—यत्र त्विति ॥
लक्ष्यसिद्धिरिति । वस्तुतोऽनुवायगता सङ्ख्याविवक्षिता, विधेय-
गता विवक्षितैवेति भीमासकस्तद्विरोधासाफल्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

(६१२० लौकिकदृष्टान्तेनाक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तत्रावयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययो
यथा लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्राद्यवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययः प्राप्नोति, यथा लोके ।

तद्यथा लोके—

‘यसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत’ इति संहृदाधाय
कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्या पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ।

‘गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेयः’ इति सश्रद्धुपनीय
कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्या पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ।

तथा 'ग्रिह्यदयङ्गमाभिरङ्गिरशब्दाभिरुपस्पृशेत्'
इति सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्या पुनः
प्रवृत्तिर्न भवति ।

एयमिहापि सदेन्द्रे छतः शास्त्रार्थ इति कृत्या
मालेन्द्रादिषु न स्यात् ॥

१ इत्यनेन इति । एवमयाने ओष उपपायाय समागत इति न द्वयोः
 ईमान द्वयोः विधीयत इति मानेनः समादिसम्भः ॥

॥ आत्ममिति । आत्मे चोत्पत्तादिभ्यामिदं ॥ आत्ममिति । आत्मे चोत्पत्तादिभ्यामिदं ॥ आत्मे चोत्पत्तादिभ्यामिदं ॥

[illegible][illegible]

६ एतेन—गुणः कृतत्वसंस्कारः प्रधानमनुवर्तते इति शब्देन शक्तिरी-
यो गुणः—अवधानः कृतत्वसंस्कारः—साधारणस्तेऽपि विशेषणकृत आत्म-
स्वरूपो बस्य सर्वभूता, ततोऽन ॥

७ तस्योद्भवति । अतोऽहं नृपतयेनेन शुद्धादित्तत्वं त्वमे
 नावयामः । एकारमुक्तं च त्वं विपश्चिदित्यस्योद्भवनात्तमेनावयामे
 त्वं नृपतयेनेन । निवृत्तिर्नामा नृपतयेनेन । नृपतयेनेनोद्भवति ।

८ काशियधेति । विवधायां दग्धोदात्तत्वं देवः, अविवधायां देवर्नालोपि अविवधा येति साधनम् ॥

५. अत्रापि च इति । यथा श्रुते वदते प्राप्नोऽप्येवमपि तेन कुर्यात्-
 पार्श्वे इति च वाक्यम् । तथा च अत्रापि च इति च वाक्यम् ।
 इति च वाक्यम् ।

(प्रदीपः) तत्रावयव इति । व्यक्तिसमुदायापेक्षया एका व्यक्तियवयवः, तत्रैव शास्त्रार्थं कार्यं प्राप्नोति । तावत्तैव शास्त्रार्थस्यानुष्ठानात्, न तु सर्वेषु व्यक्तिविलयः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तत्रावयव इति । अयं भावः—सर्वान् शास्त्राधिकारिणः पुरुषाग्रति प्रवृत्तं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेक-वाक्यवया सहदेव बोधकं स्यात् । यथा—‘आपानेनाग्निं संकुर्वीत’ इत्याद्यर्थकमाधानादिवाक्यं प्रतिमाह्वयं सकृदेवाधेवोक्तम् । अत एव पुनःपुनर्नाशनादिस्कारः । तत्र व्याकरणशास्त्रस्यावर्णादधि पूर्व-परयोर्गो भवति, तद्वच्च साधु भवति, तच्च प्रयोक्तव्यम्—इत्येतावत्प-र्वन्तं व्यापारात्सकृत्स्वैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य कर-णान्मलेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात्, अतस्तत्तच्छास्त्रविषयभिन्नवस्तुपञ्चवेन वाक्यभेदोऽनयं वाच्यः । तद्वत्पूर्वपरविषयेऽपि स्यात्—इत्यादिवाक्य-मेकग्रहणम् । गुणादिविधिष्वेया लक्ष्यसंस्कारकत्वात् प्रयोगविधिरपि पुरुषसंस्कारक इति । तदाह—व्यक्तिसमुदायेति । मालेन्द्रा-दिसु न स्यादिति—भाष्ये—तद्विषयः प्रयोगो न स्यादित्यर्थः ॥

(३१२१ लौकिकदृष्टान्तेन समाधानघातिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु धर्मोपदेशनेऽनवयववि-
ज्ञानाद् यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम्, धर्मोपदेशने चास्मि-
च्छास्त्रेऽनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते, यथा लौ-
किकवैदिकेषु च कृतान्तेषु ॥

लोके तावत्—ब्राह्मणो न हन्तव्यः, सुरा न
पेया—इति,

ब्राह्मणमात्रं न हन्यते, सुरामात्रं च न पीयते ।

यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, एकं
च ब्राह्मणमहर्त्यैकां च सुरामपीत्वाऽन्यत्र काम-
चारः स्यात् ।

तथा—‘पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः’ इति,

पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते ।

यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, एकं
पूर्ववयसं प्रत्युत्थायान्यत्र कामचारः स्यात् ॥

तथा—वेदे खल्वपि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निरोमा-
दिभिः क्रतुर्भियजेतेति,

अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते ।

यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, सह-
दिष्टा पुनरिज्यायां न प्रवर्तते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । ‘साधुभिर्भाषितव्यम्’ इति
धर्मनियमोऽनेन कियत इति—अर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु
सर्वेष्वेव शब्देष्विदं शास्त्रमन्वाख्यानाय प्रवर्तते, न तु कस्यापि-
देव शब्दव्यक्त्याविलयः ॥ अनवयवेनेति । साकल्येनेत्यर्थः ॥

तथा पूर्ववया इति । न केवलं निषेधः सर्वविषयोऽनु-
ष्ठीयते, यावद्विधिरपि यथासंभवमिति दर्शयितुमुपन्यासः ॥

अग्न्याधाननिमित्तमिति । अग्न्याधानं निमित्तमत्येति
बहुव्रीहिः, सत्यग्न्याधानेऽग्निरोमादिष्वधिकारात् ॥

(उद्घोतः) समापत्तं—(भाष्ये)—धर्मोपदेशन इति ।
धर्मोपदेशने नित्यनिमित्तिकाम्यानां ग्रहणम् । यदेवावे पापजननं
तन्नित्यम्, यथा—ब्राह्मणार्हिसादि । नैमित्तिकं यथा—बुद्धागमने-
प्रत्युत्थानम् । काम्यं—उच्यते षोमादि । तत्रैतच्छास्त्रविषयप्रयोगविधे-
नित्यसमता, शास्त्रसंस्कृतशब्दप्रयोगस्य ‘नापमावित्तै’ इति ह्यस्या
स्वार्थे तदर्थकाम्यशब्दप्रयोगे पापवोपनात्—इत्याद्येनाह—साधु-
भिरिति । ‘साधुभिर्भाषितव्यम्’ इति यत् वक्तव्योऽनेन—व्याकरणेन
तद्विषयो धर्मनियमः कियत इत्यर्थः । ‘धर्मोपदेशने’ इति ऋग-
श्रुतं शास्त्राविति । ‘अर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु’ इत्यनेन
स्थानेभ्यं वारयति । एवं वक्ष्यमाणो भाष्योक्तः फलसम्बन्धोऽपि
तदेवं—इति सर्वविषयता शास्त्रस्य बोधिता ॥

इष्टान्तान्तरोपभ्यासे प्रयोजनमाह—न केवलमिति । निषेध
इति—नित्यविद्युत्पलक्षणम् ॥

अग्न्याधाननिमित्तमिति यजनक्रियाविधेरुपमित्याह—बहुव्री-
हिरिति ॥

(द्विविधदृष्टान्तव्यवस्थापकभाष्यम्)

उभयथेह लोके इज्यते—अवयवेनापि शास्त्र-
र्थसंप्रत्ययः, अनवयवेनापि ।

कथं पुनरिदमुभयं लभ्यते ?

लभ्यमित्याह ।

कथम् ?

इह तावत्—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति,
अग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थम् । सहोदाघाय
कृतः शास्त्रार्थः—प्रतिपन्नं यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनः

इति । साधुगन्धर्वानेऽनुपगच्छन्ता प्रयोगे पापजननात् ॥

५ स्यात्कृतमिति । तेन न साधुगन्धर्वयोः पापजननादपि इति च शब्द-
पुनः पुनः प्रयोग इति ॥

६ वक्ष्यमाणः—एकः शब्दः सम्बद्धः स्यात् इत्यर्थः ॥

७ तत्रैव—अर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु साधुगन्धर्वेभ्यः ॥

८ सर्वविषयता—उद्देश्यतः प्रयोगविधिरिति वारयति ॥

९ यजने ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यत्र पुनः पुनः प्रयोगे बोधनात्—
सहोदाघायेत्यादि ॥

१ सिद्धं त्विति । धर्मोपदेशनेऽस्मिन् शास्त्रेऽनवयवेन—उद्देश्यतावच्छेद-
कत्वेनेन मनुविधानात् उद्देश्य, यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च धर्मोपदेशनेऽपि
इत्यर्थः ॥

२ अर्थप्रतिपादनायेति । विवक्षितार्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु यतो-
दिशब्देऽपि सर्वेष्वेव साधुगन्धर्वानामात्रं वाच्यं भवतीति इत्यर्थः ॥

३ नित्यनिमित्तिकाम्यानां ग्रहणमिति षोदाहरणमाह—यदमाह
इत्यादि ॥

४ स्वाभाव इति । सापान इत्येव विवक्षितं तदर्थकाम्यशब्दवयो

प्रवृत्तिर्न भवति । अतोऽत्राप्यवयेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति, उपनयनं संस्कारार्थम् । सकृद्यासावुपनीतः संस्कृतो भवति । अतोऽत्राप्यवयेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—त्रिहृदयद्रुमाभिरद्विरशब्दाभिरुपस्पृशेदिति, उपस्पृशेन शौचार्थम् । सकृद्यासावुपस्पृश्य शुचिर्भवति । अतोऽत्राप्यवयेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ॥

इहेदानीम्—ब्राह्मणो न हन्तव्यः—सुरा न पेयेति, ब्राह्मणवधे सुरापाने च महान् दोष उक्तः । स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः । अतोऽत्रानवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति, पूर्ववयसोऽप्रत्युत्थाने दोष उक्तः, प्रत्युत्थाने च गुणः ।

कथम् ?

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति

यूनः स्यविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां

पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ इति ।

स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तः । अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—यसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति,

इत्यायाः किंचित्प्रयोजनमुक्तम् ।

किम् ?

'स्वर्गं लोकेऽप्सरस एनं जाया भूत्वोपशेरेत' इति । तच्च द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याद्येन्यायाः फलं भवितुमर्हति । अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—शब्दस्यापि दाने प्रयोजनमुक्तम् ।

किम् ?

एकः शब्दः सम्प्रज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामयुग्भवति—इति ।

यद्येकः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामयुग्भवति, किमर्थं द्वितीयस्तृतीयश्च प्रयुज्यते ? न वै कामानां वृत्तिरस्ति ॥

(प्रदीपः) यत्सुखमिति—यत्तद्वारम् । यशोपायमित्यर्थः ॥

ब्राह्मणवध इति । एकस्मिन्पि ब्राह्मणे हते निषेधातिक्रमात्सर्वब्राह्मणविषयो हनननिषेधः प्रतीयते ॥ ऊर्ध्वं प्राणा इति । अर्थवादोऽयं प्रत्युत्थानप्रसङ्गापरः ॥

यसन्ते इति ॥ अन्नभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वं—इति काम्यानि कर्माणि पुनः पुनरधिकारिभिरनुधीयन्ते । यस्य पुनः कामना नास्ति नास्ती पुनरनुतिष्ठति । नैमित्तिकान्यपि कर्माणि यदा यदा निमित्तावयगमस्तदा तदाऽवस्थानुष्ठेयानि । नित्यानां तु नित्यत्वादेवाविच्छेदः ॥

(उद्घोतः) यशोपाय इति । सत्कृत्याभिसम्पादनाधेत्वादानस्य सम्पन्नेष्वपि प्रयोजनाभावात् पुनःकरणमिति भावः ॥

भाष्ये—संस्कारार्थमिति । वेदाध्यापनाद्युपवर्गिसंस्कारार्थमित्यर्थः ॥

निषेधातिक्रमादिति । तदतिरूपे प्रत्यवायोत्पत्तेरित्यर्थः ॥ अर्थवादोऽयमिति । प्रत्युत्थानकरणे प्रागोरुक्तमनुरूपमसंभवि दोषमुद्राव्य तत्प्रशस्ता क्रियते तदननुष्ठाने दोषदर्शनेन तदनुष्ठानार्थम्,

यथाप्रादिष्यपदेशेन यथा बालो निजल्यते ।

असतोऽपि तथा कश्चिप्रत्यवायोऽभिधीयते ॥ इत्युक्तेः ॥

अथ शब्दप्रयोगस्य नित्यताभ्यास्तत्तल पुनः पुनरनुष्ठानवोधनाय नित्यनैमित्तिककाम्यानां पुनःपुनरनुष्ठाने हेतुमाह—आहभूयस्त्वादिति । अहंशब्देन कर्त्तृ प्रति आहभूतो याग उच्यते ॥ अधिकारिभिः—वामनावद्विभेदविधे रक्षिषिषाशुकेः ॥ नैमित्तिकानि—प्रायश्चित्तानि ॥ नित्यानाम्—अग्निष्टोमादीनाम् । नित्यत्वात्—यावद्विषयसिद्धिरास्यते, अवरणे प्रत्यवायभङ्गाभेति भावः ॥

शब्दप्रयोगस्य सामान्यं दर्शयति—एक इति—भाष्ये । नैमित्तिकस्य स्वधेरोपनिषद्वयेन रपद्येव । सामान्यं क्वा एतद्व्यधेरोपनाय सुप्रयुक्तत्वेत्यामप्युच्यते, किं वच्यं सर्वेऽपि—इति तदर्थः । एव व्यवहारे प्रयोगविषयाणां सर्वेषां साव्यवधानादुच्यते । 'शास्त्रान्वितः' इत्यनेन शास्त्रसरणपूर्वकं प्रयोगं धनैः स्वीकृतः । अत्र प्रयुक्तिप्राप्त्यवधारणव्यापार इति एव प्रयोगे कृतसम्बन्धवोधनं दर्शयन्मास्येति । एतदेकमेव पुनः पुनः प्रयोगेनानेकवामनाद्विद्विद्वत्तत्त्वम् । एवं च नित्यनैमित्तिकसामान्यविषये प्रत्यवायविरहाय कृतप्रसङ्गे च तत्तद्व्यवधानान्नान्यवोधनं आवश्यकं—

१. 'निषेधव्यापारवृत्तिः' इति सू. वा. ४. ॥

२. यत्सुखं इति न. व. ४. ॥ ३. तत्तद्व्यवधानं—४. इत्युच्यते—५. एवम्

॥ ११११ ॥ ११११ ॥ ११११ ॥ ११११ ॥ ११११ ॥ ११११ ॥ ११११ ॥ ११११ ॥ ११११ ॥ ११११ ॥

१. अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । २. अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

३. अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । ४. अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

रपुनः पुनरनुष्ठानसिद्धिः । तेन तत्तच्छब्दविषयोपपन्नवाक्ये 'गुणो भवति' इत्याद्यन्तोऽंश आधानादिवल्लक्ष्यस्कारक एव, फलाश्रवणात् । अत आद्यौ मानामानात्पूर्वपरपटितमेकमेव वाक्यमिति नादेशादयम् । अत एवैकलक्ष्ये शास्त्रस्य पुन पुनन प्रवृत्ति । एतन्मूलकमेव पठ्यते—'उच्यते लक्षणस्य सङ्गदेव प्रवृत्तिः' इति, 'सङ्गादक्याक्यालक्ष्यस्कारकवाक्योपपन्न' इति चेति दिक् ॥

(चार्तिकचतुर्णभाष्यम्)

अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) अथ पूर्वति । 'आहुणः' इत्यादौ 'आत्' इत्यादिका पञ्चमी अचीत्यादेः पठ्ठीं प्रकल्पयिष्यति, 'अचि' इत्यादिका सप्तमी 'आत्' इत्यादेरिति मत्वा प्रश्नः ॥

(उच्यते) ननु तैद्विना कथं पूर्वपरयोः स्थानितमत आह—आहुण इत्यादाविति ॥

(६१२२ पदकृत्यवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पूर्वपरग्रहणं परस्यादेश-
प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वपरग्रहणं क्रियते परस्यादेशप्रति-
षेधार्थम् । परस्यादेशो मा भूत्—'आद् गुणः'
(६११८७) इति ॥

कथं च प्राप्नोति ?

(प्रदीपः) पूर्वपरग्रहणमिति । परस्येवादेशो मा
भूत्, पूर्वपरवार्थया स्यादित्यर्थः ॥

(उच्यते) ननु परस्यानेऽप्यादेशोऽप्येष्टत्वात्प्रतिषेधार्थत्वम-
शुक्रमत आह—परस्येवेति । 'आए' इति पञ्चम्याऽऽह्नात्प्रथया
पूर्वं कृतावार्था अचीति सप्तमा एव पठ्ठीं प्रकल्पनादिति भावः ॥

(६१२३ पदकृत्यसमर्थकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ पञ्चमीनिर्दिष्टादि परस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) पञ्चमीनिर्दिष्टादि परस्य कार्यमु-
च्यते । तद्यथा—'द्वपन्तरूपसर्गभ्योऽप ईत्'
(६११९७) इति ॥

(६१२४ पदकृत्यसमर्थकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ पठ्ठीनिर्दिष्टार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) पठ्ठीनिर्देशार्थं च पूर्वपरग्रहणं क्रि-
यते । पठ्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

(प्रदीपः) पठ्ठीनिर्दिष्टार्थं स्थिति । निर्देश -

निर्दिष्टम् । तुष्येन्दश्चमार्थे । अनिष्टमिति रिष्टसिद्धिश्च
प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(उच्यते) अनिष्टमिति रिष्टमिति । तदभावे परस्येवादेशः
स्यादित्यनिष्टम् । सत्त्वे तु पूर्वपरयोर्भयो रिष्टस्थानित्वसिद्धिः—इति
वार्तिकद्वयेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

(६१२५ पदकृत्यसमर्थकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अनिर्दिष्टे हि पठ्यार्था-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे पठ्य-
र्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् ।

कस्य ?

स्थानेयोगतवस्य ॥

नैप दोषः । आदित्येपा पञ्चमी अचीति सप्तम्याः
पठ्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१११६७)
इति ।

'तथा—अचीत्येपा सप्तमी आदिति पञ्चम्याः पठ्ठीं
प्रकल्पयिष्यति 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (१११६८) इति ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वपरग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नोभे शुगपत्प्रकल्पिके भवत
इति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

यदुक्तं—सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र पठ्ठीं
कृतिसिद्धौभयकार्यप्रसङ्ग इति, स न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) यदुक्तमिति । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यत्र ॥
सप्तमीपञ्चम्योश्चेति । 'आनेमुक्' 'ईदात्' इत्यादौ । न
चोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धम्, यतो विरोधात् भवेत् ।

सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद् द्वे भवेतां प्रकल्पिके ।

पठ्या विभक्ती तेनात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितम् ॥

(उच्यते) कथमुभयोः प्रसङ्गेन विरोधाभासः । अत आह—
सूत्रद्वयेति । ज्ञापनेन चोभयोः प्रकल्पने निरुद्धे परतानवकाश-
त्वात्था व्यवसेल्यर्थः ॥

—००—

* 'तुष्येन्दश्चार्थे' इति ट. पाठः ॥

* 'एवमेव मन्त्राणां—' इति क. पाठः । सूत्रद्वयेति । सूत्रद्वयं
'आने मुक्' 'ईदात्' इत्येतत् प्रमाणत्वात् द्वे विभक्तौ—पञ्चमीतम्यो वतपत्
प्रकल्पिके भवेत्तम्, तेन पूर्वपरग्रहणस्य ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमिति । एव-
मे—इति पाठे सूत्रद्वये प्रामाण्यात्प्रसिद्धिरर्थः ॥

* ननु तत्तत्तद्विधायिणि वाक्ये 'युपपन्न' इति सर्वत्रैकवचनप्रकार-
मात्रमेवेति 'आहुणः' इत्यादादि पूर्वपरपठ्ठीं परविषयकत्वं वाक्यप्रवृत्ति-
ज्ञातव्येति स्यात्तमेन आह—तत्र सत्तदिति ॥

* 'आन एवाहुको' इति छ. पाठः ॥

* तद्विना—पूर्वपरग्रहणं विना ॥

* 'परस्यादेशो मा भूत्' इति ट. पाठः ॥

३० भाष्याभाष्य-इत्यनन्तरं त्वयि पद्मोदयेन स्वलाभात् 'आदिमिदं भा-
 वमिति' । पूर्वोक्तप्रादिकर्षणमिदं न मिथल लघुदाबन्धेन व्यवहते । य
 नैव त्वयि पद्मोदयेन पूर्वप्राप्तयेन महीमुं स्यात्, लघुदाबन्धमागिनावाप ।
 नापि अत्रावयव । इति च । पक्षे दोषातिशयस्य दृश्यते ।

तदेव दृष्टान्तभावेनाह—(भाष्ये) सद्यथेति । यत् 'अग्नि-
भस्' इत्यस्य पूर्वपरवर्गसमुदायस्यैव इति, तत्र; 'पूर्वपरयो.'
इति द्विवचनेन वाच्यस्यातिवक्तुं प्रत्येकमेव विधानोः । ध्वनि-
चेदम् 'वरणपरः' एते भाष्ये ॥

(पार्तिकावतरणभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(६१२० पूर्वपक्षिवातिवक्तुम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र यस्यान्तादिवच-
न्निर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र यस्यान्तादिवद्वाय इत्युक्ते तन्नि-
र्देशः कर्तव्यः । यस्यान्तवद्भवति, अस्यादिवद्भव-
तीति यच्चक्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्र यस्येति । अन्तादिवद्बोधोरवयवविशेष-
प्राप्तिवादवयवविभागाक्षेपेऽपि अवयवविशेषोपप्रतिपादनाय तस्मि-
न्निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(६१२८ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

पूर्वपराधिकारात् । पूर्वपरयोरिति वर्तते । पूर्वस्य
कार्यं प्रत्यन्तवद्भवति । परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भवति ॥

(प्रदीपः) पूर्वस्येति । क्वचिदादेशविधानात्प्राप्तौ पूर्व-
परो तो यश्चेति । यथा—वृक्ष-औ-वृक्षाविलिखन् सुपमौकार पर
प्रति आदिवद्वावादिकेदिरस्य सुवर्तत पदमिति पदसत्ता भवति ।
क्वचित्तु कृत एकादेशे यौ पूर्वपरो तो यश्चेति ॥

(उद्घोषः) यथा वृक्ष औ इति । कृते एकादेश इह पूर्व-
परयोर्नैवेन निर्देशानामादिर्यः ॥ क्वचित्तिवति । क्षीरपेणेल्लादी ।
तत्र हि कृते एकादेशे पूर्व-परान्तवद्भवत्कादेकादेशस्यैकानुत्तरपद-
स्वात् शक्यं भवति । यद्यपीदं प्राक्पूर्वपरमहणेनापि सिध्यति
तथापि एवमेव सिध्यतीत्यभिमानः । पूर्वपरो चात्रान्तादिवधितो
द्वैतस्य भाष्ये ॥

(सूत्राप्रवृत्तिस्वरूपोपक्रमभाष्यम्)

अथ यत्रोभयमाश्रीयते, किं तत्र पूर्वस्यान्तवद्भ-
वति—आहोस्तिपरस्यादिवद्भवति ?

१ भेदेनेति । पूर्व-औ-इत्यत्र कृत एकादेशे पूर्वपरयोः पार्थक्येन
निर्देशानामादिर्यः ॥

२ प्राक्तेनेति । क्वचिदात्रान्तवद्भावे प्राक्पूर्ववत्त्वस्य पाठः ॥

३ द्रष्टव्यविलसते 'भाष्ये' इति न पुच्छक एव इत्युक्ते, नात्रैव
उपक्रमे ॥

उभयत आश्रये नान्तादिवत् ।

किं यच्चक्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गन्सते ?

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा—लोके द्वयो-
स्तुल्यवलयोरैकः प्रेष्ठो भवति, स तयोः पर्यायेण
कार्यं करोति । यदा तु तमुभौ युगपत् प्रेययतः,
नानादिभ्यु च कार्यं भवतः, तत्र यद्यसावविरो-
धार्थो भवति उभयोर्न करोति ।

किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति ?

यौगपद्यासंभवात् । नास्ति योगपद्येन संभवः ॥

(प्रदीपः) उभयत इति । यथा 'एतेर्लिङ्' इति ह्रस्व-
त्वमुपसर्गात्परस्य विधीयमानम् 'अतीयात्-परीयात्-इत्यादौ
न भवति । तथा हि—अन्तादिशब्दावयवविशेषप्राप्तिना, तत्र
यदि पूर्व प्रत्यवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव परं
प्रति कथमादिवद्भावः स्यात् ? एवं परं प्रत्यादिवस्ये पूर्व प्रत्य-
न्तवद्भावो न स्यात्, एकस्योभयपक्षेभ्या पारतन्त्र्यविरोधादिति
भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्येन न्यापितव्यमुपपादयति—तथा
हीति ॥ पारतन्त्र्यविरोधादिति । पूर्वपरशब्दाभ्याम्—अन्तादिश-
ब्दाभ्यां च विरोधस्य पुर रक्षार्थकत्वादिति भावः । औन एव स्थानि-
नव्दाव उभयत आश्रयणेऽपि भवति । औन एव 'वलावते' इत्यादौ
'उपसर्गात्परायो' इति कृतवर्तिरित्युक्तमे भाष्ये स्पष्टम् । ननु
क्वचित्तदाकाशेनारोपमात्रं बोधये, कार्यनिर्वाहवारोपितपूर्वोन्तव-
परादित्युक्तं न विरोध इति चेत्, विरुद्धविपकारोपयोगिगपदसम्भव
इत्याशयात् । वस्तुतः शास्त्राहाकारोपमात्रपरत्वेन तस्य च विरु-
द्धविषयस्यापि सम्भवेन 'अथ यत्रोभयम्—' इत्यादिभाष्यमेकदे-
श्युक्तिः । केयटोकोदाहरणस्यापि प्रकारान्तरेण सिद्धये वक्ष्यमाण-
तया नैवेदर्थस्य फलमिति बोध्यम् ॥

(पार्तिकावतरणभाष्यम्)

अयान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ?

(६१२९ अन्तवत्त्वप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अन्तवत्त्वे प्रयोजनं बह्वर्च-
पदाट्टज्विधाने ॥ * ॥

पदाट्टज्विधाने ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तवत्त्वे बह्वर्चपूर्वपदाट्टज्विधाने

१ अत एव—स्वभाववत्त्वे पारतन्त्र्यवर्धनपूर्वपरव्यवयोगाभावादेव ॥

२ अत एव—उभयत आश्रयणेऽपि स्वातिवद्भावस्य सत्त्वादेव । अत
एव स्वातिवत्त्वमेव जैनशब्दात् । अन्यथा अन्तादिवत्त्वस्य वर्णमात्राय एव न
भवते, आभावाभावाभावाभावे भवते एव । स्वातिवत्त्वम् तु अभावाभावाभा-
वाभावेन न भवते इत्यनयोर्नैव पूर्वपक्षप्रादित्युक्ते ॥

३ 'नैवेदर्थस्य फलं' इति न पाठः ॥

३. तेन—इह देशविशेषात् ।

पेसाया स्वरादीनामन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । अर्पेतो बहिरङ्गत्वानामग्रपणेन, पूर्वमेव खीलविशिष्टयोग्यकर्मत्वविबक्षणेन च पूर्वमेव द्युत्तित इति केचित् ॥

(६१३३ भाष्योक्तप्रयोजनखण्डनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्वरितत्वं विप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरितत्वं कियताम्-एकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

(विप्रतिषेधाक्षेपनिरासभाष्यम्)

नैव युक्तो विप्रतिषेधः, नित्य एकादेशः, कृतेऽपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

अनित्य एकादेशः । अन्यथास्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति, अन्यथास्वरस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुयन्विधिरनित्यो भवति ॥

अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः ।

काऽन्तरङ्गता ?

वर्णावाधित्यैकादेशः, पदस्य स्वरितत्वम् ।

स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम् ।

कथम् ?

उक्तमेतत्—पदग्रहणं परिमाणार्थमिति ।

उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम्, स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नित्य एकादेश इति । स्वरितत्वं तु कृत एकादेशेऽन्यच्चकत्वाच्च प्राप्नोतीत्यनित्यम् ॥

पदस्य स्वरितत्वमिति । 'तिरस्वरितम्' इत्यस्य 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनेनैकवाक्यत्वात् ॥ आन्तर्यत इति । स्वरितेऽनुदात्तस्य सद्भावात् ॥

(६१३४ खण्डनोपपन्नकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लिङ्गविशिष्टेति । 'तित् स्वरितम्' इत्यत्र 'तिरिति प्रत्ययग्रहणम्' इति वचनात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्प्रविहित' इति तदन्तास्य ग्रहणात्तस्य च प्रातिपदिकत्वात् 'प्राति-

पदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषोपस्थानात् । न चेयं स्वरूपविधावेव परिभाषोपपत्तिरित्ये इति 'इयाप्रातिपदिकात्' इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

(उद्घोषः) ननु 'तित्स्वरितम्' इत्यत्र तितः शब्दरूपस्य ग्रहणात्प्रातिपदिकग्रहणभावेन कथं लिङ्गविशिष्टग्रहणम् ? अत आह—तित्स्वरितमित्यत्रेति ॥

(वार्तिकावतरणे प्रयोजनभाष्यम्)

पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनम्—गुडोदकम्, मथितोदकम् । पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुम्—उदकेऽकेष्वले पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीति ।

क तर्हि स्यात् ?

यनैकादेशो नास्ति—उदभिवुदकम् ॥

(प्रदीपः) गुडोदकमिति । उभयाभ्यत्वादन निषेधो न भवति । एकैदेशविभक्तसामान्यत्वाद्दशशब्दस्याप्युदकशब्दः, ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वपदं प्रत्यन्तवच्चमेवोपयुज्यते ॥

(उद्घोषः) ननु उदकशब्दे परतः पूर्वपदस्यान्तोदात्तविधानेन सोमयाश्रयत्वात्कथमेतदन्तवच्चप्रयोजनम् ? अत आह—उभयेति ॥ निषेधः—अन्तादिबद्धाभावात् ॥ एकदेशेति । ननु तेनैव न्यायेनोकारान्तस्य पूर्वपदत्वमपि स्यादिति भाष्यासङ्गतिः, इति चेन्न; तदेकादेशमात्रेण निकाराभावात् ॥

(६१३५ अवतरणोक्तप्रयोजनखण्डनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च विप्रतिषेधात् । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं कियतामेकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशः—उदभिवुदकम् । एकादेशस्यावकाशः—दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रम् ।

इहोमयं प्राप्नोति—मथितोदकम्, गुडोदकम् ।

पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

(प्रदीपः) एतत्प्रयोजननिराकरणायाह—पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति । ननु वर्णाभ्यत्वादेकादेशोऽन्तरपदोत्तरपदाभ्यत्वात् सैरो बहिरङ्ग इत्ययुक्तोऽयं विप्रतिषेधः ।

१ 'एकादेशेति' वाच्य इति श. पाठः ॥

२ पदस्य स्वरितत्वमिति प्रतीकत्वं यत् क उ पुचकणोरनं दत्तम् ॥

३ 'उभयामय'वादे निषेधो इति क पाठः ॥

४ एवदेशेति । एकदेशविभक्तमिति परिभाषणाज्जादित्यल्लक्षणेति नोभयव्यभिचयमित्यर्थः ॥

५ एवदेशमात्रमेवेति । भक्तोकारविकारात्वात् । न च अनुदात्तस्याव-

नानतिरेकव्यतिरिक्तत्वमेवकारयेति भाष्यम् । अप्युदकशब्देन तदवयवविभक्तिरित्येव ग्रहणोक्तव्यमित्याशयः ॥

६ एवमिति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनमिति भाष्यकृतप्रयोजनमित्यर्थः ॥

७ एवरो बहिरङ्ग इति । शब्दस्याप्येकादेशोपेक्षा 'उदकेऽकेष्वले' इति खण्डनपदस्यत्वत्वाद्बहिरङ्ग इति शक्यं ॥

नेदमपूर्वं चोचते । 'एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गवलीयस्त्वात्' इति चक्ष्यमाणत्वात्, 'नेन्द्रस्य परस्य' इति ज्ञापकाश्रयेण च परिहरिष्ये ॥

(उद्योतः) ज्ञापकेति । अन्तरङ्गोऽप्येकादेशः पूर्वपदोत्तरपदनिमित्तकार्यान्तपूर्वं न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

(६१३६ विप्रतिषेधप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥*॥ एकादेशो हि स्वरिताप्रसिद्धिः ॥*॥

(भाष्यम्) एकादेशो हि स्वरितस्याप्रसिद्धिः स्यात् । यो हि मन्यते—अस्त्वयैकादेशः, एकादेशो कृते पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भविष्यति—इति, स्वरितत्वं तस्य न सिध्यति—'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' (८।२।६) इति । गुडोदकम्, मथितोदकम् ॥

(प्रदीपः) स्वरितत्वं तस्य न सिध्यतीति । एकादेशस्योदात्तत्वमेव पूर्वपदान्तोदात्तत्वेन स्यात् । पूर्वं तु पूर्वपदान्तोदात्तत्वे सति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्युदकस्योऽनुदात्त इत्येकादेशः पक्षे स्वरितो भवति ॥

(उद्योतः) पक्षे स्वरित इति । पदादावनुदात्ति परत उदात्तेन सदैकादेशो वा स्वरित इत्यर्थेन 'स्वरितो वा—' इति सूत्रेणैवार्थः ॥

(वार्तिकविवरणेऽन्तयस्यप्रयोजनभाष्यम्)

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च प्रयोजनम् । प्रादिता प्राशिता । कृदन्त्योरेकादेशो गतेरन्तवद्भवति । यथा शक्यते फर्तुम्—गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवति—इति ।

फ तर्हि स्यात् ?

यम नैकादेशः—प्रकारकः, प्रकरणम् ॥

(प्रदीपः) प्राशितेति । कृच् । रुनि तु 'तादौ च निति ह्यलौ' इति पूर्वपदप्रकृतिसरो भवति ॥

(६१३७ भाष्योत्तरप्रयोजनान्यथासिद्धिवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं विप्रतिषेधात् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेकादेश इति, किमत्र फर्तव्यम् ?

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।

कृदन्तप्रकृतिस्वरस्यावकाशः—प्रकारकः, प्रकरणम् ।

पदादेशस्यावकाशः—दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रादिता, प्राशिता ।

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

॥ चापदं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

(६१३८ अन्तवत्त्वेनासिद्धिवोधकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ एकादेशो ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यो हि मन्यते—अस्त्वयैकादेशः, एकादेशो कृते कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति, कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तस्य न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

उत्तरपदस्यापरत्वात् ।

न हीदानीमेकादेशो कृत उत्तरपदं परं भवति । ननु चान्तादिवद्भावेन परम् ।

उभयत आश्रये चान्तादिवत् ॥

(प्रदीपः) न हीदानीमिति । एकादेशेन व्यवधानात् । न चैकादेशविकृतस्यानन्यत्वेनोत्तरपदं परं भविष्यति, एकादेशस्य तु पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावेन स्वरः सेत्स्यति—इति युक्तं कल्पयितुम् । प्राशानमित्यादौ दोषप्रसङ्गात् । तथाहि—अशानशब्दो लिखरेणाधुदात्तः, तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्वे प्रत्ययात् पूर्वं उदात्तभावो नास्तीति कथमुत्तरपदस्य स्वरः स्यात् ? तस्मात् पूर्वं स्वरः फर्तव्यः, पद्यादेकादेशः ॥

(उद्योतः) एकादेशेन व्यवधानमिति । एकादेशेन तयोर्भेदस्य तिरोधानादित्यर्थः ॥ कथमुत्तरपदसेति । 'बहुमीदौ प्रकृत्या—' इत्यादिनेवानेनापि उदात्तस्वरितवोगिन एवोत्तरस्य प्रकृतिस्वर इति भावः । कृत. प्रत्ययत्वेन 'प्रत्ययग्रहणे—' इति परिभाषया यतः कृदिदितस्तदन्तमुत्तरपदं न परं भवतीति भाष्यार्थः । दवा-रादिभाष्येऽहोत्तरादिप्रत्ययविधावाभावेनैकादेशविकृतस्याविवक्षयाभावात् । स्थानिवच तु न, शास्त्रोपादेशाभावात्—'ननु चान्तवद्भावेन—' इत्येकदेशिना शङ्खितेऽपर एकदेश्यात्—उभयत इति (भाष्ये) । तेनासिद्धेन परत्वाभावादिति परे ॥

(६१३९ विप्रतिषेधवोधकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

उत्तरपदवृद्धेरवकाशः—पूर्वप्रेगर्तकः, अपरप्रेगर्तकः ।

एकादेशस्यावकाशः—दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—पूर्वपुकाग्रमशमः, अपरपुकाग्रमशमः ।

उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) पूर्वप्रेगर्तक इति । पूर्वपु विगर्तेषु गय इति तदित्यायं यमय । 'गुप्तवर्धदिवचन्नेभ्यो जनपदस्य' इति तदन्तविधिना 'गृह्यादपि—' इति पुम् प्रत्ययः । 'दिशोऽम-दानाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः । ननु च 'प्राचा प्रागनगराणाम्' इत्य-

स्या वृद्धयकाशो दर्शनीयः । एवं तर्हि प्रकरणाश्रयेणोक्तम् ।
इदं तदाहरणम्—पूर्वकार्ण्यमिति इति ॥

(उद्घोतः) अथैकादेशस्यान्तरङ्गत्वेन निप्रतिषेधाद्युक्तत्वं निर-
सितुं शापकेनाशान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिमाह—उत्तरपदवृद्धि-
कादेशादिति (भाष्ये) ॥ ननु च प्राचामिति । इयुक्तामशमीशब्दस्य
प्राग्ग्रामवाचिवाद् 'प्राचो ग्रामनगराणाम्' इत्यस्या एव वृद्धेः
प्राप्तत्वादित्यर्थः । शिगतेस्तु जनपदो न ग्रामनगरवाचीति भावः ॥
प्रकरणेति । उत्तरपदवृद्धिप्रकरणत्वेकादेशस्य च निप्रतिषेध आश्रीयत
इत्यर्थः । विशेषाश्रयेण तदाहरणं दर्शयति—पूर्वकार्ण्येति ।
'उभयाश्रयणादन्तादिवद्भाषाभावाद' इति वाङ्मयः । शापकपर भाष्यं
निप्रतिषेधवृद्धे व्याख्यातम् । वृद्धे-पच्चे-वृद्धो-इत्यादौ यस्यादिवि-
रिहामयणादुभयाश्रयणेनोदाहरणत्वं चिन्तयामि कैचिच्च, एवम् ।
एकादेशविकृतान्पादेन वृद्ध-इत्यस्य वृद्धशब्दत्वेन पूर्वान्तरवचनानु-
पयोग इत्याशयात् ॥

(६१४० एकादेशस्यान्तरङ्गत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्ग-
बलीयस्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादेशस्तु प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गबलीयस्त्वात् । अन्तरङ्गं बलीयो भवति ॥
तत्र को दोषः ?

(६१४१ एकादेशस्यान्तरङ्गत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ तत्र वृद्धिविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र वृद्धिर्विधेया ॥

* (प्रवीपः) तत्र वृद्धिविधानमिति । एकादेशस्यो-
भयाश्रयणादन्तादिवद्भाषाभावाद्वैदप्रसङ्गात् ॥

(एकादेशाधिकभाष्यम्)

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति—पूर्वोत्तर-
पदयोस्तावत्कार्यं भवति, नैकादेशः—इति, यद्यम्
'नेन्द्रस्य परस्य' (७।३।२२) इति प्रतिषेधं
शास्ति ।

कथं कृत्वा शापकम् ?

इन्द्रे ह्यावचौ । तत्रैकः 'यस्य-' इति लोपेन
ह्रियते, अपर एकादेशेन । अनञ्च इन्द्रः संपन्नः ।
तत्र को वृद्धेः प्रसङ्गः ? पश्यति त्वाचार्यः—पूर्वपदो-
त्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति, ततो
'नेन्द्रस्य परस्य' इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथादिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ?

(६१४२ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्य-
संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिवत्त्वे प्रगृह्यसंज्ञायां प्रयोजनम् ।

अग्नी इति, वायु इति । द्विवचनाद्विवचनयोरेका-

देशो द्विवचनस्यादिवद्भवति । यथा शक्येत क-

र्तुम्—'ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्याम्' (१।१।११) इति ।

क तर्हि स्यात् ?
यत्रैकादेशो न भवति—त्रपुणी इति, जतुनी
इति ॥

(६१४३ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ सुसिङ्गान्विधिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुसिङ्गान्विधिषु प्रयोजनम् ।

सुप—वृक्षे तिष्ठति, वृक्षे तिष्ठति । सुवसुपोरे-

कादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—

सुयन्तं पदम्—इति ।

क तर्हि स्यात् ?
यत्रैकादेशो न भवति—वृक्षस्तिष्ठति, वृक्षस्ति-
ष्ठति । सुप ॥

तिङ्—पच्चे, यजे—इति । तिङतिङोरेकादेश-

स्तिङ् आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—

तिङन्तं पदम्—इति ।

क तर्हि स्यात् ?
यत्रैकादेशो न भवति—पचति, यजति । तिङ् ॥

आप्—उद्गा, माला । आयनापोरेकादेश आप

आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—आयन्ता-

स्तोलोपो भवति—इति ।

क तर्हि स्यात् ?
यत्रैकादेशो न—कुञ्जा, उष्णिहा, देवविशा ॥

(६१४४ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ आङ्ग्रहणे पदविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) आङ्ग्रहणे पदविधौ प्रयोजनम् ।

अथाहते, कदाहते । आङ्गनाङ्गोरेकादेश आङ्

आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—'आङो

यमहनः' (१।३।२८) इत्यात्मनेपदं भवति—इति ।

क तर्हि स्यात् ?
यत्रैकादेशो न—आहते ॥

(प्रवीपः) अथाहते इति । आश्रयस्कारपक्षाभ्या-

भ्येतान्युदाहरणानि ॥

(उद्घोषः) वाक्यसंस्कारेति । पदसंस्कारे ॥ आहत
इत्यादौ आत्मनेपदे कृते पश्चादचान्देन सम्बन्धे दीर्घ इतीष्ट सिध्य-
वीति भावः ॥

(६१४५ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ आदश्च वृद्धिविधौ ॥ * ॥

(मायम्) आटश्च वृद्धिविधौ प्रयोजनम् । अद्यै-
हिष्ट, कदैहिष्ट । आटोऽयं शब्दस्य चैकादेश आट
आदिबद्भवति । यथा शम्भ्ये कर्तुम्—“आटश्च”
अचि वृद्धिर्भवति—इति ।

क. तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न—येहिष्ट, ऐक्षिष्ट ॥

(६१४६ आदित्ये प्रयोजनघातिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) रुदन्तप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनम् ।
धारयः, पारयः । रुदशतोरैकादेशः रुत आदिय-
द्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—रुदन्तं प्रातिपदि-
कमिति ।

फ तार्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न—कारकः, हारकः ॥

(प्रदीपः) धारय इति । धारयतीति धारयः, 'अनुप-
सर्गालिम्प—' इति शः, कर्तरि शप् ॥

(६१४७ अन्तादिवद्वायनिषेधवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ नाभ्यासादीनां हस्तत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासादीनां ह्यस्येव नान्तादिय-
न्यतीति यक्तव्यम् ।

ॐ पुनरभ्यासादयः ।

अभ्यासोदाभ्यार्थनदीनपुंसकोपर्जनैहृत्स्वत्यानि ।

अभ्यासः सत्यम्—उपेयाज, उपोयाज ।

अक्षेप्तस्यम्—उपोद्यते, प्रोद्यते, परोद्यते ।

अभ्यार्थ-नदी-नपुंसक-उपसर्जनद्वयत्वानि—
अभ्याप, अद्याप । शुभासीदम्, किशोरीदम् ।
आरादासीदम्, घानादाकुलीदम् । निष्काशाम्नी-
दम्, निष्प्राणसीदम् । अभ्यासोदाभ्याथंनदीनपुं-
स्तकोपसर्जनं प्रहजेन प्रहणान्नस्यत्वं प्राप्नोति ॥

(मदीनः) उपेयाजेति । उप इजाय इति म्यिते 'आ-
हुः' तस्य परे प्रत्ययान्तत्वात् इत्यमरप्रवृत्तः ॥

श्रीराम इति । अत्रापि 'उमदा' आधारेण
 'मन्दा' इति । अत्रापि 'उमदा' आधारेण

अम्वात्रेति । 'अम्वार्यनयोर्हसः' इति हसत्ये कृते
एकादेशे च तस्यान्तवद्भावात् पुनर्हसप्रवृत्तः ॥ निष्कौशा-
म्बीदमिति । ननुसकृत्स्यात्परत्यादुपसर्जनहसः ॥

(उद्धोतः) अण्ग्रहणानुवृत्तिमिति । आ उद्धते-समोद्धते
इत्यत्र हलस्वाद्युत्तये 'केऽण्-' इत्यत 'उपसर्गाद्ग्रह्-' इति सूत्रेण
इलनुवृत्तिराश्रितेति नावः ॥

परत्वादुपसर्जनहस्य इति । कार्यक्ये विप्रतिषेधाभावादिदं
चिन्त्यम् । तस्यापदान्तरसंबन्धावगम्यनपुंसकत्वप्रसक्तसत्त्वात्पू-
र्णमेवोपसर्जनहस्यत्वमिति भाष्याद्ययमन्ये ॥

(६१४८ निषेधानर्थव्ययोपकृत्वार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतद्वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

यहिरङ्गलक्षणत्वात् । अन्तरङ्गं ह्यस्यत्वम्, यहिरङ्गा
पते विधयः । असिद्धं यहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(उद्घोसः) भाष्ये—अन्तरङ्गं ह्रस्वमिति । अन्तरङ्ग-
त्वात्पूर्वं ह्रस्वत्वे कृते ‘उभये कृष्णस्य’ इति न्यायेन पुनरपेक्षितः ।
विकारभेदेन न कर्तृभेद इति भावः । एव च ‘ह्रस्वत्वे कृते’ इति
नियतनिश्चयः । ननु हे ह्रस्वत्वं यथामन्तरङ्गम् । अपसर्गसम्बन्धनिमित्त-
त्वात्—इति चेत् । ‘बहिरङ्गकृष्णत्वात्’ इत्यस्योपलक्षणत्वात् । ‘वार्गा-
दाङ्गम्’ इत्यनेन तत्र पूर्वं ह्रस्वमिति बोध्यम् । एवञ्चाग्नीयादित्या-
देरपि सत्यभिधानेऽप्येव रीत्या सिद्धौ ‘उभयत आश्रयणे नाम्ना-
दियत्’ इत्यस्योदाहरणान्तरं श्रम्यम् । प्रत्यक्षत्वे भाष्ये ह्यत्र
निश्चितवृत्ताहरणं दर्शितम् ॥

(६१४६ अन्तादियद्वावनिषेधवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ वर्णाश्रयविधौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यर्णाधयविधौ च नान्तादिवद्भवतीति
यक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(६१५० अन्तादिवद्वायनिषेधप्रयोजनपार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं गद्वाभिर्जुहावास्या
अश्व इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) इह-खट्वाभिः, मालाभिः-शतौ मिरा
पेस्मयतीत्येस्मायः प्राप्नोति । नैप दोषः । तपस्व-
जसामर्थ्यां भविष्यति ।

अस्त्यन्यत् तपरकरणे प्रयोजनम् ।

किय !

फीन्दा लपाभिः, शुभंयाभिः ॥

जुहाव—‘आत औ णलः’ (७।१।३४) इत्यौत्वं
प्राप्नोति ॥

अस्या अभ्य इति—‘पलः पदान्तादति’ (६।१।
१०९) इति पूर्वत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) जुहावेति । इयतेर्लिटि तिपि णलि ‘अभ्य-
स्वस च’ इति सम्प्रसारणम्, ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वका-
देशः, तस्याकारं प्रत्यादिपद्माणाणल औत्त्वप्रसङ्गः ॥

अस्या अभ्य इति । इदमथतुष्यैकवचनम्, लदाद्यत्वम्,
टाप्, ‘सर्वनामः स्याद् ह्रस्व’ इति स्याद् ह्रस्व, शुद्धि-
रैकदेशः, ‘इति लोपः’ इतीदृशस्य लोपः, ‘एवोऽयथायावः’
इत्येकारस्यापेक्षः, ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति यलोपः ॥

(६।५। निषेधप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥ * ॥ न चाऽताद्रूप्यातिदेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा चकृत्वम् ।

किं कारणम् ?

अताद्रूप्यातिदेशात् । न हि ताद्रूप्यमतिदिश्यते ।
रूपाश्रया वा पते विधयः, अताद्रूप्याच्च अभिप्यन्ति ॥

(प्रदीपः) न वेति । कार्यमात्रमनेनातिदिश्यते न तु
रूपम् । विशिष्टवर्णरूपाश्रयाधैते विषयो नातिदिश्यन्ते ।
तुष्यसिद्धवचनं चास्यास्य लिङ्गम् । यदि हि वर्णाश्रयो
विधिरनेनातिदिश्येत तदा—अधीत्य—प्रेत्य—इत्यादावेकादेशस्य
हसं प्रत्यादिपद्माणास्तुक्तः सिद्धत्वास्तुष्यसिद्धत्वं न ब्रूयात् ॥

(उद्घोषः) कार्यमात्रमिति । अवयववाक्यान्तादिनाम्ना-
भ्यामाक्षिप्तसमुदायनिमित्तकार्यमात्रमित्यर्थः ॥ अ तु रूपमिति ।
न स्वन्ताप्रवचनमात्रनिवर्धनं कार्यमित्यर्थः ॥ अनुमर्थं शापकेन
साधयति—तुष्यसिद्धेति ॥

(१०८९ अतिद्ववातिदेशसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ५४)

२५२३ पत्वतुकोरसिद्धः

॥ ६।१।८६ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(६।५२ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पत्वतुकोरसिद्धवचनमादेश-
लक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षण-
भावार्थ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पत्वतुकोरसिद्धवचमुच्यते, आदेश-
लक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च ।

आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्—कौऽसिञ्चत्,
सोऽसिञ्चत् । एकादेशे कृते इण इति पत्वं प्राप्नोति,
असिद्धत्वाच्च भवति ।

उत्सर्गलक्षणभावार्थं च—अधीत्य, प्रेत्य । एका-
देशे कृते ‘ह्रस्वस्य’ इति तुग्र प्राप्नोति, असिद्ध-
त्वाद्भवति ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(प्रदीपः) उत्सर्गंति । उत्सर्गः—स्थानी, सामान्येनो-
त्सृष्टत्वात् ॥

(उद्घोषः) रुडिग्योगप्रवृत्तीति न्यायस्य प्रकरणप्रसंगोच-
नया साग इत्याद्येनाह—उत्सर्गं इति ॥ सामान्येन—साधा-
रण्येन ॥ उत्सृष्टत्वात्—बोधिवत्त्वादित्यर्थः ॥

(६।५३ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रोत्सर्गलक्षणाप्रसिद्धि-
रुत्सर्गाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः ।
अधीत्य, प्रेत्य ।

किं कारणम् ?

उत्सर्गाभावात् । ह्रस्वस्येति उच्यते, न चात्र
ह्रस्वं पदयामः ॥

ननु चात्राप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् ॥

(६।५४ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति
चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य

भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत् ।
तत्र ।

किं कारणम् ?

नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः । न ह्यन्यस्या-
सिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । न हि देव-
दत्तस्य हन्तरि दत्ते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ॥

(प्रदीपः) नान्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयेणमुच्यते ।
आदेशेन स्थानिनो निवर्तितत्वाद् घस्यप्यादेशस्यासिद्धत्वे
स्थानिनः प्रत्यापत्त्यभावात् ॥

(उद्घोषः) कार्यासिद्धत्वेति । अत्र पते निराश्रितानातोषा-
सम्भवेन लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिरावश्यकमिति भावः ॥

(६१५५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्स्थानिवद्बचनम-
सिद्धत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्स्थानिवद्भावो चकव्यः, असि-
द्धत्वं च ।

अधीत्य, प्रेत्येति स्थानिवद्भावः ।

कोऽसिद्धत्वं, सोऽसिद्धदित्यत्रासिद्धत्वम् ॥

(प्रदीपः) असिद्धत्वं चेति । पत्वेऽसिद्धत्वम्, स्था-
निवद्भावे तु स्वाध्यायस्थानिवर्तनात् पत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ननु पत्वमपि स्थानिवत्त्वेन सिद्धमत आह—
स्थानिवद्भावे स्थितिः । न च स्थानिवद्भावेन पत्वविषयेऽभावाति-
देशो धाव्यः, यद्यपि तद्विरुद्धत्वात्स्वाग्रम्य पत्व नेति वाच्यम् ।
एकेन स्थानिवत्त्वेन तुल्ये भावातिदेशः, पत्वेऽभावादतिदेश इत्यस्य
द्वन्द्वतमासेन दुवपपादरवाद । योगविभागेऽर्थाधिकारशङ्का स्वादिति
तद्धारणेन स्वार्थमसिद्धत्वातिदेश एवाश्रित इति आह ॥

(६१५६ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्थानिवद्बचनानर्थक्यं शास्त्रा-
सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थानिवद्बचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

शास्त्रासिद्धत्वात् । नानेन कार्यस्यासिद्धत्वं
क्रियते ।

किं तर्हि ?

शास्त्रासिद्धत्वमनेन क्रियते । एकादेशशास्त्रं
तुल्यशास्त्रेऽसिद्धं भवतीति ॥

(प्रदीपः) एकादेशशास्त्रमिति । ततश्च पूर्वं तुल्यत्वं
प्रपत्तेर्ये, पथादेकादेशशास्त्रम्—इत्युक्तं भवति ॥

(वार्तिकावतरणे—उपसंख्यानभाष्यम्)

संप्रसारणणीदृष्टु सिद्धः । संप्रसारणणीदृष्टु
सिद्ध एकादेश इति यक्तव्यम् ।

शकहपु, परिवीपु । संप्रसारण ।

छि—वृक्षे छत्रं, वृक्षे च्छत्रं, वृक्षे छत्रं, वृक्षे
च्छत्रम् । छि ।

इदं—अपचे छत्रम्, अपचे च्छत्रम्, अयजे
छत्रम्, अयजे च्छत्रम् ॥

(प्रदीपः) शकहृष्यति । शकान् एवंतीति छिपु,
संप्रसारणम्, पूर्वादेशः, 'इह' इति धीर्षवम् । तत्रैका-
देशस्यासिद्धत्वादिषु उत्तरस्य विधीयमानं पत्वं न स्यात् ॥

पृक्षे छत्रमिति । एकादेशस्यासिद्धत्वमित्यो हस्याध्या-
स्युह स्यात् । 'धीर्पाठ-पदान्ताद्' इति विष्ण्वेन शिष्यत्वे ॥

(६१५७ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ संप्रसारणणीदृष्टु सिद्धः
पदान्तपदाद्योरेकादेशस्या-
सिद्धवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संप्रसारणणीदृष्टु सिद्ध एकादेशः ।

कुतः ?

पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात् । पदा-
न्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युच्यते, न चैव
पदान्तपदाद्योरेकादेशः ॥

यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः—सुसत्या
ओपधीस्त्वधि, सुपिप्पला ओपधीस्त्वधि—अत्र
पत्वं प्राप्नोति ।

तुग्विधिं प्रति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः,
पत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धं भवति ॥

यदि पत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम्—शकहपु,
परिवीपु—अत्र पत्वं न प्राप्नोति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

कथं—सुसत्या ओपधीस्त्वधि, सुपिप्पला ओप-
धीस्त्वधि ?

नैव दोषः । आतुप्पुत्रग्रहणं शापकम्—एकादेशा-
निमित्तात् पत्वप्रतिषेधस्य । यद्यपि कस्कादिषु
आतुप्पुत्रग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नै-
कादेशनिमित्तात्पत्वं भवतीति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते, शकहपु, परिवीपु—अत्र पत्वं न
प्राप्नोति ।

तुल्यजातीयस्य शापकम् ।

किं च तुल्यजातीयम् ?

यः कुप्योः ॥

यद्येवं, वेजोऽप्रत्यये परत उरिति प्राप्नोति,
उदिति चेप्यते ।

यथा लक्षणमप्रयुक्ते ।

अथवा—नैवं विज्ञायते—पूर्वस्य च पदादेः परस्य
च पदान्तस्येति ।

कथं तर्हि ?

परस्य च पदादेः पूर्वस्य पदान्तस्येति ॥

(प्रदीपः) पदान्तपदाद्योरिति । ननु तुल्ये यावन्नि-
कले यो विशेषः—नैव 'संप्रसारणणीदृष्टु सिद्धः' इति प्रत्याख्या-
यते 'पदान्तपदाद्यो' इति तु क्रियते । उच्यते—सापवादस्य-
स्येतेषु यथेष्टम् । अन्तादिप्रदर्शनं च पूर्वप्राप्त्यनुवर्तते ।
तेन पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युक्तं कथ्यते ॥

ओपधीस्वरूपीति । औपधिशब्दाद् द्वितीयावहुवचनम्, 'ओपधेय विभक्त्यावप्रथमायाम्' इति दीर्घः, ततः पूर्वसवर्ण-दीर्घः, रुक्त्वविसर्जनीयौ, 'कःकरकरति-' इति विसर्जनीयस्य सकारो विधीयते । 'इणः यः' इत्यधिकारादिण उत्तरस्य पकारः, तत्रैकादेशस्य 'पदान्तपदाद्योः-' इति वचनादसिद्धत्वाभावात् पत्यप्रसङ्गः । असिद्धत्वे त्वैकादेशस्य पत्वाप्रसङ्गात्सकारः सिध्यति ॥

आतुप्पुत्रग्रहणमिति । 'ऋतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः' इत्युल्लङ्घ्य, 'ऋत उट्' इत्युकार एकादेशः, रपरत्वम्, 'रासस्य' इति सलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः । तत्रैकादेशस्य सिद्धत्वाद् 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति परत्वे सिद्धे कस्कादिषु पत्यार्थे आतुप्पुत्रग्रहणं ज्ञापयति-नैकादेशात्परस्य विसर्जनी-यस्य पत्यं भवतीति ॥

वेज इति । वकारस्य संप्रसारणम्, प्रथमैकवचनम्, ततः सावपि पदमिति पदसंज्ञायां सत्यामुकारः पदादिराकारः पदान्त इति तयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाभावाद् ह्रस्वान्तत्वाभा-वाच्चुम प्रोतीतीत्यर्थः ॥

यथालक्षणमिति । मा भूत्तुगागम इत्यर्थः ॥ अथ वेति । पूर्वपरयोस्त्वनुवर्तते, अन्तादिग्रहणं च । तत्र यथासंख्यसंबन्धात् पूर्वस्य पदस्यान्तस्य, परस्य पद-स्यादिधैकादेशोऽसिद्ध इत्यर्थः स्पष्टते । आकारश्चात्र पदादिर्न भवति, नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावाच्चुम् भव-त्येवेत्यर्थः ॥ किमर्थं परवर्तुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते यावता द्विपदभ्रयत्वाद्द्विरङ्गत्वाद्वैकादेशस्यासिद्धत्वं सिद्धम् । एवं तर्हि ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञापयति-अचोराणामन्तये बहिरङ्गस्यापि नासिद्धत्वं भवति । तेनाल्लघुरित्यप्रोठोऽसिद्धत्वाभावाद्यणादेश उपपन्नो भवति ॥

(उह्योतः) सम्प्रसारणहीदस्विति । स्थानिनोऽधिकरण-त्वविषयता सप्तमी ॥ ननु 'इदो छत्रम्' इत्यत्रेभ्यस्त यव हुक्, अत आह—एकादेशस्वेति ॥

ओपधेश विभक्त्यापिति । मन्विषयेऽस्य प्राप्तैतदुपगतासः ॥ एकादेशस्य—पूर्वसवर्णदीर्घरूपस्य ॥ असिद्धत्वे तिचि । इण उचरत्वाभावापिति भावः ॥

एकादेशात्परस्वेति । एकादेशशालं निमित्तं वस्वेति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

भाष्ये—यधेयमिति । 'संप्रसारणही-' इति वार्तिकप्रत्याख्यान-इत्यर्थः ॥

प्रथमैकवचनमिति । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्तुः पूर्वमेकादेशस्त-वच, तथापि पदस्य विभक्त्यान्वयस्थान इदम् ॥

पूर्वपरमोरित्यनुवर्तते इति । 'अपील' इत्यादी तुनिस्सिद्धि-मुन्नतेन समासे बोधेति भावः । पद-अव्ययैर्नाथैव उपलक्ष्यमादौष इत्यन्ये । यावतेति । पदविभक्तिपक्षये व्याख्यातम् । वर्युत्तु पत्यस्य यैवादिक्काद्यन्त बहिरङ्गपरिमाणमाप्तिरेव न । ययसि बुकि

सा प्रवर्तते तथापि तस्या अनित्यत्वं तुल्यसिद्धवचनाभ्यावते । अत यव 'हत्तस्य-' इति सूत्रे आमणिपुत्रे तुगसिद्धपरिभाषया व्याव-र्तिताः, कचिच्चप्रवृत्तेः । नावानन्तर्यपरिभाषा तु नास्त्येव, 'वाह कठ' इति सूत्रे पुनरसिद्धपरिभाषोपन्यासवदिह तदुपन्यासामावादि-त्याहुः ॥

—००००००००—

(१०९० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५५)

२५२४ आहुणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥

(गुणाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

गुणग्रहणं किमर्थम्, न आदेको भवतीत्युच्यते ॥ (मदीपः) गुणग्रहणमिति । वक्ष्यमाणचिन्मादाहुण एव भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(उह्योतः) वक्ष्यमाणादेति । 'एचि इद्विरेव' 'एच्येव इद्विः' । 'उपसर्गाद्विधातावेव इद्विः' 'ताहवे धानो इद्विरेव' इत्या-दिकादित्यर्थः ॥

(गुणपदाभावे आक्षेपलोकभाष्यम्)

आदेकश्चेदुणः केन आदेकश्चेत्, गुणः केनेदानीं भविष्यति—ख-द्वेन्द्रः, मालेन्द्रः । पदोदकम्, मालोदकम् ।

(समाधानलोकभाष्यम्)

स्थानेऽन्तरतमो हि सः ।

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति ॥ ऐदौतावपि तर्हि प्राप्तुतः ।

(मदीपः) स्थानेऽन्तरतमो हि स इति । पूर्वपरयोः कण्ठ्यतालव्योरन्तरतमः कण्ठ्यतालव्य एकारः, कण्ठ्ययोल्लु कण्ठ्यौ ओकारः ॥ ऐदौतावपीति । ऐकारस्यापि कण्ठ्या-लव्यत्वादौकारस्य कण्ठ्यतात्वाच्चेति भावः ॥

(समाधानलोकभाष्यम्)

ऐदौतौ नैचि तावुक्तौ

ऐदौतौ न भविष्यतः ।

किं कारणम् ?

एचि हैदौतावुच्येते ॥

इह तर्हि—खद्वर्यः, मालर्यः—त्रदकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

(मदीपः) ऐदौतौ नैचीति । ऐदौतोरनेन सिद्धयोः 'इद्विरेचि' इति नियमार्थं भविष्यति—एच्येव इद्विरेच्यतीति । उभयतो नियमस्य व्याख्यातत्वे-इद्विरेच्येतीति ॥

(उह्योतः) नन्वेवं नियमे एचि ऐदौतावपि प्राप्तुत इत्यत्र आह—उभयत इति । दत्तादिनेति भावः ॥

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

ऋकारो नोभयान्तरः ॥ १ ॥

उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम्, न च ऋकार उभयोरन्तरतमः ॥

आकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) नोभयान्तर इति । अकारस्तु स्थित्यमाण एव रपरो भवतीति स्थानत उभयान्तरः ॥

(उद्योतः) स्थानत उभयान्तर इति । 'ऋ' इत्यवयव-द्वारा षण्ठमूर्त्यन्य इत्यर्थः ॥

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

आकारो नर्तिघातौ सः

आकारो न भविष्यति ।

किं कारणम् ?

कृतिघातावाकार उच्यते तन्नियमायै भविष्यति—ऋकारादो घातावेव, नान्यत्रेति ॥
हुतस्तर्हि प्राप्नोति ।

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

हुतश्च विषये स्मृतः ।

विषये हुत इत्युच्यते । यदा च स विषयः, भवितव्यमेव तदा हुतेन ॥

(प्रदीपः) हुतश्चेति । हुतविधाने सति यस्मिन् विषये हुतो विहितस्वाभिप्रायेणैव भाव्यम्, अस्मिन् कर्तव्य आष्ट-मिकस्य हुनस्यासिद्धत्वाद्—इति पक्षेऽनुवादप्रपञ्चाद् हुतो न भविष्यति—इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु दूरादाहानादिविषये हुतविधानेऽप्यन्यथा-नेन हुतः प्राप्नोति चेत्तत्र आह—हुतविधाने इति । तत्र दूरा-दाहानादिविषयरूपे पक्षेऽनुवादस्वरूपेणैव व्युत्पन्नप्रसङ्गः । कचिदनु-वादस्वरूप-कचिद्विधिरिति वैकल्पिकप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । केचित्तु—यदा स विषय इति । यदा दूरादाहानादिविषयस्तदा भवत्येव हुत इति न निषेधः । दूरादाहानादिविषयाभावे ॥ नात्रेन हुतविधानम्, षण्मेन्द्रादाहान्यादिभिर्भावे । निमात्रे स्थितिं हुतावधित्वमेव विधानं पक्षेऽस्तु ॥

(गुणपदप्रयोजनश्लोकभाष्यम्)

आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्राः

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आन्तर्यतस्मिमात्रचतुर्मा-त्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूय-मिति । खट्वा-इन्द्रः—खट्वेन्द्रः । खट्वा-उदकः—खट्वोदकम् । खट्वा-ईषा—खट्वेष्टा । खट्वा-ऊढा—

खट्वोढा । खट्वा-एलका—खट्वेलका । खट्वा-ओ-दनः—खट्वोदनः । खट्वा-पेतिकायनः—खट्वेतिका-यनः । खट्वा-ओपगवः—खट्वोपगवः ॥

(प्रदीपः) त्रिचतुर्मात्रा इति । हुताहुतप्रसङ्गे 'हुतश्च विषये स्मृतः' इति न्यायः, न तु हुतप्रसङ्गे—इति निमानप्रसङ्ग उच्यते ॥

(उद्योतः) सन्त्येनेनैव न्यायेन त्रिमात्रायापदनमसङ्गतमत आह—हुताहुतेति । यथा—उपेन्द्रे । अत्र तु सर्वदा त्रिमात्र एव प्राप्नोतीति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कियमाणेऽपि गुणग्रहणे कस्मादेवात्र त्रिमा-त्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ?

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

तत्परत्वाच्च ते स्मृताः ॥ २ ॥

तैपरे च गुणवृद्धी ॥

(प्रदीपः) तत्परत्वाच्च ते स्मृता इति । सतीह गुणग्रहणे गुणसङ्गाविधौ तत्परकरणाद् निमानचतुर्मात्राणां गुणसङ्गाया अभावादप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(तत्परपदार्थबोधकभाष्यम्)

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तत्परः । नैत्याह ।

तादृषि परस्तत्परः । यदि तादृषि परस्तत्परः,

'ऋदोष' (३।३।५७) इहैव स्यात्—ययः, स्तयः ।

लघः, पयः—इत्यत्र न स्यात् ।

नैप तकारः ।

कस्तर्हि ?

दकारः ।

किं दकारे प्रयोजनम् ?

अथ किं तकारे ?

असंसेदार्थस्तकारः ।

यद्यसंसेदार्थस्तकारः, दकारोऽपि । अथ मुख-

मुखायस्तकारः, दकारोऽपि ॥

(उद्योतः) भाष्ये—सय किं तकारे इति । यद्यपीह मासाभाववादिनस्तत्र—एषेयः ॥

(६।५८ वृद्धदेविन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ ३ ॥ गुणे डिशीटामुपसंख्यानं दीर्घत्व-

याघनार्थम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) गुणे णिशीटामुपसंख्यानं कैतव्यम् ।

टि—वृक्ष इन्द्रः, वृक्ष इन्द्रः ।

१ 'हुत' पदस्येति इति च पदम् ॥

२ अकारादिसिद्धिः । योऽहं अकारो हुतस्येव हुतोऽङ्गमात्रमिति हुतो न भविष्यति चेत्तत्र ॥

३ अत्रेति । हुतस्येति एतद् इति व्यतिरेकः ॥

४ 'तरे' गुणवृद्धी इति च—इति च पदम् ॥ ७ ॥ गुणवृद्धी ॥

५ 'कस्तर्हि' । वृक्ष इन्द्रः, वृक्ष इन्द्रः । डि—वृक्ष इति पदम् ॥ ७ ॥ गुणवृद्धी ॥

॥ अन्धश्रुत्याभावात्-अन्धश्रुत्याभावहेतुवात् इन्द्रार्पण-इन्द्रपटकस्य
 घटस्य-उत्तिपदस्य विशेषणसङ्गत्या-एषति विशेषणसङ्गत्या विभा-
 गस्य-पृथक्कारस्यैकजिन्योरे कर्तृमध्यवसादिभगवत् । 'अन्धश्रुत्याभावात्
 विभागस्य' इति च. पाठाः ॥

(योगविभागे आक्षेपसमाधानविषयकं भाष्यम्)

एवमपि आ इतः—एतः; उपेतः, प्रेतः—इत्य-
त्रापि प्राप्नोति ।

आडि पररूपमत्र बाधकं भविष्यति ।

न भविष्यति । नाप्राप्ते पररूप इयं वृद्धिरार-
भ्यते, सा यथैव 'एडि पररूपम्' बाधते, एवमाडि
पररूपं बाधेत ।

न बाधते ।

किं कारणम् ?

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्त एडि
पररूप इयं वृद्धिरारभ्यते, आडि पररूपे पुनः प्राप्ते
चाप्राप्ते च ।

अथ वा—पुरस्तादपचादा अनन्तरान् विधीन्
बाधन्त इतीयं वृद्धिरेडि पररूपं बाधिष्यते, नाडि
पररूपम् ॥

(प्रदीपः) सा यथैवेति । बाध्यमाप्रापेक्षया सर्वस्य
बाधाप्रसङ्ग इति भावः ॥

येन नाप्राप्त इति । कार्यविशेषचिन्तायां सर्वविषयव्या-
पिबाधस्याप्यप्यत्वात् ॥

अथवेति । अनन्तरे बाध्ये विज्ञाते तद्बाधया वचनस्य
चरितार्थत्वादुत्तरेण सह स्पर्धाया परत्वादुत्तरे भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) बाध्यमात्रेति । 'येन नाप्राप्ते' इत्यस्य स्वेत-
रेणेत्यर्थे इति भाषः । यद्वा 'येन' इत्यस्य यद्वाग्वाचिष्ठेन कार्येणे-
त्यर्थः ॥

कार्यविशेषेति । 'येन' इत्यस्य यच्छब्देन प्राप्तेत्यर्थे इति
भावः ॥

अनन्तर इति । प्रथमोपस्थितत्वेनेति भाषः ॥

(१११२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अक्षादुद्दिन्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्षादुद्दिन्यां वृद्धिर्षक्यया । अक्षौ-
दिणी ॥

(प्रदीपः) अक्षादिति । अक्षानुद्देशेऽपश्यमिलावर्यके
मिति । 'क्षपनं दृता' इति समासः ॥

(उद्द्योतः) अक्षामिति । अक्षेत्र नक्षत्रेः । अक्षौः—
रक्षावर्षाः । इदं च रक्षुत्प्रादीनामुपलभ्यम् । तान्तरसेनां प्रति
मिषयेन प्राप्तवतीत्यर्थः । अक्षौदिणीशब्दः सेनाविशेषे कृत् ।
आवरणने कोऽपि मिहान्तरे मित्रिण्युपपन्नसमासाभावादाह—
साधनमिति ॥

(१११३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ प्रादूहोढोढ्यैष्येषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रात्—ऊह-ऊढ-ऊडि-एप-एष्य इत्ये-
तेषु वृद्धिर्षक्यया । प्रौहः, प्रौढः, प्रौडिः, प्रैपः,
प्रैष्यः ॥

(प्रदीपः) प्रादिति । प्रेथ्यशब्दस्त्वौघ्यशब्दे भवति ।
प्रौडाशब्दे—आ ऊडा—ओडा, 'प्र ओडा' इति स्थिते
'ओमाओष्य' इति पररूपं भवति ॥

(उद्द्योतः) नन्वेव प्रेथ्यशब्दस्यासामुद्रितं स्यादत आह—
प्रेथ्यशब्दस्त्विति । ईष्यशब्दः 'ईष गति—'इति दीर्घादेश्यति
सामुद्रितः ॥

(१११४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ स्वादीरेरिणोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वात्—ईर-ईरिन्-इत्येतयोर्वृद्धिर्ष-
क्यया । स्वैरैः, स्वैरी ॥

(प्रदीपः) स्वैरीति । स्वेन—आत्मना ईर्ते—गच्छत्यर्थ-
मिति गितिः ।

(उद्द्योतः) ईर्ते इति । 'ईर गती' आदादिकः । स्वच्छ-
न्दचारीत्यर्थः ॥

(ईरिन्ग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

कथं स्वैरीति ?

इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्—स्वैरोऽस्यास्तीति
स्वैरी ॥

(प्रदीपः) इनिनेति । विनित्स्वनभिधानाच्च नविष्यति,
'स्वैरी' इति प्रयोगाभावादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु गिवावनिष्ठरूपापधिरत आह—गिति-
स्त्विति ॥

(१११५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ ऋते च तृतीयासमासे ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्षक्यया ।
सुप्तातः, दुःप्तातः ।

ऋत इति किम् ?

सुप्तेतः, दुःप्तेतः ।

तृतीयाग्रहणं किम् ?

परमतः ।

समास इति किम् ?

सुप्तेनतः ॥

(६१६६ उपसंहयानवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रवत्सतरकम्बलवसनानां च ऋणे वृद्धिर्धेकव्या । प्राणम्, वत्सतराणम्, कम्बलार्णम्, वसनार्णम् ॥

(६१६७ उपसंहयानवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ ऋणदशाभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋणदशाभ्यां च वृद्धिर्धेकव्या । ऋणार्णम्, दशार्णम् ॥

(प्रदीपः) दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा ॥

(१०९२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५७)

२५२७ आटश्च ॥ ६ । १ । ९० ॥

(चकारप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

वृद्धेरनुकर्षणार्थः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, प्रकृता वृद्धिरनुवर्तिष्यते ॥

इदं तर्हि—आटोऽपि वृद्धिरेव यथा स्यात्, यद्व्यत्युत्तममिति तस्मा भूदिति ।

किं चान्यत् प्रामोति ?

पररूपम् ।

उत्सोमाद्वाटः पररूपप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न धकव्यो भवति ॥

(उच्यते) भाष्ये—यद्व्यति । 'च'शब्द प्रवकारार्थ इति भावः ॥

(१०९१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५८)

२५२८ उपसर्गादिति धातौ ॥ ६।१।९१ ॥

(धातुग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

धाताविति किमर्थम् ?

इह मा भूत् । प्रपञ्चं धनम् ॥

१ प्रकृष्ट इति । भाष्यस्य सर्वत्रैवैव पाठः उक्तमर्थे । उक्तमर्थे भाष्यस्य अन्तिमे पदे वृद्धिर्धेकव्याति मर्क इत्यत्र वृद्धिः धातुकारेण । २५२८ मर्क इति प्रामोतिस्तस्य मर्क इत्यत्र वृद्धिः धातुकारेणैव रोषिता । ३ 'च'प्राप्तार्थे इति इत्यत्र मर्क इति रूपस्य विधिर्यस्य इति ॥

४ 'च'प्रयोजनम् इति क. ट. ख. घ. पाठः । उच्यतेऽपि 'च' प्रयोजनम् इति, य उच्यतेऽपि ॥

(प्रदीपः) प्रथममिति । प्रगता ऋणमा अस्यादिति बहुव्रीहिः । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे धातुर्धेकमशब्दे नास्ति ॥

(उच्यते) ननु ऋणमिति क्त्वातिदेशे ऋणमशब्द इति नेदं धातुग्रहणस्य प्रयोजनं शुक्लत आह—उणादीनामिति ॥

(६१६८ धातुग्रहणानयनययोधकवार्तिकम् ॥ ११)

॥ * ॥ उपसर्गाद्वृद्धिविधौ धातुग्रहणे उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीतिं वचनमिति ॥

क्रियमाणेऽपि धातुग्रहणे प्रकृष्टं इति प्रामोति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीतिं वचनात् भवति ॥

(प्रदीपः) उपसर्गादिति । उपसर्गैरेव धातोरपक्षे-पादाद्युपसर्गं न कर्तव्यम् । यत्र चोपसर्गत्वं न सम्भवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयो लक्ष्यन्ते, येषां नास्ति कस्या नस्मादविधौ, न तु सम्भवत्युपसर्गत्वे ॥

प्रकृष्टं इति । प्रगता ऋणमा अस्यादिति बहुव्रीहिः ॥

(उच्यते) नन्विदमुपसर्गग्रहणम् 'उपसर्गाच्च' इत्यादिननु प्राचीनामुपलक्षणमिति न धातुवाक्येक स्यादत आह—यत्र चेति ॥

(धातुग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उपसर्गादिति धातौ वृद्धिरेव यथा स्यात्, यद्व्यत्युत्तममिति तस्मा भूदिति ।

किं चान्यत् प्रामोति ?

ह्रस्वत्वम् 'प्रत्ययः' (६।१।१२८) इति ।

* अति ह्रस्वाद्युपसर्गाद्वृद्धिः पूर्वप्रतिषेधेन चोदयिष्यति स न धकव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) यद्व्यति । तति धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्विधीयते इति धातुत्वे भाष्ये ॥

(उच्यते) ननु धातुग्रहणमात्राद् 'प्रत्ययः' इति प्राप्तं ह्रस्व कथं भाष्येऽत आह—सतीति ॥

(६१६९ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ११)

॥ * ॥ छे तुकः संवृद्धिगुणः ॥ * ॥

(भाष्यम्) छे तुम्वतीत्यस्यात्संवृद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन ।

छे तुम्वतीत्यस्यावकाशः—इच्छति, गच्छति ।

१ यथा नातिघाता इति । उपसर्गः (५।१।११५) इति पूर्वप्रामोतिः परस्य नातिघातस्य मतादेशोऽप्यलक्ष्य विधीयते ॥ २ यद्युपसर्गग्रहणेन प्रादयो लक्ष्यन्ते तथापि च—यत्रोपसर्गत्वं न सम्भवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयो लक्ष्यन्ते ॥

३ यत्क्रियायुक्ताः प्रादय इति उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे धातुर्धेकमशब्दे नास्ति ॥

संबुद्धिगुणस्यावकाशः—अग्रे, चायो ।

इहोभयं प्राप्नोति—अग्रेच्छत्रम्—अग्रे छत्रम्,

चायोच्छत्रम्—चायो छत्रम् ।

संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिपेधेन ॥

स तर्हि विप्रतिपेधो वक्तव्यः ।

(प्रदीपः) अग्रे छत्रमिति । अग्रे छत्रमिति स्थिते 'एहोभयं प्राप्नोति' इति गुणोपे कृते यदि पूर्वं तुक्स्यात्तदा हस्वान्तराभावाद् गुणो न स्यात् । पूर्वं तु गुणे हस्वान्तराभावात्तुक् न स्यादिति विप्रतिपेधोपन्यासः ॥

(६१७० विप्रतिपेधलक्षणहनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक् । अन्तरङ्गलक्षणः संबुद्धिगुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) बहिरङ्गलक्षणस्तुमिति । द्विपदाश्रयत्वात् ॥

(उद्द्योतः) द्विपदेति । एवं च गुणे कृते 'दीर्घात्-पदान्ताद्वा' इति नेकविषयत्वमिति भावः ॥

(आश्लेष-समाधानपरभाष्यम्)

अन्तरेणापि विप्रतिपेधमन्तरेणापि चैतां परिभाषां सिद्धम् ।

कथम् ?

इदमिह संप्रधार्यम्—संबुद्धिलोपः त्रियतां गुण इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद् गुणः ।

नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेऽपि गुणे प्राप्नोत्यरुहेऽपि ।

गुणेऽपि नित्यः । कृतेऽपि संबुद्धिलोपे प्राप्नोत्यरुहेऽपि ।

अनित्यो गुणः । न हि संबुद्धिलोपे कृते प्राप्नोति । तापत्येव छेदानन्तर्यम्, तत्र तुका भवितव्यम् ।

तस्मात्सुभूच्यते—हे तुकः संबुद्धिगुणे न वा, बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेशीयः पण्डितमन्यत्वादाह—अन्तरेणापीति ॥

आचार्य आह—अनित्यो गुण इति ॥

तस्मादिति—एषोऽर्थः निगमयति ॥

(उद्द्योतः) अनित्यो गुण इति—भाष्ये । 'यस्य च उद्द्योतान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्' इति न्यायानाश्रयेण इति बोध्यम् ॥

निगमयतीति । साध्यावधारणाय हेतुपूर्वं पुनः पक्षं साध्यवन्तं करोतीत्यर्थः ॥

(६१७१ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सम्प्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यासगुणादयश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सम्प्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिपेधेन ॥

सम्प्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः—हृतः, जीतः, संवीतः, शूलः ।

तुकोऽयकाशः—अग्निचित्, सोमसुत् ।

इहोभयं प्राप्नोति—परिवीयु, शकहपु ॥

गिलोपस्यावकाशः—कारणा, हारणा ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रकार्यं गतः, प्रहार्यं गतः ॥

अल्लोपस्यावकाशः—प्रचिकीर्षिता, प्रजिहीर्षिता ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रचिकीर्ष्यं गतः, प्रजिहीर्ष्यं गतः ॥

अभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिपेधेन ।

के पुनरभ्यासगुणादयः ?

हस्तत्वात्वेत्यगुणाः ।

हस्तत्वस्यावकाशः—ययुः, ययुः, तस्यतुः—तस्युः ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अपचच्छतुः, अपचच्छुः ॥

अत्यस्यावकाशः—चक्रतुः, चक्रुः ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अपचच्छतुः, अपचच्छुः ॥

इत्यस्यावकाशः—यियक्षति, पिपक्षति ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चिच्छादयिषति, चिच्छदं-यिषति ॥

गुणस्यावकाशः—छोद्यते, येभिषते ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चेच्छिषते, चोच्छुष्यते ॥

१ 'अनित्यो गुण इति—भाष्यम्' इति अ. अ. १७१ ।

२ 'आचार्यदेशीयः पण्डितमन्यत्वादाह' इति अ. अ. १७१ ।

इत्यर्थः ।

३ 'परिवीयु, शकहपु' इति अ. अ. १७१ ।

४ 'ययुः, ययुः' इति अ. अ. १७१ ।

वदवः ॥ इति वृद्धिरिति । एकादेशस्तत्त्वान्यापेक्षया तु दृग्जाय-
मित्यवगमप्रदर्शनं बोध्यम् ॥

अथर्धमित्यादि—पदसंस्कारपक्षे । पूर्वपदप्रकृतिसूत्रेण च मूर्ध-
शास्त्रस्यैव प्रवृत्तिरित्याशयेन 'पचति' इत्याद्यवकाशकथनमित्याहुः ॥
ननु अथर्धमित्यत्र 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वेन आभ्यभिक्ति कथमत्र
धातुस्वरप्राप्तिः । सति वा धातुसूत्रे यणि तस्य श्रवणमावाक्यकलाभावा-
दिति किं विप्रतिषेधेन ? इत्यत आह—अर्थे इति । धीरीया यस्या
इति पाठः, भाष्ये 'धीया' इति दीर्घपाठात् । अथवा श्रियमिच्छतीति
स्वीयेकवचनं—धीया—इति । अथ पूर्वमेकादेशे व्यववर्गमावा-
क्यद्वयप्रकृतिसूत्रेण न स्यादिति तन्निराकरणं विमलपुत्रात्तत्वं
न स्यादिति भावः ॥

न त्विष्येदिति । पूर्वं यणुदात्तयणत्वाभावात्स्वरितो न स्यादि-
त्यर्थः । पूर्वं तिबिति । उदात्तानुदात्तैकादेशाभावात्स्वरितवाच्यः
स्यादित्यर्थः ॥

उदात्तस्वरितयोरिति । 'अर्थे' इति पूर्वपदप्रकृतिसूत्रेण प्रत्य-
यसूत्रे यणि चेति भावः ॥

राजवैद्यार्थमित्यादि—वाच्यसंस्कारे उदाहरणम् ॥ निपात-
इति । तत्र पूर्वमेकादेशे यणि वा स्वरितवादि न स्यात् । विदस्या-
पत्वं वैदी ॥

धातुप्रातिपदिकादित्तरागमन्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तानामेव पूर्व-
पदप्रकृतिसूत्रेण तन्मात्रानुमत्या सिद्धान्तान्मन्यसि अन्तरङ्गत्वादिति
कञ्चित् ॥

(६१७५ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अल्लोपाल्लोपौ चार्धधातुके ॥ * ॥

(भाष्यम्) अल्लोपाल्लोपौ चार्धधातुके एकादेशा-
ङ्गवतो विप्रतिषेधेन ॥

अल्लोपस्यावकाशः—चिकीर्षिता, जिहीर्षिता ।
एकादेशस्यावकाशः—पचन्ति, पठन्ति ।
इहोभयं प्राप्नोति—चिकीर्षकः, जिहीर्षकः ॥
आल्लोपस्यावकाशः—पपिः सोमम्, ददिर्गाः ।
एकादेशस्यावकाशः—यान्ति, वान्ति ।
इहोभयं प्राप्नोति—ययुः, ययुः ॥

(उच्यते) भाष्ये—अल्लोपाल्लोपयोरवकाशौ—चिकी-
र्षिता, प्रपिः—इति । गवाण्याहुणरूपैकादेशप्राप्तिश्चिन्त्यमिदम् ।
एकादेशस्यान्तरङ्गतया 'वार्णोदाहृतम्' इति परिभाषयाऽस्य सिद्धे-
रवकाशयत्तया नास्त्यन्त क्षोदः कृतो भववेति बोध्यम् ॥ चिकीर्षक
इति । अत्र लोपे ईकारस्य स्वरितोदात्तत्वं फलम् ॥

१ ननु भाष्ये—एकादेशस्यावकाशः—दृग्जायमिति मदर्थं इहोभयं प्राप्नोति-
ग्राह्ये इत्युक्ते, अत्रः सर्ववर्गस्य दृग्जायमित्यवकाशं प्रदर्शयं भाष्येन इत्यत्र
वृद्धिप्रातिपदिकं कथं स्याज्जेत । इत्यत आह—एकादेशस्तत्त्वान्यापे-
क्षयेति ॥

(६१७६ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ इयङुवङ्गुणवृद्धिदित्किन्मित्पूर्व-
पदविकाराश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इयङुवङ्गुणवृद्धिदित्किन्मित्पूर्वपद-
विकाराश्चैकादेशयणादेशाभ्यां भवन्ति विप्रति-
षेधेन ।

इयङुवङोरवकाशः—श्रियौ-श्रियः, भ्रुवौ-भ्रुवः ।
एकादेशयणादेशयोः स एव ।
इहोभयं प्राप्नोति—चिक्षियिष-चिक्षियिम, लुलु-
यतुः-लुलुयुः, पुपुवतुः-पुपुवुः ॥
गुणवृद्धोरवकाशः—चेता, गौः ।
एकादेशयणादेशयोः स एव ।
इहोभयं प्राप्नोति—साधुचायी, सुचायी, नम्रं-
भायुकोऽध्ययुः, शयिता, शयितुम् ॥
दितोऽयकाशः—दण्णाम्, सप्तानाम्, पञ्चा-
नाम् ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।
इहोभयं प्राप्नोति—वृक्षाणाम्, मृक्षाणाम् ॥
कितोऽयकाशः—साधुदायी, सुमुदायी ।
एकादेशयणादेशयोः स एव ।
इहोभयं प्राप्नोति—दायकः, धायकः ॥
मितोऽयकाशः—अपुणी, जतुनी ।
एकादेशयणादेशयोः स एव ।
इहोभयं प्राप्नोति—अस्मीनि, दधीनि, वतिस-
स्मीनि ब्राह्मणकुलानि ॥

पूर्वपदविकाराणामवकाशः—होतापोतारौ ।
एकादेशयणादेशयोः स एव ।
इहोभयं प्राप्नोति—नैद्योहतातारौ, आग्नेन्द्रम् ॥
(प्रवीणः) चिक्षियिषेति । क्षि क्षये, लिट्, क्रादिनि-
यमादि, सर्ववर्णीये प्राप्ते इयङ् । येन नामातिन्यायेन यणोऽप-
वादावियङुवङौ, सर्ववर्णीयेषु परत्वाद्वाच्यौ ॥ साधु चिन्ने-
तीति—साधुचायी । 'साधुकारिणि च'—इति णिनिः ।
सु चिन्नेतीति तच्चीलः—सुचायी । 'सुप्पजातो'—इति
णिनिः । सुपीति वर्तमाने सुवप्रहणं मुष्माने यथा स्यादिति भाष्ये
लुक्कम् ॥ अनमो नमो भवतीति—नम्रम्भायुकः । 'आद्य-
सुभग'—इत्यनुवर्तमाने 'कर्वरि भुवः विष्णुच्छुक्कनौ' इति सुक्क-
प्रत्ययः । तत्र सर्ववर्णीयेषु प्राप्ते वृद्धिः ॥

२ ननु 'अथर्धमित्यत्र पूर्वपदप्रकृतिसूत्रे 'धातो' इत्यत्र कथं प्रवृत्तित-
ग्राह्ये इत्युक्ते, अत्रः सर्ववर्गस्य दृग्जायमित्यवकाशं प्रदर्शयं भाष्येन इत्यत्र
वृद्धिप्रातिपदिकं कथं स्याज्जेत । इत्यत आह—एकादेशस्तत्त्वान्यापे-
क्षयेति ॥

३ उ. गुणके 'अधोभयम्, इत्युक्ते' इत्युदाहरणे ॥

॥ वृक्षाणामिति । नुडागममात्रमनपेक्षितलक्षणमेदमाश्रित्य विप्रतिषेधोपन्यासः । न हि ह्रस्वलक्षणस्य नुटः पदानामिला-
दिरवकाशः । क्वचिद्ग्रीनामिति पाठः । तत्रायं भावः—
अधिकविषयव्यापिनो यण एवापवादो नुट, दीर्घस्य तु परत्वा-
द्वापकः ॥

दायक इति । येन नाप्राप्तिन्यायेन युगागम आह्वणं
याधते, परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वम्—इति मत्वा विप्रतिषेधो-
पन्यासः ॥

अस्थिनीति । येन नाप्राप्तिन्यायेन युगागमो यणादेशं
याधते, परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वम् । अतिसखीनीति—
बहुमीहिः ॥

(उद्योतः) नन्विदुवा-यां यणिव दीर्घोऽप्यपवादत्वादेव बाधि-
ष्यते किं विप्रतिषेधेन ? इत्यत आह—येन नाप्राप्तीति ॥ ननु
'सुपीति वर्तमाने सुप्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम्' इति वृत्तादुक्तत्वेन
यममत्रोपसर्गे गितिः ? अत आह—सुपीति । न तद्भाष्यकृतो
मतमिति भावः ॥

ननु ह्रस्वलक्षणनुदा विप्रतिषेधस्योदाहरणात् पदनुटोऽप्यकाश-
प्रदर्शनसंज्ञकमत आह—नुडागममात्रमिति ॥ क्वचिदिति ।
'द्विदयकाशप्रदर्शने' इति शेषः ॥ ननु यन्दीर्घयोरपवादत्वादेव
नुट् बाधक इति विप्रतिषेधोऽनुक्तोऽत आह—तत्रायमिति ॥ ननु सर्वत्र
कार्यान्तरे प्राप्ते युक्त आरम्भादपवादत्वादेवासी दीर्घबाधको न तु
परत्वादत आह—येन नेति । इतिविषयव्यापिवादिष्यभिमानः ॥

युगागम इति । 'इकोऽन्वि-' इति नुमन । आदिसमासे
दृष्टत्वादत आह—बहुमीहिरिति ॥

(६१७७ विप्रतिषेधयोधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदविकाराश्च ॥ * ॥

उत्तरपदविकाराश्चेति यक्तव्यम् ॥

उत्तरविकाराणामवकाशः—समीपम्, दुरीपम् ।
एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोमयं प्राप्नोति—नीपम्, धीपम्, मेपम्,
परेपम् ॥

(प्रदीपः) धीपमिति । अत्र यणः प्राप्तः ॥ मेपमिति ।
सवर्णदीर्घयं धेत्येन बाध्यते । 'इत्यमनवर्णान्तादिति यक्तव्यम्'
इत्येकीयमतस्याप्राप्तायते ॥

(उद्योतः) ननु 'इत्यमनवर्णान्तात्' इत्युक्तेः मेपमित्येव
दुर्लभमत आह—इत्यमिति । एवं बाध्यान्तरे विवर्य इति भावः ।
एतद्विप्रतिषेधयोगान्नपि बाधेऽस्मात्परत्वात् 'बाधोदाहृतम्—' इति
परिभाषादेव सिद्धमिति बोधम् ॥

(१०९४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५९)

२५३० औतोम्शसोः ॥ ६ । १ । ९३ ॥

(६१७८ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ओतस्तिङि प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओतस्तिङि प्रतिषेधो यक्तव्यः ।
वचिनवम्, असुनवम् ॥

(प्रदीपः) ओतस्तिङीति । साहचर्यस्य व्यवस्थाहेतुत्वम्-
नाश्रित्योच्यते । सुप एव हि शसोऽत्र संभवः, अचीलधि-
कारात्तद्विस्तारग्रहणात् ॥ अचिनवमिति । लङ् । निप् ।
अम्भादः । विकरणस्य गुणे कृते आत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ननु शसा साहचर्याः सुप एवासौ ग्रहणम्, अत
आह—साहचर्यस्येति ॥ ननु तद्विस्तारोऽपि शसस्तीति तत्साहचर्या-
त्कथं सुपो ग्रहणम् ? अत आह—अचीलधिकारादिति ॥

(धार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः । गोप्रहणं करिष्यते, 'आ गीतः'-
इति यक्तव्यम् ॥

(६१७९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गोप्रहणे योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोप्रहणे योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
धां गच्छ ॥

(प्रदीपः) न्यासान्तराधयेनऽप्यातिरिति दर्शयन्नाह—
गोप्रहण इति ॥

(६१८० प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समासाच्च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासाच्च प्रतिषेधो यक्तव्यः । विप्रतुं
पदय, शयलतुं पदय ॥

ननु च 'आ-ओतः' इत्युच्यमानेऽपि समासा-
त्प्रतिषेधो यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः । हेत्वादे कृते न भविष्यति ।

इदमिदं संप्रसार्यम्—आत्वं त्रियतां हस्त्य-
मिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादात्तम् ॥

(प्रदीपः) अतिव्यातिरप्यनेति दर्शयति—समा-
साचेति ॥

(६१८१ पूर्ववार्तिकप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणमात्मम्,
अन्तरङ्गं ह्रस्वम् । अस्तिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

ननु च—आ गोतः—इत्युच्यमानेऽपि समासा-
प्रतिषेधो न वक्तव्यः ।

कथम् ?

ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति ।

स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति ।

ननु च 'ओतः' इत्युच्यमानेऽपि स्थानिवद्भावात्
प्राप्नोति ।

नेत्याह । अन्तर्विधौ स्थानिवद्भावः ।

'आ गोतः' इत्युच्यमानेऽपि न दोषः । प्रति-
पिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः—गोः पूर्वणिच्चावस्थेयु
स्थानिवन्न भवतीति ॥

स एष तर्हि दोषः—गोप्रहणे घोरपसंख्यान-
मिति । सूत्रञ्च मिथ्यते ।

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—ओतस्तिडि प्रतिषेध इति ॥

(६१८२ प्रथमवार्तिकप्रत्याख्याने वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सुबधिकारात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुपीति प्रकृतं वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'वा सुप्यापिशलेः' (९२) इति ॥

यद्यनुवर्तते, इहापि विभाषा प्राप्नोति ।

सूत्रग्रहणमनुवर्तते, वाग्रहणं निवृत्तम् ॥

कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते, ए-
कदेशो न ? ।

(६१८३ प्रत्याख्यानोपष्टम्भकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकयोगे चैकदेशानुवृत्ति-

रन्मत्रापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृ-
त्तिर्भवति । अन्यत्रापि, नावश्यमिदं ।

कान्यत्र ?

अलुगधिकारः प्रागानङः, उत्तरपदाधिकारः
प्रागङ्गाधिकारात् ॥

(प्रदीपः) एकयोगे चेति । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञा-
यते तदेवानुवर्तते, नान्यदिति भावः ॥

(उद्घोषः) यस्य स्वरितत्वमिति । समासनिर्देशेऽपि
'सङ्ख्याव्ययादे'—'इत्यादावेकदेशानुवृत्तिर्भवति, सय किं वक्तव्यम-
समासनिर्देशे—इति भावः । एव च 'निवृत्तम्' इति भाष्येऽननुवृत्तिरेव
निवृत्तिरित्यर्थः । केचित्तु निवृत्तमिति भाष्यस्वरसात्तस्यापि स्वरि-
तत्वमस्त्येव, वृद्धौ तस्य तादृशसंवेकत्वात् । तत्फलं तु 'यदि परक-
प' इति खेदे 'वा सुपि' इत्यत्र सर्वं वाक्यमेवेन व्याख्यानमित्याहुः ॥

(भाष्यम्) एवमपि—

(६१८४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अम्युपसंख्यानं वृद्धिवलीय-
स्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अम्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । गां पश्य ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

वृद्धिवलीयस्त्वात् । परत्वाद् वृद्धिः प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—एवमम्युपसंख्यानमिति । 'गोद्यदे
शुचभावत्' इति शेषः । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(६१८५ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न वाऽनवकाशत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

अनवकाशत्वात् । अनवकाशमात्मत्वं वृद्धिं बाधि-
ष्यते ॥

सावकाशमात्मम् ।

कोऽवकाशः ? यां गच्छ ॥

(६१८६ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ योश्च सर्वनामस्थाने

वृद्धिविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेया ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) योश्चेति । 'ओतो णित' इति सूत्रं पठितव्यम्,
गोत इत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम् । वर्णनिर्देशो
हि तत्परत्वं प्रसिद्धम् ॥

१ 'हले कृते' इति क पाठः ॥

२ सुबधिकारादिति । वषथ गोपग्रहणञ्च, घोरपवक्ष्यानमिदं च न
वर्तमानमिति भावः ॥

३ 'वा' च यानि भावद्वयनिर्देशे इति वार्तिकप्रमाणं च न सुकथ्यते ॥

४ अचमसनिर्देश इति । अचमसमिति वाक्यभाष्येऽप्युक्तं योश्चेति ॥

अनुवृत्तिर्भवति यदि किञ्च वक्तव्यम्—अचमसनिर्देशे एकदेशानुवृत्तिर्भवतीति,
अनवकाशमेकदेशानुवृत्तिर्भवतीति भावः ॥

५ इत्यादावेकदेशानुवृत्तिर्भवति । तत्र हि उपपन्नम्—
शुक्रपदस्यानुवृत्तिर्भवतीति ॥

(उद्द्योतः) ननु 'गोतो जित्' इति न्यासेन कथं बोद्धिः ?
 अत आह—ओतो जिदिति ॥ उपलक्षणत्वेन व्याख्याने वीज-
 नाह—वर्णैति । एतद्व्यभिचानाभोकारान्तात् त्वनभिधानमाहुः ।
 (६१८७ समाधानसाधकप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १०)
 ॥ * ॥ यद्याव इन्द्रेति दर्शनात् ॥ * ॥
 (भाष्यम्) यद्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमी-
 रुत स्युः ।

यावता चेदानीं द्योरपि सर्वनामस्थाने वृद्धि-
 रच्यते, अनयकाशमात्रं वृद्धिं याधिष्यते ॥

(१०९५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६०)
 २५३१ एडि पररूपम् ॥ ६ । १ । ९४ ॥

(पररूपाधिकरणम्)
 (६१८८ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)
 ॥ * ॥ पररूपप्रकरणे तुन्योर्वि निपात
 उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पररूपप्रकरणे तु नु इत्येतयोर्धका-
 रादौ निपात उपसंख्यानं कर्तव्यम् । तु वै-तै,
 तु धै-नै ।

यकारादाविति किमर्थम् ?

त्वायेत्, न्यावेत् ॥

निपात इति किमर्थम् ?

तु यानि, नु यानि ॥

(प्रदीपः) तुन्योरिति । सामीनिर्देशात्तदादिविधिः ।
 नु भावत्-त्वावत् ॥ नु यानीति । कातेर्लोडुत्तमैवचचने
 'यानि' इति रूपम् ॥

(उद्द्योतः) भावदिति—निपातः ॥

(६१८९ उपसंख्यानानयकप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न या निपातैकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न या कर्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

निपातैकत्वात् । एक प्रयायं निपातः-स्यै, न्यै ॥

(प्रदीपः) एक एवेति । अयमेदाभावादेको निपातः ॥

(उद्द्योतः) एकत्वात् कथं व्याख्यात आह—अयमेदा-
 भावादिति ॥

(६१९० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एवे चानियोगे ॥ * ॥

(भाष्यम्) पररूपं वक्तव्यम् । इह एव—इहेव,
 अथेव ।

अनियोग इति किमर्थम् ?

इहेव भव मा स गाः, अत्रैव त्वमिह वयं
 सुरोवाः ॥

(प्रदीपः) एवे चानियोग इति । नियोगः=अवश्य-
 म्भावः—अवधारणम्, तस्यादन्त्यार्थे पररूपं भवति । यथा—
 केव मोक्षयते । अज्ञानवक्त्रसावेयशब्दः । यदा त्ववधारणे
 वर्तते तदा वृद्धिः ॥

(उद्द्योतः) यथा केवेति । अनयवृद्धिः—असंभावना ।
 भोजन कश्चिदपि न समाम्यत इत्यर्थः ॥

(६१९१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ शकन्ध्वादिपु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शकन्ध्वादिपु पररूपं वक्तव्यम् । शक
 अन्धुः—शकन्धुः, कुल अटा—कुलटा, सीम
 अन्तः—सीमन्तः ।

केशेभ्यविति वक्तव्यम् । यो हि सीमोऽन्तः,
 सीमान्तः स भवति ॥

(प्रदीपः) शकन्धुरिति । अन्धुः—उदपानम् ॥ कुल-
 टेति । अटति—इलटा, पचायत् । पचात् कुलेन संयन्धः ।
 अन्यथा 'कर्मण्यण्' इत्यणप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) उदपानमिति । उदकं पीयते एव इति संज्ञाया-
 मुदाभावः । रूप इत्यर्थः ॥ कुलटा—भिगुकी, खैविहारिणी च ॥

(६१९२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ओत्थोष्ठयोः समासे वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओत्थोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्त-
 व्यम् । स्थूलोतुः-स्थूलोतुः, विम्थोष्ठी-विम्थोष्ठी ॥

(प्रदीपः) ओत्थोष्ठयोरिति । ओत्थुः—विहातः ॥

(उद्द्योतः) विहातः—मातारः । भौतिके ओष्ठग्रन्थ
 परनिपातः, पूर्वनिपातप्रकरणमित्याद्य । विहातुदाहरणं तु एतेन
 प्रयोगमभिधेयत्वाद् ॥

(६१९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एमनादिपु च्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) एमनादिपु च्छन्दसि पररूपं वक्त-
 व्यम् । अणं रथेयमन्ताद्याभ्यां स्पोधन्ताद्याभ्यां ॥

—

(१०९६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ भा. ६१)

२५३२ ओमाडोश्च ॥ ६ । १ । ९५ ॥

(चकारानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

एडीत्यनुकृत्यते ।

किं प्रयोजनम् ?

इह मा भूत्-अथ आ कृश्यात्-अद्याद्यात्,
कदा अद्यात्-कदाद्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अद्यद्यादित्येव भवितव्यम् ।

एवं हि सोनागाः षडन्ति-चोऽनर्थकोऽनधि-
कारादेर्देः ॥(प्रदीपः) अद्यद्यादिति । प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्-
रोऽपि सवर्णवीचीं चाप्यते ॥(उद्घोषः) नन्वत्र परत्वादीर्षप्रगङ्गोऽत आह-प्रति-
पदेति । तत्र च तलपि चारिताथ्ये प्रथमप्रवृत्तौ निषामनम् । प्रवृत्ते
च तस्मिन् तदप्रतिपदेति भावः ॥

(६१९४ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उस्योमाड्ध्वाटः प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उति पररूपे ओमाडोश्चाटः प्रति-
पेधो यक्तव्यः । औक्षीयत्, औढीयत्, औङ्गा-
रीयत् ॥

स तर्हि प्रतिपेधो यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः । उक्तम् 'आटश्च' (९०) इत्यत्र
चकारस्य प्रयोजनम्-आटोऽस्ति वृद्धिरेव यथा
स्यात्, यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥(प्रदीपः) औढीयदिति । वहेरत्पूर्वस्य कर्त्तव्ये
'ओढम्' इति रूपम्, ततः क्यञि लङि रूपमेतत् ॥

(१०९० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ भा. ६२)

२५३३ उस्यपदान्तात् ॥ ६ । १ । ९६ ॥

(अपदान्तात्पदप्रयोजनभाष्यम्)

अपदान्तादिति किमर्थम् ?

का उक्षा-फोक्षा ।

अपदान्तादिति शक्यमकर्तुम् ।

कस्मात् भवति-का उक्षा-फोक्षा ?

अर्थवद्गृहे नानर्थक्येति ।

नैया परिर्माणेह शस्या विशातुम्, इह हि दोषः
स्यात्-मिन्या उत्स-मिन्युः, छिन्या उत्स-
छिन्युः ॥एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे-
त्येवं न भविष्यति ॥उत्तरार्थं तर्ह्यपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'अतो गुणे'
(९७) अपदान्ताच्चया स्यादिति ।

इह मा भूत्-दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रमिति ॥

(प्रदीपः) अर्थवद्ग्रहणमिति । अव्युत्पत्तं प्राति-
पदिकमुद्यच्छब्द इत्युत्पन्न आनर्थक्यम् ॥नैवेति । ननु न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणम्-इति कथमना-
श्रयणमुपपद्यते ? अतिल्लखादस्याः परिभाषायाः । तच्चाति-
स्यत्वं 'अपृन्तृत्' इति तुन्तृचोर्भेदोपादानेनाविदेशात्तुनि-
वृत्त्यर्थेन ज्ञापितम् । नित्यत्वे ज्ञानवर्क्यादवादेशग्रहणाप्रस-
ङ्गात्तद्विहितः सिद्धत्वात् ॥ भिन्युरिति । अनागमकानां
सागमका आदेशा इति न्यायाद्याहुडादेः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वम्,
न तु तदेकदेशस्य । यदा त्वर्थवतो ज्ञागमस्तद्वृत्तीभूतत्वाद्-
ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायस्तदाऽर्थवत्त्वमेव-उत्स ॥एवं तर्हीति । उक्षाशब्दो वसः । 'स्फासितयि'-इति रकि
संप्रसारणे व्युत्पाद्यते । 'शासिवसि-' इति परत्वं 'न रपर-' इति
प्रतिपेधाच्च भवति । एवमनोचितं लाक्षणिक रूपम् ॥(उद्घोषः) अव्युत्पन्नमिति । औणादिकत्वादिति भावः ॥
अर्वादेशमिति । 'प्रत्ययाम्रलवयोः-' इति परिभाषयाऽस्याग्रहणा-
चिन्त्यमिदम् । तस्या अप्यनित्यत्वं ज्ञाप्यत इत्याशय इत्यन्ये ।
वस्तुतः । 'इण वीधम्-' इति सूत्रस्याग्रहणेन द्वयोरप्यनित्यत्वज्ञापन-
सिद्धेस्तयोर्भेदोपादानं चिन्त्यप्रयोजनम् । ध्वनिति चेद 'शुक्त्वौ'
हलन भाष्ये इति नोप्यम् । यदा स्थितिः । अन्यथाऽर्थवतो ज्ञागम
शत्रुचयसङ्गतमिति भावः । चिन्त्यमिदम्, तदाऽप्यागमविशिष्टस्यैवार्थ-
वत्त्वात् । अन्यथा भूयास्तमित्यादौ तामादेरिवागमापत्तिः । अर्थवतो
ज्ञागम इत्यज्ञागमामाभावेऽर्थवत्त्व इत्यर्थे इति बोध्यम् ॥

(१०९० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ भा. ६३)

२५३५ अव्यक्तानुकरणस्यात इतो

॥ ६ । १ । ९८ ॥

(६१९५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इतावनेकाजग्रहणं अर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतावनेकाजग्रहणं कर्तव्यम् ।

१ 'आ करवात्, अथ अद्यात्-अद्याद्यात्-इति ट-पाठः ॥

२ 'कारा, र इति ट-पाठः ॥

३ 'कस्यमेव परे ओढ' इति च ट-पाठः ॥

४ 'परिभाषा उपपत्ति' इति क. ट-पाठः ॥

५ 'छिन्या उत्स-छिन्यु' इत्युदाहरण क. ट. उच्छक्रभेदे इत्येते ॥

किं प्रयोजनम् ?

अर्थम् । इह मा भूत—अदिति ॥

(१०९९ विधेयसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६४)

२५३६ नाम्नेडितस्यान्यस्य तु वा

॥ ६ । १ । ९९ ॥

(६१९६ एकदेशिनो नित्यत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नित्यमाग्नेडिते डाचि ॥ * ॥

(भाष्यम्) नित्यमाग्नेडिते डाचि पररूपं कर्तव्यम् । पठपठायति ॥

(प्रदीपः) 'नित्यमाग्नेडिते डाचि' इति वार्तिकदर्शनात्सूत्रे वैश्वित् प्रक्षिप्तम् ॥

(६१९७ नित्यत्वबोधनप्रत्याक्ष्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकारान्तानुकरणाद्धा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा—अकारान्तमेतदनुकरणम् । भवेत्सिद्धं यदाऽकारान्तम् ।

यदा तु खलु अच्छद्धान्तं तदा न सिध्यति ।

विचित्रास्तद्धितवृत्तयः, नातस्तद्धित उत्पद्यते ॥

(प्रदीपः) विचित्रा इति । प्रयोगशून्यत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावेऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(११०० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६५)

२५३८ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ ६ । १ । १०१ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(६१९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऋकारः—होतृकारः ॥

(प्रदीपः) ऋवेति । 'ऋ लृ' इत्येतयोः सञ्ज्ञतत्वात् विज्ञान्यामृकारलृकाराभ्यामसवर्णादज्यैह्वेनाग्रहणात्, अर्थ-

तृतीयमात्रत्वाद्वा उकारलृत्वाभावादीर्घसंज्ञाया अभावाच्चनम् ॥

इत्युपाध्यायज्यैह्वतपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे पद्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाहिकम् ।

(उद्योतः) वार्तिकप्रयोजनं वक्तुं सूत्रेणासिद्धिं दर्शयति—
ऋ लृ इति । सावर्ण्याभावाच्च विज्ञतत्वाभावेऽपि उपस्थितरेणीय-
ईपत्सृष्टप्रत्ययैव वक्तुं युक्तम् । 'तुल्यास्य—' इति धत्ते कैयटेना-
प्येवमेवोक्तमिति चिन्त्यमेतत् । अर्धतृतीयमात्रत्वादित्यपि चिन्त्यम्,
'तुल्यास्य—' सूत्रसमर्थनविरोधात् ।

इति श्रीशिवशङ्कृततत्त्वतीर्गभञ्जनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे पद्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

(६१९९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लृति लृ लृ वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) लृति लृ लृ वा भवतीति वक्तव्यम् ।
होतृ लृकारः—होतृलृकारः ।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पद्याध्यायस्य प्रथमे
पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

(११०१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ६६)

२५३९ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः

॥ ६ । १ । १०२ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(प्रथमपदायै पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)

प्रथमयोरित्युच्यते, कयोरेवं प्रथमयोरग्रहणम् ?

किं विभक्तयोः, आहोस्वित् प्रत्यययोः ?

(प्रदीपः) प्रथमशब्दः सविधेशविशेषोपापेक्षोऽभिधेये वर्तते ।

तत्र विशेषानवधारणात् पृच्छति—कयोरेवं ? नर्तुं धातु-
निपातादीनामपि प्राथम्यसम्भवाद्भिन्नोपविषयः प्रश्नो नोपप-
द्यते । नैष दोषः । 'दीर्घाजलि च' इति लिङ्गाद्धात्वादीनामग्रह-
णात् विभक्तयोः प्रत्यययोर्वा ग्रहणे पुनः प्रतिषेध उपपद्यते, न
तु धात्वादीनामन्यतमग्रहणे ॥ नर्तुं सामान्यग्रहणेऽपि प्रतिषेधो-
पपत्तो लिङ्गैवानुपपत्तिः । नैतदस्ति । प्रथमयोरिति कस्यविदेव

विशेषः ॥

६ भाष्यशङ्किः कयोरेवं प्रथमयोरग्रहणमिति विशेषविषयः प्रश्नः इत्यं च
न नोपपद्यते इत्याशङ्क्यामाह—ननु धातुपर्यति ॥

७ 'ग्रहणं, यतः प्रतिषेध उपपद्यते न तु धात्वादीनामन्यतमग्रहणात्' इति
न ह यावत् ॥

८ ननु प्रथमपदेन धात्वादीनां दीर्घाजलि चेति सूत्रानुपपत्त्याऽग्रहणेऽपि
ग्रहणपर्यतिर्न लिङ्गवत्प्रत्यययोर्वा दीर्घाजलि भेदोपपद्यते तच्च दीर्घाजलि-
ग्रहणं स्वातन्त्र्यमाह—ननु रामाभ्येति ॥

९ लिङ्गैरेवेति । दीर्घाजलि चेन्नतः प्रथमपदपर्यतिर्न कयोरेवंगोरमर्धे
लिङ्गानवधारणमिति ॥

१ इत्येतयोरेति । एतद्वार्तिकविषयविशेषयोः 'ऋलृ' वर्णयोर्भाष्यशृता
अनपत्यमागदितम् । गनयोश्च करेण्यन्तर्भाष्यासाक्षिभुक्तव नास्ति, किन्तु
सञ्ज्ञतमप्यस्यैवम् ॥

२ अकारेति । इयान्मृताभ्यामित्यर्थः ॥

३ अग्रहणमिति । यान्मृताभ्यामग्रहणेनाग्रहणम् ॥

४ अर्थोपस्थितिः । वार्तिकविशेषोर्ध्वरेण विभाष्यतत्त्वमुपपत्तिः । अर्थ-
मात्रेण रेणोऽपि इति प्रदीपग्रहणः ॥

५ भाष्यविरोधादिति । तत्र हि 'उकारलोपः' इत्यदीर्घसूत्राद्गो मत्तो-
स्तुच्यते । न च ऋकारो रत्तधरो वाज्जलि' इत्युक्तम् । तत्र मते भाष्य-
वर्धमास्तुक्तं हि अर्धतृतीयमात्रेणोकारलृत्वाभावात्कारादिवृत्त्यानादिति

विशेषस्य ग्रहणं न तु औपपत्त्येन सर्वेषां विशेषाणाम्, सर्ववि-
शेषविषयस्य सन्निवेशापेक्षस्य प्रायम्यस्य युगपत् बुद्ध्याऽपेक्षि-
तुमशक्यत्वात्, प्रतिनियतविशेषालम्बित्वात्प्रायम्यज्ञानस्य ।
तत्र प्रसिद्धाश्रयेण विभक्तिग्रहणमाशङ्कितम्, 'प्रातिपदिकार्थ-'
इत्यादौ विभक्तिग्रहणस्य प्रसिद्धत्वात् । अन्तरङ्गत्वात् प्रत्यय-
ग्रहणमाशङ्कितम् । प्रत्ययस्य हि प्रथमत्वमन्तरङ्गम्, त्रिकैस्य तु
बहिरङ्गम् । तत्र प्रथमसाहचर्याप्रायम्यारोपणात् द्वितीयैस्यापि
प्रथमशब्देनाभिधानम् । यथा 'अर्थयोः पुंस्ति च' इति गोमया-
दीनामर्थवैशब्देन । तथा च बहुवचनं कृतम् ॥

अन्ये रचोऽहुः—द्वितीयस्य तु प्रथमापेक्षया द्वितीयत्वं
नान्यथा । ततः प्रथमाद्वितीयोत्पत्तिपरस्परपक्षयोर्द्वयोरेपि
पक्षोपेक्षं प्रायम्यं मुख्यमेव । तत्र 'प्रथमयोः' इति छल्लिङ्गनि-
र्देशो विभक्तिग्रहणम् । पुंस्तिङ्गनिर्देशो तु प्रत्ययग्रहणम् । समानश्च
निर्देश इति सन्देहः ॥

(उद्घोषः) तत्र विशेषेति । 'प्रथमयोः' इति निर्देशस्य कौ-
पसाधारणात्सादित्यर्थः । क्वचित्सन्निवेशे क्रमेण सतिविद्यमानादि-
भूतो हि प्रथमशब्देन बोध्यते ॥ विशेषविषय इति । विभक्ति-
प्रत्ययविषय इति भावः ॥ 'सर्वेषां विशेषाणाम्' इत्यस्य 'ग्रहणम्'
इति शेषः । तत्र हेतुमाह—सर्वेत्यादि । अशक्यत्वादिति । सर्व-
सन्निवेशानां युगपद्भूतारोहात्मभावोऽस्ति भावः ॥ तदाह—प्रति-
नियतेति । तत्सन्निवेशस्य तत्परापदाभिलम्बनत्वादित्यर्थः ॥ तत्र
विभक्तिप्रत्ययविषयसन्देहे चीनमाह—तत्र प्रसिद्धीति । उभयो-
रप्येकसन्निवेशापेक्षत्वात्प्रायम्यस्येत्यर्थः ॥ अन्तरङ्गमिति । तत्परा-
सन्निवेशस्य सर्वपेक्षया प्रथमत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं सर्वानस्य
प्राथम्यं मुख्यमिति तस्यैव ग्रहणं न्यायमिति दिवचननिर्देशोऽनुप-
पन्नोऽह—तत्र प्रथमसाहचर्यादिति । दिवचननिर्देशसाम-
र्थ्यादिति भावः ॥

द्वितीयायाः प्रथमापेक्षया द्वितीयत्वपुष्टिकारणायाह—अनपेक्षि-
तपरस्परपक्षेति । अनपेक्षितपरस्परपक्षप्रथमत्वद्वितीयत्वयोरि-
त्यर्थः । 'अनपेक्षितपरस्परयोः' इति पाठः अचिद । अत्राहचिदीनं
त्रैविध्यं प्राप्यं द्वितीयादिरपीति ॥ निर्देशादपि न सन्देहमिति श्रुतिः,

१ विभक्तिग्रहणस्येति । प्रातिपदिकार्थेति श्रुतेः प्रथमशब्देन विभ-
क्तिग्रहणं गतिरिति, तद्विषयमेव विभक्तिग्रहणमाशङ्क्यम् ॥

२ त्रिकैस्य—विभक्तिरित्यर्थः ॥

३ द्वितीयस्योपपत्तिः । प्रथमयोरिति दिवचननिर्देशात्प्रथमत्वमभिहित-
त्वात्पि ह्यस्यैव प्रथमशब्देन ग्रहणं तत्र द्वितीयस्यैव । यद्यनस्य प्रथमशब्देन
ग्रहणं, दिवचननिर्देशात्प्रत्ययस्यैव तत्र त्रिकैस्यैव तत्र त्रिकैस्यैव तत्र त्रिकैस्यैव
दिवचन इति द्वितीयस्य ग्रहणम् ॥

४ गोमयादीनामिति । अर्थयोः पुंस्ति शेषस्यैव ग्रहणमाशङ्क्यम् । बहुवच-
ननिर्देशात्प्रायम्यस्यैव ग्रहणं तत्र तद्विषयमेव ग्रहणम् । गोमयादीनामिति ग्रह-
णं तु तत्र तत्र विषयानां यदानीं ग्रहणम्, तद्वचनं भावः ॥

५ प्रथमशब्देन द्वितीयस्य प्रायम्ययुगपत्पक्षेति—अन्ये रचोऽहुः इति ।
पाठः अत्राहचिदीनं 'अत्रादीनां वा कोऽन्यो' इति व्याख्यातव्यं प्रह्लादम् ॥

६ परादेशं—पुनरापेक्षायम् । पुनरीत्यपेक्षया द्वितीयोऽपि प्रथम
इति भावः ॥

प्रत्युत सन्देहः पतेलाह—तत्रेति ॥ त्रिभक्तीति । सन्निवेशस्य
विभक्तिरिति भावः ॥

(सिद्धान्तद्वन्द्वनमाध्यम्)

विभक्त्योरित्याह ।

कथं ज्ञायते ?

अचीति वर्तते । न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः ॥

(प्रदीपः) न चाजादी इति । 'प्रथमयोः' इति

विशेष्यम्, तद्विशेषणमचीति ; तेनाजायोः प्रथमयोरिह ग्रहणम् ।
न च बुद्ध्याऽपेक्षादिर्भवतीति नासाविह प्रथमशब्देन गृह्यते ।
विभक्त्योरित्येव जादित्वं संभवतीति तयोरेव ग्रहणम् । यद्यपि
प्रथमे त्रिके बुद्ध्याऽपेक्षादिर्वास्तव्यमवस्थाप्यव्यवहारात्क-
लिकस्याजादित्वपक्षे इति अजायोः प्रथमयोरिति सम्बन्धो-
पपत्तिः । प्रत्यययोस्तु ग्रहणे बुद्ध्याऽपेक्षादिर्वास्तव्यं, औजसो-
व्याप्रायम्यात्—प्रत्यययोरजायोरिति सम्बन्धायोगः ॥

(उद्घोषः) तदादिविधित्वे विशेष्यं दर्शयति—प्रथम-
योरिति । तद्विषयमवस्थाप्यव्यवहारित्वं विशेषणमिति भावः ॥ यद्य-
पीति । विभक्तिर्वचनत्रिकैस्य सर्वसंज्ञादिर्वास्तव्यमवस्थाप्य इति भावः ॥
परिहरति—तथापीति । छिन्यायेनेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चैवं विज्ञायते—अजादी यौ प्रथमौ, अजा-
दीनां वा यौ प्रथमौ—इति ॥

(प्रदीपः) अजादी यौ प्रथमाविति । अजादी वि-
शेष्यौ, तद्विशेषणं प्रथमयोरिति । सेनायमर्थो भवति—'अजादी
यौ प्रथमौ अन्यापेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ तयोः परतः पूर्व-
सर्वणरीषः' इत्येव मौजसोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति विभक्तिद्वयग्रह-
णस्याग्रहणं न लिङ्गम् ॥ अजादीनां चेति । अचीति वर्तते,
विधोर्गोत्रसप्तमी चेद्वाधीये, जातो वैद्वचनम् । तुल्यजाती-
यस्य च विधोर्गणं भवतीति अजादीनां मध्ये प्रथमौ यावजादी
अन्याजादिप्रत्ययापेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ, तौ औजसायेपेति
विभक्तिग्रहणे लिङ्गाभावः ॥

(उद्घोषः) नन्वाजादी यौ प्रथमावित्युच्यमाने कथं निर्दि-
ति-

१ अन्ये रचोऽहुः इति मतेन विभक्तिग्रहणस्यैव निर्देशेन व्याप्यते—
तत्र प्रथमयोरिति ॥

२ ननु विभक्तिः छोत्रज्ञा, मत्स्यश्च पुंस्तिपाठयोः पदभेदेन ग्रह्येता-
विधानमप्य आह—निर्देशात्तेति ॥

३ अविभक्त्योरिति—विभक्तिग्रहणस्यैव मत्स्यश्रितेति वा ॥

४ सधुवायस्य—त्रिकैस्युदात्तस्य ॥

५ 'न चाजादी' इति ट. पाठः ॥

६ विभक्त्योरित्यादित्वमुपपादादिति—यद्यपीति ॥

७ मत्स्ययोरित्यादित्वमात्रं दर्शयति—मत्स्ययोरित्येति ॥

८ तद्विषयमवस्थाप्यमिति—तत्र मत्स्ययोः योरिति अतुलोदः अत्राहचिदीनः ॥

९ निर्धारणसप्तमी—अजादीयौ वा कोऽन्यो इति भावः—अजा-
दीनामिति ॥

१० लिङ्गविषयत्वं—मात्रेण 'अचीति वर्तते' इति लिङ्गविषयम् ॥

घटनमत आह—अजादी विशेष्याविति । सिद्धान्तादित्वस्य प्राथम्यं विशेषणमिति भावः । नै च विशेष्यत्वे कथं तदादिविधिरिति वाच्यम् । 'दीर्घाजसि—' इति जिह्वात् प्रलययोर्द्विसन्निधानादधीत्यस्य तद्विशेषणत्वात्तदादिविधिः, अजादित्वविशिष्टप्रत्ययरूपो यो प्रथमावित्यर्थ इति भावः ॥ निर्धारणसप्तमी चेहेति । शब्दाधिकारादिति भावः ॥ जातौ चेति । वचनविपरिणाम इत्यन्ये । अथ पक्ष एव—देश्युक्तिः, 'कारके' इति सूत्रसमाप्यविरुद्धत्वात् ॥ तुल्यजातीयस्येति । 'गैवां कृष्णा संपन्नशीत' इत्यादौ यथा गौरव प्रतीयते न महिष्यादि, तथेति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यत्तर्हि 'तस्माच्छसो नः पुंसि' (१०३) इत्यनुक्रान्तं पूर्णसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—विभक्त्योर्ग्रहणमिति ॥

अथवा—सुपीति वर्तते ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । 'वा सुप्यापिशलेः' इत्यतः सुपीति वर्तते । तत्र 'दीर्घाजसि च' इति प्रतिषेधाद्विज्ञातस्युप. परिग्रहे सिद्धे सुप्रवहणानुवृत्त्या सुपा असिद्धो यो धर्मः स परिहृत्यते । 'सुपः' 'विभक्तिय' इत्यत्र 'त्रीणि' इत्यनुवृत्त्या त्रिकस्य विभक्तित्वं प्रसिद्धः सुप्रधर्म इति विभक्त्योर्ग्रहणं सम्पत्स्यते ॥

(उद्घोतः) ननु सुपीलनुवृत्तापि कथं विभक्त्यग्रहणम्, न प्रलयग्रहणम् ? अत आह—तन्नेति ॥ प्रसिद्धो यो धर्म इति । सुप्रवहनेन सुवृद्धेन विहितधर्मो लक्ष्यते, तेन सुवृद्धेन विहितधर्मशुक्तयोः प्रथमयोरेत्यर्थ इति विभक्त्यग्रहणसिद्धिः । तदाह—सुपो विभक्तियेति ॥ त्रीणीत्यनुवृत्त्येति । एतेन विभक्तिसत्ताया अपि प्रलेखवृत्तितया पक्षयोरविशेष इत्यपास्तम् । यदापि विभक्तिसंज्ञा प्रलेख तदापि 'तस्माच्छसः—' इति ज्ञापकात्म्यमवशेषिकयोर्ग्रहणमिति 'विभक्तिय' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । यत्र च 'अथवा सुपि' इत्युक्तिरेकदेशिन इति बोध्यम् ॥

('अमिपूर्वः' इति सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं पूर्णसवर्णदीर्घः, अमिपूर्वत्वं चोच्यते, न 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्युच्यमानेऽप्यपि दीर्घः प्राप्नोति—वृक्षम्, लक्षम् ।

नैप दोषः ।

यत् पूर्वसिन् योगे दीर्घग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् ।

एवमपि इदमिह पूर्णसवर्णग्रहणं क्रियते तेनाप्यपि पूर्णसवर्णः प्रसज्येत—वृक्षम्, लक्षम्, द्विमात्रः प्राप्नोति ।

नैप दोषः ।

सवर्णग्रहणं न करिष्यते ।

यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते, कुतो व्यवस्था ?

आन्तर्यतः ।

यद्येवम्—अग्नी, वायू—त्रिमात्रः प्राप्नोति ।

वृक्षम्, लक्षम्—द्विमात्रः ।

तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्तव्यम्, तस्मिन् क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्यम्, तस्मिन्नुच्यमाने 'अमि पूर्वः' इत्यपि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । 'ईदं कुमारीम्' इत्यादौ लक्षणयोः फलमेवं दृष्ट्वा प्रश्नः ।

इतरः 'वृक्षम्—अमिम्' इत्यादौ फलमेवं मत्वाऽऽह—न सिध्यतीति ॥

यत्पूर्वसिञ्चति । 'अकः सवर्णः—' इत्यतो दीर्घग्रहणं नानुवर्तत इत्यर्थः ॥

एवमपीति । अग्नी इत्यादि सिद्ध्यर्थं सवर्णग्रहणमवश्यं कर्तव्यम् ॥ सवर्णग्रहणमिति । ततश्च—वृक्षम्—अमिम्—कुमारीम्—कुमारीः पश्य—वधूम्—वधूः—इत्यादि सर्वं सिद्ध्यति ॥ कुतो व्यवस्थेति । वृक्षम्—अमिम्—वायुम्—इत्यादौ एव एव, अग्नी वायू वृक्षा इत्यादौ दीर्घ एवेति व्यवस्थान सिध्यति । तथाहि—यदि पूर्वा व्यफिराधीयते तदाऽग्नी इत्यादावपि ह्रस्वप्रसङ्गः । अथ पूर्वाकृतिराधीयते तदाऽमिमिलादावपि दीर्घप्रसङ्ग इति भावः ॥

आन्तर्यत इति । पूर्वाकृतिराधीयते, 'हुतं च विषये स्मृतः' इति हुतो न भविष्यति, दीर्घश्च भविष्यति—इति मन्वते ॥

त्रिमात्रः प्राप्नोतीति । हुताहुतप्रसङ्गे 'हुतं च विषये स्मृतः' इत्युच्यते । इह तु हुतस्यैव प्रसङ्ग इति भावः ॥

तस्मादिति । यस्मात्पूर्वाकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे च दोषस्तस्मादित्यर्थः ॥

१ ननु मध्यमयोरेत्यस्य विशेषणत्वे तदादिविधिरनुपपन्नोऽत आह—न च विशेष्यत्वं इति । प्रलयग्रहणस्य दीर्घाजसि चेति जिह्वात्प्रत्ययतस्य विशेष्यत्वमिति भावः ॥

२ मध्यमपदस्य अधीत्यस्य विशेष्यत्वं संभवाद्—अजादीति ॥

३ इत्यत्रापीत्यस्य निर्वाणे दृष्टान्तात्—अथा कृष्णेति ॥
४ विभक्त्योरेति । तस्माच्छसो च इत्यत्र तस्मादित्यनेन पूर्वसवर्णग्रहणमिति निर्दिष्टं यद्यः सत्यं मन्त्रो विधीयते । यदि च मध्यमयोः प्रलययोर्मध्यमस्य तदाऽऽह पूर्णसवर्णमात्रं दृष्टान्तात्तत्रैव प्रतिनिर्दिष्टो च सुभेत् । तद्विदित्वा

द्विसन्निधानमिलाप्यः ॥

५ 'पूर्वसवर्णयोः' इत्युच्यमाने' इति ट. पाठः ॥

६ स्रष्टुमिति । अग्निं पूर्वं ह्रस्वाकारेणैव स्रष्टुम्—वधूम्—कुमारीम्—इत्यादौ पूर्वसवर्णः स्यादित्याद्येभ्य वृक्षमित्यादौ दोषमनभ्युपगम्य च भाष्येऽयं प्रसङ्ग इति भावः ॥

७ 'दीर्घग्रहणमिह वा' इति ट. पाठः ॥

८ 'मादृगा' इतिपुत्रे श्लोकवाक्यवैयर्थ्यम् ॥

(उद्घोतः) फलाभेदमिति । तथा च 'अमि पूर्वः' इति सूत्रं व्यपेक्षितं भावः ॥

नानुवर्तते इति । 'प्रथमयोः' इत्यत्र अननुवर्तित्वेन निश्चितमिति भावः ॥

अग्री इत्यादिसिध्यर्थमिति । अन्यथा पूर्वं हस्य एवमयोः स्थाने स्थादित्यर्थः ॥

भाष्ये—पूर्वसवर्णः प्रसज्येतेति । तथा च 'वृक्षम्' इत्यादावपि दीर्घः स्यादिति भावः ॥ ततश्चेति । कचिद्विधसिद्धिरित्यर्थः ॥

एवमप्यग्री इत्यादौ पुनः प्रामोदीत्यत्र आह—मुतश्चेति ।

इह तु मुतस्येवेति । अन्तरत्वपरिभाषयेति भावः ॥

भाष्ये—तस्मिन् क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्यमिति । तत्र दीर्घः पूर्व इति विरोधवारणाय सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र कृत्योऽपि इत्यत्र कृत्यव्यावृत्तये दीर्घग्रहणं कार्यम् । जौत्या दीर्घस्य सामानाधिकरण्यासम्भवाज्जातिपक्षेऽपि विप्रतिषिद्धमेवेति भावः ॥

(योगविभागप्रयोजनमाध्यम्)

अथ किमर्थं पृथगुच्यते, नैहैवोच्येत—'प्रथमयोः पूर्वसवर्णोऽमि च' इति ?

यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो भवति, अस्मि चेत्पुच्यते, तेनाप्यपि दीर्घः प्रसज्येत—वृक्षम्, लृक्षम् ।

नैप दोषः । दीर्घग्रहणं निवर्तयिष्यते । एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत । सवर्णग्रहणं न करिष्येत ।

यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते, पूर्वसिन् योगे विप्रतिषिद्धम्—यदि पूर्णः, न दीर्घः । अथ दीर्घः, न पूर्वः । पूर्वो दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

तस्मादुभयमारब्धव्यम्, पृथक् च वक्तव्यम् ॥ (प्रदीपः) अस्मि चेति । पुनः पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः ॥

दीर्घग्रहणमिति । 'अमि च' इत्यनेति भावः ॥ एवमपीति । ततश्च कुमारीमत्यादौ त्रिमासप्रसङ्गः ॥

पूर्वसिन् योग इति । पूर्वव्युत्पत्त्याग्रे 'अग्री' इत्यादौ पूर्वव्युत्पत्तिर्न दीर्घेति विप्रतिषिद्धं स्यात् । पूर्वो दीर्घ इत्याकृष्टाग्रे तुल्य एव दोषः ॥ 'प्रथमयोः पूर्वः' इत्यत्रानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते, 'अमि च' इत्यत्र ॥ दीर्घग्रहणमनुवृत्त्या व्यकिरिति दुर्लभमेतत् ॥

तस्मादुभयमिति । अयोभयसिन् पृथवर्तये 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्र सार्णग्रहणं किमर्थं कृतम् ? यावता दीर्घानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते । नैतदस्ति । व्यक्तिपक्षस्यापि सम्भवात् 'अग्री' इत्यादौ विरोधासङ्गात् स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु 'प्रथमयोः' इत्यत्र दीर्घानुवृत्तिरावश्यकै 'अग्री' इत्यादौ त्रिमास-यानुवृत्तयेऽत्र आह—अमि चेत्पुच्यते ।

त्रिमासप्रसङ्ग इति । 'वृक्षम्' इत्यादौ त्रिमासस्य नापायः, वचन-सामर्थ्यात् 'प्रथमयोः' इत्यनेनेव तस्य सिद्धत्वात् । तर्पलक्षण वा ॥

उक्त एवेति । आकृष्टव्यवृत्तयुक्तग्रहणस्यैव 'अमिपूर्वः' इत्यत्रानुवृत्त्या आन्तरतम्याकुपरीमत्यादौ पूर्वजातीयसिमानः स्यादित्यर्थः ॥ अनुवृत्तयेति । 'दीर्घग्रहणस्य' इत्यादिः । दुर्लभमेतदिति । प्रति-पक्षिणोरवप्रसङ्गादनुवृत्तयेतदित्यर्थः ॥

व्यक्तिपक्षस्यापीति । अत्रेदं बोध्यम्—आकृतिग्रहणेऽपि कथं 'दीर्घः' इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् ? जातो दीर्घत्वादेरभावात् । तस्मात्पूर्ववृत्त्येन पूर्वजातीयो लक्षणीय इत्याकृतिग्रहणतात्पर्यम् । व्यक्तिपक्षस्यापीत्यादेस्तु लक्षणया प्रयोगस्याप्यप्यवम्, रुद्धि-प्रयोजनयोरभावात्—इति ॥

(६२०० योगविभागे पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रथमयोरिति योगविभागः

सवर्णदीर्घार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'प्रथमयोः' इति योगविभागः कर्तव्यः, प्रथमयोरकः सवर्णदीर्घो भवति ।

ततः 'पूर्वसवर्णः', पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यकः प्रथमयोरिति ॥

किमर्थो योगविभागः ? सवर्णदीर्घार्थः । सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात्—वृक्षाः, लृक्षाः, वृक्षान्, लृक्षान् ॥

(६२०१ योगविभागसमर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकयोगे हि जश्शसोः पररूप-प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकयोगे हि संति जश्शसोः पररूपे प्रसज्येत—वृक्षाः, लृक्षाः, वृक्षान्, लृक्षान् ॥

ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं चाधिष्यते । नोत्सहते चाधितुम् ।

किं कारणम् ?

१ ननु सवर्णग्रहणे कियमाणे दीर्घग्रहणमाध्यमकमित्यस्तु, सवर्णग्रहणेऽपि-
वगतौ दीर्घग्रहणेन कृतेऽत्र भिन्नं स्यात्तत् लाह—तत्र दीर्घ इति ॥

२ जात्येति । प्रथमयोः पूर्वं इत्येतद्व्युत्पत्त्यस्य व्याप्तिबोधकत्वे दोष-
मदरस्य जातिपक्षेऽपि सवर्णग्रहणव्यावृत्तये, अन्यथा पूर्वो दीर्घ इत्यप्य-
माने जातो देहत्वादीनामभावात् पूर्वो दीर्घ इत्यनयोः सामानाधिकरण्या-
दभ्यस्त इति सूत्रम् ॥

१ सवर्णग्रहणमाध्यम—अस्मि चेति सवर्णग्रहणमाध्यमम् ॥

२ उपलक्षणमिति । कुमारीमिमेतदुपलक्षणं वृक्षमिमेतदिति ॥

३ आकृष्टीति । प्रथमयोः पूर्वं इत्यत्र आकृष्टव्यवृत्तयेऽपि सवर्णग्रहण-
ननुवृत्तिर्न कुमारीमिस्य त्रिमासप्रसङ्गयोः दोषः ॥

४ 'पूर्वसवर्णः' इति क. पाठः ॥

५ 'तत्रि' इति क. पाठः ॥

(प्रदीपः) वृक्षा इति । अत्राहुणः प्राप्तः, ततो रीर्धः, ततः परत्वात् पूर्वसवर्णरीर्धः, ततः पररूपप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) अत्राहुण इति । ततश्चतुर्थेक्षान्तरप्राप्तपररूप-
बाधनाय योगविभाग इत्यर्थः ॥ ततः पररूपेति । सर्वोपवादत्वा-
दिति भावः ॥

(६२०२ योगविभागफलसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)
॥ * ॥ आहुणयणादेशयोरपवादा वृद्धि-
सवर्णदीर्घपूर्वसवर्णदेशास्तेषां पररूपं
स्वरसन्धिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहुणयणादेशाबुत्सर्गौ । तयोरप-
वादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णदेशाः । तेषां सर्वेषां
पररूपमपवादः । तत्सर्वेबाधकम्, सर्वबाधकत्वात्
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आहुणेति । तत्र वृक्षादयो द्वितीयक-
क्षयाप्राप्ताः, पररूपं तु तृतीयकक्षयाप्राप्तमिति भावः ॥

(योगविभागसामर्थ्यबोधकभाष्यम्)
अथ क्रियमाणेऽपि योगविभागे यावत्ता पररूप-
मपवादः कस्मादेव न बाधते ?

* योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थः * । योगवि-
भागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) अथ क्रियमाणेऽपीति । यथा 'वृक्षा' इत्यादौ
योगविभागेन पररूपं 'पचन्ति' इत्यादौ सावकाशं बाध्यते
तथा 'अग्निम्-वायुम्' इत्यादौ सावकाशमपि पूर्वैवं 'वृक्षम्'
इत्यादौ बाध्यते । यथामि पूर्वैवं न बाध्यते । अथपि पूर्वैवं
न बाध्यते, पररूपमेव बाध्यते इत्युच्यते तदाऽस्य विभागस्य
कारणं बाध्यमिति भावः । अथवाऽयमभिप्रायः—यदि
पररूपं सवर्णरीर्धस्यैव पूर्वसवर्णस्यापि बाधकं ततो योगवि-
भागेऽपि क्रियमाणे बाधकं स्यादिति ॥ योगविभाग इति ।
चतुर्थेक्षयाप्राप्तः यावद्योगविभागः पररूपस्य बाधक इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु योगविभागस्य सर्वापवादत्वात्पररूपस्यापि
भाष्येन स्यादत आह—यथा वृक्षा इति । 'अग्निम्' इत्यादौ
सावकाशं योगविभागीयप्रथमव्यापेक्षया ॥ अस्य चोचस्य भाष्ये
एव वक्ष्यमाणत्वात्प्राप्तमेतद्व्याख्यासितं आह—अयमेति ॥ चतु-
र्थेति । एवं च तृतीयकप्राप्त पररूपं चतुर्थेक्षयाप्राप्तो योगविभागो
बाधत इति भावः ॥

(६२०३ योगविभागेऽतिप्रसङ्गापादनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)
॥ * ॥ योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थ-
श्चेदम्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेद-
म्यतिप्रसङ्गो भवति—वृक्षम्, प्लक्षम् ।

यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधते, एवमसि-
पूर्वत्वमपि बाधते ॥

(६२०४ योगविभागेऽतिप्रसङ्गापादकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तर-
निर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नत्वस्य चाभावः—वृक्षान्, प्लक्षान् ।
किं कारणम् ?

तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् । तस्मादित्यनेनान-
न्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते—'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'
'तस्माच्छसो नः पुंसि' ।

किं पुनः कारणं तस्मादित्यनन्तरो योगो निर्दि-
श्यते ?

इह मा भूत्—एतान् गाँधतुरो वलीघर्दान्
पश्य ॥

(प्रदीपः) नत्वस्येति । 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यत्र
तच्छब्देनानन्तरस्य 'पूर्वसवर्णः' इत्यनेन विहितस्य परामर्शो
'गिरिन्-वायुन्' इत्यादावेव नत्वं स्यात्, न तु वृक्षानित्यादौ
'प्रथमयोः' इति योगविभागेन रीर्धे विधीयमान इत्यर्थः ।
एतच्च भेदेन लक्षणयोरपेक्षामाश्रित्य चोदितम्, यनोच्यते—अन-
न्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिपेक्षो वा—इति । यदा ॥ सूत्रद्वयत-
मुदायमेकया मुख्योपपेक्षया तस्मादिति परामर्शः क्रियते तदा
नास्ति दोषः, यथोच्यते—उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे—इति ॥

एतान् गा इति । 'औतोमृशसोः' इत्याकार एकदेशः ॥

(उद्द्योतः) 'अनन्तरनिर्देशात्' इति हेतोरेति किं परिहरेति—
तस्माच्छस इति । वायुनित्यादावेति । तथापवादपररूप-
प्राप्ते, परत्वात्पूर्वसवर्णरीर्धस्यैवत्वर्थः । समुदायस्यैव मुख्योपपेक्षया दृष्टा-
न्तमाह—यथोच्यते इत्यादि । 'यनोच्यते' इति पाठे यनोक्तेऽपि
स्तिवा इदमुच्यते—'उभयं निवृत्तम्' इत्यादौत्वर्थः ॥ प्रकृतेकादेशमात्र-
परामर्शेऽपि भाष्योक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्याह—औतोमिति । तस्मादन-
न्तरनिर्देश एवावश्यक इति भावः । 'एतान् गाँधतुरः'—इति

१ 'चतुर्थेति' इति मनीक घ. घ. पुस्तकयोर्न दृश्यते ॥

२ एतान् गा इति । 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यत्र तस्मात्पदान्तरेऽपि
पाठः सामर्थ्येन नकारविधानं कर्तुं शक्यते । तथाच पाठः एकलोपादानमन-
र्थकं स्यात् । अत्र किमप्यपरितोषात्कस्योक्तं स्यात्, तच्च यदि यथादेशव्य-
रणमाश्रितं तदा वा इत्यत्र नम्रः । मातुवदित्यर्थः । कामावेन नम्रादिपाठे
पठ्य इत्यपि रीर्धे इति तु बोधोदाहरणम् । एकलोपादानं तु उच्यते कस्य-

विधीनां कैवल्यशब्देन चरितार्थम् ॥

३ 'यनोच्यते' इति क. च. घ. घ. पुस्तकेषु पाठः । परमोपपत्तेर्
'यनोच्यते' इति मनीकदशमसप्तम्य पाठ आश्रितः । उपमं निवृत्तं तदपेक्षि-
ष्यामहे इत्येतत्त्वमन्येति तस्मात्प्रापि कस्यचनिति भाष्ये इदमन्येति चरितार्थम् ॥

भाष्यस्य—एतां बलीवदरूपान् चतुःसङ्ख्यावान् गाक्षरत पश्ये-
त्यर्थः । पुस्तकानिष्यक्तये विशेषणनिर्देशः । अर्थान्तरवारणायानेक-
विशेषणोपादानम् । कश्चित् 'एतान् गा पश्य' इत्येव पाठः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्येकयोग एव ।

ननु चोक्तम्—१ एकयोगे हि जडशसोः पररूप
प्रसङ्गः इति ।

नैप दोषः ।

(६२०५ एकयोगत्वसमर्थकवार्तिकम् ॥ ६॥)

॥ * ॥ इज्जग्रहणं तु ज्ञापकं पर-
रूपाभावस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं 'नादिचि' (१०४) इतीज्ज-
ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—न जडशसोः
पररूपं भवतीति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

इज्जग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—इह मा भूत्—वृक्षाः,
प्लक्षाः, वृक्षान्, प्लक्षान् । यदि च जडशसोः पररूपं
स्यात्, इज्जग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः—
न जडशसोः पररूपं भवति—इति, तत इज्जग्रहणं
करोति ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम् ।

उत्तरार्थमेतस्यात्—'दीर्घाज्जसि च' (१०५)
इचि चेति ।

यद्युत्तरार्थमेतस्याच्चनैवायमिज्जग्रहणं कुर्यात् ।
इहापि तर्हि क्रियमाणं यद्युत्तरार्थम्, न ज्ञापकं
भवति ॥

एवं तर्हि यद्युत्तरार्थमेतस्याधैवायमिज्जग्रहणं
कुर्यात्, नापि जसग्रहणम् । एतावदयं ब्रूयात्—
दीर्घाच्छसि पूर्वसवर्णो भवति—इति तन्नियमार्थं
भविष्यति—दीर्घाच्छस्येय, नान्यत्रेति ।

सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यदिज्जग्रहणं
करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—न जडशसोः पररूपं
भवतीति ॥

(प्रदीप) इज्जग्रहणं त्विति । यदि जडशसो पररूप
स्यात् तदा 'नैतद्' इत्येव ब्रूयात्, इत्येव पूर्वसवर्णदीर्घप्रसङ्गात्,
प्रातिपदकवाच्य प्रतिषेधस्यति भावः ॥

उत्तरार्थमिति । 'बुभार्यो—चप्यो' इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घ-
प्रतिषेधार्थमित्यर्थः ॥

१ तत—तदर्थम् ।

२ 'इह' इति क्रियमाणं इति 'तर्हि' उपपत्तिरिति पाठः ॥

३ 'जडशसो' इति न ट पाठः ॥

१५ पा० प०

यद्युत्तरार्थमिति । एव सति पृथग्विभक्तयनुच्चारणाच्-
काराकरणं 'दीर्घादिजसो' इति लाघव भवति ॥ इहा-
पीति । सर्वत्र लाघव प्रत्यनादरादिहापि क्रियमाणस्य 'इन्'-
ग्रहणस्योत्तरार्थतया प्रयोजनवत्ताज्ज्ञापकत्वामात्र इत्यर्थः ॥

दीर्घाच्छसितीति । 'दीर्घादिजसो' इत्यादापि लघुतरोऽयं
सूत्रन्यास इति भावः । तस्मादिज्जग्रहणं नोत्तरार्थमेव क्रियते,
किन्तु इहायमपीति ज्ञापकमेवेत्यर्थः ॥

(उद्घोष) प्राप्तिपूर्वकत्वाच्चेति । एवमेज्जग्रहणमात्रेऽपि
तत्रैव प्रतिषेधसिद्धेस्तथैव सज्जडशसो पररूपामात्रं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

उत्तरार्थमेवेति । 'इह किंचिन्नपो' इत्यनाश्रित्येदम् ॥

ननु विशेष्यमनो दुष्टेऽत आह—लघुतरोऽयमिति । किंचि-
न्नायव प्रति कश्चिदनादरोऽस्तु, प्रकृष्टे तु लाघवे तदनादरो नोचित
इति अयं नियमो न दुष्ट इति भावः ॥ भाष्ये—दीर्घाच्छस्येवेति ।
विपरीतनियमस्तु न, स्याद्यानात् । 'पश्चिमसमृगान्' इति इति
निर्देशाच्चेति भावः ॥

(योगविभागसमर्थकभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु योगविभागः ।

ननु चोक्तम्—१ योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थं
क्षेदम्यति प्रसङ्गः—इति ।

नैप दोषः ।

अभ्यपि योगविभागः करिष्यते—अमि । अमि
यदुक्तं तत्र भवतीति । ततः—पूर्वः । पूर्वश्च भव-
त्यमीति ॥

यद्यप्युच्यते—२ नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तर-
निर्देशात्—इति ।

क. पुनरर्हति तस्मादित्यनेनानन्तरं योगं निर्दे-
ष्टुम् ।

एवं किल प्रतिनिर्दिश्यते—तस्मात्=पूर्वसवर्ण-
दीर्घादिति ।

तत्र न ।

एव प्रतिनिर्दिश्यते—तस्मात्=अको दीर्घादिति ।
अथवा—तस्मात्=प्रथमयोर्दीर्घादिति ॥

(प्रदीप) अमि यदुक्तमिति । 'प्रथमयो' इति योग-
विभागेन दीर्घत्वमित्यर्थः ॥

तस्मादको दीर्घादिति । एकया बुद्ध्या अक्षरानि कश्चि-
न्नाश्रित्यो दीर्घं परामृश्यत इत्यर्थः ॥

'अक सवर्णे दीर्घ' इत्यनेन विहितस्य दीर्घस्यानर्थकं
परामर्श इति मतवाऽऽह—अथवेति । 'प्रथमयो' इत्येव यो
विहितो दीर्घं परामृश्यत इति सूत्रव्यतिषयमेव नञ् सिध्यति ॥

३ 'नात्' इति । नादिचोत्तरे 'इ' अक्षरं न स्यात्, तस्य भावनाया
पूर्वसवर्ण इत्यर्थः ॥

४ अहो एव निश्चय इति न पाठः ॥

पूर्वसर्वणदीर्घनिषेधादिति भावः । 'अत्येत' इति च पूर्वविहितदीर्घा-
पवादः ॥

नन्वादित्यनुवृत्तावपि कथमाकारान्ताभ्युद ? अत आह—अका-
रेणेति । एव चाप्युद्ग न कार्यमिति लाघवम् ॥

ननु नपुंसकत्वे कथम् 'आतो धातोः' इति लोपः ? अत
आह—इत्यो नपुंसक इति । धातुमिश्रकारान्तशब्दस्याभि-
प्रयोग एव न, अनभिधानात्—इति न तत्र दोषः । 'आत्.' इति
योगविभागात्तत्राप्यालोपो वा ॥

(११०२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ६०)

२५४० तस्माच्छसो नः पुंसि

॥ ६ । १ । १०३ ॥

(नत्वाधिकरणम्)

(पुंसां बहुत्वे—पुंसां बहुत्वद्विषय—इति पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)
किमिदं नत्वं पुंसां बहुत्वे भवति, आहोस्वित्पुं-
सां बहुत्वद्विषयम् ।

कश्चात्र विशेषः ?

(मदीयः) किमिदमिति । 'पुंसि' इति किं शसो
विशेषणम्—पुंसबहुत्वे यः शसुत्पन्न इति, अथ प्रकृतेः—पुंस-
त्वाच्चः शसिति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) भाष्योक्तपक्षद्वये उपपत्तिमाह—पुंसीतीति ।
प्रत्ययार्थबहुत्वबोधकस्याप्याहृतपदस्य विशेषणम्, अन्वयाद्वत्प्रकृति-
वाचकस्य वा—इत्यत्र विनिगमनाभावादिति भावः ॥ ननु पुंशब्दाच्चः
शस्त् स पुंसद्वय एव—इति पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम् आह—भाष्ये—पुंसा-
त्वाच्चद्विषयम् । यत्किञ्चिद्भेदे बहुत्वे इत्यर्थः ॥

(प्रथमे पक्षे दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्

पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ।

तत्र सिद्ध्यति । श्रुंशान् पश्येति ॥

(मदीयः) श्रुंशान् पश्येति । स्वनकेशसम्बन्धात्
स्त्रीप्रतिभास श्रुंशार्थं मन्यते ॥

(उद्घोषः) वस्तुतः स्त्रीत्वभावेऽपि आतोषितौक्तिकस्त्री-
त्वाश्रयेण दोषोक्तत्वमित्याह—स्तेनत्वादि । स्त्रीत्वप्राप्ति नर्वकः
पुंसो श्रुंशः । अत्र न पुंस बहुत्वम्, पुंशब्दावतिष्ठिते
बहुत्वे तु यतस्ति ॥

(प्रथमे दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

नपुंसके तथैवेष्टम्

तच्च न सिद्ध्यति । पण्डान् पश्य, पण्डकान्
पश्येति ॥

(मदीयः) पण्डानिति । पण्डशब्देन प्रसवासाभयस्य
नपुंसकस्याभिधानम् ॥

(प्रथमाश्रयणेऽतिव्याप्तिदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ १ ॥

स्त्रीशब्दाच्च प्राप्नोति । चञ्चाः पश्य, वधिकाः
पश्य, खरकुटीः पश्य ॥

अस्तु तर्हि पुंशब्दाद्विषयम् ।

(मदीयः) चञ्चा इति । चञ्चव-चञ्चा । 'हवे प्रतिकृतौ'
'सञ्चयाम्' इति कन् । 'छम्मजुष्ये' इति छप् । चञ्चाशब्देन
पुंसोऽभिधानाच्चत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) चञ्चाशब्दस्य निलसीत्वात्तदुत्तरशसः पुंसद्वये
शस्त् दत्तवति—चञ्चेति ॥

(द्वितीये पक्षे दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

पुंशब्दादिति चेदिष्टं

स्थूरापत्ये न सिद्ध्यति ।

स्थूरान् पश्येति ॥

(मदीयः) स्थूरानिति । स्थूराया अपत्यानि । 'गर्गा-
दिभ्यो यन्' । 'यपनोश्' इति लृक् । 'लृक्तदितिलुक्' इति
टापो लृक् । ततः स्थूरशब्दस्य स्त्रीलिङ्गात्तत्राप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) स्थूरादीनां स्त्रीशब्दस्य दर्शयति—स्थूराया
इति । यैषति द्वितीयपक्षे 'पण्डान्' इति न सिद्ध्यति तथापि 'श्रुं-
शान्' 'चञ्चाः' इति च सिद्ध्यतीत्याशयः ॥

(द्वितीये दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

कुण्डिन्या अररकायाः

अपत्यं च न सिद्ध्यति । कुण्डिनान् पश्य, अर-
रकान् पश्य ॥

(मदीयः) कुण्डिनानिति । कुण्डिन्या अपत्यानि ।
'गर्मादिभ्यो यन्' । 'आयस्यकीण्डिन्यथोरगसि कुण्डिनच्' इति
यमो लृक् । कुण्डिनीशब्दस्य कुण्डिनजादेशः, य च स्त्रीलिङ्गा-
देशत्वात् स्त्रीशब्दः । अररकायाः पूर्ववदादि ॥

(दोषवार्क श्लोकभाष्यम्)

पुंस्त्राधान्यात्प्रसिद्ध्यति ॥ २ ॥

पुंस्त्राधाना एते शब्दाः, ततो नत्वं भविष्यति ॥

१ पक्षयोः—मदीयोऽप्योः । भाष्योक्तपक्षद्वयपक्षीकरणाय बहुसंख्यं तथैव
परिगणयितुं भावः ॥

२ तत्रेति । पुंशब्दादिष्वर्थां यत्प्रतिपत्तिरिति तत्र विद्वत्प्रीतिरिति भावः ॥

३ 'श्रुंशान्' इति ग. घ. पाठः ॥

४ ननु द्वितीयपक्षोपादाने 'पूरणसे' इति अत्र एव दोषा द्विर्भवन्ति,
पूर्वोक्तदोषमनित्यकारणम्—अत आह—यद्यपीति । द्वितीये पक्षे प्रथमते-
स्तथा न्यूनपक्षस्यापि दोषा यदेति भावः ॥

५ 'श्रुंशान्' इति ग. घ. पाठः ॥

(विशिष्टार्थं दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

पुंस्प्राधान्ये त एव स्यु-

यें दोषाः पूर्वचोदिताः ।

भ्रुकुंसान् पश्य, पण्डान् पश्य, पण्डकान् पश्य,
चञ्चाः पश्य, वधिकाः पश्य, खरकुटीः पश्येति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—पुंस्प्राधान्ये इति । यदि स्थूरादीना
पुंस्प्राधान्यादुपशब्दस्तदा भ्रुकुंसादीना तत्त्वाभावात्, चञ्चादीनाञ्च
तत्त्वादुक्तदोषा अनतीत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्माद्यस्मिन् पक्षेऽन्वयीयांसो दोषास्तमास्थाय
प्रतिविधेयं दोषेषु ॥

(प्रदीपः) तस्माद्यस्मिन्निति । अर्थपक्षं परतः आध-
रिष्यति । द्वयोरपि ॥ पक्षयोर्दोषाभावः । तथाहि—पुंस्वाची
शब्दः पुंशब्द उच्यते । ततो भ्रुकुंसादयः शब्दाः पुंसासमा-
चक्षणाः पुंशब्दा उच्यन्त इति नानयोः पक्षयोः फलभेदः ।
पण्डपण्डकशब्दाभ्यामपि पुंस्त्वानुगत एव नपुंसकरूपोऽर्थः
उच्यते । यथा—नपुंसकोऽभवदिति नपुंसकशब्देन । स्त्रीसूत्रे
हि 'न वैवाकरणैः दाघं लौकिकलिङ्गमास्थानुम्-' इत्यादिना
विशिष्टमेव लिङ्गलक्षणं भाष्यकारेणाधितम् । स्थूरादयोऽपि
प्रत्ययलिङ्गि कृते पुंसि वर्तमानाः पुंशब्दा एव भवन्ति ॥

(उद्द्योतः) 'तस्माद्य' इत्यादिभाष्येण यः पक्षः परिगृहीतस्त
दर्शयति—अर्थपक्षमिति । शास्त्रीयार्थपक्षमित्यर्थः ॥ द्वयोरपि
रिति । शास्त्रीयलिङ्गग्रहणे 'पुंसां बहुल्ये—पुंशब्दाद्बहुषु' इति द्वयोः
पक्षयोर्द्वयर्थः । लौकिकलिङ्गग्रहणे पक्षद्वयस्याप्यधिकदोषप्रसत्ताच्छा-
स्त्रीयलिङ्गग्रहणमात्राय लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् 'पुंसि वर्तमाना-
प्रातिपदिकात्' इत्येव व्याख्येयम्, तत्र हि चञ्चा इत्याद्यतिदिरेक
एव दोष इति 'तस्माद्यस्मिन्पक्षे' इत्यादिभाष्यापेक्ष इत्यर्थः । प्रति-
विधानं ॥ 'वधिकादिषु-' इति वक्ष्यति ॥ पुंशब्दा उच्यन्त इति ।
पक्षग्रहणं पुनरितिष्टाचरणमा तेषां पुंशब्दाद्बहुषु इत्यर्थः, पुंस्त्व-
विशिष्टानां बहुल्ये इत्यर्थे या न दोष इत्यर्थः ॥ शास्त्रीयार्थग्रहणेन
ददयति—स्त्रीसूत्रे इति । अत्र एव नपुंसकस्य पुंस्त्वानुगतता ॥

(संग्रहः)

न त्वं पुंसां बहुल्ये चेत्

पुंशब्दादिष्वप्यते स्त्रियाम् ॥

नपुंसके तथैव

स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्येत ॥ १ ॥

पुंशब्दादिति चेदिष्टं

स्थूरापत्ये न सिध्यति ॥

कुण्डिन्या अररकायाः

पुंस्प्राधान्यात् प्रसिध्यति ॥ २ ॥

पुंस्प्राधान्ये त एव स्युः

ये दोषाः पूर्वचोदिताः ॥

तस्मादर्थे भवेन्नत्वं

वधिकादिषु युक्तवत् ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) वधिकादिषु युक्तवदिति । 'उपि युक्-
वद्यत्किञ्चने' इति पुंसः स्त्रीत्वातिदेशाच्चाभावात् इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वेतेन न्यायेन वधिकादयोऽपि पुंशब्दाः, अत
आह—छुपीति । स्वलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावोऽपि तेषामितिदिश्यत
इति भावः ॥

(११०३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ६८)

२५४४ अमि पूर्वः ॥ ६ । १ । १०७ ॥

(पूर्वरूपाधिकरणम्)

(छन्दसि विकल्पयोधकं भाष्यम्)

वा छन्दसीत्येव । यस्मिं च यस्म्यं च, शर्मी च
शस्म्यं च, गौरीं च गौर्यं च, किशोरीं च किशोर्यं
च ॥

(प्रदीपः) वा छन्दसीत्येवेति । एतैव वाक्यभेदेन
सम्प्रप्यते । अन्यथा भाषाया न स्यात् ॥ शस्म्यं चेति ।
विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वत्ववर्गीयोंऽपि न भवति,
तयोरत्र विशेषाभावात्—इति यणादेश एव भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु यणादेशाभावे पूर्वत्ववर्गीयार्थपक्षपूर्व-
त्वात् निवर्तित्वेऽपि तदभावे दीपं एव स्यादत आह—विकल्पेति ।
'अस्मि' इत्यादौ विशेषस्वरूपेऽप्येतिदिपदरूपद्वयवैयर्थ्यापत्तिरिति
भावः ॥

(११०४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ६९)

२५४५ संप्रसारणाच्च ॥ ६ । १ । १०८ ॥

(छन्दसि येलस्य सम्बन्धयोधकं भाष्यम्)

वाच्छन्दसीत्येव । मित्रावरुणी यज्यमानः, मित्रा-
वरुणी इज्यमानः ॥

१ 'पुंसां गौरी' इति ग. क. घटाः ।

२ वरुणा—विष्णवे ।

३ 'मित्रावरु' इति घ. घटाः ।

४ यज्यमान—यजमानो भवेत् । यजेत्वाद्यप्यत्र चिदशविधानं तदास्य

इत्यस्य यज्यमानं शब्दोपेक्ष इति भावः ।

५ अत्र—वर्धी य वाक्य येषाम् । सूत्रस्यात्र सूत्रवर्तीयेषामुक्तौ
विशेषाभावाच्चयोऽय इत्यर्थः ।

६ यज्यमानो भवेत् । यज्यमानो भवेत् । यज्यमानो भवेत् । यज्यमानो भवेत् ।

(६२०६ एकदेशिन उपसंस्थानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

असमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् । असमानाङ्गस्य मा भूदिति—शक्यार्थम्, परित्यक्तम् ॥

(प्रदीपः) समानाङ्गग्रहणमिति । यदि संप्रसारणं तस्मात् परोऽच्—एकस्मिन्ने भवतस्त्वा पूर्वैकादेशो भवति नान्यथा ॥

शक्यार्थमिति । अन्यस्मिन्ने संप्रसारणम्—अन्यस्मिन्—इति पूर्वैकादेशाभावः । अत्रान्तवद्भावोकारस्य संप्रसारणत्वम् ॥

(उद्घोषः) समानशब्द एकप्रयोगः, तदाह—एकस्मिन्ने इति । यैषि 'शक्यार्थम्' इत्यस्य स्मृतिरूपितमेकमङ्गत्वं तथापि मित्रा-हस्यत्वाभावोऽन विवक्षित इति बोध्यम् ॥

ननु संप्रसारणसामानिकोऽयम्, न संप्रसारणमत्र आह—अत्रान्त-वदिति । 'इह' इत्यादिशपरासाद्व्यवस्थायतिदेश इत्यभिमानः ॥

(६२०७ उपसंस्थानानघेयबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमसंप्रसारणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

असंप्रसारणात् ।

कथमसंप्रसारणम् ?

वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा, न घर्णस्य ॥

अथ घर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोष एव ।

घर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः ।

कथम् ?

अन्योऽयं संप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञाया

वर्णस्य नास्ति संप्रसारणसंज्ञा । स तु संप्रसारणनिर्वर्तितत्वात्संप्रसारणव्यपदेशसामौपचारिकं लभते । 'शक्यार्थम्' इत्यादौ त्वेकादेशात्तद्विधेर्निर्वर्तित उकार इति नास्ति संप्रसारणव्यपदेशः ॥

वर्णस्य चेति । यणः स्थाने यो वर्णः स संप्रसारणसंज्ञः, एकादेशात्तु न यणस्थानिकः । अन्तवद्भावोऽपि नास्ति, वर्णविधानन्तवद्भावप्रतिषेधात् । अन्तरत्वाच्च 'इहः' इति संप्रसारणदीर्घे कृते 'ऊ'कारस्य संप्रसारणसंज्ञाभावात्पूर्वैकादेशाभावः । संप्रसारणदीर्घे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्यान्तवद्भावात् संप्रसारणव्यपदेश आधीयते ॥

(उद्घोषः) निर्वर्तित उकार इति । संप्रसारणनिर्वर्तितत्वं त्वश्लीयत्वात्प्रतिदिश्यत इति भावः ॥

दोर्घे कृते इति । तद्वचनसामर्थ्यात्साक्षात्संप्रसारणसामानिकस्य वर्णरूपमपि संप्रसारणत्वमिति दिश्यते, न तु तत्सामानिकस्यापीति भावः । तदाह—संप्रसारणदीर्घे स्थिति ॥ 'एकः' इति औप्यस्य त्वेवागच्छे तत्सामानिकस्य मुद्रागतत्वमिति भावः ॥

(६२०८ एकदेशिनः समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कार्यकृतत्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा सकृत्कृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति । तद्यथा—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ॥

(प्रदीपः) कार्यकृतत्वात्वेति । शास्त्रस्योक्तस्य विषये प्रवृत्तत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावः ॥

(उद्घोषः) शास्त्रत्वेति । 'कथं लक्षणस्य' इति न्यायादिति भावः । लक्षणस्यकार एव हि शास्त्रोक्तार्थविधेः फलमिति सात्वयम् ॥

(एकदेशिसमाधानासहतिषेधकभाष्यम्)

(भाष्यम्) विषय उपन्यासः । युक्तं यत्तत्त्वैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ।

यसु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं याधितुम् । तद्यथा—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निहोमादिभिः क्रतुभिर्विजैत—इति अद्याद्यानमित्येवं वसन्ते वसन्त इत्येते ।

शक्यः । एवञ्च वाक्यसंज्ञायां शक्यार्थमित्यत्र न पूर्वत्वमिति रिति न तत्त्वैव दोष इति भावः ॥

६ अन्तरत्वात्संज्ञाधिति । शक्यार्थमित्यत्र वणदेशात्तद्विधेर्निर्वर्तितत्वात् । इह इति दीर्घविधानसामान्यत्वमित्यत्र कर्तव्ये एकादेशात्तद्विधेर्निर्वर्तितत्वात् । अथैकदेशात्तद्विधेर्निर्वर्तितत्वात् । अथैकदेशात्तद्विधेर्निर्वर्तितत्वात् । अथैकदेशात्तद्विधेर्निर्वर्तितत्वात् ।

७ भाष्यत्वेति । कर्तव्योऽयं संप्रसारणसमप्रसारणयोः स्थाने एक इति भाष्यत्वेत्यर्थः । शक्यार्थमित्यत्र संप्रसारणसंज्ञेति पूर्वत्वमिति निश्चयस्य संप्रसारणसंज्ञाभावात्तद्विधेर्निर्वर्तितत्वात् ।

८ अत्रान्त विधय इति । नवा कथमेकादेशोऽग्नीनादधीतेति शक्यमेकदेशात् । अत्रान्तविधेर्निर्वर्तितत्वात् । अत्रान्तविधेर्निर्वर्तितत्वात् । अत्रान्तविधेर्निर्वर्तितत्वात् ।

१ समानाङ्गग्रहणमित्यस्यैवमाह—यदीति ॥

२ शक्यार्थमित्यत्र समानाङ्गत्वात्तद्विधेर्निर्वर्तितत्वात् । अन्यस्मिन्ने इति ॥

३ समानवदस्य विधेर्भावेमाह—यदीति । ईदृशाभावात्तद्विधेर्निर्वर्तितत्वात् । अत्रान्तविधेर्निर्वर्तितत्वात् । अत्रान्तविधेर्निर्वर्तितत्वात् ।

४ इत्यभिमान इति । अत्रान्तविधेर्निर्वर्तितत्वात् । अत्रान्तविधेर्निर्वर्तितत्वात् । अत्रान्तविधेर्निर्वर्तितत्वात् ।

५ वाक्यस्य संज्ञाधित्वेन संप्रसारणेन निर्वर्तितत्वात् । अत्रान्तविधेर्निर्वर्तितत्वात् । अत्रान्तविधेर्निर्वर्तितत्वात् ।

नैप युक्तो विप्रतिपेयः,

अन्तरङ्गाऽऽद्यो वृद्धिः ।

काऽन्तरङ्गता ?

वर्णावाधित्याद्यो वृद्धिः, अङ्गस्येयडादेशः ।

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—आट् कियताम्—
इयडादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादियङ् ।

नित्य आडागमः, कृतेऽपीयडि प्राप्नोति—अङ्-
तेऽपि ।

इयङ्पि नित्यः, कृतेऽप्याटि प्राप्नोति—अङ्-
तेऽपि ।

अनित्य इयङ्, न हि कृत आटि प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गाऽऽद्यो वृद्धिः ।

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद्-
नित्यम् । न चात्राद्येयङो निमित्तं विहन्ति, अथयं
लक्षणान्तरमाद्यो वृद्धिः प्रतीक्ष्या । उभयोर्नित्ययोः
परत्वादियडादेशः ॥

(प्रदीपः) अध्वेयातमिति । कृतेषु अदेशेष्वाद्
किञ्चे इति प्रक्रियामाध्रिय विचार्यते ॥

अन्तरङ्गेति । 'वार्णादाङ्गम्' इत्यनाधिलेदमुच्यते ॥

यस्य च लक्षणान्तरेणेति । एतद् कविदाभीयते,
कविच । ययोफम्—तद्भाषणकुलमिसाद्यो लदादिभ्यो ङाव-
क्य इति । 'यस्य च लक्षणान्तरेण—'इति स्वाश्रीयभागे
नित्यत्वाद्बुद्धिसिद्धः, तस्य हि 'अतोऽम्'इति लक्षणेन मिमित्तं
विहन्यते न पुनरुदात्तात्वेनैवेति न स्यादनित्यत्वं लुक् । तत्र
यदा लक्षणयोरेव विचारः—किं लक्षणं नित्यम्, किमनित्यम्—
इति, तदा च 'यस्य च लक्षणान्तरेण—'इति न्यायः । यदा तु
कार्यमोर्विचारः—'अस्मिन् कार्ये प्रयुते किं प्रवर्तते, किं न
प्रवर्तते—'इति तदा नास्तेतत्त्व—यस्य च लक्षणान्तरेणेति ॥

(उद्घोषः) ननु परत्वादायेषु अकृतेष्वाद्—इति कर्मिषु-
पृष्ठोऽप्यप्राप्तिः । अत्र माह—कृतेष्विति । लमात्रापेयत्वेनान्तर-
ङ्गत्वादिति भावः । 'आवसायामाद्'इति पठे ॥ अन्तरङ्गत्वाद्भावेत-
द्भाषातिङि । संप्रविद्यानां दाहिलामयमेऽप्यनेवाप्यभाषापि ।
ससादभ्येयानामिदं प्राग्वत्सम् । तत्र हि 'बहुल छन्दसमाह्वये-
इति'एति बहुलप्रमगादादेशोच्छरे पराभाविद्यति तत्र आटि इतिरिति
बोध्यम् ॥

यथोक्तमिति । 'स्वमोर्नपुसकात्'इत्यत्र भाष्ये इदमुक्तम् ।

लदादिभ्यः परयोः समोः परमपि लदाद्यत्वं वाधित्वा लुक्त्वान्य
इति तदर्थः । तत्र नित्यत्वं लुक् आशङ्क्य 'अने कृतेऽमा वाधाद-
नित्यो लुक्'इति भाष्ये उक्तम् ॥ तत्र यदेति । अन्येन वापेऽपि
लक्षणस्य कृतेऽकृते च तस्मिन्प्रसङ्गसत्त्वात्तत्त्वेन नित्यत्वमिति भावः ।
वाधकावाधितप्रसङ्ग एव ब्राह्म इत्यत्र न मानमिति तात्पर्यम् ॥ यदा
त्विति । वाधकावाधितप्रसङ्ग एव यदा गृह्यत इति तात्पर्यम् । 'किं
प्रवर्तते'इति शब्देन सूचितमेतत् ॥

(३२१२ विप्रतिपेयोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आहुणात्सवर्णदीर्घत्वमाह—

भ्यासयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहुणात्सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रति-
पेधेन ।

क ?

आहभ्यासयोः ।

आहुणस्याघकाशः—खद्वा—इन्द्रः—खद्वेन्द्रः, खद्दो-
दकम् ।

सवर्णदीर्घत्वस्यावकाशः—वण्डाग्रम्, ध्रुपाग्रम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—अद्य—आ—ऊढा—अधोढा,
कदा—आ—ऊढा—कदोढा, उप—इ—इजतुः—उपे-
जतुः, उप—उ—उपतुः—उपोपतुः ।

सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) उप इ इजतुरिति । पूर्वं सवर्णदीर्घत्वं
भवति, पश्चादाहुणः । अन्तरङ्गत्वादप्येतत्तत्त्वमिति ॥

(उद्घोषः) पश्चादाहुण इति । पूर्वं आहुणेऽनिष्टं स्यादो
विप्रतिपेधाभय इति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घाति । एकवचनम-
त्वादीषोऽन्तरङ्ग इत्येव ॥

(उदाहरणान्यथासिद्धिसाधकभाष्यम्)

अभ्यासार्थेन तावत्पार्थः ।

अस्त्वब्राह्मणः, आहुणे कृते अथवा च, हलादि-
रोपः, पुनराहुणो भविष्यति ।

भवेत्तिसिद्धम्—उपेजतुः, उपेजुरिति ।

इदं तु न सिद्ध्यति—उपोपतुः, उपोपुरिति ।

अत्र आहुणे कृत भोदन्तो निपात इति प्रगृह्य-
संज्ञा, प्रगृह्यः प्रगृह्येति प्रगृह्याभयः प्रगृह्यतिभावः
प्राप्नोति ।

मेवमिति तत्र वयावर्णम् ॥

१ अथविप्रतिपति । परस्य विप्रतिपत्तिरुपमानमिति पश्चात्तन्मात्रेण स्यात्

विप्रतिपत्तिः अत्र भाष्यः । तस्मिन् पठे हि अथि अत्र इ आह—अनुपद्विपत्ति

२ आहभ्यासमिति । 'अभ्यासार्थेन तावत्पार्थ'इति ॥

अथविप्रतिपति । हलादीरुपे विप्रतिपत्तिः अत्र भाष्यः 'इहो' वाडोर्भाष्येऽपि

भाष्येऽपि 'इहो' अथविप्रतिपति इति वचनात्पुनरुक्त्येनैवेति वचनात्

३ 'उपेजतुः अथविप्रतिपति' इति वचनात् ॥

१ अथविप्रतिपति । परस्य विप्रतिपत्तिरुपमानमिति पश्चात्तन्मात्रेण स्यात्
विप्रतिपत्तिः अत्र भाष्यः । तस्मिन् पठे हि अथि अत्र इ आह—अनुपद्विपत्ति
२ आहभ्यासमिति । 'अभ्यासार्थेन तावत्पार्थ'इति ॥
अथविप्रतिपति । हलादीरुपे विप्रतिपत्तिः अत्र भाष्यः 'इहो' वाडोर्भाष्येऽपि
भाष्येऽपि 'इहो' अथविप्रतिपति इति वचनात्पुनरुक्त्येनैवेति वचनात्

पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः, न चैव पदान्तः ।
 पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन आहिष्यते ।
 एवं तर्ह्येतदेवात्र नास्ति—ओदन्तो निपात इति ।
 किं कारणम् ?
 लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥
 इहापि तर्हि—अद्योढा, कदोढेति ।
 भवेद्वृषं सिद्धं स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रकरणान्तरेण तत्सिद्धिप्रदर्शयितुमाह—अभ्या-
 सेति ॥ हलादिः दोष इति । अभ्यासानभ्यासयोरेक-
 देश एकारोऽभ्यासस्यादिवद्वाक्यभ्यासग्रहणेन गृह्यते, तत्स्थानि-
 कोऽभ्यासादेशः स्थानिवद्वाक्यभ्यास इति भावः । एकारस्य
 त्वभ्यासहस्रो न भवति । हस्ये कर्तव्ये 'नाभ्यासादिपु—'इत्यन्वा-
 दिवद्वाचनविधेयात् ॥

पदान्तभक्त इति । अन्तवद्वावात्पदान्तकार्यं लभत
 इत्यर्थः ॥

इहापीति । विप्रतिषेधोपालम्भः ॥

(उद्योतः) अभ्यासानभ्यासादेकदेशतत्स्थानिकायादेशयो-
 रभ्यासत्वाभावेऽत आह—अभ्यासेह्लादि । 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति
 ॥ न, लक्ष्येऽपेदादिति भावः । अन्तवद्वाचनविधेयादिति ।
 तत्रैवाह्वयाने तु गहिरस्स शुण्ठासिद्धत्वाद्यलक्ष्यभेदाभावेन न तत्र-
 वृत्तिरिति बोध्यम् ।

ओकारस्य कथं पदान्तत्वमत आह—अन्तवद्वावादिति ॥
 भाष्ये—पदान्तभक्त इत्यस्य—पदान्तस्थानिक इत्यर्थः ॥

विप्रतिषेधोपालम्भ इति । विप्रतिषेधाङ्गीकारे रूपसिद्धावधि-
 स्तरदोष इत्यर्थः ॥

(६१३३ विप्रतिषेधाभावे दोषदर्शकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्वरदोषस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरं तु दोषो भवति । अद्योढा—एवं
 स्वरः प्रसज्येत, अद्योढा—इति चेप्यते ॥

(प्रदीपः) स्वरदोषस्त्विति । अद्यशब्दः प्रत्ययस्वर-
 णान्तोदात्तः । आह 'गतिरनन्तर' इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वर-
 णोदात्तः । शिष्टमनुदात्तम् । तत्र यदि पूर्वं सवर्णवीर्यं स्यात्
 तदा द्वयोः उदात्तयोरेकादेश उदात्तः, ततः—आहुणः 'एव'देश
 उदात्तान्तोदात्त' 'स्वरितो वाऽनुदात्तपदादौ' इति पक्ष उदात्तः
 स्यात्, पक्षे स्वरितः । यदा ॥ पूर्वमाहुणः पश्चात् 'ओमाशेष'

इति पररूपं तदा 'पूर्वमासिद्धम्' इति पररूपे कर्तव्ये एकादेशस्य-
 रयोः—उदात्तस्वरितयोरेकादेशत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या—अस्वरस्यैकादेशस्य
 पूर्वोद्गोदात्तेन सहैकादेश आन्तरतम्यादुदात्त एव भवति ॥

(उद्योतः) ननु पूर्वमाहुणे तस्य पक्षे स्वरितत्वेन पररूपस्य
 स्वरितत्वम्, पक्षे तुदात्तत्वमेवेति न विशेषोऽत आह—एकादेशस्वर-
 योरिति ॥ उदात्त एवेति । वैचमेवेत्यत इति विप्रतिषेधो दृष्ट
 इति भावः ॥

(विप्रतिषेधाभावे पररूपानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

आह पररूपवचनं चेदानीमनर्थकं स्यात् ।

* नानर्थक्यम्, ज्ञापनार्थम् ।

किं ज्ञाप्यम् ?

(प्रदीपः) आह पररूपवचनं चेति । न केवलं
 स्वरदोषः, यावदाचार्यवचनमपि त्वया न प्रमाणीकृतमित्यर्थः ॥

विप्रतिषेधवाचानर्थक्यं परिहर्तुमाह—नानर्थक्यमिति ।
 यदा पूर्वमाहुणः प्रवर्तते तदा 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिवाचनार्थम्
 'ओमाशेष' इति वक्तव्यमित्यज्ञापकम् । विप्रतिषेधे त्वाश्रीय-
 माणे सवर्णवीर्येण सिद्धे रूपे पररूपवचनं ज्ञापकं भवति ॥

(उद्योतः) पररूपवचनं चेति 'च'शब्दार्थं दर्शयति—
 न केवलमिति ॥ न प्रमाणीकृतमिति । विप्रतिषेधेन पूर्वं सव-
 र्णवीर्यं पश्चात्माहुणेन सिद्धे पररूपविधानं व्यर्थमिति भावः ॥

ज्ञापकं भवतीति । एवञ्चान्तरङ्गवलीयस्त्वज्ञापकबोधनार्थं
 विप्रतिषेधो मयोक्तः, न तु स्थितोऽपमिति न स्वरं दोष इत्यर्थः ॥

(६२१४ पररूपवचनज्ञापनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ आह पररूपं तु ज्ञापकम्-
 न्तरङ्गवलीयस्त्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्तरङ्गं वा-
 लीयो भवतीति ।

किं पुनरिहान्तरङ्गं किं गहिरङ्गम्, यावता द्वे पक्षे
 आश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमपि भवत्याहुणोऽपि ।
 धातूपसर्गयोरेककार्यं तदन्तरङ्गम् ।

कुत एतत् ।

पूर्वमुपसर्गस्य हि धातुना योगो भवति, नाद्य-
 शब्देन ।

किमर्थं तर्ह्यशब्दः प्रयुज्यते ?

अद्यशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

पक्षे उदात्तो भवति भवति तत्रापि पक्षे स्वरितः स्यात्, एवास्ति ॥

१ 'ज्ञापकार्थ' इति च. झ. पाठः ॥

२ न तु स्थित इति । अहं स्वरस्यवचनेन पश्चात्पक्षे तेन विप्रतिषेधोऽर्थ-
 न, एतत्तु विप्रतिषेधवचनस्यैवत्वमेवेति भाष्यम् ॥

३ ननु यदि आद्योऽस्य शब्देन न पूर्वं संख्या, नापि न पाठानां, पाठो
 पूर्वमाहुणः सवर्णत्वात् । तर्हि अद्यशब्दस्य पक्षोऽप्यप्यर्थ इत्यत आह—

किमर्थमिति ॥

१ 'अन्तवद्वाचनविधेयात्' इति उद्योताज्जुल्ल पाठः । आन्तादिपक्षेति
 इति 'नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे' इति वार्तिके द्रष्टव्यं । अत्र 'नाभ्यासादिपु'
 इत्येव पाठो द्रष्टव्यः । अत्रस्य पाठमेतत्तत्र शुभोक्तिरुक्तवान् ॥

२ तत्राप्युक्तव्यमिति । आचार्यदीर्घा द्वयोरेव इति वार्तिकवचनान्तरमेव ॥

३ न तु स्थिति । न इहादिपक्षमनुसृष्टिर्निमित्तं भाष्यम् ॥

४ 'स्वरं दोषस्तु' इति च. झ. पाठः ॥

५ तत्रमेवेति । नित्यमुदात्त एवैवम् इति भाष्यम् । विप्रतिषेधविधिः ॥

(प्रदीपः) नाद्यशब्देनेति । 'अय' इत्याद्यापारायंस्यादा सम्बन्धो नास्ति, क्रियासापेक्षत्वादाधारस्य । अदादिव्यवस्थायं तु धातूपसर्गौ प्रथमपदौ । परमार्थतस्तु धातूपसर्गसमुदायः संग्रामयतिवत् क्रियाविशेषवाचीति भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—पूर्वमुपसर्गस्य हीति । धातोस्तदर्थान्तर्भावेण बोधजनकस्य तत्सम्बन्धं विनाऽभावादित्यर्थः ॥ नाद्यशब्देनेति । प्रथमपसर्गस्यार्थमात्रादिति भावः ॥

क्रियार्थं तर्ह्येति । अल इव विशिष्टस्याप्यधातुत्वादिति भावः ॥ समुदायेनेति । उपसर्गस्योत्पत्तिरहितधातुत्वेनेत्यर्थः । एवञ्चान्तरङ्गापेक्षानिमित्तत्वेनोपसर्गधातुकार्यमन्तरङ्गमिति भावः । निरूपयिष्यते चेदं 'सुट्टापूर्वः' इत्यन । एवञ्च भिन्नपदवाच्यकारकसंबन्ध वषणसंबन्धशब्दयोगादनन्तरमेवेति सूचितमिति विद् ॥ ननुपसर्गस्य क्रियाविशेषप्रतीतिरुक्तत्वात्तेनापि सम्बन्धो युक्त एवेत्यत आह—अदादीति । 'अशी अत्र' इत्यादौ सत्वेन पदान्तरापेक्षत्वाद्गर्णविकाराणां बहिरङ्गत्वं बोध्यम् ॥

(६२१५ ज्ञापनप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतहि-
लोपटेनडेर्यङिस्मिन्ङिणलौत्व-
मन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणार्द्र-
विकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वसवर्णः प्रयोजनम् । अशी अत्र, यायू अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार आवादेशः ।

पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वसवर्णं ॥ पूर्वत्व । शकृदर्थम्, परित्यर्थम् । पूर्वत्वं च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वत्व ॥

तहिलोप । अकार्यत्र, अहार्यत्र, पचेदम् । तहिलोपौ च प्राप्नुतः, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

तहिलोपौ भवतोऽन्तरङ्गतः । तहिलोप ॥ टेन । वृक्षेणात्र, वृक्षेणात्र । इनादेशश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

इनादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । टेन ॥

डेर्यं । वृक्षायात्र, वृक्षायात्र । डेर्यादेशश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः—'पलः पदान्तादिति' (६११०९) इति परपूर्वत्वम् ।

डेर्यादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । डेर्यं ॥

ङिसिन् । यस्मिन्निदम्, तस्मिन्निदम् । सिन्भावश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

सिन्भावो भवत्यन्तरङ्गतः । ङिसिन् ॥

ङिणलौत्वम् । अग्नाविदम्, ययायत्र । ङिणलौत्वं प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

औत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

(प्रदीपः) अशी अत्रेति । 'अग्नि औ अत्र' इति स्थिते विचारः । एवं 'शकृद् आ अर्थम्' 'अकारि त अत्र' 'पच हि इदम्' 'वृक्ष आ अत्र' 'वृक्ष ए अत्र' 'अग्नि इ इदम्' 'यया अ अत्र' ॥

(प्रयोजनान्तेपभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि ।

(ज्ञापनप्रयोजनसमर्थकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वृक्षा अत्र, वृक्षा अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः—'अतो रोऽरुतादसुते' (६११११३) इत्युत्त्वम् ।

पूर्वसवर्णो भवत्यन्तरङ्गतः ।

न चावश्यमिदमेव प्रयोजनम् । आद्ययोगे यद्वापि प्रयोजनानि सन्ति यदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं दोषेषु ॥

(प्रदीपः) वृक्षा अत्रेति । अनुदाहरणमेतदित्याहुः । 'वृक्ष अस् अत्र' इति स्थिते कृते इत्ये उक्तस्य प्राप्तिः । तस्य इत्वं 'पूर्वत्रासिदम्' इति पूर्वसवर्णदीर्घे क्रियमाणे अस्मिन्, उरवे एव त्वाग्रयासिदम्—वृक्षोऽत्रेति । ततश्च पूर्वसवर्णदीर्घेण पूर्व भाष्यम् । तत्र कृते अतः परो र्णं भवतीत्युत्त्वाभावः ॥

प्रतिविधेयमिति । 'पूर्वात्तरपदयोर्द्विस्त्रावेकादेधात्' इत्यादयो दोषा विप्रतिषेधस्य उक्ताः ॥

(उद्घोषः) आहुरिति । तद्वृत्तपत्राह—नावश्यमिदमेवेति—भाष्ये ॥ आद्ययोग इति । विप्रतिषेधस्य इत्यर्थः ॥ प्रतिविधेयं दोषेष्विति । नैमित्तिकप्रतीकार्यमिति भावः ॥

(११०६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ भा. ७१)

२५५० अतो रोरमुतादमुते

॥ ६ । १ । ११३ ॥

(रत्नाधिकरणम्)

(पदाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थममुतादमुत इत्युच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । प्रकृतिभावविधानाज्ज्ञाप-
कात् स्वरसन्धिप्रकरणे हुतस्य सिद्धत्वात्प्रकरणेनैवोक्तं
निवारितमिति मत्वा प्रश्नः ॥(बह्योतः) ज्ञापकात्स्वरसन्धीति । सामान्यापेक्षं ज्ञापक-
मित्यभिमानः ॥

(समाधानभाष्यम्)

मुतात्परस्य हुते वा परतो मा भूत्—इति ।

सुत्पतारस्य—सुस्रोता ३ अत्र न्यसि ।

हुते परतः—तिष्ठतु पय आदेमिदत्त ।

'अतः-अति'इत्युच्यते, कः प्रसङ्गः मुतात्परस्य
हुते वा परतः स्यात् ?

असिद्धः हुतः, तस्यासिद्धत्वात् प्रामोति ॥

(प्रदीपः) असिद्ध इति । प्रकृतिभाव एव सिद्धः हुतः ॥

(बह्योतः) भाष्ये समापत्ते—हुतात्परस्येति । अयं
मात्रः—प्रकृतिभाव एव तैनाग्र्यासिद्धत्वं उच्यते, सामान्यापेक्ष-
ज्ञापके फलाभावात् । एवञ्च हुतस्यासिद्धत्वात्प्रकरणेन न वारणम् ।
एतत्करणे तु प्रतियोगिवैनाग्र्याहुतदृष्ट्या सिद्धत्वमित्यनेन तद्वारण-
मिति । तस्मिन्मात्रमग्र्यानानाविकेदेशिनावाहृतः—अतोऽती-
त्यादि—कार्येण भवितव्यमित्यनेन ॥ प्रकृतिभाव एवेति ।
अत्रापत्तेः साक्षादुपपादकविषयताया ओरसंगित्वादिति भावः ॥

(अनुतादमुतपदार्थे निर्णये एकदेशिभाष्यम्)

अथ 'अमुताद-अमुते' इत्युच्यमानेऽपि यावता-

ऽसिद्धः हुतः, कस्मादेवान न प्रामोति ?

अमुतभाविनोऽमुतभाविनीत्येवमेतद्विश्रयते ॥

१ अभिमान इति । पण्डितैकदेशिनोऽभिमान इत्यर्थः ॥

२ सिद्धाती ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षस्य वारणमिति—प्रकृतिभाव इत्येति ॥

३ तेनेति । हुतस्य प्रकृतिभावविधानेन प्रकृतिभावे विधीयमान एव
हुतस्य सिद्धत्वमिति प्रकृत इत्यर्थः ॥४ हुतत्करण इति । अनुतादमुत इति कृते भेदीयप्रतियोगित्वेन हुतस्या-
अग्र्यासिद्धत्वमिति अनेन-अमुतादमुते इति पदेन हुतविषयकत्वस्य उत्प-
त्त्यादिति भावः ॥

५ 'अपि'शब्दा क. छ. उल्लेखोर्न दृश्यते ॥

६ ग्रामभ्यान्-अमुतादमुते इति पदोपादानेन सामान्यात् ग्रामस्य-हुत-
प्रामोतिप्रकारस्याश्रयनिमित्ताश्रयः ॥७ ज्ञापितेऽपीति । अत्रार्थं कैटव्याश्रय-अमुतादमुते इति वचनं न्येयं
संज्ञापयति-सिद्धः हुतः स्वरसन्धिप्रकृतः । अथेतद्विश्रयते तदापि अस्मि
प्राप्तिरिति न्येयं अस्मिन् प्रकरणे आग्र्याभेदात्ज्ञापकमुपपद्यते इति किन्त्विति
भावः ॥(प्रदीपः) अमुतभाविन इति । हुतभावित्वादुपचारात्
स्थान्येवाकारः हुतशब्देनोच्यते इत्यर्थः । यद्यपि प्रतिषेधोपा-
दानसामान्यात् 'सिद्धः हुतः—' इति परिहारोऽस्ति, तथापि
परिहारान्तरसद्भावादेव परिहारो नाश्रितः ॥(उद्घोतः) उपचारादिति । सामान्याज्ञापकाश्रयमिति
भावः ॥ सिद्धः हुत इति । ज्ञापितेऽपि प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वाम्नां
चरितार्थ्यभावाच्चिन्त्यमिदम् । यदि तु भाष्ये वक्ष्यमाणमाश्रया-
सिद्धत्वमेवेतदुपचारात्पेक्षादा 'अपि'परिहारो नाश्रितः' इत्युक्तिरसङ्गतेति
सङ्गदया भावयन्तु ॥

(एकदेशिनोज्ञापकाश्रयेण समाधानभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धः हुतः स्वरसन्धिषु ।
कथं शायते ?यदयं हुतः प्रकृतेति हुतस्य प्रकृतिभावं ज्ञास्ति,
सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥(प्रदीपः) यदयमिति । सामान्येन सहिताभिधारवि-
हितकार्योपेक्षं ज्ञापकमाधीयते ॥(बह्योतः) सामान्येनेति । तदेवमैव पक्षे 'अमुतादमुते'
ह्येतत्प्रत्याख्यताम् ॥

(६२१६ एकदेशिवाचिकम् ॥ १ ॥)

॥ ॥ अमुतादमुतवचनेऽकारहशोः

समानपदे प्रतिषेधः ॥ ॥

(भाष्यम्) अमुतादमुतवचनेऽकारहशोः समा-
नपदे प्रतिषेधो धक्क्यः । पयो३द्वे, पयो३द्वे ॥(प्रदीपः) अकारहशोरिति । उक्तप्रतिषेधस्य प्रतिषेध
इत्यर्थः । तत उक्ते कृते 'आहुणः', 'एकः पदान्तादति' इति
पूर्वकोदेशः, ततः हुतः ॥ पयो ३ द्विति । पयोऽदतीति
क्रिप्, ततः सम्मुद्रिः । 'द्वराद्वे च' इत्यकारस्य वाक्यस्य टेः
हुतभावित्वादुक्तप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ पयो३द्वेति । पयो दवातीति
कः प्रत्ययः । ततः सयोगपरत्वाकारस्य शुक्रत्वात् 'गुरोरद्वतः—'
इति हुतभावित्वात् 'अमुताद' इति निषेधात् 'हृदि च' इत्युत्प-
न्नं न प्रामोति ॥॥ ननु सिद्धाते 'आश्रयसिद्धारण्यम्' इति भाष्यद्वृत्ताऽधीयते तद्विधि-
नैव प्रतिषेधोपादानसामान्यात्प्रतिषेधः प्रदीपस्याह—यदि रिपति । बहुलो
विषयान्तरस्यापि सिद्धत्वात्स्थानाश्रयमप्यनुमानमिति भावः ॥

२ कार्यापेक्षया ज्ञाप—इति च. छ. पाठः ॥

३ तदेव सरेति । सिद्धः हुतः स्वरसन्धिप्रकृतः सामान्यापेक्षया—स्वर-
सन्धिप्रकृतेः हुतस्य सिद्धत्वे तस्य परत्वेन सन्धिप्रकृतस्य हुत एव स्यादिति
उत्पत्त्यादेव भावः सन्धिप्रकृतं च स्यादिति अनुतादमुतवचनं न्येयं धर्मत्वात्
स्मृत इति भावः ॥११ भाष्यद्विजातैकाग्र्यप्रकरणेन पक्षद्वयमपेक्षायामितम् । अनुतभावित्वेनो-
पनुतभावित्वेति मयम्, सिद्धः हुतः स्वरसन्धिप्रकृतः द्वितीयः । मयमपदे
पयो३द्वित्वेन हुतभावित्वाद्द्वितीयकारणोत्पत्तिरेवः प्राप्तः, द्वितीये च वाक्य-
सङ्ख्यापेक्षे सिद्धत्वात्पूर्वपक्षस्य ह्युक्तः भावः । एवं चोपपत्तिरिति भावस्तोत्पत्ति-
रेवत्यनेन निषेधः क्रियते इति अनुतादमुतवचने क्रियमाणे दोषः प्रवेति ॥

(उद्योतः) 'अधुतात्' इति क्रियमाणे दोषमाह—अधुताद-
उत्पत्तयेऽकारेत्यादि । निमित्तभूतयोरकारहृणोः समानपदस्य
स्यर्थः । तैदा हि मृतस्य सिद्धत्वेन परत्वाद्युते कृत उत्तापसङ्ग
इति बोध्यम् ॥

(६२१७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा चकव्यम् ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गः सुतः, अन्तरङ्ग-
मुत्त्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

इहापि तर्हि प्राप्नोति—सुलोता३ अत्र न्वसि ।

अन्तरङ्गोऽन सुतः, बहिरङ्गमुत्त्वम् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—न वा बहिरङ्गत्वादिति । औपकेन

॥ पूर्वनासिद्धस्यैव वाप इति भाष्यः ॥

(सुतोवयोरन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्ववस्थापकभाष्यम्)

क पुनरिहान्तरङ्गः सुतः—क वा बहिरङ्गमुत्त्वम्,

उत्वं वाऽन्तरङ्गम्—सुतो वा बहिरङ्गः ?

वाक्यान्तरस्य वाक्यादावन्तरङ्गः सुतः, बहिरङ्ग-

मुत्त्वम् ।

समानवाक्ये पदान्तस्य पदादावुत्त्वमन्तरङ्गम्,

बहिरङ्गः सुतः ॥

(प्रदीपः) वाक्यान्तरस्येति । सुलोता३ इत्यादौ

पदान्तरानपेक्षणात् सुतोऽन्तरङ्गः ॥ वाक्यादाविति । वा-

क्यादौ परतो वाक्यान्तरस्येति । उत्त्वप्रसङ्गकथनार्थं नैतत् ।

उत्वं तु तत्र पदद्वयापेक्षत्वाद्वहिरङ्गम् ॥

बहिरङ्गः सुत इति । दूरादूतापर्यापेक्षत्वात् ॥

(उद्योतः) पदान्तरानपेक्षणादिति । वाक्यान्तरस्य-

पदान्तरानपेक्षणादिस्यर्थः । उत्त्व ॥ वाक्यान्तरस्य पदतापेक्षमिति

भाष्यः ॥

भाष्यादौ परत इति । 'आमच्छ' इत्यादिपूरणसुलोता इत्य-

न्त्येक वाक्यम्, 'अत्र न्वसि' इत्यपरमिति भाष्यः ॥ दूरादूतापर्या-

पेक्षत्वादिति । यद्विभूतसंशोधनापेक्षत्वादिस्यर्थः । यदि स्वर्गोपेक्षं न

बहिरङ्गं यदि वाक्यव्यवसायकपदान्तरस्येष्टत्वावागुत्त्वस्यैव बहिरङ्गत्व

बोध्यम् । यैषि बहिरङ्गपरिभाषादृष्ट्या बहिरङ्गः सुतोऽसिद्धस्यापि

न शक्तिः, स्पष्टदृष्ट्याऽसिद्धस्यापि परं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात् ।

स्पष्टदृष्ट्या विधानात् स्पष्टस्य परं प्रवर्णयमानत्वप्रतिपादनवत् ॥

१ वाक्यार्थमाह—निमित्तभूतयोरकारादि ॥

२ तैदा हि—अधुतादुत्पत्तयेन पुनोपाये कृते ॥

३ मनु विदः । मनुः श्रवणमनु इति इत्येव बहिरङ्गासिद्धत्वमपि

कदाऽनुवाकिसाध्यात्म्यात्—आपकेन शिवति । प्रयोगनामावबहिरङ्ग-

सिद्धत्वं न वाक्य इति भाष्यः ॥

४ मनु सुलोता३ अपेक्षतोऽप्यौ 'अत्र' इति पदस्योपेक्षं परेति

वचनस्य परत्वात्वापेक्षत्वात् इति अत्र भाष्य—वाक्यान्तरस्येति ॥

५ मनु बहिरङ्गपरिभाषायां बहिरङ्गत्वेन स्पष्टत्वादित्युक्तं इति

(सिद्धान्तभाष्यम्)

किं पुनः कारणं बहिरङ्गत्वमुत्त्वं हेतुर्व्यपदिश्यते,
न पुनरसिद्धत्वमपि ?

यथैव ह्ययं बहिरङ्ग एवमसिद्धोऽपि ।

एवं मन्यते—असिद्धः सुत आश्रयात्सिद्धो
भवति ॥

अथवा यस्यां नाप्राप्तायां परिभाषायामुत्त्वमार-
भ्यते, साऽऽश्रयात्सिद्धा स्यात् ।

कस्यां च नाप्राप्तायाम् ?

असिद्धं परिभाषायाम् ।

बहिरङ्गपरिभाषायां पुनः प्राप्तायामप्राप्तायां च ॥

(प्रदीपः) किं पुनः कारणमिति । द्विपेक्षसिद्ध-

त्वेऽसम्भवेति कस्याद्वहिरङ्गासिद्धत्वमुच्यते, न तु पूर्वनासिद्ध-

त्वमपि ? अथाश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वं वाक्यते तथा बहिर-

ङ्गासिद्धत्वमपि वाक्यतामिति मत्वा प्रश्नः ॥ असिद्ध इति ।

'पूर्वनासिद्धम्' इति वचनात् ॥

आश्रयादिति । 'अधुतादुत्तरे' इति प्रतिषेधाश्रयणसाम-

र्थ्यात् 'पूर्वनासिद्धम्' इत्येतदसिद्धत्वं प्रत्यासत्त्या वाक्यते, न

तु बहिरङ्गासिद्धत्वमौपच्युक्त्यानिर्णयं 'वाह ऊह' इत्यत्र शापितं च,

विप्रकृष्टत्वात् । पयोऽडिल्यादां तु बहिरङ्गपरिभाषया सुतस्या-

सिद्धत्वापदानात् 'पूर्वनासिद्धम्' इत्यस्याप्रत्याश्रयात्सिद्धत्वा-

भावः ॥

आश्रयात्सिद्धा स्यादिति । तद्विषयस्य सुतस्य सिद्ध-

त्वात् 'सिद्धा' इत्युक्तम् । अनाश्रयणं तु तस्या अनाभि-

मतम् ॥

(उद्योतः) तथा बहिरङ्गेति । एवम् 'न वा बहिरङ्गा-

सिद्धत्वात्' इति परिहरोऽसङ्गत इति भाष्यः ॥

प्रत्यासत्त्येति । रीणिनीत्यवरूपस्येति ॥ शापितं चेति ।

अनेनानुमानिकात् प्रत्यक्षमिदं संहितमिति पक्षितम् । 'निग्रह-

त्वात् तु वाक्यते' इत्यन्वयः ॥

बहिरङ्गासिद्धत्वाभावे युच्यतेत्याह—भाष्ये—अथ वेति ॥

ननु तुल्य आश्रयात्सिद्धः, न तु 'पूर्वनासिद्धम्' इति परिभाषा-

इति किमुच्यते 'साऽऽश्रयात्सिद्धा' इति ? अत आह—तद्विषयेति ॥

अनाश्रयणं शिवति । 'पूर्वनासिद्धम्' इत्यस्या अनाश्रयणमित्यर्थः ॥

—

अविषयमात्रावप्युक्तस्य कथं तथा परिभाषया युक्त्यासिद्धत्वं वाक्यं व्यवहृत्य

आह—सधर्मीनः । अकारणव्याख्यायं हि तस्या सिद्धम् । अकारणव्याख्यायं परि-

हृष्ट्या वाक्यसिद्धं तत्रैव न शक्यते । बहिरङ्गत्वसिद्धादेशेन अकारणव्याख्यायं

कथयितुं वाक्यमात्रा इत्याशयः ॥

१ तत्र दृष्टान्तमाह—एवमप्येति ॥

२ असिद्धपरिभाषायाम्—पूर्वसिद्धमिति परिभाषायाम् ॥

३ मनु यत्परिभाषायां तत्रैव तद्विषयसिद्धत्वात् तत्रैव तद्विषयसिद्धत्वात् तत्रैव तद्विषयसिद्धत्वात्

(११०७ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७२)

२५५२ नान्तः पादमव्यपरे ॥ ६ । १ । ११५ ॥

(प्रकृतिभावाधिकरणम्)

(प्रतिषेधबोधकभाष्यम्)

कस्यायं प्रतिषेधः ?

नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधः ।

नान्तः पादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः ।

कथम् ?

अस्तीति वर्तते, अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । यदि 'एवः पदान्तादति' इति प्राप्तस्य पूर्वकादेशस्य प्रतिषेधस्तदाऽयस्य प्राप्तुत इति प्रश्नः ॥

सर्वप्रतिषेध इति । विशेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात् ॥

(उद्धोतः) यथेष्ट इति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायादित्यर्थः ॥

अयवाविति । 'सुजाते अश्व' इत्यादौ । विशेषमनपेक्ष्येति । न्यासिन्यायेन उक्त्यानुरोधेन च बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणादिति भावः ॥

(६२१८ अतिप्रसङ्गापादकार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेध-

श्चेदतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—अन्यत्रिरुप-
सामग्रमव्ययत्, प्रत्यक्षिरुपसामग्रमव्ययत् ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रिरिति । यणादेशस्यान प्रतिषेध-
प्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) यणादेशश्चेति । 'एवः' इति नानुवर्तत इति भावः ॥

(प्रतिषेधान्तरबोधकभाष्यम्)

एवं तर्हि 'अति' इति वर्तते । अकाराध्ययं यत्प्रा-
प्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

१ नान्तःपादमिति ॥ इदानीन्तनेषु कृष्णाद्याचार्योक्तेषु 'प्रकृत्यान्तः
पादमव्यपरे' इत्येवं पाठो दृश्यते । केचन 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे, न विकारा-
भाष्यत् इति भाष्यम्' इति दर्शनात् 'प्रकृत्यान्तः' इत्येव पाठोऽनुधीयते ।
'इत्येव' इति सूत्रे 'किमर्थश्चकार ? प्रकृत्येतत्तदुक्त्युत्ते' इति
भाष्यनाराधेयः 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे' इत्येव पाठ इति विवक्षीयते ।
यत्तदनुसृत्य तत्तदुक्त्यास्वाचारे 'कस्या प्रतिषेधः' इत्यादिभाष्यदर्शनात्तानि नि-
म्नीं सूत्रं 'नान्तः पादमव्यपरे' इत्येवेति गतीयते । काचित्कृष्णाकृष्णि 'नान्तः
पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः' इत्येवेति चमिति वागिनीयाः पाठो
नास्ति इत्येव । किमर्थश्चकार ? प्रकृत्येतत्तदुक्त्युत्ते इति भाष्याच्च नान्तः
पादमिति सर्वप्रतिषेधः प्रकृत्यान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः भाष्याद्यथा । अन्त इत्येतन्न
इषक् पदम्, किन्तु अन्तःपादभावाधिकरणप्रतिपत्तयस्य 'मध्ये' इत्यर्थकस्य
पदमन्तेन पादपदभावाधिकरणम् । 'प्रकृत्यान्तः' इति सूत्रपाठे यत्कृष्णापदस्य

(प्रदीपः) अकाराश्रयमिति । अकार एव निमित्तं
यस्य तस्य प्रतिषेधः, यणादेशस्तु अजमाननिमित्तो नाकाराध्यय
इति न प्रतिषिध्यते ॥

(उद्धोतः) ननु यणप्यनाकारनिमित्तक एवेत्यत आह—
अकार एवेति ॥

(६२१९ द्वितीयसिन् प्रतिषेधे दोषवार्त्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकाराश्रयमिति चेदुत्त्व-

वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकाराश्रयमिति चेदुत्त्वं वक्तव्यम् ।
कालो अश्वः, शतघारो अयं मणिः ॥

(६२२० द्वितीये दोषवार्त्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अययोः प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अययोश्च प्रतिषेधो यक्तव्यः । सुजाते
अश्वसूते, अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्, शुक्रं ते
अन्यत् ॥

(प्रदीपः) अययोश्चेति । अययो हि अजमानाश्रयो,
नाकाराश्रयो ॥

(दोषद्वयनिराकरणभाष्यम्)

एङ्प्रकरणात्सिद्धम् । 'एङः—अति' इति वर्तते ।
एङोऽति यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

(६२२१ एङ्प्रहणानुवर्तने दोषवार्त्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्व-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्वस्य
प्रतिषेधो यक्तव्यः । अहोरेत्र, चापोरेत्र । 'अतो
रोरसुतादसुते' (११३) एङश्च—इत्युत्वं प्राप्नोति ॥

(६२२२ समाधानवार्त्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पुनरेङ्प्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुनरेङ्प्रहणं कर्तव्यम् ॥

तत्तर्हि र्धक्तव्यम् ?

स्थानेनाविधिरित्यर्थः, स्वभावेनाविधिरिति—आदेशेनानिवर्त्यं नश्यत् । तेन
विकारधाम्नाभावाच्चयः । 'अवपरे' इति बहुव्रीहिः, तस्य नमो कयाच, बहु-
व्रीह्यान्तःपादार्थेभ्यश्च योऽहं, नन्विष्टित्वेन शब्देन संन्यासः । योऽहं पदार्थ-
प्रतिषेधो योऽहं नमो योऽहं । यस्यान्तःपादार्थो विशेषणम्—इति ॥

२ नान्तःपादमिति । रेपिड 'नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधः'
इति वार्त्तिकम् । च. ॥ पुनरेङ्प्रहणात् निर्देशो दृश्यते । अयं नु बहुतरुण-
केतु वार्त्तिकेन पाठानुवर्त्तमानात् नादत्तः ॥

३ एङ्प्रहणमिति । यदि प्रकृत्यान्तःपादमिति सूत्रे एङ् इत्यनुवर्तते
तदा 'अतो रोपुतादसुते' इति सूत्रेण तस्यानुवर्त्तनादेशेनाहोरेत्रस्य प्राप्नु-
वादित्यर्थः ॥

४ 'एङ्प्रहणं कर्तव्यम्' इति च. ॥ च. पाठः ॥

न वक्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ।

ननु चोक्तम्—एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्व-
प्रतिषेध इति ।

नैष दोषः । पदान्ताभिसंवद्धमेङ्ग्रहणमनुवर्तते,
न चैङ् पदान्तात्परोरुस्ति ॥

(प्रदीपः) उत्त्वप्रतिषेध इति । एङ्ग्रहणमिहानुवर्त-
मानम् 'अतो रोरुतादहते' इत्यत्रापि अनुवर्तते इति एङ्परस्य
रोरुत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—न चैङ् पदान्तादिति । एवञ्च
मण्डूकानुवृत्तिरिति भावः । 'क्षे—सयौ' इत्यादौ तु न दोषः, 'सावपि
पदम्' इति पक्षस्यानाश्रयणादिति भावः । यद्वा तेषामनभिधानमेव
सौ—इति बोध्यम् । 'प्रकृतान्तः—' इति पाठे तु नावं विचारः, तत्र
हि प्रकृतिसिद्धयः स्वभावे, कारणे वा । 'मृडः' इत्यस्य च प्रथमया
विपरिणाम इति बोध्यम् । यद्यपि 'नान्तः' इति पाठेऽपि आनन्त-
यात्पूर्वरूपस्यैव निषेधः, अष्टावसरस्याप्याष्टावरीनामप्यभाव इति 'इको
शुणइदी' इत्यनेनोक्तम्, तथापि 'तौ सत्' इत्यापनुपपरया अष्टावसर-
स्यावस्थायां शक्योऽनङ्गीकार इत्याद्यनेन चाप्यसामान्यचिन्तया सर्व-
निषेधः प्रतिपादित इति बोध्यम् ॥

(११०८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७३)

२५६० अवङ् स्फोटायनस्य

॥ ६ । १ । १२३ ॥

(६२२३ न्यासान्तरबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोरग्वचनं गवात्रे स्वर-
सिद्ध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोरग्वक्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

गवात्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् । गवात्रे स्वरसिद्ध्यर्थया
स्यात् । गवाग्रम् ॥

(प्रदीपः) गोरग्वचनमिति । अभ्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दः
'फिप्' इत्यन्तोदात्त इत्योकारस्यान्तोदात्तस्य स्थानेऽवङ् अवङ्-
न्तोदात्तः प्राप्नोतीति अविधेयः । स च 'आगमा अनुदात्ताः'
इत्यनुदात्ताः । तेन चोकारस्य पदान्तताया विधातात् पूर्वका-
देष्टामात्रं अवादेशो भवति ॥

गवाग्रमिति—यहुमीहिः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिसंस्मरणे-
मुदात्तत्वं भवति । तत्पक्षे तु समाशान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् ॥

(उद्योतः) ननु गमैर्दोषप्रत्यये प्रत्ययसंस्मरणेमुदात्तस्योकारस्या-
मुदात्तोऽवङ् सिद्ध इति हिमनेन । इत्यत्र आह—अभ्युत्पत्तीति ॥
अन्तोदात्तत्वेति । अन्तोदात्तशब्देन विधानात्तथा व्यवहारविष-
यसंस्मरणः । एतेनास्यैवमुदात्तोऽवङ्गमित्यलङ्घनम् । अविधेयौ

चेष्टसिद्धिराशङ्क्यं चेति भावः ॥ नन्वकिं 'एङ् पदान्तात्' इति
पूर्वरूपापरितत आह—तेन चेति ॥

आधुदात्तत्वं भवतीति । गोशब्दीयान्तोदात्तस्थित्या 'गवाग्रम्'
इति समुदाये आधुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः । समाशान्तोदात्तत्वे स्वनु-
दात्तस्योकारस्यानुदात्त एवावङ्, अवादेशश्च—इति न विशेष इति
भावः ॥

(६२२३ प्रथमन्यासे दोषोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवङ्गादेशो हि स्वरं दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवङ्गादेशो हि स्वरं दोषः स्यात् ।

अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोऽन्तोदात्त आदेशः प्रस-
ज्येत ॥

(दोषसमर्थकभाष्यम्)

कथं पुनरयमन्तोदात्तो यदैकाच् ?

व्यपदेशिवद्भावेन ।

यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तः, एव-
माधुदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यत आधुदात्तस्याधुदात्त
आदेशः प्रसज्येत ।

सत्यमेवमेतत् ।

न त्विदं लक्षणमस्ति—प्रातिपदिकस्यादिबुदात्तो
भवतीति ।

इदं पुनरस्ति—प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भव-
तीति ।

सोऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः, तत्रान्तर्यतोऽन्तोदा-
त्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत ॥

(व्युत्पत्तिपक्षश्रवणेन अवङ्गन्यासस्यापनपरमात्म्यम्)

यदि पुनर्गमैर्दोषं विधीयेत ।

किं कृतं भवति ?

प्रत्ययाधुदात्तत्वे कृत आनन्तर्यत आधुदात्तस्या-
धुदात्त आदेशो भविष्यति ।

कथं पुनरयमाधुदात्तो यदैकाच् ?

व्यपदेशिवद्भावेन ।

यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाधुदात्तः, एवम-
न्तोदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त
आदेशः प्रसज्येत ।

सत्यमेवमेतत् ।

न त्विदं लक्षणमस्ति—प्रत्ययस्यान्त उदात्तो
भवतीति ।

इदं पुनरस्ति—प्रत्ययस्यादिबुदात्तो भवतीति ।

सोऽसौ लक्षणेनाधुदात्तः, तत्रान्तर्यत आधुदा-
त्तस्याधुदात्त आदेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । आधुदात्तविधानात्तत्रप्र-
त्यये व्युत्पत्तिपक्ष आधीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आद्युदात्तविधानशास्त्रेति । आद्युदात्तविषयकशास्त्रेत्यर्थः ॥

(द्विधासमर्थनेऽप्याक्षेपभाष्यम्)

एतदप्यादेशे नास्ति—आदेशस्यादिरुदात्तो भव-
तीति । प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः । प्रकृतिश्चास्य
यथैवाधुदात्ता, एवमन्तोदात्ताऽपि ॥

(मदीपः) पतदपीति । 'आयन्तवदेकस्मिन्' इति
 शास्त्रादिदेशे त्वदुक्तं स्यात् । यदा त्वेन कार्यमात्रम्-उदात्त-
 त्वमचलेतादित्येऽन्तत्वे याऽसिद्भिन्त्ये तदोकारस्याद्विभषापदेशा-
 भावः, इत्यद्वयादेशस्यायुदात्तत्वम् ? उदात्तत्वं चानियतदेशं
 पर्यायेण स्यात्-इति पक्षेऽनिश्चयरप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु स्थानिनो ह्यङ्गव आध्यात्मवात्सल्यमुच्यते
 'प्रकृतिधात्यं' इत्यादि । भूत आद—आद्यन्तवदिति ॥ आकाशि-
 देवोति । 'आध्यात्म' इति आत्मसातिदेशो तदनुपपत्त्या तस्यादि-
 त्वव्यपदेशोऽप्यतिरिक्तेत्येवमर्थः । अचिन्तु 'व्यपदेशातिदेशो' इति
 पाठः ॥ यदा र्विति । एवं चोक्तस्यादित्वव्यपदेशाभावेन निवृ-
 त्तमुदात्तचम्पदेशस्य सुतरामभावेन तदादेशो तदभावेः सुतरां सिद्ध-
 इत्यर्थः ॥ गौणस्य च व्यवहारस्सोमपनिधत्वात् सारवादादेशोऽपि
 पर्यायप्रज्ञा इत्याह—उदात्तार्थं चेति । उदात्तव्यपदेशः । न च
 'विश्वव्याप' इत्यादावङ्गवोविशेषः, 'यङः' इत्यनुपपत्त्या तत्रैतत्स-
 प्रामर्शः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि आर्युदात्तनिपातनं करिष्यते, स निपा-
तनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति ।

एवमपि—उपदेशिचन्द्रायो यत्कव्यः ।

यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य धाद्यक एवं
समासस्वरस्यापि । गयास्थि, गवाक्षि ॥

(मदीयः) स निपातनस्य इति । एकशुल्या सूत्रपाठे यत्नेनापुस्तोधारणमन्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते ॥

एवमपीति । परत्वाद् पूर्वं समासान्तोदाहात्वे सत्यम्-
 प्रसक्तं शङ्खपरेशियद्भावाद् पूर्वमपि एवमिष्टं समासान्तोदा-
 हात्वं भवति ॥

(दशपौवः) लायवमनाहत्याय धर्मेष्टकृत्वावस्थे समायते
 माये—पुणं तर्हिती ॥ नन्वनुदुष्टासमवेनासति यत्रविदेये
 सत्त्वय उपादेयतासिचिउपेनापिदिसमस्रवमत आह—युद्ध-
 युमेति । अर्धुपत्राये तु न्याये प्रवृत्तिः । श्रोते स्वदे उपादेयते
 नपदापोधारत विवद्वार्थेति विवेकम् ॥

ननु पूर्वमवधिं समाप्तसूत्रे श्रुतिद्वेः निमुपदेशिवद्वापि न । इत्यत आह—परत्वादिति ॥ अवहृत्प्रसङ्ग इति । स च निपातनसूत्रेनोदात्तः प्रत्ययेत्येतनुदात्तश्रवणार्थं तदावहृत्प्रसङ्गमिति भावः । न च उपदेशिवद्भावस्य समानकालप्रवृत्तिकसमाप्तसूत्रवाप्येन चरितार्थतया 'हे चित्रगोशम्य' इत्यत्र चित्रगोशम्यस्य पदसंस्कारपक्षे गुणभेदस्याप्यदात्ताभावविनामुदात्तत्वेनान्तोऽनुदात्तः । तदाव्यागमेऽनुदात्ते तम्योरनुदात्तयोः श्रवणम्, अवहृत्पक्षे तन्निपातनसूत्रेण गकाराकारस्योदात्तपक्षे विरोध इति वाच्यम् । अस्त्वैवौ लौघनिकरेणान्धैतदप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

(११०९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७४)

२५६१ इन्द्रे च ॥ ६ । १ । १२४ ॥

(न्यासाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

इन्द्रादाविति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—गवेन्द्रयक्षे यीहीति ।

तत्तर्हि यत्कव्यम् ?

न धक्तव्यम् ।

नैयं विज्ञायते—इन्द्रेऽर्चीति ।

कथं तर्हि ?

अचि भयति,

फतरस्मिन् !

इन्द्रेऽचीति ॥

(प्रदीपः) इन्द्रादायिति । इन्द्राद्व्यं भाद्व्यं तस्मिन्
 परत इत्यर्थः । केपले चेन्द्राद्व्यं व्यपदेशिनद्रावाद्भवति ।
 'व्यपदेशिनद्रावोऽप्यातिप्रदिनेन' इति तु निषेधः प्रत्ययसिद्धि-
 विषयः ॥

इन्द्रेऽचीति । इन्द्रशब्दो विशेष्यः, अचीति विशेषणम् ।

सिद्धान्ते त्वज्जिज्ञेयः, इन्द्रशब्दो विशेष्याम् । तदादायपि
इन्द्रशब्दस्योऽत्र भवतीत्यवस्थितिः ॥

(उत्सवः) नमिन्द्रस्तदिति उत्सवे ह्यहमप्यपूर्ववत्
 शब्दे वरत ह्यर्थे उदाहरणसङ्घटित आह—ह्यहमप्य इति य
 मप्रत्ययनिधिविषय इति । 'पूर्वनिधिः' 'सपूर्वोऽयं' इति वाचकस्य
 सत्त्वादिपक्षव्यतिरिक्त आह । वरतवत्प्रत्ययस्य ह्य, ह्यहमप्यस्य
 ह्ये वरत ह्यर्थः, त्वत्किं वदन्ति प्रादपनेनेति चिन्त्यम् । शब्दे गोश-
 ब्देऽप्युदाहरणार्थमेव सम्यग्भाष्यप्रमाणैर्नमोत्सवस्योत्सवस्यो वद

१ 'शङ्खनिर्गम्य' इति अ. ४८३ ॥

२ 'अथर्वविहिति अथर्ववेदातिदेशो' इति अ. वा. ३ ।

[illegible]

३ 'सत्यमेव जयते' इति पृ. पाठः ॥

* आचार्य-विधि । श्रीगुरुदेवी हरे 'महाभारत' की शताब्दशतिका ।

[illegible]

१. महासागरविषयायं काले इदं विनिर्दिष्टम्—अमुकान्तादिदिशि ॥

• टाहविचलेवेति । क्षितिरक्षेत्रेण दहनविस्तारो वाप्यह्यसं.

विधि वर्णन ॥

(प्रदीपः) आडोऽनर्थकस्येति । 'अत्र आ अपः' इत्यादी सप्तम्यैव तदर्थस्योक्तत्वात्तदर्थश्रुतिरेवाटनर्थकः, अनर्थान्तरवाचिण्यात् । यथा 'अधिपरी अनर्थको' इत्युक्तम् । आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवानाह ॥

(उद्घोतः) न-वर्धनोपनाय शब्दप्रयोगादनर्थकत्वमनुपपन्न-मत आह—अत्रे इत्यादि ॥ क्रियाविशेषणत्वादिति । क्रियागत-विशेषणोक्तत्वादित्यर्थः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि घक्तव्यम् ।

न घक्तव्यम् ।

यहुलवचनात् भविष्यति । आडोऽनुनासिक-छन्दसि यहुलम् ॥

भाष्ये—यहुलवचनादिति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिक-त्वादिति आहः ॥

(१११२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७७)

२५६४ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च
॥ ६ । १ । १२७ ॥

(चकारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

प्रकृत्येतदनुकुर्यते ।

किं प्रयोजनम् ?

स्वरसन्धिर्मा भूदिति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । ह्रस्ववचनसामर्थ्यात् भविष्यति ॥

भवेत्—दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न स्यात्, ह्रस्वानां तु खलु स्वरसन्धिः प्राप्नोति ।

ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न भविष्यति ।

न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुयन्ति । न हि भुक्तयान् पुनर्भुङ्क्ते, न वा एतदमश्रुः पुनः श्मश्रूणि कारयति ।

ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि एषा । भुक्तयानपि पुनर्भुङ्क्ते, एतदमश्रुरपि पुनः श्मश्रूणि कारयति ।

सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति—भोजनविदोपात्, शिल्पिविशोपात् ।

ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचने न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्नवत् । तद्यथा—अग्निर्वैदग्ध्यं तद्वहति ॥

ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचन एतत् प्रयोजनम्—स्वरसन्धिर्मा भूदिति ।

कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् । तद्यथा—पर्जन्यो यावदृन् पूर्णं च सर्वमभिवर्पति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सुतप्रगृह्या अनुकुर्यन्ते । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च सुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्या ।

नित्यग्रहणस्याप्येतत् प्रयोजनमुक्तम् ।

अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥

(प्रदीपः) 'लुटि च क्लृपः' इत्यत्र व्याख्यानादधिकारस्य सिद्धत्वासर्वचकाराणां प्रत्याख्यानान्, अधिकारामिव्यक्तये क्रियमाणेष्वपि वा चकारेषु ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् स्वरसम्भवावस्य सिद्धत्वादनर्थक्यकार इति मत्वाऽऽह—किमर्थ इति ॥

भवेदिति । दीर्घां ह्रस्वाद्येकः सन्ति—कुमारी अत्र, दधि अत्रेति । ह्रस्वश्च दीर्घाणामारभ्यते न ह्रस्वानाम्, खत एव ह्रस्वरूपत्वात् ॥

न हि भुक्तवानिति । भुजेस्तृप्तिफलत्वात् फलाभावात् पुनर्भुजेरप्रवृत्तिः ।

अनैकान्तिकमेतदित्याह—ननु चेति ॥

सामर्थ्यादिति । फलविशेषसद्भावादित्यर्थः । प्रीत्यतिशयो भोजनविशेषस्य फलम् । इह तु फलाभावात्प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥

स्वरसन्धिर्मा भूदिति । यणादेशाभावात् ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं स्वरूपप्रत्यापत्त्यर्थमित्यर्थः । अग्निर्दग्धं न दहति, अग्न्यग्न्याद्—इति वासो दहन्त उपादेयः ॥ इहापि न दुर्लभो दहन्त इत्याह—कृतकारीति ॥

(उद्घोतः) ननु 'लुटि च क्लृपः' इत्यत्र सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानानुनः प्रशोऽयुक्तोऽह आह—लुटि चेत्यादि ॥ अधिकाराभिव्यक्तये इति । स्फुटप्रतिपत्तये क्रियमाणेष्वपि अत्र व्यर्थः, फलाभावादिति आहः ॥

स्वत एवेति । अप्राप्ते हि भिभिर्यवान्, न तु प्राप्ते इति आहः ॥

नन्वस्यातदाख्यां सङ्कषट्ठितोऽप्यनुवाकः पुनः पठ्यते—इत्या-शङ्कन यत्र सङ्कषट्ठया फलसंपत्तिश्च पुनः प्रवृत्तिर्नैत्याह—भुजेरिति ॥

१ तदर्थस्य—अभिप्रायस्य ॥

२ 'न च दृष्ट' इति च. छ. पाठः ॥

३ इह एव गीति । इधोऽत्र इहोऽत्राप्रवृत्तियोगा इति देवः ॥

४ 'पुनर्भोजनाप्रवृत्ति' इति च पाठः ॥

५ 'दहति पुनर्भुजेरिति' इति च छ. पाठः ॥

भाष्ये—सामर्थ्यादिलस्य समीचीनोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तद्भावादिलर्थः, तदाह—फलविशेषेति ॥

हस्त्वधिधानेन स्वरसन्ध्याभावमुपपादयति—हस्त्वस्य हस्वेति ॥ अग्निदृष्टान्तो वैषम्यात् युक्त इत्याह—अग्निर्दग्धमिति । न च हस्त्वस्य वैकल्पिकतया हस्त्वभावे प्रकृतिभावात् चकारः । तेन 'चक्री अत्र' इत्यादितिदिः । प्रकृतिभावासापि वैकल्पिकत्वात्पक्षे 'चत्रवत्र' इत्यपीति चाच्यम् । 'चक्री अत्र' इत्यस्य संहिताया अविवक्षायां सिद्धेः । न चोचरत्प्रत्यय समासेऽपि प्रवृत्त्या तद्विषये 'विशेषा कधी-गाम्' इत्यर्थे चकारः । भाष्यविरुद्धस्य तद्व्यवस्थानापेक्षया सामर्थ्य-सिद्धानुवादकश्चकार इत्येव सूत्रादयस्य वक्तुमुचितत्वात् ॥

भाष्ये—मुत्तमग्रहणम् प्रकृत्येति । प्रकृत्यैवैतर्थाः । व्याकरण-स्वयथोः 'दुगतिः' इति नित्यसमासः । विग्रहाभावात्—अस्वपदवि-ग्रहत्वं च नित्यसमासत्वे हेतुः । अस्वपदविग्रहोदाहरणम्—कुमार्यै इदं—कुमार्यायमिति ॥

(६२३१ प्रतिपेधोपसंद्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिन्धित्यसमासयोः शाकल-
प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिन्धित्यसमासयोः शाकलप्रतिपेधो
यक्तव्यः । अयं ते योनिर्कटिवियः, प्रजां विदाम
कटिवयाम्, यैयाकरणः, सौयभ्यः ॥

(प्रदीपः) सिन्धित्यसमासयोरिति । नित्याधिकार-
विहितः समासो नित्यसमासः । यो वा विग्रहाभावादस्वपद-
विग्रहत्वाश्लेषः समासः सोऽपि नित्यसमासः । यैयाकरणः
सौयभ्य इति । प्रदेष्टान्तरपठान्तरपेक्षं पठितम् । 'व्याक-
रणं-स्वध्व' इत्येतावदप्यनोदाहरणं संभवति ॥

(वार्तिकस्यनित्यग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

नित्यग्रहणेन नार्थः । सित्समासयोः शाकलं न
भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—चाप्यामभ्यो
याप्यभ्यः, नयामार्तिर्नधातिः ॥

(प्रदीपः) चाप्यभ्य इति । सुपुपेति समासः । 'सहा-
याम्' इति तु समासस्य नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिपेधः ॥

(उद्घोषः) नित्यत्वादिति । समीपार्थान्यनाधिकार्यविग्रहा-
भावेनास्य नित्यसमासत्वम्बद्धानादिति भावः ॥

(६२३२ उपसंद्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ईपा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृति-
भावमात्रम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईपा अक्षादिषु च छन्दसि प्रकृति-

भावमात्रं द्रष्टव्यम् । ईपा अक्षः, का ईमिरे पिश-
ङ्गिला, यथा अङ्गदः ॥

(१११३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ भा. ७८)

२५६५ ऋत्यकः ॥ ६ । १ । १२८ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(६२३३ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋत्यकः सवर्णार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सवर्णार्थोऽयमारम्भः । होत ऋद्यः ॥

(६२३४ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनिगन्तार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) खद्व ऋद्यः । माल ऋद्यः ॥

(६२३५ विप्रतिपेधोपसंद्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्वि-
प्रतिपेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्मादुपसर्गा-
द्वृद्धिर्भवति विप्रतिपेधेन ।

ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्यायकाशः—खद्व ऋद्यः,
माल ऋद्यः ।

उपसर्गाद्वृद्धेरयकाशः—विभाषा ह्रस्वत्वम्, यदा
न ह्रस्वत्वं सोऽयकाशः ।

ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति—प्राप्नोति, उपाप्नोति ।
उपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(विप्रतिपेधानर्थवयथोपक्रमभाष्यम्)

स तर्हि विप्रतिपेधो यक्तव्यः ?

न यक्तव्यः ।

उक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनम्—उपसर्गा-
द्वृद्धिर्धातौ वृद्धिरेव यथा स्यात्, यदन्यत्प्राप्नोति
तन्मा भूदिति ॥

(१११४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ भा. ७९)

२५६६ अप्लुतवदुपस्थिते ॥ ६ । १ । १२९ ॥

(उपस्थितपदार्थसंयोजकभाष्यम्)

'उपस्थिते' इत्युच्यते, किमिदमुपस्थितं नाम ?

अनर्थ इति कारणः । सुत्रोक्ता ३ इति, सुत्रो-
क्तेति ॥

१ वेवाहरण—सौयभ्य इत्यत्र सिद्धाकारपदं यातुवाचनं न विधेयवचनवद-
नित्याह—प्रदेशागतेति ॥

२ उपापार्थमिति । उपापार्थमिति चाप्युपापार्थमिति चोक्तं—उपापार्थमिति
विग्रहाभावात् नित्यसमासत्वमिति भावः । अ. तु उक्तं 'समासार्थोपपत्त्या-
पि' इति भावः । अतो इत्येव, स च सुदृढः । अत्र विग्रहाभावात् नित्यसमासत्वमिति भावः ॥

अप्लुतवदिति अप्लुतवदिति । तदा च तस्य विग्रहाभावात् न इत्येव
नित्याह—

१ उपस्थितपदार्थसंयोजकभाष्यम्—अ. तु इति नित्याह—

२ 'अ. इत्येव विग्रहाभावात्' इति उ. पाठः ॥

इदमपि सिद्धं भवति-यथा ३ इयम्, चोयम् ॥

(१११६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८१)

२५६८ दिव उत् ॥ ६ । १ । १३१ ॥

(उकारादेशाधिकरणम्)

(तपरप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थस्तकारः ?

'तपरस्तत्कालस्य' (१११७०) इति तत्कालो यथा स्यात् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

आन्तर्यतोऽर्द्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य स्थाने मात्रिक उकारः सिद्धयति ।

न सिद्धयति । ऊटि कृते आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ॥

श्लोकभाष्यम्—

तदर्थं तपरः कृतः ।

एवमर्थं तपरः क्रियते ॥

(मदीपः) ऊटि कृत इति । सुभ्यामिलादौ परत्वादुटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुत्वं क्रियते, ऊटविधौ तु कृतीति नानु-पर्तत इति पक्षमाश्लेषेदमुक्तम् । ननु भाष्यमानत्वादुकारे मिश्र-कार्त्तं न प्रदीप्यतीति नार्थस्तकारेण । एवं तर्हि तपरत्वमेव शापकम्—भाष्यमानोऽप्युकारे मिश्रकार्त्तं सवर्णं शृङ्गातीति । तेनाभ्यामिलादौ दीर्घस्य दीर्घो भवति ॥

(उद्ध्योतः) परत्वादिति । उल्लु तु 'विमलपु' इत्यादौ साव-काशम् । तत्र सोऽङ्गं ह्रस्वत्वेनोऽः प्राग्यभावात् ॥ आग्यमानो-ऽपीति । तेन 'अदसोऽस्तेर्वादुदोमः' इत्यत्र दीर्घविधानसिद्धिः । तदाह—तेनेति । यत्तु तत्र समाहारद्वन्द्वेनैव सिद्धे आपनस्य फलभावा इति, तत्र । समाहारद्वन्द्वे प्रातिपदिकत्वेऽन्तर्वर्ति-ह्युपेक्षेति ह्रस्वदीर्घयोः प्राग्योदीर्घस्य शब्दम्वरप्राप्त्याऽभिलाषेन नित्यत्वाद्भवे, वर्णयोऽप्ययदीर्घायेषुयान्तरह्रत्वाद् ह्रस्वे कृते पक्षा-दीर्घो 'अ' इति रूपासिद्धेः । अत एव 'ऊकालः' इति च्छे 'उकालः' इति नाशरीत्याशयात् ॥

(१११७ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८२)

२५७२ सुट् कात्पूर्वः ॥ ६ । १ । १३५ ॥

(सुटोऽधिकरणम्)

(कात्पूर्वप्रयोजनभाष्यम्)

कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम् ?

कात्पूर्वो यथा स्यात्—संस्कर्ता, संस्कर्तुम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

सुडिति आदिलिङ्गोऽयं क्रियते, करोतिश्च कका-पादिः, तत्रान्तरेण कात्पूर्वग्रहणं कात्पूर्वं एव भविष्यति ।

अत उत्तरं पठति—सुडि कात्पूर्वग्रहणमकका-पादौ कात्पूर्वार्थम् ।

सुडि कात्पूर्ववचनं क्रियते, अककारादौ करोतौ कात्पूर्वो यथा स्यात् । संचस्कर्तुः, संचस्कृतः ॥

(मदीपः) वक्ष्यमाणैः सूत्रैः ककारादेरेव पातोः सुद्धिधी-यत इति दृष्टयति—कात्पूर्वग्रहणमिति । अथवा 'धात्व-पसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इत्यब्रह्मासाम्या पूर्वमेव सुट् भवि-ष्यति, स च टित्वात्वं इति प्रश्नः । अथवा वक्ष्यमाणानेक-प्रयोजनसंभवे तद्विशेषज्ञानाय प्रश्नः ॥

आदिलिङ्ग इति । आदिलिङ्गमस्यास्तीत्यकारो मत्वर्थीयः ॥

सुडि कात्पूर्ववचनमिति । अब्रह्मासयोऽन्तरङ्गत्वं मन्यते ॥

(उद्ध्योतः) सुटो देहविशेषप्रतिपत्तये कात्पूर्वग्रहणस्यावश्य-वत्वेन प्रशस्तानुपपत्तेराह—वक्ष्यमाणैरिति । अस्याधिकारतया वक्ष्यमाणवृत्तेन वाच्यत्वात्तत्र च करोतिक्त्रिलोः कापोरेव निर्देशा-दिति भावः ॥ नन्वब्रह्मासविषये मध्यमप्रवेशार्थं तदावश्यतस्तत्र ग्राह—अथ येति ॥

वक्ष्यमाणानेकेति । अर्द्धभ्यासवति सुगित्त्वपर्यं वा, तत्रापि प्रवृत्त्यर्थं वा—इत्यनेनेत्यर्थः ॥

ननु लिङ्गशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुल्लवानुपपत्तिः, सामानाधिकरण्या-नुपपत्तिश्चेत्यत्र आह—आदिलिङ्गमिति । आदित्वप्रयोजकं लिङ्ग-मित्यर्थः ।

ननु परत्वात्—भात्पूर्वसर्गाकार्यस्यान्तरङ्गत्वाच्च सुडि दिवंचनारी तिद्धिः भवत्याह—अब्रह्मासयोरिति । अब्रह्मण्यर्थम्, अत्र 'संचस्कर्तुः' इत्यसौचोदाहरणम् । किञ्च विकरणविशिष्टस्याज्ञासाटि-भ्यवधानात्सुट्प्रतिपत्तेर न, इत्यस्य तु 'स्थाने दिवंचनत्व'पत्तेर तत्र

१ 'तपरद्वारं किमर्थम्' इति च. पाठः ॥

२ 'मात्रिक उकारो भविष्यति' इति च. क. पाठः ॥

३ 'सुभ्या' प्रातिविधयग्राह—सुभ्यामिलादाविति ॥

४ परिभाषाद्वान्नस्यान्तरङ्गमाह—तेनाभ्यामिति ॥

५ ऊट इति । श्लोः इतिविधौ छिन्नोत्पत्तयोरुक्तयोः ह्रस्वदीर्घयोः पातोः विधीयमानस्योऽपि विमलपु इत्यत्र छिन्नोत्पत्तेरैव प्रसङ्गवच्चत्वात्पाद-मादिरिति भावः ॥

६ प्रातयोरिति । उल्लु इत्यत्रपातोऽप्युक्तं मन्त्रिपदिकस्येति

इत्यत्र भावः, अत्राद्यने दीर्घ इति दीर्घस्य भावः । यदि पूर्व देहान् स्यात्तद-दीर्घस्य चत्वात्प्रातयोरिति । इत्यल्लु दीर्घोद्वारस्येति नित्यं येति भावः ॥

७ इत्यल्लु पूर्वोदादिविषये निर्देशमन्तरङ्गमाह—अथ यदेति ॥

८ सुडि अप्रतिपत्तिः । यदाप्रतिपत्तिरिति चेत्प्रतिपत्तिरिति भाष्यकारोक्त्यापत्तेरुक्तोऽप्युक्तः । कापोरेऽपि च स्वरतोऽप्युक्तोऽपि पुनरप्युक्तः, यत्प्रातयोरिति चिह्नं स्यात् । अने 'प्रातयोरिति' प्रतीयेति ॥

९ 'आतपूर्ववचनम्' इति च. क. घ. पाठः ॥

१० 'मन्त्रोपपत्तिश्च' इत्यर्थः—अब्रह्मासयोरिति ॥

(६२४३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अङ्गव्यवाय उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गव्यवाये उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

समस्कारोत्, समस्कार्योत् ॥

(प्रदीपः) अङ्गव्यवाय इति । 'अङ्गव्यासव्यवायेऽपि' इति सूत्रस्यापाठे वार्तिकप्रवृत्तिः । परत्वादिकरणान्तस्याङ्गस्याङ्गमे कृते तेन व्यवधानात्सौम्येऽनन्तरः करोतिर्न भवतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) एवञ्च 'कात्पूर्वग्रहणमभ्यासविधये देशविधये-प्रतिपत्त्यर्थम्' इत्युक्ते, तत्र-अङ्घ्रिपदे च ताभ्यां व्यवधानात्सुट् पञ्चाप्राप्तिरिति वाक्यकारो वार्तिकमारभते—अङ्गव्यवाय इत्यादिना । सुट् उपसंख्यानमित्यर्थः । सूत्रस्यापाठे इति । एवञ्च 'अङ्गव्यासव्यवायेऽपि' इत्यन्तः सूत्रपाठ इति भावः ॥ ननु पूर्वं सुटि सवोऽपि तिष्ठति, किञ्च 'यदायमाः' इति न्यायारत्नाङ्गस्याङ्गव्यवायव्यवाया बोधः, अत आह—परत्वादिति । नित्यत्वादिकरणे तदन्त्याङ्गव्यवाय-बोधोक्ति भातोऽर्थव्यापक इति भावः ॥

(६२४४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अभ्यासव्यवाये च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासव्यवाये चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । संवस्कारोत्, संवस्कारदः ॥

(प्रदीपः) अभ्यासव्यवाये चेति । न-अप्राप्तः सुट्पक्षस्याप्यते, अपि तु प्राप्त एव वचनेन देशविधयेऽवस्थाप्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वभ्यासस्य व्यववायकत्वं प्रतिद्वमिति किं वचनेन । इत्यत आह—नाप्राप्त इति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं दिव्येऽभ्यासात्पूर्वं सुट् प्राप्त उपसंख्यानान्तरं परत्वाभीयन इत्यर्थः । परे सु-उत्तर-खण्डस्येवार्थवत्त्वादात्तत्वं, अतोऽपि व्यवधानादप्राप्तस्यैवोपसंख्यानमित्याहुः । एवञ्चेतदर्थं कात्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥

(उपसंख्यानान्तोपसंख्यानम्)

किमुच्यते अभ्यासव्यवाय इति, यदिदानीमेषोक्तम्—द्विर्वचनारसुट्प्रतिपेधेनेति ॥

(६२४५ विप्रतिपेधाक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अविप्रतिपेधो वा यद्विरङ्ग-

लक्षणत्वात् सुटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अविप्रतिपेधो वा पुनः सुटः ।

किं कारणम् ?

यद्विरङ्गलक्षणत्वात् । यद्विरङ्गलक्षणः सुट्, अन्तर्-रङ्गं द्विर्वचनम् । असिद्धं यद्विरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) अविप्रतिपेध इति । पदद्वयाध्ययत्वात्सुट् यद्विरङ्गः, एकपदाश्रयत्वात् द्विर्वचनमन्तरङ्गमिति तुल्यबल-त्वाभावादितिपेधाभावः ॥

(कात्पूर्वग्रहणमभ्यासम्)

एवमर्थमेव तर्हि कात्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्—कात्पूर्वो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एवमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वाद्विर्वचने कृते परत्वादान्तरङ्गत्वाद्वाऽङ्गमे अभ्यासप्रवेशार्थं सुटः कात्पूर्वग्रहणम्, कालावधारणार्थं वा । कैरोतेः कादित्वावस्थायामेव सुट् भवति । कृते सुटि अद्विर्वचने भवतः ॥

(उद्घोतः) इदानीं भाष्यकारो वचनान्तरेण सूत्रस्याख्या-नमयुक्तं मन्यमान आह—एवमर्थमेवेति ॥ तत्राङ्गव्यवाये यथा सूत्रेण सिध्यति तदाह—परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वाति । सुटो निकर-णाच्च पूर्वमङ्गमय इत्यर्थः । बलुत इदं भाष्यं 'स्याने द्विर्वचनं, देशप्रसूत्यर्थं कात्पूर्वग्रहणम्' इति पक्षेऽभ्यासविषयमेव । अङ्घ्रिपदे त्वटि कृते सुटोऽप्राप्य तदिपयत्वा बलुतमन्येति बोधम् । अभि-मन्वस्य तदभिप्रायेणैव मन्वसेत्येवाहुः ॥ ननु कात्पूर्वग्रहणेन मन्वा-नुरोधोऽयुक्तः, दिव्य-कात्पूर्वग्रहणस्या विरुद्धदेशसमर्पणेन परस्पर-व्याप्यातावः अत आह—कालावधारणार्थं चेति । कात्पूर्वग्रहणेन द्वयप्रवेष्टेः काले चक्षते । यदा करोतिः कादित्वा शुभित्यर्थः । एवञ्चाद्विर्वचनस्या पूर्वमेव सुटिति न व्यवधानमिति वार्तिकद्वय प्रत्याख्यातम् ॥

(कात्पूर्वग्रहणेऽभ्यासेपभाष्यम्)

क्रियमाणेऽपि वै कात्पूर्वग्रहणेऽन न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न ह्ययं कात्पूर्वग्रहणेन शक्यो मध्ये प्रवेशयितुम् ।

किं कारणम् ?

आदिलिङ्गोऽयं क्रियते, करोतिस्त्व ककारादिः,

इष्टश्च पुनरातिदेशिकः करोतिरककारादिः ॥

(प्रदीपः) क्रियमाणेऽपीति । परत्वान्तरङ्गत्वाभ्या-मद्विर्वचनयोः कृतयोर्द्विर्वात्सुटो मन्वाप्रवेशनामायः ॥

करोतिश्चेति । सस्क्रतोऽसादौ । तत्तथात्रेयं स्यात् । अद्वि-

१ कालावधारणार्थं तत्र विरुद्धेति—करोतिरिति । अद्विर्वचनोक्ति-यकारादिवैव शुभित्यर्थः ॥

२ उत्तरोऽनन्तर इति । सम्प्रतिपक्षमिति तत्रैव सम्प्रतिपक्षमिति वचन-स्यापि विरुद्धव्यवहितस्य करोतिरितिर्वादा व्यवधानादविवक्षितं न सम्भवतीति भावः ॥

३ यदायमायमादिभिरिति तावत्पूर्वमेति भाष्यद्विष्टस्य करोति-यमवधारणार्थं इत्यादिषु स होऽपरादपि—विनाप्राप्तिति । सुट् आह विष्टते कोने विष्टतान्तरङ्गमेवमपि विष्टत इत्यत्र स्यात्, यानुग्रहणेन च न स्यादिति अतो व्यवधानमेवेति भावः ॥

४ ननु अभ्यासस्यापि दृष्टं करोतिरप्येव यद्विरङ्ग सन् वचनेन सुट् न भवेति इति न वचनवत् आह—न-अप्राप्त इति ॥

५ कालावधारणार्थं तत्र विरुद्धेति—करोतिरिति । अद्विर्वचनोक्ति-यकारादिवैव शुभित्यर्थः ॥

६ यदायमायमादिभिरिति तावत्पूर्वमेति भाष्यद्विष्टस्य करोति-यमवधारणार्थं इत्यादिषु स होऽपरादपि—विनाप्राप्तिति । सुट् आह विष्टते कोने विष्टतान्तरङ्गमेवमपि विष्टत इत्यत्र स्यात्, यानुग्रहणेन च न स्यादिति अतो व्यवधानमेवेति भावः ॥

७ ननु अभ्यासस्यापि दृष्टं करोतिरप्येव यद्विरङ्ग सन् वचनेन सुट् न भवेति इति न वचनवत् आह—न-अप्राप्त इति ॥

८ यदायमायमादिभिरिति तावत्पूर्वमेति भाष्यद्विष्टस्य करोति-यमवधारणार्थं इत्यादिषु स होऽपरादपि—विनाप्राप्तिति । सुट् आह विष्टते कोने विष्टतान्तरङ्गमेवमपि विष्टत इत्यत्र स्यात्, यानुग्रहणेन च न स्यादिति अतो व्यवधानमेवेति भावः ॥

९ ननु अभ्यासस्यापि दृष्टं करोतिरप्येव यद्विरङ्ग सन् वचनेन सुट् न भवेति इति न वचनवत् आह—न-अप्राप्त इति ॥

१० यदायमायमादिभिरिति तावत्पूर्वमेति भाष्यद्विष्टस्य करोति-यमवधारणार्थं इत्यादिषु स होऽपरादपि—विनाप्राप्तिति । सुट् आह विष्टते कोने विष्टतान्तरङ्गमेवमपि विष्टत इत्यत्र स्यात्, यानुग्रहणेन च न स्यादिति अतो व्यवधानमेवेति भावः ॥

११ ननु अभ्यासस्यापि दृष्टं करोतिरप्येव यद्विरङ्ग सन् वचनेन सुट् न भवेति इति न वचनवत् आह—न-अप्राप्त इति ॥

द्विवचनयोस्तु कृतयोऽस्ति तात्पूर्वग्रहणाच्च विरुद्धदेशसमर्पणाद-
प्रवृत्तिरेव सुटः स्यात् ॥ दृष्टञ्चेति । अडभ्यासवानित्यर्थः ।
स हि स्थानिवद्भावादातिदेशिकः । 'अनागमकानां सागमका
आदेशाः' इत्यङ्गमयुक्तोऽप्यातिदेशिकः, ततश्च कात्पूर्वग्रहणा-
त्ककारादेरेव स्यात् न त्वडभ्यासवत् इत्यर्थः ॥'

(उद्योतः) इदानीं वार्तिकारम्भवादी चरमात्रेण न सिध्यती-
त्याह—माथे—क्रियमाणेऽपीति । कर्तृपूर्वग्रहणस्य लक्षणायां
मानामावादेशप्रवृत्त्यर्थत्वमेव दृष्टमवशंदा लभ्यते, तद्य यत्र प्राप्ति-
स्तादिस्यमेव स्यादिति सरक्तौत्सादादेव स्यात् । अद्विवचनयोस्तु
व्यवधानात्प्राप्तिरेव नेति तैदेयर्थम्, वार्तिकारम्भे विना प्रयोगा-
सिद्धिर्नेति तात्पर्यम् ॥

करोतिश्च कादिरिति ग्रन्थस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—तत-
ञ्चेति ॥ अग्रवृत्तिरेवेति । अविरोधेन प्रवृत्तौ समबलां विरोधे
प्रवृत्त्ययोगः, व्यवधानाच्च तन्नामवृत्तिरिति भावः । यैः ककारादिः
करोतिर्दृष्टस्तत्रैव स्यात्, यस्त्वातिदेशिकोऽककारादिर्दृष्टस्तत्र न
स्यादिति भाष्याक्षरार्थः ॥ स हीति । अभ्यासवानित्यर्थः । स्थाने
द्विवचनपक्षे इदम् । नुत्वे कृते वा करोतित्वमतिदेशेनेति बोध्यम् ॥
अनागमकानामिति । चिन्तैमिदम्, मुक्तिविपरिणामेनादिशत्वव्यव-
हारेऽपि स्थानपट्टा निर्देशामावादातिदेशाभावेः । यदागमा इति
व्यायेन ग्रहणमप्यातिदेशिमिति तु भाष्याशयः ॥

(दोषस्य लक्षणं माध्यम्)

पाक्षिक एव दोषः ।

फतरस्मिन् पक्षे ?

सुद्विधौ द्वैतं भवति—अविशेषेण वा विहि-
तस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं ककारादिदेशप्रवृत्त्यर्थं
स्यात्, विशेषेण वा विधिरिति ।

द्विवचनमिधौ चापि द्वैतं भवति—स्थाने च
द्विवचनं स्यात्, द्विःप्रयोगो वा द्विवचनमिति ।

तद्यदा द्विःप्रयोगो द्विवचनम्, अविशेषेण विहि-
तस्य च सुटः कात्पूर्वग्रहणं वेदाप्रवृत्त्यर्थं तदैव दोषः ।
यदा हि स्थाने द्विवचनं तदा यद्येवाविशेषेण
विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं वेदाप्रवृत्त्यर्थम्—अ-
द्यापि विशेषविधिः, न तदा दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) सुद्विधौ द्वैतमिति । कात्पूर्वग्रहणमङ्ग-
भाष्यव्याख्याननिरूपय वा स्यात्—प्राप्त्यर्थं चेति पक्षेऽप्युक्तम् ॥
अविशेषेणिति । कालविशेषानङ्गीकरणमविशेषः । 'तस्मिन्-

करोतौ सुट् भवति, यत्र भवन् कात्पूर्वो भवति' इत्यडभ्यासविषये
निवृत्त्यर्थं कात्पूर्वग्रहणं भवति ॥ विशेषेण चेति । यत्रानेक-
लक्षणसंनिपाताभावस्तत्रानर्थकं कात्पूर्वग्रहणमिति धनेकलक्षण-
संनिपाते कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं विज्ञायते—'कात्पूर्वः सुट्
कर्तव्यः' । कार्यान्तराच्च प्राक् भवन् कात्पूर्वः कृतो भवति ॥

तद्यदा द्विःप्रयोग इति । उच्चारणक्रियाभेदाच्छब्दो
भिवत् इत्यभ्यासेन परस्य ककारादेरूपस्य व्यवधानात्संपरि-
'भ्यामुत्तरोऽनन्तरः करोतिः ककारादिर्न संभवतीति सुटोऽप-
सक्तः । यदा तु कालावधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं तदा विशेष-
विधिर्भवतीत्युक्त एव द्विवचने सुट् क्रियत इति न दोषः ।
स्थाने द्विवचने स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः, स बाध्यवहित
इति चकारात्पूर्वः सुट् प्राप्तः कात्पूर्वग्रहणेन ककारात्पूर्वः
क्रियत इति दोषाभावः । विशेषविधाने तु पूर्वमेव सुट् क्रियते
इति पक्षद्वयेऽपि दोषाभावः ॥

(उद्योतः) कात्पूर्वग्रहणेनाप्यभ्यासविषये यथा सुटो
निवृत्तिस्तथा दर्शयति—कालविशेषानङ्गीकरणमिति ॥ पक्षेति ।
सरक्तौत्सादौ । तत्र टिप्पादेव कात्पूर्वत्वं सिद्धमिति भावः ॥ अने-
केति । यथाऽडभ्यासविषये तदिष्टावकवचनसंनिपातः ॥ कार्यान्त-
राच्चेति । 'यदा सुट् कर्तव्यः—यदा कृतः कात्पूर्वः' इति प्राक्कार्य
इति भावः ।

अनन्तरः करोतिः ककारादिर्न संभवतीति । देशप्रवृत्त्य-
र्थत्वपक्षे 'समादेः परस्य वादेः करोतेः सुट्' इत्यर्थे इति भाषः ।
एवमङ्गव्यायेऽपि सुटोऽपसक्तो बोध्यः । संपरिभ्यामुत्तरः करोतिर्न
भवतीत्येतावदेव तु बलमुचितम् ॥ 'यदा हि स्थाने' इत्यादि भाष्य
व्याचष्टे—स्थाने द्विवचने इति ॥ चकारात्पूर्व इति । कात्पूर्व-
ग्रहणमामव्योत्संरक्तौत्सादौ चरितार्थेऽतिरक्तस्य सङ्कोच इत्यर्थः ॥
अद्यापि विशेषेत्यादि आर्थं व्याचष्टे—विशेषेति ॥

(आक्षेपनिरासमाध्यम्)

द्विःप्रयोगे चापि द्विवचने न दोषः ।

संपरिभ्यामिति नैवा पञ्चमी ।

का तर्हि ?

सूतीया । संपरिभ्यामुपचरत्येति । व्ययद्वितीया-
प्युपचरो भवति ॥

(प्रदीपः) उपचरति इति । संबद्ध इत्यर्थः । द्विःप्रयोगे
च द्विवचने द्वैतोः साधारणोऽर्थ इति द्वाप्यव्ययवन्तामिति परस्य

रूपस्यार्थद्वारक उपसर्गसम्बन्धो न विरुध्यते । समुदायस्य त्वर्थ-
पक्षामोक्षस्य वक्ष्यते—‘विद्युत्वापेति केन न’ ‘अनर्थक’ इति ॥
(उद्घोषः) भाष्ये—‘द्वि.प्रयोगे चापीति । देशप्रकृत्य-
धत्वपक्षेऽपि न दोष इत्यर्थः । कदाचित्तिद्विरूपदोषस्याय परिहारः ।
नैवेद्यंरूपो दोषस्तत्संज्ञेति बोध्यम् ॥ समुदायस्य स्विति । अर्था-
वृत्त्यभावादित्येव युक्तम् ॥ वक्ष्यते इति । ‘सुमिनिर्मुक्तं सुषि-
रुति—’ इति सूत्रे । तत्र ‘द्विसप्त ज’ इति स्थिते ‘पूर्वप्रातिद्वयमद्वि-
चने’ इत्युक्ते—‘उपसर्गसंज्ञायां श्रयत्वेनान्तरद्वत्वाच्च द्वित्वात्पूर्वमात्रपरव-
निवृत्तये सुपीति कृतसमसाराण्यग्रहणम् । अन्यासस्य उपसराणे कृते-
ऽपि तस्यानर्थकत्वात्परत्वाच्च इत्युक्तम् । इह तु प्रकारान्तरेण दोष-
निवृत्तेरुक्तत्वात्तदनासावादेन भगवदेदमुचमिति भावः । वस्तुतोऽ-
भ्यासोऽनर्थक एव, उत्तरपदद्वयवर्धमानेति ‘एकाचो द्वे’ इत्यत्र
निरूपितमिति न भाष्ययोः कश्चिद्दिरोष इति बोध्यम् । ‘द्रावप्यध-
वन्तो’ इति कैदस्तु चिन्त्य एवेति दिक् ॥ केन नैत्यन्ता शङ्क ।
अनर्थक इत्युत्तरम् । ‘संप्रतिन्याम्’ इत्यस्य सूचीयान्तत्वेऽद्वयवाये
इत्यपि न कार्यम् । एव स्थाने द्विवचने कात्पूर्वमग्रसाधनं न युक्तम् ।
तेन द्वि.प्रयोगे तदर्थमेवेति सूचितम् ॥

(६२४७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ उपदेशिवद्वचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशिवद्वचनं चकच्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) उपदेशिवद्वचनं चेति । अन्यथा पदद्वया-
भ्रमत्वात् सुटो बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाच्छ्रुति शुभो न स्यात् । चञि
च ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु श्रुति संयोगद्विवाद्भुत्वाच्च शुणदीर्घा-
भावो सिद्धमिति किमुपदेशिवद्वचनेन ? इत्यत आह—अन्यथेति ।
उपदेशिवद्वचने तु सुटोऽन्तःप्राप्तत्वेनासिद्धत्वाभावाद्गुणदीर्घाभावो सिद्धा-
विति भावः । ‘उपदेशिवत्’ इत्यस्य च प्रत्ययोल्लेखः, पूर्वमिलेखः ।
एवञ्चास्य बहिर्भूतोपसर्गपेक्षायाम्, शुणदीर्घोऽपि बहिर्भूतप्रत्ययपेक्षान-
मिति समतेत्याशयः ॥

(६२४७ उपसंख्यानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लिटिगुणचङिदीर्घप्रति-
पेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिटि गुणार्थं चङि दीर्घप्रतिपेधा-
र्थम् ।

लिटि गुणार्थं तावत्—संचस्करतुः, संचस्करहः ।

चङि दीर्घप्रतिपेधार्थं च—समचिस्करत् ॥

(उपसंख्यानप्रयोजनान्ध्यासिद्धिसाधकभाष्यम्)

लिटि गुणार्थेन तावन्नार्थः ।

चैक्यस्येतत्—संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपध-
ग्रहणं कृज्यर्थम् इति ॥

चङि दीर्घप्रतिपेधार्थेनापि नार्थः ।

पैदमितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा ।

युक्तमिह द्रष्टव्यम्—किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्ग-
मिति ।

धातूपसर्गयोः कार्यं यत्तदन्तरङ्गम् ।

कुत एतत् ?

पूर्वं हि धातुरूपसर्गेण युज्यते, पश्चात्साधनेनेति ।

नैतत्सारम् ।

पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण ।
साधनं हि क्रियां निर्येतपति, तामुपसर्गो विशि-

नष्टि । अभिनिर्मुक्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः
शस्यो वक्तुम् ।

सत्यमेवमेतत् ।

यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तन्मन्यन्तरं

कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते ।

अवश्यं चेत्तदेवं विशेष्यम्, यो हि मन्यते पूर्वं

धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति तस्य

‘आस्यते शुरुणा’ इत्यकर्मकः ‘उपास्यते गुदः’

इति केनैककर्मकः स्यात् ।

एवं च कृत्वा सुट् सच्येतोऽन्तरङ्गतत्वं भवति ।

कात्पूर्वग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम् ॥

(प्रदीपः) संयोगोपधग्रहणमिति । ततो वचने-

नासिद्धेति भाष्यते ॥

१ ननु मूलकपथं वशाद्वाकारे सुमिनिर्मुक्तं इति स्वगाम्ये ‘विद्युत्वापेति
परमासाद्वयं सुपेत्तमर्थकत्वाच्च’ इति पक्षमात्रं विरुद्धं स्यात् आह—
समुदायस्येति ॥

२ नैवमर्थरूपेति । काट्यग्रहणेत्येवाह ।

३ वक्ष्यतीति । अतएव संयोगोपधेः (७४११०) इति सूत्रे भाष्य
उक्तमेतत् । तत्र हि—‘संयोगोपधग्रहणं वक्ष्यन्म्’ इत्यपि यथा स्यात्—उप-
स्करतुः । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थं संयोगादिग्रहणेन । इह तु न
विध्यति—उपस्करतुः । किं कारणम् ? सुटो बहिरङ्गत्वात् । संयोगादिग्रहणे
किमर्थं संयोगोपधग्रहणं ‘यार्थं निवृत्तये’ इत्युक्तम् । संयोगोपधग्रह-
णमर्थोऽपि सुटो बहिरङ्गत्वात् नान्वीति भावः ॥

४ चङि दीर्घेति । ‘समचिस्करत्’ इत्यत्र दीर्घो नचोरिलनेन मातल
दीर्घेन कारणेनापि नार्थ इति भावः ॥

५ ननु सुट् पदद्वयमवत्य दीर्घेन पैकपदाश्रयत्वमिलचरत्वात् सुट्-
पेयत्वा दीर्घेऽपि प्रथमतो दीर्घेन लिट्साधनसिद्धा नापिदुहाह—पदमितीय-
मिति । तस्यां वृत्तिसंज्ञात्वात्तदन्तरङ्गत्वं न युक्तमित्याशयः ॥

६ ‘वचनं नैवेति जायते’ इति क ड न पाठः । तेषु ‘तस्य’ शब्दो
न द्रव्यते ॥

७ केन सकर्मक इति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते चेत् केन वारणेन
मात्रवाचिनेन ‘आय’ इत्यस्य वचनबन्धयोगे पश्चादुत्तेजसि तस्य कर्मवाचं
न स्यादित्यर्थः ॥

८ धातूपसर्गपक्षेण सर्वलोऽन्तरङ्गत्वात् साधनवाचकप्रत्ययभित्तकत्वं
कार्यत्वं सुट् पूर्वं भाष्यमायाह पूर्वं श्रुति स्वस्य विरुद्धत्वाद्—वार्त्तपेति ॥

९ असिद्धत्वं बहिरङ्गत्वात् इत्यहम् ॥

परत्वयोग्यत्वेन ततः पूर्वमेव शुद्धं । अत एव निविशत इत्यादौ न समासः, नैः परत्वयोग्यादित्यर्थेन पूर्वमेवात्मनोपदप्रोक्तः, नैर्विशेष्यत्वस्यार्थाद्वा । स्वर्धं चेदं 'नैर्विधुः' इत्यत्र भाष्ये इति परे ॥

रूपरूपरूपेति । प्रतिपदस्वरूपा—इत्यर्थः, तद्वामश साधनावत् इति भावः । निष्पन्नस्वरूपा—इति ॥ नार्थः, निष्पत्तिविशेषणसंबन्धेऽनुपयोगात् ॥ 'सत्यम्' इत्यङ्गीकाराद्युपमाह—शुद्धीति । शुद्धा निरूपितं विशिष्टं यत्साध्यं तस्य भावी यः साधनसंबन्धस्तदाग्रवेणेत्यर्थः । एवमपि पूर्वोक्तार्थस्यानुपपत्त्या कथं भाष्यस्वारस्यमिति चिन्त्यम् ॥

धातुसंज्ञाया इति । करोणविति द्वितीया निर्देशात्कथं ततः प्राक्सुद्धं इति चिन्त्यम् । 'यस्माद्धातुः'—इत्यादिकमपि कथं भाष्यस्वरसिद्धमिति चिन्त्यम् । 'सं कृदाब्दे' इत्यपि चिन्त्यम्, भाष्येण साधनक्रियायोरनुपपत्त्ययोगप्रतीतेः । एवञ्च 'स ऊ णि' इति प्रयोक्तुमुचितम् । अत्रैवाऽत्रैव धातुसंज्ञयोः समासापत्तिः ॥ सेनापतेन—समुदायापतेन । आरोपादिति भावः ॥

भाष्ये—कात्पूर्वग्रहणं चापीति । द्वितीयादिभ्यः श्रमेव सङ्गुपत्तेः 'स्थाने द्विवचन'पक्षेऽपि तत्र कर्तव्यमिति भावः ॥

(धार्तिकावतरणभाष्यम्)

यदि पुनर्यं सुद्धं कात्पूर्वान्तः क्रियते ।

(मदीपः) यदि पुनरिति । 'सुद्ध' इति ककारानुबन्धं कृत्वैत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'सुद्ध पूर्वांतः' इति विवेकमत आह—ककारमिति ॥

(६२४८ पूर्वांतत्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ कात्पूर्वान्त इति चेद्विधि-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कात्पूर्वान्त इति चेत् रुः कश्चिद्वि-
धेयः, कश्चित्प्रतिषेधः । संस्कृता । समो विधेयः,
सुद्धः प्रतिषेधः ॥

(मदीपः) संस्कृतेति । 'समः शुक्ति' इत्युच्यमाने संभक्त-
त्वात्सुक्तः पौर्वापर्याभावात्संस्कारस्य त्वं न प्राप्नोति । शुक्स्तु
पदान्तत्वाद्गुणप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) पौर्वापर्याभावादिति । एवञ्च मल इत्या-

प्राप्तिः, त्वत्समसंबन्धं च स्यादिति भावः ॥ पदान्तत्वादिति ।
'ससजुषोः'—इत्यनेन ॥

(समाधानभाष्यम्)

समस्तावन्न विधेयः ।

वैध्यत्वेतत्—*संपुंकानां सत्वम्* *रत्वविधौ
हनिष्टप्रसङ्गः* इति ॥

सुटश्चापि न प्रतिषेधः ।

'समः सुटि' (८१५) इति द्विसकारको
निर्देशः । सुटि सकारादाविति ॥

(मदीपः) संपुंकानामिति । एतच्च यथान्यासेऽपि
यज्यमिति भावः ॥

सुटि सकारादाविति । यथान्यासाभ्येनैतदुच्यते ।
'शुक्ति सकारादौ' इति तु यज्यम् । तत्र सकारादिरविशेष-
णान्यासानुपपत्त्या शुको रत्वाभावः । पौर्वापर्यं च श्रुतिकृत-
माश्रयिष्यते ॥

(उद्घोतः) यथान्यासेऽपीति । अन्यथा 'संस्कृता' इत्यादौ
'वा श्रुति' इति पक्षे विसर्जनीयः स्यादिति भावः ॥ पौर्वापर्यं चेति ।
यचनसामर्थ्यादिति भावः । इदं च 'संपुंकानाम्'—इति वार्तिका-
भेदव्यावृत्त्यर्थम् । अन्यथा तस्यापि शुक्तिः परत एव मष्ट्येदोपता-
दवस्थमेव । 'संविधेयः' इति वदन्तं प्रति वार्तिकाविरोधमदर्शनाय
तु सप्तं विधाय वार्तिकाश्रयेण समाहितमिति बोध्यम् ॥

(धार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथवा परादिः करिष्यते ।

(६२४९ परादिव्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ परादाविद्गुणप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि परादिः, इद्गुणौ प्राप्नुतः ।
संस्कृतीय, 'श्रुतश्च संयोगादेः' (७१४३)
इतीदं प्राप्नोति ।

संस्क्रियते, 'शुणोर्ति संयोगाद्योः' (७१४९)
इति गुणः प्राप्नोति ॥

(धार्तिकावतरणभाष्यम्)

एवं तर्ह्यमक्तः करिष्यते ।

प्राप्तिः इति व्याख्यातं सप्तमेति तुल्यं तद्विरुद्धम् ॥

६ सत्त्वम्—समः सुटि सत्त्वम् ॥

७ यज्यत्वेति इति । समः सुटि (८१५) इति पुरे भाष्ये ॥

८ द्विसकारकत्वेनैव सत्त्वार्थमाह—सुटि सकारादाविति । एतदपि समः
सुटि सत्त्वमात्रं वक्तव्यम् ॥

९ यथान्यासेऽपि—समः सुटि सत्त्वमिति । ६५ समः सुटि सत्त्वमेव भाव-
यत्वेनैव परिहारेण 'शुक्ति' इति शब्दे परिहारेणैव नास्तीति दोष इत्याशयः ॥

१० ननु 'सुटि' इति शब्दे 'सुटि सकारादाविति' वक्तव्यम् इति
समाधानमनुपमिलन आह—यथान्यासेति ॥

११ कर्तव्येति इति । 'कात्पूर्वान्त' इति चेद्विधिप्रतिषेधः इति वार्ति-
केन दर्शितं इति वदन्मिलनम् ॥

१ इतिपेति । धातुनिर्देश एव इतिपि संबन्धात् धातुसंज्ञात् मार्क सुद्ध-
शब्द इति चिन्त्यते नीत्यम् ॥

२ अत्र्यपेति । यदि 'सं ऊ णि' इत्यवस्थायाप्येव सुटः प्राप्तिर्निष्कल्यते तदा
इदं समाह एव स्यादिति भावः ॥

३ द्वितीयादिभ्यः इति । साधनबोधकप्रत्ययस्य पूर्वसुल्लापविधिः कति-
चित्कारणैस्ततोः पूर्वमुक्तिः शब्दः ॥

४ विरुद्धमिति । द्विदेशं पूर्वसुल्लापमिति विरोधः ॥

५ 'मायामयकारस्य' इति म. च. छ. पाठः । यद्युत्तरादुद्घोते 'एवं च
मल इत्यादिप्राप्तिः' इति दर्शनात् 'मायामयकारस्य' इत्येव पाठः श्रेयः ॥
६, इत्यादिपुच्छेऽपि तर्ह्येव पाठ उपर्युक्तः । शुक्तः संभक्तत्वेन उपगतस्य पौर्वा-
पर्याभावात्कथं न च मदीपतत्परात् । शुद्ध संभक्तत्वात् सकारस्य पौर्वापर्य-
भावात्तुल्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । कथमप्यथा मष्ट्यर्थः 'एवं च मल इत्या-

(उद्धोतः) ननु मलोपस्य लक्षणाभावेऽपि निपातनादेव साधुत्व स्यादत आह—निपातनाश्रयण इति । निपातनाना वाच्यत्वं च सर्वोदित्ये माप्ये साधितम् ॥

(६२५२ सात्वत्प्रसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समो हितततयोर्वा लोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समो हितततयोर्वा लोपो वक्तव्यः । संहितम्, सहितम् । संततम्, सततम् ॥

(प्रदीपः) इतरो लक्षणांतर शब्दान्तरसिद्धार्थमवद्याश्रयितव्यमिति मन्यमान आह—समो हितततयोर्वेति । शब्दविकल्पायाश्रयेण तु सततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति, न तु प्यम्—इति सातत्यमिति न भवति । उहित्वाया समासे नैषा मकारलोप इत्येव, नान्यत्रेत्याहुः ॥

(उद्धोतः) ननु सन्ततस्य साधुत्वे सात्वत्त्वमिलपि स्यादत आह—अव्याविवेति । अत एव सर्वोदित्ये माप्ये 'निपातनाम्नलोपे सन्ततमिति न सिध्यति' इत्युक्तम्, न तु 'द्युजोच्चारितसमादीप सान्त्वलमिति न सिध्यति' इत्युक्तम् । अत्र च 'सान्त्वल इति भवितव्यम्' इत्युक्तम् । नान्यत्रम्—'अवद्वय कर्तव्यम्' इति न स्यादत आह—संहितायां समासे वेति ॥

(६२५३ मलोपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सन्तुमुनोः कामे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्तुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः । सकामः । भोक्तृकामः ॥

(मलोपसाधकभाष्यम्)

मनसि वेति वक्तव्यम् । समनाः । भोक्तृमनाः ॥

(६२५४ मलोपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अवद्वयमः कृत्ये ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवद्वयमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः । अवद्वयमाव्यम् ॥

(११२० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८५)

२५८२ गोप्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६ । १ । १४५ ॥

(असेवितपदप्रयोजनभाष्यम्)

इदमतिग्रहं क्रियते—सेविते—असेविते—प्रमाण इति, सेवितप्रमाणयोरित्येव सिद्धम् ।

केनेदानीमसेविते भविष्यति ?

नन्वा सेवितप्रतिषेधं निशस्यामः ॥

नैवं शक्यम् ।

सेवितप्रसङ्ग एव स्यात्, असेविते न स्यात् । असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरप्यं विज्ञास्यते—अविद्यमानसेविते—असेवित इति ।

तस्मादसेवितग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सेवितप्रसङ्ग इति । यत्र सेवनं संभवति तत्रैव स्यात्, यत्र तु गवामत्यन्तमसम्भवनं न स्यात् । 'असेवित'ग्रहणसामर्थ्यात् बहुव्रीहिराश्रीयते । तेन यत्र गवामत्यन्तमसम्भवनं तत्रैवागोप्पदशब्दः प्रयोक्तव्यः, न तु सेवितप्रसङ्ग इति केचिदाहुः । अन्ये तु—अविशेषेणागोप्पदशब्दप्रयोगमिच्छन्ति । असेविते गोप्पदशब्दस्यासम्भवादगोप्पदशब्दार्थमसेवितग्रहणम् ॥ इह प्रमाणे गोप्पदशब्दो निपात्यते । यदा वर्णदेः परिच्छेदः प्रतिपाद्यते—'गोप्पदपूरं दृष्टो देवः' 'गोप्पदमार्तं क्षेत्रम्' इति । नात्र गोपधं स्वार्थमुपासीयते । यथा—चैत्रलोपं दृष्टो देव इत्यस्यपि चैत्रलोपे प्रयुज्यते, तथा—'गोप्पदपूरं दृष्टो देवः' इत्यस्यपि गोपादपूरणे ॥

(उद्धोतः) यत्र सेवनमिति । ग्रामादौ, नविवद्युक्त्यावादिमि मावः ॥ नन्वसेवितग्रहणेऽप्यत्र दोषस्तदवसोऽन आह—सामर्थ्यादिति ॥ तेन यत्रेति । अरण्यवादी ॥ अविशेषेणेति । अरण्यवादी, ग्रामादौ चैवार्थः । अत्राश्विनीव न तु बहुव्रीहिसमासभाजप्रदशकभाष्यविरोधः । किञ्च गोप्पदशब्देनैव नन्वमासवद्वृत्तिरित्यादि सिद्धेऽसेवितग्रहणसार्थेयं दुरुपपादमेवेत्याहुः ॥ नन्वसेवितेऽपि गोपधत्वेव निपादनात् 'अगोप्यताति' इत्युदाहरणमयुक्तमत आह—असेवित इति । गदा पतद—सान तत्र गोभिरसेवनासंभवादिति भावः ॥ परिच्छेदः—अव्यपत्तरूपः । एवञ्च गोप्पदशब्दः स्वार्थपरित्यागपूर्वकमव्यपत्तरूपे प्रमाणभावे वर्तते इति उचितं ॥ तत्र दृष्टान्तसह—यत्रेति । 'वेति श्रोत्रे' इत्यत्र हि 'नर्तयमात्रे' इति वर्तते ॥

(११२१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८६)

२५८३ विष्किरः शकुनौ वा

॥ ६ । १ । १५० ॥

(६२५५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ विष्किरः शकुनौ विक्किरो वा ॥*॥

(भाष्यम्) विष्किरः शकुनौ विक्किरो वेति वक्तव्यम् । शकुनौ चेत्युच्यमाने शकुनौ वा स्यादन्वत्रापि नित्यम् ॥

१ अत्र दृष्टं—वृत्तमिति नान्यथापुनरुक्तम् ॥

२ विष्किर इति । इदानीमनोऽन्यथाप्यापीतं तु नूतनेऽप्युक्तम् । एवाहमिदमप्ये १५० संख्यां दृष्टव्ये । अत्र तु भाष्यं प्रतिपादितम् ॥

आह—अव्यपत्तरूपः । वक्तव्यविकः सुवचनेनैव पाठ उचित इति आत्मन्यवयवमिति मनीषये ॥

(प्रदीपः) 'विष्किरः शकुनौ वा' इति सूत्रपाठमाश्रित्य वार्ति-
कारम्भः ॥ शकुनौ वा स्यादिति । इह सिद्धस्य शब्दस्य
विकल्पेनाभिसम्बन्धो नास्ति । यथा—मेघः पञ्चविंशतिपित इति
नात्र पञ्चत्वं विकल्प्यते, किं तर्हि ? आलम्बनम् । ततश्चाधि-
करणविकल्पः प्राप्नोतीति भावः । यदि तर्ह्यन्यत्रापि स्यात्,
किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत् ; तत्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थं
स्यात् । शकुनौ वा भवति, तत्तुल्यजातीये चान्यस्मिन्नर्थे—इति ॥

(उद्धोतः) इति सूत्रपाठमिति । 'विष्किरः शकुनिर्विबिरो
वा' इत्यनर्थः पाठ इति भावः ॥ ननु शकुनौ सुडायमनिपातनस्य
निबन्धे विष्किरस्य सिद्धेर्वांतिक् व्यर्थमेत आह—इहेति ॥ अधि-
करणविकल्प इति । शकुनौ वाऽन्यत्र बेलाकारः ॥ त्रुक्तम्—
भाष्ये—अन्यत्रापि नित्यमिति ॥ तुल्यजातीये इति ।
प्राणित्वादिना तुल्यजातीय इत्यर्थः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । न वाच्यत्वेन शकुनिरभिसंबध्यते ।

किं तर्हि ?

निपातनमभिसंबध्यते—विष्किर इत्येतन्निपातनं
शकुनौ वा निपात्यत इति ॥

(प्रदीपः) न वाच्यत्वेनेति । मुटो भावो विकल्प्यत
इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये 'निपातन'शब्देन कर्मव्युत्पत्त्या सुड-
प्यते, निपातनद्वारा सुडप्राप्तौ विधीयते इति तस्यैव विवरणेन बोधः ।
यथा श्रीहिरण्यकेशिनादी श्रीहिराण्यनो यवसाधनस्य यागो विकल्पेन
विधीयत इत्यर्थः । 'विष्किर' इत्येतन्निपातनमित्यनेन निपात-
नान् । सुड शकुनौ वा निपात्यते—नोप्यत इति भाष्याक्षरार्थः ॥

(११२२ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८०)

२५८४ आश्चर्यमनित्ये ॥ ६ । १ । १४७ ॥

(१२५६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आश्चर्यमद्भुते ॥ * ॥

(भाष्यम्) आश्चर्यमद्भुत इति वक्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात्—आश्चर्यमुच्यता वृक्षस्य, आश्चर्यं नीला
घोः, आश्चर्यमन्तरिक्षेऽव्यन्धनानि नक्षत्राणि न
पतन्तीति ॥

(प्रदीपः) आश्चर्यमद्भुत इति । अद्भुतं—विम्वयहेतुः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । 'अनित्ये' इत्येव सिद्धम् ।

इह तावत्—आश्चर्यमुच्यता वृक्षस्येति, आश्चर्य-
ग्रहणेन न वृक्षोऽभिसंबध्यते ।

किं तर्हि ?

उच्यता । सा चानित्या ॥

आश्चर्यं नीला घौरिति, नाश्चर्यग्रहणेन घौरिभ-
सम्बध्यते ।

किं तर्हि ?

नीलता । सा चानित्या ॥

आश्चर्यमन्तरिक्षेऽव्यन्धनानि नक्षत्राणि न पत-
न्तीति, नाश्चर्यग्रहणेन नक्षत्राण्यभिसम्बध्यन्ते ।

किं तर्हि ?

पतनक्रिया । सा चानित्या ।

तत्रानित्य इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अनित्य इत्येवेति । निपातनाद्यानित्यविशेषो
विस्मयहेतुरूप्यते ॥ सा चानित्येति । श्रृङ्गान्तरे तथाविधया
उच्चताया अदर्शनात् ॥ नीलतेति । सा च सदा दिवि न
दृश्यत इत्यस्मिन्ता ॥ पतनक्रियेति । नगर्षयुचेति भावः ।
अव्यन्धनस्यापतनं न दृश्यत इत्यस्मिन्ता ॥

(उद्धोतः) ननु 'अनित्ये' इत्युच्यमाने घडादावप्याश्चर्यमद्भ-
प्रयोगः स्यादत आह—निपातनाच्चेति ॥ अनित्यम्—अनित्यतम् ॥

(११२३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८०)

२५९१ मस्करमस्करिणौ वेणुपरि-

ब्राजकयोः ॥ ६ । १ । १५४ ॥

(मस्करिग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

कथं मस्करि परिब्राजक इति ?

इतिनैतन्मत्वर्थ्यायेन सिद्धम् । मस्करोस्यास्तीति ।
न वै मस्करि मस्करोऽस्यास्तीति—परिब्राजकः ।

किं तर्हि ?

मा एत कर्माणि मा एत कर्माणि शान्तिपदः
धेयसीत्याह, अतो मस्करि—परिब्राजकः ॥

(प्रदीपः) मा एतेति । 'अयं मा एत—अय मा एत'
इत्युपक्रमोपशान्तिपदः काम्यकर्मपरिहाराभिरुपाक शेषश्री-
सुपदेश मस्करिपुण्यते । माकर्षात्करोतेरिति । मुद्रागमः,
मात्रो इत्यस्य निपात्यते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—नयै मस्की मस्कोऽश्लेनि । एत-
दभेको न मस्कीरुग्भः, नै हि सर्वः परीमात्रो दण्डभरः, नापि
तन्मात्रेण परीमा तद्वत्त्वमिति गावः ॥

अयं मा कृतेति । 'अयं स्वतः गजस्य लक्षणमर्थोऽपि' इत्युच्यते
स्वयं वर्माणि परीक्ष्य पराद्वयेनैवमुच्यते यः । भाष्ये—'यनै' य-
न्नेन काम्यमर्थोऽप्युच्यते । नित्यमिति यापि ॥ अनुशोरिषि व-
र्माप्येव । अत एव—

'काम्याणां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।'

इति रीतायामुपपत्ति भावः ॥ करोतेरिति । वाचस्पदे गिनौ
प्राप्त इति निरायत इत्यर्थः ॥

(११२४ विधिसूत्रम् ॥ १ । १ । ५ भा. ८९)

२५९४ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्

॥ ६ । १ । १५७ ॥

(गणस्वरूपसाधकभाष्यम्)

अविहितलक्षणः सुद पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः ।
पारस्करो देशः । पारस्करो घृक्षः । रथस्या
नदी । किष्किन्धा गुहा । किष्कुः ॥

तद्वृद्धतोः करपत्न्योश्चोर-
देवतयोः सुदतलोपश्च ।

तस्करः, वृहस्पतिः ॥

प्रायस्य चित्तिचित्तयोः
सुडस्कारो वा ।

प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाष्ये पद्याध्यायस्य प्रथमे
पादे पञ्चममाहिकम् ॥

१ मनु मस्को वेयुदणः । ओऽस्याधीलर्षो दण्डिनामुपपन्न एवेति कथं
मुच्यते—नयै मस्की मस्कोऽस्याधीलादि । तदाह—न हि सर्वः परीमा
त्रा इति ॥

२ अनुदात्तानि भवन्ति इति पदानि चामरहितं क ट पाठः ॥

३ नम्यते इति । पूर्वपक्षोति चेत् ॥

४ अदायंवेति । 'दद्यापमिषेण ग्रहं समार्धं' इति धोमपादनां धमा
र्धं विधीयते । तत्रैव ग्रहयते—यस्य पशुना वधेतेत्याहो पशुस्तमेकस्य विव-
क्षतेऽतो नागेष्वपशुकरणयोः बाणो भवति, तथाऽपि महस्तेदेस्यत्वेन ग्रहण
तमेकस्य विवक्षणीयम् । तेनैवस्य महस्य समार्धं नयितुम् । अतश्चेति—
ग्रहमिषेण जातायेकवचनम्—इति । आतिशायकत्वेऽपि आते सस्कारसमवाया
वशादायमभूते कति कतिचपि इत्येवमुक्तिर्न सत्यमेव आदि सत्कृता
भवतीति एक एव ग्रह समार्धनीयः । सोमयोगे हि एषाद्वयहा भवन्ति तेऽ
पस्य कल्पय समार्धं भवतीति । अत्रोच्यते—महिषपाल गुण आनर्-

(प्रदीपः) त'करोतीति—तस्करः । तच्छब्देन चोरकर्म
प्रसिद्धं नित्यं परामृश्यते ॥ अस्कार इति । शस्य स्थाने-
ऽस्कार—अस्करः । शकृन्वादितात् परस्परम् ॥

इत्युपाध्यायर्ज्यपुत्रकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे पट्ट-
स्याध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चममाहिकम् ॥

(उद्योतः) नित्यं मस्कि चोरकर्मलक्षणम् ॥ शस्य स्थाने
इति । प्रायश्चित्तान्त्याद्यारसान् इत्यर्थः । अन्यथा सर्वादेशः स्वादिति
भावः । चिनोते विष्णुसके भावे कथं ॥

इति श्रीशिवभट्टवृत्तस्तीर्थगर्भजनागोजीमहर्षेण भाष्यप्रदीपो-
द्योते पद्याध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चममाहिकम् ॥

(११२५ विधिसूत्रम् ॥ १ । १ । ६ भा. ९०)

२५९५ अनुदात्तं पदमेकवर्जम्

॥ ६ । १ । १५८ ॥

(सूत्रार्थलिङ्गायकभाष्यम्)

किमनुदात्तानि पदानि भवन्ति एकं पदं वर्ज-
यित्वा ?

नेत्याह ।

पदे चेयामुदात्तप्रसङ्गस्तेऽनुदात्ता भवन्ति एक-
मर्थं वर्जयित्वा ॥

(प्रदीपः) किमनुदात्तानीति । 'पदम्' इति जातावेक-
वचनं न्येयते । यथा—ग्रहं समार्धोति ग्रहार्थस्य सस्कारत्वात्
प्राधान्यात् सस्काराया अविशेषा, तथा 'पदम्' इत्यप्रापि, पदस्य
सस्कारत्वात् । अनुदात्तशब्दं च लौकिकं मन्यते । लोका हि
'उदात्ता पदम्—अनुदात्ता पदम्' इति व्यपदिशन्ति । अनुदात्त-
गुणयोगात्पदमनुदात्तम् । तन्नाचामनुदात्तागुणयोगे व्यञ्जनमपि
तस्माद्वचनार्थोत्पन्नं शृणत इति अन्तरासमुदायकस्य पदमनुदा-
त्तागुणयोगात् 'अनुदात्तम्' इति सामानाधिकरष्येण निर्देश उप-
पद्यते । 'एकवर्जम्' इत्यनेकशब्देन प्रत्यासत्त्या पदमेवोच्यते ।

वीथः, 'महिषम' प्रधानमावर्तनीयम् । तथा चान ग्रहमिति द्वितीयया ग्रह-
सोदेरनया प्रयोजनवत्तया च प्राप्ता च ज्ञापते । समार्धश्चात्र गुणः । दण्ड
महस्य मावर्तयत् समार्धस्य गुणत्वात्, चावर्तौ ग्रहाकारत्वमात्रेण विधीयत
इति सर्वेऽपि ग्रहाण समार्धनीयताम् । नचैव पशुना वधेतेत्यपि गुणमनुदात्त-
मन्वद्वयाया अविशेषादनेकपशुकरणवशात् समवेदिनि चेत् । तत्र हि
पशुर्गोमृगश्च, बाणो युद्धकः । यदि पशुगतवधस्याया अविशेषः स्यादा यावत्त
पशवस्तावन्तो यामा इति प्रतिगुण प्रमाणमिति स्यात् । सा च पूर्वोक्तस्याप-
विश्रद्धा । पशुप्रायश्चित्तोपाय पशुगतवधस्याया विद्याया करणीया । तत्र च
श्रूयमाणेकत्वमाश्रित इति ग्रह समार्धलोको भेदः । तद्वदपि पदस्य
अस्कारत्वाद्ग्रहवर्जाभावादिभिर्न तदुपाधिरवचनं विवक्षणीयमिति भावः ॥

५ 'तद्वचनं' इति ॥ पाठः । 'तद्वचि' इति क ट पाठः । अविशेष-
मेतलदमित्युच्यतेत्याहवातात् । 'तद्वचि' इत्युच्यते । ननुवचनेन व्याजनेन
सामानाधिकरष्यत्वात् 'तद्वचि' इत्युच्यते, वचनादीर्घाभावात् ॥

तत्रायं सूत्रार्थः—वाक्ये पदमेकं वर्जयित्वा पदान्तराण्यनुदात्तानि भवन्तीति पूर्वपक्षः ॥

पदे येपामिति । यथा-‘पशुना यजेत’इति व्यक्तिगत-
मेकत्वं पशोर्गुणत्वादागस्य प्राधान्याद्विवक्ष्यते, तथा ‘पदम्’
इत्यत्रापि पदानुवादेनाचामनुदात्तविधानात्पदस्य गुणत्वात्
गुणे च संख्याया विवक्षितत्वात् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
संप्रत्यय इति च न्यायादनुदात्तशब्देनाच उच्यन्ते । ‘एकवर्षम्’
इत्यत्राप्येकशब्देनाजेव गृह्यते । यदि द्वेकशब्देन पदं युज्येत
ततो नियमैवारणभावात्सर्वेषां पदानां पर्यायेण वर्जनात्
स्वरनियमो न स्यात् । अचस्तु ग्रहणे यस्याचः खरो नलवान्
स वर्ज्यत इत्यनियमभावः ॥

(उद्धोतः) ननु सधे 'पदम्'इत्युक्तेः 'पदानि'इति आश्रय-
युक्तत आह-जाताविति ॥ तत्र दृष्टान्तमाह-यथा-ग्रहमिति ।
सङ्ख्याया अविश्वस्य चैयमेव यन्त्रातावेकवचनकरणम् ॥ सेत्कार्य-
दम्-अनुवाचवम् ॥ नन्वनुवाचादिशब्दस्याऽपि परिभाषितत्वा-
त्पदेन सामानाधिकरण्यमयुक्तत आह-अनुवाचाशब्दमिति ॥
गुणयोगादिति । गुणगुणिनोन्नेदोपचारादित्यर्थः ॥ नन्वन्वर्तमान-
दात्तत्वादिना कथञ्चाहसमुदायरूपपदस्य व्यवदेशोऽत आह-तत्रा-
चामिति ॥ तद्धर्मेति-वह्नीहावनिजन्तम् ॥

माथ्ये—नेत्याहेति । लक्ष्यविरोधादिति भावः ॥ माथ्ये—पदे
येषामुदात्तप्रसङ्ग इति । येषामत्रा मध्ये कस्यचिदुदात्तप्रसङ्ग
इत्यर्थः । उदात्तग्रहणमुपलक्षणं स्वरीतस्यापि ॥ पदानुयादेनाचा-
मिति । एवं च पदस्य साक्षात्प संस्कार्यत्वमपीति भावः । परे
तु—यत्कस्यपिष्ठाकथनस्य नोपयोगः । किञ्च निवृत्त्यायां पदान्तरे
स्वरो न स्यात् । तस्मादावति पदवत् समाप्त तावत्स्य प्रवृत्तिरिति
न बोध इत्याहुः ॥ अथ उच्यन्ते इति । पदेनै सामानाधिकरथ्यं
॥ अर्थापचा बोध्यम् ॥ ननु पदस्यापि मन्वात् एकान्तेन

तस्यापि ग्रहणं स्वादत्त आह—यदि हीति ॥ सर्वेषामिति
सर्वेषामपि उत्तष्ट्वेनैकपदत्वादिति भावः ॥ यल्लवामिति । सति
श्रित्वादिनेत्यर्थः ॥

(न्यासे न्यूनत्वाक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः—अनुदात्ताः पदे,
अनुदात्ताः पदस्येति वा ॥

(प्रदीपः) स तर्हीति । अञ्जल्लसमुदायवाचिनः पद-
शब्दस्याज्मात्रवाचिनाऽमुदात्तशब्देन सामानाधिकरन्ध्रमनुप-
पन्नमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः ।

‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इत्येव सिद्धम् ।

कथम् ?

मनुज्योपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—पुष्पका एषां
ते पुष्पकाः, कालका एषां ते कालका इति ।

अथवा-अकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा-तुन्दः,
घाट इति ॥

(प्रदीपः) मनुच्लोप इति । अययवावयविनोरेमेदोप-
 चारदनुत्पतिरेव मनुच्लोपः । न तु 'गुणयचनेभ्यो लुक्' इति
 मनुच्लोपः । अनुदात्तस्यर्द्धस्यैषि संशायेन पितियोमात् गुण-
 यचनत्वाभावात् ॥ पुष्पका इति । अशो बिन्दव उच्यन्ते ।
 तथोगाद्विडालः-पुष्पका इत्याहुः ॥

अथवेति । भेदसम्बन्धाश्रयेण प्रतिपाद्यते । धर्मादेरा-
कृतिगणत्वादकारः ॥

(उद्घोषतः) वक्ष्यमाणरीत्या गुणवचनवाभावात् मनुक्लोपा-
 ऽसत्प्रेतराह—अवयथेति ॥ गुणवचनत्वाभावादिति । सर्वार्थ-
 क्षायां गुणवचनसंज्ञावशमत्वाकाङ्क्षात्तत्रे भाष्ये उत्तरादिति
 भावः । सौत्रोऽयं मनुक्लोप इति भाष्यादायमन्ये ॥

[illegible]

इति तदुपरिधत्तैरवस्य क्रियायामवस्यः भौत इति तस्य विवक्ष्यमिति भावः ॥

३ नियमवारणाभावादिति । यदैवपदेनापो ग्रहणे सत्याद्यः दारो यः
 शान्तं च वर्धते इति निषयो बलं दृश्यते । तथा दण्डग्रन्थेन यदस्य ग्रहणे बलं
 यदस्य स्त्रो बलवतिरिति निषयो दातुं न दृश्यते, वाज्याभावादिति भावः ॥

॥ अथ अमुदात्तस्य रसस्योपपत्त्यर्थे कथं तस्य पदार्थदेन सामानाधिकर
ण्यमस्य भावः—पदेनेति । अमुदात्तस्य रसोऽयं भावजन्य इति भावः ॥

॥ सारस्य बलवत्त्वे हेतुमाह—तत्ति शिष्टेति ॥

५ 'अस्ममुदाय' इति क. पाठः ॥

६ 'पुष्यका' इति ट. पाठः ॥

७ 'क्षम्यस्यापि संज्ञारथेन' इति ट. पाठः ।

८ अंगुष्ठमात्राविति । तत्र द्वि एते भाष्येनैवैव उच्यमाना मासि-
द्विचष्टा विधातापण चक्षुः शिषोवते । तस्य तस्या मासिद्विचष्टाप-
मुच्यमानेष्टा, तस्या धनमादिवक्षः । मुच्यमानेष्टा च मासिद्विचष्टा
मासिद्विचष्टा, तस्या शिषोवतेष्टा च धनमादिवक्षः । तस्य तस्या च मुच्यमान-
मासिद्विचष्टा शिषोवतेष्टा च धनमादिवक्षः । तस्या शिषोवतेष्टा च धनमादिवक्षः
शिषोवतेष्टा च धनमादिवक्षः । तस्या शिषोवतेष्टा च धनमादिवक्षः । तस्या शिषोवतेष्टा च धनमादिवक्षः ।
अनेकेष्टा च धनमादिवक्षः । तस्या शिषोवतेष्टा च धनमादिवक्षः । तस्या शिषोवतेष्टा च धनमादिवक्षः ।
अनेकेष्टा च धनमादिवक्षः । तस्या शिषोवतेष्टा च धनमादिवक्षः । तस्या शिषोवतेष्टा च धनमादिवक्षः ।

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । पर्याययोगपदयोर्वैश्यमानेन शापकेन निरासाचार्यः सूत्रेणेति मत्वा प्रश्नः ॥

(सूत्रप्रयोजने श्लोकभाष्यम्)

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य—‘यतुरनडुहोरामुदात्तः’ (७।१।९८) ।

चत्वारः, अनङ्गाहः ।

विकारस्य—‘अस्थिदधिसफथ्यक्षणांमनडुदात्तः’

(७।१।७५) । अस्त्रा, दध्ना ।

प्रकृतेः—गोपायति, धूपायति ।

प्रत्ययस्य च—कर्तव्यम्, तैत्तिरीयः ।

एतेषां पदे युगपदस्वरः प्राप्नोति । इष्यते चैक एव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) चत्वार इति । ‘वतेरन्’ इति यतु-तच्च

आमुदात्तः, आमुदात्तः । तत्र विरोधाभावाद्मुदात्तद्वयप्रश्नः ॥

अनङ्गाह इति । अनेन बहतीति अनङ्गि बहेः ‘किप्’ उक्तानसः ।

इति किप् । अनङ्गाहोऽमुनप्रत्ययात् आमुदात्तः । ‘गति-

कारकोपपदात्तत्वं’ इति उत्तरपदप्रवृत्तिस्वरेण धातुरन्तोदात्तः ॥

अदृष्टेति । ‘असिञ्जिभ्या णिञन्’ इत्यामुदात्तोऽस्थि-

शब्दः, दधिशब्दः ‘नन्विपयस्यानिसन्तस्य’ इत्यामुदात्तः ॥

(उद्घोषः) अनङ्गाह इति । अतोपपदस्य चत्वारो-

यणप्रसङ्गो द्वेषः ॥ नन्विपयस्य—ननुक्तविपयस्य ॥ तित्तिरिः—

चम्पोदात्तः ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

(सूत्रप्रयोजनसाधकश्लोकश्लोकभाष्यम्)

यौगपद्यं तवै सिद्धम्

यद्यं ‘तवै चान्तश्च युगपत्’ (६।२।५१) इति

सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—

न युगपदस्त्वरो भवतीति ॥

(प्रदीपः) तवै चान्तश्च युगपदिति । अनेन गते

पूर्वस्य पदस्य प्रकृतिसंख्ये विधीयते, तवैप्रत्ययान्तस्य चान्तो-

दात्तत्वम् । तत्र ‘युगपद’ग्रहणमन्तरेण विरोधाभावाद्यौगपद्ये

सिद्धे युगपद्ग्रहणमप्यत्र यौगपदाभावस्य ज्ञापकम् ॥

(उद्घोषः) वार्तिके ‘तवै’ग्रहणं सूत्रोपलक्षणम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) पर्यायस्तर्हि इति । शापकेन यौगपद्ये निरले पर्यायप्रसङ्गः ॥

(‘प्रत्याक्षेपसमाधानश्लोकभाष्यम्’)

पर्यायो रिक्तशासनात् ।

यद्यं ‘रिक्ते विभाषा’ (६।१।२०८) इति सिद्धे

पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—न पर्यायो

भवतीति ॥

(प्रदीपः) रिक्ते विभाषेति । अनेनामुदात्तत्वम् ।

पक्षे त्वन्तोदात्तत्वं तस्य प्रत्ययस्वरेण । तदेवं पर्याययोगपद-

निरासे परित्यज्यादियुक्तः स्वरो भविष्यतीति नार्थः सूत्रेण ॥

(उद्घोषः) अनेनामुदात्तत्वमिति । ‘विकल्पेन विधीयते’

इति शेषः ॥

(प्रयोजनसाधकश्लोकभाष्यम्)

उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्

एतदुदात्ते ज्ञापकं स्यात् ॥

(प्रयोजनसाधकश्लोकभाष्यम्)

स्वरितेन समाविशेत् ॥

स्वरितेन समावेशः प्राप्नोति । स्वरितेऽप्युदा-

त्तोऽस्ति । तस्मान्नाथोऽनेन योगेन ॥

(प्रदीपः) स्वरितेनेति । उदात्तस्वरितयोरेकस्मिन् पदे

समावेशप्रसङ्गः ॥ स्वरितेऽपीति । उदात्ते पर्याययोगपद-

निरासे ज्ञापकात्वे स्वरितेऽप्युदात्तसद्भावाद्वादात्तस्वरितयोरपि

पर्याययोगपदनिरासः सिद्ध इत्यर्थः । उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य

ज्ञापकस्याभ्रयणादेवं सम्भवे । यत्तु—उदात्तश्रुत्या स्वरितस्या-

ग्रहणमिह शास्ते, तद्युक्तम् । मुख्यस्योदात्तस्याच, सङ्गिनो

ग्रहणस्य युक्तत्वात् । तथा च ‘उदात्तस्वरितयोः—’ इत्यादौ भेदेन

स्वरितो निर्दिष्टः ॥

(उद्घोषः) उदात्तस्वरितयोरपीति । उदात्तश्रुतिसामान्य-

विषयज्ञापकग्रहणादस्वरकस्यात्र उच्चारणसमवायानुदात्तलक्षित्वा-

रिति तात्पर्यम् ॥ नन्वेवमुदात्तग्रहणेन स्वरितस्यापि ग्रहणे स्वरिता-

दनुदात्तस्यापि स्वरितेः सादृत्त आह—यदिति । अत्रैवापि लिङ्ग-

मत्याह—तथा चेति । अनेन स्वरितविषयत्वं ज्ञापकस्यासङ्गत-

मित्युक्तम् ॥

१ ‘स्वरितेन तु समावेशः’ इति व श्रु. पाठः ॥

२ उदात्तस्वरितयोः शास्तेऽप्युदात्तस्य स्वरितसमावेशस्य आह—उदा-

त्तेति । उदात्तस्वरितयोः यत्रो ‘वदीप्यमात्राश्च बहुलोऽन्तोदात्ताश्च’

इति सूत्रेऽन्तोदात्तपदेनान्तस्वरितस्यापि ग्रहणे—अन्तोदात्तादिकम् । शर्कतावानम् ।

अत्र शर्कतावानमन्ते आश्रयाकार उदात्तः कटुत्तरपदप्रकृतित्वेन स्वरित-

सामान्यत्वात् । ततश्च ‘उदात्तादनु—’ इति स्वरिते शर्कतावानमन्दादि

टङ्गप्रसङ्गः ॥

३ स्वरित इति । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन ॥

(चार्त्तिकवतरणभाष्यम्)

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे—

(प्रदीपः) आरभ्यमाणेऽपीति । ज्ञापकादस्पष्टा सन्दिग्धा वा प्रतिपत्तिर्भवति । साक्षाद्विधाने तु स्पष्टा चासन्दिग्धा चेति यदि योग आरभ्यते तदाऽऽरभ्यमाणे दोषप्रसङ्गः । इदमेवानुदात्तस्य विधायकं लक्षणमिति मत्वा दोषोपन्यासः । एकमचं कर्त्तव्यत्वा शिष्टानामचमनेनानुदात्तत्वं क्रियते । तत्र येयाम-चानुदात्तत्वं स्वरितत्वं वा साक्षाच्च विधीयते तेऽस्यावकाश इति येषां शास्त्रेणोदात्तत्वं स्वरितत्वं वा विधीयते तच्चैषां न निवर्तयेत् । यथा 'भामलकीजः' इत्यत्र चतुर्णामुदात्तत्वं शास्त्रेण विधीयते—धीपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्, 'गतिकारकोपपदात्तत्वं' इति कृत्स्नः, 'दीर्घकाशानुपभाह्वटं जे' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्, 'अन्यात्पूर्वं बह्वचः' इति लकाराकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावाद्युपपदुदात्तचतुष्टयं स्यात् । शिष्टस्य चानुदात्तत्वम् । 'एव-र्धर्जम्' इत्यस्मादि वचनाद्यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानं स स षडर्थत इति विप्रतिषेधानुपपत्तिश्चोच्यते । तथा च 'अन्तश्च तवे युगपत्' इत्यादिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वावपि वज्यंते । उदात्ता-दनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितत्वं न भवति, 'नोदात्तस्वरितो-दयमगार्ग्यकादयपगालवानाम्' इति पक्षे प्रतिषेधात् ॥

(उद्योतः) यत्पूर्वकमेव भाष्यकार आह—आरभ्यमाणे-ऽपीति ॥ तत्र युक्त्यन्तरमप्याह—ज्ञापकादिति ॥ अस्पष्टत्वम्-विलम्बितत्वम् । सामान्यविषयत्वविशेषविषयत्वान्या ज्ञापक सन्दि-ग्धम् ॥ नान्यस्याः परिभाषावे 'दीर्घकाशः' इत्यादावस्या उपसानात् 'भामलकीजः' इत्यादावभयोः स्वरयोरसमवादिप्रतिषेध उपपद्यतेत्यत आह—इदमेवेति ॥ एकमचमिति । एकमहणं शास्त्रा-न्तरविहितस्वरकोपलक्षणम् ॥ न निवर्तयेदिति । एषाम्—अर्चा, तच्च—उदात्तत्वं स्वरितत्वं च, इदं—शास्त्रं न निवर्तयेदित्यन्वयः । अत्रातिविधाने चरितार्थत्वात्प्राप्तमिदृशो व्यापाराभाव इति भावः ॥ कृत्स्न इति । जकाराकारस्यैवार्थः । शिष्टस्य—मकाराकारस्य ॥ नन्वेकमहणत्वाच्च चतुर्णामुदात्तानां अवगमत आह—एकवर्ज-मित्यस्यादिति । अस्याशय उक्तः ॥ इदं च परिभाषापक्षेऽपि समान-मित्याह—तथा चेति । यत्तु चतुर्णामेव स्वरितत्वाभावाच्चतुर्णामुदात्त-पाक्षिकं भेदेन कृतं तत्किमप्येति चिन्त्यम् ॥

(६२५७ सूत्रस्यानुदात्तत्वविधायकत्वे दोषवार्त्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेक-
स्मिन् युगपत्संभवात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोपपद्यते पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधम्—*जे दीर्घा-द्वह्वचः* इति, स विप्रतिषेधो नोपपद्यते ।

किं कारणम् ?

एकस्मिन् युगपत्संभवात् । असति खलु सम्भवो विप्रतिषेधो भवति, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् ।

कथं सम्भवः ?

यदाऽनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते । तदिह नास्ति ।

किं कारणम् ?

नानेनोदात्तत्वं प्रतिपिष्यते ।

किं तर्हि ?

अनुदात्तत्वमनेन क्रियते, अस्ति च सम्भवो य-दुभयोश्चोदात्तत्वं स्यात्, अन्येषां चानुदात्तत्वम् ॥

(प्रदीपः) एकस्मिन्निधि । पद इत्यर्थः ॥

नानेनोदात्तत्वं प्रतिपिष्यत इति । यदि 'नोदात्तं पदमेकवर्जम्' इति सूत्रस्यासं श्रुत्या उदात्तत्वं प्रतिपिष्येत, न स्यादोषः ; एकमचं कर्त्तव्यत्वा सर्वेषामुदात्तत्वनिषेधात् । कृत्-स्थाठः—'नानेनोदात्तत्वं क्रियते' इति । तत्रायमर्थः—यदि 'उदात्तं पदमेकम्' इति सूत्रं कृत्योदात्तमेकमेव पदे भवतीति नियमायोदात्तत्वं क्रियते तदा न स्यादोषः ॥

(उद्योतः) यदि नोदात्तं पदमिति । अत्र न्यासे 'एक'पदं एकवत्सङ्ख्यावत्परम्, 'तवे चान्तश्च' इत्यादौ ॥ युगपद्ब्रह्मण्यसाम-व्याप्तिमावेश इति भावः ॥

(अस्याधिकारत्वमाधित्वं दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि पुनरयमधिकारो विहायते ।

किं कृतं भवति ?

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे योग उपतिष्ठते ।

१ सूत्रमतिपरिभाष्यत्वाच्चिह्नत्वे तदार्थनं पृथक्-इत्यादिज्ञापका-
याह—ज्ञापकादिति ॥

२ ननु एकवर्जमित्यसंभवाच्चतुर्णामुदात्तत्वं न विधीयते, तथाचामलकीज इत्य-
च चतुर्णामुदात्तं भवति । तदाह—एकवर्जमित्यस्यादिति ॥

३ ननु भामलकीज इत्यत्र मकाराकारस्य स्वरितत्वं स्यादिति चिह्नत्वा-
दात्तस्य अत्र न स्यात् आह—उदात्तादिति ॥

४ यत्पूर्वकमेव—ज्ञापकस्य स्वरितविषयत्वाभावाच्चमेव ॥

५ ह्यस्यस्य सन्दिग्धत्वमुपपद्यति—सामान्येति ॥

६ चिन्त्यमिति । अमुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्यानुदात्तविधायकत्वे तस्य
अवगमादस्वरितत्वं । यदि च तस्य स्वरितत्वादायां स्यात्तदाऽस्य सूत्रस्य वेदार्थ-
स्यादित्याह—तदाह—यत्तदर्थमिति केचित्पक्षो नुक्त इति चेत्पि ।

७ चिन्त्यमिति । 'दीर्घकाशानुपभाह्वटं जे' (१।१।८२) इति सूत्रे इति
येन ॥

जे दीर्घान्तस्यादिब्रुदात्तो भवति, उपस्थितमिदं भवति—अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ।

‘अन्त्यात्पूर्वं यद्वचः’ (६।२।८३), उपस्थितमिदं भवति—अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ।

तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति परेण भविष्यति, परत्वात् ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेशीय आह—यदि पुनरिति । अस्य स्वातन्त्र्याभावादुत्तरैक्यैरेकवाक्यत्वे सति यस्य स्वरो विधीयते तद्वर्जमन्वेपामनुदात्तत्वं कियत इति द्वयोरपि योग-योरस्योपस्थाने क एकोऽनुदात्तत्वे वर्ज्यते को न वर्ज्यत इत्युप-पद्यते विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोषः) अत्र पक्षे विप्रतिषेधोपपत्तिं दद्यंति—अस्य स्वातन्त्र्याभावादिति ॥ क एक इति । किं ‘दीर्घादा’ इति किं वा ‘अन्त्यात्पूर्वम्’ इतीत्यर्थः ॥

(अधिकारत्वे दोषभाष्यम्)

नैधं शक्यम् । एवमपि पाठिक एव स्वरः संगृहीतः स्यात्, येऽन्ये सप्ताध्यास्यां सरास्ते न संगृहीताः स्युः—‘समानोदरे शयित ओ चोदाचः’ (४।४।१०८) ‘अस्तिदधिसकप्यवृणामननुदाचः’ (७।१।७५) इति ॥

(प्रदीपः) नैधं शक्यमिति । अधिकार आग्रयिष्ठम-शक्यं, अव्याप्तिप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—पाठिक एव स्वर इति । वृथाप्या-यस्वरस्यकरणस्य इत्यर्थः ॥ येऽन्ये सप्ताध्यास्यामिति । पाठि-कातिरिका ये सप्ताध्यास्यां स्वरा इत्यर्थः । अष्टमे तु नासा सिद्धा-स्येऽनुपस्थितिः, व्याख्यानादिति भावः । षष्ठेऽपि ‘सहस्र क्षः’ इत्यादिरेतद्वदः ॥

(६२५८ न्यासान्तरेण दोषनिवारकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

एकाननुदात्तत्वात् ।

एकाननुदात्तं पदं भवतीति शक्यम् ।

किमिदमेकाननुदात्तत्वादिति ?

न उदात्तः—अनुदात्तः, न अनुदात्तः—अननु-दात्तः । एकः—अननुदात्तोऽस्मिन्नादिदमेकाननुदा-त्तम् । एकाननुदात्तत्वादिति ।

सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । ‘एकाननुदात्तं पदम्’ इति परिभाषा कर्तव्या । यस्याचः स्वरो विधीयते ॥ एवावियमानो-दात्तो न भवति । शिष्टस्त्ववियमानोदात्त इति उदात्तनिषेधः सम्पद्यते । यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रैदमुपस्थिते इति उगयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

(उद्घोषः) ननु न्यासान्तरेऽपि विधित्वे ॥ एव दोषोऽत आह—परिभाषेति । नन्वेवमपि ‘एकोदात्तं पदम्’ इत्येव परि-भाषा कर्तव्या । एक एकोदात्तो यत्र तादृशमर्थाच्छिष्टमुदात्तचित्तमित्यर्थ-नामाह—इति चेत्, सत्यम् । तत्रैव तात्पर्यात्, नन्वेवस्य भावदार्ढ्य-बोधकत्वात् । यत्र चैकस्येति—तत्तदुदात्तादिवाक्यस्योद्वेगपरम् ॥

(परिभाषात्वस्वीकारेण न्यासान्तरनिवारकभाष्यम्)

ययान्वासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्ति-रेकस्मिन् युगपत्संभवात् इति ।

नैव दोषः ।

परिभाषेयम् ।

किं कृतं भवति ?

कार्यैकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोप-स्थितमिदं द्रष्टव्यम् ।

जे दीर्घान्तस्यादिब्रुदात्तो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति—अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इति ।

‘अन्त्यात्पूर्वं यद्वचः’ इत्युपस्थितमिदं भवति—अ-नुदात्तं पदमेकवर्जम् इति ।

तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति—परेण भविष्यति, परत्वात् ॥

अथवा नैधं परिभाषिका अनुदात्तस्य ग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

अन्वर्थग्रहणम् । अविद्यमानोदात्तम्—अनुदात्त-मिति ॥

(प्रदीपः) परिभाषेयमिति । न्यासान्तरे यदि परि-भाषात्वमाश्रीयते तदा यथान्यासेऽपि न दोषः, फले विज्ञेया-भावात् । स्वरविधिलिङ्गा येयं परिभाषा । एकशब्दः सर्वत्रेय-वन्ती । अनुदात्तश्रुत्युपादानात्तद्विरोधो स्वरित उदात्तस्य सर्वत्रेयो शुद्धते । तत्तद्विरोधात्स्वरितविधावस्या उपस्थानाद्विशोर्लक्षण-योरस्या उपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

अथवेति । लक्षणमिदमुदात्तत्वप्रतिषेधार्थम्, एकवर्ज-मित्यनेन नु प्रतिषेधपर्युदासः कियत इति लक्षणद्वयस्यैकस्मिन्

१ उद्घोषेति । तत्र हि श्रुते भाष्ये आदिग्रन्थाध्यायनिपातन कतिपयत इत्युक्तम्, तस्माधमदा स्यात् । अस्याधिप्राप्तेऽपि सप्तमकरण एवोपस्थान भवेत्, न तु तद्वदिभूते यद्वचः च इत्येवेति भावः ॥

२ ननु न्यासान्तरेऽप्यधिकारत्वे च एव दोषोऽत आह—परिभाषेति ॥

३ एकवर्गार्थमाह—यस्याच इति ॥

४ पूर्ववार्तिकेन विप्रतिषेधः साधयति—यदेति ॥

५ ‘वर्गवर्तते हि चञ्चा’ इति च. पाठः ॥

६ भाष्यकारो विप्रतिषेधः साधयति—तत्र पूर्वेण्यस्त्विति ॥

७ ‘परिभाषिका अनुदात्तस्य’ इति च. पाठः ॥

८ सर्वत्रेय—यत्रपदवाच्यः । सर्वत्रेयार्थेऽपि विप्रतिषेधोऽस्ति ॥

पदे सन्निपाते को वर्ज्यताम्—इत्युपपद्यते विप्रतिषेधः । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्तीति तस्मापि प्रतिषेधोऽनेन विधीयते ॥

(उद्योतः) ननु विधित्वे उक्तावितदोषस्य परिभाषाभावेन कथं परिहारः ? अत आह—न्यासान्तरं इति ॥ तद्विरोधीति । अनुदात्तस्य विषयत्वेन तद्वर्जनासम्भव इति भावः ॥

उदात्तत्वप्रतिषेधार्थमिति । सर्वं पदमुदात्तरहितं भवतीत्यर्थो-दिति भावः ॥ प्रतिषेधपर्युदास इति । कस्यैकस्य पर्युदास इति चेत्, यस्य लक्षणान्तरेण स्वरविधिरिति गृह्यमाणः । ततोदात्तत्वप्रतिषेधेऽनुदात्तत्वमेव भवति, अनुदात्तपदे उपस्थितत्वात् । तेन नैकश्रुतिः, नाम्यस्वरकता । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्तीति । इदम् 'उदात्तस्वरितयोः' इति शापकाश्रुतिस्तद्व्युत्पत्तिरिति परिभाषापक्ष एव युक्तः ॥

(६२५२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः
सन्देहात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः ।

कुतः ?

सन्देहात् । न ह्यायते क एको वर्जयितव्य इति ॥

(प्रदीपः) एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिरिति । पर-
निष्पन्नतरङ्गत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नाभिमतेति भावः ॥

(उद्योतः) ननु परत्वादिभिर्व्यवस्थायाः सुगमत्वात्
'सन्देहात्' इति हेतुसिद्धोक्त आह—परेत्यादि ॥ सर्वत्रेति ।
'गोपायति' 'कतीयते' 'औपगवत्वम्' इत्यादी ॥

(६२६० समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्त-
वचनानर्थक्यं तद्वर्जम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एको
वर्जयितव्यः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । अनवकाशः स्वरो वर्ज्यत
इत्यर्थः ॥

(६२६१ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाश-
त्वादप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाश-
त्वादप्रसिद्धिः स्यात् ।

प्रकृतिस्वरस्यावकाशः—यत्रानुदात्तः प्रत्ययः ।
पचति, पठति ।

प्रत्ययस्वरस्यावकाशः—यत्रानुदात्ता प्रकृतिः ।
समत्वम्, सिमत्वम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—कर्तव्यम्, तैत्तिरीयः ॥

(प्रदीपः) अनवकाशत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नोपपद्यत इति
मत्वाऽऽह—प्रकृतिप्रत्यययोरिति ॥

(उद्योतः) समत्वमिति—अत्र 'त्वत्त्वमसिमेलनयानि' इति
प्रकृतिरनुदात्ता । तित्तिरिः—'शकुनीनां च लघुपूर्वम्' इति मध्यो-
दात्तः ॥

(समाधानभाष्यम्)

विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरः । विप्रतिषेधात्प्रत्यय-
स्वरो भविष्यति ।

नैवम् । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । न परः
प्रत्ययस्वरः ।

नैव दोषः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं
यदिष्टं तद्व्यतीति ॥

(६२६२ भाष्योक्तसमाधानाक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति

चेत्काम्यायादिषु चित्करणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधात् प्रत्ययस्वर इति चेत्का-
म्यायादयश्चित्तः कर्तव्याः । पुत्रकास्पति, गोपायति,
शतयीते ।

नैव दोषः ।

प्रकृतिस्वरोऽत्र वाचको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधादि-
त्यर्थः ॥ काम्यायादय इति । काम्यश्चित्करणं प्रत्याकृत्यतं
तत्कर्तव्यमेव, आयेयकोऽस्य पूर्व चित्त्वं कर्तव्यमिति—उभयोपादा-
नम् । अन्यथा पूर्वविप्रतिषेधात् धातुस्वरं नाधित्वा प्रत्ययाधु-
दात्तत्वं स्यात् ॥

प्रकृतिस्वर इति । धातुस्वरः सति सिद्धत्वाद्भविष्यतीति
भावः ॥

(उद्योतः) परत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन नापाद कथं प्रकृति-
स्वरस्य वाचकत्वमत आह—धातुस्वर इति । प्रत्ययत्वप्रयुक्तस्वरस्य
प्रत्ययसन्निवेशादिश्रुत्याद्वातुत्वप्रयुक्तस्वरस्य सति सिद्धत्वमिति भावः ॥
ननु नाम्यश्चित्तस्य कृतत्वात्कर्तव्यतोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—का-
म्यश्च इति ॥ प्रत्ययाधुदात्तत्वमिति । नाम्यायेयकमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वरभावः । कर्तव्यम् । तैत्ति-
रीयम् ॥

१ 'मध्योदात्तम्' इति ग. पाठः ।

२ धातुस्वर इति । गोपायतीत्यादौ श्रुत्यापेक्षेया मरुते विहितत्वं 'यना
यना' इति धातुत्वे धातुस्वरस्य सति सिद्धत्वमिति भावः ।

३ गोपायतीत्यादौ धातुस्वरस्य सति सिद्धत्वं श्रुतिप्रमाणम्—प्रत्ययत्वेति ॥

४ 'चित्करणम्' इति ग. पाठः ।

५ प्रकृतिस्वर इति । यदाशान्तरमिति भावः सर्वप्रमाणम् । शकुनीनां
नेतृत्वमिति । यदप्येतेषां 'शकुते-मात्रे' इत्युपपत्त्येन नेतृत्वमिति
विधीयते ॥

(उद्घोतः) 'प्रकृतिस्वरोऽत्र' इत्यस्य परत्वादित्याशय इन्द्रा
शब्दो भाष्ये—प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वरभाव इति । परत्वात्प्रकृति-
स्वर एव स्यादित्यर्थः । किट्सरोऽपि पाठ एवैति त्रैचिरीयेऽपि दोषः ।
यैत्रा किट्सराणि पाणिन्यपेक्षया आधुनिककर्तृत्वाणीति परस्व बोध्यम् ॥

(६२६३ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रकृतिस्वरवलीयस्त्वा-
प्रत्ययस्वरभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रकृतिस्वराद्वलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वरस्य भावः
सिद्धः ।

कथम् ?

प्रकृतिस्वरात् प्रत्ययस्वरो वलीयान् भवतीति
यक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । प्रकृतिस्वराद्वलीयस्त्वम्—इति
सुप्पुपेति समासः । सति शिष्टवलीयस्त्वाद्वि 'कृतव्यम्' इत्यादौ
प्रकृतिस्वरं वाधित्वा प्रत्ययस्वरो भवति । गोपायतीत्यादौ धातु-
स्वर एव सति शिष्ट इति प्रत्ययस्वरभावः ॥

(उद्घोतः) समापत्ते—सिद्धं विविति ॥ अनु प्रकृतिस्वरस्य
वलीयस्य कथं प्रत्ययस्वरभावे हेतुरत आह—प्रकृतिस्वरादिति ।
नान् वधीत्तमास इति भावः ॥

(६२६४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सति शिष्टस्वरो वलीयान् भवतीति
यक्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) एवमपि गोपायतीत्यादौ दोषोऽत आह—
भाष्ये—सति शिष्टेति । एव च व्यापकत्वादित्येवादर्तव्यमिति
भावः । तद्धनपश्चाह—'सति शिष्टवलीयस्त्वात्' इति ॥

(६२६५ उपसंख्यानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्चावश्यं सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वं
यक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

१ अनु प्रकृतिस्वरं किट्सरोऽपि विधीक्य इति कथं तस्याद्विधावलीयत्वात्
प्रत्ययस्वरभावेन परावन्त आह—किट्सरोऽपीति ॥

२ शिष्टस्वरात् सति शिष्टेऽपि कश्चिद् वादे तेषां वनयेव इत्याहृत्पा
माह—यदेति । नैतद्व्याप्यधीयत्वात्प्रत्ययस्वरो, किट्सरोऽपि सति
शिष्टेऽपि परमिति हरे परदभ्येन गुप्तं इत्युक्तम् ॥

३ श्रुतिस्वरवलीयस्त्वात्किट्सरोऽपि—प्रकृतिस्वरवलीयस्त्वात् । प्रकृति-
स्वराद्वलीयस्त्वात् इत्यर्थः ॥

४ 'भवतीति यक्तव्यम्' इति क. क. उ. उक्तं चेन्न ॥

अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च ।

अनेकप्रत्ययार्थं तावत्—औपगवः, प्रकृतिस्वर-
मणस्वरो वाधते । औपगवत्वम्, त्वस्वरोऽणस्वं
वाधते । औपगवत्वकम्, त्वस्वं कस्वरो वाधते ।

अनेकसमासार्थम्—राजपुरुषः, राजपुरुषपुत्रः,
राजपुरुषपुत्रपुरुषः ॥

(प्रदीपः) कः पुनर्विशेषः—काम्यादयधितः कियेत्,
सतिशिष्टवलीयस्त्वं बोध्यते—इत्याहृत्पाह—तच्चेति ॥

औपगवत्वमिति । एकयोगलक्षणोऽत्र स्वर इति विप्रति-
पेधेन व्यवस्थाया असिद्धत्वात् ॥

(उद्घोतः) प्रयोजनस्योक्त्याप्रयोजनान्तरकथनमयुक्तमिति
शङ्कामपनिगीयमाह—कः पुनरिति ॥

(सति शिष्टवलीयस्त्वात्प्रभाष्यम्)

यदि सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमुच्यते, स्यादि-
स्वरः सार्वधातुकस्वं वाधेत । अनुतः, धिनुतः,
चिनुतः ॥

(प्रदीपः) स्यादिस्वर इति । विकरणस्वर इत्यर्थः ।
सर्वधातुके परतः स्यादीनां विधानात् तत्स्वरः सति शिष्टः ॥

(६२६६ समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासेः
परस्यानुदात्तवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यादिस्वरस्य चाप्रसङ्गः ।

कुतः ?

तासेः परस्यानुदात्तवचनात् । यदयं तासेः परस्य
लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यः सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुक-
स्वं न वाधत इति ॥

(प्रदीपः) तासेः परस्येति । परत्वाद्वादेरेषु कृतेषु
तासिः—इति प्रक्रियायथेयं ज्ञापकमुच्यते । लावस्थानां तु तासौ
श्रुते सार्वधातुकोत्पत्तौ न ज्ञापकं भवति । लसार्वधातुकस्वरस्य
सति शिष्टत्वं प्रसङ्गात् तद्धाधनार्थत्वादनुदात्ताभिधानस्य ॥

(उद्घोतः) लावस्थानां विविति । अत्र पक्षेऽयमर्थो वाच-
निक एवेति बोध्यम् ॥

५ 'स्वरवलीयार्थं च यक्तव्यम्' इति अ. क. ट. पाठः ॥

६ एवमपवादोति । यदीये इति येषः । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वोपपन्न-
मेव बोधयति—तस्मिन्निमित्तात् । शिष्टस्वरवलीयस्त्वोपपन्नमेव
कृतव्यमिति भावः ॥

७ सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वोपपन्नमेव व्यापकत्वमुपपादयन् पूर्वोक्त्यर्थः
लवस्थेऽपि निमित्तमेव यथाहृत् 'अ' 'वा'—अनेकेति ॥

८ 'सति शिष्टस्वराप्रसङ्गात्' इति क. ट. पाठे दृश्यते ॥

(६२६७ प्रकारान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा

शब्दपरविप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा शास्त्रपरविप्रतिषेधे न सर्व-
मिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्दपरविप्रतिषेधो
विज्ञास्यते ।

यदि शब्दपरविप्रतिषेधो भवति, काम्यादयश्चित्तः
कर्तव्याः । पुत्र काम्यति । गोपायति । कृतीयते ।
नैप दोषः ।

शब्दपरविप्रतिषेधो नाम स भवति यत्रोभयो-
र्युगपत्प्रसङ्गः, न च काम्यादिषु युगपत्प्रसङ्गः ॥

(प्रदीपः) शास्त्रपरति । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'
इत्यत्र नार्थं नियमः—लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवति—इति । किं
तर्हि—एक लक्षणविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषय-
त्वापरं कार्यं भवति—इत्येवोऽप्यर्थं औश्रीयते ॥

यदीति । पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्यप्रत्ययस्यानुदात्तत्वं
प्राप्नोति । न ह्यत्र शब्दपरविप्रतिषेधोपपत्तिः, एकत्वात्प्रत्ययस्येति
भावः ॥

यत्रोभयोरिति । 'गोपायति' इत्यादौ तु प्रत्ययानुदात्तत्वस्य
धातुस्वरस्य च युगपत्प्रसङ्गाभावः, कृते प्रत्ययस्वरे आयाद्यन्तस्य
धातुवे सति धातुस्वरस्य प्रसङ्गात् । तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव
यलीयत्वमाधायणीयम् ॥

(उद्घोषः) वार्तिकेऽनियमो नाम सर्वेष्टसद्बद्ध इति
व्याचष्टे—भाष्ये—न सर्वमिति । कैव्यस्तु सूत्रे शास्त्रयोर्विप्रतिषेध
एव प्राप्य इति नियमाभावादित्यर्थमाह ॥ गन्तु शब्दपरविप्रतिषेधः
कथं शास्त्राच्छ्रित इत्यत्र आह—परदाहविषयत्वादिति । यथा
क्रावस्य स्वतः परदाहसंभवात्प्राणभूतहृद्यद्यस्तस्य परदाहमवयव तथा
विषयभूतदाहद्वारेणानुपपत्त्यर्थ इत्यर्थः ॥

यद्यपि 'अयः परादिन्' इत्यादौ शब्दपरविप्रतिषेधो भाष्ये
कृषितः, अंगरक्षारणेन पूर्वसैवपक्षेति, तथापि तद्वानवयवेन
दोषाग्निरैवास्व निरावरणमाह—भाष्ये—यदि शब्दपरति ॥
ग झप्रेति । धातुप्रत्ययस्वरयोरित्यर्थः ॥

शब्दपरविप्रतिषेधामाने शुक्त्यन्तरमप्याह—भाष्ये—यत्रो-
भयोरिति । एवं पेशकाद्युपपत्त्यात्यन्ताद्य तेन न सिद्धिरित्यर्थः ॥
शृते प्रत्ययस्वरे इति । विशिष्टप्रत्ययस्यैव निधानादिति भावः ॥

(६२६८ यलीयत्वयोपपत्तिवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ विभक्तिस्वरान्नन्वरो यलीयान् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिस्वरान्नन्वरो यलीयान् भवे-
त्तिति यक्तव्यम् ।

विभक्तिस्वरस्यावकाशः—तिस्रस्तिष्ठन्ति ।

नन्वस्वरस्यावकाशः—अत्राह्वणः, अचृपलः ।

इहोभयं प्राप्नोति—अतिस्रः ।

नन्वसरो भवति ॥

(प्रदीपः) विभक्तिस्वरानिति । सतिशिष्टत्वाद्विभक्ति-
स्वरे प्राप्ते वचनम् ॥

तिस्र इति । 'तिसृभ्यो जसः' इति विभक्तिरुदात्तत्वम् ॥

अतिस्र इति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इति गजः प्रकृति-
स्वरो भवति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—इहोभयं प्राप्नोतीति—आपातमाति-
भावेण, सति शिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरस्यैव प्राप्तेः । अतिस्र इत्यत्र समस्ता-
दिभक्तावपि तिसृशब्दात्परत्वमस्त्येवेति 'तिसृभ्यो जसः' इत्यस्य
प्राप्तिः । एवञ्च सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणस्वरान्नन्वरा-
चेति फलितम् ॥

(६२६९ यलीयत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराद्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिनिमित्तस्वराद्य नन्वसरो
यलीयानिति यक्तव्यम् ।

विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः—चत्वारः, अन-
ङ्गाहः ।

नन्वस्वरस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अचत्वारः, अननङ्गाहः ॥

(प्रदीपः) विभक्तिनिमित्तस्वरादिति । विभक्ति-
निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरः, तस्मादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) विभक्तिनिमित्तं यत्नेति । भान इत्यर्थः ॥

(६२७० यलीयत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ यद्योपपदं कृति नञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्योपपदं कृति नन्तस्य च स्वरो
यलीयानिति यक्तव्यम् । अकरणिर्हं ते घृपल ॥

(प्रदीपः) अकरणिरिति । 'आत्रोक्षे गम्यति' इत्यनिः ।

'गतिशरभोपपदात् शृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिसरो नमृस्वरेण
वाच्यते ॥

(उद्घोषः) गतिकस्येति । परापाठदुष्परपरमृषितरे
प्राप्ते वचनम् ॥

(६२७१ यलीयत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ सहनिर्दिष्टस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सहनिर्दिष्टस्य च गर्भः सरो यलीया-
निति यक्तव्यम् । अव्ययी ॥

१ 'नैप दोषः' इति ट. टु. ६२६७ एव दातेन दत्तम् ॥

२ आभीष्टम् इति । टु. ६२६८ 'विप्रतिषेध' इति 'विप्रतिषेध' इत्या-
दिभिः कालैः टु. ६२६८ ॥

३ 'भक्ति' इत्येव टु. ६२६९ टु. ६२६९ ॥

४ 'विभक्तिनिमित्तस्वराद्य' इत्यत्र क. ट. टु. ६२६९ 'विभक्ति' ॥

५ 'यद्योपपदं कृति नञ्' इत्यत्र क. ट. टु. ६२७० 'यद्योपपदं' ॥

६ 'सहनिर्दिष्टस्य च' इत्यत्र क. ट. टु. ६२७१ 'सहनिर्दिष्टस्य' ॥

७ 'अव्ययी' इति क. ट. ६२७१ ॥

(प्रदीपः) अव्ययीति । 'जिह्वि-' इतीतिप्रत्ययः ।
अत्र 'अव्यय' इति धातुना सह निर्दिष्टे नन्, न प्रत्यक्-इति
प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नन्स्वरो भवति । नन्ः सम्प्रतीतिर्देशा-
भावादुपपत्त्याभावात् प्रत्यग्वचनमावृत्तम् । तत्राव्ययेति
निपातनाश्रयो धातुना समासे लोपे च कृते प्रत्यय इति सति
शिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) ननु धातुना समासः कथमत आह—तत्रा-
व्ययेति ॥

(११२६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ९१)

२५९६ कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः

॥ ६ । १ । १५९ ॥

(विहृतग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं कृपेर्विहृतस्य ग्रहणं क्रियते 'न कृपात्वतः'
इत्येवोच्येत ?

यस्य कृपेर्विकरण एतद्वृषं तस्य यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—हलस्य कर्प इति ॥

(प्रदीपः) यस्य कृपेरिति । विकरणात्तस्मानुकरणं
'कृपे' इति निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

हलस्य कर्प इति । अनाद्युदात्तत्वमेव भवति ॥

(उद्घोतः) विकरणात्तस्येति । घञन्तानुकरणं तु न, 'घञेः'
इत्युक्तेरिति भावः । अत्र—तौदादिकप्रकृतिकथनत्वे ॥

(मनुष्यग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं मनुषा निर्देशः क्रियते, न 'कर्पातः'
इत्येवोच्येत ?

'कर्पातः' इतीत्युच्यमाने यत्रैवाकारादनन्तरं
घञस्ति तत्रैव यथा स्यात् । दायः, धायः ।

इह न स्यात्—पाकः, पाठः ॥

न कचिदाकारादनन्तरं घञस्ति । इहापि-
दायः, धायः—इति युका व्यधानम् ॥

एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणं विशायेत-
आकाराद्यो विहित इति ।

मनुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । आकारात्परो न क-
चित् पनस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः ॥

१ ननु धातुना समाससंभवात् संसर्गात्वेन समासे नन्तर एव सतिपठ
इति न यथान्वयेभ्यमत आह—तत्राव्ययेतीति ॥

२ पत्र इत्युक्तेरिति । ननु पत्र इत्युक्तिरालम्ब्य इत्येतदर्थं सप्तश्लोकि कथ-
यन्त्येव यमयायुकरणेति शेषः, यम इत्युक्तेरुपपत्तेरित्येवम् ॥

३ तौदादिकेति । यविकरणप्रकृतिकर्पेर्धनि अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः ।

४ यत् तौदादिकप्रकृतिकथनस्य नन् भवति, कर्पादिति विहृतनिर्देशा-
दित्येवम् ॥

युका व्यधानमिति । परत्वाभिलषत्वाच्च युक्तः । तेन
व्यवधानादानन्तर्याभावः ॥

एवमपीति । यथा धातुराक्षिप्तः 'आतः' इत्यनेन विशे-
ष्यत इति तदन्तविधौ विज्ञायमान आनन्तर्यासंभवादिधानं
विशेष्यत इति मनुश्रिर्देशः सर्वसंस्मृत्यर्थं क्रियते ॥

(उद्घोतः) ननु मतोऽभावे आकारान्तात्पत्रं धन् तत्रैव स्यात्,
'पाकः' इत्यादौ न स्यादतो मनुष्यवद्वयोऽत आह—आकारात्पर
इति ॥ याप्ये—आकारादनन्तर इति । मनुष्यचित्तिकाले आकारा-
दनन्तरः 'दायः' इत्यादावस्तीत्याशयः ॥ स्वरमृत्तिकालिकमागन्तव्य-
मेव स्वरमृत्तिकालिगित्तिकमित्याशयेनाह—इहापि—युक्तेति । युक्ति
कृते अहमस्मी युमित्याकारवचनोभ्येवभाष्यक इति भावः ॥

न आकारमात्रादयो विधानमस्तीत्यत आह—घञेति ॥ सति
'तस्मादित्युक्तस्य' इत्यस्मिन् कथं विहितविशेषणं कथ्यते ? तत्राह—
आनन्तर्यासंभवादिति ।

(११२७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ९२)

२५९८ अनुदात्तस्य च यत्रो-

दात्तलोपः ॥ ६ । १ । १६१ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनुदात्तस्येति किमर्थम् ?

प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तस्येति किमर्थमिति । 'यत्रोदात्त-
लोपः' इत्येवावुदात्ते लोपो लभ्यते । न ह्यन्यत्रोदात्तो छप्यत
इति प्रश्नः ॥

प्रासङ्ग्य इति । प्रासज्यत इति प्रासङ्गः, कर्मणि घन् ।
यायादिसंखरेणान्तोदात्तत्वम् । तद्वदिति—इति यत्प्रत्ययः । 'तिट्
स्वरितम्' इति स्वरितः ॥

(उद्घोतः) न ह्यन्यत्रेति । आक्षिप्तसंज्ञात्वेन तस्यैवात्र स्वरं
कारित्वेन प्रतिनिर्देशादिति भावः ॥

स्वरित इति । एवञ्च स्वरितेऽप्युदात्तलोपसंज्ञानासमाहृष्टये
तत्रातितायेति भावः ॥

(११२८ अनुदात्तस्येति पदस्य प्रत्याप्यानवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयो-

भावादननुदात्तग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

१ (भाष्यम्) उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोऽस्मात्वा-

१ 'आकारान्तात्' इति अ. छ. पाठः ॥

२ 'आकारान्तात्' इति अ. छ. पाठः ॥

३ 'सर्वसंस्मृत्यर्थं क्रियते' इति अ. छ. पाठः । सर्वसंस्मृत्य-
र्थार्थ—एक इत्यस्योपे संशयार्थः ॥

४ अन्त्य-उदात्तस्वरितयोः ॥

५ तत्राश्रयेन—अनुदात्तस्येति । तस्यैव—अनुदात्तस्येति ॥

दनुदात्तग्रहणमनर्थकम् । न हि कश्चिदुदात्त उ-
दात्ते स्वरिते वा लुप्यते, सर्वोऽनुदात्त एव ।

ननु चायमुदात्तः स्वरिते लुप्यते—प्रासङ्गं वहति
—प्रासङ्ग्य इति ।

एवोऽपि निधाते कृतेऽनुदात्त एव लुप्यते ।

इदमिह संप्रधार्यम्—निधातः क्रियताम्, लोप
इति; किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वालोपः ।

एवं तर्ह्ययमद्य निधातस्वरः सर्वस्वराणामप-
वादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते ।
पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रक-
ल्प्य वाऽपवादविषयं तत् उत्सर्गोऽभिनिविशते ।

तत्र तावदत्र कदाचिदन्तोदात्तस्याथादिस्वरो
भवति, अपवादं निधातं प्रतीक्षते ।

तत्र—निधातः क्रियतां लोप इति, यद्यपि परत्वा-
लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तः—अनुदात्ते लुप्यते ॥

(प्रदीपः) सोऽसाविति । अलङ्घ्योदात्तगुण एवकारो
लुप्यत इत्यर्थः । तदेवमनुदात्तग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्योतः) माये—निधाते कृत इति । 'स्तिस्वरितम्' इत्य-
श्रैक्यव्यवहारात् इत्यर्थः । निधातः क्रियतामिति । स्वरितमिष्ये-
यत्वावयतामत्र इत्यर्थः ॥

अयम्—पूर्वोक्तः । सर्वस्वराणाम्—ततः प्राग्भाषितानाम् ॥
अपवादः—सति शिष्टत्वाद्भाषकः ॥

परत्वादिति । स्वरितापरत्वालोपे प्रत्ययसाविद्यमानोदात्तत्वा-
देवानुदात्ते लोपसत्त्वावनुदात्तग्रहणेऽपि दोषान्मुक्तरीत्यालोप-
एव नास्तीति त्रय्यापि शास्त्रम्, यत् चानुदात्तग्रहणं व्यर्थमेवेति
भावः । 'अविद्यमानोदात्तः—अनुदात्ते लुप्यते' इति पाठः । एतेन—
अनुदात्तस्वेतिपदसत्तेऽपि तस्याभिप्रेतानुदात्तस्य—इतिवाचं इति धृति-
तम् ॥ अविद्यमानोदात्त इत्यनोदात्तग्रहणे गुणमात्रपर इत्याह—
अलङ्घ्येति । यदन्तोदात्तलोपामावाप्रासङ्गिकमित्यर्थः ॥

(धार्मिकायतनभाष्यम्)

किं पुनरनुदात्तस्यान्त उदात्तो भवति, आहो-
स्विदादिः ?

कथात्र विदोषः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदि 'शन्त'ग्रहणमनुत्तरे,
सतोऽन्तस्य भवितव्यम् । अथ नानुवर्तते, तदा क्रमानुवृत्त्या-
दादेभ्योऽपि पश्यन्वयः ॥

१ विपात इति । अनुदात्तं परमेकवर्गमित्यनेन ॥

२ कदाचिदावादिः ॥ १ ग. क. ह. प. ३ ॥

३ 'अविद्यमानोदात्तोऽनुदात्तो लुप्यते' इति क. ख. ग. घ. ४ ॥

४ व्यर्थमिति । अविद्यमानोदात्त इति अविद्यमानोदात्तस्य अपवादः इति ॥

५ 'अनुदात्तः' इति ॥ १ ग. क. ह. प. ३ ॥

(उद्योतः) 'अविद्यमानोदात्तं यं निमित्तीकृत्य उदात्तलोप-
स्तस्य उदात्तः' इत्यर्थः, उत 'निमित्तत्वानादरेण यत्र—अविद्यमानो-
दात्ते वगे परत उदात्तलोपस्तस्य वर्गसोदात्तः' इत्यर्थे इत्याशयेन
पृच्छति भाष्ये—किं पुनरिति ॥ अनुवर्तते इति—आयपक्षे तद-
नुवृत्तिः, अथ नानुवर्तते इति—द्वितीयपक्षे तदननुवृत्तिः, फेला-
भावादसंभवाच्च । अत एवायमश्वित्वं चरितार्थम् । द्वितीयपक्षे त्वर्थो-
दादेरेव ॥ क्रमानुवृत्त्यादिति । एषा युक्तिस्तु चिन्ता, 'आनु-
दात्तश्च' इत्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

(६२७३ अन्तोदात्तस्य दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्त इति चेत् श्रम्भस्युष्मद-
सदिदं किंलोपेषु स्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्त इति चेत् श्रम्भस्युष्मद-
सदिदं किंलोपेषु स्वरो न सिध्यति ।

श्रम्भ—विन्दाते, खिन्दाते । श्रम् ॥

फस—मा हि धुसाताम्, मा हि धुसाधाम् ।
फस ॥

युष्मदसद्—युष्मभ्यम्, असभ्यम् ॥

इवम् किमूलोपः—इयान्, कियान् ॥

अस्तु तर्ह्यादिः ।

(प्रदीपः) विन्दात इति । 'विद विचारणे' 'विद
देन्' इत्यनयो रूपे । 'तास्यनुदात्ते'—इति लसार्धधातुफला-
नुदात्तत्वम् । श्रभः प्रत्ययस्यानुदात्तत्वम्, 'श्रसोऽलोपः' ।
तत्राकारस्योदात्तत्वमित्येते, एकारस्य तु प्राप्नोति ॥ ननु 'आगमा
अनुदात्ता भवन्ति' इति श्रमोऽनुदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि
तन्मध्यपतितत्वरूपेण यथात इति धातुस्वरः परत्वादागमा-
नुदात्तत्वं यापते ॥

मा हि धुसातामिति । इहेमांश्च लुक् । आत्मनेपदम् ।
पठेः फसः । 'अनुपदेयात्' इति लसार्धधातुफानुदात्तत्वम् । फसः
प्रत्ययस्वरत्वान्नोदात्तः । 'फसस्यापि' इत्यकारलोपः । मीए-
प्रयोगोऽङ्गागमनिवृत्त्यर्थः । अटि हि सति पदमाधुदात्तं
भवति । हिंस्रप्रयोगः 'हि च' इति निपातप्रतिषेधार्थः ॥

युष्मभ्यमिति । 'भ्यसोऽभ्यम्' इत्यभ्यगादेशः । 'क्षेपे
लोपलोपः' इति प्रक्रियाधयेन बोधोद्भाषनम् । यथा गु
'भ्यम्' आदेशः 'क्षेपे लोपस्यान्त्यलोपः' तदा बोधाभावात् ॥

इयानिति । 'किमिदं भां बो घः' इति यत्पु. घ प
पित्वादनुदात्तः । यशस्त्व घः । पश्येयादेशः । 'इदं—किनो-
रीरस्मि' इति ईश्वरिचक्रपादेनो । 'यस'—इति ईकारलोपः ॥

५ कदाचिदावादिः । कदाचिदं परत उदात्तलोपस्तस्य इति ॥

६ अत एव—अत एव अन्तोदात्तस्य दोषवार्तिकम् ॥

७ 'माहयोगो' इति ॥ १ ग. क. ह. प. ३ ॥

(उद्धोतः) अनुदात्तत्वं प्राप्नोतीति । तत्तद्धोदात्तलोपा-
भावादस्य स्वरस्य नायं विषय इति भावः ॥ एवं तर्हीति । इदं
चिन्त्यम्, अन्तरङ्गात्पूर्वं धातुस्तरे अग्नि कृते पुनः कथं तैत्तृचिः ?
कथं तत्तत्त्वम्—‘आगमा अनुदात्ताः’ इति नापूर्वम्, किन्तुहि ?
शेषनिपातमूलकमिति द्वैतीये निरूपितम् । तस्य च यथ विविध्य
स्तराप्रतिष्ठितविषयत्वात् प्रकृते दोष इति बोध्यम् ॥

(६२७७ आदिरुदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदिरिति चेदिन्धीत द्वय-
मित्यन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तो-
दात्तत्वं विधेयम् । इन्धीत, द्वयम्—त्रयम् ॥

(प्रदीपः) इन्धीतेति । इन्धेतिङ् । ‘तात्त्विकदात्त-’
इत्यनुर्वातात्त्वम् । ऋषुद । तस्यागमत्वादनुदात्तत्वम् । सम् ।
‘श्रावलोपः’ इति न लोपः । ‘प्रतोत्तोपः’ इत्यकारलोपे कृते
इकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ द्वयमिति । द्वाववयवावयव, ‘संख्याया
अवयवे तयम्’ । ‘द्विभिर्भ्यां तयस्यायज्जा’ इत्ययज्जादेशः,
अनुदात्तस्थानिकत्वादनुदात्तः । ‘यत्तेति च’ इतीकारलोपे कृते
‘अर्धदात्तत्वप्रसङ्गः’ अन्तस्य शेष्यते, तदर्थं चित्त्वमयचः
कर्तव्यम् । इह त्वन्तप्रहणादुक्तौ न कर्तव्यमिति मत्तोपन्यासः ॥

(६२७५ आधुदात्तवस्थापकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदौ सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्त
इति ॥

— १ उदात्तलोपाभावादिति । ‘विन्दु—आते’ इति शिबते अस्म आगमा-
नुदात्तत्वे तस्य च लोपे उदात्तलोपाभावादिति भावः ॥

२ चिन्त्यमिति । इत्थं धातुस्तरे तस्य अग्नि तन्मध्यपरितत्वादिप्रतिष्ठितस्य
धातुमहणेन मध्ये पुनर्वादीत्यस्य प्रकृतिरुक्तवयवे चिन्त्यम्, कथं कथमन्या-
येन पुनर्वादीत्यस्य प्रकृतिरुक्तवयवम् ॥

३ तामृचिः—धातुस्तरे मृचिः ॥

४ मृतीये इति । आधुदात्तम् (६११५) इति मृते भाष्ये । तत्र हि
‘आचार्यमृतिर्वापयति—आगमा अनुदात्ता अग्रजित—इति यदयं
धातुद परस्परदेवतातो चिकेलाह’ इति ॥

— ‘दात्तत्वं न सिद्धमिति’ इति क. प. ड. पाठः । अनुदात्तत्वादिरुदा-
त्तो भवतीति यथाग्रयेण ‘इन्धीत—द्वयम्’ इत्यनानुदात्तत्वं न स्वात्तत्वेन
मिति वार्तिकम् ॥

६ ‘अनुदात्तत्वे ऋषुद’ इति च. पाठः ॥

७ अन्तरङ्गात्पूर्वधातुपरिति । अनुदात्तस्य च यनोदात्तलोप इत्यनान्य-
दधुदात्तो ‘अनुदात्तध्याग उदात्तो भवति’ इत्यनानुदात्तत्वादे-
रनुदात्तत्वेन तत्र च उदात्त इत्यननुदात्तत्वे अन्तरङ्गात्पूर्वधातु-
२० य० य०

(६२७६ आधुदात्तत्वे दोषवार्तिकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्व-
धातुकानुदात्तप्रतिषेधाद्धिङि
सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुका-
नुदात्तत्वं लिङि नेति वक्तव्यम् ॥

लिङ्गहणेन नार्थः, अविशेषेण विदीन्धिखिदि-
भ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं नेत्येष ।
इदमपि सिद्धं भवति—विन्दाते, खिन्दाते ॥
अयच्चि कथम् ?

(प्रदीपः) विदीन्धिखिदिभ्य इति । लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे प्रत्ययस्यरेण तत्राह उदात्तः । ऋषुद
आगमत्वादनुदात्तः । अर्धवा न विकरणस्तरे लसार्वधातुक-
स्तर वाधत इति वर्ज्यमानस्तरेण श्रमनुदात्त इति न कश्चिद्दोषः ॥
इदमपीति । अन्तप्रहणादुदात्तापि अतो लोपे दोषो
नास्तीति भावः ॥

(उद्धोतः) लसार्वधातुकेति । ‘यत्राविधनानोदात्तके
प्रत्यये परत उदात्तलोपः कसोहहने मानामावाचदादेरुदात्तः’
इत्येवं ‘ईत’ग्रन्थस्याविधनानोदात्तकत्वाभावात् दोष इति भावः ॥
नन्वेवमपि अस्मः स्तरेण वशब्दस्यापि निपातादेष एव । किञ्च यदा
‘अर्धोदात्तादे’ इति भाष्यस्य निमित्तत्वानादरेण ‘यत्रानुदात्तं द्वौ
परत उदात्तलोपस्तस्य वर्णस्य उदात्तः’ इत्यर्थः सूत्रसंज्ञादयः,
तदा दोषतादवस्थादाह—अथवेति ॥

ननु ‘खिन्दाते’ इत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तप्रतिषेधेन विना-
ऽप्यनेन स्तरेण मन्तोदात्तावलिङ्गेः किमुच्यते ‘इदमपि’ इत्यत
आह—अन्तप्रहणेति ॥ कसोरे कोप इति । अतो वर्ज्यमान-
स्तरेणानुदात्तवाधुदात्तलोपाभावादिति भावः । अनेन कसौदिविषयं
दोषान्तरमत्वेनेति सूचितम् ॥

तत्रानुदात्तत्वादिरुदात्तो नवनीतिरुक्ते चित्त्वमयवयव स्यादित्याशयेनापि
लोपः ॥

८ लसार्वधातुकेति । तात्त्विकदात्तत्वेन लोपे विधीयमानं उदात्तधातु-
कानुदात्तत्वं तस्मिन् लोपे भाष्ये ‘अनुदात्तं लिङ्गहणाद्’ इत्यनेन अन्तरङ्गा-
त्पूर्वधातुः प्रतिषिद्धम् । प्रतिषिद्धे हि तस्मिन् ग्रन्थेति तस्य प्रत्ययस्यरेण तदर्थं
उदात्त इत्यर्थः ॥

९ तात्त्विकदात्तत्वेन लोपे भाष्ये लिङ्गहणादेरुदात्तत्वे विधीयमानप्रतिषेधो वक्तव्य
इति भाष्योक्तप्रत्ययलोपाभावाद्—अथवेति ॥

१० आहोस्विदादेरिति भाष्यस्य—आहोस्विदादेरिति सर्वस्य भाष्यो-
क्तम् । नाप्यपठन् ‘आहोस्विदादे’ इत्येव ॥

११ य. य. पुच्छलो ‘अतोदात्त इति’ इति मतीकं दृश्यते । य. पुच्छते
अथ ऋषुद इति वा यो दृश्यते । मतीकस्य ‘अतोदात्तः’ इत्यस्यार्थ-
वादस्य पाठस्य सुप्रसङ्गोदिति च नास्ति ॥

१२ ननु अन्तप्रहणेन कसि दोषनामे तदनुदात्तं च द्वापि न आह—
अथवेति ॥

१३ ‘कसोरेकोरिति’ इति ड. पाठः ॥

(६२७७ दोषवारकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अयचि चित्करणत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयचि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ॥

अयचीति । चित्करणमेव ज्ञापकम्-अन्त इतीह न संवध्यते, तत्सवन्धे चित्त्वेन नार्थः स्यात् ॥

(११२८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ भा. ९३)

२५९९ धातोः ॥ ६ । १ । १६२ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किं धातोरन्त उदात्तो भवति, आहोस्विदादिरिति ?

कञ्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किं धातोरिति । यद्यन्तग्रहणमभिसंबध्यते ततोऽन्तस्योदात्तत्वेन भाष्यम् । अयं न संवध्यते तदा क्रमानुद्धानुदादेरिति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) आदेरिति । इदं चित्त्वमित्युक्तम्, तस्माद्भाष्यस्यायं भावः—पूर्वस्येऽन्तग्रहणसवन्धे आनुदात्तत्वस्य निर्णयत्वात्वेन तत्साहचर्यम्-इति । यद्वा—आदिस्वरप्रकरणे इदं सर्वं पठनीयमिति भावः । कृत्वा चिन्तया विचार इति बोध्यम् ॥

(६२७८ अन्तोदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धातोरन्त इति चेदनुदात्तचयग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धातोरन्त इति चेदनुदात्तचयग्रहणं कर्तव्यम् ।

‘अभ्यस्तानामादिः’ ‘अनुदात्ते च’ (६।१।१८९, १९०) इति र्कत्वम् ।

यग्रहणं च कर्तव्यम् । यान्तश्च पियतिराधुदात्तो भवतीति धकत्वम् ॥

(प्रदीपः) अनुदात्त इति । ‘ददा ति’ इति स्थिते ‘धातो’ इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते आनुदात्तार्थम् ‘अनुदात्ते च’ इति धकत्वम् ॥

पियतीति । लघुपधगुणनिवृत्त्यर्थोऽदन्तः पियतिर्यस्ये । ततः यान्तोदात्तप्रसाधनार्थमाधुदत्तत्वं धकत्वम् ॥

१ चित्करणमेवेति । चित्करणस्य ज्ञापकत्वं इतीह न संवध्यते । आदे-
रनुदात्तत्वमभिसंबध्यते अनुदात्त उदात्तो भवत्येवम् सूत्रेण चिद्व्यतिः ॥

२ चित्त्वमित्युक्तमिति । पूर्वोक्तम् लघुपधम् । यदि सान्नायकत्वो
ज्ञापकमित्युक्तं तदा मासोच्ये तदा ‘आनुदात्त’ इति सूत्रे आदिपदं भवेत्
स्यात् । अत्र नैतदाधीनम्-अन्तः प्राप्ते ह्युदात्तम् ॥

३ यन्तः आनुदात्तस्य निर्णयने वा इतिरत आह—यदेति । यदि

(उद्योतः) धातोर्नित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्त इति । अन्त-
रङ्गत्वात्पूर्वं स्वरं ततो द्वित्वे शेषनिपातवत्तत्तमानेनाभावेऽपि पक्षे-
ऽन्तोदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः । स्पष्टं चेद ‘परस्मैपदानाम्’ इति सूत्रे
भाष्ये । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इति तु वक्ष्यतीत्यादौ शिस्त्रेण प्रकृतेर-
नुदात्तत्वादाधुदात्तप्रवर्णार्थमिति ‘अनुदात्ते च’ इत्यस्य ग्रहणमिति
दिष्टम् ॥

चकथ्यमिति । पश्चान्तरे न चकथ्यमिति लाघवमिलाशयः ।

ननु शिवेरेकाच्चारिक्रमेनेत्यत आह—उधूपधेति ॥

(६२७९ अन्तोदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संश्च नित् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संश्च नित्कर्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

चिकीर्षति, जिहीर्षति—नितीत्याधुदात्तत्वं यथा
स्यात् ॥

अस्तु तर्थादिः ।

(प्रदीपः) संश्चेति । धातुस्वरसाधनाय ॥

(६२८० आधुदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदावूर्णप्रत्ययधातुध्वन्तो-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदावूर्णप्रत्ययधातुध्वन्तोदात्तत्वं न
सिध्यति ।

ऊर्णोति । ऊर्णम् ॥

प्रत्ययधातु—गोपायति, धूपायति, क्रतीयते ॥

(६२८१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अन्तोदात्तचयनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तु तर्ह्यन्तोदात्तो भवतीति ॥

ननु चोक्तम्—धातोरन्त इति चेदनुदात्तचय-
ग्रहणं कर्तव्यमिति ।

यत्तावदुच्यते—अनुदात्ते च ग्रहणं कर्तव्यमिति ।
क्रियते न्यास एव—‘अभ्यस्तानामादिः, अनु-
दात्ते च’ इति ॥

यग्रहणं कर्तव्यमिति ।

(प्रदीपः) क्रियते न्यास एवेति । ‘अनुदात्ते च’
इत्येतदेव ज्ञापकम्—इहान्तग्रहणाधिकारस्य ॥

(उद्योतः) ज्ञापकमिहेति । यदेन विच्छिन्नानुदात्तः फप-
मिलपादाय । वस्तुत आधुदात्तविधानेऽपि उक्तीलोत्तरादन्त्याधु-
दात्तत्वं स्यादिति सम्यगेति तदाभ्यस्यमिति भाष्याशयः ॥

धातोर्नुदात्तत्वमिति चेद्विदं सूत्रमनुदात्तत्वव्यावहारिकं न पठनीयमिति
भाष्याशय इति भाष्यम् ॥

२ चकथ्यमिति । पश्चान्तरे इत्युच्यमाने ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्यन-
न्तरा ‘अनुदात्ते च’ इति सूत्रमन्तरं धकत्वमिति भावः । यदि धातोर्नुदात्त-
त्वात् सूत्रेण न पठनीयमिति भाष्यम् ॥

(६२८२ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पिबौ निपातनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पिबावायुदात्तनिपातनं क्रियते, स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य याचको भविष्यति ॥

* संश्रय नित्कर्तव्य इति ।

अवश्यं सनो विशेषणार्थो नकारः कर्तव्यः ।

क विशेषणार्थेनार्थः ?

'सन्त्यङोः' (६।१।९) इति ।

सयङोरित्येत्युच्यमाने-हंसः, वत्सः-अत्रापि प्रामोति ।

'अर्थवद्गृहणेनानर्थकस्य' इत्येवं न भविष्यति ।

इहापि तर्हि न प्रामोति-शुगुप्सते, भीमांसत इति ।

अर्थवानेपः ।

न चैकस्त्रिदर्थ आदिश्यते ।

यद्यपि कैश्चिदर्थो नादिश्यते, अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति-इति-अन्ततः स्वार्थे भविष्यति ।

कञ्जास्य स्वार्थः ?

प्रकृत्यर्थः ।

इहापि तर्हि प्रामोति-हंसः, वत्सः-इति ।

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

स एषोऽनन्यार्थो नकारः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

क्रियते न्यास एव ॥

अथवा धातोरिति वर्तते । धातोः सशब्दान्तस्य द्वे भवत इति ॥

(प्रदीपः) अर्थवद्गृहण इति । अव्युत्पन्नानां दुष्प्राप्यमानानर्थक्यं नन्यते ॥

शुगुप्सत इति । सनोऽर्थाभिर्देशात्समुदायस्यैवार्थवत्वं मन्यते ॥

अन्तत इति । वस्यार्थान्तरे न निर्दिश्यते स प्रत्यासत्ते स्वार्थे भवति ॥

इहापीति । श्रुत्यातिपश्रयणे चोपम् । पशान्तराश्रयेण परिहारः ॥

उणादय इति । एतदनन्तरम् 'अथवा धातोरिति वर्तते-' इति ग्रन्थेन भाष्यम् । ऐक्यप्रमादात् स्थानान्तरे न्यसः । पाठकनाम्नाऽर्थकमस्य बलीयस्त्वादयमप्येते सुवच्यते । 'लिटि धातोःनन्यासस्य' इत्येषो धातुप्रहणानुवर्तनात्सन्तस्य धातोर्द्विवचनविधानात् 'हंस-वत्सः' इत्यादी द्विवचनाभावात् सिद्ध इति स्वार्थे एव सनो नकारः कर्तव्यः । स च कृत एव ॥

(उच्यते) इतिबोधोः 'स'प्रत्ययविधानात्कथमानर्थव्यमत आह-अव्युत्पन्नवादिति ॥

शुगादिसनः प्रत्ययत्वेनार्थवत्त्वाच्छङ्का-शुगपत्तिरत आह-सन इति ॥

'अनन्यार्थः-' इति भाष्यं व्याचष्टे-स्वार्थे एवेति ॥

(११२९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ भा. ९४)

२६०० चितः ॥ ६ । १ । १६३ ॥

(प्रदीपः) 'अन्तः' इति वर्तते । घुरच्-आदेः प्रत्ययस्य कुणिङनच्-आदेरप्रत्ययस्य चैह प्रहणम् ॥

(उच्यते) पूर्वसूत्रेऽनुवृत्तत्वेहापि सवन्ध इत्याह-अन्त इतीति ॥ 'प्रत्ययप्रत्ययोः-' इति परिभाषा तु नेह प्रवर्धते, लघ्वानुसारात्-इत्याह-घुरजदेरिति ॥

(६२८३ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चितः सप्रकृतेर्धत्तकजर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चितः सप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

वहकजर्थम् । बहुजर्थमकजर्थं च ।

बहुजर्थे तावत्-बहुभुकम्, बहुकृतम् ।

अकजर्थम्-सर्वकैः, विश्वकैः, उच्चकैः, नीचकैः, सर्वकैः, विश्वकैः ॥

(प्रदीपः) वहकजर्थमिति । बहुच्-अकचोरन्तो-दात्तत्वे प्राप्ते 'चितः सप्रकृतेः' इति वचनम् ॥

(उपसंख्यानवार्तिकप्रयोगभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । मनुव्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

तद्यथा-पुष्पका एषां ते पुष्पकाः, कालका एषां ते कालकाः ॥

अथवाऽकारो मत्वर्थोपः ।

तद्यथा-तुन्दः, घाट इति ।

पूर्वसूत्रनिर्देशाच्च-चित्यान्-चित इति ॥

(प्रदीपः) मनुव्लोप इति । विदेवऽवत्वात्समुदायविधि-दुष्यते । लक्षानुवेषाच्च गोभोऽप्यर्थः कविदाभीरते । अकच-धित्ववत्संनान्यस्य लिङ्गम् । अन्यैरेकाच्त्वादकचधित्वे न युज्यते ॥

अथवेति । मुख्य एव शब्दार्थ एवमाभिहितो भवति ॥ नन्वेवं 'वितर्क' इति भाष्यमिल्याह-पूर्वसूत्रनिर्देश इति ।

१ 'न चैकस्त्रिदर्थ' इति क. ट. पाठः ।

२ पूर्वसूत्रनिर्देशेति । पूर्वसूत्रेण न्यासत्वे एषां वचनमन्वया निर्दिष्टम् इति विचार्यतेनार्थं चित् इत्येतेन वचनार्थं हेतुविकल्पः ।

३ अत्रापेति । वदप्रत्ययस्य प्रत्ययत्वेनेवोदात्तत्वेतिरिति ६२८३वार्तिकप्रयोगः ॥

४ चित्तेति । मत्वर्थोदात्तत्वात्प्रत्यये वदप्रत्यये चित्तेति ६२८३वार्तिकः ।

पूर्वव्याकरणे प्रथमया कार्या निर्दिश्यते । तेन चित्त्वान्ससु-
दायोऽन्तोदात्तत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । कुण्डिनजादयोऽपि व्यप-
देशिवद्भावाधित्वन्त उच्यन्ते ॥

(उद्घोषः) चिच्छब्दस्यागुणवचनत्वात् मनुष्योपाप्राप्ते-
राह—चिद्वयवत्त्वादिति । एवञ्च गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव
लोप इति भावः । सौत्रो मनुलोप इत्याशयमन्ये ॥ अस्यैवार्थस्य
गौणग्रहणरूपस्य ॥ चित्त्वानिति—मनुवन्तम् ॥

(११३० विधिमुग्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ९५)

२६०३ तिसृभ्यो जसः ॥ ६।१।१६६ ॥

(विभक्त्युदात्ताधिकरणम्)

(प्रदीपः) अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचन-
निर्देशः । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आवेष्टः
स्थानियद्भावादान्तोदात्तः । तत् परस्य जसोऽनुदात्तत्वापवाद
उदात्तार्थं विधीयते । 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इत्यज्ञासर्वनाम-
स्थानग्रहणानुवर्तनाजस उदात्तत्वं न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोषः) ननु तिसृशब्दस्यैकत्वाद्बहुवचनमनुकूलत आह—
अर्थगतमिति ॥ स्थानियद्भावादिति । आन्तरत्मादित्यर्थः ॥
ननु 'तिसृ'शब्दस्यान्तोदात्तत्वात्तस्य स्थाने यणः सत्त्वात् 'उदात्त-
यणः' शब्दोदात्तत्वं सिद्धम आह—उदात्तयण इति ॥

(जसग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

जस इति किमर्थम् ?

तिसृका ॥

(प्रदीपः) तिसृकेति । स्वार्थे ण्य प्रत्ययः । तिसृभावे
'संज्ञाया फन्नुपसङ्ख्यानम्' इति तिसृदेशः ॥

(उद्घोषः) स्वार्थे कनिति । स्वाधिनानां प्राकृतलिङ्गसङ्ख्या-
ऽतिवर्तनादेवचनान्तरत्वम् । बहुवचनान्तमेवेद भाष्य इत्यन्ये ॥

(१२८४ प्रयोजनाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिसृभ्यो जसग्रहणानर्थक्य-
मन्यत्राभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिसृभ्यो जसग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्यत्राभावात् । न ह्यन्यत् तिसृशब्दादन्तो-
दात्तत्वं प्रयोजयति, अन्यदतो जसः ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषय एव तिसृशब्दः, तेनैकवचन-
प्रियचने न स्तः ।

दाति भवितव्यम्—'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्'
(१।१।१७४) इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः, तत्र 'पट्त्रिच-
तुभ्यो हलादिः' 'अल्युपोत्तमम्' (६।१।१७९, ८०)
इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् ।

तत्रान्तरेण जसो ग्रहणं जस एव भविष्यति ॥

ननु चेदानीमेवोदाहृतम्—तिसृका—इति ।

नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्तेऽन्यस्वरे
तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव 'अनुदात्तौ सुप्पितौ'
(३।१।४) इत्येतं स्वरं बाधते, एवं नित्स्वरमपि
बाधेत ॥

नैप दोषः । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न
चाप्राप्तेऽनुदात्तौ सुप्पितावित्येतस्मिन्तिसृस्वर आर-
भ्यते, नित्स्वरे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त
इत्येवं तिसृस्वरोऽनुदात्तौ सुप्पिताविति स्वरं बाधि-
ष्यते, नित्स्वरं न बाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) न चाप्राप्त इति । तिसृकेत्यत्रापि दापा
सहैकदेशस्यादिवद्भावात्तस्य स्वरः प्राप्नोतीति भावः ॥

अथवेति । पूर्वविज्ञातवाक्यविषये प्रवृत्त्या अतिरार्थ
विधि विप्रतिषेधात्तरो विधिर्बाधते ॥

(उद्घोषः) तिसृभ्यो जसग्रहणानर्थक्यमिति । 'तिसृभ्यः'
इति विहितविशेषणमिति तदाशयः ॥ ननु 'तिसृका' इत्यनेनैतत्स्वरप्राप्तेः
कथं तेन येन नाप्राप्तिर आह—तिसृकेत्यत्रापितीति ॥

(जसप्रयोजनभाष्यम्)

उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति । अति-
तिज्ञौ, अतितिस्रः ॥

(प्रदीपः) उपसमस्तार्थमिति । समाप्तेऽपि विष्-
शब्दात्परः सुम्भवतीति 'अतितिस्रो' इत्यत्र 'अवेरहृत्पदे' इत्यत्र
'अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम्' इति वचनाप्राप्तमन्तोदात्तत्वं
बोधित्वा विभक्त्येवोदात्तत्वं स्यात् । अत्र न 'उदात्तस्वरितयो-
र्यण'—इति स्वरितो भवति । अतितिस्र इत्यत्र त्यज्यत एव जस
उदात्तत्वमित्युदाहरणत्वेन भाष्यश्रुतोपन्यस्यम् ॥

(उद्घोषः) एवं वातियेव मत्वा रपातमपि जसग्रहणं भाष्य-
श्रुताध्यायान्तरमवश्यं स्थापयति—उपसमस्तार्थमिति । निहित-
विशेषणे न मानमिति तदाशयः ॥ अतेर्धातुलोप इति । 'अतेः'
परमदन्तं पदमन्तोदात्तत्वात् । 'इत्येवैवद्वेनेव प्राप्तेर्धातुलो-
पन्यासे धीर्न चिन्त्यम् ॥ बाधित्वेति । सा हि सिद्धादिति
भावः ॥ 'अतितिस्रः' इत्यत्र मय्युदाहरणप्रसंगं स्थापयति—
अतितिस्र इत्यत्रेति ॥

(११३१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १६)

२६०४ चतुरः शसि ॥ ६ । १ । १६७ ॥

(उद्घोषः) 'शसि परतश्चतुःशब्दस्यान्त उदात्त' इत्यर्थः ॥

(प्रतिषेधोपसंख्यानभाष्यम्)

शसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रः पश्य ॥

(प्रदीपः) स्त्रियामिति । स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति ॥

(६२८५ प्रतिषेधाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेध
आद्युदात्तनिपातनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेधः ।

अनर्थकः प्रतिषेधः—अप्रतिषेधः ।

शसि स्वरः कस्मान्न भवति ?

आद्युदात्तनिपातनात् । आद्युदात्तनिपातनं करि-
ष्यते, स निपातनस्वरः शसि स्वरस्य बाधको भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) आद्युदात्तनिपातनमिति । स्थानिवद्भावा-
दाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तनिपातनमन्यस्य स्वरस्य बाधक-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वे सिद्ध इति ।
चतुरः—चतुरस्रमालात्तत्वेन, 'न. सङ्ख्याया' इति नाऽऽद्युदात्तत्वा-
दिति भावः ॥

(उपदेशिवद्भाषोपसंख्यानभाष्यम्)

एवमप्युपदेशिवद्भाषो वक्तव्यः । यथैव हि निपा-
तनस्वरः शसि स्वरं बाधते, एवं विभक्तिस्वरमपि
बाधेत—चतस्रमिति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । उपदेशिवद्भावात्सहि शिष्टेन
विभक्तिस्वरेण निपातनस्यो बाधते ॥

(उद्घोषः) सति शिष्टेन—'वदति'—इत्यनेन ॥

(६२८६ उपदेशिवद्भाषोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विभक्तिस्वरभावश्च हलादि-
ग्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिस्वरस्य च भावः सिद्धः ।

कृतः ?

हलादिग्रहणात् । यदयं 'पदग्रन्थचतुर्भ्यो हलादिः'

(६१११७५) इति हलादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यः—न निपातनस्यो विभक्तिस्वरं बाधत
इति ।

कथं कृत्वा शापकम् ?

(६२८७ आक्षेपसाधने शापनसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आद्युदात्तनिपातने हि हलादि-
ग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आद्युदात्तनिपातने हि सति हलादि-
ग्रहणमनर्थकं स्यात् । न ह्यन्यद्दलादिग्रहणं प्रयोज-
यति—अन्यदतश्चतस्रशब्दात् ॥

पदसंज्ञास्तावन्न प्रयोजयन्ति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।

जसिदौसी चातो लुप्येते ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

त्रिशब्देऽपि न प्रयोजयति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।

असर्पनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवि-
ष्यति ।

शसि भवितव्यम्—'एकादेश उदात्तेनोदात्तः'
इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

तिष्ठशब्देऽपि न प्रयोजयति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।

असर्पनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवि-
तव्यम् ।

शसि भवितव्यम्—'उदात्तपणो ह्रस्पूर्वात्'
(६१११७४) इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

चतुःशब्देऽपि न प्रयोजयति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।

असर्पनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवि-
तव्यम् ।

शसि भवितव्यम्—'चतुरः शसि' इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

१ 'एवाविप्रज्ञानेन प्रा' इति च ड. पाठः ॥

२ 'निपातनस्य' इति च ड. पाठः ॥

३ 'जस्तौली चान' इति ड. पाठः । 'जस्तौली चानो' इति च ॥

तत्र चतसृशब्दादेकसाच्छस्-असर्घ्वनामस्थान-
मजादिर्विभक्तिरस्ति । यदि चात्र निपातनस्वरः
स्यात् हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) बहुवचनविपर्ययत्वादिति । विहितविशेषणा-
श्रयणादुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्वा सैमासे न भाव्यमिति भावः ॥

तत्र चतसृशब्दादिति । यदि च निपातनस्वरेण विभक्ति-
स्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'चतस्रः पदय'
इत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वादिभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात्
किं तन्निवृत्त्यर्थेन हलादिग्रहणेन ? तत् किममाणं विभक्तिस्वरस्य
बलीयस्त्वं ज्ञापयतीति 'चतसृणाम्' इत्यत्र विभक्तिस्वरसिद्धिः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'अत्यादयः-' इति समासे 'प्रतिपद्यः'
हलादावेकवचनापि सम्भवतीति 'बहुवचनविपर्ययत्वात्' इत्युक्तमत
आह—विहितेति । अत्रैव न्यायान्तेनैव शरणम् ॥ उपसर्जन-
त्वाद्वेति । भाष्यप्रामाण्याप्रधानीभूतप्रसिद्धार्थोपपत्त्यपदीनामेव
ग्रहणादिति भावः । यैतेनाचारकिञ्चित्तमकृतिकर्तृकिन्तादावेक-
वचनादिसम्भवं इति परास्त्वम् । अभिव्यक्तेति न्यायाच्च ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैव वा पुनरत्र शस्ति स्वरः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

यणादेशो कृते शतः पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति
कृत्या ।

अवशिष्टस्य तर्हि प्राप्नोति ।

ऋकारेण व्यवहितत्वात् न भविष्यति ।

यणादेशो कृते नास्ति व्यवधानम् ।

स्थानिवद्भावाद्यवधानमेव ।

प्रतिपिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः-स्वरविधिं प्रति
न स्थानिवद्भवतीति ।

नैपोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत्प्रतिषेधे-स्वर-
दीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति ॥

(प्रदीपः) नैव वेति । चतस्रः पदयेत्यत्र । ततश्चाहुं-
दात्तनिपातनमपि न कर्तव्यम् ॥

यणादेशो कृत इति । 'अचि र शतः' इत्यनेन खण्ड-
पूर्वं परत्वादिति भावः ॥

अवशिष्टस्येति । तकाराकारस्येत्यर्थः ॥ ऋकारेणेति ।
पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवद्भावात् ॥

(उद्द्योतः) यत्नं वातिवकृता वर्णिमपि ज्ञापकं 'उपसम-
स्थापनेके' इति 'विद्युम्भः-' इति सूत्रस्योक्तरीत्या तथास्यापि

चारितार्थेनासङ्गतमिति भत्वा 'चतस्रः पदय' इत्यस्याप्राप्तिप्रकार-
न्तरेणोपपादयति—(भाष्ये)—नैव वा पुनरिति ॥

ननु 'इको यणचि' इत्यस्य पूर्वसवर्णदीर्घेण बाधत् 'यणादेशो कृते'
इत्यसङ्गतमत आह—अचि र इति । ननु रेफादेशात्पूर्वमेव स्वरः
किं नेत्यत आह—परस्वादिति ॥ भाष्ये—शतः पूर्वं इति ।
'सौर्ध्वैः सप्तम्यस्तदन्तस्तप्तम्यः' इत्यस्य तु नान् प्रवृत्तिः, लङ्घानुसारेण
ज्ञापकसिद्धयेन चासार्यनिकत्वात्—इति दिक् ॥

तकाराकारस्येति । ह्रस्वप्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादिति
भावः ॥

(११३२ विधिवृत्तम् ॥ ६।१।६ आ. १७)

२६०५ सावेकाचस्तृतीयादि-

र्विभक्तिः ॥ ६।१।१६८ ॥

(सुपदार्थनिर्णायकभाष्यम्)

साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्,
आहोस्तिस्तसमीयबहुवचनस्य ?

कुतः सन्देहः ?

समानो निर्देशः ।

तसमीयबहुवचनस्य ग्रहणम् ।

कथं धायते ?

यद्यं 'न गोश्वन्साववर्ण-' (६।१।१८२) इति
गोशुनोः प्रतिषेधं शास्ति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् गोशुनोः
प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् ।

ननु चार्थसिद्धिरैवैषा ।

अनुगृहीताः स्तः । यैरस्माभिः प्रथमैकवचन-
मास्थाय 'गोशुनोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति स न
वक्तव्यो भवति ।

अवेत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः ।

दोषास्तु भवन्ति ।

तत्र को दोषः ?

खिना, खिना । अन्तोदात्तत्वञ्च प्राप्नोति ।

स्तिरिनी न स्तः । उक्तमेतत्—

एकाक्षरात्कृतो जातेः

सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

खयान् खयान् इत्येव भवितव्यम् ॥

१ 'विहितविशेषणादुत्तर' इति क. ख. पाठः ॥

२ समामेते भाष्यमिति । 'न' इति पृथक् पदम् । समामेतेत्यादि-
पदोपपत्तिरिति चतस्रः न सम्भवतीति भावः ॥

३ 'हलोर्लोपसिद्धम्'—'परस्परानुसारेण हलादि' इति सूत्रे ॥

४ अत्र च—विहितविशेषणादुत्तरम् ॥

५ उत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्वा सैमासे न भाव्यमिति भावः ॥

६ सौर्ध्वै इति । यदि भवत्यान प्रवृत्तिर्या तदा 'विद्युम्भो जगः'
इत्यन्यत्र 'यगुः दासः' इत्येव सूत्रेण सौर्ध्वं स्यात् । यदीति कृतमर्थ-
परोपादात्वादेव 'लीयव्यः' इत्यस्य चान् प्रवृत्तिरिति भावः ॥

७ तकारादिना व्यञ्जनेनैव तकारात्परस्य प्रतिश्रवसाविति—एवम्-
तप्राप्ताविति ॥

८ 'विद्युम्भो' य. छ. छ. पाठः ॥

इह तर्हि—याज्ञ्याम्—याज्ञिः—इति न सिध्यति ।
तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) साविति किमिति । यदि श्राद्धीयं मुख्यं
गृह्यते चेदा प्राथम्यात् प्रथमैकवचनस्य ग्रहणेन भाव्यम् । अथ
प्रायोगिकं ततः सप्तमीबहुवचनस्य । तदि प्रयोगे मुख्यं
श्रूयते । प्रथमैकवचनं तु विवृतरूपं प्रयोगे न सुरूपमिति
संशयान्न पृच्छति—यद्यमिति । 'गोषु—यसु'इति सप्तमी-
बहुवचन एकाच्चात् 'गोभ्या—यभ्याम्'इत्यादौ विभक्तेः
प्राप्तमुदात्तत्वं प्रतिपिध्यते । प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्रात्यभावा-
त्प्रतिषेधोऽनर्थकः । प्रथमैकवचने हि यदेकाच्छब्दरूपं 'गोः'
इत्याकारान्तं 'श्रा'इत्याकारान्तं न च तस्मात्तृतीयादिविभक्तिः
परा सम्भवतीति प्रात्यभावार्थिकं प्रतिषेधेनेति भावः । प्रकृतिग्रहणे
हि विवृतेर्महणं भवति, स्थानिवद्भावात् ; न तु विवृतिग्रहणे
प्रकृतेः ॥

अनुगृहीता इति । प्रतिषेधमन्तरेणैकस्थानस्य सिद्धत्वात् ॥
स्थितेति । प्रथमैकवचने 'सौ'इति विवृत्तप्रयोगात्तृतीयादौ
प्रकृतिरूपस्य श्रवणाद्विकृत्या प्रकृतेरग्रहणादित्यर्थः । सप्तमी-
बहुवचने तु 'सिषु'इति प्रकृतिरूपस्य प्रयोगात् स्वरविधौ
गलोपस्यासिद्धत्वात्तत्वे च तृतीयादौ प्रयोगास्तिष्यत्यन्तोदात्त-
त्वम् ॥

याज्ञ्यामिति । सप्तमीबहुवचने 'यात्सु'इति यदेकाच्
तत एव तृतीयादिरिति तिष्यत्यन्तोदात्तत्वम् । प्रथमैकवचने
'यान्'इति यद्वचनं न तस्मात्तृतीयादिरित्युदात्तत्वं न प्राप्नोती-
त्यर्थः । न च तन्मध्यपतितत्वाज्जुनो भेदकत्वाभावात्, विशिष्ट-
रूपशब्दविषयत्वात्तन्मध्यपतितपरिभाषाया । तथाच 'नेदमद-
सोरक्षोः'इति तथाभूतमेवाहं ज्ञापकम् । अन्ये तु—अन्वा-
देशोऽशमुदाहरन्ति—एभ्यः, एभिरिति । सप्तमीबहुवचने
'एषु' इत्यश्वदेशे कृते भवत्येकाच् । प्रथमैकवचने 'अथम्'
इत्येकान्न भवतीति स्वराप्रसङ्गः । 'ऊडिदम्' इत्यन्त्रान्तोदात्ता-
धिकारादशब्देऽस्यानुदात्तात्वादेनेन स्वरेण प्रयोजनम् ॥

(उच्योतः) ननु 'अनश् सौ' इत्यादिप्रथमैकवचनस्य ग्रहणे
सति कुतः सन्देहोऽत आह—यदीति ॥ यदेकाच्छब्दरूपमिति ।
मौल्यप्राप्त्यादेरग्रहणाच्च रूपमयमिति भावः । तत्पञ्च तु 'कौम्या
कुलाम्याम्' इत्यादावेतत्स्वराभावः । अत्र ज्ञापकेन सप्तमीबहुवचन-
ग्रहणं साधयतामन्यत्र प्रथमैकवचनग्रहणेनेति सूचितम् ॥

आप्ये—दोषा इति—यकस्मिन्नपि बहुवचनारोपेण बहुवचनम्,
उदाह—को दोष इति ॥

अनु सप्तमीबहुवचनेऽपि नलोपे सति विकृतरूपत्वेन प्रयोगोऽत
आह—स्वरविधाविति । 'नलोपः मुष्कर' इत्यनेन । 'न

तस्मात्तृतीयादिरित्युदात्तत्वं न प्राप्नोति'इति पाठः ॥

न च तन्मध्येति । तन्मध्येपतितन्यायेन यादृहणेन ग्रहणीऽपि
श्रौतरूपभेदः कुतो नेति चिन्त्यम् ॥ विधिष्ठेति । यथा 'सर्वोदीने-'
इत्यादौ । नन्वेव्य इत्यादौ 'ऊडिदम्' इत्यनेन निभक्त्युदात्तत्वं
सिद्धमिति किमनेन स्वरेण प्रयोजनमन आह—ऊडिदमिति ।
'एभिरप्ये' इत्यादौ सर्वाभ्यामुदात्तपदश्रवणं तु छान्दसमिति तद्भावात् ॥

(६२८८ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सावेकाच्च उदात्तत्वे त्वन्मदोः
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सावेकाच्च उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रति-
षेधो वक्तव्यः । त्वया, मया ॥

(प्रदीपः) त्वन्मदोरिति । सौ यत् इदं तस्मादेकाच्चः
परा तृतीयादिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थाश्रयेण प्रतिषेध उच्यते ।
तृतीयादावेकास्त्वमाधीयते न ॥ सावित्यर्थः ॥

(उच्योतः) ननु सप्तमीबहुवचने सुभ्यदस्त्वदोरेकाच्चत्वाभावेन
स्वराप्राप्त्या प्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह—सौ यदुच्यते । वार्ति-
काश्रवणनमात्रमेतत्, 'सौ'इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

(६२८९ उपसंख्यानक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्या-
भावात्सौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यस्मादत्र तृतीयोदिर्न तस्मावस्ति ॥

यद्यपि तत् सौ नास्ति, प्रकृतिस्तस्य सावस्ति ॥

(६२९० आक्षेपसाम्यवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतेस्त्वेनेकाच्चात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति सायने-
काच्चात् सा भवति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतेऽप्येति । सौ यदेकाच् तस्मात्परा तृती-
यादिरुदात्तेति सूत्रार्थं आधीयत इत्यर्थः ॥

(उच्योतः) सौ यदिति । एकाच्योपलब्ध्यस्य 'सौ'इत्युदात्त-
मित्यर्थः । एतद्वचनान्तप्रकृतिरव्ययप्रकृतेर्भक्तिन्यानामनविधानं
बोध्यम् । अन्यथा 'त्वात्सु' इति सौ यदेकाच् ततः परा 'त्वाभ्याम्'
इत्यादौ तृतीयादिविभक्तिरप्येवेति प्रत्याख्यानान्नङ्गतिः स्पष्टेव ।
'अविभक्त्यपदार्था ये' इति न्यायेन वा तयोर्विभक्तिमहणमिति दिक् ॥

आह—निलय न मन्त्रिरेति भावः ॥

१ तृतीयादिरित्यर्थः इति च. छ. पाठः ॥

२ 'यद्यप्येति' इति च. छ. पाठः ॥

३ 'प्रकृतेस्त्वेनेकाच्चात्' इति च. छ. पाठः ॥

४ 'यदेनेकाच्चात्' इति च. छ. पाठः ॥

५ 'यदेनेकाच्चात्' इति च. छ. पाठः ॥

१ 'यदेनेकाच्चात्' इति च. छ. पाठः ॥

२ भाष्यस्याभावादि । 'यद्यप्येति' योऽप्येकाच्चवचनं—इति शोभुनो

प्रतिषेधं नास्ति' इति भाष्यमभावात् रूपग्रहणम् ॥

३ काश्चाविति । अस्मिन्नेति इति सप्तमीबहुवचने यत् बहुवचनान्त

नलोपः सप्तमीबहुवचने यत् 'डे' इति रूपं तत्परात्तत्वेनाह मन्त्रिरेति

न दीर्घात्पदस्वरः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

आत्वे कृते पदसंज्ञाऽभावात् ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) दीर्घग्रहणमिति । 'अष्टन आ विमर्का' इति नित्यत्वादायविधेर्व्याभिचाराभावात् विकल्पेऽपि चात्वस्य ह्रस्व-
न्तात्परत्वात् पदस्वरेण भाव्यमिति प्रश्नः ॥

अष्टस्थिति । असादेव दीर्घग्रहणादाय विकल्पितमिति भावः ॥

(उद्घोषः) विकल्पेऽपि चेति । असादेव दीर्घग्रहणादिक-
स्योऽनुमास्य इति भावः । ह्रस्वन्तात्पदस्वरेण भाव्यमित्यन्वयः ।
तत्र हेतुः—परत्वादिति । पदस्वरः—'ह्रस्वपोत्तमम्' इति । अयं
च दीर्घान्तात्पदव्याप्तिरिति तत्राद्यः । तत्र हि न पदत्वम्, कस्यान्ते तु
मलोपस्थासिद्धत्वात्पदत्वमिति भावः ॥

(६२९२ दीर्घात्पदस्य ज्ञापकत्वस्यापकयातिरिक्तम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अष्टनो दीर्घग्रहणं पदसंज्ञा-
ज्ञापकमाकारान्तस्य जुडर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्यम् ।
किं ज्ञाप्यम् ?

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवत्यात्वे कृते पदसंज्ञेति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

आकारान्तस्य जुडर्थम् । आकारान्तस्य जुड
सिद्धौ भवति—अष्टानामिति ॥

ननु च नित्यमात्म्यम् ।

एतदेव ज्ञापयति—विभाषा आत्वमिति, यदयं
दीर्घग्रहणं करोति । इतरथा हि 'अष्टनः' इत्येव
ब्रूयात् ॥

(प्रदीपः) अष्टनो दीर्घग्रहणमिति । न्यायसिद्धसौ-
धार्यस्य दीर्घग्रहणं लिङ्गम्, आत्वस्य महिरज्जत्वादान्तराभावा
पदसंज्ञायाः कर्तव्यायामसिद्धत्वाच्चान्तत्वादेव पदसंज्ञायाः
सिद्धत्वात् ॥

एतदेवेति । दीर्घग्रहणेनान्यथाऽनुपपत्त्याऽयमर्थो ज्ञाप्यते ॥

(उद्घोषः) न्यायसिद्धस्येवेति । यद्यपि कार्यकालपक्षे 'पद-
त्रि' इत्येव वाक्यवतापश्चात् संज्ञा आत्वेन समेव, तथापि यथोद्वेष्टपक्षेऽन्त-
रङ्गत्वमिति भावः । न च नान्तरत्वावस्थायां जातेऽपि पदस्य आकारे
कृते जुड न स्यादिति वाच्यम्, एकदेशविकृतन्यायेन नान्सत्त्वा-
भाववत्त्वसमानाधिकरणपरममिदं पदस्वरपदत्वस्यावधारणेऽपि सुलभत्वा-
दिति तावदर्थम् । असादेव ज्ञापकादेव द्विषये यथोद्वेष्टसंवाच्यमिति

नोध्यम् ॥

दीर्घग्रहणेनेति । अन्यथाऽनुपपत्तिर्हने कस्याप्यर्थस्य शायिकेत्यर्थः ॥

(११३६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०१)

२६१० शतुरनुमो नयजादी

॥ ६ । १ । १७३ ॥

(६२९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नयजाशुदात्तत्वे बृहन्महतो-

रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नयजाशुदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । बृहती, बृहता । महती, महता ॥

(प्रदीपः) बृहन्महतोरिति । शतृवज्जावादेव सिद्धत्वा-
न्वियमार्थमेतत्, वृषदादिभ्यो आ भूदित्येवमर्थम् । ये तु गौरा-
दिषु बृहन्महदिति पठन्ति तेषामनर्थनोऽसौ पाठः । अनुपपत्ति-
नाधिकाराच्च 'अतिबृहती—अतिमहती' इति गौरादिषु नालोति
जीवेनोक्तिरक्षणः कर्तव्यः, तस्यानेनोदात्तत्वम् ॥ मन्त्रेण तदन्त-
विषयभावाच्च प्राप्नोति । नेतद्विधिः । तदन्तेऽपि बृहन्महत्त्वा परे
नयजादी भवतः ॥

(उद्घोषः) शतृवज्जावादिति । 'वर्तमाने वृषमहद्वृषज-
च्छतृवज्' इत्यनेन ॥ अनर्थकोऽसौ पाठ इति । 'नयर्थः' इति
शेषः । तन्मतेऽपि कर्तव्यता दर्शयति—अनुपपत्तिर्नेति ॥ सङ्-
ग्रहविषयभावादिति । विरोध्यासंश्लेषादित्यर्थः । अनेनैव
सिद्धे गौरादिषु पाठः किमर्थे इति तु चिन्त्यम् ॥

(११३७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०२)

२६११ उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्

॥ ६ । १ । १७४ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

ह्रस्पूर्वादिति किमर्थम् ?

अग्रये, वायये ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अग्रये इति । उदात्तस्यानिचो यण-
भेदेन सिद्धोऽर्धभावात्, ह्रस्वस्य ग्रहणं स्यात् । ह्रस्पूर्वग्रहणे तु
यणश्चर्यवित्तस्यैव प्रदणमित्यभिमानः ॥

१ अप च—अष्टनो दीर्घाद्विधेरावृष्टिर्हितम् ॥

२ दीर्घात् हेतुः अनुपपत्तिरित्यस्यापि दर्शयति—तत्र हीति ॥

३ 'आत्वस्य महिरज्जत्वादाय पदसंज्ञायाः कर्तव्यायामसिद्धत्वात्' इति
च स. पाठः । स च पाठः प्रागर्दिष्टः, यदर्थेभावात् महिरज्जत्वादाय
उद्योगदर्शनमिति पाठस्यास्य प्रागर्दिष्टत्वं श्रुत्यम् ॥

४ अनेनैवेति । बृहन्महद्वृषजोर्गौरादिषु पाठे वाच्योपपत्तिर्न सिध्य-
त्युक्तं । पाठेनैव सिद्धे वाच्यं न कर्तव्यमिति भावः ॥

५ अग्रये इति । अग्र इति उदात्तस्येवात्स रभादे वायमानो य एवम्,
ह्रस्व रभादे वायमानस्यादेवत्सोरात्स रभादे वायमानो येन मतिः ॥

६ अन्यथा—यणश्चर्यवित्तम् ॥

(६२९४ न्यासान्तरेण लक्ष्यसिद्धिबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उदात्तयणि हल्ग्रहणं
नकारान्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

नकारान्तार्थम् । नकारान्तादपि यथा स्यात् ।
चाकूपली, चित्पली ॥

(प्रदीपः) उदात्तयणीति । 'उदात्तयणः' इत्यपनीय
दात्तहलः' इति यक्ष्यमित्यर्थः ॥ चाकूपलीति—तत्पुरुषः । 'न
भूयाकृचिदिधिपु' इति पूर्वपदे प्रवृत्तिस्वरनिषेधात्समासान्तोदात्त-
त्यम् । 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नकारादेशः ॥

(उद्योतः) ननु ह्रस्वग्रहणस्य कृत्स्नत्वात्तत्स्य कर्तव्यत्वोक्ति-
रत आह—उदात्तयण इतीति ॥ तत्पुरुष इति । वाचः पति-
रिति विग्रहः । बहुमीदौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरानुदात्तत्वाद् उदात्तस्य नि-
षेधोऽप्रसिद्धिरिति भावः ॥ ननु तत्पुरुषेऽपि 'पत्वावैश्वर्ये' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादत आह—न भूयामिति ॥

(६२९५ ह्रस्वपूर्वग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वपूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदाया-
देशात्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रस्वपूर्वग्रहणं चानर्थकम् ।

किं कारणम् ?

समुदायादेशात्वात् । समुदायोऽप्रादेशः ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वपूर्वग्रहणानर्थक्यमिति । यथा
'उरणरः' इत्यनेनागनगसमुदायस्य सौभैतकिरिलादी रपरत्वं
न भवति, एवमत्र इत्यादौ गणयणसमुदाय उदात्तस्य स्थाने
विधीयते ॥ गणय केवल इति शरो न प्रतीयते इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) उच्चप्रवोत्रनाभाव दंयति—यथा'उरण-'
इति ॥

(६२९६ आनर्ध्वयोपष्टम्भकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्वरितत्वे वाच्यचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरितत्वे च ह्रस्वपूर्वग्रहणस्याप्यचनात्
गन्धामहे—ह्रस्वपूर्वग्रहणमनर्थकमिति ॥

(प्रदीपः) स्वरितत्वे चेति । 'उदात्तस्वरितयोर्गणः
स्वरितोऽनुदात्तस्य' इत्यत्र समुदायादेशस्याश्रयणदेव 'अमये'
इत्यादौ स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थं ह्रस्वपूर्वग्रहणं न कृतमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थमिति । ननु 'अमये' इत्यत्र
'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन निमित्तेः स्वरितत्वनिष्ठमेव, इति-
चेन्न; 'अमये जुष्टम्' इत्यादौ निषेधात् । तत्र हि 'जुष्ट' शब्दः 'जुष्टा-
पिते च चन्द्रसि' इत्याद्युदात्तः । तत्र हि 'नोदात्तस्वरितोदयम्—'
इत्यनेन 'उदात्तादनुदात्तस्य—' इत्यस्य निषेधात् । अनन्तरादि
तस्यैव स निषेधः, न 'उदात्तस्वरितयोः—' इत्येतेति दिक् ॥

(वार्तिकप्रत्यप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यत्ताद्युच्यते—उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारा-
न्तार्थमिति, क्रियते न्यास एव । द्विनकारको
निर्देशः—उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वाच्चोद्घातयोरिति ॥

यदप्युच्यते—ह्रस्वपूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदाया-
देशावादिति, अयमस्ति केवल आदेशः—यदुति-
तया, यदुतितये—इति ॥

(प्रदीपः) द्विनकारक इति । तत्रैको नकारो लुप्तपग-
मीदौ निर्दिष्टः, तस्योदात्तग्रहणेन विशेषणानुदात्तनकारादपि
परस्या नया उदात्तत्वं भवति । भाष्यकारेण भगवतिशयः
सुप्रकारं प्रति दर्शितः, न त्वयं स्पष्टा गतिः ॥

यदुतितयेति । बहुनि विद्यमान्यस्या इति बहुमीदौ ।
'बहोर्नम्वदुत्तरपदभूमि' इत्यतिदेशादन्तोदात्तार्थम्, अत्र विभ-
क्तदात्तत्वमिष्टतये ह्रस्वपूर्वग्रहणं कृतम्, 'उदात्तस्वरितयोर्गणः—'
इत्यनेन नु स्वरितत्वं भवति ॥

(उद्योतः) ननु नकारनिर्देशे तस्य पञ्चम्यन्तारं रामलो-
दात्तपञ्चस्य वेगान्मप्य इत्यतिष्ठितमेतत् आह—भाष्यकारेणेति ।
'उदात्त' इति सुप्रपञ्चयामिति भाष्याद्यप्यमन्ये ॥

ननु बहुमीदौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरानुदात्तत्वादिद्वयानुभावेऽन
आह—यहोर्नम्वदिति । 'उदात्तस्वरितत्वं भवति' इति पाठे उदा-
त्तान्तिक्कमितिनिष्ठं स्वरितत्वं भवतित्यर्थः ॥ भाष्ये—यदुतितया
इति—युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिगम्, एव हि
'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

१ पूर्वपदप्रकृतिस्वरानुदात्तत्वादिद्वयानुभावेऽन आह—यहोर्नम्वदिति । 'उदात्तस्वरितत्वं भवति' इति पाठे उदा-

२ योपातिनिष्ठमितिनिष्ठं स्वरितत्वं भवतित्यर्थः ॥ भाष्ये—यदुतितया इति—युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिगम्, एव हि 'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

३ यदुतितये इति युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिगम्, एव हि 'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

४ यदुतितये इति युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिगम्, एव हि 'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

५ यदुतितये इति युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिगम्, एव हि 'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

५ 'यदुतितये' इति युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिगम्, एव हि 'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

६ यदुतितये इति युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिगम्, एव हि 'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

७ 'यदुतितये' इति युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिगम्, एव हि 'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

८ यदुतितये इति युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिगम्, एव हि 'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

९ यदुतितये इति युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिगम्, एव हि 'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

१० यदुतितये इति युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिगम्, एव हि 'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

(११३८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०३)

२६१३ ह्रस्वनुद्धर्भ्यां मनुप्

॥ ६ । १ । १७६ ॥

(६२९७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मनुबुदात्तत्वे रेग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मनुबुदात्तत्वे रेग्रहणं कर्तव्यम् । आ-
रेयानेतु नो विशः ॥(मदीपः) आरेयानिति । रयिरस्यास्तीति मनुप् ।
'रयेनेतौ बहुलम्' इति सप्रसारणम्, पूर्वकादेशः, 'आहुणः',
ततो ह्रस्वाभाषान्मनुप्स्वरो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(६२९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ त्रिंप्रतिपेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्रेष्व प्रतिपेधो वच्यः । त्रिवतीर्या-
ज्यानुवाक्या भवन्ति ॥(मदीपः) निघन्तीरिति । 'छन्दसीर' इति वचम् ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्गशीर्षः ॥

(११३९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०४)

२६१४ नामन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१७७ ॥

(उद्देश्यतावच्छेदकनिर्णायकभाष्यम्)

इह कस्मान् भवति—किशोरीणाम्, कुमारी-
णाम् ।

ह्रस्वादिति धर्तते ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अग्नीनाम्, चायूनाम् ।

किं कारणम् ?

दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावात् ।

इदमिह संप्रधार्यम्—दीर्घत्वं क्रियतां स्वर इति,
किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्यादीर्घत्वम् ।

एवं तर्हि—

(६२९९ ह्रस्वोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम्—
'मतौ ह्रस्वान्तात्' इति ॥(मदीपः) मतौ ह्रस्वान्तादिति । मनुपि ह्रस्वान्तं
न दृष्ट ह्रस्वात्तो नामन्यतरस्यामुदात्तो भवतीत्यर्थः ॥(उद्देश्यः) 'मतौ ह्रस्वान्तात्' इति न्यासेऽग्नीनामितिदि-
खदवस्येव । मनौ ह्रस्वान्त 'अग्नि' इति, नामस्तस्यात् परत्वाभावादः
अतस्तस्य तिद्धिप्रकार दर्शयितुमर्थमाह—मनुपीति ॥

(ह्रस्वग्रहणे प्रख्याप्यानभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । आहायम्—ह्रस्वान्तादिति, न च
नामि ह्रस्वान्तोऽस्ति, तत्र भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते—
ह्रस्वान्तं भूतपूर्वमिति ॥

सांप्रतिकामाभावे भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते ।

अयं चास्ति सांप्रतिकः—तिष्ठणाम्, चतर्षुणा-
मिति ।नैतदस्ति । 'पट्टत्रिचतुर्भ्यां हलादिः' (६।१।१७९)
इत्यनेनान् भवितव्यम् । तस्मिन्निषे प्रोक्ते इयं त्रिमा-
पाऽऽरभ्यते ।एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—'पट्टत्रिचतुर्भ्यां',
नामुदात्तो भवति ।ततः—'हलादिः', हलादिश्च निभक्तिरुदात्ता
भवति पट्टत्रिचतुर्भ्यां इति ॥

इदं तर्हि—त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ।

ननु चात्रापि 'नृ चान्यतरस्याम्' (६।१।१८४)
इत्येव स्वरोऽत्र याधको भविष्यति ।

न लिख्यति ।

किं कारणम् ?

ह्रस्वग्रहणं तत्रानुवर्तते ।

किं पुनः कारणं ह्रस्वग्रहणं तत्रानुवर्तते ?

इह मा भूत्—प्रा, त्रे । 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्'
(६।१।१७४) इत्येव स्वरोऽत्र याधको भविष्यति ॥

इदं तर्हि—नरि ।

नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । यद्येता-
वत्प्रयोजनं स्यात् 'नाम्' इत्येव धृयात् । तत्र वचनात्
भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते—ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति ॥अथवा नैवं विज्ञायते—नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं
कर्तव्यमिति ।

कयं तर्हि ?

नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादिति चर्तत इति ॥

(मदीपः) भूतपूर्वगतिरिति । अह्वे दीर्षं ह्रस्वान्त-
त्वरः 'नाम्' अभूत्—इति ह्वे दीर्षं स्वरः प्रवर्तते ॥पट्टत्रिचतुर्भ्यां नामिति । निरूप्ये प्राप्ते त्रिमाथो
योगविभाग इति सांप्रतिकामाभावाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते ॥नैकमुदाहरणमिति । 'ह्रस्वग्रहणम् मनुपि' इत्यत्र ह्रस्व-
ग्रहणस्य स्वरितवमिहायं प्रतिपादयति, तत्र सर्वह्रस्वसंप्रधार्यमिति

विषयसंकोचो न युक्तः । अन्यथा व्यथवाय 'नृ चान्यतरस्याम्' इत्यस्यानन्तरं 'नाम्' इति ब्रूयादित्यर्थः ॥

मतौ ह्रस्वादिति चर्तत इति । मनुष्यग्रहणमिहानुदत्तं सामर्थ्यात्सम्यन्तं संपद्यते । ततो यतौ यद्ग्रहान्तं दृष्टं तस्मात्परः 'नाम्' उदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—सांप्रतिकसत्तां समर्थयते—वसिष्ठिले प्राप्ते इति ॥

विकल्पे प्राप्ते इति । 'नामन्यतरस्याम्' इति विकल्पे प्राप्ते इत्यर्थः ॥ सांप्रतिकभाषादिति । योगमिमात्रेण चतसृणामित्यत्रास विवक्ष्यसा बाधाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

भाष्ये—उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिष्वेव स्वरो याधक इति । यपि 'कत्रा—यत्रि' इत्यादौ चरितार्थस्यास्य नृभिरित्यादौ चरितार्थेन 'नृ चाऽन्यतरस्याम्' इत्यनेन परत्वाद्भाष्यः प्राप्नोति, तथापि पूर्वविप्रतिषेधेनाऽप्य तदेवेति भाष्ये पूर्वपक्षेकदेश्यमिमान् इत्याहुः ॥ नैकमुदाहरणमिति । नृणामित्येतत् ॥ नन्वत्र ह्रस्वग्रहणभावात्कस्य वचनस्य सामर्थ्यम् ? अत्र बाध—ह्रस्वनुदिति ॥ तत्र युक्तिमाह—अन्यथेति । 'नाम्—' इति सूत्रे च नृग्रहणमनुवर्तयेऽन्यतरस्यामिति च, ह्रस्वग्रहणानुवृत्त्यप्यत्र द्रष्टव्या । अन्यथा दीर्घनृशब्देऽपि स्यात् । न चेष्टापत्तिः, सामर्थ्यायोगादिति भावः ॥ भाष्ये—नैवं विज्ञायत इति । 'मतौ ह्रस्वग्रहणम्' इति कार्तिकस्य 'कतं—भ्यम्' इति न शेषः, किन्तु 'वर्तते' इति शेष इत्यर्थः ॥

(११४० निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०५)

२६१९ न गोश्वन्सावर्ण्यराडङ्कु-
ङ्कुऋयः ॥ ६ । १ । १८२ ॥

(एकदेशिनः 'सौ' इति सप्तमीबहुवचननिर्णयभाष्यम्)
साधयित्ति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्,
आहोस्विसप्तमीबहुवचनस्य ?

कुतः सन्देहः ?

समानो निर्देशः ।

पुरस्तादेव निर्णयः—सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहण-
मिति, इहापि तदेव भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । एकप्रकरणोपादानादिति भावः ॥

(उद्योतः) एकप्रकरणोपादानादिति । एकप्रकरण उपभो-
क्तादानादित्यर्थः ॥

(सप्तमीग्रहणे आहोपभाष्यम्)

यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्, ताभ्यां ग्राह्य-
जाभ्याम्—याभ्यां ग्राह्यजाभ्याम्—अत्र न प्राप्नोति ।

विधिरप्यत्र न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न होतव्यवति—यत्तौ रूपम् ।

इदं तर्हि—तेभ्यो ग्राह्यणेभ्यः, येभ्यो ग्राह्यणेभ्यः ।

विधिश्च सिद्धो भवति ।

प्रतिषेधस्तु न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ताभ्यामिति । सप्तमीबहुवचने 'तेषु' इत्य-
वर्णान्तत्वाभावात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

विधिरप्यत्रेति । 'तेषु' इति सप्तमीबहुवचने यदेकारान्तं
रूपं न तस्मादत्र परा तृतीयादिः ॥

(उद्योतः) न तस्मादत्रेति । पक्ष विधेः प्राद्व्यभावादि-
पेधाप्रवृत्तावपि न दोष इत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अस्ति पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किंचिद्वि-
संगृहीतं भवति, आहोस्विहोपान्तमेव ।

अस्तीत्याह ।

इह—'याभ्यो ग्राह्यणीभ्यः' 'ताभ्यो ग्राह्यणीभ्यः'
इति । विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च ।

(प्रदीपः) ताभ्य इति । 'तासु' इति सप्तमीबहुवचने-
ऽवर्णान्तत्वात् ॥

(साधयित्ति प्रथमैकवचनग्रहणे दोषभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् ।

यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्, 'तेन' इति स्पर्श-
पुंसि न सिध्यति ।

न चावश्यं पुंस्त्वेव, स्त्रियां पुंसि नपुंसके च । तेन
ग्राह्यणेन, तथा ग्राह्यण्या, तेन कुण्डेन—इति ।

सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणे एव दोषः ॥

(प्रदीपः) तेनेति । 'स' इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं
न तस्मात्परं तृतीयैकवचनम्, किं तर्हि ! स्यान्तरयुषात् ॥
तथेति । 'सा' इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं न तस्मात्परं
तृतीया, नपुंसके च । 'तत्' इति साधयणान्तमेव न भवतीति
'तेन ग्राह्यनपुंस्त्वेन' इति प्रतिषेधाप्रवृत्तिः ॥

सप्तमीबहुवचनस्यापीति । 'तेषु' इति पुंनपुंसकयो-
रुपादवर्णान्तं न भवति । 'तासु' इति स्त्रियां यदवर्णान्तं
तथापि 'तया' इत्यत्र रूपान्तरयुषात्परा तृतीया—इति प्रतिषेधो
न प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) 'तेन' इत्यत्र सप्तमीबहुवचने दत्त 'ने' इति रूपं
सप्तः एव 'न' इति तृतीयसिद्धिभेदेऽपि तदवर्णान्तं—इति
विधेः प्राप्तिरप्येता ॥

(यत्तदोर्ग्रहणेन प्रथमैकवचनस्यापनमाध्यम्)

तस्मादुभाभ्यामपि प्रतिपेधे यत्तदोश्च ग्रहणं कर्तव्यम्—इति । 'न गोश्वन्सावर्णराडङ्कुङ्कुङ्गयः' 'यत्तदोश्च' इति ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । प्रथमैकवचनस्य तिङ् ग्रहणम्—इति निर्णयः । तेन वृशवातिसादावपि मनुष्य उदात्तत्व-प्रतिपेधो भवति । सप्तमीबहुवचने त्ववर्णान्ता वृशदयो न भवन्तीति मनुष्य उदात्तविपेधो न स्यात् ॥

तेनेति यदुपन्यस्तं प्राप्तस्तत्र कथं स्वरः ।

एकारान्तं यदेकाच् सौ तस्मादत्र परो न टा ॥

न चाहुणे कृते प्राप्तिर्निषेधादुभयाधये ।

विधावन्तादिस्वरस्य चिन्त्यं तस्मादिदं युधैः ॥

(उद्घोतः) इति निर्णय इति । 'नो' इति वृत्तसमाध्य-प्रामाण्यान्मनुष्यदानुवृत्त्या विभक्तिमनुष्यपदे प्राप्तस्वरमानस्यापि निषेध इत्यपि निर्णयो बोध्यः । 'यत्तदोः' इत्येव माध्यकोः 'केच्य' इत्यादौ निषेधो न भवेत्येव । सावर्णान्तं यदूप तस्मात्परत्वं विम-क्ष्याद्युल्लिखितारण्यच्छिन्नं प्राप्तम्, तेन न 'नो' इति वृत्तसमाध्य-विरोधः । तत्र हि 'वैतल्यान्' इत्यत्रास्य प्राप्तिः दृष्टिता । नापि 'कुमारी' इत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरनिषेधश्चापरमाध्यविरोधः, 'यत्तदोश्च' इत्यस्य च सार्धवचमिति बोध्यम् ॥

चिन्त्यमिति । यं च 'सापेकाचः' इत्यस्य प्राप्त्यभावादेवैकस्वर-सिद्धिरिति भावः । वस्तुनो माध्यमते 'टाडसि—' इति घञे नादेशस्यैव सार्वत्रिकदेशविह्वलन्यायेनान्तवचनानुषंगोक्तं चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥

—१००—

(१११ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०६)

२६२२ तित्स्वरितम् ॥ ६ । १ । १८५ ॥

(स्वरिताधिकरणम्)

(६३०० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिति प्रत्ययग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—'ऋत इत्यातोः' (७।१।१००)

किरति, गिरति ॥

(प्रदीपः) किरतीति । तित्वा प्रलयितः सन्नाभमेण सञ्जी

कथ्यते—इत्यस्ति तित्वापदेश आदेशस्य । यथा 'अचो यत्' इति प्रलयस्य । इत्यस्मा हि प्रत्यायक एव व्यवस्थितस्य प्रवर्तते । लोपविधानद्वारेण च तस्यासत्त्वं प्रत्याप्ये प्रतिपाद्यते । तथा चायमर्थः—अजन्ताद्वातोः प्रलयो भवति स च तित्कार्यं लभत इति । अनेकप्रयोजनदर्शनानानुबन्धानां त्कारस्तत्कालग्रह-णार्थं स्यात्, स्वरितार्थं च । प्रलयप्रत्यययोः प्रलये संप्रत्यय इति परिभाषा ॥ भाष्यकारवार्तिककाराभ्यां न कचिदाश्रिता ॥

(उद्घोतः) ननु 'ऋत इत्—' इत्यादौ प्रत्यायकस्य सिद्धेऽपि तत्परस्वरत्वात्प्रत्यायकस्य विधेयस्येकारस्य तित्वाभावात्कथमत्र प्राप्ति-रत आह—तितेति । 'ऋतं इत्यातोः' इति वृत्तस्येन इच्छादेने-त्यर्थः । 'तेन प्रत्यायितः सञ्जी 'द्विरेको जमरः' इति वृत्तद्वाराधेयोत्-भेदोपचारात्सञ्जापमेण कथ्यते' इत्यन्वयः । 'इत्ता प्रत्यायितः' इति पाठान्तरम् ॥ ननु यदादिप्रत्ययस्य मुरयमेव तित्त्वम्, नेत्याह—इत्यंशा हीति । प्रत्यायक एव—सञ्जीपात्—एव । उर्वदेशोत्तर-काले तद्विधानादिति भावः ॥ तस्यासारं प्रत्याप्ये इति । पदा-धोपस्थितेरनुवचनविनिर्मुक्त्या एव जायमानत्वादिति भावः ॥ ननु तस्यै तत्परस्वरप्रवृत्त्या चरितार्थस्य कथं संशयपकाराव स्यात् ? अत आह—अनेकेति । 'अनुबन्धानाम्' इति पूर्वान्वयि । वस्तुनो विधीयमानत्वेन तत्परस्वरप्रवृत्तौ कलाभाव इति चिन्त्यम् ॥ न कचिदाश्रितेति । 'अङ्गस्य' इति घञे जातिवृत्तचिन्त्यमिव । यदा न वापि कश्चसिद्धार्थमाश्रितेत्यर्थः । 'नङ्गस्य' इति घञे तु तत्प्रत्याख्यानपदेकदेशिनोपन्यसा, न तु सिद्धान्तिना—इत्याद्यर्थः । 'अङ्गो' इत्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वेऽपि नेदम्, विशावकालिक-प्रत्ययत्ववत् एव प्रवृत्त्या—इत्याहुः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि यकव्यम् ।

न यकव्यम् ।

नैप तकारः ।

कस्तर्हि ?

दकारः ॥

(दकारकरणे दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि दकार आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ।

भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति ॥

(भाष्यमानोऽप्युकार इति परिभाषासाधकभाष्यम्)

यदि भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यते

१ 'वदात्तावनिषेधो न' इति च. क. घ. पाठः ॥

२ चिन्त्यमिति । तत्रैव चिन्त्य—भाष्ये हि 'टाडसि—' इत्यत्र इवादेश मत्तादाय नादेशस्य स्वरवचनमाह । 'तेन' इत्यत्र इवादेशे 'आदि' यादृ इत्यत्र 'आदि' इति योगविभागात् भाष्यकारकृतत्वं टाडमन्त्रादन्तस्ते कृते 'तेन' इति सिद्धौ धर्तृभेदवचने वदेष्टव्यम् 'ते' इति तत्कालस्य 'न' इति टाडस्य इत्यत्र 'सापेकाच—' इत्यस्य प्राप्तिरिति ॥

३ 'इत्ता प्रत्यायिता' इति अ. पाठः ॥

४ प्रत्याप्ये—लोपोपे ॥

५ प्रत्याप्ये—विपेधे ॥

६ 'भाष्यवार्तिककाराभ्यां' इति च. घ. पाठः ॥

७ कैष्योक्तविधौपदेश्यमाह—ऋत इत्यातोः इतीति ॥

८ तित्वा मत्ताविति इत्यादिमदीयप्रत्ययवमाह—तेनेत्यादिना ॥

९ यदादिप्रत्ययस्य—अथो यदिति यद्विहितप्रत्ययप्रत्ययस्य ॥

१० इत्यस्मा हि स्वरूपेणैव एव प्रवर्तते इत्यत्र हेतुमाह—उपदेशोत्तरादि ॥

उपदेशोत्तरादित्यस्माद्वा इति मत्तावितिहेतु मत्ताविति ॥

११ तस्य—अनुबन्धस्य तत्कारस्य ॥

१२ ननु 'अङ्गो' इत्यत्र चिन्त्यविधिविधौ तत्ता रारितः स्वरत आह—

अत्रातिव्याप्येति ॥

‘अदसोसेर्दादुदोमः’ (८।१।८०) अमूभ्यामित्यत्र न प्राप्नोति ।

एवं तर्धाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणम्—इति, यदयं ‘दिव उत्’ (६।१।३३) इति उकारं तपरं करोति ॥

(उद्योतः) आभ्ये—यदयं दिव उदिति । पतद्भाष्यविरोधात् ‘एतत्तपरवरणसामर्थ्यादिषु शुभ्यामित्यादौ भाविदीर्घव्यावृत्तिः’ इति समसाराण्यतशास्त्रस्यैवयादयधिन्या एव । शपिते चारितार्थ्यं तु शुभ्यामित्यादावुक्तौ एतत्प्रवरणाय बोध्यम् । यदि तु ‘बृहोः—’ इति यत्ने द्विवीलनुपचिपेयं तत्रोदेव दुर्लभसुखा ‘फल उव’ इति तपरत्वं शपकं बोध्यम् । तस्य क्वचाराकारयोः स्थाने आन्तरतम्याप्राप्तयेर्ष-भ्याश्रयधम् । एचिद्भाष्येऽपि तथैव पाठः । ‘अदसोसेः—’ इत्यत्र समाशास्त्रमनिर्देश इति तु ‘दिव उत्’ इति यत्रे दूषितमसाभिः ॥

(उपसंख्यानोपलभकभाष्यम्)
एचमर्थमेव तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्, अय मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) एचमर्थमेवेति । उकारार्थमित्यर्थः ॥
(उपसंख्यानाक्षेपभाष्यम्)

नैव तकारः ।
फलार्हि ?
दकारः ।
यदि दकारः, न शपकं भवति ।

(प्रदीपः) फलार्हि दकार इति । इक्षणायां च कर्त-
व्यायां ‘याऽशताने’ इति चर्त्यस्य ‘पूर्वप्राणिजम्’ इत्यविद्वत्ता-
तित्याभावात् रचितित्याभावाः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ‘तपरस्तत्कालम्’ (१।१।७०) इति
दकारोऽपि चर्त्यभूतो निर्दिश्यते ।
यत्तयं चर्त्यस्यातिष्ठत्यात् ‘एदि च’ (६।१।१४)
इत्युच्यं प्राप्नोति ।
सौत्रो निर्देशः ।

अथवा—असंहितया निर्देशः करिष्यते—‘अणुदि-
स्तपणंभ्य ध्याप्रत्यया’ ‘तपरस्तत्कालम्’ इति ॥

(मदीयः) दकारोऽर्पयति । मन्वेनं चति ‘तपरस्त-
त्कालम्’ इत्यत्र एवमितिगम्यमाध्यायम् ‘अदोरे’ इत्यत्रो-
पारस्य तपरचातिगम्यमाध्यायम् इत्यत्र । एवं तर्हि दकारस्य
स्वप्ने एवमं इत्यत्र निर्देशः ‘अदोरे’ इति करिष्यते । अदोरे
‘पूर्वप्राणिजम्’ इत्यत्रोपारस्यमाध्यायम् । अथमपि आभ्ये
मदुग्म—‘मं तपरः । मन्वेनं’ इति दकारः इति, एवमपि मन्वे
मन्वेनं को दकारः मन्वेनं ॥

(उद्योतः) एवं तर्हि यकारस्येति । वस्तुतोऽनित्यत्वात्पञ्च-
मीसमासस्य न दोषः ॥

(१।१२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ वा. १०७)
२६२३ तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशाह-
सार्वधातुकमनुदात्तमह्विडोः
॥ ६ । १ । १८६ ॥

(अनुदात्ताधिकरणम्)
(अकारान्तं यदुपदेश इत्यर्थेकरणपरभाष्यम्)
अदुपदेशादिति कथमिदं विज्ञायते—अकारो य
उपदेश इति, आहोस्विदकारान्तं यदुपदेश इति ?
किं चातः ?
यदि विज्ञायते—अकारो य उपदेश इति, ‘हत्तः,
हृत्तः’ इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते—अकारान्तं यदुपदेश इति, न
दोषो भवति ।

ननु चाकारान्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने-
ऽत्रापि प्राप्नोति । एतदपि हि व्यपदेशिद्यद्वायेना-
कारान्तं भवत्युपदेशे ।

अर्थयता व्यपदेशियद्वायः ॥

(प्रदीपः) कथमिति । यदोपदेशोऽकारेण विशेष्यते
तदा तदन्तविधिपदवात् ‘अकारान्त उपदेशः’ इत्यर्थः संप-
यते । यदा तदुपदेशोकारो विशेष्यते निपातनाय विशेषणस्य
परनिपातस्य ‘अकार उपदेशः’ इत्यर्थ इति पदद्वयसमवा-
त्यमर्थः ॥

इत इति । इत्येवकार उपदेशो भवति ततः परं तत्तार्थ-
धातुकमिति स्वरप्रवृत्तः । इन्तिस्वरकारान्त उपदेशे न
भवतीति ‘अकारान्त उपदेशः’ इति विज्ञायमानं न दोषः ॥

एतद्विधिः । अथ हकार एवादन्ततया कम्माधीयते ।
नेतद्विधिः । समुदायपरत्वादुपदेशस्य नास्ति हकारस्याकारान्त-
स्योपदेशायम् । तथा हि—इतिनेकारान्तो व्यपक्षित उप-
देशो, दकारस्तु कश्चितोऽकारान्तत्वेन—इति नास्तिद्विगुण्यते ॥

अर्थयतेति । यदुपदेशोऽर्थयत् सौत्रस्य स्तोत्रोपादानान्ता
नेदं प्रतिपद्यते । यथा ‘इत्यत्र’ इत्यनेनप्रागुक्तार्थेदाजिहि
अपदिश्यते । अनर्थक्यम् ॥ नेदनिवन्धनाभावाच्चरदेशिष-
ज्ञावनायाः ॥

(उद्योतः) यदोपदेश इति । यदोपदेश उपदेशोऽकारेण
इति । यथा तु यदोपदेशो यदुपदेशः ॥

हृदोर्हि । अद्यतन विशेष्यते यः देवदेवता यदोपदेशो
इति यदोपदेशो यदोपदेशो यदोपदेशो यदोपदेशः ॥

समुदायपरत्वादिति । तस्य कार्यार्थत्वात्तदुपदेश एव तात्पर्यम् । तत्रानादकतया त्ववयवानामपि प्रत्येकमुपदिश्यमानत्वं, न तु 'ह' इति समुदायस्य तत्त्वमिति भावः ॥ इयवसितः—पृथक् कृतः ॥

अयमेवेति—भाष्ये । यो बाँडर्षबोधनेऽसहायः सत एवार्थ-
चात् तत्र व्यपदेशिवद्भावः, नात्र तथेत्यर्थः । एवग्रार्थवत्त्वेनासहा-
यत्वमुपलक्ष्यते । अथेवता शब्देन व्यपदेशितदृशो भावः—कार्यं
रभ्यत इत्यग्रार्थे इति परे ॥ भेदनिबन्धनाभावादिति । भेद-
निमित्ताभावादित्यर्थः ॥

(अकारान्तं यदुपदेश इत्यर्थस्वीकारे दोषनिवारकमाप्यम्)

यदि तर्हि अकारान्तं यदुपदेश इति विद्यायते,
मा हि धुक्षाताम्—मा हि धुक्षायाम्—अत्रापि
प्राप्नोति ।

अस्तु, अनुदात्तत्वे कृते लोपः, उदात्तनिष्ठुत्तिस-
रेण सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—अनुदात्तत्वं क्रियताम्, लोप
इति; किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वालोपः ।

एवं तर्हि—इदमद्य लसार्थधातुकानुदात्तत्वं प्रत्य-
यस्वरसापवादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभि-
निविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादु-
त्सर्गाः । प्रकल्प्य आपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभि-
निविशते ।

तत्रैतावदत्र कदाचित्प्रत्ययसरो भवति, अपवादां
लसार्थधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते ।

तत्रानुदात्तत्वं क्रियताम्, लोप इति, किमत्र
कर्तव्यम् ?

परत्वालोपः ।

यद्यपि परत्वालोपः सोऽसावविद्यमानोवाचोऽनु-
दात्ते उदात्तो लुप्यते ॥

(प्रदीपः) मा हि धुक्षातामिति । लोपे कृतेऽकारा-
दुपदेशात्पर लसार्थधातुकं न भवतीति नास्त्वनुदात्तत्वप्रसङ्गः ।
उपदेशे यदकारान्तामित्यत्र ॥ पक्षे कस्योपदेशेऽकारान्तत्वात्
कृते लोप एकदेशमिहकृतस्थानन्यात्वात्तत्तर लसार्थधातु-
कमिति स्वरप्रसङ्गः ॥

तत्र तावदत्रेति । लसार्थधातुकस्य प्रत्ययायुदात्तत्व
न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

सोऽसाविति । परत्वालोपे कृते उदात्तनिष्ठुत्तरः
क्रियता लसार्थधातुकानुदात्तत्वं चेति विचारे यद्यपि परत्वा-
लसार्थधातुकानुदात्तत्वं भवति तथापि पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदा-
त्तनिष्ठुत्तरलोपे भवत्येव ॥

(उद्घोतः) लोपे कृते इति । 'अस्यस्य' इत्यनेन ॥ ननु
लोपे कृते योऽकारान्तः स नाप्य, तदुद्देशमात्रात्—इत्यत्र आह—एकः
देशमिहकृतस्थानन्यात्वादिति । सपत्यकारान्तत्वाभावेऽपि औप-
देशिक तदादाय कार्यसम्भवादेकदेशमिहकृतस्थानन्यात्वं वा
क वययोगः, अस्तिचित्वादिना तयोपप्राप्तिश्च—इति चिन्त्यम् ॥

लसार्थधातुकस्य प्रत्ययायुदात्तत्वमिति । कस्य तु प्रवर्तत
एवेति भावः । तत्प्रत्ययकृतेपनिधायितरं न, लसार्थधातुकस्य विकरण-
स्वरस्थानत्वतामिहनेन लसार्थधातुवनिधातामयोजनवद्वयानात् ॥

ननु परत्वालोपेऽपि उदात्तनिष्ठुत्तरात्परत्वादित्दमनुदात्तत्वमेव
स्यादत्र आह—यद्यपीति ॥

(३३०१ सप्तमीनिर्देशोपसंनयानवर्तिनम् ॥ १॥)

॥ * ॥ तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमी-
निर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तास्यादिभ्यश्चानुदात्तत्वे सप्तमी-
निर्देशः कर्तव्यः, 'लसार्थधातुके' इति यक्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

अभ्यस्तसिजर्थम् । अभ्यस्तानामादिदवाचो
भवति लसार्थधातुके, सिजन्तस्यादिदवाचो भवति
लसार्थधातुके ।

'लसार्थधातुकम्' इत्युच्यमाने तस्यैवायुदात्तत्वं
स्यात् ॥

यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते, तास्यादीनामेवायु-
दात्तत्वं प्राप्नोति ।

नैव दोषः । 'तास्यादिभ्यः' इत्येषा पञ्चमी
'लसार्थधातुके' इति सप्तम्याः पठौ प्रकल्पयिष्यति
'तस्यादित्युत्तरस्य' (१११६७) इति ॥

(प्रदीपः) तस्यैवायुदात्तत्वं स्यादिति । असति
सप्तमीनिर्देशे 'अभ्यस्तानामादिदवाच', लसार्थधातुकं चोदा-
त्तम्' इति सूत्रार्थः स्यात् । वचनसामर्थ्याच्च यौगपदे स्यात् ।
अथा 'अन्तश्च त्वे युगपत्' इत्यत्र । पर्यायो वा प्रसज्येत ।
न चैतच्छङ्कयते वक्तुम्—लसार्थधातुकमित्युच्यमानेऽर्थाद्विभ-
क्तिविपरिणामो भविष्यतीति, यथायुतवचनपक्षमेव विभक्ति-
विपरिणामस्यायोगात् ॥

१ तस्य—यदुदात्तम् ।

२ प्रत्ययस्वरसापवादः इति । अस्ययुदात्तत्वं पूर्वं न प्रवर्तत इति
लसार्थधातुकस्यानुदात्तत्वमेव । एव च पूर्वं लोपेऽपि तस्ययुदात्तत्वमेवोदात्त-
निष्ठुत्तरात् सिद्धमिति भावः ॥

१ 'तत्रात्र तावत्' इति अ यात् ।

२ 'अपवादविषय' इति अ. क. पाठः ॥

३ 'तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे' इति अ. क. उ. पाठः ॥

४ 'अभ्यस्तसिजर्थः' इति अ. क. उ. पाठः ॥

तास्यादिभ्य इत्येपेति । अट्टतार्था हि पथमी, सप्तमी-
निर्देशस्तत्तरत्र कृतार्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'अभ्यस्तानाम्' इति निर्देशोपेणमेवादिरुदात्तः
स्यादिति कथं लसावंधातुकस्य स्यात्? अत आह—असतीति । भाष्ये—
ध्रुवकारोऽप्यर्थे इति भावः ॥ ननु तत्र मुगपद्ब्रह्माण्डोत्पत्तिमात्रे प्रकृते
क्रमं समावेशः, 'अनुदात्तं पदम्' इति परिभाषणादत आह—
पर्यायो वेति ॥ अर्थोद्विभक्तीति । उत्तरधेलथः । चकारामावात्,
अन्यस्य क्वाचित्त्वेन निर्देशाचेति भावः ॥

यथाश्रुतेति । वक्तृत्विलथः । परे तु—अभ्यस्तानां सम्बन्धि
लसावंधातुकमाद्युदात्तमित्यर्थः स्यात् । 'आदिः' इति नामकदेशग्रह-
णम् । अत एव भाष्ये 'तस्यैव' इत्युक्तम् । सप्तम्यां 'आदिः
सिचः—' इति चूत्रे फलाभावादसंबन्धः, सिचो लसावंधातुकपरस्यैव
सत्त्वात् । प्रथमायां तु तस्याद्युदात्तत्वाय संबन्धः स्यादिति दोष इति
मात्वा 'सिजर्थम्' इति, न तु सप्तम्यन्तसंबन्धावदयवत्त्वामि-
प्रावय्—' इत्याहुः ॥

ननु विपरीतं किं न स्यात्? अत आह—अकृतार्था हीति ॥

(६३०३ विप्रतिषेधबोधककार्यार्थिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चित्स्वरान्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) चित्स्वरान्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भ-
वति विप्रतिषेधेन ।

चित्स्वरस्यावकाशः—चलनः, चोपनः ।

तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वस्यावकाशः—आस्ते, शोते ।

इहोभयं प्राप्नोति—आसीनः, शयानः ।

तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।

नैप युक्तो विप्रतिषेधः ।

किं कारणम् ?

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः, न चात्रैको द्विकार्य-
युक्तः । आदेरनुदात्तत्वम्, अन्तस्योदात्तत्वम् ।

नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

असंभवोऽपि ।

ननु चात्राप्यस्ति संभवो यदुभयं स्यात्—
आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति, अस्ति
च संभवो यदुभयं स्यात् ।

नैपोऽस्ति संभवः—आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चो-
दात्तत्वमिति ।

कथम् ?

यक्ष्यत्येतत्—स्वरविधौ सद्भातः कार्यो भवति—
इति ॥

(प्रदीपः) संघातः कार्योति । ततश्चानस्य सर्वस्यानु-
दात्तत्वेन भाष्यम्, न तु 'आदेः परस्य' इति वचनादादिः ।
ततोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादस्ति विरोध इति परत्वात्
चित्स्वरं वाधित्वाऽनुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—आदेरनुदात्तत्वमिति । 'आदेः पर-
स्य' इति वचनादिति भावः ॥ स्वरविधौ सद्भातः कार्योति—
'मीही—' इति सूत्रे वक्ष्यति ॥

(६३०३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मुकश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुकश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्च-
मानः, यजमानः । मुका व्यवहितत्वादुपदेशाह-
सार्यधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वं न प्राप्नोति ।

ननु चायं मुगदुपदेशभक्तोऽदुपदेशग्रहणेन
प्राहिष्यते ।

न सिध्यति ।

अङ्गस्य मुगुच्यते, विकरणान्तं चाङ्गं सोऽसौ
सद्भातभक्तोऽशाप्यो मुकः अदुपदेशग्रहणेन प्रही-
तुम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अदुपदेशोति । अकारोपदेशे एव
मुक्यतात्पर्योदुपदेशव्यमानमकारान्तं श्रम्यति । अकारावयवत्वस्य
श्रावणेन बोधनादकारग्रहणेन तद्विशिष्टग्रहणं 'भदागमाः—' इति
न्यायेन बोध्यत इति भावः । यत्तु 'दाभाष्य—' इति सूत्रेऽप्येततो
क्षायम इत्युक्तम्, तत्प्रकृताभिप्रायम् । 'बोलात्थेन विकरणानामप्य-
थैवत्तामश्रुतिः' इत्यन्ये ॥

(अन्तकत्वेनोपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

अधायमतो भक्तः स्यात्, शृतेतायमदुपदेशग्रह-
णेन ।

वाढं शृणोत ।

अद्भक्तस्तर्हि भविष्यति ।

तत्कथम् ?

यक्ष्यत्येतस्य परिहारम् ॥

(प्रदीपः) यक्ष्यतीति । सप्तमेऽप्यायेऽङ्गस्य योऽकारस्तस्य
मुनिधिं सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । तत्र स्वावयवेन व्यवधानाभावा-
दुपदेशग्रहणानुक्तिं सत्यप्यर्थमाश्रयेऽपि प्रवर्तते निपातः ।
'आतो जित्' इतीयादेशस्तत्कारस्य 'आत्' इति तत्परवर्णमात्रं
भवति । स्वरविधौ व्यञ्जनमधिक्यमानवदिति परिहारेण गोषः,
ह्रस्वरप्राप्तिं व्यञ्जनमधिक्यमानवदित्येवं व्यवस्थापनात् ॥

(उद्घोतः) ननु तत्परवर्णमधिक्यमात्रस्य कथं ग्रहणम्? आ-
आह—उपदेशग्रहणादिति । न येन 'पञ्चमानः' इत्यत्र 'भदः' स-
क्तो—' इति र्दीर्घपठितः, मुनिधानसामर्थ्येन तस्या धनित्वावकतनात्

दोषः ॥ तत्परकारणादिति । उपदेशग्रहणस्य तत्राभावादिति भावः ॥
अपस्तम्बापनादिति । सप्तानुदेश्यके विधानिलम्भे ॥

(६३०४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ इतश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । इद्विध्यं व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । पचतः, पठतः ॥

(प्रदीपः) इतश्चेति । 'तुदतः' इत्यादौ सावकारं वचनं 'पचतः' इत्यादौ न प्रवर्तते, अपि उपदेशे हलन्तत्वादकारान्तत्वाभावादिति वचनमित्यङ्गादनुदात्तायम् ॥

(उद्घोषः) 'इतः' इति आचष्टे-इत्यङ्गादिति । तद्वत् इत्यर्थः । न च 'अकारान्तादुपदिश्यमानाद' इत्यर्थे न दोषः, 'अनेकान्तत्वाद्' इत्यनेन हलैवायं लोच्यते । तावत् उपदिश्यमानत्वेन तस्य हेतुवचनम् इति तदर्थः ॥

(६३०५ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इतश्चानेकान्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनेकान्ता अनुयन्धाः ॥

(प्रदीपः) अनेकान्ता इति । यद्यपि 'तस्य लोपः' इत्यङ्गादन्तपक्षः स्थापितस्तथापि पदान्तराश्रयेणात्र परिहार उक्तः । एकान्तपक्षेऽपि 'उदीचां माहः' इति कृतारवस्य निर्देशात् । आपकाकार्यैश्चानुयन्धानामप्रतिपक्षकल्पमनुमीयते ॥

(उद्घोषः) एकान्तपक्षेऽपीति । माहोऽप्युदीचारे इत्यङ्गात् कृतारवस्य मेघ एव ग्रहणमिति वाच्यम् । आत् ॥ उकारे सत्यनेकान्तायां प्राप्नोतीति आपकमित्यर्थः ॥

(अनेकान्तत्वे लोपभाष्यम्)

यद्यनेकान्ता अनुयन्धा अदिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्तः, जुहुत इति । 'अदुपदेशात्' इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अत्त इति । यथा 'पचावः' इति कृतेऽपि दीर्घत्वं उपदेशप्रवृत्त्याभिप्रातो भवति, एवं शब्दलोपेऽपि प्राप्नोतीति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु 'अत्तः' इत्यादावदुपदेशोत्तरत्वाभावात्कथं स्वरप्राप्तिः । अत आह—यथेति ॥

(६३०६ लोपनिवारकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः स्यान्त्यादेशाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः—अप्रतिषेधः ।

अनुदात्तत्वं कसाच्च भवति ?

स्यान्यादेशाभावात् । नैवात्र स्यानिनं नैवादेशं पश्यामः ॥

(प्रदीपः) नैवात्रेति । आदेशस्याप्राभावरूपत्वादुपदेशात्परं उपायैर्भावोक्तं न भवति । न च स्यानिवज्ञावोऽस्ति, अस्तिविश्वात् । नापि प्रत्ययलक्षणा, वर्णाश्रयत्वात् । पचाव इत्यत्र तु दीर्घाऽभूतोऽङ्गो विद्यत एवेति प्रवर्तते निपातः ॥

(उद्घोषः) नन्वादेशस्य ज्ञादेः सत्त्वात् 'नैवे वाऽऽदेशम्' इत्युक्तमत्र आह—आदेशस्यात्रेति । अभावस्यापि बुद्धिपूर्वत्वात् संवाचिन्त्यमिदम् ॥ वर्णाश्रयत्वादिति । प्रत्ययसाधारणरूपेणाभावमप्यत्र सत्यमप्युक्तमत्र इति तद्वत् । प्रत्यय वर्णः प्राधान्ये एव तत्रादृष्टः, अकारान्तादुपदेशादित्यर्थे च न तत्प्राधान्यमिति पक्षः ॥ पचाव इत्यत्रेति । दीर्घस्यापि स्यानिवृत्तासम्भवात् चिन्त्यमिदम् ॥

(६३०७ आपकेन लोपनिवारकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्तङिद्वग्रहणाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा यद्यमनुदात्तङिद्वग्रहणं करोति तज्जापयत्याचार्यः—नै लुप्तविकरणेभ्योऽनुदात्तत्वं भवतीति ।

नैतदस्ति आपकम् ।
अभ्रमथंमेतस्यात्—विन्दाते, खिन्दाते ॥
यच्चर्हि ङिद्वग्रहणं करोति, न हि घनमविकरणो ङिदस्ति ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तङिद्वग्रहणाद्वा इति । आत्वे लोपे इत्येवमाचार्यात् ॥ विन्दात इति । विदीप्तिविधिभ्यः प्रतिषेधमनाश्रितेदमुक्तम् ॥

(उद्घोषः) इत एवास्त्वस्माद्वाच्ये पदान्तरमाह—अनुदात्तेति ॥ अत्राश्रितेति । यत्र चैव भाष्यमेकदेशयुक्तिः । यत्र च तदपि आपकमेव, यत्र प्रतिषेधादिकस्यानुदात्तेतत्सङ्गोऽभावादिति भावः ॥

(प्रतिषेधोपसंख्यानभाष्यम्)

ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेऽयः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः, सुनुतः, लुनीतः, पुनीतः । ङित इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(६३०८ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः, अनर्थकः प्रतिषेधः—अप्रतिषेधः ।

१ 'पदेशाभावात्' इति घ, क, पाठः ।

२ उपेक्षुल्लभ्ये भाष्यमुक्तं 'नैवादेशं' इत्येव दृश्यते । उद्घोषोऽङ्गेषु एवमेव पाठः ।

३ 'न लुप्तविकरणेभ्यः' इति घ, पाठः ।

४ प्रतिषेधमिति । अत्र च प्रविष्टे 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः'

इति सूत्रे भाष्ये उक्तः ॥

५ एतज्जितयातिरिक्तस्य—विदीप्तिविधिभ्योऽतिरिक्तस्य ।

६ तद्वर्णो—स्वादिर्णो ॥

अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति ?
सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् । सर्वमुपदेशग्रहणेन
विशेषयिष्यामः—

उपदेशेऽनुदात्तेतः,
उपदेशे ङितः,
उपदेशेऽकारान्तादिति ॥
(प्रदीपः) विकरणेभ्य इति । 'सिद्धं तु पूर्वस्य
कार्यातिदेशात्' इत्यनपेक्ष्य चोद्यप्रतिसमाधाने उक्ते ॥
(उद्धोतः) सिद्धं त्विति । गाङ्गादिष्वे इदमुक्तम् । 'आतो
ङितः' इत्यादौ स्वकार्यस्याप्यतिदेशात्तदनपेक्षेति भावः ॥

६ (११३३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०८)

२६२४ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्

॥ ६ । १ । १८७ ॥

(आद्युदात्ताधिकरणम्)

(६३०९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिचं आद्युदात्तत्वेऽनितः पित
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिच आद्युदात्तत्वेऽनितः पित उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । मा हि कार्पम् ।

अनित इति किमर्थम् ?

मा हि लाविपम् ॥

(प्रदीपः) अनितः पित इति । अनितः सिचः परः
पित पक्ष उदात्तो भवति, पक्षे त्वनुदात्तः । तेन मा हि
कार्पमिति सिद्धान्तं पक्षे आद्युदात्तम्, पक्षे त्वनुदात्तात् भवति ।
अन्यथा धातुस्यरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् ॥

मा हि लाविपमिति । पक्ष आद्युदात्तं तिङन्तम्, पक्षे
मध्योदात्तं सिचैः स्वरेण, न त्वनुदात्तम् ॥

(उद्धोतः) 'अनितः' 'पितः' इत्यनयोः सामानाधिकरण्य-
भ्रम निराकुर्वन् स्याच्छे—अनितः सिच इति । उदाहरणे साह-
प्रयोगोऽद्वयस्वरितश्रवणः । द्विप्रयोगः 'हि च' इति निशातप्रतिषेधार्थः ॥

पक्षे आद्युदात्तमिति । धातुस्यरेणैतर्पः ॥ पक्षे त्विति ।
प्रकृतवाविकेनेति भावः ॥ सिचः स्वरेणेति । चित्त्वसामर्थ्यादित्
आगमाद्युदात्तत्वं बाधितोदात्तत्वादित्यर्थः ॥ न त्वनुदात्तमिति ।
प्रकृतवाविकेनेति भावः ॥

(११३४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०९)

२६२५ स्वपादिर्हिसामच्यनिटि

॥ ६ । १ । १८८ ॥

(६३१० विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो भ-
वति विप्रतिषेधेन ।

स्वपादीनां वावचनस्यावकाशः—स्वैपन्ति, भ्य-
सन्ति ।

अभ्यस्तस्वस्यावकाशः—इदति, दधति ।

इहोभयं प्रामोति—जाग्रति ।

अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) आगणान्ताः स्वपादयः ॥ स्वपन्तीति ।
पक्षे आद्युदात्तं पदम्, पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम् ॥

(उद्धोतः) इदं विकल्पेन धातोराद्युदात्तविधायकम् । 'अभ्य-
स्तानामादिः' इति तु पुनरादिग्रहणादित्यमाद्युदात्तविधायकमनादाव-
निटि लसार्वाभावे परे ॥

(११३५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११०)

२६२७ अनुदात्ते च ॥ ६ । १ । १९० ॥

(६३११ 'अनुदात्ते' इत्यत्र बहुमीहिषोपकार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो
लोपयणादेशार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः क-
र्तव्यः । अविद्यमानोदात्ते-अनुदात्त इति यक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

लोपयणादेशार्थम् । लोपयणादेशयोः कृतयोरा-
द्युदात्तत्वं यथा स्यात् । मा हि स दधात्, दधा-
त्यत्र ॥

(प्रदीपः) मा हि स दधादिति । शालीयेऽनुदात्ते
युष्माम्णे नित्यत्वादनन्तरत्वादेकारलोपे कृतेऽचोऽनुदात्तस्य पर-
स्याभावादाद्युदात्तां न स्यात् । बहुमीहिपिज्ञाने ॥ भवति ॥

दात्ता स्यादित्यनेन मध्योदात्त इति भावः ॥

* स्वपम्भीति । स्वपादिर्हित्व नित्यनेन लोपवाच्य उदात्ताः । परा च
भेदद्वारा अभ्यस्तस्यानिर्वाच्योदात्ताः ॥

६ 'स्वपादिर्हिसामच्यनिटि' इति सूत्रे विग्रहादुदात्ताय भाष्य-
स्यान्यादादित्यत्र चित्त्वसामर्थ्यादित्त्वोक्तत्वात्—अभ्यस्तानामिति ॥

* शालीयेऽनुदात्ते—अनुदात्ते स्वरे ॥

१ सिच इति । सिचस्यानुदात्तमकारणेऽनितः सिचः परः पित उदात्तो-
भावमिति उपसंख्यानं कर्तव्यमिति वार्तिकार्थः ॥

२ कार्पमिति । अनेन हि उपसंख्यानकर्तव्येन पक्षोपसंख्यान उदात्तात्
मध्योदात्तस्याभावे 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रेण पक्षोपसंख्यान-
उदात्तात् स्यात् । अथ 'मा हि कार्पम्' । मा हि कार्पम् इति सू. पाठः ॥

३ आद्युदात्तं तिङन्तम्—आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्यनेन ॥

४ सिचः स्वरेणेति । चित्त्वसामर्थ्यादित्त्वोक्तत्वात्—अभ्यस्तानामिति ॥

दधात्यत्रेति । अत्र यणादेनस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादपि
स्वरः सिध्यति ॥

(उद्घोषः) ननु 'इति' इति लोपात्तत्वात्सरे बहुमीडाङ्गीकारो निष्फलोऽत आह—शास्त्रीय इत्यादि ॥ बहिर्गन्तत्वादिति । द्विप-
दाशयत्वादिति यावः । स्यान्निष्कावोऽप्यन प्राप्नोति, स्वरे निषेधस्तु
लोपस्याज्ञादेशदिष्य एव—इत्यपि बोध्यम् । तस्मात्तदुभयमनाश्रित्येदं
वार्तिकमिति बोध्यम् ॥

(११४६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १११)

२६२८ सर्वस्य सुपि ॥ ६ । १ । १९१ ॥

(प्रदीपः) सर्वेशब्द उणादिवन्तोदात्तो निपातितः ।
सर्वस्य विकारः साधे ह्यनानुदात्तादित्सुणोऽङ् यथा
स्यादिति । तस्य सुप्याद्युदात्तत्वं विधीयते ॥

(उद्धोः) 'साहशियमदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्वाह—सर्पशब्द इति । 'सर्वेति प्रथमिष्व' इत्यनेन ॥ तत्फल दधयति—सर्वस्येति । अनुदात्तादिप्रकृतिकमुन्नतादयिते तैदयैः । 'अपि' शब्दे तु अत्यन्तस्वाधिकृतत्वात्तत्सर्वेतर इत्यादिन्यावृत्त्यर्थम्, तेषां भुवत्पक्षेः प्रागेव विधानात्—इति वृत्ती, 'प्रयोगात्—'शब्दे चर्त्रे माथ्ये च स्पष्टम् ॥

(६३१२ उपसंख्यानवार्तिङ्गम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वस्वरोऽनकचक्रस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वस्वरोऽनकचक्रस्येति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—सर्वके ॥

(प्रदीपः) सर्धस्वरोऽनकञ्चस्येति । 'तन्मध्यपतित-
स्त्रद्गणेन गृह्यते' इति साकञ्चस्याप्युदात्तरथे प्राप्ते वचनम् ॥

(११४७ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ११२)

२६२९ भीहीभृह्मदजनधनदरिद्रा-

जागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति

॥ ६ । ३ । ३३ ॥

(प्रदीपः) 'अनुदात्ते च' इत्याद्युदात्त-वे प्राप्ते वचनम् ॥

(उद्घोतः) यत्र 'जागराम्' इति सूत्रो निर्देशः, जागती-

स्यादिप्रयोगस्य सृष्टगुणस्वानुवरणं या ॥ अनुदात्ते चेतीति ।
अत्राप्यभ्यस्तग्रहणमनुवर्तत इति यावः ॥

(भ्यादिप्रयोजनभाष्यम्)

भ्यादिग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—दंदाति, दधाति ।

(प्रदीप) भ्यादिग्रहणमिति । 'अनुदात्ते च' इत्यनेना-
द्युदात्तत्वं विधीयते, अनेन च प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वमिति
विरोधाद्ग्रन्थस्य दर्शनवशात् भ्यादीनामेव प्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः ॥

ददातीति । वचनमन्तरेण विषयविभागो न लभ्यत इति
भा. ॥

(बह्व्योतः) विरोधादिति । विरोधात् शुगपश्चात्त्यभावेनाव-
द्याग्रयणीये विषयविभागे रक्ष्यानुमारेण व्यवस्थेति भावः ॥

सचनमन्तरेणेनि । 'मन्दमलिमि.' इति शेषः ॥

(एकदेश्याक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अभ्यस्तस्वरोऽन वाधको
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पूर्वोक्तेर्नाभिप्रायेण चोदक आह—अभ्यस्त-
स्वर इति ॥

(निदान्वभाष्यम्)

अन्तत उभयं स्यात् ।

अनवकाशः खल्यपि विधयो वाधका भवन्ति,
सावकाशश्चाभ्यस्तस्वरः ।

कोऽवकाशः ?

सिमीले ॥

(प्रदीप.) विद्वान्त्वायाह—अन्तत इति । विरोधा-
त्समावेशभावे पर्यायेणोभयं स्यादित्यर्थः ॥ अथवा सर्वेषां
मन्यस्तानां पितो लसावेषात्तुकात्पूर्वलोदात्तत्वं स्यादिति प्रवि-
पादयितुमाह—अन्तवकाशा इति ॥ मिमीत इति ।
क्षित्वाऽहमावेषात्तुकात्तुदात्तत्वे कृते 'अनुदातो च' इत्याद्युदा-
त्तयम् ॥

(ह्रस्वोः) पर्यायेणेति । यद्विषये द्वयोः प्रश्नपत्रयोः
विषयभेदादभ्युपगम्येति-इत्यर्थः ॥ अथवा सर्वेषामिति । निम्नो-
ऽप्यभ्यासस्याभेदिनीत्येव ह्रस्वो 'अनुदात्त च' इति विधिः सावकाश-
इति तं परस्मादाश्रित्या इदमेव स्यादिति दोष इति यावः । 'पूर्वस्यो-
दात्तत्वं स्यात्' इत्यस्य पूर्वसंबोधाश्रयं स्यादित्यर्थः ॥

१ तदुभयम्—यद्विरुद्धत्वं रथानिवद्भावधः ।

२ तदर्थ इति । अनुदाणदेरम् (४।२।३३) इति सूत्रस्थानम् ।

॥ संप्रति इति । लङ्गाध्यायनिर्णयानेन सर्वस्य सुधीः सन्तु आनुरागत-
स्यात्, तन्मा हृदिनेतरर्थं यानि कम् । तेन च सर्वं ह्यत्र चित्तरमणौ
वकाराकार उदात्त इति भावः ॥

६ द्वासीति । सूर्ये आश्विपक्षे मासे 'अश्विपक्षपूर्वपक्षि' इत्येव सूत्रे
६ अ, तमे १ पितृव्यवशात्वेऽनुदासि भेदस्य आश्विपक्षेऽपि पितृव्येऽपि

प्रवृत्तिरिति ददातीत्यर्थः दोष इति सदा ॥

२. इदमुदाहरण च. श. पुस्तकयोरेव दृश्यते ।

६ धूर्णल्लेवेति । 'भ्यादिप्रद्वय क्लिप्तार्थम्' इति भाष्यस्य सूत्रे भ्यादि-
प्रद्वयभाष्येऽपि व्युत्पत्त्यर्थेऽपि भ्यादीनामेव प्रत्ययान्तस्य भ्यादिप्रद्वय-
प्रद्वयस्य चोदकं भाष्येऽर्थः ॥

● चित्तादिति । 'मिथीते' इत्यत्र चतुर्थीसमाहारः । तावदुदात्तेति श्रुत्या
देव्यादिनिर्गुणैः स्वार्थभावात्कृत्वाऽनुदात्तप्रत्ययैः ।

तुभ्यो ह्लादिः' इति ह्लादेशोदात्तत्वविधानाच्छस एव मवि-
प्यतीति भावः ॥

(उद्घोतः) प्रत्यये इति । 'तसिन्-' इति परिभाषया
पूर्वस्य सिद्धमित्यर्थः ॥

न्यादिविहितेति । एवं च सर्वेषामत्रा पर्यायेणोदात्तत्वं स्यात्,
यस्य प्रत्ययात्पूर्वस्येवमिति इति तदर्थं पूर्वप्रहणमुक्तार्थज्ञापकमिति
भावः ॥

अत्र हीति । 'नादागनादीयः' इत्यादिष्वेव स्यादिति भावः ॥

अत्र न्यासे शसन्प्रविमर्शेऽदात्तत्वाभावं दर्शयति—असर्वनाम-
स्थानेति । चतुःशब्दस्य द्विचनेकचनयोरभावादिति भावः ।
'वैदमिन्-' इत्यस्य तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति वार्तिकमते 'चतुरःशसि' इत्य-
स्यापि विहितविशेषनाश्रयणेन तदन्तेऽप्रवृत्तिः । आभ्यमते तुमयोरपि
तदन्ते प्रवृत्तिरिति न दोषः ॥

(पिङ्गहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ पिङ्गहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—जायते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, भयत्येवात्र पूर्वेण ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—दृष्टिरिति ।

आकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति ।

लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

स्थानिवद्भावाद्भयवधानमेव ।

प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावाः—'स्वरविधिं प्रति
न स्थानिवद्भावति' इति ॥

(प्रदीपः) भयत्येवात्र पूर्वेणेति । 'अभ्यस्तानामादिः'
इत्यनेन । ननु च स्वरभेदो भवति । अनेन पूर्वस्य शकारस्यो-
दात्तत्वं भवति । ततश्च 'उदात्तस्वरितयोर्वर्णः—' इति स्वरित-
प्रसङ्गः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यनेन तदात्तत्वे पदमाधुदात्तं
भवति । एवं तर्हि मिलित्वात् पूर्व यणादेशे कृते नास्ति स्वर-
भेदः । ननु स्वरभिन्नस्य प्राभुवन् यणादेशोऽप्यनित्यः । एवं तर्हि
स्पष्टोदाहरणान्तरसद्भावाच्च सुष्ठु भाष्यकारेणैतन्निरूपितम् ॥

दृष्टिरीति । अनेकारस्योदात्तत्वं मा भूत्, आधुदात्त-
त्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थं पिङ्गहणमित्यर्थः ॥

लोपे कृत इति । 'प्राऽन्यस्त्वोपगतः' इति परत्वाल्लोपः ॥

(उद्घोतः) ननु च स्वरभेद इति । स्वरभिन्नस्य श्रौत्ये-
णोऽप्यनित्यत्वेनोभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वर इति भावः । मिलित्वा-
दिति । स्वरस्य यणि कृते तस्य न प्राप्नोतीत्यनित्य इति भावः ।
'स्वरभिन्नस्य—' इति नाश्रयण इति तात्पर्यम् ॥ स्पष्टोदाहरणेति ।
'दृष्टिरिति' इत्येतत् ॥

माधुदात्तत्वमेवेति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यनेन ॥

(११४८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११३)

२६३२ अचः कर्तृयकि ॥ ६।१।१९५ ॥

(६३१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यकि रपर उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यकि रपर उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
स्तीर्यते स्वयमेव ॥

(६३१४ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेश इति वक्तव्यम् ॥

(६३१५ आनर्थक्यप्रकारे भाष्यवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उपदेशवचने जनादीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न
सिध्यति । जायते स्वयमेव । जायते स्वयमेव ॥

(प्रदीपः) जायते स्वयमेवेति । अन्तर्भाजितप्रत्यय-
त्वाच्चनिः कर्मकर्तृत्वविषयः । 'एकं वादशाया जज्ञे' इत्यादौ
चान्तर्भाजितप्रत्ययस्य सकर्मकस्य इत्येते प्रयोगाः ॥

(उद्घोतः) अनेरकर्मकत्वात्कर्तृत्वमनुपपन्नमत आह—
अन्तर्भाजितेति । तत्रः सौकर्याय प्रत्ययान्तो कर्मकर्तृत्वं बोध्यम् ॥

(६३१६ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—'अजन्तानां
कर्तृयकि', याऽऽदिशदात्तो भवति । चीयते स्वय-
मेव—चीयते स्वयमेव । जायते स्वयमेव—जायते
स्वयमेव ।

ततः 'उपदेशे', उपदेशे चाजन्तानां कर्तृयकि
या आदिशदात्तो भवति । स्तीर्यते स्वयमेव—स्तीर्यते
स्वयमेव ॥

(उपदेशपदानुवर्तनस्योक्तभाष्यम्)

तत्तत्तुपदेशग्रहणं कर्तव्यम्, न ह्यन्तरेणोपदेश-
ग्रहणं योगाङ्गं जायते ।

न कर्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'वास्यनुदात्तेऽन्दिबहुपदेशाहसार्यधातुकमनुदा-
त्तमङ्गितो' (६।१।१८६) इति ।

ननु चोक्तम्—उपदेशे जनादीनां स्वरो न सिध्य-
तीति ।

१ इत्यादावेवेति । रित्यस्य पूर्वस्य वद्धमत्वेऽत्र तात्पर्यम् ॥

२ ननु च तदाभ्येति न्यासे परमपठसि परमचतुरोक्तिद्वारा दोषसङ्कश-
यनेन आह—पदमीत्येति । कर्मिभ्योऽप्येते कर्मयोगवृत्तिः । भाष्य-
मते च मङ्गितिरिति च दोष इति भावः ॥

३ जायते स्वयमेवेति । परस्मैनेव शोणितशदात्तः । अत्रापि च अस्य वि-
कल्पः प्रसूतो वक्तव्यदात्तः ॥

४ 'उपदेशे जनादीनामित्येति' इति च. म. पाठः । 'उपदेशवचने जना-
दीनां स्वरो न सिध्यतीति' इति च. ट. पाठः ॥

नैप दोषः । नैवं विद्यायते—उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति ।

कथं तर्हि ?

जनादीनामप्यात्वे उपदेशवचनं कर्तव्यमिति ।

तत्तर्हि तत्रोपदेशग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘अनुदात्तोपदेशवचनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ति’ (६।१।३७) इति ॥

(प्रदीपः) न कर्तव्यमिति । योगविभागमन्तरेणोपदेशग्रहणानुरूपैव सिद्धत्वात् । तत्र ‘ये विभापा’ इति यकारादिप्रत्ययविषयभाव उपदेशो जनादीनामात्वविधानात्, इह च तास्यादिसंज्ञाउपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशोऽजन्तस्य कर्तव्यक्याचुदात्तस्य विधानात् सर्वत्रेष्टमिषये स्वरः सिद्धः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—न ह्यन्तरेणेति । अनुवर्तमानेन योगविभागासम्भवादिति भावः ॥

‘न कर्तव्यम्’ इति समाधानाशयमाह—योगविभागमिति । ‘ये विभापा’ इत्यादि उपदेशग्रहणानुवर्ततेति भावः । यद्यप्यनुवर्तमानेन वाक्यभेदः संभवति, तथापि प्रकारान्तरेणैव समाधानसम्भवात्तत्रोक्तम् ॥

उक्तश्रवणजानानः शङ्कते—ननु चेत्यादि ॥ समापत्ते—नैवं विद्यायत इत्यादि । उपदेशग्रहणानुवर्तते जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति दोषपर न ‘उपदेशो जनादीनाम्’ इति वार्तिकं व्याख्यायते, किन्तु जनादीनामात्वेऽप्युपदेश इति कर्तव्यमिति व्याख्यायत इत्यर्थः । आत्वविधापदोपदेशग्रहणानुवर्तते ‘ये’ इति विषयसम्पत्ती आश्रयितव्या, परसप्तम्यामनन्वयापत्ते—इत्याशयेनाह—तत्र ये इति । न चाज्ञाधिकारे कथं विषयसम्पत्ती, अङ्गत्वस्य विधानप्रतिषेधत्वात् । उपदेशग्रहणसामर्थ्येनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वादिविषय इत्यङ्गीकारात् दोषः ॥ उपदेशोऽजन्तस्येति । यणुपदेशो इत्यर्थः ॥

(११४९ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ११४)

२६३३ थलि च सेटीडन्तो वा

॥ ६।१।१९६ ॥

(सेट्टग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

सेट्टग्रहणं किमर्थम्, न थलीडन्तो वेत्युच्येत ?

‘इडन्तो वा’ इत्युच्यमान इहापि प्रसज्येत—

पपपय ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, अथ इति वर्तते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यथायेति ॥

(प्रदीपः) सेट्टग्रहणमिति । इट्टग्रहादेव थल सेट्टग्रहीष्यत इति प्रश्नः ॥

पपक्येति । ‘थलि’ इत्यनेन थलन्तस्य ग्रहणादन्नाप्यन्तो दात्तत्वम्, पक्षे चाद्युदात्तत्वं स्यात्; लिट्स्वरेण मध्योदात्तत्वं चेप्यते । इट्टग्रहणं तु यद्व्यागमः कियते—मेचिथ—इति तदोदात्तत्वाय स्यात्, यथा च लुलविधेयादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तत्वविधाने यथिवेयादौ चतुर्थाभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति, एवमिहभावेऽपि पपक्येत्यत्र स्यात् ॥

(उद्द्योतः) नन्वादेरन्तसेट्टश्च विकल्पेन स्वरविधानादिहभावे कथं प्रवृत्तिः स्यात्? अत आह—इट्टग्रहणं त्विति ॥ तदुपपादयति—यथेति ॥ पर्यायेणेति । ‘अनुदात्त पदम्—’ इति परिभाषणादिति भावः । एतेन सन्निवोगशिष्टत्वाभावो दर्शितः । चतुर्थाभावेऽपि—अन्यतरस्याङ्गग्रहणोपहितलिट्स्वराभावेऽपि ॥ भाष्ये—अथ इति वर्तते इति । अङ्गन्तात्थलि सति इहादिः पर्यायेणोदात्त इत्यर्थः ॥

(११५० विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ११५)

२६४१ संज्ञायामुपमानम् ॥ ६।१।२०४ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न ‘जित्वादिर्नित्यम्’ (६।१।१९७) इत्येव सिद्धम् ?

जित्वादीत्युच्यते, न चात्र जितं पदयामः ।

प्रत्ययलक्षणेन ।

न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ।

अङ्गाधिकारोक्तस्य स प्रतिषेधः ‘न लुमताङ्गस्य’

(१।१।६३) इति ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) प्रत्ययलक्षणेनेति । चघेव—चघा, पत्रिकेव

पत्रिका—इत्यादौ ‘संज्ञायाम्’ इति विहितस्य कनः ‘लुममुप्ये’

इति लुञ्जिधानात् ॥

अङ्गाधिकार इति । ‘सौवर्ग्यः सप्तम्यसुदन्त सप्तम्याः’

इति वचनात् ‘न लुमता तस्मिन्’ इति न्यायेऽपि नास्ति

प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) चघासदृशे व्यक्तियेषे रुडेः संज्ञायाम् । ननु

तस्मिन्निति न्याये उक्तस्य प्रतिषेधस्य ‘अङ्गाधिकारोक्तस्य—’ इत्यनेन

कन निवृत्तिः ? अतस्तस्यासौऽपि तदप्रवृत्तिमाह—सौवर्ग्य इति ॥

१ अथ इतीति । अथ कर्तव्येति एवमत्र इत्युच्यते । तथा च—भगवतो विहितो वाच्यत एव तदने परे इह अथ भाष्येऽप्युदात्ता वा वृत्तिनिषेधार्थः । भाष्येऽप्युच्यते । आदिर्नैव लुमतास्यामिति सूत्रादन्तरस्यामिति उक्तं ननु गुणवार्त्तनं कथं निवृत्त्यर्थं तदादेरपि कथं भवति । अन्-

१ अथ इतीति । अथ कर्तव्येति एवमत्र इत्युच्यते । तथा च—भगवतो विहितो वाच्यत एव तदने परे इह अथ भाष्येऽप्युदात्ता वा वृत्तिनिषेधार्थः । भाष्येऽप्युच्यते । आदिर्नैव लुमतास्यामिति सूत्रादन्तरस्यामिति उक्तं ननु गुणवार्त्तनं कथं निवृत्त्यर्थं तदादेरपि कथं भवति । अन्-

(६३१७ सूत्रप्रयोजनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपमानस्यायुदात्तवचनं ज्ञापक-
मनुवन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपमानस्यायुदात्तवचनं ज्ञापकार्थं
क्रियते ।

किं ज्ञाप्यम् ?

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—अनुवन्धलक्षणे स्वरे प्रत्य-
यलक्षणं न भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

गर्गाः, घस्ताः, विदाः, उर्वीः । उपग्रीवा चाम-
रज्जुः । इतितीत्यायुदात्तत्वं न भवति ।

इह च—अत्रेय इति 'तद्धितस्य' 'कितः' (६१।
१६४; १६५) इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति ॥

(प्रदीपः) अनुवन्धलक्षण इति । अनुवन्धमात्रा-
श्रयस्वरविषय ज्ञापकमित्यर्थः ॥

उपग्रीवेति । 'इवे प्रतिष्ठौ' इति विहितस्य क्त-
'जीविकायै चाप्ये' इति लुट् ॥

(उद्घोषः) अनुवन्धमात्रेति । न तु ग्नास्वरविषयमेवे-
त्यर्थः ॥ तत्कल भाष्ये दधितम्—इह चात्रय इत्यादिनेति ।
किञ्चिदन्तस्तान् उदात्त इत्यर्थं भावेदम् । यत्नेन प्रत्ययनिमित्त-
कयस्य प्रत्ययलक्षणेनातिदेशेऽपि प्रत्ययस्यानिकस्य नातिदेशः,
'नलनिमित्त' इत्यादावैसाप्ये—इति परालम् ॥

(ज्ञाप्याक्षेपभाष्यम्)

यद्यनुवन्धलक्षण इत्युच्यते, पथिप्रियः—प्रधि-
प्रिय इति, 'पथिमथोः सयेनामस्याने' (१९९)
इत्यायुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पथिप्रिय इति । 'बहुनीदौ भृत्ता पूर्वेपदम्'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर आयुदात्तार्थं प्राप्नोति, अन्तोदात्तत्वं
क्षेप्यते ॥

(उद्घोषः) ननु पथिप्रिये 'सयामस्य' इत्यन्तोदात्तत्वात्त्वभा-
युदात्तत्वप्राप्तिरत आह—बहुनीहाविति । 'पथिमथो' इति घञेऽपि
तदन्तसप्तमीति भावः । 'वा प्रियस्य' इत्युक्ते पथिराध्वस्य पूर्वनिपातः ॥
अन्तोदात्तत्वं चेति । आयुदात्तत्वाप्राप्तौ पथिराध्वस्य फिद्वरे-
णान्तोदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्याचार्यो ज्ञापयति—स्वरे प्रत्ययलक्षणं न
भवतीति ॥

(ज्ञाप्याक्षेपभाष्यम्)

एवमपि सर्पिरागच्छ—सन्नागच्छतेति 'आम-
न्वितस्य च' (१९८) इत्यायुदात्तत्वं न प्राप्नोति ।

इह च—मा हि दाताम्, मा हि धाताम् 'आदिः
सिचोऽन्तरस्याम्' (१८७) इत्येव स्वरो न प्रा-
प्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—सप्तमीनिर्विष्टे स्वरे
प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥

(ज्ञाप्याक्षेपभाष्यम्)

एवमपि सर्वस्तोमः—सर्वपृष्ठः 'सर्वस्य लुपि'
(१९१) इत्यायुदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सर्वस्तोम इति । 'बहुमीदौ प्रत्या—'इत्यायु-
दात्तत्वं सर्वसन्दर्शेभ्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि 'अनुवन्धलक्षणे' इत्येव । कथं पथि-
प्रियः, पथिप्रियः ?

वक्तव्यमेवेतत्—* पथिमथोः सर्वेनामस्याने
लुकिः लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥

(प्रदीपः) अनुवन्धलक्षण इत्येवेति । एवं च किदं-
स्वरोऽपि प्रत्ययलक्षणेन न भवति । सिचसर्पामन्वितस्वरोऽपि
भवन्ति । अत्रय इत्यत्र 'इतथानिभ' इति षक् 'अप्रियगुक्त-
इति ङक् । सर्पिरागच्छेत्यत्र 'स्वामोर्नपुंसकात्' इति सोर्ङक् ।
मा हि दातामिन्न 'गातिस्थापु—' इति सिचो ङर ॥

(उद्घोषः) एवञ्चेति । 'अत्रय' इत्यादायायुदात्तत्व सिद्ध-
मिति भावः । पथिप्रियेऽप्यविरोधात् 'सोवयं सप्तम्य' इत्यस्य यश्च

१ गर्गा इति । सर्वेऽन्तोदात्तानि यममाधेति यमो बहुले ङकिं यदि मल
वद्यथ स्यात् ग्नास्वरविषय आयुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

२ अ. च पुच्छकयोः 'उर्वा' इत्युदाहरणं नास्ति ॥

३ अत्रय इति । अथिप्रियः 'इतथानिभ' इति ङकिं अथिप्रियुत्प्ले-
सनेन बहुले ङकिं मलयज—नेनन्दादात्तत्वं भात प्रत्ययलक्षणविषयात्
भवति ॥

४ न 'किता' इति सूत्रस्य द्वित्वादिगम्यात् उदात्त इत्यर्थान्न अत्रय
इत्यत्र तदन्तस्य कोपे प्रत्ययलक्षणेऽपि कथं लाप्यकृतिर आह—किञ्चि-
दात्तत्वात्प्राप्नोति ॥

५ आयुदात्तारमिति । पथिमथोः सर्वेनामस्याने इति द्विद्विमायुदा-
त्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

('आमन्वितस्यमापुता' इति ल. पाठः ॥

० 'अनुवन्ध' इति ट. छ. च. घ. पाठः ॥

८ पथिमथोऽपि इति । न टपताऽङ्गेनेन सूत्रं वार्तिकमेव ॥

९ सिचस्वरोऽपीति । अत्रय इत्यत्र ङक् किंभा 'किञ्च' इति अन्तो-
दात्तत्वं प्रत्ययलक्षणेन न भवतीत्यर्थः ॥

१० एवञ्चेति । आदिः सिचोऽन्तरस्यात्तदन्तोदात्तत्वं देवन्तराध्वस्य
तदात्तो भवन्तीत्यर्थः । स्वरे ङक् ङक्ता न भवतीति लीचारे विष्वाक्षमन्त्रि-
त्वात् न भवितुमर्हति भावः ॥

११ सूत्रज्ञाप्यविरोधादिति । अथिप्रिये एवेत्येव—अत्र—इत्यादीनि ता-
द्विर्निमित्तमित्येव द्विद्वे सहायानुमाननिकस्य वेदार्थमापुष्टय उपपद्यते तदे-
वमन्वितत्वं न भवतीत्येव उद्घोषनित्यस्य वा ह्यत्र भाष्ये यथा दृष्टान्त-
विरोधित्यर्थः ॥

—•—•—•—

१ "अथात्मा, अद्वैतात्मा" इति च. यादवः ०

३३ पा० पृ०

तत्रायमप्यर्थः—‘मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्’
(२१९) इत्यत्र पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

एवं तर्हि—उपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थम् । ‘चङ्यन्य-
तरस्याम्’ (२१८) उपोत्तममित्येव ।

इह मा भूत्—मा हि स दधत् ॥

(प्रदीपः) न रितीति । र इदमेति अन्तो वर्णो रिच्छ-
व्देनोच्यते । तस्मिन् पूर्वमुदात्तमिति विज्ञायमाने नार्थ उपो-
त्तमग्रहणेनेत्यर्थः । मा हि स दधदिति । घेर्दः ‘विभाषा
धेदृश्योः’ इति च्लेशब्ददेशः । तत्र त्रिप्रसूतीनामभावाद्युपो-
त्तमं चङन्तस्य नास्तीति चङ एवोदात्तत्वं भवति । पूर्वग्रहणे
॥ क्रियमाणे चङः पूर्वस्य धातोः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) नन्वसत्युपोत्तमग्रहणे पूर्वग्रहणे च सति रितः
प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं स्यात्, ‘करणीयम्’ इत्यादौ रिदन्तोपोत्तमस्ये-
ष्यते; अत आह—र इदिति ॥ अन्त्यो वर्ण इति । सैमीपेऽवव-
चारीपेण समाप्तः, अनुबन्धानेकान्तान्ते समुदायस्याभ्येकमेव रिचोप-
पादनात् । तत्र व्याख्यानादस्त्वयणस्येव ग्रहणमिति भावः । अन्त्य-
क्षानीयरादौ यकारः । पूर्वग्रहणाच्च ‘सौभयैः सप्तम्यः’ इत्यस्या-
प्रश्रुतिः ॥ चङ इति । ‘चङ्यन्यतरस्याम्’ इत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरेणेति
भावः । बलुतः ‘एकान्ता अनुबन्धाः’ इति पक्षेऽन्तपणेशस्य रिच्छव्देन
ग्रहणे नानाभावादिद्वार्धमपि तद्—इति—इदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः ॥

(११५६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२१)

२६५७ अन्तोऽवत्याः ॥ ६ । १ । २२० ॥

(११५७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२२)

२६५८ ईवत्याः ॥ ६ । १ । २२१ ॥

(सूत्रद्वयप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थमिदमुभयमुच्यते, न वत्याः इत्येवोच्येत ?
‘वत्याः’ इतीत्युच्यमाने राजयती—अत्रापि प्रस-
ज्येत ।

अथ ‘अवत्याः’ इत्युच्यमाने कस्यादेवात्र न
भवति ?

असिद्धो नलोपः, तस्यासिद्धत्वाग्रैवोऽवतीशब्दः ।
फक्तादि ?

अन्यतीशब्दः ।

यथैव तर्हि नलोपस्यासिद्धत्वाच्चावतीशब्दः, एवं
पत्यव्यासिद्धत्वाच्चावतीशब्दः ।

आध्यापितिरुक्तं स्यात् ॥

(११५८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२३)

२६५९ चौ ॥ ६ । १ । २२२ ॥

(६३२१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १)

॥ * ॥ चोरतद्धिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) चुस्वरः ‘अतद्धिते’ इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—दाधीचः, माधूच इति ॥

(प्रदीपः) चोरतद्धित इति । चौयः खरो विधी-
यते स चोः संयन्धी भवतीति पक्षीनिर्देशः कृतः ॥

(उद्द्योतः) ननु चौ परतः पूर्वस्यानोदात्तत्वं विधीयते,
तेन ‘चोः’ इति निर्देशोऽयुक्तोऽत आह—यौ य इति ॥

(वार्तिकक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

प्रत्ययखरोऽत्र बाधको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययखरोऽत्रेति । यत्रानुदात्तः प्रत्ययः
स चुस्वरस्यापवादाः—दधीचः, दधीचा—इति भाषः ॥

(उद्द्योतः) ननु सर्वत्र प्रत्ययस्वरप्राधावयमनवकाशोऽत
आह—यत्रानुदात्त इति । शब्दपरविप्रतिषेधाप्राधावयमनवकाशोऽत
यद्यपि वेदे ‘अत्रेदछन्दसि—’ इत्यनोदात्तत्वम्, तथापि भाषायामवकाश
इति भाषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्थानान्तरप्राप्तचुस्वरः । प्रत्ययस्वरस्यापवादः
‘अनुदात्तौ सुप्पितौ’ (१११४) इति । अनुदात्तौ
सुप्पितावेतस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरस्य चुस्वरः ।

स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते, एवं प्रत्यय-
स्वरमपि बाधेत ॥

(प्रदीपः) स्थानान्तरप्राप्त इति । अपवादस्थानं
प्राप्ते बलवानित्यर्थः ॥ तदेवापवादत्वं दधेयति—प्रत्यय-
स्वरस्येति । प्रत्ययस्वरस्येवोदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यापतिः
क्रियत इति प्रत्ययस्वरपवादचुस्वर इत्यर्थः । ऊरस्वरेण चाय-
तेरकार उदात्तः ॥

(उद्द्योतः) किमिदं स्थानान्तरप्राप्तं नाम, तत्राह—
अपवादस्थानमिति । प्रत्ययस्वरमनोचोचरं प्राप्तेरिति भावः ॥ ननु
‘प्रत्ययस्वरपवादः’ इत्युपनिषोदात्तनिवृत्तिस्वरपवादत्वोपादानम-
मुक्तमत्र आह—प्रत्ययस्वरस्येति ॥ अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरमात्रे
आह—ऊरस्वरेणेति ॥ प्रत्ययस्वरमपीति—भाष्ये—वाच्य-
तामान्यन्वितायेति भावः । अत्रानुदात्तपदसिद्धिं पृथगीकृत्या ६१
प्रनयाः, नान्ये इति बोधयम् ॥

१ इत्यादी ततोऽप्युपोत्तमग्रहणे ‘अन्त्यो वर्ण—इति’ इत्येव प्रतीक
राशौ । चङ्यन्यतरस्यामुच्यते ॥ र इदमेति अन्तो वर्ण इति बोधोऽयुक्तो ॥

२ सैमीपे इति । स य यानी सं वदयन् इति भाषा ॥

३ इदमुभयं—नलोपसिद्धत्वाच्चावतीशब्दो ॥

४ न वत्या इति । अक्षरीरुद्धे ईमीरुद्धे च ओदवत्या एवेन

‘वत्या अक्षरा’ इत्येव एव यः किं न वृत्त इति प्रश्नः ॥

५ ‘वाच्यतामप्यविद्वत्प्राप्त’ इति क. अ. अ. अ. ॥

६ चौ—इति । तत्रात्रोदछन्दसि चोः पूर्वस्यानोदात्तत्वं स्पष्टीकृत्या ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) प्रत्याख्यानवाधाह—एवं वर्ततेति ॥

तदेवाह—ततश्चस्वर इति ॥ मनुष उदात्तवमिति । अनुदात्तत्वं चेत्तत् इत्यर्थः । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्येति । अन्तोदात्तवैतस-
शब्दावारस्यानुदात्तं ह्यनुपि लोपे इत्येतादृशनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः
स्यादित्यर्थः ॥

तदनुबन्धकेति । अनुबन्धकग्रहणे न्यनुबन्धकग्रहणादिति
भावः ॥

तत्तथेति । कचिच्च प्रत्ययस्वरप्रतिप्रसरूपोदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्ते-
रस्य परत्वात्तद्वाक्यवातेनैव न्यायेन प्रत्ययस्वरस्यापि बाधापत्त्या
'दाधीचः' इत्यादौ प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेणापि
तस्यावयवकल्प्यतानाह—सति शिष्ट इति-भाष्ये ॥ ननु 'दधि अच्
अत्' इति स्थिते पूर्वमेव भत्वादिकारलोपे तद्वितारपूर्वमेव चस्वरप्राप्ता
प्रत्ययस्वरारसति शिष्टत्वमिति द्रष्टव्य आह—अन्तरङ्गानपीति ॥

(११५९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२४)

२६६० समासस्य ॥ ६ । १ । २२३ ॥

(६३२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जना-
न्तेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जानान्तेषूप-
संख्यानं कर्तव्यम् । राजहपत्, ब्राह्मणसमित् ॥

(प्रदीपः) व्यञ्जानान्तेष्विति । 'उचैरुदात्तः' इत्यत्र
'अयः' इत्यनुवर्तनादन्तस्य समासस्यान्तोदात्तत्वविधानादल-
न्तस्य न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) मनु व्यञ्जानानामस्वरकानेन तद्वर्जमन्वस्यानः
स्वरस्य शिष्टत्वात् शिषुरसंख्यानानेनेत्यत आह—उचैरिति ॥ यत्
चोपेदपक्षमनोऽनुदात्तः, सचायः स्थाने-इति तदर्थः ; तदाह—
अजन्तस्येत्यादि । उपसंख्यानारम्भे ॥ व्यञ्जानान्तेऽन्तोऽनुदात्त
इत्यर्थः ॥

(६३२३ परिभाषापस्थापकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वरप्राप्तौ वा व्यञ्जनमविद्य-
मानवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्य-
मानवत् भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ह्रस्वरप्राप्तौ वेति । उपसंख्यानं
वा कर्तव्यम्, यथा परिभाषा वा कर्तव्येत्यर्थः ॥

(उभयकरणाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुभयमुच्यते, न ह्रस्वरप्राप्तावविद्य-
मानवदित्येवोच्येत, स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमान-
वद्भवति-इति वा ।

द्विवचनं सुवचनं भवति ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वरप्राप्ताविति । ह्रस्व एव प्रकृतत्वाद्-
विद्यमानत्वं विशास्यते ॥ स्वरप्राप्ताविति । प्रकृतत्वाच्चञ्जनस्यैव
प्राप्तिः प्रत्यक्ष्यते ॥

द्विवचनमिति । उभयोपादाने स्पष्टाऽवगतिर्भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) किमर्थमिदमुभयमिति । परिभाषायां
ह्रस्वग्रहणं, व्यञ्जनग्रहणं च-इत्यर्थः ॥ ह्रस्व एवेति । ह्रतसंबन्धे-
नोपपत्तावस्तुतकल्पनाया अवगोपादिति भावः ॥

(परिभाषास्वरूपाक्षेपभाष्यम्)

यदि ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्यु-
च्यते, दधि—'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८।५।
६६) इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति ।

उदात्ताच्च स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भव-
तीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(प्रदीपः) स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति । ह्रस्वरप्राप्त्य-
भावादिकारस्य व्यवधायकत्वात् ॥

(परिभाषाप्रयोजननिज्ञासाम्भाष्यम्)

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

(उद्घोतः) भाष्ये—कान्येतस्या इति । 'ह्रस्वरप्राप्तौ'
इत्येतस्या इत्यर्थः ॥

(६३२४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं लिदाद्युदात्तान्तो-
दात्तविधयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिट्यति प्रयात्पूर्वमुदात्तं भवति-
इति, इहैव स्यात्—भौरिकविधम्, भौलिकि-
विधम् । चिकीर्षकः, जिदीर्षक इत्यत्र न स्यात् ॥

जित्यादिर्ददात्तो भवति-इति, इहैव स्यात्—
अहितुस्यकायनिः, आग्निवेद्यः, गार्ग्यः । कृतिः-
इत्यत्र न स्यात् ॥

घातोर्न्त उदात्तो भवति-इति, इहैव स्यात्—
ऊर्णोति । पचति-इत्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) भौरिकविधमिति । भौरिकीणां विपक्षे

१ यथावावेति । अथ 'अन्तोऽवस्था' इत्यनेनच इत्यनुवर्ति । समास-
स्यायं वदता इत्यर्थः । अनेनपदस्यप्राप्तौ ह्यपिद्विधवारम्भे ।

२ 'ह्रस्वरप्राप्तौ' इति अ. घ. अ. घटः । 'ह्रस्वरप्राप्तौ' अ.
इति घ. घटः ।

३ 'ह्रस्वरप्राप्तौ' इति अ. घटः । घ. घटः । 'ह्रस्वरप्राप्तौ'
इति अ. घटः ।

४ 'अवतीर्ण' इति अ. घ. घटः ।

देशः । 'भौरिक्याद्युकार्यादिभ्यो विषलमकलौ' इति विषलप्र-
त्ययः ॥ चिकीर्षक इति । रेफकाराभ्यामीकारस्य व्यव-
धानात् ॥ अहिचुम्भकायनिरिति । 'प्राचामदृष्टात् फिन्
बहुलम्' इति फिन् ॥ आग्निवेद्य इति । गर्गादित्यायन् ॥
गार्ग्ये इति । हलादित्यादय आदित्वाभावात् ॥

(उच्येतः) ईकारस्य व्यवधानादिति । 'अत्र न स्यात्'
इति भाष्यस्य—इष्टकारस्य न स्यात्, व्यञ्जनस्य पक्षेव स्वादित्यर्थं
इति भावः ॥

(परिभाषास्वरूपापेक्षामाप्यम्)

इदं तावद्युक्तम्—यदुच्यते—हत्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जन-
मविद्यमानवद्भवतीति ।

कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् ?

तच्चापि वृथता 'उदात्ताच्च स्वरितविधौ' इति
वक्तव्यम् ।

तथाऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्ज-
नादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कथं हीति । अजम्भित्वाऽनुदात्तादीनाम् ॥

(एकदेशिनः परिभाषास्वरूपोपस्थापकमाप्यम्)

यदि पुनः स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती-
त्युच्यते ।

अथ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्य-
मानेऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तर्हि सिद्धं
भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च ?

वाहं सिद्धम् ।

कथम् ?

स्वरविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः । स्वरेण
विधिः—स्वरविधिः, स्वरस्य विधिः—स्वरविधिः स्वर-
तो विधिः—स्वरविधिरिति ।

नैवं शक्यम् ।

इह हि दोषः स्यात्—उदस्थित्वान् घोषः, विष्णु-
त्थान्, बलाहक इति, 'ह्रस्वनुद्भ्यां मनुप्' (१।१।
१७६) इत्येव स्वरः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्ता-
वयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः । सर्वप्रहणमनेकोपलक्षणार्थम्,
सप्तानां विभक्त्यामिदानीमुपयोगात् ॥

(उच्येतः) ननु समासादेकविभक्तेरेव अनेकेन सर्वविभक्त्य-
न्ततः तस्य न युक्त्येत्यत आह—सर्वेति ॥

(परिभाषास्वरूपस्थापकमाप्यम्)

अस्तु तर्हि ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्-
भवति—इति ।

ननु चोक्तम्—कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः
स्यात्—इति ।

'उच्येत्तात्तः' (१।१।२९) 'नीचैरनुदात्तः' (३०)
इत्यत्र पृथीनिर्दिष्टमजम्भित्वं निवृत्तम्, तस्मिन्नि-
वृत्ते हलोऽपि स्वरप्राप्तिर्भवति ॥

यदप्युच्यते—उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्त-
व्यमिति ।

न वक्तव्यम् ।

नेदं पारिभाषिकस्यानुदात्तस्य ग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

अन्वर्थग्रहणम् । अविद्यमानोदात्तमनुदात्तं भव-
ति । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति ॥

यदप्युच्यते—अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते
तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति—इति ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—तत्र सिद्धं तद्वदिति
व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चेति, यदयं नोत्तरपदेऽनु-
दात्तादावित्युक्त्या 'अवृथिधीस्त्रूपमन्थिषु' इति
प्रतिषेधं ज्ञास्ति ॥

(प्रदीपः) अविद्यमानोदात्तमिति । अजम्भित्वस्य-
दायोऽनुदात्त उदात्तात्पर इति दशिशब्दे स्वरितः सिद्धः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुनकैष्यटविरचिते भाष्यप्रदीपे पष्ठा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे पष्ठमाहिकम् ॥

पादश्च प्रथमः समाप्तः ॥

(उच्येतः) माथे—अजम्भित्वं निवृत्तमिति । 'अचक्ष'
इति सूत्रे पृथीनिर्दिष्टमित्यर्थः । तदनुवृत्तौ हि अच् उदात्तादिसङ्काः,
स चाऽचः स्याने ह्रस्वः । स्यादिति न स्यादलः स्वरप्राप्तिः । तस्मिन्
वृत्तौ तु उदात्तादिसङ्कानामस्तु सङ्केतादादिरुदात्तादियुगलः स्यादि-
त्यर्थे तत्तदन्तरमः कश्चिद्व्यस्यदित्यस्ति हलः स्वरप्राप्तिरिति भावः ॥
(माथे) प्रतिषेधं ज्ञास्तीति । तेन हि स्वरोद्देश्यके विधौ व्यञ्ज-
नस्याविद्यमानत्वं शक्यत इत्यर्थः । यत्तन्मूलकमेव पठ्यते 'स्वरविधौ
व्यञ्जनम्' इति । स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः ॥

(परिभाषाज्ञापकोपपादकमाप्यम्)

सा तद्धोपा परिभाषा कर्तव्या ।

न कर्तव्या ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—अथत्येपा परिभाषेति,
यदयं 'यतोऽनावः' (१।१।२१३) इति भावः प्रति-
षेधं ज्ञास्ति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिधिरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे

पादे पष्ठमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(उच्येतः) माथे—यदयं यतोऽनाव इति । अथ भावः—
अत्रादिर्नवारो न स्वरयोगः, यथाकारस्तयोगो नास्वादिः ।
नन्वादिरेव नवार उदात्तयुगलविशिष्टाज्जानास्तु इति चेन्न । तथा सति
निमित्तमन्वत्त्वविनाशाद्यवृत्तौ व्यमित्येतेषां अनुदात्ताप्राप्तेः । यत् च
प्रतिषेधोऽनर्थकः सन् शक्य इति ॥

इति श्रीविश्वमहर्ष्यनखीगर्भन्वामोनीभट्टहरे भाष्यप्रदीपो-

ह्योते पष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पष्ठमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।							
	प्राक्तनयोगः	आह्निके १	आह्निके २	आह्निके ३	आह्निके ४	आह्निके ५	आह्निके ६	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	१०३४	१०	१४	२७	१४	२४	३६	११५९
अव्याख्यातसूत्राणि	१४०३	२	१३	१७	४	३२	३०	१५०१
समुदितसूत्राणि	२४३७	१२	२७	४४	१८	५६	६६	२६६०
वार्तिकानि	५९४६	६३	४२	६५	८३	५७	६८	६३२४

पद्याध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

(११६० निधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १)

२६६१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्

॥ ६ । २ । १ ॥

(पूर्वपदप्रकृतित्स्वराधिकरणम्)

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । अन्तरेणैतत्सूत्रमिष्टस्यार्थस्य सिद्धिं भव्या प्रश्नः ॥

(सूत्रप्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

• बहुव्रीहिस्वरं शास्ति

समासान्तविधेः सुकृत् ।

(भाष्यम्) सुकृत्-आचार्यः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति ॥

(प्रदीपः) समासान्तविधेरिति । समासान्तस्योदात्तविधानासहायनार्थमिदमिल्लेखः ॥ सुकृदिति । शोभनं लक्षणं कृतवान्-इति 'सुकर्मपाप'-इति शिप् ॥

(उद्घोषः) ननु समासान्तानां पञ्चादीनां विधानस्यैतत्सूत्रारम्भे हेतुत्व नोपपद्येत आह-समासान्तस्येति ॥ शोभनमिति । अनेनास्य प्रत्याख्यानमराध्यमिति दर्शयति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥

(सूत्रप्रयोजनाभावप्रयोगं श्लोकवार्तिकम्)

नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु

(भाष्यम्) 'नञ्सुभ्याम्' (६।१।७२) इत्येतद्वियमार्थं भविष्यति । नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्त उदात्तो भवति, नान्यतः-इति ॥

(प्रदीपः) नञ्सुभ्यामिति । 'सिद्धे विधिरात्ममाणो नियमाय भवति' इति न्यायात् ॥

(आक्षेपसमर्थकभाष्यम्)

एवमपि कुत एतत्-पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं भविष्यति, न पुनः परस्येति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । नास्तिस्वरपदप्राप्तौ समासान्तो-

दात्तन्विधानाधियमेन तच्चादौ द्वयोरपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतित्स्वरप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) द्वयोरपीति । पदार्थेनेत्यर्थः ॥

(नियमसंपादकं श्लोकवार्तिकम्)

परस्य शिति शासनात् ॥ १ ॥

(भाष्यम्) 'शितेर्नित्यावच्छ'- (१३८) इत्येतद्वियमार्थं-भविष्यति शितेरेव, नान्यत इति ॥

(प्रदीपः) परस्येति । उत्तरपदस्य नियमादसति प्रकृतित्स्वरे पारितोष्यात् पूर्वपदस्यैव प्रकृतित्स्वरो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) परस्यार्थमाह-उत्तरपदस्येति ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते-नञ्सुभ्यामित्येतद्वियमार्थमिति ।

(नियमाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धः

(भाष्यम्) 'उदात्ताभ्युपु' 'क्षेपे' (१०७-१०८) इत्येतसिन् प्राप्ते तत् एतदुच्यते ॥

(प्रदीपः) क्षेपे विधिरिति । 'अनुदात्त' इत्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं 'क्षेपे' इति प्राप्तं तद्वाचनार्थं 'नञ्सुभ्याम्' इति स्यात्, न तु नियमार्थम् । विधिनियमसम्भवे विधेर्नलवत्त्वात् । नञ्प्रवृत्तमुपलक्षणम्, योरपि क्षेपविषयत्वसम्भवात् ॥

(उद्घोषः) पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति । समाप्तोदात्तत्वापवादभूतमित्यर्थः ॥ नैनु क्षेपे नियमापेक्ष किं न स्यात् आह-विधिनियमेति । क्षेपे नञो विधिः सम्भवतीति नियमोऽसिद्ध इति वार्तिकार्थः ॥ ननु नञ्प्रवृत्त नियमार्थं भविष्यतीत्यत्र आह-सोरपीति । निपरीतलक्षणेति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

यदमुच्यते-परस्य शिति शासनादिति ।

(नियमाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

परस्य नियमो भवेत् ।

(भाष्यम्) परस्येय नियमः स्यात्-शितेर्नित्यावच्छजेय, नान्यदिति ॥

(प्रदीपः) शितेर्नित्यावच्छजेवेति । शिति लैलादादिपूतपदप्रकृतित्स्वरो नियमेन निवर्त्यते, न तु चित्रपुत्रप्रकृतित्स्वित्यर्थः । तदेवं सूत्रं कर्तव्यत्वेन स्थापितम् ॥

८ उद्घोषेति । यत्पुत्रपदेन बहुव्रीहौ सञ्ज्ञाया पूर्वपदस्योदात्तत्वादि-लक्षणं । सुकोदर-इत्युदाहरणम् ॥ क्षेप इति । उदात्ताभ्युपु पूर्वपदोदात्त बहुव्रीहौ निष्ठायामित्यर्थः । यतोदर इत्युदाहरणम् ॥

९ 'अनुदात्त-सुदात्त इत्याक्षेपे' इति क. च घ. इति पाठः ॥

१० 'नञ्क्षेपे' इति ज. पाठः । 'न च क्षेपे' इति घ. पाठः ॥

११ विपरीतलक्षणेति । सुप्तस्य लक्षणं क्षेपविषयत्वं विपरीतलक्षणमेति तात्पर्यम् । नञ्सुभ्यामित्यस्य क्षेपविषयत्वमेव, न तद्विधिरित्यस्य, तेनास्य निवृत्तत्वं सम्भवति ॥

१२ कलादादिपु-निसरवत्त्वेन ॥

१ 'नञ्सुभ्यां नियमार्थमिति' च. घ. पाठः ॥

२ नियममुपपादयति-नञ्सुभ्यामेवेति ॥

३ 'नान्यस्येति' इति च. घ. पाठः ॥

४ विपरीतनियमाक्षिपति-पूर्वपदेति ॥

५ 'नामापदस्वरप्राप्तौ' इति, 'नामास्वरपदप्राप्तौ' इति च. घ. पाठः ॥

६ शितेर्नित्यावच्छेति । शितेः पर नित्यावच्छेदः प्रकृतित्स्वरत्वं । शितिपद-

विश घ-इत्युदाहरणम् ॥

७ नञ्सुभ्यामिति । बहुव्रीहौ उत्तरपदमोदात्तमित्यर्थः । अत्रादि-ध्वार इत्युदाहरणम् ॥

(उद्योतः) सिति ललाटादिपिति । आगन्तूनामन्वे निवेशेन तदुत्तरमेवकारोचिलादिति भावः ॥

(सूत्राक्षेपमाष्यम्)

यदि तर्हि पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं वाधते, 'चप्रियः-चाप्रियः' अत्रापि वाधेत ।

(प्रदीपः) चप्रिय इति । 'चादयोऽनुदात्ताः' इति च-यादन्दावनुदात्तो, तयोः प्रकृतिसंस्वरे सति समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोतीति । पूर्वपद-प्रकृतिसंस्वरेण बाधितत्वादिति भावः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

अन्तश्च वा प्रिये सिद्धम्

(भाष्यम्) अन्तोदात्तत्वं च वा प्रिये सिद्धम् ।

(समाधानजिज्ञासामाष्यम्)

कुतः ?

(समाधानसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

संभवात्

(भाष्यम्) अस्ति एवमपि संभवे वाधनं भवति, अस्ति च संभयो यदुभयं स्यात् ॥

(प्रदीपः) अस्ति च संभय इति । उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषययोर्विरोधाभावात् ॥

(समाधानाक्षेपमाष्यम्)

सत्यपि संभवे वाधनं भवति । तद्यथा—द्विधाश्लेषेभ्यो दीयतां तत्रः कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे द्विधादानस्य तत्रदानं नियतकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधित्यते ॥

(प्रदीपः) सत्यपीति । सामान्यविशेषविषयत्वनिष्पन्नत्वात् बाध्यबाधकभावात् । ननु वासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे त्रिसद्वदः प्रत्ययसंस्वरेणान्तोदात्त एव अभिष्यति, न च प्रत्ययसंस्वरात् वाधनः पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरः । एवं तर्ह्युदाहरण-रिक् भाष्यकारेण प्रदर्शिता । इदं उदाहरणं-समपादः—इति । रामचन्द्रः सर्वानुदात्तः, पादचन्द्रो वृषादित्वादाद्युदात्तः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरेण समासान्तोदात्तत्वे बाधिते पादचन्द्र आद्युदात्तः भवेत् ॥

(उद्योतः) अर्धभावादि निमित्तवन्तो बाध्यबाधनभावोऽन्यथा—सामान्यविशेषेति ॥ प्रत्ययसंस्वरेणेति । 'इगुपयशा-प्रोदिरः वः' इति वृत्त्यन्त्यान्तरादि भावः ॥ न च प्रत्ययसंस्वरेण । एव नास्ति पूर्वपदप्रकृतिसंस्वराभावादि भावः ॥ तयो-

नुदात्त इति । 'स्वस्वसमसितेननुदानि' इति फिद्वृत्तादिति भावः । भाष्यमाभाष्याहुवादित्वेन त्रिसद्वदोऽप्याद्युदात्त एवेति भाष्याशयमन्ये ॥

(वार्तिकवतरणमाष्यम्)

एवं तर्हि—

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

प्रकृताद्विधेः ॥ २ ॥

(भाष्यम्) बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिसंस्वरं भवतीति ।

किं च प्रकृतम् ?

उदात्त इति वर्तते ॥

एवमपि कार्यप्रियः-ह्यार्यप्रिय इत्यत्र न प्राप्नोति ।

स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति ।

अथवा स्वरितग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'स्वित्स्वरितम्' (६।१।१८५) इति ॥

(प्रदीपः) प्रकृताद्विधेरिति । उदात्तत्वस्य यत्र प्रकृतं विधानं तस्मात् प्रकृतिभाष्यद्वारेणानुवाक्यमानाच्च त्रियादौ प्रकृतिसंस्वरे न भवतीत्यर्थः ॥

स्वरितेऽपीति । नन्वच उदात्तसंज्ञा विहिता, वर्णकदे-सुध वर्णग्रहणेन न गृह्यते । एवं तर्ह्युदात्तावयवत्वात् स्वरितो-ऽप्युदात्तग्रहणेन गृह्यते । गौणमुक्त्यन्यायश्च ऋक्षवर्णनवशा-त्वाधीयते । अत एवासिन् पक्षेऽस्तमाश्वस्य पक्षान्तरमाह—अथ वेति ॥

(उद्योतः) 'प्रकृताद्विधेः' इत्यत्र कथमन्यथोऽत आह—उदात्त-त्वत्वेति । विधिः—इति भावे किः । बहुव्रीहौ समाने पूर्वपदस्यो य उदात्तः श्रान्त्वन्तरेण निरुद्धः ॥ प्रकृत्या—स्वभावेनावतिष्ठते, निष्कर-मनुदात्तं न प्रतिपद्यते इति यन्नापै इति भावः । अनुदात्तस्य 'अनुदात्तं पदम्'—इति परिभाषया तच्च द्विष्येव वाक्यगतायत्रा भवतीति उदात्त-विधिषापूर्वकमेव तत्राधारसमासान्तोदात्तत्वापवादत्वस्य बोधम् ॥

एवं तर्ह्युदात्तेति । उदात्तत्वाद्युदात्तत्वसमाधाररूपे स्वरित उदात्तत्वावयवत्वेन निष्मानत्वादुदात्तग्रहणेन स्वरित उच्यते । धर्म-धर्मिणोभेदोपचारादत्रापि तेन गृह्यत इति भावः ॥

(प्रकृत्योः श्लोकवार्तिकम्)

बहुव्रीहायुते सिद्धम्

(भाष्यम्) अन्तरेणापि बहुव्रीहिग्रहणं सिद्धम् । तत्पुरुषे कस्मान्न भवति ?

'तत्पुरुषे तुल्यायं वृत्तीयास्तस्युपमागव्यपद्विती-याहृत्याः' (६।१।२) इत्येतन्निर्णयार्थं भविष्यति ।

द्विगौ तर्हि कस्याच्च भवति ?

इगन्ते द्विगावित्येतन्नियमार्थं भविष्यति ।

द्वन्द्वे तर्हि प्राप्नोति ।

‘राजन्ययहवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु’ (६।२।३४)

इति नियमार्थं भविष्यति ।

अव्ययीभावे तर्हि प्राप्नोति ।

‘परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानादोरात्राचयवेपु’ (६।२।

३३) इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यदुग्रीहाविति । विनाऽपि बहुमीहिग्रहणेन

यदुग्रीहै प्रत्या पूर्वपदप्रकृतिसरः सिद्ध इत्यर्थः ॥

द्विगौ तर्ह्येति । यद्यपि द्विगुस्तत्पुरुषस्यापि तत्र

नियमान्तरप्रतिपादनाय प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) अने योगे सप्तम्या अभावेन ‘यदुग्रीहावते’ इति

निर्देशोऽयुक्तोऽत आह—निनाऽपीति । बहुमीहाविति शब्द-

परमिति भावः ॥

द्विगुस्तत्पुरुष इति । अत एव तैत्तमावेषार्थः ‘द्विगुश्च’ इति

व्याहारः । एव च तत्पुरुषनियमेनैव सिद्धमिति भावः ॥

(इष्टनियमसम्भवबोधकं भाष्यम्)

एवमपि कुत एतत्—एवं नियमो भविष्यति—

एतेषामेव तत्पुरुषादिषु—इति, न पुनरेवं नियमः

स्यात्—एतेषां तत्पुरुषादिष्वेव—इति ॥

(इष्टनियमे श्लोकवार्तिकम्)

इष्टतश्चावधारणम् ।

(भाष्यम्) इष्टतश्चावधारणं भविष्यति ।

(प्रदीपः) इष्टतश्चेति । प्रयुक्तानामन्यारूपानां नानिर्घातार्था

शास्त्रप्रवृत्तिः ॥

(इष्टनियमाशेषभाष्यम्)

एतेषां तर्हि बहुमीहैश्च पर्यायः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एतेषामिति । तत्पुरुषादीनामित्यर्थः ।

अतः बहुमीहिग्रहणे समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिसरस्य

नैकविषयत्वाद्बोध्याय पर्यायः प्राप्नोति चिन्त्युः—तुल्यस्येत-

पश्चारलिखित्वादी । यस्मात्तत्पुरुषादिषु तुल्याधीन्येव पूर्वपद-

प्रकृतिसराणि भवन्ति नान्यानि—इत्येवंस्यो नियमः इतः, न तु

प्रकृतिसराण्येव—इति नियमः, ततश्च पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) तत्पुरुषादीनामित्यर्थः इति । तुल्याधीन्येव-

तत्पुरुषादीनामित्यर्थः । एव च तत्पुरुषादिसम्बन्धिनो बहुमीहिसम्बन्धिनश्च

पूर्वपदप्रकृतिसरस्य समासान्तोदात्तत्वेन पर्यायप्राप्तिरिति भाष्यार्थः

इति भावः ॥ विरोधाच्चेति । “अनुदात्त पदम्”—इति परिभाषणा-

दिति भावः ॥ ननु तत्पुरुषादिषु नियमे जायते कथं पर्यायोऽत आह—यस्यादिति । भूतपूर्वादिव्यधि-विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु

इति नियमार्थं भविष्यतीति भावः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

द्विपादिष्टेर्वितस्तेश्च

पर्यायो न प्रकल्पते ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) यदयं ‘द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहु-

ग्रीहौ’ ‘द्विष्टिवितस्तेष्वे’ (६।२।१७, ३१) इति

सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—

पर्यायो न भवतीति ॥

(प्रदीपः) द्विपादिति । द्वौ पादावस्य द्विपात्—इत्यादौ

समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिसरं पर्यायेण सिद्धाविति ‘द्वित्रि-

भ्यां पाहन्मूर्धसु बहुग्रीहौ’ इत्यन्तोदात्तमिच्छन्तं विधेयः,

विहितस्तु ज्ञापयति—यदुग्रीहिरन्तोदात्तो न भवतीति । तथा

‘द्विष्टिवितस्तेष्वे’ इति ज्ञापकम्—येषामिह पूर्वपदप्रकृतिसरौ

नियम्यते तेषां समासान्तोदात्तत्वं पक्षे न भवति—इति

यदुग्रीहिग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्घोतः) द्विष्टिवितस्तेष्वेति । यतोरुत्तरपदनोर्वा पूर्व-

पदं प्रकृतिसरं द्विगौ—इति तदर्थः ॥ तच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापक-

मिलाह—येषामिहेति । कार्यदृष्टौ यत्तत्स्वरितस्वरितः ॥

(ज्ञापनसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत् ।

(भाष्यम्) उदात्त एतज्ज्ञापकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) उदात्ते ज्ञापकमिति । इहोदात्तग्रहणद्व-

यस्या द्वयोरुदात्तयोः पर्यायो मा भूत्, ज्ञापकात् । कार्यप्रिय

इत्यादौ उदात्तस्वरितयोः समावेशः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) समावेशः—पर्यायः । ‘स्वरितेन समाविशेत्’

इत्येव वार्तिकोक्तिः । एव च ‘यदुग्रीहौ’ इति कार्यव्यमेव । ‘स्वरि-

तेऽप्युदात्तोऽस्ति’ इत्येवदेत्युक्तिः । ‘उदात्तस्वरितयोः—’ इत्यत्र

स्वरितग्रहणेन उदात्तग्रहणेन योनाग्रहणस्य बोधनादिति बोध्यम् ॥

(ज्ञापकसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

स्वरितेन समाविशेत् ॥

(भाष्यम्) स्वरितेन च समावेशः प्राप्नोति ।

स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) स्वरितेऽपीति । एतत् पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

(संग्रहः)

यदुग्रीहिस्वरं शास्ति

समासान्तविधेः सुकृत् ।

नन्सुभ्यां नियमार्थं तु

परस्य शिति शासनात् ॥ १ ॥

१ यदुग्रीहाविति । ‘यदुग्रीहावते सिद्धम्’ इति वार्तिकं बहुमीहि-
ग्रहणं शब्दपर इति भावः । तेनैवविधिरणस्यमी योष्या ॥

२ तत्पुरुषावेषार्थः—द्विगुश्च तत्पुरुषप्रकारावेषार्थं इत्यर्थः ॥

क्षेपे विधिर्नजोऽसिद्धः

परस्य नियमो भवेत् ।

अन्तश्च वा प्रिये सिद्धं

संभवात्प्रकृताद्विधेः ॥ २ ॥

बहुव्रीहावृते सिद्ध-

मिष्टतश्चावधारणम् ।

द्विपादिष्टेर्वितस्तेश्च

पर्यायो न प्रकल्पते ॥ ३ ॥

उदात्ते ज्ञापकं त्वेत-

त्स्वरितेन समाविशेत् ॥

(११६१ विधिसूत्रम् ॥ ६।२।१ आ. २)

२६६२ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्त-

स्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः

॥ ६।२।२ ॥

(६३२५ एकदेशिनः प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्रखत्वे

कर्मधारये प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्रखत्वे कर्म-
धारये प्रतिषेधो वक्तव्यः । परमं कारकम्-परम-
कारकम् । परमेण कारकेण-परमकारकेण । परमे
कारके-परमकारके इति ॥

(मदीयः) कर्मधारये प्रतिषेध इति । विशेषण-
समासो न प्रयमानानामेव भवति, अपि तु द्वितीयापन्तानाम-
पीति भावः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—विभक्तिप्रकृतिस्रखत्वे इति । विभ-
क्तिभिन्नप्रकृतिस्रखत्वे इत्यर्थः ॥

द्वितीयापन्तानामपीति । 'परमिहिनविभक्त्या समासः' इति
पद्यस्यासि स्रखत्वेति भावः ॥

(६३२६ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः

प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रति-
पदं यो द्वितीयासप्तमीतृतीयासमासस्तस्य ग्रहणम्,
लक्षणोक्तश्चायम् ॥

(मदीयः) लक्षणोक्त इति । विभक्तिविशेषमनुपादाय
सामान्यलक्षणेनायं समासो विहित इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) लक्षणिकवमुपवादयति—विभक्तिविशेषमिति ।
वातिर्नैव विभक्तिस्रखत्वेण कतया प्रवृत्तेर्भाष्ये द्वितीयासप्तमीश्लोकेऽपि,
न त्वेतावताऽन्याये पठ्यते विषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्ति-
रिति भ्रमः कार्यः । अत एव 'मयूरव्यसकादयश्च' इति घृते—उप-
गानां प्रतिपदोक्तपरिभाषा कैयटेनोक्ता—इति वक्ष्यते । परे दु-
र्गाभाष्यवातिस्वरस्यादयस्यै तद्विभक्तिमेवेत्युच्यते ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अव्यये परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(६३२७ परिगणनोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्त-
व्यम् ।

नञ्-अद्याहणः, अद्युपलः । नञ् ॥

कु-कुव्याहणः, कुद्युपलः । कु ॥

निपात-निष्कौशाम्बिः, निवारणसिः ।

क मा भूत् ?

कात्वाकालकः, पीत्यास्थिरकः ।

(मदीयः) नञ्कुनिपातानामिति । निपातत्वादेव
सिद्धे नञ्ग्रहणं विस्पष्टायम् । अकरगिरित्यादौ श्रुतसंज्ञाविनाश-
नायम्, तेन यथोपपदं इति नञ् तस्य च न्योरे वक्षीयान्
भवति । सहनिर्दिष्टस्य च गन्त्वोरे वक्षीयान् गपदीति ॥
वक्ष्यं गवति ॥

(उद्योतः) फलान्तरभाषा—अकरगिरित्यादामिति ।
पुनर्विधानस्य बाधकरीषनापेक्षात् परममि घृत्सरे बाधितः भवेद्येव

इति अन्वयप्रतिपदोक्तपरिभाषावृत्तिः सुदरा । उपमानादिप्रकाराद्यन्व-
यानुपपत्तेरन्यत्र विधीयते इति च तत्र तत्परिभाषावृत्तिरित्यादि ॥

५ 'वाच्यार्थं वा, वेत्त' इति अ. घ. पाठः ॥

६ उद्योतिर्दृष्टः वेत्ति । अनुगतं पदमेव नित्यं इत्येव भाष्येन वक्तुं
तत्र वक्ष्यं गवति ॥

७ कालावस्थितिः । इति निपातकालेन विद्धे नञ्ग्रहणं काला-
वस्थितिः ॥

८ वाच्यपद, वक्ष्यार्थादिति । वक्ष्यः पुनर्विधानेन परममि घृत्सरे
अकरगिरित्यादौ नञ्ग्रहणं नित्यं ॥

१ 'द्वितीयापन्तानामपीति' इति अ. घ. पाठः ॥

२ भावमिति । अर्थे-परमकारके-परमकारकेनेति वादिः परमिहिनवि-
भक्त्या कर्मधारयः ॥

३ नञ्-लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीया-
सप्तमीतृतीयासमासः इति भाष्येन उपपत्तेरनुपपत्तेरिति वादिः
नित्यं ॥ ४ उपपत्तेरनुपपत्तेरनुपपत्तेरनुपपत्तेरिति वादिः
नित्यं ॥ ५ उद्योतिर्दृष्टः वेत्ति । अनुगतं पदमेव नित्यं इत्येव भाष्येन वक्तुं
तत्र वक्ष्यं गवति ॥

६ उद्योतिर्दृष्टः वेत्ति । अनुगतं पदमेव नित्यं इत्येव भाष्येन वक्तुं
तत्र वक्ष्यं गवति ॥

स्वर इत्यर्थः ॥ सह निर्दिष्टस्य चेति । 'अभ्ययी' इत्यादौ सति शिष्टमपि प्रत्ययस्वरं बाधित्वाऽयमेवेत्यर्थः ॥

(६३१८ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ क्त्वायां वा प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

ज्ञात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः ॥

उभयं न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) क्त्वायां चेति । परिगणनं वा कर्तव्यम्, क्त्वायां प्रतिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः । ननु भिन्नकल्पादि-
कृत्योऽनुपपन्नः, परिगणने सति सामिकृतं स्वयंभावेतित्यादिषु
प्रकृतिस्वरभावाः, क्त्वायां प्रतिषेधे तु प्रकृतिस्वरसङ्ग इति
चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोषः) चिन्त्यमेतदिति । वस्तुतस्तु स्वान्तेतरपूर्वपदके
तत्पुत्रे नञ्नुपनिषादादिति तत्पूर्वपदके च दासीमारादित्वात्पूर्वपद-
प्रकृतिस्वर एवेति भाष्याद्ययमन्ये ॥

(६३१९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ निपातनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

अयमयमत्र समासार्थं व्यवभाषार्थं च निपातनं
कर्तव्यम्, तेनैव यत्नेन स्वरो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अयमयमत्रेति । अनेकप्रयोजनसंपत्तिनिपा-
तनाद्भवतीत्यर्थः ॥ तेनैवेति । अन्तोदात्ताना पाठेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—निपातनादिति । मयूरस्यत्वादि-
प्रादादित्यर्थः ॥ भाष्ये—व्यवभाषार्थं चेति । नञ्पूर्वके न
व्यय—इत्यर्थे इदम् ॥

(११६९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ भा. ३)

२६७? सट्शप्रतिरूपयोः साट्श्ये

॥ ६ । २ । ११ ॥

(६३३० सट्शप्रदाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सट्शग्रहणमनर्थकं तृतीया-

समासवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सट्शग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तृतीयासमासवचनात् । सट्शशब्देन तृतीया-
समास उच्यते, तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भव-
तीत्येव सिद्धम् ॥

(पदसमर्थकभाष्यम्)

पठ्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्, पितुः सट्शः-पितु-
सट्श इति ॥

(६३३१ पदसमर्थनाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमास-
वचनानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पठ्यर्थमिति चेत् तृतीयासमास-
वचनमनर्थकं स्यात् ।

किं कारणम् ?

इहास्माभिर्हेशब्धं साध्यम्-पित्रा सट्शः, पितुः
सट्शः, पितुसट्श इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः
समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरेण वृत्तिर्भविष्यति
अविरधिकन्यायेन । तद्यथा—अवेर्मांसमिति विग्र-
ह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति ।

एवं पितुः सट्श इति विग्रह्य पितुसट्श इति
भविष्यति ।

पित्रा सट्श इति विग्रह्य वान्यमेव भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अविरधिकन्यायेनेति । 'अविरिकः' इति
समुदायैकदेशानुकरणमिति सुत्वाभाषाणोपाभावः । अने-
नैतद्दर्शयति—अवेर्मांसमिति प्राप्तेऽपि तद्वितीऽनभिधानाज
भवति, किं पुनः पित्रा सट्श इत्यत्राविहितस्तृतीयासमासो
भविष्यति ॥

(उद्घोषः) 'अविरिकः' इत्यत्र समासादयवग्रहः कथमल-
गत आह—सुत्वाभाषादिति । सङ्ख्यानमिति वाचित्वाभावेनेति
ज्ञानः ॥ अविहित इति । 'पूर्वसट्शः' इत्यत्र सट्शग्रहणामात्रे
इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः । यत्र पठ्यर्थो
नास्ति तदर्थम्—भोजनसट्शः, अध्ययनसट्श इति ।

यदि तर्हि तस्य नियन्धनमस्ति तदैव वक्तव्यम्,
इदं न वक्तव्यम् ।

१ विकल्पः—अप्ये नञ्नुपनिषादानामित्येता वक्तव्यम्, क्त्वायां वा
प्रतिषेध इत्यर्थे विकल्पः ॥

२ नञ्पूर्वक इति । 'समासेऽनञ्पूर्वे तयो व्यव' इति सूत्रे वार्तिकेन
'समासनिपातनाद्' इत्युक्तम् । भाष्येन च 'अवश्यं समासार्थं
निपातनं कर्तव्यम्, तेनैव यत्नेन स्वरो न भविष्यति' इत्युक्तम् ।
निपातनं च ज्ञात्वाकालकयोः नञ्पूर्वकत्वादिनोपात्तः, यथाचोदात्तेन
संरक्षितः । नञ्पूर्वकेऽपि स्वरादिषु न मन्त्राणि आख्यायन्तः ॥

३ सट्शेति । सट्शप्रतिरूपयोः शब्दयोः परतः पूर्वं नञ्पूर्वकः ॥

४ सट्शशब्देनेति । सट्शः सट्शग्रहणं पूर्वसट्शेति समासो लक्षणमिति-
पदोक्त्यादिनाप्यत्र सूत्रे, यं च तृतीयासमास इति सट्शशब्देन तृतीयासमास-
ग्रहणमिति भावः ॥

५ सट्शग्रहणमात्र इति । यदि तु भोजनेन इत्यादि सट्श इत्यर्थे पूर्व-
सूत्रेण समासे तत्पुत्रे तुदर्थं इत्यनेन सरोऽपि विद्वद्भवत्येव तदा सट्श-
ग्रहणं व्यर्थमेवेति पूर्वसट्शेति सूत्रे नैव सट्शेन ध्वनितम् । तदन्तरोवेन 'इत्यत्रा-
विहितस्तृतीयासमास' इति तर्हीदं उक्तम् ॥

इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्, यत्र पृष्ठी श्रूयते तद-
र्थम्-दास्याःसदृशः, वृषल्याःसदृश इति ॥

(प्रदीपः) भोजनसदृश इति । 'हेतौ' इति भोजना-
दिभ्यस्तृतीया । अत्र पृष्ठभावात् पृष्ठीसमासाभावः ॥

दास्याःसदृश इति । 'पृष्ठा आओशे' इत्यलृक् ।
'उदात्तयो हर्पूर्वाद' इति विभक्त्येवदात्तत्वम् ॥

(उद्योतः) अत्र पृष्ठभावादिति । तृतीयासमानार्थपृष्ठ-
भावादिति भावः । यत्र च भोजनहेतुकसाष्टयवानित्यर्थे भोजनसदृश
इत्यस्य साष्टुत्वात् समासविधौ सदृशग्रहणमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।
'अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः' इत्यादि 'वृषल्याः सदृशः' इत्यन्तं
भाष्यमेकदेशयुक्तिरिति 'पूर्वसदृश-' इति सूत्रे कैयटेन सूचितम् ॥
उदात्तमण इति । दासीपृषत्याभ्यन्तोदात्तौ ॥

(११६३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ४)

२६८९ इगन्तकालकपालभगालशरा-
वेपु द्विगौ ॥ ६ । २ । २९ ॥

(६३३२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयोरुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । पञ्चारत्नः, दशारत्नः । पञ्चा-
रत्नयः, दशारत्नयः । यणगुणयोः कृतयोरिगन्ते
द्विगोवित्येव स्वरौ न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यणगुणयोरिति । पदस्य स्वरविधानात् शुष्प-
त्पक्षे निरुत्पाद्यगुणयोः कृतयोरिगन्तत्वाभावात् प्रकृतिस्वरौ
न प्राप्नोतीति वचनम् । पञ्चारत्न इति । पञ्चारत्नयः प्रमा-
णवेपामिति सद्धितार्थे द्विगुः । 'प्रमाणे यो द्विगोर्नित्यम्' इति
मात्रचो लृङ् । जल, 'जलि च' इति गुणः 'जलादिषु छन्दो
पापचनम्' इति वचनात् भवति, तयोर्वर्णादेशः ॥

(उद्योतः) गन्गारत्नभाष्येणैव स्वरौ अभिधीतत
भाह—पदमेति । 'अनुदात्तं पदम्-' इत्येवेषावश्यकवादि
भावः ॥ अनुगुणेन साधारणं यणं सप्त भाह—जसि चेतीति ॥

(६३३३ उपसंख्यानानर्थवचनयोधवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा वहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा पठ्यम् ।

किं कारणम् ?

वहिरङ्गलक्षणत्वात् । वहिरङ्गौ यणगुणौ । अन्त-
रङ्गः स्वरः । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) न वेति । पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वात् प्राक्
शुबुत्पत्तेः स्वरौ भवन्नन्तरङ्गः संपद्यते । यणगुणौ तु सुवपेक्षत्वात्
वहिरङ्गत्वात् स्वरौ कर्तव्ये असिद्धावित्यर्थः ॥

(११६३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ५)

२६९३ पैरिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रा-
वयवेषु ॥ ६ । २ । ३३ ॥

(६३३४ एकदेशिनो विप्रतिपेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे
विप्रतिपेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) परिप्रत्युपापेभ्यः 'वनं समासे' (६।
२।१७८) इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ।

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्या-
वकाशः—परिभ्रिगर्तम्, परिसौवीरम् ।

वनं समास इत्यस्यावकाशः—प्रवणे यष्ट्यम् ।

होमयं प्राप्नोति—परिवनम्, अपचनम् ।

'वनं समासे' इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) परिप्रत्युपापेभ्य इति । सौर्विदेशेऽप्यपत्ति
एव शृण्वे, तयोरेव वनेन विपयत्वसम्भावान्नशब्दस्य च वर्ज्य-
मानार्थत्वसम्भावत् ॥

प्रयण इति—तत्पुरुषः । 'वनं समासे' इत्येतत् सौर्वि-
शमापेक्षया प्राथम्यात् बहुव्रीहितत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्या-
पवादं मत्वा विप्रतिपेधोपन्यासः । अनेन तु एतेन पारिक्षेप्या-
दव्ययीमाने स्वरविधिः ॥

परिवनमिति । वनं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरिप्रति-
पेधः पठ्यम्' इत्यव्ययीभाषः ॥

(उद्योतः) सर्वविदेशेऽपीति । वनस्य नाहोरात्रावयवत्वम्,
प्रत्युपयोध न न निमित्तवत्त्वित्यर्थः ॥

तत्पुरुष इति । प्रकृतं वनमिति विधेयसमासः ॥ ननु 'वनं
समासे' इत्यस्य पूर्वपरमट्सीत्तरावकाशाद्विप्रतिपेधोऽनुपपे-
दाह—प्रमापेक्षया प्राथम्यादिति । कदाप्यादीरादकभाषेय-
वेत्यर्थः । 'मत्वा' इत्येवमिति-पापस्य द्वाभेदितानामप्युपपत्तिः ॥
अस्य एतस्याभ्यधीभावविषय दशरत्नशृङ्गाने बीजमाह—अनेन

७ 'किं पुन कारण भेष्यादिसमास इत्येव तत्' इति घ. छ. पुस्त-
योर्न पश्यते । ग. व. ट. पुस्तकेभ्यस्तथा गोस्तये ॥

(प्रदीपः) श्रेण्यादिसमास इति । लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषया चान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्त्वस्य ग्रहण-
मित्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—किमर्थमिति । प्रतिपदोक्तत्वात् 'सन्म-
हत्—'इति समास एवास्त्वप्रवृत्तिः, न तु पक्षीसमास इति भावः ॥
कर्मधारये इति । कर्मधारयसमासे चान्ते उत्तरपदेऽभिधान्त
पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थः ।

श्रेण्यादिसमास एव तद्वत्तौ बीजमाह—लक्षणप्रतिपदेति ।
अत्र तु 'सन्महत्—'इति समास इति भावः ॥

(११९७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ८)

२७०२ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्य-
श्लीलद्वद्वरूपा पारेवडवा तैतिल-
कद्रूः पण्यकम्बलो दासी-
भाराणां च ॥ ६।२।४२ ॥

(६३३८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुरुवृज्योर्गार्हपते ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुरुवृज्योर्गार्हपते इति वक्तव्यम् ।
कुरुगार्हपतम्, वृजिगार्हपतम् ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलद्वद्वरूपापारे-
वडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभारादीनामिति
वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—देवहृतिः, देव-
नीतिः, वधुनीतिः, ओषधिश्रन्द्रमाः ॥

(प्रदीपः) दासीभारादीनामिति वक्तव्यमिति ।
दासीभाराणामिति बहुवचनं द्वन्द्वसमासार्थाभ्यर्थं मया वचनम्,
विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वानिर्देशस्य स्यात् ॥

(उद्योतः) ननु बहुवचननिर्देशेन 'अर्थार्थाः' इतिवदार्था-
वगतीति वचनेनेत्यत आह—द्वन्द्वसमासेति ॥ ननु द्वन्द्वे
'तैतिलकद्रूः' 'पण्यकम्बल' इति विभक्तिश्रवणं न स्यादत
आह—विभक्त्यलोप इति ॥

१ वचनमिति । दासीभारादिद्वन्द्वप्रत्ययै दासीभारादीनामिति वक्त-
व्यमिति यथावति ।

२ इतिवदिति । अर्थार्थाः गुणि चेति सूत्रे बहुवचननिर्देशेवार्थाभिर्दिगो
पुनरे तद्वदपि दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादासीभारादीनां गुणे-
नेत्यर्थः ।

३ भाष्यं द्वन्द्व इति । तुल्योद्देशात्तत्र पण्यकम्बल इत्यनेन द्वन्द्वे अ,
इत्यनु पश्चरदासीभारादीनामिति । बहुवचनान्तीनामिति बहुवचनसंज्ञितमाह—
तया चेति ॥

४ दासी—पुनरावर्तन—विधुद्व—इत्येति । अत्र मयमात्रा अनुवचनार्थ-

(योगविभागेनोपसंख्यानोपसाधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

योगविभागः करिष्यते—'कुरुगार्हपतरिक्तगुर्व-
सूतजरत्यश्लीलद्वद्वरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः
पण्यकम्बलः' इति ।

ततः—दासीभाराणां च—इति । तत्र बहुवचन-
निर्देशात् 'दासीभारादीनां च—' इति विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) योगविभाग इति । नैयं द्वन्द्वः, किं तर्हि ?
असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि । तथा च 'तैतिलकद्रूः'
'पण्यकम्बल' इति विभक्तिश्चारिता । तत्र दासीभाराशब्दसह-
चरितेषु सद्रूपारोपेण बहुवचननिर्देशः । एवं च गणपाठः
सृष्टीतो भवति ॥

(उद्योतः) ननु द्वन्द्वे सति कथं विभागोऽत आह—नाथं
द्वन्द्व इति । अपि तुल्योपसंख्यानो निर्दिष्टो, इत्ये प्रथमेकवच-
नान्ताः, प्रथमा च पञ्चाः स्थाने इति भावः ॥ कथं बहुवचनादार्थाव-
गतिस्तत्राह—तत्रेति ॥ एवं चेति । अन्यथा सोऽनर्थकः स्यादिति
भावः । अत्र भाष्ये योगविभागेन सर्वेषां भिन्नपदत्व सूचितम् ॥

(६३३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पण्यकम्बलः संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् ।
यो हि पणितव्यः कम्बलः, पण्यकम्बल एवासौ
स्यात् ॥

अपर आह—पण्यकम्बल एव यथा स्यात् ।

किं मा भूत् ?

पण्यगवः, पण्यहस्ती ॥

(प्रदीपः) पण्यकम्बलः संज्ञायामिति । इत्यप्रत्य-
यान्तात्वात् पूर्वपदप्रकृतिचरे दिष्टे नियमार्थं वचनम्—संज्ञाया-
मेव पण्यकम्बल प्रवृत्तिरूपसंपदो भवति, नान्यत्रेति । तत्र
नियतप्रमाणो नियतगुणो व्यावहारिको यः कम्बलस्तस्य पण्य-
कम्बल इति सूत्रेत्याहुः ॥

अपर आह—इति । कम्बल एवोत्तरपदे पण्यशब्द-
प्रकृति-
सरो यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति नियमः ॥

आह—प्रथमा च पञ्चमा इति ॥

१ 'सोऽनर्थक'—गणकटे दासीभारादिगणपाठोऽनर्थक इत्यर्थः ॥

२ 'मा भूत्' इत्यस्य स्थाने 'इह मा भूत्' इति च सूत्रे वचनं पाठः ॥

३ इत्येति सूत्रे इति । तदुपपत्तेरनुवचनं गुणोऽपि सूत्रेति भाष्यः ॥

४ विभक्त्यलोपः यानि बहुवचनेनाह—यदाभाष्येति । तेन यो हि यन्ति

तस्याः कम्बलस्य व्यावहारिकोऽपि न भवति ॥

५ विभक्त्यलोपः यानि बहुवचनेनाह—इत्येतद्वचनेति । तेन यदाहो पुन-

याहोऽनेन पूर्वपदप्रकृतिरूपम् । यानि कम्बले च तदुपपत्तेरनुवचनं

भाष्यः ॥

पण्यगव इति । पण्ये गौरिति विशेषणसमासः । 'गोर-
तद्धितलुकि' इति टच् समासान्तः । अत्र तु चित्वादेवान्तो-
दात्तत्वं सिद्धमिति द्वितीयमुदाहरणमुक्तम् ॥ पण्यहस्तीति ।
'कृत्यतुल्यास्या अजाला' इत्येतत्तु गुणक्रियावाचिनोर्विशेषण-
विशेष्यभावाभ्यामित्यमाह पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्व-
निपातार्थं वचनं न तु जातिप्रतिषेधार्थम् । 'अजाला' इति तु
वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भाष्यकारमतानुसारिण आहुः ।
'तत्पुरुषे तुल्यार्थे-' इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा कृत्येपु यदा
नाधीयते तदा नियमार्थत्वमुच्यते । तदाध्ययने तु विधेयत्वा-
भिव्यमानुपपत्तिः । नापि पण्यगव इत्यादौ प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) कृत्यप्रत्ययान्तत्वादिति । न च 'लक्षणप्रति-
पदोक्त-परिभाषया 'कृत्यतुल्यास्या-' इति समासे षष्ठ्यपदप्रकृति-
स्वरः । न चात्र देन समासः, कन्ठस्थ जातित्वाद्-इति वाच्यम् ।
भाष्यादिभ्रामाभ्येनेतद्वदे तत्परिभाषाया अग्रवृत्तेः । किञ्च स्वरविधा-
यके 'कृत्यतुल्यास्या' इत्येव वक्तव्ये कृत्यतुल्याख्ययोर्वियोगैर्भाष्येनार्थ-
पदप्रतिपादनेन च तद्वदे परिभाषाया अग्रवृत्तिरित्याशयात् ॥

अत्र त्विति । नियमसंभ्यान्तोदात्तत्वस्य चित्स्वरणेन सिद्धि-
रित्यर्थः । 'पण्यगव' इति पाठ इत्यन्ये ॥ ननु 'अजाला' इति
निषेधप्रत्ययमत्र विशेषणसमासोऽस्य आह—'तुल्यादि' । यत्र
सामान्यलक्षण्येन समासे पूर्वनिपातानियमप्राप्तिस्तत्र तद्वियमार्थमिदम्,
न य गुणक्रियावाचिभ्यां समास एवेति अन्यत्रासामसक्तिरिति
कृत्याद्ये न्यायसिद्धार्थरूपेण 'अजाला' इतीत्यर्थः । यदि तु 'अजिह्व-
'नोऽप्य ओदन-' इत्यादौ समासो नैष्यते तर्हि स एव वादुल्लङ्घ-
नसाम्य इति चेष्टामाह । यदा नाधीयते इति । अनाश्रयव-
नेशोच्यमिति प्रायुक्तम् ॥

(११६८ त्रिधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ भा. ९)

२७०७ अहीने द्वितीया ॥ ६।२।४७ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अहीन इति किमर्थम् ?

कान्तारातीतः, योजनातीतः ॥

(प्रदीपः) थायादिसुरापवादो योगः ॥ अहीन इति
किमर्थमिति । प्रत्याख्यानाय प्रश्नः ॥

कान्तारातीत इति । कान्तारं लज्जवानित्यर्थं 'द्वितीया-
अतीतः' इति समासः । हीनवाच्यत्र द्वितीयान्तमिति थायादि-
स्वरो भवति ॥

(उद्घोषः) 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे-' इत्यनेन सिद्धे र्वैत्र व्यधमन
आह—थायादीति ॥ हीनवाचीति । निर्माणवदाचीत्यर्थः ॥

(६३४० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे इति वक्त-
व्यम् ।

इह मा भूत्—सुखं प्राप्तः—सुखप्राप्तः । दुःखं
प्राप्तः—दुःखप्राप्त इति ॥

(प्रदीपः) सुखं प्राप्त इति । अनापि थायादिसुरः ।
अनुपसर्गग्रहणे चेह कियमाणे प्रश्नादिषु सद्भाष्येनान्तो न
पठितव्यः, व्याहृशब्दस्य सोपसर्गत्वादितस्वरामाये थायादि-
स्वरेणान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ॥

(अहीनपदभावे उपसंख्यानबोधकभाष्यम्)
तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते, अथ वै तर्ह-
हीनग्रहणं न करिष्यते । इहापि—कान्तारातीतः,
योजनातीत इति—'अनुपसर्गे' इत्येव सिद्धम् ॥

(११६९ त्रिधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ भा. १०)

२७०९ गतिरनन्तरः ॥ ६ । २ । ४९ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनन्तर इति किमर्थम् ?

इह मा भूत्—अभ्युत्पन्नम्, उपसमाहृतम् ॥

(प्रदीपः) अनन्तर इति किमर्थमिति । किं अप्यदित-
गतिनिवृत्त्यर्थम्, अयानन्तररूपेण पूर्वपदस्यापि गतेस्वाभावि-

अपूर्वपदार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । अपूर्वपदस्यापि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एवमर्थमेवेति । कस्यान्तरप्राप्तस्यापि थायादिस्वरस्य बाधनार्थमनन्तरग्रहणमित्यर्थः । यत्र ह्येक एव गतिस्त्रानन्तरग्रहणेन न प्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधावप्राप्तस्य गतिस्वरस्यानन्तरग्रहणेन पुनः श्रुत्या प्राप्तिः कियते ॥

क्रियमाणेऽपीति । 'कुगतिप्रदयः' इत्यत्र 'सुधा' इति निवृत्ते, सुविलुप्तवर्तते एव निष्कृतादिषु पदकार्यप्रसिद्धयम् । तत्र युगपत् सुबन्तसमुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् समासस्याऽप्रसङ्गाद् क्रमेणासौ विधेयः, ततोऽभिज्ञानस्योद्भूतशब्देन समासे सति अभिज्ञान एव पूर्वं पदं नोच्छब्द इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानः सत्यनन्तरग्रहणेऽपूर्वपदवाङ्मो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अपूर्वपदार्थं तर्हीति । श्रुत्या प्रकरणं दुर्बलं वाच्यते । तत्र योगविभागः कियते—गतिः, पूर्वपदं प्रकृतिस्वरो भवति । ततः—अनन्तरः, गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्येति ॥

(उद्धोतः) थायादिस्वरस्य बाधनार्थमिति । पुनर्विधानादिति भावः ॥ पुनःश्रुत्येति । वाक्यभेदेन पुनर्विधानात् 'अभ्युद्भूतम्' इत्यन कशान्तरप्राप्तः सति शिष्टोऽपि थायादिस्वरो वाच्यत इत्यर्थः ॥

नन्मन्त्रदोर्गैपदेन कान्तेन समासेऽविधेयाङ्गवोरपि पूर्वपदत्वमस्येति शङ्काया नास्त्यमेव समाधानमाह—कुगतीति ॥ सुबन्तसमुदायस्येति । गतिस्त्रमुदायस्य गतिग्रहणेनाग्रहणादित्यपि बोध्यम् । एवं च 'सुविलुप्तवर्तते' इत्यादेरुपयोगश्चिन्त्या, तदनुवृत्तेरेव तत्रत्वमाप्याद्याभाच्च ॥

ननु पूर्वपदाधिकारे सति कथमपूर्वपदार्थत्वम् ? अत आह—श्रुत्येति ॥ ननु कथमपूर्वपदार्थत्वम्, प्रकृतमित्यादौ चारितार्थादत आह—तत्र योगेति ॥

(६३४५ अनन्तरपदस्यापूर्वपदार्थत्वे आक्षेपवार्तिकम् ॥५॥)

॥ * ॥ अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेऽतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपूर्वपदार्थमिति चेत्कारकेऽतिप्रसङ्गो भवति । आगतः, दूरादागतः । स यथैव गतिपूर्वपदस्य भवति, एवं कारकपूर्वपदस्यापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इदानीमिति प्रसङ्गमाह—अपूर्वपदार्थमिति चेदिति ॥ दूरादागत इति । अत्र कर्मणि को विधेयः । 'तृतीया कर्मणि' इत्यत आह कर्मग्रहणावुवर्तनात्कर्मवाचिनः कस्य ग्रहणम् । अत्र थायादिस्वर इत्येव । गतिस्वरोऽनन्तरग्रहणाप्राप्नोति ॥

(उद्धोतः) कर्तरे के स्वदशमि दर्शयति—तृतीयेति ।

उदाहरणे 'स्तोकादित्क' इति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादित्यः' इत्युक्तम् । गतिस्वरः—आहस्वरः ॥

(६३४६ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु गतेरन्तोदात्ताप्रसङ्गात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यत्तत् 'अन्तः' 'थाथघञ्काजवित्रकाणाम्' इत्येतद्वर्तेन प्रसङ्गव्यम् ।

किं कृतं भवति ?

कृत्स्नरापयादोऽयं भवति ।

तत्र गतिरन्तर इत्यस्यावकाशः—प्रकृतम्, ग्रहणम् ।

'अन्तः' 'थाथघञ्काजवित्रकाणाम्' इत्यस्यावकाशः—दूराद्गतः, दूराद्यातः ।

इहोभयं प्राप्नोति—आगतः, दूरादागतः ।

'अन्तः' 'थाथघञ्काजवित्रकाणाम्' इत्येतद्वर्तयति विप्रतिपेदेन ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । थायादिसुत्रे कारकोपपदग्रहणेनैवावुवर्तते न गतिग्रहणम्, अस्तिरित्यात् । ततश्च गतिस्वरः कृत्स्नरापयादो न थायादिस्वरस्य, तत्र दूपादागते कृत्स्नरापयादोर्गतिस्वरथायादिस्वरयोः प्रघने परत्वाद् थायादिस्वर एव प्रवर्तते । अनन्तरग्रहणं त्वपूर्वपदार्थमभ्युद्भूतादावैव स्वरं संपादयति ॥

प्रकृतमिति । अवकाशप्रदर्शनमानमेवानेन कृतम्, अनन्तर इत्यस्य त्वभ्युद्भूतादिरवकाशः प्रदर्शयितव्यः ॥

(उद्धोतः) न थायादिस्वरस्येति । पञ्च थायादिस्वरेण न गतिस्वरः स्पर्धते इति भावः । यदाह—तत्रेति ॥ नन्मन्त्रग्रहणसामर्थ्यादभ्युद्भूते कृत्स्नरापयादौ थायादिस्वरस्यापि बाधः स्यादत आह—अनन्तरग्रहणं त्विति । अयं भावः—अनन्तरग्रहणेनानन्तरपदेव प्रवर्तते । तत्रानन्तरो गतिरित्युक्तेऽनन्तरतोऽपि गतिरेव प्रवीयते, सतिधानात् । तत्रथापूर्वपदार्थमन्यनन्तरग्रहणं गतिरप्यसमं वधाने यथापूर्वपदग्रहणत्वात्स्वस्वरस्य प्रकृतिस्वरत्व प्राप्तयति—इति ॥ यदाह—अभ्युद्भूतादावैवेति । न तु दूपादागतादित्यर्थः ॥ अवकाशप्रदर्शनमात्रमिति । गतिस्वरस्यैवमादिरवकाश इत्येव निश्चितोऽयं, निषेधस्तु निगमशब्दात् प्रविपत्तुं न स्यात्—अभ्युद्भूतादिरिति ॥

(थायादिसुत्रे गतिग्रहणाननुवर्तने दोषभाष्यम्)

अवश्यं गतेस्तत् प्रसङ्गव्यम्, भेदः—प्रमेद इत्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) अवश्यं गतेरिति । याथादिसूत्रेऽवदयातु-
वत्यं गतिग्रहणम्, अन्यथा प्रभेद इत्यत्र कृत्स्नरेण घनो
निवादातोयदातत्वं स्यात्, अन्तोदात्तत्वं चेप्यते ॥

(उद्योतः) अन्तोदात्तत्वं चेप्यत इति । 'याथादिसूत्रे-
ण' इति शेषः ॥

(दोषापोहभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—अन्तः, थाय-
घञजवित्रकाणाम् । ततः—कः, कान्तमुत्तरपद-
मन्तोदात्तं भवति । अत्र कारकोपपदग्रहणमनुव-
र्तते, गतिग्रहणं निवृत्तम् ॥

अथ योपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति-
'स्वप्नमात्रात् कः' 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' 'प्रवृ-
द्धादीनां च' (६।२।१४५, १४६, १४७) इति ।

ततो घक्ष्यामि—कारकात् । कारकाच्च कान्त-
मुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति—इति ।

ततः—दत्तश्रुतयोरेयाशिपि, कारकादिति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । याथादिसूत्रात् कप्रहणमप-
नीय घृष्य कर्तव्यम् ॥ गतिग्रहणं निवृत्तमिति । ननु
'विशुष्कः' इत्यादौ कृत्स्नरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, 'शुष्क-
पूर्वे' इत्याद्युदात्तत्वविधानात्, अन्तोदात्तत्वं चेप्यते—इत्या-
दाह्य योगविभागान्तरमाह—कारकादिति । तत्र 'दूरायातः'
इत्यादौ याथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् 'कारकात्'
इत्ययं योगो 'गतिरनन्तरः' इत्यस्य बाधको विज्ञायते ॥

(उद्योतः) ननु घृष्य कप्रहणमात्राच्च योगविभागः स्यात्त
आह—याथादिसूत्रादिति ॥ ननु विशुष्क इति । अत्र-
कर्मकत्वेन कर्तृकान्तत्वात् गतिखरो नास्ति ॥ 'कारकात्' इति
योगविभागे धेयैरिति सिद्धया दर्शयति—सन्नेति ॥ बाधक इति ।
'दूरायातः' इत्यादौ ॥

(अनन्तरग्रहणवैयर्थ्यघोषकभाष्यम्)

एवञ्च कृत्या नायोंऽनन्तरग्रहणेन ॥

कथमभ्युद्युतम् ?

उत् हरतिक्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टाप्रमि-
विंशिनष्टि । तत्र 'गतिरनन्तरः' इति च प्राप्नोति,
'गतिर्गता' (८।१।७०) इति च ।

गतिरनन्तर इत्यस्यायकाशः—प्रकृतम्, प्रकृतम् ।
गतिर्गतावित्यस्यायकाशः—अभ्युद्यति, उप-
समादधाति ।

इदमयं प्राप्नोति—अभ्युद्युतम्, उपसंहृतम्,
उपसमाहितम् ।

गतिर्गतावित्येतत् भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) एवञ्चेति । 'कारकात्' इति योगविभागे सति
अनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम् । कथमिति चेत्, उच्यते—आगत
इत्यस्य गतिखरेणाद्युदात्तत्वे प्रवृत्ते दूरशब्दस्य 'त्वोक्तिकम्'
इति समासः, ततः कस्यान्तरप्राप्त्या समासखरः प्राप्नोति ।
ततः कृत्स्नः, ततः कृत्स्न—इत्येवं कृत्स्नरे सिद्धे 'कारकात्' इति
सूत्रं नियमार्थम् । तत्र च गतिग्रहणमनुवर्तते, तेनाय-
मर्थः—कारकादेव परं गतिपूर्वपदं कान्तमन्तोदात्तमिति ।
तेनाभ्युद्युत इत्यादौ परत्वात् गतिनिघाते कृत्ते उदात्तखरितातु-
ष्ट्या सर्वानुदात्तस्य प्रकृतिभावाभावे याथादिसूत्रे च नियमेन
निर्वाह्यते कृत्स्नखरे उद एवोदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥

कथमिति । अपूर्वपदत्वादुच्छब्दस्य गतिखरो न प्राप्नो-
तीति तदर्थमनन्तरग्रहणं स्यात्—इति मत्वा प्रश्नः ॥

उत् हरतिक्रियामिति । अयमर्थः—उच्छब्देन हरतेः
सम्बन्धादेक उद्युतशब्दयोः समासः, तत्रोच्छब्दस्य पूर्वपद-
त्वाद्भवति गतिखरः । पश्चादभिधायकस्य समासेऽभेर्गतिखरे
याधित्वा निघातेन भाष्यम् । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिकारेण उद
एव गतिखरो भविष्यति, नायोंऽनन्तरग्रहणेन । अथवा—उद
हरतिक्रियामित्यादिनाऽभेर्गतिखरं प्रतिपाद्यते ॥

(उद्योतः) एवं 'शब्दाभेदाह—कारकादिति । इदमुप-
लक्षणम्, गतिग्रहणानुवृत्तिपक्षेऽपि ह्यं प्रति उदः पूर्वपदत्वात्वात्
गतिखरे कृदुत्तरपदप्रकृतिकारेण सिद्धेऽनन्तरग्रहणमनर्थकमेवेत्यपि
बोध्यम् ॥ कृत्स्नः—'थायन्'—इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ गतिपूर्व-
पदमिति । 'गतिवारकोपपदात्' इत्यत एकदेवे स्वरितत्वप्रतिषेधया
पञ्चम्यतपतिग्रहणानुवृत्त्याऽप्यर्थो कथ्यते ॥ ननु परत्वात्प्रतिषेधेऽपि
पुनःप्रसङ्गविधानात् 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिकारेण स्यात्त आह—
उदात्तस्वरितेति ॥

ननु कस्यायेनानुवृत्तस्य सिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह—अपूर्व-
पदत्वादिति । गुणस्य शब्दाः समास इत्यभिमानः ॥

क्रमेण समासग्रहण्या स्वरसिद्धिरित्याह—अयमर्थ इति ॥
अभेर्गतिखरमिति । उदात्तप्रकृतिकारेणैवगत्वात् । तेन गतिनिघातः
प्रवृत्त्युपपत्तिर्दिता । अत्रापस्यास्यानभेव घृष्य ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनन्तरग्रहणं करोति
तज्जापयत्याचार्यः—अपत्येया परिभाषा कृद्ग्रहणे
गतिंकारकपूर्वस्यापि—इति ।

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । परविप्रतिषेधमनेन व्य-
हितगतिभिरुपर्ययमनन्तरग्रहणं क्रियते । यदि न कृद्ग्रहणपरि-
भाषा न स्यात् ततः कान्त उत्तरपदे गतेः एते विधीयमानौ

१ इति शेषेति । अत्रेदं इत्यत्र तदुपर्ययेन च गतिग्रहणमनन्तरग्रहण-
नेन मतिरिति निरुद्धादिति सिद्धिः । अत्रोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः ॥

२ एवं कथमिति । इति कथमिति मतिरिति सिद्धिः । अत्रोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः ॥

३ गतिरिति । अत्रोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः ॥

४ गतिरिति । अत्रोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः ॥

५ 'दूरशब्दस्य' इति म. ल. १०

६ 'गतिरिति' इति म. ल. १०

व्यवहितस्य न प्राप्नोतीति किं तन्नित्ययर्थेनानन्तरग्रहणेन ? तत्
वृत्तमेता परिभाषां ज्ञापयति । परिभाषाज्ञापनार्थमेव च पर-
प्रतिषेधो नापेक्ष्यते । ननु च कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणं
ज्ञाप्यताम्, कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते ? उच्यते—पूर्वाचार्यैस्ताव-
देवा परिभाषा पठिता । इह त्वनन्तरग्रहणेन सैवाभ्यनु-
ज्ञायते ॥

(उच्यते :) परविप्रतिषेधमनपेक्ष्येति । कचिन्नु 'पूर्व-
प्रतिषेधमपेक्ष्य' इति पाठः । एव चाभ्युदृतमित्यादौ 'गतिर्गतौ' इत्यतः
पूर्वविप्रतिषेधेन 'गतिरनन्तरः' इति प्रवृत्तेर्व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तर-
ग्रहणमित्यर्थः । वस्तुतो यदाऽभिज्ञानः पादद्वौ सदा 'गतिर्गतौ' इ-
त्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति तत्र व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणमिति भाष्या-
शयः ॥ व्यवहितस्य नेति । उदृतशब्दस्य चान्तत्वाभावादिति
भावः ॥ सैवाभ्यनुज्ञायत इति । एकदेशानुमतिद्वारा कृत्वा परि-
भाषा ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥

(परिभाषाफलबोधकभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

अंचतते नकुलस्थितं त एतत्, उदके विशीर्णं त
एतत् । सगतिकेन समकुलेन च समासः सिद्धो
भयति ॥

(११७० विधिवृत्तम् ॥ ६ । २ । १ भा. ११)

२७१० तादौ च निति कृत्यतौ

॥ ६ । २ । ५० ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

कृद्ग्रहणं किमर्थम् ?

यथा तकारादिग्रहणं छद्ग्रहोपणं विज्ञायेत—
तकारादौ निति कृतीति ।

अथाक्रियमाणे कृद्ग्रहणे तकारादिग्रहणं कस्य
विशेषणं स्यात् ?

उत्तरपदविशेषणम् ।

तत्र को दोषः ?

इहैव स्यात्—प्रवर्तिता, प्रवर्तिताम् ।

इह न स्यात्—प्रकर्ता, प्रकर्तुम् ।

(प्रदीपः) गतेः स्वरपिपानात् क्रियायोगे गतिसञ्ज्ञाविषा-
नात्तकारादिः ह्रस्वे सम्भवति नान्य इति मत्याऽऽह—कृद्ग्रहणं
किमर्थमिति ॥

१ 'प्रवर्ते' इति अ. पाठः ।

२ तकारादौ निति कृद्ग्रहणमिति इति प्रोक्तमन्तरे गतिः प्रवृत्तिरर्थः ।
कारणवृत्तिरेवार्था तद्विषयगतिरिति पूर्वं त एतत्वात् निति विधित्वेन विदि
भारिपदस्य लक्ष्यार्थम् ।

३ इह इदमिति । तकारादीनि च प्रवर्तमानानि प्रवृत्तिरिति ।

यथेति । 'निति' इत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त-
स्योपस्थानात्तस्यैव तकारादित्वं विशेषणं स्यात् । कृद्ग्रहणे तु
श्रुतस्य तादित्वं विशेषणं विज्ञायते ॥

(उच्यते :) ननु 'प्रवृत्तिः' इत्यादावकृतिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणं स्यादत
आह—गतेरिति । तद्विदं तु निवृत्तसंवाभावादिति भावः ॥ प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषयेति । 'अतो' इति पूर्वदासेन नितः प्रत्ययस्यैव ग्रहणा-
दिति भावः ॥ अनिष्टमिति । निवृत्तान्ते तकारादावुत्तरपदे इत्यर्थ-
रूपम् ॥

(६३४८ कृद्ग्रहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थक्यम् ॥*॥

(भाष्यम्) तादौ निति कृद्ग्रहणमनर्थकम् । क्रिय-
माणेऽपि वै कृद्ग्रहणेऽनित्यं शक्यं विज्ञातुम्—तका-
रादौ उत्तरपदे निति कृति—इति ।

अक्रियमाणेऽपि चेष्टम्—निघस्तकारादित्वादन्त
उत्तरपद इति ।

यावता क्रियमाणे चानित्यं विज्ञायते, अक्रियमाणे
चेष्टम् ।

अक्रियमाण पदेन विज्ञास्यामः ॥

(प्रदीपः) तादौ निति । यथा 'उतश्च प्रत्ययादसंयोग-
पूर्वात्' इत्यत्र विशेषणविशेष्यभावे कामयारादसंयोगपूर्वग्रहणे-
नोकारो विशेष्यते, न तु प्रत्ययः । तथेहापि तादिग्रहणेन निदि-
शेय्यते न तु तदन्तम् ॥

(उच्यते :) नन्वयति कृद्ग्रहणे प्राधान्यात्तदन्तविशेषणनैव युक्ता,
न तु प्रत्ययविशेषणता—इत्यत आह—यथा 'उतश्चेति । 'युग, कृत्वा-
सत्कारः' इति न्यावादिति भावः ॥

(६३४९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ कृदुपदेशो वा ताद्यर्थमिडर्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) कृदुपदेशो तर्हि ताद्यर्थमिडर्थं कृद्ग्रहणं
कर्तव्यम् । कृदुपदेशो यस्तकारादिः—इत्येवं यथा
विज्ञायेत ।

किं प्रयोजनम् ?

इडर्थम् । इडादावपि सिद्धं भवति—प्रलपिता,
प्रलपितुम् ॥

(प्रदीपः) कृदुपदेशो येति । याशब्दत्वार्थः । कृत्यामुप-
देशः—शास्त्रम्, तत्र यस्मादिरिति प्रत्ययार्थं इहह्रणमित्यर्थः ॥

(उच्यते :) पूर्वप्रयोजनस्य इतिगत्वेन याशब्दोऽप्रवृत्तौ
आह—उत्तरं इति ॥ उपदेशः शास्त्रमिति । वरगन्तुरत्येति
भावः । एवं च कृच्छ्रपदेन वृत्तार्थं लक्ष्यत इति तात्पर्यम् ॥

याशब्दोपेक्षेन तत्राप्रवृत्तिप्रत्ययस्यैव ग्रहणं इहह्रणं वृत्तशब्द-
विशेषणे कृद्ग्रहणमिति चेन्नारम् ।

१ 'प्रलपिता, प्रलपितुम्' इति प्र. ड. अ. पाठः ।

२ प्रत्ययार्थ—यतीत्यर्थम् ।

(११७१ विधिपुत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १२)

२७१२ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये

॥ ६ । २ । ५२ ॥

(६३५० अतिमसङ्गापादकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे

प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावः, प्राप्नोति । प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः ॥

(प्रदीपः) अनिगन्तेति । प्रतीच इत्यादावर्थवदनिगन्तप्रहणमिति 'प्रत्यङ्' इत्यत्र यणादेशे कृतेऽनिगन्तत्वात् प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ननु अनिगन्तप्रहणसामर्थ्यापणादेशेऽपि प्रतिषेधः सिद्धोऽन आह—प्रतीच इत्यादाविति ॥ यणादेशो इति । अन्तरङ्गवादिति भावः ॥ सुखरेणेति । उसाकारनकारेऽधतो परे निषानेन सति शिष्टत्वात् 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वेनेत्यर्थः ॥

(अनिगन्तपदार्थेपभाष्यम्)

अनिगन्तवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

(६३५१ अनिगन्तपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनिगन्तवचनं किमर्थमिति

चेदयणादिष्टार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयणादेशार्थमेतत् स्यात् । यदा यणादेशो न ।

फदा च यणादेशो न ?

यदा शाकलम् ॥

(प्रदीपः) अनिगन्तवचनमिति । प्रतीच इत्यादिषु सुखरेण भाव्यमिति अनवकाशमनिगन्तप्रहणं मन्यते ॥

(६३५२ आहोपकार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

समासे शाकलं न भवति—इति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—उक्तं वेति । 'अनिगन्त'—इत्येवप्रपञ्चपात्रिकम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

यत्र तर्ह्येतत्कारो लुप्यते । प्रतीचः, प्रतीचा ।

सुप्ररस्तत्र वाधको भविष्यति ।

अयमेवेत्यते ।

यदयति होतत्—चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इति ॥

यत्तर्हि—न्यप्योः प्रकृतिस्वरं शास्ति ।

एष हि यणादिष्टार्थं आरम्भः ।

एतदप्ययणादिष्टार्थमेव, यदा यणादेशो न ।

यदा च यणादेशो न ?

यदा शाकलम् ।

उक्तं वा ।

किमुक्तम् ?

समासे शाकलं न भवतीति ॥

यत्र तर्ह्येतत्कारो लुप्यते—अधीचः, अधीचा ।

सुप्ररस्तत्र वाधको भविष्यति ।

अयमेवेत्यते ।

वक्ष्यति होतत्—चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इति ॥

यत्तर्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति ।

एष हि यणादिष्टार्थं आरम्भः ।

एतदप्ययणादिष्टार्थमेव ।

कथम् ?

अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८।२।४) इत्येव स्वरः सिद्धो भवति । न्यङ् ॥

तस्मात्सुषुच्यते—अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्ग इति ॥

(प्रदीपः) यत्तर्हि न्यप्योरिति । न्यप्योरेव कृते यणादेशे प्रकृतिस्वरः, नान्यस्य—इति नियम आधीयते ॥

यत्र यर्हीति । 'अधीचा' इत्यादावित्यर्थः ॥

यत्तर्हि नेरेवेति । निशब्दसंकायत्वात् 'नीचा' इत्यादौ सुखरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति ॥

एष हि यणादिष्टार्थं इति । ननु नेर्यणदेशे कृतेऽन्यत्कारकस्य स्वरः ? एवं मन्यते—यत्र यण भविष्यते तस्मिन् विषयेऽन्तरप्रमपि यणं बाधित्वा पूर्व नैः स्वरो भवति । एवं प्रत्यहादिषु 'अनिगन्तः' इति प्रतिषेधो भविष्यति, पद्यायणादेशः ॥

एतदपीति । यचनसामर्थ्यादहत् एवान्तरात् यणादेशो निशब्दस्वरो भवति, यनि कृते स्वरमागोऽभावात् । प्रत्यहादिषु तु यणादेश एवान्तराहत्वात् प्राप्नोति ॥

तस्मादिति । न च यणादेशस्य स्वातिवद्भावोऽस्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादपूर्वविधित्वात् ॥

(उद्योतः) अयमेवेत्यत इत्यस्यापेक्षं सुखरस्य भाष्ये न सत्यं सुखर इत्यर्थः ॥

तत्र बीभगाह—यदयति होतत्चोरनिगन्तेति । यत्र परात्प्राप्तस्य निरूपयेऽनिगन्तप्रहणं परेणार्थमिति यणादेशेऽपि स्वरः प्राप्नोतेति भावः ॥ अथ हातकारयमाधुनाह—यत्तर्हि न्यप्योरिति । तन्मन्थे—न्यप्योरेवेति । यनि कृते अनिगन्तप्रहणं पूर्वपदं शिष्टावयवमागो निवमार्थं इति भावः ॥

अविद्यमानिः को निरुपेऽन आह—निशब्दस्वरोऽपि ॥ अविद्यमान इति । शास्त्रे इत्यर्थः । 'अविद्यमान' इति अविद्यमानः । ननु

नेः 'अतिगन्त-' इति प्रकृतिस्वरूपे सिद्धावस्य यणादिष्वर्थेने प्रकृते क्रियायात्मकत्वे आद्य-पूर्वं प्रत्यहादित्वेति । अत्रापि तद्वत् यन् बाधित्वा प्राप्तः स्वरोऽनिगन्त इति प्रतिषिध्यते । ततः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे पूर्वस्य निपाते उदात्तस्वरितयोर्मित्वाभावान्नतत्वरप्रश्रितिरिति-इतिप्रतिषिद्धिरर्थः । निपादणान्तरद्वारापि पूर्वं स्वरप्रवृत्तिरिति सामान्येन ग्राह्यत इति तात्पर्यम् ॥ नन्वयणादिष्वर्थेनेऽपि वैचैव न्यायेन प्रत्यहादिषु स्वरतिदेशकत्वात्को दोष इत्यतो वेपथ्यमाह-
यथनसामर्थ्यादिति ॥ अपूर्वविधिरिति । तत्सद्वितस्य पूर्वपदत्वेनादिदिष्टादयः पूर्वविधित्वाभावादिति भावः ॥

भाष्ये-तस्मात्सुप्रकृति-पूर्वपदं समीचीन एव । तस्मात्पिण्डमुदाहराशोको वाचित्यकृतेति भावः । स च 'नेन्द्रस्य-' इति निषेधेन स्वरसम्भेः पूर्वं पूर्वोत्तरपदतिमित्त्वव्यवहारापनक इति बोध्यम् ॥

(६३५३ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये ॥ * ॥

(भाष्यम्) चुस्वरादनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

चुस्वरस्यावकाशः-दधीचः पश्य, दधीचा, दधीचै ।

अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्यस्यावकाशः-पराङ्, पराञ्चौ, पराञ्चः ।

इहोभयं प्राप्नोति-अथाचा, अथाचे ।

अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(६३५४ विप्रतिषेधासंभवबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृति-

स्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा

हि सर्वापवादः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति । कथं तर्हि सिध्यति ?

चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधात् ।

चुस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनः प्रतिषेध्यः । इतरथा हि सर्वापवादचुस्वरः । अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वापवादोऽयं चुस्वरः ।

कथम् ?

प्रत्ययस्वरस्यापवादः-अनुदात्तो सुप्पितौ, (३।१

४) । अनुदात्तो सुप्पिताविस्वस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः ।

उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः ।

स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वर बाधत एवमनिगन्तस्वरमपि बाधेत ॥

यदि तावत्संख्यातः साम्यम्, व्ययमपि चतुर्थः ।

समासान्तोदात्तव्यवस्थापवादोऽप्ययस्वरः ।

अव्ययस्वरस्य कृत्स्वरः ।

कृत्स्वरस्यायम् ।

उभयोश्चतुर्थयोर्दुको विप्रतिषेधः ॥

सति शिष्टेस्तर्हि चुस्वरः ।

कथम् ?

चावित्युच्यते, यत्रास्यैद्रूपं भवति ।

कचास्यैतद्रूपम् ?

यत्रादावसर्वेनामस्थानेऽभितिर्वृत्ते अकारलोपे नकारलोपे च कृते ।

तस्मात्सुप्रकृत्यते-अ वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवाद इति ॥

(प्रदीपः) यदि तावदिति । सर्वापवादत्वं चुस्वरस्य निवर्तयति । लक्षणगणनाया द्वयोऽपि चतुर्थत्वमित्यर्थः ॥

अव्ययस्वर इति । 'तत्पदे तुल्यार्थे-' इति प्रकृतिस्वरः । इह च गतिप्रहणमनुवर्तते ॥

सतिशिष्ट इति । ततः सर्वापवाद एव चुस्वरः ॥

(उद्घोषः) नन्वतत्त्वयनिषेधेऽप्ये चरितार्थोऽन आह-इह च गतिप्रहणमिति । येन पूर्वपदप्रकृतिस्वरपवादकृत्स्वरपवादत्वमस्य युज्यत इत्याशयः ॥ ततः सर्वापवादो पृथेति । सति शिष्टतया सर्वबाधकत्वं वार्तिके निबद्धित्वम्, न तु सर्वापवादभावेनेति भावः ॥

भाष्ये-पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनीत्यस्यामर्थः-पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य भावः-सचा यत्रासीति ॥

(६३५५ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ विभक्तीपत्स्वरात्कृत्स्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिस्वरात्-ईपत्स्वरात् कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ।

विभक्तिस्वरस्यावकाशः-अक्षशौण्डः, स्त्री-शौण्डः ।

कृत्स्वरस्यावकाशः-इभमप्रभञ्जनः, पलाशशान्तनः ।

इहोभयं प्राप्नोति-पूर्वाद्धि स्फोटकः, अपराद्धि स्फोटकः ।

कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

ईपत्स्वरस्यावकाशः-ईपत्स्वरः, ईपत्यिद्वलः । कृत्स्वरस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति-ईपद्भेदः ।

कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-ईपत्स्वरादिति । 'इषदन्त्यरस्याम्' इति सिद्धित्वादिष्वर्थः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् ॥

(६३५६ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ चित्स्वराद्धारिस्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चित्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ।

चित्स्वरस्यावकाशः—चलनः, चोपनः ।

हारिस्वरस्यावकाशः—याज्ञिकाश्वः, चैयाकरण-
हस्ती ।

इहोभयं प्राप्नोति—पितृगवः, मातृगवः ।

हारिस्वरो भवति विप्रतिपेधेन ॥

(विप्रतिपेधोपसंख्यानमाध्यम्)

कृतस्वराद्धारिस्वरो विप्रतिपेधेन ।

कृतस्वरस्यावकाशः—इध्मवध्वनः, पलाशशा-
तनः ।

हारिस्वरस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अक्षहृतः, वाडवहार्यः ।

हारिस्वरो भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) कृतस्वादिति । पूर्वविप्रतिपेधोऽत्र विवक्षितः ॥

अक्षहृत इति । अत्राहरणमेतदित्याहुः । अत्र हि
'तृतीयो कर्मणि' इत्यनेन कृतस्वरापवादभाषादित्स्वरापवादः पूर्व-
पदकृतित्स्वरत्वं प्राप्नोति, तत्परत्वादेव हारिस्वरो बाधते ॥

(उद्घोतः) 'अक्षहृतः' इत्यत्र तृतीयमासमाप्त इत्याद्यवेनाह—
अनुदाहरणमेतदित्याहुरिति । अत्राचिबीजं तु सप्तमीसमाप्ते
दोषाभावः, अक्षविषयकतोऽप्यः सर्वथा देव इत्याचार इति—अत्रापि
हारिस्वत्त्वादिस्वम्ये ॥

(६१५७ कृतस्वरविप्रतिपेधानर्थव्यथोधकवार्तिकम् ॥८॥)

॥ * ॥ न वा हरणप्रतिपेधो ज्ञापकः

कृतस्वराबाधकत्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिपेधेन ।

किं कारणम् ?

हरणप्रतिपेधो ज्ञापकः कृतस्वराबाधकत्वस्य ।
यद्यप्ये 'अहरणे' इति प्रतिपेधं शक्तिं तज्ज्ञापयत्या-
चार्यः—न कृतस्वरो हारिस्वरं बाधत इति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । 'अनो भावकर्मवचनः'

(६११५०) इत्येतस्मिन् प्राप्ते तत् पतनुच्यते ॥

यद्येयं साधियो ज्ञापकम् । कृतस्वरापवादः—
'अनो भावकर्मवचनः' इति । बाधकं किलायं बाधते,
किं पुनस्तत्र बाधिष्यते ?

(प्रदीपः) न कृतस्वर इति । परोऽपीत्यर्थः ॥ अनो
भावकर्मवचन इत्यनेनान्तोदात्तत्वं विधीयते । कैर्मवाची
हरणशब्दः, बाधवहरणमित्युदाहरणम् ॥

किं पुनस्तस्मिन् । कृतस्वरमित्यर्थः । तस्मात् 'अहरणे'

इति प्रतिपेधो येन केनचित्क्षणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो
बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) बाधकत्वे बीजमाह—परोऽपीति । हारि-
स्वरः—आद्युदात्तत्वम् ॥ कर्मवाची हरणशब्द इति । 'करण-
वाची' इति तु काचित्कोऽपपाठः, भावकर्मवाच्येन एव तत्प्रवृत्तेः ।
अत एव कृतस्वरस्य इध्मप्रवध्वन इत्यवकाशो भाष्योक्तः सङ्गच्छते ।
'कर्मणि च येन संस्पृशो' इति बहुलप्रवधाना कर्मणि व्युद् । करणे
त्वयांसङ्गतिः । अथानां बीजनिषेकादुत्तरकारं यद् शरीरमुत्थयं
दीयते तस्मिन् हरणमुच्यते, हार्य इति च । वाडवः—बीजाश्वः ॥

'कृतस्वरो हारिस्वरनापवत्त्वं यत् परत्वात्प्राप्तं तदभावोऽहरण इति
प्रतिपेधेन ज्ञाप्यते' इत्युक्तेऽपर आह—नैतदस्ति ज्ञापकमिति ॥
ज्ञापकत्वाभावाद्युपपादयति—(भाष्ये) अनो भावेति । यतः कृतस्वरो
प्राप्ते हरणोत्तरपदेऽपवादतया 'अनो भावः' इति प्राप्नोति ॥ तत्
एतदिति । तस्याप्यनन्तरम् । एतत्—'सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे'
इत्युच्यते इत्यर्थः । एवं च तस्याबाधकत्वज्ञापनसंभवेऽपि कृतस्वरा-
बाधकत्वज्ञापनासंभव इति भावः ॥

समापत्ते—यद्येयं साधिय इति ॥ परस्य 'अनो भावः'
इत्यस्यैतदभाववत्त्वं ज्ञापितेऽर्थादस्य तद्बाधकत्वं फलितमित्याशयेनाह—
बाधकं बाधते किं पुनस्तस्मिन् । अयं भावः—पूर्वविप्रतिपेधेन
हि अस्य तद्बाधकत्वं बाध्यम् । सामान्यत एव कृदिये प्राप्तस्य
सर्वस्य परस्वरस्य पूर्वविप्रतिपेधेनायं स्वरो बाधक इति कल्प्यत इति ।
उदाह—तस्मादिति ॥

(विप्रतिपेधबोधकमाध्यम्)

कृतस्वरश्च कृतस्वराद्रयति विप्रतिपेधेन ।

युक्तस्वरस्यावकाशः—गोवहृद्यः, अश्वहृद्यः ।

कृतस्वरस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—गोसंख्यः, पशुसंख्यः, अश्व-
संख्यः ।

युक्तस्वरो भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) युक्तस्वरश्चेति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ।
अत्रापि पूर्वविप्रतिपेधो विवक्षितः ॥

गोसंख्य इति । नन्वत्र भाषादिस्वरः प्राप्नोति, न
कृतस्वरः । एवं तर्हि मूलप्राप्तिमात्रिलोफमित्यदोषः ॥

(उद्घोतः) पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । 'युक्ते च' इत्यनेन ।
युक्तवाचिनि समाप्ते पूर्वपदाद्युदात्तमिति तदर्थः । शब्दादयः
शब्दा बवादीनां पाठके वर्तन्ते । युक्तशब्देन तत्पर उच्यते । याः
संचट इति गोसंख्यः । गोयणतत्पर एवमुच्यते ॥ मूलप्राप्ति-
मिति । विचरेण तु भाषादिस्वरात्—इति मन्त्रेत्यमित्यर्थः ॥

१ 'हरणशब्दो हारिस्वरो भवति विप्रतिपेधेन' इति ट. पाठः ।

२ 'हरणशब्दो हारिस्वरो विप्रतिपेधेन' इति क. पाठः । 'हरणशब्दो

हरणशब्दो हारिस्वरो भवति विप्रतिपेधेन' इति छ. सु. पाठः ॥

३ 'किं कृतस्वरम् ?' इति छ. सु. पाठः ॥

१ 'करणवाची हरणशब्दो' इति ट. पाठः ॥

२ 'युक्तस्वरस्य युक्तस्वरश्च कृतस्वरश्च विप्रतिपेधेन' इति छ.

क. पाठः ॥

३ 'गोवहृद्यः' 'गमिष्य' इति क. ॥ 'गोवहृद्यः' इति छ. पाठः ॥

(११७२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १३)

२७४० उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव

॥ ६ । २ । ८० ॥

(उद्घोषः) उपमानवाचिपूर्वपद शब्दार्थकषातुप्रकृतिकर्मि-
न्यन्ते पञ्चोत्तरपदे आधुदात्तमिति तदर्थः ॥

(उपमानपदप्रयोजनमाप्यम्)

उपमानमिति किमर्थम् ?

शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वोणातिप्रस-
क्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत ।

तत्र को दोषः ?

इह न स्यात्-पुष्पहारी, फलहारी ।

उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) उपमानमिति किमर्थमिति । योगविभा-
गकरणसामर्थ्याच्छिष्टप्रयोगाच्चोपमानमेव नियम्यत इति प्रश्नः ॥
इतरः सत्यपि योगविभाग इष्टा व्यवस्था न सम्भवेत् । सक्ष्यानु-
सारेण च प्रतिपत्तिगौरवप्रसन्न इत्याह—शब्दार्थप्रकृतावे-
वेति ॥

(उद्घोषः) ननुपमानविषयनिवमलामात्र तदावश्यकमत्र
आह—योगविभागोति । 'गिनीलनेन' इति शेषः । यदि तस्यैव
नियमः स्यात् 'गिति शब्दार्थप्रकृतावेव' इत्येकयोगमेव कुर्वादित्यर्थः ॥
विशेषो दुर्बोधस्त आह—शिष्टेति । मन्दबुद्धस्तुमहार्थमुपमानमग्र-
मिच्छुत्तरादयः ॥

(शब्दार्थप्रयोजनमाप्यम्)

अथ शब्दार्थग्रहणं किमर्थम् ?

उपमानं प्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने इहापि प्रस-
ज्येत-वृकचञ्ची, वृकप्रेक्षी ।

शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अथ शब्दार्थग्रहणमिति । प्रकृतिग्रहणा-
दथ विविधार्था प्रकृतिर्गृहीयत इति प्रश्नः ॥ इतरस्तु दुर्ज्ञानो
विशेष इति मत्वाऽऽह—उपमानमिति ॥ ईदं वयतीति
'कृत्युपमाने' इति विधिः । कृत्स्न एवात्र भवति ॥

(उद्घोषः) प्रकृतिग्रहणादेवेति । प्रकृति विना गिनोऽसं-
भेदानर्थक तदिति तत्त्वमर्थ्यादिविशिष्टार्थप्रकृतिग्रहणमिति भावः ॥
कृत्स्न एवेति । कृत्स्ने भावे यत् 'गिति'—इत्यारम्भादिति भावः ॥

(प्रकृतिग्रहणप्रयोजनमाप्यम्)

अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम् ?

शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यं तत्र यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—कोकिलाभिव्याहारी, गर्दभोच्चारि ।

(प्रदीपः) शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यमिति । उप-

सर्गसंबन्धमन्तरेणैव यो घातुः शब्दे वर्तते स इह गृह्यते ।
यस्य तूपसर्गेण शब्दार्थत्वं योज्यते तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) उपसर्गमन्तरेणेति । 'शब्दार्थे' इत्येव शब्दा-
र्थके गिन्यन्ते उत्तरपदे इत्यर्थे कृत्प्रहणपरिभाषया गर्दभोच्चारितादा-
वपि स्यात् । प्रकृतिग्रहणे तु तत्त्वमर्थ्यादिविशेषलभेन नाम दोष
इति भावः ॥

(एवपदप्रयोजनमाप्यम्)

अथैवकारः किमर्थः ?

नियमार्थः ।

नैतद्वस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरादर्भ्यमाणो-
ऽन्तरणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ।

इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत-उप-
मानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति ।

मैवं विज्ञाये-उपमानमेव शब्दार्थप्रकृतावेति ।
शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाधुदात्त-
मिष्यते । साध्याध्यायी, विलम्बिताध्यायी ॥

(११७३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १४)

२७४२ दीर्घकाशतुपभ्राष्ट्रवटं जे

॥ ६ । २ । ८२ ॥

(विप्रतिषेधयोधकमाप्यम्)

जे दीर्घान्तस्यादिस्वाचो भवतीत्येतत्स्वच् 'अ-
न्त्यात्पूर्वं यद्वचः' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

जे दीर्घान्तस्यादिस्वाचो भवतीत्यस्यावकाशः-
कुटीजः, शमीजः ।

अन्त्यात्पूर्वं यद्वच इत्यस्यावकाशः-उपसरजः,
मन्दुरजः ।

इहोभयं प्राप्नोति—आमलकीजः, घलभीजः ।
अन्त्यात्पूर्वं यद्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(११७४ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १५)

२७५१ न भूताधिकसञ्जीवमद्रा-

इमकजलम् ॥ ६ । २ । ९१ ॥

(उपसंख्यानमाप्यम्)

आधुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसि उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । दिवोदासाय गायत यध्यध्याय
वागुपे ॥

(प्रदीपः) दिवोदासायेति । 'दिवश्च रात्रे' इति अलङ्कृ ॥

(११७५ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १६)

२७५२ अन्तः ॥ ६ । २ । १२ ॥

(११७६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १७)

२७५३ सर्वं गुणकार्त्तव्यं ॥ ६।२।१३ ॥

(प्रदीपः) यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्तव्यं भवति । यथा—सर्वेशुद्ध इति, शुद्धेन गुणेन सर्वोपपन्नानां व्यापनात् ॥

(उद्योतः) गुणकार्त्तव्यं न्युत्पादयति—यत्रेति । सर्वशुद्धे 'पूर्ववार्त्तक' इत्यादिना समासः ॥

(सर्वपदप्रयोजनभाष्यम्)

सर्वप्रहणं किमर्थम् ?

'गुणकार्त्तव्ये' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत—परमशुद्धः, परमरूपेण इति ।

सर्वप्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) परमशुद्ध इति । आश्रयव्याप्त्या शुद्धस्य पारम्प्यमिति गुणकार्त्तव्यमिति ॥

(उद्योतः) कथं पुनः प्रवर्षवाचिनः परमशुद्धस्य गुणपात्ये वृत्तिस्त आह—आश्रयव्याप्त्येति । यथाशुद्धव्याप्तिनाऽपि पारम्प्यं संभवी, तथापि प्रकृते एव विशिष्टमित्यर्थः ॥ विकारविषयमिति । स्वर्गविकारेण सर्वोपपन्नानां व्यापनादिति भावः ॥

(गुणपदप्रयोजनभाष्यम्)

अथ गुणप्रहणं किमर्थम् ?

'सर्वं कार्त्तव्यं' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत—सर्वसौघर्षः, सर्वराजत इति ।

गुणप्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) सर्वसौघर्ष इति । विकारविषयमत्र कार्त्तव्यम्, न गुणविषयम् ॥

(कार्त्तव्यप्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ कार्त्तव्यप्रहणं किमर्थम् ?

'नये गुणे' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत—सर्वेषां श्वेतः—सर्वेष्वेत इति ।

कथं घात समासः ?

पृथी सुपन्तेन समस्यते इति ।

गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

कथं तर्हि—

(प्रदीपः) यत्र कार्त्तव्यप्रहणमिति । सर्वशुद्धः श्वेतः एव सर्वत्र इति भावः ॥ सर्वेषां श्वेत इति । सर्वशुद्धः शुद्धिः श्वेतः, न शुद्धकार्त्तव्यं । सर्वेषां श्वेतो गुण इत्यत्र ८

(उद्योतः) भाष्ये—सर्वं गुण इतीति । सर्वशुद्धः पूर्वपद गुणवाचके उत्तरपदे परेऽन्तोदात्तमित्यर्थः ॥ कार्त्तव्यप्रहणे तु गुणकार्त्तव्यं नवमानः सर्वशुद्धोऽर्थात् गुणे उत्तरपदेऽन्तोदात्त इत्यर्थः दोषः, तदाह—सर्वशुद्धोऽत्रेति ॥

(६३५८ समासोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च ॥*॥

(भाष्यम्) गुणात्तरेण समासो वक्तव्यः, तरलोपश्च । सर्वेषां श्वेततरः—सर्वश्वेतः ॥

(प्रदीपः) गुणात्तरेणेति । गुणात्परो यस्तरप् तदन्ते-नेत्यर्थः । 'सर्वेषाम्' इति गुणसंबन्धे पृथी । पदस्य शौक्ल्यमिति यथा ॥ श्वेततर इति । गुणवाचिन एवाश्रितगुणान्तरप्रकर्ष-निमित्तप्रत्ययः । सर्वेषां पदानां इव्यान्तराधारश्चेत्तगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) गुणात्परो य इति । अत्र घातारसर्वपदमनुव-र्त्तते । तेन सर्वशुद्धस्यैवाय समासः । यन्मूलनियुमेव स्वरप्रकरणेऽप्यपठितम् । अनेन च पृथीसमास एव, 'गुणेन न' इति प्रतिषेधे आरम्भस्य भाष्ये उत्तरवाह—इत्याहुः ॥ भाष्ये—'न निर्धारणे' इति निषेधपात्यनुष्ठेहे शीघ्रं दर्शयितुमाह—गुणसंबन्धे पृथीति ॥ नन्वेवं तत्पुनरितिः कथमत आह—आश्रितगुणान्तरादि । अन्यापाराभितं यद्गुणात्तर तत्प्रकर्षमिति च इत्यर्थः । द्वयान्तरं—यदादि । 'द्रव्यान्तराधार' इति बहुमीदिः ॥

(११७७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १८)

२७६५ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च

॥ ६ । २ । १०५ ॥

(उत्तरपदवृद्धिपदार्थबोधकभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, न उत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

वृद्धिमत्युत्तरपद इति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । नेयं विनापते—उत्तरपदं वृद्धिः—उत्तरपदवृद्धिः, उत्तरपदवृद्ध्याविति ।

कथं तर्हि ?

उत्तरपदस्य वृद्धिरस्ति न सोऽयम्—उत्तरपद-वृद्धिः,

उत्तरपदवृद्ध्यापिति ॥

(प्रदीपः) 'रुद्ध' इत्येव वृद्धिमत्तत्पदमिति परमपदे विदे उत्तरपदप्रहणं तदधिकारविरुद्धित्वमिति भावः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—नेत्येति—न कर्तव्यः, किन्तु वृद्धिरस्तित्यर्थः । 'उत्तरपदस्य' इति वरविपरिणाम इति निर्देशः ॥

उत्तरपदे सर्वशब्दस्यान्त उदात्त इति सूत्रार्थ इति भावः ॥ इन्द्रशर्ष-
लमि वीजमाह—बृद्धाविलेवेति । उत्तरपदग्रहणं विनाऽपि 'अमे
चा—' इत्यादाविवोत्तरपदलाभ इति भावः । स्वरितलवलादा । इदं च
'बृद्धिदैच्' द्वये निरूपितम् ॥

(११७८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १९)

२७६६ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्

॥ ६ । २ । १०६ ॥

(६३५९ विप्रतिपेधोपसंस्थानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्ता-
त्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां
मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ।

'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इत्यस्यावकाशः—
विश्वदेवः, विश्वयशः ।

मित्राजिनयोरन्त इत्यस्यावकाशः—कुलमित्रम्,
कुलाजिनम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—विश्वमित्रः, विश्वाजिनः ।

मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(उद्घोष) भाष्ये—'इहोभयं प्राप्नोति विश्वमित्रः' इति
पाठः, 'मित्राजिनयो' इति सूत्रे ऋषिप्रतिपेधस्य बह्वभाषात्वात् ।
'विश्वमित्र' इति तु कचित्कोऽपपाठः ॥

(उपसंस्थानभाष्यम्)

अन्तोदात्तप्रकरणे बहुधादीनां छन्दस्युपसं-
स्थानं कर्तव्यम् । मरुद्बुधः सुवया उपतस्थे ॥

—०—०—०—

(११७९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २०)

२७६७ उदराश्वेषु ॥ ६ । २ । १०७ ॥

(११८० विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २१)

२७६८ क्षेपे ॥ ६ । २ । १०८ ॥

(उद्घोष) अत्र वृत्तौ 'क्षेपे' इति योगविभागः । पूर्वत्र च
'संज्ञायाम्' इत्युक्तत्वे इत्युक्तं तदेकमुपसंस्थानप्रतिपेधेनान्नाप्यनिरुद्धम् ।
अनया च उदराश्वेऽपि परत्वात् 'नन्मुपस्थान' इत्यस्य दुर्वा-
रत्वेन क्षेपस्यन्यथावनामुपपत्तिः । वृत्तिमाश्रित्योपस्थानाश्रयेन संज्ञा-
विधये पूर्वविप्रतिपेधोऽहोकार्यं स्वल्पम् ॥

(६३६० विप्रतिपेधोपसंस्थानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उदरादिभ्यो नञ्सुभ्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'उदराश्वेषुपु' 'क्षेपे' इत्येतस्मात्
'नञ्सुभ्याम्' (१७२) इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ।
'उदराश्वेषुपु' 'क्षेपे' इत्यस्यावकाशः—कुण्डो-
दरः, घटोदरः ।

नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः—अयवः, अतिलः,
अमापः, सुयवः, सुतिलः, सुमापः ।

इहोभयं प्राप्नोति—अनुदरः, सुदरः ।

नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रवीणः) सूवर इति । प्रस्तरणादिवशादन क्षेप-
प्रतिपत्तिः ॥

(उद्घोष) ननु सूदरे कथं क्षेपोऽत आह—प्रकरणेति ।
विपरीतलक्षणमेवेति भावः ॥

(११८१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २२)

२७७७ सोर्मनसी अलोमोपसी

॥ ६ । २ । ११७ ॥

(६३६१ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सोर्मनसोः कपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'सोर्मनसी अलोमोपसी' इत्येतस्मात्
'कपि पूर्वम्' (१७३) इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ।
'सोर्मनसी अलोमोपसी' इत्येतस्यावकाशः—सु-
शर्माणमधिनावं रहेम, सुशर्माणि सुप्रतिष्ठानः,
सुस्रोताः, सुपयाः, सुवर्षाः ।

'कपि पूर्वम्' इत्यस्यावकाशः—अयधकः, अति-
लकः ।

इहोभयं प्राप्नोति—सुशर्मकः, सुस्रोतरकः ।

'कपि पूर्वम्' इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(११८२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २३)

२७८१ कूलतीरतूलमूलशालाक्ष-

सममव्ययीभावे ॥ ६ । २ । १२१ ॥

(६३६२ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्यु-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं
भवति विप्रतिपेधेन ।

‘परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेपु’ इत्य-
स्यावकाशः—परिनिगर्तम्, परिसौवीरम् ।

कूलादीनामाद्युदात्तत्वावकाशः—अनुकूलम्,
अतिकूलम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—परिकूलम् ।

कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिपेधेन ॥

—→○←—

(११८३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २४)

२७८६ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्

॥ ६ । २ । १२६ ॥

(११८४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २५)

२७९० अकर्मधारये राज्यम्

॥ ६ । २ । १३० ॥

(६३६३ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चेलराज्यादिभ्योऽव्ययम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चेलराज्यादिस्त्रादव्ययस्वरो भवति
विप्रतिपेधेन ।

चेलराज्यादिस्त्रादव्ययकाशः—भार्याचेलम्, पितृ-
चेलम्, ग्राह्यराज्यम् ।

अव्ययस्वरस्यावकाशः—निष्कौशाम्बिः, निर्वा-
राणसिः ।

इहोभयं प्राप्नोति—कुचेलम्, कुराज्यम् ।

अव्ययस्वरो भवति विप्रतिपेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिपेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिपेधे परं यदिष्टं तद्ग-
यति ।

(११८५ भवितव्यसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २६)

२७९६ कुण्डं वनम् ॥ ६ । २ । १३६ ॥

(६३६४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदाय-
ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणं
पठ्यम् । वनसमुदायवाची चेत्स कुण्डशब्दो
भयतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—सुरकुण्डम् ॥

इति धीमद्गयपतत्रालियिरचिते व्याकरण-
महानाम्ने पद्याप्यायन्य द्वितीये
पादे प्रथममादिकम् ॥

(प्रदीपः) कुण्डशब्दोऽस्ति भाजनविशेषवाची । अस्ति
समुदायवाची, इष्टकुण्डम्—इष्टसमुदाय इत्यर्थः । तत्र वनशब्देन
भाजनविशेषवाची निवर्त्यते । वनशब्दस्तु समुदायवाच्यव्यक्ति-
आम्रवणमिति । जलपर्यायोऽप्यस्ति । ततश्च यथा तटाकादयो
विशिष्टाधारजलवाचिनः, एवं कुण्डशब्दोऽपि । यथा—नीलकुण्ड-
मिति । ततश्च वनग्रहणेऽप्युपादीयमाने नास्त्विति प्रसङ्गनिवृत्तिरि-
त्याह—कुण्डाद्युदात्तत्वं इति । तच्छब्देन पूर्वपदार्थपरामर्शः ॥
वनसमुदायवाचीति । वनमेव समुदायः—वनसमुदायः,
वनशब्दवाच्यत्वात् । वनं समुदाय उच्यते । समुदायवाची वनश-
ब्दोऽत्राश्रयणीयः, न तद्वक्त्रवाचीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—
वनानां समुदायः—वनसमुदाय इति । तेन धारवणसमुदायः
शरकुण्डशब्देनोच्यते ॥ मृत्कुण्डमिति—भाजनविशेषवाची ।
विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची वाऽत्र कुण्डशब्दः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुनकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठ-

स्याप्यायस द्वितीये पादे प्रथममादिकम् ॥

(उद्द्योतः) भाजनविशेषेति । जलाधारेत्यर्थः ॥ तत्र कुलेऽपि
तस्मिन्भाजनविशेषवाचिनि वृत्तिर्न तिष्ठतीत्याह—वनशब्द-
स्त्विति ॥ तत्रश्वेति । जलवाचिनवग्रहणेन भाजनविशेषाधारजल-
स्यान्वयिधानेन तत्रिदृश्ययोग इति भावः ॥ नीलकुण्डमिति ।
नीलारयनागस्य विशिष्टाधारत्वं जलमित्यर्थः ॥ तच्छब्देनेति । पूर्व-
पदार्थसमुदाये यदि कुण्डशब्दस्त्वदाऽऽद्युदात्त इति वार्तिकार्थः । इष्ट-
कुण्डमित्युदाहरणम् ॥ वनमेवेति । व्यवहारोऽभेदस्य योगकः कर्मा-
धारयसमासत्वोत्तनात् ॥ समुदाये वनाभेदे धीमदाह—वनशब्द-
वाच्यत्वाच्चेति । एवं च वनशब्दवाच्यसमुदायवाची चैत्कुण्डशब्द-
इति भाष्याश्रयार्थः, तत्कलितमाह—समुदायवाचीति ॥

अभ्ये स्थिति । अत्र षष्ठे वार्तिके तच्छब्देन वनमेवोच्यते ॥

निशिष्टसंस्थानाधारेति—बहुव्रीहिः । मृत्पात्रविशेषस्य जलमित्यर्थः ।

इति श्रीशिवमष्टमृतगीर्णवन्धनराजोद्गीर्ण कृते भाष्यप्रदीपे-

द्द्योते षष्ठस्य द्वितीये पादे प्रथममादिकम् ॥

(११८६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. २७)

२७९९ गतिकारकोपपदात्कृत्

॥ ६ । २ । १३९ ॥

(गतिकारकपदप्रयोजनभाष्यम्)

गतिकारकोपपदादिति किमर्थम् ?

इह मा भूत्—परमं कारकं—परमकारकम् ।

गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति ।

एतदपि हि कारकम् ।

इदं तर्हि—देष्टव्यत्वर्य कारकं—देवदत्तकारकम् ॥

इदं चाप्युदाहरणम्—परमं कारकं—परमकारक-
मिति ।

ननु चोक्तं—गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र
प्राप्नोति, एतदपि हि कारकमिति ।

नैतत्कारकम् । कारकविशेषणमेतत् । यावद्
नूयात्—प्रकृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति, तावदे-
तत्परमकारकमिति ॥

(प्रदीप) परमकारकमिति । विचार्य किंचिदज्ञा-
स्त्रीलसोपन्यास । यथा सप्रदानादयं शब्दानं कारकरूपता
प्रतिपादयन्ति, तथा कारकशब्दोऽपि । तदुक्तम्—

स्वशब्दैरभिधाने तु सधर्मो नाभिधीयते ।
विभक्त्यादिभिर्यथासाधुपकारः प्रतीयते ॥ इति ।
एव च तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति
प्रत्युदाहरणम् ॥

एतद्वर्पति । न ह्यकारकस्य कारकशब्देनाभिधानम्,
तैस्तद्विशेषणस्यापि कारकत्वमस्त्वेव । यथा घटं करोत
भीष्ममिसादौ ॥

देवदत्तस्येति । शेषविषयाया पृथी । 'तुजराभ्यां वतते'
'कर्तारं च' इति कारकपक्ष्या समासप्रतिषेधादिह पृथीसमासो
भवत्येव ॥

नैतत्कारकमिति । कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविष्टद्रव्यवा-
चिन, न तद्वृत्ता कारकता प्रतिपादयन्ति । परममित्येव न
करोति क्रियाविशेषणम्, यतः कर्मकारकमेतत्स्यात्, अपि तु
द्रव्यविशेषणम् । तथा च समानाधिकरणसमास उपपद्यते ॥

(उद्घोष) अस्तित्वे देवदत्तस्य कारकमित्युदाहरणे तति
निमित्तीदमुपन्यास्यतेऽत आह—विधायकमिति । न्यायस्तुत्वादाना-
मेतदुदाहरणमिति ॥

स्वशब्दैः—कारकप्रदानादिशब्दैः । स धर्म—शक्तिवृत्तः ।
असाधुपकारः—शक्तिवृत्तः । शब्दशक्तित्वाभावादिति भावः ।
आदिशब्दोऽप्राश्रयवाची, निमित्तरूपेण भवेवाचकमिति ॥

विशेष्यस्य कारकत्वाभावे विशेषणस्य सुतरान्त्वानामात्र इत्याह—
पूर्वं चेति ॥

न हीति । उच्चाभिप्रायमज्ञानतः शङ्केति भावः ॥
शेषविषयायामिति । ईमैषवर्गा समासमुपपत्तिरिति भावः ॥
पात्रक्रियायां अकारणदत्तायामपि पात्रवादिभ्यश्चारादसंवादाह—
योग्यतायिषेति ॥ उक्तं कारकत्वमिति । शक्तिविशेषणरूपा-
मित्यर्थः । एवञ्च कारकशब्दवाच्यस्यानुद्गुणशक्तिवृत्तविशेषणं न
तु 'कटं भीष्म' इत्यादाविवोद्गुणशक्तिरिति नेद इत्यत्र चकार-
कमिति भाष्यार्थ इति भावः ॥ क्रियाविशेषणमिति । अदेन

विशेषणमित्यर्थः ॥ तदनुयन्नाह—यत् कर्मेति । तथा सति
पट्टवापत्ति । कृषात्वं फलेऽप्येदेन विशेषणत्वे तु समासनापत्तिरिति
भावः ॥ तदाह—तथा चेति ॥

(कृद्ग्रहणप्रयोजनमाप्त्यम्)
अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् ?
इह मा भूत्—निष्कौशाम्बिः, निर्वाणसिरिति ।
अत उत्तरं पठति—

(प्रदीप) अथ कृद्ग्रहणमिति । यत्क्रियायुक्तासं
प्रति गत्युपसर्गसङ्गे भवतो नान्य प्रतीति प्रदत्तः ॥
निष्कौशाम्बिरिति । क्रमणक्रियापेक्षमस्ति नितो गति-
त्वमिति भावः ॥

(उद्घोष) क्रमणक्रियेति । शिष्यवृत्तिपरीक्षाार्थं ज्ञातुत्त-
मिमित्यर्थः ॥

(६३६९ कृद्ग्रहणार्थव्यवोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे
कृद्ग्रहणार्थक्यमन्यस्योत्तर-
पदस्याभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहण-
मनर्थकम् ।

किं कारणम् ?
अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् । न ह्यन्यद्वत्यादिभ्य
उत्तरपदमस्ति, अन्यदतः कृतः ।

किं कारणम् ?
धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते—तिङ्, कृतश्च ।
तत्र इता सह समासो भवति, तिङा च न भवति ।
तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति ॥

ननु चेदानीमेषोदाहृतम्—निष्कौशाम्बिः, निर्वा-
णसिरिति ।

यत्क्रियायुक्तासं प्रति गत्युपसर्गसङ्गे भवतः, न
च नितः कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥

(प्रदीप) अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति । गति-
कारकाभ्यां तावत्संबन्धात् क्रियावाचि कृदन्तमेवोत्तरपदमाशि-
सम् । उपपदमपि तावत्किञ्चरे सप्तमीनिर्दिष्ट प्रत्ययनिमित्तमुच्यते
इति तेनापि कृदन्तमेवाशिसम् ॥

(उद्घोष) सत्यन्यादिति । क्रियायोगे गतित्वात् क्रियापे-
क्षायां कारकत्वमेति भावः ॥ कृदन्तमेवेति । तिङ्-उत्स्य उत्तरप-
दतासंभव, केवलधातोश्च तत्रासत्वेऽपि कृदन्तप्रदानमिति भावः ।
योऽपि पदमृष्टदिलादित्तिङ्गोत्तरपदस्य सोऽपि छान्दस इति
शेध्यम् ॥ अस्यास्योत्तरपदनिर्दिष्टगतिव्यतिरेक्यं ग्रहणेन विधीया-
म्यादौ न दोष इत्याह—भाष्ये—न च नित इति ॥

१ 'उत्तमं तद्विशेषणं' इति च उ पाठः ॥

२ 'निमित्तस्थैरे' इति ह पाठः ॥

३ 'नमैषवर्गा' इति च उ पाठः ॥

४ 'अत उत्तरं पठति' इत्यस्य 'अ. क.' उत्तरपदोर् इत्यने ।

५ 'यत्तदर्थम्' । किं कारणम् ? अत्रान्यो— इति च पाठः ॥

(६३७० कृद्ग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कृत्प्रकृतौ वा गतित्वाद्धिकार्थं
कृद्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृत्प्रकृतौ तर्हि गतित्वाद्धिकार्थं
कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

कृत्प्रकृतिर्धातुः । धातुं च प्रति क्रियायोगः । तत्र
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति-इति इहैव स्यात्-प्रणीः,
उन्नीः-इति ।

इह न स्यात्-प्रणायकः, उन्नायकः ॥

(प्रदीपः) कृत्प्रकृतौ चेति । वाचस्पत्यर्थं । धातु-
प्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं कृद्ग्रहणम्, अन्यथा धातावेवोत्तरपदे
स्वरः स्यादित्यर्थः ॥

प्रणीरिति । अव्ययसरापवादोऽत्र द्रुतस्वरः ।

(उद्घोतः) उच्चप्रयोजनस्य इतिवाच्यं वाचस्पत्यानुपपत्तेराह-
तदर्थं इति । अन्यथा धातावेवेति । 'यत्क्रिया' इत्यत्र यस्य
क्रियेति षष्ठीसमासे यस्य धातोर्वाच्यं क्रियेत्येव वचनोक्तिसंब-
न्धाद्वातोरेव प्रदग्ने तस्यैव प्रत्यासत्तिर्भावेनोत्तरपदे प्रणीरित्या-
दावेव स्यात् ॥ 'प्रणायकः' इत्यादमिति भावः ॥

'प्रणीः' इत्यत्र तमासाग्नोदाकारेणैव तिङ्गो-अव्ययसूत्रेति ॥

(वार्तिकप्रयोजननिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्ता इति
नैवं विज्ञायते-यस्य क्रिया-यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ।

कथं तर्हि ?

या क्रिया-यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्यु-
पसर्गसंज्ञे भवत इति ।

न च कश्चित् केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य
वाचकः स्यात् । केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति
कृत्वा कृद्धिकस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यस्य क्रियेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां यस्य
वाच्यं क्रियेत्यर्थः । फलोरेव च क्रिया वाच्येति तमेव प्रति
भाष्यपरमं प्रमाणम् ॥

या क्रियेति । क्रियादशकमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे
भवतः । केवलावाच्यं क्रियाया व्यत्ययानादत्राप्यन्तरपदे-
क्रियायाविद्वद्गतिमहः तिङ्ग इत्यर्थः ॥

न च कश्चित् केवल इति । केवलविवादावित्याह
'देवा' इत्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) सर्वं प्रणीति । सर्वमेतिद्विष्यन्त्यदिदि-
त्ये ।

केवलावाच्येति । शब्दे व्यवहारे साधनसंज्ञया एव क्रियाया
अङ्गत्वं, केवलायाः शब्देन कश्चिदप्यव्यापनादिति भावः ॥ केवल-
त्वमर्थद्वारा शब्दस्य विशेषणमिहाह-केवलेति । एवं च 'न
कश्चित्केवलः' इत्यस्य निवर्तनं भाष्ये-यस्तस्यार्थस्येति । तन्मा-
त्रार्थसेल्यर्थे इति भावः ॥

(कृद्ग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः-प्रणीः, उन्नी-
रिति ।

एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्यैव ॥

अयं तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचकः-प्रभवमिति ।

तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु शब्दकैवल्यमनेनोक्तमिति मत्वा चोद-
यति-ननु चायमिति ॥

एषोऽपीति । तस्मात्कारकसहिताया एव क्रियायाः सर्वत्र
प्रतिपादनात् प्रणीप्रमाणवाचीनां न कश्चिद्वेदः ॥ प्रभवम-
मिति । भावे स्युद्धिधानात् कारवासंज्ञस्यैव क्रियाभिधीयते ॥

(उद्घोतः) वृत्तुवशाद्-भाष्ये-ननु चायं तस्यैव-
र्थस्य वाचक इति । प्रणीरित्या शब्दावगमद्वारा क्रियाभाषार्थफलं
मन्वे । एवं च 'इतरस्तु'-इत्यादि केष्वेकं निमर्शमिति विन्यस्तम् ।
क्रियं तथा सति केवलक्रियाव्यपसेल्यर्थस्य 'तस्यैवार्थस्य' इत्यस्य
भाष्येऽसद्वतिः ॥

भावे स्युद्धि । न तु वक्ष्यामिति ॥

(कृद्ग्रहणेऽतिव्याहयव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

यदि कृद्ग्रहणं क्रियते, आमन्ते स्वरो न प्राप्नोति-
प्रपचतितराम्, प्रजल्पतितराम्, प्रजल्पतितराम् ॥

असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातम्,
तस्यातिशये तरुत्यपद्यते । तरुत्यपत्तात् स्वार्थं आम्,
तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भयत्येव संपातं प्रति क्रिया-
योगः ।

न च कश्चित् केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य
वाचकः स्यात्, केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति
कृत्वा कृद्धिकस्य भविष्यति ।

ननु चायं तस्यार्थस्य वाचकः-प्रभवमिति ।

एषोऽपि हि द्रव्यविशिष्टस्य वाचकः ।

कथम् ?

कृद्भिहितो भाषो द्रव्यवद्भवति क्रियावदपीति ॥

(प्रदीपः) प्रपचतितरामिति । प्रसन्नस्वामनेन
समागः । 'गतिप्रारोपवदानां दृष्टिः गतं समाधायकं माह स्यु-
त्यति-इत्यस्य त्वमर्थः-यदा कलापिता इति गतं समा-
गं भवति तदा माह स्युत्यतिरिति, न तु दृष्टिरेव समाग इति ।
तेन दृष्टिगन्तव्येन स्युत्यतिः समागः प्रवर्तते ॥

नन्वसत्यपि कृद्ग्रहणे प्रसूरो न सिध्यति, संख्याकालसाध-
नोपग्रहविशिष्टायाः क्रियाया अभिधानाच्च केवलया इत्याह—
असति पुनरिति ॥

द्रव्यविशिष्टस्येति । यातुः साध्यरूपतां प्रतिपादयति,
प्रत्ययस्तु द्रव्यधर्मलिङ्गसंज्ञायुक्तमर्थमेति भावः ॥

द्रव्यवदिति । प्रसिद्धघटादिद्रव्यापेक्षो वतिनिर्देशः ।
यथा घटादि द्रव्यं घटादिभिः शब्दैर्लिङ्गसंख्याकर्मदिशक्ति-
शुक्लमभिधीयते तथा पाकादिभिः शब्दैः पाकादिको भावः ॥
क्रियावदपीति । तेन भोक्तुं पाक इत्यादौ क्रियोपपदाश्रयः
प्रत्ययः । तदेवमव्याप्तिप्रसङ्गात् प्रत्याख्यातं कृद्ग्रहणम् ॥

(उद्धोतः) ननु गतिकारकोपपदानां इन्द्रियेण समासविधाना-
त्प्रमानान्तेन समासोऽत आह—गतिकारकेति । अत्रेवं बोध्यम्—
तत्रन्तादित्यन्तत्वाधिक्येन भिन्नपदसामेयसमासात्पूर्वमेवान्तरङ्गत्वा-
दाम् । तन्नाप्रतिपत्तिरन्तस्य तिङन्तप्रकृतिकस्य आर्म विना धाव्यर्थ-
बोधपक्षमात्रेण तेनैकाधीनभावस्य बहुमशमयत्वम्, अन्तरङ्गत्वेन न
समासः किमवामन्तेनैतेति । 'मुष्पुत्रेण समासः प्रवर्तते' इति पाठे
तदुपस्यन्तन्तरेण समासे ह्यस्यभाव इति भावः । नचिनु 'अनु-
त्पत्तेः' इति पाठः । तत्राप्यनन्तरमिति शेषः । पूर्वमिति शेष इत्यने ।
गतिस्मासविधायां च सुपेलस्य निवृत्तेरिति तज्ज्ञावः ॥

सङ्ख्यावालेति । ततश्चामन्तं प्रति प्रत्ययस्य गतिस्मात्प्रसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ भाष्ये—द्रव्यविशिष्टस्येति । द्रव्यधर्मविशिष्टस्येत्वं,
तदाह—धातुरित्यादि ॥

ननु पावादीनां द्रव्यरूपत्वे द्रव्यवदिति वतिर्न युक्तोऽत आह—
प्रसिद्धेति । न च 'प्रकृत्या' इत्यादौ केवलात्तत्त्वभूतिक्रियाया-
वाचकसुत्तरपदमस्तीति भाष्यम् । उत्तरवात्तिकत्वादीनां चवादिषो-
खाना तत्त्वेन तत्रापि तन्मात्रार्थवत्त्वाभावात् । यन तु प्रपञ्चविदे-
श्यादौ स्मरो नैष्यते सत्र बाहुलकेन समासाभावाद्ग्राणीयः ।
तत्पुरुषत्वाभावात् । अत एव 'उदात्तवता' इति 'कुगतिः' इत्यन
'मुष्पुत्रा' इत्यत्र च भाष्ये पठितः । तन तिङ्गेलस्य तिङ्गुटितेनेत्यर्थः ।
क्रियाप्रधानेनेत्यर्थः । पदेन 'तिङ्गि' बोधात्तन्ति' इति सुप्ते 'वदि
तिङ्गुण क्रियदे आमन्ते न प्राप्नोति, प्रपञ्चितरां, तस्मात्तार्थलि-
ङ्गइत्येक' इति भाष्योक्तं विरुध्यते । नित्यसमासत्वेन इदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्त्वे शेषनिधायेन प्रत्ययस्य निधातिसिद्धेति परात्परम् । 'मुष्पुत्रा'
इत्यनेन समासे तत्पुरुषत्वाभावेनास्याप्राप्तिं तद्वन्त्यसामञ्जसात् ।
तेन समासस्य वैकल्पित्वेन तदभावे तद्वन्त्यसत्त्वाच्च । ईदृशे निषये
'मुगतिः' इति समासस्तु न, तत्राप्यतिङ्गिलपकत्वात् । अतिङ्गिलस्य
निङ्गनापदितः सामान्य इत्यपीति दिक् ।

प्रत्याख्यातमिति । परे ॥ 'कर्वुविशिष्टस्य' इत्यस्य 'कर्वुविशेष-
प्रक्रियावाचकः' इति प्रगायकनोऽपि विशेष इत्यर्थः, 'प्रमथनम्' इत्यय

गुणिविशेषतया तस्यैवायस्य वाचक इति कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति सिद्धान्ति-
नोक्ते, एकदेशिना—प्रपञ्चितरातिरिक्त्यादौ समासाभावे सङ्घिते सङ्घ-
न्मेव भाष्यम् । समाधिस्तु निधातविधायके तिङ्गुहणप्रत्याख्या-
नादव्यवृत्तपदप्रकृतिसत्तः परत्वात्तेन प्रत्ययस्य निधाते सिद्धे
नानेन तत्रार्थ इति गृह्यते । अत एवात्र नाभः कृद्ग्रहणेनेति भाष्ये
नोक्तम् । तस्मात्क्रियाविशेषणकसोपजननेनापि समासे स्वरमवृत्त्यर्थं
कृद्ग्रहणम् । किञ्च प्रधानभूतशुद्धक्रियाबोधकैऽत्रैव स्वावृत कापि कृदन्ते
इति कृद्ग्रहणमावश्यकम् । इदमेव शापयति—'क्रियावाचक'ग्रहणे
प्रधानीभूतसाध्यमात्रावसाक्रियावहणम् । तेन तुमु—भोक्तुं गतो
भोक्तुं पाक इत्यादौ न । यस्तु क्रियारूपाधितिनिर्दिष्टं कार्यं तत्तु शुभम्-
तायां सिद्धान्तस्य क्रियायामपि भवति । यथा कारकाविमर्कयः इत्यत्र-
नादि चेलाङ्गः । तेन भोक्तुमिति । इदं चिन्त्यम्, पाक इत्यादौ
द्रव्यत्वस्य कृतेत्यादौ क्रियात्वस्येति व्यवस्थायः 'एकस्य सङ्घ' इति
घटे स्वयमुक्तत्वात् । किञ्च एवं व्याख्याने 'प्रमथनम्' इत्यत्रैव
क्रियावाचकत्वात् तद्वन्त्युत्पत्त्यः स्यादिति सर्वान् स्वरप्रवृत्त्यर्थं
इद्ग्रहणमावश्यकं स्यादिति दिक् ॥

(११८७ अधिकास्तत्रम् ॥ ६ । २ । २ सा. २८)

२८०३ अन्तः ॥ ६ । २ । १४३ ॥

(अन्तर्गतस्य विशेषणद्रव्यान्नेरकमाप्यम्)

किं समासस्यान्त उदात्तो भवति, आहोस्विदु-
त्तरपदस्य ?

कुतः संदेहः ?

उभयं प्रकृतम्, तत्रान्यतरङ्गस्य विशेषणमितुम् ।

कश्चाच्च विशेषः ?

(प्रदीपः) उभयं प्रकृतमिति । समासस्यैवपि प्रकृत-
म्, 'उत्तरपदादिः' इत्यत उत्तरपदग्रहणमपि ॥ तत्रान्यतर-
दिति । अन्तोदात्तविधानेन विशेषेऽवस्थापयितुमित्यर्थः ।
अथवा समासेनोत्तरपदमुत्तरपदेन वा समास इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु तयोर्विशेषणत्वादिविशेषयितुमित्यनुपपन्नमन
आह—विशेषेऽवस्थापययितुमिति । अन्तोदात्तस्यानित्यलक्षणे विशे-
षेऽन्तर्गतस्यावस्थापनार्थमेत्यर्थः ॥ अथयेति । समाससंनिधि यदु-
त्तरपद तस्यान्त इति वा, उत्तरपदात्त्यस्य समासस्येति वा—इत्यर्थः ॥

(६३७१ समासस्यान्तलोकारो दोषपार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तोदात्तत्वं समासस्येति

चेत्कप्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्यु-
पसंख्यानं कर्तव्यम् ।

१ 'इत्यादौ इद्ग्रहणारूपकारावे सङ्घिते' इति वा. पाठः । 'इत्यादौ
रचराभावे सङ्घिते' इति श. पाठः ॥

२ गृह्य इति । मन्यतिउपनिषदां 'उदात्तवता गतिप्रधान' इत्यामन्तेन
समासेऽव्यवसायत्वरत्वात्तिङ्गि बोधात्तन्ति' गतिर्नैषात्तत्त्वमशब्दत्वेति तत्र वनि-
पदकोपपदमित्यस्योपपत्तिः इति कृद्ग्रहणप्रसिद्धार्थवत्प्रादुर्भावेति भावः । ततो-
ऽप्यापवादम् 'इत्यामन्ता ईदृशोपपदाश्रयं प्रणी' अत्रापि च भवत्यनित्यतेरे-

विशेषेण सर्वत्रैव मनुष्यैर्दृष्टीति स्वयं कृद्ग्रहणं निषेधकप्रमाणं व्यर्थ एव स्यात् ।
साधनमात्रसमासप्रधानीभूतकृदावृत्तनाशनायै इद्ग्रहणमिति ॥ सर्वत्र साधन-
प्रतिपादकत्वाच्च विशेषोपादयुक्तमेव । अथचविशेषः प्रधानीभूतसाध्यमात्रसंज्ञ-
विधानिविशेषतया प्रतिपाद्य इत्येवमवृत्तम्, तिङ्गुहणप्रवृत्तयेति ।
आन्तर्गतस्यैवावस्थापययितुमिति पादार्थवत्प्रादुर्भावेति भावः । अन्तोदात्तविशेषयितु-
मिति चेत्—इति चेत्पि ॥

‘इदमेतत्तद्व्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने’ कपि
वेति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—इदं प्रथमकाः ।

अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्य ॥

(प्रदीपः) इदं प्रथमका इति । पञ्चन्दाकारस्यान्तो-
दात्तत्वमिष्यते, कपस्तु समासान्तत्वात् प्राप्नोतीति ‘कपि च’
इति वक्तव्यम् । तेन कपि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं सिध्यति ॥

(उद्घोतः) कपस्तु समासान्तत्वादिति । समासान्ताः
समासस्यैवान्तावयवाः, न उत्तरपदावयवा इति भावः । किञ्च समा-
सान्तानां समासाधेयैकैकप्रक्रियासम्बन्धे एव प्रवृत्तिः, अन्यथा
समासान्तोपेक्षया परत्वाद् ‘इदमेतत्तद्व्यः—’ इति स्वरे, पश्चात् कपि,
तत्र स्वरसिद्धेर्बचनारम्भो व्यर्थः स्यादिति बोध्यम् । उत्तरपदस्यान्तो-
दात्तत्वनिधाने तु तस्मान्तो ‘न’श्चन्दाकार इतीष्टस्वरसिद्धिः ॥

(६३७२ उत्तरपदस्यान्तस्त्रीकारे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां
समासान्तोदात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां
समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । अनृचः, पृहृचः ॥

(प्रदीपः) अनृच इति । अकारः समासस्यावयवो नोत्तर-
पदस्य—इति तस्मादात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(उत्तरपदस्यान्तस्त्रीकारे दोषभाष्यम्)

अपर आह—उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां
समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । अक्षकः, असक्षकः ।
‘कपि पूर्वम्’ (६।२।१७३) इत्यस्यापवादः—‘ह्रस्वा-
न्तेऽन्यात्पूर्वम्’ (१७४) इति ।

तत्र ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति
छत्वोत्सर्गोणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अपर आहति । प्रक्रान्तरसद्भावात् पूर्व-
स्माद्भेदः । अक्षक इति । अत्र कप उदात्तत्वमिष्यते, तत्र
उत्तरपदस्य कार्यत्वे न सिध्यति । समासे तु कार्यमाजि
सिध्यति । कपि पूर्वमित्यस्यापवाद इति । अक्षकशब्दे
नञः परस्य कपि पूर्वस्य एकाच्चयदान्त्यात् पूर्व उदात्तभावी
नास्तीति ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्यनेन स्वरेण आभ्यम् । रा च स्वरः
कपो न सिध्यति ॥

(उद्घोतः) नन्वादहरान्तरप्रदर्शनगणने कथं यथान्तरत्व-
मात्र आह—प्रक्रान्तरिति । तत्र ‘कपि पूर्वमित्यस्यापवादः’ इत्या-
दिना भाष्ये एव दृश्यम् ॥ नञ्सुभ्यामित्यनेनेति । ‘कपि पूर्वम्’
‘येनञ्’ ‘अन्त्यान्’ इत्यनेन बाधितमिति । तत्र प्रवर्तते । ‘ह्रस्वान्ते-
ऽन्यान्’ इत्यपि न, भित्तिसामान्य—इति वक्तव्येन ‘नञ्सुभ्याम्’
इत्यनेन भाष्यमित्यर्थः ॥

(६३७३ अपरमत्तप्रासदोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा कपि पूर्ववचनं ज्ञापक-
मुत्तरपदानन्तोदात्तत्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

यदयं कपि पूर्वमित्याह, तत् ज्ञापयत्याचार्यः—
उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं न भवतीति ॥

एवमपि कुत एतत्—समासस्यान्त उदात्तो भव-
तीति ?

(प्रदीपः) नञ्स्यस्यात् पूर्वो यत्रोदात्तभाष्यस्ति—अयमक्ष
इत्यादौ तत्र ‘कपि पूर्वम्’ इत्येतत् बाध्यताम्, अक्षकादौ तु कथं
बाध्यते ? न ह्यपवादोऽप्रयत्नमान एवोत्सर्ग बाधते । नैष दोषः ।
यथा ‘ह्रस्वादिः शेषः’ इत्यभ्यासजातेराधयणादादुत्तरिह्रस्वादा-
वप्यनादेर्ह्रस्वो निश्चितमवति, एवं ‘ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम्’ इत्य-
त्रापि ह्रस्वजातेराधयणात्तत्समोऽपि नञ्स्यन्यायात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते
‘कपि पूर्वम्’ इत्यस्याप्रवृत्तिः । अथवा ‘ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम्’ इत्येव
वक्तव्यम् । ‘कपि पूर्वम्’ इत्यतः पूर्वग्रहणमनुवर्तितमिति । तत्र
पूर्वग्रहणं नियमार्थम्—ह्रस्वान्तेऽन्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न
तु कपि पूर्वमिति । एवं पक्षद्वये दोषमभिधाय विज्ञेन समासस्य
कार्यत्वं प्रतिपादयितुमाह—न वेति । अक्षमारीक इत्यादौ
कपि पूर्वस्य उदात्तार्थं ‘कपि पूर्वम्’ इत्युच्यते । यदि च ‘नञ्-
सुभ्याम्’ इत्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात्तत्स्वरेण सिद्ध्यताम्
‘कपि पूर्वम्’ इति न वर्तक्यं स्यात् ॥

(उद्घोतः) नञ्स्यस्यादिति । यथावयवपदप्रवृत्तिस्तस्मा-
न्नेवोत्सर्गयोगो न्यायो नान्यथेति भावः ॥ परिहरति—नैष इति ॥
‘ह्रस्वादिः शेषः’ इत्यत्रास्य समापेरजादिद्विरवयवयोः शेषावप्यस्य दृषि-
तत्वादाह—अथवेति ॥ उपप्रेति । पूर्वग्रहणादानपदस्यम् । तत्रापि
ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, द्वितीयेन नियमः क्रियते
इत्यर्थः । छिद्भेन समासस्येति । ‘नञ्सुभ्यामित्यत्र’ इति शेषः ॥

(६३७४ दोषवाराणसमर्थवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रकरणाच्च समासान्तो-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते ।
क प्रकृतम् ?

‘चौ’ ‘समासस्य’ (६।२।२२२, २२३) इति ॥

(प्रथमदोषनियारकभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—उन्तोदात्तत्वं समासस्येति चे
कपि उपसंस्थानमिति ।

नैष दोषः । उत्तरपदग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते

क प्रकृतम् ?

‘उत्तरपदादिः’ (६।२।१११) इति ।

तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते—नञ्सुभ्यां समास-
स्यान्त उदात्तो भवतीति ।

इदमेतत्तद्व्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने, उत्तर-
पदस्येति ॥

(प्रदीपः) नञ्सुभ्यामिति । नञ्सुभ्यां यदुत्तरपदं
तदन्तस्य समासस्येत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नञ्सुभ्यां समासस्येत्वं पञ्चम्यनन्वयमाशु-
क्ताह—नञ्सुभ्यामिति ॥

(११८८ विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. २९)

२८०८ कारकादत्तश्रुतयोरे-

वाशिपि ॥ ६।२।१४८ ॥

(प्रदीपः) ‘सञ्ज्ञायामनञ्चितादीनाम्’ इति विहितमन्तो-
दात्तचमनेन नियम्यते, तेन देवप्राप्ति इत्यादौ न भवति ।
‘तृतीया कर्मणि’ इत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्यो भवति ॥

(उद्घोषः) नञ् सञ्ज्ञाया गतिकारकोपपदात्कान्तमन्तोदात्त-
मित्येव सिद्धे किमर्थमिदमन् आह—संज्ञायामिति । ‘कारकाद-
त्तश्रुतयोरेवोत्तरपदयोर्नान्यस्य’ इति नियमः । ‘सञ्ज्ञायामनञ्चिता-
दीनाम्’ इत्यस्यापवादः । तत्राशीविषयनियमादनाशिपि
संज्ञायामिति प्राप्तेर्वीति प्रतिषेधात् ॥

(६३७५ एकदेशिन उपसरयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कारकादत्तश्रुतयोरनाशिपि

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारकादत्तश्रुतयोरनाशिपि प्रति-
षेधो वक्तव्यः । अनाहतो नदति देवदत्तः ॥

(प्रदीपः) अनाहत इति । देवदत्तशब्दः बाह्यविशेषस्य
संज्ञा । तत्राशीरभावादन्तोदात्तत्वाभावः ॥

(उद्घोषः) बाह्यविशेषस्येति । न हि तत्र देवा एव देवा-
श्चरित्येवमतीतिरिति भावः । तेनात्रापि पूर्वपदप्रकृतिसरत्वेन ॥

(६३७६ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूभयनियमात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उभयनियमात् । उभयतो नियमः करिष्यते—
कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिपि, आशिष्येव कारका-
दत्तश्रुतयोरिति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्यति । तत्रेण सूत्रद्वयस्योभयोर-

देकं सूत्रम् ॥ आशिष्येवेति । मित्रक्रमत्वादेवकारस्येति
भावः ॥

(उद्घोषः) एकत्रात्रेण नियमद्वयाश्रयः, यदि तद्व्याप्य
सूत्रद्वय स्वीक्रियते तदा एकसूत्रपाठोऽसङ्गतोऽन्य आह—तत्रेणेति ॥
एकं सूत्रमिति । ‘पाणिनिना पठितम्’ इति शेषः ॥

(११८९ विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. ३०)

२८१९ संज्ञायां मित्राजिनयोः

॥ ६।२।१६५ ॥

(६३७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋपिप्रतिषेधो मित्रे ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋपिप्रतिषेधो मित्रे वक्तव्यः । विश्वा-
मित्र ऋपिः ॥

(प्रदीपः) विश्वामित्र इति । ‘मित्रे चर्या’ इति धीर्यः ।
परत्वाद्देवनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिष्यते, ततः ‘बहुमीदौ विश्वं
सञ्ज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

(उद्घोषः) विश्वामित्रे विश्व मित्रमस्येति विग्रहः । परत्वा-
दिति । ‘बहुमीदौ विश्वं’—इत्यस्यावकाशः—विश्वदेव, विश्ववशाः ।
अस्यावकाशः—देवमित्रः ॥

(११९० विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. ३१)

२८३५ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि

॥ ६।२।१७५ ॥

(सूत्रप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

किमर्थं बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते, न ‘नञ्सुभ्य-
ह्यभ्याः’ इत्येवोच्येत ?

नैवं शक्यम् । ‘उत्तरपदभूम्नि’ इति वक्ष्यति तद्व-
होरेव यथा स्यात्, नञ्सुभ्यां मा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि हि सति यस्यो-
त्तरपदभूमाऽस्ति तस्य भविष्यति ।

कस्य चास्ति ?

बहोरेव ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘न शुणादयोऽवयवाः’
(१७६) इति वक्ष्यति तत् बहोरेव यथा स्यात्,
नञ्सुभ्यां मा भूदिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि हि
सति यस्य शुणादयोऽवयवाः सन्ति तस्य भवि-
ष्यति ।

कस्य च सन्ति ?

बहोरेव ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) यस्य गुणादय इति । यस्य विशेष्या इत्यर्थः ।

ननु च 'अगुणः-सुगुणः' इत्यादौ नन्मुभ्यामुत्तरे गुणादयः सन्त्येव । एवं तद्गुणरूपदभूमप्रवृत्तेन पूर्वपदस्य विशेषणात् यदोरेव परेषां गुणादीनां प्रतिषेधो भविष्यति-यस्योत्तरपदभूमि वर्तमानस्येति हि भाष्यकाराभिप्रायः ॥

(उद्योतः) ननु च न भूयर्थस्य गुणादयोऽवयवप्रतिपादकाः किन्तु रज्ज्वादीनाम्, बहुगुणा रज्जरित्वादौ त्वेव प्रतीतेः । एवं च यस्य गुणादयोऽवयवा इत्यनुक्तमत आह—यस्य विशेष्या इति ॥ उक्त्यर्थे भाष्यं सोपस्कारं कृत्वा योजयति—यस्योत्तरपदेति ॥

(६३७८ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ बहोर्नञ्चदुत्तरपदाद्युदात्तार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) बहोर्नञ्चदतिदेशः क्रियते, उत्तरपदस्याद्युदात्तार्थम् । उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ।

विदेशस्यमपि यद्यज्ञः कार्यं तदपि बहोर्नञ्च स्यात्—'ननो जरमरमित्रमृताः' (६।२।११६) । अजरः, शर्मरः, यहुजरः, यहुमित्रः, बहूमृताः ॥

(११९१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३२)

२८३७ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं

॥ ६ । २ । १७७ ॥

(प्रदीपः) नित्यं यदेकरूपं तद्विह भुवं श्रूयते । निर्गतं कलाटमस्य निर्गलाट इति । कलाटस्य नित्यं निर्गमनात् ध्रुवरमम् । इदं तु न भयत्यन्तोदात्तत्वम्—उद्वाहुः कोशातीति, न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वरिगवस्थानम् ॥

(उद्योतः) ननु शरीरस्यानित्यत्वात्कथं शरीरस्य ध्रुवत्वं विशेषणमत आह—नित्यं यदेकरूपमिति । बावत्स्थिति शर्वदेकरूपनित्यः ॥ न हीति । किन्तु क्रीडनसमये ध्येति भावः ॥

(६३७९ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ सुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम् ॥*॥

(भाष्यम्) सुखस्यान्तोदात्तत्वाद्युपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवं भवति विप्रतिषेधेन ।

सुखस्यान्तोदात्तत्वात्स्यायकाशः-गौरमुखाः, शृङ्गमुखाः ।

'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्' इत्यस्यायकाशः-प्रस्फिकः, प्रोदरः ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रमुखः ।

'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) प्रमुख इति । यस्य नित्यं प्रगतं मुखं स प्रमुखः । अत्राहुः—'मुखं खात्रम्' इति प्राप्तिः 'नाव्ययदिवच्छब्द' इति प्रतिषिद्धा, ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः । उच्यते—'नाव्ययदिवच्छब्द'—इति प्रतिषेधो बाधकोऽस्तु, अथ 'उपसर्गात्'—इति । तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वैतदन्तोदात्तत्वं बाधकं धर्तते ॥

(उद्योतः) प्रगतं-प्रकृतं । विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति । प्रतिषेधविषयपरिहारेण विधेः प्रवृत्त्याऽत्र प्राप्त्यभावादिति भावः ॥ तत्र परत्वादिति । विधिविप्रतिषेधद्वाराऽप्यनेन विप्रतिषेधो वार्तिकान्तरपर्यविषय इति भावः ॥

(विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः, तेन वा सत्यनेनै वा ?

सार्पवादः स विधिः, अयं पुनर्निरूपवादः ।

अर्थयात्तस्य प्रतिषेधोऽपवादः ॥

(११९२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३३)

२८४५ अभेर्मुखम् ॥ ६ । २ । १८५ ॥

(११९३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३४)

२८४६ अपाच्च ॥ ६ । २ । १८६ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न 'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्' इत्येव सिद्धम् ?

(६३८० सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ अभेर्मुखमपाचाधुवार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) अधुवार्थोऽयमारम्भः ॥

(६३८१ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अचलुग्रीवार्थो वा ॥*॥

(भाष्यम्) अथवा यदुदीदेरिति धर्तते । अचलु-

ग्रीवार्थोऽयमारम्भः ॥

(उद्योतः) भाष्ये अधुवार्थोऽयमुदीदेरिति । 'अपाचा-

१ 'एवं यत्' इति अ. पा. ३

२ 'अथवा, अभिप्रायः, अर्थः' इति अ. पा. ३

३ 'यद्वा' इति अ. पा. ३

४ 'तेन' इति अ. पा. ३

५ 'अथवा' इति अ. पा. ३

६ 'आपाचा' इति अ. पा. ३

७ 'अथवा' इति अ. पा. ३

८ 'आपाचा' इति अ. पा. ३

९ 'अथवा' इति अ. पा. ३

१० 'अथवा' इति अ. पा. ३

श्राव्यः' इति तु नोक्तं, स्वाङ्गग्रहणस्याप्यनुवृत्तिरिति वा । एवं च
वृत्तिश्चिन्त्येति भावः ॥

(११९४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३५)

२८४७ स्विगपूतवीणाऽओऽध्वकुक्षि-
सीरनाम नाम च ॥ ६ । २ । १८७ ॥

(सूत्रप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

स्विगपूतग्रहणं किमर्थम्, न 'उपसर्गात्स्वाङ्गं
ध्रुवम्' इत्येव सिद्धम् ?

(६३७७ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्विगपूतग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

अधुवार्थमयदुमीह्यर्थमेव वा ॥

(११९५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३६)

२८५१ अतेरकृतपदे ॥ ६ । २ । १९१ ॥

(६३७८ व्यासान्तरबोधकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अतेर्धातुलोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अतेर्धातुलोप इति पक्षव्यम् ।

'अकृतपदे' इति श्रुच्यमाने इह च प्रसज्येत—
शोभनो गार्ग्यः—अतिगार्ग्य इति ।

इह च न स्यात्—अतिकारकः, अतिपदा शकरी ॥

(प्रदीपः) अतिकारक इति । कारकमतिक्रान्त इति
समासः । अतिशब्दो वृत्तिविषये क्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग
एवात्र लोपः । स्वरव्याघादवात्र धातुलोपः । यदा पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वाद शोभनः कारक इत्यतिकारकशब्दसार्थः ॥

(उद्घोतः) शोभनः कारक इति । 'क्षती यूवायाम्' इति
समासः ॥

(११९६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३७)

२८५७ द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहु-
व्रीहौ ॥ ६ । २ । १९७ ॥

(प्रदीपः) पूर्वपदप्रकृतिस्वरपादयो योः ॥

(उद्घोतः) पूर्वपदेति । 'बहुव्रीहौ प्रकृता—' इति प्राप्तस्य
पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वापवाद इत्यर्थः ॥

(पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)

किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणम्, आ-
होस्विन्नकारान्तग्रहणम् ?

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किमिदमिति । ननु चाकारान्तनिर्देशे
मूर्धेति भाव्यमिति द्वैतानुपपत्तिः । उच्यते—न शब्दाश्रयं
द्वैतं किं तु कार्यभेदाश्रयम् । यदा समासस्यान्तोदात्तत्वं विधी-
यते नित्यश्च समासान्त इति पक्षस्तदाऽकारान्तग्रहणमेव साम-
र्थ्यात् भवति । यदा तुत्तरपदस्यान्तोदात्त इति पक्षस्तदा
कृतेऽपि समासान्ते तस्योत्तरपदे अन्तर्भावान्नकारान्तस्य स्वर-
विधिरिति पक्षोऽवतिष्ठते ॥

(उद्घोतः) कार्यभेदाश्रयमिति । नकारान्तः कार्यो,
उदात्तकारान्त इति विचार्यते । तत्कथम् ? इत्यत आह—यदेति ॥
सामर्थ्यादिति । नकारान्तनिर्देशेऽपि तद्वत्प्रसाराभावात्सामर्थ्यात्वा-
रान्नस्वैव कार्यत्वमित्यर्थः । अत एव भारताहचर्चमपि न विरुध्यते ॥
कृतेऽपि समासान्ते इति । 'द्वित्रिभ्यां च मूर्धः' इत्यनेन ॥

(६३७९ प्रथमपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं
चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्न-
कारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्विमूर्धा, त्रिमूर्धा ॥
अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम् ।

(प्रदीपः) नकारान्तस्योपसंख्यानमिति । समास-
श्वेत कार्यो नित्यश्च समासान्तस्तदा नकारान्तस्य साधुत्वं स्वर-
श्लेषसंख्येय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नकारान्तस्य साधुत्वमिति । नित्यसमासान्त-
विधानादसाधुत्वप्रसङ्ग इति भावः ॥

(६३८० द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नकारान्तेऽकारान्तस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) नकारान्ते सत्यकारान्तस्योपसंख्यानं
कर्तव्यम् । द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥

(प्रदीपः) द्विमूर्ध इति । यदोत्तरपदस्य कार्यत्वं तदा
कृते समासान्ते उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं प्रत्यक्षं न
प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) प्रत्यक्षं न प्राप्नोतीति । समासावयवाच्चा-
स्योत्तरपदेऽन्तर्भावमिति भावः ॥

१ वृत्तिश्चिन्त्येति । स्वाङ्गग्रहणस्याप्यनुवृत्तिरिति वा 'उपसर्गात्स्वाङ्गं'
मिति सिद्धे पक्षमसृज्यग्रहणस्युपाधमसृज्यार्थे' इति वृत्तिरप्युच्यते
भाषः । 'धेनुदीर्घि' 'अरवाङ्गार्थभेदम्' इत्युक्तं वृत्तिकारप्रभ्यामेव ॥

२ 'अबहुव्रीहौर्ध्वमिलेव वा' इति च पाठः ॥

३ 'प्रत्यक्षमिति' इति अ. पाठः ॥

२७ मा० प०

४ अन्तर्भावमिति । ननु द्विमूर्ध इत्युत्तरपदस्य नकारान्तस्यभावेन
त्रिमूर्धमिलेकत्वं न प्रकरोति चेन्न । उत्तरपदान्तर्भावोऽपि समासावय-
वत्वाच्चकारान्तस्य समासचरान्तरात्मकत्वादेति मूर्धत्वेनात्रात्मन्यपत्तिं द्विमूर्ध
इत्यादौ मूर्धत्वं न प्रकरोति चेन्न ॥

(६३८१ द्वितीयपक्षे दोषोद्धारवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उदात्तलोपात्तिमद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्, अन्तोदात्तत्वे कृते लोपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) उदात्तलोपादिति । उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेन प्रत्ययोऽनुदात्तः, तत्र 'अनुदात्तस्य च यञोदात्तलोपः' इति प्रत्ययस्योदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥

(दोषोद्धारोपभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यम्—अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाह्लोपः ॥

(प्रदीपः) परत्वाह्लोप इति । तत्तद्योदात्तलोपो न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) उदात्तलोपो न भवतीति । मूर्धन्यश्च आद्युदात्त इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम्—अन्तोदात्तत्वं क्रियतां समासान्त इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद्दन्तोदात्तत्वम् ।

नित्यः समासान्तः । कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्रामोत्यकृतेऽपि प्रामोति ।

अन्तोदात्तत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि समासान्ते प्रामोत्यकृतेऽपि प्रामोति ।

अनित्यमन्तोदात्तत्वम्, न हि कृते समासान्ते प्रामोति । परत्वाह्लोपेन भवितव्यम् ।

भवत्येव लोपः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि इदमिहेति । यदा कृते समासे समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदेवं संप्रधारणा । यदा तु समासाधुत्तरपदासमासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदा संप्रधारणेऽपि नास्ति ॥

(उद्घोषः) समासाधुत्तरपदादिति—उत्तरपदग्रहणं निष्प्रयोजनम् । समासाधुत्तरपदादित्युचितं बहुम् । 'समासाधुत्तरपदादौऽपि कविप्रदण्डये' इति शेषः ॥ संप्रधारणैव नास्तीति । 'समासात्तानामन्तःकृतात्' इति शेषः । अथ च पक्षो 'गोत्रिकोऽप्यन्तर्जनस्य', 'अन्तः' इति घञ्गण्यस्य युक्तमाश्रयत इति तद्विरोधादिदं भाष्ये भेदोऽस्ति इति ध्वनितम् । न च 'गोत्रिकोऽपि संप्रधारणायां परत्वाद्दन्तोदात्तत्वे ततः समासान्ते सति सिद्धत्वात्तस्य प्रत्ययानुसारेण पञ्चमस्य निमित्तस्य प्राप्तिरिति भाष्यम् । तच्च विशेषेण समासान्तविधौ 'आद्युदात्तस्य' इत्यस्यार्थवन्त्यस्य प्राप्तेन पञ्चम्यात्तस्य समासान्तस्य प्राप्तेऽपि निमित्तस्य प्राप्तिरिति भाष्यम् । द्वितीयपक्षे स्वन्तरग्रहणमात्रेण ततः स्वन्तरपदादौ च उदात्तविधौ सति समासान्तः

ग्रहणे 'दिमूर्धः' इत्यादौ स्वराप्रसिद्धोऽस्ति एवेति बोध्यम् ॥ अन्तोदात्तत्वस्यानित्यत्वं निवर्तयति—भाष्ये—भवत्येव लोप इति । परत्वाह्लोपो भवत्येव, तावताऽपि अन्तोदात्तत्वस्य नास्तित्यमिति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदन्तित्यम् । न च समासान्त एवान्तोदात्तत्वस्य निमित्तं विहन्ति, अवश्यं लक्षणान्तरं लोपः प्रतीक्ष्यः । उभयोर्नित्ययोः परत्वाद्दन्तोदात्तत्वम्, अन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः, टिलोपः, टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥

(उद्घोषः) तदेवोपपादयति—यस्य चेति । 'तावत्येव लोपः' इति पाठे समासान्ते कृत एव लोप इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तपक्षस्य युक्तवोपपादनभाष्यम्)

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्—नन्वेवनासन्दिग्धेन नकारान्तग्रहणेन भवितव्यम्, यावता मूर्धन्यस्यित्युच्यते ।

यद्यकारान्तग्रहणं स्यात् मूर्धन्येति ब्रूयात् । सैषा समासान्तार्था विचारणा ॥

एवं तर्हि शापयत्याचार्यः—विभाषा समासान्तो भवतीति ॥

(प्रदीपः) युक्तं पुनरिति । ननु कृतेऽपि समासान्ते नकारान्त एव मूर्धन्यस्य उत्तरपदं सम्भवतीति किमनाद्युक्तम् ? एवं मन्यते—यथा पाहदिति समासान्तनिर्देशः, एवं मूर्धन्येति समासान्तनिर्देश एव न्यायः । एवं ह्यसद्विधं समासस्य कार्यत्वं विज्ञायते । न च कृतम् । तस्मादुत्तरपदस्यैव कार्यत्वेन भाष्यम् ॥

सैषा समासान्तार्थेति । यदि नित्यः समासान्तः स्यात्तदा कार्यविशेषपक्षेदेहव्यावृत्तये प्रक्रमेणैव वा समासान्त एवोक्तं भवेत् । तदनुचारात्तु समासान्तस्यानित्यत्वं ज्ञायते । तत्र यदा समासान्तो नास्ति तदा समासलोत्तरपदस्य वा कार्यत्वे विशेषाभावः । यदा तु समासान्तः क्रियते तदा समासस्य कार्यत्वे शिष्टं समासान्तस्योदात्तत्वम् । यदाऽप्युत्तरपदस्य कार्यत्वं तदा परत्वाद्दन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तस्त्रय टिलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि सिद्धम् । ननु प्रत्ययस्वरेण समासान्तस्य भाष्यम् । नेतदस्ति । यद्युग्राह्यस्वरेण सत्यं वाचनात्, बहुग्राह्यस्वरेणैव ॥

(उद्घोषः) ननु कृतेऽपीति । नित्येऽपि समासान्ते उत्तरपदस्य कार्यत्वात्तस्य च नान्तत्वामूर्धन्येति निर्दिष्ट उच्यते इत्यर्थः ॥ एवं मूर्धन्येति । एवं हि न प्रभवन्नः ॥ होक्त्वात्तमाह—एवं हीति । यद्यप्युत्तरपदस्येति । यद्य नकारान्तस्यैव कार्यत्वं

सितमिति 'द्रिर्मूर्धः' इत्यसिद्धिरिति भावः । अनेनापि भाष्येण पूर्व-
भाष्यस्यैकदेशुचित्वं ध्वनितम् ॥ सैषा समासान्तायैति तिङ्मा-
न्तभाष्यस्य समासान्तास्थानित्वरूपानामेलनं ॥ सै एव 'एव तर्हि'-
इत्यादीनां भाष्ये व्याख्यात इत्याशयेनाह—यदि नित्यं इति ॥ तत्र
समासान्ताभावपक्षे त्रिमूर्धानमित्यादाविष्टरसिद्धिं दर्शयति—तत्र
यदेति ॥ ननु समासान्तपक्षे तस्य शब्दान्तरत्वाद्रिर्मूर्धं इत्यादौ स्वरो
न स्यादत आह—यदा इति । बहुव्रीहरेव वार्ययिते तदेवान्त-
त्वात्समासान्तस्य इष्टस्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ उच्यते तस्य वार्ययितेऽपि
समासान्तत्वपक्षे इष्टस्वरसिद्धिं दर्शयति—यदाऽपीति । इदं प्राक्तन-
भाष्यबदेव निरूपितरीत्या प्रोत्प्रेति बोध्यम् । तथाच सूत्रे समास-
स्यैव वार्ययमिति तत्तन् ॥ बहुव्रीहिसूत्रेण तस्येति । समामान्ते
कृते तस्य समासावयवत्वात् 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वात् प्राप्तं, तस्य च
बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरो बाधकः, तस्याय विकल्पो बाधक इति सिते कुतः
प्रत्ययस्वरस्य प्राप्तिः । इत्यश्विन्नेन समासान्तविधौ 'आयुदात्तश्च'
इत्यस्यासम्बन्धप्रापनात् । अन्यथा विग्रहवान् एव समासान्तप्रकृतौ
तस्य सैतत्त्रियोगादिशब्दमुदात्तत्वे तदेकवाक्यनापने शेषनिपाते पूर्व-
पदस्योदात्तस्वरितयोगित्वामानेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरामास्या तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेवैति भावः ॥

(११९७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ भा. ३८)

२८५९ परादिइच्छन्दसि बहुलम्

॥ ६ । २ । १९९ ॥

(सूत्रप्रकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः ॥

(प्रदीपः) व्यत्ययो बहुलं स्मृत इति । बहुलप्रद्वय-
लभ्यः स्वरव्यत्यय इत्यर्थः । निचक्रेणैवादौ बहुव्रीहिसरे प्राप्ते-
ऽन्तोदात्तत्वं विधीयते ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुनकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पष्ठसा-
ध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

द्वितीयं पादश्च समाप्तः ॥

(उद्घोषः) स्वरव्यत्यय इति । स एव वार्तिककृता दर्शिता
इत्यर्थः । बहुव्रीहिसरे—पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणापुदात्तत्वे ॥

इति श्रीविश्वमहर्ष्यतत्त्वतीर्णमन्त्रागोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे पष्ठध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(१३८२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रा-
दीनां छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तोदात्तप्रकरणे निचक्रादीनां
छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । निचक्रेण, निचन्दुरेण,
निवृत्ता रथेन ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाष्ये पष्ठध्यायस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

१ स एव-विग्रहान्वेव ।

२ सत्त्वत्रियोगादिहेति । बहुव्रीहौ महत्त्वैकैकविधोपाधिरित्यर्थः ।

यदा विग्रहपक्षे एव 'आयुदात्तश्च' इति वक्तव्यं तदा बहुव्रीहौ महत्त्वैकैक
वार्तिकोक्तित्वम् ॥

	असिन् पादे सूत्रवार्तिकसङ्ख्या ।				
	प्राक्तनयोग	आदिके १	आदिके २	आदिके महल- योग	सर्वयोग.
व्याख्यातसूत्राणि	११५९	२६	१२	३८	११९७
सव्याख्यातसूत्राणि	१५०१	११२	४९	१६१	१६६२
समुद्दिष्टसूत्राणि	२६६०	१३८	६१	१९९	२८५९
वार्तिकानि	६३२४	३९	१९	५८	६३८२

अथ षष्ठस्य तृतीयः पादः ।

(११९८ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १)

२८६० अलुगुत्तरपदे ॥ ६ । ३ । १ ॥

(अलुगधिकरणम्)

(अधिकारमर्यादानिर्णयभाष्यम्)

आ कुतोऽयमधिकारः ?

अलुगधिकारः प्रागानन्दः ।

उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

(प्रदीपः) आकुतोऽयमिति । अन्येष्वधिकारेषु व्याख्या-
मादवधिनिर्णयः, अत्र तु सामर्थ्यात्—इति प्रतिपादयितुं चोद्य-
प्रतिसमाधानोपन्यासः ॥

प्रागानन्द इति । उत्तरपदेऽनन्तरस्य ऋकारान्तस्यानङ्ग-
भाव्यम् । अलुकि च सति विभक्त्या व्यवधानादकारान्तयोः
पूर्वपदोत्तरपदयोरानन्तर्यं न स्यादिति सामर्थ्यात्प्रागानन्दोऽलुग-
धिकारः । अथवा कथानन्तरं प्रकृतस्य विधेर्निवर्तकमित्यलुग-
धिकारः प्रागानन्दः ॥

प्रागङ्गाधिकारादिति । प्रत्यये परतोऽङ्गं भवति न
तत्तरपद इति सामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः ॥

(उद्योतः) ननु 'प्रत्ययः' इत्यादाविव अधिकारावधिविषय-
प्रसप्तविधचानुपन्यास एव युक्तोऽन आह—अन्येष्विति ॥
कार्यान्तरम्—आनङ्गादि ॥

(अधिकारप्रयोजनजिज्ञासाभाष्यम्)

कानि पुनरुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनानि ?

(प्रदीपः) कानीति । समास एष लुक् प्राप्तः प्रतिषि-
ध्यत इति सामर्थ्यात् समासाधिकाराद्दोत्तरपदं लभ्यते । कार्या-
न्तरविधावपि 'ननं समासेः' इत्यतः समासप्रहणानुद्ध्योत्तर-
पदलाभ इति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) अलुगिवाहुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं नास्ती-
त्याह—समास एवेति । 'तत्पुरुषे कृतिः' इति साहचर्यादिति-
पदोक्तपरिभाषयाऽत्र सामासिकलुक् व्यवयमनुमिति भावः ॥ साम-
र्थ्यपूर्वालोचनस्य रघुनलसत्त्वव्यादाह—समासेति । 'वन
समासे' इत्यत्र इत्यर्थः ॥ अन्यत्र तु सामर्थ्यात्मानेऽपि अधिवारैरेव
तद्वत्त्वं इत्याह—कार्यान्तरेति । आनङ्गादौत्यर्थः । अनुद्ध्योत्तरपद-
नतसमासपदं च तदर्थोत्तरपदवाङ्मणिकमिति भावः ॥

(६३३ अधिकारप्रयोजनयार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं

स्तोकादिभ्योऽलुगानन्दिको-

द्व्यनलोपाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (६।३।२)
स्तोकान्मुक्तः, अस्यान्मुक्तः, कतिपयान्मुक्तः ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

निष्कान्तः स्तोकात्—निःस्तोकः ॥

आनन्दिकोह्रस्वनलोपाः प्रयोजनम् ।

आनन्द—होतापोतारैः ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

होतापोतृभ्याम् ॥

'इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्य' (६१) प्रयोजनम् ।

ग्रामणिकुलम्, सेनानिकुलम् ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

ग्रामणीः, सेनानीः ॥

नलोपः प्रयोजनम् । 'नलोपो नञः' (७३) ।

अग्राहणः, अवृत्तः ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

परमन ।

नैपोऽस्ति प्रयोगः ।

इदं तर्हि—नतरां गमनम् ॥

(प्रदीपः) निःस्तोक इति । यद्यप्यत्र 'स्तोकान्तिक'—इति

प्रतिपदोक्तसमासाश्रयणाद्भुद् भवतीति शन्यते वक्तुं तथाप्यन्या-
थोऽवश्यं वक्तव्य उत्तरपदाधिकार इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-
भाषा नाश्रिता ॥

होतापोतृभ्यामिति । पोतृशब्दस्यानङ् न भवति ।

होतापोतारवित्यत्र तु परत्यात् गुणानन्दं व्याप्यत इत्युदाह-
रणान्तरोपन्यासः । अथ विभक्त्यपेक्षयात् गुणो बहिरङ्ग
आनन्दं तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गः, तथा सति होतापोतारवि-
त्युदाहरणं भवति ॥ ग्रामणिकुलमिति—पृथीसमासः ॥

ग्रामणीरिति । समासाधिकारेऽन्यनोत्तरपदस्य ह्रस्व-
प्रसङ्गः ॥

परमनेति । यथा 'नतराम्' इति प्रतिषेधस्य प्रकर्षः, एवं
पारम्पर्यमपीति भावः ॥

नैपोऽस्ति प्रयोग इति । प्रयुक्तानामिदमन्यादयानं प्रह-
तमिति भावः ॥

नतरां गमनमिति । गमनस्यायुक्ततरत्वं प्रतिपादनाय
प्रतिषेधप्रकर्षोऽयमुत्तरपदः प्रयोगः । अत्र तु समासानुद्ध्योत्तराऽपि
नलोपः शक्यते पराकर्तुम् ॥

(उद्योतः) पोतृशब्दस्येति । समासप्रहणानुद्ध्योत्तरावपि समासे
ऋकारान्तस्यानङ् भवतीत्यर्थोऽपि भावः । ननु 'होतापोतारैः' इत्य-
स्त्वेनोदाहरण्यवसरे किमिदमुदाहरणान्तरदानमत आह—होता-
पोतारविति । पदस्य विभक्त्यावस्थानमिति पक्षे घ्नरिति भावः ॥
नन्वममलत्वात्त्वर्थं 'समासे' इत्यधिकारेण विधीयमानो ह्रस्वः स्वादत्त
आह—पृथीसमास इति । 'इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्य' इति ह्रस्वः ॥

'परमने' इति विशेषममलत्वं, तदाह—यथेति । पारम्पर्य-
मपि गमनविशेषमिति भावः ॥ ननु प्रतिषेधस्य सर्वत्रैव रूप-
त्वात् सर्वं प्रयोगमवलम्बना आह—गमनकालानुक्ततरत्वेति ॥ प्रति-

येधप्रकर्षेति । प्रतिषेधे प्रवर्तमानोऽप्य तदाश्रयस्तरवित्त्वर्थः । आरो-
पाश्रयेण तत्करणफलं तु गमनस्यायुक्ततरत्वप्रतिपत्तिरिति भावः ।
केचित्तु प्रतिषेद्येऽसमानाधिकरणत्वरूपान्तिरुक्तमभावगतः प्रकर्षः ।
प्रवृत्तिनिमित्तगमनप्रकोप एव तरवादिरिति तु प्रकृत्यर्थागतप्रकर्षासम्भवे ।
सोऽपि प्रवर्षेऽपि श्रोतकात्तरमन्त्रेणैव । यथा 'नितरागच्छति' इत्यादौ ।
'नतरागमनम्' इत्यन मयूरव्यङ्गकादिवास्तुमुपेति वा समाप्त इति
वदन्ति ॥

(६३८४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकवच ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवचालुम्भवतीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विग्रहः
स्तोकान्मुक्त इत्येव यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एकयच्चेति । अर्थातिदेशोऽयम्, तेन द्वावर्थौ
यह्वथैकवत्समासे भवन्तीति स्तोत्रार्था मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त
इति समासे स्तोत्रान्मुक्त इत्येव भवति ॥

(उद्धृतः) तेन द्वावर्थानिति । यस्य स्वतः प्रकल्पं नास्ति
तस्यैवातिदेशापेक्षा—इदं एवम् । अतुल्यविषयेऽप्यस्यामेकत्वज्ञान
इति कथं जातया विभक्तौ निवृत्तिरिति न शङ्क्यम् ॥

(६३८५ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकवद्वचनमनर्थकम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवद्भावश्चानर्थकः ॥

द्वियद्वोरलुपकस्मान्न भवति ?

(प्रदीपः) द्विवहोरिति । भावप्रलयमन्त्रेणापि
पृथिविपये द्विबहुशब्दौ द्वित्यबहुत्वयोर्वर्तन्ते । यथा 'बेक-
योः' इति ५

(उद्धोतः) सङ्क्षेपपरस्यै दिवचनासद्गतिं मत्वाऽऽह—भाव-
प्रत्ययमन्तरेणापीति ॥

(६३८६ अतिष्ठनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ द्वियहृष्वसमासः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विचनयद्विचनान्तानामसमासः ।

किं चक्षव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते?

(६३८७ भतिष्ठनिराससाधक्यार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम्?

अनभिधानादिति ॥

तद्यायदयमनभिधानमाश्रयितव्यम् ॥

(प्रदीपः) अन्नभिधानादिति । संनास उपसर्जना-

नैश्च दित्वबहुत्वानवगमादभेदैकत्वसंख्याया एवोपजनद्विशेष-
परित्यागात् संख्यासामान्यमभेदैकत्वं संख्योच्यते । यया सन्त-
मसे रूपमात्रमवधार्यते न तु लुक्कृष्णादिविशेषः, एवं 'राज-
पुरुषः' इत्यत्र संख्यावाचनार्थो न त्वय्यार्थवदसंख्य इत्ये-
तावानुसंग्रहयो भवति, न तु संख्याविशेषप्रतिपत्तिः ।

अन्ये तु—सर्वसंख्याविशेषाग्रामविभागोऽभेदेऽद्वयसंख्ये-
त्याहुः । यथोपधिरसाः त्वे मधुन्यविभागेनावस्थिता एवमुपसं-
र्जनार्थं संख्याविशेषाः । क्वचित्तु वृत्तावपि संख्याविशेषावगमः,
यथा 'तावकीनः' इत्यादावादेशप्रयोगादेकत्वप्रतीतिः । 'नासं-
जातः—'शौरिकः' इत्यादौ प्रातिपदिकस्यैव विशिष्टार्थमिधावि-
त्वादेकत्वावगमः । 'कुण्डशो ददाति' 'वनसाः प्रविशति' इत्यादौ
प्रकरणादिप्रसादेकत्वाविशयः । 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इत्यादावपि
तर्जल्लङ्घिषानात् द्वित्वबहुत्वावगमात्समासोऽस्तु । नैतदस्ति ।
प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्, न च 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इति समासो
लोके प्रयुज्यते । तत्त्रिवन्धनस्यैकत्वस्याभावात् । स्तोकाभ्यां
मुक्त इत्यादावपादाने पथमी, न तु 'करणे च स्तोकाव-'
इत्यनेन । धर्ममानवाचित्ये द्वित्वबहुत्वयोर्दुर्लभत्वादित्याहुः ॥

(उद्धोत्ताः) का नामाभेदेकत्वं सङ्ख्येति तत्रार—विशेषपरित्या-
गादिति । यच्च सङ्ख्यात्वेन सङ्ख्या भासते । तत्र चोत्सर्गिभेकवच-
नमेवेत्युक्तं भवति ॥ रूपमायमिति । बाष्पत्वाद्रूपवदिदमिति
गम्यते, न तु नीलादिविशेष इत्यर्थः ॥

विशेषातिरिक्तानाम्यावादाह—अन्ये स्थिति । अत्र मते सर्वेषां रसानां मधुनि रसत्वेन ज्ञानवद्गुणानुपपन्नं सङ्ख्यायेन सर्वविशेषब्रह्ममिल्यर्थः ॥ यत्र तु निमित्तमस्ति तत्रास्त्येव तद्विशेषा-
वगम इत्याह—कथयिष्विति ॥ भावेदोति । ‘तवकर्मकानेक-
वचने’ इति विदित्वा । श्रौतं कदाचनैव सङ्ख्यात्वे परित्यजेदासमन्वेन परित्यजेदबोधप्रयोगाप्रामाण्येनैकत्ववैशिष्ट्यस्यैवोपसर्गनापेक्ष प्रदीति-
रिति बोध्यम् ॥ प्रकल्पणद्वयशब्दादिति । यदा प्रकल्पणद्वयं प्रक-
ल्प्यतामस्यैवैकत्वसङ्ख्यावच्छिन्नार्थाभिप्रायिनः शब्दात्सर्वे भवन्ती-
त्यर्थः । अत्र नृत्तव ददुष्यादित्य समर्थयन्ते माय्ये इति भाष्यो-
क्त्येन साधु । ‘अनभिधानाद्य’ इत्यस्य समासेनाश्रानेकमप्यव्यक्त-
भिधानादित्यर्थः । अत्र च त्रुमाथीरारो-नुमाथैरान्तिव्यप्राप्तः
समाप्तः, अहुको गमकस्य सत्प्राप्तः प्राप्तः समाप्तोऽनभिधानेनैव
नारणीय इति दिष्टम् । दुष्टमस्त्वामिति । ‘वरणे च—’ इति ध्वेत्स-
त्त्वचनस्येत्युक्तेर्ध्वेत्समात्रवृत्तित्व एव तेन प्रत्ययः । त चैक-
ध्वेति तत्र द्वित्वावगायः । अत्रादाने दशमी तु धर्मवाच्यवदिति
भवतीति भावः ॥

(६३८८ जनमिधानप्रयोजनपार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ ३ ॥ एकवद्वचने हि गोपुचरेऽति-

प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

(भाष्यम्) एकचद्वचने हि गोपुचरेऽतिप्रसङ्गः
स्यात् । गोपुचरः ॥

(प्रदीपः) गोपुचर इति । गोशब्दो बहुवचनान्त एवाप्रशब्दवदुदकस्य वाचकः, तत्रैकवद्भावे सति 'गविचरः' इति प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) उदकस्येति । न तु साहादिमद्वाचिनो व्यक्ति-बहुत्वविवक्षायाभिद बहुवचनम्, गोपुचरशब्दात्तत्रैव प्रतीतिः, नित्य-बहुवचनान्ताभावे भाष्ये उदाहरणेषु साहचर्योचति भावः ॥

(६३८९ अनभिधानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ वर्षाभ्यश्च जे ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्षाभ्यश्च जेऽतिप्रसङ्गो भवति । वर्षासुजः ॥

(प्रदीपः) एवं वर्षासुज इति । वर्षाशब्दो बहुवचनान्त एव ऋतुविशेषवाची न तु ऋतुप्रचयापेक्षमन बहुत्वम् ॥

(६३९० अनभिधाने दोषवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अपो योनियन्मतिषु चोप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम्, जे चरे च तत्रातिप्रसङ्गो भवति ।

योनि-अप्सुयोनिः । योनि ॥

यत्-अप्सव्यम् । यत् ॥

मति-अप्सुमतिः । मति ॥

जे-अप्सुजः । जे ॥

चरे-अप्सु चरो गह्वरेष्वाः ॥

(प्रदीपः) अप्सव्यमिति । अप्सु साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अपो योन्यादिपूपसङ्ख्यानं कर्तव्यमिति—'अप्सुः' इति शेषः । जे चरे वाऽप उपसंख्यानं कर्तव्यं भवति, तत्रातिप्रसङ्गो भवतीत्यर्थः ॥ अप्सुमतिरिति । वैशिष्ट्य-दत्तारयसु वार्तिके गतुषु—इति वदित्वा 'अप्सुमन्तावाज्जभाषी' इत्युदाहरति । भाष्येऽप्येवमेव पाठः । इदमग्नपाठसु केचनः प्रमादादिति तदनुयायिनः । 'द्वोऽन्तराः' इति यत् 'द्वि' ग्रन्थे ॥ 'अप्सुमतिः' इत्येव पाठो दृश्यते । सुत्रेणैव । यववधेलस्यातिप्रस-ङ्गमनोनास्तोऽन्याया भाष्ये । न ऋतुमन्तावित्यत्रातिप्रसङ्गो-ऽस्ति । 'अप्सु' इत्युत्तराभाष्यं गतुषु । न हि तत्राप्सुशब्दो बहुवचन-रूपेण, अप्सव्य-रूपेणैव । प्रवृत्तिवदित्येवमेति ज्ञानीय-पन्नादिदेवकः, ॥ तस्य सौमिकस्य । त्रिज्य 'असवातीपम्' इत्या-दायिव सप्त द्युः प्रतिरेव नेति रिक्तं ॥

(११९९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. २)

२८६१ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः

॥ ६ । ३ । २ ॥

(६३९१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उप-संख्यानं कर्तव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसी ॥

(६३९२ पञ्चम्यर्थकयनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्यार्थे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यार्थे चेपा पञ्चमी द्रष्टव्या । ब्राह्म-णानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ॥

अथवा युक्त एवान पञ्चम्यर्थः । ब्राह्मणेभ्यो गृहीत्वा—आहत्याहृत्य शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ॥

(प्रदीपः) अन्यार्थ इति । श्रुतिविषये च द्वितीयायं पञ्चमी वक्तव्येत्यर्थः ॥

युक्त एवेति । आहरणाग्ने शंसने शसिवर्तत इत्युपात्त-विषयमेतदुपादानम् । यथा बलाहकाद्विद्योतते विद्युदिति निस्सर-ण्णाग्ने विद्योतने द्युतिवर्तत इति बलाहकोपादानम् ॥

(उद्घोतः) 'आहरणाग्ने' इति वयुमीदिः । श्रुतिविषयेऽप्येवं संज्ञा ॥

भाष्ये—ब्राह्मणेभ्य इति । ब्राह्मणाख्यपेदनागविशेषेभ्य इत्यर्थः । 'गृहीत्वा' इत्यस्य व्याख्यानमाहृत्येत्यादि ॥

(१२०० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ३)

२८६२ ओजःसहोऽभस्तमसस्तृती-

यायाः ॥ ६ । ३ । ३ ॥

(६३९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तृतीयाया अक्षस उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तृतीयाया अक्षस उपसंख्यानं कर्त-व्यम् । अक्षसारतम् ॥

(६३९४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंसानुजो अनुपान्धो विकृताक्ष
इति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंसानुजो अनुपान्धो विकृताक्ष इति

१ 'जे चरे च' इति शेषः । २ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ३ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

४ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ५ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

६ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ७ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ८ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

१ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । २ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

३ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ४ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

५ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ६ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ७ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

* 'अनुषाङ्ग' इति अ. ५. ५. ५. ५.

वचनाद्भवति ।

अस्ति वचने प्रयोजनम्—

आत्मनेपदम्, परस्मैपदमिति ।

निपातनादेतत् सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ ‘शेषात्कर्तरि परस्मै-
पदम्’ (१।३।१२; ७८) इति ॥

(प्रदीपः) यद्यपीति । आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोर्नि-
पातनादेवाहुः सिद्धत्वादाख्याशब्देन सत्यवहारमात्रमुच्यते
इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) संख्यवाहमात्रमिति । आरम्भसामर्थ्याद्भूदि-
परिहाणेन योगपरिग्रह इत्यर्थः ॥

(१२०४ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।१ आ. ७)

२८६८ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्

॥ ६।३।९ ॥

(६३९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ह्युभ्यां डेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ट्युभ्यां डेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
टदिसृक्, दिविस्फृक् ॥

(६३९९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्याथे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्याथे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या—टदयं
स्पृदातीति टदिसृक्, दिवं स्पृदातीति दिविस्फृक् ॥

(प्रदीपः) हृदयं स्पृदातीति । हृदयक्रियाया हृदयस्य
कर्मत्वं न त्वधिकरणत्वमिति श्रुतिविषये द्वितीयाथं सप्तमी वक्त-
व्येत्यर्थः । ‘परमोमापहृदिश—’इति छान्दसो हृदयस्य हृदा-
‘देरा । ‘दिविस्फृक्’ इत्येतत् आपायागमि भवति ॥

(उद्योतः) श्रुतिविषये द्वितीयाथं इति । हृदयद्विषय-
संयोगानुद्गम्यापारपानिकथे यथा प्रयोगागमिहत्यादिनि साधः ॥
छान्दस इति । शेषेऽपि तेषां दर्शनात् ‘मागदच्छन्ति’ इति वाचिके
छन्दोमहत्वात् नित्यमिति । अतःछान्दिन वचनम् ॥

(६४०० एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ हलदन्ताधिकारे गोरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानं क-
र्तव्यम् । गमिष्टिः ॥
न परतव्यम् ।

लुकोऽवादेशो विप्रतिपेधेन । लुक्क्रियताम्-
वादेश इति—अवादेशो भविष्यति विप्रतिपेधेन ।

अवादेशे कृते हलदन्तादित्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) लुकोऽवादेश इति । ननु अवादेशोऽन्तरङ्गो
लुक् वहिरङ्ग इति कुतो विप्रतिपेधः ? अपि च ‘अन्तरङ्गानपि
विधीन् वहिरङ्गो लुक् बाधते’ इत्यवादेशेन न भाव्यम् । एवं
तर्ह्यन्तरेङ्गवहिरङ्गभावमनपेक्ष्य विप्रतिपेध उच्यते । कृते
अवादेशे अलुका भाव्यमिति लुकः प्रश्रुतिः सन्दिग्धेति साधक-
त्वमपि लुकः सन्दिग्धमिति विप्रतिपेधोपपत्तिः ।

अन्ये त्वाहुः—किं व्यक्तिपक्षेऽपि एतद्विषयलक्षणस्या-
चरितार्थत्वात् भाविहलन्तत्वाभयेनालुका लुको बाधनादवादे-
शोऽस्तु, अथ जातिपक्षे साप्रतिफलकन्तेषु सावकाशोऽलुगना-
नुपजातनिमित्तो नाहं लुकं बाधितुमिति लुक् प्रश्रुताम्—इत्येवं-
विधौ विप्रतिपेधः ॥

(उद्योतः) लुक् वहिरङ्ग इति । समासप्रातिपदिकापेक्षत्वा-
दिति भावः ॥ अपिचेत्याद्युक्तोप परिहर्तुम्—कृते चेति ॥

एतद्विषयलक्षणस्य—कृतावादेशोऽशब्दविषयः ॥ भावीति ।
लुक्प्रवृत्तेः प्राज्ञः ‘अन्तरङ्गानपि—’इति न्यायेनावादेशोऽपि परिह-
र्यते । विप्रतिपेधः—विरोधः । तत्र विरोधे प्रसज्ये व्यक्तियथा-
अपेक्षेन परत्वादवादेश इत्याशयः ॥

(६४०१ विप्रतिपेधाक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लुकोऽवादेशो विप्रतिपेधेनेति

चेत् भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुकोऽवादेशो विप्रतिपेधेनेति चेत्
भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गो भवति । भूम्यां पाशो भूमि-
पाशः ॥

(प्रदीपः) वार्ता पदार्थे एवदिमापकादिषु साप्रतिफल-
कन्तेषु लुक् सावकाशो भाविहलन्तत्वाभयमेव न दातीति लुकं
बाधितुम्, अन्तरङ्गानपि च विधीनां बाधको लुगिति मन्वमान
आह—लुक् इति । अत्रापि अवादेशे कृते हलदन्तात्वाद् लुक्
प्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ‘अथ जातिपक्षे’ इत्यदिना ‘अनं लुकं बाधितुं’
इत्यनेनोत्प्रेषणं एतत्पादोपसद्विधा—‘जाती’ इत्यादिना ॥
दातीति लुकं बाधितुम् इत्यनेन । अथ गते व्यतिरेके गम-
नामानेनालुका लुको ना बाधो बोधः । आतरेऽपि । सार-
कथनेनेव गृहणात् एतत् ॥

अप्यन्योऽन्तरङ्गवशादपि लुक् प्रश्रुताम्—इति विप्रतिपेधः लुक्-
वर्ज—भूमिपाशो इत्यादिना ॥

(६४०२ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अकोऽत इति वा तत्सन्ध्य-
क्षरार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि अविशेषेण सप्तम्या अलुक्-
मुक्त्वा 'अकोऽतः' इति वक्ष्यामि, तन्नियमार्थं
भविष्यति-अकोऽत एव भवति नान्यत इति ।
तत्सन्ध्यक्षरार्थम्, तेन सन्ध्यक्षराणां सिद्धं
भवति ।

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

(प्रदीपः) अक इति । 'सप्तम्याः संज्ञायाम्' इति
कृत्वा 'अकोऽतः' इति नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

तत् सन्ध्यक्षरार्थमिति । सन्ध्यक्षरान्तेभ्योऽलुगर्भ-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एवञ्च बलवत्वात्तुगेनेत्युपसङ्गान्न स कर्तव्यते
प्राप्ते आह—अकोऽत इति वेति । 'ह्रस्वन्ताह'—इत्यस्य स्याने ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं ह्रस्वन्ताधिकारे गोरुपसंस्थानमिति ।

नैव दोषः ।

निपातनात्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

गविष्ठिरशब्दो विदादिषु पठ्यते । असकृत्स्वत्ववि-
निपातनं क्रियते—'गवियुधिभ्यां स्थिरः' (८।३।१५)
इति ॥

(प्रदीपः) असकृदिति । न-अव्ययिपयमेव निपात-
नम्, अपि तु सर्वार्थमिति दर्शयति । 'गवियुधिभ्यां स्थिरः'
इत्यनेन समाप्ते गविष्ठावन्तापरस्य स्थिरस्य सकारस्य पत्वं विद-
धत् गविष्ठिरशब्दे सप्तमा अलुक्रम्भ्यनुजानाति ॥

(उद्घोतः) नन्वेवेनैव सिद्धत्वात्किं निपातनान्तरकबनेत्या-
शङ्क्य पूर्वोक्तत्वे सन्देहनिराकरणेन ब्रवीद्वरणाय—इत्याह—नाम-
विषयमेवेति ॥ अत्र मिति निपातनाभावेऽपि निपातनसाम्याविषा-
तनस्यद्वारा इत्याह—समाप्ते गवीत्यादि । तत्र हि 'समाप्तेऽलुकेः
सङ्गः' इत्यत्रः समाप्त इति भवति ॥

(१२०५ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।१ आ. ८)

२८६९ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ

॥ ६।३।१० ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहोस्तिदप्राप्ते ?

कथं च प्राप्ते, कथं चाप्राप्ते ?

२८ ६० ५०

यदि संज्ञायामिति वर्तते ततः—प्राप्ते । अथ नि-
वृत्तं ततः—अप्राप्ते ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) कारः—सामिप्राहो भागः ॥ यदि संज्ञा-
यामिति । संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ रुडो यः कारो नियतद्रव्यो निय-
तपरिमाणस्तस्य ग्रहणेन भाष्यम् । यस्तु सांप्रतिकः कारः केन-
चिदेवौत्पादितस्तस्य ग्रहणामात्रः, तत्र पूर्वेण नित्यमलुकि प्राप्ते
विभाषेयं सम्पद्यते । अथ संज्ञाग्रहणं नालुवतते पूर्वविप्रति-
षेधाच्च संज्ञायां नित्येनालुक्तं भाष्यम्, तदा सांप्रतिककारा-
भिधाविन्यप्राप्ते विभाषाऽलुग्विधीयत इति पक्षोऽवतिष्ठते ।
तस्मिन् पक्षे 'कारनाम्नि' इति नामशब्दो व्यपदेशमात्राभिधायी ॥

(उद्घोतः) कारशब्दार्थमाह—सामीति । कर् एव
कारः । प्रज्ञापण । स च पाठयितुः स्वामिनः प्रजामिदं योऽहो
पान्यपङ्कमादिः । स च देशभेदेन नियतरूपः ॥ रुडो य इति ।
रुनाडुक् यो रुड इत्यर्थः ॥ ननु संज्ञाग्रहणाननुवृत्ताविधि नामशब्दस्य
संज्ञापयत्वाच्चैव प्राप्तेः कथमप्राप्तिविभाषावोपपत्तिरत आह—
तस्मिन् पक्षे इति ॥

(६४०३ प्राप्तिविभाषायां क्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कारनाम्नि वाचचनार्थं चेद्-
जादावतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारनाम्नि वाचचनार्थं चेदजादा-
वतिप्रसङ्गो भवति ।

इहापि प्राप्तेति—अविकटे उरणो दातव्यः—ग्रन्-
फटोरणः ॥

अस्तु तर्ह्यप्राप्ते ।

(प्रदीपः) अविकटोरण इति । अवीनां संपातो-
ऽविरटः । संपाते कटच् । उरणः—मेघः । कारविशेषस्य
रुदिरियमिति पूर्वगालुक् प्राप्तेर्वात्यर्थः । 'प्राचाम्' इति चैतदुभ-
यमा व्याख्यास्यते—प्राचामाचार्याणां मतेन हलादासुत्तरपदे कार-
नाम्नलुक् भवति गान्येषाम्—इति विकल्पः संपद्यते, व्यवस्थि-
तविभाषा च विज्ञायते । तेन प्राग्देशे कारनाम्नि हलादां नित्य-
मलुक् भवति, देशान्तरे तु कारनाम्नि लुगेव—यूपपशुरिति ।
अथवा—प्राचां देशे यत् कारनाम् तत्र हलादासुत्तरपदेऽलुक्,
न तु देशान्तरे यूपपशुरित्यादां—इति सामर्थ्यात् देशभेदेन
लुगलक्ष्यैर्व्यस्यानादिकल्पः सम्पद्यते । यूपपश्यादय उदग्देशे
काराः, हले द्विपदिह्लादयः प्राग्देशे, अविकटोरण्यादयः प्राग्पद-
चेति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कारनाम्नीति । कारहृते इत्यर्थः ॥

(भाष्ये) वाचचनार्थं चेदिति । 'प्राचाम्' इति विद्वत्प्रापक
चेदित्यर्थः ॥

पूर्वगालुगिति । भिन्नोऽलुगित्यर्थः । उदग्देशेपदे ॥ ननु प्राचा-
मित्यस्य देशभेदेन—वाचि च इत्यर्थं भिन्नरिति विद्यतेऽप्यनङ्ग-
त्वात् आह—प्राचामिति चेदिति ॥ ननु प्राचानि कारादग्देशे
देशभेदेन कटच् तत्र सिध्येत आह—अवस्थितिर्न ॥ देश-

विशेषणपक्षेऽपि सामर्थ्यादिकस्वेषणार्थं दर्शयति—अथचेति । इद-
मेव युक्तम्, अन्यथा पूर्वेण नित्ये प्राप्तेऽस्य विकल्पर्यतेन नियमार्थ-
त्वाभावाच्चपथादिष्वपि पूर्वसूत्रप्रवृत्तिर्दुर्निवारः । यत्र 'हलादाहुत्तर-
पदे कारनास्ति चेदनुक्तं प्रादेशीय एव' इति नियमादविकटोरणस्या-
भ्यावृत्तेस्तत्र पूर्वसूत्रप्रवृत्तिर्दुर्निवारः, यूपपश्चादौ च नेति बोध्यम् ॥

(६४०४ अप्राप्तविभाषायां दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अप्राप्ते समासविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यप्राप्ते समासो विधेयः । प्राप्ते
पुनः सति 'संज्ञायाम्' (११।१४४) इत्येव समासः
सिद्धः ॥

(अप्राप्तविभाषादोपनिवारकभाष्यम्)

नैप दोषः । एतदेव शापयति—भवत्यत्र समास
इति, यदयं कारनास्ति सप्तम्या अलुक् शास्ति ॥

यद्यपि तावत्-शापकालसमासः स्यात्, खरस्तु
न सिध्यति ।

यद्धि तत्सप्तमीपूर्वपदं प्रकृतिसंख्यं भवतीति,
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्थेवं तत् ।

नैवात्रानेन खरेण भयितव्यम् ।

किन्तुहि ?

'सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे' (६।२।६५) इत्यने-
नान् खरेण भयितव्यम् ॥

किं च भोः संज्ञा अपि लोके क्रियन्ते, न लोकः
संज्ञासु प्रमाणम् । लोके च कारनाम संज्ञा ॥

(प्रदीपः) एतदेवेति । समासमन्तरेण लुप्तप्रसङ्गा-
भावादलुप्तिवधानादनं समासोऽनुमीयत इत्यर्थः । अस्मिन्स्थाने
अविकटोरणः साम्प्रतिकार इत्यभ्युपगमः । यथैव स्तूपेऽपि शापा-
दयः । अथ हलादिप्रहणादादिति नृत्पर्यादजादावपि समा-
सानुमानम् ॥

यद्यपीति । यथा परमे वारके-परमवारके इत्यत्र पूर्व-
पदप्रकृतिसंख्यं न भवति, लाक्षणिकवाचसप्तमीसमासस्य । एवं
स्तूपेऽपि शापादावपि पूर्वपदप्रकृतिसंख्यं प्राप्तिः ॥

इतरो ययपि 'संज्ञायाम्' इति प्रतिपदोक्तः सप्तमीसमासो
विधीयते तथापि खरान्तरेणैवात्र भाष्यमिवाह—नैवात्रेति ।
पूर्वपदासुदातयेन भाष्यमिलत्यर्थः ॥

एवं स्थिते निर्णेतुमाह—किं च भो इति । अय-
मर्थः—संज्ञाप्रहणानुष्ठौ स्तूपेऽपि शापादयो रुडाः, तस्मिन्स्थौ
न रुडा इति—एतन्न नियते । एकस्य रुदित्वाहदित्वविरोधात् ॥
लोके येति । रुडा एव स्तूपेऽपि शापादयः, ये तु विरन्तनाः
साम्प्रतिकार या भवन्तीत्यर्थः । संज्ञाप्रहणानुष्ठयेव सिद्धेऽपि
नाममहर्षं विरन्तयेम् । एवं हि रुडा प्राप्ते विभाषा भवति,
अभ्युपगमः संज्ञाप्रहणानुष्ठौ संश्लेषः ॥

(उद्घोतः) अस्मिन्स्थाने इति—अस्या स्थितानेवमङ्गीकारे,
साम्प्रतिकानामेवोदाहरणत्वाङ्गीकारे इत्यर्थः । एवमोदाहरणभूतस्तूपे-
शाणादीनां यथा साम्प्रतिकत्वं तथाऽविकटोरणस्यापीति न तत्र पूर्व-
सूत्रप्राप्तिरित्यर्थः । तत्र संज्ञाप्रहणेन प्राचीनसंज्ञानामेव अथवादि-
त्यभिमानः ॥ नन्वेनेन हलादाहुत्तरपदे समासानुमानेऽपि अत्रादौ
कथमत आह—अत्र हलादीति ॥

एवं स्तूपे इति । अत्र सप्तमीसमासानुमेयत्वात्प्रतिपदोक्तत्वा-
भावा इति भावः ॥

पूर्वपदासुदात्तत्वेनेति । 'सप्तमीहारिणौ' इत्यनेन । अत्र
तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा भाष्यप्रामाण्येति भावः । 'संज्ञा
अपि लोके क्रियन्ते' इति भाष्यस्य—संज्ञाया न शालैकगम्यं,
'संज्ञायाम्' इत्युच्चार्यं विहिता एव संज्ञाशब्दा इति नैत्यर्थः ।
लोकशब्देनात्र शास्त्रम् । क्वचित्तु 'शास्त्रे' इत्येव पाठः । तत्र
हेतुमाह—(भाष्ये) लोकः संज्ञास्त्विति । तेन रुडा एव संज्ञा
इत्यर्थः, तदाह—अयमर्थ इत्यादिना । 'लोके च कारनाम संज्ञा'
इत्यस्य नामशब्दसंज्ञाशब्दो पर्यायावित्यर्थः ॥ नन्वेव तदनुष्ठयेव
सिद्धेऽत्र नाममहर्षं स्वर्णमत आह—संज्ञाप्रहणेति ॥

(धार्मिकावतरणभाष्यम्)

ननु चोक्तं कारनास्ति यौयचनार्थं चेदजादावति-
प्रसङ्ग इति ।

नैप दोषः ॥

(६४०५ प्राप्तविभाषादोपनिवारकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः फरित्यते—'कारनास्ति
च प्राचाम्' । ततः—'हलादी' । हलादी च कार-
नास्ति सप्तम्या अलुक् भवति ।

इदमिदानीं किमर्थम् ?

नियमार्थम्—हलादादेव कारनास्ति सप्तम्या अ-
लुक् भवति नान्यत्र ।

क मा भूत् ?

अविकटे उरणो दातव्यः—अविकटोरणः ॥

(प्रदीपः) कारनास्ति च प्राचामिति । प्राचामेव
कारनास्ति—इति नियमादुक्तीयां वारकेऽविकटोरणेऽनुष्टुप् नियतं ।
प्राचामपि वारकेऽविकटोरणे 'हलादी' इत्यनेन द्वितीयेन निय-
मेनानुमितिर्गृहीतः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये भावयमेदेन नियमद्वयमुक्तं, तत्रापस्य
सत्त्वस्थानार्थे दर्शयति—प्राचामेवेत्यादि ॥ अविकटोरणेऽनुमि-
त्यर्थं इति । इदमुपलक्षणं, यूपपश्चादनुष्टुपां कारनादनेनेव
प्राचामेति बोध्यम् । एवमविकटोरणसोऽप्युदात्तरे द्वेपदौ एवं
भाष्यास्तु मानं विनश्यत् ॥ द्विपदं दत्तं—प्राचामपीति ।

१ 'किञ्च' इति । 'हलादी' इति अ. व. ३० ॥

२ 'संज्ञा अपि न लोके' 'महा अपि हारणे' इति क. विदितं पाठः ॥

३ 'नृत्'—'नृत्' इति । 'नृत्' इति अ. व. ३० ॥

४ अनेन—'नृत्' इति । 'हलादी' इति अ. व. ३० ॥

५ 'नृत्' इति । 'नृत्' इति अ. व. ३० ॥

अभ्यहितपक्षो तु संज्ञात्वाभावात्प्राप्तिरेव नेति तृतीयो नियमो भगवता नादृतः । परे तु 'भावचनार्थं चेत्' इत्युपक्रमस्य 'कारणाक्षि च प्रा-
चाम्' इति सर्वत्र कारणाक्षि विवक्षार्थम्, प्राचाङ्गहणं विकल्पार्थमेव ।
हलादाविति नियमार्थं, तदुपक्रमेणैव नियमाभैतत्स भगवतोक्तैः ।
अयं च योगविभागसामर्थ्यात्पूर्वस्यापि नियमः । एवञ्च सर्वदेहीय-
कारणाक्षि हलादौ विकल्पः प्रतीयते, अजादौ च कुमेवेति वदन्ति ॥

(१२०६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ९)

२८७० मध्याह्नुरौ ॥ ६ । ३ । ११ ॥

(६४०६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गुरावन्ताच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुरावन्ताच्चेति चकच्यम् । अन्तेगुरुः ॥

(१२०७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १०)

२८७२ वन्धे च विभाषा ॥ ६ । ३ । १३ ॥

(विषयनिर्धारणे पूर्वपक्षिभाष्यम्)

स्वाङ्गग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ।

किं चातः ?

यद्यनुवर्तते, सिद्धम्-हस्तेबन्धः, हस्तयन्धः ।

चनेयन्धः, चक्रयन्ध इति न सिध्यति ।

अथ निवृत्तम्, सिद्धम्-चक्रेयन्धः, चक्रयन्धः ।

हस्ते बन्धः, हस्तयन्ध इति न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

'नेनसिद्धयध्यातिषु च' (६ । ३ । १३) इति प्रति-
वेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) नेनसिद्धेति-प्रतिषेधस्यास्य च विकल्पस्य
विषयविभागज्ञानाद्योपपन्नस्य-स्वाङ्गग्रहणमिति । स्वाङ्ग-
ग्रहणेऽनुवर्तमाने स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुङ्गे विकल्पः,
बन्धस्यास्तु तत्प्रतिषेध इति विषयविभागसिद्धिः ॥

अयं निवृत्तमिति । तदा विकल्पनिषेधयोर्विषयविभागा-
विज्ञानाद्येष्टसिद्धिर्भावः ॥

(उद्घोषः) गतु 'चक्रेयन्धः-चक्रयन्धः' इत्यादिप्रयोगदर्श-
नेनायं स्वाङ्गग्रहणमनुवर्तिष्यतामप्राप्त्युपपत्तिमाङ्ग्यं तद्वीच दशं-
यति-नेनसिद्धेति । उभयत्रापि पातुग्रहणमाश्लिष्य किं स्वाङ्गग्रह-
णादुत्तरस्या निषयविभागालम्, आतोस्तिध्वकारान्तरेणेति सन्देहात्प्र-
सोपपत्तिरिति भावः ॥ भाष्ये-अयं निवृत्तं सिद्धं-चक्रे बन्धः,

चक्रबन्धः । हस्ते बन्धः, हस्तबन्ध इति न सिध्यतीति । अयं
भावः-अयं स्वाङ्गग्रहणनिवृत्तावस्थास्वाङ्गार्थत्वे निषेधः स्वाङ्ग-
विषयः स्यादिति ॥ विषयविभागज्ञानादिति । इष्टविषयविभा-
गाज्ञानाश्लिष्यः । तदाह-चयेष्टसिद्धिर्भाव इति । उभयत्रापि
विकल्पसेष्टवमिति भावः ॥

(विषयनिर्धारणे सिद्धान्तभाष्यम्)

नैव दोषः ।

सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'

(१४) इति प्राप्ते 'नेनसिद्धयध्यातिषु' इति प्रतिषेध

उच्यते, तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते ॥

एवमपि न ज्ञायते-कस्मिन् विषये विभाषा

कस्मिन् विषये प्रतिषेध इति ।

घञन्तस्येदं यन्धशब्दस्य ग्रहणम्, प्रतिषेधेषु च

घातुग्रहणम् । तेन घञन्ते विभाषा, अन्यत्र प्रति-

वेधः ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । चक्रबन्धनमित्यादौ सर्वत्र यत्रा-

तिघात्वादावुत्तरपदेऽलुङ्गप्रतिषेधः । अतः तु सूत्रे यन्धशब्दो

घञन्त उपात्तः, न तु घातुमाननिर्देश इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) 'सर्वत्र' पदार्थमाह-चक्रबन्धनमित्यादाविति ॥

भाष्ये-तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इति । अवश्यमिति इत्यर्थः । एवञ्च-

द्वयपि उच्यते-तत्पुरुषे' इत्यपकृत्य तत्पुरुष इति भावः ॥ एव-

मपि न ज्ञायते इति । उभयत्रापि घातुनिर्देशादिति-अभिमानः ।

एवञ्च बहुव्रीहिस्यस्य प्रवृत्तिं स्वीकुर्वता इति कृताभाष्यमिति ॥

घञन्त इति । तेन वैचावनन्तेऽपि निषेधं द्योति बोध्यम् ॥

(१२०८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ११)

२८७३ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६ । ३ । १४ ॥

(६४०७ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्म-

धारये ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्राकर्म-

धारय इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्-परमे कारके-परमकारक इति ।

तच्चाहं वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । बहुलवचनात् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) बहुलवचनादिति । प्रवृत्तत्वादलुङ्गिति

विज्ञेयम् । न्यायोऽप्यत्राक्षि-अन्तरा-इदन्तवाच्यक्रियावि-

मिता सप्तमी शक्यते, इह तु क्रियान्तरमिमिता परमे कारके

निषेहीति बहिरक्षा-इति न शक्यते ॥

१ स्वाङ्गग्रहणमिति । पूर्वपक्षम्, 'अमूर्धनस्यकारणाङ्गादुत्तरपदे'
इत्यस्यद्वितीयम् ॥

२ प्रतिषेधेषु : नेनसिद्धेतिदिपु ॥

३ पदाप्यन्ते । घञन्तस्य च यन्धशब्दे इत्यर्थः ॥

४ निषेध इति । नेनसिद्धयध्यातिषु निषेधः ॥

५ न्यायोऽप्यत्राक्षि । परमकारक इत्यर्थः । कर्मधारये तत्पुरुषे कृति-
लक्षणादुत्तराभाष्यमिति ॥

(उद्घोतः) अन्वत्तेति । कृति सप्तमीत्युच्यते प्रेलासत्रा
धेयसि बोध्यम् । यथा—स्तन्नेरसाद्ये ॥

(वार्तिकवचनरभाष्यम्)

अर्थं किमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियते, न 'तत्पुरुषे
कृति बहुलम्' इत्येव सिद्धम् ॥

(६४०८ अनुक्रमणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लुगलुगनुक्रमणं बहुलवचनस्या-
कृत्स्नत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुगलुगनुक्रमणं क्रियते, अकृत्स्नं
बहुलवचनमिति ॥

यद्यकृत्स्नं बहुलवचनम्, यदनेन कृतमकृतं तत् ।
एवं तर्हि न भ्रमः—अकृत्स्नमिति, कृत्स्नं च—कारकं
च, साधकं च, नियतकं च, यदनेन कृतं सुकृतं तत् ।
किमर्थं तर्हि लुगलुगनुक्रमणं क्रियते ?

उदाहरणभूयस्त्वात् ।
ते वै खल्वपि विधयः सुपरिवृष्टता भवन्ति येषां
लक्षणं प्रपञ्चश्च । कैवलं लक्षणं कैवलः प्रपञ्चो वा
न तथा कारकं भवति ॥

अवश्यं सत्यव्यसामिरिदं चक्यम्—बहुलम्,
अन्तरस्याम्, उभयथा, एकैवासि । सर्ववेद-
पारिषदं हीदं शास्त्रम्, तत्र नैकः पन्थाः शक्य
आस्थातुम् ॥

(प्रदीपः) अकृत्स्नत्वादिति । अकृत्स्नवारित्यादिलभ्यः ।
न हि बहुलमहणमात्राण्युक्तौ विषयविभागनिधयः ॥

इतरसवपरिपूर्णत्वमकृत्स्नं मन्यमान आह—यद्यकृत्स्न-
मिति ॥ 'इत्थं च' इत्येतावत्युक्ते अवयवसाफल्यमपि कारकं
गम्यत इत्याह—कारकं चेति । कृत्स्नवारित्वात् कृत्स्नमित्यर्थः ॥
कारकमपि प्रारब्धस्यान्तागमनादप्रतिबन्धसद्भावात् अकृत्स्नं
स्यादित्याह—साधकं चेति ॥ साधकमपि कदाचिदतामस्योद-
कृत्स्नं स्यादित्याह—नियतकं चेति । सर्वदा सर्वं कार्यं
निष्पादयतीत्यर्थः ॥

उदाहरणभूयस्त्वादिति । भूयांस्युदाहरणानि प्रयोजन
रूपान्त इत्यर्थः ॥

लक्षणमिति । सामान्यलक्षणं बहुलमहणादियुक्तं विषय-
विभागस्याप्रतिपादकत्वात् तथा पारम्पर्यम्, प्रयोज्यस्यानन्त्य-
प्रपञ्चात् कारक इति मध्यमाहस्याऽऽधीयत इत्यर्थः ॥

अवश्यं त्यज्यति । प्राजिग्राह्यमन्त्रावेऽपि सर्ववेदसा-

धारणेनानेन श्रद्धानां प्रतिपादनं क्रियते, तच्च प्रतिपदपाठ-
स्याशक्यत्वात् बहुलादिमहणेन कर्तव्यमित्यर्थः ॥ सर्ववेद-
पारिषदमिति । अध्येतृसंघः परिषत्, तत्र भवं पारिषदम् ।
सर्ववेदानां पारिषदमिति पृष्ठीसमाप्तः ॥ नैक इति । वेदेषु
वैविच्येण व्यवहारात्तदज्ञायाकरणेऽपि तथैव बहुलादिशब्देन
व्यवहारः । तेनैतच्च चोदीनयम्—वाग्रहणमेव क्रियतां व्यव-
स्थितविभाषा वाऽऽधीयतां किं बहुलमहणेन—इति ॥

(उद्घोतः) विषयविभागेति । कैतिप्रवृत्तिः क्वचिदप्र-
वृत्तिः क्वचिदिमापेक्षेव बहुलमहणेन त्यज्यते, न तु विषयविभाग
इति मन्दबुद्धीनां विषयविभागज्ञानात् लुगलुगनुक्रमणं प्रपञ्चेन क्रियत
इति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

अपरिपूर्णत्वम्—अध्यापकत्वम् ॥ अनेकपर्यायोपादानोपयोग-
माह—एतावतीति । यथा 'कृतोऽयं पद्यः' इत्युक्ते सत्त्वोप-
वर्णनः, न तु केनचिदव्ययेन न्यून इति गम्यते । न तु कार्यविषयं
साकश्यम् । एवमत्राप्यवयवगतसाकश्यं प्रतीयते, तद्विषयपर्यं कारक-
मित्युक्तमिति भावः ॥ अन्तागमने हेतुः—प्रतिबन्धसद्भावादिति ।
साधकमित्यर्थः—प्रारब्धकार्यनिष्पत्तिपर्यन्तं साधयतीत्यर्थः ॥ अ-
कृत्स्नं स्यादिति । कार्यस्य कदाचिदकरणदकृत्स्नमित्यर्थः ॥

उदाहरणभूयस्त्वस्य तत्करणे हेतुत्वासंभवादाह—भूयांसीति ।
भूय उदाहरणज्ञापनानेति भाष्यासुरार्थः ॥

ननु मध्यमस्यापि लक्षणत्वात् 'लक्षणं प्रपञ्चश्च' इत्युक्तमत
आह—सामान्यलक्षणमिति ॥

प्रतिपाद्यतेति । तत्र हि तत्तच्छास्त्रागतानामेव श्रद्धानां,
प्रतिपादनं, तदपि न कारक्येन, प्रकृतिप्रत्ययविभागानां स्वराणां च
सर्वेषां तत्रास्तद्भावात् । इदं तु सर्वेषां वैदिकानां औक्तिकानां च श्रद्धा-
नामनुशासनमित्यर्थः ॥ 'सर्ववेदपारिषदम्' इत्यस्यार्थः—'सर्ववेद-
साधारणेतामेव' इत्यनेन दक्षितः, तमेवावयवार्थेन धेनेन दक्षयति—
अध्येति । सर्ववेदशब्दस्य पारिषदशब्देन वाच्यवशात्कारकत्वमे-
व ध्ययन्तस्य समाप्तः ॥ बहुलादिशब्देनेति । वेदाज्ञस्य बोधमिदं
वेदिकेभ्यस्वरार इति भावः ॥

(१३०९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १२)

२८८० पष्ठया आकोशे ॥ ६ । ३ । २१ ॥

(६४०९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पृष्ठीप्रकरणे वाक्यदिकपदपदयो

युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृष्ठीप्रकरणे वाक्यदिकपदपदयो युक्ति-

१ वाक्यदिकं मन्त्रद्वयं—श्रद्धासंज्ञेति ॥

२ ननु वाक्यदिकं इत्युक्ते नृजनेषु वाक्येव इत्युक्ते वाक्यद्वयं इति
तन्मतेन वाक्यद्वयं वाक्यद्वयं वाक्यद्वयं इत्युक्ते—अहं किमर्थमिति ।
तन्मतेन नृजनेषु वाक्यद्वयं वाक्यद्वयं वाक्यद्वयं इत्युक्ते—अहं किमर्थमिति ।
३ अहं किमर्थमिति । तन्मतेन नृजनेषु वाक्यद्वयं वाक्यद्वयं वाक्यद्वयं इत्युक्ते—अहं किमर्थमिति ।

४ अहं किमर्थमिति । तन्मतेन नृजनेषु वाक्यद्वयं वाक्यद्वयं वाक्यद्वयं इत्युक्ते—अहं किमर्थमिति ।

युक्तिदण्डमिति ॥

१ वाक्यद्वयं वाक्यद्वयं वाक्यद्वयं इत्युक्ते—अहं किमर्थमिति ।

२ लक्षणं—बहुलमहणादियुक्तं सामान्यलक्षणम् । प्रपञ्चा-

प्रपञ्चात्तद्व्यवहारमवधारयति ॥

३ 'आप्ये' इति वाक्यः ॥

४ 'प्रतिपाद्यते' इति वाक्यः ॥

दण्डहरेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाचोयुक्तिः, दिशो-
दण्डः, पश्यतोहरः ॥

(प्रदीपः) पश्यतोहर इति । 'पष्ठी चानादरे' इति
पष्ठी, पश्यन्तमनादरे हरतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पश्यतोहरे कर्तव्ये पञ्चान्न-इत्याह-हरतीत्यर्थं
इति ॥

(१४१० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका ॥ * ॥

(भाष्यम्) आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । आमुष्यायणः, अमुष्यपुत्रिका ॥

अमुष्यकुलिकेति च चकव्यम् । अमुष्यकुलिका ॥

(१४११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ देवानां प्रिय इति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) देवानां प्रिय इति चोपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । देवानांप्रियः ॥

(१४१२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ शेषपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः

संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शेषपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञाया-
मुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शुनःशेषः, शुनःपुच्छः,
शुनोलाङ्गूलः ॥

(प्रदीपः) शुनःशेष इति—ऋषिभिश्चेषसंज्ञेयम् ।
अकारान्तोऽप्यस्ति शेषशब्दो न केवलं सकारान्तः । शुन इव
शेषोऽस्येति बहुव्रीहिः ॥

(उद्घोषः) शुनःशेषादथे ऋषिभिश्चेषसंज्ञाः ॥

(१४१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ दिवश्च दासे ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिवश्च दासे उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
दिवोदासाय गायत ॥

(१२१० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १३)

२८८२ ऋतो विद्यायोनिःसंवन्धेभ्यः

॥ ६ । ३ । २३ ॥

(१४१४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विद्यायोनिःसंवन्धेभ्यस्तत्पूर्व-
पदोत्तरपदग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विद्यायोनिःसंवन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तर-

पदग्रहणं कर्तव्यम् । विद्यासंवन्धेभ्यो विद्यासंवन्धेषु
यथा स्यात् । योनिःसंवन्धेभ्यो योनिःसंवन्धेषु यथा
स्यात् ।

व्यतिकरो मा भूत् ॥

अथैषां व्यतिरेकेण भवितव्यम् ?

वाढं भवितव्यम् । होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासी ॥

(प्रदीपः) तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । अन्य-
निश्चितपरत्वादस्य व्यतिकरोऽपि कार्यप्रवृत्तिः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—व्यतिकरो मा भूदिति । विद्यायोनि-
संवन्धातिरिक्तसंवन्धेऽनुत्तमा मूलित्वार्थः ॥

तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणे होतुःपुत्र शत्रुदाहरणात्प्रवृत्तिरत आह—
अन्येति ॥ व्यतिकरोऽपीति । परस्परमनयोः संबन्धे इत्यर्थः ।
तेन 'विरुध्वन' इत्यावेव व्याख्येयमिति भावः ॥

(१२११ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १४)

२८८४ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ ६ । ३ । २५ ॥

(आनङोऽधिकरणम्)

(अकारप्रयोजनभाष्यम्)

कार्यं नकारः श्रूयते ?

न कचिच्छ्रूयते, लोपोऽस्य भवति 'नलोपः

प्रातिपदिकान्तस्य' (८।२।७) इति ।

यदि न कचिच्छ्रूयते, किमर्थमुच्चार्यते ?

रपरत्वं मा भूदिति ॥

क्रियमाणेऽपि वै नकारे रपरत्वं प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

नलोपे कृते एषोऽपि हि उः स्थाने अण् शिष्यते ।

नैष दोषः ।

उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एष रपरो भवतीत्यु-
च्यते, न चायमुः स्थाने अणोश्च शिष्यते ।

किं तर्हि ?

अण् चानुण च ॥

(प्रदीपः) कायमिति ॥ नार्वायः अणार्वायो वा वर्णा-
नामुपदेश इति मत्वा प्रश्नः ॥

क्रियमाणेऽपीति । उः स्थाने यः कृतोऽण् च रपर इति
सुप्रार्थं मन्यते ॥

इतरः स्थानग्रहणद्वयानुवृत्त्याप्रवेणाह-नैष दोष इति ॥

(उद्घोषः) इति मन्वेति । तदुभयमपि नेहेत्यर्थः ।

'मन्वेते' इत्यनेन नाप्यस्यार्थस्तत्र सिद्ध इति दर्शयति ॥

१ न संप्रकृतुच्छेदे नानिश्चयेन दृश्यते ॥

२ 'ऋषिभिश्चेषसंज्ञायामुपसंख्यानं' शेषशब्दो न केवलं सकार-
रान्तः इति च पुच्छरे पाठः न केवलं सकारान्तः ॥

३ नेत्रश्रीप्रति ॥ अ. अ. पुच्छरेवोत्तिष्ठति ॥

४ 'द्वन्द्वे' पठ्यता अत्रुक्त उपसंख्यानं इति ट. पाठः ॥

५ अनयो—होतुःपुत्रसंज्ञायां ॥

६ 'विरुध्वन' इत्यावेव व्याख्येयमिति भावः ॥ य य च पुच्छरेण 'विप्रपते'
इत्याह इति पाठः ॥

(वार्तिकायतरणभाष्यम्)

कथं पुनरिदं विज्ञायते—किमृकारान्तानां यो द्वन्द्व इति, आहोस्वित् द्वन्द्वे ऋकारान्तस्येति ।
कश्चात्र विशेषः ?

(६४१५ पूर्वसिन् पक्षे उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । पितापुत्रौ ॥

(६४१६ पूर्वसिन् पक्षे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कार्यं चानिर्दिष्टः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्यं चानिर्दिष्टो भवति । ऋकारा-
न्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते—कस्यान्तञ्च भवितव्यमिति ॥

(द्वितीयपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि द्वन्द्वे ऋकारान्तस्येति ॥

(६४१७ द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अविशेषेण पितृपितामहादिष्वति-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अविशेषेण पितृपितामहादिष्वति-
प्रसङ्गो भवति । पितृपितामहादिति ॥

(प्रथमपक्षे दोषोद्धारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व इति ।

ननु चोक्तम् * ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसं-
ख्यानम् * इति ।

नैव दोषः ।

पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ (२२) इति ।

यदि तदनुवर्तते, ‘विभाषा स्वच्छप्लवोः’ (२४) पुत्रे
च—इति पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति ।

नैव दोषः ।

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । ‘पृथ्या आक्रोशे’ (२१) ।
‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ (२२), पृथ्या आक्रोशे ॥ ‘ऋतो
विधायोनिसम्बन्धेभ्यः’ (२३), पुत्रेऽन्यतरस्याम्,
पृथ्या आक्रोशे ॥ ‘विभाषा स्वच्छप्लवोः’ (२४),
पुत्रेऽन्यतरस्याम्, पृथ्या आक्रोशे ॥ ‘आनङ् ऋतो
द्वन्द्वे’ । पुत्रप्रहणमनुवर्तते, पृथ्या आक्रोश इति
निवृत्तम् ॥

(मदीयः) पुत्रेऽपीति । वनाक्रोशेऽपि धातुः पुत्रादा-
भित्तिभाष्यः ॥

संबन्धमिति । आक्रोशग्रहणेन संबन्धात् सम्बन्ध्यन्त-
रेण पुत्रशब्दो न सम्बन्ध्यते तच्चिद्वृत्तौ ॥ सम्बन्ध्यत इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु ‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ इत्युक्तेः पुत्रे विभाषाप्राप्ति-
रिष्टवेत्यत आह—अनाक्रोशेऽपीति । ‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ इत्यत्राक्रोशे
इत्यनुवर्तनादास्याः पुत्र इत्यादौ आक्रोश एव विकल्प इष्यते । ‘विभाषा
स्वच्छ’—इत्यत्रानुवृत्तौ वनाक्रोशेऽपि धातुः पुत्रादौ विकल्पेनाङ्गु-
प्राप्नोतीति भावः । ऋकारान्तपूर्वपदे पुत्रोत्तरपदे आक्रोशेऽपि पूर्व-
विप्रतिषेधेन विकल्प इष्येच्यते, संबन्धानुवृत्तिपरभाष्यप्रामाण्यात् ।
यत्नेन परत्वात्त्रय विषये ‘ऋतो विधायोनि—’ इत्येव प्राप्नोतीति परास्त-
मिति तात्विकम् ॥

संबन्ध्यन्तरेण—अनाक्रोशविषयककारान्तपूर्वपदस्वपठपठ-
भूषेण ॥

(द्वितीयदोषनिवारकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—कार्यं चानिर्दिष्टः इति, कार्यं च
निर्दिष्टः ।

कथम् ?

उत्तरपद इति वर्तते । डिच्चायं क्रियते । सोऽन्त-
रेणापि कार्यनिर्देशमृकारान्तस्यैव भविष्यति ॥

पुत्रे तर्हि कार्यं अनिर्दिष्टः ।

पुत्रे च कार्यं निर्दिष्टः ।

कथम् ?

ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘ऋतो विधायोनिसम्बन्धेभ्यः’ इति ।

तदे पञ्चमीनिर्दिष्टं, पृथीनिर्दिष्टेन चेदार्थः ।

पुत्र इत्येषा सप्तमी कृत इति पञ्चम्याः पृथीं
प्रकल्पयिष्यति—‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—ऋत इति पञ्चम्याः पृथीं प्रकल्प-
यिष्यतीति । न चोभयोरपि चरिताभेदात्परत्वेन ‘तस्मादियुच-
रत्’ इत्येव प्रकल्पकं स्यादिति भाष्यम् । ‘उत्तरपदे’ इत्यपि आक्रोश-
श्रोतसिद्धेन सामानाधिकरण्यानुरोधेन सप्तम्या एव प्रकृतवचनमिहा-
श्रव्यम् ॥

(१२१२ विधिपृथक् ॥ १ । ३ । १ भा. १५)

२८८५ देवताद्वन्द्वे च ॥ ६ । ३ । २६ ॥

(६४१८ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ देवताद्वन्द्व उभयत्र धायोः

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) देवताद्वन्द्वे उभयत्र धायोः प्रतिषेधो
चलत्यः । अग्निधायू, वाय्वग्नी ॥

एव युक्तः । तत्र पुंवत्कार्यं नवननेष कार्यमिति भाष्यार्थः । एवञ्चान-
नववचनभूतगमनसंयमे प्रवृत्तिनिमित्तं गमिषांशब्दो नित्यलोकेऽपि इति
'गमिषो दाराः' इत्येव । प्रसक्तदिशब्दा अपि गमिषोचने प्रवृत्ति-
निमित्ते नित्यलोकेऽपि स्वेत्याहुः ॥

(ऊहो निषेधप्रकरणे पाठोपस्थापकभाष्यम्)

अथ किमर्थमुक्तः पृथक् प्रतिषेध उच्यते न
यत्रैवान्यः प्रतिषेधस्तत्रैवायमप्युच्येत—'न कोप-
धायः' (३७) इत्युक्त्वा ततः 'ऊह्य' इत्येवोच्येत ।
तथायमप्यर्थः—'ह्यः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) पृथगिति । पृथक् प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तरादे-
लक्ष्यं सूचयतीत्यर्थः ॥

(उह्योतः) पृथक् प्रतिषेधेऽपि नवनलोकाधप्रतिपादने कथं
सामर्थ्यमत्र आह—पृथगिति । वैलक्षण्यं च प्रतिषेधविषये निधीय-
मानस्य निषेधविषयेऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(निषेधप्रकरणे पाठो कोपभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । पठिष्यति ह्याचार्यः—पुंवत्कर्म-
धारये प्रतिषेधार्थमिति । स पुंवद्भाष्यो यथेह भव-
ति—कारिका धृन्दारिका—कारकधृन्दारिका, एव-
मिहापि स्यात्—प्रत्ययधृन्दारिका—प्रत्ययधृन्दारिका-
रिक्तेति ॥

(पृथक्प्रतिषेधे कोपनिवारकभाष्यम्)

अथ पृथक्प्रतिषेधेऽप्युच्यमाने यस्मादेव स प्रति-
पिद्धार्थ आरम्भः कस्मादेवात्र न भवति ?

पृथक्प्रतिषेधयचनसामर्थ्यात् ।

अथवा—अनूडिति तत्रानुवर्तिष्यते ॥

अथवा—नार्यं प्रसज्यप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

पुंवद्भाष्योऽयं यद्वन्द्युक्त इति । स च प्रतिषेधार्थं
आरम्भः ॥

(प्रदीपः) अथवा नायमिति । सत्यानेवानुक्तौ
पुंवद्भाष्य आश्रीयते, न प्रसज्यप्रतिषेधः—इति पूर्वस्मात्प्राप्तदस्य
पक्षस्य भेदः । भाष्यकारेणाप्राप्तपक्षप्रहणस्यैव तत्रानुवर्तिर्भविष्यति,
न त्वपूर्णप्रियादिष्वित्यस्य । तेन महानवमी महाद्वादशीला-
दावपि पुंवद्भावो भवति ॥

(उह्योतः) नन्वेवामुक्त इति पुंवद्भाष्ये प्रत्ययधृन्भाष्ये साम्-
र्थ्येन पुंवत्त्वं, प्रत्ययधृन्दारिकेण च 'पुंवत्कर्मधारय'—इति सादेव-
इति अत्रापि पक्षेऽनुवृत्तिरवश्यकीति पूर्वस्मात्प्राप्तदो विशेषोऽत्र
आह—सत्यानेवेति ॥ नन्वनुवृत्तौ सत्यां पुंवदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः

को विशेषः ? किञ्चित्तावता विशेषेण न पक्षान्तरत्वं, समापेक्षरूप-
त्वात्—इति चिन्त्यम् । तस्मादवमम भाष्यार्थः—'पुंवत्कर्मधारय'—इत्य-
नेनानुवर्त्तं प्रतिषेधविषये कर्मधारयादौ पुंवदित्यर्थो न्यास्येयः । एव-
ञ्चाऽनूक्त इत्यस्य पुंवदासत्वे ऊहः शब्दप्रतिषेधविषयत्वाभावात्वात्
तत्र प्रवृत्तिरिति । अनूक्तपक्ष—(भाष्ये) स च प्रतिषेधार्थ इति ।
एवञ्चात्र पक्षेऽनूक्त इत्यस्य न्ववहितस्मानुवृत्तिरुह्योऽपि नेति कथं,
पूर्वपक्षविशेषश्च स एव । देवैविधभागाऽस्तिष्यत्वात् प्रसज्यप्रति-
षेधावमेव न्यायमितिदं भाष्यमेकदेशयुक्तिः । तेन महानव-
मीति । एवञ्चापूर्णप्रियादिष्विति 'न कोपधायः' इति प्रकरणात्
पृथक् प्रतिषेधकारणे पक्षं चिन्त्यमेव । कथमत्रापि न न कार्यं,
अत्रैव पृथक्प्रतिषेधविचारपरमभाष्यविरोधादिति भावः । अपूर्णोला-
दित्य प्रसज्यप्रतिषेध एव ॥ पुंवद्भावो भवतीति । 'पुंवत्कर्मधारय'—
इत्यनेनेति भावः ॥

(श्रीमहणे पक्षत्रयोपस्थापकभाष्यम्)

किं पुनरिदमुपुंवद्भाष्ये श्रीमहणं—श्रीप्रत्ययग्रह-
णम्, उत श्रीसादस्य ग्रहणम्, आहोस्वित् कथयस्य
ग्रहणम् ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदा श्रीमहणं स्वयं
तदा स्मरितेनाधिकारगतिर्मवतीति कथधिकारविहिततयादि-
ग्रहणं भवति । तेनभाषितपुंस्कारपरस्यानूक्तः श्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भव-
तीति तत्रार्थः संप्रयते । यदा तु कथयवाची शब्दः श्रीसादे-
नोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति । यदा तु कथययुक्तं वस्तु
श्रीसादेनोच्यते तदाऽर्थग्रहणं भवति । तत्रार्थग्रहणे श्रीसादे
मुख्यः, अर्थस्य स्मरणदेन पूर्वोपपत्तिरुपपत्तिः । (शब्दग्रहणे ॥
श्रीसादे गोणः, उत्तरपदेन तु शब्दस्य पूर्वोपपत्तिरुपपत्तिः) ॥

(उह्योतः) अधिकारागतिरिति । तदधिकारविहितप्रत्यय-
प्रतीतिरित्यर्थः । अनूक्त इति । 'अनूक्त' इति उत्तरपक्षीकं पदं पुंवदा-
सपमिति भावः ॥ कथयवाची शब्द इति । लक्षण्येति भावः ॥
नन्वेवं शब्दग्रहणपक्षे जपन्मन्त्राद्यभयप्रादर्थपक्ष एव युक्त इत्या-
शङ्क पक्षद्वयेऽपि गोणार्थपरिमहः समान इत्याह—तत्रार्थग्रहण
इति । अर्थपक्षे शब्दद्वारकगोणार्थमवगमिति जपन्मन्त्राद्यभयप-
समानमिति भावः । वस्तुतस्तु 'शब्दद्वारकं पूर्वोपपत्तिरुपपत्तिः' इत्यस्य शब्द-
विशेषरत्नायकवृत्तित्वस्य परवत्त्वं कार्यं आरोप इत्यर्थः । एवञ्च गोण-
त्वात्तत्र संयमे तत्ररूपितसंयमे च न विभक्तिः । अत एव 'गहायां
गोषः' इत्यत्र गोणप्रादेऽधिकरणत्वंनिमित्तमिति भक्तिः स्मरितव्यप्रतिज्ञाना-
दिना साधिता । अत एव वाटशसत्ते पक्षमपि न । अत एवार्थग्रह-
णपक्षे भाष्यकृतद्वयति—'भाषितपुंस्कारानुपपत्तिश्च, न धर्मेन पूर्वोपप-
त्तिरिति' इति ॥

* १ वचनमेवेति । 'ह्रियाः' इतिपुंस् 'ह्रियाः पुंवत्' इत्येव नोपविमान-
क्रियते, तेन च गमिषायेव इत्येव गमिषोशब्दस्य नित्यलोकेऽपि पुंवद्भावः ।
उत्तरपक्षे च तस्य काचित्कथं नोपपत्तेः । गोषविशेषप्रादर्थ्याभेदेन युक्तता
ह्रियाः पुंवद्भावमिति सूत्रे भाषितपुंस्कारादधिकारपक्षेऽपि पुंवदित्यस्य पूर्वं पाठः कुत
इत्यसिन्धु सूत्रे येनैव शब्दः ॥

२ यद्विदितभाष्येति । इदंविदितं भाष्यं यत्सेलर्षः । इदंविदितव्यादात् 'जन-
२९ पाठो ५०

पदसम्प्राप्तविशेषादन्व इत्येवैवान्तरं तस्य 'अतश्च' इति कृति कथयते, इ-
तिशब्दस्यपुंस्कारात्प्रादर्थ्यं निषेधाभावात् पुंवद्भाष्ये—अतश्चेति कृत्वा श्रिया विधी-
नयानुवादादपि 'येद्विदितभाष्ये' इति भवति । अतश्च अनूक्त इति प्रसज्यप्रति-
षेधभाष्ये 'यद्विदितमिति' इति निषेधवाचकत्वं नोपपत्तेरिति दातव्यम् ॥

३ () एतद्विदितव्यते माय क. न. श. उक्तपक्षेऽत्र दत्तते ॥

॥ अथ पष्ठस्य तृतीये द्वितीयमाहिकम् ॥

(१२१६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. १९)

२८९३ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुद्ध

समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-

प्रियादिषु ॥ ६ । ३ । ३४ ॥

(पुंवद्भाषाधिकरणम्)

(भाषितपुंस्कपदाथं पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)

भाषितपुंस्कादिति कथमिदं विज्ञायते—समा-
नायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्, आहोस्वित् कचिच्-
द्भाषितपुंस्कमिति ?

किं चातः ?

(प्रदीपः) कथमिदमिति । भाषितः पुमान् यसि-
द्धयं प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे स भाषितपुंस्क इति प्रवृत्तिनिमित्त-
स्थान्यपदार्थत्वाश्रये तद्योगाच्च शब्दस्यापि भाषितपुंस्कत्ववि-
ज्ञाने समानायामाकृतावित्थो लभ्यते । प्रत्यासत्त्या च यस्य
शब्दस्य पुंवद्भावो विधीयते तैवेव पुमान् भाषित इति गृह्यते ।
भाषितपुंस्कप्रहणसामर्थ्याच्च । शब्दान्तरेण सर्वस्यार्थस्य भाषित-
पुंस्कत्वादनन्ततोऽर्थशब्देनापीति व्यवच्छेद्याभावादनर्थकं भाषित-
पुंस्कप्रहणं स्यात् । यदा तु भाषितः पुमान् येन शब्देन स
भाषितपुंस्क इति शब्दोऽन्यपदार्थं आश्रीयते, तदा समानाया-
माकृतावित्थस्य विशेषस्य नास्ति लाभः ॥

(उद्योतः) अन्यपदार्थभूतोऽर्थस्यान्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्त-
लक्षणे गृह्यत इत्याह—प्रवृत्तिनिमित्तेति । भाषितः पुमान्वस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभ्यन्तर इति पक्षस्य बहुमीदृशः । मूढोके सप्तम्यर्थे
बहुमीदृशे त्वोपेक्षाभारत्वरूपनानुष्ठेय इत्यन्ये ॥

समानायामिति । समाने प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ॥ नन्वेव
सति परप्रवृत्तिनिमित्ते शब्दोत्पत्तौ पुनोऽभिधानेऽपि स्यात्त आह—
प्रत्यासत्त्येति । 'परदामार्थः' इत्यादौ 'इसमार्थः' इत्यादि न । श्रीकृष्ण
युच्यन्तरमाह—भाषितेति ॥ अन्तर्गतोऽर्थशब्देनापीति । अर्थ-
शब्दः सामान्यशब्दोऽपि यदा यद्भाषितेति तदा तत्सामान्यापेक्षानेन
वर्तते तदा समान प्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव निमित्तम् ॥

मास्ति लात इति । शब्देनाहङ्कारात्तावन्मिति भावः ॥

(प्रथमपक्षे दोषभाष्यम्)

यदि विज्ञायते—समानायामाकृतौ यद्भाषित-
पुंस्कमिति, गर्भिभार्यः-प्रसूतभार्यः-प्रजातभार्यः-
अथ न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) गर्भिभार्य इति । द्वियां वर्तमानस्य गर्भि-
चन्दस्यानन्तरपक्षभूतगर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । गर्भा भोदि-

रित्यादौ तु पुंसि वर्तमानस्यावयवभूतगर्भसंबन्ध इति समाना-
कृतित्वाभावः । प्रसूतप्रजातशब्दौ स्त्रियां वर्तमानौ गर्भविमोचनं
प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः । पुंसि तु गर्भाधानमिति समानाकृ-
तित्वाभावः ॥

(उद्योतः) पुंसि तु गर्भाधानमिति । एवं हि गर्भाधानोत्प-
त्तिगोचरेण स्त्रिया 'प्रसूतो देवदत्तः' इति प्रयोगावपत्तिः । तस्मा-
द्गर्भविमोचनवत्स्वीकृतं प्रवृत्तिनिमित्तमिति वक्तुं युक्तम् ॥

(द्वितीयपक्षे दोषभाष्यम्)

अथ विज्ञायते—कचिच्द्भाषितपुंस्कमिति, द्रोणी-
भार्यः-कुटीभार्यः-पात्रीभार्यः-अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्रोणीभार्य इति । द्रोणशब्दः परिमाण-
वृत्तिभाषितपुंस्कः, स एव च सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात्-
त्वनिवन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वा अमेदेनावसीयमानो गवादन्त्या
वर्तत इति नास्ति समानाकृतित्वम् । एवं कुट्टशब्दो घटे भाषित-
पुंस्कः, गेहे स्त्रील्लिङ्गः । पात्रशब्दोऽर्धर्चादित्वाद् भाषितपुंस्कः,
भाजनविशेषे स्त्रील्लिङ्गः ॥

(उद्योतः) द्रोणशब्द इति । आढकचतुर्गुणो द्रोणः ॥
सादृश्येति । ज्वालाशु 'सत्तेयं ज्वाला' इति प्रत्यभिज्ञानवित्थः ॥
त्वनिवन्धनेति । 'तदेवेदं रजतम्' इति प्रत्यभिज्ञानवित्थः ॥
'अर्धेदेवाच्छब्देन' इति नये आप, तद्वेदेऽपि शब्दस्य द्वितीयम् ॥
पात्रशब्द इति । परिमाणदिवाची अर्धर्चादिशब्दोऽपि ॥ सर्वत्र
द्रोण्यादीनां भार्यासामानाधिकरणं सैहयपरत्वात् ॥

(सिद्धान्तपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्क-
मिति ।

कथं तर्हि गर्भिभार्यः-प्रजातभार्यः-प्रसूतभार्य
इति ?

कर्तव्योऽयं यदा ॥

(प्रदीपः) कर्तव्योऽयं यदा इति । गर्भिचन्दस्य गर्भ-
सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि द्वियां च समानम्, अयान्तरमे-
दस्त्वविवक्षितः । प्रसूतप्रजातशब्दोरपलापरवत्संबन्धः
समानं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीति दोषाभावः ॥

(उद्योतः) समानमिति । एव हि 'पुत्रोणादाश्वत्थ' इति
यत्समाधाय्य-परिरोधः । एव हि 'प्रयत्नादेः पुमानवस्य न' इत्यु-
क्तम् । तस्मादभिहितो दारः प्रयत्ना दार इत्यारो गमानायामाकृते
भावित्वोपस्थापनमिति वक्तुं युक्तम् ॥ 'कर्तव्योऽयं यदा' इति
नाप्यस्य—यथा गमानायामाकृतौ भार्यापुंस्कार्यं नदति तथा यदा
कार्यं इत्यर्थः ॥ परे तु शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यतायाः शब्दप्रवृत्ति-
निमित्तं न पक्षस्तथा । अस्मिन्प्रयत्नादौ पुंसि प्रयत्नप्रवृत्तिनिमित्तमेव

एव युक्तः । तत्र पुनरुक्तं वर्चनमेव कार्यमिति भाष्यार्थः । एवञ्चानवयवभूतगमनस्य प्रवृत्तिनिमित्तं गमिणीशब्दो निललील्लिङ्ग इति 'गमिण्यो दाराः' इत्येव । प्रसूतादिशब्दा अपि गर्भविमोचने प्रवृत्तिनिमित्तं निललील्लिङ्गा एवेत्याहुः ॥

(उक्तो निषेधप्रकरणे पाठोपस्थापकभाष्यम्)

अथ किमर्थमूढः पृथक् प्रतिषेध उच्यते न यत्रैवान्यः प्रतिषेधस्तत्रैवायमप्युच्येत—'न कोपधायाः' (३७) इत्युक्त्या ततः 'ऊढश्च' इत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः—'द्विः प्रतिषेधो न यत्कथ्यो भवति ॥

(प्रदीपः) पृथगिति । पृथक् प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तराद्वैलक्षण्यं सूचयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पृथक् प्रतिषेधेऽपि वचनसोक्तार्थप्रतिपादने कं सामर्थ्यमत आह—पृथगिति । वैलक्षण्यं च प्रतिषेधप्रतिषेधे विधीयमानस्य विधेरेतद्विषयेऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(निषेधप्रकरणे पाठोपस्थापकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । पठिष्यति ह्याचार्यः—पुंवत्कर्मधारये प्रतिषेधार्थमिति । स पुंवद्भावो यथेह भवति—कारिका धृन्दारिका-कारकधृन्दारिका, एवमिहापि स्यात्—प्रसज्यधूर्वन्दारिका-प्रसज्यधूर्वन्दारिकेति ॥

(पृथक्प्रतिषेधे दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ पृथक्प्रतिषेधेऽप्युच्यमाने यस्मादेव स प्रतिषिद्धार्थ आरम्भः कस्मादेवात्र न भवति ?

पृथक्प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् ।

अथवा—अनुडिति तत्रानुवर्तिष्यते ॥

अथवा—नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

पर्युदासोऽयं यदन्यदूढ इति । स च प्रतिषेधार्थ आरम्भः ॥

(प्रदीपः) अथवा नायमिति । सत्त्वमेवावुत्तौ पर्युदास आधीयते, न प्रसज्यप्रतिषेधः—इति पूर्वसात्पथादस्य पक्षस्य भेदः । भाष्यकारेणानुक्रमेण ह्येतत्तत्रानुवर्तिष्यता, न त्वपूर्णप्रियादिष्वित्यस्य । तेन महानवनी महादादसीत्यादावपि पुंवद्भावो भवति ॥

(उद्घोषः) नन्वैवाऽनूढ इति पर्युदासे ब्रह्मधूर्वाभ्यां माधुदनेन पुनस्त, महानधूर्वन्दारिरेत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारय' इति स्यादेव—इति तत्रापि पक्षेऽनुवृत्तिरप्यस्यतीति पूर्वसात्पथात्को विशेषोऽत आह—सत्यानेनेति ॥ नन्वुत्तौ सत्त्वा पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः

को विशेषः ? किञ्चित्वावता विशेषेण न पक्षान्तरत्वं, समाधेरेकत्वात्—इति चिन्त्यम् । तस्मादनवमत्र भाष्यार्थः—'पुंवत्कर्मधारय'—इत्यत्र नेलनुवर्त्य प्रतिषेधप्रतिषेधे कर्मधारयादौ पुनर्दिश्यते व्याख्येयः । एवञ्चाऽनूढ इत्यस्य पर्युदासत्वे कठः शब्दप्रतिषेधवैयर्थ्याभावात् स तत्र प्रवृत्तिरिति । तद्वन्यब्राह्म—(भाष्ये) स च प्रतिषेधार्थ इति । पवञ्चात्र पक्षेऽनूढ इत्यस्य न्ववहितसानुवृत्तिरुक्तोऽपि नेति लघवं, पूर्वपक्षादिष्वेव सप्त एव । ऐद्विदभावांऽतिशयाऽस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव न्यायमिति चेन्न भाष्यमेकदेशेऽपि युक्तिः ॥ तेन महानवनीति । एवञ्चापूर्णप्रियादिष्विति 'न कोपधायाः' इति प्रकरणात् पृथक् प्रतिषेधकरणे फल चिन्त्यमेव । फलकल्पना तु न कार्या, कश्चैव पृथक्प्रतिषेधविचारपरभाष्यविरोधादिति भावः । अपूर्णोत्तारिष्य प्रसज्यप्रतिषेध एव । पुंवद्भावो भवतीति । 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यनेनेति भावः ॥

(श्रीग्रहणे पक्षत्रयोपस्थापकभाष्यम्)

किं पुनरित्यपुंवद्भावे श्रीग्रहणं—श्रीप्रत्ययग्रहणम्, उत श्रीशब्दस्य ग्रहणम्, आहोस्ति रूपयस्य ग्रहणम् ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदा श्रीग्रहणं स्वयं तदा स्मरितेनाधिकारगतिर्भवतीति कथधिकारविहिततावादिग्रहणं भवति । तेन भाषितपुस्तकत्वरसाऽनूढः श्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावोति सूत्रार्थः संपद्यते । यदा तु रूपयवाची शब्दः श्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति । यदा तु श्रीत्वयुक्तं वस्तु श्रीशब्देनोच्यते तदाऽर्थग्रहणं भवति । तत्रार्थग्रहणे श्रीशब्दो मुख्यः, अर्थस्य तत्परपदेन पौर्वापर्यानुपपत्तिः । (सौन्दर्यग्रहणे तु श्रीशब्दो गौणः, उत्तरपदेन तु शब्दस्य पौर्वापर्यानुपपत्तिः) ॥

(उद्घोषः) अधिकारगतिरिति । तदधिकारविहितमन्यमतीतिरित्यर्थः ॥ अनूढ इति । 'अनूढ' इति छत्रपट्टीक पदं पर्युदासपरमिति भावः ॥ रूपयवाची शब्द इति । छत्रणयेति भावः ॥ नन्वेव शब्दग्रहणपक्षे जपन्यश्रयाश्रयणादर्थपक्ष एव युक्त इत्याशङ्क्य पक्षद्वयेऽपि गौणार्थग्रहणः समान इत्याह—तत्रार्थग्रहण इति । अथपक्षे शब्दद्वारकपौर्वापर्याश्रयणमिति जपन्यार्थश्रयण समानमिति भावः । वस्तुतस्तु 'शब्दद्वारकं पौर्वापर्य' इत्यस्य शब्दो निष्पत्त्यवधारकत्वित्यस्य परत्वेन चार्थ आरोप इत्यर्थः । यदत्र गौणत्वात्तत्र सकृदेतदधिकारवत्त्वमेव च न निमित्तम् । अत एव 'महार्वाधोषः' इत्यत्र गौणपार्थक्यप्रकरणत्वनिमित्तमिति स्मरितव्यप्रतिष्ठानादित्या साधिता । अत एव तादृशस्येव पक्षनि । अत एवार्थग्रहणपक्षे भाष्यकृतस्य—'आपितपुस्तकानुपपत्तिश्च, न दार्थेन पौर्वापर्यमिति' इति ॥

* १ वचनमेवेति । 'प्रिया'—'इतिपुत्रे' 'प्रिया'गुणश्च' इत्येव बोधविधायक इत्येते, तेन च गौणमार्थ इत्यत्र गमिणीशब्दस्य निललील्लिङ्गत्वेऽपि पुंवद्भावः । उत्तरपक्षेण च तस्य कालित्वस्य बोधमेतत् । योगविभाष्यद्वयं वाच्यमेव सूत्रकृता प्रियं पुंवद्भावमिति सूत्रे भाषितपुरस्कारव्यतिरेकः । पुंवदित्यस्य पूर्वपाठो वृत्त इत्यनिरूपे वेदेरेक सत्यम् ।

२ ऐद्विदभाष्येति । ऐद्विद आर्वा यस्मैत्यर्थः । ऐद्विदशब्दात् 'जन-२९ पा० प०

पुंवद्भावात्प्रियादन्' इत्यनेनान्न तस्य 'जतश्च' इति द्विजि हनात्ते, ऐद्विदशब्दादुद्घोषभावात् निषेधावगमनात् पुंवद्भावे—अतमेति सूत्रे विधायि विधानतरादस्तीति 'ऐद्विदशब्दार्थः' इति भवति । अत्रहि अनूढ इति मध्यमप्रतिषेधभाष्ये 'इद्विद्विधित्यस्य च' इति निषेधशब्दस्य बोधमेवेति स्मरितम् ।

३ (१) पञ्चविहन्तः काश्र्वा ५. ५. ५. पुनरेतु दत्तमेव ।

तत्पठितम् । तत् उत्तरकालमिदं दृष्टम्-प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरिति, तदपि पठितम् ।

न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥

(प्रदीपः) स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः स्यादिति ।

ननु च 'प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः' इति परिहारः, 'स्थानिवत्प्रसङ्गश्च' इति तु चोद्यम् । तत्रैवं वक्तव्यं-स्थानिवद्भावोऽपि परिहृतः स्यादिति । नैप दोषः । अयं हि भाष्यार्थः-यथा दोषसद्भावात् प्रत्यापत्तिवचनं परिहारस्तथा स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः परिहृतश्च भवति ॥ पुरस्तादिदमिति । यद्यपि पञ्चास्पतिं तथापि पाठकमो वलकानिति पूर्वं दृष्टमित्युच्यते, पूर्वं चोद्यवर्द्धनं पश्चात्समाधानमिति न्यायात् ॥ तत्पठितमिति । पुरस्तादपि दृष्ट पश्चात्पठितमित्यर्थः ॥

प्रत्यापत्तिवचनमेव न्यापि अभ्युपगम्यताम्, स्थानिकप्रसङ्गश्च-इत्येतत्तु परित्यज्यतामित्याशङ्क्याह-न चेदानीमिति । सूनव्याख्यानार्थत्वाद्वाक्यानां विस्पष्टार्थमुभयोरुपादानमित्यर्थः । तत्रैतन्मात्रं यद्यपि स्थानिवद्भावाभयो दोषस्तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात् सम्भावितनिवृत्तेर्नकारस्य स्थानिवद्भावाभयं पुनरुपस्थानं न त्वीकारो नकारस्य निमित्तम्, ईकारनकारयोः सह विधानात् । यथादेशस्य तु निमित्तमीकार इत्येतावता भेदेनैतैर्भार्यपदभार्ययोः प्रयुगुपन्यासः ॥

(उद्घोषः) परिहृतश्च भवतीति । पश्चात्तदप्युपगम्यते भाष्य व्याख्येयमिति भावः । पश्चात्पठितमिति । 'पठितम्' इत्यत्र 'पुरस्ताद' इति नानुपजनीयमिति भावः ॥

न्यापि अभ्युपगम्यतामिति । न्यापि-उभयार्थसद्भावि, दोषद्वयपरिहारकमित्यर्थः ॥ ननु प्रयोजनाभावे कुतो न परित्यागोऽत आह-सूनव्याप्यानेति ॥ ननू यथापि स्थानिवद्भावकृते दोषेऽन्यतरदेव स्थानिवत्त्वचोदना न उपेत्याह-विशेषमाह-तत्रैव भार्य इत्यादिना । न ह्येतन्मात्रं स्थानिवत्त्वकृतो नकारप्रवण-प्रसङ्गः, निवृत्तिर्हि ? अर्थस्थानिवत्त्वत्वादेव । सन्नियोगशिष्टपरिभाषया तु निवृत्तौ प्राप्तया स्थानिवत्त्वात्पुनरुक्तमन्वयमित्येतावदेव । यैता तु स्थानिवत्त्वादेव प्रामोदीति विशेष इति भावः ॥

(६४२४ दोषोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वतण्ड्यादिषु पुंवद्भचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वतण्ड्यादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः ।

के पुनर्येतण्ड्यादयः ?

लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययाः ।

लुक्-गार्ग्यो वृन्दारिकाः-गर्गवृन्दारिकाः ।

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अथोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्,

तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दो न श्रूयेत । अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते । लुक् ॥

अलुक्-वतण्डी वृन्दारिका-वतण्ड्यवृन्दारिका ।

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अथोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्, तस्यानिवृत्तत्वात् 'लुक् स्त्रिया' 'वतण्ड्याच्च' इति यकारस्य लुक् प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) लुगलुगिति । लुगलुकी नवायोगमिष्यमाणौ न सिध्यत इति पुस्तकलक्षणार्थातिदेशः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पुंस्त्वलक्षणेति । ततश्च स्त्रीत्वस्य निवृत्तत्वात्पुंस्त्वकौ स्येष्ट सिध्यत इति भावः ॥

(एतदोपनिवारकभाष्यम्)

यदि पुनर्यमीकार एव लुगुच्येत ।

तदीकारग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

क्रियते न्यास एव । प्रक्षिप्तनिर्देशोऽयम्-स्त्री ई स्त्री, स्त्रियामिति ॥ ईकारविधावप्रत्ययकस्य पाठः क्रियते-वतण्डेति । शार्ङ्गदवाद्यौ च सप्रत्ययकस्य पाठः करिष्यते ।

स चै तत्र सप्रत्ययकस्य पाठः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाच्च लुक् प्राप्नोति । अलुक् ॥

अस्त्रीविषय-कौण्डीवृत्ती वृन्दारिका-कौण्डीवृत्सवृन्दारिका ।

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः ।

अथोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्, तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दः श्रूयेत ?

अस्त्रियामिति हि ज्यो विधीयते । अटीविषय ॥

द्विस्त्रीप्रत्यय-गार्ग्यायणी वृन्दारिका-गार्ग्यवृन्दारिका ।

अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

भाषितपुंस्कादनूटः समानाधिकरणे उत्तरपदे पुंवद्भावो भवतीत्युच्यते । यद्यत्र भाषितपुंस्कात् परं नेतदुत्तरपदे, यद्योत्तरपदे, न तद्भाषितपुंस्कात् परमिति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । 'उच्च स्त्रियाम्' इत्यनेन 'वेदीकारे परतो लुगिष्यते' तदेकारे पुंवद्भावेन निवर्तिते यकारनिवृत्तौ वक्तव्याया 'स्थानिवत्प्रसङ्गश्च' इति स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे वातण्ड्यवृन्दारिकेति सिध्यतीति भावः ॥

स्त्री ई इति । किं वा य ईकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः ।

१ 'न्याप्यवभ्युपगम्यताम्' इति क. पाठः ॥

२ 'एतन्मात्रं इत्येवभार्ययो' इति ख. छ. पाठः ॥

३ परिज्ञाप इति । स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेत्यर्थः ॥

४ यत्र-यस्मिन् । यतुन ई ईकारः पश्चात्किं यकारः निवृत्त इत्येते भावौ ॥

५ 'यदीकारे' इति क. अ. द. पाठः ॥

६ ईकारप्रत्यये कुजे लुगिष्यते-स्त्रिया य इति ॥

ऐकदेशस्य पूर्वान्तवद्भावात् 'खियाः' इति इयञ्देशः ॥
ईकारविधाविति । शार्ङ्गरेवादिगणे वतण्डशब्दः कृतयव-
ल्लुक् पठ्यते, ततश्चाकृते लुङीकारो नास्ति, अकृते चेकारे
लुङोऽप्रसङ्ग इतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः ॥

अन्तरङ्गत्वाच्चेति । उत्तरपदमनपेक्ष्य लुग्विधीयमानो-
ऽन्तरङ्गत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः प्राप्नोति । तत्रैतत्
स्यात्-निसिताभावाद्भुक् निवर्तिष्यत इति, एतच्च नास्ति ।
न ह्येषा परिभाषा सर्वत्राश्रयेते, इयानित्यादौ निवृत्तायामपि
प्रकृतौ प्रत्ययस्यानिवर्तनात्, अस्मिन् बहिरङ्गमन्तरङ्ग इतीकार-
निवृत्तेरसिद्धत्वाच्च ॥

कौण्डीवृत्त्यवृन्दारिकेति । सीत्वस्यानिवर्तनात् 'प्रात-
रङ्गनोरखियाम्' इति श्यो न प्राप्नोति ॥

गार्ग्यायणीति । फसोत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंव-
द्भावेन निवृत्तिर्न प्राप्नोति । जीपस्त्वभावेन पुंस्कात् विधानात्
श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) स्थानियज्ञावे प्रतिपिडे इति । प्रातिपदिक-
प्रत्यापत्तिवचनेनेति भावः ॥

खियामिति । स्त्रीशब्दस्यकारेण 'कुमुधा' इति समास इति
भावः । खिया विहितो य ईकारस्तस्मिन्निवृत्तः ॥ नन्वेवं
स्त्रीशब्दादिभेदेविधानेन कथमियदत्र आह—एकदेशस्येति ।
अनपेक्ष्य रीत्या नयन्त्यादायामपि बोध्यम् । वस्तुतस्तु कृदतिशृङ्गस्य-
भाष्यरीत्या पूर्ववर्तिष्यमांशविच्छेदोद्देश्यकं विधायिष्यति कर्तव्ये 'अचः
परमिन्' इति स्थानिवचनेनेष्य दुर्लभ इति भाष्यग्रामाग्यात्सीमत्वे-
नेष्य साध्य इति तत्त्वम् ॥

भाष्ये—एतदुपपत्ति—ईकारविधाविति ॥ त्रयाचष्टे—शाङ्-
रपादीति ॥ दशुष्टे भाष्ये—शार्ङ्गरेवादाविति ॥ तदुपपत्ति—स
यै छपेति । अनेनापूर्वकर्मण्यतावच्छेदो दोष उक्तः ॥ दोषान्त-
रमन्थाह—अन्तरङ्गत्वाच्चेति । यत्र वातज्यवृन्दारिकाया अति-
क्षिप्तवत्सत्वेनेत्यर्थः ॥ तत्र पुंस्कात्वात्तुल्योऽन्तरङ्गत्वं दर्शयति—उच-
रपदमिति । न छपेति । निमिषापात्यवतिभाष्येत्यर्थः ॥ सत्यामपि
परिभाषायां न दोष इत्याह—असिद्धमिति । इदं चिन्त्यम्,
अकृतभूत्परिभाषाविरुद्धे सत्या अप्रयोज्येति । अजीमिपयेति—
भाष्यस्याजीमिपयस्यस्यासिद्धिरित्यर्थः । कौण्डीवृत्तीशब्दो नावधार्यो ।
गौरादिसम्बन्धी ॥

भाष्ये—यथाप्रेति—फरूपम् ॥ नेवदुत्तरपदे इति ।
रीषा भवभागादिति भावः ॥ यथोत्तरपदे इति—री ॥ न
पठ्यति । 'येन' मय्यभावादिति भावः ॥

(द्वितीयपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दमहणम् ॥

(६४२५ द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति
चेत् सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्
सर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशः प्राप्नोति । अ-
स्यापि प्राप्नोति—अङ्गारका नाम शकुनयः, तेषां
कालिकाः खियः । कालिका वृन्दारिकाः—अङ्गारक-
वृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति ।

क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः, तेषां तनुकेश्यः खियः ।
तैनुकेश्यो वृन्दारिकाः—क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नु-
वन्ति ।

हंसस्य वरटा । कच्छपस्य तुली । कश्यपस्य रोहित ।
अश्वस्य चडवा । पुरुषस्य योषित् ।

किं कारणम् ?

अविशेषात् । न हि कश्चित् विशेष उपादीयते
एवंजातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशो भव-
तीति ।

अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(प्रदीपः) सर्वप्रसङ्ग इति । यथा प्रत्ययपक्षे भाषित-
पुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्यय इति शक्यत्वे विशेषयितुम्, नैवं रूप-
निधायी शब्दो भाषितपुंस्कात्पर इति शक्यत्वे विशेषयितुम्,
शुक्रनुवादी पुंवद्भावस्याप्रसङ्गात् । न ह्यत्र शुक्राशब्दो भाषि-
तपुंस्कात्परः ॥ अङ्गारका इति । अङ्गारकशब्देन न कदा-
चित् खिया अभिधानम्, कालिकाशब्देन च पक्षिजाती तस्याः
खिया एवसिधिरस्ति 'पुंस्कार्कधारयः' इत्यनेनार्थत आन्त-
र्बाह्यारकशब्दादेस्तत्प्रसङ्गः । शक्यत्वे हि कालिका अङ्गारकश-
ब्देन साहचर्यवतिभाषातुम् । एवमन्यत्रापि योज्यम् ॥

(उद्योतः) श्रीशब्दमण्ये सर्वप्रसङ्गे अपिषेपो हेतुवृत्तस्य
हेतोरसिद्धिं परिहरति—यथा प्रत्ययपक्षे इति ॥ न कदापि-
दिति । न कदाशील्यर्थः ॥ खिया एषेति । न पुंस् इत्यर्थः ॥
नन्वत्र 'न कोपपादाः' इति प्रतिषेधात्तत्र पुंस्त्वमपिश्रित आह—
पुंस्कर्कधारयेति ॥ नन्वङ्गारकशब्दस्य स्यानिभूतमिति तत्राभिधाने
सामर्थ्याभावात्कर्मवदव आह—शक्यन्ते हीति ।

(द्वितीयदोषोपस्थापकभाष्यम्)

कथं च नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्का-
दित्युच्यते ? ॥

(६४२६ द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एषं चायं चः पठितः ।

सयो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यः कर्तुम् ॥

(प्रदीपः) सर्वो हि शब्द इति । 'एताः कालिका-
वृन्दारिकाः' इति भवत्येतच्छब्दात् भाषितपुंस्कारः कालिका-
शब्द इति पुंवत्प्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—ह्यर्थं चायमिति । यतः शब्दग्रहण-
पक्षे भाषितपुंस्कारादिति विशेषणमुपपन्नं, शुक्लवृद्धावसिद्धेः—अतः
सर्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तेषां विशेषणेऽपि उक्तदोषो दुर्बार इत्याह—
सर्वो हीति ॥ तत्राचष्टे—एताः कालिका इति ॥

(तृतीयपक्षोद्वाचकं भाष्यम्)

अस्तु तर्हि अर्थग्रहणम् ॥

(६४२७ तृतीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुप-
पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थातिदेशे विप्रतिषेधो नोपपद्यते ।
पठित्वेति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं—पुंवद्वावाङ्-
स्यत्वं सिद्धादिकेषु—इति स विप्रतिषेधो नोप-
पद्यते ।

किं कारणम् ?

द्विकार्ययोगो हि नाम विप्रतिषेधः । न चात्रैको
द्विकार्ययुक्तः, शब्दस्य ह्रस्वत्वम्—अर्थस्य पुंवद्भावः ॥

(प्रदीपः) अर्थातिदेश इति । कथं स पुनर्धो
भवति—इति अर्थसिद्धिरेतद्वाची शब्दः प्रवर्तते । निम्नविषय-
त्वात्तु विप्रतिषेधानुपपत्तिः, अत्रो ह्रस्वः—अर्थस्य ॥ पुंवद्भावः ॥

(उद्घोषः) नन्वातिदेशे शब्दे किमायातम आह—
अर्थस्येति ॥ विप्रतिषेधानुपपत्तिः—आदिमन्त्रेलादौ ॥

(तृतीयपक्षे द्वितीयोक्तदोषप्रतिषेधकभाष्यम्)

किं च—सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति । सर्वस्य
कथं स्य पुंवदर्थः प्राप्नोति ।

अस्यापि प्राप्नोति—अङ्कारका नाम शकुन्तलः,
तेषां कालिकाः स्त्रियः । कालिका वृन्दारिकाः—अङ्का-
रकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति ॥

क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः । तेषां तनुकेयः स्त्रियः ।
तनुकेयः वृन्दारिकाः—क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नु-
वन्ति ॥

हंसस्य यष्टा । कच्छपस्य दुर्ली । ऋक्षस्य रो-
हित् । अभ्यस्य यजवा । पुरुषस्य योषित् ।

किं कारणम् ?

१ तथा विप्रतिषेधे—६४२७भाष्ये उक्तो भवितुमुक्तत्वा इति
रेष्यतेऽप्यत्रोक्तं विप्रतिषेधे ॥

२ उक्तदोषः—वेदवृद्धिद्वारा इत्यत्राशेषोक्तो ॥

३ पुंस्कारवार्तिके (६४२७) ७ ॥

४ 'उक्तं अर्थस्य' इति अ. अ. पाठः ॥

५ 'अङ्कारकवृन्दारिकाः' इति अ. अ. पाठः ॥

अविशेषात् । न हि कश्चित् विशेष उपदीयते-
एवंजातीयकस्य कथं स्य पुंवदर्थो भवतीति । अनु-
पादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः ।

कथं नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कारादि-
त्युच्यते ?

भाषितपुंस्कारानुपपत्तिश्च भवति । न ह्यर्थेन पौर्वा-
पर्यमस्ति ॥

(विप्रतिषेधानुपपत्तिरूपप्रथमदोषनिवारकमेकदेशिभाष्यम्)

अयं तावददोषः—यदुच्यते—अर्थातिदेशे विप्र-
तिषेधानुपपत्तिः—इति ।

नायदर्थं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

असंभवोऽपि । स चात्रास्त्यसंभवः ।

कोसावसम्भवः ?

पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं वि-
हन्ति, ह्रस्वत्वमभिनिर्वर्तमानं पुंवद्भावं वाधते—

एषोऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्तमान इति । औप-
लस्य निरुद्धौ रीषान्तत्वाभावात् ह्रस्वाप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

ह्रस्वत्वमिति । ननु ह्रस्वे प्रवृत्तेऽप्यर्थस्यानिरुद्धत्वात् कथं
पुंवद्भावो ह्रस्वेन वाधते ? उच्यते—यदि कृतं ह्रस्वं प्रयोगे
भूयते एवं तत् कृतं भवति, यदि नु कृतमपि पुंवद्भावेन निव-
र्तते तदाऽकृतमेवेत्तत्त्वादिति परत्वात्प्रमेतर्त्तानं ह्रस्वं पुंवद्भावं
वाधते ॥

(उद्घोषः) यदि कृतमिति । एवञ्च ह्रस्वप्रवृत्तिसामर्थ्या-
त्सुवत्त्वस्य इति भावः ॥

(एकदेशिने द्वितीयपक्षस्यापकभाष्यम्)

अयं तर्हि दोषः—सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति ।

तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ।

(प्रदीपः) तस्मादस्त्विति । शब्दप्रसङ्गे आयादुत्तर-
पदेन पौर्वापर्यसम्भवात् ॥

(उद्घोषः) नन्वपक्षेऽपि वदन्नामरिहास्य समानत्वा-
त्तत्त्वस्याग्रेन मध्यमपक्षप्रवृत्त्याऽप्यत्र आह—शब्दप्रसङ्गे इति ।
न चात्र पक्षे औपलस्य मौनज्ञा दोषः । वादुत्त्वेन तत्रा गच्छे
आश्रयणेन न स दोष इति भावः । किञ्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरपि,

१ 'तनुकेयः वृन्दारिकाः' इति अ. अ. पाठः ॥

२ 'अङ्कारकवृन्दारिकाः' इति अ. अ. पाठः ॥

३ 'पुंस्कारवार्तिके' इति अ. अ. पाठः ॥

४ 'अनुपपत्तिरूपप्रथमदोषनिवारकमेकदेशिभाष्यम्' इति अ. अ. पाठः ॥

५ 'कथं स' इति अ. अ. पाठः ॥

६ 'पुंस्कारवार्तिके' इति अ. अ. पाठः ॥

अपेक्षे पुंवद्भावेत्तरमपि हस्तप्रवृत्त्या हस्तोत्तरमपि तत्प्रवृत्त्या सम-
वाभावात्, कौमिभेदाच्च । विप्रतिषेधोपादनपरभाष्यत्वेनैवेत्युक्तिः ।
स्पष्टीकृतं च तत्त्वं कैयटेनेति दिक् ॥

(द्वितीयपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति
चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति ।

नैप दोषः ।

समासनिर्देशोऽयम्, भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्
सोऽयम्—भाषितपुंस्कादनूङिति ।

यद्येवं लुक् प्राप्नोति ।

निपातनात् भविष्यति ।

अथवा—अलुक् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्निति—समु-

दायः समासायः, अवयवेन विग्रहः ॥

निपातनादिति । नन्वलौकिकत्वादस्य कथं 'निपातनात्'
इति परिहारः ? लुकाऽपि तल्लौकिकत्वाच्च भाष्यम् । अथ
लुक्प्रसङ्गोऽध्यवसीयते, अलुगप्यध्यवसीयतामिलदोषः ॥

अथवेति । ननु च पठार्थत्वात् कथं लक्षणयोः सम्बन्धः ?
उच्यते—अलुगधिकारसामर्थ्यादलुगप्राप्तमपि लक्षणं भविष्यति
संज्ञापरिभाषयत् ॥

(उद्घोषः) समुदाय इति । प्रलयनिशिष्ठ इत्यर्थः ॥
अयमप्येनेति । प्रलयरहितार्थकेन, प्रलयमार्गार्थकेन चेत्यर्थः ॥

नन्वलौकिकत्वादिति । कौटिल्येति केन लोकेऽप्रयुज्यमानत्वादिति-
त्यर्थः ॥ इत्युद्घोष इति । एवञ्च 'निपातनात्' इत्यस्य सौत्रादि-
त्यर्थे इति भावः ॥

लक्षणप्राप्तमपीति । राजमात्राङ्गमपीत्यर्थः । 'गुणः कृतात्म-
संस्कारः' इति न्यायेनेति भावः ॥

(प्रथमपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

कथं पुनः 'अनूङ्' इत्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणं
शास्त्रं विधातुम् ?

'नन्विष्युकमन्यसदृशाधिकरणे तथा धार्यगतिः' ।
नैव्युक्ते चान्यासिस्तत्सदृशे कार्ये विज्ञायते तथा-
प्ययो गम्यते ।

तपथा—अत्राक्षणमानयेत्युक्ते प्राक्षणसदृश आ-
नीयते नासौ लोपमानीय कृती भवति ।

एवमिहापि 'अनूङ्' इति ऊङ्प्रतिषेधादन्यस्मिन्
ऊङ्सदृशे कार्ये विशास्यते ।

किं चान्यत् अनूङ् ऊङ्सदृशम् ?

स्त्रीप्रत्ययः इति ॥

(उद्घोषः) नन्वनूङ्प्रत्ययेन पुंवद्भावविषयशब्दलोकाववा-
प्यनुपपत्तिरिति शङ्कते भाष्ये—कथं पुनरिति ॥

(प्रथमे प्राप्तेदोषवारकभाष्यम्)

एवमपि इडविड् वृन्दारिका-पेडविड्वृन्दारिका,
पृथ् वृन्दारिका-पार्थवृन्दारिका, उशिकृ वृन्दारिका-
ओशिकृ वृन्दारिका, दृढ वृन्दारिका-दारद्वृन्दारि-
का—अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥

कर्तव्योऽयं यत्नः ॥

(प्रदीपः) इडविड्विति । इडविडोऽङ्गलम्, पृथोऽङ्-
लम्, 'जनपदशब्दात्' इत्यम् । उशिरद्वृत्त्या 'ग्रामगण-'
इत्यङ् । उभयोः 'अतस्व' इति स्त्रिया लृक् ॥

कर्तव्योऽयं यत्न इति । नेह दयायीनामेव ग्रहणम्,
किं तर्हि ? प्रत्ययमात्रस्य । लृक् च स्थानिवद्भावात्प्रत्ययो भव-
त्येव । यदा तु भाषितपुंस्कादङ् यस्मिन्नकृतः स भाषितपुंस्काद-
नूङ्—इति प्रसज्यप्रतिषेध आधीन्ये, तदा दोषस्याप्रवृत्त एव ॥

(उद्घोषः) 'पृथोऽङ्गल' इति पाठः । 'पृथोऽङ्गल' इत्यप-
पाठः, पार्थव्येति व्यापत्तेः । भाष्येऽपि 'पृथ्वृन्दारिका' इति पाठः ॥
स्त्रियां लुगिति । भेषितपुंस्कादनूङ्—स्त्रीप्रत्ययस्याभावात्प्रत्यय-
लक्षणेन सर्वेऽपि विदेशानतिदेशेन तस्य स्त्रीप्रत्ययत्वमात्रात् पुंवत्त्वं
न स्यादिति भावः ॥

नेहेति । प्रैत्यत्येन सादृश्यमाश्रीयत इति भावः ॥ स्वानि-
यद्भावादिति । प्रत्ययलक्षणेन, 'स्वानिपदादेशः—' इत्यनेन वा ॥
प्रसज्यप्रतिषेध इति । समासस्तु सौश्रवादिति भावः । अत्र
कर्मधारयसमासोदाहरणानि तु 'पुंवत्कर्मभावे'—इत्यमाप्यसानुष्ठेयं
दर्शयितुं वदर्थं निर्णेतुं च । 'पेडविड्विभाष्ये' । इत्यादिनां दोषो
बोध्यः, अनन्तरादस्य परतरे जातिव्यभावेन 'जातिश्च' इति निषेधा-
प्रवृत्तेः । 'कर्वेय्योऽयं यत्नः' इत्यस्य भाष्यस्यावयवार्थः—प्रसज्य-
प्रतिषेध आधक्येयः, रूपातिदेशश्च । रूपं च प्रत्यासत्त्या पुप-
ज्ञानमानः सुष्ठ्वस्य प्रयोगान्तरे पुनरित्यमात्राङ्गस्य गृह्यते । तेन
हचरयदो नन्दोः । सप्यत्राप्यर्थस्यातिवृत्तिवृत्त्यनुवृत्त्यादौ
दोषत्वमपि अतिविश्रयमानरूपपरिहरतामवसातिदेशविषयेऽप्रवृत्तेर्न

शब्दस्यलौकिकत्वमिति भावः ॥

१ 'नन्विष्युकमिष्युकमन्यसिन्' इति च, छ, ट, क, पाठः ॥

२ 'इष्टाप्पत्तिरुच्ये' इति च, छ, पाठः ॥

३ इति च परादिनां पाठे मुद्रितं पुत्रोपेयम् ॥

४ 'अत्र प्रत्ययः' इति च, छ, पाठः ॥

५ मसवयस्य पुंवद्भावमात्रेण इति—भाषितपुंस्कादङ्गलम् इति ।

६ प्रत्ययविषयेति । 'अनूङ्' इत्यत्र ऊङ्प्रत्ययः प्रत्ययभावात् पुपः इति
भावः ॥

१ 'मृत्पाऽप्यमृत्पाभावात्' इति च, छ, ट, क, पाठः ॥ समवायाभावादिति पाठे वि-
प्रतिषेधमात्राङ्गत्वार्थः । अर्धमृत्पाभावादिति पाठे च लृक्ष्यतः पुंवद्भावस्य
वाच्यमात्राङ्गत्वमिति ॥

२ शब्दविभेदादेति—अमृत्त्वस्य लृप्ता, उभयस्य च पुंवद्भाव इति प्रत्यय-
भेदः ॥

३ 'मसवयस्य इति पाठेन' इति च, छ, ट, क, पाठः ॥

४ यत् नान्यथापुनरुच्येति इति च, छ, ट, क, पाठः ॥ यत् नान्यथापुनरुच्येति इति च, छ, ट, क, पाठः ॥

दोषः । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्त्यतिदेशपक्षे तु न तयोः कश्चिद्विशेष इति न पूर्वभाष्यासन्नितिः । किञ्च स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकशब्दस्थाने पुंस्त्ववाचकशब्दरूपातिदेशे विशिष्टस्य निवृत्तिरिति अत्र साभिनिवृत्तिरेव । 'समासनिर्देशोऽयम्' इत्यादि 'उक्तद्वयः स्त्रीप्रत्ययः' इति भाष्यत्वेकदेश्युक्तिः ॥

(सन्वेहस्यलनिर्णयभाष्यम्)

अथेह कथं भवितव्यम्—

पट्टीमृद्वौ भार्ये अस्य-पट्टीमृदुभार्यः, आहोस्वित् पट्टमृदुभार्यः ?

पट्टीमृदुभार्य इति भवितव्यम् ।

पुंवद्भावः कस्मात् भवति ?

भाषितपुंस्कादित्युच्यते ।

ननु च भोः पट्टशब्दो मृदुशब्दश्च पुंसि भाष्येते ।

समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्, आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ ।

समानायामाकृतावपि भाषितपुंस्कौ ।

कथम् ?

आरभ्यतेऽने मनुजलोपः ।

एवं तर्हि भाषितपुंस्कादन्तः समानाधिकरण उत्तरपदे पुंवद्भवति-इत्युच्यते । यद्वात्र भाषितपुंस्कादन्तः समानाधिकरण उत्तरपदे, कृतस्तस्य पुंवद्भावः । यस्य चाकृतः, नासौ भाषितपुंस्कादन्तः समानाधिकरण उत्तरपदे ॥

(प्रवीपः) पट्टीमृदुभार्य इति । पट्टीशब्दस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावभावः, मृद्वीशब्दस्यानन्तर्यात् पुंवद्भावः ॥

इतरो यथोक्तप्रतिपद्याह—पुंवद्भावः कस्मात् भवतीति ॥

भाषितपुंस्कादिति । एकदेशेन समलं स्रुं लभ्यते । ततोत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पट्टीशब्दस्य पुंवद्भावभावः ॥

इतरस्तु 'भाषितपुंस्कमन नास्ति' इत्यनेनोक्तमिति मत्वाऽऽह—ननु चेति ॥

इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह—समानायामिति ॥ आकृत्यन्तर इति । पट्टगुणे मृदुगुणे इति*गुणे भाषितपुंस्कौ, भार्यादां तु स्त्रीलिङ्गमिति भावः ॥

आरभ्यत इति । ततश्च पाठ्ये मार्ये च समाने प्रवृत्तिमिति पट्टमृदुशब्दौ पुंसि लिङ्गा च वर्तते ॥

इशानीमाचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—एवं तर्हीति ॥

(उद्घोतः) पट्टीशब्दस्येति । समुदायस्तु न भाषितपुंस्क इति भावः ॥

तस्योत्तरस्यानुपपत्तेराशङ्क्याह—एकदेशेनेति ॥

उत्तरश्च पाठ्ये इति—गुणे प्रवृत्तिमिति । द्रव्ये इमौ भाषितपुंस्कादित्यर्थः । अत्रोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते, एतद्भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् ॥

(६४२८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् । प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य-कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥

अथेह कथं भवितव्यम्—कल्याणी पञ्चमी आसां राज्ञीणामिति ?

कल्याणीपञ्चमा राज्ञ इति भवितव्यम् । राज्ञोऽत्र प्रधानम् ॥

(प्रवीपः) कल्याणपञ्चमीक इति । पक्षेऽन्यपदार्थेऽवयवानामस्यन्ततिरोधानात्तास्ति पूरण्याः प्राधान्यम् । 'अपूरणीप्रमाण्योः' इति समासान्तोऽपि प्राधानपूरण्या एव विहित इति—अनं न भवतीति 'नपुतस्य' इति क्व भवति ॥

इतरस्तु सर्वेन पट्टमीहो वर्तिपदार्थस्याप्राधान्यं मत्वा घृञ्जति—अथेह कथमिति ॥

राज्ञोऽनेति । उक्तवयवा राज्ञोऽत्र प्रधानम्, तत्र यथैव प्रयमाया राज्ञः समासाभिधेया एव पञ्चम्यपीति वर्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुपवेशात् प्राधान्यमिलयं । प्रधाने कार्यसम्प्रलयात् प्रधानपूरणीग्रहणमिलाहः ॥

(उद्घोतः) पक्षेऽन्यपदार्थ इति । तिरोहितावयवभेदसमुदायस्य पक्षशब्देनाभिधानात् । तत्राप्यवयवानामनुमीयमानत्वेनाशब्दान्तेत्यादप्राधान्यमिति भावः ॥

राज्ञ इति । बहुवचनान्तरादिशब्दभावः समुदाय इत्यर्थः ॥

(१२१७ विधिपुत्रम् ॥ ६ । ३ । २ भा. २०)

२८९४ तसिलादिष्व आ कृत्वसुचः

॥ ६ । ३ । ३५ ॥

(परिगणनबोधकभाष्यम्)

इह केचित् तसिलादय आ कृत्वसुचः पठ्यन्ते येपु पुंवद्भावो नेष्यते । केचिद्यान्यत्र पठ्यन्ते येपु पुंवद्भाव इष्यते ।

तत्र किं न्याय्यम् ?

परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—आकृत्येति पाठः । ननु वृक्षीशब्दस्य जातिशब्दत्वाद् 'जातेष्व' इति पुंवत्वप्रतिषेधः सादृत्य आह—परिगणनेति ॥

(६४२९ परिगणनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसिलादी व्रतसौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्रतसौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां शालायां वसति-तत्र वसति । तस्याः-वतः । यस्याः-यतः ॥

(६४३० परिगणनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तरपूतमपौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तरपूतमपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा ॥

(६४३१ परिगणनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ चरदृजातीयरौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरदृजातीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । पटुचरी । पटुजातीया ॥

(६४३२ परिगणनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कल्पपद्देशीयरौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) कल्पपद्देशीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया ॥

(प्रदीपः) 'पटुहत्या' इत्यपपाठः, 'परूपकल्प' इति पर-त्वात्, इत्यस्य भावात् । तस्मादर्शनीयकल्पेति पाठः ॥

(६४३३ परिगणनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ रूपपाशपौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) रूपपाशपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा ॥

(६४३४ परिगणनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ धर्म्यालौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) धर्म्यालौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । कया आहत्या-कधम् । यया आहत्या-यथा ॥

(६४३५ परिगणनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ दार्ढिलौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) दार्ढिलौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां पेटायां-तदा । तस्यां पेटायां-तर्हि ॥

(६४३६ परिगणनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ तिलुष्यनौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिलुष्यनौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । गृही-गृहतिः । अजयथा गृहिः ॥

(प्रदीपः) वृकतिरिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वृक्षी-शब्दात् 'वृकज्येष्ठाभ्याम्' इति तिलप्रत्ययः । परिगणनसाम-र्थ्याच्च 'जातेष्व' इति पुंवद्भावप्रतिषेधाभावः ॥ अजयथेति । पूर्ववदजाशब्दात् 'अजाविभ्यां ध्वन्' इति ध्वन्प्रत्ययः ॥

(६४३७ परिगणनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ शसि बहुलपार्थस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुलपार्थस्य शसि पुंवद्भावो वक्तव्यः । वक्षीभ्यो देहि-यहुशो देहि । अल्पशो देहि ॥

(६४३८ परिगणनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्त-व्यः । पेद्भीभावः-पटुत्वम् । मृद्भीभावः-मृदुत्वम् । पटुता । मृदुता ॥

गुणवचनस्येति किमर्थम् ? कंठीभावः-कंठी-त्वम्, कंठीता ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कंठीत्वमिति । आकृष्टाद्व्ये संज्ञा-जातिरुदन्तनक्षितानसमस्तसंज्ञानसत्त्वाद्यन्तारितिकाद्यन्तस्यैव गुण-वचनत्वोच्चेरिति भावः ॥

(६४३९ परिगणनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ भस्याढे तद्धिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् ॥

अद इति किमर्थम् ?

इयेनेयः, रोहिणेयः ॥

(प्रदीपः) हास्तिकमिति । यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तदा हस्तिनीशब्दस्य 'यस्येति च' इति लोपे कृते तस्य स्थानि-यात्वात् 'अभिद्वयवनाभाव' इत्यभिद्वयाच्च 'नक्षद्विते' इति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते । 'ढक्प्रत्ययो' इत्य-नेनात्र पुंवद्भावो न भवति, एषा सहचरितस्य ढको ग्रहणात् ॥

इयेनेय इति । इयेतरोहिताभ्यां 'यणां'- इति धीएव-फारो । पुंवद्भावे इयेवेयो रोहिदेवेन इति स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु इतिनीचभ्यस्तत्पदे ढकि 'यस'-इति लोपे 'नक्षद्विते' इति टिलोपे रूपशङ्केः ङि वचनेनेत्यत्र आह—यद्य-प्रेति ॥ एषा सहचरितस्येति । 'नक्षद्वित्यो' इत्यस्य ॥

रोहितेय इति । पुनरेव रोहिण्यारोमिद्वयेति भावः । न च 'भस्याढे' तद्धिते इत्यत्र 'तिलुष्य' इत्यपारिणो' इत्यपरेण 'वृद्धम्' इत्यभिद्वयवनाभावे उच्यतेन प्रत्ययोऽप्येः पूर्वमेव पुनरोहिताभ्यां ङङ्' इत्यस्यारोमिद्वयेति भावः ॥

वाच्यम् । दोषप्रतिपादने तात्पर्येण तदनपेक्षेदमुक्तमिति न दोष इत्याहुः । न च श्येतरोहितयोः शुभादिषु पाठ इति कैयटाचार्यः, तथा सति श्येनीरोहिणीभ्यामपि सिद्धमिति शिष्टपरिभाषया परत्वात्तत्त्वं प्रवृत्तौ खिया यो दो विहित इति सिद्धान्तेऽपि पुनस्तापत्तौ श्येने-यरोहिण्ययोरिति सिद्धिरेव स्यादिति बोध्यम् ॥ अग्रेरिति । न चास्य पुनस्तत्त्वं प्रवृत्तिमिच्छ, खिया त्वेति सम्बन्ध इति प्रवृत्तिमिच्छित्वे भाषितपुरस्कृतभावात्कथं पुनस्तत्त्वमिति वाच्यम्, अथैवतावच्छेदकारोप एव लक्षणेत्वं स 'पुरोगादादयामाह' इति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनादो-पात् । नैद्वादिशब्दास्तु तदादिरूप लक्ष्यमपि शास्त्रीयस्वीत्यविशि-ष्टमेवाभिदधतीति न कदाचिदपि ते भाषितपुरस्का इति दिक् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यह इत्युच्यते, अग्रायी देवता अस्य स्थाली-पाकस्य-आग्नेयः स्थालीपाकः, अत्र न प्राप्नोति ।

इह च प्राप्नोति-कौण्डिन्यः, सापन्न इति ॥

(प्रदीपः) अग्रायीति । 'अभेदं' इति वा 'सर्वेनाभि-क्षिप्त्या' उक्तं वाच्यम् । इति वा उक्त् । तत्र पुंवद्वाचप्रतिषेधादाम्ना-येय इति प्राप्नोति ॥

कौण्डिन्य इति । कुण्डिन्या अपलं गमोरित्वात् यत् । तत्र पुंवद्वाचे सति कौण्ड्य इति प्राप्नोति । सपत्नीशब्दादपि सापत् इति प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) कौण्ड्य इतीति । पुनश्चेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ स्थानिवत्त्वानावात् 'नस्तद्धिदे' इति द्विष्टोपापत्तिरिति भावः ॥

सापत् इतीति । अयं भावः-सपत्नीशब्दस्य स्थानिकर्वायपति-शब्देन समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे 'निल सपत्नीशब्द' इति साधु-त्वम् । स्वविवाहितपतिविराहितद्वितीयपतिविराहितस्यैव उक्तमिति, तेन नातिप्रसङ्गः । योगार्थमादाय च भाषितपुरस्कृतनिर्वाहः । पुनस्तु सप-त्तिरिति । तत्र शिवादी सपत्नीशब्दपाठसामर्थ्यात्पुनश्चैव सति नूतपूर्व-सपत्नीशब्दवर्तमानस्य पुरुषपरपदस्य भाषितत्वाऽपि 'सापन्नः' इत्ये-वेत्यर्थः । सापत् इति-अनित्य प्राप्नोतीति । अस्मानिष्टत्वं च 'यदि पुनरनपल इत्युच्यते' इत्यभिमतभाष्यात्प्रवृत्तेः । ॥ हि तदा सापत् इति कथमपि सिध्यति । तत्राग्रे यदोपायपुन्यासाध-इत्ये ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनरनपल इत्युच्यते ।
नैवं वाच्यम् ।
इह हि न स्यात्-भार्ग्यायण्या अपत्यं भागवतकः-
भार्गो जातमः ।

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । 'अदे' इत्यपनीय'अनपले' इति उच्यमाने आग्नेय इत्यनपलत्वात् सिध्यति । श्येनेयरोहि-ण्ययोरौण्डिन्यसापन्नाधापलप्रत्ययान्तत्वात् सिध्यन्ति ॥ भार्ग्या-यण्या इति । 'भोत्रस्त्रियाः कृत्तने ण च' इति णे अपलप्रत्यये पुंवद्वाचो न प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) पुंवद्वाचो न प्राप्नोतीति । एवञ्च 'कजीवोर-निवृत्तौ' 'भार्ग्यायणः' इति स्यादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि अह इत्येव ।

कथं कौण्डिन्यः सापन्न इति ?

कौण्डिन्ये निपातनात् सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः'-इति ।

सापन्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् ।

सपन्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमिति ।

कथमग्रायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य-आग्नेयः स्थालीपाक इति ?

अस्तु तर्ह्यनपल इत्येव ।

कथं भार्गो जातमः ?

भार्ग्यायणौ न संयदेते ।

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

(प्रदीपः) सपन्नशब्द इति । 'व्यन्वपने' इति तिदे-शोऽन विद्, तस्मादेव शार्ङ्गरादिषु द्वैर्वायस्त्रीनि कृते सपन्नम अपलमिति शिवावपि पुंवद्वाचे सापन्नः सिध्यति ॥

कर्तव्योऽग्रेति । खिया यो दो विहितः 'स्त्रीभ्यो ङक्' इत्यनेन तत्र पुंवद्वाचाप्रतिषेधः, न तु 'अभेदं' इत्यस्मिन्निति व्याख्येयम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-सापन्नः प्रकृत्यन्तरत्वादिति । अन्या प्रकृतिर्यस्य स प्रकृत्यन्तरः, तस्यादित्येन । एवञ्च सापन्नो न पशु-कृतसपत्नीशब्दप्रकृतिको येन दोषः स्यात्, किन्तु अन्यप्रकृतिक इति तात्पर्यम् ॥ तत्प्रकृत्यन्तरमेवाह-सपन्नशब्दः प्रकृत्यन्तरम-स्तीति । 'अण्' इति शेषः । एवञ्च शिवादी सपत्नेत्येव प्रकृत इति भावः । यत्तु स्त्रीप्रत्ययस्य प्रकृत्यन्तरमिति व्याचष्टे । तेषां उभयो-रिना यथाशुद्धादौः साध्यहेतोः सामानाधिकरण्यात्प्रामा-न्ये, हेतोः साध्यवृत्तितालाभो बाध इति बोध्यम् ॥ नन्वेवं उच्यते अनपलमित्ये

१ तत्त्वैव-शुभादिप्रत्ययैः ।
२ रश्मिपक्ष-इति । नृपकर्मविशुद्धिपक्षेण शुद्धये एव प्रवर्तनात्
अविश्वकर्म-अग्रायीशब्दस्य प्रवृत्तिमिच्छित्यर्थः ।
३ सप्तमतावच्छेदक इति । पुरोगादादयामिति सूत्रे हि भाष्ये 'पशुभिः
प्रकारैश्चादि' उ इत्येवमुच्यते तत्राश्वत्थ, वाङ्मय, तारायणी-
प्यात्, ताराहृषर्वादि' इत्युक्तम्, तेन च द्विषां पुनश्चकृत्यसिद्धत्वं
नवपञ्चाशद्विधेः रश्मि अस्मिन् अशेषेति इति न प्रवृत्तिमिच्छितम् ।
४ भाष्ये-जापन्नस्य तदे उच्यतेना यद्वत्समापते-मि उक्तवत्तत्वा-
१० पा १०

द्रावित्युक्तं स्यात् अह-वह्नादिसमासिरेव । एव च शार्ङ्ग-
योरव-यदिष्टेयविक्रमात् शार्ङ्गयोरुत्तरमिति भावः ।
५ 'इत्युच्यते' इति च. उ. उ. पाठः ।
६ चर्तव्यमिति च. पाठः च यथादिक्, उद्घोषे 'भाष्ये' इत्युक्तं
प्रतीकमप्युक्तम् । च. पुनश्चकृत्य पाठः ।
७ 'प्रकृत्यन्तर' इति च. पाठः ।
८ 'तस्या' इति च. उ. उ. पाठः ।
९ () चर्तव्यमिति च. य. उ. पुनश्चकृत्य इत्येव ॥

सापत्तासिद्धिरत आह—तस्मादेवेति ॥ शार्ङ्गरवादीति । पूर्वपक्ष्युक्तं संपत्ती^१ शब्दस्याद्युदात्ततात्पर्यकत्वनम् ॥ शिवाद्यपीति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति भावः । 'सापत्तो आता' इत्यादिप्रयोगास्तु औपचारिका बोध्याः । केचित्तु संपत्तीलेवं पाठः । भाष्यं तु लक्षणाया व्याख्येयम् । न च पूर्वपक्ष्युक्तसंपत्तीशब्दादप्यणापत्तौ सापत्तापत्तिः, शिवादी रुढसैन्य ग्रहणात्—इति नदन्ति । तत्र । तस्यापि स्त्रीविशेषे रुढैरवश्यं स्त्रीवर्तन्यत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात् । एवञ्च ततोऽपि शिवाद्यणापत्तौ सापत्तापत्तेर्दुर्वात्त्वात् । तस्माच्छिवादी संपत्त इति भिन्ना प्रकृतिरेव पठ्यते न तु संपत्तीति—इत्येव भाष्याशयः ॥

स्त्रियां यो ढ इति । 'अडे' इत्यत्र सूत्रस्य स्त्रियामित्यनुवर्त्य भावस्य च स्त्रीत्वगुणयुक्तत्वं चास्ति स्त्रीतिशब्दमुच्चार्यं निहित-रुढसैन्य ग्रहणादेतदर्थेलाभ इति भावः ॥

(६४४० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ ठक्छसोश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठक्छसोश्च पुंवद्भावो चकच्यः । भवत्याः छात्राः—भावतकाः, भवदीयाः ।

ठक्ग्रहणं किमर्थम्, न इके कृते 'अजादौ' इत्येव सिद्धम् ?

नैवं शक्यम् ।

* अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः *
अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत ।

तद्यथा—मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकार-लोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति, एवमि-हापि न स्यात् । तसिलादि ॥

(प्रदीपः) ठक्छसोरिति । छसः सित्वात् तत्र 'सिति च' इति पदसहाविधानात् भवताभावाद्भवन्म् ॥

तान्तादिति कादेशो न भवतीति । ठस्यति वर्णमा-त्रस्य स्थानित्वेऽस्तिथित्वात् स्थानित्वरवाभावात् । सपातस्य तु स्थानित्वे सजिपातपरिभाषोपस्थानात् ॥

(१२१८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. २१)

२८९५ क्यङ्मानिनोश्च ॥ ६।३।३६ ॥

(पदठलभाष्यम्)

मानिन्ग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) मानिन्ग्रहणमिति । श्रोत्रिणे यमानाधि-कारणे उत्तरपदे पूर्वेण सिद्धत्वात् । यथा दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनी देवदत्तोति । अत्र लोकस्या एव कर्म-स्यात् कर्तात्याधादि यमानाधिकारव्यम् ॥

(६४४१ पदमयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मानिन्ग्रहणमख्यर्थमसमानाधि-करणार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) मानिन्ग्रहणं क्रियतेऽख्यर्थमसमा-नाधिकरणार्थं च ।

अख्यर्थे तावत्—दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो यज्ञ-दत्तां—दर्शनीयमानी अयमस्याः ।

असमानाधिकरणार्थम्—दर्शनीयां मन्यते देव-दत्तां यज्ञदत्ता—दर्शनीयमानिनी इयमस्याः ॥

(१२१९ तिपेधसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. २२)

२८९६ न कोपधायाः ॥ ६ । ३ । ३७ ॥

(तिपेधविषये पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

किमिदमेवमाद्यनुक्रमणं—आद्यस्य योगस्य विषये, आहोस्वित् पुंवद्भावमात्रस्य ?

किं चातः ?

(प्रदीपः) आद्यस्येति । पाणिनिपठितसूत्रप्रत्ययेत्यर्थः ॥ पुंवद्भावमात्रस्येति । औपसंख्यानिकस्यापीति यावत् ॥

(उद्द्योतः) औपसंख्यानिकस्यापीति । तस्यापि यथाक-ञ्चित्प्रयोगे सङ्ग्राह इति भावः । अनेन वार्तिकानामपि सूत्रानुमतत्वं दर्शयति ॥

(प्रथमपक्षे दोषभाष्यम्)

यथाद्यस्य योगस्य विषये, माध्यमिकीयाः—शालू-किफीयाः—अत्र न प्राप्नोति ।

विधिरप्यत्र न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

भाषितपुंस्कादनुद्धित्युच्यते, न श्लेषात्पितपुं-स्कादनुद्धृत् ।

इह तर्हि विलेपिकाया धर्म्यम्—वैलेपिकम्, वि-धिश्च सिद्धो भवति, प्रतिपेधश्च न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) माध्यमिकीया इति । माध्यमिकायां भव इति 'वैलेपिकादिभ्यश्छण् षफल्भ्यः' इति छण् प्रत्ययः । तत्र 'भस्यादे-' इति पुंवद्भावप्रसङ्गः ॥ शालूकिफीया इति । शालूक्यपि विद्यन्तेऽस्माभिरिति 'सुञ्छण्-ह-' इति कः । शालूक-कायां भव इति 'श्रद्धादंकेकान्तरोपधात्' इति छः ॥

विधिरपीति । नगर्वां प्राप्ते चाभाषितपुंस्कात्वात् ॥

वैलेपिकमिति । 'अभ्यदिभ्यादिभ्यः' इत्यण् ॥

(वक्ष्योक्तः) पुंवद्भावप्रसङ्ग इति । एवमेकारमवर्गं न स्यादिति

१ 'लेव विद्यां पाठ' इति अ. घ. छ. ३३

२ उच्यते—इति आ. घ. (आ. १८६) इति एव च लिङ्गवत् ॥

३ 'अपधायाविषयायै च' इति अ. घ. छ. ३३

४ 'यज्ञदत्ता देवदत्ता' इति अ. घ. छ. 'देवदत्ता यज्ञदत्ता' इति घ. पाठः

५ 'माध्यमिकीया—शालूकिफीया' इति अ. घ. छ. ३३

भावः ॥ नगर्वामिति । माध्यमिका—नगरी । बालकिन्ना—
ग्रामः । यथावेऽपि स्यतो भाषितपुसादनुद् इत्यस्यानुवृत्तेरिति
भावः ॥

(द्वितीयपक्षे दोषभाष्यम्)

अथ पुंवद्वावमात्रस्य विषये, हस्तिनीनां समूहः—
ह्यास्तिकम् । जौतिलक्षणः पुंवद्वावप्रतिषेधः प्रा-
प्नोति ॥

(सिद्धान्तपक्षोपपादकभाष्यम्)

एवं तर्हि 'न कोपधायाः' इत्ययं योगः पुंवद्वाव-
मात्रस्य विषये । तत्र उक्तम्—एवमाद्यनुक्रमणमा-
द्यस्य योगस्य विषये ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रयोगमूलव्याख्यायावये-
द्विषयविभागलाभः ॥

(६४४२ उपसख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितपुग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कोपधप्रतिषेधे तद्धितस्य यः ककारो
बोध्यः यः, तस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ।

इह मा भूत—पाकभार्यः, भेकभार्यः ॥

(प्रदीपः) पाकभार्य इति । पाकशब्दः प्रथमवयोवाची,
ततो जीवपवादोऽजादित्वाद्वाप्य् ॥ भेकभार्य इति । भेकशब्दः
क्रियाशब्दः, मण्डूकजातिवाच्यत्वे तु भेकीभार्य इति भाव्यम् ।
'जातेष्व' इति पुंवद्वावनिषेधात् ॥

(उच्यते) क्रियाशब्द इति । भययुक्तो भेक इत्यर्थः ।
भेदा भार्या यथेति विग्रहः ॥

(१२२० निषेधसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. २३)

२८९९ स्वाङ्गाचेतः ॥ ६ । ३ । ४० ॥

(६४४३ उपसख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वाङ्गाचेतोऽमानिनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गाचेतोऽमानिनीति वक्तव्यम् ।

१ आदिदेऽपीति । 'भस्मादे तद्धिते' इत्यदिवाक्येनैवपि द्विषां पुष्-
दिति सूत्रम् 'भाषितपुसादनुद्' इत्यस्यानुवृत्तिरिति, तेनभाषितपुस-
दनुदोर्न पुंवद्वापः । एव च भाष्यनिरुद्धाङ्कितशब्दोऽप्योः पुंवद्वापो न प्रप्नो-
तीति भावः ॥

२ जातिलक्षण इति । 'जातेष्व' इत्यनेन शब्दः पुंवद्वावनिषेधः 'भस्मादे
तद्धिते' इत्यनेन वातस्य पुंवद्वावस्य वा शब्दमित्यत्र स्वादिति भावः ॥

३ 'इत्ययं योगः' इति उ पाठः ॥

४ अथ चक्षुः न इत्यने उ पाठः ॥

५ तत्र उक्तमिति । न कोपधाया इत्यत्र निषेधः पुंवद्वावमात्रस्य, उच्ये-
तर्हिदेऽमानिनि पुंवद्वावस्य । तत्र पठति निषेधश्चापि मूत्रवर्षेण शब्दस्य
पुंवद्वावस्य निषेधः । न वातशब्दात्पुंवद्वावस्येति शिङ्गात्वाः । 'तत्र उक्तं
भेक' इति च क ट इ पाठः ॥

६ 'य' ककारत्वस्य इति च क ट इ पाठः ॥

७ न नानिपद्ये वेरे को निषेधः च मानिनीशब्दे वेरे न स्वाद्यनुपपाद

इहापि यथा स्यात्—दीर्घमुखमानी, रुद्धणमुख-
मानी ॥

यद्यमानिनीत्युच्यते, दीर्घमुखमानी—रुद्धण-
मुखमानी—इति न सिध्यति ।

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भव-
तीत्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) 'स्वाङ्गाचेतः' इत्येतावत्सूत्रमिति मत्वा वार्ति-
कारम्भः ॥

(उच्यते) (भाष्ये) दीर्घमुखमानीनीति । प्रातिपदिकत्व-
तत्वाव्यवधाना स्त्रीप्रत्ययसममि-वाहारे विशिष्ट एव पर्याप्त्या भाति-
रुद्धणस्योत्तरपदत्वाभावादसिद्धिरिति भावः ॥ तर्हि तेनैव भाष्येन
मानिनीरुद्धत्वमपि विशिष्टे इत्याह—प्रातिपदिकग्रहण इत्यादि ।
'यतो यो निहितस्तद्विशिष्टस्यैव तेन ग्रहणम्' इति तु न नियम इति
भावः ॥

(१२२१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. २४)

२९०१ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु

॥ ६ । ३ । ४२ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न सामान्येन सिद्धम् ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । कर्मधारये 'भ्रियाः पुंवत्-'
इति सिद्धः पुंवद्वाव, जातीयदेशीययोरपि 'तद्धितदिष्वा-'
इति मत्वा प्रश्नः ॥

(६४४४ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुंवत्कर्मधारये प्रतिपिद्धार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रतिपिद्धार्थोऽयमारम्भः । 'न कोप-
धायाः' (३७) इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्वापो भवति ।
कारिका वृन्दारिका—कारकवृन्दारिका, कारकजा-
तीया, कारकदेशीया ॥

'संज्ञापूर्णयोश्च' (३८) इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्वा-

पिमुवाह—प्रातिपदिकग्रहण इति । एव च मानिनीशब्दे—जीवपवादो-
रुद्धणस्योत्तरपदत्वस्य मानिनीशब्दे वर्षेतिपत्र येमानिनेषामानिनीयस्यैवानो-
त्तरपदत्व न मानिनीशब्दस्येति भावः । अत एव दीर्घमुखमानीनीशब्द 'अ
मानिनि' इति न निषेधः ॥

८ मानिनीशब्दप्रयोजनीति । अतिपदिकग्रहणविधाना मानिनीशब्दे
तत्त्वमस्येति इति न निषेध इति भावः ॥

९ ननु जीवपदो न मानिनीशब्दोऽतिरिक्तः किन्तु यद्विज्ञाप्येति परिभाषया
जीवपदो मादृशमात्रे विधिशास्त्रे—दीर्घमुखमानिनीशब्दादुक्त इति जीवपद-
त्वात् न मानिनीशब्दस्य किन्तु विशिष्टस्य मानिनीशब्द-न मानिनीशब्दस्याति-
रिक्तस्य उक्तं भावः—यतो य इत्यादि । एव च 'वृन्दारिका' इत्येव उक्तं
विषयमाकारविशेष जीवपदत्वत्वात् 'अ' पूर्वस्य मानिनीशब्दस्य जीवपद-
त्वमिति भावः ॥

१० 'कर्मधारयजातीयदेशीयेष्व' इति च क ट इ पाठः ॥

भाष्ये—अग्नीषोमाभिलषयः प्रश्नानुपपन्नः, अग्नीषोमाभिलषयः बोध्यः ॥

(भाष्यभाष्यम्)

नेप युको विप्रतिपेधः ।

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिपेधः, नापेको द्विकार्य-
युक्तः ।

कथम् ?

अग्नीषोमाभिलषयः धृष्टिः—इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नापदं द्विकार्ययोग एव विप्रतिपेधः ।

किं तर्हि ?

असंभयोऽपि, स चात्रास्त्यसम्भवः ।

कोऽसायसंभवः ?

अग्नीषोमाभिलषयं नानां वरुणस्य धृष्टिं चाधत्ते ।
वरुणस्य धृष्टिरभिनिर्वर्तमाना अग्नीषोमाभिलषयं चाधत्ते ।
एयोऽसंभवः ।

सत्यसंभवे युको विप्रतिपेधः ॥

(प्रदीप) वरुणस्य धृष्टिमिति । 'धीर्वाच वरुणस्य' इति
निषेधात् ॥

इत्वं याधत इति । 'इदृशं' इति वचनात् ॥

(६४४८ विप्रतिपेधार्थिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भावात् ह्रस्वत्वं खिद्धादि-
केषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं भवति विप्रति-
पेधेन ।

पुंवद्भावस्यावकाशः—पटुमार्थः, मृदुमार्थः ।

खिति ह्रस्वत्वं भवतीत्यस्यावकाशः—कालिम-
न्या, हरिणिम्न्याः ।

इहोभयं प्राप्नोति—कालिमन्या, हरिणिम्न्या ।

ह्रस्वे भवति विप्रतिपेधेन ॥

यादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः—नर्त-
कितरा, नर्तकितमा ।

पुंवद्भावस्यावकाशः—दर्शनीयतरा, दर्शनीय-
तमा ।

इहोभयं प्राप्नोति—पट्वितरा, पट्वितमा ।

ह्रस्वो भवति विप्रतिपेधेन ॥

के ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः—नर्तकिका ।

पुंवद्भावस्यावकाशः—दारदिका ।

इहोभयं प्राप्नोति—पट्विका, मृद्विका ।

ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिपेधेन ॥

अयेदानीं ह्रस्वत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविधानात्पुंव-
द्भावः कस्याच्च भवति ?

सरुद्रतौ विप्रतिपेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

(प्रदीपः) कालिमन्य इति । कावीमात्मान मन्यते

फाली—एनाहमिति मन्यते इत्यर्थः ॥

नर्तकितरेति । अत्र 'न कोपधाया' इति पुषद्भावः
प्रतिषिद्धः ॥

दारदिकेति । दारोऽपत्य जी । 'मन्मगध' इत्यण् ।

तस्य 'अतथ' इति छत्र । ततः 'प्रागियात्' इति क । 'तत्ति-

रादिषु' इति पुषद्भावः । ननु परिगणितास्तिलादयः, न च

कप्रत्यय परिगणितः । एवं तर्हि विप्रतिपेधाभिधानात् कप्रत्य-

योऽपि तत्राभ्युपगत इत्यनुमीयते, तेन नास्ती परिगणितः ॥

(उद्घोषः) (भाष्ये) कालिमन्य इति । खितिर्गोचरपद-
सामानाधिकरण्यापत्तिः । 'कालिमन्या' इत्यस्य यावी स्मिन्नात्वेन
मन्यते इत्यर्थे येषां विवरणस्याप्युपपन्नमिति दारदिके सामानाधिकरण्या-
दशयति—कवीमात्मानमिति ॥

अत्र न कोपेति । नर्तकितरेत्याप्येतद्विषयम् ॥

विप्रतिपेधाभिधानादिति । 'दारदिका' इत्यवकाशप्रदर्शनात्,
'पट्विका' इत्यवकाशप्रदर्शनात् बोध्यम् ॥ तेन नासापि । तेना-
स्यास्त्यनिवृत्त्या सूच्यते इति भावः ॥

(१३२२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ भा. २५)

२९०२ धरूपकल्पचेलद्वयवगोत्रमत-

हतेषु डयोऽनेकाचो ह्रस्वः

॥ ६ । ३ । ४३ ॥

(हस्ताधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

डीग्रहणं किमर्थम् ?

अनेकाचो ह्रस्व इतीयुच्यमाने खद्वातरा-माला-
तरा-अत्रापि प्रसज्येत ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आपितपुष्कादित्युच्यते ॥

एवमपि दद्यातरा-गुतातरा-अत्रापि प्राप्नोति ।

इत इति वर्तते ।

कं प्रकृतम् ?

१ अत्र 'इति' शब्दपाठो मुद्रितपुस्तके न ॥

२ 'विप्रतिपेधेन खिद्धादिकेषु' इति छ, च अ पाठः । 'विप्रतिपेधेन
छः खिद्धादिकेषु' इति ट पाठः ॥

३ 'तेनासा' इति क ट अ पाठः । उद्घोषतदर्थमात्रं 'तेन नासा'
इत्येव पाठः । विप्रतिपेधाभिधानात्कप्रत्ययवकाशमात्रमुच्यते इति न तस्य

परिगणनम् । कस्यां परिगणनाभावस्येव कोपव्याप्त्यै नद्यावार्थं—तेनास्यास्य
स्वप्तिपरवर्तेति ॥

४ 'पुष्कादिनि वर्तते' इति छ अ पाठः ॥

५ 'कं प्रकृतम्' इति शाङ्खायनोऽप्याभिहितम् इत्यस्य उ पुस्तके न पाठः ॥

‘स्वाङ्गाद्येतोऽमानिनि’ (६।३।४०) इति ॥

एवमपि ग्रामणीतरः-सेनानीतरः-अत्रापि प्राप्नोति ।

स्त्रियामिति वर्तते ॥

एवमपि ग्रामणीतरा-सेनानीतरा-अत्रापि प्राप्नोति ।

स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्तते ॥

शेषप्रकृत्यर्थं तर्हि जीग्रहणं कर्तव्यम् । 'नद्याः
शेषस्यान्यतरस्याम्' (६।१।४४) इति ।

कश्च शेषः ?

अङ्गी च या नदी, ह्यन्तं च यदेकाचू ॥

(प्रदीपः) ईत इति वर्तत इति । 'स्वाप्नायेत' इत्यतः ॥

स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्तत इति । तेन स्त्रीयाचिन
इकारस्य ह्रस्वो विधीयमानो ग्रामणीशब्दस्य न भविष्यति, अन-
धैकवाचीकारस्य ॥

शेषप्रकृत्यर्थमिति । विशिष्टस्य शेषस्य प्रकृत्यर्थ-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु ग्रामणीशब्दस्यापि स्त्रीवाचकत्वा पठ्यन्त-
त्रिया इत्यस्यानुवृत्तौ क० मतिप्रसङ्गनिवृत्तिरत आह—तेनेति ॥

नन्वस्तस्यि ङीमइगे एकाग्रप्रेषमकृतिः सिद्धैव, उपपत्ताद-
न्यस्य श्रेयवादात् आह—विशिष्टस्येति । तस्य 'अहो च या नदी'
इत्यादिना भाग्ये दक्षितम् ॥

(ङीमहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अन्तरेणापि ऊग्रहणं प्रकृतः शेषः ।

कथम् ?

ईतं इति वर्तते । अनीच्च या नदी, ईदन्तं चापि
यदेकाद्य ॥

(प्रवीणः) अनीच्च या नदीति । प्रदायन्धुतरा, प्रदा-
यन्धूतरा-इति ॥ ईदन्तं चेति । क्षितरा, क्षोतरा-इति ॥

(शेषप्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

शेषग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम् ।

कथम्?

अविशेषेण यादिषु नद्यां अन्यतरस्यां ह्रस्वत्व-
मुत्सर्गः, तस्य 'अनेकाच्चः' इति नित्यं ह्रस्वत्वमप-
वादः ।

तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितो विभाषेयमारभ्यते ॥

यद्येवं लक्ष्मीतरा-तन्त्रितरा-इति न सिध्यति,
लक्ष्मीतरा-तन्त्रीतरा-इति प्राप्नोति ।

इष्टमेवैतत्संगृहीतम्, लक्ष्मीतरा-तन्त्रीतरा-इ-
त्येव भवितव्यम् ।

एवं हि सौनागाः पठन्ति-घादिषु नद्या ह्रस्वत्वे
कृत्तद्याः प्रतिषेध इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य तृतीय-

पावे द्वितीयमाद्विकम् ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । इतोऽनेकैश्च इति विशेषा-
नाधयात् ॥

यद्येवमिति । यदि 'इतः' इत्यनुवृत्त्या ऋग्रहणं शेष-
ग्रहणं च प्रत्याख्याय त्रिया इत्यनेनेकारो विशेष्यते तदा
रुद्रभीतकरोरीकारः त्रिया न विहित इति नित्यहस्रत्वं नास्ति ।
'नया'...अन्यतरस्याम्' इत्यत्रापि त्रिया इत्यनुवर्तनात् विक-
ल्पेन हस्रत्वं नास्ति । सति त्विह ऋग्रहणे त्रिया इत्यस्य प्रयो-
जनाभावादानुवृत्त्यभावात् 'नयाः शेषस्य-' इत्यनेन हस्रः
सिध्यतीति भावः ॥

इष्टमिति । सति इह जीप्रहणे 'नद्याः शेषस्य-' इति विकल्पेन प्राप्तं हस्तत्वं घननप्रतिषेधम्, असति तु जीप्रहणे क्षिया इत्यस्य सूनद्वयेऽप्यनुवृत्त्या हस्तस्याप्रसङ्गः कृतिक्षयाः- इति नास्ति लक्ष्यभेद इति सिद्धं सर्वमिष्टम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुनकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे पञ्चा-

ध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोषतः) भाष्ये 'ही'ग्रहणं विनाऽपि शेषग्रहणं प्रदर्शय
 शेषग्रहणमपि ॥ कार्यमित्याह—शेषग्रहणं चापीति । 'ही'ग्रहणं
 'न'शब्दार्थः ॥

तस्याऽनेकाच इति । 'त्रिया विहितेकारान्तस्य' इति शेषः ॥

गन्वेव 'उगितश्च' इत्याद्या निवृत्त उत्सवमपवादः स्यात्,
एवञ्च निवृत्तिरेत्यादि विरक्तानापचित आह भाष्ये—उगि-
तिले प्राप्ति इति । उगितः परनयन्त्येवागोऽस्तमवेन तस्याचारि-
ताभ्यादिति भावः ॥ उगितो विभाषेयमिति । उगितपरनदीसंन-
न्धिनीलार्थः ॥

इकारो विशेष्य इति । ग्रामणीतरेलादावतिप्रसङ्गात्प्रत्येति
 भावः ॥ स्त्रियां न विहित इति । 'अविर्लृ' इत्यादेः स्त्रियामि-
 लषिकृत्वाविधानात्, यद्भवत्येता नु तयोः स्त्रियां वृत्तिरिति भावः ॥

विभागाऽऽरभ्यत इत्यर्थः ॥

५ ईत् इति । पर्युपेति सूत्रादुपमयमिति 'नद्याः देवस्याः' इत्यत्र नानुवर्तते इत्यस्यापि ॥

१ 'अविदुस्तत्तत्तिभ्य ईः' (३२८) इत्यादिभूमेन ईप्रत्ययाः, तेन तन्मी-
प्रत्ययः विद्मः । तस्मिन्नेवाधिकारे 'लभेमुंद्' च' (११०) इत्यादेन प्रथमीप्रत्यय-
विद्मिः ।

१ इति इति पतति इति । साहाय्यता (१५१०) इत्यत्र ॥

- ३ मया अग्यतरसामिति । नचाऽश्रेयस्यान्यतरसामित्येव, यादिप्र
पञ्चरात्रं विधीयते च उत्तरार्गं, तस्य प्रत्येकविभूतेन अनेकाचो विधीयमा
निष्ठं प्रकृत्यनपवाद इत्यर्थः ।

३. 'अस्यानेकाशो नित्य' इति छ. म. पाठः ।

४ 'विभाषाऽऽरभ्यते' इति छ. पाठः । 'उमित्तम्' (१५) इत्यनेन

प्रयोजनाभावादिति । स्यामिष्यधिकृत्य जीवादेर्विभागेन व्यभि-
चाराभावादिति भावः ॥

भाष्ये—‘इतिप्राप्नोति’ इत्यस्य—इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

सूत्रद्वयेऽपीति । ‘पठ्य’ इत्यत्र ‘नवा’ ‘अन्यतरस्यान्’
इत्यत्र च । एवञ्च अग्रद्वयप्रत्ययान्वयेन येनैवग्रहणं ‘कुत्रधाः’ इति च
न वक्तव्यमिति महाशयवदिति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतमयीगर्भजनागोजीमहर्षते भाष्यप्रदीपो-
ह्योते षष्ठ्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ अथ षष्ठस्य तृतीये तृतीयमाह्निकम् ॥

(१२९३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. २६)

२९०५ आन्महतः समानाधिकरण-
जातीययोः ॥ ६ । ३ । ४६ ॥

(आत्माधिकरणम्)

(महद्विषयाक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—अमहान् महान् संपन्नो
महद्भूतश्चन्द्रमा इति ॥

(प्रदीपः) महद्भूत इति । महच्छब्दो भूतशब्दश्चैक-
स्मिन्नर्थे चन्द्रादौ वर्तत इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) महच्छब्द इति । इह प्रकृतिविकलोरमेवा-
ध्यासविषये ‘सुवर्णं कुण्डले भवतः’ इत्यादौ विकारस्य प्राधान्येन
क्रियासम्बन्धो दृश्यते, प्रकृतेस्तु गुणभावेन । तथा प्रकृतेऽपि मह-
दर्थस्य भवनकर्तृत्वेन प्राधान्यतस्तस्य क्रियासम्बन्धान्महद्भूतशब्दयोः
सामानाधिकरण्यादात्त्वमाप्तिरिति शङ्क इति भावः ॥

(महद्भूते आत्माभावसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

अन्यप्रकृतिरिमहान्

भूतप्रकृतौ महान् महत्येव ।

(भाष्यम्) अन्यः—महान् । अन्यः—अमहान् भूत-
प्रकृतौ वर्तते । महान्—महत्येव ॥

(प्रदीपः) अन्यप्रकृतिरिति । अन्यस्य महतः प्र-
कृतिः—कारण—अन्यप्रकृतिरिमहान् ॥ भूतप्रकृताविति ।
भूतशब्दस्य प्रकृतिः—कारण—अर्थः, अर्थप्रतिपादनाय शब्दोच्चा-
रणाच्छब्दस्यार्थः कारणमुच्यते । तदयमर्थः—भूतशब्दादर्थेऽमहान्
वर्तते । अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यं, न तु महत् इत्यर्थः ॥

महान्महत्येवेति । महच्छब्दो महत्येव वर्तते न तु
भूतार्थे, च्चिद्विषये हि प्रकृतिः कर्त्रा न विकृतिः । तथा हि—
सद्योभवन्ति प्राज्ञाः—पटीभवन्ति तन्तव इति प्रकृतिसंख्याभयं

वचनं दृश्यते, न विकृतिसंख्याभयम् । तथा जैतवं संपद्यते
त्वद्भवतीति प्रकृत्याभयः प्रथमपुरुषो भवति, न विकृत्याभयो
मध्यमपुरुषः । ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवनक्रियायाः
कर्तारि अमहत्पुरुषो न तु विकारे महति ॥

(उद्घोषः) कारणमर्थ इति । कर्तृरूपोऽर्थ इत्यर्थः ।
तत्रामहान् शब्दो वर्तत इति भाष्यादुरारयः ॥

अन्यप्रकृतिरिति—वार्तिकसमन्यशब्द व्याचष्टे—भाष्ये—
अन्यो महामिति ॥ अमहतस्तद्विकृतितोपपादनायाह—अन्यो-
ऽमहानिति ॥ महत्येवेति । न तु भूतप्रकृत्यावित्यर्थः । महत्वरूपेण
भूत इत्यर्थोऽन्यमादिति भावः ॥ कुतः पुनरप्यन्यमिति आह—
चिद्विषये हीति । अन्यत्र विकृतेः कर्तृत्वेऽपि शब्दव्यक्तिताभा-
व्यात् चिद्विषये प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः ॥ तत्र मानान्तर-
मप्याह—तथा होति ॥ सद्योभवन्तीति । असद्यो प्राज्ञाः
सद्यः संपद्यते इत्यर्थः ॥

(आत्माभावसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

तस्मादात्वं न स्यात्

(भाष्यम्) तस्मादात्वं न भविष्यति ॥

(पुंवन्नावाक्षेपभाष्यम्)

पुंवस्तु कथं भवेदत्र ॥ १ ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावोऽपि तर्हि न प्राप्नोति ।
अमहती महती संपन्ना महद्भूता प्राज्ञा इति ॥

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) पुंवस्त्विति । वैयर्थ्याधिकरण्यादात्वंवत् पुंवद्भा-
वोऽपि न प्राप्नोति । यथा च प्रकृतेः कर्तृत्वं दृश्यते तथा विकृते-
रपि, सुवर्णविषयः खरिदाहारसर्वगं कुण्डले भवत इति विकार-
संख्याभयद्विषयचनदसौनात् । तथा ‘लूपि सपद्यमाने चतुर्थी’ इति
विकाराच्चतुर्थी दृश्यते न प्रकृतेः, भूताय सपद्यते यवागूः—उच्चा-
राय कल्प्यते यवाक्षमिति । तथा असद्यो प्राज्ञाः सद्यः सप-
द्यते—अपटस्तन्तवः पटः सपद्यते—इति विकारसंख्याभयं वचनं
दृश्यते ॥ तत्र यदि महद्भूतेत्यत्र सामानाधिकरण्यमाधित्यं पुंव-
द्भावो विधीयते तदा गोमतीभूतेत्यत्रापि प्राप्नोति । आत्वप्रसङ्गश्च ॥

तत्र पुंवद्भावं तावत्साधयितुमाह—एवं तर्हीति ।
अमहत्त्वयं महच्छब्दो वर्तत इति भूतशब्दसामानाधिकरण्ये
पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नन्वन विकृतेः कर्तृत्वमाधित्यं पुंवद्भावः प्रकृत-
श्चिद्विषये यथा चेत्यादिना । ‘सद्योभवन्ति’ इत्यादौ । लूपि
संपद्यमान इति । तेन सपत्तिक्रियाकर्तारि विधीयमाना चतुर्थी
विकारादेवोत्पद्यते इति विकारात्वेन सपत्तिकर्तृत्वमावेदयते इत्यर्थः ॥
उत्तरयति—तत्र यद्वीति ॥ आत्वप्रसङ्गश्चेति । ‘महद्भूतशब्दमाह’

१ ज्ञेयग्रहणमिति । ननु ज्ञेयस्यान्यत्रात्यन्तमिति त्वर्थं ज्ञेयग्रहण-
मिलय ॥

२ ‘महत्त्वस्यमहान्’ इति छ. पाठः ॥

३ ‘आप एव सपद्यते’ इति छ. पाठः ॥

४ वैयर्थ्याधिकरण्यादिति । महद्भूत इत्यत्र नृप-पदस्यान्यत्रात्यन्तं नाना-
नाधिकरण्यं न महच्छब्देनेति महत्त्वं ज्ञेयं वैयर्थ्यादिव्यादात्तत्वं पुंवद्भावोऽपि
नेष्टव्यः ॥

५ चतुर्थीभवनस्यापि विधिः । महद्भूतः कर्तृत्वमिति ज्ञेयः ॥

इत्यन । यदि वैयधिकरण्याभ्येण आत्वारणं तदा पुनस्त्वाप्रसक्ति-
रिति सेयमुभयतः रगशेति भावः ॥

ताद्यदिति । पुंवद्भावे दोषपूर्वसामानाधिक्यं तमेव परिहरती-
त्यर्थः । अमहत्त्यर्थे इति । अनेन त्रिविधे प्रकृतिविकृत्योरेभदस्यैव
विवक्षणां महच्छब्दस्यापि गोण्या वृत्त्याऽमहद्वोधकतया तस्य च कर्तृ-
त्वाद् सामानाधिकरण्याश्रयपुनस्त्वसिद्धिरिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

अमहति महान् हि वृत्त-
स्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽप्यम् ।

(भाष्यम्) अमहंति हि महच्छब्दो वर्तते, तद्वाची
भूतशब्दोऽयं प्रयुज्यते ।

किं वाची ?

महद्वाची ॥

(प्रवीपः) महद्वाचीति । अयं भावः—च्यन्तोऽन
महच्छब्दः । श्विप्रत्ययश्च यदा प्रकृतिर्विकाररूपतामापयमाना
विवक्ष्यते तदोत्पद्यते, परिणामविषयत्वात् त्रिविधस्य । यदा
चैकोऽर्थः प्रकृतिविकारात्मकतयाऽऽधीयते तदा परिणामव्यव-
हारो भवति । यथोक्तम्—

जहद्वर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम् ।
तत्त्वादप्रच्युतो धर्मा परिणामः स उच्यते ॥ इति ।

यदा तूत्तरावस्था पूर्वावस्था वा नाधीयते तदा श्वेरभावः—
तन्त्यो भवन्ति पटो भवतीति । उक्तं च हरिणा—

पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।
संस्पृष्टं इयार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥ इति ॥

तत्र विकारस्य कर्तृत्वाद् भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात्
सिद्धः पुनर्द्वावः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'महद्वाची' इत्युक्तं, च्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृ-
त्वाद्—अत आह—अयं भाव इति ॥ विवक्ष्यते तदोत्पद्यत
इति । 'रूपभूतः' इत्यादौ, वैदृश्यावस्थाया एवातीतत्वप्रतिषेधेः ॥
आत्मकत्वमेति । प्रकृतिविकारात्मकत्वैत्यर्थः । कर्त्तृत्वं तथैव
पाठः ॥

जहद्वर्मान्तरमिति । क्षीरावस्थाया विद्यमान धर्मं द्रवत्वादिक
जहत्, न ॥ लक्षणम्, किञ्चिदन्वयात् । पर—दध्नवस्थायावच-

स्थित धर्मम् । एवञ्च धर्मस्यैव त्यागोपादाने, धर्मा त्वस्थित एवेति
भावः । तदाह—तत्त्वादिति । स्वस्वरूपादित्यर्थः ॥

पूर्वावस्थामिति । पूर्वा कारणवस्थामपि जहदुत्तरं धर्ममव-
स्थाविशेषरूपमादायन् संस्पृष्टं द्वयोभयरूपतयाऽऽव्यवसीयमानो
जायमानोऽर्थात्मा च्यन्तेनाभिधीयत इत्यर्थः । एवञ्चैकस्यैव
वस्तुनः पूर्वोत्तरावस्थापिभ्यवच्छिन्नत्वात् प्रकृतिविकृत्योरुभयोरपि
कर्तृत्वमुपपद्यत इति भावः । उभयोः कर्तृत्वेऽपि वचनं प्रकृतिसङ्ख्या-
श्रवं पुनरोऽपि प्रकृत्याश्रय एवेति बोध्यम्, शब्दशक्तिसमावात् ।
केचित्तु वतो महान् महच्छब्दस्तादृश्येनामहति वर्ततेऽतो भूतशब्दो
महद्वाची—महच्छब्दसामानाधिकरणः, तस्याप्यमहदर्थकत्वादिति
आध्यार्थमाहुः ॥

(पुनर्द्वावसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

तस्मात् सिध्यति पुंवत्

(भाष्यम्) तस्मात् सिध्यति पुंवद्वाचः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

यद्येवमात्ममपि प्राप्नोति—महद्भूतश्चन्द्रमा इति ॥

(उद्द्योतः) 'निवर्त्यमात्मम्' इति वार्तिकमन्तरायति—
भाष्ये—यद्येवमिति । 'इत्याह' इति वाक्यशेषः ॥

(आक्षेपसाधकं श्लोकभाष्यम्)

निवर्त्यमात्मन्तु मन्यन्ते ॥ २ ॥

(भाष्यम्) आत्ममपि प्राप्नोति ॥

नैप दोषः ।

कैथम् ?

(प्रवीपः) निवर्त्यमिति । पुंवद्भाववदात्मस्यापि प्र-
ज्ञात् । तदत्र क्वचित्सामानाधिकरण्यं क्वचिद्वैयधिकरण्यमाश्रित्य
प्रयोगाः समर्थ्यन्ते—महद्भूतेत्यत्र विकारभागः कर्तृत्वमाधीयते ।
गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतिभागः, महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रापि प्रकृ-
तिभागः । सधीभवन्ति ब्राह्मण इत्यादौ ॥ प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्,
च्यन्तस्य गतित्वात् गतीनां च क्रियाविशेषकत्वात् सधीभव-
नलक्षणाया विनिष्ठाया क्रियाया ब्राह्मणानां कर्तृत्वात् । सधः
सपद्यत इत्यादौ तु वाक्ये जन्ममानस्य सधः कर्ता । यथा
व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति करोतिमानस्य सूत्रं कर्म । व्याकरणं
सूत्रयतीत्यत्र तु सूत्रविशिष्टस्य करोतेर्व्याकरणम् । एवमिहापि
प्रकृतिविकृत्योर्भिन्नक्रियाविषय कर्तृत्वम् । तेन ततो प्रकृतिव्यवस्था-
श्रय वचनम् । एव महद्भूतशब्दः प्रकृतेरेव कर्तृत्वमवगमयितुं

१ अभिधीयते—भिवस्येति शेषः ॥

२ तादृशवस्थया—अकृप्यारवस्थाया, भूतशब्दाद्वैते कवलवोऽकृप्या-
वस्थया गूढत्व प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

३ इदानीद्वयकर्मभावपुनश्चैतु पदविषय एव पाठो दृश्यते । इ. पुनश्चे
द्विषयानि निर्दिष्टाहः पाठः ॥

४ 'कथं' शब्दस्य इ. पुनश्चेतु पाठः ॥

५ महद्भूतजगदेति । महद्भूता ब्राह्मणोत्तर । अत्र दि निर्धारणो मह-
द्वत् इत्यर्थः ॥

६ 'व्यापयतीत्यत्र सूत्रं' इति च. इ. पाठः ॥

१ 'अमहति महच्छब्दो' इति इ. पाठः ॥

२ परिणामविषयत्वात्—परिणामविषयवत्त्वम् ॥

३ धर्मा—तत्त्व—विषयकं रम् ॥

४ पर—पुनर्—ब्रह्माकारम् ॥

५ तादृश—गूढवत्त्वात्, लक्षणात् ॥

६ परिणाम इति । यदा विष्णोः कर्तृत्वं पुनर्द्वावसाधकमुपादत्ते तदा
गूढवत्त्वत्वाद्परिणामपुनर्द्वावसाधकं धर्मा—ब्रह्माकारम् परिणाम इत्यर्थः ॥

७ विषयस्यैव परिणामतया एवेत्यन्वयात्—पूर्वावस्थाया इत्यादि ॥

८ समुच्चिन्त—उपपन्नपुनर्द्वावसाधकं धर्मा ॥

शकः, महद्भूतेत्ययन्तु विकृतेरिति दोषाभावः । तत्र विकृतेः कर्तृत्वे प्रकृतिरनुमानिकी । महती सपत्ता, का? इति सामर्थ्यादेवामहतीति गम्यते । प्रकृतेस्तु कर्तृत्वे सामर्थ्याद्विकारावस्था प्रतीयते । अमहान् सपत्ताः, केन धमेण? इति महत्त्वेनेति गम्यते । अतः त्वं सपयते—त्वद्भूतवीत्यत्र तु द्रव्यो मायके च प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति तदाशयः पुरो भवति । मन्त्रमे तु क्रियमाणे बुध्दयस्य प्रकृतित्वं प्रतीयेत—त्वमन्यो भवेति । सर्वत्र चात्र शब्दशक्तिः प्रयोगानुसारिणी प्रमाणम् । एष तु न्यायो महद्भूत इत्यत्र परिहारान्तरसंभवात् महद्भूतेत्यत्र च पुनर्द्वाववदात्वप्रसङ्गाद्वाभ्य-
कृतो नोक्तः ॥

(उच्यते) : तनेवार्थं वार्तिके वाच्यशेषपूर्णेन स्पष्टयति—
(भाष्ये) आत्मसमीत्यादिना ॥

भाष्योक्तप्रकारादभ्यप्रकारेण सर्वैकत्वमिति हि परोक्षमनूय रूप-
यति—तदत्र कश्चिदिति ॥ 'असद्वः सद्दः सपयते—सद्दीमवन्ति
म्राहणाः' इति वाक्यवृत्त्योर्वैषम्यमुपपादयति—सद्दीमवन्तीति ।
'व्याकरणं सृजयति' इत्यस्य व्याकरणं सृजकृष्णे करोतीत्यर्थः ।
सृजविशिष्टस्य करोतेरिति—प्रकृताद्युपादानेन श्रुत्युत्तिमान्
क्रियते । सृजतस्तु विशिष्टक्रियावचनः सृजयतिः, तस्य व्याक-
रणं करोति भावः ॥ भिन्नक्रियाविषयमिति । केवलविशिष्ट-
भेदेन भिन्नत्वं क्रिययोरेत्यर्थः ॥ ननैकलैव कर्तृत्वे परस्व क्रिया-
न्वयः कमवत आह—तत्र विकृतेरिति । कर्तृत्व तु द्वयोरपि ।
किन्तु कल्पविशेषाभावात् कल्पविशेषवन्तिनामानेव विशेषः,
'सम्पापारतरः कश्चिद्विदमैः प्रतीयते' इत्युक्तेः ॥ उक्तस्य विषय-
विभागात् निदानमाह—सर्धत्र चेति ॥ तदनाश्रयणे कीवमाह—
एष तु न्याय इति ॥ महद्भूतेत्यत्र चेति । न केवलस्य प्रयोगे
सामानाधिकरण्यं वैधिकाकरण्यं चाश्रयितुमुचितमिति आहः ॥

(आत्मवाचकं श्लोकभाष्यम्)

यस्तु महतः प्रतिपदं

समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम् ।

कर्तृव्यं मन्ग्यन्ते

न लक्षणणेन लक्षणोक्तश्चायम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति-
पदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यः समासो विहितस्तस्य
ग्रहणम्, लक्षणोक्तश्चायम् ।

(प्रदीपः) तदर्थयति—यस्तु महत इति । 'सन्महत्-'
इति प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणम् । महद्भूत इत्यत्र तु 'कुण-
तिप्रादयः' इति व्याकरणिकः समास इत्यात्माभावः ॥

(उच्यते) : तदर्थयतीति । परिहारान्तरं दर्शयतीत्यर्थः ॥

१ 'मयसीति' इति च न पाठः ॥

२ 'ग्रहणं कर्तव्यं मन्ग्यन्ते, न लक्षणणे' इति च, ड. पुस्तकयोर्विच-
यातः ॥

३ 'प्रतिपदं तत्र' इति च, पाठः । 'प्रतिपदं सवति' इति च, पाठः ॥

४ अनभिधानयाभिधेति । 'पञ्चयुक्तपञ्चोऽस्य' इत्यादीनामनभिधान-
३१ पा० प०

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इदमपि तर्हि न प्रामोति—महान् बाहुरस्य—महा-
बाहुरिति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

शेषवचनात्तु योऽसौ

प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः ।

तस्मात्सिद्ध्यति तस्मिन्

(भाष्यम्) यस्मात् 'शेषो बहुव्रीहिः' (२।२।३) इति
सिद्धे 'अनेकमन्यपदार्थे' (२४) इत्याह, तेन प्रैतिप-
दोक्तं तत्र भवति ॥

(प्रदीपः) शेषवचनादिति । शेषग्रहणमन्यपदार्थग्रहणं
वा कर्तव्यम्, अन्यतरेणेष्टस्य लाभात् । उभयोपादानं तु पुन-
र्विधानार्थम् । पुनर्विधानाच्च प्रतिपदोक्तबहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः
सपयते ॥

(उच्यते) : शेषग्रहणमिति । ननु शेषग्रहणं प्रथमान्तानां
समासस्य भाषं 'शेषादिभाषा' इत्यत्र शेषाधिकारसाहित्यव्यापारार्थं च ।
अन्यपदार्थग्रहणं च 'नयां ग्राह्याः सन्ति' इत्यत्र 'मा काहि' इति वाच्यार्थं
मा भूदित्यर्थमिति चेत्, न । 'पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य' इति बहुव्रीहेरि-
ति न विधानेनास्मात्पि वारणसंभवात्, वाच्यपदार्थग्रहणप्रधानप्रथमान्तानां शेष-
ग्रहणेनेव वारणसंभवाच्च । सर्वव्यपन्यन्तमेवापीभाषोऽसि लोकत एव
सिद्ध इति अन्यपदार्थग्रहणं व्यर्थं सत् पुनर्विधानावधित्यर्थः । अत एव
भाष्ये 'शेषो बहुव्रीहिरिति सिद्धे' इत्युक्तम् । एवञ्च 'अन्यतरेण' इति
चिन्त्यम् ॥ प्रतिपदोक्तवदिति । यथा प्रतिपदोक्तं सृष्टेति प्रतिपत्तिः
पुनर्विधानेऽपि तद्वदिति बहुव्रीह्यावस्थान्तसिद्धिरिति भावः । वस्तु-
तोऽनभिधानस्यावस्थित्यस्य प्रतिपदोक्तत्वोपपादनं न युक्तम् । किञ्चैनमपि
महद्भूतोच्चारणेन विहितत्वरूपं प्रतिपदोक्तत्वं दुर्लभमिति अनित्य-
त्वादनं परिभाषाप्रवृत्तिरित्येव युक्तम् । इति प्रत्याख्यसमाधेः 'प्रधानतो
वा यत्' इत्युक्तमिति बोध्यम् ॥

(प्रकरान्तरेण समाधानश्लोकभाष्यम्)

प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥

(भाष्यम्) अथवा गौणमुख्ययोर्मुर्त्ये संप्रत्ययः ।
तद्यथा—गौरनृवन्त्योऽजोऽश्वीपोमीय इति न वाही-
कोऽनुवध्यते ?

कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः—गौस्तिष्ठति,
गामानयेति ।

अर्थाश्रय एतदेवं भवति, यदि शब्दाश्रये शब्द-
मात्रे तद्व्यति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥

(प्रदीपः) प्रधानतो वेति । यस्मात् प्रधानस्य वृत्ति-

माश्रित्य अनपदार्थग्रहणं व्यर्थं सति प्रतिपदोक्तत्वं प्रतिपदोक्तसादिकथनं न
युक्तमित्यर्थः ॥

५ 'युक्त्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति च, ड. न पाठः ॥

६ 'गौरानुवन्त्यो' इति च, ड. न पाठः ॥

रस्ति तस्मात् गौणस्यात्वं न भवतीत्यर्थः । गुणादागतो गौणः । मुखमिव मुख्यः, प्रधानमित्यर्थः । 'शौखादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । लोके हि शब्द उच्चारिते गौणमुख्यार्थसंभवे मुख्य एवार्थे कार्यणि क्रियन्ते । व्याकरणेऽपि 'स्वं रूपम्' इत्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं-रूपवत् अथोऽप्यङ्गीक्रियत इति । तत्रापि मुख्यस्यैवार्थस्य कार्येष्वङ्गीकरणम् ॥ कथं पुनरत्र गौणता महदर्थस्य ? उच्यते—यस्यानुपचरितं महत्त्वं स मुख्योऽर्थः । च्यन्तेन तु पूर्ववत्स्य उपचरितोत्तरावस्थोऽर्थात्माऽभिधीयत इति महत्त्वमहत्त्वमुपचरितमिति गौणार्थमिधाया महच्छब्दः, यथा गौर्वहीक इति वहीके गोशब्दः । पुंवद्भावे तु शब्दविशेष-स्थानाश्रयणात् गौणमुख्यन्याधानवतारान्महद्भूतेति पुंवद्भावः सिद्धः । कथं तर्हि 'ओत्' इत्यत्र शब्दविशेषानाश्रयेऽपि गोऽभ-वदित्यत्र गौणमुख्यन्याधाश्रयेण प्रगृह्यसंज्ञा परिहृता ? एवं तर्हि महद्भूतेत्यत्र जीत्वमर्थस्य मुख्यमेव, तदाश्रयश्च पुंवद्भावः । गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतेः कर्तृत्वाश्रयणाद्वैयधिकरण्यात् पुंव-द्भावमावः । गोऽभवदित्यत्र त्वोदन्तस्य निपातस्य गौणार्थत्वा-प्रगृह्यसंज्ञाऽभावः ॥

शब्दाश्रये च बुद्ध्यात्वे इति । प्रातिपदिकस्य सर्वनाम-स्थाने अमुशब्दो ब्रह्मात्वविधानात्प्रातिपदिकस्य चान्वयव्यति-रेकाभ्यां क्लृप्ताभ्यामर्थवत्ताकल्पनात्स्यामवस्थायां नास्ति गौणार्थत्वम् । पदान्तरसम्बन्धे हि पदस्य गौणार्थत्वाभिप्यक्तिः ॥ अथवा शब्दो न कदाचित् स्वायंपरित्यागेनार्थान्तरमभिद-धाति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् शब्दार्थसम्बन्धस्य । गोत्वं तु क्वचिदा-रोपितं गोशब्दप्रयोजकम्—गौर्वहीक इति । क्वचित्तु मुख्यम् । यथा रज्जुं सर्पत्वेनाभ्यवसाय सर्पशब्दः प्रयुज्यमानो न स्वायं जहाति । अर्थस्तु विपर्यस्तः । तत्र पदस्य पदान्तरसंबन्धेऽर्थ-विपर्ययसंभवात् पदकार्येष्वेव गौणमुख्यन्यायो न प्रातिपदिक-कार्येष्वित्यविपर्यस्त एव चार्थे शुद्ध्यात्वे अनुभूय गोशब्दो वाहीके समारोपितगोत्वे प्रवर्तते । अभिसौम्य माग्नकाविलान 'अग्नेः स्तुतस्त्वोमसोमाः' इति पदं न भवति, गौणत्वादभिसौम-शब्दाद्ययोः । प्रसिद्धप्रसिद्धिकृतत्वानुमुख्यगौणव्यवस्थायाः ॥

(बहुवचनं) 'प्रधानतः' इति आपादित्वात्सिद्धिरिति—यस्या-प्रधानमेवेति । यतः प्रधानतो वृत्तिरस्तस्येवार्थावधारणप्रवृत्तिरिति भाष्यावधारणः । गुणादिति । धर्मत इत्यर्थः । 'शाखादिभ्य इति पठ' इति पाठः । 'शाखादिभ्यो यः' इति पाठस्तु उगवादिस्वस्य-

भाष्यविरुद्धः । नन्विह शाखे 'स्वं रूपम्' इति वचनाच्छब्दस्वरूपस्यैव ग्रहणादर्थो न गृह्यत इति कुतो गौणमुख्यन्यायोऽत आह—व्याक-रणेऽपीति ॥ च्यन्तेन त्विति । प्रकृतिविकल्पोरभेदविबधानां हि त्विः । तत्र महत्त्वमहत्त्वयोर्विरोधात् कस्यचित्मुख्यत्वमपरस्योपचरि-तत्वमासेयमिति लोकानुभवानुरोधेन वस्तुसत्पूर्वाऽवस्योपचरित इति महदर्थस्य गौणेत्यर्थः ॥

पूर्ववत्स्य इति । विपमानपूर्ववत्स्य इत्यर्थः ॥ नन्वनया रीत्या पुंवत्त्वमपि न स्यादत आह—पुंवद्भावे त्विति । शब्दविशे-षस्य—अर्थोपसापकशब्दविशेषस्य । पदस्य पदान्तरसम्बन्धनिमित्त-कोपात्तन्निश्चितरूपककार्ये एव गौणमुख्यन्यायः, नैव पुंवद्भाव इति भावः । यत्तु 'सियाः' इत्यर्थोपसापकम् । स त्वर्थोऽत्रापि मुख्य एवेति तात्पर्यम् । 'अत्वं त्वं सपचते स्वद्भूतते' इत्यादौ शुभ्रदायादेवार्थ—पदान्तरेति ॥ कथं तर्हि । इय दक्षोपलक्षणम् । पुवत्त्वेऽपि स्त्रीत्वकार्योपस्थित्या गौणमुख्यन्यामपि पदोऽस्तौलपि दक्षो बोध्या ॥ तमोपलक्षितशब्दोत्तरमाह—एवं तर्हि । स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्य-मेवेति । तस्यैवार्थस्योपस्थितेति भावः ॥ नन्वेवं 'गोमतीभूता' इत्य-त्रापि पुंवत्त्वं स्यादित्यवसरमाज्ञां दक्षा निरसति—गोमतीभूते-त्यत्रेति । वस्तुतो गोमतीभूतेत्यत्र गोमतीनदीभिन्ना गोमतीनदीभूता-इत्यर्थेनानाधितपुस्तकत्वाच्च पुंवत्त्वमिति बोध्यम् । 'गोमतीभूतेत्यत्र तु' इत्यादिप्रैयः प्रौढ्या, च्यन्ते सर्वत्र मूर्च्छितान्यथायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वस्योक्तत्वात् । किञ्चैवं महद्भूतेत्यत्रापि पुवत्त्वानापत्तिः ॥ अथ 'कयन्तर्हि' इत्यादिना कण्ठतः कृतशङ्कोचरमाह—निपातस्य गौणार्थत्वादिति । निपातपदेन चादित्येनैव चादीनामुपस्थितौ ये सार्थकास्तेषां तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितेति भावः ॥

ननु 'गोतो गिष्' ईश्वरंभतो रूपस्य ग्रहणाच्छब्दानाश्रयत्वं ब्रूरेसिद्धमत आह—प्रातिपदिकेति । तस्यामवस्थायाम्—प्रातिपदिकमानुषानवस्थायात् । पदस्य तत्तद्वारणार्थेनायां तन्मात्र-पर्यालोचनया गौणार्थस्यानु-मेधाप्राप्तिसं न्यायस्य विषय इत्यर्थः ॥ अर्थप्रकरणशब्दान्तरसम्बन्धादिरिषैक्षकत्वमात्रेण यमर्थं शब्दः प्रत्याययति ॥ मुख्यः, यस्तु तदपेक्षः सोऽमुख्य इति व्यवसेति भावः । उदाह—पदान्तरेति ॥ अतु पदं रूपवत् गौणस्य प्रकारा-न्तरेणाह—अथवेति । पूर्वं तु मुख्यार्थेपरित्यागेनान्यार्थपरिमहः शब्दस्योक्तः, इदानीं तु मुख्यार्थस्यैवतरोपेणान्यत्र प्रयोग इत्युच्यत इति भावः ॥ अनित्यत्वप्रसङ्गादिति । शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं हि यथायं यस्य संबन्धग्रहणस्य कदाचिदपि तच्छब्दोच्चारणे बोध-

१ 'साखादिभ्यो य इति यप्रत्ययः' इति अ. अ. उ. पाठः ॥

२ 'यानुसापूर्वार्थे वस्तुनि उत्तरावस्थोपचरिते' इति अ. अ. पाठः ॥

३ यत्तु श्रिया इति । पुंवद्भावार्थकं यत्तु विश्व इत्यर्थोपसापकमिति मन्त्रादयः । स्त्रीत्वकार्यस्य मुख्यत्वमेव न गौणमित्युच्यते ॥

४ यदागोमतीति । यदाये गौणमुख्यन्यामवधारणाश्रयणधुने-पदान्तरसंबन्ध-निमित्तोपाधिविषयकत्वात् रूपं पदान्तरपदनिवेगस्यैववृत्तित्वोक्तौ शुभ्रदा-यादेवार्थः इत्यर्थः ॥

५ 'पुंवत्त्वं स्यादत आह' इत्येव य. अ. पाठः ॥

६ यत्तु गोमतीभूतस्यामवधितपुंवत्त्वोद्भवतोभूतेत्यत्र न पुंवद्भाव इति पदमात्रेण जगत्स्य कथं केप्येवञ्च ध्यापयन्त आह—गोमतीभूतेत्यत्र तु

इत्यादि अ-य इति ॥

७ 'प्रधाना प्रीत्योभ्याते । सर्वत्र' इति अ. अ. पाठः ॥

८ यद्ब्रूतेत्यत्रापीति । यथा गोमतीभूतेत्यत्र मन्त्रेः कर्तृत्वात् पुंवद्भाव-स्यार्थोपस्थितेर्बवं मूर्च्छितत्वस्यैव मन्त्रेः कर्तृत्वानामपि पुंवद्भावाना-पत्तिरिति बोधायनः ॥

९ निपातपदेनेति । निपातपदस्य निपातपदपर्यवोपलक्षितपदमन्त-स्वार्थस्यैव शब्दोक्तत्वोभ्यमुख्यविशेषोक्तत्वमाश्रित्यरूपानुभूतौ शाखादेव-धिरप्रयोगे मुख्यत्वम् ॥ अस्य तु बहुवचनपरित्यागाच्च मुख्यत्वमिति भावः ॥

१० 'इत्यत्रार्थयो' इति अ. अ. पाठः ॥

विपत्वाभावाभावः । तदुक्तं—स्वाधेपरित्यागेनेति । स्वार्थं बोध-
विपत्त्यत्यागेनेत्यर्थः । तज्जन्मबोधविपत्त्यत्येव हि शब्दस्वाधेन सम्म-
न्धः । तादात्म्यादिरूपोऽपि बोधविपत्त्यत्यागकल्प्यः, तदभावे हीयेत ।
अनेकार्थानां तु चन्दन्यतमस्य बोधविपत्त्यत्यागभावाभाव एव तत्सम्बन्ध-
नित्यत्वमिलाशयः ॥ क्वचित्तिविति । यथा 'या रोम्भि' इत्यादौ ॥
अन्यत्रान्यत्रान्यः स्वार्थापरित्यागेन वधेय इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथा
रज्जुमिति । तत्र क्वचिदनाद्यापारोपः, क्वचिदाहाराप इत्यन्यत् ॥
अर्थस्तिविति । विशेष्यभूतोऽर्भस्तु इत्यर्थः ॥ अप्रतिष्ठाभक्त्यमपि
गौणत्वं दण्ड्यमाह—अस्मिन्सोमाविति । देवताविशेषवाचिनोर्यदा
यद्दृष्ट्याऽन्यत्र सौदेवदेवमुदाहरणम् । यदा त्वय माणवकः—अग्निः,
अथ सोम इति केनविषयैकं परोऽस्मिन्सोमो भोजयेति इन्द्र प्रयुञ्जे तदा
गौणक्याङ्गिणकत्वमपि गौणत्वमेवेति बोध्यम् । प्रतिज्ञदेवताद्वन्द्ववाच्य-
मीषोमसम्बन्धस्य तत्सदृशपरत्वे 'अग्नीषोमी माणवकौ' इत्यत्र इत्यत्रैव
भवत एव । तत्प्रयुक्तिरेवायं गौणार्थोपस्थापकनामावात् ॥

(६४४९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूप-
संख्यानं पुंवद्वचनं चासमाना-
धिकरणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं
कर्तव्यम्, पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थं द्रष्टव्यः ।
महत्या घासः—महाघासः । महत्याः करः—महाकरः ।
महत्या विशिष्टः—महाविशिष्टः ॥

(प्रदीपः) महदात्वं इति । केचिदन्वाच्ये 'च'शब्दं
मन्यमाना महतो घासः—महाघास इत्यत्राप्यात्वं वर्णयन्ति ।
यथा तु भाष्यं तथा सप्रत्यये 'च'शब्द इति पुंवद्वचनविशेषो-
नात्वं विधीयमानमन्यत्र न भवतीति लक्ष्यते ॥

(उद्घोषः) यथा ॥ भाष्यमिति । वैपाचशब्दोदाहरणं
विज्ञाप्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषणमन्योदाहरणद्वानादिति भावः ॥

(६४५० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अष्टनः कपाले हविषि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अष्टनः कपाले हविषि उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । अष्टकपालः ।

हविषीति किमर्थम् ?

अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥

(प्रदीपः) अष्टकपाल इति । अष्टसु कपालेषु संस्कृत
इति तदित्यर्थं समासः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यत्र, तस्य 'द्विगो-
लंङ्' इति उक्तं ॥

अष्टकपालमिति । समाहारे द्विगुः, 'यानादिभ्यः प्रति-
पेयः' इति लीत्याभावः ॥

(६४५१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गवि च युक्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) गवि च युक्त उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अष्टागवेन शकटेन ।

युक्त इति किमर्थम् ?

अष्टागवं ब्राह्मणस्य ॥

(प्रदीपः) अष्टागवेनेति । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति
त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वयोर्द्विगुः, 'गोरतद्वितल्लुकि' इति टच् समासा-
न्तः । तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसंख्ययाद् गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य
निवृत्तिः । अथवा समाहारे द्विगुः, तत्र साहचर्यादभेदोपचारा-
दष्टागवेन युक्तं शकटं—अष्टागवमुच्यते ॥

(उद्घोषः) कथं तर्हि युक्तशब्दाभावे तदर्थप्रतीतिरित-
भाह—अष्टौ गाव इति । ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ दीर्घं सत्यपि युक्त-
शब्दनिवृत्तिर्दुर्लभा, उपायान्नाभाह—इत्यत आह—अथपेति । अभेदो-
पचाराभावे तु प्रत्युदाहरण बोध्यम् ॥

(श्लोकसंग्रहः)

अन्यप्रकृतिरमहान्

भूतप्रकृतौ महान् महत्वेव ॥

तस्मादात्वं न स्या-

त्पुंवसु कथं भवेत्तत्र ॥ १ ॥

अमहति महान् हि वृत्त-

स्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽप्यम् ॥

तस्मात्सिद्ध्यति पुंव-

निवर्त्यमात्वं तु मन्यन्ते ॥ २ ॥

यस्तु महतः प्रतिपदं

समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम् ॥

कर्तव्यं मन्यन्ते

न लक्षणेन लक्षणीकृतश्चायम् ॥ ३ ॥

शेषवचनास्तु योऽसौ

प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः ॥

तस्मात् सिद्ध्यति तस्मिन्

प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥

(१२२४ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. २७)

२९०६ द्व्यष्टनः संख्यायामवहुनीह्य-
शीत्योः ॥ ६।३।४७ ॥

(मयंदाकरणभाष्यम्)

प्राकृशतादिति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—द्विशतम्, अष्टशतम्, द्विसह-
स्रम्, अष्टसहस्रम् ॥

(१२२५ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. २८)

२९०८ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ
सर्वेषाम् ॥ ६।३।४९ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

सर्वेषां ग्रहणं किमर्थम् ?

चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां ग्रहणं सर्वेषां विभाषा
यथा स्यात्, द्व्यष्टनः—त्रैश्व ॥नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रहणमनु-
वर्तिष्यते ।यदि तदनुवर्तते, त्रेखयस-द्व्यष्टनोश्चेति द्व्यष्टनो-
रपि त्रैयश्चादेशः प्राप्नोति ।

नैप दोषः । मण्डूकगतयोऽधिकाराः ।

तद्यथा—मण्डूका उक्त्युत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्व-
धिकाराः ।(प्रदीपः) मण्डूकगतय इति । द्व्यष्टनोर्ग्रहणं त्रय-
आदेशो न द्योति वक्ष्यमिति त्रयआदेशेन सवन्धाभावादिवैव
द्व्यष्टनोर्ग्रहणसम्बन्धः ॥(उद्घोषः) नन्वधिकारेषु नदीप्रवाहस्यास्य युक्तवाक्यं मण्डूक-
गतिरित्याशङ्क्यायोग्यत्वाद्वासात्मकम् इत्याह—द्व्यष्टनोर्ग्रहणमिति ॥

(प्रकारान्तर्वयोपकभाष्यम्)

अथवा एकयोगः करिष्यते—द्व्यष्टनः संख्याया-
मवहुनीह्यशीत्योः, त्रेखयः । ततः—विभाषा चत्वा-
रिंशत्प्रभृतौ सर्वेषामिति । नैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ।
अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥(प्रदीपः) अथवेति । एका भवतिप्रिया आत्यप्रय-
भादेशकर्तृत्वादीयते । ततो यस्मिन् कांटे द्व्यष्टनोरात्वं तस्मि-
न्नेव त्रिगुणस्य त्रयआदेश इत्यर्थः ॥अथवोभयमिति । समुदायोऽपेक्ष्यते, स तु एक एव-
इति 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इत्यपि नास्ति ॥(उद्घोषः) ननु विषयेभेदेन वाक्यभेदस्य युक्तत्वात्कथमेक-
योगत्वश्च आह—एका भवतिप्रियेति । प्रतिपत्तिवाक्यमेकम्,
प्रक्रियानामकं ॥ मिषत् इति भावः ॥ ननु लैङ्गिकेऽपेक्षाकृष्णेऽपि
कारेऽपि अनन्तरसंवापेक्षा स्यात्तु न्यवहितसेलत् आह—समु-
दायमिति ॥

(१२२६ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. २९)

२९०९ हृदयस्य हृल्लेखयदण्णालासेषु
॥ ६।३।५० ॥

(हृदादेशाधिकारणम्)

(अण्ग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

यदण्ग्रहणमिदं प्रत्ययग्रहणम्, तत्र प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तत्त्वादेर्ग्रहणं भवतीति यदण्णन्ते
प्राप्नोति ॥(उद्घोषः) नाप्ये—यदण्णन्ते प्राप्नोतीति । ननु 'प्रत्यय-
ग्रहणे चापञ्चम्याः' इति विषेयात्कथमत्र तदन्तविधिः, यदर्थोः परत
इत्युक्ते कस्मात्—इति आकाङ्क्षासत्त्वेन बुद्धयाशङ्क्योः परतसंसादेश
श्लक्ष्णमाह । अत एव 'अपि च' इत्यादौ न तदन्तविधिरिति चेद्,
न । 'उत्तरपदे' इत्यनेनान्वयात् तमेव विशेष्यमाश्रित्य सामर्थ्येन
तदन्तविधिरित्युच्यते । सिद्धान्ते त्वेतिप्रिये 'उत्तरपदे' इत्यसम्बन्धो
शपकारेवेति बोध्यम् ॥

(६४५२ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं लेख-
ग्रहणात् ॥ * ॥(भाष्यम्) यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् ।
कुतः ?लेखग्रहणात् । यदयं लेखग्रहणं करोति तत्
ज्ञापयत्याचार्यः—न यदण्णन्ते भवतीति ॥(प्रदीपः) रूपग्रहणमिति । स्वरूपस्य ग्रहणम्, न ॥
तदन्तसेल्यर्थः ॥लेखग्रहणादिति । एतद्वचनान्ययाऽनुपपत्त्या च लेख-
शब्दोऽण्णन्तो गृह्यते, न तु पचन्त इति पनि हृदमलेख इत्येव
भवति ॥(उद्घोषः) रूपग्रहणम्—इत्यस्य 'रूपस्य ग्रहणम्, नापेक्ष' इति
नापेक्ष इत्याह—स्वरूपसेति ॥

१ 'द्विशतम्, द्विशतम्, अष्टशतम्, अष्टशतम्' इति छ. पाठः ॥

२ 'प्रभृतौ सर्वेषां विभाषा' इति छ. पाठः ॥

३ 'मयंदा' 'मयं' इति छ. पाठः ॥

४ 'मयंदा' 'मयंदा' इति छ. पाठः ॥

५ 'त्रय आदेशः' इति छ. म. च. पाठः ॥

६ छ. उक्तं चेति वार्तिकम् ॥

७ छ. उ. उक्तं चेति वार्तिकम्, अन्तरं ॥ 'समुदाय इति' इत्येव

हृदये । मण्डूकगतय—समुदायो—इत्यस्याविशेषात् 'समुदायमिति' इति युक्तम् ॥

८ पञ्चम्यादयस्त्वस्य मयंदाशब्दोऽपवादोऽपि—यदणोरिति ॥

९ 'विद्वान्ते विधिः' विद्वान्ते तु 'मिडेति' इत्येव वदन्तिपिना

'मिडागते उत्तरपदे' इत्यर्थे 'मिडि' इति विद्वान्ते 'मिडेति' इत्येव वदन्तिपिना

१० 'मिडागते उत्तरपदे' इत्यर्थे 'मिडि' इति विद्वान्ते 'मिडेति' इत्येव वदन्तिपिना

११ 'मिडागते उत्तरपदे' इत्यर्थे 'मिडि' इति विद्वान्ते 'मिडेति' इत्येव वदन्तिपिना

१२ 'मिडागते उत्तरपदे' इत्यर्थे 'मिडि' इति विद्वान्ते 'मिडेति' इत्येव वदन्तिपिना

ननु धनन्ते लेखग्रहणस्य चारितार्थ्यात्कृष्णं शापकत्वमत आह—
पृष्ठद्वचनेति । पृष्ठद्वशापकत्ववचनेत्यर्थः ॥

(सामान्यापेक्षशापकभाष्यम्)

अपर आह—अत्यल्पमिदं शाप्यते, सर्वत्रैवोत्तर-
पदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

कुतः ?

लेखग्रहणादेव ।

किं प्रयोजनम् ?

कुमारीगौरितरा । यादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति
ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रैवेति । प्रकरणापेक्षं शापकमाश्रीयते
न त्वेतद्योगापेक्षतेत्यर्थः ॥

कुमारीगौरितरेति । उदाहरणदियिगम्, समास-
सुदाहार्यः—कुमारीगौरितरेति । अत्र हि धान्त उत्तरपदे
पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वत्वं स्यात्, सञ्ज्ञाविधौ च प्रत्ययग्र-
हणे तदन्तविधेः प्रैतिपेध इति । उत्तरपदाधिकारे तूत्तरपदस्य
पेन विशेषणस्यादेव तदन्तविधिः । सञ्ज्ञाविधौ तदन्तविधि-
निषेधस्य तु फलं दृष्टीर्णं इत्यत्र धातुत्तरकारस्य नवनिवार-
णम् । विशेष्यानिर्देशाच्चत्वे विग्रहा तदन्तविष्यभावात् ककव-
तुत्कारस्यैव नवत्वं प्रवर्तते ॥

(उद्घोषः) उदाहरणदियिगिति । भाष्ये—कुमारी गौरितरा-
इति सिधे इत्यर्थे इत्यन्येः वस्तुतो वयोवाचकानां 'जातेरस्त्रीवि-
पया—'इति सूत्रे जातिरुल्लङ्घनप्रयत्नपेन वैकल्पिकजातिव्यर्थबोधनात्
'जातेर्य'इति निषेधपक्षे भाष्ये प्रयोगः समास एवेति न दोषः ॥
बाधित्वेति । परत्वादिति भावः ॥ ननु सञ्ज्ञाश्रये विधौ तदन्तग्रहणा-
भावस्य 'सुतिङन्'इत्यन्तग्रहणेन जातिरित्येतद्व्ययस्य तत्त्वसङ्कोडत
आह—सञ्ज्ञाविधाविति । सञ्ज्ञाया निषेधत्वे स निषेधो न तु
तदामनेऽन्यत्रेत्यर्थः ॥ नन्वेव सञ्ज्ञाविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधस्य किं
फलमत आह—संज्ञेति । अन्यथा 'ककवत्' इत्यनेन तदन्तस्यैव
सञ्ज्ञायान्न दोषः ॥ दासपरत्वंसंप्रचये—दृष्टव्येति । ननु नावविभागे
निष्ठान्तस्य—इत्यर्थस्यादेव दोषोऽत आह—विशेष्येति ॥

(शापकापेक्षभाष्यम्)

यचेतत् शाप्यते, 'खित्यनव्ययस्य' (६।३।६६)
इति खित्येयानन्तरस्यानव्ययस्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

खित्यनन्तरो ह्रस्वभाषी नास्तीति कृत्वा खिदन्ते
उत्तरपदे भविष्यति ।

ननु चायमस्ति—स्तनन्धय इति ।

अत्रापि शाप व्यवधानम् ।

एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिव-
द्भावाद्भव्यवधानमेव ।

अथवैतज्जापयत्याचार्यः—खित्यनन्तरस्य न भ-
वतीति यद्यमनव्ययस्येति प्रतिषेधं शास्ति । न हि
खित्यनन्तरमव्ययमस्ति ॥

(प्रदीपः) ननु चायमिति । सर्वत्र कर्तुमिमाना-
च्छोऽप्रशृणो मन्वते ॥

अत्रापीति । यथा पचतीत्यत्र केनाभिहिते कर्तारं शाप्
भवति, एवमत्रापीति भावः ॥

एकादेशे कृत इति । अयादेशात् परत्वादेकादेश
इति भावः ॥

स्थानिवद्भावादिति । श्रुतेर्लिङ्गं दुर्बलमिति स्थानिव-
द्भावो न बाध्यते ॥

अथवेति । न ह्यव्यात्यापरः खितप्रत्ययः सम्भवति ॥

(उद्घोषः) खशैवेति । 'कर्तार'इति विकरणस्यैवार्थनिर्देश
इति तैदमिमानः ॥

यथेति । सार्वधातुकविशेषण कर्तृप्रशङ्गमिति भावः ॥

नन्यादेशोचरमेकादेशे ह्रस्वभावितोऽभावात् दोषोऽत आह—
परत्वादिति ॥

ननु शापिततदन्तविष्यभावनसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वं बाध्यतामत
आह—श्रुतेर्लिङ्गमिति । स्थानिवत्त्वं भूतम्, तदन्तविष्यभा-
वस्तु केन इति भावः ॥

(१२२७ विधिवृत्तम् ॥ ६।३।३ आ. ३०)

२९११ पदस्य पदाज्यातिगोपहतेषु

॥ ६।३।५२ ॥

(पदादेशाधिकरणम्)

(६४५३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनं

पदोपहृतार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पदोपहृतार्थम् । पादेनोपहृतं—पदोपहृतम् ।

'तृतीया कर्मणि' (६।२।४८) इति पूर्वपदप्रकृतिसरत्वे
पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) पादशब्दो गृयादित्वात्, 'खाश्रयिमादन्ता-
नाम्'इति वाऽऽश्रयुदात्तः, तदादेश आन्तधात्वापरात् एव प्राप्नो-
तीत्याह—पदादेश इति ॥

१ कुमारीगौरितरेति । केपटके 'कुमारी गौरितरा' इति वृत्त-
पाठः । मेघदूतके ३ 'कुमारीगौरितरा' इति धामाधिक पठ पाठः ॥

२ 'इति स्यात्' इति च. स. पाठः ॥

३ 'प्रतिषेध उत्तरपदाधिकारे' इति च. पाठः ॥

४ तदभिधान इति । अद्वयत्वं इत्यत्र विज्ञानयोः द्रव्यभाषी वदति ॥

इति मरुत्तपराशर्येऽपि शास्त्रमिति भावः । एव च 'कर्तारं दाप' इत्यत्र
सार्वधातुके परे कर्मणे कर्तारं इति केदरेऽभिधानं यथावतः । 'अत्रापि दाप
व्यवधानम्' इति तु मते कर्मणे सार्वधातुके पर इत्येवार्थः ॥

५ 'पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनम्' इत्यत्र वदति ॥ 'पदोपहृतार्थम्'
इति श्रुतेरिति च. स. पाठः ॥

पदोपहतमिति । अत्र 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरूपेऽन्तोदात्तत्वं भवति । तत एकादेशः 'खरितो
वाऽनुदाते पदादौ' इति पक्षे खरितः, पक्षे वृद्धातः ॥

(उद्योतः) पदादेशोऽत्रादेन्तः ॥ अदन्तानामिति । अन्ते-
न्तानामिति पाठेऽपि एव वार्थः ॥

भाष्ये—पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपे इति । परत्वादेकादेशात्पूर्व-
स्वर इत्यर्थः ॥

(६४५४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपदेशिवद्वचनं च खर-
सिद्ध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशिवद्भाष्यश्च वक्तव्यः ॥

किं प्रयोजनम् ?

स्वरसिद्ध्यर्थम् । उपदेशावस्थायामन्तोदात्त-
निपातने कृते समासस्वरेण बाधनं यथा स्यात् ।
पदाजिः, पदातिः ॥

(प्रदीपः) उपदेशिवद्वचनमिति । यथोपदेशिनः
स्वरः सतिशिष्टेन स्वरेण बाध्यते तथाऽस्यापीत्यर्थः ॥

समासस्वरेणेति । समासाश्रयेण कृत्स्वरेणेत्यर्थः ॥

(उद्योतः) कृत्स्वरेणेति । समासान्तोदात्तत्वापवादसा-
कृदुचरपदप्रकृतिस्वरस्येत्यर्थः ॥

(१२२८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३१)

२९१२ पद्यत्यतदर्थे ॥ ६ । ३ । ५३ ॥

(६४५५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ पद्मावे इके चरतावुपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) पद्मावे इके चरतावुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । पादेन चरति-पदिकः ॥

(प्रदीपः) पदिक इति । 'पर्णादिभ्यः षष्ठ्य' इति षष्ठ्य-
प्रलयः ॥

(१२२९ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३२)

२९१५ वा घोषमिश्रशब्देषु

॥ ६ । ३ । ५६ ॥

(६४५६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्के चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्के चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्चि-
ष्केण । पादनिष्केण ॥

(१२३० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३३)

२९१६ उदकस्योदः संज्ञायाम्

॥ ६ । ३ । ५७ ॥

(उदादेशाऽधिकरणम्)

(६४५७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञायामुत्तरपदस्येति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात्—लोहितोदः । क्षीरोद इति ॥

(प्रदीपः) उदकशब्दसमानार्थं उदकशब्दो विद्यते, तथा च
'अप्रसन्नः प्रसन्नोदम्' इत्यवज्ञायामप्युदकशब्दः प्रयुज्यते । संज्ञायां
तत्त्वकशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थमुदादेशविधानमित्याहुः । एतदन्त्ये
न युज्यन्ति, एवमभ्युपगमे वक्ष्यमाणो विकल्पोऽनर्थकः स्यात् ॥

(उद्योतः) एतदन्त्य इति । एवञ्च प्रसन्नोदमिति प्रयोगो-
ऽसाधुरिति सूत्रबलादवसीयत इति भावः । न्यवस्यार्थं स इत्यपदे ॥

(१२३१ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३४)

२९१८ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्य-

तरस्याम् ॥ ६ । ३ । ५९ ॥

(एकहलादिपदाक्षेपभाष्यम्)

एकहलादाविति किमर्थम् ?

उर्दकस्थानम् ॥

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् वचनेऽत्र प्राप्नोति, एतद-
न्येकहलादि ।

किं कारणम् ?

एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाचः, उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च
वर्णानाम् । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् न द्वौ युगपदु-
च्चारयति ।

तद्यथा—गौरित्युक्ते यावद्गकारे वाक् प्रवर्तते,

खोदः खञ्जायाम्' इत्येव पिल मन्तेते । 'न वेति विभाषा' इति घृणे
भाष्ये 'एक हलादौ' इति सूत्रस्याभावात्विभाषावस्योकारात् । एव च एक-
हलादाविति सूत्रमज्ञायाम् पूर्वमासमेवोदादेशे विकल्पपत्तीत्याशयः ॥

६ 'उर्दकस्थानम्' इति च. छ. पाठः ।

७ 'एकहलादावित्युच्यमानेऽत्रापि' इति ट. पाठः ।

८ 'अत्रापि' इति च. छ. छ. क. पाठः ।

९ 'न द्वौ युगपदु' इति च. छ. छ. पाठः ।

१ अत्रादन्त इति । सूत्रे प्रह्लादोऽदन्त इत्यर्थः । उत्तरसूत्रे पदिति ह्रस्व-
नादेशविधानात् ॥

२ अदन्तानामिति । साहचर्यादमन्तानामिति सूत्रपाठेऽप्येत्यर्थः ॥

३ ननु समासान्तोदात्तत्वेन बाधयेति अन्तोदात्त एव स्यादिति नाभिधा-
पयितुं भाट्ट—समासाश्रयेणेति ॥

४ नैतद्वर्तिनमिति अ. क. पाठः ।

५ एवमर्थः स इति । एवमह्लादिति वक्ष्यमाणो विकल्पो व्यवाचा-
र्थः, तेन यदा पुराविश्वतोदात्तमिति कदा तदा पूर्वमिति चेन्न 'उर्दक-

न तावदौकारे न विसर्जनीये । यावदौकारे, न ताव-
द्रकारे न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये, न ताव-
द्रकारे नापि औकारे । उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णा-
नाम् । उच्चरितो वर्णः प्रध्वस्त इति ।

अथापरः प्रयुज्यते, न वर्णो वर्णान्तरस्य सहायः॥

(प्रदीपः) एकहलादाविति किमर्थमिति । अति-
प्रसङ्गनिवारणायानध्योदनर्थमिति भावः ॥

एतदपीति । संधारणस्यैवादिवात् ॥

एकैकवर्णवृत्तित्वादि । यनेकस्य वर्णस्य युगपदु-
च्चारणं स्यात्तदा स्थानशब्द एकहलादिर्न स्यात् । कमोच्चारिता
अपि वर्णा यच्चवतिष्ठेत् पदादिषु तदा स्थानशब्दे युगपद्व-
योद्वयलम्भादादित्वं स्यात् । यतस्तु नोच्चारणे नाप्युपलब्धौ
वर्णानां योगपचम् । तस्मादेकस्यैव हल आदित्वमिति नार्थ एक-
प्रद्वयेन । 'हलादी' इत्येवाजादिनिवृत्त्यर्थं वक्तव्यमिति भावः ॥

(उद्घोषः) 'किमर्थम्' इति किञ्चिद् शेष इत्याह—अति-
प्रसङ्गेति ॥

भाष्योक्तं हेतुद्वयं प्रतिपादयति—यचनेकमेवेति । एकशब्दः
संख्यावाचीति भावः । एकप्रद्वयेनसंख्यायामाशेषो न तु हलादिप्रद्वय-
सापीत्याह—एकप्रद्वयेनेति ॥

(एकहलादिप्रद्वयप्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि 'एकहलादी' इत्युच्यते, सर्वश्रेयैक-
हलादिः । तत्र प्रकर्षमिति विंशत्येते—साधीयो य
एकहलादिरिति ।

कश्च साधीयः ?

यत्रैकं हलमुच्चार्यामुच्यते ॥

(प्रदीपः) तत्र प्रकर्षमतिरिति । असहायवाच्येक-
शब्द आश्रीयते, समानजातीयस्य सहायत्वेन प्रसिद्धतर इति
स एव निवर्त्यते । तत्र यद्यप्युच्चारण उपलब्धौ वा वर्णा वर्णस्य
न सहायत्वभाषि 'युद्धौ कृत्वा सन्निविष्टः' इत्यनेन न्यायेन
यस्मानन्तरं द्वितीयो हल नोच्चार्यते सोऽसहायो हलादिरस-
इत्याश्रीयते ॥

(उद्घोषः) असहायवाच्याशयेन परिहार इत्याह—अस-
हायेति । यद्यपि 'अतिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवम्' इत्यादौ विनावी-
योऽपि सहायः, तथापि स न प्रसिद्धतर इत्यर्थः । समानजातीयस्य

१ अथापर इति । यद्यपि 'यवान्' इत्यत्र सहायस्यैव अन्वयेऽप्यत्र यत्-
न्यते तथापि सहाय एक एव, न वर्णो वर्णान्तरस्य सहायो भवितुमर्हति—
इति तदर्थः ॥

२ 'वर्णस्य सहायः' इति ट, छ, पाठः ॥

३ अतिप्रसङ्गेति । यत्रैकहलादीनामपि अन्वयेऽप्यत्र यानि हलादी-
नामेन तत्रैकप्रकारेणान्वयस्य 'एक' शब्दस्य नास्तीत्यर्थः ॥

४ 'सहायस्यैवादिवात्' इति छ, घ, पाठः ॥

५ यच्चवतिष्ठति । यतो वर्णावृत्तयामेव उपलब्धौ वा येषामपि नास्ति
अतो नार्थ एकप्रद्वयेनेत्यर्थः ॥

६ हेतुद्वयं—पक्षवर्णवृत्तित्वादि, सहायत्वप्रतिपादय—इति हेतुद्वयम् ॥

योजयितव्यत्वेन ॥ तत्र यच्चपीति । यच्च सर्वत्र वर्णस्यसहाय-
त्वावश्यकमितिप्रतिष्ठितिरिति भावः ॥ तदापीति । यौद्धं साहायकमाश्रित्य
व्यासप्रतिष्ठितिरिति भावः ॥ तदेव दशयति—यस्मानन्तरमिति ।
भीष्मसंस्मृतं सहायानाञ्चैकशब्दादयमेव—इत्यन्ये ॥

(१२३२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ भा. ३५)

२९२० इको ह्रस्वोऽडधो गालवस्य

॥ ६ । ३ । ६१ ॥

(हस्ताधिकरणम्)

(६४५८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे ॥ * ॥

(भाष्यम्) इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—अलायुक्कर्कन्धुहन्मुफळम्—इति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

(प्रदीपः) उत्तरपदमान इति । यस्यान्यापेक्षया
व्यभिचार्युत्तरपदत्वं तस्मादपीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) मानशब्दः कार्त्तव्यवाचीत्याह—यस्येति ॥

(६४५९ उपसंख्यानफलवोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वान्ते लोकविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोकविज्ञानादि यदेतत् सर्वान्त्यं पदं
तस्मिन् पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं स्यात् ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यपरोधकभाष्यम्)

अथवा एवं विग्रहः करिष्यते—अलायुक्कर्क-
न्धुश्च—अलायुक्कर्कन्ध्वो, अलायुक्कर्कन्ध्वो च हन्मू-
श्च—अलायुक्कर्कन्धुहन्मूश्च, अलायुक्कर्कन्धुहन्मूनां
फलं—अलायुक्कर्कन्धुहन्मुफळम्—इति ।

यद्येवं हन्मूः पूर्वनिपातः प्राप्नोति ।

राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) अलायुक्कर्कन्ध्वाविति । पातिपरत्वाभा-
वादेकवद्भावो न कृतः ॥

यद्येवमिति । 'अरुणाचूतम्' इत्यनेन । त्रयाणां ॥ द्वन्द्वे
तस्यै तदपेक्षितोऽन्वयान्तरत्वाभावात् पूर्वनिपाताप्रसङ्गः ॥

० 'लुक्पठ्यते' इति छ, पाठः ॥

१ भाष्यस्वरसहितवि । 'यद्वादाकिमिषादने' इति सूत्रे असहाय इति
विशेषणस्याप्यत्र यत्र विशेषणस्यैव केवलं एकशब्दं ज्ञादीयेते तत्र स शब्दः
सहायवाच्येय, सहायत्वात् ॥ यत्रात्र 'यद्वादाकिमेव' इत्यपि एकशब्दः
सहायवाच्येय भाष्यस्यैव ॥

२ यस्यान्यापेक्षयेति । यथाकथञ्चिद् यतोत्तरपदत्वं तस्मिन्नि परतो
ह्रस्व इत्यर्थः । तेन सर्वं पूर्वपदस्य हन्मूश्चपेक्षया पूर्वपदस्येति तस्मिन्
परतो 'अन्वय' शब्दस्य ह्रस्व विधितिः ॥

३ 'सर्वान्ते हि लोकः' इति घ, छ, झ, पाठः ॥

१० 'सर्वान्ते' इति घ, पाठः ॥

(उद्योतः) तच्चे तरङ्गिनद्वैत इति । द्वयोरेकस्य निर्धारणे एव तद्विविधानात् द्वयोरेव समस्ते तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्ये प्रकारान्तरबोधकभाष्यम्)

अथवा एवं विग्रहः करिष्यते—दन्भावाः फलं—दन्भु-फलं, कर्कन्धूश्च दन्भुफलं च—कर्कन्धुदन्भुफलम्, अलावुश्च कर्कन्धुदन्भुफलं च—अलावुकर्कन्धुदन्भु-फलमिति ।

एवमपि फलेनाकृतोऽभिसंबन्धो भवति ।

नैप दोषः ।

प्रत्येकं फलशब्दः परिसमाप्यते ॥

(प्रदीपः) प्रत्येकमिति । 'ओरन्' इत्यत्र फले लुकि कृते ननुसंकाश्रयं हस्तस्वम्—इति प्रकारान्तरेणोक्तं भवति ॥

(उद्योतः) ननुक्तमाप्ते, प्रत्येकं फलशब्दसंबन्धो न युक्त इत्याशङ्क्य प्रकारान्तरेणैव फलवाचित्वमलम्बादेः, वरफलसपत्न्या तु प्रत्येकं फलशब्दसमोक्तिरुक्त्या—ओरजिल्लप्रेति । 'ओरन्' इत्यस्य श्रित्यर्थः ॥

(६३६० प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इयङ्कुवङ्गव्ययप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इयङ्कुवङ्गभाविनामव्ययानां च प्रति-षेधो वक्तव्यः । श्रीकुलम्, भूकुलम् । कौण्डीभू-तम्, कुण्डीभूतम्—वृषकुलम् ॥

(पर्युदासभाष्यम्)

अभङ्कुंसादीनामिति वक्तव्यम् । भ्रुकुंसः, भ्रू-कुंसः । भ्रुकुटिः, भ्रूकुटिः ।

अपर आह—अकारे भ्रुकुंसादीनामिति वक्त-व्यम् । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः ॥

(उद्योतः) 'इयङ्कुवङ्' इति निषेधनिषेधमाह—भाष्ये—अभू इति ॥

(१२३३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३६)

१२२१ एकतद्धिते च ॥ ६ । ३ । ६२ ॥

(एकतद्धितेपदप्रयोजनभाष्यम्)

एकतद्धिते किमुदाहरणम् ?

एकत्वम्, एकता—इति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनाप्येतत् सिद्धम् ।

कथम् ?

'तसिलादिष्व्वा कृत्वसुचः' (६।३।२५) इति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—एकस्या आगतं—एकल-प्यम्, एकमयम् ।

इदं चाप्युदाहरणम्—एकत्वम्, एकता ।

ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति ।

न सिद्ध्यति ।

उक्तमेतत्—*त्वतलोर्गुणवचनस्य—इति ॥

(प्रदीपः) त्वतलोर्गुणवचनस्येति । एकशब्दो यदा संख्यावाची तदा गुणवचनः, यदा असंख्यावाची तदा गुणव-चनो न भवति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तसिलादिष्विति । तसिलादिषु त्वतला-वपि परिगण्येते । 'त्वतलोः—' इति तस्यैव नियामकमिति भावः ॥ नन्वे-कशब्दस्य संख्यावाचितया गुणवचनस्यमस्यैवेत्यत आह—एकशब्द इति । विन्ध्यसेतत्, गार्कजरस्यत्रोषस्यभाष्योक्तरीत्या संख्या-शब्दानां गुणवचनत्वाभावात् ॥

(उत्तरपदे पदप्रयोजनभाष्यम्)

अथोत्तरपदे किमुदाहरणम् ?

एकशरी ।

नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ।

कथं पुंवद्भावः ?

समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः ।

इदं तर्हि—एकस्याः क्षीरं—एकक्षीरम् ।

इदं चाप्युदाहरणम्—एकशरी ।

ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति ।

न सिद्ध्यति । 'न कोपधायाः' (६।३।३७) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

नैपोऽस्ति प्रतिषेधः ।

उक्तमेतत्—*कोपधप्रतिषेधे तद्धितव्युग्रहणम्—इति ॥

(प्रदीपः) उक्तमेतदिति । 'न कोपधायाः' इति प्रति-षेधाभावे 'जिवाः पुंवत्' इत्यनेनात्र पुंवद्भावो न तु 'पुंवत्कर्मभा-रय' इत्यनेन, तस्य प्रतिषिद्धार्थत्वात् । अथोच्यते—परत्वा-त्कर्मधारयलक्षणेन पुंवद्भावेन भाव्यमिति । नैतदस्ति । परत्वा-श्रयणे हस्तत्वेनैवानेन परत्वाद्भाष्यम् । भाष्यकारस्तु तात्पर्य-णोदाहरणत्वमस्य निराकृतवान्, रूपस्यान्यथासिद्धत्वात् ॥

(उद्योतः) ननु 'उक्तमेतत्' इत्यादि न्यर्थम् । प्रतिषेधवि-

शारीनारम् इति निषेध इत्यर्थम् ॥

१ 'एकता' इत्येव इतिग्रन्थरहितः पाठः अ. पुच्छे ॥

२ 'कथं पुंवद्भावः' इति अ. च. पाठः ॥

३ आकटोति । तत्र हि त्वे गुणवचनसंज्ञावाच्येतिभिः संज्ञाभिः—उदवा-

दित्येकमिति—वाच्यं नञ्वा लुपतिपुच्छम् । एवञ्च उदवादिष्वप्यतिरिक्तत्वं गुण-वचनत्वमिति उदवादिष्वपि वदन्त्यस्य न गुणवचनत्वमिति भावः ॥

१० 'पुंवद्भावः' इति पदं अ. पुच्छे न दृश्यते ॥

१ इति भाव इति । एवञ्च एवमाद्ये 'अस्याप्युदरम्' इत्येतन्न भवेति एतदुपपन्नं न पूर्वनिपातप्रसङ्गः ॥

२ 'अथवा इत्यस्या' इति अ. च. पाठः ॥

३ 'फलसम्बन्धस्य एवातिरिक्तत्वात् आह' इति अ. च. पाठः ॥

४ 'भूकुलम्' इति अ. च. अ. च. पाठः ॥

५ 'कौण्डीभू' इति अ. च. अ. च. पाठः ॥

६ निषेधनिषेधेति । इयङ्कुवङ्गव्ययप्रतिषेध इति निषेधस्य 'अभू'—

यस्य 'यवकनेधारम्' इत्यस्यान्तः । किञ्च समानाधिकरणलक्षणः पुनरुक्त इत्यन्युक्तम्, परस्मै कर्तृधारयलक्षणस्यैवौचित्यादृत्याह—न कोपभाषा इतीति ॥ चावययेणेति । भिन्नानि सूत्रसिद्धयेन—सूत्रसैन्यपार्यपत्त्याभावेनेत्यर्थः । कृते त्रिदनेव प्राप्तेः वीत्यन्यत् । न च भाष्यकारोदाहरणान्यपि 'सर्वनामो वृत्तिमात्रे' इत्यनेन सिद्धान्तिं वाच्यम् । एतच्छ्रुतद्वाराभ्यान्वा तस्य चावित्यन्वकल्पनात् । यत्तु एतस्मादेव शापकादेव तद्विरोधप्रतिरिति, तत्र, 'दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच्' इति सूत्रस्यार्थविरोधापत्तेः ॥

(१२३४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ अ. ३०)
२९२५ खित्यनवययस्य ॥ ६।३।६६ ॥

(६४६१ सूत्रार्थोपपत्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खिति हस्याप्रसिद्धिरनजन्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खिति हसस्याप्रसिद्धिः । कालिम्मन्या । हरिणिम्मन्या ।

किं कारणम् ?

अनजन्तत्वात् । मुमि कृतेऽनजन्तत्वात् हसत्यं न प्राप्नोति ॥

(मदीपः) खिति हस्याप्रसिद्धिरिति । इह हस्यद्वयाऽप्युपस्थापितेऽप्या पूर्वपदस्य विशेषणादजन्तस्य हसने भाष्यम् । पूर्वपदेन त्वपि विशेष्यमागे बाधन्यादिष्वपि हसत्वप्रसङ्गः । तत्र मुमि कृतेऽनजन्तत्वात् हसत्वप्रसङ्गः । अथ स्तनन्धयादिषु सावकाशो मुमागमः कालिम्मन्यादिषु हसत्वेन बाध्यते, तथापि मुमि प्राप्नोतीति मुमयो यत्नः कर्तव्यः ॥

(उद्घोतः) पूर्वपदस्येति । 'उत्तरपदे' इत्यनेनास्य वाक्यस्य तद्वदित्वात्पक्षेकदेशागमुमानादिति भावः ॥ तत्र मुमीति । श्वोरपि निरुपक्राश्वेन परत्वादिति भावः ॥ स्तनन्धयादिविधिति । कलाभावाद्वलप्राप्तिं नन्वेति ॥ मुमि प्राप्नोतीति । अपवादं हसने नाभादिति भावः ॥

(६४६२ उपपत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु हस्यान्तस्य मुम्बचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

हस्यान्तस्य मुम्बवतीति वक्तव्यम् ॥

(श्रवीपः) अत्रोत्तरमाह—सिद्धं त्विति ॥

(६४६३ प्रकारान्तरेणोपपत्तिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सन्नियोगाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा सन्नियोगः करिष्यते ।

क एष यत्नश्चोद्यते सन्नियोगो नाम ?

चकारः कर्तव्यः—मुम् च ।

किं च ?

यद्यान्यत्प्राप्नोति ।

किञ्चान्यत् प्राप्नोति ? हसत्वम् ।

सिध्यति । स्यं तर्हि भिद्यते ॥

यद्यान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं—खिति हस्याप्रसिद्धिरनजन्तत्वाद् इति ।

परिहृतमेतत्—*सिद्धन्तु हस्यान्तस्य मुम्बचनात्* इति ।

तत्तर्हि हसप्रद्वयं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

"इतो हसोऽङ्यो गालवस्य" (६१) इति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, पट्टीनिर्दिष्टेन चेदार्थः ।

'खिति' इत्येषा सप्तमी 'हसः' इति प्रथमायाः पट्टीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (११।६६) इति ॥

(श्रवीपः) सन्नियोगादेति । सन्नियोगः—शौगपयमित्यर्थः ॥

खितीत्येषा सप्तमीति । इह सूत्रे हसस्य विधीयमानत्वात् खितीति सप्तम्या पट्टीप्रकल्पनं नास्ति । उत्तरसूत्रे तु खितीत्यनुवृत्ता सप्तमी 'हसः' इति प्रथमायाः पट्टी प्रकल्पयति । तत्र कालिम्मन्यादिषु स्तनन्धयादिषु च परजन्यवक्ष्णप्रभृत्या कृते हसत्वे हस्यान्तस्य मुमागम इति हस्यमुमागमयोर्निमित्तनिमित्तप्राधादुत्तरागपवादभावाभावः ॥

(उद्घोतः) सन्नियोग इति । 'अर्द्धपद' इति सूत्रे 'मुम् च' इति पाठ्यमित्यर्थः ॥ यदि मुपिचौ सप्तम्या प्रथमायाः पट्टीकल्पनं तर्हिहापि स्यादत आह—इह सूत्रे इति ॥ उत्तरसूत्रे त्विति ।

१ 'भिनापि सूत्र सिद्धत्वेन' इति ग. घ. च. पाठः ॥

२ एतच्चादेव—'सर्वनामो वृत्तिमात्रे' इत्यत्र चार्थ 'उक्तमेतत्' इति भाष्यदेव ॥

३ अस्य—सर्वनामो वृत्तिमान् इत्यस्य ॥

४ भाष्यविरोधापत्तेरिति । अत्र हि सूत्रे 'एष सार्द्धं सर्वनामो वृत्तिमात्रे पुनरुक्तो वाच्यः, दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्' इत्युक्तम् । अथ तद्विरोधस्यापत्तिरिति वक्तुमशक्यमिति तत्पर्यम् ॥

५ 'हस्याप्रसङ्गः' इति क. छ. पाठः ॥

१ 'मुमयोयं यत्नः' इति न. द. पाठः ॥

२ उत्तरपदे इति । उत्तरपदस्य तत्पूर्वपदस्यावयवत्वेत्यस्यापि विशेषनादित्यर्थः । यत्तुतोऽन्यवयवस्य पूर्वपदत्वात्तदेव पूर्वपदमेत्युक्तिः । अन्यथा तद्वदित्यागमुमानादिवैयर्थ्यादित्यस्य आद्येऽन्यपानुपपत्तिरिति सर्वोदितमुपपत्तेन विधिनिमित्तप्राधादिविरोधादिद विवरणमहमिति प्राहुः ॥

३ 'स्तनन्धयादिषु' इत्यस्य च. उच्छेद एव न पाठः ॥

४ 'हस्ये' इति छ. पाठः । 'कृते हस्यान्तस्य' इत्येव पाठः च. न. पुनरुक्तो ॥

तत्रातुवृत्तिसामर्थ्यादियमर्थः—‘पूर्वसूत्रेण यो हस्तो विहितस्त-
दन्तस्य मुम्’ इति ॥ नन्वेवं स्तनन्धयादिषु दोषोऽत आह—तत्र
कालिमित्यादि ॥ उत्सर्गापवादभावाभाव इति । वापकत्वाभाव
इति यावत् ॥

(एकदेक्षिन उपपत्तिभाष्यम्)

अथवा खिति ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । खित्यन-
न्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा भूतपूर्वगतिर्विद्वा-
स्यते—अजन्तं यद्भूतपूर्वमिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । पर्जन्यवद्वक्ष्यमाणप्ररूपा ह्रस्वस्यापि
ह्रस्वेन भाव्यमित्येकविषयत्वात् ह्रस्वमुमागमयोः उत्सर्गापवादभा-
वाभावात् ह्रस्वमुमागमयोर्विरोधाच्च मुमि कृते भूतपूर्वाज-
न्तत्वाभयेन ह्रस्वः प्रवर्तते ॥

(उद्द्योतः) ननु भूतपूर्वगत्याभयेनेऽपि स्तनन्धयादिषु साव-
काशमुमः कालिम्भ्यादौ ह्रस्वेन वाच्यः स्यादत आह—पर्जन्यव-
दिति । ‘एकविषयत्वात्’ इत्यनेन द्वयोर्निराकाशस्वरूप उत्सर्गाप-
वादभावाभावे हेतुशक्तः । विरोधाच्चेति पाठः । अनेन प्रथम मुमः
प्रवृत्तौ निमित्तस्य विप्रतिषेधस्य प्रवृत्तिबीजं दर्शितम् । मुमि हस्ता-
प्रवृत्तेर्विरोधः । विरोधाभावाच्चेति पाठे तदुक्तिफलं चिन्त्यम् ॥

(पूर्वपक्षिण उपपत्तिभाष्यम्)

अथवा ‘कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्’ यत्र कार्यं
तत्र द्रष्टव्यम् खिति ह्रस्वो भवतीत्युपस्थितमिदं
भवति—अथ इति । तत्र वचनादनजन्तस्यापि
भविष्यति ।

इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति—वाक्यमन्य इति ।
नैतदस्ति । इक इति वर्तते ।

एवमपि खट्वमन्यः, अत्र न प्राप्नोति ।

नैप दोषः । आद्यग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘ऊयापोः संज्ञाछन्दसोर्यदुलम्’ (६३) इति ॥

(प्रदीपः) तत्र वचनादिति । पूर्वपदेनावृत्तिष्वेव्यते
खित्यनेन च । तत्र ‘येन नाव्यवधानम्’ इति न्यायेन मुमि
कृते एकह्रस्ववद्विषयाचो ह्रस्वप्रवृत्तिः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवमपि कीलालपंमन्यः, शुभंयंमन्यः—अत्र न
प्राप्नोति ।

तस्मात् पूर्वोक्तावेव परिहरौ ॥

(१२३५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३८)

२९२७ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च

॥ ६ । ३ । ६८ ॥

(मुमोऽधिकरणम्)

(सूत्रप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

अमः प्रत्ययवदनुदेशो किं प्रयोजनम् ?

(६४६४ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशो प्रयोजन-
मात्त्वपूर्वसवर्णगुणेष्वङ्गवङ्गादेशाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमः प्रत्ययवदनुदेशो आत्वपूर्वसव-
र्णगुणेष्वङ्गवङ्गादेशाः—प्रयोजनम् ।

आत्वं प्रयोजनम्—गामन्यः ।

पूर्वसवर्णः प्रयोजनम्—लामन्यः ।

गुणः प्रयोजनम्—नरमन्यः ।

इयङ्गवङ्गौ प्रयोजनम्—अयमन्यः, भुवमन्यः ॥

(६४६५ प्रयोजनाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशो आत्व-
पूर्वसवर्णाप्रसिद्धिप्रथमा-
त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमः प्रत्ययवदनुदेशो आत्वपूर्वसव-
र्णयोरप्रसिद्धिः ।

किं कारणम् ?

अप्रथमात्वात् । प्रथमयोरित्युच्यते, न चात्र
प्रथमां पश्यामः ।

किं च भोः ‘आत्वं प्रथमयोः’ इत्युच्यते ?

न खलु प्रथमयोरित्युच्यते, प्रथमयोरिति
विज्ञायते ।

कथम् ?

अमृशसोरित्युच्यते, त एचं विज्ञास्यामः—शस्स-
हचरितो योऽमृशब्दः ।

कश्च शस्सहचरितः ?

प्रथमैव ॥

१ ‘विरोधाभावाच्च’ इति क. छ. पाठः ॥

२ चिन्त्यमिति । विप्रतिषेधस्य प्रवृत्तिबीजमदर्शनायैवायं कृत्वा—इति
विश्लेषेव चिन्त्यम् । परस्वस्य स्वव्यवधानेन ह्रस्वत्वस्य मुमि भूतपूर्वगत्या-
भयमिति चेदप्यपवादात् ॥

३ ‘वाक्यमन्यः’ इत्येव ककारपरित्त इति शब्दपरिहारात् पाठ छ. गुणके छ.
उद्देव ॥

४ ‘भुवमन्यः’ इति छ. छ. ट. पाठः ॥

५ आत्वम् ‘ओतोःस्तुतो’ (६११५२) इत्यनेन, पूर्वसवर्णम् ‘प्रथमयोः
पूर्वसवर्णा’ (६११५००) इत्यनेन ॥

६ ‘सस्य सह’ इति छ. छ. पाठः ॥

७ ‘परितोऽम् शब्द’ इति क. छ. पाठः ॥

ननु च प्रत्ययवदनुदेशाद्भवति ।

न सिद्ध्यति ।

किं कारणम् ?

(प्रदीपः) शस्त्रसहचरित इति । साहचर्यं विशेषस्मृतिहेतुर्भवति, यथा—रामलक्ष्मणाविति, तथा 'ओतोऽमृगयोः' इत्यन शस्त्रसहचरितस्यानो ग्रहणादन्यस्य ग्रहणाभावः ॥

(उच्यते) भाष्ये—अम्भादः—प्रथमैवेति । प्रथमापदं द्वितीयाद्याभ्यां चोच्यते ॥

(१४६६ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सामान्यातिदेशो हि विशेषो-
नतिदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो-
ऽनतिदिष्टो भवति ।

तद्यथा—ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यत् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं मातरे कौण्डिन्ये वा, न तदतिदिश्यते । पथमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते । यद्विशिष्टं द्वितीयैकवचने भवति—प्रथमयो-
रिति, न तदतिदिश्यते ॥

(प्रदीपः) सामान्यातिदेश इति । सामान्यस्य शब्दार्थत्वाद्विशेषाणां स्वशब्दार्थत्वात्सामान्यशब्दोपादानेनाति-
देशः क्रियमाणः सामान्यनियन्धनमेव कार्यं प्रापयति, न तु विशेषनियन्धनम् । विशेषोऽन्धाधयेण तु अतिदेशे क्रियमाणे, तस्मिन् विशेषे यत्कार्यं सामान्यनियन्धनं विशेषनियन्धनं च तत्सर्वमिति दिश्यते । आत्सर्ववत्सर्वगवत् गुणस्याप्यसिद्धिर्येकत्वा ॥

(उच्यते) ननु सामान्ये विशेषाणामन्तर्भावार्थं तदतिदेशे विशेषानतिदेशोऽत आह—सामान्यस्येति । तत्तत्तद्वैयर्थ्येण स्यात्, न तु आलादिकमित्यर्थः ॥ नन्वेव तुल्यभावाद्विशेषातिदेशेऽपि सामान्यकार्यानापि रिति 'अग्रप्रत्ययवत्' इत्युच्यतेऽपि नैरतिदिष्टत आह—विशेषादतिदेशेति । न्याय्योपसिद्धौ व्यापकस्य नियमेनोप-
स्थितेति भावः ॥ गुणस्यापीति । 'नरमन्यः' इत्यादौ । तैसापि सर्वनामस्याननिमित्तत्वेन विशेषकार्यत्वात् । यद्वच्च भाष्येऽमुपलक्षण-
मिति भावः ॥

(१४६७ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वच-
नात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

१ गुणस्यापीति । नरमन्य इत्यन 'ऋतो हि सर्वनायस्थानयोः' (१४११०) इत्यस्यापि ॥

२ व्याप्योपरिधत्ताविति । व्याप्यस्य विशेषपर्यवस्येपरिधत्तस्य व्यापकस्य शास्त्रावयवस्य नियमेनोपरिधत्तविरिति भावः ॥

३ तद्यथा—ऋतो हि सर्वनामरक्षणोदिति गुणस्यापि ॥

४ भाष्यमिति । आत्सर्ववत्सर्वगवत्तद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥

५ सहविषयापि मत्तम्भग्रुपपत्त्यति—अथाम्भादयेति ॥

कथम् ?

द्वितीयैकवचनवद्वचनात् । द्वितीयैकवचनवद्व-
चनीति चकव्यम् ॥

(१४६८ प्रकारान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथैकशेषनिर्देशोऽयम् । अम् च
अम् च—अम् । इच एकाचोऽम् भवति, अम्प्रत्य-
यव्याप्तिन् कार्यं भवति ॥

(प्रदीपः) एकशेषनिर्देशाद्वेति । यपि सहविषया-
मेकशेषः, अत्र च तस्या असम्भवं, अंमगमस्य विधेयत्वात्—अ-
परस्यमः प्रत्ययविशेषणत्वात् ; तथापि जातिपक्षाधयेण दृष्टावर्थः
प्रत्याख्यात एकशेषः सहविषयाया अभावेऽपि सर्वापरिभाषा-
दृष्ट्याहं विज्ञायते ॥

(प्रयोगसाधनाक्षेपभाष्यम्)

अथैह कथं भवितव्यम्—ध्रियं मन्यते ब्राह्मण-
कुलम्—ध्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलम्, आहोसिच्छि-
मन्यमिति ?

ध्रियंमन्यमिति भवितव्यम् ।

'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इति लुक्कसात्
भवति ?

(प्रदीपः) अथेति । अत्र विषये श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले
स्त्रील्लपरेत्येवमेव वर्तते, यथा प्रजादयः पुंयोगात् स्त्रियां
वर्तमानाः स्त्रील्लपरेत्येवमेव वर्तते ॥

(उच्यते) ननु यथा गृहपत्योऽपि वर्तमाना अपि स्त्रील्लं
न लब्धन्ति, एवं श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्तमानाः स्त्रील्लपरेत्येवमेव
इति कथं लुक्कारित आह—अत्र विषये इति । इतिविषये
प्रातिपदिकसेव 'श्री'इत्यस्य कुले इत्यया स्त्रील्लपरेत्यागः, श्रीत्यारोप-
श्चात्र । यत्र तु स्त्रील्लप्रेत्युक्तयोः च लक्षणपादपत्यं इतिस्त्वैव
स्त्रील्लपरेत्याग इति भावः ॥ तत्र इदमन्तर्भावः—यथा गृहपत्य
इति ॥ स्त्रील्लपरेत्येति । शब्दार्थगतत्ववाच्यलिङ्गमित्यर्थः ॥

(वाच्यसामान्यचिन्तया प्रयोगसाधकभाष्यम्)

नाप्राप्ते लुक्प्रत्यय-आरभ्यते । स यथैव 'सुपो
घातुप्रातिपदिकयोः' (२।४।७१) इत्येते वाच्यत
एवं 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्येतमपि लुक् वाधेत ॥

१ संज्ञापरिभाषावदिति । यथा उच्यतेपरिभाषायां विद्वत्पुत्रवैकशेष-
शब्दमपि सर्वेष्वेकशेषेण साधितं सुप्राज्ञमिति । अत्रेति तु नास्तीत्येवमिति, जाति-
पक्षेण निर्वाह्यते । तथा च सहविषयाया अभावेऽपि सुपु च मपु चोपपत्तिः ॥

२ 'स्त्रियमात्रेण मन्यते' इति क. घ. ड. इ. पाठः ॥

३ यत्र स्थितिः । गृहपत्यं योष इत्येव, तत्र हि गृहपत्यामिति प्रसिद्धत-
वान्वयादिद्वयार्थोदतिरिति । अतस्त्वम आहोसिच्छिपदेवैव इत्यं संगणपदे-
नामितीति इति तस्य स्त्रीत्वमेव ॥

(प्रदीपः) नाप्राप्ते लुकीति । अमागमः 'अमप्रत्ययवत्' इत्यतिदेशात् कार्याप्यारम्भविनाशं वर्जयित्वा प्रतिपद्यते । विधानसामर्थ्याद्धि लुक् न प्रतिपद्यते । यथा 'परिधिर्व्यूपो भवति' इति यूपकार्याणि तक्षणे विहाय परिधौ क्रियन्ते । 'अतष्टाः परिधयो भवन्ति' इति वचनात्तक्षणे परिधिवहानिप्रसङ्गात् ॥

(उद्द्योतः) ननु लुक्पक्षे प्रत्ययलक्षणेन गुणापर्यमन्विधानस्य, 'न लुपता' इत्यस्य च विधानसामर्थ्यादनित्यत्वाच्च न प्रवृत्तिरत आह—अमागम इति । अमप्रत्ययो ॥ लुप्तः सन् न गुणदिनिमित्तम्, पदमतिदेशेनायमपि तन्निमित्तं न स्यात् । एवञ्च विधानमेव व्यर्थं स्यादतो लुक् न प्रतिपद्यत इत्यर्थः । आरम्भविनाशं वर्जयित्वा—इत्यस्य 'तदभावे' इत्यर्थः । प्रतिलैष्य लक्षणभेदादेतद्विषयकामागमविधानसामर्थ्यात्तदुत्तरलुकोऽपि बाध इत्याशयः ॥ नन्वेत्यामः इजन्तस्योत्तरपदपरवत्पक्षे समाससंज्ञाप्रातिपदिकसंज्ञोत्तर प्रवृत्त्या प्रातिपदिकान्वयत्वान्वात्कथमन 'सुपो धातुः' इत्यस्य प्राप्तिः ? अत एव 'इदं भूतलक्षणे' इति सूत्रे 'कमण्डलुपाणिमित्यादिसमासाव्यवाङ्क्षणवाचकात्कमण्डलुद्रष्टातृतीया प्राप्नोति' इति भाष्यमुपादानं 'न च लुका सिद्धिः, तस्यैः कृते समासे उवादेन समासप्रातिपदिकान्वयवत्वात्तदप्राप्ते' इति कैयटेनोक्तमिति चेत्, न । 'प्रातिपदिकयोरित्येव बाधते'—इत्यस्य 'पक्षादुपपन्नस्य तदनवयवत्वबोधनद्वारा' इति शेषपूर्णेऽनादोषात् । 'इत्येतमपि'—इत्यस्य 'तत्तदर्थवत् एवमप्रत्ययस्य ग्रन्थमित्येवोपनद्वारा' इति शेषः । सिद्धान्तस्य तु येन नाप्राप्तिग्रायेण मध्येऽपवादम्यायेन च 'सुपो धातुः' इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षापकरोत्याशयः—इति कैयटानुसंधेयः । पदद्वयविरोधात्तस्य कैयटस्य तत्र चिन्त्यतोका—इत्यपरे ॥

(बाध्यविशेषधित्याऽऽक्षेपभाष्यम्)

न बाधते ।

किं कारणम् ?

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्येतस्मिन्नेतद्वारज्यते, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इत्येवमयममानमः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्येतं बाधते, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्येतन्न बाधते ॥

(समाधानभाष्यम्)

पयं तर्हि 'असिद्धं यद्विरुद्धमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वाद्विरुद्धलक्षणस्यामोऽन्तरङ्गलक्षणो लुक् न भवति पयति ॥

(पूर्वपक्षिणः सिद्धान्तभाष्यम्)

नैपा परिभाषेहोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—द्विपन्तपः, परन्तपः—इति ॥ तस्माच्चिह्नमन्यमित्येव भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) द्विपन्तप इति । सयोगान्तलोपो न स्यादिति केचिदाहुः । एतत्तु द्वयोरेकस्य वा तकारस्य श्रुतौ विशेषानन्वधारणात् अन्ये असाधु मन्यमाना अनुस्काराप्राप्तिलक्षणं दोषमाहुः । एवञ्च परन्तप इत्यपि समर्थितं भवति ॥

(उद्द्योतः) समर्थितं भवतीति । अनेनाम्यपक्षस्यैव उक्तत्वं दर्शितम् । एवञ्च भाष्ये 'सयोगान्तलोपो न स्यात्' इति वाचित्कोऽपवाद इति बोध्यम् । एतत्तस्यैव कार्यकालपक्षे बोध्यम् ॥

परे तु 'अथेह कथं भवितव्यम्' इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ताह—'श्रियं मन्यमिति भवितव्यमिति । पूर्वपक्षाह—स्वमोरिते लुक्साधतेति । सिद्धान्ताह—नाप्राप्ते इत्यादि—स्वमोरितेन लुक्कमपि बाधेत—इत्यन्तं । नाप्यवामान्यचिन्तयेति नावः । पूर्वपक्षी बाध्यविशेषचिन्तामाश्रित्याह—न बाधते किं कारणम्—इत्यादि ॥ नपुंसकादित्येतं न बाधत इति बाध्यविशेषचिन्तायामप्याह—सिद्धान्ती—एवं तर्ह्यसिद्धं इति । पूर्वपक्षाह—नेपा—इति, 'इत्येव भवितव्यं' इत्यन्तम् । कार्यकालपक्षेऽपि त्रैपादिकोऽन्तराग्रे नविरुद्धपरिभाषाऽपवृत्तेर्बिम्बनीयपक्षे भाष्ये वार्तिकखण्डकसिद्धान्तिनोक्तत्वाद् व्योदेशपक्षेण साधयितुं शक्यत्वात्त्वेदं प्रयोजनं द्विषमिति अत तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च 'श्रियमन्यः' इत्येव रुपमित्याहुः ॥

(१२३६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३९)

२९२९ कारे सत्यागदस्य ॥ ६।३।७० ॥

(६४६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अस्तुसत्यागदस्य कार

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तुसत्यागदस्य कार उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तुकारः, संख्यकारः, अगदकारः ॥

(प्रदीपः) अस्तुद्वार इति । अभ्युपगमकरणमुच्यते । सत्यद्वारः—उपपकरणम् । असपक्षेऽपि ङाचं परत्वात् बाधित्वा कारशब्दे युग्मं भवति । अगदद्वारः—विपप्रतिपक्षद्वयकरणम् ॥

(उद्द्योतः) 'अस्तु' इति निपातोऽभ्युपगमे । तस्य भावपन्नन्वारद्वयेन समासमाधित्वाह—अभ्युपगमकरणमिति ॥ समयः—

१ विधानसामर्थ्यादिति । अनिवार्यसामर्थ्यात् न लुपतेत्यस्यानित्यत्वमभिलाषमवृत्तिरित्यर्थः । यो हेतोः ॥

२ तदभावे इति । भार्गवपक्षेऽपि तद्विषयकस्य लक्षणव्याप्येऽपि वार्तिकमिति पठ्यते इति भाष्यम् ॥

३ 'विधानसामर्थ्याद्धि लुक् न प्रतिपद्यते' इति प्रदीपशेषमाह—प्रतिपद्यमिति ॥

४ एवञ्च—एवमित्यादि ॥

५ 'इत्येवमप्रत्ययः' इति क. पाठः ॥

६ 'बाधयन्ते' इति छ. पाठः ॥

७ 'परन्तपः' । संयोगान्तलोपो न स्यात्' इत्येवमपि क. पाठः छ. पुच्छके, 'सयोगान्तलोपो न स्यात्' इत्येव इति प्रयोगोऽपि पाठः छ. पुच्छके ॥

८ 'मन्यमिति भवितव्यम्' इति छ. पाठः ॥

९ 'एवञ्च न परन्तप' इति छ. पाठः ॥

१० 'स्वमोर्नपुंसक' इत्युपपत्त्या अ. क. पुच्छके ॥

शपथः । डाचं—‘उलादशपथे’ इति प्राप्तम् । ईदं चिह्नम् । ‘अथ च्चये उपपदे अणा भवितव्यम् न’ इति ‘वशोपपदम्—’ इति सूत्रस-
माध्यमानाम्येन चिबदेशानुपपत्तेः पूर्वं डाचः प्रार्थनन्तेऽपि समास-
प्रवृत्तिशाल एव डाचः प्रवृत्तिरिति । प्रतिपक्षः—विरोधी ॥

(६४७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भक्षस्य छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) भक्षस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
तस्य ते भक्षङ्कारस्य ।

छन्दसीति किमर्थम् ?

भक्षङ्कारस्य तन्मतमिति ॥

(प्रदीपः) भक्षङ्कारस्येति । यागशेषद्रव्यभक्षणस्य
कर्तुरित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भक्षग्रन्थेन विशिष्टं भक्षुच्यते इत्याह—याग-
शेषेति ॥

(६४७१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ धेनोर्भव्यायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धेनोर्भव्यायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
धेनुर्भव्या ॥

(प्रदीपः) धेनुर्भव्याशब्देन भविष्यन्ती धेनुश्च्यते ।

‘भव्येय’ इति कर्तारि कृत्तः । धेनुर्भव्या इति विशेषणसमासः ॥

(उद्घोषः) भविष्यन्ती धेनुरिति । काष्ठसामान्यवि-
हितकृत्स्नस्य शब्दस्य कृत्स्नभावाद्भव्यस्य काले वृत्तिरित्यर्थः ॥
विशेषणसमास इति । अत एव वचनाद्विशेषणस्य परिभाषा ॥

(६४७२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लोकस्य पूणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोकस्य पूण उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
लोकस्यपूणस्य धन्विनः ॥

(प्रदीपः) लोकस्यपूणस्येति । पूणतिः पूणाथः ।
लोकस्य पूरकस्येति ॥

(६४७३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इत्येऽनभ्याशस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्येऽनभ्याशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अनभ्याशमित्यम् ॥

(प्रदीपः) इत्य इति । अनभ्याश—दूरमित्यस्येति
समासः । दूरपरिद्वैतस्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इत्यं—गन्तव्यम् । पतिस्तु द्वावृ—इति वयम् ।
उक्तं ॥

१ इत्यं—अग्रपदेऽपि डाच परत्वाद्भाष्येति—तैत्तिरीयम् । चिह्नस्यमुप-
पादयति—अथ च्चयन्ते उत्तरपद इत्यादिनाम् ॥

२ यत्तादित्वादिनेषु ‘उपसंख्यानम्’ इत्यपि डा. पुच्छके दृश्यते, नैतद-
न्वयोपपन्नते ॥

३ ननु विशेषणस्यैव भव्याशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरत आह—अत-
प्येति ॥

(६४७४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ भ्राष्ट्राद्योरिन्धे ॥ * ॥

(भाष्यम्) भ्राष्ट्राद्योरिन्ध उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥

(६४७५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ गिलेऽगिलस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) गिलेऽगिलस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
तिमिगिलः ।

अगिलस्येति किमर्थम् ?

गिलगिलः ॥

(६४७६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ गिलेगिले च ॥ * ॥

गिलगिले चेति वक्तव्यम् । तिमिगिलगिलः ॥

(प्रदीपः) तिमिगिलगिल इति । तिमिगिलगिल इति
समासः । तिमिगिलं गिलति—इति व्युत्पत्तौ नाथं उपसंख्यानेन ॥

(उद्घोषः) दशयोजनविस्तारो मीननिशेष—स्त्रिमिः ॥
नाथे इति । भाष्यवार्तिकप्रामाण्यादनाथेऽस्त्रासाधुत्तमाधुः ॥

(६४७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ उष्णभद्रयोः करणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) उष्णभद्रयोः करण उपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । उष्णकरणम्, भद्रकरणम् ॥

(६४७८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ सूतोग्रराजभोजकुलमेकभ्यो
दुहितुः पुत्रद्वौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूतोग्रराजभोजकुलमेकभ्यो दुहितुः
पुत्रद्वौ वा भवतीति वक्तव्यम् ।

सुतपुत्री, सुतदुहिता—सुत ।

उग्रपुत्री, उग्रदुहिता—उग्र ।

राजपुत्री, राजदुहिता—राज ।

भोजपुत्री, भोजदुहिता—भोज ।

कुलपुत्री, कुलदुहिता—कुल ।

मेरुपुत्री, मेरुदुहिता—मेरु ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—सूतोग्रराजेति । न चेदं शार्ङ्गरवादि-
गणे पुत्रशब्दपाठार्थम् । स च ‘प्रलयसाध’ इति सूत्रस्य ‘सूतका-
पुत्रिका’ इति वार्तिकसादापदवक्त इति वाच्यम् । स्वरे मेदादौ ङीतन्तेन
तत्पुरुषे सतापिपुत्रशब्देभ्यः परत्वे ‘पुत्रः पुभ्यः’ श्लेनेन लिङ्विशिष्ट-

१ ‘धन्विना’ इत्येतत् ७ पुच्छके नः

५ डा. पुच्छके नैतद्वार्तिकम् ॥

६ डा. पुच्छके केवलमुदाहरणमात्रमेव पाठः, न तद्वदे सतामेसादीनाम् ॥

७ ननु सूतोग्रराजेति वक्तव्यम्, शार्ङ्गरवादिगणे पुत्रशब्दो न पाठ्य-
इत्याद्यहं—स चेति ॥

८ परत्वे इति—पुत्रशब्दस्येति चेत् ॥

परिभाषया पुकारोकारोदात्तत्वम् । पुत्रदादेशे न च तत्प्रवृत्तिः, सानु-
बन्धकत्वात् । अतस्त्रोदात्तनिवृत्तिस्तरेणातोदात्तत्वम् । कुठशब्दान्त-
बहुव्रीहौ उस्त्वे तत्पूर्वकेऽपि स्तरे विशेषे इति दिक् ॥

(१२३७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४०)

२९३१ रात्रेः कृति विभाषा

॥ ६ । ३ । ७२ ॥

(विभाषास्वरूपजिज्ञासाभाष्यम्)

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहोस्विदप्राप्ते ?

कथं च प्राप्ते कथं योऽप्राप्ते ?

यदि द्वितीयानुवर्तते, ततो नित्यं प्राप्ते ।

अथ नानुवर्तते, तदाऽप्राप्ते ॥

(विभाषालिङ्ग्यभाष्यम्)

रात्रेरप्राप्ते विभाषा । प्राप्ते नित्यो विधिः—रात्रि-
म्भन्यः । अप्राप्ते विभाषा—राज्यटः, रात्रिमटः ॥

(प्रदीपः) प्राप्ते नित्य इति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'खिति' इति निवृत्तावपि प्राप्ते परत्वाद्विभाषया
भाष्यमिति उभयत्र विभाषावित्येतत् आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥

(१२३८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४१)

२९३२ नलोपो नजः ॥ ६ । ३ । ७३ ॥

(नलोपाधिकरणम्)

(अनुबन्धप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं नजः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते, न
'नस्य' इत्येवोच्यते ?

'नस्य' इतीत्युच्यमाने 'कर्णपुत्रः—पर्णपुत्रः' इत्य-
त्रापि प्रसज्येत ।

नैव दोषः । 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्येवमत्र
न भविष्यति ।

एवमपि 'मशपुत्रः—विश्वपुत्रः' इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

नैव दोषः । 'अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य'
इत्येवमस्य न भविष्यति ।

एवमपि 'यामनपुत्रः—पामानपुत्रः' इत्यत्रापि प्रा-
प्नोति ।

तस्मात् सानुबन्धकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । चादिष्वननुबन्धक एव
पश्यताम्, स एव चेहानुक्रियतामिति भावः ॥

अर्थवद्ग्रहण इति । उणादीनामन्युत्पन्नत्वाजस्तानर्थक्यम् ।
अभ्युत्पत्तिप्रकाशयणे च नकारोऽपि न भवति, किं तर्हि ?

णकारः । न्युत्पत्तिप्रक्षेपे हि गैत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाज्जाकारो भवति ॥

तस्मादिति । अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकग्रहणे
'लैणपुत्रः' इत्यत्र कस्माच्च भवति ? प्रत्ययनित्वस्य वृद्धिस्वरयो-
श्चरितार्थत्वादिपातमित्यस्य त्वनन्यार्थत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) नन्विह नकाराभावे चादिपु सानुबन्धकस्य पाठो
न्ययोऽत आह—चादिप्विति ॥

मन्वनवोरपि कुपुप्रकृतिर्न-नक्षप्रत्ययान्तात्वात्कथं नसानुबन्धकत्वमत
आह—उणादीनामिति ॥ आनयव्यनुपलक्षणमित्याह—नकारो-
ऽपि नेति ॥

अनन्यार्थत्वादिति । एवञ्चानन्यार्थमित्ये चरितार्थं शास्त्रमन्यत्र
न प्रवर्तत इत्यर्थः । इदं चिन्त्यम्, वीजामावाह । तस्मात्लैणपुत्रा-
दीनामनविधानम्—इति भाष्याशयः । एतेन 'नैकधा' इत्यादौ त्रिवै-
धार्थ्यकनशब्द इति परास्तम् । एतद्भाष्यविरोधेन तस्य खपुष्यायमाण-
त्वात् । अन्यथा स एव प्रत्युदाहियेत भाष्ये—इति दिक् ॥

(६४७९ उपसंख्यानवार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नञो नलोपे अवक्षेपे तिङ्गुप-

संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नञो नलोपेऽवक्षेपे तिङ्गुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । अपचसि वै त्वं जालम् । अफरोपि वै
त्वं जालम् ॥

(प्रदीपः) अवक्षेपे तिङ्गिति । अवक्षेप—निन्दा ॥

(१२३९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४२)

२९३३ तस्मान्नुडचि ॥ ६ । ३ । ७४ ॥

(तस्मात्पदाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं तस्मादित्युच्यते, न 'नुडचि' इत्येवोच्यते ?

'नुडचि' इतीत्युच्यमाने नञ एव नुदप्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) नञ एवेति । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति
वचनात् । तस्मादिति उच्यमाने पक्षमीनिर्देशासामर्थ्यात् 'तस्मा-
दित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपस्थानादजाहेदतरस्य पदस्य नुद
भवति । सप्तमीनिर्देशोऽप्यायमसंबन्धे युज्यते, अवयवत्वादा-
गमसावयविन आधारात्वात् । संबन्धविषयक्षायानु पठौ भवति ॥

(उद्ध्योतः) ननु तस्मादित्यस्यभावेऽपि आपत्तिन आधारेण
निर्देशादजाहरेण नुद भविष्यतीत्यत आह—तस्मिन्निति ॥ ननु
तत्करणेऽप्यनया परिभाषया नञ एव स्यादत आह—तस्मादिति ।

सप्तमीनिर्देशस्तु 'वसिन्निधिः—' इति परिभाषाप्रवृत्त्या चरितापे इति
भावः । नन्वायमभिधौ कथमायमितिः सप्तमीनिर्देशोऽत आह—

सप्तमीति । यप्यवयवया अवयविन आधार इति तादृशः, यमापि

दृष्टान्तेन दृश्यते न्यस्यति तस्मात्पदाद एवावयविन इति नञोऽपि प्राप्ते इति
भाष्यः । तस्मिन्निति पाठस्तु धुषीर्निर्धारणार्थः ॥

४ अ. ७ सूत्रे नैकधा इति ॥

५ 'मवलीति' इति अ. ४. पाठः ॥

१ 'यामाते' इति अ. ४. पाठः ॥

२ 'रात्रेरप्राप्ते' इति पाठ्यमिति अ. ४. पाठः । 'रात्रेरप्राप्ते विभाषा'
इति अ. ४. ४. पाठः ॥

३ अ. ४. ७ सूत्रे 'नारय' इति पाठः । नारयेति पाठे—कर्णपुत्र इत्यत्र

लंभिकानां 'दृष्टे शाला' इति स्ववहारोदयमुक्तम् । वस्तुतः पष्ठमर्थे एषा सप्तमी सौम्यी 'यसिन्विधिः—' इति परिभाषाप्रवृत्तिफलिकेति बोध्यम् ॥

(नुदः पूर्वान्तत्वेन सामाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते, तत्रायमप्यर्थः—'तदोः सः सायनन्ययोः' (७।२।१०६) इति तदोर्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्र हि तवर्गानिर्देश एतत्प्रयो-जनम्—इह मा भूत्—अनेपः करोति—इति ।

यावता पूर्वान्तोऽप्यम्, न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) तवर्गानिर्देश इति । 'तदोः' इत्यपनीय 'तोः' इत्येवमनिर्देशे इत्यर्थः ॥ अनेपः करोतीति । परा-दावपि नुदि बहिरैश्वर्यात्तत्त्वाविद्वत्वात् 'तोः सः सौ' इत्यपि क्रियमाणे सत्वं न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्योतः) चिन्त्यमेतदिति । बहिर्भूतमुनिनिष्ठत्वेनासौ बहिरैश्वर्याविन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि—अनुपपन्न इति 'नलोपः प्रतिपदिकान्तस्य' (८।२।७) इति नलोपः प्रस-ज्येत ।

नुपचयनाच्च भविष्यति ।

अमुद् तर्हि प्राप्नोति ।

तस्मात्परादिः कर्तव्यः । परादौ च क्रियमाणे 'तस्मात्' इति च वक्तव्यम् ॥

(१२४० विधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. ५३)

२९३५ एकादिश्चैकस्य चादुक्

॥ ६।३।७६ ॥

(आदुस्त्रायकभाष्यम्)

किमर्थमादुगुच्यते नं अदुगेवोच्येत ?

का रूपसिद्धिः ?

'एकान्नविंशतिः—प्रकाशविंशत्' सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ।

नं सिध्यति । 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पर-रूपत्वं प्राप्नोति ॥

एवं तर्ह्यदुद् करिष्यते ।

अदुद् चाशक्यः कर्तुम् । आनुनासिक्यं हि न स्यात् ।

यद्धि तत् 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' (८।४।४५) इति, पदान्तस्येत्येवं तत् ।

किं पुनः कारणं 'पदान्तस्येत्येवं तत्' इति ? इह मा भूत्—प्रधः, दुधः, यध्नाति, गृध्णाति—इति ॥

एवन्तर्ह्यदुद् करिष्यते ।

अनुद् चाशक्यः कर्तुम् ।

विभाषयाऽऽनुनासिक्यम् । तेनेदमेव रूपं स्यात्—एकान्नविंशतिरिति । इदं न स्यात्—एका-द्वनविंशतिरिति ॥

(प्रदीपः) गुल्यायामपि सहितायां प्रतिपत्तिवाधवाय र्तिस्मरैरादुगाधितः, भाष्यकरेण ॥ न्यायाददुगेव स्थापितः ॥

एवं तर्ह्येति । अदुदि क्रियमाणे 'एकस्य' इति न वक्त-व्यम्, नयः प्रकृतत्वादागमित्वात् । अकारस्य च पदान्तत्वात्पर-रूपाप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ननु संहितया निर्देशस्य साम्यात् 'आदुगुच्यते' इत्यनुपपन्नमत आह—नुद्वयायामपीति । एषाह 'अदुगुच्येत' इत्यस्य व्याख्यायेत इत्यर्थ इति भावः ॥ प्रतिपत्तीति । 'यं विधि' इत्यादिन्यायानामप्यप्येवमत्र प्रतिपत्तिवाधवन् ॥ ननु दिग्ने दृक्-शब्दस्यादिः साह—इति रूपं न तिष्ठेदत आह—अदुदीति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्यदुगेव ।

ननु चोक्तं 'अतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोति' इति ।

नैप दोषः । अकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिराकारोच्चारणसामर्थ्यात् बाध्यते, सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति ।

यं विधिं प्रत्येकारोच्चारणमनर्थकं भवति स वि-धिर्वाच्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । पररूपं च प्रत्येकारोच्चारणमनर्थकम्, सवर्णदीर्घ-त्वस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

१ 'यावता पूर्वान्तः सोऽप्यदोषो सपत्ति' इति छ. झ. पाठः ।

२ 'पूर्वान्तेऽयं न दोषो' इति भ. क. पाठः ।

३ 'बहिरैश्वर्यात्तत्त्वा' इति छ. पाठः ।

४ चिन्त्यमिति । तत्रेव पिन्ना—'इष दृक्वाच' इति सूत्रे उच्यते—विधौ बहिरैश्वर्यात्तत्त्वा न प्रवर्तते इति कैटभेन विद्वान्तिष्ठितमप्यन्तत्वात् बहिर्भूतत्वाभावात् एवं स्यादेव—इति सुबूक् भाष्यकृताः ॥

५ 'चिन्त्यमेव चिन्त्यम्' इति छ. पाठः ।

५ 'न सिध्यति । पररूपत्वं प्राप्नोति' इति भ. पाठः ।

६ 'किं पुनः कारणं पदान्तस्येत्येवं वदिति' इत्यस्य छ. झ. पुष्पकोर्न पाठः ।

७ 'गृध्णाति' इति छ. पुष्पके व. ट. पुष्पके 'गृह्णाति' इति पाठः ।

८ 'सहिदय' इति छ. य. छ. पाठः ।

९ इतिस्मरै—आम्बकः पूर्वतन्नेतिस्मरैर् नु नास्तिस्मरैः ।

१० 'प्रत्युपदेशोऽनर्थकः' इति छ. पाठः ।

(१२४१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४४)

२९३७ सहस्य सः संज्ञायाम्

॥ ६ । ३ । ७८ ॥

(सादेशाधिकरणम्)

(प्रदीपः) 'निपाता आवुदात्ताः' इति सहस्रबन्ध आवुदात्तः ॥

(१४८० पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सहस्य हलोपचचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सहस्य हलोपो यक्तव्यः ॥

सादेशो हि सति स्वरे दीर्घः । आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत । सपुत्रः । समार्यः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

स तर्हि लोपो यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः । आवुदात्तनिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरः प्रकृतिसवरस्य बाधको भविष्यति ।

एवमप्युपदेशिवद्भावो यक्तव्यः । स यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिसवरं बाधते, एवं समासस्वरमपि बाधेत-सेष्टि, सपशुपन्धम्-इति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिसरस्येति । आन्तर्यतः प्राप्तस्य स्वरितसेल्यर्थः ॥

एवमपीति । तेनैतदाहुदात्तत्वं सपुत्र इत्यादौ बहुमीहो पूर्वपक्षप्रकृतिसवरविधौ श्रूयते । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

(उद्द्योतः) आन्तर्यत इति । प्रकृतिः-स्वर्गा, तन्निमित्तस्वर आन्तर्यतो ॥ आदेशस्य प्राप्तस्येष्टि भाष्याये इति भावः ॥

ननु निपातनस्वरस्य समासस्येष्टेण बाधे क निपातनस्वरअन्वयमत आह-तेनेति ॥ पूर्वपक्षप्रकृतिसवरविधौ । तन्निमित्तमेव मवीत्यर्थः । 'सेष्टि' 'सपशुपन्ध' इत्यव्ययीभावे । वयपि 'पादस्य पादा' इति यथे 'आवुदात्तस्य उदात्तस्य आदेशः प्राप्नोते' इत्युक्तम्, तथापि एवमेव बाधपक्षे बहुमीहितेति शब्दश्च-सात्त्वतः स्वारितस्य स्वारितस्येष्टि बाधय ॥

(१२४२ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४५)

२९३८ ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७९ ॥

(गृह्याक्षेपभाष्यम्)

ग्रन्थान्ते यद्यनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात् ।

१ अथ 'कारणे हि १४९ द्रोण' इति च कृतम् ६.३.५५ च. ३. ३. ५५ ५५

२ 'द्रोण आह' ६.३.५५ ५५ च. ३. ३. ५५ ५५

३ 'द्रोण आह' ६.३.५५ ५५ च. ३. ३. ५५ ५५

'अव्ययीभावे चाकाले' इत्येव सिद्धम् ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्रन्थान्तस्तदर्थमिदं यक्तव्यम् । सकाष्टं ज्योतिषमधीते । सकलम्, समुह्यते ॥

(प्रदीपः) यस्तर्हि । बहुमीहो परत्वादिक-पेन भाव्य-मिलव्ययीभाव एवोदाहरणम् ॥ सकाष्टमिति । काष्ठादयः खन्दाः कालविशेषवाचिनः उपचारात्तदर्थे ग्रन्थे वर्तन्ते, तत्रान्तवचनेऽव्ययीभावः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'सपशुपन्धो वेदोऽधीते' इत्यादिबहुमीहा-वपि ग्रन्थान्ते सहस्रबन्ध वृत्तिसम्भवात् किं नोदाहृतोऽत आह-बहुमीहाविति ॥ काष्ठादय इति । अष्टादश निनेपाः-काष्ठा, तालिशय-कला, विंशत्यः-क्षण इत्यादि । तदर्थे ग्रन्थे-तत्रान्त-पादके ग्रन्थे ॥

(१२४३ विकल्पसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४६)

२९४१ वोपसर्जनस्य ॥ ६ । ३ । ८२ ॥

(१४८१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपसर्जनस्य वाचचने सर्व-

प्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपसर्जनस्य वाचचने सर्वप्रसङ्गः,

सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति ।

अस्यापि प्राप्नोति-सदयुधा, सप्तश्रुत्या ।

किं कारणम् ?

अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेषोपपत्तीयते-यं-जातीयकस्य सदशस्योपसर्जनस्य सादेशो भवतीति ।

अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(१४८२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु बहुमीहिनिर्दिशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

बहुमीहिनिर्दिशात् ।

बहुमीहिनिर्दिशः कर्तव्यः ॥

(उद्द्योतः) नापे-बहुमीहिनिर्दिशः कर्तव्य इति ।

'वोपसर्जनस्य बहुमीहो' इति-यथाः ६.३.८२ ॥

किं कारणम् ? आशयोऽयम् बहुमीहो इति च ६.३.८२ च. ३. ३. ८२ ५५

१ 'अष्टादशनिनेपाः-काष्ठा, तालिशय-कला, विंशत्यः-क्षण' इति च ६.३.८२ ५५ च. ३. ३. ८२ ५५

२ 'सपशुपन्धो वेदोऽधीते' इति च ६.३.८२ ५५

(सूत्रार्थसंपादकभाष्यम्)

एवमपि सहयुधप्रियः सहकृत्वप्रियः-अत्र प्राप्नोति, यदुमीहौ यदुत्तरपदमित्येवं विज्ञास्यते । नन्वेतदपि बहुमीहायुत्तरपदम् । एवन्तर्हि बहुमीहौ यदुपसर्जनमित्येवं विज्ञास्यते । [नन्वेतदपि बहुमीहायुपसर्जनम् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते-बहुमीहौ यदुपसर्जनमिति ।

किं तर्हि ?]

यदुमीहौ च यदुपसर्जनम्, यदुमीहिं प्रति च यदुपसर्जनम् ॥

(प्रदीपः) नन्वेतदपीति । ननु बहुमीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवति, व्यवधानात् । युसुकृत्वशब्दयोश्च बहुमीहायुत्तरपदत्वात् । एवं तर्हि बहुमीहिमहणस्य कर्तव्यत्वेनास्थितत्वाच्चैतद्विचारितम् ॥

(उद्घोषः) नन्वेति । एव च बहुमीहिमहणलोत्तरपद-विशेषणत्वे सहयुधप्रियादौ दोषाभावे 'नन्वेतदपि' इति भाष्यं न युज्यमिति भावः । युसुकृत्वशब्दयोश्चोपपदसमासलपुङ्गोत्तरपदाविति तात्पर्यम् । बहुमीहौ घटकं यदुत्तरपदमित्यर्थे इति भाष्यस्य इत्यनेन ॥

भाष्ये-यदुमीहिं प्रति चेति । बहुमीहार्थान्तरपदार्थे विविध-उपसर्जनं न तु सहशब्द इत्यर्थः । बहुमीहिमहणसामर्थ्याच्चार्थ-मन्वेयं यदुपसर्जनमित्यर्थे इति भावः ॥

(सूत्रेण सिद्धार्थत्वबोधकभाष्यम्)

स तर्हि बहुमीहिनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

इह कश्चित्प्रधानानामेव समासः, कश्चिदुपसर्जनानामेव, कश्चित्प्रधानोपसर्जनानामेव ।

तद्य उपसर्जनानामेव समासस्तदुपसर्जनस्येवं ग्रहणम् ॥

अथवा-अकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा-तुम्बः, घाट इति ॥

अथवा-मनुश्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा-पुण्यका येपां त इमे पुण्यकाः, कालका येपां त इमे कालका इति ॥

(प्रदीपः) तद्य उपसर्जनानामिति । सहशब्दस्य तावद-सर्ववाचित्वाद्बन्धाभावः, अन्यस्मिन्नु समासे सहशब्द उप-

सर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहणसामर्थ्यात्सर्वोपसर्जनावयवः । समास उपसर्जनशब्देन, मत्वर्थीयाकारात्तेन वा-उच्यते ॥

(उद्घोषः) सहशब्द उपसर्जनमेवेति । ननु सहपूर्वादि-त्वादौ सादृश्येऽप्यधीभावे सहशब्दस्य प्राधान्यमस्तीति नेद युक्तमिति चेत्, न । उपसर्जनस्य-इति उच्यते। अस्मिन् समासस्यैव व्यवहारो विशेषणम्, व्याख्यानात् । तद्य सहशब्देन द्रष्टाभावात्संज्ञासि तद्वद्विषयसमासस्यास्तीति सामर्थ्यादुपसर्जनसर्वव्यवहारस्य ग्रहणमित्या-शयात् ॥

भाष्ये-तदुपसर्जनमेवेति । तदर्थमानोपसर्जनमेवेति ॥

उपसर्जनसर्वव्यवहार इत्यर्थं स्फुटं लघुमाह-भाष्ये-अथवा-उकार इत्येति ॥ तत्राचष्टे-मत्वर्थीयेति । सर्वोपसर्जनकः समास उपसर्जनपदेन लक्षणम्, मत्वर्थीयाकारादेन बोध्यत इत्यन्वयः ॥

भाष्ये-अथवा मनुश्लोप इति । तावौ मनुश्लोपः । अनेन सर्वत्र लक्षणयाऽसाधुत्वं बोधितम् । अत्रापि पञ्चदशे उपसर्जन-सर्वव्यवहारग्रहणं मत्वर्थीयसामर्थ्याद्बोध्यम् ॥

(१२४४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ भा. ४७)

२९४२ प्रकृत्याशिषि ॥ ६ । ३ । ८३ ॥

(९४८३ पयुंदासोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्याशिष्यगवादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्याशिष्यगवादिष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-स्वस्ति भवते सगवे सपरसाय सह-लायेति ॥

(प्रदीपः) 'अगोवत्सहलेषु' इति भौत्यवार्तिकदर्शनात्सूत्रे केनचित्प्रसिद्धम् ॥

(उद्घोषः) भाष्यवार्तिकेति । वार्तिकसादृश्येन भाष्यो-दाहरणात् वत्सहलेष्वेव सङ्ग्रह इति भावः ॥

(१२४५ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ भा. ४८)

२९४५ चरणे ब्रह्मचारिणि

॥ ६ । ३ । ८६ ॥

(वार्तिकचरणभाष्यम्)

अत्र किं निपात्यते ?

६ सर्वार्थमात्रोपसर्जनस्य-अथवा सर्वार्थमात्रोपसर्जनमेवेति भावः ॥

७ सहशब्द-भाष्यो-अथवाऽहरो मत्वर्थीया-अथवा मनुश्लोपो-इति पक्षद्वय इत्यर्थः ॥

८ 'सर्वव्यवहारकं ग्रहणम्' इति च पाठः ॥

९ मात्रौ-मनुश्लोप-अगोवत्सहलेषु-इति सूत्र पठ्यते, तद्विषये मात्रो-नामय तदुपपत्त्यं चाह-अगोवत्सहलेष्विति ॥

१० 'आप्ये वार्तिकदर्शनात्' इति अ. पाठः ॥

११ 'चरणे किं निपात्यते' इति च पाठः । 'अत्र चरणे किं' इति ट. पाठः ॥

१ [] विज्ञान-पैत्रा पाठः अ क पुत्रकरोर्ध्व ।

२ 'उपसर्जनम्' । एव तर्हि बहुमीहौ च- पाठः ॥

३ 'नन्वेतदपि बहुमीहायुत्तरपद' इति भाष्यस्य युक्तत्वान्नवे कारण-माह-युसुकृत्वशब्दयोश्चेति ॥

४ नन्वेतदपीति भाष्यस्य-विषयशब्दो बहुमीहायुत्तरपदमित्याशयेन मदी पश्याम्यनाम् । ननुतत्तु बहुमीहिघटकं यदुत्तरपदमित्याशयो भाष्यस्य । तेन च युसुकृत्वशब्दयोर्बहुमीहिघटकत्वात्तत्तरपदत्वात् सलुपकत्वं तदाह-बहु-मीहापिति ॥

५ अ. पुच्छे 'एव' शब्दरहितः पाठः ॥

३३ पा० प०

(प्रदीपः) सग्रहचारिशब्देन चरणेन तुल्य उच्यते । अत एव चरणे सभावो विधीयते । तत्र ब्रह्मणो ग्रन्थत्वाच्चर्यमाणता न संभवतीति निपातनमाध्यायित्यमिति मत्वा प्रश्नः—अत्रेति ॥

(उद्धोतः) ननु चरणेऽभिधेये ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सभावविधानाद् 'किं निपात्यते' इति प्रश्नासामञ्जसमाशङ्क्य ब्रह्मचारिशब्दविषयमेतद्योगित्याह—सग्रहचारिशब्देनेति । चरणशब्देन शाखाध्यायी उच्यते, तेन तुल्यत्वं तदप्येवतुल्याध्येयत्वेन । अयं चाथो ब्रह्मचारिशब्दनिपातनाश्रयणं विद्या न लभ्यत इत्याह—सत्रेति ॥ ग्रन्थत्वादेति । शब्दरूपत्वाच्चरित्कर्मत्वात्संभव इत्यर्थः ॥

(६४८४ निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ब्रह्मण्युत्तरपदे समानपूर्वे व्रते

कर्मणि चरेर्णिर्निरतलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्रह्मण्युत्तरपदे समानपूर्वं व्रते कर्मणि चरेर्णिनिः प्रत्ययो व्रतलोपश्च निपात्यते । समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति—सग्रहचारी ॥

(प्रदीपः) ब्रह्मण्युत्तरपद इति । अवयवनिपातनद्वारेण विशिष्टेऽयं समुदायस्य साधुत्वमन्वाख्येयमिति भावा समुदायमेव निपात्यत्वेनोपन्यस्यति । समाने—साधारणे ब्रह्मणि—वेदे यो व्रतं चरति स सग्रहचारीत्यर्थः ॥ व्रतलोपश्चेति । गतार्थत्वादप्रयोग एव व्रतशब्दस्य लोपः । ब्रह्मण्युत्तरपदे हि तादर्थ्याव्रतमुच्यते । ब्रह्मणश्च समानत्वात्समानो ब्रह्मचारीत्युच्यते ॥

(उद्धोतः) नन्वेवं समुदायस्य निपात्यत्वेन निर्देशो न शुक्तः, अवयवस्यैव तत्त्वाद्—अत आह—अवयवनिपातनेति ॥ ब्रह्मण्येति । अवयवसमानां शास्त्रमुदायार्थस्य समानत्वम् । समानो ब्रह्मचारीति विग्रह इत्यर्थः । एते 'चरण'शब्दः शाखाध्यायी । चरणे समानत्वेन गम्ये इत्यर्थ इति भावः । अवयवे चाथो निपातनोक्तिद्वारा भगवत्पुत्र इति तात्पर्यम् ॥

(१२४६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४९)

२९४८ दृग्दृशवतुषु ॥ ६ । ३ । ८९ ॥

(६४८५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दृग्दृशवतुषु दृक्ष उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृग्दृशवतुषु दृक्ष उपसंख्यानं फलव्यम् । सर्वदृशः, प्रतिसदृशः ॥

(प्रदीपः) सदृक्षास इति । दृक्षोः कसो वक्तव्यः । जसः 'आज्जसेरसुद्ध' इत्यस्युपगमः ॥

(१२४७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५०)

२९५२ समं समि ॥ ६ । ३ । ९३ ॥

(१२४८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५१)

२९७५ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहित-

निषु कौ ॥ ६ । ३ । ११६ ॥

(पूर्वपदादेशाधिकरणम्)

(किमग्रहणानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

किमर्थमञ्जतिनह्यादिषु किमग्रहणं क्रियते ।

इह मा भूत्—समञ्जनम्, उपनहनम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'उत्तरपदे' इति वर्तते ।

न चान्तरेण किमञ्जतिनह्यादय उत्तरपदानि भवन्ति ।

तत्रान्तरेण किमग्रहणं क्रियन्त एव भविष्यति ।

तदादिविधिना प्राप्नोति ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) विचारस्य समानत्वाद् 'नहि—' आदिग्रहणं कृतम् ॥

तदादिविधिनेति । 'अतः कुकभि—' इत्याद्यो धातुग्रहणे दृष्ट-
स्त्रदादिविधिरिति भावः ॥

(उद्धोतः) प्रवेशान्तरस्य 'नहिवृति—' इत्यनेनास्य विचारः कथमत आह—विचारस्तेति ॥

भाष्ये—न चाग्नौरेण किमिति । किमग्रहणं किमिच्छोप-

लक्षणम् । अत एव एते 'वचस्ये' इति चरितार्थमिति केष्विद् ॥

नन्वग्रहणाभावाद् कथं तदादिविधिरत आह—अतः कुक-
मीति ॥

(६४८६ किमग्रहणस्य ज्ञापकत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अञ्जतिनह्यादिषु किमग्रहणानर्थक्यं

यस्मिन् विधिस्तदादायत्प्रहणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अञ्जतिनह्यादिषु किमग्रहणमनर्थ-
कम् ।

किं कारणम् ?

(६४८७) इत्यस्य व्याख्यां योषितम्, अत्राप्योऽऽक्रमेण व्याख्यं व्याख्यातव्याह—इति चेत् । विषयद्वयवर्तिरिति एव उच्यते भाष्यद्वि-
'यथा सम्प्रत्यक्षप्रत्यक्षे' 'विषयद्वयवर्तिर' 'देहि' 'वहस्य वसि' ए-
तेन व्याख्यातव्याख्यातव्याह—

६ 'किमग्रहणं' इति च, उ. अ. पाठः ॥

७ एते इति । विषयद्वयवर्तिर' 'देहि' 'वहस्य वसि' इति गृहे ।

८ 'यथा' इति विधिद्वयवर्तिर' 'देहि' 'वहस्य वसि' इति गृहे ।

१ 'व्रतं चरति सग्रहचारी' इति च. उ. पाठः ॥

२ 'व्यापार्ये वेदे' इति च. उ. पाठः ॥

३ 'ब्रह्मचारी सग्रहचारीत्युच्यते' इति च. उ. पाठः ॥

४ 'उत्तरपदे' इति च. उ. पाठः ॥ 'उत्तरपदे' इति च. उ. पाठः ॥ 'उत्तरपदे' इति च. उ. पाठः ॥

५ 'उत्तरपदे' इति च. उ. पाठः ॥ 'उत्तरपदे' इति च. उ. पाठः ॥

यस्मिन् विधित्तादावलग्रहणे । अल्यग्रहणेऽप्येत-
द्भवति । न चेदमल्यग्रहणम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदञ्चतिनद्यादिषु किम्य-
ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्यत्र धातुग्रहणे
तदाविधिर्भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

‘अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोपनय-
यस्य’ इत्यत्र ‘अयस्कृत, अयस्कार’ इत्यपि सिद्धं
भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अनल्यग्रहणेऽपि धातुग्रहणे
तदाविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते । स च सदनविधिवत् विधिविधान-
विधिभाक्सन्निपाते भवति । तत्र ‘अतः कृकमे—’इत्यत्र समा-
सादुक्त्या समासाक्षिप्तमुत्तरपदं करोतिना विशेष्यते—इति भवति
तदाविधिः । मुद्दिधौ तु विशेष्यसन्निधानात्तदाविधिव्यभा-
वेऽन्तरङ्गत्वं धातुपसर्गाश्रयत्वात्मुद उच्यते ॥

अयस्कृतयस्कार इत्यपीति । उभयमपीत्यर्थः । अन्य-
याऽयस्कृतद्वयस्यैव स्यात् ॥

(उद्घोषः) ज्ञाप्यत इति । एव च ‘समञ्जनम्’ इत्यादि-
व्यावृत्त्ये किमग्रहणमिति भावः ॥ नन्वेव मुद्दिधानपि तदादिग्रहणा-
पत्तौ मायुक्तमुदोऽन्तरङ्गत्वं दीयेत्यत आह—स च उदन्तेति ॥
विधिविधानविधिभाक्सन्निपात इति । विधिः—विषेय । विधान-
शब्दः कारणव्युत्पन्नो विशेषणपरः । विधिभाक्—विशेष्यमित्यर्थः ॥
ननु विनाऽपि ज्ञापकेनायस्कृत, सिद्धेऽनुग्रहणायोक्तोऽह आह—
अभ्ययेति । इदंान्तार्थं तदुपादानमिति भावः ॥

(१२५९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५२)

२९५१ विष्वग्देवयोश्च टेरग्रश्चतौ व-
प्रत्यये ॥ ६ । ३ । ९२ ॥

(१२५० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५३)

२९५४ सहस्य सन्धिः ॥ ६ । ३ । ९५ ॥

(६४८७ उपसर्गव्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अद्रिसङ्घयोरन्तोदात्तवचनं
कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अद्रिसङ्घयोरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । कृत्स्वरो मा भूदिति । विष्व-
ग्रह, विष्वग्रश्चौ, विष्वग्रश्चः । सङ्घश्च, सङ्घश्चौ,
सङ्घश्चः ॥

(प्रदीपः) विष्वग्रश्चडिति । ‘उदात्तस्वरितयोः—’इति
स्वरितोऽभ्यकारो भवति ॥

(उद्घोषः) ननु विष्वग्रश्चौ दणेकारस्य निवृत्तेः स्वर-
श्रवणाभावादि निपातनेत्यत आह—उदात्तस्वरितयोरिति ।
अन्यथा इत्स्वरेणोदात्त एव श्रूयतेति भावः । ‘सा कद्रीची—’इत्या-
दावकारलोपे त्वस्यैव स्वरसावसानं बोध्यम् । ‘समः सम्पद्वताव-
प्रत्यये’ ‘विष्वग्देवयोश्च टेरग्रि’ ‘सहस्य सन्धि’ इति धृत्वाठ इति
यत्तद्व्याख्यासमीपये ॥

(प्रतिषेधभाष्यम्)

तत्र छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
विश्वाची, घृताची ।

यदि छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध उच्यते कथं—‘सा
कद्रीची’ ?

एवंतर्हि ‘छन्दसि स्त्रियां बहुलम्’ इति वक्तव्यम् ॥

(१२५१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५४)

२९५६ द्व्यन्तरुपसर्गभ्योऽप ईत्
॥ ६ । ३ । ९७ ॥

(६४८८ प्रतिषेधोपसर्गव्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समाप ईत्त्वप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समाप ईत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
समापं नाम देवयजनम् ॥

अपर आह—ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् । समी-
पम्, अन्तरीपम् ।

इह मा भूत्—प्रापम्, परापम् ॥

(१२५२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५५)

२९५७ उदन्तोर्देशे ॥ ६ । ३ । ९८ ॥

(दीर्घोच्चारणप्रयोजनभाष्यम्)

दीर्घोच्चारणं किमर्थम् ?

१ ‘अल्यग्रहणे स्वेतत्—’ ट पाठः ॥

२ ‘अतः कृकमीत्यत्र अपस्कृत’ इति छ. पाठः ॥

३ ‘विशेषणविशेष्यभावसन्निपाते’ इति ट छ. पाठः । अयोद्धतलु अ.
क. पुस्तकयोः । मुदत्वयोग्यमभ्येते । उद्घोषे तस्मैन व्याप्तनामनेन उभयो-
रुदात्तत्वेनामेव न विशेषणवर्जितानम् । तत्र हि स्वेन भाष्ये ‘एव च कृत्वा
मुद सप्तोऽन्तरङ्गपरको भवति । आतृग्रहणं चापि सप्तममर्थम्
इत्युक्त् । तत्र हि तदाविधौ मुदोऽन्तरङ्गत्व मन्वेति भावः ॥

५ दृष्टान्तार्थमिति । यमाऽन्यत् दिव्यगतः कृकनीति वदति तथाऽन-
त्यत्र इत्यत्रापि ज्ञापनेन सत्त विष्मतीति भावः ॥

६ ‘तत्र छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध’ इति वार्तिकमपि छ. छ. ट.
पुच्छेत् ॥

७ ‘घृताची’ इत्यग्रहणं न क. पुच्छयेत् ॥

८ सा कद्रीची क सिद्धं पाराङ्गत्वं स्त्रित्वे न हि यूपे
अन्तः । अ. मं. १ सू. १६४ अ. १७) अत्र कद्रीची न स्यात् ॥

९ ‘ईत्वस्य प्रतिषेध’ इति छ. ट. पाठः ॥

न 'उदनोद्देशे' इत्येवोच्यते ?
का रूपसिद्धिः ?

अनूपम्, सचर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ।
न सिद्ध्यति । अवग्रहे हि दोषः स्यात् ॥

(प्रदीपः) अवग्रहे दोषः स्यादिति । 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारानाम लक्षणमनुवर्त्यम्—यथा लक्षण पदं कर्तव्यम्' इति प्रदेशान्तरोक्तेनैतत् विरुध्यते ॥

(उद्घोतः) एतद्विरुध्यत इति । एवञ्च दीर्घोच्चारण नात्वावश्यकम् । अत एव 'अनूपे गोमान्' इत्यादौ कैग्वेदे पदपाठे नावगृह्णति । यनावग्रहः क्रियते तत्रैतत्प्रदीपग्रहस्य शास्त्रानु- सारित्वशोभनायाञ्च दीर्घोच्चारणमिति एकदेशुक्तिरयमिति भावः ॥

(१२५३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५६)

२९५८ अपष्टपृतीयास्थस्यान्यस्य
दुगाशीराशास्थस्थितोत्सुकोति-
कारकरागच्छेषु ॥ ६ । ३ । ९९ ॥

(लक्ष्यसिद्धिसाधकभाष्यम्)

अपष्टपृतीयास्थस्येत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति-
अन्यस्येदं—अन्यदीयम् । अन्यस्य कारकैः—अन्य-
त्कारक इति ॥

एवं तर्ह्यविशेषेण 'अन्यस्य दुष्क छफारफयोः'
इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—'अपष्टपृतीयास्थस्याशी-
राशास्थस्थितोत्सुकोतिरागेषु' इति ॥

(१२५४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५७)

२९६० कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ ६ । ३ । १०१ ॥

(१४८९ उपसक्त्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कद्गावे त्रावुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कद्गावे त्रावुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
कप्रयः ।

किमिवं कप्रय इति ?

कुत्तित्वाप्रयः—कप्रयः । के वा प्रयः, न विभ्रयुः—
कप्रय इति ॥

१ 'इत्येवोच्यते' इति व. ट. पाठः ।

२ 'अवग्रहे दोषः स्यात्' इति व. ट. पाठः ।

३ अनूपे गोमान् गोभिरध्याः सामां वृषानि रक्षाः । सं.
६ सू. १०४ पृ. ७

४ 'कारकमप्याकारकम्' इति व. ट. पाठः ।

५ उपसक्त्यान्वयानुसारेण कप्रयः इति चेत्तद्विषयः । व. ट.
६ सू. १०४ पृ. १०४ पृ. ७, १०५ पृ. ७, १०६ पृ. ७, १०७ पृ. ७

(प्रदीपः) के वा प्रय इति । किंशब्दस्य क्षेत्रार्थस्य
कद्गावः ॥

(उद्घोतः) 'के वा प्रयः' इत्यत्र पूर्वसाङ्गदेवमाह—किं शब्द-
स्त्विति । पूर्वव कोः, इदानीं किम् इति भेदः, क्षेत्र एव 'न विभ्रयुः'
इति वाक्यशेषेण दर्शितो भाष्ये । भरणसामर्थ्याभावाच्च क्षेत्रः ॥

(१२५५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५८)

२९६८ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्

॥ ६ । ३ । १०९ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(आदिपदाध्वयोपधकभाष्यम्)

पृषोदरादीनीत्युच्यते, कानि पृषोदरादीनि ?
पृषोदरप्रकाराणि ।

कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि ?
येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते ॥

(प्रदीपः) कानीति । किमादिशब्दः प्रकारे अथ
व्यवस्थायाम्—इति सचेदे प्रकार आदिशब्दः । व्यवस्थार्थे आदि-
शब्दे 'यथोपदिष्ट'ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्घोतः) व्यवस्थार्थेन वृत्तिकारादिपठितानामेव साधुत्व
सादिति तदपठितानामपि साधुत्वबोधक 'यथोपदिष्ट'ग्रहणमनर्थकं
सादिति प्रकारे आदिशब्द इत्याह—प्रकार इति ॥

(यथाशब्दार्थबोधकभाष्यम्)

अथ 'यथा'इति किमिदम् ?

प्रकारवचने थात् (५ । ३ । २३) ॥

(प्रदीपः) प्रकारवचने थालिति । येन प्रकारेणोप-
दिष्टानि तेन साधूनि भवन्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) 'उपदिष्ट' इति यातावेकवचनम्, तदाह—उप-
दिष्टानीति ॥ यच्छब्दस्य नित्यं तच्छब्दादेशत्वादाह—तेन
साधूनीति ॥

(उपदिष्टार्थबोधकभाष्यम्)

अथ किमिदमुपदिष्टानीति ?

उच्चारितानि ।

कृत एतत् ?

दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्यं हि पर्णानाह—'उप-
दिष्टा इमे वर्णाः' इति ।

के पुनरुपदिष्टानि ?

दिष्टेः ॥

इदं तद्विज्ञापकमिति, पुनरावृत्त्येव न तत्रेव इति पदोपदिष्टे ३ प्रोक्तो-
क्तम् । एव च हकाराद्यन्वयेन कान्तात्, कानि—इत्यादौ वाक्यमर्थोप-
दिष्टम् ।

६ 'व्यवस्थायामिति सचेदाह प्रकारः' इत्योदरप्रकाराणां च प्रकारे
इति व. ट. पाठः ।

७ मध्यपरपञ्चगुणार्थः—वेदेति ॥

८ 'उपदिष्टा' इति व. ट. पाठः ।

(प्रदीपः) अथेति । उपदेशः शास्त्रेण भवति, स चैषां नास्ति; सद्भावे वा किं निपातनेनेति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) उपदेशः—अतिपादनम् ॥

(शिष्टलक्षणभाष्यम्)

के पुनः शिष्टाः ?

वैयाकरणः ।

कुत एतत् ?

शास्त्रपूर्विका हि शिष्टाः, वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टाः शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रम्, तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

एवं तर्हि निदासतश्चाचारतश्च ।

स चाचार आर्यावर्ते एव ।

(उद्घोषः) भाष्ये—वैयाकरणाः—व्याकरणाध्वेतारः ॥

उपायेव शिष्टत्वे हेतुमत्त्वे उच्यते—शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिरिति । शिष्टपदमष्टिनिमित्तमूलशिष्टेः—शासनस्य शास्त्रपूर्वकत्वात्—शास्त्रात्मपूर्वकत्वादित्यर्थः ॥

शिष्टिपूर्वकं न शास्त्रमिति । शिष्टशासनमूलक एवोदारादि-शास्त्रम्—इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥

तत्र शिष्टनिदासदेशमाह—स चाचार इति । यत्र च एव शिष्टनिवासदेश इति भावः ॥

(आर्यावर्तलक्षणभाष्यम्)

कः पुनरार्यावर्तः ?

प्रागादृशात्—प्रत्यक् कालकवनात्—दक्षिणेन हि-मयन्तम्—उत्तरेण पारियानम् । एतस्मिन् आर्यावर्ते आर्यनिधासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किंचिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पार गतास्तान् भवन्तः शिष्टाः ॥

(प्रदीपः) प्रागादृशादिति । आदृशादिव पर्वतविशेषः । प्राचि देशे प्राक् । 'दिक्छन्देभ्य'—इत्यस्वातेत्यबस्य 'अवेर्लुक्' इति लृक् । अन्तरपदलक्षणा पञ्चमी ॥ दक्षिणेनेति । दक्षिणसिन् देशे इति—'एनबन्त्यतरस्याम्' इत्येनम् । 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया ॥ आचारमाह—कुम्भीधान्या इति । कुम्भ्यामेव येषां धान्यम् ॥ दम्भार्यं कुम्भीधौन्यत्वं सादित्याह—अलोलुपा इति ॥ अगृह्यमाणकारणा इति । ईष्ट कारणमन्तरेण सदाचारमुत्तरेण इत्यर्थः ॥ किंचिदन्तरेणेति । विनैवामियोगादिना सर्वविद्यापारया, ते हि साधुत्वपारिजाने प्रमाणम् । तदुक्तम्—

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् ।

अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षाच्च विशेष्यते ॥

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यापेण चक्षुषा ।

ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन वाध्यते ॥ इति ॥

(उद्घोषः) —(भाष्ये)—कः पुनरार्यावर्त इति । किम्

'आसमुद्राच्च पूर्वसादा समुद्राच्च पश्चिमात् ।

तयोरेवा-न्तरा गिर्यार्यावर्तं प्रचक्षते । इति मनुकः,

किंवा तस्याप्येव इति प्रश्नः । मनुकावप्ये 'तयोः' इत्यस्य हिमवदिन्द्रिय-योरित्यर्थः,

'हिमवदिन्द्रिययोर्मध्ये यत्प्रागितनानादपि ।

प्रत्यमेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः' इति पूर्वमुक्तेः ॥

(भाष्ये) प्रागादृशादिति । 'आदृशाः'—कुल्लेभे पर्वतः । कालक-वनं—प्रयागः । पारियात्र—विन्ध्य एवेति 'मनुजमध्यदेश एवात्र मरु-क्तोऽभिमतः' इत्यन्ये ॥ कुम्भ्यामेवेति । विशेषणसामर्थ्यादवधार-णार्थः समास इति भावः ॥ दम्भः—सर्वेभ्यः स्वसाधिक्यमावाप्तः ।

इष्ट कारण—कामपूजादि । विहिततुल्या नित्यादिधर्मैश्चोत्तर इत्यर्थः ।

एव सदाचारानुष्ठानकृतात्-करणशुभादविद्यापगमादिव्यहानावाति-

त्वेनामिति वर्धयितुं भाष्ये—किञ्चिदन्तरेणेति । तत्राचष्टे—

विनैवाभियोगादिनेति । अभियोगः—गुरुपदेशः । आदिना-

अन्धारादि । 'कस्याश्चित्' इत्यस्यार्थमाह—सर्वविद्येति । अभ्यया-

नात्मनेकार्थेनास्ति भावः । तयोरेकादेव शब्दतोऽन्तरेण प्रतीभातः

सर्वविद्या—इति सात्वत्यर्थः ॥

आविर्भूतेति । अविद्यापगमेन योगाभ्यासतत्त्वकृतप्रलयेनाविर्भूतः

सर्वविषयज्ञानानामित्यर्थः ॥ तत्र कारणम्—अनुपप्लुतेति । विहि-

तसमनुष्ठानान्नुद्धान्-करणानामित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षाच्च—विद्यमान-

वस्तुविषयासादादिप्रत्यक्षादित्यर्थः ॥ अतीन्द्रियान्—नास्तीन्द्रिया-

श्रद्धान् ॥ असंवेद्यान्—अन्वेयैर्न साध्यतुल्यप्रकल्पमानान् ।

नार्पेय—योगाभ्यासतत्त्वकृतवित्त्यवच्छुषा । शिष्टवचनविरुद्धमनुमानं

न प्रमाणमिति भावः ॥

(शास्त्रप्रयोजनभाष्यम्)

यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम्, किमष्टा-ध्याय्या क्रियते ?

शिष्टपरिहानार्थाऽष्टाध्यायी ।

कथं पुनरष्टाध्याय्या शिष्टाः शक्या विज्ञातुम् ?

अष्टाध्यायीमधीयानोऽन्यं पश्यत्यनधीयानं ये

वाऽस्यां विहिताः शब्दास्तान् प्रयुज्जानम् । स

पश्यति—नूनमस्य देवानुग्रहः स्वभावो वा, योऽयं न

चाष्टाध्यायीमधीते, ये चास्यां विहिताः शब्दास्तांश्च

प्रयुज्जे । नूनमयमन्यानपि जानाति—इति ।

एवमेवा शिष्टज्ञानार्थाऽष्टाध्यायी—इति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—नूनमयमन्यानपीति । अष्टाध्याय्य-न-

व्ययनेऽपि तत्त्वविद्यादितत्तायुष्ठानेन देवानुग्रहं शिष्टव च निणीय

१ 'धान्ये ते कुम्भीधान्या' इति च उ. पाठः ॥

२ 'पान्य स्यात्' इति च उ. क. पाठः । 'कुम्भपान्य स्यात्' इति उ. पाठः ॥

३ 'इष्टकारण' इति च. उ. पाठः ॥

४ 'विशिष्यते' इति च उ. पाठः ॥

५ 'येन विदिता' इति च. उ. पाठः ॥

६ 'नय नून' इति उ. पाठः ॥

७ 'इति' शब्दे न दृश्यते उ. उ. पाठः ॥

यानन्यानि प्रयुङ्गे वेऽप्यनेन तथैव साधुत्वेन याता इति कल्पयन्ति
तेषां चानेन सङ्ग्रह इति भावः ॥

(६४९० विकल्पवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तार-
भावो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा
वक्तव्यः । दक्षिणतीरम्, दक्षिणतारम् । उत्तर-
तीरम्, उत्तरतारम् ॥

(प्रदीपः) दक्षिणतीरमिति । विशेषणसमासः ॥

(उद्द्योतः) विशेषणसमास इति । तथैवाधेप्रतीतेरिति
भावः ॥

(६४९१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वाचो वादेर्दत्तं वल्भावश्चोत्तर-
पदस्येति ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाचो वादेर्दत्तं वक्तव्यं वल्भाव-
श्चोत्तरपदस्य इति वक्तव्यः । वागवाद्स्यापत्यं-वाह-
वलिः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-वादेरिति । वाशब्द आदिर्यस्य तस्य
चकारस्यैवार्थः ॥

(६४९२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यप उत्वं दत्तदशस्तत्तरपदादेः
पुत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यप उत्वं वक्तव्यम्, उत्तरपदादेः पुत्वं
च वक्तव्यम् । पोडम्, पोडश ॥

(प्रदीपः) पोडमिति । पद् दन्ता अस्य-इति बहुव्रीहिः ।
'यमसि दन्तस्य दत्त' इति दत्तादेशः ॥

(६४९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ धासु वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) धासु वेति वक्तव्यम्, उत्तरपदादेः
पुत्वं च वक्तव्यम् । पोडा, पडा कुड ॥

अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः कियते, न पुनर्धा-
यामित्येवोच्येत ?

१ 'वादे इत्वं वल्भाव' इति छ. पाठः । 'वादे इत्वं वल्भाव' इति झ. पाठः ।

२ 'पपतेऽनेनाथ' इति क. च. झ. पाठः ॥

३ उक्तं वेति । पूर्ववार्तिके-यप उत्वमिलादत्तुं वेत्यर्थेन धासु वेत्यनेन
सिद्धे इत्यर्थः । पूर्ववार्तिके उत्तरपदादेः पुत्वंमिति विधीयत इति 'उत्तर-
पदादेः इत्वं च वक्तव्यम्' इति भाष्यामनुपपन्नमिति भावः ॥

४ इहोच्येति । वेगमयमायव-उत्तरपदादेः पुत्वंमिति वृथमवहण्य
राधाभावविशिष्टं पुत्वंवदितं रूपं कारत्वेति, तच्च 'पद्दत्त' इति आशब्दाद्व्याप-
स्याध्यापयति ॥

नानाधिकरणवाची यो वाशब्दस्तस्य ग्रहणं यथा
विज्ञायेत ।

इह मा भूत्-पद् दधातीति पद्धा-इति ॥

(प्रदीपः) धासु वेति । उत्वं विकल्प्यते, तेन पुत्वं
निलमेव भवति । उत्तरपदशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभि-
धीयते । पयते-प्रतीयतेऽनेनाथ इति पदं-प्रत्यय उच्यते,
उत्तरं पदमिति विशेषणसमासः ॥

नानाधिकरणवाचीति । अर्थगतं बहुलं शब्दे समारोप्य
'धासु' इति बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । तेन 'अधिकरणविचाले
च' इति विहितस्य धाप्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥

पद्घेति । 'न पदान्ताद्योरनाम्' इति पुत्वंप्रतिषेधः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'धासु वा' इत्यनेनैव 'उक्त वा' इत्यर्थकेन सिद्धे
'उत्तरपदादेः'-इति वचनं व्यर्थमित्यत आह-उत्वं विकल्प्यत
इति । अत एव भाष्ये पुत्वंवचनं वाशब्दवदितं प्रयोगोक्तम् ।
यप-पोडामावपदे 'पद्धा' इति द्वावपिशिष्ट एव पाठो भाष्ये । यत्तु
होदचेनोत्पद्ये पुत्वं निलमित्युक्तम्, तन्न । सशिवोगशिष्टपरिभाष-
यैव सिद्धे प्रत्ययवचनवैयर्थ्यापत्तेरित्याहुः ॥ ननु समासचरमावयव-
रूढोत्तरपदमवपेन कथं प्रत्ययमग्रहणत आह-पद्यते इत्यादि ॥

नानाधिकरणवाची-नानाद्रव्यवाची ॥ तद्ग्रहणेऽपि कथं
बहुवचनं स्यादत आह-अर्थगतमिति ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

तुरो दाशनाशदभ्येपूर्वं वक्तव्यम्, उत्तरपदा-
देश्च पुत्वं । दूडाशः, दूणाशः, दूडभः, दूड्यः ॥

(प्रदीपः) दूडाश इति । दुःखेन दाप्यते, नाप्यते,
दभ्यते-इति ङ् । दम्भेर्नलोपोऽत एव निपातनात् । दुष्टं
ध्यायति-इति 'आतथोपसर्ग' इति कः ॥

(उद्द्योतः) सति नलोपः कथमत आह-दम्भेरिति ।
तत्र ऐकस्योत्वे सवर्णदीर्घे दूडभ इत्यादिसिद्धिः ॥ आतथोपसर्ग
इति । कृन्मेजन्मद्ये 'उपिषः' इत्यर्थे 'दूड्यः' इति कैयटेनोक्तम् ॥

(६४९४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ खरो रोहतौ छन्दस्युत्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् ।
पह्नि त्वं जाये खरो रोहय-इति ॥

(प्रदीपः) रोहावेति । लोडुत्तमद्विवचनम् ॥

५ अस्मात्पूर्वं 'तुरोदाशनाशदभ्येपूर्वं' इति वार्तिकं इत्येते च. छ. झ.
पुच्छेत् । अ. क. ट. पुच्छेत् च न इत्येते । 'धासु वा' इत्यनन्तरं यप-
सङ्गतिं स्वाध्यासादधिकृत्यावृत्तिरप्यापि मस्येते, अतो वार्तिकं न संभवति ।
अत एवोपसर्गादिति पुनरप्युत्त्वलोपादानं संगच्छते । अत्रापि एवपदेऽप्युत्त्वो
तस्याप्युत्त्वस्य संभवतीति पुनरप्युत्त्वोपादानं न व्यर्थमिति वेयाममिमांसा । केचिच्च

'तुरोदाशनाशदभ्येपूर्वं' इति यदि वार्तिकं स्वाध्यासं वाप्यत एवस्मात्-
तुर्धनं चप्यतीति नेवदार्ढ्यमिति तावत् ॥

६ 'छन्दसि' इत्येव छ. पाठः ॥

० 'रोहाय' इत्येव 'इति' इति छ. पाठः ॥

(६४९५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पीवोपवसनादीनां

छन्दसि लोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो
चकच्यः । पीवोपवसनानाम् । पयोपवसनानाम् ।
श्रियेदम् ॥(भाष्यम्) पीवोपवसनानामिति । पीवस्पयस्-
इत्येतयोः सलोपः ॥ श्रियेदमिति । श्रिये इदम्—इति स्थिते
इकारलोपः ॥(उद्घोषः) भाष्ये—पीवोपवसनादीनामिति । पीवस्-
शब्दः सान्नाः, 'पीवैसा मसाये' इति लिङ्गात् ॥ वराह—पीवस्पय-
सित्वेवयोरिति ॥

(१२५६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५९)

२९७० द्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः

॥ ६ । ३ । १११ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(पूर्वग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

पूर्वग्रहणं किमर्थम्, न 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य' (१११६६) इति पूर्वस्य भविष्यति ?
न सिध्यति । न हि द्रूलोपेनानन्तर्यमस्ति ॥
अथेदं कस्मान्न भवति—करणीयम्—हरणीयम्—
इति ।नैप दोषः । नैवं विहायते—द्रूलोपः—द्रूलोपः,
द्रूलोप इति ।

कथं तर्हि ?

द्रूलोपोऽस्मिन् सौऽयं—द्रूलोप इति ।

यद्येवं, नार्थः पूर्वग्रहणेन । भवति हि द्रूलोपेना-
नन्तर्यम् ॥इदं तर्हि प्रयोजनम्—'उत्तरपदे' इति वर्तते,
तेनानन्तर्यमात्रे यथा स्यात् । औदुम्बरी राजा ।
धूम्राकी रथेन । पुना रूपाणि प्रकल्पयन् ॥(प्रदीपः) न हि द्रूलोपेनेति । आचार्यदेशीयस्तत्पु-
रुष मत्वा परिहरति । निर्दिष्टग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं—शब्दे
सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषापस्थानं यथा स्यात्, अयं मा भूत् । शब्दो
हि शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थस्तत्त्वहिर्भूतः, नि.शब्दो हि बहिर्भाष-
वाच्याग्रीयते ॥(उद्घोषः) ननु 'द्रूलोपे' इत्यस्य बहुव्रीहित्वे आनन्तर्यसम्भ-
वादाह—तत्पुरुषं भवेति । अभावेन पीवोपवोऽसंभव इति
भावनः ॥ ननु लोपेनापि उदिकृतं पीवोपवोऽसंभव इति, स्थानिद्वारेण
चेत्यत आह—निर्दिष्टग्रहणस्येति । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' 'विरामो-
ऽऽसानम्' इति ध्वजसभाप्यविरोधादुक्तम्—आचार्यदेशीय इति ॥भाष्ये—तेनानन्तर्यमात्रे इति । द्रूलोपेनानन्तर्यमात्रे । उत्तरपद-
परत्वाभावेऽपीत्यर्थः । 'औदुम्बरी राजा' इत्याद्यसमस्तम् । अनेनो-
त्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे स्फुटं दृश्यते । 'अत एव 'लीः'
'अवशां.' इत्यादिसिद्धिः । वराहचर्चास्य रेफाद्येऽप्यतिशयिभाषाया
इति 'अवशां.' इत्यादौ 'सिपि भातोः'—इति कव्यसाहित्यवार्ताकं दीर्घं
इति न शङ्क्यम् ॥

(१२५७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६०)

२९७१ सहिवहोरोदवर्णस्य

॥ ६ । ३ । ११२ ॥

(वर्णग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

वर्णग्रहणं किमर्थम्, न 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्ये-
वोच्येत ?वृद्धायपि कृतायामोत्वं यथा स्यात् । उदयोदाम्,
उदयोदम्, उदयोदेति ॥(प्रदीपः) उदयोदामिति । बहेर्लुकि तामादिषु सिचि
वृद्धो सलोपे ढः वक्ष्यद्युत्पद्यलोपेभ्योच्चे च रूपम् । अत्रावति
वर्णग्रहणे 'तादपि परस्परः' इत्यकारस्य तपरत्वाद्विषयकालस्य
ग्रहणं न स्यात्, वर्णग्रहणात् अवर्णमानस्य भवति ॥(उद्घोषः) सिचि वृद्धाविति । 'वदन्' इत्यनेन ॥ ननु
वर्णग्रहणमात्रेऽपि सवर्णग्रहणादेव दीर्घलोपस्य सिच्यतीत्यत आह—
अत्रासतीति । वर्णग्रहणे तु तत्सम्बन्धात्परवर्णग्रहणमिति
भावनः ॥

(अवर्णप्रयोजनभाष्यम्)

अथावर्णग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—ऊढः, ऊढवानिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवत्येवानौत्त्वम् ।

अवर्णं कस्मात् भवति ?

पूर्वत्वमस्य भविष्यति ।

इदमिह संप्रार्थम्—ओत्वं कियतां पूर्वत्वमिति,

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादौत्त्वम्, अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् ॥

१ नैववार्तिक उ. पु. अ. १० ।

२ युवं वक्ष्यामि पीयसा रसाये युवोरोऽङ्गिह मन्तवो इ
सर्गाः । अ. सं. १ सू. १५१ अ. १)

३ 'पूर्वत्वेव' इति च. उ. अ. पाठः ।

४ उ. पु. अ. 'अस्ति' यदो न ॥

५ 'इह कस्मात्' इति च. पाठः ॥

६ अ. पु. अ. 'इति' शब्दो न ।

७ 'ओत्वं—द्रूलोप, द्रूलोप इति' उ. अ. च. पाठः ।

८ 'भवति द्रूलोपे' इति उ. पाठः ।

९ 'राजा । पुना रूपाणि कल्पयन्' इति उ. पाठः ।

१० अत एव—एते पूर्वत्वेति वदयद्वाक्ये समासाभावेऽपि पूर्वमात्रस्य ग्रह

ण्येव ॥

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—ओत्त्वं क्रियतां संप्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादोत्त्वम् ।

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्योत्त्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

ओत्त्वमपि नित्यम् ।

कथम् ?

कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

अनित्यमोत्त्वम् । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदन्तित्यम् । न च संप्रसारणमेवोत्त्वस्य निमित्तं विहन्ति, अयमर्थे लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोरनित्ययोः परत्वादोत्त्वम् । ओत्त्वे कृते सम्प्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । तत्र कार्य-कृतत्वात् पुनरोत्त्वं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) परत्वादोत्त्वमिति । ननु दूलेपनिमित्तमोत्त्वम्, तत्र 'पूर्वप्रासिद्धम्' इति उदासीनामसिद्धत्वात् पूर्वं संप्रसारणेन भाष्यम्—इति युगपत्प्राप्त्यभावाद्भिप्रतिषेधानुपपत्तिः ।

अत्राहुः—वर्णमानापेक्षत्वात् उदासीनामन्तरङ्गत्वात्प्रकृति-प्रत्ययविशेषाश्रयत्वात् संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वात् 'पूर्वप्रासिद्धम्' इत्यस्यानुपस्थानात् उदासीनेषु कृतेषु युगपत्प्राप्तिः सद्भावाद्युक्तो विप्रतिषेधः ।

केचित्तु वर्णयन्ति—दूलेपस्योत्त्वदीर्घत्वविशयो निमित्तत्वेनाभ्यगादत्र विषये उदासीना सिद्धत्वमनुमीयत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥

ओत्त्वे कृते इति । ओत्त्वस्य पुनः प्रवृत्त्यभावे निमित्त-सद्भावादीर्घत्वं प्रवर्तिष्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अथावर्णग्रहणं किमिति । आन्तरङ्गत्वादवर्णस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(भाष्ये) भवत्येवात्रोत्त्वमिति । 'अवर्णग्रहणे कृतेऽपि' इति शेषः ॥

पूर्वं संप्रसारणेनेति । पूर्वत्वस्यानुपलक्षणमेतत् ॥

पूर्वप्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानादिति । पूर्वत्र—इति निर्दिष्ट-कार्यस्याभावोदितार्थः ॥

अत्र विषये इति । कार्यान्तरं प्रलपीलार्थः । 'केचित्' इत्यत्रास्मिन् ननु अर्थापत्तेः साक्षादुपपादविवक्ष्यताया औत्सर्गिकत्वम् ।

अत्र वदन्ति—'दूलेपे' इति तदुक्तं विषयसमर्थं च, शब्दाधिकारात्—इति भाष्याश्रय इति वक्तुमुचितम् । तत्रैव च-त्यत्र विना तद्विषयज्ञानाभावात् कृते उभयोः प्राप्ते परत्वादोत्त्वमिति भावः । उदबोदमित्यादी तु सिञ्जोपोत्तरपेक्ष तद्विषयताज्ञाना-सिञ्जोपात्पूर्वमेव वृद्धौ तत्रः सिञ्जोपे ओत्त्वमिति न दोषः । घटे-

नोदबोदमित्यादी सिञ्जोपस्यासिद्धत्वाद्वात्परत्वाभावेन कथमोत्त्वमित्यपास्तम्—इति ॥

ननु दीर्घस्य पूर्वमोत्त्वेन बाधात्कथं पुनरोत्त्वमिति दीर्घ-प्रवृत्तिरत्र व्याह—ओत्त्वस्येति । अद्यावत्सत्यावोऽत्र शास्त्रे नास्ते-वेति भावः ॥ दीर्घत्वमिति । पूर्वसूत्रेणेति भावः । तदेवमवर्णग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातम् ॥

(१२५८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६१)

२९८० इको वहेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—कचिद्वहम्, चादवहम् ॥

(१२५९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६२)

२९८१ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्

॥ ६ । ३ । १२२ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—प्रसेवः, प्रसारः, प्रहारः ॥

(६४९६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सादकारयोः कृत्रिमे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सादकारयोः कृत्रिम इति वक्तव्यम् ।

इहैव यथा स्यात्—एपोऽस्य प्रसादः । एपोऽस्य प्राकारः ।

कृत्रिम इति किमर्थम् ?

एपोऽस्य प्रकारः । एपोऽस्य प्रसाद इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—कृत्रिम इति । पुरश्चयापारमितिर्वृत्त इत्यर्थः ॥

(६४९७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रतिवेशादीनां विभाषा ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यम् । प्रतिवेशः, प्रतीवेशः । प्रतिकारः, प्रतीकारः ॥

(१२६० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६३)

२९८३ दस्ति ॥ ६ । ३ । १२४ ॥

(पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—दा इत्येतस्य-तकारादाविति,

आहोस्विच्चकारान्त इति ।

किञ्चातः ?

यदि विज्ञायते—तकारादाविति, नीच्चा-वीच्चा-
अत्र न प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते—तकारान्त इति, सुवचं—प्रति-
वचं—अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कथमिदमिति । उत्तरपदमिह सन्निहितम्,
तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद् 'ति'इत्यनेन पूर्वं यदा-
उत्तरपदं विशेष्यते तदा 'यस्मिन् विधिल्लदादावल्प्रहणे'इति
तकारादायुक्तपद इति विज्ञायते, पश्चाद् इत्यनेन तकारो विशेष-
यते—दः समन्धी यस्तकारः, तदादावित्यर्थः समयते । अथ तु
द इत्यनेन पूर्वं तकारो विशेष्यते तदा यो दाशब्दसम्बन्धित्वेन
सिद्धस्त कारः सोऽनूयते । चर्त्तस्य चासिद्धत्वादादिभूतो नालीति
सामर्थ्यादन्तर्भूतस्य प्रहणमिति तकारान्त इत्येव पक्षोऽव-
धिष्ठते । तत्र निर्णयाय प्रश्नप्रतिवचनोपस्थापः ॥

(उद्घोतः) पूर्वं यदेति । पूर्वं विशेष्येण समन्धमनूय
पश्चाद्विशेषणेन सम्बन्ध इत्यर्थः । दः सम्बन्धीति । 'दा इत्ये-
तस्य तकारादौ'इति भाष्यमागम्यदेव सविशेषणत्वेऽपि गमकत्वा-
त्समाप्त इति भावः । अनुभूतविशेषणस्य विशेष्येण सम्बन्धेऽपि का
हानिरिति चिन्त्यम् ॥ तकारान्त इत्येव पक्ष इति । अत्र पक्षे
तकारान्तावयवकत्वादुत्तरपद 'ति'इत्यनेन व्यपदेश्यमिति द्रष्टव्यम् ।
अत्र पक्षे 'ति'इति 'दा'इत्यस्य विशेषण, सौत्री पक्षार्थे सप्तमी ।
तकारान्त'दा'सम्बन्धुत्तरपदे इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथेच्छसि तथाऽस्तु ।

अस्तु तावत्तकारादाविति ।

कथं नीच्चा वीच्चा ?

चर्त्तं कृते भविष्यति ।

असिद्धं चर्त्तं तस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति ।

आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥

अथवा पुनरस्तु तकारान्त इति ।

कथं सुवचं प्रतिवचम् ?

नैतत्तकारान्तं

किं तर्हि ?

यकारान्तमेतत् ॥

(प्रदीपः) नीत्तिति । दाशब्दस्य निष्ठायां 'अच उपस-
र्गात्'इत्यन्तस्य तादेवे दकारस्य चर्त्तं यापि च कृते रूपम् ॥

यकारान्तमिति । तत्र चर्त्तस्यासिद्धत्वात्तकारान्तत्वा-
भावः । कचिद् 'प्रदत्तम्' इति पाठः सोऽयुक्तः, इह इत्यधि-
कारादीर्घाप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) दकारस्य चर्त्तं इति । पवश्च चर्त्तस्यासिद्ध-
त्वाच्चादित्वाभावादीपा न प्राप्नोतीति सुशोदाहरणसम्भव इति चोप-
स्थाप्यम् ॥ ननु सुदत्तादौ 'अच उपसर्गात्'इति तत्त्वं कृतो नेति चेद्,
न । 'अबदचं विदत्तश्च'—इत्यादिभाष्यात्तत्त्वाभावस्योक्तत्वेनादोषाद् ॥

चर्त्तस्यासिद्धत्वादिति । सत्र तु 'नीच्चा'इत्यादौ चरितार्थमिति
भावः ॥

(१२६१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६४)

२९९७ चौ ॥ ६ । ३ । १३८ ॥

(ज्ञापकत्वसंपादकभाष्यम्)

इहान्ये आचार्याः—चो प्रत्यङ्गस्य प्रतिपेधमाहुः,
तदिहापि साध्यम् ।

नैव दोषः ।

एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः—न चौ प्रत्यङ्गं भवतीति,
यद्यं चौ दीर्घत्वं शास्ति ॥

(प्रदीपः) प्राचा दधीचेत्यादावन्तरङ्गत्वादेकादेशयणादे-
शयोः कृतयोरनन्तत्वादीर्घा न प्राप्नोतीत्याह—इहान्य इति ॥

इत्युपाध्यायजैयदपुनरैयदकृते महाभाष्यप्रदीपे पष्ठ-

स्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाहिकम् ॥

इति पादश्च तृतीयः ॥

(उद्घोतः) प्रत्यङ्गत्वेति । भाष्ये—प्रत्यङ्गस्योऽन्तरङ्ग-
भावी । यवञ्च 'चो'यत्र प्रति यदन्तरङ्गं तस्य प्रतिपेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥
इत्याहेति । श्रुत आदेशस्यार्थः ॥

इति श्रीशिवमहेश्वरसतीर्गर्भबनार्गोजीमहकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते
पष्ठस्याध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयमाहिकम् ॥

इति पादश्च तृतीयः ॥

(१२६२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६५)

२९९८ सम्प्रसारणस्य ॥ ६ । ३ । १३९ ॥

(६४९८ विप्रतिपेधवाचिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं
विप्रतिपेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं भवति
विप्रतिपेधेन ।

इको ह्रस्वस्यावकाशः—ग्रामणिकुलम्, सेनानि-
कुलम् ।

सम्प्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः—विभाषा ह्रस्व-
त्वम्, यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः ।

ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति—कासीपगन्धीपुत्रः,
कौमुदगन्धीपुत्रः ।

सम्प्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

अथेदानीं दीर्घत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्
ह्रस्वत्वं कस्माच्च भवति ?

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव—
इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे

तृतीयमाह्निकम् ॥

इति पादश्च तृतीयः ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।					सर्वयोगः
	प्राचलयोगः	आह्विषे १	आह्विके २	आह्विके ३	आह्विकमङ्गल- योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	११९७	१८	७	४०	६५	१२६२
अभ्याख्यातसूत्राणि	१६६२	१५	५	५४	७४	१७३६
समुदितसूत्राणि	२८५९	२३	१२	९४	१३९	२९९८
वार्तिकानि	६३८२	३८	२८	५०	११६	६४९८

॥ अथ पष्ठस्य तुरीयः पादः ॥

अङ्गाधिकारः ।

(१२६३ अयिकारसूत्रम् ॥ ६।४।१ आ. १)

(२९९९ अङ्गस्य ॥ ६।४।३ ॥

(अधिहारावधिनिर्णयाधिकरणम्)

(अधिकारस्याङ्गाध्यायम्)

आ कुतोऽयमधिकारः ?

आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः ॥

(प्रदीपः) आ कुत इति । अवधिविधेः निश्चये प्रमाण-
महत्वा पृच्छति ॥ इतरो वनधेः लोहसिद्धिं प्रयोजनमभिसन्धा-
याह—आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति ॥

(बह्मोक्तः) ननु 'प्रलयः' इत्यावधिकारो विचारमकृत्वा,
इह विचारकत्वे वीजमाह—अवधीति । अन्यत्र उद्यतिस्त्रादिना-
वधिनिर्णयः, इह तु न तथा प्रमाणमुत्पन्नमिति प्रश्न इत्याशयः ॥

(सत्यादायां पक्षान्तरोपस्थापकभाष्यम्)

यदि तर्ह्यसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः,
'गुणो यद्बलुकोः' (७।४।८२) इति यद्बलुग्रहणं
कर्तव्यम् । प्रागभ्यासविकारेभ्यः पुनरङ्गाधिकारे
सति प्रत्ययलक्षणेन सिद्धम् ।

अस्तु तर्हि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः ॥

(प्रदीपः) इतरोऽस्मिन् पक्षे गौरवमुद्धेयितुमाह—यदि
तर्ह्येति । 'न लुप्तताद्वय' इत्यनेनाङ्गाधिकारविहिते कार्ये
प्रतिषिध्यमाने—इति भावः । 'न लुप्तता तस्मिन्' इति पाठे वृथ-
या दोषप्रसङ्गादुग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

(बह्मोक्तः) गौरवमिति । उद्यतिद्विरूपप्रयोजनसत्त्वेऽपी-
त्यर्थः ॥ 'क्रियते न्यास एव' इति वक्ष्यमाणपरिहारस्याद्यवयवेन
दर्शयति—न लुप्तता तस्मिन् इति । उभयथा—पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः ॥

(पक्षान्तरे दूषणपूर्वकं सिद्धान्तभाष्यम्)

यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः, 'वमथ'
वकारस्य सम्प्रसारणं प्राप्नोति । आ सप्तमाध्यायपरि-
समाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सति उदत्त्वस्य स्थानिव-
द्भावात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६।१।३७)
इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । स चेदानीमपरिहारो
भवति यत्तदुक्तम्—अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धम् इति ।
अस्तु तर्ह्यसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः ।

ननु चोक्तमिदानीं 'गुणो यद्बलुकोः' इति यद्-
बलुग्रहणं कर्तव्यमिति ।

क्रियते न्यास एव ॥

(प्रदीपः) उदत्त्वस्येति । प्रथेऽस्मिन् दिवंचने कृते
रेफस्य सम्प्रसारणं च प्राप्नोति, हकादिनेपेण निवृत्तिश्च । तत्र
'हकादिनेपात् सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन' इति पूर्वविप्रतिषेधाहु-
भयेषां ग्रहणाद्वा सम्प्रसारणम्, उदत्त्वम् । तस्याङ्गाधिकारे
विधीयमानस्यात्रैव प्रत्ययस्याङ्गेपार्त्यरनिमित्तत्वात् स्थानिवद्भा-
वात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य सम्प्रसारणं नि-
षेधः ॥ प्रागभ्यासविकारेभ्यस्तत्त्वङ्गाधिकारे उदत्त्वस्यापरनिमि-
त्तत्वात् स्थानिवद्भावात्प्रसङ्गः ॥

तत्र यदा प्रतिषेधवचनात्परस्य तावद्यणः सम्प्रसारणं क्रियते
पूर्वस्य तु प्राप्तं सम्प्रसारणं सम्प्रसारणे परतः प्रतिषिध्यते तदै-
तदुदाहरणम् ॥

यदा तु सम्प्रसारणभाविनि यमि परतः पूर्वस्य सम्प्रसारण-
प्रतिषेध इति पक्षः समाधीयते तदा 'वमथ' इति सिद्धमेवे-
त्यप्रयोजनमुदत्त्वेऽङ्गाधिकारस्य ॥

अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । 'वन्वृत्तुनि चरूपरेऽनग-
लोपे' इत्यत्र 'अमीमयत्' इत्यादौ सन्वद्भावादभ्यासलोपः
प्राप्नोतीति चोदिते परिहारः—अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । सन्व-
ज्ञाना भीमादीनामभ्यासलोपे' इत्युच्यते । एतान्यङ्गान्तराणीत्य-
भ्यासलोपाभावः । सति चाभ्यासविकारेऽङ्गाधिकारेऽयं परिहार
उपपद्यते, नान्यथा । एष तु परिहारस्तत्रैव दूषयिष्यते । इह
तु सिद्धवदुपपत्त्यर्थः ॥

(बह्मोक्तः) उभयेषाङ्गहणादेति । अनुहृष्वैव तिष्ठे उभ-
येषाङ्गहणं पुनर्विधानद्वारा हकादिनेष्वपाकमित्यर्थः ॥ अङ्गेन प्रत्य-
यस्याङ्गेपादिति । अङ्गस्यानिमित्तकस्य तद्वारा परनिमित्तक-
त्वात्स्थानिवत्वमिति भावः ॥

प्रतिषेधवचनादिति । यदि पूर्वस्य प्रथमं सम्प्रसारणं स्यात्तदा
निवृत्तप्रतिषेधायोगात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः ॥

यदा त्विति । तत्र कृतेऽपि सम्प्रसारणादौ निषेधसामर्थ्यानु-
सम्प्रसारणं नेति भावः ॥

आभ्ये दूषणा-तरमाह—स चेदानीमिति । प्रागभ्यासविकार-
रेभ्योऽङ्गाधिकारे सति च वक्ष्यमाणोऽपरिहारश्च भवतीत्यर्थः ॥

अङ्गान्तराणीति । प्यन्तत्वादिति भावः ॥

सिद्धवदिति । तस्योक्तिसम्भवोऽपि न स्यादिति अन्यथेत्यत इति
भावः ॥

१ 'स्तादिसिद्धिप्रयोजन' इति क. पाठः ॥

२ 'यदि आसप्तमा' इति च. छ. ड. पाठः ॥

३ 'सुद्धावयितुमाह' इति च. छ. ड. पाठः ॥

४ पक्षद्वयेऽपि—आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः—प्रागभ्यासविकारेभ्य इति
पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः ॥

५ उभयेषामिति । क्रियमात्रसंयोगेनाप्यमिति सूत्र इत्यर्थः । तत्र हि
'वयि स्वयि' 'प्रहियमा' इति सूत्रप्रसङ्गमुत्पन्नं तिष्ठे तद्वदर्थं व्यर्थमिति
वाच्यम् ॥

६ 'निमित्तकत्वात्' इति क. पाठः ॥

७ 'निषेध. सिध्यति' इति च. छ. ड. पाठः ॥

८ 'स्वापरनिमित्तकत्वात् स्वयि' इति च. पाठः ॥

९ 'उदत्त्ववङ्गाधिकारस्य' इति क. पाठः ॥

१० 'लोप उच्यते' इति क. पाठः ॥

११ एतानि—अमीमयत् इत्यादीनि शिञ्जनादिनि । उन्वृत्तुऽप्यत्र निवचने-
नाङ्गमिति न स्यात् ॥

१२ 'विकारेभ्यङ्गाधिकारे' इति क. पाठः ॥

(वार्तिकवतरणभाष्यम्)

किं पुनरियं स्थानपट्टी-अङ्गस्य स्थान इति ?

एवं भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदा 'अङ्गस्य' इति शब्द-
स्वरूपमनपेक्षितार्थविशेषमधिक्रियते तदा 'पट्टी स्थानयोगा'
इत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं नास्ति, अनेकसम्बन्धसम्भवे
सम्बन्धविशेषप्रतिपादनफलत्वात्तस्याः । यदा त्वर्थाधिकारपक्ष-
स्तदा परिभाषोपस्थानमिति द्वैतसम्भवात्प्रश्नः ॥

आचार्यदिशीयः परिभाषाऽऽश्रयेणाह—एवं भवितुम-
र्हतीति ॥

(उद्योतः) नम्य शाले परिभाषोपस्थितेनयत्वात् 'किं
पुनर्' इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—यदाऽङ्गस्येति । तत्र शब्दाधि-
कारे तत्र तत्रोपस्थितस्य यत्र यादृशार्थयोग्यता तत्र तादृशार्थकत्वं
भविष्यति । अर्थाधिकारे ॥ परिभाषोपस्थित्या तदर्थस्य यन्मन्य-
योग्यत्वाभावात्तत्र तदनुपस्थितिरिव स्यात्, तत्र कस्य पक्षस्येह ग्रहण-
मिति प्रश्नोपस्थितिरर्थः ॥

(६४९९ स्थानपट्ट्यां दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अङ्गस्येति स्थानपट्टी चेत्पञ्चम्य-
न्तस्य चाधिकारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गस्येति स्थानपट्टी चेत्पञ्चम्यन्तस्य
चाधिकारः कर्तव्यः । 'अङ्गात्' इत्यपि चक्यम् ।

अनुव्यमाने हि-अतो भिस ऐस्मवतीति अत
इति पञ्चमी, अङ्गस्येति स्थानपट्टी, तत्राशङ्क्यं
विविभक्तिकत्वाद् इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम् ।

तत्र को दोषः ?

'अतो भिस ऐस्' इति अकारान्तात्परस्य भिसा-
प्रत्येस्माभ्यो भवति-इति-इहापि प्रसज्येत ब्राह्मण-
भिस्सा, ओदनभिस्सटा-इति ॥

(प्रदीपः) चोदक आह—अङ्गस्येति स्थानपट्टी-
चेदिति । 'च'शब्दात् प्रकृतस्य चेति विज्ञेयम् ॥

तत्राशङ्क्यं विविभक्तिकत्वादिति । ननु च 'अतः'
इति सम्बन्धादङ्गस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामो भविष्यति, यथा-
उपानि देवपत्नस्य गृह्यान्मन्त्रयस्तेनमिति । उच्यते—यव-

नामपरामर्शादत्र विपरिणामः । इह तु नान्तरियकमुत्तरार्थत्वा-
दङ्गस्येत्यस्योपस्थानं स्यादिति कुतो विभक्तिविपरिणामः । यदि
एवं विशेष्यासंनिधानात् 'अमरान्तात्' इति कथं तदन्तविधिः ?
'नेदमदसोरकोः' इति प्रतिषेधात् 'सप्तमी शङ्खः' इत्यादेर्वा
शापकात्तदन्तविधिर्भविष्यति । कचित् 'अकारात् परस्य' इति
पाठः ॥ भिस्सामिस्सटाशब्दावोदनतद्विकारयोर्वचनौ ॥

(उद्योतः) चशब्दादिति ॥ 'पञ्चम्यन्तस्य च' इति च-
शब्दादित्यर्थः ॥

विपरिणाम इति । 'एनं' इत्यस्य विशेषोपेक्षायां 'देवदत्तं' इति
प्रतीतेरिति भावः ॥ सम्बन्धानुपपत्तिर्बहिर्विपरिणामे प्रमाणं स्यादत
आह—इह स्थिति । यथा चात्र सम्बन्ध एव नेति न तदनुपपत्तिः
प्रमाणमिति भावः ॥ भाष्येऽकारान्तात्परस्येति पाठमाश्रित्य शङ्कते—
यद्येवमिति । 'अङ्गस्य' इत्यस्य सम्बन्धाभावे इत्यर्थः ॥ नेदमदसो-
रिति । भिसाश्रितप्रकृतिविशेषणत्वे न तदन्तविधाविदं शापकम् ।
यद्यपिद्रूपलोपे 'अ-भिस्' इत्यत्र तदन्तविध्यभावेऽपि प्राप्तेः प्रतिषेध
उपपद्यते तथाऽप्यदसः स शापकः, अकोरिति प्रतिषेधश्चेति भावः ।
ऐस्त्वर्थीयकं च विष्णुवाचक-अभ्यन्तादर्थवतो भिस ऐस्त्विधानेन
चरितार्थमित्यभिमानः । तदन्तविध्यभावेऽपि अकारात्परत्वेनेदं सर्व-
मुपपद्यम् । वर्णग्रहणे च नार्थवत्परिभाषा, प्रत्यक्षाक्षेपे च न मान-
मित्याशयेनाह—अचिदकारात्परस्येति ॥ ओदनतद्विकारयो-
रिति । दम्पोदो ॥ भिस्सटा । 'भिस्सा यो भक्तमणोऽयं',
'भिस्सटा दधिकार' इति कोशादिति भावः ॥

(६५०० स्थानपट्ट्यां दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवयवपष्ठ्यादीनां चैप्रतिपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवयवपष्ठ्यादयश्च न सिध्यन्ति ।

तत्र को दोषः ?

'शास इदङ्गुहलोः' (६।४।३४) इति शासेध्या-
न्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । 'ऊदुपधायो गोहः'
(६।४।८९) इति गोहेश्वान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य
च ॥

(प्रदीपः) अवयवपष्ठ्यादीनामिति । आदिशब्दो
निमित्तपष्ठोपरिप्रधार्यः । 'ईसेक' इत्यग्राहस्य निमित्तं यष्टस्यैक
इत्याधीयते ॥ ननु च 'पट्टी स्थानयोगा' इत्यत्रैव विचारितं तद्वि-
मर्षं पुनर्बिचार्यते ? उच्यते—'ऊदुपधायो गोहः' इत्यत्र 'गोहः'
इत्येषा स्थानपट्टी स्यादित्येवं तत्र विचारितम्, इह त्वङ्गुहलस्य

१ आधीति । यष्ट्यादिपठोऽङ्गस्येतिविद्यत अतिव्याप्यरि विधित्वेऽङ्ग-
विधित्वित्वेः ॥

२ 'तस्याः परिभाषाया' इति अ. घ. पाठः ॥

३ 'सादृशापेक्षययोग्यता' इति अ. घ. पाठः ॥

४ 'पठस्य ग्रहणं' इति अ. पाठः ॥

५ अनुव्यमाने शक्तिः । एवं च भाष्यं विविधनिमित्तपष्ठवधारे दूषक-
मिति च 'अवयवपष्ठ्यादीनामाप्रतिपत्तिः' इत्येव शब्दाभावात् सूत्रस्य
निराकरणम् ॥

६ 'अवयवपष्ठ्या' इति अ. घ. अ. घ. अ. घ. पाठः ॥

७ तदनुपपत्तिः । अङ्गस्येति पञ्चम्यन्तस्यनुरूपस्य अत्र इति पञ्चम्यन्तेन
चपठानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

८ 'विशेषणार्थेन तद्विपरिणाम' इति अ. पाठः ॥

९ द्रूपलोपे । इदं पठे द्रूपल-इत्यत्र अनेनतद्विपरिणामः इत्यर्थः ॥

१० 'विधायकं तु विष्णु' इति अ. पाठः ॥

११ अधिमान इति । न ऐस्त्वपठस्यैव योग्यत्वं प्रयोग्योऽस्मिन्पठो-
पस्थितोऽकारादित्यर्थः ॥ इत्युच्यते ॥

१२ 'वातादिजः' इति अ. घ. अ. घ. पाठः ॥

१३ विधायकपठोऽङ्गस्येति-इत्येक इत्यनेति ॥

६ 'सयोदानो, तः' इति च. पाठः ॥

(६५०४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नाम्सनोर्दीर्घत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । नामि दीर्घो भवति-
अतीनाम्, इन्दूनाम् ।

अङ्गस्येति किम् ?

किमिणां पश्य, पामनां पश्य ॥

सनि दीर्घा भवति—चिचीपति, तुष्टपति ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

दधि सनोति, मधु सनोति ॥

(प्रदीपः) किमिणामिति । किमयोऽस्यां सन्तीति पा-

मादित्वाकप्रत्ययः, टाप्रत्ययः, द्वितीयैकचनम् । लाक्ष्णिक-
त्वादस्य न भवतीति चेत्, तत्र । प्रतिपदोक्तस्य नामोऽभावात् ।
पृथीवद्वचनस्यापि नुटि कृते लाक्ष्णिकमेव 'नाम्' इति रूपम् ॥

दधि सनोतीति । सानुग्नोऽयं धातुरेति चेत् प्रत्य-
योऽपि नकारेऽनन्तरत्वात्सानुग्नवरुः । धातोश्चाव्यभिचारी
नकार इति तस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) किमयोऽस्यामिति । किमिन्द्रस्य नप्रत्यया-
पेक्षयाऽङ्गत्वेऽपि नाम्निरूपिनाङ्गात्, भावादीर्घाभाव इत्यर्थः ॥ सानु-
ग्नवरु इति । 'पशु दाने' इत्युक्तानुग्नवरुत्वात् ॥ ननु येनानुग-
न्वेन सानुग्नवरु तदनुच्चारण एव निरनुग्नवरुपरिभाषामवृत्तिरित्यत-
आह—धातोर्ब्रूति । अङ्गाधिवारामात्रे 'दधि सनोति' इत्यादावेव
स्यान्ननु चिचीपतीत्यादापिति भाष्याशय इति भावः । अङ्गाधिवारे
तु सनि परेऽङ्गस्य दीर्घे इत्यर्थे प्रत्योऽस्य सन्प्रत्ययस्यैव तन्निरूपिता-
इत्येव च ग्रहणात्त दोष इति बोध्यम् ॥

(६५०५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ लिङ्येत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । ग्लेयात्, ग्लेयात् ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

निर्वापात्, निर्वापात् ॥

(६५०६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अतो भिस ऐस्त्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । वृक्षैः । लृक्षैः ।

अङ्गस्येति किम् ?

ब्राह्मणभिरसा, जोदनभिरसा ॥

(६५०७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लुङादिष्वडादौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । अकार्पात्, पेदिष्ट ।

१ 'नाम्समोक्ष' । मास्समोर्दीर्घत्वे' इति च. छ. झ. पाठः । यत्तानि न
परिग्रह्यन्, किन्तु भाष्येनैवेति कैपयः ॥

२ 'किमर्थम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

३ 'म नदियतीति चेत्' इति छ. पाठः । 'म नदयतीति चेत्' इति
च. पाठः ॥

४ 'जिह्वारे प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

प्राकरोत्, अवैद्विष्ट ॥

(६५०८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ इयङुवङ्युष्मदसत्तातङामिनु-
डानेमुक्तेहस्यपिदीर्घमितत्वानि ॥ * ॥

(भाष्यम्) इयङुवङौ प्रयोजनम् । श्रियौ, श्रियः ।
श्रुयौ, श्रुवः ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

अर्थम्, अर्थम् ॥

युष्मदसदोः प्रयोजनम् । 'साम आकम्' (७१।
३३) युष्माकम्, अस्माकम् ।

अङ्गस्येति किम् ?

युष्मत्साम, अस्मत्साम ॥

तातङ् प्रयोजनम् । जीवतु जीवताद् भवान् ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

पच हि तावरस्यं, पच तु तावरस्यम् । जल्प हि
तावरस्यम्, जल्प तु तावरस्यम् ॥

आमि नुद प्रयोजनम् । किशोरीणाम्, कुमारी-
णाम् ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

कुमारी आमित्वाद्, किशोरी आमित्वाद् ॥

'आने मुक्' (७।२।८२) प्रयोजनम् । यजमानः,

पचमानः ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

प्राणः ॥

के हस्तः प्रयोजनम् । कुमारिका, किशोरिका ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

कुमारी कायति—कुमारीकः ॥

यि दीर्घः प्रयोजनम् । स्वीयते, स्तूयते ।

अङ्गस्येति किम् ?

दधियानम्, मधुयानम् ॥

धि तत्त्वं प्रयोजनम् । अद्भिः, अद्भ्यः ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

अवधारः, अवधारः ॥

(प्रदीपः) पच हीति । हिन्व निपाती । तत्रादिधि
खेटो हेरन्वतरस्या तातङ्घिधानात्पक्षे तदभावात् 'अतो हेः'

५ 'अतो भिस ऐस्त्वे प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

६ 'किमर्थम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

७ 'लुङादिष्वडादौ प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

८ 'पेदिष्ट' इति च. छ. झ. पाठः ॥

९ 'इयङुवङौ प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

१० 'किमर्थम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

इति हेतुंकि कृते निपातयोरपि तुल्योः प्रतिव्यक्तिक्षण-
प्रस्तावभावोपक्रमेऽपि तात्त्वप्रसङ्गः । तथा चोच्यते—
विभाषिताः प्रयोजयन्ति, श्लोका श्लोका, श्लोका श्लोका—इति ॥

प्राण इति । प्रपूर्वस्यानितेर्धनि वृद्धौ च कृतायां 'प्र
आन' इति स्थिते मुक्प्रसङ्गः सार्धधातुकाधिकारेऽनपेक्ष्यमाणे ॥
ननु धातुपसर्गायोरैकादेशान्तररक्तवाङ्मात्रं न तु वृद्ध्या । नैत-
दस्ति । चार्णादाङ्गस्य वलीयस्त्वत् । तथा च 'प्रलयः' इत्यादौ
सर्वगर्दीर्घत्वोभावः । अत्र तु लाक्षणीकत्वेनापि मुक्तौ विरासो
वक्तुं शक्यते ॥

कुमारिकेति । अल्पादावर्थं 'प्राणिनात्कः' ॥
कुमारीक इति । अत्रापि लाक्षणीकत्वात्कस्य हल्वाभावः
स्थितिः ॥

(उद्बोधतः) ननु 'एकस्या आकृतेः—' इति न्यायादभावोपक्रमे
कथं तैत्तरीयोऽत आह—अभावोपक्रमेऽपीति । तित्त्वचित्तिविषये-
ऽभावोपक्रमेऽपि निपातविषये तैदमावाप्तप्रसङ्ग इति भावः ॥ किञ्च
सार्धकानेकविषये पूर्वैर् न्यायः, न चाभावोऽर्धवान्—इत्यर्थं दृष्टान्त-
व्याजोनाह—तथा चेति । 'सर्वस्य दे' इत्यत्र 'पूर्ववासिद्योमद्वित्वे'
'इत्यस्य प्रयोजनत्वेनैतैर्ज्ञापवता न क्षयते । तत्र हि तैदभावे पत्यादिभ्यः
पूर्वं द्वित्वे 'द्रोभा श्लोका' इत्येवं स्यादित्यापादितम् । तर्चेतव्यायस्य
सार्धविकत्वाद्दीकारे विरुध्यते । मम तु पदव्योपक्रमेणैवात्र तद्विषये
यतस्याप्यमृतिरिति न दोष इति भावः ॥

सार्धधातुकाधिकार इति । 'रदादिभ्यः सार्धधातुके' इत्यतः ॥
चार्णादाङ्गस्येति । असमानकालमात्रिकेऽपि तत्पर्यायवृत्तिः । यत्र तु
नेष्टा तत्रानित्यसमाश्रयणीयमिति भावः । अत एव 'प्रलयः' इत्यत्र
सर्वगर्दीर्घं बाधित्वा शुणः । 'सुद्धापूर्वः' इति घञप्रभाष्योक्तत्वात्
शङ्कैव निर्दोषः । लाक्षणीकत्वेनापीति । निरनुबन्धकारिभावात्-
क्षणपरिभाषाव्याप्तुभयोर्ग्रहणस्य सम्भावित्वमितिदम् ॥

(वार्तिकवचरणभाष्यम्)
नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।
कथम् ?
(१५०९ प्रयोजनान्यथासिद्धिसाधकं वार्तिकम् ॥ ११ ॥)
॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां
सिद्धम् ॥ * ॥
(भाष्यम्) अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि

१ 'सर्वगर्दीर्घाभावः' इति ड. पाठः ॥
२ 'मुक्प्रसङ्गो' इति ड. पाठः ॥
३ तद्भावात्—तात्त्वप्रसङ्गः ॥
४ तदभावात्तत्त्वप्रसङ्गः—अभावोपक्रमस्यनान्यथातात्त्वप्रसङ्गः ॥
५ एव न्यायः—एकस्या आकृतेऽविरतप्रयोगो न द्वितीयस्याः इत्येव
न्यायः ॥
६ एतत्—श्लोका—श्लोका, श्लोका—श्लोका—इत्येतत् ॥
७ तदभावे—पूर्ववासिद्योमद्वित्वे' इत्यस्यापि ॥
८ एतद्व्यायस्य—एकस्या आकृतेऽविरत प्रयोगो न— इति न्याय-
साधेयवत् अत्र भेदेन च मृतिरिति सर्वविकत्वाद्दीकारे ॥
९ तस्याप्यमृतिरिति । 'प्रलयः' इत्यादिनिर्दिष्टाद्विभाषायां वलीय इति

सिद्धानि । किंचित् 'अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य' इत्येवं न
भविष्यति, किंचित् 'प्रत्ययाप्रत्यययोर्ग्रहणे प्रत्ययस्यैव
ग्रहणं भवति' इति ॥

अथवा प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येच्ये ।
यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीये—प्राकरोत्,
उपैहिष्ट—उपसर्गात्पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः ।

* सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्त-
विधानात्* ।

सिद्धमेतत् ।
कथम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
च ग्रहणं भवतीति, एवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न
भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) किंचिदर्थवद्ग्रहण इति । अयं परिहारो
'निरुक्तं' 'विद्धः' इत्यादौ सम्प्रसारणदीर्घत्वे न सम्भवति ।
तत्र किमिणामित्यत्र नाम् न प्रत्ययः । नाप्यर्धवान्, प्रत्ययग्र-
थार्थस्य परस्परानन्वयादिति वीर्याप्रसङ्गः । दधि सनोतीति
सनोऽप्रत्ययत्वादीर्घाभावः । निर्यायादित्यादौ संयोगादेरान-
र्थक्यादेर्वाभावः । अडाटोस्तु नायं परिहारः । ब्राह्मणमि-
स्तेत्यादौ भिन्नोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्च ऐसोऽप्रसङ्गः । इयहु-
व्योऽस्तु नायं परिहारः, वर्णग्रहणेन परिभाषाद्वयस्यानुपस्था-
नात् । यथा 'इयो वणचि' इति दध्यौऽवत्यतीत्यादावग्रहणैवोऽप्य-
नर्थकेऽप्यपि यणादेशो भवति, एवं ध्ययमित्यादावियजुवहप्र-
सङ्गः । मुमुत्समेति सौज्ञोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याकाकमोऽप्र-
सङ्गः । तुल्योनिपातयोरप्रत्ययत्वात्तात्त्विकोऽप्रसङ्गः । एवमामोऽप्र-
त्ययस्यानुकरणस्य नुबभावः । प्राण इत्यत्रानस्याप्रत्ययत्वात्
मुगभावः । भित्तस्त्वेयं परिहारो नोपपद्यते, वर्णग्रहणात् ॥

अत एवाव्यापकत्वमस्य परिहारस्य मत्वाऽऽह—अथ-
वेति ॥

सिद्धं त्विति । यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र
पूर्वः कार्यत्वेन शुद्धमाणो यस्मात्स विहितस्तदादिर्यस्यते । एत-
त्वाङ्गसंज्ञास्ये योगविभागेन साधितम् । यत्र तु प्रत्यय एव
कौर्मित्वेनाधीयते तत्र तदैतद्ग्रहणमिति द्वे एते परिभाषे ।
अत्राधिकारप्रत्याख्यानस्य प्रत्ययाधिकारे क्रियमाणे न किंचित्प्र-
योजनं दृश्यते । 'अतो भिन्न एव' इत्यादिपु विविभक्तित्वात्

१ प्रत्ययाप्रत्यययोर्ग्रहणे प्राप्तिः स्तिरिक्त इति भावः ॥
२ 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येनेव भविष्यति, किंचित्प्रत्ययाप्रत्यययो-
र्ग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं भवतीति' इति च. ड. घ. पाठः ॥
३ 'प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य न—इति' इति अ. क. ड. पाठः ॥
४ 'दध्यौऽवत्यतीत्यादौ' इति च. ड. पाठः । ए अत्रममादात् ॥
५ 'वर्णग्रहणेऽप्यनर्थक्येऽप्यपि' इति ड. पाठः ॥
६ 'आमोऽप्रत्ययः' इति ड. पाठः ॥
७ 'नमित्तत्वेनोपादीयते' इति च. घ. पाठः ॥
८ तदन्तद्ग्रहणमिति । यथैव पद्यमन्वात्तरा प्रत्ययः बाधित्वेनोपा-
दीयते तत्र तदन्तद्ग्रहणं नैत भावः ॥

भिसादीना प्रत्ययेन सम्बन्धो दुरुपपादः । 'हलः' इति सप्रसारणीयत्वं च निरुतं दुरुतमित्यादौ न परिहृतं भवति ॥

(उद्घोषः) '[अयं परिहार इति । यपि अयं वद्वहणपरिभाषासंचारे निरुतमित्यादावचरणेऽपि 'विद्धः' इत्यादी वारणमेव । तथापि उद्घासिदेवर्णग्रहणाच्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अयं वद्वहणपरिभाषाया अपि असम्भव एवेत्यर्थः । अत एव 'विद्ध इति' न सम्भवति' इत्येव चोक्तम्, न तु नास्तीति ।] भाष्ये—'उक्त्वित्प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य नेति' इति पाठः ॥ न प्रत्यय इति । प्रत्ययव्यसमुदायस्याप्रत्ययत्वादिति भावः ॥ अत्रादोस्त्विति । सोपसर्गस्वार्थत्वाच्च, प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया असम्भवाच्च । कुक्त्वात्तत्त्वक्षेपेण शब्दपरिहारमिदम् ॥ अयं—परिभाषाद्वयरूपः, तदाह—वर्णग्रहणेऽपि । इयदादिविधावन्नाधिकारभावे प्रत्ययस्यासन्निधानादनुपूर्वगोश्रय एव ॥ इति भावः । अत्राधिकारे तु इवर्णोपन्ताद्वल्य निमित्तेऽजादौ प्रत्यये परतः प्रत्यासत्त्या तस्माद्वल्येवजादीत्यर्थो बोध्यः । आनोऽप्रत्ययत्वे हेतुः—अनुकरणत्वेति ॥

तत्र पूर्वं इति । प्रत्ययविधौ च 'अपञ्चम्या' इति निषेधात्तदन्तविषयभाव इति भावः । न च 'प्रत्यय' इत्यधिकारेऽपि उक्तत्वात्परस्परव्यभिचाराद्वल्यक्षेपेण सिद्धे परिभाषापर्यन्तधावनमफलमित्याशङ्क्यम् । प्रत्ययलोपात्तावकाशेऽपि शाने तदपेक्षत्वाभावेन शक्ये तद्वक्ष्ये मानाभाव इत्याशयात् ॥ योगविभागेनेति । 'यस्याप्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये' इत्यन्तेनेत्यर्थः ॥ द्वे पृष्ठे इति । आद्या योगविधौगतिः । अन्त्या तदन्तपरिभाषासिद्धेति बोध्यम् ॥ अयं परिहारः श्रौतव्याह—अङ्गाधिकारितः ॥ न किञ्चित्प्रयोजनमिति । अङ्गस्यान्तेन व्युत्पत्त्याभावात्, मानाधिकार्येण गौरवात्तेति भावः ॥ विमर्शविपरिगामेन कथञ्चित्प्रत्ययलोपात्तावद्विषय प्रत्ययत्वेऽप्याह—हल इतीति । तस्माद्वल्यधिकारः कर्तव्य इति अगवतो गृह्योऽभिहितमिति भावः । नैताम्यत्वादिग्रन्थ पक्षेऽप्युक्तिरिति वाच्यम् ॥

(१२६४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । १ आ. २)

३००० हलः ॥ ६ । ४ । २ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति-तृतीयः ?

- १ [] एतद्ग्रहणो भागो अ प्रत्यये एव इत्यर्थः ।
- २ प्रत्ययव्यति । निमित्तव्याहणमात्रमित्यवकाशे तस्माद्विधिद्विकचनेऽपि च 'याम्' इत्येतत्प्रत्ययव्यतिवृत्त्यर्थम्, न च प्रत्ययसमुदायस्य मन्त्रावमिति भावः ।
- ३ धाराभावेनेति । उपसर्गव्यति । कुक्त्वात्प्रत्ययत्वेन वसन्तप्रत्ययविधिद्वयद्वयमित्याद्युक्तव्यतिवृत्त्यर्थम् ।
- ४ 'वार्तिकादि' । वर्णग्रहणेति । इत्येव क इ. अ. पाठः ।
- ५ 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या' इति क. पाठः ।
- ६ 'पर्यन्तं पाठन' इति क. पाठः ।
- ७ योगविभागेनेति । 'यस्याप्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्ग' इत्यप्यवकाशव्यतिवृत्त्यादि प्रत्यये' इति धेयविधौ च व्यतिवृत्त्याप्रत्ययग्रहणे ३५ पा. ५०

(प्रदीपः) अङ्गग्रहणमिदं ग्रहणेन विच्छिन्नमिति मत्वाऽऽह इह कस्मादिति ॥

(उद्घोषः) ननु 'द्वलोपे—' इत्यतोऽङ्गग्रहणानुवृत्तेः पूर्वं व्याघ्रहणानुवृत्तेर्दीर्घांशसिद्धिर्नाह—अङ्गग्रहणमिति । 'इकः काशे' इतीत्यहणेनेत्यर्थः ॥

(१५१० अतिव्यासिनिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥॥ अङ्गप्रकरणाहकारस्याप्राप्तिः ॥॥

(भाष्यम्) अङ्गप्रकरणाहकारस्य दीर्घत्वं न भवित्यति । अङ्ग इति वर्तते ।

क प्रकृतम् ।

'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽङ्गः' (६।३।१११) इति ॥

(उद्घोषः) '[भाष्ये—अङ्गप्रकरणादिति । यतः स्वरितत्वप्रतिज्ञाया दीर्घग्रहणस्य 'क्रमश्च त्वि' इत्युक्तं प्रतिस्वरं प्रतिसम्बन्धस्तत्रेवाग्रदीर्घोऽनियतसम्बन्धबोधनाय अत्रे तावत्पर्यन्तं नमनुवृत्तावपि नमिमसुवृत्तद्वयाणां तथैव सत्त्वेन सान्तिरेव प्रकृमादित्यर्थः ।] -

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

तद्वै 'इकः काशे' (६।३।१२३) इत्यनेनेग्रहणेन व्यविच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् ॥

(१५११ अङ्गग्रहणानुवृत्तिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥॥ इङ्गग्रहणस्य चापि वक्षोपणत्वात् ॥॥

(भाष्यम्) अपि वक्षोपणमिङ्गग्रहणम्—अङ्ग इक इति ॥

(प्रदीपः) अपि वक्षोपणमिति । 'प्रकाशः' इत्यादावकाशस्य दीर्घनिर्णयार्थमिङ्गग्रहणे विदोष्यते—इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) '[इकाऽङ्गिति । तथाच भाष्ये पठितवृत्तौ बोध्यः । अत एव तदाकारप्रवृत्तौ 'अङ्ग इकः' इति कृतम् ।]

(अङ्गग्रहणानुवृत्तौ दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि तर्ह्यपि वक्षोपणमिङ्गग्रहणं, चो दीर्घो भवति—इतीह न प्राप्नोति—अवाचा, अथाचे ।

नैप दोषः । अङ्गग्रहणमनुवर्तते, इङ्गग्रहणं निवृत्तम् ॥

एवमपि कर्तृचः, कर्तृचा, कर्तृचे—अन न प्राप्नोति ।

यस्य त्वविधित्वाद्यङ्गग्रहणविधेरप्यस्या ।

< तदन्तेति । अन्त्या—वदन्तस्य ग्रहणम्' इत्यस्य 'वेन विधि' सङ्गच्छस्य' इति तदन्तपरिभाषाभेदा ।

१ विधिद्वयमिति । 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽङ्गः' इत्यतोऽनुवृत्तमङ्गग्रहणं 'इकः काशे' इत्यतोऽनुवृत्तान्वयेन मङ्गग्रहणेन विच्छिन्नमिति अत्राहङ्गग्रहणानुवृत्तेर्न स्यादिति एतदेव दीर्घाङ्गमिति भावः ।

१० 'अङ्ग इति' इति क. पाठः ।

११ [] स्याद्विच्छिन्नत्वेऽङ्गः क. पृष्ठे दृश्यते ।

१२ वक्षोपणमिति । अपि वक्षोपणोऽप्यङ्गः 'अवाचा' इति वक्षोपणमिति वक्षोपणम्, अवाचाग्रहणम् इति नकोऽन प्रकाशाय ।

यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

(प्रदीपः) अवाचेति । 'चौ' इत्यत्रेभ्यमुक्तानुवर्तनादकारस्य दीर्घाप्रसङ्गः । यथा 'इकः कश्च' इत्यत्र विरोधाभावादणिकोः सम्बन्धः, एवं योगान्तरेऽपीति भावः ॥

लक्ष्यनिबन्धनापेक्षावशादधिकाराणां निवृत्त्यनुवृत्ति इति मत्वाऽऽह—नैप दोष इति ॥

एवमपीति । केवलाण्यग्रहणानुरक्तावपि दोष इत्यर्थः । तन्निवृत्तौ तु अन्वयपरिभाषोपस्थानादकारस्यापि दीर्घः सिद्ध्यति ॥ यथालक्षणमिति । मा भूदत्र दीर्घत्वमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) मा भूदत्रेति । अप्रयुक्ते लक्षणाप्रवृत्तेरीदृशं लक्ष्यमेव नास्तीत्यर्थः ॥

(वार्तिकान्यथास्तिद्विसाधकभाष्यम्)

अथवा—उभये निवृत्तम् । कस्याच्च भवति—तृतीय इति ?

निपातनात् ।

किं निपातनम् ?

'द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याप्यन्यतरस्याम्' (२।२।३) इति ॥

(प्रदीपः) अथानन्त्यात् प्रयोगविषयस्य 'कर्तृचा' इत्यादि-प्रयोगः स्यादित्युच्यते, तत्रापि ब्रूमः—अथयेति । 'चौ' इत्य-नोभयानुवर्तनात्कर्तृच इत्यादिसिद्धिः ॥

(उद्योतः) सिद्धिरिति । वस्तुतो लक्ष्यमाश्लेषेनोभय-निवृत्तिरुच्यते इति बोध्यम् ॥

(१२६५ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।१ आ. ३)

३००१ नामि ॥ ६।४।३ ॥

(सनकारग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमामः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते, न 'आमि दीर्घः' इत्येवोच्यते ?

केनेदानीं सनकारस्य भविष्यति ?

नुडयमामभक्त आमग्रहणेन ग्राह्यप्यते ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) नुददीर्घयोरेकविषयत्वाद्भुमयानुग्रहाय पूर्वं नुटि कृतेऽव्यवधायकत्वादागमाना दीर्घो भविष्यत्यन्तरणे सनकारक-निर्देशमिति मत्वाऽऽह—किमर्थमिति ॥

इतरथोदकनुदिपदीक्षार्थमाह—केनेदानीमिति ॥

चोदकः स्वाभिप्रायमाह—आमिति ॥

(उद्योतः) ननु असति सनकारग्रहेणे नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घ कृते हस्वान्तस्य विधीयमानो नुट् स्यादत आह—नुददीर्घयोरेति ॥ अव्यवधायकत्वादिति । नुट् आम्भक्तत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणा-दित्यर्थः ॥

(नुदप्रयोजनश्लोकवार्तिकम्)

नामि दीर्घ आमि चेत्स्या-

त्कृते दीर्घे न नुड भवेत् ।

(भाष्यम्) नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड स्यात् । अग्नीनाम्, इन्दूनाम् ।

इदमिह संप्रधार्यम्—दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद्नुड ।

नित्यं दीर्घत्वम् । कृतेऽपि नुटि प्रामोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वाद्दीर्घे कृते हस्वाश्रयो नुड न प्रामोति ॥

(प्रदीपः) नामि दीर्घ इति । योऽयं नामि दीर्घ उच्यते स यदि 'आमि' इति सूत्रन्यासेनामि स्यात्तदा निष्ठात्वाद्नुटं बाधित्वा दीर्घं प्रवृत्ते हस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्यादौ नृणं स्यादित्यर्थः ॥

इतरस्त्वनववकाशत्वाद्दशकथो नुद बाधितुमिति मत्वाऽऽह—इदमिहेति । नन्वनवकाशत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते परत्वाद्नुडिति ? एवं मन्यते—द्वावपि नुददीर्घावनवकाशौ । तत्राह प्रत्यययोर्युगपद्विप्रतिषेधमिति भावाभावादव्याधिश्रित्तये कमे विप्रतिषेधोपपत्तिः । वाक्यकारेण नु सम्भवमात्रमा-श्रित्येकम्—इह प्रसङ्गव्याभवेकस्मिन् युगपरम्भुतः स विप्र-तिषेध इति । तत्रानवकाशत्वात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानादीर्घत्वम् ॥

नित्यं दीर्घत्वमिति । 'तिसृणां—चतसृणां—पृणाम्' इत्यत्र सावकाशे नुद 'अग्नीनाम्' इत्यादौ नित्यत्वात् दीर्घेण बाधते ॥

(उद्योतः) 'तिसृणां पृणाम्' इति निर्विषयसत्त्वात्—इति-मत्वा—बल्युक्तम्—[भोये नेति शंकायाम्] ॥ द्वावपीति । शुद्धिपय-परिहारेण दीर्घसावकाशाभावः ॥ दीर्घविषयपरिहारेण नुटोऽप्यवका-शाभाव ईत्यभिमानः ॥ तत्राह—नित्यं । नुदहस्य निमित्तत्वं, प्रत्य-यस्य निमित्तत्वं, दीर्घे तु विरपितम् । तिरोभमात्रस्य विप्रतिषेध-शब्दवाच्यत्वादत्र परत्वेन नववकाशोक्तिः भावः । सावकाशयोरेवा-नवकाशयोरपि विरोधे शास्त्रप्रवृत्तिरुच्येति तत्पर्यम् ॥ नन्वेव विप्रतिषेधलक्षणमसङ्गतं स्यादत आह—वाक्यकारेण स्थिति । सावकाशयोर्विप्रतिषेधः प्रायेण सुभवदीति तयोक्तिमिति भावः ।

५ [] पतञ्जलिो भाषो ३. पुच्छके ५८ दृश्ये ॥

१ इत्यभिप्राय इति । 'इदमिह संप्रधार्यम्' इत्यादौ नुदपरित्यागेति भावः ॥

२ युगपद्विप्रतिषेधमिति भावमनुपपत्त्यर्थम्—नित्यं प्रत्येति ॥

३ विप्रतिषेधमिति । मन्वस्य निमित्तत्वं, भवस्य निमित्तत्वं ॥

१ 'मन्वस्यग्रहेऽपि नित्य' इति ३. पाठः ॥

२ 'इदमिह संप्रधार्यम्' इति ३. पाठः ॥

३ 'दीर्घे' इति ५. अ. ४. पाठः । 'दीर्घे नुद न स्यात्' इति ३. पाठः ॥

४ निर्विषयसत्त्वादिति । मन्वस्ये मन्वस्येन नित्यं 'तिसृणां चतसृणां पृणाम्' इत्यादौ नुद परित्यागेति भावः । नित्यं नुद न स्यात् इति नुदपरित्यागेति भावः । भाष्ये नेति शंकायाम्—इते दीर्घे न नुद स्यादिति नुदपरित्यागेति भावः ॥

वस्तुतोऽत्र विप्रविषेधस्य प्रवृत्त्याऽनुभवोऽधारिताभ्यां नान्य पूर्व-
प्रवृत्तौ परस्परं निमानकताया इत्यनेन तेन नुदि दीर्घ इति
भाष्ये तात्पर्यम् ॥ निलस्यावनवनाशो बाधक इत्याद्युक्तं नुदः
सावनायामाह—तिष्ठनामिति । इधोऽनिरक्तप्रयोगः परस्पर-
मिव निलयनमिव वस्तुं ननुवमिति व्यर्थोक्तिरिति तत्त्वम् ॥

(श्लोकवार्तिकायतरणभाष्यम्)

एवं तर्ह्योहायं—हस्यान्तापुडिति, न च हस्यान्तो-
ऽस्ति । तत्र वचनाद्विष्यति ॥

(प्रदीपः) तत्र वचनादिति । भूतपूर्वगतेति भाष्यम् ॥

(सामर्थ्याभावेऽपवाकश्लोकवार्तिकम्)

वचनाद्यत्र तन्नास्ति ।

(भाष्यम्) नेदं वचनात्प्रत्ययम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

यत्र दीर्घत्वं प्रतिपिष्यते—तिष्ठणाम्, चतुष्टणाम्-
मिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इदं तावच्चतुष्टणामिति,
'पदचतुर्थ्यश्च' (७।१।५५) इत्येवं भविष्यति ।

तिष्ठणामिति, त्रिरहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'त्रिरयाः' (७।१।५३) इति ।

इदं तर्हि—त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ।

नैकमुदाहरणं इत्यग्रहणं प्रयोजयति । तत्र वच-
नात् भूतपूर्वगतिर्विहास्यते—हस्यान्तं यद्भूतपूर्व-
मिति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । वचनात्साधिति चेत् यत्र
दीर्घत्वं नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्साप्रतिकषट्पादे
भूतपूर्वगत्याऽश्रयस्यामुक्तत्वाद्मीनामिलादौ कृते दीर्घं नृणं न
साधित्वम् ॥

तिष्ठणामिलादौ नुदोऽन्यासिद्धत्वात् हल्लक्षणो नुदनव-
च्छाद एवेति दर्शयन्नाह—नैतदस्तीति ॥

नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा 'नृनयापो नुद' इति
ब्रूयात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अनुवर्तत इति । 'पदचतुर्थ्यश्च' इत्यनेनार्थः ।
चकारादयानुवचनवत्तात् पदप्रियवृत्त्यर्थं इति स्वविधायके तथैव
इत्याह । एतेन ह्योक्त्यन्तरस्य वा निराकर्तृत्वे चकाराभावे चानु-
वृत्तिः सध्यवसाना नेति मिश्रोक्त्यापास्तम् ॥ नृनयाप इति ।

१ 'पूर्व प्रवृत्तौ' इति क पाठः ॥

२ भाष्यतात्पर्यमिति । यथाऽऽकृष्टावच्छादप्रियवे परत्वेन व्यवहारोऽप्येते
तथाऽन्योपेति भाष्यम् ॥

३ 'इत्येवमत्र भवि' इति क पाठः ॥

४ 'हस्यान्तो यो भूतपूर्व' इति क पाठः ॥

५ [पदचतुष्टयोऽपि उ पुरुषे पद दन्तते ॥

६ 'विप्रविष्टविषयस्य' इति क पाठः ॥

७ पदचतुष्टयमिति । तिष्ठणामिति व्यर्थे उदाहरणाय 'पदचतुर्थ्यश्च'
इति ह्ये 'त्रिरय' इत्यतश्चिदनुवृत्तिमद्वैतक्याप्यमान्यादेव । तिष्ठण-

न च भूतपूर्वगत्याश्रये 'पदा' 'दत्ता' इत्यादावतिप्रसङ्गः । उक्त-
विधित्वं विप्रविष्टविषयमप्यनेन भूतपूर्वगत्याऽपि हस्यान्तापरत्वा-
भावादित्याह ॥ किंच हस्तत्वं नाम नात्राकालिकत्वम् । तत्र
सामर्थ्यादियेपगभूतमात्राकालिकत्वं यत्र भूतपूर्वगतिर्न तु विप्रैष्य-
भूतात्त्वादेति, मानाभावादित्याह ॥ पर्यन्ताप्रमाणान्यात् 'पदचतु-
र्थ्यश्च' इत्यस्य योगेऽपि प्रवृत्तिः । अत्रानुवृत्तौ मानाभावाच्च । ननुवचन
तु दिवचनप्रयोगे गौरवात्तात्पर्यं भविष्यति । अत्रैवृत्तितापकमाभ्या-
न्तरसाभावश्च इति 'प्रियचनस्यमिलादौ येन नुद' इति न वाच्यम् ॥

(श्लोकवार्तिकायतरणभाष्यम्)

उत्तरार्थे तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तदेवं वचनसामर्थ्यात् भूतपूर्वगत्या नुदः विद-
त्तात्पार्थः सनकारकनिर्देशेनेति स्थिते प्रयोजनान्तरोपपत्त्याः—
उत्तरार्थमिति ॥

(नुदप्रयोजनश्लोकवार्तिकम्)

नोपधायाश्च चर्मणाम् ।

(भाष्यम्) 'नोपधायाः' नामि यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—चर्मणाम्, चर्मणाम् ॥

(प्रदीपः) नोपधायाश्चेति । चश्चर्मण्यर्थे ॥

(उद्घोषः) [भाष्यस्येवमाह—चश्चर्म इति]

(संमदः)

नामि दीर्घ आमि चेत्स्या-

त्कृते दीर्घं न नुद भवेत् ।

वचनाद्यत्र तन्नास्ति

नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥ १ ॥

(१२१६ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।१ भा. ४)

३०१० इन्हन्पूर्वार्थ्यणां शौ

॥ ६।४।१२ ॥

(१२१७ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।१ भा. ५)

३०११ सौ च ॥ ६।४।१३ ॥

(१५१२ दोषाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हनः कावुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हनः कावुपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नो-

मिति वत् । विप्रविष्टविषयस्य उक्त्यं वरं प्रसङ्गः । तत्र 'पदचतुर्थ्यश्च' इत्यस्य
गोष्ठिसमवृत्तौ न सध्यतीति गौणिक्यस्य मनुचिरिति भाष्यतत्त्वम् ॥

५ तत्र पदचतुर्थ्यश्चेलस्य गोष्ठेऽपि प्रवृत्तौ ननुवचनमनुपपन्नं तदाह—
ननुवचनं विप्रविष्टम् ॥

६ 'लाघवाय' मित्यान्तादुक्त्यर्थे वा भविष्यति' इति क पाठः ॥

१० 'अत्राग्रहृति' इति क पाठः ॥ गोष्ठेऽप्युक्तौ मानागतिन विप्रचतुष्टण-
मित्यत्र नुद कथमित्याह ॥ न यस्मिन्नेति भाष्यम् ॥

११ 'उपधाया दीर्घत्वं' इति क पाठः ॥

ति—‘अनुनासिकस्य किञ्चलोः किञ्चति’ (१५) इति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) हनः काविति । वृत्तं इतवान्, ‘वृद्धाभूण—’इति किर । तत्र ‘अनुनासिकस्य किञ्चलोः—’इति सर्वत्र दीर्घत्वं प्राप्नोति । सर्वनामस्थाने तु नोपधायाः ‘सर्वनामस्थाने चाध्वयुद्धौ’ इति प्राप्नोति । तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणावित्यादौ नियमविधान-सामर्थ्याद्यप्युभयोर्नित्यः सिध्यति तथापि सर्वनामस्थानप्रकरणात्सर्वनामस्थाने एव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्या भाव्यं नान्यत्र—इति वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने ‘विभाषा द्विदोः’ इत्यल्लोपाभावात्सर्वनासिकक्षणदीर्घप्रसङ्गः । सर्वत्र च हनः कौ दीर्घ-प्रसङ्गाच्च कश्चिदलोपाः स्यात् ॥

(उद्घोतः) सर्वनामस्थानप्रकरणादिति । ‘सर्वनामस्थाने चेद्दीर्घः शिस्तोरेव’ इति नियमादिति भावः ॥ दोषान्तरमप्याह—सर्वत्र चेति । शिस्तोरेव विषयेऽपीत्यर्थः । अलोपापेक्षया दीर्घ-स्थानान्तरलोपाग्रज्ज्ञे तत्परकत्वालोपो न स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

वृत्रहणौ, वृत्रहण इति—नियमवचनात्सिद्धम् । ‘इन्द्रन्पूर्वार्थम्णां शौ’ ‘सौ च’ इत्येतस्मादियमवचनादीर्घत्वं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु यथोक्तमिष्टायामप्रतिषेधं वृण्वार्थं सर्वनामस्थानमुपन्यस्यति—वृत्रहणाविति । अत्र चेदोर्ध्वं मन्यते, तत्र । यतः ‘नियमवचनात्सिद्धम्’ इति, नियमविधानाद्यप्योत्पत्त्यस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमिति ॥

(उद्घोतः) नन्येव पूर्वपक्षिणोऽपि वृत्रहणावित्यादावुभयोर्दीर्घयोर्निवृत्तिरित्येन वृत्रहणोर्विषयोदात्तमुचितमित्याद्यत्र ‘वृत्रहणो वृत्रहण इति नियमवचनात्सिद्धम्’ इत्येकवचन्युक्तं परिहारपादिनो वचनमित्याह—इतरास्त्विति । वृण्वार्थमिति । चोदकं वृण्वित्युक्तार्थः । तदेव वाक्यमप्यप्याहारेण योजयति—अत्र चेदिति ॥ दीर्घत्वं—दीर्घत्वप्राप्तिम् ॥

(६५१३ नियमाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनाद-

न्यत्रानियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्र नियमो न प्राप्नोति । फान्यत्र ?

प्राप्तहणि, भूषणहनि ।

(प्रदीपः) इदानीं चोदकः स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह—नियमवचनात्सिद्धमिति चेदिति ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि—

(नियमस्वरूपदर्शकं श्लोकवार्तिकम्)

दीर्घविधिर्य इहेन्द्रभृतीनां

तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

(भाष्यम्) दीर्घविधिर्य इहेन्द्रभृतीनां तं सर्वनामस्थाने विनियम्य । इन्द्रन्पूर्वार्थम्णां सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति ।

किमर्थमिदम् ?

नियमार्थम् । इन्द्रन्पूर्वार्थम्णां सर्वनामस्थाने एव, नान्यत्र ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अत्र तु योगविभागः कियते । तत्रायेन नियमेनान्तरलोऽप्यनुनासिकक्षणो दीर्घो निवर्त्यते । द्वितीयेन वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः । वृद्धमहणं सर्वनामस्थानोक्तलक्षणमिति शब्दादेशोऽपि सिद्ध्यते ॥ इति शब्दो हेतौ । स च मित्ररुमः । ‘न दुष्येत्’ इत्यनेन च सम्बध्यते ॥

(उद्घोतः) एकयोगे नियमवचनानामादाह—योगविभाग इति ॥ अन्तरलोऽपीति । सामर्थ्यादित्यर्थः । भाष्ये ‘सर्वनामस्थान एव’ इत्यस्य तद्विषय एवेत्यर्थः । अयं च हन्विषय एव । अन्येषां प्रत्ययसुचकार्यमिति भावः । तेन वृत्रहणेत्यादौ न दीर्घः । एवं वृत्रहः कौ—वृत्रहो—इत्यादावपि न दीर्घः । मन्यया वृत्रहणीति स्यात् । अत एव वातिकेन संमफजना । एतेन ‘अन्यत्र’ इत्यस्य द्वाभ्यामर्थेनेत्यर्थः, नियमस्य सजातीयोक्तत्वात्—इत्यप्युक्तम् ॥ इति शब्द इति । ‘सुटीति’ इत्येतिशब्द इत्यर्थः ॥ न दुष्येदित्यनेनेति । एव ‘पुनरेव’ इत्येवकारोऽपि ‘न’ इत्यनन्तरं योज्यः । तैरयमर्थः—तथा—योगवदे सति, इति—हेतोः—नियमवचनपरतया व्याख्यानादेशोः, अस्य-आचार्यस्य भूषणहणीति नैव दुष्येदिति । एतेनेति-शब्दस्य हेतुपर्यवे ‘तया’ इति व्यर्थं स्माहितत्वात् ॥ [सुविद्वानिति तु कार्येन विनियम्येतेनान्येति । भिद्व्यादित्यनेन समानकार्यत्वात् त्वेति बोध्यम्] ॥

(नियमस्वरूपदर्शकं श्लोकवार्तिकम्)

शौ नियमं पुनरेव विद्वध्यात्

(भाष्यम्) ततः—शौ । शायेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र । ततः—सौ । सायेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र ॥

(प्रदीपः) शायेवेति । असिन् नियमे स्थिते ‘षो च’ इति सूत्रं विन्यर्थं सम्पद्यते । यदी तु षो षो चेति योगपयोगेन स्थिते तदा प्रत्ययद्वयाधयो नियमः कियते ॥

० ‘सकलता’ इति अ. पाठः ॥

१ पुनरेव—यौ नियमं पुनरेव विद्वध्यात् इति अ. पाठः ॥

२ ‘काल्यारण्यो’ इति अ. पाठः ॥

३ ‘भूषणहनि’ इति अ. पाठः ॥

४ ‘इति अ. पाठः ॥

१ ‘सकलता’ इति अ. पाठः ॥

२ ‘पुनरेव’ इति अ. पाठः ॥

३ ‘काल्यारण्यो’ इति अ. पाठः ॥

४ ‘भूषणहनि’ इति अ. पाठः ॥

५ इति अ. पाठः ॥

६ ‘अन्यत्र’ इति अ. पाठः ॥

भाष्यकारस्तु यौगपथाधननियमं प्रथमाधिल व्याचष्ट—
ततः साविति ॥

(उद्घोतः) कथं तर्हि भाष्ये 'सो च' इत्यस्यानि नियमाधेत-
मुज्ज्वल आह—यद्वा सिति ॥

धनमसि वासययेन निरन्तर्यकथनमुक्तव्य आह—भाष्य-
कारस्त्विति । परन्तवाप्यनवा यौगपथाधनो यो नियमस्तं स्पष्ट-
प्रतिपत्तये वासययेन प्रथमाधिल विरुणोवीत्यर्थः ॥

(नियमाधेतं श्लोकवार्तिकम्)

भ्रूणहनीति तथाऽस्य न कुप्येत् ॥ १ ॥

(भाष्यम्) तथाऽस्य भ्रूणहनीति न दोषो भवति ॥

(नियमे प्रकाशान्तराङ्गं श्लोकवार्तिकम्)

शास्त्रि निवर्त्य सुदीत्यविशेषे

शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ।

(भाष्यम्) अथवा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणे
अविशेषेण शौ नियमं वक्ष्यामि—इह हन्पूर्वापर्यङ्गां
शायेच । ततः—सौ, सावेय ॥

(प्रदीपः) एवं योगविभागेन चोयं परिहर्तुं कस्मिन्पि
योगे परिहर्तुमाह—शास्त्रीति ॥ शास्त्रि—उपदिशामि तं
प्रत्ययं येन द्रव्योऽपि दोषाभावः । एवंवत् सुदीत्येकदेशेन
सर्वनामस्थानं लक्ष्यते । सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्तनाश्रित-
सर्वनामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण शौ नियमं कुरु ॥
अस्यपि शास्त्रीयैः अधिकारैः प्रेषाकृतः सम्बन्धः स्यादिति
तस्मिन्नुक्त्यर्थाह—असमीक्ष्येति । सर्वनामस्थानं विशेषमन-
पेक्ष्य शौ नियमः कियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीयं सर्वत्र
प्रत्ययान्तरे दीर्घनिर्गुणं करोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एकस्मिन्नपि । आपवाययेनेति भावः ॥
'सुदीत्येकदेशेन—सुदग्रहणेन ॥ प्रत्ययत्वमात्राश्रयेणेति । अत
यद्दृग्नीति सिध्यति ॥ अपेक्षाकृत इति । नियमस्य सजाती-
यम्भावलोपेक्षाह्य इत्यर्थः । वार्तिके सुदीति निवर्त्यासमीक्ष्य-
अनपेक्ष्य वा—इत्यन्वयः । अपिः पादपूर्णे ॥

(नियमाक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति—इन्द्रो वृत्रहा-
पते ॥

(प्रदीपः) इहापीति । विशेषानाश्रयणात् । इन्द्रो वृत्र-
हर्तृतीति वयम् । अह्नेसावंधातुकयोर्दीर्घ ॥

(उद्घोतः) विशेषानाश्रयणादिति । सर्वनामस्थानत्वरूप-
शब्दरूपविशेषानामप्यप्यादित्यर्थः ॥

(आक्षेपपिरास्ते श्लोकवार्तिकम्)

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे

हन्तिच दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥

(भाष्यम्) उपधावलक्षणदीर्घत्वस्य नियमः, न-
चेतदुपधावलक्षणं दीर्घत्वम् ॥

(प्रदीपः) दीर्घविधेरिति । इह यदि 'मेन नाप्राप्ते'
इत्याधीयते तदाऽनुनासिकलक्षणत्वेन दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः
स्यात् । अथ 'भाष्येऽपवादा' इत्याधीयते तथापि 'सर्वनामस्थाने
चाधुबुद्धे' इत्यस्यैव व्यावृत्तिप्रसङ्ग इत्यनपेक्षितविशेषं दीर्घत्व-
मानं निवर्तते । तत्रोपधाग्रहणानुसृत्याऽनन्तलक्षणदीर्घत्वस्य
'अह्नेसावंधातुकयोः'—इति प्राप्तस्य नियमेनाव्यावर्तनादोषा-
भावः । हन्त्येयः—हन्ति यः, तस्मिन् यो दीर्घविधिसूत्रं न दोषः ।
अपि तु 'हन्त' इति निपातोऽस्मिन्प्रत्ययकारणार्थः पठ्यते । विप्र-
हणस्य चोपलक्षणाधेयत्वात् दृग्दीभूत इत्यत्र च्चावपि न दोषः ॥

(उद्घोतः) दीर्घविधेरिति—तामा—योषी बीजमाह—
इह वदीति । इदं हनिष्यताम्प्राप्तिमायेन, इनादिविषये तेन तेन
नाप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् ॥ अनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्र-
मिति । भाष्यसामान्यचिन्त्येति भावः । विशेषचिन्त्यां दोषादिति
सातव्यम् । 'हन्ति' इति पाठ व्याचष्टे—हन्तेरिति । 'य' इत्यत्रा
कर उच्चारणार्थः । हन्तेः संनभश्च ततः परं भूयमाणत्वमेव ॥
(भाष्ये) दीर्घविधौ—विधौ—निर्धारणसहस्री । दीर्घविधीनां मध्ये य
उपधावलक्षणदीर्घत्वस्य नियमाचरारे योऽनन्तलक्षणो दीर्घस्त्वत्र न दोष
इत्यर्थः । इत्याद्यतेः कर्तारं किंपि 'इन्द्राः—इन्द्राश्च' इत्यादावपि दीर्घो
भवत्येव । दृग्दीभूत इति । दृग्दीभूतश्चापि । न चेद पक्षी-
वीत्यादौ माषवापुदादौ दीर्घो विरुध्येत, इष्टापत्तेः । 'हन्तेः
वानुपधादीर्घत्वप्रतिषेधः' इति वार्तिके हन्प्रहणादिनादिभ्य आचार-
कित्वेन नेत्येकं ॥

(प्रकाशान्तराङ्गपिरास्ते श्लोकवार्तिकम्)

सुदपि वा प्रकृतेऽनवकाशः

शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

(भाष्यम्) अथवाऽनुवर्तमाने सर्वनामस्थान-
प्रकरणेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतस्यापि दीर्घ-
त्वस्य नियामको भविष्यति ।

कथम् ?

(प्रदीपः) एकस्मिन्नपि योगे सर्वनामस्थानानुवृत्तावपि दोषं
परिहर्तुमाह—सुदपि वेति । अपिराशब्दो भिन्नकमः, 'अप्र-
कृतप्रतिषेधे' इत्यनेन सम्बध्यते । इह हि द्विविधं सर्वनाम-
स्थानं—धिः, सुद च । धिर्नपुंसकस्य सम्बन्धी । सुदः पुंस्त्वयोः,
'सुदनपुंसकस्य' इति वचनात् । तत्र तुल्यजातीयपक्षे नियमे
आधीयमाणे व्यवच्छेद्याभावादन्वयक एव नियमः स्यादिति
नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिरित्यर्थः ॥

१ 'हन्तं वि' इति ५. अ. अ. पाठः ॥

५ अ. पुच्छते 'भाष्ये—दीर्घविधेरिति—निर्धारणसहस्री, आर्षमेकप्रहम्,
उपधेति लुप्तपञ्चमत्वं तल्लक्षणैर्लक्ष्यम् । दीर्घविधीनां' इति पाठो दृश्यते ॥

६ 'एकस्मिन्नपि योगे' इति अ. पाठः ॥

१ 'यौगपथाधनं नियमकम्' इति अ. पाठः । 'यौगपथाधननियम-
कममाधिल' इति अ. पाठः ॥

२ [] यस्मिन्प्राप्तोऽङ्गो अ. पुच्छते यम् ॥

१ 'अह्नेसावंधातुकयोः' इति दीर्घः' इति अ. पाठः ॥

(उद्ध्योतः) अनुवृत्तावपीति । प्रकरणाधुनोपादिति भावः ॥
अपिशब्द इति । अप्रकृतप्रतिपेधेऽपि व्याप्तिरिति भावः ।
वातिके 'सुटि' इति सर्वनामस्थानोपलक्षणम् । 'अनवकाशः' इति हेतु-
गर्भे विशेषणम् ॥ तत्र तुल्यजातीयेति । हेतुपुंसकसम्बन्धितादि-
शादीनां नपुंसकानां इत्येव सर्वनामस्थानाभावाविवमबाध्यत्वासम्भव
इति भावः ॥

[भाष्ये-कथमिति । अनवकाशत्वं कथमित्यर्थः] ॥

(नियमसंपादकं श्लोकवार्तिकम्)

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैत-

त्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥ ३॥

(भाष्यम्) यस्य हि शि सर्वनामस्थानं, न तस्य
सुटि । यस्य च सुट्सर्वनामस्थानं, न च तस्य शिः ।
तत्र सर्वनामस्थानप्रकरणे नियम्यं नास्तीति कृत्वा-
ऽविशेषेण शौ नियमो विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) यस्य हीति । यस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिनि
शौ नियमः कियते, सुटि सर्वनामस्थानसत्त्वे एतच्चपुंसकं
नास्त्यनपुंसकस्येति वचनात् ; तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने
सुटि नियन्तव्यं दीर्घत्वं न सम्भवतीति सामर्थ्यादविशेषेण नियम
आधीयते । एतदुक्तं भवति-यदि तुल्यजातीयोपाधेः नियम
आधीयते तदा हेतुपुंसकस्य सम्बन्धित्वं सर्वनामस्थानत्वं
चास्तीति तदाश्रयेण नियमे विज्ञायमानेऽयमर्थः स्यात्-इन्हन्-
पूषार्यम्णा नपुंसकानां चादेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति, न
सर्वनामस्थानान्तरे इति । न च तेषां नपुंसकानामन्यत्सर्वनाम-
स्थानमस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात् प्रकरणपक्षे सर्वनामस्था-
नत्वं-सामर्थ्याप्रपित्तसनिधानं च नपुंसकत्वं-उभयमप्यविशेषाद्-
नपेक्ष्य प्रत्ययभावे औपुनपुंसकसम्बन्धिनि दीर्घव्यापृतिः
कियते इति सर्वमिष्टं सिद्धम् ॥

(उद्ध्योतः) एव तात्पर्यमुपस्था श्लोकोत्तरार्धे योजयति-यस्य
नपुंसकस्येति । तत्र-नपुंसके, सर्वनामस्थाने सुटि-तत्सं-
क्षेपे सुटि । नियन्तव्यमिति । वार्तिके-विनियमे साधुविविन्यम्य-
मिति वक्षिष्यात्, न तु कृदन्तम् । अनेपसर्गे यो वक्षिष्यानेव सोप-
सर्गाण्यन्तः प्राप्तेः ॥ उभयमप्यविशेषादिति । वृत्तिप्राप्तोऽयं
नियम इति तद्विरोधिनोऽङ्गप्रकरणयोर्विशेषाद्वाप्य इत्यर्थः । अत्र
'उभयमपि' इत्युपलक्षणम् । सर्वनामस्थानत्वस्याप्यत्रयोरपसितं स्यात्-
मिलपि नोप्यम् । अत्रापि पक्ष उपधाग्रहणमैतद्वयान्तस्तत्संघर्षोदीर्घा-
नियम इति नोप्यम् ॥

(संग्रहः)

दीर्घविधिर्य इहेन्द्रभृतीनां

तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्

ब्रूणहनीति तथाऽस्य न दुष्येत् ॥ १॥

शास्त्रि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे

शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ।

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे

हन्तिपि दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २॥

सुव्यपि वा प्रकृतेऽनधकाशः

शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिपेधे ।

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैत-

त्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥ ३॥

(१२९८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । १ आ. ६)

३०१२ अत्वसन्तस्य चाधातोः

॥ ६ । ४ । १४ ॥

(३५१४ उपसक्त्यानयार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं

कर्तव्यम् । गोमान्, यवमान् ।

किं पुनः कारणं न सिध्येति ?

* धेनुवन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम् *

अनुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं

पितो न प्राप्नोति ॥

अनुबन्धकग्रहण इत्युच्यते, सानुबन्धकस्येवं

ग्रहणम् ।

* अनुबन्धक इति । 'मदमदपरधमभापुवधम' इत्यन्ताऽपुवध वने-
द्विषेय इति 'ऋद्विषेय' इति धोवधमभासादित्यर्थः ॥

१० उपसंख्येन उपसक्त ६५५५५-उपसंख्येति ॥

११ 'युवत्वं तथानियमादन्त' इति ४ पाठः ॥

१२ य प य पुसकेऽ 'अन्तादन्तधोपनिषम्' इति पाठः ४ उपस-
क्त्यादात् ॥

१३ 'विष्यति' अवनुबन्धकग्रहणे हि तादृशपक्षम प्रत्य नोपेयं
इति ४ पाठः ॥

१४ अनुबन्धक इति । स्यान्ताधोवध-संज्ञायाभावे परिभाषादिति
विहितमिति सूत्रे । अन्तादन्तधोपनिष इति ४ पाठः ॥

१ 'अपिशब्द' इति । भाष्यकर्मभेदेन । अपिशब्द इति ४ पाठः ॥

२ इत्युपसंख्येति । अत्रापि उपसंख्यानस्य सर्वनामस्थानस्याप्यवि-
शेषः ॥

३ [] एषविधौ भावे ज. पुसक्त एव दृश्यते ॥

४ 'यस्य हि शौ नियमः' इति ४. ४. ४. ४ पाठः ॥

५ एव हेतुपुंसक-नपुंसकसम्बन्धित्वम् ॥

६ अनुबन्धकस्येति । अनुबन्धकस्येति हेतुन नपुंसकसम्बन्धित्वमस्ति इत्य-
न्तादन्तधोवध इत्यर्थः ॥

७ 'यदाभवे विषये' इति ४ पाठः ॥

८ 'न तेषां' इति ४. ४. ४. ४ पाठः ॥ पुसके ॥

एवं तर्हि 'तदनुबन्धकस्य ग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं न' इत्येवं पितो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अत्वसन्तस्येति । सूत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदम् । अत्वन्तविषय तु वचनम् ॥

अननुबन्धकग्रहण इति । उच्चरत्मानुबन्धस्य सूत्रोपात्तात्वात्तद्वतिरिक्तानुबन्धाभावनाननुबन्धप्रवचनवधेयम् ॥

भाष्यकारस्तु—अनुबन्धमात्राभावेऽननुबन्धकव्यपदेशो युक्तः, इह चानुबन्ध उक्तोऽस्तीति मत्वाऽऽह—अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यते इति ॥

परिभाषान्तरमाधिराह—एवं तर्हीति । स एवानुबन्धो यस्यासौ तदनुबन्धकः । ॥ चान्यथातुबन्धो यस्य स.—अतदनुबन्धकः । यथैवं क्वचोरपि ककारानुबन्धसद्भावात् ग्रहणं न प्राप्नोति । उच्यते—आनन्तर्गलक्षणेऽनुबन्धानुबन्धवतोऽसम्बन्धे तत्पदशब्दस्य ककारोऽनुबन्धः, न त्वनुबन्धस्य । मनुषि तु पकारोऽनुबन्धस्तान्तर इति सेनाप्रायानुबन्धवानिति तत्रैवं दोषः ॥

(उद्घोषः) सूत्रन्यासेति । न त्वसन्ते दोषप्रदशनपरम्, तदाह—अत्यन्तेति ॥

ननु सातुबन्धकग्रहणाकथनाननुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्तित्वात्—उकारस्येति ॥

सामर्थ्याद्वभाषणार्थं यमुदाहरित्वाह—स एवेति ॥ स चान्दशेति—नम् मिश्रायक इत्यम् । अन्यत्र चोपस्थितत्वाच्छब्दाभावेऽप्युक्त्या बोध्यम् । सन्निधानुबन्धस्येव उचितः । भूक्त्यायं सामानाधिकरण्याभावाद्भुविर्दिष्टं स्यात् । निपातायैव केवलेन सह-निबन्धासम्भवात् इत्यम् । ॥ इति कश्चिद् । क्वचोरपीति । मनुषु—इत्यादेरेव ग्रहणं स्यादिति भावः । आनन्तर्गलक्षण इति । तन्मूलावयवत्वलक्षणे इत्यम् ॥

(उपसंख्यानक्षेपभाष्यम्)

तच्चर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

पकारलोपे कृते तातुवन्तं भवति, अत्वन्तमेव । यथैव तर्हि पकारलोपे कृते तातुवन्तमेवमुकारलोपे कृते तात्वन्तम् ।

ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यति अत्वन्तम् ।

यथैव तर्हि भूतपूर्वगत्याऽत्वन्तम्, एवमनुवन्तमपि ।

एवं तर्हि—आधीयमाणे भूतपूर्वगतिः, अत्वन्तं चाधीयते तातुवन्तम् ॥

(प्रदीपः) पकारलोप इति । अयमत्रार्थः—पकारोऽनुबन्धः प्रत्ययस्य, न तु तदेकदेशस्य । ततश्च प्रत्ययेकदेशग्रहणान्वयापार एव पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः । ध्रुवमाणश्च वर्णो रूपं भिन्नात् । न च पकारः श्रूयते ॥

इतरस्तु ध्रुवमाणस्यैव भेदकत्वे उक्तोऽपि लोपात् भेदकः स्यादिति मत्वाऽऽह—यथैवेति ॥

इतरस्तु भेदकत्वेनाधितस्य क्षतस्यापि भूतपूर्वगत्या स्मृत्युपाकृतस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाऽऽह—भूतपूर्वगत्येति ॥

इतरस्तुभनोक्तस्य भूतपूर्वत्वं मत्वाऽऽह—यथैवेति ॥

इतरे भेदकत्वेनाधीयमाणे भूतपूर्वगतिर्युक्ता नात्यन्त—इति मत्वाऽऽह—एवं तर्हीति ॥

(उद्घोषः) ननु सत्त्वानुबन्धानामुपदेश एव क्षतवात्कार्य-प्राप्तिरेवयानसंनिधानेन स्मृत्योपक्षिप्तानामेव विशेषकत्वाद्योपोऽप्रयोजक इत्यत्र आह—अयमत्रेति ॥ प्रत्ययस्येति । समुदायस्यैव पूर्वोपधे तत्पर्येण तत्रिक्तितानुबन्धमेव, नावयवविरुद्धमिति भावः । अन्यथापार एवेति । अननुबन्धकादिशब्दैः समुदायस्यैव नान्यपदाभ्यन्तेनाभ्यगदिति भावः । नन्वेतत् समुदायानुबन्धत्वम्, तावताऽपि ध्रुविक्तो रूपभेदो दुवरोऽत आह—ध्रुवमाणश्चेति । अत्रापि शूडोऽभिसन्धिर्भगवत् ।—सूत्रोपात्तानुग्रहणं तदन्तविधि सम्भाषणुवाद एव । एवञ्चात्वन्तात्प्रलोपना दीर्घ इत्यर्थः । एवञ्च प्रयोगे पकारलोपे कृतेऽत्वन्तमेवाहमिति ॥

इतरस्तु ध्रुवमाणस्येति । एवञ्चात्वन्तत्वमपि नेत्यम् । ॥

ननु भूतपूर्वगत्याऽयमेऽनुबन्धमेतन्नालन्तमेवेत्यत्र आह—इतरस्तु भेदकत्वेनेति । पकारस्तु तत्रैव नाश्रितोऽत्र सूत्र इति भावः ॥

इतरस्त्विति । पूर्वोक्तशयमनान्नित्यर्थः ॥

इतरो भेदकत्वेनेति । भूतपूर्वगत्या योऽनुनासिकोकारपेक्षितोऽत तदन्तात्प्रस्य दीर्घ इत्यर्थः इति न दोषः ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सातुबन्धकग्रहणेषु रूपमाधीयते—अत्रास्येतद्वृत्तमिति । रूपनिर्ग्रहणं शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सातुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ।

१ अनुविषये 'अननुबन्धकग्रहणे न सातुबन्धकस्य' इति परिभाषा मृत्तिसुपपादयति—उकारसातुबन्धस्येति ॥

२ नन्वेव विधिष्ये एव शङ्काकरणमनुक्रमत आह—यथैवेति ॥

३ आनन्तर्गलक्षण इति । अनुबन्धानामन्वयानुबन्धेऽनुबन्धानुबन्धस्योऽप्यनुबन्ध आनन्तर्गलक्षणेऽप्युच्यते । तत्र हि ककारस्यानुबन्धस्य विहितत्वेन न तदवयवत्वम्, किन्तु तदनुबन्धस्यावयवत्वमिति न दोषः ॥

४ ननु अतु-अस्यापि उकारोऽनुबन्धमात्रं पकारस्यापि अन्तरात्वमिति क्व परिभाषामनुचिति चेद, न ।—अवयवानामपि अन्तरात्वमिति तत्रैव तदर्थं उक्तमस्तीति ॥

५ मूलोक्तार्थे—अन्वयस्येति केवलोपार्थे ।

६ 'तच्चर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम्' इति ट पाठः । 'तच्चर्हि उपसंख्यानं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम्' इति क, पाठः ॥

७ अनुबन्धानामन्वयानुबन्धे—पकारस्येति ॥

८ भेदकत्वेन—स्वावयवत्वेन ।

९ 'इह व्याकरणे' इति ट, पाठः ॥

१० 'शीघ्रं यत्रा' इति च क च पाठः ॥

११ 'रूपनिर्ग्रहणम्' इति ट उ च क च पाठः ॥

कोऽसौ ?

उपदेशः । उपदेशे चैतदनुपपन्नं नात्वन्तम् ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु यथोपलब्धस्मरणं न्याय्यम्, न च मतुपः कश्चिदप्यत्वन्तत्वमुपलब्धमिति मत्वाऽऽह—न सिध्यतीति । सानुबन्धकप्रस्तावात् सानुबन्धकेभिर्युक्तम् ॥ रूपनिर्ग्रहणमिति । रूपनिधय इत्यर्थः ॥ नान्तरेण लौकिकमिति । अव्यभिचारालौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्येनोपादानम् ॥ तदसम्भवे तु शास्त्रीयप्रयोगार्थेय इत्याह—तस्मिंश्चेति ॥ उपदेशे चैतदिति । प्रकारे सति अत्यन्तत्वाभावात् । अत्यन्तस्त्वेकदेशं यतमाश्रित्य 'यतोश्चातदर्थे' इत्यत्र ग्रहणे प्राप्ते तदनुबन्धकपरिभाषया निवृत्तिः क्रियते ॥

(उद्घोषः) इतरः घटोऽन्तग्रहणस्यानुवाक्यवमजानानोऽनन्ता-न्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यत्र मत्वाऽऽह भाष्ये—न सिध्यतीति ॥ नन्वननुबन्धकग्रहणेऽपीह शास्त्रे 'अनेकं' इत्यादौ रूपस्यैव ग्रहणमिति 'सानुबन्धकेन' इति विशेषणमुक्तमत आह—सानुबन्धकेति ॥

(भाष्ये) नान्तरेणेत्यादिना लौकिकप्रयोगस्य स्वावप्राप्त्यग्रहणमित्युक्तम्, तत्र हेतुमाह—अव्यभिचारादिति । आलोच्य तु रूपोपादेशादिभिरपरात्मभिचारीत्यर्थः ॥ त्वयस्त्विति । 'वामदेवा-नुबन्धुपौ' इति विहितम् । अत्यन्तत्वमुपपाठः, 'यतोश्चातदर्थे' इत्यत्र तद्विगतग्रहणानुबन्धेति । 'पम्मासाण्यव' इति अत्यन्तम् ॥ ग्रहणम् । तेन हि नम उक्तस्योपदेशे यो यत् श्रूयते तदन्तस्तान्तादृशं विधीयते । प्रकृते तु उपदेशे यदवतन्त श्रूयते, तदन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यत्र इति दोषोन्मत्ता इति भावः ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

यदि पुनरच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घत्वमुच्येत ।

नैव शक्यम् ।

इहापि प्रसज्येत-जगत्, जनगत् ।

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य इत्येवमेतस्य न भविष्यति ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति-कृतवान्, भुङ्क्तवान् ।

क तर्हि स्यात् ?

पचन्, यजन् । न च अनेष्यते ॥

अनिष्टं च प्राप्नोति, इष्टं च न सिध्यति ।

तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । सूत्रे उक्तमनुचार्यैरर्थः ।

तत्राच्छब्दस्य केवलस्य शास्त्रेऽस्मादात्मन्यर्थैकदेशस्य ग्रहणं भविष्यतीति नार्थः सित उपसंख्यानेन ॥

जगदिति । 'सुतिगमिजुद्धोतीना द्वे च' इति किम् । 'गमः

कौ' इति मत्तेषः । जनं गच्छतीति 'किम् च' इति किम् ॥

पचति । अच्छब्दोऽनार्थवानित्यत्रैव दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादव्यभिचयतिव्याप्तिलक्षणदोषद्वयप्रसङ्गादच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घं विधातुमशक्यं इति उपसंख्यानं कर्तव्यमेव । अन्ये तु—असं-वान्तशब्दस्य सम्बन्धो न त्वनुगते व्याचक्षणा मनुषो ग्रहणं साधयन्ति । अपरे तु—अन्तग्रहणात्सामर्थ्यलक्षणे तदन्तवि-धार्थिकात् यथाकार्यचित्तदन्तत्वा गृह्यत इति मन्यमाना मनुषो ग्रहणं व्याचक्षते ॥

(उद्घोषः) अच्छब्दं गृहीत्वेति । अनुग्रहणे त्वर्थवतोऽसम्भावने तत्परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः ॥ अन्ये स्वसंवेति । एवञ्च भूतपूर्वगत्याऽनुनासिकोकारविशिष्टो योऽहं तदन्तं प्रयोगे श्रूयत इति न दोषः । 'न सिध्यति' इत्यादिः 'तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम्' इत्यन्ता एकदेशश्रुतिरिति तदाशयः ॥

(१२६९ विधिसूत्रम् ॥ १ । ४ । १ भा. ७)

३०१४ अज्ज्ञनगमां सनि

॥ ६ । ४ । १६ ॥

(१५१५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । ईदौ गमेरेति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—सजिगंसते वत्सो माषेति ॥

(प्रदीपः) इह बहवो गमय—गम्यन्त गतामिति धातुः, 'गौग-सिरवोषते' 'सनि च' इतीपादेशो गमि, 'इष्यदिक इति वक्तव्यम्' इति इक आदेशः, 'इङ्' इति इङ्गादेशश्च । तत्राविशेषा-त्सर्वप्रसङ्गे सत्याह—गमेर्दीर्घत्वे इति । इण इक इङ्गश्च गमिरेक एवादेश इकोपलभ्यते । तथा च भाष्यकृत्परतो वक्ष्यति—अत्र स्थाने यौ हनिगमी-इति । एवञ्च—इणिगादेशस्यापि गमेरात्मनेपद इङ्गभावे दीर्घत्वेन भाव्यमित्याहुः ॥

(उद्घोषः) इङ्गहणादिणिगादेशस्यापि दीर्घत्व नैति प्रतीयते; तच्चायुक्तम् । 'अनादेशस्यापि दीर्घत्व प्रसज्येत' इति वाक्यशेषविरो-धात्, 'अत्र स्थाने यौ हनिगमी' इत्यग्निभाष्यविरोधात्—इत्यत आह—इण इक इत्यादि ॥ आत्मनेपद इति । भावकर्तृणो-रात्मनेपदे 'गमेरेह परसंपदेन' इतीहभावाज्ज्ञातौ सनि 'दीर्घो भवतीत्यर्थः ॥

८ 'वधिस्तथा यथाकथं' इति उ ४ पाठाः ।

९ यथाकथंचिदिति । पूर्ववत्निरूपकत्वे सति यथाकथिरूपेऽन्वयः इत्यत्र यथाकथं मत्तेषु ग्रहणस्य भावः पूर्ववत्निरूपकत्वात् यथाभावं यथाकथं यथागदीति भावः ।

१० 'इह गमयति' इति च. छ. पाठाः ।

११ दीर्घो भवतीति । 'वधिस्तथा' इत्यनेति यावत् ।

१ 'उपदेशो नाम' इति च. छ. पाठाः ।

२ 'रूपनिर्ग्रह' इति इति मतीकोपस्थात् उ उल्लेखः ।

३ प्रयोगाभय इति । रूपनिर्ग्रह इति उल्लेखः ।

४ 'यतो' इति छ. पाठाः ।

५ 'भुङ्क्तवानिति' इति च. छ. छ. पाठाः ।

६ 'कदेतस्य सर्वत्र ग्रह' इति च. पाठाः ।

७ 'इति सित उपस' इति च. पाठाः ।

(१५१६ उपसंख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अग्रहणे छानादेशस्यापि दीर्घ-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हीङ्ग्रहणेऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । सञ्चिगंसते यत्सो मात्रेति ॥

(१५१७ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न चा छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चा इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते—स्वर्गे लोके सञ्चिगांसत् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकम् ॥

(प्रदीपः) सञ्चिगांसदिति । सपूर्वाद् गमेः सञ्च, छान्दस्यवादिङ्भावः, लङ्, सन्मप्यवात्परत्वेपदम्, 'बहुलं छन्दस्यमाणोऽपि' इत्यङ्गमानः ॥

(उद्घोषः) सकर्मकयादिति । 'सो गमृच्छि' इत्यङ्गकर्मकमित्यनुवृत्त्यादशादेव 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमित्यर्थः ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

यथैव तर्हि छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवति, एवं भाषायामपि प्राप्नोति । तस्मादिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तस्मादिङ्ग्रहणमिति । भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घत्वदृश्यमित्यर्थः । छन्दसि तु वर्णव्यत्ययेन ह्यस्य दीर्घः । ये तु इङ्ग्रहणमुपलक्षणाधिमिच्छन्ति तन्मतेन ईर्ष्यादिशस्यार्थं छन्दसि प्रयोगः ॥

(उद्घोषः) इणादेशस्येति । अत्र पक्षे वर्णव्यत्ययो नास्मित्ययं, अनेनैव दीर्घसिद्धेः । केचित्तु—उक्तछन्दसप्रयोगे बोधनार्थत्वात्त्रिणोऽयं गानि, किन्तु गमेरेव । आत्मानमेकाध्यास्योपनेष्टि । तत्र 'अनोधने' इति तु प्रतीतिपत्त्यादेव साधुत्वमेति भाष्यसम्बन्धेनेत्याहुः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते—

अचः सनि ।

अजन्तानां सनि दीर्घो भवति ।

ततः—

हनिगम्योः ।

हनिगम्योश्च सनि दीर्घो भवति । अच इत्येव । अचः स्थाने यौ हनिगमी ॥

(प्रदीपः) योगविभाग इति । 'अचः सनि' इत्येको योगः । तत्र दीर्घश्रुत्याऽप्यपरिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घं सिद्धे अङ्ग्रहणमुत्तरार्थं विज्ञायते ॥

अचः स्थाने इति । सम्भवाद्गमिरेवान् विशेष्यते न तु हनिः । सहनिर्देशात्तुभयोपादानम् ॥

(उद्घोषः) ननु हन्वेरजादेवत्यामावात् 'हनिगमी' इत्यनुपपन्नत आह—गमिरेवेति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अयोपधाग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ?

किञ्चातः ?

(१५१८ उपधापदानुवर्तने दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेत्

व्यञ्जनप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेत् व्यञ्जनस्य प्रतिषेधो यत्कथः । विचीपति—तुष्टपतीत्येवमर्थम् ।

एवं तर्हि निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) विचीपतीति । अत्र चकारस्य दीर्घः प्राप्नोति । उपधाधिकारादजन्तस्य वा उपधा तस्या दीर्घ इति सूत्राभ्यवस्थापनात् ॥

(उद्घोषः) नन्वपदिभाषायां सतां कथं व्यञ्जनस्य दीर्घोऽत आह—उपधाधिकारादिति ॥

(१५१९ उपधापदानुवर्तने दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अनधिकारे उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

* हनिर्गमिदीर्घेऽप्यङ्ग्रहणम् * इति ।

(प्रदीपः) हनिगमिदीर्घेऽप्यिति । 'अचश्च' इत्यत्र तच्छेषपक्षे आश्रयमाणे इङ्ग्रहणं हनिगम्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) तच्छेषपक्ष इति । अत्र पक्षे समवेष्टासंभवात्परिभाषाद्वयस्यापि निश्चये सर्वादेशवार्तायाश्चाङ्ग्रहणं कर्तव्यमिति 'अचश्च' इत्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैप दोषः ।

१ 'दर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यम्' इति ट अ च छ श पाठः ।
२ 'न चा कर्तव्यम्' इति क पाठः । 'न चा इङ्ग्रहणं कर्तव्यम्' । किं कारणं ? छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् इत्यस्य अ पुच्छकं च पाठः ।
३ 'सञ्चिगांसदिति' इति मल्लिकार्जुन अ ट पुच्छकमेव श्रुते ।
४ ननु 'इह' मन्त्रे कुतोऽनादेशस्य गमेरेदिकोदाहरणे 'ध्वर्ग' लोके च 'त्रिगांसत्' इत्यादौ दीर्घो न स्यादत आह—छन्दसि त्विति ॥

५ उपलक्षणेति । इहयह्यनादेशस्योपलक्षणम्, तस्यानादेशमात्रस्य गमेर्दीर्घं इत्यर्थे उपलक्ष्ये च अ वेदिकोदाहरणेऽप्यनेन दीर्घः सिद्ध्यति ॥

६ 'इणादेशस्य छन्दसि' इति अ ट क पाठः । 'इणादेशस्य गमे' इत्यन्वयः इति छ पाठः ।

७ 'हनिगम्योर्दीर्घेऽप्यङ्ग्रहणे' इति र पाठः ।

८ 'हनिगम्योर्दीर्घेऽप्यङ्ग्रहणे' इति क पुच्छकं मल्लिकार्जुनः ।

उक्तमेतत्-ह्रस्वो दीर्घः स्तुत इति यत्र त्र्यात्
'अचः' इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥

(प्रदीपः) उक्तमेतदिति । न तच्छेषो नापि तदप-
वादः । किं तर्हि ? द्वितीयो पट्टी प्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते । तत्र
विशेषणविशेष्यभावस्य यथेष्टत्वाद्धनिगमिभ्यामज्विशेष्यते-इति
सिद्धम् ॥

(१२७० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । १ आ. ८)

३०१७ च्छ्वोः शूडनुनासिके च

॥ ६ । ४ । १९ ॥

(ऊतोधिकरणम्)

(ऊठिवसाधकभाष्यम्)

अथ ऊडादिः फसाद्य भवति, आदिष्टि भव-
तीति प्राप्नोति ।

कस्य पुनरादिः ?

वकारस्य । अस्तु ।

वकारस्य का प्रतिपत्तिः ?

'लोपो व्योर्वलि' (६।१।६६) इति लोपो भवि-
ष्यति ।

नैवं शक्यम् । 'उपरत्वरसिच्यविभामुपधा-
याश्च' (६।४।२०) इति द्वावृटौ स्याताम् ।

एवं तर्हि नैव टित् ।

कस्तर्हि ?

टित् ।

(प्रदीपः) अथेति । 'च्छ्वोः' इति एकाऽपि पट्टीह ग्रहणक-
वाक्ये श्रुता प्रक्रियावाक्ये सम्बन्धिभेदाद्विद्यते-कश्चित् स्थान-
पट्टी, कश्चिदवयवपट्टी । यथा- 'कलिपाटिनमिममिजना युक्-
पटिनाकिपतश्च' इति भावः ॥

अस्त्विति । रूपभेदाभावात् । अत्रस्य यो वकारस्त्वस्या-
नुनासिकादौ प्रत्यये परे कौ सलादौ च परत ऊठिति सूत्रार्थ-
श्रयणाद्वकारसादिरूढं भवति ॥

लोपो भविष्यतीति । ननु नाप्राप्ते लोप आरभ्यमाण
ऊढं लोपस्य बाधकः प्राप्नोति । अत्र केचिद्वाहुः-भिन्नजा-
तीयत्वादागमेनादेशो न बाध्यते, यथा दधि प्राद्वण्येभ्यो दीयतां

कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो न बाधकः । अन्ये
त्वाहुः-व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवर्तनाद्वृत्ते कृते
यद्वलोपलक्षणं तदकृतार्थम् । न च तस्मिन् प्राप्ते ऊठारभ्यते
इति तत् प्रवर्तत एव । अतः ऊठि यद्वलोपसाधनं तदेव
बाध्यते । संसर्गिभेदादि वकारो भिद्यते ॥

द्वावृटाविति । आगमिभेदादिको वकारात् पूर्व ऊढं स्यात्,
अपर उपधाया इति दोषः ॥

(उद्योतः) ननु द्वित्येऽपि च्छ्वोरित्यस्य शापेक्षया स्थान-
पट्टीत्वस्यावयववाक्यत्वाद्ब्रह्मदेश एव भविष्यति, कैश्च दोषोद्भा-
वनयत आह-च्छ्वोरित्येकाऽपीति । यथा 'फलि'-इत्यत्र गुह्य
आगमः, अन्ये आदिशाः ।

ननु वकारात्स्वाङ्गस्योदित्येऽङ्गसादिरूढिति कथं रूपे भेदा-
भावः, वकारसादिरित्यसङ्गतं च-अत आह-अङ्गस्येति । लक्ष्यानु-
रोपादेयधिकरण्येनान्य इति भावः । वस्तुतोऽङ्गत्वनिमित्तेऽनुना-
सिकादौ वस्योदित्यर्थे इति भाष्याभिप्रायः ॥

भाष्ये-वकारस्य का प्रतिपत्तिरिति । तस्य कथमवयव-
मित्यर्थः ॥

भिन्नजातीयत्वादिति । भिन्नफलकत्वादित्यर्थः । लोपो हि
स्थानिनिवृत्तिफलकः, ऊढं तु न तस्मिन्निवृत्तिफलक इति भावः ।
अत्राऽऽश्चिवीजं तु-अपवादो नुगदीयत्वस्य-इति 'दीर्घोऽस्मिन्' इति
सूत्रसम्भाष्यविरोधः ॥ ननु कृते बाह्यतः चोठि वस्येव लोपप्राप्तेर्य-
किभेदोऽस्तिदोऽत आह-संसर्गिभेदादिति । भिन्नसमुदायत्वात्-
वकारो विद्यत इत्यर्थः । अन्ये तु वलोपे ऊठनवकाश इत्यनव-
काशत्वात्पूर्वमूढि ततो वलोपप्राप्तेः 'सं' भवत्येव । यत्र ह्युत्सर्गे कृते-
ऽपवादश्चरितार्थस्तत्र सामान्यविशेषणन्यायेन नाप्ये पुनरुत्सर्गमैवृत्ति-
रित्याहुः । एषा चैव रीतिः 'गुणो यद्वहकोः' इति एते भाष्ये ॥

(द्वित्ये आक्षेपपरिवृत्तभाष्यम्)

यदि तर्हि टित्, धौतः पट इति 'पत्येघत्वूदसु'
(६।१।८९) इति वृद्धिर्न प्राप्नोति ।

चत्वे कृते भविष्यति ।

असिद्धं चत्वं तस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति ।

आध्यायात्सिद्धत्वं भविष्यति ।

असत्यन्यसिन्नाध्यायात्सिद्धत्वं स्यात्, अस्ति चा-
न्यः 'वाह ऊढ' इति ।

एषोऽपि ठित्करिष्यते । तत्रोभयोश्चत्वं कृते आ-
ध्यायात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥

१ 'द्रष्टव्यमिति' इति क. च. छ. ट. ज. पाठः ॥

२ द्वितीया पट्टीति । अणुग्रन्थमालिखेत्, अथमेति परिमाणवा 'अचः'
इति द्वितीया पट्टी भवेदेव-अथमेति परिमाणविकल्पेनूढिद्यते । तेन हनि-
गमोत्पत्तिः, अत्रानामावयव दोषो भवतीति एषाश्च सारमते ॥

३ 'अवलीक्यति' प्राप्नोति' इति ट. क. च. पाठः ॥

४ ठिति । यत्र नापमानमा द्वित्यादेशे वर । तेनोपधारप्रारम्भे-

भेदो स्यात्, ततोऽपि धर्मेदोर्वैय क्वालिद्वित्यर्थः ॥

५ परस्परवाक्ये-वाक्ये ।

६ कठिनादौति । यथा चटिपाटील्लेख्येन वरी विषयैरेवद्विषये

तथाऽपि सव्यविभेदाद्विद्यत इत्यर्थः । फलिनादौल्लेख्य च उदागमेऽवयव
पट्टी, पत्येघत्वूदसिचो तु रश्मिपट्टी, साऽपि यतयोऽवकाशता-इति भेदः ॥

७ भिन्नत इति । अथदिदं शीतमाधिरुग्ममितिषट् ॥

८ आगमिभेदात्-अङ्गलोपत्वात्सामान्यभेदात् ॥

९ कथं दोष इति । भाष्योक्त्यादिद्विरुद्धतोऽपि दोषोद्धारनं कथमित्यर्थः ॥

१० स-पत्येव ॥

११ उद्योतमात्रमिति । अत्र हि उद्योतं वलोपे कृते ऊठोऽवयववाक्येन
तस्य आऽऽश्चिवीजवाक्येनानुसृत्यैव भवतिरिति भावः ॥

(प्रदीपः) वृद्धिर्न प्राप्नोतीति । दित्तत्वन निर्देशात्, अस्य च क्त्वात् ॥

चत्वं कृत इति । धौत इत्यन वकारस्योठि कृते ठकारस्य 'चरि च' इति चत्वं क्रियते, कृते चत्वं 'एलेपत्युद्गु' इत्यना-
नुकृत इति भावः ॥

असिद्धं चत्वंमिति । 'पूर्वनासिद्धम्' इति ठकारान्ता-
नुकरणे चत्वंमसिद्धमिति 'एलेपत्युद्गु' इत्यन 'बाह् कद्' इत्य-
स्योठे ग्रहणम् ॥

आध्यादिति । 'एलेपत्युद्गु' इत्यस्योठ एव कृतचत्वं-
स्यानुकरणनिर्देशः, तत्र चत्वंस्याध्यायसिद्धत्वमित्यर्थः ॥

अस्ति चान्य इति । तत्तत्त्वस्यैव सूत्रे निर्देशो युक्तः ॥

तत्रोभयोरिति । धौत इत्यादावूठि कृते चत्वं च वृद्धि-
कारान्तं रूपं यच्च 'बाह् कद्' इत्यन ठकारस्य जश्चे 'बाडवसाने'
इति चत्वं, तयोः सामान्येन 'एलेपत्युद्गु' इत्यन निर्देश इति
मन्यते । उभयोस्तु ठिक्ते ठकारस्यैव जश्चे चत्वं च कृते
'एलेपत्युद्गु' इति निर्देशोपपादनाच्च किञ्चिच्चाद्वेसाध्यायसिद्धत्वे
प्रयोजनं दृश्यते इति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोषः) कृते चायं इति । ठिक्कारणात् । वृद्धिविधौ
दा-मानुकरणसामर्थ्याच्चात्तरङ्गावपीसद्यालोषे पूर्व न प्रवर्तत इत्य-
भिमानः ॥

दकारान्दानुकरण इति । वृद्धिविधौ इत्यर्थः ॥ [जंक्ते
इति । वदपवादे इत्यर्थः ॥] जश्चे चायं चेति । सप्तमीवृ-
वचने पदत्वसत्त्वात् ॥ चिन्त्यमेतदिति । एवञ्च 'नेष दिव कदाहं
दिद' इत्येव सिद्धान्त्युक्तिः । 'यदि तर्हि' इत्यादिभाष्यमेकद्वयुक्ति-
रिति तत्रमेति भावः ॥

(छिदनुवर्तनविधारभाष्यम्)

अथ छिद्ग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ?
किञ्चातः ?

(प्रदीपः) अथेति । स्मरितत्वप्रतिज्ञानस्य व्याख्याना-
धीनत्वावदुक्तौ दृष्टा प इति छग्रहणस्य लिङ्गस्य दर्शनात्,
निर्देशौ 'दिव उद' इति तैत्तिरीयलिङ्गदर्शनाच्च प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) ननु स्मरितत्वकरणकारणान्ध्यामनुवृत्तिभावाभावायोः
सुज्ञानसामर्थ्योऽयमनुकोऽत आह—स्मरितत्वेति ॥

(छिदनुवर्तनाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

शूद्रत्वे किङ्दधिकारश्चेच्छः पत्वम्
(भाष्यम्) शूद्रत्वे छिदधिकारश्चेत् छः पत्वं
वक्तव्यम् । प्रष्टा, प्रष्टुं, प्रष्टव्यम् ।

(प्रदीपः) शूद्रश्च इति । इह छिदधिकारोऽस्ति

तुजादौ शस्त्राभावात् पत्वे छग्रहणं कर्तव्यम् । छितस्त्वमनु-
वृत्तौ छिति चास्ति चानेन शकारो विधीयत इति पत्वविधौ
छग्रहणं पृथक् न कर्तव्यं भवति ॥

(उद्घोषः) पृथक् न कर्तव्यमिति । छग्रहणेनेव सिद्ध-
त्वादिति भावः ॥

(छिदनुवर्तनाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

तुक्प्रसङ्गश्च ।

(भाष्यम्) तुक् च प्रसज्येत ॥

निवृत्तेऽपि वै किङ्ग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावायां
यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गायाश्चि तुक् प्राप्नोति ।

'ज्जो' इति तुका सह सन्निपातग्रहणं विज्ञायते ।

ननु चैवमपि अन्त्यस्य प्राप्नोति ।

सन्निपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ।

पञ्चमप्यङ्गस्य प्राप्नोति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति-पञ्चमङ्गस्य न
भविष्यति ॥

यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्ययः 'उत्पुद्' इति प्राप्नोति,
उत्पुदिति चेश्यते ।

तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः-वान्, चांशौ, चांश इति
न सिध्यति ।

यथाक्षणमप्रयुक्ते ॥

तत्र स्वेतावान् विशेषः-अनुवर्तमाने छिद्ग्रहणे
छः पत्वं वक्तव्यम्, तत्र चापि सन्निपातग्रहणं
विज्ञेयम् ॥

(प्रदीपः) तुक्प्रसङ्गश्चेति । क्रियमाणेऽपि पत्वविधौ
छग्रहणे 'पूर्वनासिद्धम्' इति पत्वसात्तिद्वत्वात्तुकि सति प्रवर्धेति
प्राप्नोतीत्यर्थः । अस्य तु शकारस्य सिद्धत्वात्तुक् न भवति ॥

निवृत्तेऽपीति । परमपि शर्त्तं वाधित्वा वर्णाश्रयत्वाद्दन्त-
रङ्गात्तुक् प्राप्नोति । वार्णादाश्च वकीय इत्येतच्चान्नवार्णोर्गुणपत्
प्राप्त्यनुपतिष्ठत इति तुकोऽश्रवणाय सनुक्छनिर्देशः कर्तव्य
इत्यर्थः ॥

ननु चैवमपीति । नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति परिभाषा
प्रयोजनाभावाच्चाहता । सनुक्तेन च छकारेणाश्च विशेषणत्वादन्त-
विधौ सत्यङ्गस्यार्थवत्त्वादलोऽन्त्यस्य प्रथमः ॥

सन्निपातग्रहणसामर्थ्यादिति । अलोऽन्त्यविधौ सति
सनुमिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । वाञ्छतिनिवृत्त्यर्थत्वाच्चाप्यर्थ इति
चेत्, वक्ष्यत एवत्-यथाक्षणमप्रयुक्ते इति ॥

उत्पुच्छयतेरिति । पुत्वं जादयवीति-पुच्छम्, कर्मण्यम् ।

इत्येव शूद्र पलोकारस्य विधित्तरङ्गावपीसद्यालोषे पूर्व न प्रवर्तते ।
छपा च छग्रहणमित्यादावप्युक्तं यत्नेन प्रवेन दीर्घलोठः इत्येव दर्शनात्तो
वक्तु इति उपकरण छितोऽनुवृत्तिं दर्शयतीति भावः ॥
५. 'उपरपत्य दिव' इति च. पाठः ॥

१ [] पत्तविधौतोऽस्य च पुच्छक पव ॥
२ छरा प इति । नक्षत्राजैति सूत्रे पत्वविधायक इत्यर्थः ॥
३ छिद्रत्वेति । पत्वविधायके सूत्रे छिद्रत्वेनाभावात्तद्व्याप्ये छिति अस्य
पत्वविधानादपि छिदनुवृत्तिरिति भावः ॥
४ निवृत्तापि । दिव उदिति पुञ्छ शब्दोऽप्यामि प्रवर्तते । तत्र वक्ष्य-

शृषोदरादित्वाद्वात्पदयोः णिङ् । ततः क्तिप् । सतकारस्य च्छस्य शकारे कृते पत्वे जश्चे च-उत्पुडिति भवति । यदा तु केवलः छः स्थानी तदा छस्य शकारे कृते तस्य च संयोगान्तत्वाल्लोपे तकारस्य अन्वणे सिध्यति ॥

तथेति । तकारसहितस्य च्छस्य स्थानिनो निर्देशात् केवलस्य शकारो न प्राप्नोति ॥ यथाऽलक्षणमिति । उत्पुडिति बाण्डाविति चास्तित्वस्यर्थः । अथवाऽप्रयुक्ते न किमिच्छणं प्रवर्तते, प्रयुक्तानामन्याख्यानास्मात् ॥

(उद्योतः) अस्य तु शकारसेति । तनुत्परमन्तरं युक्तं मन्यते ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । प्रत्ययोरुत्पत्तेः प्रागेव युक्तं । छः शतु प्रत्ययापेक्षत्वाद्देहिरङ्ग इति भावः ॥

परिभाषायां सप्तानामपि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्य प्रसङ्गमाह—सतु-क्षेन चेति ॥

पुतशब्दोऽकारान्तो शुद्धस्थानवाची, तत्राह—भात्पपदयो-रिति । णिङि 'णाविषयत्वं' इति टिलोपः ॥

बाण्डाविति चास्तित्वेति । यस्य प्रचुरप्रयोगेन न इदमेव तस्यान्तविषयत्वात्प्रयोगाणां कश्चित्प्रयोगसंभावनाया लक्षणानुसारेण सायुष्य द्रष्टव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः । वास्तवमर्थमाह—अथवेति । प्रयुक्तविषयप्रवृत्तिरेव लक्षणस्य भाव इति भावः ॥

भाष्ये—तत्र चापि संनिपातमहणमिति । प्रथमं प्रहृष्टत्वादिसिद्धयर्थं 'त्रक्ष-' इति घञेऽपि सतुप्रमहणं कर्तव्यमनुवृत्तिपक्षे इत्यर्थः । अत्रापि कार्यं 'पृष्टम्' इत्यादिसिद्धये । निवृत्तिपक्षे तत्रैव कार्यम्, न तु तत्रेति तात्पर्यम् ॥

(छिद्रहणानुवर्तनाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

निवृत्ते दिव ऊट्भावः

(भाष्यम्) अथ निवृत्तं दिव ऊट्भावः प्राप्नोति ।

शुभ्यां, धुमिः ।

अस्तु ।

कथं 'शुभ्यां-धुमिः' इति ?

ऊठि कृते 'दिव उट्' (६।१।३३) इत्युत्वं भविष्यति ।

१ बहिरङ्ग इति । पञ्चात्माङ्गिक इत्यर्थः ॥

२ 'निवृत्ते दिव' इति अथ उपरहितः पाठो क. छ. पुलकयोः ॥

३ नपुंसकानां चोत्पत्तिरिति—अहुरिति । नपुंसके लोकेऽपि प्रत्ययलक्षणमाभावात् 'दिव औट्' इत्योत्वं न प्रवर्तते, ऊट्पुट् शुद्धप्रत्ययपरत्वाभावात् प्रातिः ॥

४ न तु दिव् भ्यामिस्वरभाषायां प्रमोति ऊट् च, पूर्वमूढि कृते 'दिक्' इत्यलोत्वं मातृगणित कथमेकस्यैव पुनः वचनविज्ञानमत्र आह—एकदेश-सिद्धयेति ॥

५ 'तदर्थं तपरः कृतः' इत्यस्य पाठो क. छ. पुलकयोः ॥

६ 'एवमर्थं तपरः' ॥ क. छ. पाठः ॥

७ अ. क. छ. ट. पुलकेषु 'विषादिषु' इति पाठो दृश्यते । तत्र 'विषादिषु' इति गतिर्भाति ॥

८ नापद्यति । उद्योतेति सूत्रे 'अनेकाद्ययोगपूर्वसुवर्णान्तं'

न सिध्यति । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) दिवऊट्भावः प्राप्नोतीति । ऊठेऽन्त्यकाशः—स्यूतः, स्यूतवानिति । उत्तस्यावकाशः—विमलद्यु अहै-रिति । शुभ्यामित्यादौ तु परत्वादुत्पन्नः ॥

उत्वं भविष्यतीति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्, एकदेश-विकृतस्थानन्यत्वात् ॥

दीर्घः प्राप्नोतीति । भाष्यमार्गोऽप्युकारः सर्वान् पृष्ठा-तीति 'श्रुत उट्' इति तपरत्वेन ज्ञापनात् ॥

(उद्योतः) ननु शुभ्यामित्यादावुत्तस्य बाधकस्य सत्त्वात्कथं-मृत् ? अत आह—ऊट् इति ॥

(छिद्रहणानुवर्तने दोषनिवारकं श्लोकवार्तिकम्)

तदर्थं तपरः कृतः ॥

(भाष्यम्) तदर्थं तपरः क्रियते ॥

(प्रदीपः) तदर्थमिति । दीर्घस्यापि मात्रिको यथा स्यादिति तपरत्वं कृतम् । किमुच्यते—'एतावान् विशेषः' इति ? यावता दिवादीनां यच्छ्रुतान्तानां तिर्थादिषु भेदो भवति । ऊठि सति 'द्वेयोति' इति भवति । असति तु 'द्वेदेति' इति । नैप दोषः । छान्दस्ये यच्छ्रुत् । न चैते छन्दसि प्रयोगा इदमन्ते । भाषायां तु—'हुभ्योः सार्वधातुके' इत्यत्र तुभुप्रमहणाज्ज्ञाप-कात् कश्चिदेव यच्छ्रुतभवति, न सर्वत्र । अन्यथा 'यकोऽचि च' इत्यत्र छन्दोप्रमहणाज्ज्ञापितरार्थिकेन स्यादिति भाष्यकारस्य दर्शनम् ॥

(उद्योतः) द्वेदेतीति । 'लोपो भ्योः' इति घञे भाष्ये वलो-पस्य प्रत्यासयानात् न लोपमिदं ॥ न चैव इति । पतञ्जली-देव भाष्यादवलीयते । न चैवमपि वैश्वस्यमित्यादावृद्धभावाभावाभ्यां फले विशेषः । न च णिलोपटिलोपयोः स्थानिवत्त्वम् 'न पदान्त-' इति निषेधादिति चेत्—न, ययामप्यनभिधानात् । न च प्राटिज्ञादी लोकोपे टुकि वा पत्वार्य छपमयमावश्यकम् । 'बुद्धोः शृट्' इत्यनेन त्वत्र न निर्वाहः, वर्णाभ्यस्येन टुका उत्तरेण वा प्रत्ययलक्षणा-भावादिति वाच्यम् । किन्निमित्तकशब्दादेशस्य दुर्गारावात् । विचो-ऽसार्वत्रिकत्वात् । वस्तुस्तु यैर्ज्ञातं पदकर्मण्यस्यार्क्यस्यवकर्म-विशेषमावश्यम् । तदपि छिद्रहणानुवृत्तिज्ञापकनोपनाय । 'दिव उट्'

इत्यर्थस्य अङ्गुल्यापान्तेन स्वीकारादावस्य शुश्रूषामन्वत्यासंवाच्यं उट् महत्त्ववद्भवेन योग्यत्वादी दोषो नाभूदित्येदं कथितं । तयाच पर-ऊट् भाषायांमपि कश्चिद्व्यतितीति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ज्ञाप्ये 'कश्चिदेव' इत्यस्य पाठो प्रदर्शयति—अन्यथेति ॥

१ यथैवधेति । उत्पन्नमर्थमहणेत्यर्थः ॥

२ अप्यादौवेति । पतावान् विशेष इत्यादिमाध्यासित्वं ॥

३ शुभ्यभ्यामिति । शुभ्यं वेतीति शुभयोः, तमापदे-व्युत्तर, तमाज्ञायां णोः छान्दसाधिक इति सूत्रे छिद्रहणानुवृत्त्यात् उट्पुट् इत्येव च तदभावे रूपे विशेष इत्यर्थः ॥

४ यच्छ्रुतस्य—स्यूते छिद्रविकारमेतिदादिभाष्यं प्रमेति सूत्रे छ-महत्त्वमन्वत्यासंवाच्यविशेषपरम् । तच्छ्रुतं—वाक्यमर्थविधायकं छिद्रादुत्पत्ति-ज्ञापकनोपनायार्थम् ॥

इति तत्परत्वं तु स्पष्टाधनेव । भाष्यमानोकारसर्वणंप्राद्वयवशापक तु
'मत उद्'त्येव । किञ्च तत्परत्वं मुक्तमुत्तोरधारणार्थं बहुशो दृष्टम् ।
अनेन्यथासिद्धप्रमाणत्वं नृत्तिशायकमेवेति गृह्योऽभिसन्धिः । एवम्
प्रागुक्तद्वयानामभावकल्पने ॥ मानम् । 'ओगो श्यो'—इति ध्वन-
स्वरोपपत्त्यास्यानपरभाष्यप्रामाण्यात्तेभ्यो यद्वस्तुह्यासीत्यन्य-
देवत् ॥

(समर्थः)

शुद्धये क्रिदधिकारश्चे-

च्छः पत्यं तुक्प्रसज्यते ।

निवृत्ते दिव ऊद्भाव-

स्तदर्थं तपरः कृतः ॥

(क्रिद्वहणानुवर्तने दोषनिवारकं भाष्यम्)

क पुनः क्रिद्वहणं प्रकृतम् ?

'अनुनासिकस्य क्रिद्वहोः कृति' (१५) इति ।

यदि तदनुवर्तते, 'अज्यनगमां सति' (१६) कि-
ञ्चलोऽथेति क्रिद्वहोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति ।इति तावन्न दोषः । समनन् इत्यप्रहणेन विशेषो-
पपिष्यामः—सति झलादाविति ।कायप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नानेन कौ दीर्घत्वं
भवतीति, यद्यं 'किञ्चिच्चिच्छपायतस्तुकटमुजु-
श्रीणा दीर्घोऽसंसारण च' इति दीर्घत्वं शास्ति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिपिरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) क पुनरिति । क्रिद्वहणानुवर्तनव्यवसायि

तयोगनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसङ्गं भत्वा पृच्छति ॥

सति झलादाविति । तेनेतिगदेवस्य समेरजादौ सति
दीर्घं न भवति—जिगमिषति, अभिजिगमिषतीति ॥यद्यमिति । वाक्यकारो वच्यादिष्वनन्ताणा दीर्घत्व
शास्ति, तेन ज्ञापयति—मण्डूकह्रस्वादिनिन्यायैरिहैव क्रिद्वहण
सम्पद्यते, न पूर्वनेत्यम् ॥

इत्युपाध्यायजन्यदुपुनकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-

ध्यायस्य चतुर्थं पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोषः) ईदमेव ध्वनसितु क्रिद्वहणानुवृत्तिपक्षे सभावि-
तान्दोषान्परिहर्तुमाह भाष्ये—क पुनरित्यादि । अन्यथा जायवत्तद-
कृतेन तत्परकरणेन शपकेनाननुवृत्तरेव शुज्यता 'यदि तदनुवर्तते'
इत्यादिप्रमत्तासङ्गतविरह स्यात् ॥

क्रिद्वहणस्थानान्तरं प्रकृतत्वात्किं प्रश्नेनेत्यत आत—क्रिद्वह-
णेति ॥ अन्यस्यापि—किद्वहणस्यापि ॥ अनुवृत्तिप्रसङ्गम् ।
मध्यस्याज्जनमर्था सनीलप्राप्तुवृत्तिप्रसङ्गमित्यर्थः ॥

क्रिद्वहण—तद्वदितेतिमिच्छमुदायः । इति तु किद्वहणमित्येव
पाठः ॥

इति श्रीशिवभट्टवृत्तवर्गभञ्जनागोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे-
रुद्योते षष्ठस्य चतुर्थं पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अथ षष्ठस्य तुरीये द्वितीयमान्हिकम् ।

(१२७१ अधिकारस्तुम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १)

३०२० असिद्धवदत्राभात्

॥ ६ । ४ । २२ ॥

(अधिकारमर्यादाधिकरणम्)

(प्रदीपः) ईह क्वचिदुपमानोपमेययोरेभेद विवक्षित्वा
सामानाधिकरण्येन निर्देशं क्रियते—अथ ब्रह्मदत्त इति ।
शास्त्रेऽपि—'एतत्तुकोरसिद्ध' इति क्विद, 'गोतो मित्' इति
च । तत्र र्थमप्यादिसिद्धिरप्रतिपत्तिः ॥

कचित्तु प्रतिपत्तिव्यवधाय भेदोपक्रमे वतिता निर्देशः
क्रियते—ब्रह्मदत्तवदयमिति ।

ईहापि—'असिद्धवदत्राभात्' इति ॥

अन्ये त्वाहुः—साधयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं धारकर-
णम् । तेन देभतुरित्यत्र साधयैकहृदमर्थगतत्वाध्यायेवाभ्या-
सलोपो भवत इति ॥

एतदपदे न युष्यन्ति—सत्यसति वा वतौ अतिवैरोध्याति-
देशिकोविद्वत्साधयकार्यातिवृत्तिः । सिद्धत्वात्सिद्धत्वं योर्विरोधात्
कथं वतिता सिद्धत्वस्य प्रापणम् ? कथं वा सिद्धत्वात्सिद्धयोर्वि-
षयविभागो लभ्यते ? 'स्याविवद'—इत्यादौ तु वतिमन्तरेण सर्वो
स्यादिति वत्करणमतिदेशं ममयत् साधयप्राप्त्यर्थं विज्ञायते ।
'असोरोहोप' इति तत्परकरणाय किञ्चात् क्वचित्सिद्धत्वं धाम्य-
मनुमानम् । अन्यथा—आत्मम्—आद्यं, झलादावातोऽसिद्धत्वा-
लोपापचक्षात् किं तत्परत्वेन ?

८ 'मध्यगत्यवस्थाने' इति क ऊ उ ष पाठः ॥

९ आतिवैदेशिकपरिच्छेदः । आतिवैदेशिकपरिच्छेदं यत्साधयार्थं तस्या
निवृत्तिरित्यर्थः ॥

१० साधयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वचनमिति तत्परत्वं—सिद्ध-
रथेति ॥

११ 'सिद्धत्वयोक्तं चित्ते' इति क ङ पाठः ॥

१२ उक्तेरिति । स्यादिति वचनं हि व कर्णामपि उक्त्यकरणदादेशः । स्यादिति
उक्त्य स्यादित्यर्थं धारयत्, यथाच स्यादप्यवस्थान्तिरिक्तं सर्वत्रुपपत्तति साधयार्थ-
वत्करणं साधयव्यवस्थान्तिरिति भावः ॥

१ अलन्यथेति । इत्युक्तोच्चारणदिग्गोलाभावात् ॥

२ अथ श्लोकवार्तिकसमूहपाठो न इत्येते माचीनमुक्त्युक्तम् ॥

३ 'दीर्घो भव' इति ट च पाठः ॥

४ ईदमेविति । क्रिद्वहणानुवृत्ते प्रमहन् शपकमेव, न तु दिव अदिति
तत्परकरणं तदननुवृत्ता वत्यादिगुणायमेवेत्यर्थः ॥

५ इह—ओङेति ॥

६ सामर्थ्यादिति । यथा तुक् च ङ् इत्यादौ नाभ्यासार्थमभ्यस्येव
तिरिक्तव्यवस्थापुत्रत्वेन मदेवावबोधो न, अभेदस्तु न समकालीन सामर्थ्यात्
च दत्तं च दत्तद्वयव्यवस्थापकं तथाच तयोरेवभावसङ्गद्वयापीति भावः ॥

७ इहापि—आद्येति ॥

(उद्धोतः) ननु वतिनिर्देश विनाऽपि 'उद्धिक्त्' इत्यादाविच
 वल्यर्थावगतौ किं वतिनेत्याशङ्क्य स्पष्टार्थं तदित्याह—इहेत्यादिना ॥
 अभेदमिति । सादृश्यमूलकमित्यर्थः ॥

तेन देभतुरिति । 'अग्निध्रन्धिदग्भिस्तथीनामिति वक्तव्यम्' इति
लिङः क्तिष्वात् 'अनिदिताम्-' इति नलोपे तत्पत्युक्त्याभ्यासलोपो
भवत इत्यर्थः ॥ स्वाश्रयैकेति । साश्रयं यदेकहृत्पद्मं तद्वत्त्वा-
श्रयेत्यर्थः ॥

सत्यसति चेति । अतिदेशस्वाभाव एवाय यत्—अतिविशयमानपर्या-
विरुद्धस्याभयकार्यानिवृत्तिः—इति वतावपि दोषस्तदवस्य एवेति
भावः ॥ दोषान्तरमाह—**कथं चेति ।** स्वाभवे कार्ये सिद्धत्वं
स्थानिकार्येऽसिद्धत्वमिति विषयविभागो दुर्लभः, विपरीतस्यापि
नञ्चु शक्यत्वादिति भावः ॥ नन्वेव स्थानिवत्त्वे वक्तव्यं स्वाश्रय-
प्राप्त्यर्थमित्युक्तं विरुध्येतेत्यत आह—**स्थानिवदित्यादौ** त्विति ।
तन्नाम्प्यतिदेशमापणद्वारा तत्स्वभावादेशविरुद्धस्याभयप्राप्त्यर्थतोका, न
तु सामर्थ्यात् । यथा 'प्राज्ञणवदयं क्षत्रियः' इत्युक्ते प्राज्ञण्यविरुद्धमप-
पानादेरेव निवृत्तिर्न तु युक्तादेः, तद्वदिति भावः ॥ देभसुवित्यादौ तर्हि
का नतिरत आह—**असोरिति ।** 'अस्—आम्' इति स्थिते विप्रतिपेधे
आभीयासिद्धत्वाभावस्य वक्ष्यमाणगतत्वाऽऽद्यैष्यस्या परत्वादोषे तस्या-
सिद्धत्वाद्युक्तः प्रसङ्गविशानेनाटि विकारगन्धान्तर्याम्यैस्याभावा-
द्वये लक्षणश्लेति न्यायप्राप्त्या भ्रष्टासौ चोपस्य वारणाय कृतं
सपरत्वाभावेऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्त्वेनित्यतां ज्ञापयति । आटि तु
नित्यत्वमेव इति ज्ञापितेऽपि नैयर्थ्यम्, असिद्धत्वानित्यत्वेनाटो-
ऽभावेरिति न शङ्क्यम् ॥

(भसिद्धवचनाश्लेषभाष्यम्)

असिद्धवचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) असिद्धवचनं किमर्थमिति । १६ शास्त्रस्य
कार्यार्थवाद कार्यस्य प्राधान्यादसिद्धत्वेन भाव्यम् । तदसि-
द्धावपि स्थानिनो निवृत्तत्वात्तद्वृत्तं कार्यं न प्राप्नोतीत्युक्तं
मत्वा प्रश्नः ॥

(बभूवोतः) 'आगदि' इत्यादेः प्रयोजनस्य दशस्वराप्रधानुप-
पदेशाद्-इह क्षास्त्विति । 'देवदक्षन्तुहत्' न्यायेन 'नापि ह्स्व-
स्तिमिति भावः ॥ भौत्स्वामित्वादेस्तु सिद्धिदेव, ओपस्वामावरुत्तेन

भावप्रतियोगिकाभावस्यैव न्यार्यविषयत्वेन तत्र तदभाप्तेः, तदाह—
अन्यासिद्धिमिति] ॥

(६५२० असिद्धवचनप्रयोजनवातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ असिद्धवचने उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम्—पत्व-
नुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गल-
क्षणभावार्थं च इति ।

इहापि-असिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमु-
त्सर्गलक्षणभावार्थं च ।

तत्र-आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्-आगहि,
जहि । गतं, गतयामिति । अनुनासिकलोपे जभावे
च कृते 'अतो लोपः' (६।४।४८) 'अतो हेः' (१०५)
इति च प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ।

उत्सर्गलक्षणभावार्थं च-एधि, शाधीति । अस्ति-
शास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोर्लक्षणं धित्वं न
प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥

(प्रदीपः) इतरो व्यापकत्वाच्छास्त्रसिद्धाव प्रदेष्टान्तरे
एव स्थापितं मन्यमान आह—असिद्धवचने उक्तमिति ।
उत्सर्गशब्देन साधनव्यपित्यवसाधर्म्यात् स्थान्यभिधीयते ॥
आगदीति । श्रपः 'बहुलं छन्दसि' इति छक् ॥ जहीति ।
हर्नेर्जः ॥ गतमिति । अवयवलोपिनामतो लोपो नास्तीति-
तत्परिभाषांशुपदेशग्रहणानुसृत्या भाष्यकारः सम्पादयिष्यति ॥

एधीति । परत्वाभित्वाच्च पूर्वमेत्वम् । शाधीत्यनापि
नित्यत्वात् पूर्वं शाभावः, अस्त्वधित्वाच्च धित्वे नास्ति स्थानिव-
द्भावः ॥

(उद्घोषतः) वरसर्गशब्देनेति । यद्यधुत्सर्गशब्दः सामान्य-
विधौ कृदन्तथाऽप्यत्र तत्सामर्थ्यात्सानी लक्ष्यत इत्याशयः ॥

‘गत’ इत्यसिद्धे वद्भावं विनाऽपि सिद्धपदीत्याह—अपपद्येति ॥
(प्रत्ययान्ताभ्यां श्रुत्कमेणाह—अतो लोप इति) ॥

परत्वादिति । शास्त्रासिद्धत्वं परवशाभावशास्त्रान्यां तत्कार्ययोर-
प्रतिषेधिशङ्कं प्रति स्थानियुद्धिरेवेति तन्निबन्धनकार्यसिद्धिरिति भावः ॥

(अथमहणाक्षेपभाष्यम्)

अथ 'अन्न'ग्रहणं किमर्थम् ?

■ 'महासूत्राटी' इति च. पाठः ■

५ तदनित्यकः—अधिष्ठापकस्थानित्वान् ।

६ व्याधयेनेति । व्याधेयस्याधिहारेणैव । धानिनः शाले निपृत्तारेण हृत्तः
मृतशालाव हित्वं मृतशालावः ॥

• [] अष्टविद्वत्तोऽप्यो द. पुष्कर एव ।

८ श्यामविषमारेनेति । शेषद्वयहभूत सावधिपदरेवेत्यर्थः ॥

५ उच्यमिति । परबन्धोरपि ह्युच्यते इति सूत्रे माध्वे उच्यमिति । तत्र हि
अभिप्रेक्ष्यमानार्थस्य साक्षाद्विज्ञानात् इति तत्र विज्ञानं विहाय साक्षा-
त्परमं रसादिभ्यः ॥

१० अधिष्ठयज्ञानं विनाशोति । अतो भवेत्तन्मतेनैव तदुपपाद्य
दत्तविग्रहात् । एतयो नैति यः ॥

୨୨ [] ପାବିତ୍ର୍ୟଶୈଳୀ ଓ, ପ୍ରକାଶ ୧୯୮୫ ।

(प्रदीपः) अथात्र ग्रहणमिति । यथा 'अग्रस्य' इत्यादयोऽधिकारा अवध्युपादानमन्तरेणापि व्याख्यानात् विधि-
धावधयो विनायन्ते तथा—असिद्धवदधिकारोऽप्याभादिज्ञायते ।
तत्राभाद्रहणस्य विषयावधारणाधत्वात् 'अत्र' ग्रहणं न कर्तव्य-
मिति भावः ॥

(उद्घोषः) नेनु 'आभात्' इत्यधिकारपरिभाषाधेयम्—इति अत्र-
ग्रहणं विषयावधारणाधेयमावश्यकम्—आभीये कर्तव्ये आभीयमसिद्ध-
वत्—इति, तर्हि प्रथमेत्यत आह—यथाऽङ्गत्वेति ॥

(१५११ अत्रग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्र—एतस्मिन्-
आभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात् । इह
मा भूत्—अभाजि, रागः, उपवर्हणमिति ॥

(प्रदीपः) अत्रग्रहणं विषयार्थमिति । विशिष्टो
यो विषयः समानलक्षणस्तत्तिर्देशार्थम् । तेन समानाभयमसि-
द्धम्, व्याख्यं तु सिद्धिमिलेपोऽर्थो चार्तिककारस्याभिमतः ।
भाष्यकारोऽनुमेयैर्धर्मग्रहणस्य परस्तात् स्थापयिष्यति ।
सम्प्रति तु 'आभात्' ग्रहणमधिकारस्य प्रतिपात्तिरवधारणावध्यु-
पादानार्थं मैत्राऽसिद्धवद्भाष्यस्याभाच्छास्त्रमेव विषयोऽत्रग्रहणेन
निर्दिश्यत इति व्याचष्टे—अभाजि, राग इति । 'अभेद्य
विधि' 'रक्षेद्य' 'पनि च भावकरणयोः' इति नलेपोः 'अत
उपधायाः' इति श्रुतौ कर्तव्यार्था नासिद्धो भवति ॥ उपवर्हण-
मिति । 'पृष्टि दृष्टौ' इत्यस्य 'बृहैरर्थ्यनिर्दिष्ट' इति नलेपो गुणे
नासिद्धो भवति ॥

(उद्घोषः) समानलक्षण इति । समानम्—एकं लक्षणं-
निलिप्तमस्य, ताम्रप्रतिपत्तयनिलयः ॥ 'अनुदाद्योपदेश'—इत्यादावस्योप-
सिद्धौ 'अनुदाद्योपदेशादीनां' कृति लोपो भवति स चासिद्धवत्, अत्रैव
कृति निलिप्ते यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्तव्ये' इत्यर्थमिति भावः ॥
भाष्यकारेण तर्हि पर्वरीत्या चार्तिकं कुतो न प्रत्याख्यातमत
आह—भाष्यकार इति । 'अधिकारस्य प्रतिपत्तिरिति पाठः ।
प्रतिपत्तिरवधारणाधिकारस्यावध्युपादानार्थमाभाद्रहणमित्यर्थः ॥
भाष्ये—अत्रैतस्मिन्मिति । 'अत्र' इत्यस्य व्याख्या—एतस्मिन्मिति ।

- १ 'कारोऽनुमेय' इति अ. छ. उ. पाठः ॥
- २ 'पार्थ परस्तात्स्थापयिष्यति' इति अ. क. उ. छ. पाठः ॥
- ३ 'स्युत्तया' इति उ. पाठः ॥
- ४ 'बृहैरिति । अनिर्दिता इह उपधायाः कृति—इति सूत्रे नाभ्ये चार्तिक-
मेतत् ॥
- ५ 'गुणे सिद्धौ' इति अ. छ. क. उ. पाठः ॥
- ६ इति पाठ इति ॥ नु 'अधिकारमितिपि' इत्येवं समस्तः पाठ
इत्याशयः ॥
- ७ आभायः—शाही (११११५) इत्यनेन ॥
- ८ इत्यर्थमिति । उद्योरेवामात्रादीनां (११११५) इत्यनेन ॥
- ९ पारस्य—उद्योरेवार्थः (११११५) इत्यनेन ॥

तस्याख्यानम्—आभाच्छास्त्रे इति ॥ नासिद्ध इति । श्रुताभीय-
त्वाभावादित्यर्थः ॥

(सूत्रप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । अन्यथा सिद्धिं मत्वा
पृच्छति ॥

(६५२२ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं शैतवं धित्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) शाभावः धित्वं च धित्वे प्रयोजनम् ।
एधि, शाधीति । अस्तिशास्त्रोरेत्यशाभावयोः कर्त-
व्योर्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति ।

असिद्धत्वाद्भवति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

शाभावस्तावत्र प्रयोजयति ।

एवं वक्ष्यामि—शास्त्रं हौ—शा हाविति । यैवभूतः
सकारः, तत्र सात् धित्वम्, 'धि च' (८१२५) इति
सर्कारस्य लोपः ।

अथवा—'आ हौ' इति वक्ष्यामि ।

एवमपि सकारस्य प्राप्नोति ।

उपधाया इति वर्तते । तत्रोपधाया भावे कृते
सात् धित्वम्, 'धि च' इति सकारलोपः ।

अथवा 'न हौ' इति वक्ष्यामि । तत्रैव प्रैतिपिद्धे
सात् धित्वम्, 'धि च' इति सकारलोपः ॥

एवमपि लोपोपपादो विहास्यते, न च सकार-
स्य लोपः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शास्त्रं हाविति । इत्यवधारणार्थं शासिरेवा-
देशः शासो विधीयते । ततो ह्यस्तन्मात्तिद्वयं धित्वमित्यर्थः ॥
धि चेति सर्कारस्य लोप इति । 'धि सकारे सिचो लोपः'
इति नाधीयते । 'चकाधि' इत्येव भवतीति निर्णयते ॥

एतन्मपीति । 'असरोल्लोपः' इत्यस्य लोपस्यावधारो-
ऽकारस्य स्थाने एवं विधीयते । 'असरोल्लोपः' इत्यस्य विधेयार्थ-
स्यानुवर्तनात् लोपविषय एवं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते ।
तदाह—न च सकारस्येति ॥

- १० 'कृतयो' इत्येतद्वदं अ. पुच्छके न ॥
- ११ एतन्मूल इति । कर्त्तुं कृते भवत्युत इत्यर्थः ॥
- १२ 'सकारलोपः' इति उ. पाठः ॥
- १३ 'वक्ष्यामि' इति पदं अ. क. पुच्छकयोर्न ॥
- १४ उतिपिद्ध इति । मन्वेऽपवादस्योपदेशस्यैव भाष्यं न व्यादेश्येति
भावः ॥
- १५ लोपः—अलोपः (१११११) इत्यनेन ॥
- १६ 'इत्यवधारणाय' इति अ. पाठः ॥
- १७ 'धि चेति धित्वं लोपः' इति मूलं अ. पुच्छके ॥
- १८ विषयार्थमेति । अनुवर्तनस्यार्थं धित्वं धित्वं विधिरिति
भावः ॥

सर्वपामेष परिहारः—उपदेश इति वर्तते । तत्रो-
पदेशावस्थायामेवाडाढौ भवतः ।

१३ 'स्वामी योगवि' इति ज. द. उ. पु. पाठः ।

अथवा—

‘आर्धधातुरु इति वर्तते ।

अथवा—

लुङ्लङ्लङ् इक्षडिति द्विलकारको निर्देशः ।

लुङादिषु लकारादिष्विति ॥

सर्वथा ‘ऐज्यत-ओप्यत’ इति न सिध्यति ।

यक्ष्येत्येतत्-अजादीनामटा सिद्धम् इति ॥

(प्रदीपः) तत्रोपदेशावस्थायामिति । अन्तरङ्गा-

नपि विधीनं भाषित्वा लुङाद्युपदेश एवागटो भवत इत्यर्थः ॥

अथवेति । आर्धधातुकप्रधानादुक्तिसामर्थ्यादकृतेषु लोपे-

षेयु लावस्थायी लभार्धधातुकसंज्ञायामगटो भवत इत्यर्थः ॥

सर्वथेति । त्रिष्वपि परिहारेषु यजैवादीनां लावस्थायी

सम्प्रसारणाभावादनजादिवादादोऽभावादद प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

‘अटासिद्धमिति । ‘आटब्ध’ इति यत् सृष्टं तत् ‘अटब्ध’

इति क्रियते । अचील्यधिकाराच्च हलि इज्जभावाः । कयम्-

आयन्, आयन् इति, यावत्तत्स्योपेक्षोपयोः कृतयोर्वि-

नास्ति । अन्तरङ्गादुक्तिर्भविष्यतीत्युपदेशः । नानाधयत्वाच्च

वाणोदात्तं महीय इति नास्ति । कलाया इक्षौ ‘आयन्’ इति तप-

रकणादाकारलोपाभावाच्च । इणोऽपि यद्वैकारस्य यण् न भवि-

ष्यति । ‘इणो यण्’ ‘एः’ इति योगविभागात् इकारान्तस्येणो

यन्विधानात्तदभावाच्चावदेशे कृते ‘आयन्’ इति भविष्यति ॥

(उच्छ्रोतः) अन्तरङ्गानपीति । तिबाकपेक्षया अगटो क-

विवेकाद्वादिष्वपेक्षत्वाद्दिहोत्ती । अपिना परनिष्ठावपि ॥

अकृतेष्विति । कृतेषु तेषु ‘तिष्ठति’ इति सर्वधातुकरवादिति

भावः ॥

यणोपयोरिति । इष्टेः पूर्वपरत्वादिति भावः ॥

अन्तरङ्गस्यादिति । शार्ङ्गावालादेवेभ्यः प्रागेवेति भावः ॥

नानाधयत्वादिति । मित्रवाज्ज्वादित्यर्थः । योगविभागादिति ।

‘इणो यण्’ इत्यत्र ‘एः’ इत्यप्येकस्य संबन्धत इति तदर्थम् ॥

(१५२३ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अनुनासिकलोपो हिलोपा-

लोपयोज्ञभावश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुनासिकलोपो हिलोपालोपयोज्ञ-

भावश्च प्रयोजनम् । आगहि, जहि । गतः, गतवा-

निति । अनुनासिकलोपे कृते जभावे च ‘अतो

हेः’ ‘अतो लोपः’ इति च लोपः प्राप्नोति ।

असिद्धत्वाच्च भवति ॥

(प्रयोजनाशेषभाष्यम्)

अनुनासिकलोपस्तावच्च प्रयोजयति । अहोपे

‘उपदेशे’ इति वर्तते ।

यद्युपदेश इति वर्तते, धिनुतः-कृणुतः-अत्र न

प्राप्नोति ।

नैप दोषः । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबन्ध्यते ।

किं तर्हि ?

आर्धधातुकमभिसंबन्ध्यते । आर्धधातुकोपदेशे

यदकारान्तमिति ॥

(प्रदीपः) आर्धधातुकोपदेश इति । आर्धधातुको-

पदेशकस्य यदकारान्तमत्र तस्यार्धधातुके परतो रोप इति

सूत्रार्थः । तत्र ‘धित्विक्कृष्योर च’ इति उपस्यसप्तद्विधयोगेनाकारस्य

विधानादकारान्तत्वं धित्विक्कृष्योरार्धधातुकोपदेशे भवतीति

सिद्ध्यत्यहोपः । तस्य परनिमित्तकत्वात् स्थानिवद्भावात् ‘धिनुत’

इत्यादौ गुणाभावः ॥

(उच्छ्रोतः) आर्धधातुकोपदेशेति । तत्तत्तु-पय,

पयतेः रिप ॥

(प्रयोजनाशेषभाष्यम्)

जभायश्चापि न प्रयोजयति । हिलोपे योगविभागः

करिष्यते-‘अतो हेः’ । ततः-‘उतश्च’, हेतुर्नभव-

तीति । ततः-‘प्रत्ययात्’ । प्रत्ययादित्युभयोः शेषः ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययादित्युभयोः शेष इति । वर्युदा-

वस्यापेक्षणात् । अद्ययोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्त-

र्भात् ‘उतः’ इति सम्बन्ध्यते, न त्वत इति ॥

(उच्छ्रोतः) नन्वनन्तरस्येति न्यायात् ‘उतः’ इत्यस्य शेषः

स्यादत आह—समुदायस्येति । न चैव त्वादित्य आचारकि-

न्तेभ्यः, इहैवातोश्च वर्युक्ति यलोपे हिलोपानादिति । अनभिधा-

नेन तेभ्यो वर्युक्त मनामावादिताहुः ॥

(वार्तिकरचनाशेषसमाधानभाष्यम्)

अथ किमर्थम् ‘अनुनासिकलोपो हिलोपालोप-

योज्ञभावश्च’ इत्युच्यते, न ‘अनुनासिकलोपजभा-

वायलोपहिलोपयोः’ इत्येवोच्येत ?

संख्यातानुदेशो मा भूदिति । अनुनासिकलोपो

हिलोपे प्रयोजयति-मण्डूकि तामिरागहि, रोहि-

दश्च इहागहि, मरुद्भिरग्न आगहि ॥

(प्रदीपः) संख्यातानुदेशो मा भूदिति । यद्यपि

सातुल्लोपयोगोपयोगिभ्योविधौ ननु चारणन्तेत्यर्थः ।

० ‘उत्त’ च ‘परे’ इति क. पाठः ।

१ ‘समुदायस्येति’ इति क. अ. पाठः । अत्र योगविभागसाम्येति

निरस्येति न्यायो न मर्त्यतं यथेति नास्ति ।

२ ननु कणश्चावादिबन्धादिति उभयं मूलमे कते उच्छ्रवासात्

यन्तेत्येवं आह—इत्यवातोतिरिति ।

१ वर्युत्तेत्यत्र-‘न भाष्योते’ (१११०३) इति सूत्रे ।

२ ‘यजादीनां’ इति ड. घ. पाठः ।

३ ‘दाकारस्यालोपाभावात्’ इति ड. पाठः ।

४ ‘हि लोपालोपयोज्ञभावः’ इति ड. घ. पाठः ।

५ प्रकृतिरभिसंबन्ध्यत इति । उपदेशे यदकारान्तमित्यन्वयः ।

६ आर्धधातुकोपदेशेति । अथोपदेशादयं उच्चारणम् । उच्यते-

प्रयोजनाख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासंख्याभावस्तथापि कमस्या-
न्यत्र व्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशङ्का स्यादिति तन्निवार-
णायैवं निर्देशः कृतः ॥ आगहीति । अत्रापि 'प्रत्ययात्'
इत्यस्योभयोः शेषत्वादेलुपभावः सिद्ध्यति ॥

(उद्द्योतः) यद्यपीति । शास्त्रीयकर्म एव परिभाषाप्रवृत्ते-
रिति भावः ॥ क्रमस्थान्यत्रेति । 'आपन्तो-' इत्यादौ व्याकरण-
शास्त्रे समासवाक्ये यथासंज्ञप्रवृत्त्या क्रमिकसम्बन्धदर्शनादस्यापि
तच्छास्त्रीयवाक्यत्वेन तदाशङ्का स्यादित्यर्थः ॥ सिध्यतीति । तथा
च नेद प्रयोजनमिति भावः ॥

(६५२५ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ संप्रसारणमवर्णलोपे

प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मघोनः पश्य, मघोना, मघोने ।
संप्रसारणे कृते 'यस्य-' इति लोपः प्राप्नोति ।

असिद्धत्वाच्च भवति ॥

(प्रदीपः) मघोन इति । मघमस्यास्तीति 'छन्दसीव-
निषौ च' इति वनिष् । असिद्धं बहिरप्रमन्तरज्ञ इति परिभाषया
संप्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति । एषा हि परिभाषा 'बाह ऊर्' इत्यत्र
ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया । तस्या प्रवर्तमानायामकार-
लोपसंप्रसारणयोरसिद्धत्वावन्तरज्ञबहिरप्रयोर्युगपदनुपस्थानात्,
नाजानन्तर्य इति प्रतिषेधाद्वा ॥

(उद्द्योतः) नन्वन्तर्ये 'यस्य-' इति लोपे कर्तव्ये विप्रचयपेक्ष-
बाहेरज्ञसंप्रसारणस्यासिद्धत्वाच्चोपभावः सिद्धोऽत आह—असिद्ध-
मिति ॥ नाजानन्तर्येति । 'मस्य' इत्यधिकारात् 'यस्य-' इति
लोपोऽजानन्तर्यार्थः । अत्राप्येव समाधानं युक्तम् । 'नाजानन्तर्ये'
इत्यस्यः सिद्धान्तसंनतत्वादिति बोध्यम् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यद्यप्येतत्-मघवनशब्दो-
ऽभ्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ॥

(प्रदीपः) अभ्युत्पन्नमिति । ततश्च तद्धिते विधीय-
मानोऽकारलोपो न भवति, व्याधयनादसिद्धत्वमपि न स्यात्—
इत्यभ्युत्पत्तिपक्ष एवाभ्यगणीयः ॥

(उद्द्योतः) अमुपपिपक्षसावध्याभ्यगणीयतां दर्शयति—
व्याधयनादिति । वप्रन्तस्य तु संप्रसारणविषये प्रयोग एव
नास्तीति भावः ॥

(६५२६ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ रेभाव आहोपे प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किलिच् गर्भे प्रथमं दध आषः ।
रेभावे कृते 'घातो लोप इति च' (६।४।६४) इत्या-
कारलोपो न प्राप्नोति ।

असिद्धत्वाच्चयति ॥

(प्रदीपः) रेभावे कृत इति । नित्यत्वात् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । छान्दसो रेभावः,
लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र
'सार्वधातुकमपित्' (१।२।४) डिङ्भवति इति
डिङ्त्वम्, 'श्राभ्यस्तयोरातः' (६।४।११२) इत्याकार-
लोपो भवति ॥

(प्रदीपः) लिट् चेति । सार्वधातुके शपः श्रौ द्विवचने-
ऽधोऽतितीत्वनिषेधादकारलोपः ॥

(उद्द्योतः) अधोऽतितीति । 'ह्रै ह्रस्वयोः' इत्यस्याभावे 'श्रा-
भ्यस्तयोः-' इत्यालोप इति भावः । द्विव तु 'श्रौ' इत्यनेन ॥

(अधिकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(सूत्राभावे दोषोपक्रमभाष्यम्)

यदि तर्हि अयं योगो नास्ति—

(सूत्रासत्त्वे दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

उत्तु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ

(भाष्यम्) इह-कुर्वः, कुर्मः, कुर्यात्-इति,
उकारलोपे कृते सार्वधातुकपर उकार इति उत्वं न
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वार्तिककारोक्त्यैव प्रयोजनेषु प्रसाध्यावेषु श्लो-
कवार्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः—उत्तु कृञ इति ॥ सार्व-
धातुकपर इति । अथ सार्वधातुके एव परतः कस्याहुत्वं न
क्रियते ? नैवं शक्यम् । उकारलोप एव सति उत्वं स्यात् । कृतत्वं
इत्यादौ तु विकरणेन व्यवधानाच्च स्यात् । कुर्व इत्यादावपि
स्थानिवद्भावात् व्यवधानमिति चेत्, न । वचनाधीदृशं व्य-
धानमाधीर्यते । ननु च सार्वधातुकपर उकार इत्याधीर्यमाणे
नित्यत्वात् कृतेऽभ्युत्पन्नलोपे तत्रोपस्य स्थानिवद्भावात्त्वं भवि-
ष्यति । अत्र हि परत्वात् गुणे कृते उकारलोपः । ततश्चानादिष्टा-
दचः पूर्वस्य विभावस्त्वस्य स्थानिवद्भावात् । प्रत्ययलक्षणं तु
वर्णोपधनत्वान्ना भूत् । एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्
स्थानिवत्त्वं भाष्यकृता नाश्रितम् । अथवा नित्यत्वात् पूर्व-
सुकारलोपः, पश्चात् गुणः । कृते सुकारलोपे प्रत्ययलक्षणमिति
गुणेन भाव्यम् । ततो लक्षणान्तरेण च प्राप्नुयन् विधिरनित्य इति
गुणस्यानित्यत्वम् । ततश्चानादिष्टादचः पूर्वोकार इति तद्विधौ
नास्ति स्थानिवद्भावात् । ननु व्याधयनादुच्चारलोपस्यासिद्धत्वं
न प्राप्नोति, स्वोच्चारलोपपरिधानात्, सार्वधातुके परत उप-
विधानात् । नैतदस्ति । मघवत्कारादौ प्रत्यये उकारलोप-
विधानादस्त्वस्य एमानाधयत्वम् ॥

(उद्द्योतः) वार्तिककारः—प्रत्यायनः । ओऽर्थाङ्क-
कारकत्वं दर्शयि भावः ॥ एवं प्रयोजनाभावात्स्य योगस्थाना-
भवात् सिद्धे श्लोकवार्तिककृता प्रयोजनापुष्पगोष्ठी एतद्वि दर्श-
यति—प्रत्ययस्थानेभ्यश्चनेन ॥

(६५२७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे

सिद्धं वसुसंप्रसारणमज्विधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे वसु
संप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पुपुपः पश्य, तस्थुपः पश्य, निन्युपः पश्य,
चिच्युपः पश्य, लुलुपुपः पश्य, पुपुपुपः पश्य-इति ।
वसोः संप्रसारणे कृते 'अचि' इत्याकारलोपादीनि
यथा स्युरिति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति ?

(प्रदीपः) आरभ्यमाणेऽपीति । अनेकपरिहारा-
श्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं ना भूदित्येवमर्थमारभ्यमाणे-इत्यर्थः ॥

पुपुप इति । ननु चान्तरङ्गत्वादितो भाष्यम् । न च सम्प्र-
सारणे कृतेऽपीतो निश्चितः, निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव
इत्यस्याः परिभाषाया भाष्यकारेणानाश्रयणात् । तर्था च 'चौ'
इत्यनेकोक्तम्- 'इहान्ये चो प्रत्यक्षस्य प्रविषेधमारभन्ते तदिहापि
साध्यम्' इत्याकारस्य निरुप्तावपि यणायादेशानिवर्तनाच्चैतदुक्तम् ।
तथा च 'घोः-' इत्यनेकोक्तम्- 'अवश्यमत्र तुगभावायौ यज्ञः
कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वादितुपप्रसिद्धः' इति कृतेऽपि सकारे कृतस्य
तुकोऽनिर्गुणता मत्वा चैतदुक्तम् । एवं तर्हि नित्यशब्ददर्शने प्रवि-
भञ्जावयवेपु कल्प्यमानेष्वन्तरङ्गपरिहाराभावो नास्तीति 'प पा वच्'
अच्' इति स्थिते निष्ठात्वादितं बाधित्वा सम्प्रसारणं भवति, अ-
न्विधित्वा स्यान्निवृत्ताभावादितोऽप्रसङ्गः । अथवा सम्प्रसारणे
तदाश्रयं च बलीयो भवतीति-अत्र विषये पूर्वमिदं न प्रयतते ॥

(उद्धोतः) ननु प्रयोजनाभावादान्गमे साधित्वे आरभ्यो-
क्तिर्न युक्तित्वाद् आह-अनेकेति ॥ प्रतिषेधमारभन्त इति ।
उक्तपरिभाषासर्वे हि तदारम्भो व्यर्थं यव स्यात् ॥ ननु प्रविभञ्जा-
न्यास्यानेऽन्यन्तर्गतनिमित्तत्वादिनाऽन्तरङ्गत्वं वक्तुं शक्यमेवेत्यस्ये-
वाह-अप्येसादि । 'क्षिप्रान्तासस-' इति उक्तसमोऽप्यविवक्ष-
मिदम् । एतादृशिन्यान्वास्याने इतः पूर्वं प्रतिपदविधित्वेन श्रीगोप-
सितवशात् संप्रसारणे ततोऽन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वाव्यतिरिक्तविधि-
रिपये तदप्रवृत्तेर्देशनाये बहिर्लोपः कर्तव्यः ॥

(६५२८ उपसंख्यानकारणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहिरङ्गलक्षणं चैव हि वसुसंप्रसारण-
मसिद्धं च ॥

(६५२९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ आत्वं यलोपाहोपयोः पशुपो न
वाजान् चाखायिता चाखायितुम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्वं यलोपाहोपयोः सिद्धं वक्त-
व्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पशुपो न वाजान् । पशुप इत्यात्यस्यासिद्धत्वात्
'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्याकारलोपो न
प्राप्नोति ।

चाखायिता-चाखायितुमिति आत्वस्यासिद्धत्वात्
'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पशुप इति । पशुं सनोतीति 'जनसन-' इति
विद् । 'विद्वनोः-' इत्यात्वम्, तस्यासिद्धत्वात् 'आतो धातोः'
इत्याकारलोपाप्रसङ्गः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वाग्नौपे
नाश्रयते, अस्यातिप्रसङ्गात् ॥

(उद्धोतः) लक्षणेति । यद्यप्यस्यानुसारेण साऽत्र
नैधीयत इत्यर्थः । अत एव क्षीरं धयन्ति तान्मन्वेत्यर्थः 'क्षीरं धे'
पश्य' इत्यादिभिः ॥ [अस्यातिप्रसङ्गः] पशुप इत्यादाविति भावः ॥]

(उपसंख्यानानर्थक्यसंशोधकभाष्यम्)

समानाश्रयवचनात्सिद्धम् ।

समानाश्रयमसिद्धं भवति, व्याधयं चैतत् ।

इह तावत्-पुपुपः पश्य, तस्थुपः पश्य, निन्युपः
पश्य, चिच्युपः पश्य, युयुपुपः पश्य, लुलुपुपः
पश्य-इति-यसायाकारलोपादीनि, वसन्तस्य विभ-
क्तौ संप्रसारणम् ।

पशुप इति-विटि आत्वं, विदन्तस्य विभक्ताया-
कारलोपः ।

१ 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे' इत्यंशो व वाचकवदन्तः किन्तु साध-
येति ८, ४, पाठः ।

२ 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे' इत्यंशो व वाचकवदन्तः किन्तु साध-
येति ८, ४, पाठः ।

३ 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे' इत्यंशो व वाचकवदन्तः किन्तु साध-
येति ८, ४, पाठः ।

४ 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे' इत्यंशो व वाचकवदन्तः किन्तु साध-
येति ८, ४, पाठः ।

५ 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे' इत्यंशो व वाचकवदन्तः किन्तु साध-
येति ८, ४, पाठः ।

६ 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे' इत्यंशो व वाचकवदन्तः किन्तु साध-
येति ८, ४, पाठः ।

७ 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे' इत्यंशो व वाचकवदन्तः किन्तु साध-
येति ८, ४, पाठः ।

८ 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे' इत्यंशो व वाचकवदन्तः किन्तु साध-
येति ८, ४, पाठः ।

सत्यतरङ्ग इति । युज्यापेक्षित इत्यर्थः ॥ तत्र निमित्तेवेति । परिभाषाया असिद्धत्वादेव प्रवृत्तावेति भावः । वसु-सम्प्रसारणं चैवं परिभाषाया आहोपायीना चाश्रय इति समानाश्रयत्वाद्भवत्यसिद्धत्वं परिभाषायाः ॥

(उद्योतः) यद्यपि नाज्ञानन्तर्येति । वस्तुतः इयं सिद्धान्त्यसंमतेत्यसद्भावेदितम् ॥

परस्परपेक्षया इति—अस्य 'तयोः' इत्यनेनान्वयः । तयोः—अन्तरङ्गत्ववद्विरुद्धत्वयोर्द्वयप्रतीतिः । 'लक्ष्ये' इति शेषः । तयोरेत्यस्याश्रया तयोरेन्तरङ्गवद्विरुद्धत्वयोर्द्वयपक्षत्वे प्राप्ते परस्परपेक्षया तयोरेन्तरङ्गत्ववद्विरुद्धत्ववसानादित्यर्थः ॥ स्योन इति । अत्र त्विवेकादुक्त्याप्रमत्ये 'स्योः' इत्युक्तिः, इकारस्य लघुपक्षगुणे यन् च प्राप्नोति ॥ याद ऊहित्वमेति । एतदेव युक्तम् । 'अथवा—' इति प्रौढ्ये ॥ कर्तव्येषु असिद्धेति । तदुक्त्या तयोरेत्यसिद्धत्वमित्यपि बोध्यम् । एतदपि 'मयोनः' इति प्रदीपे कैयटेन स्पष्टयुक्तम् ॥ इति पाक्ष्यार्थ इति । तैत्तपर्याय इत्यर्थः ॥ युज्याऽपेक्षित इति । परिभाषा-प्रवृत्त्येऽन्तरङ्गवद्विरुद्धयोः परिभाषाया विद्यमानत्वेन बुद्धिसन्निधिरपेक्षितः । अत्र त्विति द्वयात्परिभाषायाः, परिभाषाद्वया तयोरेत्यसिद्धत्वात् तथा बुद्धौ संनिधानमिति भावः । (भाष्ये) न युगप-समवधानमस्तीत्यनेनासिद्धत्वात् विद्यमानत्वेन बुद्धौ संनिधानं नास्तीत्येव विवक्षितम् ॥

(भाष्ये) नानभिनिर्जुत इत्यस्य—तथा बुद्धिविषयत्वमप्राप्ते-इत्यर्थः । अन्तरङ्गं प्राप्नोतीत्यस्य—अन्तरङ्गत्वेन बुद्धिविषयत्वमप्राप्नोतीत्यर्थः ।

अप्रवृत्तावेति । परिभाषाया अप्रवृत्तौ तस्यां वदिरुद्धं संप्रसारणान्तरङ्गत्वोपस्य निमित्तमित्यर्थ इति भावः ॥

परं तु—तत्र निमित्तमेवेति भाष्यस्य परिभाषाया अनित्यतादित्यर्थः । एवमसिद्धत्वप्रत्ययप्रत्यययोरेऽपि न दोष इत्याहुः ॥

(१५३० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ हृत्त्वयलोपाहोपाश्वायादेशो ल्यपि सिद्धा चक्रव्याः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रशमय्य गतः, प्रतमय्य गतः, प्रये-भिद्वय्य गतः, प्रयेच्छिद्वय्य गतः, प्रस्तनय्य गतः, प्रगद्वय्य गतः । हृत्त्वयलोपाहोपानामसिद्धत्वात् 'त्यपि लघुपूर्वात्' (६।१।५६) इत्ययादेशो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रशमय्येति । हृत्त्वयलोपाहोपानामसिद्धत्वात् हृत्त्वयलोपाहोपानामसिद्धत्वात् न प्राप्नोति ॥ प्रयेभिद्वय्येति । मिद्वय्येच्छतात्, णिच् । तत्र यलोपस्यासिद्धत्वाद्द्वयपूर्वाहुत्तरो णिच् न भवति, यकारेण व्यवधानात्—इत्ययादेशाप्रसङ्गः ॥ प्रस्तनय्येति । अदन्ताधिकारे 'स्तनगरी देवशब्दे' इति पठ्यते । तत्राहोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यवधानादयादेशा प्राप्तिः ॥

(उद्योतः) प्रशमय्येति । तमेभिनि उपपाठ्यः, 'मिर्ता हसः', क्तो व्यप् ॥ मिदेरिति । 'वेभिप-ह-य' इति सितेऽहोप-यलोपयोरयादेश इत्यर्थः । [यैषपि भ्रमोभयलोपस्थायि वार्तिकेऽहोप-मागोचया चेतिरिति, यलोपासिद्धत्वस्य सत्त्वात् । अतो यलोपोऽपि तत्रोपात्तः । एवञ्चोभयविदमुदाहरणं बोध्यम् । अत एव समुदितमेव म्यास्यात्तं भाष्ये ॥] अदन्तेति । नुराशमित्यर्थः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्ययोधकभाष्यम्)

अत्राप्येव परिहारः—समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति ।

कथम् ?

णावेते विधयः, जेल्प्यप्यादेशः ॥

(१५३१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ द्युगुटाद्युवङ्यणोः सिद्धौ चक्रव्याः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

उपदिदीये, उपदिदीयाते । युटोऽसिद्धत्वाद्यणा-देशः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यभूवतुरिति । भू-अहुत्, युक्, तस्यापि-द-त्वाद्युवङ् प्राप्नोति । ननु च नाप्राप्ते उपदि गुणारभ्यमाणस्य स्वापवादो भवति । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्येव न्यायः । नैतदस्ति । बाधकप्रत्ययवस्थायां यद्विषये तद्व्यपकेन निवर्तितं न प्रवर्तते । उवङ् तु निरवकाशत्वात् प्रवर्तमाने युक्ति अविद-त्वादात्मानमदर्थयत्त एवमेव बाधितुमिति युक्ति कृते तस्यापि-द-त्वात् प्रवर्तते ॥

(उद्योतः) ननु ह्येऽपि उवङ् युक्तः प्रवर्तितमवशिरोपा-मनेन कथं बाधकमत्र आह—सत्यपीति । 'नै' चाधोवचनवि 'उव-पाया' च इति दोषे बलि धोरे यभूवतुरित्यदिशितः । यद्विरुद्धमे-ऽसिद्धत्वेन यलोपप्राप्तेत्यस्य भावः ॥ यदापकेनेति । येषां केनात् ॥

१ अयमवशिरोपा-मनेन कथं बाधकमत्र आह—सत्यपीति । 'नै' चाधोवचनवि 'उव-पाया' च इति दोषे बलि धोरे यभूवतुरित्यदिशितः । यद्विरुद्धमे-ऽसिद्धत्वेन यलोपप्राप्तेत्यस्य भावः ॥ यदापकेनेति । येषां केनात् ॥

२ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

३ उपदिदीये, उपदिदीयाते । युटोऽसिद्धत्वाद्यणा-देशः प्राप्नोति ॥

४ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

५ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

६ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

७ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

८ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

१ अयमवशिरोपा-मनेन कथं बाधकमत्र आह—सत्यपीति । 'नै' चाधोवचनवि 'उव-पाया' च इति दोषे बलि धोरे यभूवतुरित्यदिशितः । यद्विरुद्धमे-ऽसिद्धत्वेन यलोपप्राप्तेत्यस्य भावः ॥ यदापकेनेति । येषां केनात् ॥

२ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

३ उपदिदीये, उपदिदीयाते । युटोऽसिद्धत्वाद्यणा-देशः प्राप्नोति ॥

४ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

५ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

६ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

७ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

८ यभूवतुः, यभूवः । युकोऽसिद्धत्वा-द्युवङ्यदेशः प्राप्नोति ।

(बुद्धः सिद्धवोपसंख्यानाक्षेपमाप्यम्)

वुकस्तावन्न चक्ष्यम् । वुक् न वक्ष्यामि । एवं वक्ष्यामि—‘भुवो लुङ्लिटोरुदुपधायाः’ इति । अत्रोवलादेशे कृते या उपधा तस्याः स्यात् ॥

(उद्घोतः) [भाष्ये—एवं वक्ष्यामिति । भुवो लुङ्लिटोरुदुपधायाः । ततः—‘गोहः’ इति योगविभागे करिष्यामीत्यर्थः । तदपक्रुष्य तत्र व्याख्यासामीप्ये वा ॥]

(प्रत्याक्षेप-समाधानमाप्यम्)

एवमपि कुतो नु खल्वेतत्-उवलादेशे कृते या उपधा तस्या ऊर्त्वं भविष्यति, न पुनः सांप्रतिकी योपेधा तस्याः स्यात्-भकारस्येति । नैप दोषः । ओरिति वर्तते, तेनोवर्णस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तेनोवर्णस्येति । उवर्णस्योपधाया ऊर्त्त्वती-लेवमात्रेयणात्, उवञि च कृते उवर्णे उपधा भवति नान्यथा ॥

(पुनः प्रत्याक्षेप-समाधानमाप्यम्)

भवेत्सिद्धं-वभूवतुः, वभूवुः ।

इदं तु न सिद्ध्यति-वभूव, वभूवियेति ।

किं कारणम् ?

गुणवृद्धयोः कृतयोर्वर्णाभावात् ।

नात्र गुणवृद्धी प्राप्नुतः ।

किं कारणम् ?

‘कृति च’ (१११५) इति प्रतिषेधात् ।

कथं कित्थम् ?

‘इन्धिभवतिभ्यां च’ (१११६) इति ।

तद्वै कित्थं वयं प्रत्याक्षमहे वुका । इह तु कित्थेन

वुकु प्रत्याख्यायते ।

किं पुनरत्र न्याय्यम् ?

बुग्वचनमेव न्याय्यम् । सति हि कित्थे स्याता-

मेवात्र गुणवृद्धी ।

किं कारणम् ?

इग्लक्षणायोगुणवृद्धयोः स प्रतिषेधः, न चैषा

इग्लक्षणा वृद्धिः ।

एवं तर्हि नार्यो वुका नापि कित्थेन । स्तामन्न

गुणवृद्धी । गुणवृद्धयोः कृतयोखावोश्च कृतयोर्षा

उपधा तस्या ऊर्त्वं भविष्यति ।

कथम् ?

१ ‘स्तवा ऊर्त्वं भविष्यति’ इति च. क. पाठः । ‘स्तवा ऊर्त्वाण’ इति क. पाठः ।

२ [] पठ्यित्वागोऽगो क. बुद्धेयं यव इत्येव ।

३ उपपेति । उहारे कर्त्तव्ये उवरोऽभिज्ञादिति यावत् ।

४ आध्यायनादिति । तेन ऊर्त्वा कर्त्तव्ये गोवरोऽभिज्ञादिति यावत् ।

५ ‘तद्वै कथं कित्थं’ इति च. क. पाठः ।

६ ‘जोम्भोरिति’ इति च. क. पाठः ।

ओरित्यत्रावर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति—कीलालपः पश्य, शुभंयः पश्येति ।

लोपोऽत्र बाधको भविष्यति ।

इह तर्हि प्राप्नोति—कीलालपौ, कीलालपा इति ।

एवं तर्हि व्योरिति वर्तते, तेनोवर्णं विशेषपथि-प्यामः—र्योः—ओः—इरिति । इहेदानीमोरित्यनुवर्तते, व्योरिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) ‘इन्धिभवतिभ्यां च’ इति कित्थं प्रत्याख्यात-मिति मत्वाऽऽह—भवेत्सिद्धमिति ।

तद्वै कित्थं वयमिति । भुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात् ॥ इह तु कित्थेनेति । ‘क्विति च’ इति गुणवृद्धि-निषेधावुवञि च कृते उवर्णस्योत्वविधानात् ॥

स्यातामेवेति । गुणग्रहणं प्रसङ्गोच्चारितम् । गुणस्येग्लक्षण-त्वात्सिद्ध्यति हि प्रतिषेधः ॥

न चैपेति । ‘अचो ङिति’ इत्यनेक इत्यनुपस्थानादि-रग्लक्षणाभावात् ॥

ओरित्यत्रावर्णमिति । अकारोकारयोराहुणे कृते ‘वडि-वलोच’ इति पूर्वकादेशेन निर्देशात् ॥

इहापीति । ‘ओः झुपि’ इत्यत्रावर्णस्यापि निर्देशात् अग्रप्रसङ्गः ॥

लापोऽत्रेति । परत्वादिति भावः । ‘भातो धातोः’ इति लोपस्यावराज्ञः सयोगपूर्वाकारान्तो धातुः । अकारप्रत्ययेत्यो-त्तरावकाशः—वभूव-वभूवियेति । कीलालप इत्यनोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः । विप्रतिषेधे चासिद्धत्वं न भवतीति नैपयिष्यति ॥

कीलालपाविति । असर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनाद्भ्रष्टाया अभावादाकारलोपप्रसङ्गात् ॥

एवं तर्हि व्योरिति । यवे ‘व्योः’ इति प्रवृत्तं तदेव वर्ण-क्रमव्यत्ययेन व्योरित्युक्तम् । तत्राकारोकारसमुदायनिर्देशे यि व्योरित्ययेन विशेषणादुकारस्यैव यण् भवति, न त्ववर्णस्येति ॥ इहेति । ‘भुवो लुङ्लिटोः’ ‘ऊदुपधायाः’ इत्यत्र ॥

(उद्घोतः) ननु ‘इन्धिभवतिभ्यां च’ इति कित्थाडिटो गुणवृद्धमात्रे उवञि सिद्धमिष्टमत आह—इन्धीति ॥

नित्यत्वादिति । नित्यत्वादि किं गुणवृद्धोः प्राप्त्यभावा इति भावः ॥ प्रसङ्गेति । प्रतिषेधे गुणवृद्धोः सह निर्देशादिति आहः ।

७ न्यायादिति । ‘इ-पेदन्तोविपरान्तावो वुको नित्यत्वात्तान्मां विद्वन्नामनैवत्यम्’ इति हि भाष्ये ‘इन्धिभवतिभ्यां च’ इति द्वे कार्ये उक्तम् ।

८ ‘इन्धकादेशे च निर्देशात्’ इति क. पाठः ।

९ सयोगपूर्वेति । ‘धराणा’ इत्यत्र ।

१० त्रापयिष्यतीति । ‘अनतन्’ इति द्वे क. पाठयोर्भेदः ।

११ भविष्यति इति ननु व्योरित्यत्र यण्प्रत्ययेऽहं—इत्यत्राभावादिति ॥

अत एव भाष्ये वृद्धेरानिर्गलक्षणत्वमुक्तम् । न च कित्वविधानसाम-
र्थ्यादनिरलक्षणत्वेऽपि निषेधः । भक्ति, उत्तमे गैलि चारिताख्यात् ।
वैका भवतिग्रहणप्रत्याख्याने न्याय्यम्, लक्षणात्-इति भाष्या-
शयः । न च 'दिव्यचनेऽपि' इत्यस्यापि प्रवृत्त्या द्वितीयापूर्वं गुण-
वृत्तोरभावे भुक्तो भुक्तो निर्विघ्नत्वात् 'नित्यत्वात्' इति हेतुरयुक्त इति
वाच्यम् । तत्र दिव्ये कर्तव्य इति नाक्यशेषेण युक्ति तत्प्रवृत्तौ गाना-
भावेन परत्वाचयोः प्राप्ते तस्य सार्थक्यादित्याहुः ॥

पूर्वकादेशेनेति । समाहारद्वन्द्वे नुमगानः, इत्येतरयोगद्वन्द्वे
वा दक्षतचनं सोत्रवादिति भवतः । मध्यमपदलोपो वा समासः ।
अत एव न पूर्वनिपातोपः ॥

संयोगपूर्वेति । 'प्रा' 'ग्ला' इत्यादयः ॥ ननुमयोप्याभाच्छा-
स्त्रीपत्वेनान्यतरस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेधः स्यादत आह-विप्रति-
षेधे चेति । उभेयोपसिद्धत्वेन समवादिप्रतिषेध इति तत्त्वेम् ॥

'भ्योः-' इत्यस्य प्रत्ययानामावादाह-यदेवेति ॥
(युटः सिद्धत्वोपसंख्यानान्नेपभाष्यम्)

युटश्चापि न वक्तव्यम् । युद्धवचनसामर्थ्यात्
'भविष्यति' ।

अस्त्यन्यत् युद्धवचने प्रयोजनम् ।
किम् ?
द्वयोपकारयोः श्रवणं यथा स्यात् ।
न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा यकारस्य श्रवणं
प्रति विशेषोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) न व्यञ्जनपरस्येति । व्यञ्जनात्परस्येति
श्रुत्येति समासः । श्रुतिभेदपक्षेऽपि 'यणो मयः' इति दिव्यचन-
निधानात् 'ह्यो यना यमि लोपः' इति पक्षे लोपविधानात्पक्षे
यकारद्वयं भवत्येवेति नाथो युटा-इति तद्विधानसामर्थ्यात् न
भवति ॥

(उद्योतः) सद्विधानसामर्थ्यादिति । चिन्त्यमिदम् ।
यैकारप्रत्ययवर्णभेदेत्याह-इति ॥

(असिद्धत्वमयादाविज्ञासाभाष्यम्)
किं पुनः प्राग्भादसिद्धम्, आह्रासितसह तेन ?
कृतः पुनरयं सन्देहः ?
आह्रास्यं निर्देशः क्रियते, आहृ च पुनः सन्देहं
जनयति । तद्यथा-आ पाटलिपुत्रात् वृष्टो देव इति
सन्देहः-किं प्राक् पाटलिपुत्रात्-सह तेनेति ।
एवमिहापि सन्देहः-प्राग्भात्-सह तेनेति ।

कश्चात्र विशेषः ?

(६५३२ आहो मर्यादायकत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ प्राग्भादिति चेच्छ्रुतामधोनाभू-
गुणेपूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्भादिति चेच्छ्रुतामधोनाभूगुणे-
पूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

शुनः पश्य, शुना, शुने । संप्रसारणे कृते 'अहो-
पोऽनः' (६४१३४) इति प्राप्नोति । यस्य पुनः
सह तेनासिद्धत्वम्, असिद्धत्वात्तस्य 'न संयोगा-
दमन्तात्' (१३७) इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) शुन इति । यद् भस्-इति स्थिते सम्प्रसा-
रणम् । नार्णोदात्तस्य बलीयस्त्वात् पूर्वकादेशं वाधित्वाऽहोपः
प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे कृतेऽहोपप्राप्तेराह-
वार्णादिति ॥

(दोषभाष्यम्)

यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येव न दोषः ।
कथम् ?
नास्त्यत्र विशेषः-अहोपेन निवृत्तौ सत्याम्,
पूर्वत्वेन वा निवृत्तौ ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः-अहोपेन निवृत्तौ सत्यामुवाच-
निवृत्तिसरः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) उपसंख्यानवारी विशेषं प्रतिपादयितुमाह-
अयमस्तीति । अनुवातात्तिसत्त्वात्तुदात्तलोपस्य । एकदेशे
तु सति 'एकदेश उदात्तेनोदात्तः' इत्याद्यादात्तं पदं भवति,
श्वेच्छब्दाकारस्य प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वात् ॥

(उद्योतः) प्रत्ययस्वरणेति । 'अभुद्गन्-' इत्यादिना
कतिप्रत्ययान्त्ववादिति भावः । बधेरसानिकसंप्रसारणाद्युदात्तवा-
दित्वेति बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

नाभोदात्तनिवृत्तिसरः प्राप्नोति ।
किं कारणम् ?
'न गोभ्यन्सावचयन्-' (६११८२) इति प्रति-
षेधात् ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवायाह-नायेति ॥

१ 'यदि च चादि' इति व. ह. पाठः ॥

१ पुनरिति । इतिप्रतीतिः कश्चेति लुपि-अत्र-प्रवृत्तत्वात् समाहारं
पुनः प्रवृत्तत्वात् ॥

२ मर्यादिति । इतिप्रतीतिः पुनःप्रवृत्तत्वात् समाहारं मर्यादयं न्याय्य-
मित्यर्थः ॥

३ विप्रतिषेधे अत्रिद्वयं न पक्षोत्पन्नं बीजवाह-उभयोपसंख्यान-
वेति ॥

४ एति एति ॥ इत्यनेन 'यन्मे-वर्तते' इति । अथ पु इत्यनेन

महत्त्वमुक्तम् । यत् 'यो' इत्यधिकं पाठो व. पुनरिति एति ॥

५ एतुल्यमिति । अत्राभा ओता ओदित्येव ओता स्मर्यति पाठः ॥

६ विप्रतिषेधे हेतुमाह-यकारप्रवेति ॥

७ अथप्रतीतिः-हेतु इति ॥

८ 'एवम् । लोपो वार्णा' इति व. पाठः ॥

९ 'अभाष्योदात्तस्य प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वात्' इति व. पाठः ॥

१० बधेरसानिकसंप्रसारणाद्युदात्तत्वात् ॥

पाठः ॥

(निरासनिस्तनभाष्यम्)

नैप उदात्तनिवृत्तिसरस्य प्रतिषेधः ।

कस्य तर्हि ?

तृतीयादिसरस्य ॥

(प्रदीपः) उपसंख्यानवायाह—नैप इति ॥ तृतीयादिसरस्येति । 'सावेकाचः—' इति प्राप्तस्य । तत्र प्रतिषिद्धेऽपि तृतीयादिसरस्ये लोपे सत्पुदात्तनिवृत्तिसरप्रसङ्ग इति विशेषोऽस्ति । 'न गोधून्—' इत्यस्य तु निषेधस्य फलं 'श्रम्याम्—धूमिः' इति हलादौ विभक्त्यपत्तिः ॥

(उद्घोषः) यदि प्रतिषिद्धे तृतीयादिसरस्ये उदात्तनिवृत्तिसरः स्यात्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादत आह—न गोधूमिति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यत्र तर्हि तृतीयादिसरस्ये नास्ति-शुनः पश्येति ॥

(प्रदीपः) स एवाह—यत्र तर्हीति । चार्थे तर्हिशब्दः । न केवलं 'शुना-शुने' इत्यत्र तृतीयादिसरस्ये प्रतिषिद्धे उदात्तनिवृत्तिप्रसङ्गः, अपि तु यत्र तृतीयायाभावः—शुनः पश्येति, तत्राप्युदात्तनिवृत्तिसरप्रसङ्ग इत्यर्थः । न हि अत्रैतदपि शक्यते वक्तुं—येन केनचित्प्रक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिसरस्य निषेध इति ॥

(उद्घोषः) 'यत्र तर्हि' इत्यादि वचनं ग्रन्थच्छापया प्रत्याख्यानवादिन इति प्रतीयते, तन्निराकरणाय—स एवेति । अन्यथा ग्रन्थासङ्गतिः स्यात् ॥ चार्थे इति । अनेकार्थात्रापि प्राप्तामित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

एवं तर्हि न चर्यं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्यः ।

किं तर्हि ?

येन केनचित्प्रक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिसरस्यापि प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवायाह—एवं तर्हीति । न 'सावेकाचः—' इत्यस्यैव लक्षणस्य प्रतिषेधः । किं तर्हि ? विभक्तेः प्राप्तस्योदात्तमात्रस्येत्यर्थः ॥

विभक्तिसरस्येति । वचनादिभक्तिग्रहणानुवृत्तिरनेन अभ्युपगतेति ॥

(उद्घोषः) किं तर्हि ? विभक्तेरिति । तत्तत्शोदात्तनिवृत्तिसरस्यापि प्रतिषेधादिशेषाभाव इति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

यत्र तर्हि विभक्तिसरस्ये नास्ति-बहुशुनीति ॥

(प्रदीपः) अत्रोपसंख्यानवायाह—यत्र तर्हीति । बहुशुनोऽस्यामिति बहुशुनीतिः । तत्राक्षेपनौदमितेन 'अन उपधा-

लोपिनः—' इति जीप् । 'बहोर्नन्वुत्तरपदभूति' इत्यन्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिसरप्रसङ्गः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिसरस्यापि प्रतिषेधो विद्यते ।

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवायाह—यदि पुनरिति । विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भावः ॥

(उद्घोषः) आधे—यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तीति । अविभक्तिसरानिक्कासापत्त्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपपोहभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—कुमारीति ॥

(प्रदीपः) उपसंख्यानवायाह—नैवं शक्यमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नोदात्तनिवृत्तिसरः शुन्यधतरतीति, यदयं श्रुतशब्दं गौरादिषु पठति । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यात् जीपैव ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवायाह—एवं तर्हीति । 'न गोधून्—' इत्यनेनापिष्यमानोऽप्युदात्तनिवृत्तिसरः शुनि ज्ञापकाभावतरतीत्यर्थः । एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाभावः प्रतिपादितः । विचारते तु विशेषः—अक्षेपे सत्युपचालोपित्वान्जीपाभावं—बहुशुनीति, तदभावे तु—बहुशेति भवति । गौरादिजीपोऽप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः । 'सह वेनासिद्धम्' इत्येतद्विधान्ते स्थापयिष्यते । तत्र भुपवादिबद्ध बहुशेत्येव भाव्यम् । सरविशेषनिराकरणपरत्वात् प्रत्यक्षं नैतदन भाष्ये इष्टं निरूपितम् । 'डाबुभाष्याम्—' इत्यत्र तु बहुशेत्येव भवितव्यमिति व्यवस्थापितम् । कवित्तु पाठः—'नैप उदात्तनिवृत्तिसरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि ? तृतीयादिसरस्य । एवं तर्हि येन केनचित्प्राप्तस्य तृतीयादिसरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति, शुनः पश्येति ।' अत्र पाठे तर्हि शब्दश्चार्थे न व्याख्यातव्यः, भिन्नकर्तृकत्वात् ॥

(उद्घोषः) आधे—नोदात्तनिवृत्तिसर इति । अविभक्तिविषयेऽपीत्यर्थः ॥

नन्वक्षेपमाभावेऽपि गौरादित्वान्जीपे बहुशुनीति भाष्यमेवेत्यत्र आह—गौरादीति ॥ सरविशेषनिराकरणेति । नन्वक्षेपे वक्ररसानिकोकारस्य इत्यस्मान्निकत्वेनानुदात्तत्वासर्गोदात्त पदम्, एकादेने तु तस्योदात्तत्वाच्छ्रुतेत्याहुदात्तमिति 'सरविशेषोऽस्येति कश्च तस्यापि निराकरणमिति चेत्, न । उदात्तनिवृत्तिसररूपविशेषनिराकरणपरत्वात्—इत्यर्थेनादोषात् ॥ व्यवस्थापितमिति ।

१ 'प्रतिषिद्धेऽप्युदात्त' इति ड. पाठः ।

२ नपसंख्यानेति । ग्रामादिति ये 'ह्रस्वेलात्पुपकथनकालीत्यर्थः ॥

३ अक्षेपवादिनोवेति । ग्रामादितिह्रस्वमिति मते संभवाणोक्तं पूर्वस्याख्यातलोपो भवतीति तन्मतेनेत्यर्थः ।

४ 'इति जीपि बहुर्मे' इति झ. पाठः ।

५ यत्र बहुशुनीत्यत्र बहुर्मेहो मङ्गलेति पूर्वपदमङ्गलिकेनेवविषयतेन अन्तुदात्तत्वे वा'क्ष विदेशेऽज अह—बहोर्नन्विति ॥

६ प्रत्याख्यानोवेति । ग्रामादिति ये 'ह्रस्वेलादे' मस्याख्यानवादीत्यर्थः ॥

७ विभक्तिग्रहणमिति । न योधादिति वृत्ते धावेकापत्तौयादिर्नभक्तिरिति स्वादिभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति यावत् ॥

वस्तुतस्तु तत् ढाकन्तस्य कीदृशं रूपमिति प्रस्तावप्रवृत्तमिति न तदन
साधकत्वेनोपन्यसितुं युक्तमिति चिन्त्यम् ॥

(दोषाक्षेपभाष्यम्)

मघोनः पदय, मघोना, मघोने, संप्रसारणे कृते
'यस्य-' इति लोपः प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेना-
सिद्धत्वं, असिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति ॥

यस्यापि हि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येव न दोषः ।
कथम् ?

वक्ष्यत्येतत्-मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिक-
मिति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अव्युत्पन्नमिति । वनिवन्ते त्वन-
भिपानात्सम्प्रसारणाभावे इति भावः ॥

(दोषाक्षेपभाष्यम्)

भूगुणः-भूयान् । भूभावे कृते ओर्गुणः प्राप्नोति ।
यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वं न सिद्धत्वात्तस्य न भवि-
ष्यति ॥

यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येव न दोषः ।

कथम् ?

दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

अस्त्यन्यदीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनम् ।

किम् ?

भूमेति ।

निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ? 'यहोर्नन्यदुत्तरपदभूम्नि' (६।
२।१७५) इति ॥

(प्रदीपः) यस्य पुनरिति । ननु च भूभावात्सिद्धत्वा-
द्दुष्टान्द एवायमिति स्यादेष गुणः । नैव दोषः । गुणे कर्तव्ये
भूभावात्सिद्धत्वात् पूर्वं गुणे कृते भूभावः । न च गुण-
भूभावायोपकारातिरिक्तः, चक्रे इत्यतो व्यवस्थापयणात् ॥

भूमेति । भवभावादन गुणभावः ॥

निपातनादिति । ह्रस्वान्तेऽप्यादेशे क्रियमाणे भूमेत्यत्र
निपातनादौर्ध्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) गुणे कर्तव्य इति । निमित्तिरेवेति सिद्धताभा-
वस्य यत्रमानाकारात्प्राप्ताभूमेरेव भाष्यमिति चिन्त्यमिदम् ।
वभाष्येऽत्रि-शब्देन समानानुविष्टम् ॥

(पार्थिवप्रकरणभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु सह तेन-इति ।

(६५३३ आलोऽभिधिव्यर्थत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आ भादिति चेद्वसुसंप्रसारण-
यलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आ भादिति चेद्वसुसम्प्रसारणय-
लोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

पपुपः पश्य, तस्थुपः, निन्युपः, चिच्युपः, लुलु-
बुपः, युयुबुप इति । वसुसम्प्रसारणे कृते तस्या-
सिद्धत्वादचीत्याकारलोपादीनि न सिद्ध्यन्ति ।

नैव दोषः ।

उक्तमेतत्-समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति ।

कथम् ?

यसावाकारलोपादीनि, वसन्तस्य विभक्तौ सम्प्र-
सारणम्-इति ॥

(प्रदीपः) आभादिति चेदिति । प्राग्भादित्यस्य
पक्षस्य प्रतिषेधभावेनोपादीयमानादभिधिव्यापारो बोद्धव्यः ।
पपुप इत्यादीनां परिहृतानामपि पुनरुपादानमस्ति पक्षे दोषः
प्रागुद्भावित इति प्रदर्शनार्थम् ॥

(दोषाक्षेपभाष्यम्)

यलोपः । सौरी वलाका । योऽस्तावप्यकारो
लुप्यते तस्यासिद्धत्वात्-ईतीति यलोपो न प्राप्नोति ।

अत्राप्येव परिहारः-समानाश्रयवचनात्सिद्ध-
मिति ।

कथम् ?

अणि अकारलोपः, अणन्तस्य-ईति यलोपः ॥

प्रस्थादिषु । प्रेयान्, स्त्रेयान् । प्रस्थादीनामसिद्ध-
त्वात् 'प्रठुल्यैकाच्' (६।४।१६३) इति प्रकृतिभायो
न प्राप्नोति ॥

नैव दोषः । यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृति-
भावो न भवति, एवं टिलोपोऽपि न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सौरीति । सूत्रैकदेश-इत्यत्र । 'यस्य-' इति
लोपस्यतो औप पुनः 'यस्य-' इति लोपः । तत्र द्वयोर्लोपयोर-
सिद्धत्वाद्यकार उपपन्नं न भवतीति वक्ष्येताप्रवृत्तः । ननु च
प्राग्भादसिद्धत्वे लोपस्यस्य सिद्धत्वाद्युपधावकारो न भवतीति
लोपस्याप्रवृत्त एव । स्थानिवद्भावोऽपि नलोपेऽभिधौ प्रतिषिद्धः ।
भूतपूर्वयलोपेऽधवन्ताददोषः । वचनसामर्थ्यात् पूर्वं नलोपः
पर्यवधारकलोप इति मम आशयिष्यते नित्यरेऽप्यकारलोपस्य ॥

टिलोपोऽपीति । नन्वादेशतश्चनः प्रदीपभागेऽपि
त्यास्य नवतीति वक्तुं युक्तम्, टिलोपः पुनरुपगतोऽपि
प्राप्नोति । नैव दोषः । अदोशेन निरवच्छासनाश्रयतेन स्थानिनो

निवर्तितत्वादसतः कृतशिलोपः । तत्र यद्यपि प्राचीनानसिद्धत्वात् प्राक् शिलोपः कृत्यते तथाऽप्यादेशेषु कृतेषु वेधामसिद्धत्वात् तद्व्युत्पत्तिरित्येव नान्युत्पत्तिरिति, उत्तरांशेषु प्रागेव प्रसूतत्वात् । अनन्तराद्यपि प्राचीनां चक्रकदोषोऽपि नास्ति ॥

(उद्घोषः) पुनर्यस्येति लोप इति । उपधाभूतयलोपापेक्षया नित्यत्वादिति भावः ॥ वचनसामर्थ्यादेति । यद्यपि उपधाप्रत्ययेव 'भाषिकारमभिभ्याप्यायमभिवारः' इत्यर्थे मानमिति बोध्यम् । एतद्वत्तादयानि तु वचनसामर्थ्यमेव गतिरिति बोध्यम् ॥

ननु कृते शिलोपे तेषां चारितार्थमिति भिन्नानेन शङ्के—तत्र यद्यपीति । उत्तरांशेषु प्रागेवेति । एतेन शास्त्रातिद्वयाश्रयणाय 'भसतः—' इत्याद्युक्तमित्याहम् ॥ ननुभयोपि परस्परमसिद्धत्वाच्चक्रकप्रसिद्धता आह—अनपकाशराधावेति । शिलोपस्यावश्यमाप्तव्यत्वात्तद्वत्तादेतेन प्रादीनामेव प्रशङ्का न चकारमिति भावः । परे तु—प्रादीनानसिद्धत्वात् शिलोप इत्युक्तम्, शिलोपस्याप्यसिद्धत्वात् । किंचाववादाशङ्कितं अपि प्रादय एवेति । चक्रकप्रसिद्धिर् चिन्त्या, शिलोपे प्रादिषु च कृतेषु वैयर्थ्यकरीत्या पुनश्शिलोपाप्रोति । तस्मात्शिलोपाववादावता त नाभिना प्रादिषु जातेषु वेधामसिद्धत्वात् तदाशङ्कितलोपः, नामि स्थानिकद्वयः, तस्य नापित्वादिति भाव्याह इत्याहुः ॥

(१२७२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. २)

३०२१ आन्त्रलोपः ॥ ६ । ४ । २३ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(तत्कारमयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं अमः शकारस्य ग्रहणं कियते, न आन्त्रलोप इत्येवोच्यते ?

आन्त्रलोप इतीत्युच्यमाने—नन्दिता, नन्दकः—इत्यत्रापि प्रसज्येत ।

एवं तर्हि एवं वक्ष्यामि—'आन्त्रलोपोऽनिदिताम्' । ततः—'इह उपधायाः किञ्चि' इति, अनिदितामिति ।

नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात्—हिनस्ति ॥

तस्माच्चैवं शक्यम् ।

न चेदेचम्—नन्दिता-नन्दकः—इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

एवं तर्हि किञ्चितीति वर्तते ।

एवमपि हिनस्ति—इत्यत्र न प्राप्नोति ।

नैवा परसप्तमी ।

का तर्हि ?

सप्तसप्तमी—किञ्चि सति ।

एवमपि—नन्दमानः—इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

एवं तर्हि नशब्द एवात्र किञ्चिदेन विरोध्यते—किञ्चिद्व्यशब्दो भवतीति ।

एवमपि—यथानां-यथानाम्—इत्यत्र प्राप्नोति ।

दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति ।

इदमिह सम्प्रधार्य—दीर्घत्वं क्रियतां-नलोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाच्चलोपः ।

तस्मात् शकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । यथाऽन्तरेण मकारनिर्देशे 'आत्' इति श्रमेव गृह्यते, अन्यस्यासम्भवादः ; तथा विनाऽपि शकारनिर्देशेन श्रमेव प्राहिष्यते इति भावः ॥

नन्दितेति । इदित्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेत्, उपदेशवत्स्याया नुमि सति 'अप्रत्ययात्' इत्यकारार्थम् । तथा ननन्दगुरित्वादे कृतेऽपि नलोपे तस्मात्सिद्धत्वादेत्याभ्यासलोपाग्रहणार्थं स्यात् ॥

किञ्चि सतीति । अनेव किञ्चित्—इति हिनस्तीत्यादौ नलोपः सिद्धः । कथं पुनः सम्भवता परसप्तम्या सप्तसप्तमी शक्या विनाशुम् ? यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहारादयोः । किञ्चि सतीत्येव हि विशयमाने पांषापर्यायानाभयणाश्रितं 'तस्मिन्नि'—इत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् । यदा त्वौपलेकिशक्तिरूपे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमय परसेति अनियमप्रसङ्गे नियमाय परिभाषोपस्थानम् ॥

नन्दमान इति । ताच्छील्यादिषु चानाशि कृते षापि च चानशो व्यवहितस्यापि कितो भावाच्चलोपप्रसङ्गः । क्वचिन्वमान इति पाठः । तत्र यथाश्रयो नलोपप्रसङ्गः । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा तु विकरणानामानर्थक्यालोपन्यस्ता ॥

नशब्द एवेति । अर्थवत्ताद्विभक्तिपरिणामो भवतीति सप्तमीपरित्यागेन पञ्चम्याश्रयणात् । 'प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्यये सम्प्रत्ययः' इति—अत्र परिहारः सम्भवति ॥

यथानामिति । 'पूर्वनासिद्धम्' इति श्रुत्वस्यासिद्धत्वाच्च शब्दादुत्तरो नकारः ॥

परत्वाच्चलोपे इति । अभीनामित्यादौ 'नामि' इति दीर्घत्व सावकाशम् । नलोपो हिनस्तीत्यादौ सावकाशः । यथानामित्यादायुभयप्रसङ्गे परत्वाच्चलोपप्रसङ्गः । यत् 'सुपि च' इति दीर्घत्वं तत् सज्जिपातलक्षणपरिभाषावशाच्च भवति ॥

(उद्घोषः) नन्तिरन्यादृश्येवं शकारः स्वादत्ता आह—यथाऽन्तरेणेति ॥

अप्रत्ययादिति । तत्रानुवर्तमाने 'गुरोश्च इहः' इत्यनेन ॥

असिद्धत्वादिति । अनित्यत्वं लक्ष्यनुसारीति भावः ॥

भाष्ये—एवं वक्ष्यामीति । अन्यथा सूत्रभेद कल्पनीयत्वार्थः ॥

(भाष्ये) वर्तते इति । अनुकृत्यत इत्यर्थः ॥]

३ [] एषादिग्रन्थेभ्यो न. उक्तं यत्र इत्येते ॥

ननु सप्तसम्यां कथमिति सिद्धिरत आह—अमेवेति ॥ कथं पुनरिति । निर्दिष्टपरिभाषाया दुर्बोत्वादित्यर्थः ॥ यथेष्टमिति । 'तक्षिणितिः' परिभाषायां 'निर्दिष्टे' इत्यस्य कारकविशेषव्यतिरिक्तसप्तसम्यन्तत्वेनाधिकरणसप्तसम्यन्त एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । उपपद-विशेषेति न्यायेनाधिकरणसप्तसम्येव तत्रोचिता च । स्पष्ट चेदं पत्रमे कैयटे । अत एव 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रे नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः, 'कृति' इत्यस्य सप्तसमीवात् । 'कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रत्यय-कर्तृकर्मणोः पठो' इति तदर्थः । 'इको यणचि' इत्यादौ तूष्णिहसेल-ध्याह्लाऽचि उपस्थित्येक इत्यन्येन 'न दोष इति 'सहितायाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन 'सप्तसम्यामपि किं पूर्वा सत्ता उत परेति सन्देहोऽस्त्येव । परिभाषाया अप्रवृत्तावनियमप्राप्तेष्व' इति परास्तम् ॥ किं पूर्वस्येति । 'किं पूर्वलोपस्थितसेलावधेः ॥

ननु नन्दवेः परस्मैपदित्वाच्छानचोऽप्राप्तेराह—चानशोति ॥ अर्धवद्ब्रूणेति । अन्यथा दिनस्तीलत्राणि विकरणं कित्तामिल नलोपो न स्यात् ॥

प्रत्ययेति । एवं च कृद्ब्रूणानुवृत्तिरनावश्यक इति भावः । वस्तुतः 'अङ्गस्य' इति सूत्रे तत्प्रत्याख्यानावैकदेशिनोपपत्ताऽप्येषा कापि भाष्यकृता लक्ष्यसिद्धये नोपपत्त्येतेषा नास्त्येवेलत्रत्यमाभ्यासः । अत एव 'तिष्ठतिरित्' इति सूत्रे कैयटेनोक्तम्—'प्रत्ययाप्रत्ययोरिति' एषा न कापि भाष्य नैयतिता' इति । तस्य 'लक्ष्यसिद्धये' इति शेषः ॥

'यैशानाम्' इत्यन नशब्दो न ध्रुववेऽत आह—भ्रुवस्येति ॥

'[भाष्ये—दीर्घत्वमिति । परेऽप्येकदेशविकृत्यायेन नशब्द-

परावलोपमस्तिरस्येव । (भाष्ये)—'दीर्घत्वमत्र' इति पूर्वपक्षमुक्तिः । इवमिहैलादि परत्याल्लोप इत्यन्ता तु सिद्धांतेकदेशव्युत्थि-त्यन्ये ॥ ननु ततोऽपि परत्वात् 'युपि च' इति दीर्घः स्यादत आह—यतिरिति । 'नामि' इत्यनेन 'वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा माष्यते । कदीनानित्यर्थः ॥ 'कवेनामि' इत्येव वदेत् । एवं च 'न लिप्तु' इति न कर्तव्यं भवतीति लापवमिति भावः । वस्तुतः 'युपि च' इत्येतादृशित्वा नित्यत्वात् 'नामि' इत्येव दीर्घः, दीर्घे कवेऽनुकृतीना नलोपप्राप्तिश्चेति बोध्यम् ॥

(शकारप्रवृत्ते दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि शकारप्रवृत्ते इह कसाञ्च भवति—विश्रानां—प्रश्नानाम्—इति ?

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । तद्युक्ति-

स्यानुमेयरूपत्वात्, इतरस्य तु प्रत्यक्षत्वात् । यदा तु विकरणा-नामपि साधनार्थवत्ताऽऽधीयते तदाऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषया विश्रानां प्रधानमिति नलोपव्यावृत्तिसिद्धिः ॥

(१२७३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ३)

३०२२ अनिदितां हल उपधायाः

कृति ॥ ६ । ४ । २४ ॥

(६५३४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्यो-
रुपतापशरीरविकारयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुप-
तापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विल-
गितः, विकल्पितः ।

उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम् ?

विलङ्घितः । विकल्पितः ॥

(प्रदीपः) विलगित इति । गल्यर्थत्वात्कर्तरी कः । कृच्छ्राप्तिरुपपत्तौ गृह्यते, न तु रोगः ; यथा—'ब्रूदोपताप-
गर्भात्' इति । अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्यात् ॥

विकल्पित इति । 'गल्यर्थकर्मक' इति गल्यर्थत्वात्कर्तरी कः । शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते न तु स्थावरादि, कम्पेर-
तदियमत्यात् ॥

(उद्योतः) यथा ब्रूद्वेति । र्भक्तिरेक दृष्टान्तः । विगलित-
विकल्पितयोर्व्याक्रम कृच्छ्राप्तस्याभिव्यक्तिः । कृच्छ्राप्तिः—मानसं
दुःखम् । गल्यर्थेयादिति । नल्लोपोऽनैकत्वात्कर्तरी कः ॥

(६५३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वृंहेरच्यनिदि ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृंहेरच्यनिदि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
नियर्हकः ।

अचीति किमर्थम् ?

निर्बुध्यते ।

अनिदीति किमर्थम् ?

निर्बुद्धिता, निर्बुद्धितुम् ॥

(प्रदीपः) वृंहेरिति । 'वृहि वृहो' इत्यस्य ॥

१ 'क पूर्वम्' इति क. पाठः ॥

२ अतिभवेति । एवम् दूषणरहितो दोषविशेष इति युक्तिः ॥

३ 'ननु प्रश्नानां' इति क. पाठः ॥

४ [] चर्चवद्भवेऽपि न युक्त एव इत्येव ॥

५ 'कदीनां' दोषविशेषा परावलोप इव दीर्घत्वस्य ल. इ. उ. अह—

परावलोप इति ॥

६ भाष्येन—आधीयते इति । अत्र विकारोऽपि भावः ॥

७ न विकल्पयतीति । निरुपपन्नप्रवृत्ते न वागुपपत्त्येति परिभाषा-
वाच्यं वाच्यं विकारः । नैतत्प्रवृत्तेन वागुपपत्त्येति निरुपपन्नप्रवृत्तौ वागुपपत्त्येति
एव लक्ष्यं भवति । तेन 'अवशयो' इति इत्येव वागुपपत्त्योऽर्थः ॥

८ ननु 'ब्रूदोपतापगर्भात्' इति सूत्रे कसाञ्चान्न दोष इव दृष्टम् इति
एवं दृष्टव्यमिति आह—वर्तमान इति ॥

(१२०४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ४)

३०३२ शास इदङ्हलोः

॥ ६ । ४ । ३४ ॥

(६५३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शास इत्वे आशासः कावुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शास इत्वे आशासः कावुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । आशीरिति ॥

(नियमार्थोपपादकभाष्यम्)

किं पुनरिदं नियमार्थम्, आहोस्त्रिद्विधार्थम् ?

कथं नियमार्थं स्यात्, कथं वा विध्यर्थम् ?

यदि तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणम्, ततो नियमा-
र्थम् ।

अथ हि यस्माच्छासेरङ्गविहितस्तस्य ग्रहणम्,
ततो विध्यर्थम् ॥

(प्रदीपः) शासिमात्रस्येति । 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्य
'आहः शासु इच्छायाम्' इत्यस्य चेत्यर्थः ॥ नियमार्थमिति ।
कावेष शास इत्वं यथा स्यात्, आशास इत्यादीनामभूदित्यर्थः ॥

यस्माच्छासेरिति । 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्मादङ्गविहितः,
'सर्तिशास्त्रार्तिम्यथ' इत्यत्र परस्मैपदाधिकारात् । तत्राहः ससर्गा-
द्विशिष्टस्य शासो प्रहणम्, ससर्गस्य विशिष्टस्मृतिहेतुत्वात् । यथा
सकिशोरा धेनुरातीयता सवत्सा सकरभेति विशिष्टा धेनुः प्रसी-
यते । यथेवं शासिमात्रग्रहणं कथमावश्यकम् । अथ हलोऽप्यु-
पादानात्तस्य च शासिमात्रेण सवन्धसम्भवादित्युच्यते । तत्र ।
साधारणासाधारणसंज्ञितत्वेऽपि असाधारणसवन्धिग्रहणं ददयते ।
यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते
यव्या एव बध्यन्ते न तु गवादयः । एवं तद्वैकल्येपासाधयना-
च्छासिमात्रग्रहणपक्षसम्भवः ॥

(उद्घोषः) इत्यस्य चेति । मात्रशब्दः यत्तद्वै इति भावः ।
भावः परस्मैपदी । अन्त आत्मनेपदी । तस्मैवात्र ग्रहणनेति नियमः
कुतोऽत्र आह—संसर्गादिति । धेनुग्रहो दोष्प्रपन्नायः । किशोरा-
दवोऽभारिहातेषु रुदाः । तस्यैकस्याय धेनुग्रहो नञ्वादिरूपं विशेष
प्रत्यापयति ॥

---- (निग्रमासम्भयदर्शनं भाष्यम्)

यद्यपि शासिमात्रग्रहणम्, एवमपि विध्यर्थमेव ।
कथम् ? ।

अंति हलावागुच्यते, न चायं हलार्थं पदयामः ।

ननु च क्रियेय हलादिः ।

किपो लोपे कृते हलाद्यभावात् प्राप्नोति ।

इदमिह सम्प्रधार्यम्—किलोपः क्रियताम्, अङ्-
हलोरित्त्वमिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद्ङ्हलोरित्त्वम् ।

नित्यः किलोपः, कृतेऽप्यङ्हलोरित्त्वे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि । नित्यत्वात् किपो लोपे कृते हलाद्यभावात्
प्राप्नोति ।

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ।

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(प्रदीपः) यद्यपीति । आचार्यदेशीयस्तेदं वचनम् ।
विध्यर्थे चाशासे इत्यादावित्त्वमनिवारितं स्यात् । आर्यशीरित्यत्र
च न प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) आचार्यदेशीयवचनत्वे हेतुमाह—विध्यर्थं
चेति ॥

(नियामकलोपपादकभाष्यम्)

यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाप्यपि लक्षणेन भव-
न्ति, तथा चेदमपि भविष्यति ।

अथैवं वक्ष्यामि—

शास इदङ्हलोः ।

ततः—

कौ ।

कौ च शास इद्वचति । आर्यशीः, मित्रशीः ।
ततः—

आहः ।

आहपूर्वाच्च कौ शास इद्वचति । आशीरिति ।

इदमिदानीं किमर्थम् ?

नियमार्थम् । आहपूर्वाच्छासेः कावेव ।

क मा भूत् ?

आशासते, आशास्यते, आशास्यमाने—इति ।

तच्चार्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । अविशेषेण शास इद्वचतीत्युक्त्या
ततोऽङ्गीति वक्ष्यामि । तन्निग्रमार्थं भविष्यति—अ-
ङ्गोपजादी, नान्यस्मिन्नजादी ॥

(प्रदीपः) यदि चेति । यथैवेलथः ॥ तथा चेति ।
तथैवेलथः । यत्र कार्यं वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनोपासीयते तात्र-
त्यलक्षणेन न भवति । यथा—रायः कुलं—रेकुलमित्यादिभिः ।
यतु यन्विशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्वचनेन । यथा—अत्तेभिर्दि
हव्यरे पिडि सायं यतुके विधानात् प्रत्ययनिमित्तत्वादिनागमः ।
इत्यमपि इत्यर्थं प्रत्यये किञ्चित् विधानात् प्रत्ययनिमि-
त्तत्वात् प्रत्ययलोपेऽपि भवति ॥

अथवेति । वर्णाध्वर्यात्प्रत्ययलक्षणेनाप्राप्तमित्यं 'हां'
इत्यनेन विधीयते ॥

अविशेषेणेति । प्रत्ययमात्रे निवृत्तित्वम् ॥ अद्येना-
जादाविति । तेन शास्त्रे शशाशुरित्यादावित्याभावः ।
इत्यादी निवृत्ति एव नियमाभावादित्ये भवत्येव । तुल्यजा-
तीयापेक्षत्याजियमस्यानादितरेव व्यावर्तते ॥

(उद्घोषः) यदि चेत्यादि सिद्धादिष्वच, तत्र येननान्वो-
ऽनुचेषत आह—अथवेत्यर्थ इति । प्रत्ययलक्षणाध्वनप्रधानेना-
द्याध्वने विधयपत्तिरिति भावः ॥

प्रत्ययलक्षणाध्वनस्य नियमात्सनाप्राधानेनाद्याध्वनेऽपि प्रत्यय-
लक्षणाभाव इत्यत्र परीक्षारन्तरमाह भाष्ये—अथवेति ।
तदाह—वर्णाध्वर्यादिति ।

* नवविधेषण विधाने शास्त्रीक्यादाविष्य सादृत्य आह—प्रत्यय-
मात्रे कृतीति ॥

(अग्निशास्त्रेभाष्यम्)

इहापि तर्हि नियमादित्यं प्राप्नोति—आशास्ते,
आशास्यते, आशास्यमान इति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । शास्त्रिणाश्रयस्य ग्रहणं भया
चोदयति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यस्माच्छासेरूपविहितस्तस्य ग्रहणम्, न चैतस्या-
च्छासेरूपविहितः ।

कथमाशीरिति ?

निपातनास्तिस्रम् ।

किं निपातनम् ?

'क्षियाशी-मैवेपु तिडाकाहम्' (८२१०४) इति ॥

(प्रदीपः) यस्माच्छासेरिति । वाक्यान्तरेऽपि धृत
सप्तमो विधेपावगदितुर्भवति । यथा येनवो मुच्यन्ता किञ्चोत
वध्यन्तामिति वक्ष्या एव प्रतीयन्ते ॥

निपातनादिति । यथान्वाये तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्यय-
लक्षणसङ्ख्याप्रादर्थ्यशीरित्येतत् भवति । आशीरित्यत्र तु निपा-
तनादेव ॥

(उद्घोषः) ननु योनिभोगेन परिहारे वाक्यान्तरे संसर्गिण
हृत्प्रत्यानन्वय विधेयस्युतिहेतुः न स्यादत आह—वाक्यान्तरे-
ऽपीति ॥

पूर्वोक्तेनेति । प्रत्ययलक्षणध्वनस्य विधयैकमाश्रित्योक्तेनेत्यर्थः ॥
निपातनादेवेति । आहपूर्वस्य शास्त्रे श्वे ग्रहणाभावादिति भावः ॥

(१२७५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ भा. ५)

३०३५ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्या-
दीनामनुनासिकलोपो झलि
क्रिडति ॥ ६ । ४ । ३७ ॥

(६५४० उपसर्गान्वानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्तोपदेशोऽनुनासिकलोपो
ह्यपि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्तोपदेशोऽनुनासिकलोपो ह्यपि
चेति चकच्यम् । प्रमत्त । प्रतत्य ॥

ततः—

(प्रदीपः) 'वा ल्यपि' इति सूत्रन्यायेऽविशेषेण विकल्पः
प्राप्नोतीति वार्तिकारम्भः । तेनाम-ताना गमितमिरमिनमीना
ह्यपि विहृत्य, अन्येषां तु अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां
नित्य लोपः ॥

(उद्घोषः) वार्तिके लिखे कलित विषयविभाग दण्डपत्ति—
तेनामन्तानामिति ॥

(६५४१ उपसर्गान्वानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वाऽमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाऽम इति चकच्यम् । प्रत्यय,
प्रत्यम् । प्रत्य, प्रत्यम् । प्रणत्य, प्रणत्यम् ॥

(१२७६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ भा. ६)

३०३८ गमः को ॥ ६ । ४ । ४० ॥

(उपसर्गान्वानभाष्यम्)

गमादीनामिति चकच्यम् । इहापि यथा स्यात्-
परीतसह कॅण्डिका । सपत्, सुनदिति ॥

(प्रदीपः) परीतदिति । तनोदे. किपि नलोपे कृते
तुकि 'नहिरुवि' इति पूर्वपदस्य वीथं ॥ सयदिति । यने;
विप् ॥

(६५४२ उपसर्गान्वानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊह च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊह च गमादीनामिति चकच्यम् ।
अग्रेगुः, अग्रेगुः ॥

१ यद्य-तमाव-यदिव्यादात्मनः ॥

२ पात्रया तर इति । यत्र च प्रकृते वाक्यभेदादपि लोपाभाव इति भावः ॥

३ 'नलप' इत्यादिषु उ पुञ्ज 'तथा च-अथवा-इत्यत्र सिद्धा-
रतुमि' । सङ्गनयेकदेशतुमि' इत्यधिकः पाठः ॥

४ 'वक्तव्यम् । अगत्य, अगम्य । प्रत्यय, इत्येवमुदाहरणयोः उ पुञ्जके ॥

५ 'परीतसहकॅण्डिकाम्' इति क पाठः । 'परीतसहकॅण्डि-

क्या' इति ट च पाठः । 'परीतसहकॅण्डिका' इति छ पाठः ।

'परीत-महाकॅण्डिका' इति झ पाठः ॥

६ छ पुञ्जके नैतद्वार्तिकम् ॥

७ ऊह पत्ति । न च परीतदित्यत्र ऊह स्यादिति वाच्यम् । वा वपरीततो
वागहृत्प्राप्तौ च्यवर्तितमिति वाच्यम् ॥

(प्रदीपः) ऊङ् चेत । अनुनासिकलोपोऽकारस्योङ् च । विनाऽपि विवेनान्तस्य सिध्यत्युकार इति नार्थो द्विह्रणेन ॥ अग्रेगूरिति । 'ओः सुपि' इति यणदेशो धातुत्वाद्भवति-अग्रे-त्वाविति ॥ भ्रूरिति । 'अचिश्चुधातुभ्याम्' इत्यत्र भ्रूप्र-हणं न कर्तव्यं, धातुत्वादुपदः सिद्धत्वात् ॥

(उद्द्योतः) 'ऊङ् च' इति चशब्दार्थमाह—अनुनासि-कलोप इति ॥ नार्थो द्विह्रणेनेति । 'नेर्विद्यः' इत्यादि साहचर्या-दाचारकिञ्चने 'अनुदात्तचित्' इत्यस्याप्रहृतेरिति भावः ॥ धातु-त्वादिति । भ्रमेः किपि भ्रूरिति सिद्धेरिति भावः । परे तु-यत्तन्नि-प्याधः शुद्धवैयर्थिकः, शरीरावयवविशेषवाची त्वन्तुत्पत्तेः प्रातिपदिकं, तस्योपसर्ग्य च सैत्रे तद्वहणमावयमकम् । अग्रेगूरित्यस्य 'अग्रे भ्रम-वीत्यर्थः' इत्याहुः ॥

(१२७७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ७)

३०४० जनसनखनां सन्झलोः

॥ ६ । ४ । ४२ ॥

(सन्झलोरन्वयाक्षेपभाष्यम्)

अथ किमयं समुच्चयः-सनि च झलादौ चेति, आहोसित् सन्विशेषणं ह्रस्वग्रहणं-सनि झलादा-विति ?

किं चातः ?

(प्रदीपः) अथ किमयमिति । यदि द्वन्द्वनिर्देशस्ततः समुच्चयः । अथ सौत्रो निर्देशस्ततो विशेषणविशेष्यभाव इति पक्षद्वयसम्भवः ॥

(उद्द्योतः) अथ सौत्र इति । एकवचनस्य स्थाने सौत्र दिवचनम् । विशेषणस्य च पत्तिपात्र इति भावः ॥

(समुच्चये दोषभाष्यम्)

यदि समुच्चयः, सन्झलादावपि प्राप्नोति । सिख-निपंति, जिजनिपते, विखनिपति ।

(प्रदीपः) सिखनिपतीति । 'सनीवन्तर्द' इति पक्षे इदमगमः ॥

(विशेषणपक्षे दोषभाष्यम्)

अथ सन्विशेषणं ह्रस्वग्रहणम्, जातः-जातवानि-त्यत्र न प्राप्नोति ।

यथेच्छमिति तथाऽस्तु ॥

(समुच्चये दोषनिवारकभाष्यम्)

अस्तु तापससमुच्चयः ।

ननु चोक्तं-सन्झलादावपि प्राप्नोति ।

नैप दोषः । प्रकृतं ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते, तेन सनं विशेषयिष्यामः-सनि झलादाविति ।

(विशेषणपक्षे दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु सन्विशेषणम् ।

कथं जातः-जातवानिति ?

प्रकृतं झलि किञ्चीत्यनुवर्तते ॥

(ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यद्येवं नार्थो ह्रस्वग्रहणेन । योगविभागः करिष्यते-

जनसनखनाम् ।

अनुनासिकस्याकारो भवति झलि किञ्चिति ।

ततः—

सनि च ।

सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति, झलीत्येव ।

तस्मान्नार्थो ह्रस्वग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) ततः सनि चेति । अव्यङ्ग्यार्थमेतद् । जन्तुरित्यादावात्वाप्रसन्नार्थो हि पूर्वजं क्विद्वहणानुवृत्तिः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'जनसन-' इत्यत्र ङिद्वहणानुवृत्तिः किमर्था, यतोऽङ्घ्रिद्वयेभ्यस्तत्सादृत आह—जन्तुरित्यादाविति । जनेस्तु श्री-गादिकः ॥

(१५४३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं

विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं भवति विप्रतिषेधेन ।

सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः—अन्ये तनो-त्यादयः ।

आत्वस्यावकाशः—अन्ये जनादयः ।

सनोतेरनुनासिकस्योभयं प्राप्नोति-सातः, सात-वान्-इति ।

आत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) सनोतेरनुनासिकलोपस्येति । सनोते-र्नोऽनुनासिकलोपः प्राप्नोति तनोत्यादिसातस्यान्ये तनोत्याद-योऽन्यकाश्च इत्यर्थः । सनोतेस्तु तनोत्तादिषु पाठः 'तनादिष्टम्-भ्य उ.' 'तनादिभ्यसाद्यो.' इत्येवमर्थः ॥

अन्ये जनादय इति । समुदायस्य कार्यं विधीयमान-मवयवानां प्रवर्तते । तत्र कस्यचिदव्यवयवस्य कृतं समुदायस्य कृतं भवतीति नाशः । जनादय इति बहुवचननिर्देशः प्रयोगभेदादापेक्षितबहुवचनप्रत्ययः ॥

आत्वं भवतीति । सात. सातवानित्यादौ । सन्प्रहणं तु सनोत्तयेनैव-सिपासतीति । जनरान्मा तु सनः सेद्वा-ज्जलादित्वाभावः ॥

(उद्घोषः) ननु सनोत्तरनुनासिकलेपस्यान्ये तनोत्तादयोऽवकाश इति विश्वमिल्यादृशाह—सनोतेर्य इति ॥ सनोत्ते-च्छदि तनोत्तादिषु पाठोऽनवकाशऽत आह—सनोतेस्त्विति ॥

नन्वत्र सनोतेर्महणनवकाशमत आह—समुदायस्वेति ॥ ननु जनरानो दानेयेति बहुवचनमुक्तमत्र आह—बहुवच-नेति । केचित्तु भ्रादिरतिरसननादाय बहुवचनस्योपपत्तिमाहुः ॥

सिपासतीति । 'सनोवन्तं' इति विकल्पितेद्वाच्यदभावे उदाहरणम् ॥

(विप्रतिपेधाक्षेपभाष्यम्)

नैप युक्तो विप्रतिपेधः । न हि सनोत्तेरनुनासिक-लोपस्यान्ये तनोत्तादयोऽवकाशः । सनोतेर्यस्तनो-त्तादिषु पाठः सोऽनवकाशः ।

न एवमप्यात्वस्यान्ये जनादयोऽवकाशः । सनोते-र्यदात्वे प्रहणं तदनवकाशम्, तस्यानवकाशात्वाद्-युक्तो विप्रतिपेधः ॥

(सकाराकारयोर्विप्रतिपेधोपपादनभाष्यम्)

एवं तर्हि तनोत्तादिषु पाठस्त्याप्तसावकाशः । कोऽवकाशः ? अन्यानि तनोत्तादिकार्याणि—'तनादिभ्यस्तथा-सोः' (२।४।७९) इति ।

आत्वेऽपि प्रहणं सावकाशम् । कोऽवकाशः ?

'सनि च' । 'ये विभाषा' (६।४।४३) च । उभयोः सावकाशयोर्युक्तो विप्रतिपेधः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—सनि च ये विभाषा चेति । आप-चकारेण स्वादिसनोऽपि प्रहणमिति केचित् ॥

(विप्रतिपेधाक्षेपभाष्यम्)

एवमप्ययुक्तो विप्रतिपेधः । पठिष्यति ह्याचार्यः—*पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिपेधोऽभावाद्युत्तरस्य इति । एकस्य हि नामाभावे विप्रतिपेधो न स्यात्, किं पुनर्यत्रोभयं नास्ति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—एकस्य हि नामेति । न चैकस्या-सिद्धये सिद्धेन सह तुल्यबलत्वाभावे यतो युक्तो विप्रतिपेधाभावः, द्वयोरेव परस्परमसिद्धये तु तुल्यबलत्वाभावे. कुतो न विप्रति-पेधः, परस्परद्वया परस्परमसिद्धत्वेन पञ्चमस्यैव नियेमायैवात्म-प्रत्येदुर्वावर्तावेति वाच्यम् । केसुचित्कन्यायेनात्रापि विप्रतिपेधाभावः

मन्यते । यदा वार्यवारुपे 'विप्रतिपेधे' इति परिभाषया आसीत्-त्वेन उद्घोषमयोरप्यसिद्धत्वादिप्रतिपेधानुपपत्तिः । द्वयोः शास्त्रयोः समानाधिक्ये तदाशयाश्रयकस्यापि समानाधिक्यमिति भावः ॥

(ज्ञापकेन विप्रतिपेधव्यपनभाष्यम्)

नैप दोषः । भवतीह विप्रतिपेधः ।

किं चकव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवतीह विप्रतिपेध

इति, यदयं 'धुमास्थागापाजहाति सां हलि' (६।४।६६)

इति ह्रस्वप्रहणं करोति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

ह्रस्वप्रहणस्यैतत्प्रयोजनं—हलादावीत्यं यथा स्यात्,

इह मा भूत्—गोदः—कम्पलद इति । यदि चान्

विप्रतिपेधो न स्यादिह ह्रस्वप्रहणमनर्थकं स्यात् ।

अस्त्वत्र ईत्वम् । ईत्वस्यासिद्धत्वाद्दोषो भवि-

ष्यति । पश्यति त्वाचार्यः—भवतीह विप्रतिपेधः,

ततो ह्रस्वप्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) भवतीह विप्रतिपेध इति । विप्रतिपेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः । गोद इत्या-दावसति ह्रस्वप्रहणे परत्वादीर्त्वं स्यादिति ह्रस्वप्रहणं क्रियते । असति चेह विप्रतिपेधे द्वयोः परस्परस्मिन्नसिद्धत्वात् कृतेऽपीत्वे आलोपेन गोदादेः सिद्धत्वादनर्थकं ह्रस्वप्रहणं स्यात् ॥

(उद्घोषः) नन्वसिद्धवच्छासे जायति कथं ह्रस्वप्रहणस्य विप्र-तिपेधसिद्धत्वं स्यादित्याशङ्क्य ह्रस्वप्रहणानुपपत्तिरसिद्धत्वं नापित्वा विप्रतिपेधो ज्ञाप्यत इत्याह—विप्रतिपेधेनेति ॥ कृतेऽपीत्वे आलोपेनेति । ननु विप्रतिपेधज्ञापकप्रवृत्तौ राज्ञकमेव प्रथमोऽ-स्तित्वादौष्ठेये तस्यासिद्धत्वादीर्त्वं कृत्वे लक्षणस्येति न्यायेन पुन-राष्टोपाप्रवृत्तौ कथं ह्रस्वप्रहणं विना तिष्ठिरिति चेन्न । 'धुमास्था—' इत्येव प्रतिपदोक्तवाक्ययोरेवैतत्तन्मिल्याद्यथा ॥

(ईत्वस्य व्यवस्थार्थत्वबोधनेन ज्ञापकनिराकरणभाष्यम्) नैतदस्ति ज्ञापकम्, व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्—हला-दावीत्यं यथा स्यादज्ञावो मा भूदिति ।

किञ्च स्यात् ?

यथज्ञादावपीत्वं स्यात्, इयङादेशः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) नैतदस्तीति । ह्रस्वप्रहणस्य ज्ञापकत्वं विषट-यति । असत्यपि विप्रतिपेधे गोद इत्यादि न विध्यति, कृते इत्येव इयङादेशप्रसज्यादिति तत्तिवारणार्थं ह्रस्वप्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इयङादेशप्रसज्यादिति । इकारस्य श्रूयमाण-त्वेनावारस्यादिदेशिकत्वेनेत्येव प्रयोगोपहित इति भावः ॥

भाष्यः । अन्यथा परवर्तीत्येव तस्याविद्वद्वाहोने अर्थत्वं एतदेव ॥

५ आहोपे इति । माते इति येष ॥

६ ईत्व इति । कृते इति येष ॥

७ प्रयोगोपहितमिति । यथावाहोपस्य तत्र मात्वभावेन कृत्वे लक्षणस्येति

न्यायस्य न तत्र मतिरिति भावः ॥

१ सन्प्रहणमिति । आत्वेविधिषु निमित्तकोटौ लघुप्रहणमिति भावः ॥

२ 'नियमार्थं शास्त्र' इति ड. झ. पाठः । शास्त्रप्रवृत्तेरिति । निमित्त-पेधज्ञापकप्रवृत्तेरिति भावः ॥

३ 'स्यादप्रहण' इति अ. पाठः ॥

४ ह्रस्वप्रहणमिति । सङ्कृति-भाष्यज्ञापनद्वारा सल्लिख्य चरितार्थमिति

(व्यवस्थार्थत्वाक्षेपभाष्यम्)

ननु चासिद्धत्वादेवेयडादेशो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकवायाह—ननु चासिद्धत्वादिति ॥

(व्यवस्थार्थत्वसाधकभाष्यम्)

न शक्यमीत्यभियुक्तदेशोऽसिद्धं विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—धियौ, धियः । पियौ, पिय इति ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकभग्नवायाह—न शक्यमिति ॥ धियाविति । दधातेः पियतेष्व कृपि लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणे-नेत्वं भवति । तस्यासिद्धत्वे आधीयमाणे इयद् न प्राप्नोतीती-यच्छि अवद्याश्रयितव्यमीत्यस्य सिद्धत्वमित्यर्थः ॥

(व्यवस्थार्थत्वाक्षेपभाष्यम्)

नैतदीत्वम् ।

किं तर्हि ?

ध्याप्योः सम्प्रसारणमेतत् ॥

समानाश्रयं यन्त्वसिद्धं भवति, व्याश्रयं चैतत् ।

कथम् ?

कावीत्यम्, कियन्तस्य विभक्त्यावियडादेशः ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकवायाह—नैतदीत्वमिति ॥

अभ्युपगम्यापीत्यमाह—समानाश्रयमिति । धिया-मिलादावीत्वं व्याश्रयम्, गोदै इत्यादि तु समानाश्रयत्वादिव-यस्यसिद्धमेवेति ज्ञापकमेव हृत्प्रहणं स्थितम् ॥

(व्यवस्थापचित्वस्थापनभाष्यम्)

व्यवस्थार्थमेव तर्हि हृत्प्रहणं कर्तव्यम् ।

कुतो ह्येतत्—ईत्यस्यासिद्धत्वालोपोः स्यात्, न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्यमिति । तत्र चक्रक्रमव्य-वस्था प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) पुनर्ज्ञापकभग्नवायाह—व्यवस्थार्थमिति ॥

"(उद्द्योतः) भाष्ये—चक्रक्रमव्यवस्थेति । चक्ररूपस्याव्य-वस्थेत्यर्थः ॥

(ज्ञापकव्यवस्थापपादकभाष्यम्)

नास्ति चक्रक्रमसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो नाम व्यवस्था । तत्र ईत्यस्यासिद्धत्वालोपोः, लोपेनायस्थानं भविष्यति । न एतदपि तस्मिन्नेवास्ति भवति ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकवायाह—नास्ति चक्रक्रमसङ्ग इति । द्वयोपि शास्त्रयोः प्रतीतिरुल्लोपः प्रतीतिद्वाराणां नावाधिसर्गः ॥ लोपेनायस्थानमिति । अपि विपरीतक्रमः कस्माच्च भवति—पूर्वमात्रोपस्थापितत्वादीत्यमिति । उच्यते—अस्मिन्नपि

क्रमे ईत्यस्यासिद्धत्वात् पुनरालोपो भविष्यति, लक्ष्यसंस्कारार्थ-त्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः ॥ न खल्वपितीति । आलोपे कर्तव्ये ईत्यस्या-सिद्धत्वम्, न त्वीत्वे कर्तव्ये । अस्मिन्नदमसिद्धमिति भेद-निबन्धनत्वाद्द्विषयविषयिभावस्य । ततश्चालोपो भविष्यति, न ॥ पुनः पुनरीत्वमिति ज्ञापकमेव हृत्प्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु पुनः प्रवृत्तौ लोपस्याधीयमाण्यां तस्या-सिद्धत्वात्पुनरीत्वत्वात् स्यादव आह—लक्ष्यसंस्कारार्थत्वादिति । लोके प्रयुक्तस्य प्रयोगस्य तावताऽ-वास्त्यानासिद्धेरिति भावः । किंच पुनरालोपस्यासिद्धत्वेऽप्यनेन शक्येण स्वकृतेकारस्यैव दर्शनात् पुनरीत्वप्रवृत्तिः, तस्मिन् स्वयं नासिद्धमित्यपि बोध्यम् । तदेवाह भाष्ये—न खल्वपीत्यादि । किंच 'पुनरासा' इत्यस्य प्रतिपदोक्तत्वेन प्रथमोपस्थितत्वात्पूर्वमात्रालोपो दुर्लभ इत्यपि बोध्यम् ॥ आलोप इति । पुनः पुनरीत्वमवस्थापनं चक्रक्रमेण प्राप्नोति तदनेन परिहित इत्यर्थः ॥

(ज्ञापकत्वाक्षेपभाष्यम्)

व्यवस्थार्थमेव तर्हि हृत्प्रहणं कर्तव्यम् । हलादा-वीत्वं यथा स्यात्, अजादौ मा भूदिति ।

कुतो ह्येतत्—ईत्यस्यासिद्धत्वालोपोः, लोपेनाव-स्थानं भविष्यति । न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्यमी-त्वेन व्यवस्थानं स्यात् ?

तदेव खल्वपि तस्मिन्नसिद्धं भवति । *

कथम् ?

पठिष्यति ह्याचार्यः—*चिणो लुफि तत्रहणा-नर्थक्यं सङ्गततस्याप्रत्ययत्यात्, तलोपस्य चासिद्ध-त्वात्—इति । चिणो लुफु चिणो लुन्धेयासिद्धौ भवति ॥

(प्रदीपः) पुनर्ज्ञापकभग्नवायाह—व्यवस्थार्थमिति । न हि शास्त्रेण धुरन्तरेण वचनमिदमिदमिदमिति मन्यते ॥ तदेवेति । व्यक्तिर्दार्ढ्यपक्षे लक्ष्यलक्षणभेदाद्विषयविषयि-विभागोपपत्तावीत्यशास्त्रीयत्वशास्त्रे एवासिद्धमिति पुनः पुन-रीत्वप्रवृत्तौनादपि चक्रक्रमसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु चक्रक्रमेऽपीतो व्यवस्थापकत्वात् 'व्यव-स्थार्थमेव तर्हि' इत्यावुपपन्नत आह—न हि शास्त्रेति । मन्-उल्लुप्तमहर्षे इत्यहमस्य कर्तव्यत्वेन न ज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥ भाष्ये 'न खल्वपि' इत्यादिनोक्तस्य परिहारमाह—एदेव सत्यपीति । एव न इत्येव व्यवस्थाने हृत्प्रहणादिभिः, इत्यादिनो चक्रक्रममपि दुर्निवारमिति भावः । 'अथैव लक्ष्यलक्षण' इति न्यायः तु न पश्यति ॥

(ज्ञापकव्यवस्थापकभाष्यम्)

एवं तर्हि—यदि व्यवस्थार्थमेतत्स्यात् नैयायं

१ 'उद्द्योतपरिवृत' इति अ. अ. अ. अ. पाठः ३

२ गोदै इत्यादि । विषयविषयत्वयोर्वचनोपपत्तिरिति गोदै इत्यत्र पुनर्वाच्यमिति । इत्यहमस्य कर्तव्यत्वेन न ज्ञापकत्वमित्यर्थः । अत्र 'न खल्वपि' इत्यदिनोक्तस्य परिहारमाह—एदेव सत्यपीति । एव न इत्येव व्यवस्थाने हृत्प्रहणादिभिः, इत्यादिनो चक्रक्रममपि दुर्निवारमिति भावः ।

३ 'पुनरासा' इति अ. अ. अ. अ. पाठः ३

४ 'लोपेनावस्थापनं' इति अ. अ. अ. अ. पाठः ३

५ 'पुनरासा' इति अ. अ. अ. अ. पाठः ३

६ 'इत्येव व्यवस्थापनं' इति अ. अ. अ. अ. पाठः ३

७ 'पुनरासा' इति अ. अ. अ. अ. पाठः ३

इत्प्रहणं कुर्यात् । अविशेषेणायमीत्यमुफ्त्या तस्या-
जादेयाहोपमपचादं विदधीत ।

तदेतत्कथम् ?

इदमस्ति—‘आतो लोप इति च’ इति ।

ततः—‘धुमास्यागापाजहातिसां’ । लोपो भवति
इति च अजादौ फितीति ।

किमर्थं पुनरिदम् ?

ईत्वं वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् ।

ततः—‘ईत्’ । ईच भवति एजादीनाम् । ततः—
‘पल्लिङ्ग’ । ‘वाच्यस्य संयोगादेः’ । ‘न ह्यपि’ ।
‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ । ततः—‘यति’ । यति च
ईद्वयति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति
यद्वह्न्यहणं फतोति-गरीयांसं यदामारभते तद्वह्नाप-
यस्याचार्यः—भयतीह विप्रतिषेध इति ॥

(प्रदीपः) शापकवादाह—एवं तर्हीति ॥ ईच भय-
तीति । अत्र ‘विचति’ इत्यपेक्ष्यते ॥

(उद्घोषः) [आधे—अविशेषेणेति । अयं-पाणिनिः,
धोपमवचनमुक्त्वा तस्य लोपलेश्वमविशेषेणोत्तमं कुर्यादित्यर्थः ।
यद्वा—उत्तरवाच्यं—वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिस्तुल्यं, तथा च नास्त्यतिः—
वक्ष्येवदिति ॥] फितीत्यपेक्ष्यत इति । तेनाजादौ हजादौ च
सानान्येन निहितलेशेपस्यानादौ ऋति लोपोऽपवाद इति अन्तरेणापि
इदमपि सिद्धमिति उपपन्नमपेक्ष्यते । परे तु भाषितेऽपि पूर्वोक्त-
न्यासेनैव सिद्धे इदमप्यस्य पारितोष्याभावात्तत्र शापवत्त्वमिति
चिन्त्यते । तस्मादत्र शापकोप-यासपरो ग्रन्थ आचार्यदेहीत्यस्य ।
‘भवतीह विप्रतिषेधः’ इत्येव सिद्धाःपुनिकः, इमोरसिद्धत्वेऽपि
ग्रन्थवचनाहानिरित्याद्यनेन । उभयोः परस्परमसिद्धान्तोपपन्नं,
नेवावशा सर्वथा शङ्क्योदभावः । विप्रतिषेधस्यैव च यथोद्दिष्टपक्ष
एव, कार्यवाक्यत्वेऽपि शङ्क्यसिद्धिसामान्योदसिद्धत्वयो वेति उत्तर-
मिह्याह ॥

(१२७८ विकल्पविधिस्तम् ॥ ६ । ४ । २ भा. ८)

३०४३ सनः क्तिचि लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ४५ ॥

(अन्यतरस्याग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

इहान्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

कथम् ?

‘सनः क्तिचि लोपश्च’ आत्वं च विभाषेति ॥

(प्रदीपः) इह रूपत्रयं साम्यं—सातिः, घतिः, सन्ति-
रिति । तत्र ‘सनः क्तिचि लोपश्च’ इत्येतावति सूत्रे ‘ये विभाषा’
इत्यतो विभाषाग्रहणानुरागं चिह्न्यतीति मत्याऽह—इहेति ॥

(उद्घोषः) अन्यतरस्याग्रहणप्रत्याख्यान इति सिद्धिं दर्श-
यति—इदेति ॥

(लोपपदस्यापि प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अपर आह—सर्ध एवायं योगः शक्योऽयमुक्तम् ।

कथम् ?

इह लोपोऽपि प्रकृतः, आत्वमपि प्रकृतम्, वि-
भाषाग्रहणमपि प्रकृतम् । तत्र केवलमभिसम्पन्ध-
मात्रं कर्तव्यम्—सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च
विभाषा ॥

(प्रदीपः) सर्वे एवायमिति । ‘सनः क्तिचि’ इत्येव ।
लोपस्य प्रकरणविरुद्धत्वात् लोपशेषापि न वक्ष्यमित्यर्थः ।
बहूनां पदानां प्रत्याख्यानार्थं ‘सर्ध एवायं योगः’ इत्युच्यते ॥

(उद्घोषः) ननु सर्वस्य योगस्य प्रत्याख्याने लोपादिविधिः
कुतो कथ्येऽत आह—सनः क्तिचीत्येवेति ॥ यत्र तर्हि सप्तचन्दो-
ऽनुपपन्न इत्यत आह—बहूनामिति । [तथा च सप्तचन्दोऽन्यद-
बहुत्वपरः, सर्वः पटो दन्त्य इतिवत् । पदस्य बहुत्वयोऽप्ययोगो न
नार्थः, किन्तु स्वप्राचय इत्यर्थो बोध्यः । अत्र ‘अपर’—इत्यनेना-
हतिः युजिता । तद्विषयं तु लोपस्य प्रकृतत्वेऽपि विच्छेदान्मभ्युक्तमितिः
स्यादिति शङ्क्योदवतो शानयोदवत्प्रत्ययमिति तत्कृताऽनन्तरकितो
लोपोभावात् ‘अस्य’ इति प्रधानपरामर्शेऽयमुक्तमिति बोध्यम् ॥]

(१२७९ अधिकारस्तम् ॥ ६ । ४ । २ भा. ९)

३०४४ आर्धधातुके ॥ ६ । ४ । ४६ ॥

(अधिकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(प्रदीपः) अथ द्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकानिमित्ता
आदेशा इदेव कस्यालोपः ? एवं हि द्विर्धातुकप्रहणं न
कर्तव्यं गम्यति । नैवं शक्यम् । आभाच्छास्त्रोपे कार्यं तेषाम-
सिद्धत्वप्रसङ्गात् । तत्तथास्त्यादेशस्य भुवो युक्तं न स्यादनादे-
रास्येन तु स्यात् । तथा च वक्ष्यदुरित्यादौ क्याचोऽसिद्धत्वा-
लोपाग्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) असिद्धत्वप्रसङ्गादिति । परेनेते द्वितीयाध्याये
कर्तुं शक्या इत्यपारम्भम्, असिद्धत्वोपापत्तेः ; आर्धधातुपक्षे ॥

१ ‘असिद्धत्वापक्षोपा’ इति क. पाठः ॥

२ इत्येनेति । एते—यथाध्यायविहिता इत्यर्थः ॥

३ असिद्धत्वापक्षोपस्येति । ‘वर्तमाने’ इत्यत्र शिञोपे कर्तव्ये विपण्डि-
टोपसिद्धत्वं न स्यात् । चक्षुरेणैव चक्षित इत्यप्येतद्वत् ॥

४ आहूतप्रत्याख्यानपक्षेति । यत्र च मयवीक्षणपदमिति तत्त्वेन इहानि-
वृत्त्याया बुद्धिः स्यादिति यावत् ॥

१ ‘तत्त्वराजारी लोप’ इति ख. पाठः ॥

२ [] पतञ्जलिटीकोट्योः उ उक्ते एव ॥

३ ‘इति लोपापवाद’ इति ख. पाठः ॥

४ ‘विभाषति’ इति ख. उ उ उ पाठः ॥

५ [] पतञ्जलिटीकोट्योः उ उक्ते एव ॥

६ ‘भवतीह’ इति ख. पाठः ॥

(अधिकाराक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरार्थधातुनाधिकारस्य प्रयोजनानि ?
(प्रदीपः) कानि पुनरिति । कानिविदन्यथाऽपि
सिध्यन्तीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) कानिविदिति । यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ॥

(अधिकारप्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

अतो लोपो यलोपश्च

णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आल्लोप ईत्वमेत्वं च

चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥ १ ॥

(भाष्यम्) अतो लोपः—चिकीर्षिता, चिकी-
र्षितुम् ।

१ आर्द्धधातुक इति किमर्थम् ?

चिकीर्षति ॥

(प्रदीपः) चिकीर्षतीति । अकारोच्चारणं तु संनः
'प्रतीपिषेति' इत्यादौ द्विवचनाय स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु सनोऽकारोच्चारणसामर्थ्यालोपो न अनि-
ष्यतीत्यत आह—अकारोच्चारणं विवति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्यन सनोऽकारलोपः,
शपोऽकारस्य ध्वणं भविष्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

शपं एव तर्हि मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) शप एव तर्हि । शपेविधानं तु प्रत्यय-
लक्षणेन गुणायपं स्यात् । 'अतो दीर्घो यमि' इत्यस्य सर्वत्राकार-
लोपे षोऽपकाश्च इति चेत्, पर्यनादतो लोपं याधित्वा
'पचाय' इत्यादौ प्रवर्तते । तत्र च कृतार्थमनुपदेशादस्यैवापानु-
पादनासम्भवात् शपं सर्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य ॥

(उद्घोतः) [शपे—एषोऽप्यर्थः] गुणायपमिति । 'भवत्' इत्यादौ गुणाय, कपवीत्यादावशिरीत्याचप्रतिषेधार्थं, छीवतीत्यादौ
लोपार्थं चेति शेषम् ॥ यचनादिति । सर्वत्रलोपकारोच्चारण-
सामर्थ्यालोपाभावे द्वय चरितार्थावाचिन्त्यमिष्य । अत्रापभा-
दानुशासनमपि तत्रैव चरितार्थं बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्याप-

यति—नानेन शपोऽकारस्य लोपो भवतीति, यद-
यमदिप्रवृत्तिभ्यः शपो लुक् शास्ति ॥

(ज्ञापकाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । कार्यार्थमेतत्स्यात् । वित्तः,
मृष्ट इति ॥

(प्रदीपः) कार्यार्थमेतत्स्यादिति । प्रत्ययलक्षणप्रति-
षेधार्थमित्यर्थः ॥

(प्रकारान्तरेण समाधानभाष्यम्)

यच्चर्हि आकारान्तेभ्यो लुक् शास्ति—याति,
याति ।

अस्त्येव । अस्त्येव शपो लुक् शास्ति । अस्ति ॥

(प्रदीपः) यच्चर्हि । यदि शपोऽतो लोपः स्यात्
या-ना-प्रभृतय आकारान्ता भूवादिव्येव पठेरन् न त्यदादिषु,
लुक्लोपयोक्तव्यं विशेषाभावात् ॥

ननु शिवपा चोयमिदम्, पाठस्यावश्यकत्वं व्यत्वात् । नैष
लोपः । विशेषकार्यार्थत्वाद्विशिष्टगणपाठस्य ॥

ननु याती ब्राह्मणी शान्ती ब्राह्मणीत्यादौ 'शप्स्यनोर्नि-
त्यम्' इति प्रत्ययलक्षणेन विलो नुम् मा भूदित्येवमर्थं लुग्विधानं
स्यात् । नैतदस्ति । समता लोपे यदत्र तस्य कार्यं प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधो न च नुमायमस्त्याश्रयस्य कार्यमिति लुक्पि क्रियमाणे
प्रत्ययलक्षणप्रसङ्गः । सर्वत्र च शपोऽतो लोपे विशायमाने
'शप्स्यनोर्नित्यम्' इत्यत्र प्रत्ययलक्षणं भूतपूर्वविज्ञानं वाऽऽध-
वणीयमिति नास्त्येव लुक्लोपयोर्विशेष इति ज्ञापक एवाकारा-
न्तानामन्येषां चागुणवृद्धिआत्मानमद्वेष्टाद्यादीनामदादिषु पाठः
सर्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य । कथं तर्हि 'मावी कृते' इत्यादौ
प्रत्ययलक्षणेन नुय भवति ? शपाऽकारस्य विशेषणात्, शपो
योऽकारस्यदन्तादशादुत्तरस्य सन्तुम् भवतीति । न च यपि
लोपे शपोऽकारः सम्भवति ॥

(उद्घोतः) शिवपाचोयमिति । उद्घातो नीता सीधा
शिवपायुक्ते स्वापिवेदीति केनविदुक् कश्चिदप्यपि—'उद्घातोरेषु सायु
किं शिवपाऽनुत्पेन' इति, यदपि चोचमित्यर्थः ॥ विशेषकार्यार्थ-
त्वादिति । तदभावे ॥ भ्यादिपाठ एकोविध इति भावः ॥

नित्यो नुम्मा भूदिति । किं तु 'आच्छीनदो'— इति रिदरा
एव यथा स्मादित्यर्थं पाठः । स्मादिति न शपक इति भावः ॥
उत्साहस्येति । उरत्र पाठः । इदं च उर-उत्साहस्य कार्यमिति
भावः ॥ ननु उपनातो लोपे 'शप्स्यनोर्नित्यम्' इत्यस्य का मर्धिरप

यति ॥

१ यद्यप्यप्य-अतो लोपो भवतीति शोषितारसामर्थ्यात् ।

२ [] यद्यप्यप्य-अतो लोपो भवतीति शोषितारसामर्थ्यात् ।

३ यद्यप्यप्य-अतो लोपो भवतीति शोषितारसामर्थ्यात् ।

४ 'यद्यप्यप्य-अतो लोपो भवतीति शोषितारसामर्थ्यात्' इति भावः ॥

इति च. पा. ४

१ प्रतीपिषीति । कानिविदिति प्रश्नः यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ।
२ यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ।
३ यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ।
४ यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ।
५ यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ।
६ यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ।
७ यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ।
८ यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ।
९ यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ।
१० यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ।

आह—सर्वत्र चेति ॥ उपपन्नोरादिति न्यासवाने प्रत्यक्षगुणा-
सम्भवादाह—भूतपूर्वति ॥ भाषे आकारग्रहणमुपलक्षण-
मित्याह—अन्येषा चेति ॥ अद्वहमिति । इत्यग्रहणस्य आप्तत्वं
चिन्त्यम् । तत्र धनेन शपो लोपे तस्यासिद्धत्वादनुनासिकोपधा-
लोपयोपरोक्तं क्व आह्वयत्वात् । असिद्धत्वमनिलमिति वाऽऽद्यः ॥
कथं तर्हि । नु के लोपे च गृह्यन् ॥ शपो योऽकार इति ।
एषा च वर्णाश्रयत्वात् प्रत्यक्षगुणमिति भावः ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वृक्षस्य । अतो लोपः
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वृक्षस्येति । प्रागेव स्यादतो लोपः, भूत-
पूर्वगत्वा तु स्यादेव । ननु परत्वात् स्यादेवो भविष्यति,
एतं कृते सतिपातपरिभाषयाऽतो लोपो न भविष्यति ।
उच्यते—कदायेति निर्देशेनानिलत्वग्रापनादनुपस्थानादस्याः
परिभाषायाः स्यादेवातो लोपः ॥

(उद्योतः) प्रागेवेति । इदं चिन्त्य, स्यादेवस्य परत्वात् ।
[उभयोर्गुणग्रहणौ स्यादेवेन लोपनिमित्तानन्तर्याविधातेऽपि]
अतो लोपेन स्यादेवनिमित्तानन्तर्याविधातद्वि विप्रतिषेधः । सूर्य-
त्परे समस्य उपदेशकारान्त इति बोध्यम् ॥ भूतपूर्वति ।
सामप्यादिति भावः ॥ 'पार्क' इति च प्रत्युदाहरण बोध्यम् ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

यलोपोऽपि प्रयोजनम्—वेभिदिता, चेछिदिता ।
आर्धधातुक इति किमर्थम् ?
वेमिद्यते । चेछिद्यते ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

णिलोपः प्रयोजनम्—याज्यते, पाच्यते ।
आर्धधातुक इति किमर्थम् ?
पाचयति, याजयति ॥

(प्रदीपः) पाचयतीति । णिज्विधानं तु प्रत्यक्ष-
गार्थं स्याद्विद्यार्थं च—पाचयितेति ॥

(उद्योतः) प्रत्यक्षगुणार्थमिति । तेनोपपाद्विद्विदिः ॥
इत्यर्थमिति । अन्यथा 'एकाच' इति प्रतिषेधः स्यात् । सति
चेति 'अनिदि' इति प्रतिषेधाग्निलोपो नेति बोध्यम् ॥

१ भाष्य आकारग्रहण—'यच्छिह आकारान्तेभ्यो ङ्क स्याति'
इत्यत्र ॥

२ 'वृक्षस्य, वृक्षस्य' इति क. ख. पाठः ॥

३ [] अत्रलोपे मन्थो उ. पुस्तक पत्र ॥

४ ननु वृक्षग्रहणस्यमुपलक्षणे उपदेशकारान्तस्य चोप-
पत्त्यतिषेधे तस्य कथमुपदेशकारान्तमित्यत आह—यस्यसतिपक्ष इति । समसस्य-
मप्युदाहोर्वेदितं प्रत्ययः, अत्र सति 'आर्धधातुके' इत्यधिकारे 'आर्धधातु-
कोपदेशे' इत्यर्थः ॥ तद्विपरिवर्त्ये च 'उपदेशकारान्त' इत्यर्थः ॥

५ पाठ इति चेति । ननु वृक्षस्येव स्यादेवस्य परत्वेन पूर्व ग्रहणो-
पपत्तिपरिपाशा नातो लोप इति आर्धधातुकाधिकारस्य प्रत्युदाहरण पाठः

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

आलोपः—ययतुः, ययुः वयतुः, वयुः ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

यान्ति, यान्ति ॥

(प्रदीपः) यान्तीति । ननु आऽभ्यस्तयोरेवातः सार्व-
धातुके, नान्यस्य—इत्येवं नियमादत्र न भविष्यति । विपरीतोऽपि
नियमः स्यात्—सार्वधातुके एव आऽभ्यस्तयोः—इति र्ययतु-
रित्यादौ न स्यात् । आग्रहणमुत्तरार्थं स्यात् ॥

(उद्योतः) ननु आऽभ्यस्तयोरिति । भजारी क्रिति
सार्वधातुकेऽप्यनेव सिद्धिरियं नियमार्थमिति भावः ॥ नन्वन र्हे
आग्रहणं न्यर्थं स्यादत आह—उत्तरार्थमिति । 'हृनीरे' इत्यादा-
वीरार्थमिति भावः ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

ईत्यम्—दीयते, दीयते ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

अदाताम् । अधाताम् ॥

(प्रदीपः) अदातामिति । ऊह, ताम्, 'गातिस्माडु-'
इति सिचो लुक् ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

एत्वम्—लेयात्, स्लेयात् ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

आयात् । आधाताम् ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

चिण्वद्गायश्च सीयुटि ।

चिण्वद्गावे सीयुटि किमुदाहरणम् ?

कारिपीट, हारिपीट ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

क्रियेत, ह्रियेत ।

नैतदुदाहरणम् । यका व्यग्रहितत्वात् न भविष्यति ।

इदं तर्ह्युदाहरणम्—प्रस्तुयीति ।

इदं चाप्युदाहरणम्—क्रियेत, ह्रियेत ।

ननु चोक्तं—यका व्यग्रहितत्वात् न भविष्यतीति ।

यक एव तर्हि मा भूदिति ।

किञ्च स्यात् ?

वृद्धिः, वृद्धौ कृतायां युक् प्रसज्येत ॥

इति बोध्यमिति भावः । पाठ इत्यत्र दुर्भक्त्ये परलोकात्स्य लोपात् स्यात् ।

१ 'णिलोपः—पाच्यते, याज्यते ।' इत्येव च पाठः । 'णिलोपः प्रयो-
जनम्—कारण्य, हारण्य' इति क. पाठः । 'णिलोपः प्रयोजनम्—पाच्यते,
याज्यते, कारण्य, हारण्य' इति ख. पाठः ॥

२ 'किमर्थम् ? कारण्य, हारण्य' इति क. पाठः । 'पाचयति,
याजयति, कारण्य, हारण्य' इति घ. पाठः ॥

३ 'तथा च ययतु' इति द. ख. पाठः ॥

४ 'पक्षे—आग्रहणे व्यर्थ' इति य. च. पाठः । 'आग्रहणं कर्तव्यं स्यात्'
इति व. पाठः ॥

५ 'प्रस्तुयीति' इति ड. पाठः ॥

(प्रदीपः) प्रस्तुवीतेति । कर्मकर्तरीदमुदाहरणम्, तत्र यकः प्रतिपेधात् । कर्मणि तु प्रस्तुयेतेति भाव्यम् । ननु चिणोऽपि प्रतिपेधाकथं चिण्वद्भावः । एवं तर्हि भावकर्मणो-
धिगदर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्ग इत्याशयः ॥

असमाधसोदाहरणान्तरमाह—इदं चापीति । येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरी चिण् प्रतिपिष्यते तेषां चिण्वद्भावस्यापि निषेधः ॥

वृद्धिरिति । एतच्च 'प्यहोपौ—' इत्याद्यनपेक्ष्योक्तम् । अत्र हि चिण्वद्भावादतो लोपोऽपि प्राप्नोति वृद्धिश्च । यावादभ्यो हि ऋपो लुगिधातोः सार्वधातुकेऽतो लोपानावो ज्ञापित इति स्थाप्रयोऽतो लोपो ना भूत्, चिण्वद्भावविशि तस्य दर्शनात् स्यादेव । भाष्यकारेण तु प्राप्तिमात्रं वृद्धेराश्लोक्तम् । अथवा दोषोपलक्षणं वृद्धिः, अतो लोपेऽपि रूपसिद्धिप्रसङ्गात् । उदौ कृतयो 'आहुण्' च प्राप्नोति युष्च, तत्र वार्णादाञ्च यवीय इति युक्तप्रसङ्गः । इदं प्रसङ्गस्तु विशेषाभावाज्ज्ञेयः ॥

(उद्घोतः) [विधिलिङि म्यवधानाश्लेषोऽप्येनाह—भाष्ये-
कमिति ॥ नैवदुदेति । मःपुत्राहरणमित्यर्थः । यवमप्रेषि ॥] ननु ज्ञोतेः परलेपदित्वात्वेन कर्तरी रूपं, नापि कर्मणि, यवप्रस-
ङ्गादिति कथमिदमत आह—कर्मकर्तरीति । तत्र 'न बुद्धसुनमां'
इति यवप्रतिषेधः ॥

असमाधाते बीजमाह—येभ्य इति । वस्तुत इदं चिन्त्यम् ।
चिन्त्यप्रतिषेधे चिण्वद्भावप्रतिषेधे मानामावाहित्वाहः ॥

अनपेक्ष्येति । तदपेक्षया तु वृद्धिं नापिधाऽप्यारोपेन भाष्यम् ॥
ननु यावादभ्यो लुगिधातेश्चोपाभावः सार्वधातुके ज्ञापित इति कर्मनेतव्यासित आह—यावादभ्य इति ॥ स्याध्ययः—
सार्वधातुकाशयः ॥ ननु चिणि जतो लोपाविधानाकथं चिण्वद्भावा-
प्राप्तिर आह—चिणि तस्येति । अदन्वाचिण्ययोगस्यानभिधा-
नायिनि तस्यादर्शनमित्यर्थे ॥ ननु वृद्ध्याहुण्प्राप्तेः कृतो युवप्रस-
ङ्गोऽन आह—वृद्धाविति ॥ चिण्वद्भावादित्प्रसङ्ग इति कृतो नोक्त-
मव आह—इदं प्रसङ्गसिद्धयति । सीयुदादेरिति सजोऽने सवर्णदीर्घे
निषेधाभावा इति भावः ॥

(१२८० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १०)
३०४५ अस्जो रोपधयोरमन्यतर-
स्याम् ॥ ६ । ४ । ४७ ॥
(रमागमाधिकरणम्)
(रमागमस्थाननिर्धारणभाष्यम्)
अयं रम् रेफस्य स्थानं कस्माच्च भवति ?

१ [] अत्रको धातो र. युष्म १६ ॥
२ 'यारं पातुह्यस्ये ज्ञापि' इति घ. पाठः ॥
३ 'ननु चिण्वद्भा' इति घ. पाठः ॥
४ 'येभ्यो भव्ये रेपु' इ—यवप्रादाह इति ॥
५ 'प्रयुज्यते—रम्य' इति घ. पाठः ॥
६ 'ननु तु युष्म' इति घ. पाठः ॥
७ 'चिण्वद्भावा'—रम्येति ॥
८ 'आहुण्' इति घ. पाठः ॥

'मिदचोन्यात्परः' (११।४७) इत्यनेनाचामन्त्या-
त्परः क्रियते ।

रेफस्य तर्हि अचणं कस्माच्च भवति ?
प्रयुच्चारणसामर्थ्यात् ।
भारद्वाजीयाः पठन्ति—
"अस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम् विधीयते ।"
इति ॥

(प्रदीपः) वादेशान्तराणां स्थानितुल्यदेशानां दर्शनात्
पृच्छति—अयं रमिति । रेफप्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुपधाया
अपीति बोद्धव्यम् ॥

रेफस्य तर्हाति । स्थानान्तरे प्रहतेन रमाऽनितिवर्तितस्यात् ॥
प्रयुच्चारणसामर्थ्यादिति । 'रोपधयोः' इति स्थान-
पठ्या तयोत्र विषयेऽप्रयोगः प्रतिपाद्यते । रोपधयोः प्रसङ्गे
रम् प्रयुज्यते रोपधे न प्रयुज्यतेत्यर्थं रम् प्रयुज्यमानो मित्रवाद-
चोऽन्त्यात्परो भवतीति वाक्यार्थः सम्पद्यते । यस्तु देशान्तरे
नास्ति विधानं स स्थानिदेश एव भवति, तत्र प्रहणे तस्य विधा-
नात् विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसङ्ग इति तद्देशेनैवादेशेन भाष्यम् ॥

भारद्वाजीया इति । ये हि 'सचः क्विचि लोप—' इत्यतो
लोपप्रहणमतुर्वर्त्य रोपधयोर्लोप रमागमं धान्यतरस्यो विदधति ॥

(उद्घोतः) उपधाया अपीति । एवं च पदोपेन तत्तत्स्थाने
प्रसङ्ग इति भावः ॥

'प्रयुज्यते—इति' इत्यन्तेनैतत्सूत्रमाग्रीयमभान्तरावार्थार्थं दर्श-
यित्वा 'मिदचः—' इति परिभाषैकवाक्यतया महावाक्यार्थं दर्शयति—
रमित्यादिना ॥ मित्रादिति । मित्रेन स्थानिदेशाय बाध्यस इति
भावः ॥ आदेशस्य स्थानिदेशत्वे हेतुमाह—मिष्टादित्येवमेति ।
यदेवे स्थानिनः प्रसङ्गस्त्वदेश पदार्थोचित्यादिति भावः ॥

स्थानपेक्षीनिदेशान्दन्त्यदेशस्येति तत्रिष्टित्युपपन्नसंवादेन इदं
यति—भारद्वाजीया इति ॥

(६५४४ विप्रतिषेधोपसंख्यानकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अस्जादेशात्सम्प्रसारणं
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्जादेशात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन
भवति ।

अस्जादेशस्यावकाशः—भ्रंशं, भ्रष्टम् ।
सम्प्रसारणस्यावकाशः—धृजति ।
इहोभयं प्राप्नोति—भृष्टः, भृष्टयानिति ।
सम्प्रसारणं भवति विप्रतिषेधेन ॥

१ 'प्रयुज्यते इत्यनेन' इति घ. पाठः ॥
२ 'मिदचोन्यात्परः' इत्यनेन वापि दर्शयते ॥
३ 'यारं पातुह्यस्ये' इत्यनेन वापि दर्शयते ॥
४ 'मिदचोन्यात्परः' इत्यनेन वापि दर्शयते ॥
५ 'प्रयुज्यते' इत्यनेन वापि दर्शयते ॥
६ 'मिदचोन्यात्परः' इत्यनेन वापि दर्शयते ॥
७ 'मिदचोन्यात्परः' इत्यनेन वापि दर्शयते ॥
८ 'मिदचोन्यात्परः' इत्यनेन वापि दर्शयते ॥

(प्रदीपः) शृजतीति । आर्षधनुकाधिकारादन रमो-
प्रसन्न ॥

(उद्घोषः) माथे—भर्षा भर्षमिति । कित्ताभावाद्य
सम्प्रसारणप्रसन्न इति भावः ॥

(विप्रतिपेधाक्षेपे यातिंकायवरणमाध्यम्)

स तद्धि पूर्वविप्रतिपेधो यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः ।

(१५४५ विप्रतिपेधाभायोपपादकवाचिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ रसोर्वयंचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रसोर्था न भवतीति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) रसोरिति । साक्ष्यस्य रेफस्य सकारस्य च
श्रृङ्गव्यो वाऽऽदेशः । तत्र कृतेऽङ्गिति गुण प्रवर्तते—भङ्गेति ।
श्रृङ्गाराभावपक्षे तु—भङ्गेति । किति तु श्रृङ्गान्दे—शृङ्गमिति
भवति । तदभावपक्षेऽपि सम्प्रसारणे सति—शृङ्गमिति नार्थ
पूर्वविप्रतिपेधेन ॥

(उद्घोषः) (माथे) रसोरिति । रस इति निर्देष्टे 'मलोऽन्त्यस्य'
प्रसङ्गादसोरिति दिवचननिर्देशः ॥ साक्ष्यस्येति । रेफमात्रस्य कैपदे,
नकारे यमि भङ्गेत्येव स्यादिति उद्दिष्टानानर्थक्यं स्यादिति भावः ॥

(न्यासान्दरेऽपि विप्रतिपेधावश्यकत्वमतिपादकमाध्यम्)

रसोर्वयंचने सिचि वृद्धेर्भ्रञ्जदेवशो यक्तव्यः ।
वृद्धौ कृतायामिदमेव रूप स्यात्—अभ्राक्षीत् । इदं
न स्यात्—अभ्राक्षीत्—इति ।

सर्वथा ययं पूर्वविप्रतिपेधाद्य मुच्यामहे । सूत्रं
च भिद्यते ॥

(नदीपः) इतरोऽन्त्यापि पूर्वविप्रतिपेधो यक्तव्य इति
मुल्लस्य प्रतिपादयन्नाह—रसोरिति । अस्येति सिचि श्रृङ्गान्
विकल्पित बाधित्वा परत्वाभिलक्ष्य इत्यन्तलक्षणा वृद्धिः प्रामो-
दीति श्रृङ्गाभावात् । पूर्वविप्रतिपेधो यक्तव्य एव । तेन रूपद्वय
विरुद्धाति—अभ्राक्षीत्, अभ्राक्षीति ॥

ननु नभान्नो निल, कृतायामपि उदावेकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वात् प्रसङ्गात् । वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्य प्राप्तिप्रसङ्गादनिला ।

१ भाष्यमन्येति व च उ पाठः । वस्तुतस्तु कुष्ठलक्षणरूपस्य भाष्यस्य
पर्यन्त इत्येवमात्रेण क, उ न पुस्तकं वार्तिकभावेन चात्र तद्वेगोद्धेकः ॥

२ अलोऽन्त्यस्य प्रपञ्चादिति । 'गानधकेऽलोऽन्त्यसिधिरसंभ्यात्-
विभो' इति परिभाषा तु नास्तीति भावः ॥

३ 'अकारे अकारे परे यमि' इति च पाठः ॥

४ नर्थक्यं स्यादिति । तेन बाधितकृते विवक्षित इति सूचितम् ॥

५ 'रसोर्वयंचने सिचि वृद्धेर्भ्रञ्जदेवशो' इत्येव यार्तिकभावः च उ च
पुस्तकेऽपि गच्छते । क, अ उ पुस्तकं कुष्ठलक्षणरूपस्य भाष्यस्यानुपपत्त्या च
नेतव्यमिति गृहीतम् ॥

६ 'नरस्य प्रसङ्गात्' इति क, उ पाठः ॥

७ राजकीयमिति । अत्र हि रथानिचक्रावेव बाधितभाषिल यथा कि-
ञ्चि न भवति तथा कृतयामपि वृद्धौ रथानिचक्रावेव रथं च न समवर्तीति

अत्राद्वैरेकत्वाच्चास्ति वृद्धे- शब्दान्तरस्य प्राप्त्याऽनित्यत्वमिति
द्वयोर्निलयो परत्वाद्विप्रसन्नः । अन्तरङ्ग श्रृङ्गाभाव इति चेत्;
न सिध्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापयिष्यते । रम्भावे तु क्रियमाणे
परत्वाद् वृद्धौ कृतार्था पुन प्रसन्नविज्ञानात् रमि सति सिद्धम्-
अभाषादिति ॥

(उद्घोषः) एकदेशविकृतस्येति । 'रानंतीयम्' इत्यादावपि
स्थानिवद्भावाभावापि चोक्तिसिद्धमनुपपत्तिरुद्घातमूलकैकदेशविकृत-
न्यायेन रत्यनिति भावः ॥ शब्दान्तरस्येति । कृते श्रृङ्गारस्य, अकृते
श्रृङ्गारस्येति भावः ॥ जातिप्रकाराभेदेन परिहरति—अत्राकृतेरिति ।
वस्तुतः श्रृङ्गारस्यापि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम् । कृताऽकृतप्रसन्न-
मानाश्रयणे तु द्वयोरपि नित्यत्व बोध्यम् । तस्माद्वृद्धौ कृतार्था पुन-
प्रसन्नविज्ञानादृभावेऽपि कृते लक्ष्यस्येति न्यायेन पुनर्वच्यमात्रौ
'अभाक्षीत्' इति न सिध्येत् । शृङ्गारयो 'अभ्राक्षीत्' इति सिध्येत्
'अभाक्षीत्' इति न सिध्येदिति भाष्यार्थ इति बोध्यम् ॥ अन्तरङ्ग
इति । आश्रयानुसंगत्याश्रयत्वात् । वृद्धिरतु परलोपदमप्येकवृत्ति इति
बहिरङ्गमिति भावः ॥ न सिचितीति । 'अयं निषेध उभयोरप्यनित्यत्व
एव, निषिद्धिप्रमाणस्य सञ्जातीयपक्षेऽप्यनित्यत्वात्' इति तु नाश्रितम् ।
'इदो गुणवृद्धी' इति सूत्रे भाष्य उक्तात्वात् 'ज्ञापितम्' इति वक्तुं
शुक्लम् । अत्र तु भाष्ये कपीद न दृश्यते इति ध्येयम् । बहुस्थानि-
कत्वेनास्यापि बहिरङ्गत्वम् । अत्र एव 'न सिध्यन्तरङ्गम्' इत्यस्या-
भावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये ॥ ननु रम्भावनन्तरेऽप्यत्र पूर्वविप्रतिपेधं ज्ञा-
न्यत्वं । अन्यथा परत्वाद् वृद्धौ वृद्धवित्यायेन ॥ न स्यादेव आह—
रम्भावे इति । तत्र रम्भाकारादुत्तर इति सिद्धमिति भावः ।
इदमुपलक्षणम्, वराभूतस्य इत्यत्र नित्यतया जडयथवगर्भं 'श्रृङ्गाभा-
वप्रसन्नं पूर्वविप्रतिपेधेन' इत्यस्याप्यवश्यत्वात् । किञ्च—अपि-
छिदि श्रृङ्गावेऽस्योपात्तरत्वेन कित्ते गुणाभावे वृद्धमनुदिति स्यात्,
रम्यते तु वरभङ्गुरिति, तत्सिद्धयर्थं देव कार्यं । न च सन्निपातपरि-
भाषयाऽत्र न दोषः । शब्दतोऽर्थतो वाऽसाकित्तसन्निपातलक्षणत्वा-
भावात् । 'सर्वं चेद 'सूत्रं च' इति चेत् न सगृहीतं माथे ॥

(विप्रतिपेधप्रत्याख्यानमाध्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं—भ्रञ्जदेवशान्तस्य सारणं पूर्वविप्र-
तिपेधेन—इति ।

प्रसङ्गाद्विकृतन्यासाश्रयणम् ॥

८ वरीशृङ्गयत् इत्यत्र नित्यत्वमिति । रसोर्था श्रृङ्गचरमित्यस्य नित्यतया
वरीशृङ्गयो—अश्रृङ्गवर्ति कृते इत्यवयवत्वं । श्रृङ्गावत्प्रसन्नाराण निमित्तपे-
नलस्याभावे बहिरङ्गस्य भवणं प्राप्नोति तत्र चरप्रश्रवणार्थं ऐक्यत्वमिति
भावः ॥ 'वरीशृङ्गयत्' इति उ च पाठः ॥

९ अभाषा उपसारात् पूर्वविप्रतिपेधेनैकस्याश्रयणे दोषमाह—अपि छि-
दीति । तद्व्याकरणे हि अपिछिदि परतः 'वभ्रञ्ज-अनुद' इत्यत्र कणाव
बाधित्वा यमसारात् स्यादिति वस्तुतस्तु सारणम् । तत्र श्रृङ्गावेऽस्योपात्तर-
त्वेन किञ्चात् गुणाभावे प्रात वृद्धमनुदिति स्यादित्यस्य ॥

१० सर्वं चेदिति । 'सूत्रं च भिद्यते' इति भाष्यमवयवकारेण उच्येत-
तत्प्राप्तमिति भावः ॥

इदमिह सम्प्रथार्यम्—भ्रस्जादेशः कियतां सम्प्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम्?

परत्वात् भ्रस्जादेशः । नित्यत्वात्सम्प्रसारणम्, कृतेऽपि भ्रस्जादेशो प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

भ्रस्जादेशोऽपि नित्यः । कृते सम्प्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेऽपि प्राप्नोति ।

कथम्?
यो सावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेऽपि प्राप्नोति ॥

अनित्यो भ्रस्जादेशः । न हि कृते सम्प्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम्?

न हि वर्णकदेशा चर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ।
अथापि कथंचिद्गृह्यन्ते, एवमन्यनित्यः ।

कथम्?
उपदेश इति वर्तते । तच्चावद्यमुपदेशग्रहणमु-
पदेश्यम्—वरीभूज्यत इत्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) योऽसावृकारे रेफ इति । ननु च ऋका-
रावयस्य रेफस्य रम् क्रियमाणः कथमन्यादयः परः स्यात् ?
मा भूदन्त्यादयः परः । तत्र विषये आदेशो भविष्यति ।
मित्रपन्तु भर्तृसादौ सावकाशम् ॥

उपदेश इति वर्तते इति । भ्रस्जेरुपदेशे यो रेफस्त-
स्याने रम् भवति । न च ऋकारावयस्य उपदेशे भ्रस्जे रेफो
भवति । वरीभूज्यत इति । तन्मध्यपतितत्सद्ग्रहणेन गृह्यत
इति रेफो रेफो भ्रस्जेर्भवतीति सम्प्रसाः । भ्रस्जेरुपदेशे तु
नासौ रेफ इति इमभावः । 'अनन्यस्यकारे—' इत्येतन्नु प्रयो-
जनभाषाभिरिति ॥

(उद्द्योतः) ननु चेति । उद्द्योतवरेफस्य वृषभिक्षायोगा-
द्वारात्वेन रमा मिश्रितयोन्मूल्यमभावात्स्लादयः परो न स्यादिति
प्रसङ्गः ॥ एतत् विषये—सम्प्रसारणविषये ॥ आदेशो भविष्यतीति ।
स्फानिस्तानदश आदशो भविष्यतीत्यर्थः । तन्मध्यपतितत् इति ।
ननु द्विप्रयोगे द्विचने द्वयोः प्रत्येकं तस्मैऽपि न समुदायस्य तत्त्व-
मिति नेष्टव्यायावसरः । अत एव 'दयते—' इति चने 'अस्तिद्वि-
ष्ट' इति उपस्थाप्यते । नूतने कृतेऽस्यापि नश्यति भाष्यम् ।
अस्यापि नेष्टवरेन उद्द्योतवरेऽपि न एतत् एवमिति वृष्टिः, उप-
स्थापनेन व्यवधानाच्च—एति चने, अथापि कथंचिद्विस्तारिभाष्यत्वेन
देवगुह्यरमाऽशोपा ॥

(१२८१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ११)

३०४६ अतो लोपः ॥ ६ । ४ । ४८ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(६५३६ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ ण्यल्लोपावियङ्घ्यणुगुणवृद्धिदीर्घ-
त्वेभ्यः पूर्वविप्रतिपिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ण्यल्लोपावियङ्घ्यणुगुणदीर्घत्वे-
भ्यो भवतो विप्रतिपेधेन ॥

(णिलोपेयल्लोपावियङ्घ्यणुगुणदीर्घत्वेभ्यो भवतो विप्रतिपेधेन)

णिलोपस्यावकाशः—कार्यते, हार्यते ।

इयङ्गादेशस्यावकाशः—धियौ, धियः ।

इहोभयं प्राप्नोति—आटिटत्, आशिशात् ॥

ननु चात्र यणादेशेन भवितव्यम् ।

इदं तर्हि—अततक्षत्, अरक्षत् ॥

(प्रदीपः) यणादेशेनेति । 'एरनेकाच—' इत्यनेन ।
ततश्च यणा वाधनादियङ्घ्यः सम्प्रधारणगोचरत्वाभावात् ॥

(णिलोपयणोर्विप्रतिपेधप्रयोजनभाष्यम्)

यणादेशस्यावकाशः—निन्युः, निन्युः ।

णिलोपस्य च एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—आटिटत्, आशिशात् ॥

(णिलोपयणोर्विप्रतिपेधप्रयोजनभाष्यम्)

वृद्धेरवकाशः—सखायौ, सखायः ।

णिलोपस्यावकाशः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—कारयते—कारक, हारयते—
हारकः ॥

(प्रदीपः) सखायाविति । 'वृद्धेरुपेन्द्रो' इति
शाखातिदेशपक्षे वृद्धेरवयवकाशः, न तु कार्यातिदेशपक्षे—इत्य-
वसेयम् ॥

(उद्द्योतः) शाखातिदेशोति । तापक्षे हि सखायावित्यादौ
'अनो णिति' इत्येव वृद्धिः प्रवर्तते । तस्या एव च कारक इत्यादौ
प्राप्तिः । कार्यातिदेशे तु कारक इत्यादौ प्राप्तायाः 'अनो णिति'
इति वृद्ध्यांयनवकाशः स्यादिति यावत् । कार्यातिदेशेऽपि वृद्धि-
शासनकालं तस्मैऽपि भाष्यात्तत्त्वत इत्यन्ये ॥

(णिलोपयणोर्विप्रतिपेधप्रयोजनभाष्यम्)

गुणस्यावकाशः—चेता, स्तोता ।

णिलोपस्यावकाशः—आटिटत्, आशिशात् ।

इहोभयं प्राप्नोति—कारणा, हारणा ॥

१ 'कृतेऽपि सम्प्रथार्यम् प्राप्नोत्यकृतेऽपि' इति अ. ४. प. २ । 'कृतेऽपि
सम्प्रथार्यम् प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति' इति अ. ४. प. ३ ।
२ 'उपदेश इति वर्तते' इति अ. ४. प. ३ । 'उपदेश इति वर्तते' इति अ. ४. प. ३ ।
३ 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ । 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ ।
४ 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ । 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ ।
५ 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ । 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ ।
६ 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ । 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ ।
७ 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ । 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ ।
८ 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ । 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ ।
९ 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ । 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ ।
१० 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ । 'अतो लोपः' इति अ. ४. प. ३ ।

(प्रदीपः) गिलोपस्यावकाश आटिटदिति । नगो
गिलोपेन बाधितत्वादिति भावः ॥

कारणेति । ननु चात्रापि इत्यलोऽपवादः 'एरनेकान् -'
इति यत्र प्राप्नोति । परत्वात्तस्य गुणेन बाधनात्, गुणस्यापि पूर्व-
विप्रतिषेधागिलोपेन-इत्यलोपः । एकैकेन सह गिलोपस्य विचा-
रादियत्वादीनामन्यत्र मविषयोऽपि गिलोपस्यावकाश उपपन्नस्यते ॥

(उद्घोषः) नन्वादिटदित्यारो दणः प्राप्तेः कथनय गिलोप-
वच्छासोऽत आह-यम् इति । एवञ्च गुणगिलोपयोः रश्मिवा-
मवच्छास एवेति भावः ॥ तद्वदिति-एकैकेन सहेति ॥

ननु चात्रापीति । एवं च शास्त्रे यस्मिन् रश्मिस्तानमिति
भावः ॥ समाधेय-परत्वादिति ॥

(गिलोपदीर्घयोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

दीर्घत्वस्यावकाशः-चीयते, स्तूयते ।

गिलोपस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति-कार्यते, हार्यते ।

गिलोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(गिलोपे पूर्वविप्रतिषेधाक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । सन्त्यज्येते विधयः । एतेषु विधिषु
कृतेषु स्थानिचद्वायाणिग्रहणेन ग्रहणाहोपो भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) सन्त्यज्येते इति । ननु कारणा कारक इत्यादौ
शुण्डज्योः कृतयोरन्तर्गतत्वादयायोः कृतयोरन्त्यस्य गिलोप-
प्राप्नोति । वार्णादाह्न्य वलीय इत्यायावी बाधित्वा गिलोपो भवि-
ष्यतीत्यलोपः ॥

(उद्घोषः) अन्तरङ्गत्वादिति । वर्णमात्रावयवादिति भावः ।
नर्न सन्त्येते इत्यादि अन्यलोपः प्रसज्येतेत्यन्त भाष्यमेकदे-
श्युक्तिः । इत्यादिसंज्ञाकारवृत्तिगिरवस्य 'मोभगो-' इति वज्रवक्ष्य-
माणभाष्यरीत्याऽन्विचितेन स्थानिचद्वायेन निश्चयाऽलमात् । किं च
'गेरिति' इत्यस्य प्यन्ताह्न्य निर्दिष्टयमानो योऽन्त्यस्य लोप इत्यर्थे
इति 'यथाच-' इति वृत्तभाष्याह्न्येते । अथ चेयकि अन्यत्वा निर्दि-
श्यमात्रभावाच्चिद्वत्त्वाभावात् समुदायस्य चान्तरात्कारणत्वाभावेन
लोपाप्राप्त्याऽस्येकदेशुक्तिव्यमेतेनोक्तिमिति दिक् । गिलोपपूर्ववि-
प्रतिषेधे चानिदीति व्यापकम् । परत्वाद्गुणादीनां बाधनत्वं इदानीमपि
शुणेन नापि सिद्धे तद्वैयर्थ्यं उपपद्येतेति बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इयदादेशे हि दोषः स्यात् ।

किम् ?

अन्यलोपः प्रसज्येत ॥

(पूर्वविप्रतिषेधेऽहोपेयइयशुदाहरणाभावभाष्यम्)
अहोपस्येयइयणोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥

(अहोपवृद्धयोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

वृद्धेरवकाशः-प्रियमाचष्टे प्रापयति ।

अहोपस्यावकाशः-चिकीर्षिता, चिकीर्षितुम् ।

इहोभयं प्राप्नोति-चिकीर्षकः, जिहीर्षकः ॥

शुणस्याहोपस्य च नास्ति सम्प्रधारणा ॥

(प्रदीपः) प्रापयतीति । प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ च
युगागमः । अनार्धधानुकत्वाण्येधातोरविधानादतो रोपस्याना-
प्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) नन्वाप्यतो लोपप्राप्तेः कथनय इद्वैरवकाशोऽत
आह-अनार्धधानुकत्वादिति । तत्र हेतुः-धातोरविधानम् ॥

(अहोपदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

दीर्घत्वस्यावकाशः-अपि काकः इयेनायते ।

अहोपस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति-चिकीर्ष्यते, जिहीर्ष्यते ।

अहोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(विप्रतिषेधान्यथासिद्धिसाधकभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । इष्टवाची पराशब्दः । विप्रतिषेधे-
पर-यदिष्टं तद्भवति-इति ॥

(१२८२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १२)

३०४७ यस्य हलः ॥ ६ । ४ । ४९ ॥

(वार्तिकप्रवरणे पक्षद्वयोपस्थापक भाष्यम्)

किमिदं यलोपे वर्णग्रहणमाहोस्तिरन्तातग्रह-
णम् ?

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किमिदमिति । यदागन्तुनाऽकारेण निर्दे-
शस्ततो वर्णमात्रग्रहणम्, अन्यथा ॥ संपातग्रहणमिति पक्ष-
द्वयसम्भवः ॥

(६५४७ वर्णग्रहणे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ५ ॥ यलोपे वर्णग्रहणं चेद्वात्यन्तस्य
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यलोपे वर्णग्रहणं चेद्वात्यन्तस्य प्रति-
षेधो वक्तव्यः । शुच्यता । मय्यता ॥

१ 'यलोपे वर्णग्रहणं चेद्वात्यन्तस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकमत्र अ. क.
उक्तवर्गे दृश्यते ॥

२ 'शुच्यता, मय्यता' इति अ. क. छ. पाठः ॥

१ 'ग्रहणाणिहोपो' इति छ. पाठः ॥

२ अत्र सन्त्येते इति । भाष्ये 'सन्त्यज्येते विधयः' इत्येव पाठः सर्वत्र ।
वर्णोते मतीरनपि सर्वत्रैवमेवेति दृश्यते ॥

नित्यलोपप्रदलोपस्यापि विकल्पेन बाधनात् । ऐतच्च 'न पातु-
लोपः' इत्यस्य प्रत्याख्यानस्य 'परस्य' इति योगविभागे व्याख्या-
तत्त्वमनाधिलोकम् । तदाधयेऽलोपस्य सिद्धत्वात् । 'कयैल'
इति कण्ठ्यादियस्योऽपि प्रहणं केचिद्विच्छन्ति, किंतु यश्चन्दस्य
प्रहणे तात्पर्यात् ककारस्यानुबन्धस्यादित्वमविष्यतिमित्य-
वदन्तः । एतदपरे नेच्छन्ति, आदिभूतककारानुबन्धमिदं
सति आदिवाविषयायां प्रमाणाभावात्, लक्ष्यस्य च तथा
शिष्टैरप्रदर्शनात् ॥

(उच्यते :) अकारस्य स्थितिः । अत्र पठे विषयभेदादलोप-
यलोपयोवाच्यपराक्षलानाम् इति भावः ॥ अतो लोपो वाच्य
इति । एकविषयत्वादिति भावः ॥ अलोपस्यापि विकल्पेनेति ।
एव च तदभावेऽप्यलोपाभावा इति भावः । इदं च 'दीर्घपृथ्वीय-
चतुर्थे-' इत्यादिप्रत्ययस्य विरोधाच्चिन्त्यम् । तत्र हि यैकस्मिन्-
पराश्रमने वस्तुस्य बहुवचनोपादानम् । माधुकता तु र्नालवपरीहारा-
न्मरुतझापादि नोक्तमिति तद्वन् ॥ सदाधये इति । विशेषयित-
यलोपेनालोपस्य नाभा ना भूदित्यलंकारोपादानमिति भावः ॥

(सधातुप्रहणे दोषनिवारक भाष्यवार्तिकम्)

आदेः परवचनात्सिद्धम् ॥

(भाष्यम्) हल इति पञ्चमी 'तस्मादित्युत्तरस्य'
'आदेः परस्य' (११।६७, ५४) इति यकारस्यैव
भविष्यति ॥

(प्रसीदः) आदेरिति । तैतच्च 'कयस्य विभागा' इति
यकारस्यैव लोपो विकल्पेन, अकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टम् ॥

(उच्यते :) हल इति पञ्चमीति-भाष्ये । अङ्गनिमित्तस्य
हल वचस्य यस्य लोप इत्यर्थे हललोपाभावादत्यन्तमेव नास्ति भावः ॥

(वर्णप्रहणेऽपि दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ धा पुनरस्तु वर्णप्रहणम् ।

ननु चोक्तं *यलोपे वर्णप्रहणं चेत् धात्वन्तस्य
प्रतिषेधः* इति ।

नैप दोषः । अङ्गादिति हि वर्तते ।

न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति ।

एवं तद्वदङ्गस्येति सम्बन्धपट्टी विज्ञास्यते । अङ्गस्य
यो यकारः ।

किञ्चाङ्गस्य यकारः ?

यस्मिन्नङ्गमित्येतद्व्यति ।

कस्मिंश्चेत्तद्व्यति ?

प्रत्यये ॥

(प्रसीदः) अङ्गादिति वर्तते इति । अङ्गस्येति निमित्त-
निमित्तिभावसम्बन्धाधारेण पर्यायार्थभावात् फलभेदात्स्य-
मीनिर्देशः कृतः ॥

इतरो ययोकमभिप्रायमप्रतिपत्त्याह—न वे अङ्गादिति ॥

सम्बन्धपट्टीति । अनेकसम्बन्धसम्भवेऽप्यन्तराख्या-
सिम्मितनिमित्तिभावपरिग्रहण एव सम्बन्ध परिगृह्यते ॥

प्रत्यय इति । प्रत्ययहेतुकत्वादङ्गस्यपदेशस्य । ननु च
समुदाय प्रत्ययोऽङ्गस्य निमित्तम्, न तु यकारमानम् । अकारे
ह्येतो यकारमानस्य प्रत्ययत्वाददोषः ॥

(उच्यते :) नन्वाङ्गदित्यस्माभवेन 'अङ्गादिति वर्तते' इत्य-
नुपपन्नमत आह—अङ्गस्येतीति ॥

अनेकसम्बन्धेति । अवयवानप्यविभागादिरूपेण ॥ अन्त-
रङ्गत्वादिति । अङ्गसंज्ञादपि प्रतीतत्वेन शास्त्रीयत्वेन प्रथमप्रतीत-
त्वादित्यर्थः ॥

ननु प्रत्ययोऽङ्गं नोपपादयतीति न च तस्य हेतुत्वमत आह—
प्रत्ययहेतुकत्वाविति ॥ प्रत्ययत्वाददोषो इति । ययपि परत्वा-
लोपेऽङ्कारलोप इति न च तस्य प्रत्ययत्व, तथाऽपि यदि पूर्वलोप-
स्यात्तरस्यापि प्रत्ययत्वं स्यादिति ताकिन प्रत्ययत्वाददोष इत्यर्थः ॥

(१२८३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ भा. १३)

३०४९ णेरनिटि ॥ ६ । ४ । ५१ ॥

(अनिटिप्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अनिटीति किमर्थम् ?

कारयिता । कारयितुम् ।

अनिटीति शक्यमवच्छुम् ।

कस्माच्च भवति-कारयिता, कारयितुम् ?

'निष्ठायां सेटि' (६।४।५२) इत्येतन्नियमार्थं भवि-
ष्यति-निष्ठायामेव सेटि जेलापो भवति नान्येनेति ।

१ एतद्व्यति । 'यस्य हल-ययस्य विभागा' इति युगान्तामलोपस्य बाधन-
म् 'न पातुलोप आधेपातुके' इति वरस्य प्रत्ययककारायां माधुकता तदप्ये-
वमात्रमस्य 'ययत्' इति योगविभागात्स्यात्तामवच्छेदय यलोपपठते । योगविभागा-
पठे च ययस्येनेनात एव लोपो विधीयते इति न तत्पठे लोपोर्भाष्यवाक्यम् ॥

२ 'परस्य' इति अ उ पाठः ॥

३ अत्र पठे-परस्य हल इत्यत्र वर्णप्रहणपठे । तत्पठे हि यलोपाद्विषयार्थे
ययानविषयत्वमिति बाधबाधकमाभावात् ॥

४ ययवपरिहारान्तरेति । ययस्य विभागायां दोष इत्यस्य बाधनव-
परात्पठ्य तु 'आदेः परवचनात्सिद्धम्' इत्येवेति माधुकता यैकस्मिन्पठ-
दाभावे उत्तरास्य बहुवचनिति नोक्तमिति भावः ॥

५ धातिरनेतत्, च, छ, घ, उ, ऋ, ए, इ । कुम्भकनायकस्य भाष्यस्यार्थान्ते-

तद्वर्तिकमिलनेकैवाप्यविभागा । ययानिकृता तु अक्षिप स्ये पठ्यतेऽपि दोष-
कत्वाविति । आधेपातुके च द्वित्वे पठ्य मातस्य दोषस्य वारणमादेः परवच-
नादित्यादिना कृतमिति भाष्यकृत्प्रवक्तव्येतिद्वयपठ्यते ॥

६ तद्व्यति । 'यस्य विभागेत्येवमादेः परत्येवस्य बहुतो यकारलोप-
पठनेन विषये इति विषयभेदाभावेनातो लोप इत्यस्य बाध इति भावः ॥

७ अङ्ग उच्यते इति । अङ्गमलपपोर्निमित्तनिमित्तिभावकथनस-
मर्थस्य तत्त्वज्ञापिकायकत्वे प्रतीतत्वेन तस्य उच्यते शास्त्रीयत्वात्प्रवक्त-
मतीतिरिति तस्या-तद्व्यतिमिलानम् । ययुत्तरम् 'यस्य लोप' इति स्ये
उदात्तस्य लोप एव मुक्तः पठ्यः । तस्यैव पठ्यस्य निर्दुष्टत्वात् । वर्णप्रहणपठ्य-
क्षरपठ्याक्षरिष्येन पराक्षरिते भाष्यवृत्ता ॥

क मा भूत् ?

कारयिता, कारयितुम् ।

अथवा-उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते-इदमस्ति
‘निष्ठायां सेटि’ ‘जनिता मन्त्रे’ ‘शमिता यज्ञे’ । ततः-
‘अय’ । अयादेशो भवति णेः सेटि । ततः-‘आम-
न्तात्वाय्येन्त्यिष्णुप’ । अय भवतीत्येव ॥

(प्रदीपः) निष्ठायामेव सेदीति । सेव्येव निष्ठायामिति नियमो न भवति, अनिदो निष्ठाया अभावात् ॥

अयादेशो भवतीति । लोपापवाद इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अनितो निष्ठाया अभावादिति । 'प्यन्त-
स्तरायाः' इति श्लेषः । एतच्चोत्तरस्थे स्फुटीभविव्यति ॥

(१२८४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ भा. १४)

३०५० निष्ठायां सेटि ॥ ६।४।५२॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ सेदग्रहणं किमर्थम् ?

निष्ठायां सेद्ग्रहणमनिष्टि प्रतिषेधार्थम् । निष्ठायां
सेद्ग्रहणं क्रियते अनिष्टि प्रतिषेधो यथा स्यादिति ।
संश्रुतिः पशुरिति ॥

(प्रदीपः) संक्षपित इति । 'सनीयन्तर्द' इति सनी
 विफल्यविधानात् 'सस्य विभाषा' इतीदमतिशेषः । सेद्वप्रहण-
 सामर्थ्यात् च पूर्वैर्गणयि न भवति । 'वा दान्तशान्त' इत्यत्र
 शौचैर्निपातनमाधीयते- 'शस्तः-रापितः' इति ॥

(उद्धोतः) संशयिते 'मारणनोषणनिशामनेषु वा' इति मारणे-
 ऽपे मिश्राणिचि युमि मितां हलत्वम् । नैषार्थे संपूर्वकस्येव प्रयो-
 रति पुरयकारे षत्वम् । नन्वनेन णिठोषाभावेऽपि पूर्वैर्न स्यादत
 आह—सैन्नहणेति । नन्वेवं 'वा दान्तवान्त-' इदीदृशसिपेधयकारे
 'ज्ञातिः' इति निपातनं किमर्थमत आह—या दान्तेति । ज्ञापेरिति ।
 निशंसिन्धिषो पाठे कर्त्तव्येऽप्ये पाठेन तन्नामित एव ग्रहणम् । ऐष
 इत्यपि निपातनमिति वयः । शपने निशानामनेन तत्रेदृशसिपेधयिष्ठको-
 र्थित्वेनेन निपातनाद् यतो ज्ञापित इति रूपद्वयसिद्धिः । अत एव
 'पञ्चापवलाचार्यः' इत्यादि संगृह्यत इति नारायणः । अन्ये तु

१. वृत्त-अक्ष-रहित । 'अक्ष' इति सूत्रं 'यो' इति निमित्तवशात्काल
वाचकः, निमित्तस्य हि चेति भवति च धातुमेव विधानात् । 'अक्ष' इत्यक्ष-
विषयकस्य च विज्ञानं चेति तस्यो चेति तस्यो हर्षवर्धनस्यो हर्षवर्धनस्य
विधानेन विवेचयितव्यमिति भावः ।

३ अथारम्भ इति । तत्र द्वि पुरे 'विज्ञायां सेहमहममिति प्रसि-
धेयार्थमिति चेदप्यरेषां विज्ञाहमं कथितम् । कथम् । अवि-
भावात्' इत्युक्तये ३१५-३१६ भाष्ये ।

३. अमिदः अतिपेक्ष इति । अथ तूष्णे केतुपदमात्रं केन्द्रावयवेन विन्यो-
ज्यते । अथ केन्द्रावयवो गुणैरुपपन्नः न भवेत्तत्र, केन्द्रपदोपपन्नस्य केन्द्रावय-
वस्य चन्द्रादि विशेषः । अथ ३

● ୨୯୩୩-ଏପ୍ରିଲ ୧୯୯୯ ●

‘वा दान्त-’ इति ख्ये तु ‘अप मिब’ इत्यस्य निपातान्, प्रतिपदो-
क्तत्वात् । अत एव कैयटे ‘श्रुपेनिपातनमाश्रीयते ह्यतो अचितः’ इति
कचित्पाठो दृश्यत इत्याहुः, तच्चिन्त्यम् । तेनैव सिद्ध्यवत्योदा-
हरणपरमार्थविरोधापत्तिः ॥

(६५४९ सेइमहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्ठायां सेङ्ग्रहणमनिद्रि प्रति-
षेधार्थमिति चेत्तत्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्ठायां सेद्वग्रहणमिति प्रतिषेधा-
र्थमिति चेदन्तरेणापि सेद्वग्रहणं तत्तिद्धम् ।

कथम् ?

अनिडभावात् ॥

(भनिदभावाक्षेपे वार्तिकावतरणभाष्यम्)

ननु च 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति श्रुतेरित्य-
प्रतिषेधः ॥

(६५५० अनिष्टभावसाधकयार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकाचो हि प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाचो हि स प्रतिषेधः । दृष्टिश्चा-
नेकाच ॥

(प्रदीपः) एकाचो हीति । 'यस्य विभाषा' इत्यत्र 'एकाचः' इत्यधिकारात् ॥

(६५५१ सेदग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इद्भावाथं तु तन्निमित्तत्वा-
लोपस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) इद्विभाषार्थं तर्हि सेद्वग्रहणं क्रियते ।

कथं पुनः सेटीस्यनैनेद् शफ्यो भावयितुम् ।

तद्धिमिच्छत्वाहोपस्य । नाभारुते इति शिलोपेन
भयितव्यम् ।

किं कारणम् ?

क्षेदीत्युच्यते ॥

(प्रदीपः) इन्द्रभाचार्ये त्यति । इति कृते निधोपो
यथा सादकृते मा भूरिति कालावधारणार्थं सेदप्रदणनिलयम् ।

[illegible]

६ 'भारवार्थे' इति अ. द. पाठः ।

● ଅନ୍ୟାନ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟ ।

• 'ସ୍ୱପ୍ନା' ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ର. ପ୍ର. ପାଠ୍ୟ ୩

ଏ ସବୁ ପଦାର୍ଥର ଗୁଣାବଳି ନିମ୍ନଲିଖିତ ଅନୁସାରେ—ପୃଷ୍ଠା ୧୩୩

१० 'आर्सेनिक' की ३३ द. मात्रा ।

११ 'आभारिपोषासो' इति च. प. म. म. म. १.२ ।

१६ "विद्युत्प्रवहिकायाः" विद्वांसोऽप्यसौ च. क. म. ग. यथावेति ।

(लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया दोषनिवारकभाष्यम्)

[स तर्हि सानुबन्धकस्य निर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । कथमध्याप्य गतः ?]

अथवा-लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे-
त्येवं न भविष्यति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लक्षणिक-
स्यानुमेयरूपत्वाद्विलम्बितप्रतीतिगोचरत्वात्, प्रतिपदोक्तस्य तु
प्रलक्षत्वाद्विलम्बितप्रतीतिविपर्ययात् । आकृतौ च पदार्थे इयं
परिभाषा, न व्यची । तत्र हि सर्वस्या व्यची लक्षणेन प्रवर्ति-
तव्यम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-
ध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) आकृतौ चेति । इदमत्रैकमिलसकृदपेक्षितम् ॥

एवमिष्टिपभट्टकृतसवीगमंजनगोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते षष्ठस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ षष्ठस्य चतुर्थे तृतीयमाह्निकम् ।

(१२८८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १)

३०६० स्यसिचूसीयुदतासिपु भाव-
कर्मणोरुपदेशोऽञ्जनग्रहदृशां वा
चिण्वदिद्र च ॥ ६ । ४ । ६२ ॥

(भावकर्मणोरुपदेशे षष्ठद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

(चिण्वद्वावाधिकरणम्)

कथमिदं विधायते भावकर्मणोर्ये स्यादय इति,
आद्योस्त्रिधावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति ?
किञ्चातः ?

यदि विधायते-भावकर्मणोर्ये स्यादय इति,
सीयुट् विशेषितः, स्यसिचूतासयोऽविशेषिताः ।

अथ विधायते-भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय
इति, स्यसिचूतासयो विशेषिताः, सीयुडविशेषितः ।

उभययो चिण्वद्वावोऽविशेषितः ॥

यथेच्छसि तथास्तु ।

(प्रदीपः) कथमिति । किं भावकर्मणोरित्यभिधेयनि-
र्देशः-भावकर्मणोर्ये वर्तन्ते स्यादय इति । अथ भावकर्मभिभाषी
प्रत्ययो भावकर्मभ्यामभिधीयते-भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो
ये स्यादय इति । तत्राद्ये पक्षे भावकर्मस्य स्यसिचूतास्येति,
द्वितीये गौणार्थता युगपत्तु गौणमुक्त्यापदेशितत्वात्मायम् इति,
प्रश्नः ॥

यदि विधायते इति । यदि प्रत्ययानुरोधेन मुदयार्थ-
परिग्रहः ॥

सीयुट् विशेषित इति । 'आर्धधातुके' इति पतंवे,
न च सीयुट् आगममात्रस्यार्धधातुकसंज्ञास्ति-इति सामर्थ्या-
त्सीयुडाद्यार्धधातुके शृण्वे । तस्य च सम्भवति भावकर्मभि-
धावित्यमित्यर्थः ॥

स्यसिचूतासय इति । भावकर्तृकर्मणां लक्ष्देशार्थत्वेन
वाक्ये व्यवस्थापितत्वात्, विवरणानामतर्धत्वात् ॥

अथेति । भूयसामनुग्रहाय यदि गौणार्धसम्प्रत्ययमिति
भावः ॥ सीयुडविशेषित इति । तत्र सीयुटः प्रत्ययेक-
देशत्वात्समुदावाचययोः पौर्वापर्याभावादागमे गुणजाते साग-
म्यकस्य प्रत्ययादयः संज्ञाः, अर्थोभिरसम्बन्धः, ॥ तद्वयस्य-
इति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वात्सम्भनः प्रत्ययवचनयोः
पौर्वापर्यं । अतोऽनन्तरं कथितपाठः-'उभययोऽपि चिण्वद्वावो-
ऽविशेषितः' इति, तत्र न दोषोऽनन्तरपन्थायः । किं तर्हि ?
पक्षद्वये दोषोपसंहारः । अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वविधपन्थापना-
दविशेषितविषयत्वाद् इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नैवैवद्वयपरिग्रहमात्रेण सूत्रेणोक्तं किं
नोऽत्राभिहितं आह-युगपत्तु ॥

ननु सीयुट आगमत्वाद्भावकर्मवृत्तित्वासंभव इति कथं सीयुटो
विशेषितवमत आह—आर्द्धधातुकेति ॥

शास्त्रे—‘सावंधातुके यय’ इति यत्र स्वभाष्ये । स्वादीनां सौषार-
णत्वेन तद्व्योतकत्वमपि नेति भावः ॥

ननु मुख्ये समवति यौगग्रहणमन्याय्यमत आह—भूयसामिति ॥
अविशेषित इति । भावकर्मणोरित्यनेन विशेषणेनेति भावः ॥

भाष्ये—चिण्वद्भावोऽविशेषित इति । चिण्वद्भावविषयः
सर्वोऽविशेषित इत्यर्थः ॥

(प्रथमपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

अस्तु—भावकर्मणोर्ये स्यादय इति ।

ननु चोक्तं—सीयुट विशेषितः, ससिचत्तासयो-
ऽविशेषिता इति ।

ससिचत्तासयश्च विशेषिताः ।

कथम् ?

भावकर्मणोर्ये भवतीत्यत्र स्यादयोऽप्यनुवर्ति-
ष्यन्ते ॥

(प्रदीपः) स्यादयोऽपीति । स्याद्यनुत्तेरिदमेव प्रयो-
जनं—भावकर्मणी स्यादीनामप्यभिधेये यथा स्यातामिति ।
यैषा च द्वन्द्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्यादयो
लक्षणाश्च भावकर्मणी अभिदधतीति न कश्चिदोपः ॥

(उद्घोषः) ननु भावकर्मणोर्भंगिलेन स्यादीनामनुवृत्तावि-
कथनमिति हि तत्र आह—स्याद्यनुत्तेरिति । ‘ये स्यादयो विद्विष्यते
भावकर्मणोर्भवेति’ इति वाक्यभेदेन सम्बन्ध इति भावः ॥ ननु
लक्षणादौ तयोर्धेयोरुक्तत्वात्पुनस्तथा तदभिधायकत्वं व्यर्थमित्यत
आह—यथा चेति । अन्यथा स्यादीनामानर्थव्यापकयोग एव न
स्यादिति भावः ॥ समुदायार्थेति । परस्परसमभिन्यासादप्युक्तत्वात्-
‘कृपांवाचीनीति भावः ॥ अभिदधतीति । घोषवन्तीत्यर्थः ॥

(द्वितीयपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु—भावकर्मवाचिनि परतो ये
स्यादय इति ।

ननु चोक्तं—ससिचत्तासयो विशेषिताः, सीयुट-
विशेषित इति ।

सीयुट च विशेषितः ।

कथम् ?

भावकर्मवाचिनि परतः सीयुट नास्तीति कृत्वा
भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) भावकर्मवाचिनि सीयुटीति । तन्त्रन्याया-
श्रयणादेकं भावकर्मग्रहणं भिन्नेन रूपेण यथासम्भवं स्यादिति
सम्बध्यते । अथवा विषयसम्बन्धेऽप्युद्गीयते, भावकर्म-
विषयेषु स्यादपि चिण्वत्कार्यं भवतीति नास्ति दोषस्यावकाशः ॥

(उद्घोषः) नन्वेकस्य द्वन्द्वस्य सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं
च युगपत्र संभवतीत्यत आह—तन्त्रन्यायेति ॥ अत्र पक्षे ‘ससि-
चसीयुद्दासिपु’ इति द्वन्द्वानुपपत्तेराह—अथवेति ॥ भावकर्म-
विषयेष्विति । अथकर्मविषयकज्ञानजनकज्ञानविषयेष्वित्यर्थः ॥

(इदसंयन्धिनिर्णयोपक्रमभाष्यम्)

अथ ‘इट् च’ इत्युच्यते, कस्यायमिदं भवति ?

अङ्गस्येति वर्तते ।

यथेयमङ्गस्यादित इट् प्राप्नोति, अडाहवत् ।
तद्यथा—अडाटौ टिट्त्वादादितो भवतः ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । स्यादीनामागमसम्बन्धे
पट्टयनिर्देशात् प्रश्नः ।

स एवाह—अङ्गस्येति वर्तत इति । प्रकरणस्य नियो-
जकत्वं चेदाश्रीयते तदाऽनिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथवा—
‘अङ्गस्येति वर्तते’ इति सिद्धान्तवादिवचनम् । अत्रत्य
निमित्तं यत्तत्त्वेदायम इत्यर्थः ॥

इतरस्त्वङ्गमेवानेनागमित्वेनोक्तमिति मत्वाऽऽह—यद्येव-
मिति ॥

(उद्घोषः) ननु स्यादीनां हुतावादिहृत्वाश्च वेपामेवेदं
सिध्यति, किं प्रश्नेनेत्यत आह—स्यादीनामिति । स एवेति ।
ननु सिद्धान्ती । हुतावां पृथ्वन्तत्वाभावेनागमित्वे प्रमाणाभावात् ।
हुतेर्विधियोजकत्वाभावे प्रकरणस्य विनियोजकत्वमाश्रीयत इत्यर्थः ॥
एवं व्याख्याने ग्रन्थच्छायाभङ्ग मत्वा प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथ-
वेति ॥

१ उ. पुच्छे ‘आर्द्धधातुके इति’ इति प्रतीकं दृश्यते ॥

२ साधारणत्वेनेति । स्यादीनां कर्मकर्मधारणत्वेन भावकर्मणोत्कृष्ट-
त्वेन न सम्भवतीति भावः ॥

३ ननु स्यादीनां लक्षणाशास्त्र भावकर्मवाचकत्वेन योषस्यानुत्पिष्टलक्षणे
आह—यथा च द्वन्द्वपदानादिति । द्वन्द्वपदकर्मणोः साहित्यवाचीन्यपि न
योषावृत्तिमयादेति भावः ॥

४ ये स्यादय इति । ‘आर्द्धधातुके यय’ इति यन्त्रिधापक्षे ये स्यादी-
नामनुवर्तनाद्येति तदर्थं विधीयन्त इति स्यादीनामापि भावकर्मवाचित्वात्प्र-
थमः पक्ष उपपन्न इति भावः ॥

५ एकस्य द्वन्द्वस्य—भावकर्मणोरित्यस्य, सामानाधिकरण्यं—सीयुट,
वैयधिकरण्यं—स्यादिति ॥

६ द्वन्द्वानुपपत्तेरिति । एवं भावकर्मणोरित्यस्य सामानाधिकरण्यवैय-
धिकरण्यस्य च हविर्व्यवसायाभावाद्द्वन्द्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

७ भावकर्मविषयकेति । भावकर्मविषयकं प्राज्ञं लक्षणेभवेति, भावक-
र्मोक्तोर्भां विहितत्वात् । तन्त्रव्यवसायविषयकं च स्यादीनां सीयुटश्च भवतीति
न दोषः ॥

८ ‘भावकसङ्ख्य’ इति छ, झ, ञ, ट, वा, य ॥

(इदसंयन्त्र्याक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि स्यादीनां भविष्यति ।

एवमपि पष्ठभावाच्च प्राप्नोति ।

ननु च 'भावकर्मणोः' इत्येषा पष्टी ।

नैषा पष्टी ।

किं तर्हि ?

अर्थनिर्देशं एवास्ते सप्तमी-भावे चार्थे कर्मणि चेति ॥

(प्रदीपः) पष्ठभावादिति । इच्छामानेण स्यादी-
नामापसित्वमलभ्यमित्यर्थः ॥

ननु च भावकर्मणोरित्येषा पष्टीति । पष्टीनिमित्त-
त्वात् पष्टीत्युच्यते । यथा नञ्श्लोदक पादरोधः । इह भाव-
कर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति शब्देन शब्दस्य पौर्वापर्य-
सम्भवात् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषोपतिष्ठत
इत्यस्ति भावकर्मणोरित्यस्य पष्टीप्रकृतौ निमित्तभावः ॥

इतरस्तु भावकर्मणोरित्यभिधेयसप्तमी मत्वाऽऽह—नैषा
पष्टीति ॥

(उच्यते) इच्छामानेनेति । श्लाघामिभिः प्रमाणैरेव शेष-
लक्षणम्, न तु केवलेच्छत्येवार्थः ॥

कथं पुनर्भावकर्मणोरित्यस्य पष्टीनिमित्तत्वमत आह—इहेति ॥

(इदसंयन्त्रिसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि 'भावकर्मणोः' इत्येषा सप्तमी स्यादि-
ष्यति सप्तम्याः पष्टी प्रकल्पयिष्यति 'तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्य' (१११।६६) इति ।

एवमपि न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति ।

अर्थेऽसप्तम्याद्भावकर्मवाचिनि शब्दे कार्यविज्ञा-
स्यते ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु स्यामिष्यार्थं प्रकाशयितुमाह—एवं
तर्हीति । भावकर्मवाची प्रत्यय उपचारात् भावकर्मशब्द-
वाच्यः परत्वेन सप्तम्या प्रतिपादित इति सप्तमी 'स्यसिचसीयुद्-
वासिपु' इति सप्तम्याः कार्यातिदेशे चरितार्थाणां पष्टी प्रकल्प-
यति ॥

चोदको यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपत्त्याह—न सिध्यतीति ।
तत्र हि 'ति' शब्दस्य प्रयोजन शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषो-

पस्थान यथा स्यात्, अर्थं मा भूत् । शब्दश्च शब्दात्
वहिर्भूतः, अर्थस्त्वन्तर्भूतः, निरसब्दो वहिर्भावाची ॥

पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह—अर्थेऽसप्तम्यादिति ॥

(उच्यते) ननु सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्पष्टीप्रकृतिर्न स्यादत
आह—कार्यातिदेश इति । 'स्यादिपु परतोऽञ्जनादीनां चिन्व-
त्कार्यं भवति' इति पूर्ववाक्ये चरितार्था सप्तमीति भावः ॥ अर्थं मा
भूदिति । 'अनपदे कुप्' इत्यादौ यथा ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । न हि सीयुटो भावकर्मवाचिना
प्रत्ययेन पौर्वापर्यमस्ति, सीयुटस्तदवयवत्वात् ॥

(योगविभागेनाक्षेपनिवारकभाष्यम्)

एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते—'आर्थ-
धातुकस्येद' यावानिष् नाम स सर्थे आर्थधातुकस्य
भवतीति विज्ञेयम् । ततः—'बलादेः', बलादेराध-
धातुकस्येद भवतीति ॥

(प्रदीपः) आर्थधातुकस्येदिति । परिभाषेयं कियते,
यत्रेद विधीयते तत्र 'आर्थधातुकस्य' इत्युपतिष्ठते । तेन स्यादी-
नामेवासत्त्वामपि पष्टीप्रकृत्या विदुर्भवतिष्यति । 'वदादिभ्यः
सार्धधातुके' इत्यत्र विरोधादार्धधातुकत्वेति नोपतिष्ठते ॥

(उच्यते) असत्त्वामपीति । आर्थधातुकत्वेत्युपस्थाने प्रत्या-
सत्त्वाऽऽर्धधातुकपदेन स्यादीनामेव प्रज्ञात्वादय इय संन्यन्ते ।
सीयुटिष्ये च सीयुवादि गृह्यत इति भावः ॥

(योगविभागाक्षेपभाष्यम्)

यद्येवम्, स्यसिचसीयुद्वासिचिद् भवति, चि-
न्वद्वावध्याविशेषितो भवति ।

तत्र को दोषः ?

स्यसिचसीयुद्वासिचिद् भवति, अञ्जनप्रहृदशां
वा चिन्वदिति कचिदेव चिन्वद्वाच्यः स्यात् ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । स्यादीनामपि धातुपयोगात्
पुन श्रुतमाचारविशेषितचिन्वद्वाच्यः । आर्थधातुकग्रहणे ह्यु-
पतिष्ठमाने तेन स्यादीनां विशेषणदायकसम्बन्धयोग्यपष्ठपुपादा-
नादयमयः स्यात्—'अञ्जनप्रहृदशां वा चिन्वद्भवति यत्र
कचिद्, यत्र न स्यादयः सन्ति तस्मादिदं' इति । यथा 'कर्तुं
कथं सलोपय' इत्यत्रेति भावः ॥

१ 'स्यादीनामेव' इति च अ. झ. पाठः ॥

२ 'निर्देश एषा पष्टी' इति च अ. झ. क. पाठः ॥

३ 'असप्तम्यादाद्यदि' इति अ. झ. पाठः ॥

४ सप्तमी—भावकर्मणोरिति सप्तमी ॥

५ यत्र हि—तस्मिन्निति निर्दिष्ट पूर्वस्य इति ॥

६ अर्थं मा भूदिति । अर्थे—सप्तमीनिर्देशे 'अनपदे कुप्' इत्यादौ यथा
स्यसिचसीयुद्वासिचिद् भवति तस्मादाद्येव भावकर्मणे सप्तमीनिर्देशेन
परिभाषोपायाय न स्यादिति च सिध्यतीति भावः ॥

७ 'आर्थधातुकस्येद' इत्यत्र परिभाषायां तदर्थेवाह—यत्रेदिति ॥

८ विरोधात्—आर्थधातुसार्धधातुकयोर्विरोधः इत्यर्थः ॥

९ 'आर्थधातुकस्येद' इति परिभाषाशोधे कचिदेव यत्र न स्यादीनां
सीयुटभाष्येन सम्बन्धः तदाह—आर्थधातुकस्येत्तुपरिभाषा इति ॥

१० कर्तुं कचिदिति । तत्र हि एते चकारस्य चरितार्थः यत्र
चास्तत्र तत्र कचिदेव भवति यत्र हि कचिद्, कचिदस्य हि कचिद्, चिन्वद्वा-
च्यं न भवति कचिदिति भावः ॥

(उद्योतः) अविशेषितश्चिष्वद्भाव इति । तद्विषयो इना-
दितिर्यर्थः । नन्विदसन्नियोगेन विधीयमानश्चिष्वद्भावस्तत्रैव भवेत्,
न यत्र क्वचिदित्यत्राह—यथा कर्तुमिति । अन्वाचयश्चिष्वद्भावश्च
इत्यर्थः ॥

(अनुवृत्त्याऽऽक्षेपनिरासभाष्यम्)

एवं तर्हि स्यादीनेवापेक्षियामहे । स्यसिचसी-
युदतासिपिबद् भवति, अज्ज्ञानग्रहदृशां चा चिष्व-
त्स्यादित्येति ॥

(प्रदीपः) स्यादीनेवेति । तेषामेव श्रुतत्वात्परि-
त्यागेनाश्रुतकल्पनाया अपुत्रकत्वात् प्रत्ययापेक्षत्वादस्येति भावः ।
सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्वा चिष्वद्भावे पूर्वमुपयुक्तानां स्यादीना-
मार्धधातुवोपस्थानसामर्थ्यात्पश्चादित्वा सम्बन्धः ॥

(उद्योतः) प्रत्ययापेक्षत्वादस्येति । अज्ञसंज्ञाया इत्यर्थः ।
अज्ञादीनामज्ञाना चिष्वद्भावविधानाध्यत्म्याकाङ्क्षाया प्रत्ययानां सति-
हितानामेव बोधयत्वात्सम्बन्ध इति भावः । एवमागमविधौ उपयु-
क्तानां स्यादीनां पश्चाच्चिष्वद्भावोनाम्य इत्युक्तम् ॥ वस्तुतः पूर्वं
चिष्वद्भाव उपयुक्तानां पश्चादित्वा सप्तम्यो युक्ततर इति स
एव भाष्यार्थ इत्याह—सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यादेति । अयमत्र
भाष्यार्थः—पूर्वं चिष्वद्भावे उपयुक्तानेव स्यादीन् अनेद्विधिवान्ने
आर्धधातुकपरेनापेक्षियामहे इति ॥

(इदुद्देश्यत्वाच्छेदकाक्षेपभाष्यम्)

“ के पुनरिममिदं प्रयोजयन्ति ?

येऽनुदात्ताः ।

अथ ये उदात्तास्तेषां कथम् ?

सिद्धं तेनैव परत्वात् ॥

(प्रदीपः) के पुनरिति । सर्वेभ्य इत्येते न च प्राप्नो-
तीति नत्वा प्रश्नः ॥

॥ एव परमिश्रयनादकृते—येऽनुदात्ताः । अथ ये
उदात्तास्तेषां कथम् ? सिद्धं तेनैव परत्वादिति ।
किमेव भवान् भग्यते इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) स एवेति । न तु विद्वान्तवारी, हेयत्वादुल-
पस्येति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उदात्तेभ्योऽपि अनेनैवेदेपितव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

कारण्यतेः कारिष्यते । हारिष्यते । इतोऽसिद्धत्वात्
‘जेरनिति’ (६।४।५१) इति णिलोपो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) ततः सिद्धान्तवायाह—उदात्तेभ्योऽपीति ॥

अथवा सिध्यानार्थदेशीययोः के पुनरित्यादिके प्रश्नप्रतिवचने
परत्वादित्यन्ते । आचार्य आह—उदात्तेभ्योऽपीति ।
उदात्तग्रहणं चोपलक्षणम् । ‘अद्वन्द्वोः से’ इत्यनुदात्तेभ्योऽपि
इद्विधानात् । तुल्यत्वाप्यायस्य तेभ्योऽप्यनेनैवेद्विधिः ॥

इतोऽसिद्धत्वादिति । ततश्चानिटीति प्रतिषेधाभावात्
विध्यति णिलोपः । अपि चेदसन्नियोगेन विधीयमानश्चिष्वद्भावो-
ऽपि भवति । अन्यथैतदभावे चिष्वद्भावो न स्यात्, संनियो-
गशिष्टानामन्यतराभावे द्वितीयाभावात् । अन्वाचये तु विज्ञा-
यमाने स्याच्चिष्वद्भावः । यथा कर्तुः क्यद्, सलोपाभावेऽपि ॥

(उद्योतः) सुखयत्याह्वायस्येति । यथोदात्तेभ्यो नित्यत्वा-
दयमेवेद्विधिति तथा ‘अद्वन्द्वोः से’ इत्यादिष्वप्येऽप्यनेनेह, तस्यापि
बलादिलक्षणत्वादिति भावः ॥

फलान्तरं दर्शयति—अपि चेदिति ॥ अन्वाचये विवति ।
असति तात्पर्यमाहक एककारणप्रयोगे समुच्चयस्यैव प्रतीकः स
युक्त इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिच्छता भवता उदात्तेभ्योऽनेनैवेद-
लभ्यः, न पुनरनेनास्तु तेनैति—तेनैव स्याद्वि-
प्रतिषेधेन ।

(समाधानभाष्यम्)

नित्योऽयम् । कृतेऽपि तस्मिन् प्रामोत्यकृतेऽपि ।

न त्वस्मिन् कृते स प्रामोति ।

किं कारणम् ?

अवलादित्वात् ।

तस्मादनेनैवेदेपितव्यः ॥

(प्रदीपः) नित्योऽयमिति । बलादित्यानपेक्षणात् ।
आकृतिपक्षे च शब्दान्तरत्वाभावात् शब्दान्तरप्राप्त्याऽपि
नास्त्यनित्यत्वम् । भावकर्मावर्धोपेक्षणादस्य बहिष्कृत्यमिति चेद्,
तस्यापि बलादित्यापेक्षत्वाच्चास्त्यन्तराश्रयमिलदोषः ॥

(उद्योतः) ननु बलादित्यस्य इति तत्तीकारः प्रामोति, नसति
तद्वदित्येति शब्दान्तरप्राप्त्याऽयमनित्योऽत्र आह—आकृतिपक्षे
चेति । व्यक्तियुक्ते हि स न्याय इति भावः । वस्तुतोऽत्र लक्ष्यानु-
सारात्कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वाङ्गीकार इति बोध्यम् ॥ तस्यापि
बलादित्येति । अर्धकृतवद्विद्वत्त्वस्यानामप्यनेनैव बोध्यम् ॥

(सूत्रप्रयोजनोपन्यासभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

१ तत्रेव—इति भावः ५६ ।

२ ‘आसि’ इति अ. पु. ४६ ५६ इत्येते ।

३ ‘विषयमुपयुक्तानां’ इति म. पा. ४६ ।

४ ‘सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यादेति’ इति म. ४६ ५६ ५६ ।

५ ‘पुनरिच्छतासि’ इति म. ४६ ५६ ५६ ।

६ ‘तेनैवेति’ इति म. पा. ५६ । ‘तेनैवेति’ इति म. ४६ ५६ ५६ ।

७ ‘ननु च नित्योऽयम्’ इति म. ४६ ५६ ५६ ।

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । प्रकरणाद्व्यवस्थाश्रयणा-
दाहान्येव कार्याणि प्रयोजनानि, अथाविशेषण-इति प्रश्नः ॥

(प्रयोजने श्लोकवार्तिकम्) १

वृद्धिश्चिण्वद्युक्तं हन्तेश्च घत्वं
दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ॥
(भाष्यम्) वृद्धिः प्रयोजनम् । चेप्यते, चायि-
ष्यते ॥

युक्तं प्रयोजनम् । ग्लायते, ग्लायिष्यते ॥
हन्तेश्च घत्वं प्रयोजनम् । हनिष्यते । घानिष्यते ॥
दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति, स च प्रयोजनम्
शमिष्यते । शामिष्यते । तमिष्यते । तामिष्यते ॥

(प्रदीपः) इतर आहान्येवोदाहरति—वृद्धिरिति ॥

(उद्घोतः) इतर इति । प्रकरणाद्व्यवस्थामभिलेखः ।
चिण्वदित्यस्य—चिण्वद्वावप्रयोजनमिलेखः ॥

(प्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

इदं चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णि-
नित्यश्चायं वलिनमित्तो विधाती ॥
(भाष्यम्) इदोऽसिद्धत्वात् 'जेरनिति' (६।४।५१)
इति णिलोपो यथा स्यात् ।
कथमयं नित्यः ?

कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृताकृतप्रसङ्गी ह्ययम् ।
कृतेऽपि तस्मिन्निदि साप्तमिके 'आर्धधातुकस्ये-
र्बलादेः' (७।२।३५) इति, पुनरेवैनायं भवति ।
अस्मिन्सु विहिते बलादित्यस्य निमित्तस्य विदित-
त्वात्साप्तमिको न भवति । निमित्तं विहितं भवति ।
अयं तस्य निमित्तं विदितं तस्मादयं नित्यः । स तु
अस्य निमित्तं न विदितम् ॥

(प्रदीपः) विधातीति । अस्मिन्निदि सति बलादिनक्ष-
त्रस्यो वक्षोदित्वाभावाद्प्रसङ्गित्युक्तो विधातः, तत्तत्स्थानित्यस्य
मिलेखः । अथवा—वलनिमित्तं इदं विधाती, अस्मिन्-
उपतिबन्धक इत्यर्थः ॥

१ यत्तु स्थितिनिधिरस्य 'नानिष्यते' इत्यादीनि बहुविधं प्रयोजनानि पूर्व-
संकीर्णानि प्रयोग्युपयोग्येभ्य आह—प्रकरणमिति ॥

२ 'पुनरपि' इति च. छ. घ. ङ. क. पाठः ॥

३ 'कथं पुनरपि' इति च. छ. ङ. पाठः ॥

४ अस्य छ. पुनरपि न पाठः ॥

५ 'पुनरपि' इति छ. पाठः ॥

६ 'मिमांसया विहितत्वात्' । अस्मिन्सु कृते न च अचरितं, विदि-
तमिति स्यात् । स बलादेरित्युच्यते । अनेन कृते इति तस्य बला-
दित्ये निमित्तं विदितं भवति' इति च. पाठः ॥

७ अस्य मध्यम च. छ. पुनरपि न पाठः ॥

८ कथं वेति । विधातोरपि भवति ॥

(उद्घोतः) विधातीत्यस्य—अनित्य इत्यर्थं दर्शयति—
अस्मिन्निदि ॥ अथवेति । अकारप्रत्येयः कार्य इति भावः ।
एव चाये 'वल्निमित्तः' इत्यस्यानित्य इति शेषः । तस्य हेतुः—
विधातीति ॥ अस्य—अयं इति शेषः । कर्तारि णिनिः, तद्वद्वयति
कच्चिद्वाये—'अयं तस्य निमित्तं विदितम्' इति । अन्ये तु यतो
वल्निमित्तोऽस्याविधाती—एव न विदन्तीत्यतोऽप्यनित्य इत्यर्थः । तद-
वयति—'सहस्यस्य निमित्तं न विदितम्' इति । अन्यतरपक्षेऽर्थेदाय-
नोध्यम् । अन्ये तु—अत्रायं वार्तिकार्थः—'वृद्धिः—अन्त्यवदित्य-
भाववृद्धिः । इति । इदं प्रयोजनं दृश्यादी । चासिद्ध इत्यत्रो-
पसितत्वादिदेव गृह्यते' इत्याहुः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथोपदेशग्रहणं किमयम् ?

(६५६० उपदेशपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चिण्वद्वाव उपदेशवचनमृकार-
गुणयलीयस्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चिण्वद्वावे 'उपदेशवचनं' क्रियते,
मृकारगुणस्य यलीयस्त्वात् । कारिष्यते । परत्वात्
गुणे रपरत्वे चानजन्तत्वात् चिण्वद्वावो न प्राप्नोति,
उपदेशग्रहणाद्वयति ॥

(प्रदीपः) मृकारगुणस्येति । अन्ये वा तु गुणोऽन-
न्तत्वं न विदन्तीति नित्यत्वाच्चिण्वद्वावः सिध्यति । चायि-
ष्यते—स्वविषय इति भावः ॥ परत्वादिति । इयोरप्य-
नित्यत्वात् ॥

(उद्घोतः) 'मृकार' इति विशेषणकृत्यमाह—अन्येषामिति ।
मृकारानुगुणसु प्रसङ्गावस्थापिते रपरत्वादन्तेनविधातक इति
भावः । न चोपदेशग्रहणे कृतेऽप्युपदेशे योऽच् तदन्तत्वेनैव 'भी-
मिष्यते' इत्यादावप्यनुपपत्तिः, उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाभावात् ।
एव 'कारिष्यते' इत्यादावपि दोषः । उपदेशे यदजन्तमित्यर्थस्तु
प्यन्तेऽनापदया कर्तुमैवेत्यवः । न च प्यन्ते रीपप्रवृत्तावस्तिथौ स्थानि-
वत्त्वाभावादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वमपि दुरवपादम् । शिथोपात्तरत्वेन
'आर्धधातुकस्य' इतीदृश्या न मिलत्वेन बाधित्वा चिण्वदिदं एव
प्रवृत्तेरुपात्तम् । निमित्तपक्षे आभीयानित्यत्वाभावेन शिथोपात्तरत्वा-

१ तद्वद्वयति—कर्तारि भुक्तात् दर्शनोत्तरार्थः ॥

२ 'अन्येषां' शेषस्य 'इति क. छ. पाठः । मध्यमरे—मध्य तस्य
नित्यं निमित्तं अतोऽप्यनित्यं इदं अनित्य इत्यर्थे शेषम् ॥ द्वितीये
च—च तस्य निमित्तं न विदितं इति ॥

३ 'अजन्तत्वेन विधातक' इति छ. पाठः ॥

४ चायिष्यते इति । अथ हि पूर्वोपदेशे योऽच्—इदं च दृश्य-

५ आर्धधातुकस्य विधातक इति ॥
६ कर्तुमप्ययम् इति । कर्तुमप्ययम् यत्तु नो नो कृतेनप्यनित्यमप्ययम्
इति च उपदेशे यदजन्तमित्यर्थे यदपि न विदितमित्यर्थः । 'उपदेश योऽच्'
इत्यर्थमन्येनैव दोषमर्थ—च यदन्त इति ॥

दस्यैव प्रवृत्तेश्चेति वाच्यम् । 'अतो दोषः' इत्येवैवार्थपातुकोपदेशो यदजन्तमित्यर्थेनादोषात् । तदेवात्राभ्याख्या सीयुद्विभिन्नेषणत्वं चेत्यदोषात् ॥ द्वयोरपीति । चिण्वत्ते कृते वृद्धा बाधादुणोऽनित्यः ॥

(६५६१ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन ।

वधिभावस्यावकाशः—वध्यात्, वध्यात्ताम्, वध्यात्तु ।

चिण्वद्भावस्यावकाशः—यानिष्यते, अयानिष्यत ।

इहोभयं प्रामोति—यानिपीष्ट, यानिपीयास्ताम् ।

चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन ॥

अयेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वधिभावः कस्मात् भवति ?

सकृन्नतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति कृत्या ॥

(प्रदीपः) वधिभावादिति । ननु च 'आर्धपातुके' इति विषयसप्तम्याश्रयणादन्तरतो वधिभावः । नैतदस्ति । 'लिङि' इति विशेषणनिर्देशपरसप्तमी, तद्विकोपणत्वात् 'आर्धपातुके' इत्यपि परसप्तमी । यत्र तु विशेषणनिर्देशाभावः 'अत्तेर्भूः' इत्यादौ, तत्रैव विषयसप्तमीविज्ञानं भव्यादिति ज्ञेयम् । 'एकान् उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत्र तु वक्ष्यति भाष्यकारः—'वधिपीष्टेऽत्र निपातनखरं प्रत्ययखरो बाधियते' आर्धपातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्येवं द्रुपता 'लिङि' इति विषयसप्तम्येवाभ्युपगता, ततश्चान्तरात्ताद्वधिभावः प्राप्नोति । प्रतिपदविधेर्लीयस्तत्वाच्चिण्वद्भावो भवति ॥

(उद्घोतः) भव्यादित्यर्थमिति । 'भवेन्-भवेन्-आ-स्येयम्' इत्यादौ । अन्यथाऽस्यादीनामजन्तत्वाच्चो यदनापत्तिरिति भावः ॥ प्रतिपदविधेरिति । चिन्मैसमिदम् । निरवकाशत्वे सत्वेन सस्य नञ्चत्वात् । अत्र हन्तेरित्यः साप्तिविषये चरितार्थः । सीयु-वशोऽप्यत्र प्रशासि विषये चरितार्थः । किञ्च वधादेशोऽपि प्रतिपदविहित इति । तस्मात्सप्तमिप्रासिचित्तविषयसप्तमीति भाष्याश्रयः । तद्विषये हनादीनां चिण्वत्त्वाय, कृतेषु तेषु वेपामिति धृत्वायः । वधिभावा-दिपुनरुपादेशविषयभावात् चिण्वत्त्वविषयेऽनभिधानमिति दिक् ॥

भाष्ये—सकृन्नताविति । न चैवं चिण्वद्भावोऽपि वधा-देशानापत्तिरिति 'एकान्-ः' इति सूत्रस्त्वविधीतेति भाष्यमयोगानुप-पत्तिः । प्रवर्तमानेनैव वाचकेन वाध्यवाचो न तु स्वयमप्रवर्तमाने-नापीति न दोष इति दिक् ॥

(६५६२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ हनिणिङादेशप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) हनिणिङादेशानां प्रतिषेधो च-कथ्यः । हनिष्यते, घानिष्यते । एष्यते, आयिष्यते । अध्येष्यते, अध्यायिष्यते । लुङीति हनिणिङादेशाः प्राप्नुयन्ति ॥

(प्रदीपः) हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति । लुङ्परं आर्धपातुके विधीयमाना हनिणिङादेशाधिगमिता भवन्तीति चिण्वद्भावात् प्राप्नुयन्ति । इह यस्य चिण् साक्षाद्विनिर्णयं निर्दिष्टं तदप्यतिदिश्यते । यथा—युगागमः । यस्यापि प्रकीर्णान्तरेण चिण् विनिर्णयं तदपि । यथा—शुद्धिः—इति हनि णिङादेशप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु वधिण्याहल विहितं युगादि तदेव चिण्व-द्भावो भवति, न च हनिणिङादेशास्तथा विहिता इति कथं तेषां प्रसङ्गोऽत आह—इहेति ॥ यस्यापीति । णिङि हटस्य सर्वस्या-विदेशादिति भावः ॥

(६५६३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशा-स्त्रातिदेशास्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गस्य यत्कार्यं तदप्रतिनिर्दिश्यते । न च हनिणिङादेशा आङ्गा भवेन्ति ते ॥

(प्रदीपः) अङ्गस्येति तु प्रकरणादिति । 'अङ्गस्य' इति तु प्रकृत्य यत्कार्यं विहितं तदतिदिश्यते, तस्यैव प्राकरणिकत्वात् । न च हनिणिङादेशाः 'अङ्गस्य' इति प्रकृत्य विहिता इति वेपाम-प्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) अङ्गस्येति प्रकृत्येति । न तु वेपामङ्गस्य विहितानामिति देश इति भावः ॥

१ भाष्यम्—मतेर्भूतद्विषय, तत्रार्थपातुके परे इत्यर्थकानि यदनापत्तिः । प्रवदन्—अनेर्भू । आक्षेपम्—वधितः इत्यर्थः, 'इति' इति शब्दः ॥

२ वानुनायुः यः स्मिर्द्विगताद्विनिर्देशादीनां ध्वन्याभावीयुः इति ध्वन्या-भवात्तद्विनिर्देशः । यमदेवत्वं प्रतिपदविधिरिति भाष्यकारेणैव च 'हो-ओ-उ-टि' इति वेपामादानां विधेरवकाशः एते—निरवकाशः । चिण्वद्भावः वध-वृत्त्या । वधः स्वर्गद्विषयः आर्धं वधुः ध्वन्याभवात्तद्विनिर्देशः ओ-उ-टिपातुका-वृत्त्यैव हन्तेरिति तद्विधिराह वाटकमभ्यासितुर्नकारेण वधवत् इत्यप्युक्तम् ॥

३ निरवकाशत्वाभावात्प्रवदन्—अत्र हन्तेरिति च ॥

४ 'चरितार्थः' । तस्यैव भाष्ये महाशब्दः । तयोर्विषयः । धीयु-

हन्ते' इति च. पाठः ॥

५ चिण्वद्भावोऽपि विधीयते । चिण्वद्भावस्य विधीयेन विधाताद्विधा-देयि कृतप्रतिषेधेन वधादेशोऽपि यविरोधः न स्वरुधिर्यः ॥

६ हनिणिङादेशाः—हन्ते वधादेशः, हन्ते गोदेशः, हन्ते पशुदेशः ॥

७ 'देवतायं च' इति व. प्र. झ. च. पाठः ॥

८ 'प्रकारान्तराणां' इति अत्रिण्युक्तपुत्र पाठः ॥

९ 'अप्यङ्गी' इति व. प्र. झ. च. पाठः ॥

१० न युगा-ल्लयेति । अङ्गाप्यवकाशमभ्यासितुं, न तु अङ्गोरे-वकाशमभ्यासितुं शक्यम् ॥

(१२८९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २)

३०६२ आतो लोप इटि च ॥६॥१४६४॥

(लोपाधिकरणम्)

(इद्रग्रहणात्तेषामाभ्यम्)

इद्रग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) इद्रग्रहणं किमर्थमिति । इह 'अवि-
कृति-आर्धधातुके' इति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्द्विषेपणविशेष्यभावे
च कामचारात् तेषामन्यतमेनानुभूतविशेषणेनानुभूतविशे-
पणेन वा इटः समुच्चयसंभवादेकपक्षसम्भवः ॥

तत्र यदि तावद्विशेषणसम्बन्धात् आगेवाचेद् समुच्चयवे,
अत्राधिकाराक्षितप्रत्ययविशेषणाच्चाजादेः प्रत्यय इति विज्ञायते ।
तत्र इद्रग्रहणमन्यजाधर्मं विज्ञायते, अजादेरितोऽजादिना प्रत्ययेन
समुच्चयमावात् । तदा 'क्रिदार्धधातुके' अजादेरेव विशेषणे
व्यवतिष्ठेते, नेटः, क्रित्वासम्भवात्तार्धधातुफलव्यभिचाराभा-
वात् । ततश्च दासीवेत्यादावालोपप्रसङ्गः ॥

अथाजादेः प्रत्ययस्य क्रिदार्धधातुकाभ्यां विशेषणाभ्यां
प्राक् सम्बन्धः, पश्चादिता समुच्चय, तदाऽन्यमर्थः—अजादौ
'क्रित्वासंभवात्' इति चाकारलोप इति, तदेद्रग्रहणमन्यजाधर्म-
क्रिदर्थमन्यार्धधातुकार्यं च भवतीति 'दासीय-पपिथ-व्यत्यरे' इति
सर्वेनेति आलोपः प्राप्नोति ॥

अथ क्रिताऽननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयवे, तदा 'अच्या-
र्धधातुके' इति विशेषणद्वयमविशेषात् द्वावपि क्रिदितायुपनिपत-
तीति अक्रिदर्थमेवेद्रग्रहणं विज्ञायते । तेन पपिथेत्यादावालोपो
भवति, दासीय व्यत्यर इत्यनजादौ सार्वधातुके च न भवति ।
अनुभूतविशेषणद्वयसम्बन्धेन तु क्रितेयः समुच्चये पूर्ववत्स-
र्वेनेत्यालोपप्रसङ्गः ॥

अथ तार्धधातुकेनानुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयः—आर्ध-
धातुके चेति च' इति, तदा सार्वधातुकार्यमिद्रग्रहणं विज्ञायत
इति व्यत्यर इत्यादावालोपप्रसङ्गः । तदाऽपि क्रितीति विशेषण-
द्वयमार्धधातुकस्यैव स्यात् न त्वेदत्, सार्वधातुकस्येदो क्रित्वाजा-
दित्वाव्यभिचारात् । अनुभूतविशेषणेनार्धधातुकेनेटः समुच्चये
सर्वेनेत्यालोपप्रसङ्गः । तदेवमनेकपक्षसम्भवात् प्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) इह बहुनां पक्षणां समवाचिनामैकैकस्य पक्षिप्रदे
प्रयोजनभेदे इद्रग्रहणस्य भवतीति प्रयोजनप्रशङ्गेन कतमः पक्षोऽत्र
गृह्यत इति प्रश्नपर्यवसानं दर्शयितुमाह—इहाचीति ॥ अन्यत-
मेन—अचा, विठता, आर्धधातुकेन वा ॥

तत्राननुभूतविशेषणेन केनचिदितः समुच्चये इतरदय यथासमर्थं
विशेषणत्वेन योज्यमित्याह—तत्र यदीति ॥ अजादेरित इति ।
येदाधिकारनवात्सम्युच्चयेति भावः । अजादेरितोऽजादिप्रत्ययान-
र्थावादिता तात्पर्यम् । इद्रग्रहणेन चागमस्य प्रत्ययस्य सामान्येन
ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ दासीयेति । दायावोराशीर्लङि आत्मने-
पदोत्तमपुरुषे लीटुटि च हवादिरेट् सम्भवति । तस्य विट्त्वं नास्त्वैव,
नार्धधातुकत्वं चाव्यभिचारीति भावः ॥

अथाननुभूतविशेषणेनाजादिप्रत्ययेनेद्रमुच्चय इतीमं पक्षं दर्शयति—
अथाजादेरिति ॥ व्यत्यरे इति । रा दाने, लङि 'कठोरि
कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषैकचननमिद् । अदादित्वाच्छ्रयो
लुङ् । तत्र मध्यमे द्यो लोपः, भावव्यत्योरस्त्वनिटः प्राप्नोतीति दोषः ।
तदा सार्वधातुकार्यमित्येवमुपपादयति—तदाऽचीति ॥

(६५६३ इद्रग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इद्रग्रहणमक्रिदर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इद्रग्रहणं क्रियते, अक्रिडिति लोपो
यथा स्यात् । पपिथ, तस्यियेति ॥

(प्रदीपः) इतरः क्रिताननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयं,
पश्चात् द्वयोरपि विशेषणद्वयसम्बन्धमाश्रित्याह—इद्रग्रहण-
मक्रिदर्थमिति ॥

(उद्घोषः) येषु तृतीयः पक्षो लक्ष्यानुतोपास्तितानतो
मान्ये । तदाह—इतरः क्रितेति ॥

(उपसंप्त्यानभाष्यम्)

सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसं-
स्थानं कर्तव्यम् । इपमूर्जमवमित आदीति ॥

(प्रदीपः) आदीति । दान, केवलादास्तृतीया 'छन्दसि
लुक्लृङ्' इति लुक्लोरन्यतरः । रेचिदन पदकाराः 'आ-
अदि' इत्यवगृह्णन्ति । केचिदैकपक्षं मन्यन्ते तेषामावागम इति
पक्षः । तत्र लुङि के. 'मन्त्रे पच' इति लृङ् । लङि तु छान्द-
सत्वाच्छ्रयो लृङ् । खी वा सति द्विवचनरूपे 'छन्देति
च' इति वक्ष्यमिति द्विवचनाभावः । सिद्धान्ते तार्धधातुकत्वा-
च्छब्दभावः ॥

(उद्घोषः) 'केवलादास्तृतीया' इत्युपपादयति—आ
अदीति । आदीत्युत्तमपुरुषैकचननमिद् रूपम् । तत्रावमहवादि-
नामादाननप्रार्थः । अन्येषां दाननर्थः । 'गुटुगोरन्यतर.' इत्येद-
दिशदयति—तत्र लुङीति ॥

अजादेरित इति । इहा'मत्स्यादिमन्त्रपञ्चमार्ग', इद्रग्रहणस्य
च लोपहास्यानेट्चादिप्रत्ययकारणं इत्यर्थः ॥

१ व्यत्यरे—व्यतिथेयम् । आद्यलृङो—राधीय—व्यत्यर इत्यत्र ॥

२ येषु तृतीयः पक्ष इति । 'अथ विशदयतुमुक्तविशेषणेनेट्' इति ॥

इति पक्षः ॥

३ यदीत्येवम् च. छ. छ. ड. उ. उच्छेदेन रादये ॥

४ 'लुङि च्छेदने' इति क. छ. छ. पाठः ॥

५ '—' इति क. छ. छ. पाठः ॥

१ 'व्यत्यरे' इति च. छ. छ. पाठः ॥

२ 'मन्त्रे पच' इति क. छ. छ. पाठः ॥

३ 'विशेषणाच्चाजादे' इति क. छ. छ. पाठः ॥

४ 'केदद्रग्रहणे' इति क. छ. छ. पाठः ॥

५ समुच्चयमावादिषि । दासीयेत्येतां लीटुटि प्रत्ययस्येदोऽक्रिदित्वा-

यादित्वादिना मन्त्रेन समुच्चयमावादिष्यः ॥

६ 'नेटा इत्येदिति क्रित्वात्' इति क. छ. छ. पाठः ॥

७ 'आतो लोप' इति छ. छ. पाठः ॥

(उपसंख्यानसमर्थकभाष्यम्)

ननु च यथैव 'फिङ्गति' इति वर्तमाने इद्ग्रहण-
मफिङ्गर्थम्, एवं 'आर्धधातुके' इत्यपि वर्तमाने
इद्ग्रहणं सावर्धधातुकार्यं भविष्यति ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न हि फिङ्गता अज्जविशेष्यते-अचि भवति, कत-
रसिन् ? फिङ्गतीति ।

किं तर्हि ?

अचा फिङ्गद्विशेष्यते-फिङ्गति भवति, कतर-
सिन् ? अचीति ।

किं पुनः कारणमचा फिङ्गद्विशेष्यते ?

यथा इद्ग्रहणग्रहणेन विशेष्यते ।

अस्ति चेदानीं कचिदिडनजादिः, यदर्थो विधिः
स्यात् ।

अस्तीत्याह । दासीय, घासीय-इति ॥

(मदीयः) दासीयेति । इडः सीयुटि तस्य वद्वक्काद्-
जादित्वाभावः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तच्चर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् । आर्धधातुकत्वात् सिद्धम् ।

कथमार्धधातुकत्वम् ?

उभयथा छन्दसीति पक्षनात् । अन्येऽपि हि
धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते ॥

(१२९० विधिसूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. ३)

३०६४ घुमास्यागापाजहातिसां

हलि ॥ ६ । ४ । ६६ ॥

(१५६५ प्रतिषेधोपसंख्यानपार्श्विकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इत्वे वकारप्रतिषेधो घृतं घृतः

पावान इति दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्वे वकारप्रतिषेधो यक्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

घृतं घृतपावान इति दर्शनात् ।

इद मा भूत्-घृतं घृतपावानः पिपत यसां यस-
पावानः पिपत-इति ॥

(मदीयः) इत्य इति । यकारस्य निमित्तभावेन प्रति-
षेध-यकारप्रतिषेधः । यकारस्यार्थः न भवतीत्यर्थः य

घृतपावान इति । 'आतो मनिन्-इति कनिप् ॥

वत्सपावान इति । 'दबापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति वसा-
शब्दस्य ह्रस्वः ॥

(उद्घोतः) वकारस्य साक्षात्प्रतिषेधेन सबन्धावगादाह-
वकारस्येति ॥

इत्वे इति । यपि पदमध्यर्था कचिदुल्लेखे संप्रति पञ्चमानं,
भाष्यन्दिनशार्पार्था य दीर्घः पश्यते; तथापि कचिच्छायायां
हस्तपाठोन्नेपणीयः ॥

(उपसंख्यानार्थकभाष्यम्)

यदि तर्हि वकारे प्रतिषेध उच्यते कथं धीवरी
पीवरी ?

(१५६६ समाधानपार्श्विकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ धीवरी पीवरीति चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

नैतदीत्यम् ।

किं तर्हि ?

ध्याप्योरेतत्सम्प्रसारणमिति ॥

(मदीयः) धीवरीति चोक्तमिति । 'जनसगच्छनां
सन्तुल्लोः' इत्यत्रोक्तम् ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो यक्यः ?

न यक्यः । यनिवेष भविष्यति, न कनिचिति ॥

(मदीयः) यनिवेष इति । कनिषु छन्दसि दृष्टान्ति-
धानात् भविष्यति । भाषायांमपि 'अन्वेभ्योऽपि दृश्यते' इति
दृष्टिप्रदष्ट्यात् प्रयोगानुसरणार्थात्, प्रयोगागतावादिभ्यो नास्ति
कनिषिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । तत्र पार्श्विकारम्भो ज्याया-
नित्याहुः । 'स्यः कश्' इति क्तिपि यस्या इत्यत्रेत्यस्यादर्धनात् ॥
भाष्यकारमतेन त्वीत्वं प्राप्नोति प्रत्ययतत्वेनेन, यथा-आतुणेहि-
त्यत्रोगमः ॥

(उद्घोतः) ननु वनिष्यतिदृष्टमिदृश्ये प्रतिषेध आहार-
योऽत्र आह-कैनिष्विति ॥ भाष्यकारमतेन स्थिति । प्रत्यय-
कथनप्रत्यय निषेधयोरे 'ह्रस्वो डिङि' इति वनेसात्राभावेनाप्रवृत्ता-
दिति भावः ॥ अत्रेदं चिन्तय-प्रत्ययकथनप्रत्यय निषेधार्थमिति
भाष्यन्तद्व्यतिरेकः । यद्युक्तं किमपीदं भवत्येव, यत्रे ह्रस्वस्यान्ता-
नादितत्वात् । अत्र दृष्टं 'यवायोः संप्रसारणम्' इति पार्श्विके 'पीवरी-
योरेवार्थो' इति भाष्यं गृह्यते । 'यवाः' इत्यत्र 'कामायन' इति-
एतत्प्रत्ययेना ह्रस्वश्च निषेधः । 'येन डिङि' इति प्रत्ययतत्वाभावे
किमनेन ग्राह्यमिति चेन्न यत्र इति चिन्तयोर्न चेन्न यत्र । एवं य
यवायोः संप्रसारणम्' इति कदेरनुचितमिति चेन्न ॥ [५५५५५५]

१ 'यवाः' न प्रत्ययकथनभाष्ये 'ह्रस्व' इति छ. ५५५५५५

२ 'यवायोः' इति छ. ५५५५५५

३ 'यवायोः' इति छ. ५५५५५५

४ 'यवायोः' इति छ. ५५५५५५

५ छ. ५५५५५५ 'कनिष्विति' इति छ. ५५५५५५

६ 'कनिष्विति' इति छ. ५५५५५५

७ 'यवायोः' इति छ. ५५५५५५

८ 'यवायोः' इति छ. ५५५५५५

वाचित्तप्रत्याख्यानयोः क्लेशव्यापेद्वेभ्यः किपोऽनभिधानमिति 'दधातेवा' इति भाष्यनेकेत्युक्तिः—इतीदमापन्ताश्रुकरूपमयुक्तमेव । न च विनिगमनाविरहादपरीत्यमेव स्यादिति वाच्यम्, अस्य सङ्गदयस्योपपत्तिरहितत्वात्स च विपरीतत्वादिति बोध्यम् ।] भिन्ना-विस्वादावीर्यव्येयव्यसिद्धत्वं तु न, व्याख्यत्वात्—इति 'जनसन-' इति स्वर्गं भाष्य उक्तम् ॥

(१२९१ तिषेधसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ भा. ४)

३०७२ न माहयोगे ॥ ६ । ४ । ७४ ॥

(अडाप्रतिषेधाधिकरणम्)

(प्रतिषेधप्रतियोगिजिज्ञासाभाष्यम्)

कस्यायं प्रतिषेधः ?

आटः प्राप्नोति ॥

अटोऽपि त्विष्यते । तत्तर्ह्यटो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । यदि द्वयोरप्यटोरिहानुद्वया प्रतिषेधस्ततोऽजादीनामपि प्राप्नोति । अधानन्तर्यादाटः प्रतिषेधस्तथा सति माहयोगेऽनिष्यमाणोऽपि अट् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः ॥

स एवानन्तर्यामाधित्वाह—आटः प्राप्नोतीति ॥

(उद्घोषः) पद्वि द्वयोरपीति । समुदायापेक्षायां 'अनन्तर-स'—इति परिभाषाऽनुप्रस्थानादिति भावः ॥ अटपीति । मध्येऽपि सवन्नादिति भावः ॥

स पृथेति । न तु सिद्धान्तवादी । तत्तर्ह्यटो ग्रहणं कर्तव्य-मिति न चोक्तवचनमिति भावः । व्यवहितत्वादनुवृत्त्ययोगेना-इत्यर्थं कर्तव्यमेवेति तत्पर्यम् ॥

(अहसाप्रकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'लुङ्लृङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' (६।४।७१) इति ॥

(प्रदीपः) इतरः समुदायापेक्षायां दोषाभावेऽपि स्वरित-त्वादधिकारेऽपि दोषप्रतिविधानसम्भवादाह—न कर्तव्य-मिति ॥

(उद्घोषः) प्रकृतानुवृत्त्या सिद्धमिति वदतः सिद्धान्तन आशयमाह—इतर इति ॥ द्विविधा घनुवृत्तिः—लोकिकी, शास्त्रीया च । तत्रापि परिहारः—समुदायेति ॥ अन्व आह—स्वरित-त्वादिति ॥

(अटनुवर्तनाक्षेपभाष्यम्)

यदि तदनुवर्तते, 'आडजादीनाम्' (७२) अट् चेत्यडपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अडपि प्राप्नोतीति । अटोऽयुगपदेका-गम्यपेक्षायाऽदित्वं न सम्भवतीति पूर्वोक्तप्रसङ्गः, यथा—ल्ले-

डजादोः । ततः पक्षेऽपि सति 'ऐशिट' इत्यादि न विध्यति, ऐशिट्प्राधान्येनैव प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) 'एकागम्यपेक्षायाऽदित्वं' इति पाठः । 'एकागम्य-पेक्षानामादित्वं' इति पाठे एकागमिनोऽपेक्षायां—संनये तदपेक्ष-मादित्वं न सम्भवतीति कथंचित्वाख्येयम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु, अटि कृते पुनराट् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु विकल्पेनाप्यटोः प्रतौ द्वये पदार्थे कृतेऽप्यटि शब्दान्तरत्वाभिहितसद्धानाच्चाट् भवितव्यमिति मत्वाऽऽह—अस्तिवति ॥

(उद्घोषः) द्वये पदार्थे इति । तत्र हि प्रतिषेधं कथं-गभेदाच्छब्दान्तरत्वे सत्याय भवितव्यमित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इहापि अटि कृते पुनराट् प्राप्नोति—अकार्षांस्, अहारांस् ॥

(प्रदीपः) इतरौ यथेकस्मिन्नागमे कृते परस्परं प्रतौ-स्ततो हलादीनामप्यटि कृते आट्प्रसङ्ग इति मत्वाऽऽह—इहा-पीति । ननु चाटि कर्तव्येऽटोऽसिद्धत्वाद्वाजादित्वाभावः । यद्यपि शास्त्रापेक्षायाऽसिद्धत्वं तथापि प्रयोगरूपमाश्रित्य चोच्यते, यथोक्तं—'मार्थादीवाचार्थानाम्' इति । परिहारान्तरसद्धानाच्चा-ऽसिद्धत्वं नोक्तम् ॥

(उद्घोषः) यथोक्तमिति । 'अरसो मात्' इत्यत्र । तत्र हीत्वादीनामसिद्धत्वात्प्रयुक्ताभावेनाव्यादिप्रसङ्गे नोदितेऽयं परि-हारः । मर्थः—स्थानी 'म'शब्देनोक्तः । ईदृशैश्च—ईदृशश्चैन । न चास्मां करणनायामसिद्धत्वं भवति, शास्त्रीये स्मृतिरूपमिति तद्भावः । प्रकृतेऽपि 'अजादीनाम्' इत्यस्य 'अजादिप्रयोगरूपानाम्' इत्यर्थे प्रयोगरूपं न शास्त्रीयमिति तत्पर्यम् ॥ ननु मा भूचनाति-द्वल्यम्, इह तु 'अजादेरद्वल्य' इति शास्त्रीयमेव रूपं युज्यत इत्यसिद्धत्वं भवत्येवेत्यत आह—परिसरान्त्वरेति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अद्वयचनान्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अद्वयचनादिति । यदि हलादीनामप्यटि कृते आट् स्यात्तदा लृङ्लृङ्लृङ्क्ष्वडागममेव विदध्यात् ॥

(पुनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि अद्वयचनान्न स्यात्—येहिष्ट, येक्षिष्ट ॥

(प्रदीपः) इहापि तर्ह्येति । यद्यपि कृते आट् न भवति, ततोऽपि न स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

आद्वयचनाद्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आद्वयचनादिति । यद्यप्यन स्यात्तद्विधान-मनर्थकं स्यादित्यर्थः ॥ ननु विकल्पितत्वाद्वाटोदोरभावे आट्

१ 'इहापि तर्ह्येति' इति च. घ. पाठः ॥

कर्तव्य इति अटि सति न प्राप्नोति । नैव दोषः । उत्तरार्थेन नान्तरीयकोपस्थानेन प्रवृत्तेनाप्यदा बाधितुमादोऽशक्यत्वात् । अथवा सन्दिग्धप्रवृत्तिरङ्गमोऽसन्दिग्धप्रवृत्तिनाऽऽदा बाध्यते इत्येव वाक्यार्थः । यथाऽन्यत्रोक्तम्—अन्यवचनाच्चकारा-कणात् प्रकृतस्याप्यपवादो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य—इति ॥

(उद्योतः) सामर्थ्यं विषयवृत्ति—ननु विकल्पितेति ॥ सामर्थ्यात्पयोने विकल्पः फलदीप्ताख्येनोक्तम्—उत्तरार्थेनेति । एवं चादो दुर्बलत्वेन बाधवत्त्वायोग इति भावः ॥ ननु वैपद दुर्बलत्वादा वृत्तत्वाऽऽदा तस्य बाधापत्तावद्बुद्धिर्दुर्बलत्वात् आह—अथवेति । उत्तरार्थत्वादेव सन्दिग्धप्रवृत्तिकत्वं तस्य । एवं चादो-ऽप्रवृत्तिरेवेति भाष्याद्यत इति भावः ॥ अन्यत्र—‘इको गुणवृद्धी’ इत्यादौ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि आहवचनात् प्राप्नोति—अकार्पात्, अह्वार्पात् ॥

(प्रदीपः) इतरस्त्वग्रहीताभिप्रायो विशेषाभावं मान-ऽऽह—इहापि तर्हि ॥

(समाधानभाष्यम्)

अकृतेऽटि योऽजादिरित्येवमेतद्विज्ञास्यते ।

किं चकच्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

अह्वचनसामर्थ्यात् । यदि हि कृतेऽटियोऽजा-दिस्तत्र स्यात्, अनुचनमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) अकृतेऽटीति । अजादिग्रहणसामर्थ्यात् कृते ऋटि सर्वस्मादादिवाददोष भेदेन, विधानसामर्थ्या-दियमभिभाषावसायः—ह्लादीनामभेद, अजादीनां कृतेऽकृते वाऽटि आह—इति ॥

(उद्योतः) ननु ‘अकृतेऽटि’ इति विशेषलाभः कथमत आह—अजादिग्रहणेति ॥ भेदेनेति । अन्यथाऽऽट्येव विद-ध्यादिति भावः ॥

(प्रकाशान्तरेण समाधानभाष्यम्)

अथवा—उपदेश इति वर्तते ।

अथवा—आर्धधातुक इति वर्तते ।

अथवा—कुंल्लङिति द्विलकारको निर्देशः कुल्ल-विपु लकारादियु योऽजादिरिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाह भवति । न च करोतिरूपदेशेऽजादिरिति आहभावः ॥

अथवाऽऽर्धधातुक इति वर्तते इति । तेषां धातु-कसंज्ञकलकारोर्त्तिकाले योऽजादिरित्येव भवति ॥

(उद्योतः) न च करोतिरिति । उपलक्षणमेतत् ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

सर्वथा—येज्यत—ओप्यत इति न सिध्यति ।

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) सर्वथेति । करोत्यादिवचनादीनामटि सत्या-जभावादित्यर्थः । ‘असिद्धवद्वाभात्’ इत्यसिद्धत्वप्रत्याख्या-नाय सर्व एवागो प्रकाश उक्तः, इह तु स्थित एवासिद्धत्व एषामुपन्यासः ॥

(उद्योतः) करोत्यादिवदिति । ह्लादीनामभेदेति श्वव-सापनात् ॥ स्थित एवेति । प्रतिपत्तिभावार्थमारभ्येति सूत्र इत्यर्थः । ‘आदीद’ इत्युपलक्षणं ‘आट’ इत्यादिल्लोऽपि ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

अजादीनामटा सिद्धम्

(भाष्यम्) अजादीनामटैव सिद्धं नार्थ आटा ॥

(चार्त्तिकक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि वृत्त्यर्थमाह चकच्यः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

वृत्त्यर्थमिति चेददः ।

(भाष्यम्) अटो वृद्धिं वक्ष्यामि ॥

(चार्त्तिकवचनभाष्यम्)

यदि तर्ह्यटो वृद्धिरित्युच्यते—

(समाधानाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

अस्वपो हसतीत्यत्र

(भाष्यम्) अस्वपो हसतीत्यत्रापि रोक्तृवे कृते वृद्धिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अस्वप इति । स्वपेर्लङ्, सिप् । ‘अङ्गार्थ-गालवयो’ इत्यद् । शब्दलुक् । सकारस्य स्वं ‘इति च’ इत्यु-त्त्वम् । तत्राहुर्न बाधित्वा वृद्धिः प्राप्नोति ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥

(भाष्यम्) धातावटो वृद्धिं वक्ष्यामि ॥

तर्ह्यि धातुग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते—‘अटः’, अचि वृद्धिर्भवति । ततः—‘उपसर्गादिति’ वृद्धिर्भवति । ततः—‘धातौ’ इत्युभयोः दोषः ॥

दोषः

३ उपसर्ग इति । तेन बाधवत्त्वात्तदनेन न माह, उपसर्गदेशमा-दित्वावागम् । एवं द्विलकारनिर्देशवशात् दोषम् ।

४ ‘धातौ धातुवर्ति’ इति च. घ. ट. ३

१ ‘यपद’ इति दुर्बल’ इति घ. ट. ३

२ ‘उट-उट-उट-इति’ इति घ. ट. ३ । ‘कुंल्लङ्-कुंल्लङ्-इति’ इति घ. ट. ३ ।

३ ‘उपदेश-उप-उपदेशे’ । तेन बाधवत्त्वात् ‘अजादीनाम्’ इति दोष

(वार्तित्रयतरणभाष्यम्)

इह तर्हि—आदीत्, आदीत्—‘अतो गुणे’
(१।१।७) इति पररूपं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आदीदिति । ‘नेटि’ इति वृद्धिं प्रतिषिद्धां
परत्वाद्बुद्धिं वाधित्वा पररूपं प्राप्नोति ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

पररूपं गुणे नाटः

(भाष्यम्) आटो नेति चक्ष्यामि ।

तत्तर्हि चक्ष्यम् ?

न चक्ष्यम् ॥

(प्रदीपः) पररूपं गुणेनाट इति । अटं उत्तरे गुणे
पररूपं नेति चक्ष्यमित्यर्थः ॥

(प्रकाशान्वरेण समाधानश्लोकवार्तिकम्)

ओमाङोरुसि तत्समम् ।

(भाष्यम्) यद्यप्येतदुच्यते, अथ वै तर्हि उल्लो-
मङ्क्ष्याटः प्रतिषेधश्चेदितः, स न चक्ष्यो भवति ॥

(प्रदीपः) ओमाङोरुसि तत्सममिति । औङ्गरीयत्-
औङ्गीयत्-औङ्गीयदित्यत्र बुद्धिं वाधित्वा परत्वात् ‘ओमाङेय’
‘उल्लपदान्तात्’ इति पररूपं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो चक्ष्य
इत्युक्तम् । यदा तु पररूपविधौ ‘नाटः’ इत्युच्यते तदोलो-
माङ्क्ष्याटः पररूपप्रतिषेधो न चक्ष्य इति तुल्यमेतद्भवति,
न तु गौरवप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) न चक्ष्यमित्यस्य—‘गौरवावहमेतद्वच्यं न,
यत् ओमाङोरुसि यद् प्रतिषेधवचनं तेन तुल्यमेतद्वचनं’ इति योजना
दर्शयन्त्याचष्टे—औङ्गरीयदिति । ‘अटश्च’ इति पुनर्विधानार्थेन चेन
वक्ष्यामि सिद्धिरिति भावः ॥ न तु गौरवप्रसङ्ग इति । ‘आङ-
जादीनाम्’ इत्यस्याकर्णाय । ‘अटश्च’ इत्यत्र मात्राहानेर्लघुवमप्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

छन्दोऽर्थं तर्ह्यटं चक्ष्यः—अरिगु कृष्णा, त्रित
एतमायुनम्, ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वितीमतः
सुरुचो येन आवः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घः

(भाष्यम्) छन्दसि दीर्घां बहुलं दृश्यते । तद्यथा-
पूरुषः, नाटक इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि—आयन्, आसन्—इणस्त्योर्यण्लोपयोः
कृतयोरनजादित्वाहर्द्धिनं प्राप्नोति ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥

(भाष्यम्) अन्तरङ्गत्वात् वृद्धिर्भवति ॥

तस्मादर्थे आट्प्रहणेन ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गत्वादिति । यण्लोपो हि बहिरङ्गो ।
वृद्धौ कृत्यां ‘इणो यण्’ ‘ए’ इति योगविभागाधयणात् यणो-
ऽभावः । स्वार्थयत्वादान्तादिवद्भावो नास्ति, तादृष्यानतिदेशात् ।
‘ध्रसोरङ्गोपः’ इति तपरकरणादोपाभावः । एतच्च ‘वार्णादाङ्गं
बलीयः’ इत्यनाधिलोकम् । तदाश्रये हि बुद्धिं वाधित्वा यण्लोपं
स्याताम् । अटा सिद्धे आङ्गचनमेव ङापकमन्ये वण-
चन्ति—‘मवलेपा परिभाषा वार्णादाङ्गं बलीयः’ इति । तस्या हि
सत्यां यण्लोपयोर्बुद्धिं वाधित्वा प्रवृत्तयोः ‘आयन्—आसन्’ इति न
स्यादित्वाद्बिधीयते ॥

(उद्घोषः) बहिरङ्गाविति । प्रत्ययभयत्वात् ॥ यणो-
ऽभाव इति । तत्तथायादेशे रूपं सिद्धमिति भावः ॥ तादृ-
ष्येति । अन्तादिवर्णनामवृत्तिर्भवेत्तानतिदेशादित्यर्थः ॥ अना-
धिलोके । कस्यानुसारादनामवयवम्, अयुगपत्प्रातिर्वा । इङ्गत्
‘अथैवाताम्’ इत्यादेशेऽङ्गनभिधानम्, पक्षयोः फलभेदापत्तेरि-
त्याहुः । निरूपित चेद ‘इ’ ‘आ’ इत्येतेन्दुवेषरे ॥ अन्य इति ।
अत्रचिर्वीचं तु भाष्यविरोधः ॥

(संमदः)

अजादीनामटा सिद्धं

वृद्धयर्थमिति चेदटः ।

अस्वपो हसतीत्यत्र

धातौ वृद्धिमटः संरेत् ॥ १ ॥

पररूपं गुणे नाट

ओमाङोरुसि तत्समम् ।

छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घ

इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥ २ ॥

(१२९२ विधिवत् ॥ ६ । ४ । ३ अ. ५)

३०७४ अचि श्रुधातुभृत्वां योरि-

यडुवडौ ॥ ६ । ४ । ७६ ॥

(इयङाधिकरणम्)

(६५६७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ३ ॥ इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां

छन्दसि बहुलम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि

यहलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्त्वं पुपेम् । तनुत्वं पुपेम् । विष्वं पश्य । विपुवं पश्य । स्वर्गं लोकम् । सुवर्गं लोकम् । त्र्यम्बकं यजामहे । त्र्यम्बकं यज्ञामहे ॥

(प्रदीपः) तन्वमिति । 'वा छन्दसि' इत्यधिकारादभिप्रेत्यभावात् यणादेशः ॥ तनुवमिति । अधातुत्वादाप्राप्त उवङ् विधीयते ॥ विष्वमिति । विसृते—इति 'सत्सुद्विप'—इति क्तिप् । अत्र नित्यं 'धोः सुप्' इति यणि प्राप्ते पक्षे उवङ् विधीयते ॥ सुवर्गमिति । अधातुत्वादनङ्गत्वाच्चाप्राप्त उवङ् विधीयते ॥

(उद्घोतः) ननु ब्रह्मभाष्ये पूर्वरूपं स्वादत्त आह—वा छन्दसीति । पूर्वसर्वगदीशोऽप्यत एव न । तत्र ब्रह्मचानां यणादेशेन पाठः । यनुर्वेदिना-उवङ्गुद्विप इति बोध्यम् ॥ विसृत् इति । किपि 'गतिनारकोपपदाना'—इति सुत्तत्तेः पूर्वं सप्तमोऽपवादित्वात् 'आदेशप्रत्ययोः' इति पत्वं 'विष्व-विपुवम्' इत्येतेति बोध्यम् ॥

(१२९३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ६)

३०८० एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य

॥ ६ । ४ । ८२ ॥

(सूत्रार्थदर्शकभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—ब्राह्मणस्य नियौ, ब्राह्मणस्य नियः ?

अङ्गाधिकारात् । अङ्गस्येति वर्तते ॥

एवमपि—परमनियौ, परमनिय इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

गतिकारकपूर्वस्यैवेत्येते ॥

(प्रदीपः) ब्राह्मणस्य नियमिति । 'अन्वेभ्योऽपि ह्रस्वते' इति ताच्छील्यादिषु नियः क्तिप् । ततः कर्मणा सम्बन्धः । सत्यपि वा पूर्वैर्मणा सप्तम्ये परत्वात्सोपपदं 'सत्सुद्विप' इति क्तिप् बाधित्वा ताच्छीलिकः किञ्च भवति ॥

गतिकारकपूर्वस्येति । परमसन्दोऽन गतिर्न च स्वर-कम् । किन्तु—उत्तरपदार्थस्य समानाधिकरणं विशेषणम् ॥

(उद्घोतः) ननु 'सत्सुद्विप'—इति सोपपदे इति उपपत्तमात्रे नानभिधायित्वेन स्यात् आह—अन्वेभ्योऽपीति ॥ परत्वा-दिति । ताच्छील्यमपि नानाधायौ सोपपदस्यानवशः । निरुपपदस्य भावन-वत्तन्वयात् इति भावः ॥

गतिकारकपूर्वस्यैवेति—नियमः, सपूर्वपदस्य चेद्विधिकारकपूर्व-स्येवेत्येते न तु गतिकारकपूर्वमिदमेवेत्यत इत्यर्थः । तेन निन्यतु-त्यादि सिध्यति । एतेन यणिव्येकान्त्यताप्रवृत्तात्वात् नियम इत्यपवादम् । एवकारस्यानन्वयापेक्षया । इयं भाष्यकृत इष्टिः ॥

(६५६८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यणादेशः स्वरपूर्वोपधस्य पदपूर्वो-पधस्येति चक्यम् । स्वरपूर्वा च यस्योपधा पदपूर्वा च ।

स्वरपूर्वा—निन्यतुः, निन्युः ।

पदपूर्वा—उङ्यौ, उङ्यः । उङ्यौ, उङ्यः ।

उभयपूर्वा—ग्रामण्यौ, ग्रामण्यः । सेनान्यौ, से-नान्य इति ॥

(उद्घोतः) इदानीं वार्तिकं व्याचष्टे—स्वरपदेत्यादि ॥

(६५६९ उपसंख्यानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ असंयोगपूर्वं ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) असंयोगपूर्वस्येत्युच्यमाने, अनिष्टं प्रसज्येत—उङ्यौ, उङ्यः । उङ्यौ, उङ्यः ।

असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) उङ्याविति । भागे कर्तरि याऽन क्तिप् । ईश्वरः संयोगपूर्वः ॥

(उद्घोतः) भागे इति । संप्रदादित्वात् । कर्तरि—'क्तिप्' इत्यनेन । पश्चाद्विधेयमसासः । 'पदपूर्व' इत्यत्र पदस्येन प्राप्तव-यत्वाविधारणस्य प्रयो बोध्यः । तेनोद्गीष्टस्यादाचारिकप्रस्तावकैरिति किपि न गण्यं । अत एव प्रत्याख्यानं न विरोधः । तस्यानभिधान-मेवेत्यन्ये । पठद्वयनारम्भेऽपि परमनिधायित्वादाविति प्रसङ्गात्-णाव भाष्यकारेष्टिरावश्यकः । तेन स्वरपूर्वग्रहणं प्रत्याख्यात-प्रावभेव ॥

(वार्तिकाधिसंसाधकभाष्यम्)

तत्तर्हि चक्यम् ।

न चक्यम् । 'धातोः' इति धेतव्यं, धातुना संयोगं विरोधपिप्यासः—धातोः संयोगस्तत्पूर्वस्य नेति ।

उपसर्जनं यं संयोगः, न चोपसर्जनस्य विरोध-णमस्ति ।

० 'स्वरपूर्वोपधस्य' इति छ. पाठः ॥

८ 'पदपूर्वोपधस्य' इति छ. पाठः ॥

९ 'उभयपूर्वस्य' इति छ. पाठः ॥

१० 'ईश्वर' इति छ. ट. पाठः ॥

११ 'वर्तते, यत्र धातुना' इति छ. ट. पाठः ॥

१२ उपसर्जनं वा इति । असंयोगपूर्वस्येत्यत्र प्रदीपभाष्यस्यानवधान-संयोगस्य संयोग इत्येव । न विरोधस्य विरोध-प्रावभेवोपाधिः । भावेन विरोधस्योपेक्षे नान्वयः ॥

१ 'विपु'—इति, जय सत्यम् इति उ. पाठः ॥

२ 'पूर्वस्येति' इति छ. पाठः ॥

३ 'विपु निरुपपदा' इति ज. पाठः । 'नियौ निरुपपदा' इति छ. पाठः ॥

४ 'विपु निरुपपदा'—ताच्छील्यस्येति ॥

५ 'स्वरपूर्वोपधस्य' य यणादेशः इति छ. पुठके पाठः ॥

६ 'स्वरपूर्वोपधस्य' इति छ. पाठः । 'स्वरपूर्व' य यत्सोपधा इति छ. पुठके पाठः ॥

धातोरित्यनुवर्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापि विशेषणं भविष्यति ।

अस्त्यन्यत् धातोरित्यनुवृत्तौ प्रयोजनम् ।

किम् ?

इवर्णं विशेष्यते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यच्च धातोरिवर्णं, भविष्यमेव तस्य यणादेशेन 'इको यणचि' (६।१।७७) इति ॥

(प्रतीपः) धातोरिति । भविष्यमानधात्वयवसंयोगपूर्वस्य यनित्यर्थः ॥

उपसर्जनमिति । अन्यपदार्थं प्रति ॥ न चोपसर्जनस्येति । सम्यन्धिश्चन्दादन्यदुपसर्जनं पदान्तरवाच्येनार्थेन सम्बन्धं नोपैतीत्यर्थः ॥

अस्त्यन्यदिति । गुणप्रधानसन्धिषो प्रधानस्य सत्त्वार्थत्वे विशेषणसम्बन्धेन नाभ्यम्, अनार्थत्वे प्रधानस्य गुणो विशेषणेन सम्बन्धयेत् ॥

यच्च धातोरिति । यथा-कुमार्यो-इति । ननु 'मयी' 'पानी' इत्यादावधातोः पूर्वसर्वगदीर्घवाधनार्थो यण मा भूदिति धातुनेवर्णस्य विशेषणे प्रयोजनमस्ति । एवं तर्हि-इयङ्वापनार्थत्वाद्यणादेशस्याधातोरिनकोऽप्रसङ्गादधातुनिर्हरयथा धातुमहणस्यासृष्टिर्न भवति ॥

(उद्योतः) पदपूर्वमहणमपि प्रत्यासयातुमाह--(नाभ्ये)-तत्तर्हीत्यादि ॥

सम्यन्धिश्चन्दादिति-गमकस्योपलक्षणम् ॥

गुणप्रधानेति । इवर्णं प्रति आध्यान्वेनान्वयसंभवे सवोग-विशेषणत्वमन्याप्यमिति वक्तुं युक्तम् । आभ्यसापि 'इवर्णं धातुं प्रति विशेष्यते' इत्यर्थः ॥

पूर्वसर्वगदीर्घवाधनार्थं इति । स तु 'ई-ऊ' इत्यौ चरितार्थः ॥ इयङ्वाधनार्थत्वादिति । 'उत्सर्वसमानदेशाश्चरितार्थः' इति न्यायादिति भावः । न चायं न्यायः श्रमकनङ्गुप्यभिचरितः, वेपु-मिह्वेन, प्राक्तेरिति पदेन, पुस्त्यादित्यनेन च वेपुषेऽपि अन्यत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । ननु तस्य तदभावे कस्यापि भाषाभ्यसम्भवाद्वाभ्यसामान्यविन्यायो तदपवादत्वमपि सम्भाव्येत । क्सादनुवृत्तिसामर्थ्यादिति आभ्यस्य-निपातानामनेवार्थत्वादाह-चित्सामर्थ्यात्-त्यर्थः । उकार्यमजानानस्य शङ्का--(आभ्ये) अस्त्यन्यदिति । आचार्यदेशीयसोत्तरम्--यच्च धातोरिति ॥

(१२९४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ७)

३०८२ वर्षाभ्वश्च ॥ ६ । ४ । ८४ ॥

(६५७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वर्षाभूपुनर्भवश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'वर्षाभू' इत्यत्र पुनर्भवेत्येति वक्तव्यम् ।

पुनर्भवाः, पुनर्भवः-इति ।

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

वर्षाहन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् । वर्षाभ्यो, वर्षाभ्यः । हन्भ्यो, हन्भ्यः । कारभ्यो, कारभ्यः । पुनर्भवाः, पुनर्भवः ॥

(प्रतीपः) वर्षासु भवति, वर्षा ना भवते-प्राप्नोतीति-वर्षाभूतोपधिविशेषः । हन्भूश्च- 'अन्द्वाभू-' इति निपातितः । अत्र तु भूश्चन्दसानर्थक्यात् 'न भूशुधियोः' इत्यत्र ग्रहणाभावाद्यणादेशः सिद्धः ॥

(उद्योतः) वर्षा वा भवत इति । वर्षा इति द्वितीयावृत्तवचनात् । ओपधिविशेष इति । भवेत्तु हस्तान्तः । अत एव 'द्वितीयावृत्तौ' नेति वर्षाभ्यो कमटी कुलिः 'इति क्रियासुफारान्तलक्षणजी-पन्त पठनीति नैरायणः । उतो गुणवचनादेव जीपो विधानेनात्र रूपं वद्वादिस्वरूपानुरूपोपधान्तर्लैवावयवत्वादेकैऽपि दीर्घान्त इत्यन्ये ॥ आनर्थक्यादिति । 'ईमी मन्वे' इत्यतः रूपस्यो निपातत्वे नुमागम्येति भावः ॥ न भू इत्यादि । एवं च 'हन्पूर्वस्य'-इति निष्कलमेति भावः ॥ यणादेशा इति । 'भोः सुपि' इत्यनेन । इदं चिन्त्यम्, धातुत्वाभावाद्भवतोऽनाहौ 'इको यणचि' इतिव यणित्येति । किञ्च ह्यति नान्त उपपदे सुपः क्विपि निष्पन्नहन्भूश्चार्थं वार्तिके हन्भूग्रहणस्यावयवकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । वार्तिके पूर्वग्रहण परिभाषावक्तव्यानुवाद इति बोध्यम् ॥

(१२९५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ८)

३०८५ हुश्रुवोः सार्वधातुके

॥ ६ । ४ । ८७ ॥

(६५७१ हुश्रुग्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हुश्रुग्रहणानर्थक्यमन्यस्याभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हुश्रुग्रहणमनर्थकम् ।

येत्येव शिषोः नेकस्मिन्त्वान्वययोगे रूपम् । तस्य च सदमर्हत्वात् 'वर्षा' इति कर्मणि द्वितीया ॥

७ नारायण इति । आभ्यशेका-मुक्तिरत्राकारण्यं वेपु-वेपुल्लोको नारायण इति श्रु. पुष्कलहृदुक्तिः ॥

८ 'हन्म्' इत्यतस्तत्तत्पदद्वयवर्षस्य प्रतिपदवति-'इमी' इत्यादिवा ॥

९ वार्तिके इति । वार्तिके सम्बन्धतोऽप्यसंभवात्पूर्वग्रहणमित्यर्थः ॥

१ 'विशेष्यविषयम्' इति च छ. झ. पाठः ॥

२ 'इत्येव' इति च. छ. ट. पाठः । 'इति यथा कुमार्यो कुमार्ये इति' इति छ. क. पाठः ॥

३ 'उपसर्जनमप्यपदान्त' इति छ. झ. पाठः ॥

४ 'ननु च' इति क. ग. पाठः ॥

५ छ. पुष्कले 'इति' चन्दपठो न ॥

६ भवत इति । 'भू' प्राप्ताकारपञ्चमी' इत्यस्य पुष्पदन्तवत्पञ्चमी

(उद्घोतः) नित्यत्वादिति । गुणस्वनित्यः । कृते लपु-
पत्वाभावादभावेः ॥

(६५७३ प्रयोजनसमर्थक्याधिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वादेशे ह्रस्वादेशप्रसङ्ग उत्त्व-
स्यासिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रस-
ज्येत । प्रगूह्य गतः, उपगूह्य गत इति ।

किं कारणम् ?

ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात् । असिद्धमूत्वम्, तस्यासिद्ध-
त्वात् 'ह्यपि लघुपूर्वात्' (६१४५६) इत्यायादेशः
प्रसज्येत ॥

(प्रथमप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

विपयार्थेन तावत्तार्थो गोहिरग्रहणेन ।

प्रतिगृह्यनिर्देशात्सिद्धम् । प्रतिगृह्यनिर्देशोऽयम्-
उ-ऊत्-ऊदिति ।

तत्र ह्रस्वस्यावकाशः—निजुगुह्यतुः, निजुगुहः ।

गुणस्यावकाशः—निगोह्य, निगोह्यम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—निगूह्यति, निगूहति, निगू-
हकः, सौष्ठु निगूही ॥

परत्वात् गुणे कृते आन्तर्यतो दीर्घा भवति ॥

(प्रदीपः) उ-ऊत्-ऊदिति । ह्रस्वदीर्घादेशो सू-
त्रे निर्दिष्टे । 'तत्र स्थानेऽन्तरतम' परिभाषायात् ह्रस्वस्य ह्रस्वो
दीर्घस्य दीर्घः ॥

निजुगुह्यतुरिति । अत्र कृत्वात् गुणप्रतिषेधादुकारलो-
पे उकारः ॥

निगोह्येति । अचोऽधिकारादुकारस्यात्राप्रसङ्गः ॥

निगूह्यतीति । उकारस्य गुणश्च प्राप्नोति उकारश्च ।
तत्र परत्वात् गुणे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् उकारादित्य-
स्ति तार्था विकृतनिर्देशेन । 'दोषो गौ' इत्यत्र तु लघ्वदर्थेन-
व्यादुकारोऽपेक्ष्यते, न तु ह्रस्व इति तत्रापि न दोषः ॥

(उद्घोतः) ह्रस्वदीर्घाविति । आदेशोऽपि ह्रस्व इत्याद्यु-
भाष्यमानलोकारस्य सवर्णग्रहत्वादीपस्य दीर्घसिद्धिरिति चेत्
उपायान्तरत्वादौष इत्याहुः ॥

परत्वाद्गुण इति । न च ह्रस्वे तावत्तार्थेऽपि दीर्घाऽनवकाशः ।
ह्रस्वादेशेन विप्रतिषेधविचाराय । दीर्घस्य गुणाऽप्यप्रामोलेन न,

तदन्तरतमस्यानिर्देशमात्रम् । उभयनिर्देशसामर्थ्येन राखसदृश-
स्यान्यक्षेपात् । 'गुणश्च प्राप्नोत्युकारश्च' इत्येव पाठः ॥ नन्वेव
'दोषो गौ' इत्यादि तत्त्ववक्ष्यमानरीत्या 'दोषः' इति निर्देशे
तेन पर्यायेणोभौ स्वाभाव्यत आह—दोषो नाविति । विकृतनिर्देशे
न तत्सामर्थ्यादेव गुणे कृत आदेशः । स चान्तरतम्यादीर्घं प्रवेति
भावः ॥

(द्वितीयप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

अयादेशप्रतिषेधेन चापि तार्थः ।

समानाश्रयवचनात्सिद्धम् । समानाश्रयमसिद्धं
भवति । व्याश्रयं चेत्तत् ।

गावूत्वम्, गेर्ल्यप्ययादेशः ॥

(३२९७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १०)

३०८८ दोषो गौ ॥ ६ । ४ । १० ॥

(विकृतनिर्देशाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं दुपेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते, न दुप इत्ये-
वोच्येत ?

(६५७४ विकृतनिर्देशप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दोषिग्रहणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

अयादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रियते ।

ह्रस्वादेशे ह्रस्वादेशप्रसङ्गः, ऊत्त्वस्यासिद्ध-
त्वात् ॥

ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत । प्रगूह्य
गतः । उपगूह्य गतः ।

किं कारणम् ?

ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात् ।

असिद्धमूत्वम् तस्यासिद्धत्वात् 'ह्यपि लघुपूर्वात्'
इत्यायादेशः प्रसज्येत ॥

(उद्घोतः) अत्र विकृतनिर्देशस्य विपयाधत्त न फलम्,
णावित्युक्ते । अतो भाष्ये—अयादेशप्रतिषेधार्थमिति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

समानाश्रयवचनात्सिद्धमित्येव । समानाश्रय-
मसिद्धम् । व्याश्रयं चेत्तत् । गावूत्वम्, गेर्ल्यप्यया-
देश इति ॥

१ अ 'गौ' इति पाठः ॥

२ च उ 'गौ' इति पाठः ॥

३ 'आ' इति पाठः ॥

४ 'अ' इति पाठः ॥

नेरे ॥

५ 'गौ' इति पाठः ॥

६ 'गौ' इति पाठः ॥

७ 'गौ' इति पाठः ॥

८ 'गौ' इति पाठः ॥

९ 'गौ' इति पाठः ॥

(१२९८ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।३ आ. ११)

३०९१ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्

॥ ६ । ४ । ३ ॥

(६५७५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चिंणमुलोर्णिज्ज्यवेतानां

यङ्लोपे च ॥ * ॥

॥ (भाष्यम्) चिष्णमुलोर्णिज्यवेतानां यद्भूले
चोपसंख्यां कर्तव्यम् । शमयन्तं प्रयोजितवान्-
अशमि, अशामि । शमं शमम्, शामं शामम् ।
शंशमयते-अशंशमि, अशंशामि । शंशमं शंश-
मम्, शंशामं शंशामम् ॥

(प्रदीपः) णिज्यवेतानामिति । चिण्मुत्परेणो
 मितामहानां वा दीप्य उच्यते । तत्र यदा पृथन्ताद्यन्ताद्य
 णिज्विधीयते तदा पूर्वेण णिचा यङ्कारेण च व्यवधानादीषो
 न प्राप्नोदीति वचनम् ॥ प्रयोजितयानिति । यैषपि चि-
 ण्विपर्ययं कर्म प्रदर्शनीयं तथापि णिमुत्पत्त्ये हेतुव्यापारदर्श-
 नाय कर्तृरुपादानम्, न त्वत्र कर्ता विवक्षितः ॥ शंशभयते-
 रिति । शनेर्थे 'नृपतोऽनुनासिकान्तस्य' इति मुक्ति कृते शंश-
 म्यशब्दाणि वि आहोप्यलोपौ ॥

(उपसंख्यानप्रयोजनजिज्ञासाभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

चिण्णमुत्परे णौ मितामङ्गानां दीर्घो भवतीत्यु-
च्यते, यश्चात्र णिश्चिण्णमुत्परो न तस्मिन् मिदङ्गम्,
यस्मिन् मिदङ्गं नास्ौ चिण्णमुत्पर इति ॥

लोपे कृते चिण्णमृद्वपरो भवति ।

स्थानिवद्भावात्त चिण्णमुल्परः ॥

ननु च प्रतिपिच्यते तत्र स्थानियद्वायः-दीर्घ-
षिर्धि प्रति न स्थानियदिति ।

एवमप्यसिद्धत्यान्न प्राप्नोति ॥

एवं तद्वि—

(प्रथोपः) लोपे कृत इति । यद्यपि पँरस्यापि णिचो लोपस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन भूतपूर्वगत्वा वा चिण्णमुत्परो णिः॥

दीर्घविधिं प्रति नेति । एतदेव हि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं
स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि तु प्रकृतो ह्रस्वो विकल्पेत

तदा णौ णिलोपस्य स्थानित्वाद्रिकस्यो ह्रस्वस्य न स्यात्, यद्ध-
कारलोपस्य स्थानित्वाभिल्लं ह्रस्वः श्रूयेत । 'हेटु वेदेन' इत्यस्य
च ह्रस्वाभावपक्षे 'अहेडि' इति स्यात् । दीर्घं तु ह्रस्वस्य कृते
'अहीडि' इति सिध्यति ॥

(उद्घोषः) भूतपूर्वगत्या वेति—प्रोक्ता ॥ भाष्ये—दाघं-
विधिं प्रतीतिः । यपि तत्र त्रैपादिकदीर्घस्य साहचर्याद्ब्रह्मण्यम्,
अत एव 'पूर्वासादिदीर्घे' इत्यवष्टम् 'ध्वेयलोपस्वरजनं दिवंचनादीनि
न कर्तव्यानि' इति तत्प्रत्याख्यातां भाष्ये 'न पदान्ते' सूत्रे, तथापि
उदाहरणोपात्तासाहचर्याभिलाषाच्च 'न पदान्त' सूत्रस्य 'ध्वेयलोपस्वर-
जनं' इत्युपलक्षणमिति भावः । अन्त्यान्तो 'प्राकृतिमिदं शास्त्रम्' इति
॥ चिन्त्यम् । जावेः पोर्वापर्याभावेन 'चिण्णमुत्पदे' इति विशेषणा-
सञ्ज्ञाऽत्र जातिप्रदणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एषां चैवं 'आर्द्धपाठके'
इति सूत्रे द्वितीयाभावे कैटे भाष्ये च ॥ दीर्घग्रहणस्य फलान्तरमपि
दर्शयति—हेट्टु वेष्टन इति । पठादिरयम् । केचिन्तु 'ज्जकाल'-
सूत्रस्यस्य करोर्णिहसूत्रस्यस्य प्रैत्तुसूत्रस्यस्य च भाष्यस्य प्रामाण्यात्
'हेट्टु वेष्टने' इत्यस्य ध्वयो पाठोऽसाम्प्रदायिक इत्याहुः ॥

(प्रयोजनानर्थक्यबोधभाष्यम्)

चिर्णमुलोर्णज्यवेतानां यद्दलोपे चान्तरङ्गल-
क्षणत्यात्तिद्धम् ।

किमिदमन्तरङ्गलक्षणत्वादिति ?

यावद्भूयात्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति ।

व्याथयं चैतत् ।

कथम् ?

१. णौ णिलोपः, णौ चिष्णमुत्परे मितामङ्गानां दीर्घत्वम् । तस्मान्नार्थं उपसंख्याननेनेति ॥

(प्रदीपः) अन्तरद्वलक्षणत्वादिति । पियबोळोंपो
णिमात्रपेक्षत्वाद्दन्तरत्नः । वीर्यस्तु चिण्णमुत्तरण्यपेक्षत्वाद्
बहिरत्न इति समावाधयत्वाभावादतिद्वत्वाभाव इत्यर्थः ॥

(१२९९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १२)

३०९४ छंदिर्घेऽद्वयपसर्गस्य ॥६॥१६॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अदिग्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा
 स्वात्-समुपाभिज्ञादः ॥

१ एतद्विहितकमिति च. उ. प्र. पाठः ।

● 'सिद्धमिलेष' इति च. प्र. पाठः।

c 'वर्षाणिष्ठोपः' इति अ. उ. पाठः ।

५ अथ 'अनुपपत्त्याः' इत्यत्र उपपत्त्या इति 'दोषो ना' इत्यतो यावति
ततो छन्दोभिरेव विप्रामाणानुपपत्त्यानामुपनेषणम् । एवम् एतेषां व्याख्या
नां उपपत्त्या इव इति सूत्रार्थः । एतेन तेनैव श्रुत्या, तत्प्रामाण्यात् शिष्यो
व्याख्यम् ४

१० 'समुपाभिष्टार इति' छ. ब्र. पाठः ।

१ अ. उ. पुस्तकसौनेतमावेकम् ।

२ धर्मदन्ताप्रबोधितवानिति भाष्ये कर्तुर्निर्देशस्तत्रैव 'अहमि'
इति ह्येति धर्मशरणावाह—यद्यपीत्यादि ॥

१. लोपे कृत् इति । द्वितीयनिचो लोपे कृत् इत्यादि ।

॥ परस्वापीनि ॥ मरुतेः परस्व मरुमणिषोऽपि स्थेने इत्यर्थः ॥

५ मरुतस्य स्वयमेति । मरुतान्तरथेन निमग्नोनामिन्द्रादिभ्यामेव
‘अस्त्विति’ इत्यादौ निमग्नानि रश्मिनियन्त्राभावात् फलं दीर्घमह्वस्येति
बोधिपत्यम् । ७३ ‘हेतु’ इत्यस्य पदान्तरे हेतुशब्दात् एव फलमनेन चकन्ता-
निमुक्त्यर्थप्रज्ञापनं श्रव्यमित्यभिधीयात् ॥

(प्रदीपः) अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति षकव्यमिति ।
इदं सङ्ख्यान्तरोपपत्तेर्यथाध्यायिनाद्येऽपि पूर्वसङ्ख्याविनाशात्-
द्वैविध्यादप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(उपसङ्ख्यानाहोपभाष्यम्)

तत्तर्हि षकव्यम् ?
न षकव्यम् । यन्निप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तन्
स्तः, तन्नाद्युपसर्गस्येत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) यत्र निप्रभृतय इति । वस्तुषद्भावनाधिल
परिहारः । 'अद्विप्रभृत्युपसर्ग' इति च प्रत्ययप्रतिषेधो वाक्यभे-
देनाधीयते । पशुदासाधयेन ह्युपसर्गस्य ह्यो न स्यात् ॥

(उद्घोषः) प्रत्ययप्रतिषेधे वचनभेदादस्यर्थसमासपरिहारवि-
वक्षान्तरोभास आशीयत इत्याह—पशुदासाधयेन इति । अद्यु-
पसर्गसङ्ख्या सौपर्यस्यैव ग्रहणपरिहारे भावः ।

(समाधानभाष्यम्)

न वा एष लोके संप्रत्ययः । न हि त्रिपुत्र आनी-
यतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते ।

तस्माद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति षकव्यम् ॥

(प्रदीपः) न वै एष इति । सङ्ख्याशब्दानामेव समासो
यत्सङ्ख्यान्तरसोत्तरस्य चोपस्य मुख्यस्य ॥ विषये न प्रवर्तन्ते ।
तथा चोक्तम्—'एकाजनेकाजप्रदेषु चाश्रितिसङ्ख्यानात्सिद्धम्'
इति । 'नैधेयः' इति च पूर्वविधिग्रहणस्य श्रुत्याहरणमुपपन्न-
स्त्वम्, स्थानिवद्भावे सति श्रुत्यव्यामर्शवाभावात्तदाश्रयो ढक् न
स्यादिति ॥

(उद्घोषः) मुख्यसोत्तरतत्त्वान्तरस्य विषये पूर्वसङ्ख्याना
अप्रवृत्तौ भाष्ये दृष्टान्त उक्तः, गौणविषये दर्शयति—तथा
चोक्तमिति । 'अद्विप्र' इत्ये । तन् अकारादीनामेकत्वपक्षे 'भदेव
तरति-पटिक' इत्यत्र अन्वयसङ्गच्छनोऽप्रतिमाशङ्क्याय परिहार
उक्तः ॥ स्थानिवद्भावे सतीति । निपूर्वादायः किप्रत्यय आगो
लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन त्वव्यय स्यादिति भावः ॥ तदाश्रय इति ।
मन्वाभय इत्यर्थः ॥

(१३०० विधिचूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ भा. १३)

३०९८ घसिभसोर्हलि ॥ ६।१।१०० ॥

(प्रदीपः) अचीलधिकाराद्वि न प्राप्नोतीति हलप्रहणं
क्रियते । तदुपादाने चापि न प्राप्नोतीति चकारोऽन्वयसम्बन्धार्थः
क्रियते । तन्निप्रभृत्युपसर्गस्येतिप्रकारादेव सर्वत्र लोपः सिध्यतीति

'इति च' इति न षकव्यम् । 'अन्यत्रापि' इति वचनाद्वार्तिकज्ञा-
रथकारं न पपाठेति षक्यते ॥

(उद्घोषः) इत्यहणप्रत्याख्याद्वार्तिकज्ञाशयनाह—तत्रेति ॥
अनधिकारादेवेति । व्याख्यानादेवाधिकारनिवृत्तिः सिद्धेति
भावः ॥ अन्यत्रापि इति वचनादिति । एतौक्यविषयादन्यत्रापि
तदर्थः ॥ च चकाराकरण एवोपपद्यत इत्यर्थः ॥

(६५०६ हलिग्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हलग्रहणानर्थक्यमन्यत्रापि
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हलग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हिलोपो दृश्यते-
अङ्गिरेनानि वप्सति, शरावे वप्सति—इति ॥

(प्रदीपः) वप्सतीति । एकवचने प्राप्ते व्यत्ययेन द्विः,
शो द्विवचनम् । 'अद्विप्र' इत्यादिदेशः, उपधालोपः, 'खरि
च' इति चर्तम् । अत्र चान्तरात्त्रादुपधालोपात् पूर्व द्विवचनं
क्रियते । यदि तु श्रावेक पूर्व लोपः स्यात्ततो द्विवचनं न स्यात् ॥

(उद्घोषः) एकवचन इति । भद्रेकस्य कर्तृत्वादिति
भावः ॥ अन्तरात्त्रादिति । यद्युपधालोपः परो नित्यश्च तर्थापि
श्रुत्याप्रापेक्षयाश्रित्यन्तरात्त्र, द्विप्रत्ययप्रापेक्षयाद्विप्रो लोप
इत्यर्थः । द्विवचनं न स्यादिति । अनङ्कवादा, कोनस्य द्विव-
निमित्तादिनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाच्च । द्विवे कृते परत्वा-
श्रितत्वाच्चादेश उपधालोपानापरिहारे भावः ॥

(१३०१ विधिचूत्रम् ॥ ३ । ४ । ३ भा. १४)

३०९९ हुसलभ्यो हेर्धिः ॥ ६।१।१०१ ॥

(ध्यादेशाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणे प्रतिषेधोपसङ्ख्यानभाष्यम्)
इदः प्रतिषेधो षकव्यः । रुदिहि, स्वपिहि । शल
इति धित्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) रुदिहीति । शब्दान्तरात्प्राया द्वयोःप्यनित्य-
त्वात्परत्वादिति कृते पुनः प्रशङ्गविज्ञानादित्यप्रसङ्गः ॥

(६५०७ प्रतिषेधानर्थक्ये योषकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हेर्धित्वे हलधिकारादिदोऽ-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेर्धित्वे हलधिकारादिदोऽप्रतिषेधः ।
अनर्थक्यः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ।

१ इह-उपधाधिकार इत्यत्र ॥

२ तद्वार्तिकावतरण इति—युपसङ्ख्याशब्दानामवृत्तिः ॥

३ 'हलप्रवचनार्थकमन्य' इति च छ छ. पाठः ॥

४ 'अङ्गिरेनानि वप्सति' इति छ. छ. पाठः ॥

४३ पृ० पा०

५ 'छ सारवर्णकमिति' इति छ. पाठः । 'सरावे वप्सति परा' इति छ.
प छ पाठः ॥

६ 'तथापि हलप्रत्याया' इति छ. छ पाठः, स मानादिकम् ॥

धित्वं कस्मान्न भवति ?

हलधिकारात् । प्रकृतं हलप्रहणमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘घसिभसोर्हलि’ (१००) इति ।

तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टम्, पठ्यानिर्दिष्टेन चेदार्थः ।

तद्वै तत्र प्रत्याख्यायते, प्रत्याख्यातं सद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा निर्दिष्टमिदं अनुवर्तते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तद्वै तत्र प्रत्याख्यायत इति । पूर्ववाक्ये ‘हलि’ इत्यस्यानुवगेन सप्तम्यं सप्तम्या प्रमाणभावेन पठ्यं इव सप्तमीति भावः ॥

(प्रकारान्तरेण प्रतिषेधानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

अथवा—‘हुश्लभ्यः’ इत्येषा पञ्चमी ‘हलि’ इति सप्तम्याः पठ्यां प्रकल्पयिष्यति ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ (१११६७) इति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । यद्यपि सप्तम्यचरितार्था तथापि ‘हुश्लभ्यः’ इत्यनया पञ्चम्याऽचरितार्थाया ‘हे’ इत्येतदनुगुणा पठ्या प्रकल्प्यते । ननु पठ्या प्रकृतौ तदादिविधेरसम्भवः । ‘यस्मिन् विधित्वादादाहप्रहणे’ इति श्रुच्यते । नैप दोषः । हलप्रहणानुश्रितिसामर्थ्यात् हलन्तत्वात्सम्भवात् तदादिभिर्भिर्विज्ञास्यते ॥

(उद्योतः) ‘अथवा’ इति पक्षेऽप्ययमेवार्थः प्रकारान्तरेणोच्यत इत्याह—यद्यपीति ॥ ननु द्वयोरप्यचरितार्थयोः पञ्चम्येव कल्पिका कृत इत्यत आह—हेरित्येतदनुगुणेति । हेरित्यस्य विशेषणकञ्च्चार्या तैवेव हलप्रहणस्य सप्तम्यो युक्त इत्यर्थः । द्वयोरचरितार्थयोः परत्वात् ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इत्यस्यैव प्रवृत्तिरिति वक्तुं युक्तम् ॥ हलप्रहणेति । हलप्रहणादुत्तेः फलान्तराभावादेरित्यनेन सम्बन्धे तदन्तविषयसंभवाच्चदादिविधितिद्विरित्यर्थः । वक्तुः स्वरूपसत्तत्त्वमेव तन्निति च । अत एव ‘तस्मानुबन्धि’ इत्यादौ तदादिमिधितिः । पठ्यां प्रकल्पयित्वातीत्यस्य—पठ्यमर्थं सप्तमी कल्पयित्वातीत्यर्थ इत्याहुः ॥

(प्रकारान्तरबोधकभाष्यम्)

अथवा—‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्येवं न भविष्यति ।

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्माच्च भवति ?

इटा व्यवहितत्वात् ॥

(प्रदीपः) अथवेति । यत् पठ्या निर्दिश्यते तस्यैवादेशः ।

सागमकस्वागमानामव्यभिचाराच्छब्दान्तरे श्रूयमाणे प्रतीयते न त्सार्यत इति तस्यादेशाभावः ॥

यस्तर्हि इति । आगमं विहाय हि शब्दस्यादेशो भवितव्यः ॥

इटेति । ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति वचनादनन्तरस्यैव पठ्या कार्येण वा भाव्यम् । तत्र यो निर्दिष्टो नासावनन्तरः, यथानन्तरः सागमको नासौ निर्दिष्ट इति धित्वाभावः ॥

(उद्योतः) ननु सागमोऽपि निर्दिश्यत एव, शब्दव्यवत्वादत आह—सागमकरित्वेति । शब्दान्तरे श्रूयमाणे सति ‘यदागमाः’ इति परिभाषया प्रतीयत इत्यर्थः ॥

अनन्तरस्यैव पठ्येति । पञ्चमीनिर्दिष्टेऽनन्तरस्यैव पठ्या प्रकल्प्येति सूत्रार्थ इति भावः ॥ पञ्चमीनिर्दिष्टेऽनन्तरस्यैव कार्यं भवतीति सूत्रार्थमाधिरास्यह—कार्येण वेति । पठ्या कार्येण भाष्यमिति पाठे पठ्याविधित्वाकार्येणेत्यर्थः ॥

(प्रकारान्तराक्षेपपरिहारभाष्यम्)

यद्येवं भिन्धकि छिन्धकीत्यत्र धित्वं न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि धित्वे कृतेऽकज्जभविष्यति ।

इदमिह सम्प्रधार्यम्—धित्वं क्रियतामकजिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादित्यम् ।

नित्योऽकच् । कृतेऽपि धित्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

अकजप्यनित्यः । अन्यस्य कृते धित्वे प्राप्नोति, अन्यस्याकृते । ‘शब्दान्तरस्य च प्राप्नुयन् विधिरनित्यो भवति’ इति । उभयोरनित्ययोः परत्वादित्वम्, धित्वे कृतेऽकज्जभविष्यति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । यदि निर्दिश्यमानस्यादेशस्तदापि कृते शब्दान्तरत्वादित्वाप्रसङ्गः ॥

धित्वे कृतेऽकजिति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयणात् । न हान्यथाऽज्ञाताद्यर्थवर्गगतिर्भवति । अथवाऽज्ञाताद्यर्थवैध्वानाद्ब्रह्मरक्षोऽकजिति पूर्व धित्वं पश्चादकच् ॥

(उद्योतः) पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयणे हेतुमाह—न हीति ॥ अथवेति । इदं चिन्त्यम् । अर्थोपेक्षनद्विरत्तत्वात् शालेऽनांभगदित्यसकृदेवेदितम् ॥

(प्रकारान्तरबोधकभाष्यम्)

अथवा—हकारस्यैवैतदशक्तिजनेकारेण ग्रहणमिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । इकारेणागन्तुना ‘हे’ इति निर्दिष्टः । इकारागन्तुन स्यान्तिवेन निर्दिश्यते । एवं ‘धिः’ इति धकारागन्तादेशः । इकारस्तूच्चारणार्थः, व्यञ्जनस्य स्वरहितसोच्चारितुमशक्यत्वात् । ततश्च रुदिहीलन हकारस्येता व्यवधानाद्व्यवहाराभावः । स हि समुदायभक्तात्वात्तमेव न व्यवदधात् । अवयवं तु व्यवदधात्वेन । तथा भिन्धकीत्यत्र सत्यपि पूर्वमकचि हकारस्य धकारे कृते रूपं सिध्यति ॥

१ ‘दातृचित्तये’ इति घ. पाठः ॥

२ ‘धेरभावः’ इति घ. पाठः ॥

३ ‘पठ्या कार्येण च भाष्यम्’ छ. उ. पाठः ॥ अत्र अनुश्रवस्याभावात् ॥

४ धिन्धन् । सद्यया वगतो धार्थ इत्यामप्युच्यते ॥

५ ‘एवं वदि’ इत्यस्य घ. पुच्छक न पाठः ॥

६ अथहीदिति । विधारेणैवदकारद्वयार्थाभावाद्युपपादितम् ॥

(उद्घोषः) एकारमात्रं स्थाने भीति निदिष्टादेशे रूपं न लिख्येदत् आह—एव पिरितीति ॥ अत्राक्षिप्तेनेलेत्वाच्चे—न्यञ्ज-
नस्येति । यपि निमज्जकारेण स्थानेन उच्चारयितुं शक्यत तथाऽ-
न्धादेशसाधारण्येनेदमेवोक्तम् । यथा तत्प्रक्रियायां प्राप्तिमात्रमिदम् ॥

(१३०२ विधिपदम् ॥ १ । ४ । ३ आ. १५)

३१०२ चिणो लुक् ॥ ६ । ४ । १०४ ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(१५७८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ चिणो लुकि तग्रहणम् ॥*॥

(भाष्यम्) चिणो लुकि तग्रहणं कर्तव्यम् ।
इह मा भूत्—भकारितराम्, अहारितराम्—इति ॥

(प्रदीपः) तग्रहणमिति । इदमस्मिन्नविधिमिति भेद-
निष्पन्नत्वाद्भिपयविधिभावस्य 'चिणो लुक्' इत्यस्य लक्षणस्य
भेदाभावाद्भकारितरामित्यत्र लोपसिद्धत्वाभावात्तरपोऽपि लुक्
प्राप्नोति । एवं सति प्रत्ययनयात्मकस्य समुदायस्य लुक्प्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) समुदायस्य लुक्प्रसङ्ग इति । उक्त्यभेदात् शर-
शार प्रत्येति नावः ॥

(६५७९ एकदेशिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं
सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चिणो लुकि तग्रहणमनर्थकम् ।

सङ्घातस्य लुक् कस्माच्च भवति ?

सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् । प्रत्ययस्य लुक्लुलुपो
भवन्तीत्युच्यते, न च सङ्घातः प्रत्ययः ॥

तलोपे तर्हि कृते परस्य प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) इतरस्तु युगपत्प्रत्ययनयस्य लुक्प्रसङ्गोऽनेवोक्त-
इति मत्वाऽऽह—चिणो लुकीति ॥

इतरः स्थानिप्रार्थ प्रकाशयति—तलोप इति ॥

(६५८० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तलोपस्य चासिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असिद्धतलोपोस्तस्यासिद्धत्वाच्च भ-
विष्यति ॥

(प्रदीपः) विद्यान्त्याह—तलोपस्यासिद्धत्वादिति ।
प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादस्ति विषयविधिविभावः ॥

(६५८१ प्रकारान्तरेण तकारानर्थक्ये वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कार्यकृतत्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा कृतश्चिणो लुगिति कृत्या

पुनर्न भविष्यति । तद्यथा—यसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनाद-
धीतेति सखदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्या पुनः
प्रवृत्तिर्न भवति ।

विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्येव पुनः प्रवृत्तिर्न
स्यात्, यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं वाधि-
तुम् । तद्यथा—यसन्ते ब्राह्मणोऽग्निदोमादिभिः
क्रतुमिर्यजेत इति अग्न्याधाननिमित्तं यसन्ते यसन्त
इज्यते ।

तस्मात्पूर्वोक्तावेव परिहारौ ॥

(प्रदीपः) अभेदपक्षमाश्रित्याह—कार्यकृतत्वाच्चेति ।

एकस्मिन् विषये सखदाध्याय लक्षणस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्र-
त्ययभावः ॥ तद्यथेति । यथैकस्मिन् यसन्तेऽग्न्याधानं हवा
यसन्तान्तरे ब्राह्मणोऽग्न्याधानं न कुरुते, शास्त्रार्थस्यानुष्ठित-
त्वात्; तथैकस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तरस्य तरपादेर्लुक्
न प्रवर्तते ॥

युक्तं यत्तस्येवेति । इहामिन्नरूपमपि फलभेदाद्विष-
मुच्यते । अग्न्याधानं तु कर्मान्तरेषु कर्तव्यव्यवस्थापनार्थमिति
फलभेदाभावात् पुनर्न क्रियते । काम्यानां तु कर्मणा फलभे-
दात् पुनरनुष्ठानं भवति । तथेहापि तस्य लुकि कृते तरपादेर्लु-
क्प्रसङ्गः । अग्न्याधानं निमित्तमस्य—इति बहुमीहि । किंवाविशेषणं
चेत्तत् । अनाहिताग्नेरनधिकारोऽग्न्याधान निमित्तं यागस्योच्यते ॥

(उद्घोषः) अभेदपक्षम्—निमित्तभूतानुपूर्व्यत्वेन लक्षणा-
भेदपक्षमिति भावः ॥ अग्न्याधानादिदोमयोर्वैषम्यं हेतु न विषय इति
शङ्कां परितरति—इहामिन्नरूपमिति । ज्योतिर्दोमादीलक्ष्यः ॥

कर्मान्तरेषु—अग्निश्रोत्रादिषु । कर्तुं—श्रुत्युपलक्षणम् । अभेदेत्यसि
शेषम् ॥ इहापि रूपान्तरमाहवा फलभेद इत्याह—तथेति । अत्र
यद्वक्तव्यं तत् 'सप्तसारणाच्च' इति सूत्रं वक्तुम् ॥ भाष्ये—पूर्वोक्तावे-
वेति । तद्यग्रहणमसिद्धत्वं वा ॥

(प्रकारान्तरेणोक्तसापदम्)

अथवा निडतीति वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'गमहनजनखनधर्मा लोपः किडत्यनडि' (६।४।
९८) इति ।

तद्वैतनसप्तमीनिर्दिष्टम्, पट्टोनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।

चिण इत्येषा पञ्चमी किडतीति सप्तम्याः पट्टीं
प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) इति ॥

१ इमानि इति । दृष्टान्तस्येति चेत् ॥

२ प्रक्रियावाक्येति । हेर्द्विरित्य 'ह-अव' इति प्रक्रियावाक्यम् । तय

'ह' इति 'वजनमात्रस्यो-गालनमाद्योपमित्यर्थः ।

३ छ. पुस्तके यावत्कर्मिदं न दृश्यते ॥

(१३०३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १६)

३१०४ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्

॥ ६ । ४ । १०६ ॥

(विशेषणविशेष्यभावे पक्षद्वयप्रदर्शकभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—उकारात् प्रत्ययादिति, आ-
होस्विदुकारान्तात् प्रत्ययादिति ?

किञ्चातः ?

यदि विज्ञायते—उकारात्प्रत्ययादिति सिद्धं
तनु-कु-चिनु-सुनु-इति न सिध्यति ।

अथ विज्ञायते—उकारान्तात्प्रत्ययादिति सिद्धं
चिनु-सुनु । तनु-कुर्विति न सिध्यति ।

तथा—असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः
स्यात्—अक्षुण्णि, तक्षुण्णि । आनुहि, शकुहीत्यत्र न
स्यात् ॥

(प्रदीपः) कथमिदमिति । 'उतः' 'प्रत्ययात्' इत्यनयो-
विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदोकारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा
तदन्तविभक्तभावात् 'उकारात् प्रत्ययात्' इति पक्षोऽवतिष्ठते ।

उकारस्य विशेष्यत्वात् तेन नास्ति तदन्तता ।

न सम्भवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः ॥

विशेष्यत उकारेण प्रत्ययोऽतस्तदन्तता ।

आधेयते प्रत्ययस्य तस्मात्पक्षद्वयोद्भवः ॥

पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात् प्रश्नः ॥

तथेति । तदन्तपक्षेऽयं दोषः । आये तु पक्षे उच्चारणा-
प्रत्ययात् उक्प्रश्नश्च एवान् नास्तीति दोषाभावः ॥ ननु उ-
कारः प्रत्ययादिति विज्ञापमान उकारस्य प्रत्ययस्य संयोग-
पूर्वत्वाद्यभावादसंयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात् । उच्यते—अत्र वि-
शेषणं स्यात् । तथा च 'क्षिणु' इत्यत्र न स्यादित्ययमपि दोषो
यत्कस्य ॥

(उद्घोषः) प्रत्ययस्य विशेषणत्वेऽप्यसंयोगात्तेन तदन्तविधि-
र्नैवाह—न सम्भवति चेति ॥ द्वितीयं पक्षं दधयति—यदा
पुनरिति ॥ अत्रविशेषणं स्यादिति । असंयोगपूर्वग्रहादुचरो न
उच्चारणः प्रत्ययस्य सादित्यर्थः ॥ ['अत्रविशेषणत्वेऽप्यसंयोगात्तेन न
वयः] । धिग्विति । येभिरनुचितः पाठः, 'तत्रापूर्वको भिरि-
नितः' इत्यस्य भावेऽत्रेयनाय । अयमपि दोष इति । आये
ये भाष्यानुषंगेऽप्ययं दोषो नैवम् इत्यर्थः ॥

(पक्षद्वये दोषानावोपपादकभाष्यम्)

यदेच्छति तथाऽस्तु ।

अस्तु तावदुकारात्प्रत्ययादिति ।

कथं चिनु-सुन्यिति ?

तदन्तविधिना भविष्यति ॥

अथवा—पुनरस्तुकारान्तात्प्रत्ययादिति ।

कथं तनु कु- ?

व्यपदेशिचङ्गावेन भविष्यति ॥

यदप्युच्यते—'तथाऽसंयोगपूर्वग्रहणेनैव पर्यु-
दासः स्यात्—अक्षुण्णि-तक्षुण्णि । आनुहि-शकुही-
त्यत्र न स्यात्' इति ।

नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते ।
किं तर्हि ?

उकारो विशेष्यते । उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तद-
न्तात्प्रत्ययादिति ॥

(प्रदीपः) तदन्तविधिनेति । ननुकारस्य विशेष्यत्वा-
त्कथं तदन्तविधिः ? विशेषणत्वात् तदन्तविधौ वक्ष्यमाणत्वका-
दस्य भेदो न प्राप्नोति । एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमन्युपगम्यत-
दुच्यते । तत्रैकस्मिन् सूत्रे प्रत्ययेनोकारो विशेष्यते, द्वितीये सूत्रा-
रेण प्रत्यय इति दोषाभावः ॥

व्यपदेशिचङ्गावेनेति । 'आयन्तवदेकस्मिन्' इत्यनेन-
त्यर्थः ॥

किं तर्हि उकारो विशेष्यत इति । ननुकारस्य संज्ञा-
त्वात् संक्षिपत्प्रत्ययात्प्रधानस्य कथं विशेषणेन सम्बन्धः ।
नैव दोषः । यावदस्य विशेषणत्वं न विवृतं तावत् संज्ञात्वं
नास्तीत्यप्राधान्याभावात् । तत्रासंयोगपूर्वं उकारः प्रत्ययस्य
विशेषणमिति विशेषणेन संबन्धमनुभूय संज्ञात्वमुक्तारो लभते ॥

(उद्घोषः) न प्राप्नोतीति—कर्मकर्तृवि प्रयोगः ॥ तत्रैक-
स्मिन्सूत्रे इति । असंयोगपूर्वग्रहणं तु योग्यत्वाद्वितीयप्राप्तयः यत्र
संबन्धत इत्यर्थः ॥ आयन्तवदेकेति । २५ व्याख्याने बीज
विन्यस्य ॥ संक्षिपत्प्रत्ययादिति । संक्षिपि तदन्ते विशेषणत्वा-
दित्यर्थः । तदाह—अप्रधानसंज्ञि । यावदस्येति । अलार्थवत्त्वं
'देन विधिः'—इत्यत्र निरूपितम् ॥ असंयोगपूर्वं उकार इति ।
असंयोगपूर्वत्वमिच्छति इत्यर्थः ॥

(६५६१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो-

वाचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'उतश्च प्रत्ययात्—'इत्यत्र 'उन्दसि या'
इति यक्यम् । 'अयं स्थिरा तनुहि यातुर्नाम् ।
धिनुहि ययं धिनुहि ययपतिम् । ते न मा भागिनं
छुण्णि' ॥

(६५६३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्तरार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) केचित्तापदाहुः—उन्दोप्रदानं फलं त्य-
मिति ।

अपर आहुः—वाचयन् कर्तव्यमिति । 'लोप-
श्चास्यान्यतरस्यां' (१०७) इत्यन्यतरस्यां ग्रहणं
न कर्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) छन्दोग्रहणमिति । 'नित्यं करोते' इत्यत्र
वाक्यभेदेन 'छन्दसि वा' इति सम्प्रत्यये ॥

(उद्घोषः) 'उत्तरार्धं छन्दोग्रहणम्' इत्यत्र यदुत्तर तस्यान्ते-
नित्यं करोतेरिति । तत्र छन्दोग्रहणमेव कार्यम् । तत्र वाक्यभेदेन
छन्दसि विकल्पविधानार्थम्, नित्यस्य पूर्वमेव सिद्धत्वादिति भावः ॥

(१३०४ विधिसूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. १७)

३१०८ अत उत सार्वधातुके

॥ ६ । ४ । ११० ॥

(उदादेशाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

सार्वधातुक इति किमर्थम् ?

इह मा भूत्—सञ्चस्करतुः, सञ्चस्कररिति ॥

(प्रदीपः) सार्वधातुक इति किमर्थमिति । सार्व-
धातुकप्रहणे स्यान्तनिवृत्त्यर्थोऽवश्यं कर्तव्यो यत्न इति
तेनैव यत्नेनार्थधातुके न भविष्यतीति भावः ॥

(उद्घोषः) कर्तव्यो यत्न इति । 'उत' इत्यनुवृत्तिक्रमः ॥
विकरणे कृत इति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥

(प्रतिषेधोपसंख्यानभाष्यम्)

स्यान्तस्य प्रतिषेधो यच्चयः । करिष्यति । करि-
ष्यते ॥

(प्रदीपः) स्यान्तस्येति । इह सार्वधातुके विकरणे कृते
तेन व्यवधानात्सार्वधातुकप्रकारतः करोतेरित्यस्यैसाध्मभावः सार्व-
धातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्याभयणीयम् । एवं
च स्यान्तस्यापि प्राप्नोति । सप्रहणमुपलक्षणम्, तास्यन्तस्यापि
प्रसङ्गात् ॥

(उद्घोषः) असंभवादिति । 'करोते' इति धातुनिर्देश
इत्यर्थः ॥

(६५८४ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृञ् उत्त्व उकारान्तनिर्देशा-

त्स्यान्तस्याप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृञ् उत्त्वे उकारान्तनिर्देशात्स्या-
न्तस्याप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ।

उत्त्वं कस्मात् भवति ?

उकारान्तनिर्देशात् ॥

(प्रदीपः) कृञ् उत्त्व इति । 'उत' इत्यनुवर्तनाविति
भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अशक्यः करोतावुकारान्तनिर्देशस्तत्राश्रयितुम् ।
इह सम्परिभ्यां भूषणसमवाययोः करोताविति द्वैव
स्यात्—संस्करोति,

संस्कृता—संस्कृतिमित्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु करोतेरित्युत्तरनिर्देशाश्रयेणानेनोक्तमिति
मत्वाऽऽह—अशक्य इति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-उत्प्राधयितुमिति । करोतिनिर्देशे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपसमर्थकभाष्यम्)

न घृमोऽस्मादुकारान्तनिर्देशाद्योऽयं करोतेरिति ।
किं तर्हि ?

उकारान्तप्रकरणादुकारान्तमङ्गमभिसंयज्यते ।
उत इति वर्तते ।

यद्येयम्, नार्थः सार्वधातुकप्रहणेन ।

कस्माच्च भवति—संचस्करतुः, संचस्कररिति ?

उत इति वर्तते ॥

(प्रदीपः) उत इति वर्तत इति । तेनोकारान्तसाङ्ग-
सावयवस्य करोतेरत उत सार्वधातुके ऋति भवतीति सूत्रार्थः
संप्रत्यये ॥

(सार्वधातुकपदप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्धे तर्हि सार्वधातुकप्रहणं कर्तव्यम्—'असो-
रङ्गोपः' (१११) इति ।

अः सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्थधातुके भूमा-
वेन भवितव्यम् ।

उत्तरार्धमेव तर्हि—'आऽभ्यस्तयोरान्तः' (११२)
इति ।

आ सार्वधातुक एव । अभ्यस्तमप्याकारान्त-
मार्थधातुके नास्ति ।

ननु चेदमस्ति—अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डा-
निति ।

नैतदाकारान्तम् ।

किं तर्हि ?

यकारान्तमेतत् ॥

उत्तरार्धमेव तर्हि—'इं ह्रस्वयोः' (११३) इति ।

तत्रापि आऽभ्यस्तयोरित्येव ॥

अतोऽप्युत्तरार्धमेव तर्हि—'इदिरिद्रस्य' (११४)
इति ।

यक्ष्यत्येतत् 'द्विद्रातेरार्थधातुके लोपः सिद्धश्च
प्रत्ययविधौ' इति ॥

अतोऽप्युत्तरार्ध—'भियोऽन्यतरस्याम्' (११५) ।
अभ्यस्तस्येत्येव ॥

अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि—‘जहातेश्च’ (११६) ।

अभ्यस्तस्येत्येव ॥

अतोऽप्युत्तरार्थम्—‘आ च हौ’ (११७) ।

हावित्युच्यते, अभ्यस्तस्येत्येव ॥

अतोऽप्युत्तरार्थमेव—‘लोपो चि’ (११८) ।

अभ्यस्तस्येत्येव ॥

अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि—‘ध्वसोरेद्वावभ्यास-
लोपश्च’ (११९) ।

हावित्युच्यते ॥

(प्रदीपः) अभ्यस्तमपीति । यत्र नेष्यते लोप इति
भावः । यत्र त्वस्ति तत्र भवत्येव लोपः—ययतुः, ययुरिति ॥

यायावर इति । ननु चातो लोपस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्त
‘आकारलोपे धरेऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यते । यदि चात्र
‘आऽभ्यस्तलोपोरतः’ इत्यालोपः स्यात् स्थानिवत्त्वनिषेधोऽनर्थकः
स्यात् । ‘ईहल्यपोः’ इतीत्वमत्र प्राप्नोतीति चेत् वक्ष्यत्येव
तत्प्राप्तिमिति वक्ष्यमाणान्नेवाभावः ॥

एवं तर्हि एवं भाष्यकार आलोपप्राप्तिमभ्युपेत्य परिहारा-
न्तरमाह—नैतदाकारान्तमिति । आ य इति स्थिते सन्य-
स्तस्य प्रथमस्यैकाधो द्विर्वचनमिति याय् इत्यस्य द्विर्वचनं ततो
यायाय् इत्यभ्यस्तमाकारान्तं न भवति ॥

ननु यायाय्शब्दस्याभ्यस्तसंज्ञार्थां यलोपे कृते भवत्येवा-
वशिष्टस्याभ्यस्तसंज्ञा । एवं तर्हि उपदेशग्रहणानुवृत्त्या उपदेशे
यदाकारान्तमभ्यस्तं तस्यालोपो न तु कृते यलोप इति मत्वा
परिहार उक्तः—अभ्यस्तस्येत्येवेति ॥ ननु च विभीवा-
नित्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि छान्दसः कथुरिति भाष्यकारस्य
दर्शनम्, छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते ॥

(उद्योतः) नन्वभ्यस्तमाकारान्तं निषेध एव ययुरित्यादा-
वत आह—यत्र नेष्यत इति । यत्र दोषः स्यादित्यर्थः ॥ यत्र
भवत्येवेति । ‘आतो लोप इति च’ इत्यनेनेति भावः ॥

ननु चातो लोपस्येति । यातेर्वन्त्वात् ‘यश्च यडः’ इति वरचि
परनिमिचाहोपस्य स्थानिवत्त्वात् ‘आतो लोपः’ इत्यालोपे प्राप्ते यो-
ऽनादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यत इत्यर्थः ॥

एवं तर्हि एवमिति । ‘सत्तामप्यालोपाप्राप्ती’ इति शेषः ॥
अभ्युपेक्षेति । यपि स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्यादलोपाप्राप्तिरेव
वर्षाणि तत्प्राप्तिमभ्युपगम्य न्यायभ्रुरादाय परिहारान्तरमुच्यत
इत्यर्थः । वस्तुतस्तु ‘ई हल्यपोः’ इत्येवप्राप्तिस्वभावर्यं समाधानं
नक्तु तस्यागः । अत एव सप्तमश्लेषेण ‘ई हल्यपोः’ इत्युत्तर
‘तथापि श्राम्यस्तपोः—‘इत्येवलोपश्च भवेत् न ॥ ‘ननु चेदमस्ति—अप्यु-
वापावरः’ इत्यादिप्रत्यय इत्यल्लुः ॥

यलोप इति । ‘लोपो ष्योः’ इत्यनेन ॥ उपदेशग्रहणानु-
वृत्त्येति । ‘सविष्पीरुदासि—’ इत्यतः । वस्तुतोऽलोपस्यातिद-
ोषानि यापावरः परित्तु उक्तव्यः । अथेदं चिन्तय—जहाति

दयादीत्यादावीर्यालोपयोर्वारण्य छितीत्येतत्संन्यायवदयकत्वेनैक-
देश्यचिरर्यं ‘ननु चेदमस्ति’ इत्यादिः ॥ ननु च विभीवाति ।
‘विषोऽन्यतरस्याम्’ इत्यवाप्ति सार्वधातुकग्रहणे कसावन्त्यस्त्व-
विकल्पः स्यादित्यर्थः ॥ छान्दस इति । विभीवानित्यत्रेत्यर्थः ॥
दृष्टमिति । तत्रात्रापि विधिर्न भवतीत्यर्थः ॥ भाष्ये—अतोऽप्यु-
त्तरार्थम्—आ च हौ । हावित्युच्यते, अभ्यस्तस्येत्येवेति । च
विनापि समुच्चयदर्शनादित्येव नोच्यत इत्यर्थः ॥

(प्रथमप्रयोजनस्यापकभाष्यम्)

तदेव तर्हि प्रयोजनम्—‘असोरलोपोः’ इति । ननु
चोक्तं ‘ज्ञः सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्धधातुके
भूभावेन भवितव्यम्’ इति ॥

(प्रयोजनसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यधाधानं

सरन्ति कर्तुर्वचनात्मनीपिणः ॥

(भाष्यम्) अनुप्रयोगे तु भूभावेनास्तेरधाधान-

मिष्यते—ईहामास्तुः, ईहामास्तुः ॥

किं च स्याद्यत्र लोपः स्यात् ॥

(सार्वधातुकराभावे दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

लोपे द्विर्वचनासिद्धिः

(भाष्यम्) लोपे कृतेऽन्यत्वाद्द्विर्वचनं न
स्यात् ॥

स्थानिवद्भावाद्भवित्यति ।

(दोषप्रापकं श्लोकवार्तिकम्)

स्थानिवदिति चेत्कृते भवेत् द्वित्वे ॥

(भाष्यम्) स्थानिवदिति चेत् कृते द्वित्वे लोपः
प्राप्नोति ॥

अस्तु तर्हि परस्य लोपः । अभ्यासस्य योऽकार-
स्तस्य दीर्घत्वं भवित्यति ॥

(प्रदीपः) कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोतीति । ननु च
नियतकालत्वात् स्थानिवद्भावस्य कृते द्विर्वचने लक्षणप्रतिमन्त-
रेण खत एवादेशरूपमवतिष्ठत इति लोपस्य कथं प्राप्तिः । उच्य-
ते—पुनः प्रवृत्तिर्लक्षणस्येति स्थानिवद्भावप्रकरणे प्रतिपादितम् ॥

अस्तु तर्हीति । अनन्त्यविकारेऽन्यस्यदेशस्येति यचनात् ।
अथवा—द्वित्यन्तरसाकारस्य लोपः । तत्र येन नाव्यवधान-
मिलोकवर्णयवहितस्य लोपः । दीर्घत्वमिति । ‘अत आदेः’
इत्यनेन ॥

(उद्योतः) नियतकालत्वादिति । ‘द्विर्वचन एव कर्तव्ये’
इत्यवधारणाप्रत्ययशब्दस्य स्थानिवत्त्वस्योक्तम् । यत्र कृते द्विर्वचनं आदे-
शरूपमेव चकुरित्यादौ भवतीति पुनर्वर्तोऽप्राप्तिरित्यर्थः ॥ रूपा-
दिदेव आह—पुनः प्रवृत्तिरिति । अत एव नियतपुरित्यादौ पूर्व

प्रहृष्टोऽपीदम् दिवचनराजोऽपहृत इति पुनः प्रहृष्टो प्राप्तापानने-
काप्त्यामा ॥ बाध्यत इत्यर्थः ॥ 'परस्वेन लोपः' इति नियमः कथ-
नत आह—अनन्येति ॥ अधयेति । आपसोचरेणान्यवधाना-
दिति भावः । जनपदप्रवाधेति बोध्यम् ॥

(दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

नैवं सिध्यति कस्मात्

प्रत्यक्षत्वाद्भवेद्वि पररूपम् ॥

(भाष्यम्) नैवं सिध्यति ।

कस्मात् ?

प्रत्यक्षत्वात्पररूपं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रत्यक्षत्वादिति । वर्णाभयत्वात्पररूपमन्त-

रूपम्, तत्र कृते अलोपे च 'सदुः' 'सु' इति प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) प्रत्यक्षत्वादित्यन्तरात्प्रत्यक्षत्वात् इत्याह—

वर्णाभयत्वादिति । 'वर्णादात्' इत्याभावेति ॥

(दोषे श्लोकवार्तिकम्)

तस्मिंश्च कृते लोपः

(भाष्यम्) पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति ॥

(दोषसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

दीर्घत्वं बाधकं भवेत्तत्र ॥

(भाष्यम्) 'अत आदेः' (७।४।७०) इति दीर्घत्वं
बाधकं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) दीर्घत्वमिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन पररूपं
बाधित्वा दीर्घत्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अन्तरात्स कथं वदिरक्ष बाधकमत आह—
येन नेति ॥

(दोषप्रतिपादकं भाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनं—सावर्धातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि
यथा स्यात् । कुत इति ॥

(प्रदीपः) कुर्विति । अत्र 'न लुप्तताऽइत्यर्थः' इति प्रत्य-
यलक्षणप्रतिषेधादुक्तं न स्यादिति भूतपूर्वगत्यासावर्धातुकप्रह-
णद्वयति ॥

(उद्घोषः) ननु प्रत्ययलक्षणेन हेः परत्वं भवेत् भूतपूर्वग-
त्याश्रयणमयुक्तमित्यत आह—अत्र नेति । न च 'सावर्धातुके' इत्य-
स्मात्मात्रे उकारान्ताङ्गावयवकरोत्तेरत उचित्येन पुनश्च हेः प्रत्ययलक्षणेना
भीकारेण कुर्वित्यत्र सिद्धो लोपः, हिङ्गुका आधीयसिद्धत्वावेति
वाच्यम् । इदं तर्हि लादि कुर्वित्यन्तमाध्यस्तेकदेश्युक्तित्वात् ।
सावर्धातुकप्रहणं तु स्पष्टाभावेति दिक् ॥

(१३०५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ भा. १८)

३१०९ असोरलोपः ॥ ६ । ४ । १११ ॥

(तपरत्वस्य निष्पद्योऽनारवप्रतिपादकभाष्यम्)

अथात्र तपरकरणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—आस्ताम्, आसन् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आटोऽसिद्धत्वाच्च भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) आस्तामिति । लृट्, ताम् । अलोपे च कृते
तस्यासिद्धत्वादाह ॥

नैतदस्तीति । अत्र प्रत्यादयस्त तपरकरणं परस्मात्तु
ज्ञापकत्वमस्य वक्ष्यते—

'प्रवोत्त्वे तकारेण ज्ञाप्यते स्वेत्यवसानम्' ॥ इति ।

(उद्घोषः) वसासिद्धत्वादिति । न चैव लक्षणे
स्वेति न्यायेन पुनर्लोपप्रवृत्त्या तपरत्वामात्रेऽपि न दोषः । लक्ष-
णभेदात् ॥

(१३०६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ भा. १९)

३१११ इहरिद्रस्य ॥ ६ । ४ । ११३ ॥

(उद्घोषः) लोपो निर्वहः ॥

(६५८५ उपसरयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥

(६५८६ सिद्धत्वोपसर्गयानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ।

किं प्रयोजनम् ?

दरिद्राति—इति दरिद्रः, आकारान्तलक्षणः प्रत्य-
यविधिर्मा भूदिति ॥

न दरिद्रायके लोपो

दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके

दिदरिद्रियतीति वा ॥

(प्रदीपः) सिद्धश्चेति । 'आर्धधातुके' इति विषयसप्त-
मीत्यर्थः ॥

आकारान्तलक्षण इति । यथार्धधातुक इति परसप्तमी
स्यात्तदा दरिद्रातीति दरीद्र इति 'स्यावधाय' इति णे कृते द्वयो
रनित्ययो परत्वायुक्तं स्यात् । लोपस्य दाब्दान्तप्राप्त्या-
ऽनित्यत्वम् । युक्तं लोपे कृतेऽप्राप्त्याऽनित्यत्वम् । अथाकृति-
पक्षे नित्यत्वादाहोपस्यप्राप्त्यदरीद्र इत्यत्र च 'अचक्रावसका'

इत्यन्तोदात्तत्वं न स्यात् । ईषद्दिद्रामेति 'आतो युच्' इति युच् प्रसज्येत ॥

दिद्रादिद्रास्ततीति । सतिपतिदिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवस्थितनिर्मापापितानाहोपपक्षे इवायमः । लोपाभापपक्षे विवभाषः ॥

(उद्द्योतः) द्वयोः—लोपयुकोः ॥ शब्दान्तरेति । अकृते पुनपाकारस्य, कृते यकारसेत्पथः ॥ अथाकृतीति । अत्र पक्षे व्यक्तेभेदाविबुधणाच्छब्दान्तरप्राप्त्या नानित्यत्वं ॥ अच्चाव-
शाक्तमिति । नम उत्तरस्याजन्तस्य कान्तस्य चोत्तरपदस्याजन्तौ गम्यमानावाप्तन्त उदात्त इति तदर्थः ॥ युच् प्रसज्येतेति । खलि-
भ्यत इति भाषः ॥ ननु लोपपक्ष इद्, तदभावे नेक्षि कुलोडव
आह—तन्निपतीति । वस्तुवसिदपक्षे 'आतो लोप इति च'
इत्यालोपः । इदभावेऽनेन प्राप्तलोपस्य तु स निषेध इति व्यवस्थित-
निमापात्वाङ्गीकारो धृष्येति बोध्यम् ॥

(६५८७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अद्यतन्यां वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अद्यतन्यां वेति चकव्यम् । अदरिद्रीत्, अदरिद्रासीत् ॥

(प्रदीपः) अदरिद्रासीदिति । 'यमरम'-इत्यग्रेकाच इत्यधिकारादेकाचः सतिटाविलेखीयमतम्—इत्यनेकाचोऽपि भवतः । चिनि 'अदरिद्रि' 'अदरिद्रावि' इति भवति ॥

(उद्द्योतः) 'अद्यतनी' शब्देन पूर्वोच्चार्यप्रतिष्ठा कृतवत्ये ॥

(१३०७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २०)

३११८ अत एकहल्मध्येऽनादेशादे-

लिटि ॥ ६ । ४ । १२० ॥

(पूर्वाधिकरणम्)

(६५८८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ णकारपकारादेरेत्यवचनं लिटि ॥*॥

(भाष्यम्) णकारपकारादेरेत्यं लिटि चकव्यम् । नेमतुः । नेमुः । सेह । सेहाते । सेहारे ।

किं पुनः फारणं न सिध्यति ?

अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(विशेष्यविशेषणभाष्येनप्रस्तापकं भाष्यम्)

उपादिं चकव्यम् ?

न चकव्यम् । लिटोऽनादेशादिं विशेष्यपिप्यामः,

लिटि य आदेशस्तत्प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लिटि य आदेशादिरिति । ननुपल्लवो-
लेभित्तत्वात्तन्निमित्तकत्वाभावात् ॥

(उद्द्योतः) कथं—लिटि य इति । ऐशादाय इतिपेक्षि
भवति ।

(विशेष्यविशेषणभाष्येनप्रस्तापकं भाष्यम्)

अस्त्यन्त्यादिप्रत्ययस्य प्रयोजनम् ।

किम् ?

इह मा भूत्—पक्ता, पक्तम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । किञ्चतीति वर्तते ।

एवमपि पक्षः एकवानित्यत्र प्राप्नोति । अभ्यास-
लोपसन्नियोगेनैत्वमुच्यते । न चात्राभ्यासलोपं प-
द्वयामः ।

एवमपि पापच्यते—अत्र प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र
वाधकं भविष्यति । नाप्राप्तेऽभ्यासविकार एत्वमार-
भ्यते, तद्यथाऽसावन्यानभ्यासविकारान् वाधत
एवं दीर्घत्वमपि वाधत ।

सत्यमेवमेतत् ।

अभ्यासविकारेणैवपि तु ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः
प्रकारा भवन्ति । तत्र ह्रस्वह्लादिशेषाद्युत्तर्गौ
तयोर्दीर्घत्वमपवाद एत्वं च । अपवादविप्रतिषेधा-
दीर्घत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अभ्यासलोपसंनियोगेनेति । अभ्यास-
लोपवेति चद्वन्दः समुच्चये, न त्वन्याचये ॥

दीर्घत्वमत्रेति । अभ्यासविकारेण वाधकान् वाधन्त ह्रस्व-
तनु यत्र सर्वेषां प्रशुतित्वप्राधीयते । यदापि कृते दीर्घत्वे एत्या-
भ्यासलोपप्रसङ्गस्याप्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोर्दीर्घत्वाप्रसङ्ग
इति विरुद्धत्वाद्वाधकत्वाभावात् ॥

नाप्राप्त इति । कश्चिद् ह्रस्वः कश्चिद्वलादिशेषश्च प्राप्नोति ॥

ज्येष्ठमध्यमकनीयांस इति । मध्यमापेक्षयोत्तरार्धस्य
प्रकृतेष्वङ्गात्वात् कनीयानुत्तर्गौऽस्तरतर इत्यर्थः । मध्यमो यः
कस्यचिद्वापकः कस्यचिद्वाप्यः । ज्येष्ठो यो वापकस्यापि
वापकः ॥

(उद्द्योतः) समुच्चय इति । ह्रस्व प्रतिष्ठापनादिति
भाषः । अभ्यासवत्यु गमके ह्रस्वेनेति तात्पर्यम् ॥ आप्ते—दीर्घ-
त्वमत्र वाधकमिति । परस्मादिति भावः ॥ इत्येवमित्यति ।
सर्वेषां प्रशुता यथोत्तर्गौत्तरार्धयोरेतौपक्षमात्रं न्याया, यथा
नन्तोत्तरार्धोत्तरार्धे वगारयः द्विवन्दे । इह तु त्रितोषादयं न्यायो
नेति भावः ॥ तत्रैव त्रितोषं दण्डयति—यत्परीति । इदं
चिन्त्यम् । नुकि कृतेऽत्रान्याभ्यासाभावेन यौषोऽभ्यासा
'दीर्घो-
ऽस्ति' इति धर्मिमाहृत्वाचरितोपाश्र मानादीनां रूपे ह्रस्व
वस्तुवसिदास 'वीनायते' इति तदुत्तरार्धपाद'पुनो वस्तुवसिदास
'मान-वप' इत्यादिपुनस्तन्माध्याश्रितोपाश्र । तस्मात्तद्वद्विद्वत्सामा-
न्यविशेषेनानेतत्वापक्षमात्रमात्रमिति अपरतो भाष्यभरसम-
नित्यता ॥

कश्चिद्वत् इति । कश्चिद्विद्वत्पेक्षे कश्चिद्वत्, तत्रोत्तरे-
नतस्तत् इति भावः ॥

ननु निनासवि श्रेयसादिनं न त्रिवन्देति प्रत्यय—मध्यम-
मात्रेणवेति । मध्यमं द्विवन्देति तत्रैव वदामः ॥ नैव वदामि
न त्रिवन्देति—अत्रैव य इति । तत्र द्विवन्देति—वाधकपक्षे ।

एतत्त्व-पेचतुः । पापच्यत इत्यत्रोभयप्राप्ते दीर्घत्वेनाय सिधि-
र्वाच्यते ॥

(यार्तिकावतरणभाष्यम्)

इह तर्हि-यमणतुः-यमणुरित्यभ्यासादेशस्या-
सिद्धत्वादेवं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) असिद्धत्वादिति । 'पूर्वाश्रितम्' इति
लक्षणम् । चकणतुरित्यादावेव तु प्रतिषेधः स्यात् ॥

(उद्घोषः) नमनादेशादेरिति अर्थं सादत आद-पठ-
णतुरिति । अत्र 'कुहोक्षः' इति चुत्वम्, ह्यच् नासिद्धम् ॥

(६५८९ सिद्धरक्षापक्यातिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ फलिभजिग्रहणं तु ज्ञापकम-
भ्यासादेशसिद्धत्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्ययं फलिभज्योर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः-अभ्यासादेशः सिद्ध एव इति ।
यद्येवं—

(६५९० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रथमतृतीयादीनामादेशा-
दित्वादेत्वाभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमतृतीयादीनामपि तद्भाषादेशादि-
त्वादेत्वं न प्राप्नोति । पेचतुः । पेचुः । देभतुः । देभुः ॥

(प्रदीपः) पेचतुरिति । प्रकृतिचरां प्रकृतिचराः प्रकृ-
तिजशा प्रकृतिजशा इत्यादेशादित्वम् । वचनं तु 'रेणतुर्मेमतुः'
इत्यादी सावकाशम् । 'अभ्यासे चर्च' इति जश्चरोः प्राप्तयोः
'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषाया व्यापारप्रदर्शनमिदं-प्रकृति-
चरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशा प्रकृतिजशा इति ॥

(उद्घोषः) रेणतुरिति । अत्र जश्चलचर्चं न, हलोऽभा-
वात् ॥ ननु प्रकृतिचरमित्यादि न घट्वातिकयोः पठ्यते तस्मिन्मिद-
मत आह-अभ्यास इति ॥

(६५९१ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा शसिदयोः प्रतिषेधो ज्ञापको
रूपाभेदे एवविज्ञानस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

शसिदयोः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एववि-
ज्ञानस्य । यद्ययं शसिदयोः प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः-रूपाभेदेन ये आदेशादयो न तेभ्यः
प्रतिषेधो भवतीति ॥

(६५९२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ दम्भ एवम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दम्भ एवम् वक्तव्यम् । देभतुः । देभुः ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

(६५९३ उपसंख्यानसमर्थकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्वं
न प्राप्नोति ॥

(उपसंख्याने श्लोकवार्तिकम्)

नशिमन्योरलिङ्घ्येत्वम् ।

(भाष्यम्) नशिमन्योरलिङ्घि एत्वं वक्तव्यम् ॥

(उपसंख्याने श्लोकवार्तिकम्)

छन्दस्यमिपचोरपि ॥

(भाष्यम्) छन्दसि अमिपचोरपीति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् ?

(प्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

अनेशं मेनकेत्येतद्

व्येमानं लिङ्गि पेचिरन् ॥

यजायेजे वपावेपे

(भाष्यम्) यजः-आयेजे, वपः-आवेपे ॥

(श्लोकवार्तिकम्)

दम्भ एवमलक्षणम् ॥

(भाष्यम्) असिद्धत्वाच्चलोपस्य दम्भ एत्वं न
सिध्यति ॥

(प्रदीपः) अनेशमिति । लृङ्, मिपोऽम्भावः । उपादि-
त्वाददेशः, छन्दसीति पूर्वगापि सम्पन्नाद्वाचयामेत्वाभावः ।
एवं तु मेनकेत्यपि भाषाया न प्राप्नोति । यदि त्विष्यते दृष्टोद-
शदित्वाद्बिध्यति । 'मनेराशिवि च' इति वृत्तमलम् । 'न यास-
यो' इत्यत्राशिवि चोपसंख्यानमितीत्याभावः ॥ व्येमानमिति ।
विपूर्वादमतेस्वाच्छीत्यादिषु चानश्, छन्दसः शपो लृङ् ॥
पेचिरञ्जिति । पेचिरञ्जिति प्राप्ते छान्दसे एतदलक्षणे क्रियेते ॥
आयेज इति । लृङ्, इद् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इति आद् ॥
दम्भ एवमलक्षणमिति । लक्षणम् न प्राप्नोति, नलोपस्या-
सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) एवं त्विति । छन्दसीत्यस्य सन्तत्त्व इत्यर्थः ।

'वेष्ट व्यनेञ्जिबिजिनासदाऽस्या' इति श्रीहर्षस्य तु प्रेमादः ॥
चानश्चित् । न तु ज्ञानच, भातोः परस्मैपदित्वात् । लृङ्-बहुलं
छन्दसि' इत्यनेन । अत एव युगभावः ॥ लङिति । केचित्तु

यजेरादपूर्वसिद्धम् । अत एव 'मनुरायेवे' इत्यत्राऽवग्रहं कुर्वन्ती-
त्याहुः ॥

(ज्ञापकेनोपसंख्यानसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

असोरत्त्वे तकारेण

ज्ञायते त्वेत्त्वशासनम् ॥

(भाष्यम्) अनित्योऽयं विधिरिति ॥

(प्रदीपः) असोरत्त्व इति । असिद्धत्वस्यानित्यत्वज्ञाप-
नाय तकारः कृतः । नित्ये ह्यसिद्धत्वे 'आसन्' इत्यादावाटो-
ऽसिद्धत्वाद्योपो न भविष्यतीति किं तत्सिद्ध्यर्थेन तकारेण । तेना-
सिद्धत्वाभावाद्भूत एव सिध्यतीत्यर्थः ॥

(१३०८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २१)

३११९ थलि च सेटि ॥ ६ । ४ । १२१ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

थलग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) थलग्रहणमिति । कृति सेटि एवस्य सिद्ध-
त्वासेद्ग्रहणमेवाक्रिदर्थं भविष्यति थले च सेटिद्वित्-इति
प्रश्नः ॥

(६५६४ थलग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ थलग्रहणमक्रिदर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) थलग्रहणं क्रियतेऽक्रिदर्थम् । अ-
क्रिडति एत्वं यथा स्यात् । पेचिथ । शेकिथ ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सेद्ग्रहणमेवात्राक्रिदर्थं
भविष्यति ॥

(प्रयोजनाम्बरदर्शकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्-समुच्चयो यथा स्यात् थलि
च सेटि क्रिडति च सेटि-इति ।

किं प्रयोजनम् ?

पेचिथ । पेचिम । तत्र 'पचादिभ्य इङ्घचनम्'
इति वक्ष्यति तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) कृति च सेटीति । इदं च न नियमायम् ।
सेट्येव कृतीति नियमे हि पेचनुरित्यादौ न स्यात् । किं
तर्हि ? एवस्य कलावधारणं क्रियते, यथा 'निष्ठायां सेटि'
इत्यत्र । तेन पेचियेत्तादायिकि कृतं एवाभ्यासलोपो भवतः ।
अन्यथा 'एषाच' इतीदृशप्रतिषेधः प्रसज्येत । यदोपदेशग्रहणमनु-
दात्तविशेषणं नैकग्नियेपणं तदा धृगुमाणादेष्टाच इदृशप्रतिषेधेन
भान्यमिति 'इष्टम्' इति सूत्रं सिध्यर्थं भवति, न तु निय-
मायम् । तत्र पचयेत्ताभ्यासलोपोः कृतयोरेष्टाचत्वादित्प्रति-
षेधप्रदर्शने पचादिभ्य इङ्घचनमिति वक्ष्यते । इति च सेटीति
तु कालावधारणार्थं एति एवंमिदं, 'तत एवताभ्यासलोपावित्ता-
नुदानो हिदं भवतीति गर्पो वचनेन ॥

(उद्द्योतः) ननु क्रादियुक्तस्य नियमार्थत्वेन पेचियेत्तादा-
यिकः सिद्धत्वात्किमनेन वचनेनेत्यत आह—यदोपदेशग्रहण-
मिति । नापेकाच इति विहितविशेषणमित्यपि बोध्यम् । अनेनास
अन्यस्यैकदेश्युक्तिना सूचिता । एवं च थलग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् ॥
विध्यर्थमिति । निषेधविध्यर्थमित्यर्थः ॥ आनुपूर्व्येति । पूर्वं
दित्वे इदं, तत एत्तादीति क्रमेणेत्यर्थः ॥ नापौ वचनेनेति ।
'पचादिभ्य इङ्घचनम्' इत्यनेनेति भावः ॥

(अतिव्याप्त्यन्यासिदृशनेनेष्टावकभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति-लुलविथ ?

गुणस्य नेति प्रतिषेधात् ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति-पेचिथ, शेकिथ ।

गुणस्य योऽकार इत्येवमेतद्विज्ञायते ।

एवमपि शशरिथ-अत्र प्राप्नोति ।

गुणस्योपोऽकारः ।

कथम् ?

**वृद्धिर्भवति गुणो भवति-इति रेफक्षिरा गुण-
वृद्धिसंज्ञको निर्वर्तते ।**

अथवा—

**आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवजातीयकानामेत्वं
भवतीति यदयं 'तृकभजत्रपथ' (६।४।२२) इति
तृग्रहणं करोति ॥**

(प्रदीपः) लुलविथेति । अत्रादेशे कृते एकद्वन्द्वम्य-
गतोऽकार इत्येवप्रसङ्गः । समुदायग्रहणे च लक्षणप्रतिषेधोक्तपरि-
भापोपतिष्ठते, न वर्णमानग्रहणे । न चायमकारो गुणद्वन्द्वमिनि-
र्तत इति 'न घञद' इति प्रतिषेधोऽपि नास्तीति प्रश्नः ॥

गुणस्य योऽकार इति । यैषधिकरणेन सम्बन्ध आधी-
यते । लुलविथेत्तादावाकारसावदेवविधानाद्गुणस्याकार इति
प्रतिषेधः प्रवर्तते । पेचियेत्तादी न तु गुण एवाकारो न तु गुणस्येति
प्रतिषेधाभावः ॥

एवमपीति । गुण एवानाम्यकारो न तु गुणस्येति प्रति-
षेधाप्रसङ्गः ॥

गुणस्येति । अवयव इत्यर्थः । उः स्थानेऽयं प्रयुज्यमान
एव रपरो भवति पूर्वभक्त्य रेफ इत्ययं गुणः ॥

(उद्द्योतः) नन्वस्याकारस्य ङाश्रयित्वात्त्रावं दोषोऽत
आह—समुदायेति ॥ नन्वेवं एति 'ओए' 'कृन्नेग्रन्तः' इत्यादिग्र-
सभाष्यसम्बन्धविरोधोऽत आह—न वर्णमात्रेति । एतान्नो
निपात पञ्चनः वृद्धिलोपात्त वर्णमात्रग्रहणमिति भावः । तस्मात्कि-
न्तस्मादिति वक्तव्यम् ॥ ननु 'न गृहद्वन्द्व' इत्यादिना प्रतिषेधो भविष्य-
तीत्यत आह—न धायमिति । तत्र गुणग्रहणः सकृदपरा—'गुण
इत्येवं योऽकार' इति । अन्वयात्तिभिर्निषेधविरोधविषयत्वादिक्रमः
स्यादिति भावः । यैषधिकरणेनेति । गुणग्रहणमिति तर्हि नन्वकार
इत्यर्थः ॥ अकारस्य गुणस्येति नन्वगुणस्याभिव्यक्त्यनेन बोध्यम् ।

स्याह्यानेन साध्यात्परमया वा गुणशब्दभावितत्तन्व्यकार-
प्रहणमिति भावः ॥ अयं गुण इति । यदागमन्यायेन निश्चितं पञ्च
गुणादिस्तं एक इति भावः । एतच्च 'वरण' इत्यनोपपादितम् ।
एतेन पेचिपेत्तादौ व्यपदेशिवद्भावेन गुणानयनत्वसत्ताश्रियेभाषाचि-
रिति निरस्तम्, गुणशब्दभावितत्तन्व्यकारणम् ॥

(१३०९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २२)

१३२१ राधो हिंसायाम् ॥ ६।४।२३ ॥

(६५९५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ राधादिषु स्थानिनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) राधादिषु स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

न कर्तव्यः । 'एकहृत्मध्ये' इति वर्तते ।

यद्येवं 'त्रैस्तु', 'त्रैस्तु' रशब्दस्यैवं प्राप्नोति ।

अस्तु ।

अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीति अकारस्य
भविष्यति ।

अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नैवेयं न प्राप्नोति ।

नैतस्याः सन्ति परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥

अथवा—

अत इति वर्तते ।

एवमपि राधेर्न प्राप्नोति ।

आकारप्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'आऽभ्यस्तयोरातः' (६।४।१२) इति ॥

अथवा—

'असोरलोपः' (१११) इत्यन तपरकरणं प्रत्या-
ख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते ।

यदि तदनुवर्तते 'अत एकहृत्मध्ये नादेशादे-
र्लिङि' (१२०) अस्य चेति अवर्णमानस्यैव प्राप्नोति ।
यथायै ।

अकारेण तपरेणाऽवर्ण विशेषयित्वा—अस्यात
इति । इहेदानीमस्येयानुवर्तते, अत इति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) राधादिषु स्थानिनिर्देश इति । 'अलो-
ऽन्त्यस्य' इति वचनादेत्वमन्त्यस्य प्राप्नोति—इति 'उपधायाः' इति
पञ्चाव्यमित्यर्थः ॥ अथवा—अत इति । ततो भ्रमादीनामेवै-
त्यमकारस्य भवति ॥

अकारेणेति । समुच्चयेऽत इत्यनर्थकं स्यादिति विशेषण-
विशेष्यभावाश्रयः ॥

(उद्घोषः) भ्रमादीनामेवेत्यमकारस्येति । एते भिन्न-
कमः । अकारस्यैव नान्यसेल्लेखः ॥

(१३१० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २३)

१३२५ अर्वणस्तु सावनजः ॥ ६।४।२३ ॥

(१३११ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २४)

१३२६ मघवा बहुलम् ॥ ६।४।२८ ॥

(त्रादेशाधिकरणम्)

(सूत्रप्रत्याख्यानं श्लोकवार्तिकम्)

अर्वणस्तु मघोनश्च

न शिष्यश्छान्दसं हि तत् ।

(भाष्यम्) अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यः ।

किं कारणम् ?

छान्दसं हि तत् । दृष्टानुविधिछन्दसि भवतीति ॥

(प्रदीपः) छान्दसमिति । 'छन्दसीवनियौ' इति वनि-
वस्ति, मनुए चेति प्रत्ययद्वयेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वाभावेन । सूत्रद्व-
येन ॥ तत्रैतस्यात्सर्वेन रूपद्वयप्रसङ्गोऽत आह—दृष्टानुविधि-

रिति । भाषाशब्दा अपि नियतविधयाः, किं पुनश्छान्दसाः ।

तत्र ऋ इत्यस्य विधिं गुणे कृते 'अर्' इति रूपम् । तस्मान्मनु-

ष्यवैन्तामिसादि भवति, यतिष्यवैष इत्यादि भवति । मघसञ्चा-

दपि प्रत्ययद्वये यथाविषयं रूपद्वयं सिद्धम् । एवं चावैच्छान्दस्य

मघवच्छन्दस्य च भाषाया नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुनकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे पष्ठ-

स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

(उद्घोषः) ननु छान्दसत्वेन प्रत्याख्यानमनुकम्, छान्-

सेऽपि साधुत्वान्वाख्यानस्य कर्तव्यत्वादत आह—छन्दसीति ।

वार्तिके 'मनुष्योर्विधानाच्च' इति नो हेताविति तात्पर्यम् ॥ सर्व-
त्रेति । सावर्णीत्यर्थः । यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते तथाऽपि

कैयटिकन्यायप्रदर्शनायेदमुक्तमित्याह—भाषाशब्दा अपीति ।

यथा वचैरन्तिपरस्य प्रयोगाभाव इति भावः । 'मघोनः' इत्यादी

'यस्य' इति लोपाभावस्तु छान्दसत्वाद्बोध्यः । श्रुतमन्योनसमिति निर्दे-

शाह ॥ विधीति । 'अन्येभ्योऽपि ह्रस्वदे' इति विच्छेदः ॥ मघ-

शब्दादपीति । मघशब्दो ध्वनाम ॥ अतिप्रसङ्गवारणाय—

यथाविषयमिति ॥ भाषाया नास्ति प्रयोग इति । अतिद्वय-

स्युक्तानुक्तस्यानुपपन्नतावेदिकरूपस्यापि भाषाया नास्ति प्रयोगः,

नियतविषयत्वाच्छ्रुत्यानामित्यपि बोध्यम् । भाषायां कचिदुद्वे-

यानप्रयोगस्तु असाधनं यत् ॥

(प्रत्याख्यानं श्लोकवार्तिकम्)

मनुष्यन्योर्विधानाच्च

(भाष्यम्) मनुष्यनी खलपि छन्दसि विधीयते ॥

(प्रत्याख्यानं श्लोकवार्तिकम्)

छन्दस्युभयदर्शनात् ॥

(भाष्यम्) उभयं खलपि छन्दसि दृश्यते ॥

इमान्यवैणः पदानि । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पट्टाध्यायस्य चतुर्थे पादे
तृतीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) चतुर्थेऽध्यायवन्द्ये 'इमान्यवैणः' इत्यादौ
वृष्यमाननभावस्य च्छान्दसत्वेनैव साधनमावश्यकमिति वर तदकरण-
मित्याह भाष्ये—उभयं खल्वपीति । 'अनर्वाणं वृषभं' इति तु
दृष्टान्ताधेयम् । मयवन्द्ये च ननु कोऽपि विवक्ष्यसेष्टत्वेनावृण्वन्दि-
पयक्रमेवोदाहरणद्वयमिति बोध्यम् ॥

इति श्रीशिवमहेश्वरसतीर्गभजनार्थोद्गीर्णभाष्यप्रदीपो-
द्घोते पट्टाध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

अथ पष्ठस्य तुरीये तुरीयमाह्निकम् ॥

(१३१२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २५)

३१२८ पादः पत् ॥ ६ । ४ । १३० ॥

(पदादेशाधिकरणम्)

(६५९६ उपसक्तानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाद उपधाह्रस्वत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाद उपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । द्विपदः
पदय ॥

(६५९७ आदेशे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आदेशो हि सर्वादेशप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदेशो हि सति सर्वादेशः प्रसज्येत ।
सर्वस्य द्विपाच्छब्दस्य त्रिपाच्छब्दस्य च पच्छब्द
आदेशः प्रसज्येत "येन विधित्तदन्तस्य" (१११७२)
इति ॥

तच्चर्हि वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) आदेशो हीति । पादन्तस्याह्रस्व पदादेशो
विधीयमानोऽनेकाह्रस्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—येन विधिमिति । तथा परिभाषया
समुदायस्य स्तानिष्ठादिति भावः ॥

(६५९८ उपसक्तानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा निर्दिश्यमानस्यादेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा
कर्तव्या ॥

कः पुनरत्र विशेषः—एषा वा परिभाषा क्रियते,
उपधाह्रस्वत्वं बोध्यते ।

अवश्यमेव परिभाषा कर्तव्या, बहुन्येतस्याः परि-
भाषायाः प्रयोजनानि ।

कानि पुनस्तानि प्रयोजनानि ?

(प्रदीपः) नवेति । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः
प्रत्याग्यते तथापि यो निर्दिश्यते यतः पष्ठो श्रूयते तस्यैव 'पष्ठो
स्थनेयोगा' इति वचनादादेशो न तु प्रतीयमानस्य । यद्यप्युच्चार्य-
माणस्यादेशेन सम्बन्धाभावस्तथाप्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्यावि-
वक्षितत्वादेवमुक्तम् । तत्र यथा 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनात् 'रहः
पः' इत्युक्ते हकारस्य पकारो भवति, एवं पाच्छब्दप्रत्यापित-
तदन्तसमुदायावयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः ॥

(उद्घोतः) पष्ठो स्थान इति । इदं हि सूत्रं निर्दिश्यमा-
नस्यादेशा इत्यर्थकत्वा तत्रैव सूत्रे भाष्ये साधितम् ॥ यद्यप्यु-
च्चार्यमाणस्येति । किंतु तत्प्रत्यापितस्यानुकार्यस्येत्यर्थः ॥ भेदस्या-
विवक्षितत्वादिति । सादृश्यमूलिका च तदविवक्षेति ॥ समुदा-
यस्य पाच्छब्दस्येति । तदवयवस्य पाच्छब्दस्येत्यर्थः । कचित्त-
थैव पाठः ॥

(६५९९ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं सुसिद्धादेशेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुप्-कुमार्याम्, किशोर्याम्, खट्व-
वायाम्, मालायाम्, तस्याम्, यस्याम् । आह्वयाद्-
स्यादसु कृतेषु सादृष्याद्स्यादकस्य 'आम्' प्राप्नोति ।
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ।
इदमिह संप्रधायम्—आह्वयाद्स्याटः क्रियन्तामा-
मिति, किमत्र कर्तव्यम् ?
परत्वादायम् ।

नित्या आह्वयाद्स्याटः । कृतेऽप्यामि प्राप्नुयन्त्य-
कृतेऽपि ।

अनित्या आह्वयाद्स्याटः ।

कथम् ?

अन्यस्य कृते आमि प्राप्नुयन्त्यन्यस्याकृते । शब्दा-
न्तरस्य च प्राप्नुयन् विधिरनित्यो भवति । उभयोर-
नित्ययोः परत्वादायम् ॥

इदं तर्हि—यस्यै-तस्यै, स्याटि कृते सस्यादकस्य
सैभावः प्राप्नोति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ।

यस्यार्हि निर्दिश्यते तस्य कस्यापि भवति ?

स्याटा ज्वह्रितत्वात् । सुप् ॥

तिङ्-अरुदिताम्, अरुदितम्, अरुदित-इति ।

१ 'सादृष्यादाय' इति च. छ. छ. पाठः ३

२ 'प्रयोजनानि प्रयोजनानि' इत्यत्र च. छ. पुस्तकधरेः पाठः ३

‘पदाङ्गाधिकारे’ इति वचनात्तदन्तस्य समुदायस्यातिशब्दतत्कार-
स्यापि ‘तदोः सः सौ’ इति सत्वप्रसङ्गः । अतं तु ‘अलोऽन्त्यस्य’
इति वचनान्त्यस्यैव भवति—इति तत्र विशेषाभावः ॥

परमक इति । अनेकाद्वत्त्वार्थदेशः कः प्राप्नोति ।
ननु न सत्वविधौ ‘सदादीनाम्’ इति स्थानपट्टी । का तर्हि ?
‘तदोः’ इत्येतेति कथं सत्वमतिशब्दतत्कारस्य परिहृयते ? एवं
तर्हि सदादीनां गणसन्निविष्टानां यौ निर्दिश्येते तत्कारदकारौ
तयोः सत्वविधानादतिप्रसङ्गाभावः ॥

(उद्योतः) ननु न सत्वविधाविति । तत्कारदकारावेव
स्थानिनौ, तद्विशेषणं च ‘सदादीनाम्’ इति सदाद्यन्ते स्थितयोरपि तदोः
सत्वप्रसङ्गः परिभाषया न निवारितः, स्थानपट्टीनिर्दिष्टविषयेव हि सा
परिभाषेति शङ्काः ॥ एवं तर्हीति । परिभाषोपस्थानसामर्थ्याजि-
र्दिश्यमानसदाद्यवयवतदोरेव सत्वमित्यर्थोऽपि दोष इति भावः ।
‘निर्दिश्यमानस्य’ इत्यस्य निर्दिश्यमाने निर्दिश्यमानावयवं च पट्टन्तं
स्थानेन युज्यते इत्यर्थः इति तात्पर्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

उद्ः स्यात्तन्मोः पूर्णत्वे प्रयोजनम् । उद्स्यात्,
उद्स्याताम् । अटि कृते सादृकस्य पूर्णसर्वणः
प्राप्नोति ‘उद्ः स्यात्तन्मोः—’ इति ।
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥
यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्माच्च भवति ?
अटा व्यवहितत्वात् ॥
सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ।
न कर्तव्या । उक्तं ‘पट्टी स्थानेयोगा’ (११।४९)

इत्येतस्य योगस्य वचने प्रयोजनम्—पट्टन्तं स्थानेन
यथा युज्यते, यतः पट्टी उच्चारितेति ॥

(१३१३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २६)

३१३० वाह ऊद् ॥ ६ । ४ । १३२ ॥

(संप्रसारणाधिकरणम्)

(ऊदः स्थानतिर्णयभाष्यम्)

ऊदादिः कस्माच्च भवति, आदिष्टिद्वचनीत्यादिः
प्राप्नोति ?

संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थाने कियते ।

यद्येवम्—

(प्रदीपः) ऊदादिरिति । ययपि ‘चक्षुः शब्द’ इत्यत्रास्य
ठित्वं प्रतिपादितं तथापि यथाश्रुतं गृहीत्वा प्रश्नः ॥

संप्रसारणमित्यनेनेति । वाक्यस्य भाविवर्णस्य वा
संप्रसारणसंज्ञायौ विज्ञायमानानां यणः स्थान ऊद् भवति ।
अथ यण आदिरूद् कस्माच्च भवति ? संप्रसारणप्रदेशान्तरेषु

‘यणः’ इति स्थानपट्टयाश्रयणादिहापि स्थानपट्टयेव युक्ता ।
ययोकम्—सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्ति—इति ।
ठित्प्रहणं तु वृद्धयर्थम् ॥

यद्येवमिति । ‘प्रष्टवाह—अस्’ इति स्थिते वकारस्य
संप्रसारणे पूर्वकादेशे च कृते गुण ओकारो ण्विप्रत्ययाश्रयः ।
तथा ‘वृद्धिरिति’ इति वृद्धौ कृतार्थां प्रष्टौह इत्यादि सिध्यति ।
अनकारान्ते चोपपदे छन्दसि ण्विर्न दृश्यत इति शाल्यूह इत्यादि-
सिध्यर्थमप्युद्भिधानं नोपपद्यते । सत्यपि वा प्रयोगे बह्वर्थे
प्रवर्तमानस्योद्वेतेः किमि शाल्यूह इत्यादि भविष्यति । उप-
सर्गेऽप्युपपदे वहेण्विः छन्दसि नास्ति । यतो वृद्धेर्वाधकं पररूपं
प्रसज्येतेत्युद्भिधानं सार्थकं स्यात् ॥

(उद्योतः) यथाश्रुवमिति । यथाश्रुताष्टाध्यायीपाठेन द्वित्वे-
ऽपि दोषो नावतरतीति प्रदर्शनायेति भावः । ‘संप्रसारणमित्यनेन
यणः स्थानं हियते’ इति भाष्ये पाठः । द्वित्वे—प्राप्यते । ‘यणः
स्थाने कियते’ इति पाठसु सुगम एव ॥ अथ यण आदिरिति ।
एवं च संप्रसारणप्रहणानुवृत्तिष्ठित्वं चोभयमपि सप्रयोजनं भवतीति
भावः ॥ ययोकमिति । ‘सिप्तसि—’ इत्यत्र । विवाद्यः सप्तदश
लयेत्यस्य स्थानपट्टीत्वं प्रतिपादयन्तीति एक इह तत्सावयवपट्टीत्व-
मापादयितुं नाश्रुत्, ‘सजेदेकं कुलसार्थे’ इति न्यायात् ; एवमिहा-
पीत्यर्थः ॥ किमर्थं तर्हि ठित्वमत्र आह—ठित्प्रहणं हिवति । ‘यस्य-
भस्यूरु’ इति विशेषणार्थमित्यर्थः ॥

ण्विप्रत्ययेति । ‘वहश्च’ इति ण्विः ॥ छन्दसि ण्विरिति ।
वस्तुशु ‘विवाद्या पूर्वाच’ इति सप्तसमाप्यमापाद्याच्छन्दसीति अत्र
न संवध्यते । तस्मादनभिधानापादिक्ये ण्विर्नेति वक्तुं युक्तम् ॥

(६१०१ ऊदविधानानयंक्ययोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वाह ऊद्भवचनार्थक्यं संप्रसारणेन
कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाह ऊद्भवचनमर्थक्यम् ।

किं कारणम् ?

संप्रसारणेन कृतत्वात् । संप्रसारणेनैव सिद्धम् ।
का रूपसिद्धिः ? प्रष्टौहः पद्यम् ॥

(६१०२ संप्रसारणविधाने सिद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययलक्षणेन गुणो भविष्यति ॥

(६१०३ संप्रसारणे वृद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एजग्रहणां वृद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एजग्रहणा वृद्धिर्भवति ॥

(अन्तरङ्गपरिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाह ऊद् शास्ति तज्ज्ञाप-

१ समुदायस्येति । तदन्त्यपुत्रावयवस्य सदात्येत्वर्थः ॥

२ इहं कार्यं प्रतिपत्ति च. छ. छ. पाठः ॥

३ ‘यणः स्थानं हियते’ इति च. छ. छ. पाठः ॥

४ ‘मनर्थकं संप्रसारणेन’ इति अ. पाठः ॥

५ ‘प्रहणादिति’ इति च. छ. पाठः ॥

यत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा-असिद्धं वहिरङ्ग-
लक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति ।

किमेतस्य स्थापने प्रयोजनम् ?

पचावेदम् । पचामेदम् । असिद्धत्वात् वहिरङ्ग-
लक्षणस्याहुणस्यान्तरङ्गलक्षणमेत्वं न भवति-इति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । सप्रसारणं यज्ञादिप्रत्ययनिमित्त-
मसंसाधयत्वाद्द्विष्टमन्तरङ्गे व्याधये गुणे कर्तव्येऽसिद्धमिति
गुणे न स्यात्तदभावे रूपं न सिध्येत्तद्विधानमसिद्धपरिभाषां
स्थापयति । ननु नेतृज्ञापकस्याप्यम्, लोकतः सिद्धत्वात् ।
प्रत्यक्षवर्ती हि लोकः । नेतृदत्ति । यन् युगपदन्तरङ्गवहिरङ्गयोः
प्रातिपदिकग्रहणे लौकिकन्यायाध्वनाद्वचनन्तरङ्गः । इह तु वहि-
रङ्गमित्तमन्तरङ्गमिति लौकिकन्यायानवतारः ॥

(उद्घोषः) प्रत्यक्षवर्तीति । तथा च 'अवः परसिन्'-
इत्यत्र नाम्न्य उक्तम्-“पुहपोड्य प्रातृकभाष्यं प्रथमं शरीरकाव्यं
करोति ततः सुहृदां ततः संवर्णिनां” इति ॥ इह त्यति । यथा
पचावेदमित्यत्र । उभयोरैकप्रत्ययनिमित्ताङ्गकर्मत्वाभावादङ्गुलपरि-
भाषाया नाप्य विषयः । तस्मा अभाषाव ॥

(१३१४ विधिवृत्तम् ॥ ६ । ४ । ४ भा. २०)

३१३१ श्रयुवमघोनामतद्धिते

॥ ६ । ४ । १३३ ॥

(६६०४ पूर्वपक्षिण उपसर्गान्तराधिक्यम् ॥ १०)

॥ * ॥ श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्त-
ग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणं
कर्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

अनकारान्तस्य मा भूत् । मघवता, मघवते ॥

तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
भवतीति यथेह भवति-यूनः पश्येति, एवं युवतीः
पश्येत्यत्रापि स्यादिति ॥

(प्रदीपः) श्वादीनामिति । ‘मघवा बहुलम्’ इति त्रैदेशे
कृते एकदेशविकृतस्यानन्वयत्वान्मपवतेत्यादौ सप्रसारणप्रसङ्गः ॥

(उपसंख्यानार्थक्यबोधकभाष्यम्)

यच्चाधुच्यते-नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमिति ।
न कर्तव्यम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-नकारान्तग्रहणं कर्तव्यम्, उक्तं
वा-इति वार्तिकम्, तत्र ‘उक्तं वा’ इत्यनन्तरापर्यति-यच्चा-
वदिति । ‘प्रातिपदिकग्रहणे’ इत्यादि नमग्रहणस्य फलान्तमुक्तम् ॥

(६६०५ आनर्थक्यसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

उक्तमेतत् “अवर्णस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं
हि तत्” इति ।

यदप्युच्यते-“तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गवि-
शिष्टस्यापि ग्रहणं भवति यथेह भवति यूनः
पश्यति, एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यात्” इति ।

लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् ।

न चा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणात् ॥ इति ॥

अथवा-

उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते-“श्रयुवमघोना-
मतद्धिते” “अलोपो,” अकारस्य च लोपो भवति ।
ततः-“अनः” इत्युभयोः शेषः ॥

(प्रदीपः) अवर्णरिति । मघवच्छब्दो मनुबन्त
इत्यर्थः ॥

न चा विभक्ताविति । यद्यपि विभक्तिमाश्रित्य सप्रसारणं
न विधीयते तथापि विभक्तौ विधीयत इति लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषाऽनुपस्थानम् ॥ अन इत्युभयोः शेष इति । घञ-
दायापेक्षणात् । न च त्रैदेशे कृतेऽनन्तत्वमस्ति । एकदेश-
विकृतस्यानन्वयत्वेनाप्यनन्तत्वं नास्ति, सामान्यातिदेशे विशेषा-
नतिवेद्यात् । युवतिशब्दोऽप्यनन्तो न भवतीति तस्यापि सप्र-
सारणाभावः ॥

(उद्घोषः) (भाष्ये) छान्दसमिति । अत एव वनिबन्ते
सप्रसारणे यथेति लोपाभावः । तत एव तान्ते संप्रसारणाभावाद्यपी-
त्यर्थः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह-मनुबन्त इति । ततश्च शब्दावत-
त्वात्सप्रसारणभाव इत्यर्थः ॥ तथापि विभक्ताविति । भल
विधानात्, भल च विभक्तौ परत इति यथाकथंचिद्विभक्तौ विधानेऽपि
परिभाषानिषेधाद्विकारादित्यर्थः ॥ ननु ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायाद-
नन्तरस्यैव शेषो-न्याय्यात्त आह-समुदायेति । तस्यासुरोपा-
दिति भावः ॥ सामान्यातिदेश इति । अन्नन्तत्वं हि मघवच्छब्दस्य
विशेषार्थम्, मघवतेत्यादावपरिभाषादिति भावः । यस्य ॥ आदेशस्तत्रैव
तद्ग्रहणं न्याय्यम् । आदेशश्चायं नस्य, मघवच्छब्दस्य वा, न खन ।
लिङ्गपुच्छदृष्टान्तमूलको लौकिकन्यायोऽप्यत्र नास्ति, अर्थविकारेण
प्रत्यक्षिज्ञानाभावादिति तात्पर्यम् । आनीयासिद्धत्वं श्वेतस्यजनिष्ये
न, अस्तित्यत्रात् । अन्यथा ‘मघवतः’ इत्यसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

१ ‘इत्यादिना नकारान्तग्रहणार्थ’ इति ॥ पाठः ॥

२ ‘ततोऽलोपो, अकारस्य च लोपो भवति । ततोऽनः, अन इत्यु-
दिति च छ इ पाठः ॥

३ लोपाभाव इति । मघोव इत्यादौ प्रत्यक्षवचनस्य सम्प्रसारणे छान्द-
सत्वात् ‘अनः’ इति लोपो नत्यर्थः ॥

१ ‘तस्या अभावाच्च’ इत्यस्य च ल. पुच्छकोर्न पाठः ॥

२ ‘किं प्रयोजनम्’ इति च छ इ पाठः ॥

३ ‘भाष्ये-प्रातिपदिकग्रहणे इत्यादिना नकारग्रहणस्य फलान्तर-
मुक्तम् । नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमुक्तं चेति बालिक-
वृत्तौ नैसर्ग्य अभावात्पर्यति-यच्चावदिति’ इति च पाठः ॥

(१३१५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २८)

३१३३ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि

॥ ६ । ४ । १३५ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(षपूर्वादिग्रहणे षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

अथ किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहो-
स्विधियमार्थम् ।

कथं वा अल्लोपार्थम्, कथं वा नियमार्थम् ?

यद्यविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावस्ततो
विध्यर्थम् ।अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो
नियमार्थम् ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) अथेति । किमिदं विध्यर्थमथ नियमार्थमिति
प्रश्नः ॥यद्यविशेषेणेति । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यादिः प्रकृतिभाव-
प्राकरणिकविध्यपेक्षे न तु वृद्धिगुणपेक्षः । तत्र प्राकरणिकानि
कार्याणि भेदेनापेक्ष्येरन्, अभेदेन वेति षद्वयोपपत्तिः ॥(उद्द्योतः) न तु वृद्धीत्यादि । तेन 'साराणि' 'सक्री-
टिन' इत्यादौ गुणवृद्धौ । इत्यन्तस्य विधीयमानप्रकृतिभावेन न
निवृत्तिः, यतःप्राकरणसत्त्वाभावादिति भावः ॥ भेदेनेत्यादि ।
भेदेनापेक्षायामनन्तरत्वेति न्यायादिलोपस्यैव प्रकृतिभाव इति पक्षः ।
तत्रापे नियमार्थं, द्वितीये विध्यर्थम् ॥

(६६०६ अल्लोपपक्षस्यापक्वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ षपूर्वादीनां पुनर्वचनम-
ल्लोपार्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) षपूर्वादीनां पुनर्वचनं क्रियते अल्लो-
पार्थम् । अविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावः ॥(प्रदीपः) अविशेषेणेति । अलोपटिलोपसमुदायम-
पेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते ॥(उद्द्योतः) अलोपटिलोपेति । अत एव 'नैकाच्' इति
नाम्न्येति भावः । तत्पश्चादलोपस्यापि प्रकृतिभावप्रमाणत्वेन विधि-
रिति तात्पर्यम् ॥

(६६०७ नियमपक्षे दोषदर्शकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव
उपधालोपप्रसङ्गः ॥ * ॥(भाष्यम्) अवधारणे हि अन्यत्र प्रकृतिभावे
उपधालोपः प्रसज्येत ।

कथम् ?

यदि तावदेवं नियमः स्यात्-षपूर्वादीनामेवा-
णीति ।एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्-सामनः-वैमन
इति । ताक्षण्या इत्यत्र प्राप्नोति ।

अथाप्येवं नियमः स्यात्-षपूर्वादीनामप्येवेति ।

एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्-ताक्षण्या इति ।
सामनो वैमन इत्यत्र न प्राप्नोति ।अथाप्युभयतो नियमः स्यात्-षपूर्वादीनामेवाणि,
अप्येव षपूर्वादीनामिति ।

एवमपि सामन्यो वैमन्य इति प्राप्नोति ।

तस्मात्सुष्ठुच्यते-'षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपा-
र्थम्' 'अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोप-
प्रसङ्गः' इति ॥(प्रदीपः) ताक्षण्या इति । तक्ष्णोऽपत्यमिति 'सेनान्त-
लक्षण' इति व्य., 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावादिद्विषयो-
भावः । असाक्षियमार्दलोपाभावः ॥सामन इति । 'सास्य वैवता' इत्यण् । अत्र 'अन्' इति
प्रकृतिभावादिद्विषयोऽप्युपप्रसङ्गः ॥

अथापीति । तत्रस्याद्वैतेर्वाऽऽश्रयणात् ॥

सामन्य इति । 'तत्र साधु' इति यत् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-अन्यत्र प्रकृतिभाव इति । यत इति-
रिते प्रकृतिभावविषय इत्यर्थः ॥ सेनान्तेति । कादिलक्षणो ण्य
इत्यर्थः ॥ कथं पुनरेकेन वाक्येन नियमद्वयत्वाभेदोऽत आह-तन्नेति ।
अत्र प्रयोक्तृत्वपेक्षेण प्रयोगः, बोद्धावृत्त्या बोधः । वाशब्दवाध इति
बोध्यम् ॥

(१३१६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २९)

३१३८ आतो धातोः ॥ ६ । ४ । १४० ॥

(६६०८ उपसक्त्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आतोऽनापः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आतोऽनाप इति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्-'समासेऽनन्पूर्वे स्त्वो ह्य-
प' (७।१।३७) इति ॥(प्रदीपः) समास इति । ननु सौत्रोऽयं निर्देश इति
किं तदर्थेन योगविभागेन ? एवं तर्हि यदा वैयाकरणे अनु-
करणशब्दव्यवहरन्ति तदर्थो योगविभागः । ते हि साधु-
भिर्व्यवहरन्त्या अभ्युदयमात्रे भवन्ति ॥१ गुणवृद्धौ-साराणिमिल्लादौ धातेरिति मलये पाठो विधी-
यमानोऽः ।

२ विधीयमानेति । 'इत्यन्यत्र' इत्यनेन ॥

३ 'हि सत्यमय' इति ड. क. पाठः ॥

४ 'इति च प्राप्नोति' इति च. ड. क. पाठः ॥

५ 'इत्यन्य' इति ड. पाठः ॥

६ 'अवधारणे' इति ड. क. पाठः ॥

(उद्घोतः) येयाकरणा इति । सनकारादिभ्योऽन्य इत्यर्थः ॥ साधुभिरिति । शाखागुणेनैव साधुत्वमिति भावः । अत्र 'अनापः' इति वार्तिककारोक्तः, एष च 'क्त्वो व्यप्' इति सूत्र-प्रयोग एव च भगवतोदाहरणदानात्, उदनुकरण एव च कैयटेनो-दाहरणदानादाकारान्ताधुप्रकृतिकातिरिक्ताकारान्तप्रातिपदिकाभावा इति लभ्यते । धातुग्रहणव्यावर्तकं तु आरन्ता एवेति नोप्यम् ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनाप इति किम् ?

यद्वायाम्, मालायाम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

यद्यनाप इत्युच्यते कथं फत्यायाम् ?

(६६०९ प्रयोगसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निपातनादिति ॥ * ॥

(भाष्यम्) निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

'* फत्यायां चा प्रतिषेधः *' इति ॥

(प्रदीपः) फत्यायामिति । निपातनालोपाभावो यादा-गमश्च । सामान्यापेक्षं च निपातनं न सप्तम्यपेक्षमिति कृत्वा 'क्त्वायाः' इत्यपि भवति ॥

(उद्घोतः) यादागमश्चेति । सोऽपि 'यादागः' इति वच-नाद्भाष्योक्तीति भावः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यथेयं नार्थः 'अनापः' इत्यनेन ।

कथम् ?

'समासेऽनन्वये क्वो व्यप्' इति निपातनादेत-त्सिद्धम् ।

कथं 'हलः श्रः शानज्यौ' (३११८३) इति ?

एतदपि निपातनात्सिद्धम् ॥

अथवा—

योगविभागः करिष्यते—'आतः', आकारलोपो भवति । ततः—'धातोः', धातोश्चाकारस्य लोपो भवतीति ॥

(प्रदीपः) ततो धातोरिति । इदं नित्यार्थं सत्पूर्वेण विकल्पं शापयति । सा च व्यवस्थितविभाषा—इति आबन्तस्या-लोपाभावः, अन्यस्य यथाप्रयोगं विकल्पः । केचित् व्रीछिञ्-उञ्छिञ्नामर्थं 'क्त्वायाः' 'ज्वः' इत्यादि रूपद्वयं व्याचक्षते ॥

(उद्घोतः) ननु 'आतः' इत्यनेनैव सिद्धे 'धातोः' इति व्यर्थमेव

आह—नित्यार्थं सति । इदं पूर्वस्य काचित्कालं शापयतीति वक्तुं युक्तम् ॥ यथाप्रयोगमिति । आबन्तप्रकृतिकाचारकिन्तप्रकृतिक-कर्तृकिन्ता न सन्नेव, अनभिधानादिति भावः ॥ विकल्प इति । क्त्वायाव्ययमेतत् ॥ व्रीछिञ्चेति । 'क्त्वाया ह्रतो' इति व्रीछिञ्स्य विश्लेष्यत्वेऽप्यादिवाहोपीति भावः ॥

(३३१० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. ६)

३३३९ मन्त्रेष्वाल्यादेरात्मनः

॥ ६ । ४ । १४१ ॥

(अतिन्यास्यापादकभाष्यम्)

मन्त्रेष्वाल्यात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसङ्गव्यः ।

इहापि यथा स्यात्—त्मन्या समञ्जम् । त्मनोरन्त-रस्य इति ॥

(प्रदीपः) 'आह' इति पूर्वान्वयप्रक्रियया तृतीयैकवचन-ग्रहणादव्याप्तिं मत्वाऽऽह—मन्त्रेष्विति ॥ त्मन्येति । सप्त-म्येकवचनस्य स्थाने यावच्च आदेशः ॥

(अतिन्यासिनिरासभाष्यम्)

यदि प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते कथं 'आत्मन एव निर्मिमीष्य' इति ?

तस्माच्चार्थः प्रत्ययमात्रलोपेन ।

कथं—त्मन्या समञ्जम्, त्मनोरन्तरस्य इति ?

छान्दसत्वात्सिद्धम् । इष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥

(प्रदीपः) छान्दसत्वादिति । यथा 'शिवो वदस्य' इति प्राप्ते 'शिवो वदस्य' इति रेफलोपः, एवमिहाकारलोपः । एवं च ह्रवता सूत्रमेव प्रत्याख्यातम् । इति त्वारम्भे नार्थ आदि-ग्रहणेन, 'आतो धातोः' इत्यत आत इत्यनुवर्तनात् ॥

(उद्घोतः) ननु छान्दसत्वेऽपि लक्षणाभावे कथं साधु-त्वमेव आह—यथेति । उदरसेत्यादिचदसापि साधुत्वमिति भावः ॥

(६६१० सूत्रांशप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आदिग्रहणानर्थक्यमाकार-

प्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिग्रहणं चानर्थकम् ।

किं कारणम् ?

आकारप्रकरणात् । 'आतः' इति वर्तते ॥

१ 'किमर्थ' इति च, छ. पाठः ॥

२ च. छ. झ. उच्चकेतु नेतृवार्तिकम् ॥

३ तत्पूर्वेण नुप्रयोग—(११२१२) सूत्रे वर्तितमेतत् ॥

४ 'दायिनि आतः' इति छ. पाठः ॥

(१३१८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. ७)

३१४० ति, विंशतेर्दिति ॥ ६।४।१४२ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

तिग्रहणं किमर्थम्, न विंशतेर्दिति लोप इत्येवोच्येत ?

नैवं शक्यम् । 'विंशतेर्दिति लोपः' इतीयत्युक्त्यमानेऽन्यस्य प्रसज्येत ॥

(तिग्रहणाभावेऽपि नियमार्थत्वबोधकभाष्यम्)

सिद्धोऽन्यस्य 'यस्य' इति लोपेनैव । तत्रारम्भसामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति ॥

(तिग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतत्-यनन्त्यर्थे आरम्भे तिशब्दस्य भविष्यति न पुनरुक्त्येति ?

तस्मात्तिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि तिग्रहणेऽन्यस्य कसाञ्च भवति ?

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कुतो नु खल्विति । वचनसामर्थ्यात्लोऽन्यपरिभाषाया अनुपस्थानात्समुदायस्यैव षष्ठीनिर्देशाल्लोपः प्रसज्येत, न त्वसंज्ञादितस्य तिशब्दस्य । तिग्रहणे नु सति तेलोपो भवति ॥

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति । नानेन परिभाषाया व्यापारः कथ्यते । न हि निर्दिश्यमानपरिभाषा 'अलोऽन्यस्य' 'भावेः परस्य' इत्येतयोर्भाषिका, एतयोर्निर्विपर्ययप्रसङ्गात् । तस्मात्तिग्रहणसामर्थ्यात् 'अलोऽन्यस्य' इत्यस्यानुपस्थाने सर्वस्य तेलोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थः ॥

(उद्ध्योतः) न त्वसंज्ञादित्येति । शब्देन साक्षादनिर्दिष्टस्यैवार्थः ॥ भाष्ये—निर्दिश्यमानस्येति । 'इवोर्दंशतोर्विन्' आदेशः, शतिस प्रत्ययः' इति पक्षेऽनर्थकत्वात् 'अलोऽन्यस्य' इत्यस्याप्राप्तावनाया परिभाषा सर्वस्यैवार्थः । अन्युत्पन्नप्रातिपदिकपक्षेऽन्यनर्थकत्वमेव । अनुत्पन्नपक्षेऽपि शुद्धरूढत्वादनर्थकत्वमेवेत्यन्ये ॥

(१३१९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. ८)

३१४१ टेः ॥ ६ । ४ । १४३ ॥

(अमस्यापि टिलोपसाधकभाष्यम्)

अमस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-उपसरजः, मन्दुरज इति ।

द्विसमस्याप्यनुयन्धकरणसामर्थ्याद्भवति ॥

(प्रदीपः) द्विसमस्यापीति । 'नुट्' इति वचनादित्सत्ता तावत्कारस्य प्रवर्तते, 'धीर्घकाशतुपन्नाध्वटं जे' इति निर्देशात् । ततश्चानुयन्धकरणसामर्थ्यात् 'भस्य' इति प्रकरणमिह बाध्यते ॥

(उद्ध्योतः) ननु अवगाधो ङकारः स्यादत आह—नुट् इतीति । इत्सत्ताशब्दवाचे मानामवेतानुपजातविरोधन्यायेन पूर्वमित्त्वं प्रवर्तत इति भावः ॥ अत्रैवार्थे लिङ्गमप्याह—धीर्घकाशेति ॥ बाध्यत इति । लिङ्गेन प्रकरणवाचसौचित्यादिति भावः । अत्रापि पूर्वोक्तं लिङ्ग बोध्यम् ॥

(१३२० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. ९)

३१४२ नस्तद्धिते ॥ ६ । ४ । १४४ ॥

(३१११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नान्तस्य टिलोपे सन्नह्यचारिपीठ-सर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजांजलिला-ङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसन्न-सुपर्वणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नकारान्तस्य टिलोपे सन्नह्यचारिन् पीठसर्पिन्कलापिन्कुथुमितैतिलिन्जाजलिन्लाङ्गलिन्शिलालिन्शिखण्डिन्सूकरसन्नन्सुपर्वन्-इत्येतेषामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

सन्नह्यचारिन्-सन्नह्यचारिण इमे-सन्नह्यचाराः । सन्नह्यचारिन् ॥

पीठसर्पिन्-पैठसर्पाः । पीठसर्पिन् ॥

कलापिन्-कालापाः । कलापिन् ॥

कुथुमिन्-कौथुमाः । कुथुमिन् ॥

तैतिलिन्-तैतिलाः । तैतिलिन् ॥

जाजलिन्-जाजलाः । जाजलिन् ॥

लाङ्गलिन्-लाङ्गलाः । लाङ्गलिन् ॥

शिलालिन्-शैलालाः । शिलालिन् ॥

शिखण्डिन्-शैखण्डाः । शिखण्डिन् ॥

सूकरसन्नन्-सौकरसन्नाः । सूकरसन्नन् ॥

सुपर्वन्-सौपर्वः । सुपर्वन् ॥

(प्रदीपः) नकारान्तस्येति । 'इतप्यनपले' 'अन्' इति च प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम् ॥ सन्नह्यचारिण इम इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । पीठेन सर्पतीति पीठसर्पा, पूर्ववदण् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः, 'कलापिनोऽण्' इत्यण्, ततोऽप्येवैदिशोऽरणः 'प्रोक्ताङ्गक' इति ङङ् । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते, 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । पूर्ववत् द्वितीयस्यागो ङङ् ।

इति । * किलमस्यापि अनुयन्धकरणसामर्थ्यात् * इति च उ ह ड, पाठः ॥

* अस न-पुच्छे न पाठः ॥

तैत्तिजिवाजडित्वात्प्रोक्तमप्यनं साहचर्यात्तैत्तिवादिशब्दे-
रुच्यते, तेभ्यः 'तदधीते तदेद' इत्यण् प्रत्ययः । 'तेषु प्रोक्तम्'
इत्यत्र तु रोपिकेऽपि 'दृष्टाच्छ' इति छः प्रसज्येत । केचित्तु
वितिलशब्दमप्राप्नोयते ॥

(उद्घोषः) ततोऽप्येति । 'छन्दोमाध्वानि' इति तद्विष-
यमा । ननु प्रोक्तानां सिद्धे निगुणचाराभवेनेत्यत्र आह—तेन
प्रोक्तमित्यत्र स्थितिः । श्लेतस्मिन्निधेकेऽपि तिलयः । अत्र तैत्ति-
जित्वेनैवाप्यनरोप इति बोध्यम् ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

चर्मणेः कोश उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चार्मः
कोशः ॥

(मदीपः) चार्म इति । 'तस्य विकारः' इत्यण् ॥

(उद्घोषः) चार्म इति । कोशोऽत्र यकादिसापनापेक्षान-
यो भाषायां 'भ्यान' इति प्रसिद्धः ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अश्मनो विकार उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्मनो
विकार आश्मः ॥

शूनः संकोचे । शौवः सङ्कोचः ॥

(मदीपः) शौव इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'स्ते ग्रामजन-
पवमुत्थेभ्यः' इत्येतद्व्याख्यातम् । अत्र परत्याहुदो प्राप्तायां
'दापरीनाय' इति तत्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः कियते ।
सङ्कोचादन्यत्र शौवन इति । विकाराययवयोस्तु प्राप्यणि
प्रकृतिभावाभावाच्छौव इत्येव भवति ॥

(उद्घोषः) ननु 'तस्येदम्' इत्यण् 'स्ते ग्राम-
नाद' अन्त्यश्रासलोपेऽण् दुर्लोभोऽत्र आह—स्ते ग्रामेत्यादि ।
लोपेऽपि यत्र, ग्रामादिवाचकेभ्य ष्व येति द्विवेधो नियमसदृश इति
भावः । नन्वन टिलोपे वृद्धिविषयाभावेन तन्निषेधसंनिवोगादिह वेत्त
स्यादत्त आह—अत्र परत्यादिति । सङ्कोचादन्यत्र सर्वत्र शौवन
इत्येवेति न बोद्धव्यमित्याह—विकारित्यादि । इदं तु वचनमणि
प्रकृतिभावे प्राप्ते सङ्कोचे टिलोपविषयमिति भावः ॥

(६६१२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अव्ययानां च साय-
प्रतीकाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययानां च सायप्रतीकाद्यर्थमुप-
संख्यानं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सायप्रतीकाद्यर्थम् ।

सायप्रतीकः, पौनःपुनिकः ॥

(मदीपः) सायप्रतीक इति । सायप्रतीक शब्दात्

द्वन्द्वात् 'यत्सङ्गम्' इति ठन्प्रत्ययः । यथाकथञ्चित्कालशब्दा-
दपि ठन् भवतीति कालसमुदायवाचिनोऽपि ठन् भवति ॥
पौनःपुनिक इति । पूर्ववत् ठन् । आदिशब्दः प्रकारे, टिलोप-
दर्शनेन च सादृश्यमाश्रीयत इति भारतीयः शाश्वतिक इत्यत्र
च टिलोपाभावः ॥

(उद्घोषः) ननु कालसमुदायवाचकस्य कथं कालवाचकत्व-
मत आह—यथाकथञ्चिदिति ॥ सायप्रतीकादिगणपाठाभावाद-
आदिशब्दपरमाह—आदिशब्द इति ॥

(अतिप्रसक्तिरित्याशङ्क्यम्)

शाश्वतिके प्रतिषेधो यत्तुः ।

न चकथ्यः । निपातनादेतत्तिसदम् ।

किं निपातनम् ?

"यिषां च विरोधः शाश्वतिकः" (२।४।९) इति ।

एवं तर्हि—शाश्वते प्रतिषेधो यत्तुः । शाश्वतम् ॥

(मदीपः) निपातनादिति । अत एव निपातनात्

'तान्नाद' इति कदेवाभावः ॥

शाश्वतमिति । भाष्यकारवचनप्राप्त्यादण्प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) ठमा बाधादण् दुर्लोभोऽत्र आह—भाष्यका-
रेति । तत्प्राप्त्यास्तन्निवेद्यादिगणे 'ज्ञप्तो वा' इति पाठानुमान-
मिति भावः ॥

(१३२१ विधिव्ययम् ॥ ६।४।४ आ. १०)

३१४६ यस्येति च ॥ ६।४।१४८ ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम् ?

हे दाक्षि, दाक्ष्या, दाक्षेयः ।

हे दाक्षि—ईति—यदि लोपो न स्यात्परस्य ह्रस्वत्वे

कृते सवर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत ।

दाक्ष्या इति—यदि लोपो न स्यात्परस्य यणादेशे

कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत ।

दाक्षेय इति—यदि लोपो न स्यात्परस्य लोपे कृते

पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥

(मदीपः) सवर्णदीर्घत्वे लोपे वा नास्ति विशेष इति मत्वा

पृच्छति—इवर्णस्येति । हे दाक्षीति । दाक्षिवादात् 'इतो

मनुष्यजाते' इति लोपि कृते तस्य संयुद्धो ह्रस्व कृते सवर्णदीर्घत्वे

सति सवर्णदीर्घस्य श्रवणप्रसङ्गः । ननु चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे

कृते ह्रस्वो भविष्यति । एव तर्हि 'नागोदात्तं वजीय' इति ह्रस्वं

मन्यते । दाक्षि ई-आ-इति स्थिते वाच्यपरविप्रतिषेधात्परस्य

यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । सवर्णदीर्घस्यापूर्वेविधित्वात्तत्र

कर्तव्ये पररयणादेशस्य नास्ति स्थानितत्त्वम् । यैनादेशेऽपि

कर्तव्ये यथो न स्थानितत्त्वम्, सवर्णदीर्घस्याव्ययभाषिण कर्तव्ये 'वदे' इत्ये-

वारात्स्य मन्त्रेणात्र स्थानितत्वात् इत्यादिरित्येवमादौऽप्यत्र । यदे इत्यकारस्य

प्रत्यये वाच्यत्वं इत्यत्र 'वद-ई-यय' इत्यवधारणं चन्द्रपरविप्रतिषेधात् परस्य यणि

कृते पूर्वस्य यणि कर्तव्ये स्थानितत्वात्तद्विधेयाः स्यादिति नेदं विज्ञातमिति

मिति भावः ॥

१ एतद्वार्तिमिति य उ ह पाठः ॥

२ य उ ह उ पुकहेत् 'अव्ययानां च' अव्ययानां चोपसंख्यानं
कर्तव्यम् । किंप्रयोजनम् ? सायप्रतीकाद्यर्थम् ॥ साय प्रतीकः
इति पाठः ॥

३ यणादेशेऽप्यपि । 'दाक्षि ई आ' इत्यत्र परस्य यणि कृते सवर्णदीर्घे

कर्तव्ये 'वर-इ' इतीकारप्रत्ययादीविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः ।
'दाक्षि-ई' इति स्थिते 'क्षीभ्यो ढक्' इति ढकि कृते परस्य लोपे
कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । परलोपस्य स्थानिवद्भावात्तद्धितनि-
मित्तस्य लोपस्याप्रसङ्गात् ॥

(उद्द्योतः) इत्ये कृत इति । दाक्षि-ई सु-इति स्थिते
शब्दपरिवृत्तिप्रतिषेधेन दीर्घात्पूर्वं हस्तत्वं, ततो दीर्घं इत्याद्यय इति
भावः ॥ ननु चान्तरङ्गेति । अथे भाष्यं यथास्य वक्ष्यमाणत्वात्तद-
ज्ञानेनैवास्व ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः शङ्केयं निर्दिष्टम् ॥ ननु यणादेशस्य
स्थानिवत्त्वात्सर्वणदीर्घे कर्षं पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गो दोषोऽव आह-अपूर्व-
विधित्वादिति । किंतु पूर्वपराश्रय इति भावः ॥ ननु पूर्वस्य यणि
कार्ये स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या कर्षं सिद्धमत आह-यणादेशोऽपीति ॥
वर-इ इति । इदमप्यल्यलपूर्वपक्षभाष्याश्रयवर्णनमान न त्वयं
सिद्धान्तः, फलाभावात् । पट्ट्या अपलं पाठेय इत्यापसिभाष्येति ।
पट्ट्या मृदालस्य मूर्धामिषिकोदाहरणत्वरपर 'अचः परस्मिन्' इति
सप्तस्य भाष्यविरोधापत्त्येति निरूपितमन्यत्र ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । सवर्णदीर्घत्वेनाप्ये-
तानि सिद्धानि ॥

(प्रदीपः) नैतानीति । यन्नाज्ञवाणैर्योर्लुपपरप्रसङ्गस्यत्र
वाणोदाह्रं वलीयो भवतीति भावः । यण्ढकौ त्वाज्ञानेन
न भवतः ॥

(उद्द्योतः) यन्नाज्ञेति । 'अन्तरङ्गं वलीयः' इत्येतदपवाद-
त्वादस्येति भावः । यद्यपि 'हे दाक्षि' इत्यत्र पदस्य विभज्यान्वा-
ख्यानोऽस्ति युगपदप्रसङ्गस्योऽपि क्रमेणाभासमान इदं सिध्यतीति
तात्पर्यम् ॥ यण्ढकौ त्विति । अत्र उगग्रहण प्रत्ययमात्रोपलक्षण-
मिहाहुः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि-अतिसखेरागच्छति, अतिसखेः सख्म् ।
यदि लोपो न स्यादुपसर्जनहस्तत्वे कृते 'असखि'
इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हीति । सखिशब्दात् 'सख्यसिध्दोति
भाषायाम्' इति धीपि कृते सखीमतिक्रान्त इति आदिसमाप्ते

कृते लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादस्यति तन्नि 'गोत्रियोः'
इति हस्तः । तत्रासतीकारलोपे एकादेशस्य पूर्व प्रति अन्त-
वद्भावात् पिंसंज्ञाप्रतिषेधः स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे चायं दोषो
न तु पुर्युदासे, तदन्तस्य सपिशैन्द्यादन्यत्वादसंज्ञायाः सिद्धत्वात् ।
धीपि तु लोपे कृते हस्तत्वे च कृते लाक्षणिकत्वात्सखिरूपस्य
पिंसंज्ञायाः प्रतिषेधाभावः ॥

(उद्द्योतः) ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया 'दानाहः सखिभ्यः-'
इति उद्गुर्वीरोऽह आह-लिङ्गविशिष्टेति । पूर्वान्तवद्भावेन प्राप्तस्य
समासा-न्तविधेरनित्यत्वादभाव इति बोध्यम् ॥ पूर्वं प्रतीति । प्रति-
षेधे पूर्वसाध्ययणादन्तवद्भावप्रसिद्धिः भावः ॥ प्रसज्येति ।
वस्तुतः पुर्युदासेऽपि दोषः । वर्णसंज्ञापक्षे लक्षणाया आवश्यकत्वेन
सर्वप्रथमं एव लक्षणाङ्गीकारे सख्यवयवविभक्त्यर्थेऽपि स्यात् । तदन्त-
संज्ञापक्षेऽप्यनुभूतविशेषणे वर्णनैव तदन्तविधिरिति लोपे सख्यवयववि-
भक्त्यर्थं तत्संज्ञेति । अतिदेशे चातिदेश्यमानधर्मविरुद्धसाध्यकार्या-
भावस्य लोकानुत्पत्तिरित्यतया न साध्यसख्यवयवविभक्त्यभावात्
दोषः । पुर्युदासे प्रतिषेधस्यापि गम्यमानतया पूर्वान्तवद्वारेन सखि-
शब्दत्वे समुदाय आगत इवर्णे सख्यवयवत्वमार्थसमाजप्रसङ्गेन ।
किंच तत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोषः, अतिसखीति समुदायनि-
ष्ठपिंसंज्ञायात्वेन वारयितुमशक्यत्वात्, संज्ञाविधौ तदन्तग्रहणे माना-
भावसिद्धिः दिक् । न च लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया दोषः,
तस्या अनित्यत्वाया उक्तत्वात् । कार्यकालपक्षे विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा-
ग्रहणाच्च । स्वयंत्वात्प्रसङ्गस्यार्थं तु तत्सुत्र एव योजितम् । एवं
च सखाययतिक्रान्तोऽतिसखेत्वात् तद्वत् न भवत्येवेति भाष्य-
स्तरसः ॥

(६६१३ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यस्येत्यादौ इयां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यस्येत्यादौ इयां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
काण्डे, कुण्डे, 'सौर्ये' नाम हिमवतः शृङ्गे ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(प्रदीपः) काण्डे इति । 'यचि भम्' इति भवत्प्रोपः
प्राप्नोति ॥ सौर्ये इति । सूर्येणैकदिमिति 'तेनैकदिक्' इत्यण् । तत्र
'यस्मेति च' इत्यकारलोपः प्राप्नोति सूर्यसिध्दो-इति यलोपः । यथा
तु वक्ष्यते 'सूर्यमत्स्ययोर्व्याम्' इति तथाऽन यलोपस्याप्रसङ्गः ॥

इति सूत्रस्थाने 'सखिशिख्याम्' इति न्यायं विचार्य तादृशस्थाने 'अतिष-
खेरागच्छति' इत्यादेः लोपः स्यात् । अतिषखेति लोपः अतिषात् । सखा ये-
नेति बहुव्रीहिणा शोभनस्य सखेति लोपः सूर्येण यः सूर्येण प्रतिपादितः । अत्रैव
कैश्योक्तमिदम् । प्रत्यक्षं सखीमतिक्रान्तोऽतिषखि, तस्यातिषखेति लोपः ।
सदस्यवयवविभक्त्यर्थेन विषयेति योपो यस्यसोऽस्यसंज्ञाद्वारेन कैश्यप्रतिपादितः
विषयान्वितस्य 'अतिषखे' इति भाष्येनैव रूपमेव न साहचर्यं सखीमति-
क्रान्तेति विमृष्टं आश्रितम् । तस्मिन् विमृष्टे अतिषख्यस्य सख्यसिध्दयेन 'सखि-
पतिभ्यः' इति एतेन तस्य ग्रहणं न स्यादिति भाष्योक्तमिति विचार्य
इति । एषा चानुगतः 'ग्रहणभाष्यं' तु लक्ष्यमपि योऽपि लोपपरिभाषाया-
अवयवेन अतिषखि नोप्यम् । इत्यादिना भेदं (पठ्यते) ।

८ भवत् स. च. छ. पुष्पेण पाठः । ९ पुष्पे 'कुण्डे' इति पाठः ॥

१० 'सूर्येण सखिशिख्याम्' इति अ. पाठः ॥

१ कार्ये-कर्मणे इत्यर्थः ॥

२ प्रसज्यमात्रोपलक्षणमिति । दाक्षेत्यत्र लोपेऽपि कर्षवत्, हे दाक्षि
इत्यत्र सन्तुष्टिमलवत् नाहः विसम्यग्निमित्तमिति भावः ॥

३ 'सखिशिख्याम्' इति च. पाठः । 'संख्यादन्त्यत्वात्
पिंसंज्ञा' इति च. छ. पाठः ॥

४ 'हस्तत्वे लाक्षणिकत्वात्' इति अ. पाठः । 'हस्तत्वे लाक्षणिकत्वा-
त्सखिरूपस्य पिंसंज्ञाप्रति' इति इ. पाठः ॥

५ यज्ञाधिपार्थ-पिंसंज्ञाविधाने येनो व्यक्तीति सूत्रे इदन्तग्रहणे-सख-
मिषस्य पिंसंज्ञेनैवार्थक्येन मानाभावात् इति भावः ॥

६ भाष्यग्रन्थसंग्रहे अतिषखेरागच्छतीत्यादौ 'यस्मेति च' इति लोपप्रवृ-
त्त्यापि योगमाहृत्य निरूपयति-च च लोपेऽपीत्यादिना ॥

७ यस्मेति च सूत्रपरिभाष्यनिरासः । तत्र हि सूत्रे भाष्ये 'यस्मेति च' इति

यकारलोपाप्रसङ्गः । पुंयोगविवक्षायां तु देवतायां चान्विवक्षाना-
दन्यत्र ङीप् कृते सूर्यशब्दोऽङ्गीकारो भवतीति तत्रैव लोपः
स्यात्—सूरीति ॥

अङ्गान्यत्वादिति । राजदन्तादित्वात्परिनिपातः ॥

(उद्द्योतः) अङ्गं न भवतीति । सूर्यादीनामङ्गानां असङ्ग-
कानामीति उपधालोप इति सूत्रार्थमिति भावः ॥ नन्वेवं सूर्यांशे
निरवकाशो ङीपोऽत आह—पुंयोगेति ॥ अन्यत्र—ङुन्त्यादौ ॥
भाष्ये—स्थानिवद्वावाद्वाङ्गान्यत्वमिति । अलोपस्य 'अचः
परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वादङ्गमेव इत्यर्थः ॥

(६११९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

स्थानिवत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानि-
वद्वाचः—यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति ।

एवमपि न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

अङ्गान्यत्वात् । अग्नौ हि सूर्यशब्दः, अन्यः सौर्य-
शब्दः ।

नैव दोषः । एकदेशविभक्तमनन्यवद्भवतीत्येवं
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यलोपविधिमिति । 'उपधाविधिं प्रति न' इति
तु प्रतिषेधः प्रत्ययविधावेव । स्थानिवत्प्रतिषेधे चावशिष्ट-
स्याङ्गसंज्ञायामेकदेशविभक्तस्यानन्यत्वात् यलोपः सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) प्रत्ययविधावेवेति । अतोऽन नोक्त इति
भावः ॥

(६१२० प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उपधाग्रहणानर्थक्यं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थानिवद्वावे चेदानीं प्रतिषिद्धे
उपधाग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्य एव हि सूर्यादीनां यकारः ।

किं यातमेतद्भवति ?

सुपु यातम्, साधु च यातम्, यदि प्राग्भा-
सिद्धत्वम् । अथ सह तेनासिद्धत्वम्, असिद्ध-
त्वाद्दोषस्यानन्त्यो यकारो भवति ॥

(प्रदीपः) अन्य एवेति । अकारद्वयलोपे सति यकार-
स्यान्त्यत्वात् तत्र यान्तानां सूर्यादीनां ङीपो भवतीत्युच्यमाने
'अतोऽनत्यस्य' इति यकारलोपे भविष्यति । यग्रहणं तु न प्रत्या-
क्षेपायते, तदन्तरेण भान्तरागमात्, उत्तरार्थत्वाच्च यग्रहणस्य ॥

यातमिति । गतं ज्ञातं सिद्धमित्यर्थः ॥ साधु च यात-
मिति । अनेन सिद्धेर्दाढ्यं प्रतिपाद्यते ॥ यदि प्रागिति ।
अकारद्वयलोपस्य सिद्धत्वादनन्त्यो यकारो भवति ॥ अथेति ।
इति अकारलोपस्य समानाश्रयस्यासिद्धत्वाद्यान्तत्वाभावः । तत-
श्चोपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उद्द्योतः) तत्र यान्तानामिति । 'यः' इत्यनेन सूर्यादयो
विशेष्यन्ते । 'यः' इति च बहुवचनस्थाने सौत्रनेकवचनमिति भावः ॥
तदन्तरेणेति । विशेषणभावे यान्तानां सूर्यादीनामित्यर्थसम्भ-
वादिति भावः ॥ ननु तदभावेऽपि सूर्यादीनां तद्धिते लोप इत्येव
यागते प्राप्तिः पर्यवस्यतीत्यस्चेदराह—उत्तरार्थत्वाच्चेति । 'हल-
स्तद्धितस्य, आपत्यस्य च' इत्यादौ ॥ नन्वकारद्वयलोपे यान्तत्वमस्ते-
नेत्यत आह—ईत्यकारलोपसेति । अणि यो 'यस्य' इति लोप-
स्तस्य व्याभ्यस्तत्वात्सिद्धत्वाभाव इत्यर्थः । परं चेदनेवोपधाग्रहणं
सह तेनासिद्धत्वे शपकमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यद्यपि सह तेनासिद्धत्वम्, एवमपि न दोषः ।
नैवं चिन्तयते—सूर्यादीनामङ्गानां यकारलोप
इति ।

कथं तर्हि ?

अङ्गस्य यलोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार
इति ।

एवमपि सूर्यचरी अत्र प्राप्नोति ।

तस्मादुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) यद्यपीति । न चोपधाग्रहणं क्रियते, नापि
सूर्यादीन्यङ्गत्वेन विशेष्यन्त इत्यर्थः । इति तद्धिते च यदङ्ग-
मनाभितरूपविशेषं तस्य यकारस्य लोपः ॥ चैवकारः सूर्या-
वयवो भवतीति सूत्रार्थः ॥

सूर्यचरीति । सूर्यस्य श्री सूरौ भूतपूर्वेति चरदप्रत्ययः ।
'तसिन्वादिपु' इति पुंवङ्गावः ॥

(६१२१ परिगणनोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ विषयपरिगणनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् ॥

(६१२२ परिगणनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सूर्यमत्स्ययोर्द्वयम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूर्यमत्स्ययोर्द्वयमिति चकज्यम् ।

सौरी, मंत्सी ॥

(प्रदीपः) सूर्यमत्स्ययोरिति । 'मत्स्यस्य द्वापाम्' 'सूर्या-
मत्स्ययोर्द्वयं च' इत्येव सिद्धेऽर्थप्रदर्शनपत्त्याज्ञापनेऽनादरः कृतः ॥

(उद्द्योतः) इत्येव सिद्ध इति । सूर्यमत्स्यस्य द्वापारागता-
वयवं भवतीति भावः ॥

१ 'साधु च यात' इति घ. पाठः ।

२ 'अथ हि ग्रह' इति च. क. पाठः ।

३ 'यस्य नाम्न्यो' इति च. क. पाठः ।

४ 'यान्तरागमावापु' इति च. क. पाठः ।

५ यामित्यस्यार्थमिति यादविति—यामित्यदिना ॥

६ 'सुरो या यूप' इति च. क. पाठः ।

७ 'मार्गरी' इति च. क. पाठः ।

(३६२३ परिगणनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सूर्यागस्त्ययोदधे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूर्यागस्त्ययोदधे च ङ्यां चेति चक-

व्यम् । सौरी, सौरीयः । आगस्ती, आगस्तीयः ॥

(प्रदीपः) सौरीय इति । सौर्यस्यावमिति वृद्धाच्छः ।

अगस्त्यस्यापत्यमिति श्रद्धयन्, तदन्तान्तीषु छथ ॥

(उद्घोतः) छथेति । आगस्त्या अवमित्यर्थे-इति भावः ॥

(३६२४ परिगणनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो च-

कव्यः । तैयम्, पौर्यः ॥

(प्रदीपः) नक्षत्राणीति । नक्षत्रसम्बन्धिन्यणीत्यर्थः ।

'तिष्यपुष्ययोः' इत्युभयोपादानात्तिष्यश्चन्द्रस्य यलोपाभावः ॥

(उद्घोतः) नक्षत्रसंबन्धिनीति । नक्षत्रवाचकाणोऽणु स

सर्वोऽपि गृह्यते । अत एव तिष्ये पुष्ये च भवत्येषः पौष इत्यत्रापि

लोपः । इदमेव ध्वनयता भगवता तैष पौष इति त्रिद्वेदेनो-

दाहृतम् । अपत्य तिष्येण पुत्रमहरित्यर्थः । अगस्त्य पुष्ये भव

इत्यर्थः । व्यावर्त्य तु तिष्यसहस्रपुत्रसंज्ञे तैष्यमित्याहुः । एव

तिष्यस्य प्राप्ते नियमार्थं, पुष्यस्य त्वप्राप्ते विधिः ॥ छत्रेऽग्रमणमखु

किमुपयोपादानेन ? तथाह—उभयोपादानेति ॥

(३६२५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अन्तिकस्य तसि कादिलोप आ-

युदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तिकस्य तसि कादिलोपो चकव्यः,

आयुदात्तत्वं च चकव्यम् । अन्तितो न दूरात् ॥

(प्रदीपः) अन्तित इति । 'अपादाने बाहीयवहो' इति

तडिः ॥

१ यदादित्विंशति च, पाठः ॥

२ 'चौयम्' इति च, छ, पुष्कलवोर्द्वयते ॥

३ यदादित्विंशति च, छ, छ, पाठः ॥

४ 'अन्तिकमोऽवरोहति' इति छ, पाठः । 'अन्तितवो अव-' इति

छ, पाठः ॥

५ तस्योलेपेति । तडि पठते च कादिलोपो वार्तिककृतोऽप्येव च न

शक्यः, अतो दापत्ये-अवरोहतिद्विपु अन्त्यत्रापि छ टः । अन्त्य-अन्त्यि-
द्विपुत्र चो लोप-उत्तरपदे परे लोपो टट इति वार्तिकार्थः ॥

६ 'चौ' इति छ, पुष्कले निर्दिष्टः पाठः ॥

७ 'यद्युपपत्ता इति' इत्येव मतीर्ष्य च, छ, पुष्कलवोः ॥

८ तथाऽप्रातिष्ठ । यथा कनादी तत्प्रत्ययमागच्छेति उत्तरपदे परतोऽन्तिक-
गन्धस्य कादिभ्यो भवति तथा उत्तरपदानादेऽपि ये गन्धे परता कादिलोपो-
ऽयमेव दृश्यतेऽन्तिकलोकेतत्र चकव्यमिति भावः । उत्तरपदप्रत्ययो हि यमाद्य-
चरमात्रवत् कदा, कनादी 'अतिपद' इत्युत्तरपदे परत एव लोपो दृश्यते,
अथवेदे वातुत्तरपदेऽपि ये परतो लोपदर्शनाद्यभ्यन्तरे ऋकवाङ्मङ्कला ।
माध्वयोऽपि 'अन्ति ये च दूरके' इत्येवमर्थवर्णिकमुदाहरणमाह । तदेतत्-
मर्थवर्तेते का. १. ए. ४ न. १ 'अरुसात् इहाहयो ये अन्ति ये च
दूरके । ध्वनेन हन्मि दुर्बिकमाहि दुष्पेनार्गतम् ॥' इति दृश्यते । तत्र

(उपसंख्यानभाष्यम्)

तैमे तादेश्य कादेश्य लोपो चकव्यः । अत्रे त्वं नो
अन्तमः । अन्तितमे अवरोहति ॥(प्रदीपः) तादेश्येति । चक्रात्कादेश्य । यदा तादे-
'खदा-अन्तमः, कादिलोपे नु-अन्तितमः ॥

(उपसंख्यानं श्लोकवार्तिकम्)

तैसीत्येप न चकव्यो

इष्टो दाशतयेऽपि हि ।

द्यौ लोपोऽन्तिपदित्यत्र

(भाष्यम्) अन्तिपत् ॥

(प्रदीपः) तसीत्येप इति । 'कादिलोपो बहुलम्' इत्येव
विषयमनुपादाय पठितव्यमित्यर्थः ॥ दाशतय इति । दशा-

वयवा यस्य दशतयः, तत्र भक्ते दाशतयः-चतुःपञ्चाङ्गो

ग्रन्थः ॥ द्यौ लोप इति । द्युद्यन्तेनोत्तरपदं पूर्वाचार्यश्रुति-

ज्ज्ञोच्यते । अन्तिके सीदवीति 'सत्सुद्विष-' इति क्तिप् । 'पूर्वप-

दात्-' इति पत्वम् ॥

(उद्घोतः) ननु तसीत्यस्याभावे सर्वत्र कादिलोपः स्यादत

आह—कादिलोपो बहुलमिति । एवं चेष्टविषये लोपसिद्धिरिति

भावः ॥ चतुःपञ्चाङ्गय इति । चतुःपञ्चाङ्गयपुस्तकाश्च द्वा चानो

सहिता तयोष्यते । तेव दशमण्डलाख्यायनवत्सत्यादाशतयवाच्य-

वाच्या ॥

(उपसंख्यानं श्लोकवार्तिकम्)

तथाऽद्यौ येऽन्त्यध्वसु ॥ १ ॥

(भाष्यम्) अन्ति ये च दूरके ॥

दि 'ये' इत्यस्य न यत्परवत् । यदादित्विंशति 'ये' इत्येवमर्थवत् परवत्, अतो
वाच्यमवयवः । ये कादिके ये च दूरे अन्त्यध्वसु इत्येव इत्येवमर्थवत्
वेद्यस्य यत्परवत् च वाच्यः । अतोऽपि 'अन्ति ये' इत्येवमर्थवत्
श्रुतिवाक्यं तथेति न तल्लेख्यत्वम् । इदानीमुपसंख्यानमाध्ववेदे भाष्यपरि-
गृहीतमेवेदं धर्मबोधादहं च दूरके, एव च न सत्यवयवः । किन्तु ये गन्धे
त्यर्थेन । अन्त्येदमर्थ-यदन्ति यच्च दूरके भुवं विन्दति मामिह ।
पर्वमानु वि तज्जहि । इति मन्त्रे यथाशब्दे परतः कादिभ्यो दृश्यतेऽतो
वातिके 'ये' इत्यस्य ये गन्धे इत्यर्थः । यत् च न तथा तत्र कर्तव्ये लोपो न
दृश्यते । यथा—जहि शत्रुं मन्त्रिके दूरके पु य उवी गन्धुंतिमर्थं
च न नस्तुति । मं. १. सू. ७८ म. ४ इत्यादौ । अन्त्येदं उत्तरपदे परतो
लोपो बहुलु गन्धेव दृश्यते । यत्च 'तथाऽद्यौ' इति वार्तिकस्य वेद्येदं परत
इत्येवार्थं इति निर्दिष्टम् । यत्च धर्ममपि श्लोकवार्तिकं तथोलेखनं चकव्य
कादिभ्यो बहुलमित्येव चकव्यमित्येवमर्थेन न त्वर्थावधारणम् । अत एव
वेद्यपरवत् 'तथाऽद्यौ' इति व्याख्यातव्यं 'ये-यदन्त्येव परतः' इत्या-
नुयेदावप्राप्त्यान्वात् काचित्पुत्रवृत्तये । योगेऽष्टपदगणैरपि येऽप्यावशादेव
'ननु कादिलोपे' इत्यादिभ्यश्च ध्वनेन तत्प्रत्ययवृद्धिं चकव्य इति युवी-
निरास्तव्यपारणीयम् । 'तथाऽद्यौ' इति छ. पाठः । 'तथाऽद्यौ यत्परवत्' इति
छ. निर्दिष्टः पाठः ॥

(प्रदीपः) अद्याविति । अनुत्तरपद इत्यर्थः । ये—यत्रलये परतः, अन्ति-इति कृतवादिलोपोऽन्तिकशब्दो गृह्यते-अथर्व-वेदे । अन्तिके भव इति 'भवे छन्दसि' इति यति कृते 'अन्तियः' इति भवति । कादिलोपस्य 'असिद्धवदत्राभावत्' इत्यसिद्धत्वात् 'यस्य'-इति लोपो न भवति ॥

(उद्धृतः) ननु कादिलोपे 'यस्य' इति लोपे 'अन्तियः' इत्य-
सङ्गतमत आह—कादिलोपस्येति ॥

(१३२३ त्रिधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १२)

३१५१ विल्वकादिभ्यश्छस्य लृक्

॥ ६ । ४ । १५३ ॥

(छद्महणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

छग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

इह कस्मान्न भवति-विल्वकेभ्यः ?

भस्येति वर्तते ॥

पञ्चमपि चित्त्वकायेत्यत्र प्राप्नोति ।

तद्धितस्येति वर्तते ॥

एवमपि चित्तवृत्तस्य विकारः अवयवो वा-वै-
ल्यकः, अत्र प्राप्नोति ।

'तद्धिते' 'तद्धितस्य' इति वर्तते ॥

एयमपि विद्वकीयायां भवो वैल्यकः, वैल्यकस्य
किञ्चित्-वैल्यकीयम्, अत्र प्राप्नोति ।

न स विल्धकात् ।

विल्यकादिभ्यो यो विहित इत्युच्यते, न चासौ
विल्यकशब्दाद्विहितः ।

किं तर्हि ?

यित्यफीयशब्दात् ॥

(प्रदीपः) छद्मवृणमिति । कृतकुगागमस्य निर्देशाच्छ
एव प्रहीष्यत इति भावः ॥

वित्त्विकेभ्य इति । वित्त्वचन्दात्पादावयवै कप्रत्ययः,
असति उपग्रहे युगागमनिर्देश एव न निधोयेतेति कप्रत्यया-
न्तादपि परस्य भ्यसो लुक्प्रत्ययः ॥

भस्येति यतते इति । तत्रार्थादिभक्तिविपरिणमे सति
भस्यण्यः परस्य ह्यु भसति ॥

पैक्ष्यफ इति । 'भृशुशतादेय' इत्यम् । तद्वित्त इति ।
'नद्यादिते' इत्यतः 'तदिते' इति नतये । तेन वित्तधारिभ्यो

भक्तं ज्ञेयः परस्य तद्विषयस्य तद्विषये परतो नृभवतीति सूत्रार्थः
सम्पद्यते ॥

पञ्चमपीति । विन्वा विचन्देऽसामिति 'उत्करादिभ्यश्छः',
 'नडादीनां कृक् च' इति छः कृणागमश्च । ततः 'तत्र भवः'
 इत्यण् । तस्मिन् परवक्ष्यस्य कृक् । ततो वृद्धाच्छः । असति
 छप्रहणे छे परतोऽणो लुक्प्रसङ्गः । ततश्च 'न लुमताद्वय' इति
 प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्त्वभावे रूपं न सिध्येत् ॥

न स विल्वकादिति । विहित इति शेषः ॥

वित्त्वकादिभ्यो यो विहित इति । 'वित्त्वकादिभ्यः'
इत्यायैनुनासकारेण कृतकुगागमनिर्देशः । तेनायमर्थः—
भाविकुगागमेभ्यो वित्त्वादिभ्यो यो विहितः प्रत्ययस्तस्य तद्धिते
लुक् भवति । न च छान्दस्यो भाविकुगागमेभ्यो वित्त्वादिभ्यः
प्रत्ययो विधीयते इति नार्थद्वयप्रवृत्तेन ॥

(उद्धोतः) कृतकुगिति । नडाधन्तगणवित्वादयः कृतकुको-
ऽय गृह्यन्त इति ततः परश्च एव संभवतीति भावः ॥

ननु कृत्तुगागमनिर्देशे कथं 'वित्त्वकेभ्यः' इत्यत्र प्राप्तित् आह—
असतीति ॥

नन्वनुवर्तमानमपि 'भस्व' इति अन्वयायोग्यमत आह—तत्रार्था-
दिति ॥

अनुदात्तादेशेति । अपवादत्वेन कोर्पभत्वादिति वक्तुमुचि-
तम् ॥ तद्वित्तस्येति । 'बलस्तद्वित्तस्य' इत्यतस्तदनुश्लेषेति भावः ॥

नन्वणो लुक्का लोपेन वा निवृत्तौ विद्येयाभावोऽत आह—तत्-
श्रेति । व्याख्यतवाच्य पूर्वलुको नासिद्धत्वं ॥

ननु कर्मस्यान्वित्विकप्रकृतिकविचारार्थकगणनमैवेत्युक्त्या-
दिदमर्थे के वैवर्तीय इत्यादौ लुक् स्याद, तस्मादौ विस्वकादित-
त्वादत आह—कृतकगणनमेति । गणपाठस्य शिष्योपस्थितिकारेण
वेगामेव ग्रहात् । न हि कान्तानां कथिरपाठोऽस्ति । गणपाठस्यैवैव
च प्रकारावधित्वादिदम्यस्येति भावः ॥

भायिकुगागमेभ्य इति । कुसुनियोगेन प्रत्ययविधानादिति भावः ॥

(ज्ञापनेन उग्रहणप्रयोजनसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छ्रवणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—प्रयत्नेषा परिभाषा सन्प्रियोगशिष्टानामन्यतन्मात्रे उभयोरप्यभाव इति । तस्माच्छ्रवणं फलव्यम्, यस्यैव लुग्यथा स्यात् कुफो भाभूदिति ॥

(प्रदीपः) ययं तर्ह्यति । उमदणं उमाप्रम्य उमयथा
स्यात् पुयागमो मा निहृत्तिरोवमर्षं क्रियते । यदि पैपा

१ छववमकुंविधि । यथाप्यर्थः विवक्षितः पुस्तकपत्रा इत्य-
र्थः अत्र विवक्षितः, यथाप्यर्थः विवक्षितः, यथाप्यर्थः विवक्षितः । अत्र
'यथाप्यर्थः विवक्षितः' इति शब्दः ।

१. जागृतस्य चेतोऽपि । अक्षोऽक्षयते ४। अक्षं चेतः १

४६ पा० प०

रभावार्थम्-पृथुमाचष्टे-प्रथयति, अदयति ।

टिलोपः-पट्टमाचष्टे-पटयति ।

यणादिपरार्थम्-दूरमाचष्टे-द्वयति ।

किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्त्रिदुदाहरणमात्रम्?

उदाहरणमात्रमित्याह । प्रादयोऽपि हीप्यन्ते-

प्रियमाचष्टे प्रापयति-इति ॥

(प्रदीपः) एतयतीति । तस्मिन्निदित्वादिष्टे पुंस्त्वान्नो
पिहित इति नापि भवति । टिप्पणेनैव सन्नियोगशिक्षास्व-
कारनिर्वाहो सिद्धाया पुंस्त्वान्न सन्नियोगशिक्षाभाषाया अनि-
लस्यहापनार्थम् । तेन यनेनैव इत्यादि सिद्धं भवति ॥

(उद्घोषः) 'पतयति' इत्यत्र पुनस्त्वे आभीयासिद्धवानित्य-
 त्वादिभ्यो भवत्येव । अस्याः हृदो पुकि एतापयवीत्यापत्तिः ॥
 वसिष्ठादित्वादिति । 'भस्यादे' इति त्रयोऽङ्गेति भावः ॥ तेन
 इयनेय इति । इदं चिन्त्यमिति 'नित्यकादिभ्यः' इति स्रजे
 निरुपितम् । किंच शापकमप्यसप्तमम्, दारदमाचष्टे दारदयवी-
 त्यामर्थं पुनस्त्वावस्यत्यस्यत्वात् ॥

(मतान्तरप्रदर्शकभाष्यम्)

भारद्वाजीयाः पठन्ति—‘णाविष्टवत् प्रातिपदि-
कस्य पुंनद्वावरभाषटिलोपयणादिपरमादिबिम्भतो-
ल्लेपकनृविध्यर्थम्’ इति ॥

(प्रदीपः) विन्मूतोरिति । सग्निकमाचष्टे सजयति ।
'अन्नवृत्ते' इति श्रुतिप्रभं न भवति । यत्र त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र
श्रुतिमवलम्ब्य-प्रापयति, स्थापयतीति । युवानमाचष्टेऽऽत्माचष्टे-
श्नयति ॥

[illegible]

(१३२६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १५)

३१५७ इष्टस्य यिद च ॥ ६।४।१५९॥

(विशब्दे प्रकारद्वयदर्शकं भाष्यम्)

किमयं विशब्द आहोस्विद्यकारः ?

किञ्चातः ?

यदि लोपोऽप्यनुवर्तते, ततो विशब्दः । अथ निवृत्तं, ततो यकारः ॥

(प्रदीपः) किमयमिति । किमिकारान्तः समुदाय
आगमोऽथ यकारमात्रमिकारस्तुचारणार्थं इति प्रश्नः ॥
किञ्चात इति । उभयथा दोषाभाव इत्यर्थः ॥

तत्प्रतिपादयति—यदीति ॥

(उद्घोषः) ' किंचितः ' इत्यस्य सर्वत्र यादृशार्थस्तादृशग्र
 नेत्यादि—उभययेति । लोपानुपचायवयमर्थः—' बहोः परस्मैप्लस्य
 लोपो पिदागमश्च ' इति । अग्रन्त्यः पक्षो युक्तः, प्रक्रियालापवादः ॥

(१३२७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १६)

३१५८ ज्यादादीयसः ॥ ६ । ४ । १६० ॥

, (लोपानुवर्तनाभावेन परिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

किमर्थं ज्यात्परस्येयस आत्यमुच्यते, न लोपः
प्रकृतः सोऽनुवर्तते ?

फा रूपसिद्धिः ?

ज्यायान् । अकृद्यकार इति दीर्घत्वं भविष्यति ।

पयं तर्हि सिद्धे सति यत् ज्यातपरस्येयस आत्वं
शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येपा परिभाषा-भङ्ग-
वृत्ते पुनर्वाचाययिधिरिति ॥

(प्रदीपः) ज्यात्परस्येवचः 'भादेः परस्य' इत्याकारः क्रियते,
तत्रोच्यते—किमर्थमिति ॥

अकृत्यकार इति । द्वितीये तत्र नानुवर्तते इति भावः ।

येत्यादौ छान्दसत्वादीर्घाभावः ॥

अक्षयूच इति । अत्र युक्तं-निष्पद्यं यत्कार्यं तस्मिन् सति पुनरन्यस्याङ्कारस्य प्रवृत्तावधिपानं भवति । 'ज्ञानोर्वा'द्व्य-
त्रापीयं परिभाषा ज्ञापिता । तत्रास्मिन् स्थिते ज्ञापके 'जा'
द्व्यादेशविधानं रीक्षेधवण्यम् । तस्मिन् ज्ञापके सति ज्यादा-
निधि विज्यर्थमाद्यन्तम् । अन्यथाऽऽदिध्ये कृते परिभाषा-
पदार्थो न स्यात् ॥

(उदयोपः) ननु 'नहृ' इत्यत्र द्विवचनानुपपत्त्येव तदर्थे
'श' इत्यस्य गतिर्येषः स्यादत्र नहृ—उदयेव्यादाविति च

अत्र इति । अत्राभिप्रायः दृश्यः ॥

१ वृद्धमायक इति । वृद्धादन्तः क्लेशमभिव्यज्यते 'अपाम' इति अत्र-
फलवत् । एषि पश्यन्त्यस्य पुनश्चोक्तं तद्भाष्यादिभिर्वाच्यं दारुणम् ।
विदूषः

૧. આજુબાજુ (જા.નિવસવાળાઓ, વિદ્યાર્થીઓ) જુલોના મહાસભા દરમિયાન (૬ જુલો) જણાવ્યું.

सद्यः विद्यमानाः प्रादुर्भूतः ।

१ 'साधोत्रीकृतः-अष्टदशेति' इति ज. घ. पुष्पकोटीयः ।

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥

(ज्ञापकफलभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

पिबेरुणप्रतिपेधश्चोदितः स न चकव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) पिबेरिति । पात्रादिदृष्टेण यदा पिबादेशो ह्यन्तः क्रियते तदा गुणप्रसङ्गः । यदा त्वदन्तस्तदा गुणप्राप्त्यभावः ॥

(आत्वकरणेन परिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

अथ किमर्थं ज्यात्परस्येत्यसौ दीर्घ उच्यते, न अकार एवोच्येत ?

का रूपसिद्धिः ?

ज्यायान् । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा-भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—न अकार एवेति । 'ज्याद ईयसः' इति दृष्टं पाठ्यमिति भावः । इयं शब्दा न 'अणुदित्' सूत्रमादाय, सूत्रशेषेण विरोधात् । किंच तथा सति उक्तमित्येव वदेत् तु 'एतज्ज्ञापयति' इति । तस्माज्जातिपक्षाद्व्येष्टेयं शब्दा । उत्तरे तु स्पष्टवेद-जातिपक्षोऽपि भाष्यमानविषयो नेति ॥

(११२८ विधिसूत्रम् ॥ १ । ४ । ४ भा. १७)

३१५९ र ऋतो हलादेर्लघोः

॥ ६ । ४ । १६१ ॥

(अन्वयजिज्ञासाभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—हलादेरङ्गस्येति, आहोस्त्रि-हलादेर्ऋकारस्येति ॥

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् ॥

(प्रदीपः) कथमिदमिति । इहाङ्गस्येति प्रकृतम्, ऋत इति च श्रुतम् । तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारोत्पन्नः ॥

युक्तं पुनरिति । 'पात्तादेः' इत्यादाववयववाचिन आदि-शब्दस्य दर्शनादवयवव्यपेक्षत्वाच्चादयवसंज्ञावयवान्तरेण सम्बन्धाभावादिति भावः ॥

(उद्घोषः) सूत्रेति । आदिशब्दस्य प्रतिज्ञावयवार्थपरिग्रहे प्रकृतविशेषणान्न, अप्रसिद्धपूर्ववृत्तिसमीपार्थपरिग्रहे श्रुतिविशेषणत्वमिति भावः ॥

अवयववाचिन इति । प्रथमावयववाचिन इत्यर्थः ॥

(अङ्गविशेषणपक्षोपरिज्ञापकभाष्यम्)

नन्वेनासन्दिग्धेनाङ्गविशेषणेन भवितव्यम् ।

कथं ऋकारस्य नाम हल् आदिः स्यात्-अन्य-स्यान्यः ?

(प्रदीपः) अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदादसम्बन्धं परस्परस्यावयवयोर्दृष्टव्यमिति । यत्र भेदाभेदविवक्षा—'उक्षाणा वनं' 'उक्षा वनम्' इति तन्नावयववाच्यविभाजः, नान्यत्रेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नन्ववयववाच्यविनोदो भेदात् 'अन्यस्यान्यः' इति हेतुरनेकान्वितोऽत आह—असन्तेति ॥ अवयवयोरिति । समुदायावयवयोर्हृक्कारयोः परस्परस्यासम्बन्धमिलनवयः ॥ अवयववाच्यविनोदो नाल्लग्नं भेद इत्याह—यत्रेति । न चैवं 'दिदीवे' इत्यादौ युद्धं एकादायवक्तुं न स्यात् । 'आधन्तो' इति वचनेनावयवसदृशशब्दोपेक्षेनावयववत्प्रयुक्तकार्यविधानादप्येव ॥

(पक्षद्वयसम्भावनासमर्थकभाष्यम्)

अयमादिशब्दोऽस्त्येषावयववाची । तद्यथा—ऋगादिः, अर्धर्चादिः, श्लोकादिरिति ।

अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा—दधिभोजनमर्थ-सिद्धेरादिः, दधिभोजनसमीपे ।

धृतभोजनमारोग्यस्यादिः, धृतभोजनसमीपे । यावत्ता सामीप्येऽपि वर्तते जायते विचारणा हस्त-मीपस्य ऋकारस्य इति, अथवा हलादेरङ्गस्येति ॥

(प्रदीपः) दधिभोजनमिति । सूत्रच्छोपपन्नं दधिभोजनं कार्यसिद्धेः सूचकं तात्समीपमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु दधिभोजनानन्तरनर्थसिद्धिर्न दृढयत इति कथमत आह—यदृच्छेति । 'कार्याग्ने' इति शेषः ॥ भाष्ये—दधिभोजनसमीप इति । यतो दधिभोजनसमीपेऽपिसिद्धिरतर्लक्ष्यार्थ-सिद्धेरादिः, समीपमित्यर्थः । यवनन्यत्रोपि नोपपन्नम् ॥

(पक्षद्वयेऽपि दोषप्रदर्शकं भाष्यम्)

किञ्चातः ?

यदि विज्ञायते—हलादेरङ्गस्येति, अप्रधीयान्-अ-प्रदीयान्-अत्र न प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते—हलादेर्ऋकारस्येति, अनुचीयान्-अनापि प्राप्नोति ।

उभयथा स्पृष्टृयानित्यत्र प्राप्नोति ।

यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥

(प्रदीपः) अप्रधीयानिति । अष्टधुसन्दात् धृषुसरागुण-वचनादीयसुप्रत्ययः ॥

अनुचीयानिति । न सन्त्युपो वेपां वेऽनुचां माणवकाः, ते सन्ति यस्मिन् देशे स—अदृचवान्, तत ईयसुन्, 'विन्मतोः' इति अनुस्वरुः । नैत्रात्रं हलादि न भवति । प्राका-रस्तु हलादिरिति रादेशप्रसङ्गः ॥

स्पृष्टृयानिति । स्पृष्टवच्छन्दारीययुव, नैतोऽङ्गम् ॥

१ 'इयं दृष्टारस्य' इति ७. पाठः ॥

२ अल-भेति । मन्वयवोत्पन्नभेदात् परस्परस्यासम्बन्धं दर्शयितुं प्रयत्नः ॥

३ 'हलादेरस्य आदा, अथवा' इति च ७. पाठः ॥

४ स्पृष्ट-दधिभोजनम् ॥

५ अन्यत्रापि—धृतशेषपरिमितम् ॥ यतो धृतभोजनसमीपे भारोपपन्नः ॥

६ अष्टधुसन्दात् धृषुसरागुणः ॥

७ 'तथाह' इति ७. पाठः ॥

८ 'अनुचो दृष्ट' इति ७. पाठः ॥

यथेच्छसीति । वक्ष्यमाणपरिगणनादतिप्रसङ्गमिहासादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु नन्मसासस्य गुणवचनत्वान्मात्रात्कर्मवीय-
मुन् । अत आर—अपृथुशब्दादिति ॥

अनुचा इति । 'अपृथु' इति समासान्तः । विन्मतोर्लुङ्विधाना-
देवागुणवचनादपीयमुन् ॥

स्वरूपशब्दादिति । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः ॥

(अङ्गविशेषणपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

अस्तु तावत्—इत्यादेरङ्गस्येति ।

कथमप्रधीयान्—इति ?

तद्धितान्तेन समासो भविष्यति । न प्रधीयान्

अप्रधीयानिति ।

अवेत्सिद्धं यदा तद्धितान्तेन समासः ।

यदा तु पलु समासात्तद्धितोत्पत्तिस्तदा न

सिध्यति ।

न चै समासात्तद्धितोत्पत्त्या भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

यदुमीदिगोकार्थेत्यान्मत्पर्यस्य ॥

(मरीचः) न चै समासादिति । प्रकृताभिप्रायेणैतदु-
च्यते । ईदृशात्समाधावीर्यशब्दो नोत्पद्यते । तथाहि—
अपृथुशब्दस्तुल्यरूपो यदुमीदिगं गुणवचनो न भवतीति तत्
ईयमुप भवत्येव । अथ मयन्तादीयमुन उत्पत्तिः । तच्च, यदु-
मीदिगोक्त्यान्मनुषोऽभावात् । नापि तत्पुनरात्मनुत्पत्तिः,
सापवादुदुमीहेत्याप्यत्वात् ॥

(उद्द्योतः) ननु समासात्तद्धितोत्पत्तेर्द्वन्द्व उपलब्धत्वात् 'नैव'
रत्नमुपलब्ध आह—प्रकृतेति ॥ तदभिप्रायेण भाष्यं योजयति—
यथा हीति ॥

(अङ्गविशेषणपक्षे दोषभाष्यम्)

अपेक्षया यदुमीदिगसादा न स्यात् ।

यदा तु सलु तत्पुनरुत्पत्त्या प्राप्नोति—न पृथुः-
जपृथुः । अयमपृथुः, अयमप्यपृथुः, अयमनयोरति-
शयेनापृथुः—अप्रधीयानिति ।

(मरीचः) अपेक्षयति । ॥ द्रव्यवशात्प्रधानत्वात् गुण-
वचनो न भवति ॥

यदा सिध्यति । यथा 'अमादानः' इति आदानपरशः
परिवादिस्त्वत्त एषा 'अपृथुः' इति पृथुपुनरुत्पत्त्यान्तर-
गुणवचनमपीयते ॥

(दोषवारकभाष्यम्)

न समासादङ्गोदिभ्यां भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

गुणवचनादित्युच्यते, न च समासो गुणवचन-
इति ॥

(प्रदीपः) न च समास इति । गुणमुक्तवान्-गुणव-
चनः । यः शब्दो गुणमभिधाय गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तते तस्मा-
दङ्गोदिभ्यां भाष्यम् । न च समासः केचनै गुणे कदाचित्प्रमु-
च्यते, नित्यं द्रव्यवाचित्वात् । अथवा—अपृथुशब्दः पृथुत्व-
सदृशगुणवाचित्वेऽपि मिथिशुगुणवचनो न भवति पृथुशब्दस्य ॥

(उद्द्योतः) गुणमुक्तवानिति । बाहुल्यकालपरि भूते च्छुद् ॥
ननु पृथुशब्दोऽपि सदा गुणवचनः, न यदाचिदपि शुद्धादिबहुण-
वचन इति तत्रोऽप्युक्तचिरेण सति न स्यादत आह—अथवेति ।
येषां विशेषरूपेण गुणः प्रकृतिनिमित्तं ते गुणवचना इत्यभिमानः ।
यस्तुतः—नाकजरूपोऽङ्गीकृता समासपक्षया गुणवचनसंज्ञाया
वाधाभिप्रायेणैव भाष्यं व्याख्येयम् ॥

(प्रकारान्तरमात्रदोषवारकभाष्यम्)

यदा तर्हि समासादिन्मनुषी, विन्मनुष्यन्तादङ्गोदी-
तदा प्राप्नुतः । अविद्यमानाः पृथवोऽपृथवः, अपृथ-
वोऽप्यसन्ति—अपृथुमान् । अयनपृथुमान्, अयमप्य-
पृथुमान् । अयमनयोरतिशयेनापृथुमान्—अप्रधीया-
निति ।

नैव दोषः । अपृथव एव न सन्ति, कुतो यस्या-
पृथव इति ॥

(मरीचः) अपृथव एव न सन्तीति । मनुषः प्रकृ-
तय इति दोषः । समानेऽर्थे यदुमीदिगा भाष्यं न तु मारपी-
यायेन तत्पुनरुत्पत्तेः । निष्कार्थत्वे तु भाष्ययोग—'गौरवपर्यवर्त्य'
'कृष्णवर्षान् पत्नीकः' इति । अत्र हि प्रातिविशेषेण तद्वत्प्र-
तिषिद्धादभिविधा नान्तरेण तत्पुनरुत्पत्तेर्मात्रपीयाये यदुमीदि-
गायेन प्रतिषादयितुं शक्यते ।

अन्ये व्याहृः—अभिवचना ये शृण्वन्ते कन्तीति रिघे-
पादस्तुपाधिख्याभाष्यान्मनुष न भवतीति । एतद्वदे न
धनन्ते । शृण्वन्पुनरहिताः स्वरूपेण विद्यमानाः शृण्व-
त्वात्पर उच्यन्त इति कथं कारोपाधिकत्वं न स्यात् ।
ननु च यथाऽनुषीनामित्यत्र यदुमीदिगं तद्वत्प्रतिषिद्धायां म.र-
न्तादीयमुन भवति तथाऽपृथुशब्दादपि मनुषः, एतन्नाथ ईय-
मुना भाष्यम् । एवं एतन्निर्णयान्तरं यदुमीदिगः तद्वत्प्रतिषिद्धायां

५ 'अथ इति टीका' (अध्याय १५) इति सूत्रे श्लोकवाक्येऽप्येवम् ।

शौचमिति, परत्वादज्ञागमे कृते टिलोपेन भवितव्यम् ।

अधुना-इति, समप्रकृतिकस्य समप्रत्ययकस्य स्थाने निपातनं क्रियते ॥

(प्रदीपः) स्वीति । स्वशब्दादिनि कृते प्रकृतिभावात् 'यस्य'-इति लोपो न प्राप्नोति ॥ शौचमिति । शुनो विकारावयवयोः भाष्यनि कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न प्राप्नोति ॥ अधुनेति । इदमधुनाप्रत्यये परत इशादेशस्य 'यस्य'-इति लोपो न प्राप्नोति ॥

शौचमिति । टिलोपं बाधित्वा परत्वात् वृद्धिः प्राप्ता 'हारादीनां च' इति प्रतिषिध्यते, एजागमश्च क्रियते । तत्रैकादेशत्वाभावाटिलोपभावः ॥

अधुनेति । इदमधुनाधो धुनाप्रत्ययश्च निपात्यते ॥

(उच्छोतः) विकारावयवयोरिति । अर्धान्तरे तु 'तत्सेदम्' इत्यणि 'अन्' इति प्रकृतिभावाच्छीवनमिति भाष्यम् । सङ्क्षेपे तु 'शुनः सङ्क्षेपे' इत्यनेन टिलोपेन भाष्यमिति भावः ॥

उच्येति । येजागमे कृते पुनः प्रसङ्गविधानाटिलोप इति भावः ॥

(विषयविशेषनिगमकं भाष्यम्)

इह तर्हि प्राप्नोति-द्रव्यम् ।

'यस्य'-इत्यादौ प्रकृतिभावः । 'यस्य'-इति यस्य लोपप्राप्तिस्तस्य प्रकृतिभावः, न चैतानि 'यस्य'-इत्यादौ ॥

(प्रदीपः) द्रव्यमिति । शोर्विकारः, 'शोच्य' इति वत्प्रत्ययः । 'ओर्गुणः' इति गुणोऽत्र न प्राप्नोति ॥

यस्येत्यादाविति । 'यस्य'-इत्यादीनि कार्याणि अपेक्ष्य प्रकृतिभावे निधीयते । 'ओर्गुणस्तु' त्वेभ्यः पूर्वं इति प्रकृतिभावाभावः ॥

(उच्छोतः) भाष्ये—'प्रतिषेध'शब्देन प्रकृतिभावोऽभिहित इत्याह—प्रकृतिभाव इति । कैचित्तु भाष्येऽपि तत्रैव पाठः । तत्र 'यस्य'-इत्यादीत्यादिप्रमाणप्रकारां, लोपनेन च सादृश्यम्, अत एवामे 'न चैतानि यस्येत्यादौ' इत्युक्तं भाष्ये । 'यतानि' इति वृत्तवचनं तु प्रयोगेदेन 'ओर्गुणः' इत्यस्य भेदमाश्रित्य । 'यस्येति यस्य लोपप्राप्तिः' इत्येवम् 'यस्येति यस्यादिना यस्य लोपप्राप्तिः' इति न्याय्येयम् । अत एव वनयति कनिष्ठ इत्यादौ 'अलोपोऽनन्' इति लोपो न । न च तत्रोच्चारणसामर्थ्यादलोपभावः । एवमपि 'नस्तद्धिते' इत्यस्यापठे । उच्यते तु सर्वोद्देशवत्पदान्नेन चरितार्थम् । 'इत्यनेन' इत्यादितादृश्यां लोपविषयस्य प्रकृतिभावः । एतेनानन्तरत्वात् 'ये' इत्यस्यैवायं वाचक इति मिरस्तम् । 'यपूर्व' इति वृत्तसमाप्त्यप्राप्त्यायेन 'अन्' इत्यस्य लोपप्राप्त्याया आचर्यवत्त्वेन तस्याहचर्यादधिकारिप्रकारोपायेतिद्वयेऽपि न्यासाप्रत्ययेलोचित्रावयव, नैकानि च यस्मै प्रत्ययैवद्वयम् । अत एवोपक्रमे शौचमित्यत्रादिष्वेवेति पठे 'नस्तद्धिते' इति न प्राप्नोति' इति केयोरुक्तिः सङ्गच्छते ॥

(इष्टमेयःसु प्रकृतिभावस्थापकभाष्यम्)

एवमपि श्रियै हितः-श्रीयः, ज्ञा देवताऽस्य स्थालीपाकस्य-ज्ञः स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति । तस्मादिष्टमेयस्तु प्रकृतिभावः ॥

(प्रदीपः) श्रियै हित इति । 'प्राक्कीताच्छः' इति छः । तत्र 'यस्य' इति लोपो न प्राप्नोतीतीत्यर्थः प्रसङ्गः ॥

(चार्त्तिकाववरणे उदाहरणदर्शकभाष्यम्)

अयेष्टमेयस्तु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम् ? प्रेयान्, प्रेषुः ।

नैतदस्ति । प्रादीनामसिद्धत्वान्न भविष्यति ।

इदं तर्हि-थेयान्, थेषुः ॥

(प्रदीपः) प्रादीनामिति । असिद्धत्वादेवैकाचत्वाभावात् प्रकृतिभावोऽप्यत्र नास्ति, नापि टिलोपः । स्थान्याश्रयटिलोपः प्राप्नोतीति चेत्, विप्रतिषेधे तावदसिद्धत्वाभावस्य स्थापितत्वात्परत्वात्प्रादिषु कृतेषु वेयामसिद्धत्वाविद्यमानत्वाच्च खोत्रयो नापि पराश्रयटिलोपः प्राप्नोति ॥

थेयानिति । असिद्धाधिकारात् बहिः थादिविधानादसिद्धत्वाभावः ॥

(उच्छोतः) स्थान्याश्रय इति । शाकासिद्धत्वाभयणादिति भावः ॥ विप्रतिषेधे वाच्येति । अत्र विषये स्थानिनो निर्वर्तनारत्नानिष्कर्षां प्राप्तिरिति भावः । न स्वाश्रय इति । असिद्धत्वादिति भावः ॥ पराश्रय इति । तस्मात्भावादिति भावः । अर्नवोर्वागपचासंभवस्य विरोधः । आदेशे प्रियशब्दस्यैवाधानन्यविधात्वात्, टिलोपे च प्रियशब्दस्यादेशनिमित्तानन्तरविधात्वात् । स्थानिवद्भावेस्तु आदेशप्रत्ययचर, न तु तत्प्रत्ययसमये । कृते च टिलोपे प्रादीनां चरितार्थमिति वार्तिकमतेनेदं बोध्यम् । इत्युक्तत्वं पूर्वप्राप्तिलोपं बाधित्वा परत्वात्प्राद्यादेशे कृते पुनस्तन्निमित्तटिलोपः सङ्गतिमयायेन न भवति । आदेशनिमित्तस्तु असिद्धत्वादेव नेति भाष्याशयः ॥

(६३२ इष्टमेयःसु प्रकृतिभावाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यैकाजिष्टमेयस्तु चेदेकाच

उच्चारणसामर्थ्याद्वचनान्तरप्रकृतिभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्यैकाजिष्टमेयःसु चैतन्न ।

किं कारणम् ?

एकाच उच्चारणसामर्थ्यादन्तरेणापि चचनं प्रकृतिभावो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एकाच उच्चारणसामर्थ्यादिति । अक्षर उच्चारणार्थं न प्रतिज्ञातं, अपि तु अन्वयार्थः ॥

(उच्छोतः) श्रवणार्थे इति । न च लोपेऽपि ध्वन्याश्रित्य 'अक्षरार्थ' इत्याद्यक्षरद्वयस्य उद्धारणं चरितार्थम् । इदमे प्रिये 'दिर्जननेर्जि' इत्यादेः प्रत्ययभावस्य तत्रोपपादितत्वात् ॥

१ 'अपराधभावाटिलोपः किञ्च' इति न. पाठः, 'वाच्यभावाटिलोपः' इति पा. पाठः ।

२ इत्यादीनां 'प्रकृतिभावः' इत्येव पाठ उदाहरणे ॥

३ 'यस्येत्यादिप्रत्ययः' इति ट. घ. पाठः ।

४ 'मिने' इति ट. पाठः ।

५ इत्याशयः-अक्षरार्थः ॥

६ पराश्रयः-पराश्रयः ॥

७ इत्याशयः-अक्षरार्थः । आदेशः वाच्यत्वात्प्राप्तः-अक्षरार्थो विवक्षितः ।

८ अक्षरार्थः-अक्षरार्थः ॥

९ 'निमित्तकारणविधात्वात्' इति न. घ. पाठः ।

(प्रकृतिभावप्रयोजनभाष्यम्)

विन्मतोस्तु लुगर्थं प्रकृतिभावो चकच्यः । स्रग्वि-
तरः—स्रजीयान् । स्रग्वितमः—स्रजिष्ठः । स्रग्वत्तरः—
स्रुचीयान् । स्रग्वत्तमः—स्रुचिष्ठः ॥

(प्रदीपः) विन्मतोस्तु लुगर्थमिति । लुगर्थो यस्य
तदुगर्थम् । लुकि कृते टिलोपाभावाधर्मित्वर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रकृतिभावस्य विन्मतोलुक् न प्रयोजनमत
आह—लुगर्थ इति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

ननु च विन्मतोलुक् टिलोपं याधिष्यते ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य वाधकं स्यात् ?
अस्ति खल्वपि सम्भवे वाधनं भवति, अस्ति
च सम्भवो यदुभयं स्यात् ।

यथैव खल्वपि विन्मतोलुक् टिलोपं याधते, एवं
'नस्तद्धिते' (१४४) इत्येतमपि याधेत । यतरो नौ
ब्रह्मीयान्—ब्रह्मवत्तर इति ॥

(प्रदीपः) कथमन्यस्येति । विन्मतुवन्तस्य टिलोपं
लुक् याधताम्, तस्मिन् कृते यद्विलोपः प्राप्नोति तं कथं याधते ?
न हि तस्मिन् प्राप्ते लुगारभ्यत इत्यर्थः ॥

यथैवेति । लुको वाधकत्वान्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥
ब्रह्मीयानिति । अतिशयेन ब्रह्मवानिति—इत्युक्ति मनुच्छकि च
'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ॥

(उद्घोतः) ननु विन्मतुवन्तस्य लुटिलोपो ग्राभुव इति
किमुच्यते—अन्यस्येतीत्यत आह—विन्मतुवन्तस्येति ॥

भाष्ये दोषान्तरमाह—यथैव खल्वपीति ॥ तदाशयमाह—
लुक् इति ॥ टिलोप इति । 'इष्यते' इति शेषः । तथा चारण्यके
'तस्माद्वाक्यं प्रविष्टं लुक्' इति प्रयोगः ॥

(आक्षेपप्रत्याक्षेपयोः समाधानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य वाध-
कं स्यात्—इति ।

इवं तावदयं प्रष्टव्यः—यदि तर्हि विन्मतोलुङ्गोच्येत
किमिह स्यात्—इति ।

टिलोप इत्याह ।

टिलोपश्चेत्, नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोलुगारभ्यते
स वाधको भविष्यति ॥

यदप्युच्यते—अस्ति खल्वपि सम्भवे वाधनं
भवति, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात्—इति ।

सत्यपि सम्भवे वाधनं भवति । तद्यथा—ब्राह्म-
णेभ्यो द्विषि दीयतां तर्कं कौण्डिन्याय—इति सत्यपि

सम्भवे द्विषिदानस्य तर्कदानं निवर्तकं भवति । एव-
मिहापि सत्यपि सम्भवे विन्मतोलुक् टिलोपं वा-
धिष्यते ।

यदप्युच्यते—यथैव खल्वपि विन्मतोलुङ्गिटिलोपं
याधते, एवं 'नस्तद्धिते' इत्येतमपि याधेत ।

न याधते ।

किं कारणम् ?

येन नाप्राप्ते तस्य वाधनम् । नाप्राप्ते टिलोपे
विन्मतोलुगारभ्यते, 'नस्तद्धिते' इत्येतस्मिन् पुनः
प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

अथवा—

पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् याधन्ते—इत्येवं
विन्मतोलुक् टिलोपं याधिष्यते, 'नस्तद्धिते' इत्येतच्च
याधिष्यते ॥

(प्रदीपः) नाप्राप्त इति । ययपि विषयभेदेन टिलोपो
भित्तस्तथाप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशब्दं 'येन नाप्राप्ति'-
न्यायेन लुक् भाष्यते । तेन स्रजीयानित्येतस्मिन्नेव साप्रतिकी
भाविनी च टिलोपप्राप्तिः पटिष्टादौ सावकाशा लुगं प्राप्नोते ।

तत्र विश्वन्तस्य नान्तत्वात् 'नस्तद्धिते' इत्ययमपि टिलोपो लुगं
भाष्यते । मतोस्तु लुक् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भाष्यते ॥

ननु किमुच्यते—'नस्तद्धिते' इत्यस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च
इति, यावत्ता भूतोर्नान्तत्वाभावादाप्राप्त एव 'नस्तद्धिते' इति
टिलोपः । नैष दोषः । मनुष्यस्यो नकारान्तादनकारान्ताच्च

विधीयते । तत्र यद्यप्युच्यते मनुच्छकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो
न प्राप्नोति तथापि कृते मनुच्छकि प्राप्नोति । 'एकदेशविकृतं
चानन्यवत्' इति यदेवाहं ब्रह्मवदिति, तदेव ब्रह्मवदिति । तदेवम-
भेदाश्रयेणेदमुक्तं—'प्राप्ते चाप्राप्ते च' इति ॥

अथवेति । ननु 'विन्मतोलुक्' इत्येतस्य 'नस्तद्धिते' इत्य-
यमेव शोणोऽनन्तरः । 'डे' इत्ययं तु व्यवहितः ।

तत्र केचिदाहुः—पाठकैर्मादर्थक्यो बलीयानिति 'डे'
इत्येव योगः सर्वविषयस्य व्यापनादनन्तरो भवति । यथैवं
पूर्वमेवायमयं उक्तो 'येन नाप्राप्ते' इति, किमर्थं पुनरुच्यते ?

पूर्वमुक्तगीपवादायस्य उक्तः, इदानीं त्वर्थकमप्रतिपत्त्याश्रयेणो-
च्यते । येन हि सर्वो विषयो व्याप्तः स एव बाधितुं युक्तः ।
ननु विषयविशेषे प्रवर्तते, तस्य बाधा न युक्त । सामान्ये हि
पूर्वं प्रतिपत्तिरुच्यते पथाद्विशेषेषु ॥

अन्ये तु—न्यायभेदाश्रयेण व्याचक्षते—'डे' इत्यस्य पञ्चाद-
'नस्तद्धिते' इति पठितव्यम् ॥

(उद्घोतः) अनपेक्षितविषयभेदमिति । तद्व्याप्तस्य तथैव
सत्त्वादिति भावः । अनपेक्षितं पुनस्तत् प्रेक्षादौ टिलोपवाचनं, प्रेक्ष-

१ 'कथमन्यस्योच्यते' इति व. पाठः ॥

२ यथादिदिदि । डे (११११११११) इत्यस्यैव पठनीयम् । डे (११११११११)

इत्यस्यैव सूत्रात् तस्यैव तस्य तस्यैव इति भावः ॥

१ विन्मतोलुङ्गिति । यत्तावदाह 'विन्मतोलुङ्गोच्यते' इति तावदधिकारं

२ उ. घ. क. उल्लेख पाठः ॥

३ 'वाधेति' इति व. घ. क. पाठः ॥

४ 'वाधते' मोक्षदाह इति व. घ. पाठः ॥

ज्येष्ठादी च । एवं भूयतिलादी 'भू'आदेशस्य गुणपवादत्वाच्च-
देशस्य गुणः । अस्तिद्वत्वाद्युक्तिस्तु भाष्ये वार्तिकमतेनैकदेशिन इति
बोध्यम् ॥ सखीयानिलेतस्मिन्नङ्ग इति । अनेनाभिप्रेतविषयत्वं
लुग्लोपयोर्दशयति । नस्तद्विद्वत् इत्ययमपीति । फलोदाहरणमस्य
चिन्त्यम् ॥ क तर्हि नातस्य टिलोपे येन नाप्राप्तिन्यायाभावात् उक्तोऽत
आह—मनोस्त्विति । ननु कृते भनुब्दुकि शब्दान्तरस्य टिलोपः
प्राप्नोति न तु मत्वन्तयेति कथं दुःकः 'नस्तद्विद्वत्' इत्यसिन्नास
आरम्भोऽत आह—एकदेशेति । तदेवमभेदेति । नान्वत्त्वान्त-
योरभेदाशयेनेति भावः ॥

नन्विति । 'विन्मनोः—'इति लुक् पञ्चमाध्यायसः । आर्थः
क्रमः—शुभ्यारोहविषयः क्रमः ॥ सर्वविषयव्यापनादिति । यद्वाचकं
तस्य 'बहुपु नायेपु किं नाध्यम्' इति विशेषचिन्तायां येन तस्य सर्वो-
ऽपि विषयो व्याप्तस्तद्व्यतिरेकेन विनाऽस्य प्रवृत्त्ययोगात्तत्रावश्यं बाधनीये
तेन चाविद्याव्यादन्यापने मानाभाव इत्ययं न्यायः 'अथवा' इत्यनेन
दर्शित इत्यर्थः ॥ अत्रार्थे पौनरुक्त्यं शङ्कते—यद्येवमिति । सर्व-
विषयव्यापनेन बाधकोपस्थितिकाके क्वटिति बुद्धिसिन्धानादनन्तरत्वं
मिति अनेनापि न्यायेन तस्यैव बाध इति भाष्यार्थे इत्युत्तरम् ।
देरित्यस्य पञ्चादिति । इदं चिन्त्यम्, एवं न्याये 'ओगुणः' इत्यादी
'तद्विद्वत्' इत्यस्य लभे 'स्थूलदूर' इत्यादी चैधमेयः सित्तस्य लभे
हेतुः । अत्र कैचित्—इदं भाष्ये न सुप्रसत्याख्यानपर, किंतु इत्या-
द्युक्तोदाहरणेष्वन्यथासिद्धिप्रतिपादनपरम् । अत एव 'कनिष्ठः' इत्यादी
'नस्तद्विद्वत्' इति टिलोपो नेति बोध्यम् । केचित्तु 'कन' इत्यदन्त
आदेशः, स्यै शक्यत्वादित्वात्पररूपमित्याहुः । तत्र, 'वस'—
इत्यादिलोपेऽवश्यं प्रतिऽस्यारम्भादिन्मतोर्लङ्घन्यायेन पुनस्तदनापत्तौ
'कनिष्ठः' इत्यादिप्राप्तेः । एवं नेदसाधारण इहन्तात्वेन, अकार-
स्यारणार्थः ।

✓ परे तु किमुदाहरणमिति श्रेष्ठे परोक्तोदाहरणानामन्यथासिद्धि-
प्रदर्शनादाहरणान्तरादुक्तोदाहरणाभाव एव । विन्मतोर्लङ्घिन
प्रादयः आदयः कनादयश्च टिलोपे नामास्य आरम्भमाणान्तरावका
एव । 'कनिष्ठः' इत्यादी 'नस्तद्विद्वत्' इति तु न, अन्—उच्चारण-
सामर्थ्यात् । सर्वादेषः 'क' इत्यादेरेणापि सिद्धः । 'टे' इति लोपस्य
तु 'येन नाप्राप्तिः' न्यायेन कनादेशेन बाधप्रवृत्तिरित्याहुः ॥

(आक्षेपसमाधानमाध्यम्)

यदि तर्हि विन्मतोर्लुक् टिलोपं याचते, पयिष्ठ
इति न सिध्यति; पयसिष्ठ इति प्राप्नोति ।

यथालक्षणमप्रयुक्ते—इति ॥

(प्रदीपः) पयिष्ठ इति । 'पयस्विन्-इष्ट' इति स्थिते
विनो लुकि कृते असौ लोपो न प्राप्नोति ॥

यथालक्षणमिति । न भवति टिलोप इत्यर्थः । ततश्च

रजस्विनमाचष्टे—रजसयति, आयुष्मन्तमाचष्टे—आयुपयतीति
भवितव्यम् ॥

(उद्द्योतः) न भवतीति । बहुतो नास्तेवेष्टस्यः प्रयोग
इति बोध्यम् ॥ इति भवितव्यमिति । यद्यभिधानमस्तीति बोध्यम् ॥

(६६३० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥॥ प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥॥

(भाष्यम्) राजन्यमनुष्ययुवानोऽके प्रकृत्या
भवन्तीति वक्तव्यम् । राजन्यकम्, मानुष्यकम्,
यौवनिका ॥

(प्रदीपः) राजन्यकमिति । समूहेऽर्थे 'गोत्रोक्तोष्ट्र-'
इति जुन् । 'आपत्यस्य च तद्विद्वे नाति' इति यलोपाभावात् प्रकृ-
तिभावविधानम् । 'यस्य' इति लोपे सत्यसति वा विशेषाभा-
वात् तदर्थः प्रकृतिभावः ॥ यौवनिकेति । यूनो भाव इति
मनोहादित्वाद्बुन् । तत्र 'नस्तद्विद्वत्' इति टिलोपः प्राप्तः प्रकृति-
भावाच्च भवति ॥

(उद्द्योतः) विशेषाभावादिति । असत्यपि 'यस्य'—इति
लोपे पररूपेण रूपस्य सिद्धवादिति भावः ॥

(१३३० तिपेयसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १९)

३१६८ न मपूर्वोपत्येऽवर्मणः

॥ ६ । ४ । १७० ॥

(विकल्पोपसंख्यानमाध्यम्)

मैपूर्वात्प्रतिपेधे 'वा हितनाम्न' इति वक्तव्यम् ।
हैतनामः, हैतनामनः । आरोहितो वै हैतनामः ।
आरोहितो वै हैतनामनः । समानो हैतनामः ।
समानो हैतनामन इति ॥

(प्रदीपः) हैतनामन इति । हितनामोऽपत्यमित्यन् ।
'अन्' इति प्रवृत्तिभावात्पक्षे टिलोपाभावः ॥

(उद्द्योतः) पक्ष इति । प्रतिपेधाभावपक्ष इत्यर्थः ॥

(१३३१ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २०)

३१६९ ब्राह्मोऽजातौ ॥ ६ । ४ । १७१ ॥

(सूत्रे पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

अथ किमिदं ब्राह्मस्याजाताचनो लोपार्थं वचन-
माहोस्त्रिचयमार्थम् ?

कथं वाऽनो लोपार्थं स्यात्कथं च नियमार्थम् ?

१ 'आर्थक्रमः' इति ड. घ. पाठः ॥

२ इत्यादाविति । नस्तद्विद्वत् इत्यस्य लोपः 'ओगुणः' यद्येति च' इत्यादी
तद्विद्वत् इत्यस्य लोपे हेतुः स्व विज्ञापयः ॥

३ इत्यस्येति । तात्पर्यमेव उक्तं इत्यनेन व्यवहृते 'इहेवेयान्' इति
मातृभेदेति भावः ॥

४ घ. पुष्पके 'इति' शब्दस्य च पाठः ॥

५ च. घ. घ. पु. पुष्पके तु वार्तिकप्रमेयम् ॥

६ घ. घ. पु. पुष्पकोत्पन्नोर्ध्वं पाठः ॥

७ घ. घ. घ. पुष्पके तु 'इति' शब्दो न इत्यर्थः ॥

८ 'वानो' इति घ. घ. घ. पाठः । 'कथं च' शब्दो इति घ. पाठः ॥

यदि तावत् 'अपत्ये' इति वर्तते ततो नियमार्थम् ।
अथ निवृत्तं ततो लोपार्थम् ।

(मदीपः) ब्राह्मणोऽपत्येऽनपत्ये चेप्यते—ब्राह्मो नारदः,
ब्राह्मो मुहूर्तः, ब्राह्मः स्वाजीपाक-इति । जातौ त्वपत्ये-ब्राह्मण
इतीप्यते । अनपत्ये तु जातौ—ब्राह्मी ओपधिरिति टिलोप
इप्यते । एतच्च यथानिधानं न सिध्यतीति मत्वा पृच्छति—अथ
किमिदमिति ॥

यदि तावदिति । ब्राह्मणोऽपत्यमित्यण् । 'अलोपोऽनः'
इत्यकारलोपः प्राप्तः 'न सुयोगाद्व्यन्तात्' इति प्रतिषिद्धः ।
'नत्वयिते' इति टिलोपे प्राप्ते 'अन्' इति प्रकृतिभावः प्राप्तो
'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः' इति प्रतिषिद्धः । तत्तिलोपे प्राप्ते
नियमार्थमिदम्—अजातावेवापत्ये टिलोपो भवति, ब्राह्मो नारद
इति । जातौ त्वपत्ये न भवति, ब्राह्मण इति । एकमपत्ये सिध्यति
व्यवस्था । अनपत्ये तु 'अन्' इति प्रकृतिभावात्, ब्राह्मणस्यो न
सिध्यति ॥

अथ निवृत्तमिति । अपत्यप्रवृत्ते निवृत्ते 'विधिनियम-
सम्भवे विधिरेव ज्यायान्' इति अनपत्ये 'अन्' इति प्रकृतिभावे
प्राप्तेऽजातौ टिलोपार्थं निपातनं भवति । तत्र ब्राह्मो मुहूर्तो
ब्राह्मः स्वाजीपाक इति सिध्यति । ब्राह्मी ओपधिरिति न सिध्यति,
अजाताविति प्रतिषेधात् । ब्राह्मणी ओपधिरिति तु प्राप्नोति ।
अपत्ये जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति, 'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः'
इति प्रकृतिभावप्रतिषेधादिलोपप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोषः) ब्राह्मो नारद इति । क्रमेण—'सत्यापत्य'
'सत्सद' 'सात्य वैतना' इत्यण् । एतद्येति । उक्त रूपान्न विधिपक्षे
नियमपक्षे च यथेष्टं न सिध्यतीति भावः ॥

'अपत्ये' इत्यस्यानुवृत्तौ नियमार्थत्वमुपपादयति—ब्राह्मणोऽपत्य-
मिति ॥ नियमपक्षे दोष रक्षोरयति—अनपत्ये स्विचि । अनन्तरा-
पत्ये जावित्वाभावादजाताविति विशेषणमपत्यस्य सुच्यते ॥

तत्रिवृत्तौ किमिदमपत्ये नियमार्थमुक्तमपत्ये विध्यर्थमिति नियमे
निषेधेन युक्त इत्याह—अनपत्येऽमिति । अत्र पक्षे प्राप्तस्य प्रतिषेधो
वचस्य इति माय्योक्त दोष रक्षोरयितुं स्वयं दोषान्तरमप्याह—
प्राक्षीति ॥

(वार्तिकायतनभाष्यम् ।)

अत उत्तरं पठति—
मौल्यस्याजातौ लोपार्थं वचनं कियते । 'अपत्ये'
इति निवृत्तम् ॥

(६६३१ विधावुपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १०)

॥३॥ तत्राप्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः ॥३॥

(भाष्यम्) तत्राप्राप्तस्य टिलोपस्य विधाने प्राप्तस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्राह्मणः ॥

(६६३२ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २०)

॥ ३॥ न वा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥ ३॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

पर्युदाससामर्थ्यात्, पर्युदासोऽत्र भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नवेति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(उद्घोषः) वक्ष्यमाण इति । 'नान अपत्ये' इत्यादिना
वक्ष्यमाणं योगविभाषं मनसिकृत्येतदुक्तमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् ।

किम् ?

या जातिश्च नापत्यम्—ब्राह्मी ओपधिरिति ॥

(प्रदीपः) इतरस्वेतमभिप्रायमुक्त्वाऽऽह—अस्त्यन्य-
दिति । ब्राह्मी ओपधिरित्यत्र कृतार्थः पर्युदासः 'ब्राह्मणः' इत्यत्र
पूर्वोक्तमिदं तत्र प्रकृतिभावप्रतिषेधप्राप्तं टिलोपं न निवर्तयेत् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

न च अत्रेप्यते ।

अनिष्टं च प्राप्नोति, इष्टं च न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) न च अत्रेप्यत इति । 'अजातौ' इति पर्यु-
दासः । न चानिष्टार्थं ब्राह्मणप्रकृतिरिति पर्युदाससामर्थ्याद्ब्राह्मण
इत्यत्र टिलोपो न भविष्यतीत्यर्थः ॥

इतरत्वं लक्षणमुपैककधुमाह—अनिष्टं च प्राप्नोतीति ।
ब्राह्मणी ओपधिरिति प्राप्नोति, अजाताविति पर्युदासात् । इष्टञ्च
न सिध्यति—ब्राह्मण इति ॥

(उद्घोषः) अजाताविति पर्युदास इति । 'जातिं पदेवित्वा
ब्राह्म इति टिलोपः' इति सूत्रार्थः । तत्र मनुष्याजातिनिषेधे ब्राह्मण-
शब्दप्रयोगस्येष्टत्वात्पक्षे पर्युदासः कलदीति तत्रपर्यम् । इदमाशये-
तत्, न तु कथनेनाशयमर्थो लभ्यत इति ॥

उत्तरमाश्वार्थमाह—इतरस्त्विति ॥ ब्राह्मण इतीति । पूर्व-
पक्षेण प्रकृतिभावप्रतिषेधेन टिलोपप्राप्तेरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तदनुवर्तते 'अपत्ये' इति । नात्र 'अपत्ये'
इत्यनेन निपातनमभिसम्भश्यते—ब्राह्म इति निपा-
त्यते अपत्येऽजाताविति ।

किं तर्हि ?

प्रतिषेधोऽभिसम्भश्यते—ब्राह्म इति निपात्यते,
अपत्ये जातौ नेति ॥

(मदीपः) एवं तद्वर्ति । योगनिर्माणः कियत इति
भावः । तत्र 'ब्राह्मः' इत्यत्र सामर्थ्यात् 'अपत्ये' इति न

सम्बध्यते, अपले टिलोपस्य सिद्धत्वात् । तेनानपले सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति निपात्यते । अपल्येऽपि—ब्राह्मो नारद इत्यत्र परत्वात् 'ब्राह्मः' इत्यनेनैव टिलोपो भवति ॥ ततः—'अजातौ' इति, तत्रापल इत्यनुवर्तते तेनायमर्थो भवति—अपले जातौ ब्राह्मणश्चन्द्रे टिलोपो न भवति । अजाताविति प्रसज्य-प्रतिषेधः, भवतिना नजः सम्बन्धात्—इति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

(उद्द्योतः) अनेनैवेति । न तु 'नस्तद्धिते' इत्यनेनेति भावः । इदं वस्तुस्वरूपकथनमात्रम् ॥ प्रसज्यप्रतिषेध इति । अन्यथा 'अपले' इत्यनुवृत्तस्यानवयः स्यात्, अजातावपल इत्यर्थे विधेयानि-दंशादिति भावः । तदुक्त भाष्ये—'अपले जातो न' इति ॥

(१३३२ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २१)
३१७० कर्मस्ताच्छील्ये ॥ ६।४।१७२ ॥

(सूत्रालेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न 'नस्तद्धिते' (१४४) इत्येव सिद्धम् ?

न सिध्यति । 'अन्' अणीति प्रकृतिभावः प्रस-ज्येत ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । कर्म व्रीलमस्य, 'छन्नादिभ्यो ण' इति णे कृते सिद्धटिलोप इति भावः ॥

(ज्ञापनेन समाधानभाष्यम्)

अणीत्युच्यते, णश्चायम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तच्छाप-यत्याचार्यः—ताच्छीलिकेऽणुकृतानि भवन्ति—इति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

चौरी, तापसी—इति अणन्तादितीकारः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) ताच्छीलिक इति । एवञ्च 'छन्नादिभ्यो-ऽणु' इति लापवाय कर्तव्यम्, णश्चने प्रयोजनाभावात् । 'प्रज्ञा-प्रज्ञा—' इति 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः' इति 'तदस्या प्रहरणं' इति णवचने वीपभावः प्रयोजनम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अणन्तादितीकार इति । 'अणो यचः' इति पिनिपि पञ्चान्न दोष्यम् । अत एवोपक्रमभाष्ये 'अणुत्वानि भवन्ति' इति पदवचनप्रयोग इत्याहुः ॥

एवमेति । शापके हि शापवसिद्धसावयवित्वात् 'छन्ना' इति सिध्यतीति पिन्त्यमिदमित्यन्ये ॥ अन्यत्र णवचने प्रयोजन-मखीलाह—प्रमेत्यादि ॥

(१३३३ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २२)

३१७२ दाण्डिनायनहास्तिनायना-
थर्वणिकजैह्वाशिनेयवासिनाय-
निभ्रौणहृत्यधैवत्यसारवैक्ष्वा-
कर्मत्रेयहिरण्मयानि

॥ ६ । ४ । १७४ ॥

(वार्त्तिकवतरणभाष्यम्)

अत्र भ्रौणहृत्येति किं निपात्यते ?

यकारादौ तद्धिते तत्त्वं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) यकारादाविति । भ्रणशो भाव इति ब्राह्म-णादित्वात् प्यच् ॥

(६६३३ निपातनार्थक्यबोधकवार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भ्रौणहृत्ये तत्त्वनिपातनार्थक्यं
सामान्येन कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भ्रौणहृत्ये तत्त्वनिपातनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

सामान्येन कृतत्वात् । सामान्येनेवात्र तत्त्वं भविष्यति—'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—सामान्येनेति । ध्वनि परतः 'न-स्तद्धिते' इति टिलोप बाधित्वा परत्वात् 'हनस्त—' इति तत्त्वं भविष्यतीति भावः ॥

(६६३४ ज्ञापनेन निपातनसार्थक्यबोधकवार्त्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ज्ञापकं तु तद्धिते तत्त्वप्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—तद्धिते तत्त्वं न भवतीति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

भ्रौणशो वार्त्तिग्न इत्यत्र तत्त्वं न भवति ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकं त्यजति । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इत्यनपेक्ष्य ज्ञापकमुक्तम्, तदपेक्षाया तत्त्वस्या-प्रसङ्गात् ॥ ननु टिलोपाभावाच्च निपातनं स्यादिति सति प्रयो-जने ज्ञापकमनुपपन्नम् । नैप दोषः । उभयोरनित्ययोः पर-त्वादिलोपं बाधित्वा तत्त्वं भविष्यति । अनेकप्रयोजनत्वाद्वा निपातनानाम् । अत एव उक्तप्रतिषेधार्थमपि निपातनम् ॥

(उद्द्योतः) अनपेक्ष्येति । वस्तुतः स एवावधिनेन शाप्यत इति शब्दान्तरेण भाष्य उक्तमिति बोध्यम् ॥ तत्त्वस्य—तत्वात्स्य ॥ अत एवेति । अनेकप्रयोजनत्वादेत्येव ॥

(६६३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदाक्षिपातनं
पृथक्त्वेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदाक्षिपातनं पृथ-
क्त्वेन कर्तव्यम् । ऐक्ष्वाकः, ऐक्ष्वाकः ॥

(प्रदीपः) ऐक्ष्वाक इति । इक्ष्वाकोरपलमिति 'जनपदश्च'-
त्वाद-इत्यम् । इक्ष्वाकोरलोपो निपात्यते । अित्त्वादायुदात्तत्वम् ।
इक्ष्वाकस्य जात इत्यपि प्राप्ते 'ओदेशो ऋन्' इति ऋनि प्राप्ते तं
परत्वाद्वाधित्वा 'जनपदतद्वच्योश्च' 'अट्टादपि बहुवचनविप-
यात्' इति लुनि प्राप्ते 'कोपधाव्'-इत्यम्, तन्नान्तोदात्तत्वम् ।
तत्र भिन्नस्वरयोरेकसिद्धिप्राप्त्यमानेऽपरस्यासप्रहादुभयमपि
निपात्यम् ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

एकश्रुतिनिर्देशादित्युक्तम् ।

एकश्रुतिः-स्वरसर्वनाम, यथा नपुंसकं लिङ्गसर्व-
नाम ॥

(प्रदीपः) एकश्रुतिनिर्देशादिति । स्वरभेदप्रत्यक्ष-
मयेन निपातनं सर्वस्वरलौकिकप्रयोगसमग्रहार्थमित्यर्थः ॥ यथा
नपुंसकमिति । सामान्ये स्थितावाविर्भावविरोधावस्थितिनिशे-
षाणामन्तर्भावत्वात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-एकश्रुतिनिर्देशादिति । ननु यद्ये इन्द्र-
सत्त्वेन समासात्तोदात्तत्वे तस्मिन्निशेधनिपातने निर्देशान्नायुदात्तस्य
नाप्पन्तोदात्तस्य निर्देश इति शङ्क्यायुक्त-इति चेत्, न; । तदीयवि-
भक्त्याव्याप्तिप्रायेण शङ्कोरचर्योः सत्त्वात् ॥

एकश्रुतेः स्वरसर्वनामत्वं दर्शयति-स्वरभेदेति ॥ प्रत्यक्षमयः-
त्यामः । यथा 'तत्स्यपलम्' इत्यादायुपप्रभृतीन् विशेषानभेदेन सर्व-
नाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तानीन् विशेषान्-इति सर्वस्वर-
शङ्कादितिर्लक्ष्यः ॥ ननु सकलं लिङ्गसामान्यत्वत्वाद्-सामान्ये
स्थित्वाविति । परिणाम इत्यर्थः । आविर्भावविरोधावस्थावत्त्वात्
स्थितिनिशेधः ॥

(वार्तिकापवर्तणभाष्यम्)

अथ मैत्रेये किं निपात्यते ॥

(६६३६ मैत्रेयनिपातनयोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मैत्रेये यादिलोपनिपातनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मैत्रेये ऋनि यादिलोपो निपात्यते ॥

(प्रदीपः) मैत्रेय इति । मित्रयोरेपलमिति 'शृङ्गादि-
भ्यश्च' इति ण् । 'मित्रयु एव' इति स्थिते 'लोर्णम्'-इति
गुणापवादे 'हे लोपोऽङ्गा'- इति लोपे प्राप्ते 'केकमनिनु'-

इति यादेरियादेशे प्राप्ते लोपो निपात्यते । तत्रोपस्यासिद्धत्वात्
'यस्य' इति लोपाभावात् 'अतो गुणे' इति पररूपमेकारः ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुनकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पद्या-

ध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

(उद्घोषः) ननु 'यस्य'-इति लोपाभावे 'वृद्धिरेचि' इति सादत
आह-अतो गुण इति ॥

(मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहाक्षेपभाष्यम्)

इदं मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते-गृष्ट्यादिषु
प्रत्ययविध्यर्थे पाठः क्रियते, द्वितीयेऽध्याये-यस्यैका-
दिषु लुगर्थे क्रियते, सप्तमेऽध्याये-ईयादेशार्थम्,
इदं चतुर्थे-यादिलोपार्थम् ।

द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । विवादिष्वभि प्रत्यय-
विध्यर्थे पाठः कर्तव्यः । तत्र नैवार्यां लुका नापि
यादिलोपेन । इयादेशो नैव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) द्वितीय इति । मित्रयव इति बहुषु लुगर्थः
पाठः ॥ सप्तम इति । ङोऽन्यत्रेयादेशः-मित्रयोरिदं मैत्रे-
यमिति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-नैवार्यां लुकेति । 'यमनोम' इत्येव
सिद्धत्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि-मैत्रेयकः सङ्ग इति 'सङ्गाङ्'-
लक्षणेपेक्ष्यजिज्ञामण्' (४।३।१२७) इत्यण् प्रस-
ज्येत ॥

(प्रदीपः) मैत्रेयक इति । मित्रयुना सङ्ग इति 'गोत्रे-
ऽङ्गण्वि' इति लुकि प्रतिपिदे ढस्त्वात् 'गोनचरणानुम्' इति
युन् । यदि तु 'सङ्गाङ्'-इत्यन 'न मैत्रेयाव' इत्युच्यते तदा
त्रोपि ग्रहणाणि स्युरितीह निपातनं न कर्तव्यं स्यात्, इदं
सिद्धत्वात् ॥

(उद्घोषः) न मैत्रेयादिति । अणि निषिद्धे उन्मिद्ध
एवेति भावः ॥ यदा ग्रीष्मोति । विदादिष्वेकन्, ईयादेशार्थमपरन्,
अभिनवेषार्थं त्रयीयमित्यर्थः । ननु सङ्गात्राणि न्यासे चत्वारि ग्रहणा-
नीति पदव्यपवासावाच्योक्तमिदं अगमवदेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति श्रीभिक्षुनन्दमुनिसर्वोपर्यननामोपीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे-
ह्योते पद्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

हिरण्यये किं निपात्यते ?

(६६३७ निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ हिरण्यये यलोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिरण्यये यलोपो निपात्यते । हिर-

ण्ययं कलशं विभक्तिं ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ हिरण्यये किं निपात्यते ?

(६६३८ निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ हिरण्यये छन्दसि मलोप-

वचनातिसद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिरण्यये छन्दसि मलोपो निपात्यते ।

हिरण्ययी नौरभवत् । हिरण्ययाः पन्थान आसन् ।

हिरण्ययमासनम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे

पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

१ अ. पुष्पके तैत्तिवार्तिकम् । २ 'संविभक्तिं' इति ड. पाठः । ३ दाण्डिनायनेति सूत्रोत्तरं 'नारस्यवासस्यवासस्यभाष्यीहिरण्ययमिति' छन्दसि' (६७५) इति सूत्रं षष्ठाध्यायस्याभिन्विन् । सप्त हिरण्ययशब्दस्य निपातनं कियते, तद्विपर्ययोऽयमर्थः ॥

पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च षष्ठः समाप्तः ॥

अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।						
	प्राक्तनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिके ३	आहिके ४	आहिकर्मफल-योगः
व्याख्यातसूत्राणि	१२६२	८	१७	२४	२२	७१
अव्याख्यातसूत्राणि	१७३६	१३	२३	४३	२५	१०४
समुदितसूत्राणि	२९९८	२१	४०	६७	४७	१७५
वार्तिकानि	६४९८	२१	४४	३२	४३	१४०

षष्ठाध्यायस्य सूत्रवार्तिकसंख्या ।					
	प्रथमपादे	द्वितीयपादे	तृतीयपादे	चतुर्थपादे	समग्रोऽध्याये
आहिकानि	६	२	३	४	१५
व्याख्यातसूत्राणि	१२५	३८	६५	७१	२९९
अव्याख्यातसूत्राणि	९८	१६१	७४	१०४	८३७
समुदितसूत्राणि	२२२	१९९	१३९	१७५	३७५
वार्तिकानि	३७८	५८	११६	१४०	६९२

पष्ठाध्यायस्थसूत्रवार्तिकपाठः ।

१ एकाचो द्वे प्रथमस्य ।

- *एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिरुद्धः ॥ १ ॥
- *एकवर्णेषु च व्यपदेशिवद्बचनात् ॥ २ ॥
- *प्रथमस्ये च ॥ ३ ॥
- *उक्तं वा ॥ ४ ॥
- *योगविभागो वा ॥ ५ ॥
- *एकाग्रमात्रस्य द्विवचनार्थः ॥ ६ ॥
- *एकाचोऽवयवेकाग्रत्वाद्बयवानां द्विवचनप्रसङ्गः ॥ ७ ॥
- *तत्र लुक्भाववचनम् ॥ ८ ॥
- *स्वरश्च ॥ ९ ॥
- *भद्रावश्च ॥ १० ॥
- *लुक्प्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥
- *शास्त्रहानिश्च ॥ १२ ॥
- *सिद्धं तु तत्समुदायेकाग्रत्वाद् शास्त्रहाने ॥ १३ ॥
- *तत्र बहुव्रीहिनिरुद्धोऽन्यस्य द्विवचनमन्य-
पदायत्वात् ॥ १४ ॥
- *सिद्धं तु बहुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके ॥ १५ ॥
- *स्थाने द्विवचने णिलोपवचनं समुदाया-
देशत्वात् ॥ १६ ॥
- *यच्च सम्प्रकृतस्य द्विवचने ॥ १७ ॥
- *द्वि.प्रयोग इति चेष्णकारपकारादेशादेरेत्य-
वचनं लिटि ॥ १८ ॥
- *इद्वचनं च यदलोपे ॥ १९ ॥
- *इद्वदीर्घप्रतिषेधश्च ॥ २० ॥
- *पवादाविधिप्रतिषेधश्च ॥ २१ ॥

२ अजादेर्द्वितीयस्य ।

- *द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमी ॥ १ ॥
- *द्वितीयद्विवचने प्रथमनिवृत्तिः प्रासज्यात् ॥ २ ॥
- *न वा प्रथमविज्ञाने हि द्वितीयाप्राप्तिरद्वितीयत्वात् ॥ ३ ॥
- *यथा वाऽऽदिविकारेऽऽऽन्यविकाराभावः ॥ ४ ॥
- *तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर-
शासनात्पूर्वस्य ॥ ५ ॥
- *न्द्रादिप्रतिषेधाच्च ॥ ६ ॥
- *तत्र द्वितीयाभावे प्रथमाद्विवचनं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ७ ॥
- *सति वस्मिन् प्रतिषेध इति चेद्वद्विरोधे दोष ॥ ८ ॥
- *लोकपद्वद्विरोधे ॥ ९ ॥
- *इविद्वन्यत्र लोप इति चेत् द्विवचनम् ॥ १० ॥

३ न न्द्राः संयोगादयः ।

- *न्द्रादेर्द्विवचनप्रसङ्गस्य न्द्राणां प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- *इष्यतेस्त्वृतीयस्य द्वे भवतः ॥ २ ॥
- *ऋङ्वादीनां च ॥ ३ ॥
- *वा नामधातूनाम् ॥ ४ ॥

४ पूर्वोऽभ्यासः ।

५ उभे अभ्यस्तम् ।

- *अभ्यस्तसंज्ञाया सहग्रहणम् ॥ १ ॥
- *आधुदासत्वे पृथगप्रसङ्गाधेम् ॥ २ ॥

६ जक्षित्वादयः पद ।

- *जक्षित्वादियु सप्तग्रहणं वेदीत्यर्थम् ॥ १ ॥
- *अपरिगणनं वा गणान्तत्वात् ॥ २ ॥

७ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ।

- *तुजादियु छन्दः प्रत्ययग्रहणम् ॥ १ ॥
- *भनारम्भो वाऽपरीगमितत्वात् ॥ २ ॥
- *अन्त्येषां च दर्शनात् ॥ ३ ॥
- *अनेकान्वरत्वाच्च ॥ ४ ॥

८ लिटि धातोर्नन्यासस्य ।

- *लिटि द्विवचने जागतव्यवचनम् ॥ १ ॥
- *अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च छन्दसि धावचनात् ॥ २ ॥
- *प्रयोजनमादित्यान्याविपामहे ॥ ३ ॥

९ सन्यडोः ।

- *सन्यडोः परत इति चेदितो द्विवचनं परादित्वात् ॥ १ ॥
- *हन्तेऽपेक्षः ॥ २ ॥
- *एकाग्र उपदेशोऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनु-
दात्तविशेषणं चेत्तत्र इद्वप्रतिषेधः ॥ ३ ॥
- *सन्यङ्गन्तेति चेदतोः सन्यनिटः ॥ ४ ॥
- *दीर्घकुलप्रसारणपत्वमधिकस्य द्विवचनात् ॥ ५ ॥
- *आनुकूलोऽभ्याम्यस्यविधिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥
- *सत्ताभये च समुदायस्य समुदायादेशत्वात्
हलाभये धान्यपदेश आसिभ्रत्वात् ॥ ७ ॥

१० नैऋः

११ चङिः

१२ दाभ्यान् साहान्मीदांश्च ।

- *दातोर्वसां द्विवेदप्रतिषेधो ॥ १ ॥

१ दाने यस्मिन् भाष्ये ॥ दाभ्यान्मीदांश्च ॥ दानादयस्मिन्नेन निरूप्यन्ते ।

६९ एङ्हस्वात्संयुद्धे ।

- *संयुद्धिलोपे उत्तरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- *अष्टकाधिकारस्य निवृत्तत्वात् ॥ २ ॥
- *तच्चाभ्यर्थम् ॥ ३ ॥
- *उक्तं वा ॥ ४ ॥
- *अष्टकसंयुद्धिलोपान्यां लुक् ॥ ५ ॥
- *न वा लोपलुकोलुगावधारणाद्यथाऽननुसृत इति ॥ ६ ॥

७० शेषछन्दसि बहुलम् ।

७१ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

- *तुकि पूर्वान्ते ननुसंकोपसर्जनसूत्रत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ १ ॥
- *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥
- *ग्रामणिपुत्रादिषु चामासिः ॥ ३ ॥
- *परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥
- *विलोपवचनं च ॥ ५ ॥
- *इदमप्रतिषेधश्च ॥ ६ ॥
- *अभक्ते स्वरः ॥ ७ ॥

७२ संहितायाम् ।

७३ छे च ।

७४ आङ्माडोश्च ।

- *आङ्माडोः सानुग्रन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्म-
प्रवचनीयप्रतिषेधसंश्रयार्थः ॥ १ ॥

७५ दीर्घात् ।

७६ पदान्ताद्वा ।

- *दीर्घांपदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि ॥ १ ॥

७७ इको यणचि ।

- *यणादेशः हुतपूर्वस्य च ॥ १ ॥
- *दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

७८ एचोऽयथायावः ।

७९ वान्तो वि प्रत्यये ।

- *वान्तादेशे स्थानिर्निर्देशः ॥ १ ॥
- *गोर्धृतौ छन्दसि ॥ २ ॥
- *अप्यपरिमाणे च ॥ ३ ॥

८० धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।

८१ क्षय्यजस्यौ शक्यार्थे ।

८२ क्रय्यस्तदर्थे ।

८३ भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ।

- *भय्याविप्रकरणे ह्रदय्या उपसंस्क्यानम् ॥ १ ॥
- *अय् शरस्य च ॥ २ ॥
- *शररुचाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥
- *भ्रातृशररिलपि द्रव्यते ॥ ४ ॥
- *शररुहश्च इति च लोके ॥ ५ ॥

८४ एकः पूर्वपरयोः ।

- *एकवचनं पृथगादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥
- *न वा द्वयवत्कर्मचोदनायां द्वयोरैकस्याभि-
निर्वृत्तेः ॥ २ ॥
- *तच्चैकवाक्यभावात् ॥ ३ ॥
- *तत्रावयवे शास्त्रार्थसंग्रहयो यथा लोके ॥ ४ ॥
- *सिद्धं तु धर्मोपदेशनेऽनवयवविज्ञानात्
यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ५ ॥
- *पूर्वपरग्रहणं परस्वादशप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥
- *पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥ ७ ॥
- *षष्ठोर्निर्दिष्टार्थं तु ॥ ८ ॥
- *अनिर्दिष्टे हि पठ्यार्थाप्रसिद्धिः ॥ ९ ॥

८५ अन्तादिवच ।

- *अन्तादिवचनमामिथस्यादेशवचनात् ॥ १ ॥
- *तत्र यस्यान्तादिवचननिर्देशः ॥ २ ॥
- *सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात् ॥ ३ ॥
- *अन्तवच्ये प्रयोजनं बह्वर्पपूर्वपदाद्विविधाने ॥ ४ ॥
- *प्रत्ययेकादेशः पूर्वविधौ ॥ ५ ॥
- *वैभक्तस्य णत्वे ॥ ६ ॥
- *भवत् इत्योश्च ॥ ७ ॥
- *स्वरितत्वं निप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥
- *छिद्दविशिष्टग्रहणाद्वा ॥ ९ ॥
- *पूर्वपदान्त्वोदात्तत्वं च ॥ १० ॥
- *एकादेशे हि स्वरिवाप्रसिद्धिः ॥ ११ ॥
- *कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ १२ ॥
- *एकादेशे ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात् ॥ १३ ॥
- *उत्तरपदबुद्धिक्षैक्यदेसात् ॥ १४ ॥
- *एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गभलीयस्त्वात् ॥ १५ ॥
- *तत्र बुद्धिविधानम् ॥ १६ ॥
- *आदिवच्ये प्रयोजनं प्रयुक्तसंज्ञायाम् ॥ १७ ॥
- *सुप्तिहाविविधेषु ॥ १८ ॥
- *आष्टग्रहणे पदविधौ ॥ १९ ॥
- *आटश्च बुद्धिविधौ ॥ २० ॥
- *कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च ॥ २१ ॥
- *नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे ॥ २२ ॥
- *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २३ ॥
- *यणोऽय्यविधौ च ॥ २४ ॥
- *प्रयोजनं सद्वाभिपुंसावासा अथ इति ॥ २५ ॥
- *न वाऽतादृश्यातिदेसात् ॥ २६ ॥

८६ पत्वतुकोरसिद्धः ।

- *पत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थ-
मुत्तरगलक्षणभावार्थं च ॥ १ ॥
- *उत्तरोत्तरगलक्षणाप्रसिद्धिरुत्तरगलभावात् ॥ २ ॥

*असिद्धवचनासिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्ध-

वचनादन्यस्य भावः ॥ ३ ॥

*तस्यासिद्धानिवद्धचनमसिद्धत्वं च ॥ ४ ॥

*स्थानिवद्धचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

*संसारणद्वौदसु सिद्धः पदान्वपदाद्योरेका-
देशस्यासिद्धवचनात् ॥ ६ ॥

८७ आहुणः ।

*गुणे द्वितीयाहुपसंख्याने दीर्घत्ववाधनार्थम् ॥ १ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

८८ वृद्धिरेचि ।

८९ एत्येधत्पूदसु ।

*इणीकारादौ प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*योगविभागासिद्धम् ॥ २ ॥

*अक्षवृद्धिन्याम् ॥ ३ ॥

*मावृद्धोद्योष्येप्येषु ॥ ४ ॥

*स्वादीरेरिणोः ॥ ५ ॥

*ऋते च वृत्तीयासमासे ॥ ५ ॥

*प्रवस्तरकम्बलवसनार्थे चणं ॥ ६ ॥

*ऋणवशाभ्यां च ॥ ७ ॥

९० आटश्च ।

९१ उपसर्गादिति धातौ ।

*उपसर्गावृद्धिबिधौ धातुग्रहणे उक्तम् ॥ १ ॥

*छे तुकः संबुद्धिगुणः ॥ २ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥

*संसारणदीर्घत्वपक्षोपाभ्यासगुणादयश्च ॥ ४ ॥

*यथादेशादाहुणः ॥ ५ ॥

*इत्थुणवृद्धिविधयश्च ॥ ६ ॥

*भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्धो-

दात्तोदात्तानिबृत्तिस्त्रा एकादेशाच्च ॥ ७ ॥

*अलोपाहोपौ चार्धधातुके ॥ ८ ॥

*इयद्वुवहुणवृद्धिद्विक्लिप्तपूर्वपदविकाराश्च ॥ ९ ॥

*उत्तरपदविकाराश्च ॥ १० ॥

९२ वा सुप्यापिशलेः ।

९३ औतोम्यसोः ।

*ओतस्तिष्ठि प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*गोप्रहणे ओरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

*समासाच्च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ४ ॥

*सुबधिकारासिद्धम् ॥ ५ ॥

*एकयोगे चेकदेशानुबृत्तिरन्यत्रापि ॥ ६ ॥

*अभ्युपसंख्यानं वृद्धिबलीयस्त्वात् ॥ ७ ॥

*न याऽनवकाशत्वात् ॥ ८ ॥

४८ प० पा०

*घोश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिविधिः ॥ ९ ॥

*यथाव इन्द्रेति दर्शनात् ॥ १० ॥

९४ एङि पररूपम् ।

*पररूपप्रकरणे तुनोर्विनिपात उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*न वा निपातैकत्वात् ॥ २ ॥

*एवे चानियोगे ॥ ३ ॥

*शकम्भवादियु च ॥ ४ ॥

*ओत्वोद्योः समासे वा ॥ ५ ॥

*एमनादियु च्छन्दसि ॥ ६ ॥

९५ ओमाडोश्च ।

*उत्थोमाड्वाटः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

९६ उस्वपदान्तात् ।

९७ अतो गुणे ।

९८ अव्यक्तानुकरणात् इतौ ।

*इतावनेकाग्रहणं श्रवणम् ॥ १ ॥

९९ नाम्नेडितस्यान्यस्य तु वा ।

*नित्यमात्रेक्षिते ङाचि ॥ १ ॥

*अकारान्वानुकरणाद्वा ॥ २ ॥

१०० नित्यमात्रेडिते ङाचि ।

१०१ अकः सर्वणे दीर्घः ।

*सर्वणदीर्घत्वे ऋति ऋ वावचनम् ॥ १ ॥

*रुति र्ल वा ॥ २ ॥

१०२ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

*प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः ॥ १ ॥

*एकयोगे हि जश्शतोः पररूपप्रसङ्गः ॥ २ ॥

*आहुणयणादेशयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घ-

पूर्वसवर्णदेशाच्चेप्य पररूप स्वरसंख्येयु ॥ ३ ॥

*योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थेद्वयति-

प्रसङ्गः ॥ ४ ॥

*नकाराभावश्च तस्यादित्यनन्तरनिर्देशात् ॥ ५ ॥

*इन्द्रमहणं तु श्लेषकं पररूपाभावस्य ॥ ६ ॥

१०३ तस्माच्छतो नः पुंसि ।

१०४ नादिचि ।

१०५ दीर्घाञ्जसि च ।

१०६ वा छन्दसि ।

१०७ अमि पूर्वः ।

१०८ संप्रसारणाच्च ।

*संप्रसारणान्तरपूर्वत्वे समानाग्रहणमसमानाग्र-

प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

*सिद्धसंप्रसारणात् ॥ २ ॥

*कारवृत्तत्वाद्वा ॥ ३ ॥

१ पदशक्तिकेने, हदानी यत्रपादे पञ्चन इति अशोशदानम् ।

*दीर्घत्वं वचनप्राप्तायात् ॥ ४ ॥

*अन्तवत्ताद्वा ॥ ५ ॥

*आटो वृद्धेरियद् ॥ ६ ॥

*आहुतास्सवर्णदीर्घत्वमाहभ्यासयोः ॥ ७ ॥

*स्वरदोषस्तु ॥ ८ ॥

*आदि पररूप ॥ शापकमन्तरङ्गवलीयस्त्वस्य ॥ ९ ॥

*प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतः हिलोपटेन केयं हि-

सिन्द्धिणलौतवमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणा-

द्वर्णविकारात् ॥ १० ॥

१०९ एङः पदान्तादति । ॥

११० ङसिङसोश्च । ॥

१११ ऋत उत् । ॥

११२ ख्यत्यात्परस्य ।

११३ अतो रोरमुतादमुते ।

*अमुतादमुतवचनेऽकारहृशोः समानपदे
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

११४ हृशि च । ॥

११५ नान्तःपादमव्यपरे ।

*नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

*अकाराश्रयमिति चेदुत्त्ववचनम् ॥ २ ॥

*अयवोः प्रतिषेधश्च ॥ ३ ॥

*एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्वप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

*पुनरेङ्गङ्गणात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

११६ अब्याद्वधादयन्तुमुत्तायमवन्तव्यव-
स्युषु च । ॥

११७ यजुष्युरः । ॥

११८ आपो जुषाणो वृणो वरिष्ठेऽन्वेऽम्बाले-
ऽन्विके पूर्वे । ॥

११९ अङ्ग इत्यादौ च । ॥

१२० अनुदात्ते च कुधपरे । ॥

१२१ अवपथासि च । ॥

१२२ सर्वत्र विभाषा गोः । ॥

१२३ अवद् स्फोटायनस्य ।

*गोरग्वचनं गवाग्रे स्वरसिद्धयर्थम् ॥ १ ॥

*अवळादेदो हि स्वरे दोषः ॥ २ ॥

१२४ इन्द्रे च ।

१२५ सुतप्रगृह्णा अचि नित्यम् ।

*सुतप्रगृह्णन्वग्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धम् ॥ १ ॥

*उत्तु तस्मिन् प्रकृतिभावार्थम् ॥ २ ॥

*सुतप्रकृतिभाववचनं ॥ शापकमेकादेशात्

सुतो विप्रतिषेधेनेति ॥ ३ ॥

*एकादेशात् सुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रे-

ऽतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ५ ॥

१२६ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ।

*आटोऽनर्थकस्य ॥ १ ॥

१२७ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ।

*सिद्धिलक्षणासयोः शाकल्यप्रतिषेधः ॥ १ ॥

*ईपा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम् ॥ २ ॥

१२८ ऋत्यकः ।

*ऋत्यकः सवर्णार्थः ॥ १ ॥

*अनिगन्तार्थं च ॥ २ ॥

*ऋति इत्यादुपसर्गाद्विद्विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

१२९ अपुतवदुपस्थिते ।

*वद्वचनं मुतकार्यप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

*मुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यमुतप्रतिषेधप्रसङ्गो-
ऽन्वेन विहितत्वात् ॥ २ ॥

१३० ई३चाक्रवर्मणस्य ।

*ई३ चाक्रवर्मणस्येत्वनुपस्थितार्थम् ॥ १ ॥

१३१ दिव उत् ।

१३२ एतच्चदोः सुलोपोऽकोरज्जसमासे हलि । ॥

१३३ स्यश्छन्दसि बहुलम् । ॥

१३४ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् । ॥

१३५ सुद् कात्पूर्वः ।

*सुटि कारपूर्ववचनमकारादौ कात्पूर्वार्थमिति
चेदन्तरेणापि तत्सिद्धम् ॥ १ ॥

*द्विर्वचनानुद्धिप्रतिषेधेनेति चेत् द्विभूते
शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्गः ॥ २ ॥

*द्विभूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्ग इति
चेत् द्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

*तथा चानवस्था ॥ ४ ॥

*अदन्ववाय उपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

*अभ्याससंख्यायां च ॥ ६ ॥

*अविप्रतिषेधो वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् सुटः ॥ ७ ॥

*उपदेशिवद्बचनं च ॥ ८ ॥

*लिटिगुणचिद्विद्विप्रतिषेधार्थम् ॥ ९ ॥

*कारपूर्वान्त इति चेद्विधिप्रतिषेधः ॥ १० ॥

*परादाविद्यगुणप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

*अमके स्वरे दोषः ॥ १२ ॥

१ इदानीन्तनोपलभ्याहाध्यायीपाठे 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे'

इति पाठो दृश्यते ।

- १३६ अडभ्यासव्यवायेऽपि । ॐ
 १३७ संपर्गुपेभ्यः करोतौ भूषणे । ॐ
 १३८ समवाये च । ॐ
 १३९ उपात्प्रतियतवैकृतवान्याध्याहारेषु । ॐ
 १४० किरतौ लवने । ॐ
 १४१ हिंसायां प्रतेश्च । ॐ
 १४२ अपाचतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ।
 *किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ १ ॥
 १४३ कुस्तुम्बुरुणि जातिः । ॐ
 १४४ अपरस्पराः क्रियासातले ।
 *समो हितवतयोर्वा लोपः ॥ १ ॥
 *सम्बुसुनोः काने ॥ २ ॥
 *भवद्वयमः कृत्वे ॥ ३ ॥
 १४५ गोष्पदं सेवितसेवितप्रमाणेषु ।
 १४६ भास्पदं प्रतिष्ठायाम् । ॐ
 १४७ आश्चर्यमनिले ।
 *आश्चर्यमद्भुते ॥ १ ॥
 १४८ चर्चस्केऽपस्करः । ॐ
 १४९ अपस्करो रथाङ्गम् । ॐ
 १५० विक्किरः शङ्कुतौ वा ।
 *विक्किरः शङ्कुतौ विक्किरो वा ॥ १ ॥
 १५१ हस्वाद्यन्त्रोच्चरपदे मन्त्रे । ॐ
 १५२ प्रतिष्कदाश्च क्रवोः । ॐ
 १५३ प्रस्फण्यहरिश्चन्द्रादृषी । ॐ
 १५४ मस्करमस्करिणौ वेषुपरिवाजकयोः ।
 १५५ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ॐ
 १५६ फारस्करो वृक्षः । ॐ
 १५७ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।
 १५८ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ।
 *अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकमिन्
 युगपरसंभवात् ॥ १ ॥
 *सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वात् ॥ २ ॥
 *एकवर्जमिति चाप्रतिषिद्धिः सन्देशात् ॥ ३ ॥
 *सिद्धं तु यस्मिन्नुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं
 वर्द्धयम् ॥ ४ ॥
 *प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रतिषिद्धिः ॥ ५ ॥
 *विप्रतिषेधाप्रत्ययस्वर इति चेत्तस्याभ्यासादिषु
 चिरहरणम् ॥ ६ ॥
 *सिद्धं तु प्रकृतिस्वरपलीयस्वाप्रत्ययस्वरभावात् ॥ ७ ॥

- *सति शिष्टस्वरपलीयस्वं च ॥ ८ ॥
 *तत्रानेकप्रत्ययसमासार्थम् ॥ ९ ॥
 *स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासोः परस्यानुदात्त-
 वचनात् ॥ १० ॥
 *शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा शब्दपर-
 मिप्रतिषेधासिद्धम् ॥ ११ ॥
 *विभक्तिस्वराग्रन्थतो पलीयान् ॥ १२ ॥
 *विभक्तिनिमित्तस्वराच्च ॥ १३ ॥
 *यद्योपपदं कृति नम् ॥ १४ ॥
 *सहमिर्दिष्टत्वं च ॥ १५ ॥

१५९ कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ।

१६० उज्झादीनां च । ॐ

१६१ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ।

- *उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावाद्नुदात्त-
 ग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥
 *अन्व इति चेत् अन्वस्युष्मत्सादिर्दि-
 लोपेषु स्वरः ॥ २ ॥
 *अदिरिति चेद्विधीत द्वयमित्यन्वः ॥ ३ ॥
 *आदी सिद्धम् ॥ ४ ॥
 *विदीन्निधिसिद्धिम्यञ्जसावर्धातुकानुदात्त-
 प्रविषेधादिति सिद्धम् ॥ ५ ॥
 *अयमि चित्तरणात् ॥ ६ ॥

१६२ धातोः ।

- *धातोरन्व इति चेदनुदात्तचवग्रहणम् ॥ १ ॥
 *संश्च सिद्धम् ॥ २ ॥
 *आदावृणुप्रत्ययधातुष्वन्वोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥
 *अन्वोदात्तवचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥
 *सिद्धो निपातवत् ॥ ५ ॥

१६३ चितः ।

- *चितः सप्रकृतेर्बहुकृतयेम् ॥ १ ॥

१६४ तद्धितस्य । ॐ

१६५ कितः । ॐ

१६६ तिसुम्नो जसः ।

- *तिसुम्नो जस्यग्रहणानर्थक्यमन्यप्राभावात् ॥ १ ॥

१६७ चतुरः शसि ।

- *चतुरः शसि द्वियामप्रविषेध आयुदात्त-
 निपातवत् ॥ १ ॥

- *विभक्तिस्वरभावात् ह्रस्वादिग्रहणम् ॥ २ ॥

- *आयुदात्तनिपातने हि ह्रस्वादिग्रहणानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

१६८ सावेकाचस्त्वतीपादिर्विभक्तिः ।

- *सावेकाच उदात्तत्वे ह्यन्त्रोः प्रविषेधः ॥ १ ॥

१ 'विक्किरः शङ्कुलेर्विक्किरो वा' इति द्वावन्त दराती ददये ॥

*सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्त्रयामावात्सो ॥ २ ॥

*प्रकृतेस्त्वनेकाचवात् ॥ ३ ॥

१६९ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्याम-
नित्यसमासे ।

१७० अञ्जेदञ्दस्यसर्वनामस्थानम् ।

१७१ ऊडिदंपदाद्यपुमैद्युभ्यः ।

*ऊरुपधायहणम् ॥ १ ॥

१७२ अष्टनो दीर्घात् ।

*अष्टनो दीर्घग्रहणं पदसंज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य
जुडयम् ॥ १ ॥

१७३ शतुरनुमो नघजादी ।

*नघजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१७४ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ।

*उदात्तयणि हलग्रहणं नकारान्ताथेम् ॥ १ ॥
*हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशवात् ॥ २ ॥
*स्वरितत्वे वावचनात् ॥ ३ ॥

१७५ नोड्धात्वोः ।

१७६ इत्यनुङ्भ्यां मतुप् ।

*मतुडुदात्तत्वे रेग्रहणम् ॥ १ ॥
*त्रिप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

१७७ नामन्यतरस्याम् ।

*नामन्त्वे मत्तो इत्यग्रहणम् ॥ १ ॥

१७८ ऊषाश्छन्दसि बहुलम् ।

१७९ पद्विचतुर्भ्यां हलादिः ।

१८० इत्युपोत्तमम् ।

१८१ विभाषा भाषायाम् ।

१८२ न गोश्वन्ताववर्णराडङ्कुङ्कभ्रयः ।

१८३ दिवो श्लः ।

१८४ नृ चान्यतरस्याम् ।

१८५ तित्स्वरितम् ।

*विविधं प्रत्ययग्रहणम् ॥ १ ॥

१८६ तास्यनुदात्तोन्विदुपदेशास्त्रयार्धातुक-
मनुदात्तमद्भिजोः ।

*तासादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्य-
स्तसिजर्थः ॥ १ ॥

*पितृस्त्रायास्त्रादिभ्योऽनुदात्तत्वं त्रिप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

*मुकुक्षोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

*इषधोपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

*इषधनेकान्तावात् ॥ ५ ॥

*तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रपेतिचः

स्थान्यादेशाभावात् ॥ ६ ॥

*अनुदात्तद्विदग्रहणाद्वा ॥ ७ ॥

*द्वितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः

सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् ॥ ८ ॥

१८७ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ।

*सिच आद्युदात्तत्वेऽन्तिटः पित उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१८८ स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ।

*स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्यो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

१८९ जभ्यस्तानामादिः ।

१९० अनुदात्ते च ।

*अनुदात्ते चेति बहुमीहिनिर्देशो लोपयणा-
दन्तार्थः ॥ १ ॥

१९१ सर्वस्य सुपि ।

*सर्वस्वतोऽनकच्छस्य ॥ १ ॥

१९२ भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां
प्रत्ययात्पूर्वं पिति ।

१९३ छितिः ।

१९४ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ।

१९५ अचः कर्तृयकि ।

*यकि स्पर उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*उपदेशवचनासिद्धम् ॥ २ ॥

*उपदेशवचने जनादीनाम् ॥ ३ ॥

*योगविभागासिद्धम् ॥ ४ ॥

१९६ थलि च सेटीडन्तो वा ।

१९७ झित्यादिर्नित्यम् ।

१९८ आमञ्जितस्य च ।

१९९ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ।

२०० अन्तश्च तथै युगपत् ।

२०१ क्षयो निवासे ।

२०२ जयः करणम् ।

२०३ वृषादीनां च ।

२०४ संज्ञायाहुपमानम् ।

*उपमानस्यापुदात्तवचनं ज्ञापकमनुपपन्न-
छक्षणे स्तरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

२०५ निष्ठा च द्वयजनात् ।

*निष्ठार्था यानि संप्रत्यये प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*न पा पद्विद्वलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

२०६ मुक्कभृष्टो ।

२०७ आशितः कर्ता ।

*आशिते कर्तारि निपातनमुपपन्नार्थपंथमाहु-
दात्तत्वं च ॥ १ ॥

२०८ रिक्ते विभाषा ।

२०९ जुष्टापिते च च्छन्दसि ।

२१० नित्यं मन्त्रे ।

२११ युष्मदस्मदोर्देशे ।

२१२ उयि च ।

२१३ यतोऽनाद्यः ।

२१४ ईडवृन्दवृशंसदुहां पयतः ।

२१५ विभाषा वेष्मिन्धानयोः ।

२१६ त्यागरागहासकुहश्चठनूथानाम् ।

२१७ उपोत्तमं रिति ।

२१८ चङ्घन्यतरस्याम् ।

२१९ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ।

२२० अन्तोऽवत्याः ।

२२१ ईवत्याः ।

२२२ चौ ।

*चोरतद्धिते ॥ १ ॥

२२३ समासस्य ।

*समासान्तोदात्तत्वे ऽप्रक्षान्तोपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*ह्रस्वराप्रसौ वा व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ २ ॥

*प्रयोजनं लिङाद्युदात्तान्तोदात्तविधयः ॥ ३ ॥

एकाचश्चायोह्यसि च ये च क्षय्यजस्यावकः-

सर्वणोऽवपथा हिंसायामनुदात्तस्य विभाषा

क्षय ईवत्या स्त्रीणि ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ।

२ तत्पुरुषे तुल्यार्थवृत्तीयासम्पुपमाना-
व्ययद्वितीयाकृत्याः ।

*तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतित्वात्वे कर्मधारये
प्रतिषेध ॥ १ ॥

*सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तत्वेन
ग्रहणात् ॥ २ ॥

*अव्यये नन्नुनिपातनाम् ॥ ३ ॥

*कृत्वायां वा प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

*निपातनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

३ वर्णो वर्णेष्वनेते ।

४ गाधलवणयोः प्रमाणे ।

५ दायाचं दायादेः ।

६ प्रतियन्धि चिरकृच्छ्रयोः ।

७ पदेऽपदेशे ।

८ निवाते घातनागे ।

९ शारदेऽनार्तवे ।

१० अध्वर्युकपाययोजौतौ ।

११ सट्शप्रतिरूपयोः सादृश्ये ।

*सट्शग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् ॥ १ ॥

*प्रत्ययमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

१२ द्विगौ प्रमाणे ।

१३ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ।

१४ मात्रोपश्लोपकमच्छाये नपुंसके ।

१५ सुखप्रिययोर्हिते ।

१६ प्रीतौ च ।

१७ खं स्वामिनि ।

१८ पत्यावैश्वर्ये ।

१९ न भूवाक्चिद्विधिषु ।

२० वा भुवनम् ।

२१ आशङ्कावाघनेदीयःसु संभावने ।

२२ पूर्वं भूतपूर्वे ।

२३ सविधसनीडसमर्थादसवेशसवेशेषु

सामीप्ये ।

२४ विस्पष्टादीनि गुणयचनेषु ।

२५ श्रज्यायमकम्पापचत्सु भावे कर्मधारये ।

२६ कुमारश्च ।

२७ आदिः प्रत्येनसि ।

२८ पूनेष्वन्यतरस्याम् ।

२९ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ।

*इगन्तप्रकृतित्वात्वे वण्गुणयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

३० यद्वन्यतरस्याम् ।

३१ दिष्टिवितस्त्योश्च ।

३२ सप्तमी सिद्धशुक्लपक्षयन्धेष्वकालात् ।

३३ परिप्रत्युपाषा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ।

*परिप्रत्युपाषेभ्यो वन समासे विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

*न वा वनस्यान्तोदात्तवचनपदवयाद्विद्वर्यधम् ॥ २ ॥

३४ राजन्यवहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकट्टरिणु ।

३५ संख्या ।

३६ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ।

*आचार्योपसर्जनेऽनेकत्वापि पूर्वपदत्वात्संदेहः ॥ १ ॥

*लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

३७ कर्तकौजपादयश्च ।

३८ महान् ब्रीहपराङ्मुष्टीग्नसज्जानालभार-

भारतहैलिहिलोरवरग्रद्वेषु ।

३९ शुल्लकश्च वैश्वदेवे ।

४० जूः सादियाम्योः ।

४१ गांः सादसादिसारपिषु ।

४२ कुरुगार्हपतिरिक्तगुर्वस्रतजरत्यश्लोहद-
रूपा पारेयडवा तैतिलकद्रुः पण्यकम्बलो
दासीभाराणां च ।

। कुरुवृज्योगार्हपते ॥ १ ॥

। पण्यकम्बलः संज्ञायाम् ॥ २ ॥

४३ चतुर्थी तदर्थे ।

४४ अर्थे ।

४५ के च ।

४६ कर्मधारयेऽनिष्टा ।

४७ अहीने द्वितीया ।

। अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे ॥ १ ॥

४८ तृतीया कर्मणि ।

४९ गतिरनन्तरः ।

। गतिरनन्तरग्रहणमनर्थकं गतिर्गताविति चक्षणात् ॥ १ ॥

। तत्र यस्याप्रकृतिस्वरत्वं तस्यादन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

। प्रकृतिस्वरवचनाद्भनन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेत् एकगत्यर्थम् ॥ ४ ॥

। अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेऽतिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

। सिद्धं तु गतिरन्तोदात्ताप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥

५० तादौ च निति कृत्यतौ ।

। तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

। कृत्यपदेशे वा ताप्रार्थमिद्वयम् ॥ २ ॥

५१ तथै चान्तश्च युगपत् ।

५२ अनिगन्तोऽश्वतौ वप्रत्यये ।

। अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वर-

भावप्रसङ्गः ॥ १ ॥

। अनिगन्तवचनं किमर्थमिति चेदयणादिप्राथम्यम् ॥ २ ॥

। उक्तं वा ॥ ३ ॥

। चोरतिगन्तोऽश्वताप्रत्यये ॥ ४ ॥

। न वा सुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविति
प्रतिषेधादिवर्या हि सर्वापवादः ॥ ५ ॥

। विभक्तीपस्वरात्कृत्स्नः ॥ ६ ॥

। विभक्तीपस्वरात्कृत्स्नः ॥ ७ ॥

। न वा हरणप्रतिषेधो शापकः कृत्स्नत्वावधकत्वस्य ॥ ८ ॥

५३ न्यथै च ।

५४ ईपदन्यतरस्याम् ।

५५ हिरण्यपरिमाणं धने ।

५६ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ।

५७ कतरकतमौ कर्मधारये ।

५८ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ।

५९ राजा च ।

६० पृथी प्रत्येनसि ।

६१ के नित्यार्थे ।

६२ ग्रामः शिल्पिनि ।

६३ राजा च प्रशंसायाम् ।

६४ आदिरुदात्तः ।

६५ सप्तमी हारिणौ धर्म्येऽहरणे ।

६६ युके च ।

६७ विमापाध्यक्षे ।

६८ पापं च शिल्पिनि ।

६९ गोदान्तेवासिमाणघब्राह्मणेपु क्षेपे ।

७० बह्नानि मैरेये ।

७१ भकाव्यास्तदर्थेषु ।

७२ गोविडालसिंहसेन्धवेपूपमाने ।

७३ अके जीलिकार्थे ।

७४ प्राचां क्रीडायाम् ।

७५ अणि निगुके ।

७६ शिल्पिनि चारुजः ।

७७ संज्ञायां च ।

७८ गतन्तियवं पाले ।

७९ णिनिः ।

८० उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ।

८१ युक्तारोह्यादयश्च ।

८२ दीर्घकाशतुपभ्राष्ट्रवटं जे ।

८३ अन्त्यात्पूर्वं यद्वचः ।

८४ ग्रामेऽनिवसन्तः ।

८५ घोषादिषु च ।

८६ छात्र्यादयः शालायाम् ।

८७ प्रस्थेऽबृद्धमककर्पादीनाम् ।

८८ मालादीनां च ।

८९ अमहत्त्वं नगरेऽनुदीचाम् ।

९० अमं चावर्णं व्यञ्जयच् ।

९१ न भूताधिकसज्जीवमद्राश्मकजलम् ।

९२ अन्तः ।

९३ सर्वं गुणकात्कुर्ये ।

। गुणाचरेण समासस्वरलोपश्च ॥ १ ॥

९४ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ।

९५ कुमार्यां वयसि ।

९६ उदकेऽकेचले ।

९७ द्विगौ क्रतौ ।

९८ समायां नपुंसके ।

९९ पुरे प्राचाम् ।

१०० जरिष्ठगौडपूर्वं च ।

- १०१ न हास्तिनफलकमाद्वेयाः । ❀
 १०२ कुसलकूपकुम्भशालं चिले । ❀
 १०३ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानरादेषु । ❀
 १०४ आचार्योपसर्जनश्रान्तेवासिनि । ❀
 १०५ उत्तरपदद्वौ सर्वे च ।
 १०६ बहुनीहौ विश्वं संज्ञायाम् ।
 *बहुमीहौ विश्वसान्त्वोदात्तात्सज्ञाया मित्रा-
 जिनयोरन्तः ॥ १ ॥
 १०७ उदराधेषुपु ।
 १०८ क्षेपे ।
 *उदरादिभ्यो नन्वसु-यात् ॥ १ ॥
 १०९ नदी वन्धुनि । ❀
 ११० निष्टोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ❀
 १११ उत्तरपदादिः । ❀
 ११२ कर्णो वणलक्षणात् । ❀
 ११३ संज्ञोपम्ययोश्च । ❀
 ११४ कण्डपृष्ठमीवाजहं च । ❀
 ११५ भृङ्गमधस्यायां च । ❀
 ११६ नमो जरमरमिनमृताः । ❀
 ११७ सोमनसी अलोमोपसी ।
 *सोमनसो. कपि ॥ १ ॥
 ११८ क्रत्यादयश्च । ❀
 ११९ आद्युदात्त इच्छन्वसि । ❀
 १२० वीरयीयां च । ❀
 १२१ कूलतीरतलमूलशालाक्षसममन्ययीभावे ।
 *पर्यादिभ्य कृतादीनामाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥
 १२२ कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ❀
 १२३ तत्पुरुषे शालाया नपुंसके । ❀
 १२४ कन्या च । ❀
 १२५ आदिभिहृणादीनाम् । ❀
 १२६ चेलखेटकडुककाण्डं गर्हायाम् ।
 १२७ वीरमुपभानम् । ❀
 १२८ पललसूपशाक मित्रे । ❀
 १२९ कूलवृद्धस्त्रलकर्णः संज्ञायाम् । ❀
 १३० अकर्मधारये राज्यम् ।
 *चेलराज्यादिभ्योऽन्ययम् ॥ १ ॥
 १३१ वग्यादयश्च । ❀
 १३२ पुनः पुन्यः । ❀
 १३३ नाचार्यराजार्धिकसंयुक्तज्ञात्याप्येभ्यः । ❀
 १३४ चूर्णादीन्यप्राणिपध्याः । ❀
 १३५ पट्टच काण्डादीनि । ❀

- १३६ कुण्डं वनं वनम् ।
 *कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम् ॥ १ ॥
 १३७ प्रकृत्या भगालम् । ❀
 १३८ शितेर्नित्यावहृण्यहृणीहावमसत् । ❀
 १३९ गतिकारकोपपदात्कृत् ।
 *गत्यादिभ्यः प्रकृतिसत्त्वे कृद्ग्रहणानर्थक्य-
 मनस्योत्तरपदस्याभावात् ॥ १ ॥
 *कृष्णकृतौ वा गतित्वाद्धिकार्थं कृद्ग्रहणम् ॥ २ ॥
 १४० उभे वनरूपस्यादिषु युगपत् । ❀
 १४१ देयताद्वन्द्वे च । ❀
 १४२ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीवद्-
 पूमन्निधेषु । ❀
 १४३ अन्तः ।
 *अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्युपसर्गानाम् ॥ १ ॥
 *उत्तरपदान्त्वोदात्तत्वे नन्मुभ्यो समासान्तो-
 दात्तत्वम् ॥ २ ॥
 *न वा कपि पूर्ववचन ज्ञापकमुत्तरपदा-
 नन्तोदात्तत्वस्य ॥ ३ ॥
 *प्रकृत्याद्य समासान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥
 १४४ धायघञ्काजयिप्रकाणाम् । ❀
 १४५ सूपमानात् कः । ❀
 १४६ संज्ञायामनाचितादीनाम् । ❀
 १४७ प्रवृद्धादीनां च । ❀
 १४८ कारकादचश्रुतयोरेशाशिपि ।
 *कारकादचश्रुतयोरनाशिपि प्रतिषेधः ॥ १ ॥
 *सिद्ध इत्यनियमात् ॥ २ ॥
 १४९ इत्थंभूवेन कृतमिति च । ❀
 १५० अनो भायकर्मवचनः । ❀
 १५१ मन्तिकन्यास्यानशयनासनस्थानयाज-
 कादिष्ठीताः । ❀
 १५२ सप्तम्याः पुण्यम् । ❀
 १५३ ऊनार्धकलहं वृतीयायाः । ❀
 १५४ मिथं चानुपसर्गमसंयौ । ❀
 १५५ नमो गुणप्रतिषेधे संपाद्यहंदिताल-
 मयोस्तद्धिताः । ❀
 १५६ ययतोऽत्रातदर्थं । ❀
 १५७ अच्कावशक्तौ । ❀
 १५८ आक्रोशे च । ❀
 १५९ संज्ञायाम् । ❀
 १६० कृत्योकेणुच्चार्यादयश्च । ❀
 १६१ विभाषा वृजतीक्ष्णशुचिषु । ❀
 १६२ बहुयोदाविदमेतच्चद्वयः प्रथमपूरणयोः
 प्रियाराणने । ❀

- १६३ संख्यायाः स्तनः ।❀
 १६४ विभाषा छन्दसि ।❀
 १६५ संज्ञायां मित्राजिनयोः ।
 *नृपिप्रतिषेधो मित्रे ॥ १ ॥
 १६६ व्यवायिनोऽन्तरम् ।❀
 १६७ मुखं स्वाङ्गम् ।❀
 १६८ नाव्ययद्विशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टि-
 पृथुवत्सेभ्यः ।❀
 १६९ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ।❀
 १७० जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्
 कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ।❀
 १७१ वा जाते ।❀
 १७२ नञ्सुभ्याम् ।❀
 १७३ कपि पूर्वम् ।❀
 १७४ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ।❀
 १७५ यहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ।
 *यहोर्नञ्वदुत्तरपदापुदात्तार्थम् ॥ १ ॥
 १७६ न गुणादयोऽव्ययाः ।❀
 १७७ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमर्षु ।
 *मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम् ॥ १ ॥
 १७८ वनं समासे ।❀
 १७९ अन्तः ।❀
 १८० अन्तश्च ।❀
 १८१ न निविभ्याम् ।❀
 १८२ परेरभितो भाविमण्डलम् ।❀
 १८३ प्रावस्वाङ्गं संज्ञायाम् ।❀
 १८४ निरुद्धादीनि च ।❀
 १८५ अभेर्मुखम् ।
 १८६ अपाच ।
 *अभेर्मुखमपाचाधुवार्थम् ॥ १ ॥
 *अवहुमीशर्थो वा ॥ २ ॥
 १८७ स्फिगपूतवीणाऽजोऽध्यकुक्षिसीरनाम
 नाम च ।
 *स्फिगपूतग्रहणं च ॥ १ ॥
 १८८ अघेयपरिस्थम् ।❀
 १८९ अनोरप्रधानकतीयसी ।❀
 १९० पुरुषश्चान्वादिष्टः ।❀
 १९१ अतेरकृत्यदे ।
 *अतेर्पांशुलोपे ॥ १ ॥
 १९२ नेरनिधाने ।❀
 १९३ प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे ।❀
 १९४ उपाक्षजजिनमगौरादयः ।❀

- १९५ सोरवक्षोपणे ।❀
 १९६ विभाषोत्पुच्छे ।❀
 १९७ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ।
 *द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्त-
 लोपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *नकारान्तोऽकारान्तस्य ॥ २ ॥
 *उदात्तलोपात्सिद्धम् ॥ ३ ॥
 १९८ सक्थं चाक्रान्तात् ।❀
 १९९ परादिश्छन्दसि बहुलम् ।
 *अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसि ॥ १ ॥
 बहुमीहावावाङ्गौ गौः साद के नित्यार्थे युक्ता
 न द्वास्मिन् कृत्तोर देवता विभाषा न
 निम्पेकोनविशतिः ।

अथ तृतीयः पादः ।

१ अलुगुत्तरपदे ।

*उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं लोकादिभ्यो-
 ऽलुगानादिकोह्रस्वनलोपाः ॥ १ ॥

*एकवच ॥ २ ॥

*एकवचनमनर्थकम् ॥ ३ ॥

*द्विवचनसमासः ॥ ४ ॥

*उक्तं वा ॥ ५ ॥

*एकवचने हि गोपुचरेऽतिप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

*वर्षाभ्यश्च जे ॥ ७ ॥

*अपो योतियन्मतिपु चोपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

२ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।

*पञ्चमीप्रकरणे बाष्पणाच्छंसिन् उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*अन्यार्थे च ॥ २ ॥

३ औजःसहोऽम्भस्तमसस्त्वृतीयायाः ।

*तृतीयाया अक्षस उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*पुंसानुजो जनुषान्पो विक्रवाक्ष इति च ॥ २ ॥

४ मनसः संज्ञायाम् ।❀

५ आज्ञायिनि च ।

*आत्मनश्च पूरणे ॥ १ ॥

*अन्यार्थे च ॥ २ ॥

६ आत्मनश्च पूरणे ।❀

७ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।

८ परस्य च ।

*आत्मनेभावपरस्य भावयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

९ हलन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ।

*ह्रस्व्यां देवसंख्यानाम् ॥ १ ॥

*भन्यां च ॥ २ ॥

*ह्रस्वन्ताधारे गोरुपसंख्यानाम् ॥ ३ ॥

*लुङोऽप्यदेशो विप्रतिषेधेनेति चेत् नृमि-
पादोऽतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

*भरोऽय इति वा उत्तमव्यक्षरार्थम् ॥ ५ ॥

१० कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ।

*कारनादि पावचनापं चेदजादावतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

*भ्रमास्ते समासविधानम् ॥ २ ॥

*योगविभागास्तिदम् ॥ ३ ॥

११ मध्याह्नौ ।

*गुरावन्ताय ॥ १ ॥

१२ अमूर्धमस्तकास्त्राज्ञादकामे ।

१३ बन्धे च विभाषा ।

१४ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।

*तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्मभारये ॥ १ ॥

*लुगलुगनुक्रमणं बहुलवचनस्याकृत्यात् ॥ २ ॥

१५ प्राबृद्धारकालविषां जे ।

१६ विभाषा वर्षक्षरशरयत् ।

१७ घकालतनेषु फालनाम्नः ।

१८ शयधासपासिष्यकालात् ।

१९ नेनिसद्व्यभ्रातिषु च ।

२० स्वे च भाषायाम् ।

२१ पठ्या आक्रोशे ।

*पठ्यप्रकरणे आक्रोशश्चन्द्रयो युक्तिदण्ड-

हरेषूपसंख्यानाम् ॥ १ ॥

*भासुप्यायणामुप्युक्तिः ॥ २ ॥

*देवानां प्रिय इति च ॥ ३ ॥

*शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यानाम् ॥ ४ ॥

*द्विषश्च दासे ॥ ५ ॥

२२ पुनेऽन्यतरस्याम् ।

२३ ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ।

*विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥

२४ विभाषा स्वरूपयोः ।

२५ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ।

*नृवाराणां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानाम् ॥ १ ॥

*कार्यं चानिर्दिष्टः ॥ २ ॥

*अविशेषेण पितृपितामहादिपतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

२६ देवताद्वन्द्वे च ।

*देवताद्वन्द्व उभयत्र वायोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*प्रसन्ननापत्यादीनां च ॥ २ ॥

२७ ईदमेः सोमचरणयोः ।

२८ इद्वदौ ।

*इद्वदौ विष्णोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

२९ दिवो घावा ।

३० दिवसश्च पृथिव्याम् ।

३१ उपासोपसः ।

३२ मातरपितराबुदीचाम् ।

३३ पितरामातरा च छन्दसि ।

३४ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुङ् समानाधि-

करणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।

*पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र

पुंवद्विषयचरपदे स्वत्वविषेधविज्ञानम् ॥ १ ॥

*प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः ॥ २ ॥

*स्थानिव्यसङ्गश्च ॥ ३ ॥

*वतपठ्यादिषु पुंवद्ग्रहणम् ॥ ४ ॥

*स्त्रीसङ्घस्य पुंवद्भाषितदेश इति चेत्

संबन्धप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ ५ ॥

*भावितपुंस्कादनुपपत्तिश्च ॥ ६ ॥

*अर्थाविदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

*पूरण्यो प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ ८ ॥

३५ तसिलादिष्व कृत्वसुचः ।

*तसिलादी प्रत्ययौ ॥ १ ॥

*चरपृथगपौ ॥ २ ॥

*चरहजातीययोः ॥ ३ ॥

*वक्ष्यपदेऽप्यपौ ॥ ४ ॥

*रूपप्रकाशपौ ॥ ५ ॥

*अव्ययालौ ॥ ६ ॥

*दाहिलौ ॥ ७ ॥

*तिलश्चनो ॥ ८ ॥

*शस्ति बहुलार्थस्य ॥ ९ ॥

*स्वतरोर्गुणवचनस्य ॥ १० ॥

*भस्याडे तद्विधे ॥ ११ ॥

*ठकृडस्ये ॥ १२ ॥

३६ क्यङ्मानिनोश्च ।

*मानिन्ग्रहणमक्यवधेः समानाधिकरणार्थं च ॥ १ ॥

३७ न कोपधायाः ।

*कोपधप्रतिषेधे तद्विधुग्रहणम् ॥ १ ॥

३८ संज्ञापूरण्योश्च ।

३९ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारकविकारे ।

४० स्वाङ्गाच्चेतः ।

*स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ १ ॥

४१ जातेश्च ।

४२ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।

*पुंवत्कर्मधारये प्रतिपिद्धार्थम् ॥ १ ॥

*कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनम् ॥ २ ॥

*न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

*अमेरीत्यादृशणवृद्धिविप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

*पुंवन्नावात् ह्रस्वत् खिदादिकेषु ॥ ५ ॥

४३ धरूपकल्पचैलङ्घुवगोत्रप्रमत्तहतेषु

ङयोऽनेकाचो ह्रस्वः ।

४४ नयाः शेषस्यान्यतरस्याम् ।

४५ उगितश्च ।

४६ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।

*महदात्वे घासकरवितिष्टेषुसंख्यानं पुंवद्वचनं

चासमानाधिकरणार्थम् ॥ १ ॥

*अष्टनः कपाले हविषि ॥ २ ॥

*गवि च युके ॥ ३ ॥

४७ द्वयष्टनः संख्यायामवहुव्रीहशीत्योः ।

४८ त्रेखयः ।

४९ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।

५० हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु ।

*यदणमहणे रूपग्रहणं लेखग्रहणात् ॥ १ ॥

५१ वा शोकप्यन्तोनेषु ।

५२ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।

*पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनं पदोपहृतार्थम् ॥ १ ॥

*उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्धयर्थम् ॥ २ ॥

५३ पथत्यतदर्थे ।

*पन्नाये द्रुके चरतामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

५४ हिमकापिहतिषु च ।

५५ ऋचः शो ।

५६ वा घोषमिश्रशब्देषु ।

*निष्के घोषसंख्यानम् ॥ १ ॥

५७ उदकस्रोदः संज्ञायाम् ।

*संज्ञायामुत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

५८ पेयंवासयाहनधिषु च ।

५९ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ।

६० मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारधी-
वधगाहेषु च ।

६१ इको ह्रस्वोऽङ्यो भालवस्य ।

*इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे ॥ १ ॥

*सर्पान्तो लोकविज्ञानम् ॥ २ ॥

*श्रृयद्भुवद्वचनप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

६२ एकतद्धिते च ।

६३ डयापोः संज्ञालन्दसर्वहुलम् ।

६४ त्वे च ।

६५ इष्टकेपीकामालानां चिततूलभारिषु ।

६६ खिल्यनव्ययस्य ।

*खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनन्तर्यात् ॥ १ ॥

*सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्बचनात् ॥ २ ॥

*सधिवोगाद्वा ॥ ३ ॥

६७ अरुर्द्धिपदजन्तस्य मुम् ।

६८ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच ।

*अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजनमात्रपूर्व-

सवर्णगुणेष्वनुदादेशाः ॥ १ ॥

*अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णा-

प्रसिद्धिरप्रथमात्वात् ॥ २ ॥

*सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशाः ॥ ३ ॥

*सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात् ॥ ४ ॥

*एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ ५ ॥

६९ वाचंयमपुरंदरौ च ।

७० कारे सत्यागदस्य ।

*अस्तुसत्यागदस्य कार उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*भक्षस्य च्छन्दसि ॥ २ ॥

*धेनोर्भग्यायाम् ॥ ३ ॥

*लोकस्य पृथगे ॥ ४ ॥

*इत्येऽनभ्यासस्य ॥ ५ ॥

*भाम्नाभ्योरिन्धे ॥ ६ ॥

*गिलेऽगिलस्य ॥ ७ ॥

*गिलगिले च ॥ ८ ॥

*उष्णभद्रयोः करणे ॥ ९ ॥

*सूतोप्राजमोजकुलसेक्यो बुद्धिः पुत्रदा ॥ १० ॥

७१ श्येनतिलस्य पाते जे ।

७२ रात्रेः कृति विभाषा ।

७३ नलोपो नजः ।

*नन्यो नलोपे भयक्षेपे तिर्यगुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

- ४ तस्मान्नुडचि ।
 ५ नन्नाणपाप्रवेदानासत्यानमुचिनकुलनय-
 नपुंसकनक्षप्रनफ्रनाकेषु प्रकृत्या ।
 ६ एकाद्वैकस्य चादुरु ।
 ७ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।
 ८ सहस्र सः संज्ञायाम् ।
 *सहस्र द्रलोपवचनम् ॥ १ ॥
 ९ ग्रन्थान्ताधिके च ।
 १० द्वितीये चानुपात्ये ।
 ११ अव्ययीभावे चाकाले ।
 १२ योपसर्जनस्य ।
 *उपसर्जनस्य वाचचने सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १ ॥
 *सिद्धं तु बहुव्रीहितिर्देशात् ॥ २ ॥
 १३ प्रकृत्याशिपि ।
 *प्रकृत्याशिप्पगदादिषु ॥ १ ॥
 १४ समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु ।
 १५ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूप-
 स्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।
 १६ चरणे ब्रह्मचारिणि ।
 *ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे प्रते कर्मणि चरे-
 णिनिमित्तलोपश्च ॥ १ ॥
 १७ तीर्थे ये ।
 १८ विभापोदरे ।
 १९ दृग्दशवतुषु ।
 *दृग्दशवतुषु दक्ष उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 २० इदं किमोरीश्वरी ।
 २१ आ सर्वनाम्नः ।
 २२ विष्णुदेवयोश्च टेरेत्यञ्चतौ वप्रत्यये ।
 २३ समः समि ।
 २४ तिरस्स्तिर्यलोपे ।
 २५ सहस्र सभिः ।
 *सद्विसंशयोरन्तोदात्तवचन कृत्स्नरनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥
 २६ सध मादस्थयोश्छन्दसि ।
 २७ द्रव्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।
 *समाप ईत्वप्रतिषेधः ॥ १ ॥
 २८ उदनोर्देशे ।
 २९ अपष्टवृत्तीयास्यसान्यस्य दुगाशीराशास्या-
 स्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।
 ३० अथं विभाषा ।

- १०१ कोः कचत्पुरुषेऽचि ।
 *रुद्रावे यावुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 १०२ रथवदयोश्च ।
 १०३ वृणे च जातौ ।
 १०४ का पथ्यक्षयोः ।
 १०५ ईपदयं ।
 १०६ विभाषा पुरुषे ।
 १०७ कचं चोष्णे ।
 १०८ पथि च छन्दसि ।
 १०९ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।
 *विह्वलन्देभ्यस्त्रीरस्य सारभावो वा ॥ १ ॥
 *वाचो वादेर्देव वल्भावश्चोत्तरपदत्वेन ॥ २ ॥
 *पप उत्व दृग्दशसुचरपदादेः घृत्वं च ॥ ३ ॥
 *धासु वा ॥ ४ ॥
 *स्वतो रोहो छन्दस्युत्वम् ॥ ५ ॥
 *पीयोषवसनादीनां छन्दसि छोपः ॥ ६ ॥
 ११० संख्याविषयायपूर्वस्याद्गत्याहनन्यतरस्यां
 डौ ।
 १११ द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।
 ११२ सहिवहोरोदवर्णस्य ।
 ११३ सान्यै साङ्गा साढेति निगमे ।
 ११४ संहितायाम् ।
 ११५ कर्णे लक्षणस्याविष्टापष्टमणिभिन्न-
 चिह्नचिह्नद्रव्युपसत्तिकस्य ।
 ११६ नहिष्टतिष्ठपिन्धधिरुचिसहितनिषु कौ ।
 *अष्टतिनद्यादिषु किन्महणानर्थक्यं यस्मिन्
 विधित्तदादावक्ष्यग्रहणे ॥ १ ॥
 ११७ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिशुलुकादी-
 नाम् ।
 ११८ वले ।
 ११९ मतौ यद्वचोऽनजिरादीनाम् ।
 १२० शरादीनां च ।
 १२१ इको बहुऽपीलोः ।
 १२२ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।
 *सादकारयोः कृत्रिमे ॥ १ ॥
 *प्रतिवेशादीनां विभाषा ॥ २ ॥
 १२३ इका काशे ।
 १२४ दस्ति ।
 १२५ अष्टनः संज्ञायाम् ।

- १२६ छन्दसि च ।❀
 १२७ चित्तेः कपि ।❀
 १२८ विश्वस्य वसुराटोः ।❀
 १२९ नरे संज्ञायाम् ।❀
 १३० मित्रे चर्षा ।❀
 १३१ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ।❀
 १३२ ओपधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ।❀
 १३३ ऋचि तुनुधमभुतङ्कुचोरुष्याणाम् ।❀
 १३४ इकः सुञि ।❀
 १३५ ह्यचोऽतस्तिङः ।❀
 १३६ निपातस्य च ।❀
 १३७ अन्येषामपि दृश्यते ।❀
 १३८ चौ ।
 १३९ सम्प्रसारणस्य ।

*इको ह्रस्वाः सम्प्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिपेधेन ॥ १ ॥
 ॥ अलुक् पठ्या जातेरि कोऽभ्ययीभाये कोः
 कृत्तदिको बहे एकोनविधतिः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

१ अङ्गस्य ।

- *अङ्गत्वेति स्थानपट्टी चेत्पञ्चम्यन्तस्य
 चाधिकारः ॥ १ ॥
 *भवयवपठ्यादीनां चामतिपेधतिः ॥ २ ॥
 *सिद्धं ॥ परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञायाम् ॥ ३ ॥
 *सम्बन्धपट्टीनिर्वृताश्च ॥ ४ ॥
 *सम्प्रसारणदीर्घत्वे ॥ ५ ॥
 *नाम्सन्तोर्दीर्घत्वे ॥ ६ ॥
 *लिङ्गत्वे ॥ ७ ॥
 *भटो भिस ऐत्ये ॥ ८ ॥
 *लुटादिप्यदाटो ॥ ९ ॥
 *इयङ्कुचद्वयुष्मवस्त्रावाटामितुदानेयुक्ते-
 र्गुस्त्विर्दीर्घमिति त्वानि ॥ १० ॥
 *अर्धवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणार्थ्यां सिद्धम् ॥ ११ ॥

२ हलः ।

- *अपरकरणादकारस्यामाप्तिः ॥ १ ॥
 *इग्रहणस्य षान्वितोपपत्त्याद् ॥ २ ॥

३ नामि ।

- ४ न तिष्ठतत्तत् ।❀
 ५ छन्दस्युपपत्त्या ।❀

- ६ नृ च ।❀
 ७ नोपधायाः ।❀
 ८ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ।❀
 ९ वा पपूर्वस्य निगमे ।❀
 १० सान्तमहतः संयोगस्य ।❀
 ११ असृन्तृच्छसृन्मृनेष्टृत्वपृक्षृत्तृहोतृपोतृ-
 प्रशास्तृणां ।❀
 १२ इहन्पूर्वार्थ्यणां शौ ।
 १३ सौ च ।

*इनः कानुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः ॥ १ ॥

*नियमवचनास्तिसद्वृत्तिरिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे
 नियमवचनादन्यत्रानियमः ॥ २ ॥

१४ अत्वसन्तस्य चाधातोः ।

*अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१५ अनुनासिकस्य किञ्चलोः कृत्ति ।❀

१६ अङ्गनागमां सनि ।

*गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणम् ॥ १ ॥

*अग्रहणे क्षनादेशस्यापि दीर्घमसङ्गः ॥ २ ॥

*न वा छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् ॥ ३ ॥

*सनि दीर्घे उपधाधिकारश्चेत् व्यञ्जनमतिपेधः ॥ ४ ॥

*अनधिकारे उक्तम् ॥ ५ ॥

१७ तनोतेर्धिभाषा ।❀

१८ क्रमश्च स्त्वि ।❀

१९ च्छ्रयोः शृङ्गुनासिके च ।

२० ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।❀

२१ राक्षोपः ।❀

२२ असिद्धवदत्राभात् ।

*असिद्धवचने उक्तम् ॥ १ ॥

*अग्रग्रहणं विषयाधर्मम् ॥ २ ॥

*प्रयोजनं दीर्घं चित्ते ॥ ३ ॥

*वाक्छिद्योपेण्यणादेशा अदाश्चिधौ ॥ ४ ॥

*अनुनासिकलोपो हिटोपाटोपयोर्जभावश्च ॥ ५ ॥

*संयसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम् ॥ ६ ॥

*रेभाव आटोपे प्रयोजनम् ॥ ७ ॥

*आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्मयो सिद्धं यमुसं-
 सारणमिति र्था ॥ ८ ॥

*यद्विरुद्धग्रहणत्वात्सिद्धत्वाच्च ॥ ९ ॥

*आभ-यक्षोपाटोपयोः पञ्चो न यागान्
 चास्त्वयिवा चास्त्वमित्युम् ॥ १० ॥

- *इत्थयलोपाहोपाध्यायदेशे ल्यपि सिद्धा
वक्तव्याः ॥ ११ ॥
*बुगुदाबुवङ्गणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ १२ ॥
*भ्राग्भादिति चेष्टुनामधोनाभूगुणेषूप-
संख्यानम् ॥ १३ ॥
*आ भादिति चेष्टुसंस्तरणयलोपप्रस्यदीनां
प्रतिषेधः ॥ १४ ॥

२३ श्रान्तलोपः ।

२४ अनिदितां हल उपधायाः कृति ।

- *अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपत्तापसारीर-
विकारयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
*तुहेरुप्यनिटी ॥ २ ॥
*रजेर्णां शृगारमणे ॥ ३ ॥
*धिनुणि च ॥ ४ ॥
*रजकरजनरजःसुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

२५ वंशसञ्जसञ्जां शपि ।

२६ रजेश्च ।

२७ यञि च भावकरणयोः ।

२८ स्यदो जवे ।

२९ अवोदैधोन्नप्रधथहिमधथाः ।

३० नाञ्जेः पूजायाम् ।

३१ क्विच स्कन्दिस्सन्धोः ।

३२ जान्तनशां विभाया ।

३३ भजेश्च चिणि ।

३४ शास इदङ्गहलोः ।

*शास इधे आशासः क्वापुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

३५ शा ही ।

३६ हन्तेर्जः ।

३७ अनुदात्तोपदेशवन्तितनोत्यादीनामनुना-
सिकलोपो झलि विडति ।

- *अनुदात्तोपदेशोऽनुनासिकलोपो ल्यपि च ॥ १ ॥
*वाऽमः ॥ २ ॥

३८ वा ल्यपि ।

३९ न किञ्चि दीर्घश्च ।

४० गमः कौ ।

*ऊङ् च ॥ १ ॥

४१ विङ्गनोरनुनासिकस्यात् ।

४२ जनसनखनां सन्झलोः ।

*सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

४३ ये विभाया ।

४४ तनोतेर्यकि ।

४५ सनः किञ्चि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

४६ आर्धधातुके ।

४७ अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ।

*अस्जादेशात्सम्प्रसारण विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

*रसोर्बर्धचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

४८ अतो लोपः ।

*अथलोपावियद्बन्धुणवृद्धिदीर्घत्येभ्यः पूर्व-
विप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

४९ यस्य हलः ।

*यलोपो वर्णग्रहणं चेद्वात्स्न्यस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*सङ्घातग्रहणं चेद् व्यस्य विभायायां दोषः ॥ २ ॥

५० क्यस्य विभाया ।

५१ णेरनिटि ।

५२ निष्ठायां सेटि ।

*निष्ठायां सेटग्रहणमिति प्रतिषेधार्थमिति
चेत्तत्सिद्धम् ॥ १ ॥

*एकाचो हि प्रतिषेधः ॥ २ ॥

*इदभावाय तु तन्निमित्तत्वाहोपस्य ॥ ३ ॥

*अवचने हि णिलोप इदमितिषेधमसङ्गम् ॥ ४ ॥

*इदिरमिश्रधोनामुपसंख्यानं सार्वधातुकावात् ॥ ५ ॥

५३ जनिता मञ्च ।

५४ शमिता यञे ।

५५ अयामन्तात्वाद्यैत्त्व्यण्युषु ।

*असादिटि येणुणवचनम् ॥ १ ॥

*इत्थौ प्रत्ययान्तरकरणम् ॥ २ ॥

५६ ल्यपि लघुपूर्वाद् ।

*अपि लघुपूर्वक्षेति चेद् व्यञ्जानान्तेषूप-
संख्यानम् ॥ १ ॥

*अपि लघुपूर्वादिति वचनाद् सिद्धम् ॥ २ ॥

५७ विभायाऽऽपः ।

*आपः सानुबन्धकस्य निर्देशादिति सिद्धम् ॥ १ ॥

५८ युसुवोर्दीर्घश्छन्दसि ।

५९ सियः ।

६० निष्ठायामप्यदर्थे ।

६१ वा क्रोशदैर्न्ययोः ।

६२ स्यसिचसीष्टुतासिषु भावकर्मणोरुपदेशे-

ऽज्झनग्रहदशां वा चिष्वादिद् च ।

*चिष्वादाव उपदेशवचनमकारगुणबलीयस्त्वात् ॥

११५ भियोऽन्यतरस्याम् ।❀

११६ जहातेञ्च ।❀

११७ आ च हौ ।❀

११८ लोपो यि ।❀

११९ चसोरेच्चावभ्यासलोपश्च ।❀

१२० अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ।

*णकारपकारादेरेत्वयचने लिटि ॥ १ ॥

*फलिभविग्रहणं तु ज्ञापकमभ्यासादेशसिद्धत्वात् ॥ २ ॥

*मथमवृत्तीयादीनामादेशादित्वादेत्वाभावः ॥ ३ ॥

*न वा शसिदधोः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे

प्रावविज्ञानस्य ॥ ४ ॥

*इदम् एत्वम् ॥ ५ ॥

*नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ ६ ॥

१२१ थलि च सेटि ।

*थत्वग्रहणमविडुर्धम् ॥ १ ॥

१२२ तूफलमज्जनपश्च ।❀

१२३ राधो हिंसायाम् ।

*राधाविद्यु र्ध्यानिर्विधः ॥ १ ॥

१२४ वा जृधमुत्रसाम् ।❀

१२५ कर्णा च सप्तानाम् ।❀

१२६ न शसददवादिगुणानाम् ।❀

१२७ अर्बणस्त्रसावनजः ।

१२८ मघवा बहुलम् ।

१२९ भस्य ।❀

१३० पादः पत् ।

*पाद उपधादस्त्वयम् ॥ १ ॥

*आदेशो हि सपदेशमसजः ॥ २ ॥

*न वा निर्दिश्यमानत्वादेशात् ॥ ३ ॥

*प्रयोजनं सुसिद्धादेशोप ॥ ४ ॥

*एवम्भावे च ॥ ५ ॥

१३१ वसोः संप्रसारणम् ।❀

१३२ वाह ऊर्त् ।

*वाह ऊर्त्त्वचनार्थकं संप्रसारणेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

*गुणः प्रत्यमलक्षणमात् ॥ २ ॥

*पृथग्रहणा वृद्धिः ॥ ३ ॥

१३३ शयुवमघोनामतद्धिते ।

*आदीनां संप्रसारणे नञ्वावाप्तग्रहणमनञ्वाभ्य-

प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

१३४ अल्लोपोऽनः ।❀

१३५ पूर्वहन्वृतराज्ञामणि ।

*पूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थम् ॥ १ ॥

*अवधारणे अन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोप-

प्रसङ्गः ॥ २ ॥

१३६ विभाषा टिश्योः ।❀

१३७ न संयोगाद्वमन्तात् ।❀

१३८ अचः ।❀

१३९ उर् इत् ।❀

१४० आतो धातोः ।

*आतोऽनापः ॥ १ ॥

१४१ मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मनः ।

*आदिग्रहणानर्थन्यसाकारप्रकरणात् ॥ १ ॥

१४२ ति विंशतेर्लिटि ।

१४३ टेः ।

१४४ नस्तद्धिते ।

*नान्वस्य टिलोपे सप्तस्यपारिषीढसर्वेकलापि-

कुपुमिवेति लिजानलिकाङ्कलिकालि-

वित्खण्डिसूकरसद्यमुपप्रेणमुपसंययान् ॥ १ ॥

*अभ्ययानां च सापञ्चातिकायधम् ॥ २ ॥

१४५ अद्ग्रसोरेच ।❀

१४६ ओर्शुणः ।❀

१४७ डे लोपोऽकट्टाः ।❀

१४८ यस्सेति च ।

*यस्सेत्यादौ इयो प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*इदुवदभ्यां लोपो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

*मुणवृद्धौ च ॥ ३ ॥

*न येयदुपडादेशस्यान्यविपयवधनात् ॥ ४ ॥

*वत्साम्भुणवृद्धिविपदे प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

१४९ सूर्यतिप्यागस्त्यमस्त्यानां य उपधायाः ।

*सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिर्मान्वात् ॥ १ ॥

*सिद्धे तु स्थानियत्प्रतिषेधनात् ॥ २ ॥

*उपधाग्रहणानर्थक्यं च ॥ ३ ॥

*विपयपरिगमनं च ॥ ४ ॥

*सूर्यमस्त्ययोर्ज्ञात् ॥ ५ ॥

*सूर्यागस्त्ययोर्ज्ञे च ॥ ६ ॥

*तिष्ठपुन्ययोर्ज्ञेयानि ॥ ७ ॥

*अनिकल्य कसि कारिलोऽन आपुरातयं च ॥ ८ ॥

१५० एलस्तजितस्य ।❀

१५१ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।❧

१५२ कपच्योश्च ।❧

१५३ त्रित्यकादिभ्यश्छस्य लुक् ।

१५४ तुरिष्टेभ्यःसु ।

*सर्पलोपविज्ञानमन्यस्य वचनानर्थक्यात् ॥ १ ॥

१५५ टेः ।

*णाविष्टवधातिपदिकस्य ॥ १ ॥

*सुवन्नावरभाषटिलोपयणादिपरायेम् ॥ २ ॥

१५६ स्थूलदूरयुवहस्यक्षिप्रभ्रुव्राणां यणादि-
परं पूर्वस्य च गुणः ।❧

१५७ प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुलशुरुवृद्धत्वप्रदीर्घ-
घुन्दारकाणां प्रस्यस्कचर्चहिगर्चर्चि-
ग्रव्राघिघुन्दाः ।❧

१५८ यदोलोपो भू च यदोः ।❧

१५९ इष्टस्य यिद् च ।

१६० ज्यादादीयसः ।

१६१ र ऋतो हलादेर्लघोः ।

१६२ विभाषजोऽछन्दसि ।❧

१६३ प्रकृत्यैकाच् ।

*प्रकृत्यैकाजिष्टेभ्यस्सु चेदेकाच उच्चारणसामर्थ्या-
दवचनामकृतिभावः ॥ १ ॥

*महत्त्वाऽके राजन्मममुप्युपानः ॥ २ ॥

१६४ इतण्यनपरये ।❧

१६५ नाधिविधिकेदिगणिपणिनश्च ।❧

१६६ संयोगादिश्च ।❧

१६७ अन् ।❧

१६८ ये चाभावकर्मणोः ।❧

१६९ आत्माध्वानौ खे ।❧

१७० न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ।

१७१ ब्राह्मोऽजातौ ।

*तन्नामासविधाने प्राप्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥

*न चा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥ २ ॥

१७२ कर्मस्ताच्छील्ये ।

१७३ औश्मनपत्ये ।❧

१७४ दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थर्षणिकजैष्ठा-
शिनियवाप्तिनायनिभ्रौणहृत्यधैवत्य-
सारवैश्वाकभैत्रेयहिरण्मयानि ।

*भ्रौणहृत्ये तत्पतिपावनानर्थक्यं सामान्येन
कृतस्यात् ॥ १ ॥

*शापकं तु तद्धिते तत्पतिषेधस्य ॥ २ ॥

*ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदाद्विपातनं पृथक्त्वेन ॥ ३ ॥

*भैत्रेये यादिलोपनिपावनम् ॥ ४ ॥

*हिरण्मये यलोपयचनम् ॥ ५ ॥

*हिरण्मये छन्दसि मलोपयचनारित्यम् ॥ ६ ॥

१७५ ऋतव्यवास्तव्यवास्तवमाधीहिरण्ययानि
छन्दसि ।❧

॥ अत्रस्य रात्रोपो विप्रनोर्याऽऽक्रोदोणो हुसस्म-
स्थिति च मधेपु र ऋतः पञ्चदशः ॥

॥ सवार्तिकः पद्योऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथ समग्रभाष्यगतश्लोकवार्तिकसंग्रहः ॥

अइउण ॥ १ ॥

स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुसारी यथा यणम् ॥

हयवरद् ॥ ५ ॥

प्रत्याहारेऽनुयन्धानां कथमग्रहणेणु न ॥

आचारात्, अग्रधानत्वात्, लोपश्च बलवत्तरः ॥

ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् ॥

अर्चां ग्रहणमन्तर्यायै तेनैषां न भविष्यति ॥

ह्रस्वादीनां वचनात्प्राग्व्यावचावदेश योगोऽस्तु ॥

अर्चकार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वथु कार्याणि ॥

अनुवर्तते विभाषा शरोऽसि यद्धारयत्ययं द्वित्वम् ॥

नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधाथौ न कश्चित् स्यात् ॥

लण् ॥ ६ ॥

सवर्णेऽण तु परं ह्युक्तम् ॥

य्वोरन्यत्र परेणेण स्यात् ॥

व्याख्यानाच्च द्विरुक्तितः ॥

अमहणनम् ॥ ७ ॥ शमन् ॥ ८ ॥

अक्षर नक्षरं विद्यात्, अश्रोतेर्यां सरोऽक्षरम् ॥

वर्ण वाऽऽहुः पूर्वसूत्रे, किमर्थमुपदिश्यते ॥

वर्णानां याग्विपयो यत्र च ग्रहणं वर्तते ॥

तदर्थमिष्टबुद्धयै लघ्वर्थं चोपदिश्यते ॥

इको गुणबुद्धी ॥ १११३ ॥

णिश्चिभ्यां तौ निमातव्यौ ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १११३९ ॥

ईदूतौ सप्तमीस्येव, लुतेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ॥

पूर्वस्य चेतसवर्णाऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं, तत्रापि सरसी यदि ॥

ज्ञापकं स्यादन्तत्वे, मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

तद्वितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १११३७ ॥

[पर्यं गते कृत्यपि नुत्यमेत-

न्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ॥

ततः परे चाभिमतानां न कार्या-

ख्ययः रुद्ध्यां ग्रहणेन योगाः ॥ १ ॥

कृततद्वितानां ग्रहणं तु कार्यं

संबन्धाविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ॥

तस्मात् सप्तदिग्रहणं च कार्यं

कृतद्वितानां ग्रहणं च पाठे ॥]

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ १११५७ ॥

स्तोप्याभ्यर्ह पादिकमौदवाहिं

ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च ॥

नेतारावागच्छतं धारणिं रावणिं च

ततः पश्चात् संस्यते ध्वंस्यते च ॥

आत्स्थमाणे नित्योऽसौ, परश्चासौ व्यवस्थया ॥

युगपत् सम्भवो नास्ति, यहिरङ्गेण सिध्यति ॥

काममतिदिश्यतां वा सञ्चासञ्चापि नेह भारोऽस्ति ॥

कस्यो हि वाक्पयशेषो वाक्पयं चकुर्यधीनं हि ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ १११६९ ॥

वचनाद्यत्र तन्नास्ति ॥

इको झल् ॥ ११२१९ ॥

इकः कित्वं गुणो मा भूत्, दीर्घादम्भात्, कृते भवेत् ॥

अनर्थकं तु, ह्रस्वार्थं, दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥

सामर्थ्यादि पुनर्भावम्, नृदित्वं दीर्घसंध्यम् ॥

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे, णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

स्याध्वोरिच ॥ ११२१७ ॥

इच कस्य तकारेत्यं, दीर्घो मा भूत्, ऋतेऽपि सः ॥

अनन्तरे द्युतो मा भूत्, द्युतश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥

न क्त्वा सेद् ॥ ११२१८ ॥

न सेडितिकृतेऽकित्वे, निष्ठायाप्रवधारणात् ॥

ज्ञापकात् परोक्ष्यां, सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

इत्वं कित्संनियोनेन, रेण नुत्यं सुधीयति ॥

वसर्थं, किद्वतीदेशात्, गृहीतिः, क्त्वा च विप्रहात् २

इङ्गोण्याः ॥ ११२१५० ॥

इङ्गोण्या नेति यक्यं, ह्रस्वता हि विधीयते ॥

इति वा वचने तावत्, मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

गोण्या इत्वं प्रकरणात्, सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

लुपि युक्तवद्वक्तिवचने ॥ ११२१५१ ॥

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् ॥

वक्तव्यं कामचारः प्राग्वृत्तेर्लङ्गसंत्पये ॥ १ ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ११२१६४ ॥

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ॥ १ ॥

संस्त्याने स्त्यापतेर्जुद्वि सतेः सप्तसव्ये पुमान् ॥ १ ॥

भूवावयो धातयः ॥ ११३११ ॥

भूवादीनां यकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ॥ १ ॥

दाणश्च सा चेद्यतुर्ध्वर्थे ॥ ११३१५५ ॥

सहयुके एतीया स्याद्व्यातेहारे तङ्गो विधिः ॥ १ ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४।१।४८ ॥

धीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
एतच्छिष्यं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥

स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोप-

धात् ॥ ४।१।५४ ॥

अद्वयं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥
अतस्त्वं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथा युतम् ॥

जातेरस्त्रीविपयादयोपधात् ॥ ४।१।६३ ॥

आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सयैमाकृ ।
सकृदाप्यातनिर्प्राद्या गोपं च चणैः सह ॥
प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद् गुणैः ।
असंश्लिष्टां यद्वर्था तां जातिं कथयो विदुः ॥

अणिजोरनार्थोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ्
गोत्रे ॥ ४।१।७८ ॥

प्रकर्षं चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु ।
आमिषधिः केन ते न स्यात् प्रकर्षं यच्चयं तमः ॥
उन्नतस्य प्रकर्षोऽयं गभ्रशब्दोऽत्र लुप्यते ॥
नाब्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृष्यते ॥
उन्नतोऽपेक्षते किञ्चित् प्रयाणां द्वौ किलोन्नतौ ॥
चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो वाराद्यायां न सिध्यति ॥
मिद्यतेऽस्य स्वरस्तेन विधिध्यामो न लक्ष्यते ।
शब्दान्तरमिदं विचाद् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ॥
अनुपगच्छी त्यया कार्यौ चावयर्थे दाम्बिधिमम ॥
उक्तेऽपि हि भयन्त्येते ।

अस्थानियत्वे दोषस्ते धृदिरत्र न सिध्यति ॥
यथाऽध्यत्र विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद् विशेषणम् ॥
अक्रियेव विशेषोऽत्र सानुपगच्छो विशेषवान् ॥
पादयायां ते कथं न स्यात्, एको मे स्याद्विशेषणम् ॥
अन्यस्मिन् स्वप्नेदः स्यात्, पिति लिङ्गं प्रसज्यते ॥
द्विति चेन्नीयते दोषः, व्यपधानात्तु दुष्यति ॥
योऽनन्तरतो न धातुः सः, यो धातुः सोऽनन्तरः ॥
न चेत्तुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते ॥

यज्ज पिनेष्येत यदीह धातु-

यंश्च धातुना वा यदि तुभ्यमेवत् ॥

उभो प्रधानं यदि नात्र दोषः,

तथा प्रसाप्येत्तु पाक्यतिस्ते ॥

धातुप्रकरणस्यैव न स्थानमिति निश्चयः ॥
भात्पापं यदि कर्तव्यं तथैतत्करिष्यते ॥
उपदेशो यदेकमेतत् तस्य धेनायमिष्यते ॥
उद्देशो वदितव्यानां तेन गोत्रं भविष्यति ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ४।१।८९ ॥

भूमीति च लुक् प्राप्नो वाह्ये चार्थं विधीयतेऽजादिः ।
वहिरङ्गमन्तरङ्गाद् विप्रतिपेधादयुक्तं स्यात् ॥
भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुक्तं शास्ति ॥
एतद् ब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुग्लुक् च ॥
यदि वा लुक्ः प्रसङ्गे भवत्यलुक् छत्तथा प्रसिद्धोऽस्य
लुग्वालुक्ः प्रसङ्गं प्रतीक्षते छेऽलुगस्य तथा ॥

यूनि लुक् ॥ ४।१।९० ॥

राजन्यात् वुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥

तस्यापत्यम् ॥ ४।१।९२ ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि, वाधनार्थं कृतं भवेत् ॥
उत्सर्गः शेष एवासौ, वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

एको गोत्रे ॥ ४।१।९३ ॥

अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽत्र समीक्षितः ।
तस्मिन्नुपह्वयः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ४।१।१२० ॥

वडयाया वुपे वाच्ये, अण् कुञ्जाफोकितात्स्मृतः ॥
आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र, गोधाया ढक् विधौ स्मृतः ॥

मनोजातावज्यतौ पुक् च ॥ ४।१।१६१ ॥

अपत्ये कुरिष्यते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ॥
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

वाऽन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे

जीवति ॥ ४।१।१६५ ॥

गोत्रयूतोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं भवेत् ॥

यद्वादिषु न दोषोऽस्ति न यूनीत्यनुपवर्तनात् ॥

दोषोऽथिविदपञ्चाला न यूनीत्यनुपवर्तनात् ॥

कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यूनीत्यस्ति ततः परम् ॥

एको गोत्रे प्रतिपदं, गोत्रापूर्नि च तत्सरेत् ॥

राजन्याह्वञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥

दृष्टं साम ॥ ४।२।७ ॥

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् द्विर्वा विधीयते ॥

तीयादीकफ्, न विधायाः, गोत्रावद्भयविष्यते ॥

सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययती द्विती ॥

प्रदणं माऽतत्पर्यं भूत्रमवेद्यस्य नन्वसरे ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ ४।२।१३ ॥

कौमारापूर्ववचने कुमार्या भण् विधीयते ॥

अपूर्वस्य यथा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

सपिण्डकादिभ्यश्च ॥ ४।२।४५ ॥

अभूतिरित्युदात्तादेः कोऽर्थः धृदकमालपात् ॥

गोत्राह्वम् न च तत्रोत्रं, तदन्तात् स संपेतः ॥

ज्ञापकं स्वाद्यन्मात्रे, तथा चापिज्ञानेर्धिधिः ॥

सेनायां नियमार्थं वा, यथा बाध्यत पाऽम् पुमा ॥

ऋतूकथादिसूत्रान्तादृक् ॥ ४।२।६० ॥

अनुसृलक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्हिगोष्ठ लः ॥

इकन् पदोत्तरपदात्, शतपद्येः पिकन् पयः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्का-
रेषु ॥ ४।२।९६ ॥

कुक्षिग्रीवाचु कन् ढञः ॥

अव्ययात्तयप् ॥ ४।२।१०४ ॥

भमेहकृतसिन्धेभ्यस्त्यध्विधियोंऽव्ययात्स्मृतः ॥

अन्तः पूर्वपदात् ठञ् ॥ ४।३।६० ॥

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेप्यते ॥

ऊर्ध्वं दमाद्य देहाद्य, लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

मुखपार्श्वतसोरियः, कुञ्जनस्य परस्य च ॥

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य, मणसीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मध्यो मध्यं दिनपचासात्, स्यान्नो लुगजिनात्तथा ॥

वाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाभीर्यं च व्य इप्यते ॥ ३ ॥

विदूराज्ज्यः ॥ ४।३।८४ ॥

पालचायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव या ॥

न वै तत्रेति चेद्भूयाजित्वरीघटुपाचरेत् ॥

तस्य विकारः ॥ ४।३।१३३ ॥

याधनार्थं कृतं भवेत् ॥

उत्सर्गः शेष एवासी ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणा-
दृक् ॥ ५।१।१९ ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ॥

आधामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

भेदमात्रं प्रवीलेषा नैषा मानं कुतश्च न ॥

प्रमाणे द्वयसज्जदन्नमात्रचः ॥ ५।२।३७ ॥

प्रमाणं प्रत्ययार्थो न, तद्वति, अस्येति वर्तनात् ॥

प्रथमस्य द्वितीयस्य ऊर्ध्वमाने मतो मम ॥

प्रमाणे लः द्विगोर्नित्यं, इदं स्तोमे, श्रुशानोर्दिनिः ॥

प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुर् ॥ ५।२।३९ ॥

आयतावधेयदेशोपार्धदेशः प्रथमुच्यते ॥

मात्राद्यप्रतिघाताय, भावः सिद्धस्य आयतोः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्तादृ-

डः ॥ ५।२।४५ ॥

अधिके समानजातौ इदं शतसहस्रयोः ॥

यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कृत्यो मतो मम ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयद् ॥ ५।२।४७ ॥
निमेये चापि दृश्यते ॥

तदस्यास्त्यसिन्निति मनुर् ॥ ५।२।९४ ॥

(शैपिकान्मनुवर्यायाच्छैपिको मनुवर्यिकः ॥

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताच्च सनिप्यते ॥)

भूमनिन्दप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ॥

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥

सन्मात्रे चर्पिदर्शनात् ॥

अत इनि ठनौ ॥ ५।२।११५ ॥

एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

कुत्सिते ॥ ५।३।७४ ॥

कुत्सितस्यानुकम्पायां भवि-

प्यत्यनुकम्पितस्य कुत्सायाम् ॥

सार्थमभिधाय शब्दो

निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ॥

समवेतस्य च वचने लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥

अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् ॥

प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादयः ॥ ५।३।८३ ॥

चतुर्थात्, अनजादौ च, लोपः पूर्वपदस्य च ॥

अप्रत्यये तथैवेष्टः, उवर्णाह इहस्य च ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

वन्धुनि बहुग्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥

मातृज्मातृकमातृषु प्यङ् प्रसार्यो विभाषया ॥

इको यणचि ॥ ६।१।७७ ॥

जद्वयं न सिद्धं यणमथ पदय

यथापदान्तो हलचञ्च पूर्वेः ॥

दीर्घस्य यण्, ह्रस्व इति प्रवृत्तं

सम्बन्धवृत्त्या गुणवृद्धिप्राप्यः ॥ १ ॥

नित्ये च यः शाकलमात्रसमासे

तदर्धमेतद्गणयांश्चकार ॥

सामर्थ्ययोगात् द्वि किञ्चिदसि-

न्पद्यासि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥ २ ॥

आहुणः ॥ ६।१।८७ ॥

आदेकग्रहणः केन, स्थानेऽन्तरत्तमो द्वि सः ॥

पेदीतो नैचि तावुकी, अकारो नोभयात्तरः ॥ १ ॥

नाकारो नतिं धातो सः, तुतस्य विषये स्मृतः ॥

आन्तर्यामिचतुर्मात्राः, तपरत्वात् ते स्मृताः ॥ २ ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ६।१।१०३ ॥

नत्वं पुंसां बहुष्ये चेत्पुंसादादिप्यते स्त्रियाम् ॥

नपुंसके तथैवेष्टः, स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ १ ॥

शब्दादिति चेदिष्टं स्वरूपत्वं न सिध्यति ॥
 डिभ्या अररकायाः, पुंस्त्राधान्यात् प्रसिध्यति ॥२॥
 स्त्राधान्ये त एव स्युर्थे दोषाः पूर्वचोदिताः ॥
 सादर्थ्यं भवेन्नत्वं वधिकादिषु युक्तवत् ॥ ३ ॥

दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥

तदर्थं तपरः कृतः ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६।१।१५८ ॥

नागमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ॥
 श्रुत्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥ १ ॥
 गौगपद्यं तथै सिद्धं, पर्यायो रिक्तशासनात् ॥
 इदाच्चे ज्ञापकं त्वेतत्, स्वरितेन समाविशेत् ॥ २ ॥

यहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ ६।२।१ ॥

यहुव्रीहिसरं शास्त्रि समासान्तविधेः सुकृत् ॥
 तन्मुभ्यां नियमाथं तु, परस्य शितिशसनात् ॥१॥
 द्वेपे विधिर्ननोऽसिद्धः, परस्य नियमो भवेत् ॥
 अन्तश्च चाग्रिये सिद्धः, सम्भवात्, प्रकृताद्विधेः ॥२॥

यहुव्रीहावृते सिद्धम्, इष्टतथावधारणम् ॥

दिपादिष्टेयितस्तेषां पर्यायो न प्रकल्पते ॥ ३ ॥

उदाच्चे ज्ञापकं त्वेतत्, स्वरितेन समाविशेत् ॥

सर्वं गुणकात्स्वर्थं ॥ ६।२।१३३ ॥

गुणाक्षरेण समासस्तरलोपश्च ॥

आन्महतः समानाधिकरणजाती-

ययोः ॥ ६।३।४६ ॥

अन्यप्रकृतिस्त्वमहान्भूतप्रकृतौ महान्महत्वेय ॥
 तस्मादात्वं न स्यात्, पुंयसु कथं भवेदत्र ॥ १ ॥
 अमहति महान्दि वृत्तस्तद्वाचीचात्र भूतशब्दोऽयम् ॥
 तस्मात् सिध्यति पुंयत्, निवर्त्यमात्वं तु मन्यन्ते ॥२॥
 यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तवाक्यार्थं ज्ञात्यम् ॥
 कर्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणैर्न लक्षणोक्त्यायम् ॥ ३ ॥
 शेषवचनासु योऽसौ प्रत्यारम्भात्कृतौ यहुव्रीहिः ॥
 तस्मात् सिध्यति तस्मिन्, प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥४॥
 नामि ॥ ६।४।३ ॥

नामि दीर्घं नामि चेत्स्यात्कृते दीर्घं न युज्येत् ॥

यचनाद्यत्र तन्नास्ति, नोपधायाश्च चमणाम् ॥

सौ च ॥ ६।४।१३३ ॥

दीर्घविधिर्यं इहेन्मभूतीनां

तं विनियम्य मुदीति मुविज्ञान् ॥

नो नियमं पुनरेव विदध्यात्

रूपदनीति तथाऽस्य न युज्येत् ॥ १ ॥

नामि निवर्त्य मुदीत्यविशेषे

नो नियमं कृद पाऽप्यसर्गात्स्य ॥

दीर्घविधेस्पर्धानियमान्मे-

हन्त यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥

सुह्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः

शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिपेधे ॥

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैत-

त्वेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥ ३ ॥

चूयोः शुडनुनासिके च ॥ ६।४।१९ ॥

शुडत्वे किङ्कधिकारश्चेच्छः पत्वं, तुक् प्रसङ्गश्च ॥

निवृत्ते दिव ऊद्गावः, तदर्थं तपरः कृतः ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ ६।४।२२ ॥

उत्तु कृजः कथमोर्विनिवृत्तौ

नेरपि चेति कथं विनिवृत्तिः ॥

अवृत्तस्तत्र योगमिमं स्यात्

लुक्च चिणो नु कथं न तरस्य ॥ १ ॥

चं भगवान् कृतवांस्तु तदर्थं

तेन भवेदिति नेर्विनिवृत्तिः ॥

म्बोरपि ये च तथाऽप्यनुवृत्तौ,

चिण्लुकि च किङ्कत एव हि लुक्स्यात् ॥२॥

आर्धधातुके ॥ ६।४।४६ ॥

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ॥

आलोप इत्यमेत्यं च चिण्वद्वावश्च सीयुटि ॥

स्यसिचसीयुदतासिपु भावकर्मणोरुप-

देशोऽज्जनग्रहृद्वा वा चिण्व-

दिद्ध ॥ ६।४।६२ ॥

वृद्धिचिण्वलुक्च हन्तेश्च घट्यं

दीर्घश्चोको यो मितं वा चिणीति ॥

इद्वासिद्धस्तेन मे लुप्पते णि-

नित्यभायं वल्लिमिचो विघाती ॥

न साङ्गयोगे ॥ ६।४।७४ ॥

अजादीनां अटा सिद्धं, वृध्यर्थमिति चेदटः ॥

अस्यपो हसतीत्यत्र, घातो वृद्धिमटः संरेत् ॥ १ ॥

परकूपं गुणेनाटः, ओमाखोरयति तत्समम् ॥

छन्दोर्थं यहुलं दीर्घम्, इणस्त्वोरन्तरङ्गतः ॥ २ ॥

अत उत्सावर्धधातुके ॥ ६।४।११० ॥

अनुप्रयोगे नु भुयाऽस्त्यवाधानं

सरन्ति कर्तुपंचनाम्नीपिणः ॥

लोपे द्विपंचनासिद्धिः ।

स्वानिपदिति चेत्कृते भवेद्वित्ये ॥ १ ॥

नैवं सिध्यति कस्मात्प्रत्यङ्गपाद्वेपि परकूपम् ॥

तस्मिन् कृते लोपो दीर्घं यापकं भवेत्तत्र ॥ २ ॥

इहरिद्रस्य ॥ ६।४।११४ ॥

न हरिद्रायेके लोपो हरिद्राणे च नेष्यते ॥
दिहरिद्रासतीत्येके दिहरिद्रिपतीति वा ॥ १ ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादे-

लिटि ॥ ६।४।१२० ॥

नश्मिन्योरलिट्येतत्वं, छन्दस्यमिपचोरपि ॥
अनेशं मेनकेत्येतद्व्यमानं लिङि पेचिरन् ॥ १ ॥
यज् आयेजे चप् आवेपे वम्भ एत्वमलक्षणम् ॥
असोरत्वे तकारेण ज्ञाप्यते त्वैत्वशासनम् ॥ २ ॥

अर्वणस्त्रसावनजः ॥ ६।४।१२७ ॥

मघवा बहुलम् ॥ ६।४।१२८ ॥

अर्थणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ॥
मनुष्यन्योर्विधानाच्च, छन्दस्युभयदर्शनात् ॥ १ ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां च

उपधायाः ॥ ६।४।१४९ ॥

तसीत्येव न वक्तव्यो ङष्टो दाशतयेऽपि हि ॥
द्यौ लोपोऽन्तिपदित्वत्र, तथाऽद्यो येऽन्त्यधर्षसु ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ७।१।९ ॥

कृत एत्वे भौतपूर्वात्, ऐस्तु नित्यस्तथा सति ॥
एत्वं भित्ति परत्वाच्चेदत् परस्वः भविष्यति ॥
कृत एत्वे भौतपूर्वादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ ७।१।२१ ॥

औशाघो, अस्तु लुप्तत्र, पङ्क्तयोऽप्येवं प्रसज्यते ॥
अपवादः, यस्य विषये, यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥
आत्वं यत्र तु तत्रौश्चत्वं, तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ॥
स्मोर्लुक् च खदादीनां कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत् ॥ २ ॥

समासेऽनन्पूर्वं क्तवो ल्यप् ॥ ७।१।३७ ॥

किं नञः प्रतिषेधेन न गतिर्न च कारकम् ।
यावता नञि पूर्वं तु व्यङ्गभावो न भविष्यति ॥
प्रतिषेधात् जानीमस्तत्पूर्वं नेह गृह्यते ।
प्रत्ययग्रहणे यावत्तावद्भवितुमर्हति ॥

अमो मश् ॥ ७।१।४० ॥

अमो मश्न मकारस्य, चचनादन्यवाचनम् ॥
दिमकार ईङ्पठके, यकारादौ न दुष्यति ॥ १ ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७।१।७३ ॥

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूत्, अस्तु लोपः, सरः कयम् ॥
सरो वै ध्रुयमाणेऽपि, लुक्ते किं न भविष्यति ॥ १ ॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानाद्युमा अपि ॥

तुङ्गाच्य उच्यते तु इह किञ्चिन्नो इति ॥ २ ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ७।१।९५ ॥

स्त्रियां च ॥ ७।१।९६ ॥

तृज्वत्स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्टीभक्तिर्न सिध्यति ॥

ईकारे तन्निमित्तः सः, गौरादिषु न पठ्यते ॥

तेनैव भावनं चेत्स्यादनिष्टोऽपि प्रसज्यते ॥

चदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ७।२।३ ॥

एकाचस्तौ बलीति वा ॥

त्यदादीनामः ॥ ७।२।१०२ ॥

त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदसदोः ॥

शेषे लोपस्य लोपेन क्षायते प्राप्ततोऽदिति ॥ १ ॥

अपि चोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत् ॥

टिलोपष्टायभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम् ॥ २ ॥

अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ॥

लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ ३ ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ ७।२।१०७ ॥

अदसः सोमैवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ॥

ह्रस्वाहुष्येत संबुद्धिः, न इलः, प्रकृतं हि तत् ॥ १ ॥

आप एत्वं भवेत्तस्मिन्, न श्लीत्यनुवर्तनात् ॥

प्रत्यक्षाच्च कादित्यं, शीभावश्च प्रसज्यते ॥ २ ॥

न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वां तु

ताभ्यामेच् ॥ ७।३।३ ॥

याभ्यां परस्य वृद्धित्वम्, अपवादा वृद्धिर्हेतौ ॥

नित्यावैधौ तयोर्वृद्धिः, किमर्थं नेति शिष्यते ॥ १ ॥

यत्र खाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राप्यभ्यर्थेया न तौ ॥

अचामादेर्व्याभ्यां हि तौ, कथं व्याप्तीतिके न तौ ॥ २ ॥

यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैवाप्यत्र घोर्हि सा ॥

अथ कसात्पदान्ताभ्यां, ययेणो न भवेद्यणः ॥ ३ ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७।३।८६ ॥

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेदोर्न सिध्यति ॥

विष्यपेक्षं लघोश्चासौ, कथं कुण्डिनं दुष्यति ॥ १ ॥

घातोर्लुमः, कथं रञ्जः, स्वन्दिधन्योर्निपातनात् ॥

अनङ्गोपशिदीर्घत्वे विष्यपेक्षे न सिध्यतः ॥ २ ॥

अभ्यस्तस्य यदादाचि लङ्ग्यं तत्कृतं भवेत् ॥

ह्रस्वनोर्यत्कृतं किञ्चं प्रापकं स्यात्तुवोरुणे ॥ ३ ॥

शाञ्छोरन्यतरस्याम् ॥ ७।४।४१ ॥

(देवघातो गलोप्राह इति योगे च सङ्ग्रहिः)

(मिषस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितवतः)

• दो दद्धोः ॥ ७।४।४६ ॥
 (अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ॥)
 (सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेन्न्यते ॥)
 तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात्, दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ॥
 धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिः, थान्तेऽदोषस्तस्यान्तः ॥
 अपो भि ॥ ७।४।४८ ॥
 खघस्खघतसोर्मास उपसञ्च त इष्यते ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ८।१।६९ ॥

सुपि कुत्सने क्रियाया
 मकारलोपोऽतिङीति चोकार्थम् ॥
 पूतिश्च चानुबन्धो वि-
 भापितं चापि यद्वयम् ॥

गतिना तु विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः ।
 साधने केन ते न स्याद्वाद्वाभाम्यन्तरो हि सः ॥
 धि च ॥ ८।२।२५ ॥

धिसकारे सिचो लोपः, चकारादीति प्रयाजनम् ॥
 आशाच्यं तु कथं ते स्यात्, अक्षयं सस्य भविष्यति ॥१॥
 सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्यात्, धुतिश्चापि न भिद्यते ॥
 लुब्धश्चापि न मूर्धन्ये प्रहर्णं, सेटि दुष्यति ॥ २ ॥
 घसिभस्योर्न सिध्येत्तु, तस्मात्सिज्प्रहर्णं न तत् ॥
 छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्टकृत्तरमध्यरे ॥ ३ ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्ष्मीयकृशो-

ह्लाघाः ॥ ८।२।५५ ॥

कृशोः क एष विहित इगुपधात्,
 सरे हि दोषो भयति परिकृशो ॥
 पदस्य लोपो विहित इति मतम्,
 जगत्वनूना भयति हि रुचिरा ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ८।२।५८ ॥

यस्य विदेः श्रशकौ तपरत्वे
 तनपचने तदु वाप्रतिषेधो ॥
 इष्यन्विकरणात् सिध्दिद्विदुष्यो
 लुग्यधिकरणो यलि पर्यवपत्रः ॥

(यवोर्विधोः श्रशवुकौ तयोर्नत्वस्य वा नञौ
 ययोस्तु श्रशुकौ ताभ्यां छिदिवचेद्वच इष्यते
 वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विञ्च इष्यते
 विन्तेर्विञ्चश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः)

नित्यं समासेऽनुत्तरपद-

स्यस्य ॥ ८।३।४५ ॥

नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ॥
 तस्मिन्पत्यं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥
 ऐकार्थ्यं सामर्थ्यं वाक्ये पत्यं न मे प्रसज्येत ॥
 तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥
 अथ चेत्कृदन्तमेतत्ततोऽधिके नैव मे भवेत् प्राप्तिः ॥
 वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥
 अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये पत्ये ततो विभाषेयम् ॥
 सिद्धं च मे समासे, प्रतिषेधार्थस्तु यतोऽयम् ॥४॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसुति-

समाः ॥ ८।३।८८ ॥

सुपेः पत्यं सपेर्मा भूत्, विसृज्यापेति केन न ॥
 हलादिशेषान्नसुपिः, इष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥
 स्यादीनां नियमो नात्र प्राप्तिस्तादुत्तरः सुपिः ॥
 अनर्थके विपुपुषुः, सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥

अनितेः ॥ ८।४।१९ ॥

अन्तः ॥ ८।४।२० ॥

यो वा तस्मादनन्तरः ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ ८।४।२१ ॥

साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम् ॥

उपसर्गादनेत्तरः ॥ ८।४।२८ ॥

भाविन्यप्योति नेष्यते ॥

अ अ इति ॥ ८।४।६८ ॥

भावेष्टार्थं सचणार्थमकारो विवृतः स्मृतः ॥
 आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेर अ ॥ १ ॥

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायभाष्योपात्तसूत्रसूचिः ॥

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
अ		असिद्धवद्वामात् ॥ ६।४।२२ ॥	२८५
अकर्मधारये राज्यम् ॥ ६।२।१३० ॥	२०२	अहीने द्वितीया ॥ ६।२।४७ ॥	१९१
अकः सवर्णे दीर्घः ॥ ६।१।१०१ ॥	१०८	आ	
अङ्गस्य ॥ ६।४।१ ॥	२६७	आडोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ ६।१।१२६ ॥	१२९
अचि श्रुधातुध्वां योरियङ्वडौ ॥ ६।४।७७ ॥	३३१	आङ्मालोश्च ॥ ६।१।७४ ॥	७५
अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ६।१।२ ॥	१२	आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ६।२।३६ ॥	१८९
अजहानगमां सति ॥ ६।४।१६ ॥	२८०	आज्ञायिनि च ॥ ६।३।५ ॥	२१५
अत उक् सार्वधातुके ॥ ६।४।११० ॥	३४१	आटश्च ॥ ६।१।९० ॥	९६
अत एकहस्मभ्येऽनादेशादेर्लिङि ॥ ६।४।१२० ॥	३३४	आतो धातोः ॥ ६।४।१४० ॥	३५२
अतेरकृत्यपदे ॥ ६।२।१९१ ॥	२०९	आतो लोप इति च ॥ ६।४।६४ ॥	३२७
अतो रोरुतादसुते ॥ ६।१।११३ ॥	१२३	आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१८७ ॥	१७०
अतो लोपः ॥ ६।४।४८ ॥	३१२	आदेश उपदेशेऽशिति ॥ ६।४।४५ ॥	४२
अत्यसन्तस्य चाधातोः ॥ ६।४।१४ ॥	२७८	आहुणः ॥ ६।१।८७ ॥	९५
अनिगन्तोऽञ्चतौ घप्रत्यये ॥ ६।४।५२ ॥	१९६	आनङ् कतो वृद्धे ॥ ६।३।२५ ॥	२२१
अनिदितां हल उपधायाः कृति ॥ ६।४।२४ ॥	३००	आन्महतः समानां ॥ ६।३।४६ ॥	२३९
अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ ६।१।१६१ ॥	१५१	आर्घधातुके ॥ ६।४।४६ ॥	३०७
अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६।१।१५८ ॥	१४३	आशितः कर्ता ॥ ६।१।२०७ ॥	१७७
अनुदात्ते च ॥ ६।१।१९० ॥	१७०	आश्चर्यमनिले ॥ ६।१।१४७ ॥	१४१
अनुदात्तोपदेशवनतिः ॥ ६।४।३७ ॥	३०३	इ	
अन्तः ॥ ६।२।९२ ॥	२००	इको यणचि ॥ ६।१।७७ ॥	७५
अन्तः ॥ ६।२।१४३ ॥	२०५	इकोऽसवर्णे शाकत्यस्य ह्रस्वश्च ॥ ६।१।१२७ ॥	१३०
अन्तादिवच ॥ ६।१।८५ ॥	८६	इको यहेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥	२६४
अन्तोऽवस्थाः ॥ ६।१।२२० ॥	१७८	इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्य ॥ ६।३।६१ ॥	२४७
अन्तोदात्तादुत्तरपदात् ॥ ६।१।१६९ ॥	१६०	इगन्तकालकपालः ॥ ६।२।२९ ॥	१८८
अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ ६।१।१४४ ॥	१४०	इच एकाचोऽभ्यत्ययवच ॥ ६।३।६८ ॥	२५०
अपस्पृधेयामानुजुः ॥ ६।१।३६ ॥	४५	इदृष्टिः ॥ ६।४।११३ ॥	३४३
अपाञ्च ॥ ६।२।१८६ ॥	२०८	इहृचौ ॥ ६।३।२८ ॥	२२३
अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ ६।१।१४२ ॥	१४०	इन्द्रे च ॥ ६।१।१२४ ॥	१२७
अभुतवदुपस्थिते ॥ ६।१।१२९ ॥	१३१	इवहन्पूर्वाभ्यां शौ ॥ ६।४।१२ ॥	२७५
अभेर्मुखम् ॥ ६।२।१८५ ॥	२०८	इष्टस्य मिट् च ॥ ६।४।१५९ ॥	३६२
अभ्यस्तस्य च ॥ ६।१।३३ ॥	४३	ई	
अभि पूर्वेः ॥ ६।१।१०७ ॥	११६	ईरेचाकर्मणस्य ॥ ६।१।१३० ॥	१३२
अयामन्ताव्याभ्येत्त्वियुषु ॥ ६।४।५५ ॥	३१८	ईवस्थाः ॥ ६।१।२२२ ॥	१७८
अयेणस्त्रसावनत्रः ॥ ६।४।१२७ ॥	३४७	उ	
अलुगुत्तरपदे ॥ ६।३।१ ॥	२१२	उतश्च मत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ ६।४।१०६ ॥	३६२
अयङ् स्फोटानयस्य ॥ ६।१।१२३ ॥	१२६	उत्तरपदवृत्तौ सवर्जः ॥ ६।२।१०५ ॥	२००
अयङ्कानुकरणस्यात इतौ ॥ ६।१।९८ ॥	१०७	उद्गस्योदः संश्रयाम् ॥ ६।३।५७ ॥	२८६
अपञ्चवृत्तीयाश्चस्यान्यस्य ॥ ६।३।९९ ॥	२६०	उद्ग्राभ्येषु ॥ ६।२।१०७ ॥	२०१
अष्टनो दीर्घात् ॥ ६।१।१७२ ॥	१६०	उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वात् ॥ ६।१।१७४ ॥	१६२

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ६।२।८० ॥	१९९	क्षेपे ॥ ६।२।१०८ ॥	२०१
उपसर्गादिति धातौ ॥ ६।१।९१ ॥	९९	स्व	
उपसर्गात्सङ्गं ध्रुवमपञ्चुं ॥ ६।२।१७० ॥	२०८	खित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६ ॥	२४९
उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये चतुल्लम् ॥ ६।३।१२२ ॥	२६४	व्यत्यात्परस्य ॥ ६।१।११२ ॥	१२२
उपोत्तमं रिति ॥ ६।१।२१७ ॥	१७७	ग	
उभे अभ्यस्तम् ॥ ६।१।५ ॥	१८	गतिरनन्तरः ॥ ६।२।४९ ॥	१९१
उस्य पदान्तात् ॥ ६।१।९६ ॥	१०७	गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ ६।२।१३९ ॥	२०२
ऊ		गमः कौ ॥ ६।४।४० ॥	३०३
ऊर्द्धिपदाद्यणुघ्रैशुभ्यः ॥ ६।१।१७१ ॥	१६०	गोपदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१४५ ॥	१४१
ऊदनोद्वेगो ॥ ६।३।९८ ॥	२५९	ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७९ ॥	२५६
ऊतुपधाया गोहः ॥ ६।४।८९ ॥	३३४	ग्रहिण्यावयिव्यधिवष्टिं ॥ ६।१।१६ ॥	३६
ऊ		घ	
ऊतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥	२२१	घरूपरूपचेल्ङ् ॥ ६।३।४३ ॥	२३७
ऊत्यकः ॥ ६।१।१२८ ॥	१३१	यसिभसोर्हलि ॥ ६।४।१०० ॥	३३७
ए		घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६।४।६६ ॥	३२८
एकतद्धिते च ॥ ६।३।६२ ॥	२४८	च	
एकहालादौ पूरयि ॥ ६।३।५९ ॥	२४६	चतुरः शसि ॥ ६।१।१६७ ॥	१५७
एकः पूर्वपरयोः ॥ ६।१।८४ ॥	८०	चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥	२५७
एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥	१	चिणो लुङ् ॥ ६।४।१०४ ॥	३३९
एकादिश्चैकस्य चाडुक् ॥ ६।३।७६ ॥	२५५	चिष्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।४।९३ ॥	३३६
एलि पररूपम् ॥ ६।१।९४ ॥	१०६	चितः ॥ ६।१।१६३ ॥	१५५
एङ् ह्रस्वास्तम्बुजेः ॥ ६।१।६९ ॥	६९	चेल्ङ्गेट्फट्कृत्काण्डं गर्हायाम् ॥ ६।२।१२६ ॥	२०२
एत्येघत्युत्सु ॥ ६।१।८९ ॥	९७	चौ ॥ ६।३।१३८ ॥	२६५
परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६।४।८२ ॥	३३२	चो ॥ ६।१।२२२ ॥	१७८
ओ		चट्टोः शूडनुनासिके च ॥ ६।४।१९ ॥	२८२
ओजःसहोम्मस्तमस्तत्त्वं ॥ ६।३।३ ॥	२१४	छ	
ओमाडोश्च ॥ ६।१।९५ ॥	१०७	छादेर्घोऽणुपसर्गस्य ॥ ६।४।९६ ॥	३३६
औ		ज	
ओतोन्मासोः ॥ ६।१।९३ ॥	१०४	जतित्यादयः पट् ॥ ६।१।६ ॥	२१
क		जनसनपनां सम्प्रलोः ॥ ६।४।४२ ॥	३०४
कर्पायतो घनोऽन्त उदात्तः ॥ ६।१।५९ ॥	१५१	ज्यादादीयसः ॥ ६।४।१६० ॥	३६२
कारकाच्चयुतपोरेयादिभि ॥ ६।२।१४८ ॥	२०७	ट	
कारनाग्नि च प्राचां हलादौ ॥ ६।३।१० ॥	२१७	टोः ॥ ६।४।१४३ ॥	३५४
कारे सत्यागस्य ॥ ६।३।७० ॥	२५२	टोः ॥ ६।४।१५५ ॥	३६१
कार्मस्ताप्लीच्ये ॥ ६।४।१७२ ॥	१७०	ठ	
गुणं घनम् ॥ ६।२।१३६ ॥	२०२	ठलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६।३।१११ ॥	२६३
कुदगार्पतरिकगुपे ॥ ६।२।४२ ॥	१९०	ण	
गुत्ततीत्तुल्लम् ॥ ६।२।१२१ ॥	२०१	जेरनिटि ॥ ६।४।५१ ॥	३१५
गोः फातरपुरेऽस्मि ॥ ६।३।१०१ ॥	२६०	गो नः ॥ ६।१।६५ ॥	६३
गपट्मानिनाश्च ॥ ६।३।३६ ॥	२३४	त	
ग्रन्थसर्ज ॥ ६।१।८२ ॥	७२	तत्पुरुषे कृति षट् ॥ ६।३।१४ ॥	२१९
ग्रीहर्मानां वा ॥ ६।१।४८ ॥	५५	तत्पुरुषे मुनपार्थ ॥ ६।२।२ ॥	१८६
		ततिग्रादिष्यात्त्वमुचः ॥ ६।३।३५ ॥	२२१

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ६।१।१०३ ॥	११५	नामि ॥ ६।४।३ ॥	२७४
तस्माद्बुडचि ॥ ६।३।७४ ॥	२५४	नाग्नेदितस्यान्तस्य तु वा ॥ ६।१।२९ ॥	१०८
तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ६।२।५० ॥	१९५	निष्ठा च द्यजनात् ॥ ६।१।२०५ ॥	१७६
तास्यनुदात्तेन्द्रि० ॥ ६।१।१८६ ॥	१६६	निष्ठायां सेटि ॥ ६।४।५२ ॥	३१६
तित्स्वरितम् ॥ ६।१।१८५ ॥	१६५	प	
ति विशतेर्ङिति ॥ ६।४।१४२ ॥	३५४		
तिसृभ्यो जसः ॥ ६।१।१६६ ॥	१५६	पञ्चम्याः स्तोत्रादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥	२१४
तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६।१।७ ॥	२२	पद्मोभासहृद्विशस० ॥ ६।१।६३ ॥	६१
तुरिष्ठेमेयःसु ॥ ६।४।१५४ ॥	३६१	पद्यत्यतर्धे ॥ ६।३।५३ ॥	२४६
थ		परस्य च ॥ ६।३।८ ॥	२१५
		परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६।२।१९९ ॥	२११
थलि च सेटि ॥ ६।४।१२१ ॥	३४६	परित्युपापा वर्ज्यमाना० ॥ ६।२।३३ ॥	१८८
थलि च सेटीडन्तो वा ॥ ६।१।१९६ ॥	१७३	पादः पत् ॥ ६।४।१३० ॥	३४८
द		पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ६।३।५२ ॥	२४५
		पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ ६।१।१५७ ॥	१४३
वस्ति ॥ ६।३।१२४ ॥	२६५	पितरामातरा च च्छन्वसि ॥ ६।३।३३ ॥	२२३
दाण्डिनायनद्वास्तिनाथना० ॥ ६।४।१७४ ॥	३७०	पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६।३।४२ ॥	२३५
दाभ्यान्सादान्मीड्वाथ ॥ ६।१।१२ ॥	२८	पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६।१।४ ॥	१७
दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥	१३३	पृषोदरादीनि यथोपविष्टम् ॥ ६।३।१०९ ॥	२६०
दीर्घकाशतुपध्राप्रवृत्ते जे ॥ ६।२।८२ ॥	१९९	व्यायः पी ॥ ६।१।२८ ॥	४१
दीर्घात् ॥ ६।१।७५ ॥	७५	प्रकृत्याऽऽशिषि ॥ ६।३।८३ ॥	२५७
दृग्दशयतुषु ॥ ६।३।८९ ॥	२५८	प्रकृत्यैकाचू ॥ ६।४।१६३ ॥	३६५
देवताद्वन्द्वे च ॥ ६।३।२६ ॥	२२२	प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ ६।१।१०२ ॥	१०८
दोषो णौ ॥ ६।४।९० ॥	३३५	सुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।१२५ ॥	१२८
द्विभिभ्यां पाहन्मूर्खसु बहुमीहौ ॥ ६।२।१९७ ॥	२०९	य	
द्व्यन्तरूपसर्गोभ्योऽप ईत् ॥ ६।३।९७ ॥	२५९		
द्व्यन्तः संख्यायामवहुमीहशीत्योः ॥ ६।३।७७ ॥	२४४	यन्धुनि बहुमीहौ ॥ ६।१।१४ ॥	३६
ध		यन्धे च विभाषा ॥ ६।१।१३ ॥	२१९
		यहुमीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ ६।२।१ ॥	१८३
धातोः ॥ ६।१।१६२ ॥	१५४	यहुमीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ ६।२।१०६ ॥	२०१
धातोस्तत्तिमिच्छस्यैव ॥ ६।१।८० ॥	७९	यहोर्नन्वदुत्तरपदभृन्नि ॥ ६।२।१७५ ॥	२०७
न		विभेतेर्हेतुभये ॥ ६।१।५६ ॥	५९
		विश्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ६।४।१५३ ॥	३६०
न कोपधायाः ॥ ६।३।३७ ॥	२३४	ब्राह्मोऽजातौ ॥ ६।४।१७१ ॥	३६८
न गोभ्यन्सायवर्णराड्ङ्कुङ्कुङ्गः ॥ ६।१।१८२ ॥	१६४	भ	
न भूताधिकसञ्जीवमद्रादमकजलम् ॥ ६।२।९१ ॥	१९९		
न मपूर्वोऽपत्येऽवर्णः ॥ ६।४।१७० ॥	३६८	भय्यप्रवये च छन्दसि ॥ ६।१।८३ ॥	८०
न माङ्गयोगे ॥ ६।४।७४ ॥	३२९	भीहीभृद्मदजनधनद० ॥ ६।१।१९२ ॥	१७१
न न्द्राः संयोगावयः ॥ ६।१।३ ॥	१७	भस्त्रो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ६।४।७७ ॥	३१०
नलोपो नञः ॥ ६।३।७३ ॥	२५४	म	
न वशः ॥ ६।१।२० ॥	४०		
न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६।१।३७ ॥	४६	मघया बहुलम् ॥ ६।४।१२८ ॥	३४७
नस्तजित्ते ॥ ६।४।१४४ ॥	३५४	मध्याह्नौ ॥ ६।३।११ ॥	२१९
नद्विगृतिगुपिय्यधि० ॥ ६।३।११६ ॥	२५८	मग्नेष्याऽप्यादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥	३५३
नान्तः पादमव्यपरे ॥ ६।१।११५ ॥	१२५	मत्करमत्करिणौ घेणु० ॥ ६।१।१५४ ॥	१४१
नामन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१७७ ॥	१६३	मदान् मीषपरासृष्टी० ॥ ६।२।३९ ॥	१८९

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ६।२।८० ॥	१९९	क्षेपे ॥ ६।२।१०८ ॥	२०१
उपसर्गादिति धातौ ॥ ६।१।९१ ॥	९९	ख	
उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं ॥ ६।२।१७० ॥	२०८	खित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६ ॥	२४९
उपसर्गस्य घञ्मयमुच्ये बहुलम् ॥ ६।३।१२२ ॥	२६४	ख्यत्यात्परस्य ॥ ६।१।११२ ॥	१२२
उपोत्तमं रिति ॥ ६।१।२१७ ॥	१७७	ग	
उमे अभ्यस्तम् ॥ ६।१।५ ॥	१८	गतिरनन्तरः ॥ ६।२।४९ ॥	१९१
उस्य पदान्तात् ॥ ६।१।९६ ॥	१०७	गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ ६।२।१३१ ॥	२०२
ज		गमः कौ ॥ ६।४।४० ॥	३०३
ऊङिदंपदाद्यप्पुत्रैर्युच्यः ॥ ६।१।१७१ ॥	१६०	गोप्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१४५ ॥	१४१
ऊदनोर्देशे ॥ ६।३।९८ ॥	२५९	ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७९ ॥	२५६
ऊदुपधाया गोहः ॥ ६।४।८९ ॥	३३४	ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिं ॥ ६।१।१६ ॥	३६
झ		घ	
झतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥	२२१	घरूपकल्पचेलङ् ॥ ६।३।४३ ॥	२३७
झत्पकः ॥ ६।१।१२८ ॥	१३१	वसिभसोर्हलि ॥ ६।४।१०० ॥	३३७
ए		घुमास्यागापाजहातिसां हलि ॥ ६।४।६६ ॥	३२८
एकतद्धिते च ॥ ६।३।६२ ॥	२४८	च	
एकहालादौ पूरयि० ॥ ६।३।५९ ॥	२४६	चतुरः शसि ॥ ६।१।१६७ ॥	१५७
एकः पूर्वपरयोः ॥ ६।१।८४ ॥	८०	चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥	२५७
एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।११ ॥	१	चिणो लुक् ॥ ६।४।१०४ ॥	३३९
एकादिभ्यैकस्य चादुक् ॥ ६।३।७६ ॥	२५५	चिणमुलोर्दोर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।४।९३ ॥	३३६
एलि पररूपम् ॥ ६।१।९४ ॥	१०६	चितः ॥ ६।१।१६३ ॥	१५५
एल् ह्रस्वात्समुच्चैः ॥ ६।१।६९ ॥	६९	चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ ६।२।१२६ ॥	२०२
एत्येधत्युद्धु ॥ ६।१।८९ ॥	९७	चौ ॥ ६।३।१३८ ॥	२६५
परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६।४।८२ ॥	३३२	चौ ॥ ६।१।२२२ ॥	१७८
ओ		च्छ्रोः शूडनुनासिके च ॥ ६।४।१९ ॥	२८२
ओजःसहोम्भस्तमसस्तु० ॥ ६।३।३ ॥	२१४	छ	
ओमाजोद्य ॥ ६।१।९५ ॥	१०७	छादेर्घोऽनुपसर्गस्य ॥ ६।४।९६ ॥	३३६
औ		ज	
औतोम्यसोः ॥ ६।१।९३ ॥	१०४	जक्षित्यादयः पट् ॥ ६।१।६ ॥	२१
क		जनसनयनां सञ्चलोः ॥ ६।४।४२ ॥	३०४
कर्पावतो घञोऽन्त उदाचः ॥ ६।१।५९ ॥	१५१	ज्यादादीयसः ॥ ६।४।१६० ॥	३६२
कारकाश्चथुतयोरेयादिणि ॥ ६।२।१४८ ॥	२०७	ट	
कारनाग्रि च प्राचां हलादौ ॥ ६।३।१० ॥	२१७	टेः ॥ ६।४।१४३ ॥	३५४
कारे सत्यागदस्य ॥ ६।३।७० ॥	२५२	टेः ॥ ६।४।१५५ ॥	३६१
कार्मेस्ताच्छीन्ये ॥ ६।४।१७२ ॥	१७०	ठ	
कुण्डं वनम् ॥ ६।२।१३६ ॥	२०२	डूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६।३।१११ ॥	२६३
कुर्यादपतरिकगुपे० ॥ ६।२।४२ ॥	१९०	ण	
कुलसीत्कुलमूल० ॥ ६।२।१२१ ॥	२०१	णेरनिटि ॥ ६।४।५१ ॥	३१५
कोः कस्तपुरुषेऽपि ॥ ६।३।१०१ ॥	२६०	णो नः ॥ ६।१।६५ ॥	६३
क्यट्मानिनीय ॥ ६।३।३६ ॥	२३४	त	
क्यट्पत्तर्थे ॥ ६।१।८२ ॥	७२	तत्पुरुषे ठिति वल् ॥ ६।३।१४ ॥	२१९
कीर्त्तनां पा ॥ ६।१।४८ ॥	५५	तत्पुरुषे तुत्पयार्थे० ॥ ६।२।२ ॥	१८६
		तसिलादिप्याठ्यमुचः ॥ ६।३।३५ ॥	२३१

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ६।१।१०३ ॥	११५	नामि ॥ ६।४।३ ॥	२७४
तस्मान्मुडचि ॥ ६।३।७४ ॥	२५४	नाग्नेडितस्यान्तस्य तु वा ॥ ६।१।१९९ ॥	१०८
तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ६।२।५० ॥	१९५	निष्ठा च व्यजनात् ॥ ६।१।२०५ ॥	१७६
तास्यनुदात्तेन्द्रि० ॥ ६।१।१८६ ॥	१६६	निष्ठायां सेटि ॥ ६।४।५२ ॥	३१६
तित्त्वरितम् ॥ ६।१।१८५ ॥	१६५	प	
ति विशतेडिति ॥ ६।४।१४२ ॥	३५४	पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥	२१४
तिचुभ्यो जसः ॥ ६।१।१६६ ॥	१५६	पद्मोमासहृन्निशसं ॥ ६।१।६३ ॥	६१
तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६।१।७ ॥	२२	पद्यत्यतदर्थे ॥ ६।३।५३ ॥	२४६
तुरिष्ठेमेवःसु ॥ ६।४।१५४ ॥	३६१	परस्य च ॥ ६।३।८ ॥	२१५
थ		परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६।२।१९९ ॥	२११
थलि च सेटि ॥ ६।४।१२१ ॥	३४६	परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानां ॥ ६।२।३३ ॥	१८८
थलि च सेटीडन्तो वा ॥ ६।१।१९६ ॥	१७३	पादः पत् ॥ ६।४।१३० ॥	३४८
द		पादस्य पदाज्यातिगोपद्वतेषु ॥ ६।३।५२ ॥	२४५
वस्ति ॥ ६।३।१२४ ॥	२६५	पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ ६।१।१५७ ॥	१४३
वाण्डिनायनहास्तिनायनां ॥ ६।४।१७४ ॥	३७०	पितरामातरा च छन्दसि ॥ ६।३।३३ ॥	२२३
दाभ्यान्साहानमीडांश्च ॥ ६।१।१२ ॥	२८	पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६।३।४२ ॥	२३५
दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥	१३३	पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६।१।४ ॥	१७
दीर्घकारुण्यध्याप्यवटं जे ॥ ६।२।८२ ॥	१९९	पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६।३।१०९ ॥	२६०
दीर्घात् ॥ ६।१।७५ ॥	७५	प्यायः पी ॥ ६।१।२८ ॥	४१
दृढशयतुषु ॥ ६।३।८९ ॥	२५८	प्रकृत्याऽऽशिषि ॥ ६।३।८३ ॥	२५७
देवताद्वन्द्वे च ॥ ६।३।२६ ॥	२२२	प्रकृत्यैकाच् ॥ ६।४।१६३ ॥	३६५
दोषो णौ ॥ ६।४।९० ॥	३३५	प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ ६।१।१०२ ॥	१०८
द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुमीहौ ॥ ६।२।१९७ ॥	२०९	श्रुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।१२५ ॥	१२८
द्यन्तव्यसर्गभ्योऽप ईत् ॥ ६।३।९७ ॥	२५९	च	
द्यष्टनः संख्यायामबहुमीहशीत्योः ॥ ६।३।४७ ॥	२४४	बन्धुनि बहुमीहौ ॥ ६।१।१४ ॥	३६
ध		यन्धे च विभाषा ॥ ६।१।१३ ॥	२१९
धातोः ॥ ६।१।१६२ ॥	१५४	यहुमीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ ६।२।१ ॥	१८३
धातोस्तन्निमित्तस्येव ॥ ६।१।८० ॥	७९	यहुमीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ ६।२।१०६ ॥	२०१
न		यहोर्नन्वदुत्तरपदभृन्नि ॥ ६।२।१७५ ॥	२०७
न कोषधायः ॥ ६।३।३७ ॥	२३४	विभेतेर्होभये ॥ ६।१।५६ ॥	५९
न गोभ्यन्सायवर्णराडङ्कुङ्कुलः ॥ ६।१।१८२ ॥	१६४	वित्त्वकादिभ्यदछस्य लुक् ॥ ६।४।१५३ ॥	३६०
न भूताधिकसजीयमद्रादमकजलम् ॥ ६।२।१९१ ॥	१९९	ग्राहोऽजातो ॥ ६।४।१७१ ॥	३६८
न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ ६।४।१७० ॥	३६८	भ	
न माङ्योने ॥ ६।४।७४ ॥	३२९	भय्यप्रवत्ये च छन्दसि ॥ ६।१।८३ ॥	८०
न न्द्राः संयोगादयः ॥ ६।१।३ ॥	१७	भीहीभृद्भुमदजनधनदं ॥ ६।१।१९२ ॥	१७१
नलोपो नञः ॥ ६।३।७३ ॥	२५४	अस्त्रो रोषघयो रमन्यतरस्याम् ॥ ६।४।८७ ॥	३१०
न यशः ॥ ६।१।२० ॥	४०	म	
न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६।१।३७ ॥	४६	मघया बहुलम् ॥ ६।४।१२८ ॥	३३७
नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥	३५४	मध्याह्नरो ॥ ६।३।११ ॥	२१९
नद्विचुतिवृष्यविधि० ॥ ६।३।११६ ॥	२५८	मन्त्रेष्वाल्पादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥	३५३
नान्तः पादमव्यपरे ॥ ६।१।११५ ॥	१२५	मस्करमस्करिणो वेणु० ॥ ६।१।१५४ ॥	१४१
नामन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१७७ ॥	१६३	मदान् नीत्यपरास्तृष्टी० ॥ ६।२।३९ ॥	१८२

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
मातरपितराद्युदीचाम् ॥ ६।३।३२ ॥	२२३	पपूर्वहृन्धुतराज्ञामणि ॥ ६।४।१३५ ॥	३५२
मीनातिमिनोतिदीङ् व्यपि च ॥ ६।१।५० ॥	५७	पष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६।३।२१ ॥	२२०
य		प्यङः संप्रसारणं पुन्रपत्यो ॥ ६।१।१३ ॥	३१
यस्य हलः ॥ ६।४।४९ ॥	३१३	स	
यत्येति च ॥ ६।४।१४८ ॥	३५५	सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ६।२।११ ॥	१८७
ये च तद्धिते ॥ ६।१।६१ ॥	६०	सन्त्यङोः ॥ ६।१।९ ॥	२४
र		सनः किञ्चि लोपश्चां ॥ ६।४।४५ ॥	३०७
र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ ६।४।१६१ ॥	३६३	समः समि ॥ ६।३।९३ ॥	२५८
रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६।३।७२ ॥	२५४	समासस्य ॥ ६।१।२२३ ॥	१८०
राघो हिंसायाम् ॥ ६।४।१२३ ॥	३४७	संप्रसारणस्य ॥ ६।३।१३९ ॥	२६५
रित्ते विभाषा ॥ ६।१।२०८ ॥	१७७	संप्रसारणाच्च ॥ ६।१।१०८ ॥	११६
ल		सर्वस्य सुपि ॥ ६।१।१९१ ॥	१७१
लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६।१।८ ॥	२३	सर्वं गुणकात्पर्ये ॥ ६।२।९३ ॥	२००
लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ६।१।१७ ॥	३८	सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ६।३।७८ ॥	२५६
लोपोव्योर्धलि ॥ ६।१।६६ ॥	६४	सहस्य सध्रिः ॥ ६।३।९५ ॥	२५९
ल्यपि लघुपूर्वस्य ॥ ६।४।५६ ॥	३१९	सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ६।३।११२ ॥	२६३
व		संहितायाम् ॥ ६।१।७२ ॥	७४
वर्षाभ्यश्च ॥ ६।४।८४ ॥	३३३	संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ ६।२।१६५ ॥	२०७
वध्वास्यान्यतरस्यां किति ॥ ६।१।३९ ॥	४९	संज्ञायामुपमानम् ॥ ६।१।२०४ ॥	१७४
या घोपमिश्रश्चदेपु ॥ ६।३।५६ ॥	२४६	सात्रेकाचस्त्वृतीयादिर्विभक्तिः ॥ ६।१।१६८ ॥	१५८
यान्तो यि प्रत्यये ॥ ६।१।७२ ॥	७८	सिध्द्यतेरपारलौकिके ॥ ६।१।४९ ॥	५६
याद ऊह ॥ ६।४।१३२ ॥	३५०	सुदृ कात्पूर्वः ॥ ६।१।१३५ ॥	१३३
विभाषा चत्वारिंशत्पञ्चमृती ॥ ६।३।४९ ॥	२४४	सूर्यतिप्यागस्त्यमत्स्यानां ॥ ६।४।१४९ ॥	३५७
विभाषाऽऽपः ॥ ६।४।५७ ॥	३२०	सृजिदृशोर्ध्वमकिति ॥ ६।१।५८ ॥	५२
विभाषा लीयतेः ॥ ६।१।५१ ॥	५९	सोमनसी अलोमोपसी ॥ ६।२।११७ ॥	२०१
विभाषा श्येः ॥ ६।१।३० ॥	४२	सो च ॥ ६।४।१३ ॥	२७५
विप्रश्नदेवयोश्च ढेरव्यञ्जितौ ॥ ६।३।९२ ॥	२५९	स्यसिचसीयुदतासिपु ॥ ६।४।६२ ॥	३२१
विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६।१।१५० ॥	१४१	स्त्रियाः पुंनृपापितपुंस्कां ॥ ६।३।३४ ॥	२२४
वेरगृह्यस्य ॥ ६।१।६७ ॥	६६	स्त्रिगुणवृत्तीणाऽङ्गोऽध्व ॥ ६।२।१८७ ॥	२०९
वैयाकरणान्यायां चतुर्थ्याः ॥ ६।३।७ ॥	२१५	स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ ६।१।८८ ॥	१७०
घोपसर्जनस्य ॥ ६।३।८२ ॥	२५६	स्वाज्ञाद्येतः ॥ ६।३।४० ॥	२३५
श		स्वाप्यथङि ॥ ६।१।१८ ॥	४०
शानुरनुमो नयनादी ॥ ६।१।१७३ ॥	१६१	ह	
शास् दृष्टल्लोः ॥ ६।४।३४ ॥	३०२	हलन्तात्सप्तम्याः संज्ञायां ॥ ६।३।९ ॥	२१६
शीर्षद्वन्द्वसि ॥ ६।१।६० ॥	६०	हलः ॥ ६।४।२ ॥	२७३
श्रुतं पाके ॥ ६।१।२७ ॥	४०	हल्भ्याभ्यो दीर्घास्तुतिस्यगृकं हल् ॥ ६।१।६८ ॥	६७
शरलुब्धसि गगुलम् ॥ ६।१।७० ॥	७२	हुज्झभ्यो द्वेर्धः ॥ ६।४।१०१ ॥	३३७
शसोरलोपः ॥ ६।४।१११ ॥	३४३	हृद्योः सार्धपातुके ॥ ६।४।८७ ॥	३३३
शाम्रलोपः ॥ ६।४।२३ ॥	२९९	हृदयस्य द्वेर्धः पवणलासेषु ॥ ६।३।५० ॥	२४४
भगुपनघोनामतद्धिते ॥ ६।४।१३३ ॥	३५१	ह्रस्वस्य पिति रुति तुह ॥ ६।१।७१ ॥	७२
प		ह्रस्वस्य पिति रुति तुह ॥ ६।१।७१ ॥	७२
पत्यगुपोरतिर ॥ ६।१।८६ ॥	९३	ह्रस्वस्य पिति रुति तुह ॥ ६।१।७१ ॥	७२